

II. ULUSLARARASI ASYA RÖNESANSI SEMPOZYUMU

TAM METİN BİLDİRİ KİTABI

EKONOMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE
İŞ BİRLİĞİ, REKABET, ENTEGRASYON

Editör
Doç. Dr. Hamit ÖZMAN

Gözi
kitaβevi

II. Uluslararası Asya Rönesansı Sempozyumu
Tam Metin Bildiri Kitabı

II. Uluslararası Asya Rönesansı Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı

Editör
Hamit ÖZMAN

"En İyi Akademi, Bir
Kitaplıktır."

II. Uluslararası Asya Rönesansı Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı

Editör:
Hamit ÖZMAN
Orcid No: 0000-0002-2637-2414

© Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.

Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti'ne aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayınlanamaz, depolanamaz.

ISBN • 978-625-8571-36-3

Baskı • Aralık, Ankara 2025

Dizgi/Mizanpaj • Gazi Kitabevi

Kapak Tasarım • Gazi Kitabevi

Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.

Yayıncı Sertifika No: 44884

Merkez

📍 Bahçelievler Mah. 53. Sok. No: 29 Çankaya/ANKARA
☎ 0.312 223 77 73 - 0.312 223 77 17
🕒 0.544 225 37 38
📠 0.312 215 14 50
🌐 www.gazikitabevi.com.tr
✉ info@gazikitabevi.com.tr

Sosyal Medya

📘 gazikitabevi
📷 gazikitabevi
📺 gazikitabevi

İçindekiler Tablosu

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI İLE TÜRK BİRLİĞİNE DOĞRU: TÜRK EKONOMİK TOPLULUĞU.....	1
Mehmet GÜNAL	
YARINI KAZANMAK: 2040 VİZYONUNA DOĞRU TÜRK DEVLETLER TEŞKİLATINDA TİCARETİN KALDIRAÇ ETKİSİ.....	16
İbrahim Attila ACAR	
Hamit ÖZMAN	
ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNDE SOSYAL GÜVENLİK HARCAMALARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ.....	24
Hatice EROL	
Abdullah ÖZDEMİR	
TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATININ İQTİSADİ POTENSİALININ DÜNYA TİCARƏT-İQTİSADİ SİSTEMİNDƏ ROLU.....	46
QƏNBƏROV Fuad Əlinağı oğlu	
DEĞİŞEN DÜNYADA ERMENİSTAN EKONOMİSİ: KAÇIRILAN FIRSATLAR VE OLASI PERSPEKTİFLER.....	60
Ülviyyə SANILI AYDIN	
DOĞU-BATI MÜCADELESİNDE AZERBAYCAN'DA YAŞANAN GELİŞMELER.....	68
Ahmet TOKSOY	
HİNT PASİFİK BÖLGESİNDE DENGELEME FAALİYETLERİ KAPSAMINDA QUAD'IN ROLÜ VE İŞLEVİ	80
Nesrin DEMİR	
Saygın ÖRMECİ	
AZƏRBAYCAN KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ BEYNƏLXALQ TİCARƏTİNDƏ ASILILIQ VƏ DİVERSİFİKASIYA MƏSƏLƏLƏRİ.....	96
Famil Vəli oğlu RÜSTƏMOV	
SOSİAL SAHİBKARLIQ: AZƏRBAYCAN VƏ AVROPA İTTİFAQI ÖLKƏLƏRİNİN TƏCRÜBƏLƏRİ	104
Rəsmiyyə ABDULLAYEVA	
Mələk ƏLİYEVA	
DİJİTAL EKONOMİNİN ULUSLARARASI İŞ BİRLİĞİNƏ VE SOSYO-EKONOMİK SÜREÇLERE ETKİSİ.....	122
Allahyar MURADOV	
Şakir ALİYEV	

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMADA YAPAY ZEKA İLE İŞBİRLİĞİ: FIRSATLAR VE TEHDİTLER	145
Burcu TÜRKCAN	
ASYA-PASİFİK FİNANSAL ENTEGRASYONU ÜZERİNE BULGULAR: APEC ÜLKELERİNDE ETKİN PİYASALAR HİPOTEZİNİN SINANMASI	162
Hatice BAŞKAYA	
Abdullah ÖZDEMİR	
ОЦЕНКА СЛОЖИВШЕГОСЯ ПОЛОЖЕНИЯ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЙ УСТОЙЧИВЫЙ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И РАЗВИТИЕ	180
Г.З.ЮЗБАШИЕВА	
(G.Z.YUZHASHIYEVA)	
TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATI ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADI İNTEQRASIYASI ÜÇÜN QARŞILIQLI İNVESTİSIYALARIN VƏ BİRGƏ MALİYYƏ INSTITUTLARININ ƏHƏMİYYƏTİ.....	196
Azər Mürşüd oğlu SƏFƏROV	
QLOBALLAŞAN MALİYYƏ BAZARLARINDA RƏQABƏT: AZƏRBAYCAN ÜÇÜN ÇAĞIRIŞLAR VƏ İMKANLAR	205
Yaşar MƏMMƏDOV	
ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN KAZAKHSTAN.....	219
D.R. TURAROV	
G.T. MYNZHANOVA	
S. MAKHSUTOVA	
TÜRK DÜNYASINDA EĞİTİMSEL POLİTİKALAR VE İŞBİRLİKLERİ: YÜKSEKÖĞRETİM, HAREKETLİLİK VE ORTAK MÜFREDAT BAĞLAMINDA BİR İNCELEME	238
İskender DAŞDEMİR	
BÖLGESEL İŞ BİRLİĞİ MEKANİZMALARI KIRGIZİSTAN DIŞ POLİTİKASINI NASIL ŞEKİLLENDİRİYOR?	255
Halit HAMZAOĞLU	
TİCARİ AÇIKLIK, CO₂ EMİSYONU VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ASEAN ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME	265
Hilal ALPDOĞAN	
THE ROLE OF DIGITAL FINANCIAL INCLUSION IN PROMOTING ECONOMIC EQUALITY IN KAZAKHSTAN.....	277
Zhanar S. MUKHAMETZHANOVA	
Doszhan Raigul DUKENBAYKYZY	

OSMANLI DEVLETİ'NDE VAKIF SİSTEMİNİN SOSYO-EKONOMİK AÇIDAN KAMU HİZMETİ FONKSİYONU	282
Mustafa MIYNAT	
Eda Hatice DİZEMEN	
Özgün TOPRAK DÜZCİ	
DAĞLIQ BORÇALININ VƏ YA DAĞ BORÇALISININ ERMƏNİLƏR TƏRƏFİNDƏN İŞĞAL EDİLMƏSİ TARİXİ.....	298
Vahid ÖMƏROV	
DOĞU-BATI TEKABETİNDE AZERBAYCAN	304
Sevda Fuzuli gizi ABDULLAYEVA	
KEY BARRIERS TO ECONOMIC DIVERSIFICATION IN RESOURCE-RICH ECONOMIES: A CASE STUDY OF KAZAKHSTAN.....	310
Aziza ZHUPAROVA	
Galiya DAULIEVA	
Bakhytkul KARIMOVA	
GELECEĞİ BİRLİKTE YAZMAK: TÜRK DEVLETLERİNDE ORTAK ALFABE VE STRATEJİK İŞ BİRLİĞİ.....	320
İpek YALÇIN MEYDAN	
Vefa KURBAN	
THE EUROPEAN UNION'S NORMATIVE POWER: COMPETITION COOPERATION AND INTEGRATION IN EURASIA.....	332
Onur GÜREL	
TÜRK DÜNYASINDA İKTİSADİ VE POLİTİK ARENADA KURUMSAL MİMARİNİN DÖNÜŞÜMÜ	346
Metin ERDAL	
Hamit ÖZMAN	
İSLAM KERİMOV VE ŞEVKET MİRZİYOEYEV DÖNEMLERİNDE TÜRKİYE - ÖZBEKİSTAN İLİŞKİLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ	356
Aslıhan İNAN	
M. Fatih SANSAR	
AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT BÜDCƏSİ VERGİ GƏLİRLƏRİNİN DAYANIQLIĞININ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ.....	364
Paşa TANRIVERDİ	
İNSANİ SORUNLARIN ÇÖZÜMÜNDE ÜST BİLİNÇ: DOĞU VE BATI MEDENİYETLERİ	377
Sinan DOĞAN	

FRAMING WATER DIPLOMACY IN CENTRAL ASIA: FROM COMPETITION TO COOPERATION.....	393
G. BAIKUSHIKOVA	
F. KHAMZAYEVA	
COMMERCIAL BANKS AS A DRIVER OF SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN	402
ZHUMADILOVA T.	
SANSYZBAYEVA K.	
DOSZHAN R.	
BRICS: BETWEEN OBJECTIVE GEOPOLITICAL SIGNIFICANCE AND SOCIALLY CONSTRUCTED REGIONALIZATION	411
Leila DELOVAROVA	
Dayana TURARBEBKOVA	
SOSIAL-DEMOQRAFİK DƏYİŞİKLİKLƏRİN PENSİYA SİSTEMLƏRİNƏ TƏSİRİ: TÜRKiYƏ, QAZAXISTAN VƏ AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİNDƏ	425
Vəfa Xanlar qızı HƏŞİMOVA	
MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ AZƏRBAYCAN MODELİ	440
Vüsalə Mirsəməd Qızı ABBASOVA	
MÜASİR ƏMƏK BAZARINDA RƏQABƏT: ÇAĞIRIŞLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR	449
Pərvin SOLTANLI	
THE IMPACT OF GLOBAL COOPERATION ON CLIMATE INFORMATION DISCLOSURE	461
Zhuoshan YANG	
Arzigul NIZAMDINOVA	
Lutpulla OMARBAKIYEV	
AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA DİVERSİFİKASIYA VƏ REGIONAL İNKİŞAF ÇAĞRIŞLARI: QEYRİ-NEFT SEKTORU VƏ İNKLÜZİV SAHİBKARLIĞIN DƏSTƏKLƏNMƏSİ KONTEKSTİNDƏ TƏHLİL	474
İlhamə QASIMOVA	
KÜRESELLEŞMƏNİN YARATICI EKONOMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	492
Hülya NEBİYEVA (Hulya NABIYEVA)	
ENERJİ TAŞIYICILARI PAZARININ OLUŞUM VE OLGUNLUK AŞAMALARININ EKONOMİK ANALİZİ.....	505
A.K. KULIBAYEV	
G.R. DAULIYEVA	

HEALTHCARE ACCESS AND INSURANCE SYSTEMS IN TRANSITION ECONOMIES: INSIGHTS FROM KAZAKHSTAN	512
Lazat SPANKULOVA	
Azamat KERIMBAYEV	
FINTECH IN BANKING: THE FORMATION OF A CRISIS-DRIVEN INNOVATION ADAPTATION FRAMEWORK	521
Amit DUTTA	
Khalima SANSYZBAYEVA	
EXTERNAL ECONOMIC SHOCKS AND MACROECONOMIC RESILIENCE IN KAZAKHSTAN: EVIDENCE FROM OIL PRICE VOLATILITY	531
Aziza ZHUPAROVA	
Khalima SANSYZBAYEVA	
Sagatay ZHOLBARYSKHAN	
CHINA’S GREEN PROJECTS AND KAZAKHSTAN: PATHWAYS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT?	542
Akemalali YEERLAN	
Nuriddin SULTANMURATOV	
ЦИФРЛІК САҚТАНДЫРУ ҚАЗАҚСТАННЫҢ САҚТАНДЫРУ НАРЫҒЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ	552
Сартова Рысты Бозманайқызы	
PROBLEMS IN THE DEVELOPMENT OF HONG KONG AS AN INTERNATIONAL FINANCIAL CENTER.....	565
Syrlybayeva Nazgul SHENGELDBAYEVNA	
Tang LUHAO	
INTEGRATION OF HIGHER EDUCATION AND PRODUCTION IN THE AGE OF DIGITALIZATION: STRATEGIES FOR IMPROVING THE QUALITY OF STAFF TRAINING AND UNIVERSITY MANAGEMENT	569
Dinara AMERZHANOVA	
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN BANKING: BALANCING INNOVATION AND RISK CONTROL	584
Aizhan OTEGEN	
Laura KUANOVA	
FORMATION OF FINANCIAL ECOSYSTEMS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION AND COMPETITIVE ENVIRONMENT	595
Ainur BORANBAYEVA	
WEI Wei	

**KAZAKHSTAN'S MULTIVECTOR POLICY IN THE CHANGING WORLD: BALANCING
RESPONDING CHALLENGES.....604**

Leila DELOVAROVA

Alen JUANYSHBEKOV

Zhan KOSHERBAYEV

**ANALYSIS AND EVALUATION OF SECTORAL IMPLEMENTATION OF THE MEDIUM-
TERM EXPENDITURE FRAMEWORK IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN 615**

Toghrul R. MALIKZADE

**ZENGİZUR VE ORTA KORİDOR BAĞLAMINDA TÜRKİYE’NİN JEÖEKONOMİK
STRATEJİSİNİN TEMEL EKSENLERİ.....627**

Damla KOCATEPE

**İŞÇİ GÖÇÜ VE REKABETÇİ MİLLİYETÇİLİK: TÜRK DÜNYASINDA DIŞ FİNANSMAN
KAYNAKLARININ ULUSALLAŞTIRILMASI 637**

Hamit ÖZMAN

ÖNSÖZ

17. yüzyılın sonlarından itibaren, Sanayi Devrimi'nin ve Aydınlanma felsefesinin etkisiyle Avrupa, önce askeri ve teknolojik üstünlüğü, ardından da sömürgecilik yoluyla küresel ticaret ve sermayeyi tekeline almıştır. Bu durum, yüzyıllardır ekonomik ve kültürel merkezler olan Asya medeniyetlerinin görece gerilemesine yol açarak, 20. yüzyıl sonlarına kadar süren Batı hegemonyasını pekiştirmiştir. Fakat son dönemde Asya ülkelerinin hızla sanayileşmesi ve küresel tedarik zincirlerinin merkezi haline gelmesiyle, Sanayi Devrimi sonrası Batı'ya kayan güç dengeleri tekrar değişmeye başlamıştır. Bugün ekonomik ağırlık giderek Asya'ya kayarken, politik ve kurumsal güç dengesi de çok kutuplu bir yapıya doğru evrilmekte olup bu durum, uluslararası düzende yeni rekabet ve iş birliği dinamiklerini zorunlu kılmaktadır.

Dünyaca ünlü uluslararası danışmanlık firması McKinsey'e göre günümüzde, dünyanın en büyük 80 ticaret rotasının 49'u bir ucunda Asya'yı, 22'si ise her iki ucunda da Asya'yı içermektedir. Aynı rapora göre Asya, dünyanın en hızlı büyüyen 20 iş koridorunun 18'ine ve en büyük 20'sinin 13'üne ev sahipliği yapmaktadır. Satın Alma Gücü Paritesi'ne göre gayri safi yurtiçi hasıla sıralamasında Çin, ABD'yi geçerek 2014 yılında dünyanın en büyük ekonomisi olmuştur. Nominal GSYİH'de ise Çin, ABD'den sonra ikinci sırada yer almakta ve fark giderek kapanmaktadır. Dünyanın nominal GSYİH'sine göre en büyük 10 ekonomisi arasında Çin, Japonya ve Hindistan gibi Asya ülkeleri üst sıralarda yer almaktadır. Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Endonezya ve Güney Kore gibi ülkeler de listelerde yükselişini sürdürmektedir. Nitekim Türkiye'nin 2025 yıl sonunu nominal kişi başına düşen milli gelirde 17.000-18.000 dolar seviyesinde kapatması beklenmekte olup böylelikle ülkemiz, büyük olasılıkla Dünya Bankası'nın yaptığı sınıflandırmaya göre bu yıl ilk defa yüksek gelirli ülkeler ligine geçiş yapacaktır.

İçinde bulunduğumuz yüzyılın, gelecekte “Asya Yüzyılı” olarak anılma ihtimali her geçen gün güçleniyor. Asya, uzun bir sürecin ardından yalnızca bir ekonomik ve teknolojik güç merkezine dönüşmekle kalmıyor, aynı zamanda sahip olduğu köklü medeniyet değerleriyle harmanlanmış yeni bir kültürel, sanatsal ve düşünsel canlanma yaşıyor. Avrupa tarihindeki Rönesans'ın benzeri şekilde, Asya'nın içinde bulunduğu bu yenilenme süreci, küresel dengeleri ve normları kökünden değiştiren yaratıcı ve etkili bir güç haline geliyor.

“Asya Rönesansı” ne anlama gelmektedir ? Asya Rönesansı, bu beş temel saç ayağı üzerinde yükselen, kapsamlı ve tarihi bir olgudur.

1. Ekonomik Güç
2. Uluslararası Etki ve Siyasal Dönüşüm
3. Kültürel Derinlik
4. İnovasyon ve Bilim
5. İş Birliği Ruhunun Yeniden Canlanması

Türk Dünyası, coğrafi konumu, genç nüfusu, tarihsel derinliği ve enerji kaynaklarıyla bu yeni çağın edilgen bir izleyicisi değil, aktif bir mimarı olmayı hedeflemektedir. Nitekim “Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi”, bu hedefin somut bir yol haritasıdır. Bu stratejik belge, 12 Kasım 2021'de Türk Devletler Teşkilatı'nın İstanbul'da düzenlenen Devlet Başkanları Konseyi 8. Zirvesi'nde üye ülkelerin devlet başkanları tarafından kabul edilmiş ve onaylanmıştır. Türk Dünyası 2040 Vizyonu, “Asya Rönesansı”nı sadece bir dış gelişme olarak izlemek yerine, onun aktif bir parçası ve hatta yönlendiricisi olmayı hedefleyen proaktif bir stratejidir. Bu vizyon, Türk devletleri arasında ekonomiyi, kültürü, diplomasiyi ve teknolojiyi birleştiren bir yaklaşımla, Asya'nın yeniden doğuşundan alınacak payı en üst düzeye çıkarmayı ve bu tarihi dönüşüme kendi medeniyet damgasını vurmayı amaçlamaktadır.

Gerçek bir Rönesans, insan sermayesi ve inovasyon olmadan düşünülemez. 2040 Vizyonu'nun önemli ayaklarından biri de Türk devletleri arasında ortak üniversiteler, öğrenci-öğretim üyesi değişim programları, bilim ve teknoloji parkları kurmaktır. Uluslararası Türk-Kazak Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi gibi Türkiye ve ilgili Türk devletlerinin ortaklaşa kurduğu ve işlettiği üniversitelerin yanı sıra, yakın dönemden birkaç örnek olarak verilebilir. Özbekistan'da bu yıl içinde kurulan ve üniversitemizin de kuruluşunda önemli role sahip olduğu Uluslararası Türk Devletleri Üniversitesi, ortak üniversite hedefinin somutlaşmış adımlarından biridir. Yine, 2024 yılında Bakü'de kurulan Türkiye-Azerbaycan Üniversitesi de bir diğer önemli örnektir.

II. Uluslararası Asya Rönesansı Sempozyumu, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü ile Kazakistan Al-Farabi Üniversitesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti Bilim- Eğitim Bakanlığı İktisat Enstitüsü iş birliğinde düzenlenmiştir. Bu sempozyumun düzenlenmesinde değerli katkılarından dolayı Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Abdullah Temizkan'a, Azerbaycan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı İktisat Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Nazim Müzəffərli'ye, başkan yardımcısı Dr. Shakir Aliyev'e ve ilgili enstitünün öğretim üyesi Prof. Dr. Rəsmiyyə Abdullayeva'ya, Doç. Dr. Allahyar Muradov'a, Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi'nden Doç. Dr. Galiya Dauliyeva'ya ve kurullarda yer alan tüm öğretim üyelerimize şükranlarımızı sunuyoruz.

Değerli bilim insanları, II. Uluslararası Asya Rönesansı Sempozyumu'na göstermiş olduğunuz yoğun ilgi ve değerli bilimsel katkılarınız için en içten teşekkürlerimizi sunarız. Belirlediğimiz temalar çerçevesinde, ulusal ve uluslararası alandan gelen çok sayıda nitelikli bildiri başvurusu, sempozyumumuzun bilim camiasında uyandırdığı heyecanı ve Asya'nın geleceğine yönelik ortak ilgi alanımızı açıkça ortaya koymuştur. Bundan sonraki bilimsel çalışmalarınızda ve kariyer yolculuğunuzda başarılarınızın devamını diler, sizleri gelecekteki etkinliklerimizde tekrar aramızda görmekten onur duyuyoruz.

Umarız bu buluşma, her birimiz için öğretici olduğu kadar, zihnimizde yeni ufuklar açan ve yüreğimize ilham katan bir deneyim olur. "Asya Rönesansı"nın sadece bir kıtanın değil, tüm dünyanın hayalini kurduğu daha adil, daha yaşanabilir ve daha umut dolu bir yarın için birlikte attığımız bir adım olmasını diliyoruz.

Sempozyum Düzenleme Kurulu Adına

Doç. Dr. Hamit ÖZMAN

II. ULUSLARARASI ASYA RÖNESANSI SEMPOZYUMU

“ EKONOMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE İŞ BİRLİĞİ, REKABET, ENTEGRASYON ”

ONUR KURULU (HONOUR BOARD)

Prof. Dr. Necdet BUDAK
Ege Üniversitesi Rektörü

Prof. Zhanseit TUİMEBAYEV
Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Nazim Muzaffar oğlu İMANOV
Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Enstitüsü Genel Müdürü

DÜZENLEME KURULU (ORGANISING COMMITTEE)

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Vefa KURBAN
Ege Üniversitesi, TDAE, T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD Başkanı

Prof. Dr. Nadim MACİT
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi

Prof. Rasmiyya Sabir kızı ABDULLAYEVA
Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Enstitüsü,
Kapsayıcı Sosyal Kalkınma Bölüm Başkanı

Assoc. Prof. Ibraimov MARGULAN
Member of the Board – Acting Vice-Rector for Scientific and Innovation Affairs
Al-Farabi Kazakh National University

Assoc. Prof. Galiya DAULİYEVA
Dean of the Higher School of Economics and Business
Al-Farabi Kazakh National University

Doç. Dr. Hamit ÖZMAN (Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı)
Ege Üniversitesi, TDAE, T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD
Öğr. Üyesi

Assoc. Prof. Zhuldyz SAİRAMBAYEVA
Dean of the International Relations Faculty
Al-Farabi Kazakh National University

Enver Reşit oğlu ISMAYILLI
Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Enstitüsü,
Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı

Doç. Dr. Allahyar Niyaz oğlu MURADOV
Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Enstitüsü,
Yenilikçi Ekonomi ve Dijital Dönüşüm Bölüm Başkanı

Doç. Dr. M. Fatih SANSAR (Üye)
Ege Üniversitesi, TDAE, T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD
Öğr. Üyesi

Arş. Gör. Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ (Üye)
Ege Üniversitesi, TDAE, T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD
Öğr. Elemanı

Arş. Gör. Dr. Recep Efe ÇOBAN (Üye)
Ege Üniversitesi, TDAE, T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD
Öğr. Elemanı

SEKRETERYA (SECRETARIAT)

Arş. Gör. Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ
Arş. Gör. Dr. Recep Efe ÇOBAN

BİLİM KURULU (SCIENCE COMMITTEE)

Prof. Dr. İbrahim Atilla ACAR
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi - Türkiye

Prof. Dr. Elif AKBOSTANCI
Orta Doğu Teknik Üniversitesi - Türkiye

Prof. Dr. Sacit Hadi AKDEDE
İzmir Bakırçay Üniversitesi – Türkiye

Prof. Dr. Tarbiz Nasib oğlu ALİYEV
Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Ens., Öğr. Üyesi – Azerbaycan

Prof. Dr. Leyli Ali kızı ALLAHVERDİYEVA
Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Ens., Öğr. Üyesi – Azerbaycan

Prof. Dr. İsmet ATEŞ
Adnan Menderes Üniversitesi - Türkiye

Prof. Dr. Aydanur GACENER ATIŞ
Ege Üniversitesi - Türkiye

Prof. Dr. Resul AYDEMİR
İstanbul Teknik Üniversitesi – Türkiye

Prof. Dr. Ülviyye AYDIN
9 Eylül Üniversitesi - Türkiye

Prof. Elena BESOLOVA
North Ossetian Ins. - Russia

Prof. Dr. Nesrin DEMİR
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi - Türkiye

Prof. Dr. Dilek DEMİRHAN
Ege Üniversitesi - Türkiye

Prof. Dr. Saynur DERMAN
Marmara Üniversitesi - Türkiye

Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ
9 Eylül Üniversitesi - Türkiye

Prof. Dr. Ceyhun ELGİN
Boğaziçi Üniversitesi – Türkiye

Prof. Dr. Bilge ÖZTÜRK GÖKTUNA
Galatasaray Üniversitesi - Türkiye

Prof. Jinyoung HWANG
Hannam University - South Korea

Prof. Dr. Vefa KURBAN
Ege Üniversitesi – Türkiye

Prof. Dr. Nadim MACİT
Ege Üniversitesi – Türkiye

Prof. Dr. Yaşar Azimağa oğlu MAMMADOV
Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Ens., Öğr. Üyesi – Azerbaycan

Prof. Guram MARKHULIA
Sokhumi State University - Georgia

Prof. Ema MILJKOVIĆ
Belgrade University - Serbia

Prof. Dr. Mustafa MUTLUER
Ege Üniversitesi – Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR
Yıldız Teknik Üniversitesi- Türkiye

Prof. Dr. Abdullah ÖZDEMİR
Adnan Menderes Üniversitesi – Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Gökay ÖZERİM
Yaşar Üniversitesi – Türkiye

Prof. Juan Prieto - RODRIGUEZ
Oviedo University - Spain

Prof. Dr. Fuad Ennağı oğlu QƏNBƏROV
Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Ens., Öğr. Üyesi – Azerbaycan

Prof. Dr. Türker SUSMUŞ
Ege Üniversitesi İİBF – Türkiye

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN
Ege Üniversitesi – Türkiye

Prof. Dr. Sevtap ÜNAL
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi – Türkiye

Prof. Ning ZHANG
Hangzhou Dianzi University – China

Doç. Dr. Margareta ASLAN,
Cluj-Napoca University - Romania

Doç. Dr. Kerim Eser AFŞAR
9 Eylül Üniversitesi - Türkiye

Assoc. Prof. Didem SOYALTIN COLELLA
University of Aberdeen – Scotland

Assoc. Prof. Galiya DAULİYEVA
Dean of the Higher School of Economics and Business,
Al-Farabi Kazakh National University - Kazakhstan

Assoc. Prof. R. DOSZHAN
Director of the Center for Economic Res. at Higher School of Eco. and Business, Al-Farabi
Kazakh National University

Doç. Dr. Sema DUBE
İstanbul Yeditepe Üniversitesi – Türkiye

Assoc. Prof. Ermekova JANNA
Deputy Dean on Research & Innovation Affairs and International Relations
Higher School of Economics and Business, Al-Farabi Kazakh National Uni.– Kazakhstan

Doç. Dr. Ahmet GÖRGEN
İzmir Demokrasi Üniversitesi – Türkiye

Assoc. Prof. Smagulova GULZHİKHAN
Head of the Department of Management,
Al-Farabi Kazakh National University

Assoc. Prof. Eleftherios GIOVANIS
İzmir Bakırçay Üniversitesi - Türkiye

Doç. Dr. Pərviz Samad oğlu HASANOV
Azerbaycan Bilim və Eğitim Bakanlığı Ekonomi Ens., Öğr. Üyesi – Azərbaycan

Assoc. Prof. Mirzohid DAMINOV ISLOMOVICH - Vice Rector
Buhara Innovation Uni. - Uzbekistan

Assoc. Prof. Jeyhun MAMMADOV
Dean, School of Economics, Karabakh University

Assoc. Prof. İrade MEMMEDOVA
Azerbaijan National Academy of Sciences – Azerbaijan

Doç. Dr. Asif Mirlazım oğlu MUSTAFAYEV
Azerbaycan Bilim və Eğitim Bakanlığı Ekonomi Ens., Öğr. Üyesi – Azərbaycan

Assoc. Prof. Kamala Akif NAJAFOVA
Azerbaijan State University of Economics - Azerbaijan

Doç. Dr. Hamit ÖZMAN
Ege Üniversitesi - Türkiye

Doç. Dr. Bahadır PEHLİVANTÜRK
TOBB Üniversitesi – Türkiye

Doç. Dr. Famil Vali oğlu RUSTAMOV
Azerbaycan Bilim və Eğitim Bakanlığı Ekonomi Ens., Öğr. Üyesi – Azərbaycan

Doç. Dr. Tariyel Müsallim oğlu QURBANOV
Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Ens., Öğr. Üyesi – Azerbaycan

Doç. Dr. M.Fatih SANSAR
Ege Üniversitesi – Türkiye

Assoc. Prof. Baikushikova Gulnara SERİKBAYEVNA
Head of the Department of International Relations and the World Economy,
Al-Farabi Kazakh National University – Kazakhstan

Assoc. Prof. Gül ŞEN
University of Bonn – Germany

Assoc. Prof. Dildora TOSHEVA - Vice Rector
Bukhara University of Innovation – Uzbekistan

Doç. Dr. Burcu TÜRKCAN
Ege Üniversitesi – Türkiye

Assoc. Prof. Sarbinaz UTEGENOVA
Karakalpak State University – Uzbekistan

Doç. Dr. Mahir Hamza oğlu ZEYNALOV
Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Ens., Öğr. Üyesi – Azerbaycan

Assoc. Prof. Altayeva Kamilya ZHAKİPBEOVNA
Head of International Law Department,
Al-Farabi Kazakh National University

Dr. Hasan BELLO
History Institute – Albania

Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ
Ege Üniversitesi - Türkiye

Dr. Sara CROMBACH
University of Amsterdam – Holland

Dr. Öğr. Üyesi Kürşad GÜÇ
Jandarma ve Sahil Gv. Akademisi -Türkiye

Dr. Jamila Vagif HASANOVA
Azerbaijan State University of Economics -Azerbaijan

Dr. Vəfa Xanlar oğlu HAŞİMOVA
Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Ens., Öğr. Üyesi – Azerbaycan

Dr. Omid SHOKRI KALEHSAR
George Mason University - USA

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZYİĞİT
9 Eylül Üniversitesi - Türkiye

Dr. Yaroslav PYLYPCHUK
Drahomanov National P. University – Ukraine

Sultanmuratov Nuriddin NEGMATOVICH
Deputy Dean for Scientific and Innovative Work and International Connections,
Al-Farabi Kazakh National University

23.10.2025

İLGİLİ KURUMA

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ana bilim dalı ile Kazakistan Al-Farabi Üniversitesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti Bilim- Eğitim Bakanlığı İktisat Enstitüsü iş birliğinde düzenlenen “II. Uluslararası Asya Rönesansı Sempozyumu”na Türkiye’den 40, Kazakistan’dan 40, Azerbaycan’dan 20, Özbekistan’dan 2, Macaristan, Malezya ve İskoçya’dan 1 konuşmacı olmak üzere 7 ülkeden toplam 105 bildiri sahibinin özeti kabul edilmiştir. Kabul edilen bildiriler üzerinden hesaplandığında, programdaki bildirilerin % 62’si yurtdışından olup yurtiçi bildirilerin payı ise % 38’dir.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında “II. Uluslararası Asya Rönesansı Sempozyumu”, YÖK Doçentlik ve Akademik Teşvik kıstasları açısından uluslararası statüde bir bilimsel etkinlik hüviyetine sahiptir. Sempozyuma ilişkin kurullar, özet bildiri kitabının sonunda yer almaktadır.

Bilgilerinize arz ederiz.

Sempozyum Düzenleme Kurulu Adına

Doç. Dr. Hamit ÖZMAN

Ege Üni. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI İLE TÜRK BİRLİĞİNE DOĞRU: TÜRK EKONOMİK TOPLULUĞU

*Towards Turkish Union with the Organization of Turkic States:
Turkish Economic Community*

Mehmet GÜNAL¹

Özet

Türk Devletleri arasında kapsamlı işbirliğini teşvik etmek amacıyla, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından 3 Ekim 2009 tarihinde imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile uluslararası bir örgüt olarak kurulan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin (Türk Konseyi) ilk zirvesi 2011'de Almatı'da yapılmıştı. İlk zirvenin teması “Ekonomik ve Ticari İşbirliği” olarak belirlenmişti. Sonraki yıllarda “Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği”, “Ulaştırma”, “Turizm”, “Medya Enformasyon”, “Gençlik ve Ulusal Sporlar” ve “KOBİ’lerin Desteklenmesi” temaları ile toplamda yedi zirve gerçekleştirildi. 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul’da Demokrasi ve Özgürlükler Adası’nda yapılan “Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler” temalı sekizinci zirvede tarihi bir adım atılarak, Türk Konseyi’nin adı “Türk Devletleri Teşkilatı” (TDT) olarak değiştirildi. Bu sadece sembolik bir isim değişikliği değil, aynı zamanda köklü bir zihniyet dönüşümünün işareti niteliğinde olup, kurul manasına gelen iş birliği konseyinin de teşkilata dönüşmesi, kurumsal değişim ve Türk dünyasının geleceği açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada Türk Devletleri arasında ekonomik ve ticari bağların güçlendirilmesi ve bir ekonomik topluluk kurulması için yapılması gerekenler üzerinde durulacaktır. Bu kapsamda geçmişte Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) bünyesinde yapılan çalışmalar ile Türk Devletleri Teşkilatı Zirve bildirgelerinde ve 2040 vizyon belgesinde yer alan konular dikkate alınarak ekonomi ve finans alanında alınması gereken önlemlere ilişkin öneriler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Konseyi, Türk Devletleri Teşkilatı, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Türk Ekonomik Topluluğu, Bölgesel Bütünleşme.

Abstract

The first summit of the Cooperation Council of Turkish Speaking States (Turkic Council), which was established as an international organization with the Nakhchivan Agreement signed by Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Türkiye on October 3, 2009, with the aim of promoting comprehensive cooperation among Turkic States, was held in Almaty in 2011. The theme of the first summit was determined as “Economic and Commercial Cooperation”. In the following years, a total of seven summits were held with the themes of “Education, Science and Cultural Cooperation”, “Transportation”, “Tourism”, “Media Information”, “Youth and National Sports” and “Support for SMEs”. At the eighth summit themed “Green Technologies and Smart Cities in the Digital Age” held on November 12, 2021 on the Island of Democracy and Freedoms in Istanbul, a historic step was taken and the name of the Turkic Council was changed to the “Organization of Turkic States” (TDT). This is not only a symbolic name change, but also a sign of a radical transformation of mentality, and the transformation of the

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Beşevler/Ankara; mehmet.gunal@hbv.edu.tr; ORCID ID: 000-0001-8359-7209.

cooperation council, which means board, into an organization is of great importance in terms of institutional change and the future of the Turkic world. This study will focus on what needs to be done to strengthen economic and commercial ties among the Turkic States and to establish an economic community. In this context, recommendations will be presented regarding the measures to be taken in the field of economy and finance, taking into account the work done in the past within the Economic Cooperation Organization (ECO) and the issues included in the Organization of Turkic States Summit declarations and the 2040 vision document.

Keywords: Turkic Council, Organization of Turkic States, Economic Cooperation Organization, Turkish Economic Community, Regional Integration.

Giriş

Türk Devletleri arasında kapsamlı işbirliğini teşvik etmek amacıyla, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından 3 Ekim 2009 tarihinde imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile uluslararası bir örgüt olarak kurulan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin (Türk Konseyi) ilk zirvesi 2011'de Almatı'da yapılmıştı. İlk zirvenin teması “Ekonomik ve Ticari İşbirliği” olarak belirlenmişti. Sonraki yıllarda “Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği”, “Ulaştırma”, “Turizm”, “Medya Enformasyon”, “Gençlik ve Ulusal Sporlar” ve “KOBİ’lerin Desteklenmesi” temaları ile toplamda 7 zirve gerçekleştirildi. İstanbul’da yapılan son zirvenin teması ise “Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler” olarak belirlenmişti.

12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul’da Demokrasi ve Özgürlükler Adası'nda yapılan Türk Konseyi sekizinci zirvesinde tarihi bir adım atılarak, Türk Konseyi'nin adı “Türk Devletleri Teşkilatı” (TDT) olarak değiştirildi. Türkiye'nin ev sahipliği yaptığı zirveye Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan başkanlık ederken, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbangulu Berdimuhamedov, Macaristan Başbakanı Viktor Orban zirveye katıldı. Bu zirvede alınan isim değişikliği kararı aslında daha aktif bir bütünleşme sürecine girileceğinin de işareti niteliğindedir. Bu sadece sembolik bir isim değişikliği değil, aynı zamanda köklü bir zihniyet dönüşümünün işareti niteliğinde olup, kurul manasına gelen iş birliği konseyinin de teşkilata dönüşmesi, kurumsal değişim ve Türk dünyasının geleceği açısından büyük önem taşımaktadır.²

Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları Konseyi, 6 Kasım 2024 tarihinde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te “Türk Dünyasının Güçlendirilmesi: Ekonomik Entegrasyon, Sürdürülebilir Kalkınma, Dijital Gelecek ve Herkes için Güvenlik” temasıyla toplanmış ve toplantı sonucunda, siyasi, diplomatik, ekonomik, finansal, kültürel alanlarda işbirlikleri konusunda mevcut çalışmalar ve geleceğe dair önerilere ilişkin 121 maddelik bir zirve bildirisi yayınlamıştır.

TDT şemsiyesi altında faaliyet gösteren kuruluşlar da bu dönüşüme paralel olarak çalışmalarını ve işbirliğini artıracaktır. Türk dünyasının UNESCO'su niteliğinde olan ve Türk Halklarının gönül birlikteliğini ve kardeşliğini güçlendirmeyi, ortak Türk kültürünü gelecek nesillere aktarmayı ve dünyaya tanıtmayı amaçlayan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı TÜRKSOY, 1993 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanları tarafından imzalanan anlaşmayla kurulmuştur.

² Tomar, 2021.

2012 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından kurulan Türk Akademisi ise, dil, edebiyat, kültür ve tarih alanlarında ortak bilimsel araştırmaları koordine etmek ve kadim Türk medeniyetinin özgün kaynaklara dayalı olarak incelenerek insanlığa olan katkısını değerlendirmek amacıyla Türk Konseyi himayesinde uluslararası bir kuruluştur.

Türk Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği (TTSO) ise 2019 yılında Türk Dili Konuşan Devletlerin iş çevreleri arasındaki işbirliğini desteklemek ve böylece ekonomik entegrasyon ve sosyal uyum ile kalkınmayı daha ileri bir seviyeye taşımak amacıyla kurulmuştur. TTSO'nun daimi Sekreteryası İstanbul'da 2021 yılında faaliyete geçmiştir.

Türk Devletleri arasındaki ilk ortak finans kuruluşu olan Türk Yatırım Fonu (TYF), 16 Mart 2023 tarihinde Ankara'da düzenlenen TDT Olağanüstü Zirvesi'nde imzalanan bir anlaşma ile kurulmuştur. Türk Devletleri tarafından kurulan ilk ortak finans kurumu özelliğine sahip olan Türk Yatırım Fonu, Teşkilata Üye Devletlerin ekonomik potansiyellerini harekete geçirerek aralarındaki ticari ve ekonomik işbirliğini güçlendirmeyi ve ortak projeleri hayata geçirmeyi hedeflemektedir. Fon, varlıkları ve diğer yetkili finans kurumları aracılığıyla, temelde küçük ve orta ölçekli işletmelere (KOBİ'ler) finansman sağlayarak destekleyecektir. Fonun öncelikleri, Üye Devletlerde girişimcilik, büyüme, istihdam, araştırma ve inovasyon, sosyoekonomik kalkınmayı teşvik etmek olacaktır.

Bu iki kuruluşun yanı sıra, TDT'nin iki ilişkili kuruluşu daha mevcuttur. Bunlardan birincisi olan Türk Kültür ve Mirası Vakfı'nın merkezi Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de olup, üye ülkelerde Türk mirasının korunması ayrıca, üçüncü taraf ülkelerde ortaklık işbirliği çerçevesinde projelerin hayata geçirilmesi yönünde faaliyet göstermektedir. Diğer kuruluş olan Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) 21 Kasım 2008 tarihinde İstanbul'da "Dolmabahçe Sarayı"nda, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye Cumhuriyeti Parlamento Başkanlarının imzalamış olduğu Anlaşma ile kurulmuştur.

Görüldüğü gibi, Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkeler arasında, başka bir deyişle Türk dünyasında tarih, kültür ve gönül birlikteliği ile bu alanlardaki işbirliği güçlü olmakla birlikte, çeşitli sebeplerle ekonomi ve ticaret alanında, son yıllarda anlaşmalar ve kurumsal yapılar bazında bazı ilerlemeler sağlansa da istenen boyutta olmadığı da bir gerçektir. Gaspıralı İsmail Beyin yüz yıl önce Türk dünyası için ortaya koyduğu "Dilde, fikirde, işte birlik!" hedefine ulaşma yolunda TDT'nin önemli bir adım olduğu açıktır. Bugün geldiğimiz nokta ümit verici olmakla birlikte, SSCB'nin dağılmasından bu yana geçen otuzbeş yıla yakın süre içinde istenen düzeyde gelişme sağlayamadığımız açıktır. Özbekistan'ın tam üyeliğinin ancak tamamlanmış olup, Türkmenistan ve KKTC ise Macaristan ile birlikte hala gözlemci statüsündedir. Ekonomik ve finansal kuruluşların ve anlaşmaların son birkaç yılda yapıldığı ve bazılarının henüz tam olarak faaliyete geçmediği de dikkate alınırsa yapılması gereken çok şey olduğu açıkça görülecektir.

Bu hususta yapılması gerekenlere 2005 yılında yazdığım "Türk Birliğine Giden Yol: Türk Ekonomik Topluluğu (TET)," başlıklı makalemden dikkat çekmiştim. Sonuç olarak, Türkiye'nin öncelikle Türk devletleri arasında bir ekonomik bütünleşmeyi sağlaması ve Türk Ekonomik Topluluğunun kurulmasına öncülük etmesi gerektiğini belirtmiş ve şu tespitlerde bulunmuştum: "Türkiye ortak kültüre sahip olduğu Türk cumhuriyetleri ve Huntington'un çatışmanın taraflarından biri olarak gördüğü Budist (Çin) ve Hindu medeniyeti ile geliştireceği ilişkilerle de "medeniyetler çatışması" tezinin yanlışlığını ortaya çıkararak, bölge ve dünya barışına katkı sağlayabilecektir. Türkiye, uzun vadeli bir planlama ve milli bir strateji ile Türk devletlerinin ekonomik ve siyasi bütünleşmesini sağlayabilirse, Türk Birliğini sağlayacak, bölgesinde ve dünyada lider ülke olacak ve 21. yüzyıla damgasını vuracaktır." ³

³ Günel (2005).

Bu çalışmada Türk Devletleri arasında ekonomik ve ticari bağların güçlendirilmesi ve bir ekonomik topluluk kurulması için yapılması gerekenler üzerinde durulacaktır. Bu kapsamda geçmişte Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) bünyesinde yapılan çalışmalar ile Türk Devletleri Teşkilatı Zirve bildirelerinde ve 2040 vizyon belgesinde yer alan konular dikkate alınarak ekonomi ve finans alanında alınması gereken önlemlere ilişkin öneriler sunulacaktır.

I. Bölgesel Bütünleşme Hareketleri, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) ve Türk Ekonomik Topluluğu Açısından Önemi

20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan teknolojik ve finansal gelişmelere paralel olarak artan küreselleşme eğilimi, bölgeler ve ülkeler arasında etkileşimi artırmıştır. Bu çerçevede ekonomi politikalarında ve ticarete serbestleşme ve birlik içi korumacılığa dayalı bir bölgesel bütünleşme eğilimi ortaya çıkmıştır. Kısacası, küreselleşmeye paralel olarak bölgeselleşme eğilimleri de ağır basmaya başlamış ve birçok bölgesel bütünleşme girişimleri görülmüştür.

Belli bir bölgedeki coğrafi ve/veya kültürel yakınlık içindeki ülkeler arasında imzalanan; işbirliği ve tercihli ticaret anlaşmaları, serbest ticaret bölgeleri, gümrük birliği, siyasi birlik gibi bölgesel bütünleşme hareketleri son bir kaç on yılda hızlı bir şekilde artmıştır.

Bu çerçevede, Türkiye, İran ve Pakistan tarafından bölgesel ekonomik işbirliğini geliştirmek amacıyla 1964 yılında kurulan Kalkınma için Bölgesel İşbirliği (Regional Cooperation for Development) teşkilatının hukuki zemini üzerine 1985 yılında Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) kurulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan ile Afganistan'ın da katılımıyla Teşkilat, 1992 yılında toplam 8 milyon km² alan üzerinde yaklaşık 500 milyon nüfusa hitap eden ekonomik ağırlıklı bir bölgesel teşkilat halini almıştır.

18-29 Kasım 1992 tarihlerinde İslamabat'ta yapılan toplantıda alınan karar uyarınca Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti EİT'nin ekonomik, teknik ve kültürel faaliyetlerine "Kıbrıs Türk Müslüman Toplumu" adı altında üye sıfatı olmaksızın katılmaktadır.⁴

EİT aslında Türk Birliği içerisinde yer alması gereken (Macaristan ve KKTC hariç) tüm Türk devletlerini içinde barındırmaktadır. Öte yandan, yukarıda belirtildiği gibi, 1996 yılında kabul edilen EİT Ekonomik İşbirliği Stratejisi ile Ticaret, Ulaştırma-Haberleşme ve Sanayi öncelikli işbirliği alanları olarak belirlenmiştir. EİT bünyesinde işbirliğini geliştirmeye yönelik bazı kurum ve mekanizmaların oluşturulmasına ilişkin çalışmaların yanı sıra genel olarak bilgi ve uzman teatisi ve eğitim faaliyetleri de devam etmektedir. Yani bu konularda da karşılıklı değişim ve etkileşim devam etmektedir.

EİT üyesi ülkeler, kuruluşundan bu yana enerji, altyapı, ticaret, ulaşım, imalat, tarım, iletişim ve insan kaynakları geliştirme gibi alanlarda ortak programlar ve projeler uygulayarak bölgesel işbirliği ve kalkınma hızını hızlandırmak için işbirliği yapmaktadır. Bu çerçevede, ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası (ETDB), bölge içi ticareti genişletmek ve ekonomik kalkınmayı hızlandırmak için finansal olanaklar başlatmak, teşvik etmek ve sağlamak amacıyla Çok Taraflı Kalkınma Bankası olarak kurulmuş ve Aralık 2008'de faaliyetlerine başlamıştır. ECO Ticaret ve Sanayi Odası'nın yanı sıra, ECO bünyesinde bilim, sanayi, gıda, sigortacılık gibi alanlarda faaliyet gösteren yan kuruluşlar mevcuttur.⁵

⁴ Buradaki bilgiler büyük ölçüde EİT ve Dışişleri bakanlığının web sitesindeki EİT ile ilgili bilgilere dayanmaktadır. https://www.eco.int/general_content/86055-History.html?t=General-content;
https://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati-_eit_.tr.mfa

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. EİT web sitesi. https://eco.int/general_content/85066-ECO-subsidiary-and-affiliated-bodies.html?t=General-content

Tüm bu işbirliği alanları ve yürütülen faaliyetler bir ekonomik bütünleşme girişiminin olmazsa olmaz ön şartlarından. Ekonomik bütünleşme siyasi birliğe giden yolda en önemli adımdır. Dolayısıyla, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, hem kurumsal yapısı, hem üyeleri, hem coğrafi ve jeopolitik konumu, hem de doğal kaynaklarıyla ekonomik bütünleşme için çok uygun bir yapı arz etmektedir. Ancak, siyasi bazı nedenlerle ve egemen güçlerin bölgedeki mücadelesi nedeniyle gerektiği şekilde işletilememiş ve istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Kısacası, EİT yeni bir Türk Ekonomik Topluluğu kurmak için gerekli tüm altyapıya sahiptir. Buradaki işbirliği alanlarında ve faaliyet konularında ilerleme sağlanmalı ve tercihli ticaret sistemi için gerekli çalışmalar ivedilikle yapılmalıdır.

III. Türk Devletleri Arasında Ekonomik Bütünleşme

Dünyadaki küreselleşme ve bölgeselleşme hareketlerine paralel olarak, Türk Devletleri arasında bir ekonomik bütünleşme sağlanabilir mi? Bu nasıl mümkün olur? Mevcut durum nedir? Bu sorulara cevap vermek için öncelikle bizim için Türk Dünyası'nın önemini ve Atatürk'ün bu konuda 1933 yılında dile getirdiği öngörüsünü hatırlamak gerekmektedir. İleri görüşlü, büyük devlet adamı Mustafa Kemal Atatürk o günün şartlarında şöyle diyordu:

“Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak. Dil bir köprüdür... İnanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli.”

Bu gerçek bir stratejik öngörüdür. Ulu önder Atatürk'ün bu öngörü ve önerilerine rağmen, Türkiye Türk Dünyası'na ilişkin uzun vadeli bir strateji oluşturamamıştır. Aksine, Türk Dünyası ile ve Türkiye dışındaki Türklerle ilgilenenler uzun yıllar Turancılıkla suçlanmış ve adeta toplumdan dışlanmışlardır. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra da göstermelik bazı faaliyetlerin dışında, uzun vadeli bir stratejiye dayalı politika izlenmemiş ve yeni bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin beklentileri maalesef karşılanamamış ve yeniden Rusya'nın inisiyatifine terk edilmişlerdir. Son yıllarda yaşanan gelişmeler ve 2021 zirvesinde Türk Konseyi'ne Türk Devletleri Teşkilatı adının verilmesi ve 2040 vizyonu belgesinde ve son olarak 2024 zirve bildirgesinde yer alan hususlarda gerekli çalışmaların yapılması halinde önemli bir ivme yakalanabilecektir.

TDT'ye üye devletler dünya yüzölçümünün %1'ini, dünya nüfusunun ise yaklaşık %2,2'sini oluşturmaktadır. TDT üye devletlerinin 2024 yılının ilk altı ayında GSYH'lerinin 900 milyar doları bulduğu ve ticaret cirosunun ise 500 milyar dolar civarında olduğu göz önüne alındığında, ekonomik olarak dünya ekonomisi içerisinde ilk on içerisinde yer alacak bir büyüklüğe sahip olduğu ifade edilebilir. Ayrıca coğrafi bakımdan ise Avrupa Birliği topraklarından daha geniştir.

Türk devletleri arasında gerçekleştirilecek bir ekonomik bütünleşmenin sağlanması için öncelikle EİT gibi mevcut örnekleri incelemek ve ona göre bir strateji belirlemek gerekmektedir. TDT bünyesinde gerekli kurumsal ve altyapı çalışmaları yapıp Türk Ekonomik Topluluğu kurulduktan sonra gözlemci ülkeler ve diğer Türk topluluklarıyla da ilişkiler geliştirilebilir.

IV. Türk Devletlerinin Bütünleşme Potansiyeli ve Türk Ekonomik Topluluğu (TET)

Ekonomik bütünleşme için kültürel ve tarihi benzerlikler gerekli olmakla birlikte yeterli değildir. Bütünleşmede yer alacak ülke ekonomilerinin kalkınma düzeyleri, üretim yapıları ve faktör donatımları, altyapı imkanları, gümrük tarifeleri, ekonomilerin tamamlayıcı-rekabetçi olma durumu, entegrasyon bölgesinin alanı, nüfusu ve ülkelerin coğrafi ve kültürel yakınlık dereceleri bütünleşmenin başarısı üzerinde etkili olabilecek unsurlardır. “Türkiye ile Yeni Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik Entegrasyonun Olabilirlik Etüdü” başlıklı çalışmada Bayram Güngör; gelişmişlik düzeyi, altyapı imkanları, bölgesel yatırım politikası, gümrük tarifeleri, ekonomilerin tamamlayıcılık-rekabetçilik durumu, entegrasyon alanı, nüfus, coğrafi ve kültürel yakınlık kriterleri açısından Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasındaki muhtemel bir bölgesel ekonomik entegrasyonun olabilirliğini etüt etmektedir. Sonuç olarak, Güngör; “Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında oluşturulması muhtemel bir ekonomik entegrasyonun kısa dönemde olmasa da, uzun dönemde üye ülke ekonomileri üzerinde olumlu büyüme katkıları sağlayabileceği” kanaatine varmıştır.⁶

Buna göre, muhtemel entegrasyon bölesi içinde bulunan Türkiye dışındaki ülkeler için kısa dönemde önerilen politika, ticarete hassas olan ekonomilerini BDT entegrasyon süreci içinde tutmaları ve bunun yanında Tercihli Ticaret Anlaşmaları yaparak birbirleriyle ve Türkiye ile olan ticaretlerini geliştirmeleridir. Bunun için çift taraflı anlaşmalar uygun seçeneklerdir. Tercihli Ticaret Anlaşmalarının amacı, “dengeci ticaretin sağlanması için gerekli mekanizmaların oluşturulması ve güvenli işlemler için kuralların belirlenmesi” olmalıdır. Burada liberalizasyonun genişletilmesi aşamalı bir şekilde sağlanmalıdır.

Kısacası, kriterler açısından bazı eksiklikler olmakla birlikte Türk devletleri arasında bir bütünleşme potansiyeli, başka bir deyişle Türk Ekonomik Topluluğunun oluşturulması potansiyeli mevcuttur. Bütünleşmenin başarılı olabilmesi için kısa ve uzun dönem stratejileri içeren kademeli bir yöntem uygulanması ve EİT tecrübelerinden faydalanılması gerekmektedir.

V. Türk Devletleri Teşkilatı Zirve Bildirgesi ve 2040 Vizyon Belgesinde Ekonomi ve Finans

12 Kasım 2021’de İstanbul’da “Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler” temasıyla toplanan Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları Konseyi;

Ticaret, ulaşım, yatırım ve bölgesel bağlantı ile ilgili girişimlerin teşvik edilmesi yoluyla COVID-19 sonrası ekonomik toparlanmayı amaçlayan tüm Üye ve Gözlemci Devletlerin ortak çabalarının sürdürülmesinin büyük önemini vurgulayarak;

Üye Devletler arasında konsolide bir tutum geliştirmek için Türk Dünyasının çıkarlarını etkileyen bölgesel ve uluslararası konularda istişarelerde bulunmanın önemini altını çizerek, birçok hususta önemli kararlar almışlardır:

Siyasi Konular, Dış Politika ve Güvenlik Konularında İşbirliği; Ekonomik ve Sektörel İşbirliği; Halklararası İşbirliği; Türk Dünyasında Kurumsal İşbirliği ve Üçüncü Taraflarla İşbirliği başlıkları altında birçok alanda önemli tespit ve öneriler içeren bildirinin Ekonomik ve Sektörel İşbirliğine ilişkin bölümünde ticaret ve yatırım ile ekonomik işbirliğine ilişkin olarak;

- Karşılıklı ticaret ve yatırımı kolaylaştırmak,
- Türk Yatırım Fonu’nun kuruluş işlemlerinin tamamlanması,

⁶ Bkz. Güngör (2000).

- KOBİ'ler arasında ticaretin geliştirilmesi,
- Ticareti Kolaylaştırma Strateji Belgesinin sonuçlandırılması,
- Türk Ticaret Evlerinin (TTE) kurulması,
- Kazakistan'ın Türkistan kentinde TURANSEZ özel ekonomik bölgesinin kurulması ve üye devletlerin katılımı

gibi hususlar vurgulanmıştır.

Ayrıca, tarım, gıda, yeşil ekonomi, enerji, ulaşım, lojistik, gümrük, dijital teknolojiler, iklim değişikliği gibi ekonomiyle ilgili diğer konulara da değinilmiştir.

Türk Devletleri Teşkilatı'nın söz konusu zirve toplantısında önümüzdeki 20 yıllık dönemde gelişmeleri ve öngörülerini içeren "Türk Dünyası 2040 Vizyonu" belgesi de kabul edilmiştir. Bölgesel düzeydeki gerçek ihtiyaçlardan kaynaklanan ve aynı zamanda küresel dinamiklerin farkındalığına dayanan bu vizyon belgesinde esas olarak şu hususlar vurgulanmıştır:

"Türk Dünyası 2040 Vizyonu üyelerinin zamanımızın zorluklarını bireysel ve toplu olarak karşılama kapasitesini desteklemek için böyle bir çerçeve geliştirmeyi amaçlamaktadır. Mevcut işbirliği ruhundan, her Üye Devletin kendi toplumlarının siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel standartlarını yükseltme temel amacına hizmet etmek için faydalanılacaktır. İşbirliği mekanizmaları ve ortak projeler, deneyimlerin bir araya getirilmesi ve gerektiğinde maddi ve entelektüel kaynakların sunulması yoluyla Teşkilat, artan işbirliği ve dayanışma için sağlam ve şeffaf bir platform sağlayacaktır. Küresel ve bölgesel jeopolitik gerçeklerin bilincinde olan Teşkilat, bölgesel ve uluslararası barış, istikrar ve refahın elde edilmesi için yapıcı bir şekilde işbirliğinde bulunmaya istekli tüm ortakları dâhil etmeye hazır, olumlu ve giderek daha yetenekli bir grup olarak işlev görmeye çalışacaktır. Bu süreçte Teşkilat, uluslararası hukuku ve uluslararası alanda öngörülebilir bir durumu desteklemeyi amaçlayan çok taraflı işbirliği kültürünü destekleyecektir."

Bu anlayıştan hareketle Teşkilatın devlet başkanları 20 yıllık süreçte Teşkilatın gelişmesi için bazı hususlarda yapılması gereken iş ve işlemlere değinerek bağlılıklarını bildirmişlerdir.

- Sosyoekonomik güvencesizliği önlemek, insan onurunu korumak ve Türk Devletlerinde daha müreffeh bir topluluk oluşturmak için Üye Devletlerde ekonomik, sosyal ve kurumsal reformların desteklenmesi,
- Düzenli diyalog ve deneyim paylaşımı yoluyla ulusal ekonomik kalkınma politikalarını uyumlu hale getirerek Üye Devletler arasındaki ekonomik işbirliğinin ve etkileşimin derinleştirilmesi,
- Ticaret tamamlayıcılıklarını artırmayı, ticareti kolaylaştırmayı ve ticarete miktar kısıtlamalarını ve tarife dışı engelleri ortadan kaldırmayı amaçlayan politikalar yoluyla Üye Devletler arasındaki ticaret hacminin artırılması,
- Yabancı para bağımlılığını azaltmak ve karşılıklı çıkar temelinde dış finansal yayılmalara karşı korunmak için Üye Devletler arasındaki ticarete ulusal para birimlerinin payının artırılması,
- Üye Devletlerin, bölgesel ve küresel ekonomik istikrara katkıda bulunan Doğu ve Batı - Kuzey ve Güney ticaret koridorlarını birbirine bağlayan güçlü bir bölgesel ekonomik gruba dönüştürülmesi,

- Sınır geçişleri için gümrük ve transit prosedürlerini kolay ve uyumlu hale getirerek Üye Devletler arasında kesintisiz, entegre, verimli, hızlı ve sürdürülebilir çok modlu bağlantısallığın oluşturulması.

Vizyon belgesinde yukardaki hususların dışında uydu ve uzay teknolojileri, turizm, tarım, gıda, AR-GE gibi hususlara da yer verilmiştir. Ekonomik ve Sektörel İşbirliği alanında gerçekleştirilmesi gereken ve devlet başkanlarının ilgili kurumlara verdikleri talimatlardan ekonomik işbirliğine ilişkin olanlardan bazıları gerçekleştirilmiş, bazılarının da üzerinde çalışılmaktadır. Ekonomik işbirliğine ilişkin hususların yanı sıra; nakliye ve gümrük, bilgi ve iletişim teknolojileri, eğitim ve bilim, sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği gibi diğer bazı hususlarda alınması gereken önlemlere değinilmiştir.

VI. TDT Bünyesinde Ekonomik İşbirliği Faaliyetleri

Türk Devletleri Teşkilatı, öncelikle Türk Devletleri arasındaki ekonomik işbirliğine ve üyelerinin dünyanın geri kalanıyla olan ekonomik bağlarına büyük önem atfetmektedir. Karşılıklı fayda sağlayan ekonomik işbirliği, Türk Devletleri arasındaki iç ticaretin artırılması ve KOBİ'lerin geliştirilmesi yoluyla ekonomik çeşitliliğin sağlanması, genel olarak Türk işbirliğinin sağlam temeli ve özüdür. Sekretarya, Üye Devletlerin Ekonomiden Sorumlu Bakanlıkları ve diğer ilgili kurumlarıyla yakın işbirliği içinde, düzenli olarak çeşitli konularda eğitim ve deneyim paylaşımı programları düzenlemekte, yatırımcılara/işadamlarına yönelik teknik ziyaretler organize ederek, Üye Devletlerin özel sektör temsilcilerini düzenli olarak bir araya getirmekte, üyeleri arasındaki ekonomik bağları daha da güçlendirmek amacıyla İş Forumları ve Türk Ticaret ve Sanayi Odası (TTSO) toplantıları ve işadamlarına yönelik yuvarlak masa toplantıları düzenlemektedir.

Tablo 1. TDT Ekonomik İşbirliği Çalışmaları

Ekonomik İşbirliği Çalışmaları	Açıklama
Türk Ticaret ve Sanayi Odası	Türk Ticaret ve Sanayi Odası TTSO, TDT bünyesinde teşkilat içi ticaret rakamlarını artırmak için sürdürülebilir iş programları ve projeleri geliştirmek üzere görevlendirilen temel bir ekonomik işbirliği mekanizmasıdır.
Türk Yatırım Fonu	500 milyon dolar sermaye ile kurulan fonun amacı; Üye devletlerarasında karşılıklı yatırım fırsatlarını geliştirerek ve KOBİ girişimciliğini arttırarak, yeni iş alanları sağlamak ve inovasyonu güçlendirerek üyelerinin ekonomik ve sosyal kalkınmalarında ivme kazandırmaktır.
Ticaretin Kolaylaştırılması Komitesi(TKK)	TKK, Türk Devletleri arasındaki ticari süreçleri kolaylaştırmak, engelleri azaltmak ve ticareti daha sağlıklı ve elverişli bir ortamda gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır.
Dijital Ekonomi Ortaklık Anlaşması (DEPA)	TDT üyeleri arasında daha yakın bir ekonomik ilişkiye katkı için, e-ticaretin önemi vurgulanmıştır. Bu kapsamda dijital ekonomi (özellikle e-ticaret) ve 4. endüstri devrimi gibi yeni ticaret uygulamalarının tanıtılması vasıtasıyla teşkilatın (iç ticaret) ilişkilerinin genişletilmesi için “Dijital Ekonomi Ortaklık Anlaşması” (DEPA) Anlaşması Kasım 2024’te Bişkek’te düzenlenen 11. TDT Zirvesi’nde imzalanmıştır.

TURANSEZ	TDT 8. Zirvesi'nde Devlet Başkanları, Kazakistan'ın Türkistan bölgesinde kurulacak olan ve özellikle Uluslararası Trans Hazar Doğu-Batı Orta Koridoru aracılığıyla Türk Devletleri arasında ekonomik işbirliğini ve bağlama bilirligi güçlendirmeyi amaçlayan “TURANSEZ” Özel Ekonomik Bölgesi kurulması önerisini memnuniyetle karşılamışlardır. 11 Kasım 2022 tarihinde Semerkant'ta düzenlenen TDT 9. Zirvesi'nde Devlet Başkanları “Kazakistan Cumhuriyeti'nin Türkistan Bölgesi'nde Özel Statülü Turan Özel Ekonomik Bölgesi'nin Kurulması Girişimi” hakkında kararı kabul etmişlerdir. TURANSEZ' in açılış töreninin yakın bir zamanda yapılması beklenmektedir.
Türk Yeşil Finans Konseyi	12 Kasım 2021'de İstanbul'da düzenlenen “Dijital çağda yeşil teknolojiler ve akıllı şehirler” temalı TDT Devlet Başkanları Konseyi toplantısında, yeşil teknolojilerle ilgili sermaye piyasasının geliştirilmesi ve ortak projelerin uygulanması amacıyla çalışmalar başlatılmıştır.
Türk Devletleri Ticari İşbirliği Araştırma Merkezi	“Türk Devletleri Teşkilatı Ticari İşbirliği Araştırma Merkezi”, ticaret engellerinin ortadan kaldırılması, elektronik ticaretin yaygınlaştırılması ve Türk bölgesinde ihracat ve ithalat hacminin artırılması amacıyla somut öneriler ve ortak bir eylem planı ortaya koymaktadır.
Merkez (Ulusal) Bankalar Konseyi	TDT Üye Devletlerinin merkez (ulusal) bankaları arasında etkin işbirliğini geliştirmeyi ve para politikası, finansal istikrar, ödeme sistemlerinin güçlendirilmesi, finansal teknolojiler ve diğer karşılıklı ilgi alanlarında ortak çalışmalar yürütmeyi amaçlamaktadır.

Kaynak: Günel vd. (2025) ve Türk Devletleri Teşkilatı web sitesi, <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi- Alanlari-detay/2-ekonomik-isbirligi>.

Kuruluşundan bu yana, “Türk Dünyası 2040 Vizyon” ve “TDT 2022-2026 Stratejisi” temel belgeleri doğrultusunda ekonomik işbirliğini yönlendiren TDT çatısı altında ekonomik işbirliği konusunda toplam 12 bakanlar ve 14 çalışma grubu toplantısı düzenlenmiştir. Bunların sonucunda şimdiye kadar kurulan bazı mekanizmalar ve yürütülen projeler tabloda özetlenmektedir.⁷

Sonuç ve Öneriler

Türkiye bir yandan, Türk Birliği'ni gerçekleştirmek üzere, Türk Ekonomik Topluluğunun temellerini atarken, diğer yandan mevcut birlik ve kuruluşlarla olan ilişkilerini geliştirmeye devam etmelidir. “Türkiye’nin dış politikası bütün faktörleri dikkate alan, mutlaka çok yönlü olan, çok hassas dengeleri koruyan, özel konumundan doğan riskleri minimize, avantajları maksimize eden özellik taşımak zorundadır. Bu sebeptendir ki; Türkiye, Avrupa Birliği, Türk Cumhuriyetleri, ABD, İslam alemi ve Rusya ile münasebetlerini son derece dengeli ve uyumlu şekilde tanzim etmek durumundadır. Tek yönlü bir tercihte bulunarak diğer tercihlere kayıtsız kalamaz.”⁸

Sonuç olarak, Türkiye Atatürk’ün uyguladığı gibi çok yönlü ancak milli bir dış politika izlemelidir. Bu çerçevede, Atatürk’ün Türk Dünyasına ilişkin öngörülerine paralel olarak, bir Türk Birliği oluşturmak için Türkiye gerekli insan gücüne, tarihi birikime ve potansiyele sahiptir. Türk devletleri arasında bir ekonomik bütünleşme sağlanmalı ve Türk Devletleri

⁷ TDT bünyesindeki mekanizma ve projelere ilişkin daha detaylı bilgi için teşkilatın web sitesine bakılabilir. <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi- Alanlari-detay/2-ekonomik-isbirligi>

⁸ Türkeş (1995), s.63.

Teşkilatı tarafından Türk Ekonomik Topluluğunu kurulmalıdır. Bu hedeflere ulaşmak için de Türkiye, çok kutuplu bir dünya düzenine geçiş sancılarının yaşandığı 21. yüzyılda, doğal kaynaklar ve enerjiye dayalı yeni jeopolitik ortama uygun; ekonomik, kültürel, demografik, tarihi ve askeri gücünün farkında olarak Türkiye merkezli stratejiler geliştirmelidir.

İşte o zaman, “doğu ile batı arasında (veya Avrupa ile Asya arasında) basit bir köprü de değil, bir sentez olan; tarihin derinliklerinden süzülüp gelen ve Osmanlı da zirvesini bulan, dünyaya nizam vermiş, köklü bir devlet geleneğinin temsilcisi olan Türkiye”⁹ küreselleşmenin ve içinde yaşadığımız değişim sürecinin dinamizmini arkasına alarak; insanî bir küreselleşmenin sağlanmasında ve adil bir uluslararası düzenin kurulmasında önemli bir rol üstlenebilecektir.

Türkiye, uzun vadeli bir planlama ve milli bir strateji ile Türk devletlerinin ekonomik ve siyasi bütünleşmesini sağlayabilirse, Türk Birliğini sağlayacak, bölgesinde ve dünyada lider ülke olacak ve 21. yüzyıla damgasını vuracaktır. Bu hedeflere ulaşabilmek için Türk Devletleri Teşkilatı Zirve bildirgesinde ve 2040 Vizyon Belgesinde yer alan hususları da dikkate alarak ekonomi ve finans alanında yapılması gerekenlere ilişkin olarak bazı öneriler aşağıda sunulmaktadır.

Zirve bildirgesinde ve Türk Dünyası 2040 Vizyonu belgesinde genel anlamda ekonomik ve ticari işbirliği ile buna bağlı gümrük ve ulaştırma sektörüne ilişkin hususlara daha geniş yer verilmiş olup, esasen bu alanda da TTSO, Türk Yatırım Fonu’nun kurulması gibi somut adımların atıldığı görülmektedir. Ancak bu çabaları destekleyici nitelikteki para ve finans konularında daha somut adımların atılması gerekmektedir.

Bu kapsamda öncelikle Türk Dünyası Ekonomik ve Finansal Kuruluşlar Birliği kurulması ve bu birliğin içinde Merkez Bankaları, Borsalar, Sermaye Piyasası (SPK gibi), Bankacılık Düzenleme (BDDK gibi) kurumları yer almalıdır. Ayrıca, yerli paralarla ticaret ve Merkez Bankaları arasında swap anlaşmalarının yapılması için hukuki, teknik ve finansal altyapı oluşturulmalıdır.

2022 yılında “Türk Devletleri Banka Birlikler Konseyi İşbirliği Anlaşması’nın” imzalanması neticesinde “Türk Devletleri Banka Birlikler Konseyi’nin ” kurulmasıyla Türk bankacılık sistemi ile Türk Devletleri banka sistemleri arasında bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi noktasında önemli bir adım atılmıştır. Sonrasında Mart 2023’de Ankara’da organize edilen TDT Olağanüstü Zirvesi’nde imzalanan anlaşma ile “Türk Yatırım Fonu’nun” kurulması, Ekim 2024’de “Türk Devletleri Fintek İş Birliği Platformu” ve takiben de 2024 Kasım’da “Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri Merkez (Ulusal) Bankaları Konseyi’nin” kurulması ile atılan adımlar sıklaştırılarak önemli bir zemin inşa edilmeye başlanmıştır.¹⁰ Bu adımlar önemli olmakla birlikte henüz bu kurumlar ve mekanizmalar tam olarak faaliyete geçememiştir.

Tüm bu hususlar dikkate alındığında, Teşkilatın yeni üyesi olan Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Şevket Mirziyoyev tarafından 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul’da düzenlenen TDT 8. Zirvesi’nde önerilen ve kuruluş çalışmaları devam eden “Türk Devletleri Teşkilatı Ticari İşbirliği Araştırma Merkezinin”, kapsamı genişletilerek Özbekistan’da “Türk Dünyası Ekonomik ve Finansal Araştırmalar ve Eğitim Merkezi” kurulması yararlı olacaktır. Veya ekonomik ve finansal birliği sağlamak üzere, AB örneğindeki Avrupa Para Enstitüsü benzeri ayrı bir merkez kurulabilir. Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket

⁹ Mete Turgut, “Küreselleşmeye Karşı Milli ve İnsani Çözüm: Türkiye Merkezli Yeni Bir Bakış Açısı,” 2023, Mayıs 2005.

¹⁰ Ömer Faruk Korkmaz, Selin Soğukoğlu Korkmaz, “Türk Devletleri Teşkilatı Ekonomik İş Birliğinin Bankacılık ve Finans Boyutu”, *Düşünce Dünyasında Türkiiz*, (2024), 15/3, s. 481-486.

Mirziyoyev'in imzasıyla 2025 yılında kurulması kararlaştırılan Uluslararası Türk Devletleri Üniversitesi bünyesinde kurulabilecek olan bu merkezde hem ekonomik ve finansal araştırmalar yapılarak işbirliği teşvik edilecek hem de bu konularda eğitim verilebilecektir. Tüm üye ve gözlemci devletlerden akademisyenlerin ve bürokratların çalışmalara katılmasıyla, ekonomik ve finansal konulardaki işbirliği daha da artacak ve böylece Türk Parasal Birliğinin teorik ve kurumsal altyapısı da daha hızlı bir şekilde tesis edilebilecektir.

Ayrıca Türk devletleri arasında Ekonomik ve Parasal Birliğin kurulabilmesi ve Türk Devletleri Teşkilatına ait tek bir para birimi, hatta ilerleyen aşamalarda bir merkez bankası dijital parası niteliğinde Turan Dijital Parası çıkarılmasına ilişkin çalışmalar da yapılabilecektir. Özellikle Teşkilat içi ticaretin ABD Doları dışında orta bir para birimi ile yapılması hem ticaret hacmini artıracak hem de ödemelerde yerli paraların kullanılmasını teşvik ederek uluslararası piyasalara bağımlılığı azaltacaktır.

Kaynakça

- Avşar, Bozkurt Z., Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri, Ankara: Vadi Yayınları, 1998 (2. Baskı)
- Aydın, Turan, “Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İlişkiler”, Yeni Türkiye Dergisi, III/15, Ankara: 1997, s.795-799.
- Demirhan, Ali Asker, “Türk Dünyasında Ekonomik Entegrasyon”, Yeni Türkiye Dergisi, III/15, Ankara: 1997, s.1001-1025.
- Doğan, Mehmet, “Türk Dünyasının Yakın Dönemde Ortaya Çıkışı ve Geleceği”, Yeni Türkiye Dergisi, III/15, Ankara: 1997, s.925-930.
- Frischenschlager, Albrecht, “Siyasal ve Ekonomik Bağımsızlık Yolundaki Türkmenistan”, Avrasya Etütleri, II/3, 1995, s.38-50.
- Gumpel, Werner, “Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon”, Avrasya Etütleri, sy.13, 1998, s.19-32.
- Güler, Ali “Alparslan Türkeş: Tarihin Haklı Çıkardığı Vizyon Sahibi Lider,” Doğumunun 100. Yıl Dönümünde Lider Türkiye İçin Alparslan Türkeş Vizyonu, içinde; Derleyenler: Yalçın SARIKAYA ve İsmail Faruk AKSU, TASAV Yayınları, Ankara 2017.
- Günel, Mehmet, “Türk Birliğine Giden Yol: Türk Ekonomik Topluluğu (TET),” 2023 Dergisi, Temmuz 2005, Yıl 5: Sayı: 51.
- Günel, Mehmet, Selin Soğukoğlu Korkmaz, ve Ömer Faruk Korkmaz. “Türk Devletleri Teşkilatında Sınır Ötesi Ödemelerde Olası Merkez Bankası Dijital Para Kullanımı”. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi 12, sy. Türk Devletleri Teşkilatı (Mart 2025): 144-67. <https://doi.org/10.16985/mtad.1631794>.
- Güngör, Bayram, “Türkiye İle Yeni Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik Entegrasyonun Olabilirlik Etüdü,” Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 6 Ağustos-Ekim 2000. <http://www.academical.org/dergi/makale/s6yeniturkcum.htm>
- Güngör, Bayram, Türkiye ile Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Entegrasyonu Üzerine Bir Deneme (doktora tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü, 1999.
- Güzel, Hasan Celal, “21. Asır Türk Asrı Olacaktır,” Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:3, Mart-Nisan 1995, s.118-125.
- Korkmaz, Ömer Faruk ve Selin Soğukoğlu Korkmaz, “Türk Devletleri Teşkilatı Ekonomik İş Birliğinin Bankacılık ve Finans Boyutu”, *Düşünce Dünyasında Türkiz*, (2024), 15/3, s. 481-486.
- Morgil, Orhan, “Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliğinin Geliştirilmesi”, Yeni Türkiye Dergisi, III/15, 1997, s.773-777
- Tomar, Cengiz, Türk dili konuşan ülkelerden Türk devletlerine, 15.11.2021, Anadolu Ajansı, Analiz, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turk-dili-konusan-ulkelerden-turk-devletlerine/2421214>
- Turgut, Mete, “Küreselleşmeye Karşı Milli ve İnsani Çözüm: Türkiye Merkezli Yeni Bir Bakış Açısı,” 2023 Dergisi, Mayıs 2005.

Türk Keneşi, Trade and Investment Relations Among the Turkic Council Member States, Türk Konseyi Yayınları, March 2021, İstanbul.

Türkeş, Alparslan, “Türkiye ve Çok Yönlü İlişkilerin Önemi,” Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:3, Mart-Nisan 1995, s.62-63.

Wimbush, S. Enders, “Rusya’dan Sonra Rusya”, Avrasya Etütleri, I/2, 1994, s.53-61.

Extended Abstract

TOWARDS TURKISH UNION WITH THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES: TURKISH ECONOMIC COMMUNITY

Mehmet GÜNAL*

The first summit of the Cooperation Council of Turkish Speaking States (Turkic Council), which was established as an international organization with the Nakhchivan Agreement signed by Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Türkiye on October 3, 2009, with the aim of promoting comprehensive cooperation among Turkic States, was held in Almaty in 2011. The theme of the first summit was determined as “Economic and Commercial Cooperation”. In the following years, a total of seven summits were held with the themes of “Education, Science and Cultural Cooperation”, “Transportation”, “Tourism”, “Media Information”, “Youth and National Sports” and “Support for SMEs”. At the eighth summit themed “Green Technologies and Smart Cities in the Digital Age” held on November 12, 2021 on the Island of Democracy and Freedoms in Istanbul, a historic step was taken and the name of the Turkic Council was changed to the “Organization of Turkic States” (TDT). This is not only a symbolic name change, but also a sign of a radical transformation of mentality, and the transformation of the cooperation council, which means board, into an organization is of great importance in terms of institutional change and the future of the Turkic world. This study will focus on what needs to be done to strengthen economic and commercial ties among the Turkic States and to establish an economic community. In this context, recommendations will be presented regarding the measures to be taken in the field of economy and finance, taking into account the work done in the past within the Economic Cooperation Organization (ECO) and the issues included in the Organization of Turkic States Summit declarations and the 2040 vision document.

If Turkey can ensure the economic and political integration of the Turkic states with long-term planning and a national strategy, it will ensure Turkish Unity, become a leading country in its region and the world, and leave its mark on the 21st century. In order to achieve these goals, some suggestions regarding what needs to be done in the field of economy and finance are presented below, taking into account the issues included in the Organization of Turkic States Summit Declaration and the 2040 Vision Document. In the Summit Declaration and the Turkic World 2040 Vision Document, economic and commercial cooperation in general and the customs and transportation sectors related to this have been given more importance, and it is seen that concrete steps have been taken in this field, such as the establishment of the TTSO and the Turkish Investment Fund. However, more concrete steps need to be taken in monetary and financial matters that support these efforts.

In this context, first of all, the Union of Turkish World Economic and Financial Institutions should be established, and Central Banks, Stock Exchanges, Capital Markets (such

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Beşevler/Ankara; mehmet.gunal@hbu.edu.tr; ORCID ID: 000-0001-8359-7209.

as CMB), and Banking Regulation Authorities (such as BDDK) institutions should be included in this union. In addition, legal, technical and financial infrastructure should be established for trade in local currencies and swap agreements between Central Banks. In 2022, as a result of the signing of the “Turkic States Bank Associations Council Cooperation Agreement”, an important step was taken in developing regional cooperation between the Turkish banking system and the Turkic States banking systems with the establishment of the “Turkic States Bank Associations Council”. Afterwards, with the agreement signed at the TDT Extraordinary Summit organized in Ankara in March 2023, the establishment of the “Turkic Investment Fund”, the “Turkic States Fintech Cooperation Platform” in October 2024 and then the establishment of the “Central (National) Banks Council of the Member States of the Organization of Turkic States” in November 2024, the steps taken were increased and an important ground was started to be built. These steps are important but incomplete.

Considering all these issues, it would be beneficial to expand the scope of the “Turkic World Economic and Financial Research and Education Center” in Uzbekistan, which was proposed by the President of the Republic of Uzbekistan, the new member of the Organization, Mr. Shavkat Mirziyoyev, at the 8th TDT Summit held in Istanbul on November 12, 2021, and whose establishment efforts are ongoing. Or, a separate center similar to the European Monetary Institute in the EU can be established to ensure economic and financial union. In this center, which can be established within the International University of Turkic States, which was decided to be established in 2025 with the signature of the President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev, both economic and financial research will be conducted and cooperation will be encouraged, and training can be provided on these issues. With the participation of academics and bureaucrats from all member and observer states in the studies, cooperation on economic and financial issues will increase even more, and thus the theoretical and institutional infrastructure of the Turkish Monetary Union can be established more quickly. In addition, studies can be carried out on the establishment of an Economic and Monetary Union among the Turkic states and the issuance of a single currency belonging to the Organization of Turkic States, or even a central bank digital currency called Turan Digital Currency in the future. In particular, conducting intra-organizational trade with a central currency other than the US Dollar will both increase trade volume and reduce dependency on international markets by encouraging the use of local currencies in payments.

YARINI KAZANMAK: 2040 VİZYONUNA DOĞRU TÜRK DEVLETLER TEŞKİLATINDA TİCARETİN KALDIRAÇ ETKİSİ

*Winning Tomorrow: The Leverage Effect of Trade in
The Organization of Turkic States Toward The 2040 Vision*

İbrahim Attila ACAR¹
Hamit ÖZMAN²

Özet

Asya Rönesansı, 21. yüzyılın ekonomik ve kültürel yeniden yükselişini temsil ederken, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) bu süreçte stratejik bir rol üstleniyor. 2040 vizyonu, Türk dünyasının ekonomik entegrasyonunu ve küresel ticaretteki etkisini artırmayı hedefliyor. TDT, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve diğer Türk devletlerini birleştirerek ortak ticaret politikalarıyla Asya'nın yükselen gücüne katkı sağlıyor. Ortak ticaret politikası, TDT üyesi ülkeler arasında gümrük kolaylıkları, serbest ticaret anlaşmaları ve lojistik ağların geliştirilmesini içeriyor. 2024 itibarıyla TDT ülkelerinin toplam GSYİH'si 1,5 trilyon USD'yi aşarken bölgesel ticaret hacmi %15 artmıştır. 2040'a kadar, dijital ticaret platformları, enerji koridorları ve İpek Yolu'nun yeniden canlandırılmasıyla bu hacmin %50 büyümesi öngörülüyor. Türk dünyası, Asya'nın üretim ve lojistik merkezi olma potansiyeline sahiptir.

TDT'nin 2040 vizyonu, sürdürülebilir kalkınma ve teknolojik yenilikle destekleniyor. Ortak yatırım fonları, yenilenebilir enerji projeleri ve yapay zeka odaklı girişimler, üye ülkeler arasında sinerji yaratıyor. Örneğin, Türkiye'nin savunma sanayii ihracatı ve Kazakistan'ın hammadde kaynakları, bölgesel ticareti güçlendiriyor. Ancak, altyapı eksiklikleri ve politik uyum zorlukları, entegrasyonun önündeki engeller olarak öne çıkıyor.

Asya Rönesansı, Türk dünyasının birleşik ekonomik gücüyle hızlanabilir. TDT, ortak ticaret politikalarını derinleştirerek 2040'ta küresel ticarete %5'lik bir pay hedefliyor. Bu, Türk dünyasının kültürel ve tarihi bağlarını ekonomik bir kaldıraç olarak kullanarak yarını kazanmasını sağlayacak Ortak vizyon, dayanışma ve inovasyonla, Türk devletlerini küresel arenada lider konuma taşıyabilir.

Anahtar Kelimeler: 2040 Vizyonu, Asya Rönesansı, Türk Devletler Teşkilatı, Asya Rönesansı

Abstract

The Asian Renaissance represents the economic and cultural resurgence of the 21st century, with the Organization of Turkic States (OTS) playing a pivotal role. The 2040 vision aims to enhance the economic integration of the Turkic world and its influence in global trade. The OTS, uniting Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and other Turkic states, fosters this through unified trade policies.

A common trade policy encompasses customs facilitation, free trade agreements, and enhanced logistics networks among OTS members. As of 2024, the collective GDP of OTS

¹ Prof. Dr. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü. attila2000@gmail.com, ORCID : 0000-0002-9354-6971

² Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, 000-0002-2637-2414

countries exceeds \$1.5 trillion, with intra-regional trade volume rising by 15%. By 2040, digital trade platforms, energy corridors, and the revitalization of the Silk Road are projected to boost this volume by 50%. The Turkic world holds the potential to become a hub for Asia's production and logistics.

The OTS's 2040 vision is underpinned by sustainable development and technological innovation. Joint

investment funds, renewable energy projects, and AI-driven initiatives create synergy among member states. For instance, Turkey's defense industry exports and Kazakhstan's raw material resources strengthen regional trade. However, infrastructure gaps and political alignment challenges remain key obstacles to integration.

The Asian Renaissance can accelerate with the unified economic power of the Turkic world. By deepening common trade policies, the OTS targets a 5% share in global trade by 2040. This leverages the cultural and historical ties of the Turkic world as an economic catalyst, ensuring a prosperous future. A shared vision, driven by solidarity and innovation, can position Turkic states as leaders in the global arena.

Keywords: Asian Renaissance , 2040 Vision, Organization of Turkic States in the Asian Renaissance.

Giriş

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), 2040 Vizyonunu gerçekleştirme yönünde ekonomik ilişkileri öncü olarak kullanmaktadır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Özbekistan gibi üye ülkeleri bir araya getiren bir platform olan birlik, 2021'de kabul edilen Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi ile ufkunu, uzun vadeli bir strateji ile belirlemiş bulunmaktadır. Bu belge sadece siyasi, kültürel ve güvenlik alanlarını değil; ekonomik entegrasyona giden temel alanları da düzenlemektedir.

Ekonomik ilişkiler, TDT'nin vizyonunun başlıca hızlandırıcısıdır. Üye ülkeler toplamda 160 milyonu aşan bir nüfusa sahiptir. 2024 itibarıyla 2,5 trilyon dolarlık GSYH oluşmuştur. 2024 yılında dünyanın 14. büyük ekonomisi olan bir bloktur. Bunun iç ticaretin artırılması ve bölgesel istikrar ve küresel rekabet için belirleyici olması söz konusudur (Akçay,2022).

Ekonomik işbirliği "Doğudan-Batıya ve Kuzeyden-Güneye ticaret koridorlarını birbirine bağlayan güçlü bir bölge ekonomisi oluşturacaktır. Bu hedef, jeostratejik bir kaldıraç etkisi oluşturacaktır (Abdrahmanov ve Zhumagulova, (2023). Ekonomik ilişkiler bu itibarla vizyonda önemli bir yer tutmaktadır. Ekonomik ilişkiler, sadece ticaret hacmini artırmakla kalmayıp, sürdürülebilirlik gibi yeni dönemin önemli bir olgusuna da dikkat çekmektedir. Bu yüzden kalkınma, finansal entegrasyon, finansal araçlar ve bağımsızlık küresel entegrasyonda önemli olacaktır.

Vizyon Belgesi, üye ülkelerin mevcut ekonomik büyüklüğünün (2022'de 1,3 trilyon dolar) 2027'ye kadar 2 trilyona, 2050'ye kadar ise küresel ekonominin %3'ünden fazlasına ulaşmasını öngörmektedir. Ticaretin en yeni ve dikkat çekici alanlarından olan dijital ekonomi, yeşil dönüşüm, modern tarım ve sağlık politikalarında uyum bu belge ile garanti altına alınmıştır. Bunun için Türk Yatırım Fonu'nun (2024, 500 milyon dolar sermayeli) kurulması önemli bir adımdır. KOBİ'ler ise bu sürecin hem istihdam hem de inovasyon kısmını oluşturmaktadır.

Ulaşım ve ticaret denildiğinde Çin'den başlayı İngiltere'ye kadar giden büyük bir koridor söz konusudur. Orta Koridor (Hazar Geçişi, Doğu-Batı) daha da güçlenecek, gümrük işlemleri sadeleşip tedarik zincirleri birbirine bağlanacaktır. Bu gelişme Avrupa-Asya arasındaki ticaretin gelişmesi demektir. Böylece üye ülkeler dışa bağımlılık yerine öncelikle kendi bölgesel refahının gelişti, refahının da adil dağılmasına sebep olacaktır.

2025'te Budapeşte'de gerçekleşen gayr-i resmi zirve, ekonomik entegrasyonun gelişmesinde etkili olmuştur. Sadece Özbekistan'ın bile TDT üyeleriyle ticaretinin 2017'den beri üç kat artması Bu vizyonun pratik etkisidir. Konu, vizyon belgesi ve ülkelerin potansiyelinin anlatıldığı kısımlarla değerlendirilerek aktarılacaktır.

I. 2040 Vizyonu ve TDT

İç ticaretin gelişmesi ile ilgili vizyon hedeflerinde malların serbest dolaşımı, sermaye, hizmet ve teknoloji akışı yer almaktadır. Bu sayede Ticaret hacminin %50 artacağı ve küresel ticaret içindeki payın %3'e yükselmesi beklenmektedir. Yatırım ve finansman imkanları bu tür birliklerin temel sorunu haline de gelebilmektedir ancak ortak fonlar ve yeşil finans mekanizmalarının kullanılıp geliştirilmesi, önemli bir fırsat olacaktır. Bu sürecin KOBİ'ler için de büyük imkanlar oluşturması beklenmektedir. Sektörel entegrasyon için dijital, yeşil ekonomi, ulaşım altyapısının güçlendirilmesi temel alan olarak görülmektedir. Bu aynı zamanda bölgesel istikrar ve istihdam için de artış anlamına gelmektedir. Belirtilen hedef en az %20'dir.

Ticaret, TDT vizyonunda belirgin bir kaldıraç etkisi yaratma potansiyeline sahiptir. Vizyon, ticareti "kaldıraç" olarak konumlandırır; Ekonomik bağların, siyasi dayanışmayı güçlendireceği tezi gerçekleşecektir. Kültürel etkileşim ile birlikte güvenlik ve işbirliği konuları beraber gelişmeye müsait alanlardır.

Ticaret ile ilgili engellerinin kaldırılması gümrük koridorları, transit kolaylaştırmalar, iç ticareti hızlandırıp ekonomik büyümeyi tetikler. TDT Genel Sekreteri sayın Kubanışbek Ömüraliyev'in 2025'te yer alan pek ok açıklamalarında "bölgesel altyapının iyileştirilerek uzun vadeli hedeflerin gerçekleştirilmesi" hedefi yer almaktadır. Bu aynı zamanda dış baskılara karşı dayanıklılık sağlayacaktır.

Konunun jeopolitik kaldıraç olması da Orta Koridor'un gelişmesi anlamına gelmektedir. TDT'yi Rusya ve Çin hakimiyeti altındaki Avrasya'da bölgesel bir güç haline getirir (Chan, 2021). Üye ülkeler aynı zamanda AB, ECO gibi yapılarla güçlü ilişkiler kurabilir. Küresel tedarik zincirlerinde stratejik avantaj sağlar. Ticaretin gelişmesi aynı zamanda diaspora ve medya işbirliğinin de gelişmesi ile "Türk Asrı" kavramını somutlaştırmış olur (Aksun, 2019).

Her işbirliğinin şüphesiz kendine göre zorlukları bulunmaktadır. potansiyel güçlükler deyince başta düşük ticaret hacmi belirtilmelidir (Friedman, 2009). Bu yüzden geliştirilecek en önemli alan budur: Son 10 yılda her ne kadar önemli ölçüde artsa da (örneğin Özbekistan örneği), yeterli değildir. Hala bürokratik yapılar ve mevzuat engelleri dışa bağımlılığın önemli bir sebebi olmaktadır. Ancak, ümit verici yan 2022-2026 Stratejik Yol Haritası gibi mekanizmaların geliştirilmiş olmasıdır.

II. 2025 Budapeşte Zirvesi ve Sonrası

Türk Devletleri Teşkilatı'nın 2025 Budapeşte gayr-i resmi zirvesi Macaristan ve TDT yakınlaşması ve etkileşimi bakımından önemli bir gelişmedir. Bu zirve, ilk kez bir gözlemci ülkenin (Macaristan) ev sahipliğinde gerçekleşmiştir. Ana teması "Doğu ile Batı'nın Buluşma Noktası" olarak belirlenmiştir. Zirveye, cumhurbaşkanları düzeyinde katılımlar olmuştur.

KKTC Cumhurbaşkanı Ersin Tatar'ın da davetli olarak yer alması genişleme aksı ve "Kardeşlik Hukuku" olarak açıklanmıştır.

Zirve, stratejik işbirliğinin geliştirilmesi, bölgesel ve küresel konularda ortak tutum ve perspektif oluşturulması bakımından dikkat çekicidir. Özellikle ekonomik entegrasyon, yeşil ve sürdürülebilir kalkınma, uluslararası mali ve adli suçlara karşı mücadele, Filistin sorunu ve Afganistan gibi meseleler gündemdeki yerini almıştır.

Zirve gündemi, TDT'nin 2040 Vizyonu doğrultusunda şu başlıkları içermektedir:

- Ekonomik ve Ticari İşbirliği: Gümrük prosedürlerinin basitleştirilmesi, Orta Koridor'un güçlendirilmesi ve yeşil ekonomi hedefleri.
- Güvenlik ve Uluslararası İlişkiler: Terörizm, siber tehditler, iklim değişikliği ve bölgesel istikrar (örneğin Güney Kafkasya ve Orta Asya sınır anlaşmaları).
- Kültürel ve Sosyal Entegrasyon: Gençlik, spor, medya ve Nevruz kutlamaları gibi alanlarda işbirliği.
- Kurumsal Gelişmeler: KKTC'nin TDT içindeki rolü, BM adaylıkları ve üçüncü ülkelerle "TDT" yaklaşımı.
- Özel Konular: Filistin'de iki devletli çözüm vurgusu, Afganistan Çalışma Grubu'nun kurulması ve Kıbrıs sorununun siyasi çözümüne yer verilmiştir.

III. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) İçinde Ticaretin Gelişimi

TDT üyesi olarak Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye ekonomik entegrasyonu önceleyen bir yapıdır. 2040 Vizyon Belgesi ile başlatılan gelecek öngörüsü son zirveler (Bişkek 2024 ve Budapeşte 2025) ile birlikte ticaret hacminin artırılmasına, milli para birimleri ile işlem yapılmasına ve Orta Koridorun lojistik projeleriyle bölgesel büyümeyi hızlandırmasına odaklanmıştır.

Ticaret hacmi topluluk içinde, son beş yılda, 25 milyar dolardan (2020) 90 milyar dolara (2024) yükselmiştir. Ticaretin bu genel gelişimi TDT üyeleri arasında başka alanları da geliştirmeye müsait imkanlar sunmaktadır. Ticaret, jeopolitik risklere rağmen dayanıklı bir yapı sunmaktadır. Toplam ekonomik büyüklük 2024'te 1,8 trilyon dolara ulaşmış, dış ticaret hacmi ise bir trilyon doları aşmıştır.

Bu rakamlar ile TDT, 2050 hedefi olan küresel ticaretteki payını %3'e çıkartabilir. Ticaret açığının dengelenmesi konusunda sadece Türkiye için dahi TDT ile olan ticaret dengesi -5 milyar dolardan -3 milyar dolara gerilemiştir. Ticaret enerji ve tarım gibi geleneksel sektörlerden dijital ve yeşil ekonomiye kaymaktadır. Ana gelişim alanları ise enerji ve doğal kaynaklardır. Burada Kazakistan ve Azerbaycan'ın petrol/doğalgazı potansiyeli, Türkiye'nin rafineri kapasitesi önemli görülmüştür. Sadece 2023'te enerji ticareti hacmi 15 milyar dolara ulaşarak %30 artış göstermiştir. Zengezur Koridorunun hayata geçmesinden sonra bu alanın %20 daha genişlemesi beklenmektedir. Genel bir değerlendirmeye:

- Tarım ve gıda deyince Kırgızistan ve Özbekistan'ın tahıl/meyve ihracatı dikkat çekicidir. Türkiye'nin işlenmiş gıda talebi artmaktadır. 2023'te tarım ticareti 8 milyar dolara çıkmış; Özbekistan pamuk ihracatını %25 artırmıştır.
- Ulaşım ve lojistik bölgenin kendisi için bile önem teşkil etmektedir. Orta Koridor (Trans- Hazar), 2024'te 3 milyon TEU konteyner taşıyarak ticaretin %40'ını üstlenmiştir. Türkiye-Kazakistan demiryolu projesi de 2024'te ticaretin geliştirici bir adımdır.
- İnşaat ve sanayi de özellikle Türkiye'nin sınır aşan inşaat yeteneği ve malzeme ihracatı, Orta Asya'nın altyapı projeleriyle birleştiğinde %25 büyüyerek 10 milyar dolara gitmektedir.

- Dijital sektör ve hizmetler özellikle e-ticaret, 2025'te 5 milyar dolara yaklaşmıştır; Buna Bışkek'in "Dijital Bışkent" ilan edilmesi ivme kazandırmıştır. Bışkek 2025 Dijital Bışkent olarak, 10 milyar dolarlık dijital ticaret hedefliyor.

Her gelişmenin güzellikleri olduğu kadar zorlukları da bulunmaktadır. Bunun için hedef ve imkanların belirlenmesi doğrultusunda öncelikler belirlenmelidir.

IV. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) İçinde Ticaretin Gelişme Alanları

Başlıca alanlar olarak yeşil ekonomi ve sürdürülebilirlik, dijital ekonomi, ileri teknoloji, turizm ve sağlık olarak belirlenmiştir.

- Yeşil Ekonomi, yenilenebilir enerji (güneş/rüzgar) ve sıfır karbon hedefi, bunlara uygun tedarik zincirleri ile gelişme gösterecektir. Hedef: 2030'a kadar yeşil ekonominin ticaret payının %15 pay alması öngörölmüştür. Türkiye 2025 itibariyle yeşil vizyonda 5 milyar dolarlık proje planlamıştır.
- Dijital Ekonominin, e-ticaret üzerinden gelişmesi öngörölmüştür. Bununla uyumlu platformlar ve "Dijital İpek Yolu" hedefi süreç için önemlidir.
- Finans ve yatırımların ana eksenini milli para birimlerinin ticaret içindeki payının %50 hedefine ulaşmasıdır. Bu konuda Türk Yatırım Fonunun 500 milyon dolarlık sermayesi ile 2025'te İstanbul Finans Merkezinin kurulması, finansal entegrasyonun önünü açacaktır.
- İleri teknoloji özellikle savunma sanayi, uzay teknolojileri, AI (Yapay Zekalı Türk Dil Modeli) üzerinden gelişecektir. İnovasyon becerilerinin de gelişmesi ile 2026'ya kadar yüksek teknoloji ticaretinin %10'a çıkması planlanmaktadır.
- Turizm ve sağlık konusunda Celal-Abad'ın da öne çıkmasıyla turizm merkezi ve ortak sağlık protokolleri, 2030'a kadar 20 milyar dolara ulaşacaktır.

Bu planların gerçekleşmesi ticaret hacminin 2027'de 100 milyar dolara ulaşması demektir. 2050'de küresel ticaret payının %3'e yükselmesi amaçlanmaktadır. Bu konuda TDT zirveleri, ticareti merkeze alarak gelişme konusunda somut adımlar atmaktadır.

Budapeşte Zirvesi (Mayıs 2025) ve Bışkek Zirvesi (Kasım 2024) ticaretin kolaylaştırılmasını öngören bir bildiriye imza atmıştır. Gümrük prosedürlerinin basitleştirilmesinden, e-TIR Prosedürü'ne (TIR Sözleşmesi) TDT içinde bir yol haritası imzalanmıştır. Sınır geçişlerinde mal ve hizmetlerin serbest dolaşımı ile ilgili gelişmeler gözlenmektedir.

Diğer kararların ilki Türk Yatırım Fonu'nun sermayesinin artırımı yönündedir. Rekabet Kurumları Konseyi'nin rekabetçi ticaret için bilgi paylaşımı olması konusunda kararlar alınmıştır. Bunun için 171 fuar ve 44 milli katılım organizasyonu desteklenmiştir. 2025'te ise 9 genel ve 38 sektörel alanlı ticaret heyetinin dolaşımı planlanmıştır. Bu hedefler sadece ekonomik değil, jeo-stratejik bir güçlenme anlamına gelmektedir. Bu sürecin en önemli unsuru, şüphesiz yetişmiş insan gücüne sahip olmaktır.

V. Akademi ve Yetişmiş İnsan Gücünün Sürece Etkisi

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), eğitim, akademi ve üniversiteler birliği alanlarını 2040 Vizyonu'nun dört ana sütunundan biri olarak tanımlamıştır. Burada ticaretin kaldıraç etkisini insan kalitesi merkezli güçlendirmek esas alınmıştır (Altun, Demir; 2022). Böylece TDT bünyesindeki yapılar stratejik enstrüman haline gelmiştir. Aşağıda, mevcut yapıların, ticaretle doğrudan bağlantılı destek mekanizmaları, atılması gereken somut adımlar ve kararların uygulanması ile oluşacak bir yol haritası sunulmaktadır.

- Uluslararası Türk Akademisi (TWESCO- 2010) 6 üye ülke ve KKTC katılımıyla oluşturulmuştur. Merkezi Astana'dır. Türk Dünyasında ortak tarih, dil ve kültür

araştırmaları ile ortak ders kitaplarının hazırlanması konusunda çalışmalar yapmaktadır.

- Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi Eğitim Komisyonu (2022) adı üstünde eğitim politikalarının uyumlaştırılmasını esas almaktadır.
- Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği (TDMMB-2021) İstanbul merkezli bir organ olarak planlanmıştır. Teknik standartların belirlenip geliştirilmesi, altyapı projelerinin standartlaştırılması ve geliştirilmesine yönelik çalışmalar üstlenmiştir.
- Türk Devletleri Gençlik ve Spor Konseyi (2024) Bışkek merkezli bir birimdir. Odağında gençler vardır. Sporun evrensel dilinden yararlanmak, sağlıklı nesiller yetiştirmek ana hedeftir. Genç girişimcilik, spor ekonomisi başlıca ilgi alanlarıdır.
- Türk Devletleri Üniversiteler Birliği (TÜRKÜN-2023) Ankara (YÖK) merkezli bir birimdir. Gittikçe üye sayısı artan 80 üyesi bulunmaktadır. Türkiye’den 35, Kazakistan’dan 18, Özbekistan’dan 15, Kırgızistan’dan 8, Azerbaycan’dan 5 üniversitenin katılımı sağlanmıştır. Ortak eğitim programları, diploma, öğrenci ve öğretim elemanı değişimi ile ortak araştırma programlarının oluşturulması öngörülmektedir.

Orta koridor lojistiğı ilk anda Ulaştırma ve Mühendislik alanlarını geliştirebilir. Ortak standartlar, eğitim programları, lisansüstü eğitim imkanları bir yandan altyapı için destek üretirken öte yandan bu konuya ilişkin ortak master programları sürecin gelişmesine katkı sağlayacaktır.

Yeşil ekonomi ve yeşil teknolojilerin geliştirilmesi konusunda, uzmanlar yetiştirilmesi, “Yeşil Teknoloji Diploması Sertifikası” için programlar açılması, dünyanın daha iyi kullanılması ve geliştirilmesi konusunda farkındalıklar oluşturacaktır.

“Dijital İpek Yolu AI Bootcamp” yeni dönemin önemli bir çıkışı olacaktır. Bilkent ve Nazarbayev Üniversitelerinin bu alandaki yatırımları TDT içinde önemli bir çıkış sağlayabilir.

Tarım ve gıda, geleceğın önemli çatışma alanlarından olacaktır. Bunun için Ortak Tarım Teknolojileri Merkezi’nin Konya ve Semerkant odaklı planlanması uygun olmuştur. 2030’a kadar 15 milyar dolar ticaret hedeflenmektedir ancak gelişme eğilimi vardır.

VI. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) 2040 Vizyonu’nda Ticaretten Beklentiler

Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi, 2021 yılında İstanbul Zirvesi’nde kabul edilmiştir. TDT için orta ve uzun vadeli strateji önermektedir. Belge, ticareti ekonomik entegrasyonun temel kaldıracı olarak görmektedir. Eğitimi de bu hedefin sürdürülebilirliğini sağlayan bir sütun olarak tanımlamaktadır (Yüce, 2022).

Genel vizyon piyasa ekonomisine dayalı olarak, aynı zamanda özel sektörü de geliştirerek TDT’nin 2040’ta küresel ekonomiden %3+ pay almasını ve gelişmiş toplumlar oluşturmasını hedeflemektedir. Ticaret hacmi hedefi konusunda iç ticaretin, 100 milyar dolar hedefini aşması beklenmekte ve buna yönelik her şey seferber edilmektedir. Son Gelişmeler (2025 itibarıyla) için 2025’te AK Parti’nin hazırladığı “Türk Dünyası Vizyon Belgesi” (s.198) iç ticaret hacminin 100 milyar doları geçme hedefini somutlaştırmıştır. Bu veriler, Türkiye Cumhuriyeti devletinin de 2040 Vizyonu yönünde kendi planlarını güncellediğinin önemli bir göstergesidir.

Bu ticaretin geliştirilmesi ve insan kaynağı ihtiyacını, eğitim sağlayacaktır. 2040 Vizyonu, ticaretle başlayan güçlü bir bölgesel ekonomik blok hedeflemektedir. Engelsiz ticaret ve küresel ekonomide pay artışının ana eksenı eğitim odaklı olacaktır. Eğitim, sadece “ortak müfredat” ve “politika uyumlaştırması” olarak değeriendirilmemelidir. Eğitim aynı zamanda ortak sosyo-kültürel yapıyı da geliştirecektir. Bu vizyon, TDT’nin 2025’teki

ilerlemesinde Türk Yatırım Fonu, e-TIR, yeşil finans konseyi gibi uygulamalarla kendini göstermiştir. Eğitim, ticaretin kuluçka merkezi olarak kurgulanmış ve bu yolda önemli somut adımlar atılmıştır.

Sonuç

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), 2009'daki Nahçıvan Anlaşmasından bu yana hızla büyümektedir. Kurumsallaşan bir bölgesel örgüt olarak, kısa sürede kültürel işbirliğinden ekonomik ve siyasi entegrasyona dönüşme eğilimindedir. Başarısı, tek bir faktöre değil, birbirini besleyen birden fazla unsura bağlıdır.

Eğitim, hizmetin en önemli ihraç ürünüdür. Ortak eğitim politikası ülkenin iyi niyet elçisi, aynı zamanda ticaret elçisi demektir. Türkçenin hem bilim dili hem ortak dil olması ikili ilişkiler ve ticaretin de kolaylaştırıcı faktörüdür (Doğrucan, 2022). Ticaretin “Kaldıraç Etkisi”, başta eğitim gibi hizmetlerin ihracatı, mezunlarının oluşturduğu küresel ağdan başlar. TDT 2040 Vizyonu, Eğitim Bölümü bu konunun farkındalığıyla hazırlanmış bir vizyon belgesi niteliğindedir.

TDT'nin eğitimi sadece kültürel bir bağ olarak değil, ticaretin bir canlandırıcısı olarak görmesinin temelinde bu yaklaşım vardır (Erkan ve Liu;2024). Aynı şekilde bir Avrupa Üniversiteler Birliği tarzı yapılanma ile ortak lisans ve lisansüstü programların belirlenmesinde bu amaç vardır. Bunun için KKTC'nin bir eğitim merkezine dönüşmesi ve buna yönelik planlanması da onun meşruiyetine katkı sağlayabilir. Üniversitelerin ikili anlaşmaları sayesinde oluşan mezunların enerji ve dinamizmi bölgeyi öne çıkartacaktır. 2030'da ticaretin 100 milyar dolaşa ulaşması ve bu ticaretin de yarısının TDT mezunları tarafından yönetilmesi hiç de hayal bir durum olmayacaktır.

TDT'nin başarısı söz konusu olduğunda kültürel ortaklığın, tarihsel bağların yanı sıra siyasi irade, kurumsallaşma ve ekonomilerin yakınsaması ve ekonomik kaldıraç etkisine dikkat çekilmektedir. TDT Genel Sekreteri Ömüraliyev, “TDT'nin, bölgesinde ve dünyada birliği güçlendirmeye, işbirliğini derinleştirmeye ve barış ile refah için bir güç olmaya devam edeceğini” belirterek Avrasya'da yükselen bir bölgesel güç olmayı kapsayıcı ve adil paylaşımına vurgu yapmaktadır. Bunun da yolu somut projelerden geçmektedir.

Kaynakça

- Abdrahmanov, R. & Zhumagulova, K. (2023). Trans-Caspian Route: Kazakhstan's Gateway to Europe. <https://thediplomat.com/2023/08/trans-caspian-route-kazakhstans-gateway-to-europe>
- Akçay, N. (2022). Does the Organization of Turkic States Worry China and Russia? <https://thediplomat.com/2022/11/does-the-organization-of-turkic-states-worry-china-and-russia/>
- Aksun, Z. N. (2019). *Dündar Taşer'in Büyük Türkiye'si*. 15. B. Ötüken, Ankara.
- Altun, S., & Demir, M. (2022). Turkish higher education system: Challenges and opportunities. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 42(3), 275-289.
- Chan, M. (2021). Why China, Russia 'should keep a close eye' on upgraded Turkic Council. <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3157627/why-china-russia-should-keep-close-eye-upgraded-turkic-council>
- Doğrucan, M. Fatih. (2022). *Medeniyet dili olarak Türkçe* (3. Baskı). İstanbul: Altınordu yayınları.

- Erkan Aydın, M., & Liu, Y. (2024). organization of turkic states: diverse motivations for a common aim. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 33(1), 35-54. <https://doi.org/10.26650/siyasal.2024.33.1363769>
- Friedman, George. (2009). *Gelecek 100 Yıl*. Pegasus yayınları, İstanbul.
- Hemsley-Brown, J., & Oplatka, I. (2015). University branding: A review of the literature and implications for higher education institutions. *International Journal of Public Sector Management*, 28(4), 280-302.
- Korkut, U. (2019). Internationalization of higher education in Turkey: A review of current policies. *Higher Education*, 78(2), 231-247.
- Köksal, Aydın. (2024). Bilim Dili Türkçe. http://terim.tuba.gov.tr/ATS/index.php/w_anasayfa/w_bilim_dili_tek_makale/
- Knight, J. (2014). *Internationalization: A pathway to student success*. New York: Routledge.
- O'Regan, N. (2019). The role of staff and student mobility in university internationalization. *Higher Education Quarterly*, 73(1), 1-18. <https://doi.org/10.1111/hequ.12195>
- Perkins, R., & Neumayer, E. (2014). Geographies of educational mobilities: Exploring the uneven flows of international students. *The Geographical Journal*, 180(3), 246–259.
21. Yüzyılda Ekonomi, Politika ve Teknolojide Asya Rönesansı Uluslararası Sempozyumu
- TDT (2024). <https://www.turkicstates.org/tr>
- TDT (2025). Türk Dünyası 2040 Vizyonu. <https://turkicstates.org/u/d/news/5-ek--turk-dunyasi-2040-vizyonu.pdf>
- TÜRKÜNİB (2024). <http://turkunib.org/>
- YÖK. (2023). Yükseköğretim Kurulu 2024-2028 Stratejik Planı https://www.yok.gov.tr/Documents/Kurumsal/strateji_dairesi/stratejik-plan/2024-2028-yok-stratejik-plani.pdf
- Yüce, M. (2022). Türk devletleri teşkilatına üye ülkeler arasında ikili ilişkilere bakış Kriter Dergi, 7(73). <https://kriterdergi.com/dosya-turk-devletleri-teskilati/turk-devletleri-teskilatina-uye-ulkeler-arasinda-ikili-iliskilere-bakis>

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNDE SOSYAL GÜVENLİK HARCAMALARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

*A Comparative Analysis of Social Security Expenditures
in the Turkic Republics of Central Asia*

Hatice EROL¹
Abdullah ÖZDEMİR²

Özet

Sosyal güvenlik, gerçekleşmesi muhtemel veya kesin olan ve ortaya çıktığında gelir azalması, gelir kaybı ya da harcama artışı gibi sonuçlara yol açan ekonomik, fizyolojik ve sosyal risklerin olumsuz etkilerini telafi etmeye yönelik en temel sosyal politika mekanizması olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, uluslararası sözleşmeler ve anayasal düzenlemelerle güvence altına alınmaya çalışılan sosyal güvenlik hakkı, günümüzde artan toplumsal sorunlar ve küresel finansal krizler karşısında yeniden yapılanma ve reform süreçlerinin merkezinde yer almaktadır.

Kapsam ve nitelik bakımından değerlendirildiğinde, modern anlamda sosyal güvenlik hizmetlerine erişim, dünya nüfusunun yalnızca yaklaşık üçte biriyle sınırlı kalmaktadır. Buna karşın, az gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 102 sayılı *Sosyal Güvenliğin Asgari Normları Sözleşmesi*'nde tanımlanan sosyal risklere karşı ya hiç koruma sağlanamamakta ya da mevcut koruma düzeyi yetersiz kalmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetleri – Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Azerbaycan– merkezi planlama modelinden piyasa ekonomisine geçiş sürecine girmiştir. Bu dönüşüm yalnızca ekonomik yapılanmayı değil, aynı zamanda sosyal güvenlik programlarının yeniden tasarlanmasını da derinden etkilemiş ve söz konusu ülkelerde sosyal güvenlik sistemlerinin yapısal dönüşümünü zorunlu kılmıştır.

Çalışmanın temel amacı, bağımsızlık sonrası Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde sosyal güvenlik programlarının güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymak, güncel sorunları bütüncül biçimde ele almak ve sürdürülebilir sosyal politika tasarımlarına yönelik öneriler geliştirmektir. Bu amaç doğrultusunda, söz konusu ülkelerde sosyal güvenlik sistemlerinin yeniden yapılanma süreci, mevcut durumu, finansal yapısı ve karşılaştıkları politika zorlukları incelenmiştir. Analiz kapsamında kurumsal dönüşüm, finansman yapısı, emeklilik ve sağlık sigortası ile sosyal yardımların kapsamı değerlendirilmiş; ekonomik geçiş sürecinin yol açtığı yapısal sorunlar, demografik baskılar ve gelir dağılımı eşitsizliklerinin sosyal güvenlik sistemleri üzerindeki etkileri tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Güvenlik, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Sosyal Politika.

Abstract

Social security is the most basic instrument of social policy. It seeks to offset the negative effects of economic, physiological, and social risks that are probable or inevitable and that lead to reduced income, loss of earnings, or higher expenditures. The right to social security—enshrined in international treaties and constitutional law—has itself become a central

¹ Prof.Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, haticeerol@adu.edu.tr, ORCID:0000-0002-8816-1137.

² Prof.Dr. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, aozdemir@adu.edu.tr, ORCID:0000-0002-7506-3431.

concern in reform and restructuring efforts, especially amid growing social challenges and recurring fiscal crises.

In terms of extent and standards, coverage by modern social security services is still available to about one-third of the world's population. In contrast, in the majority of less-developed and developing countries, coverage against the social risks listed in the International Labour Organization's Convention No. 102 on Minimum Standards of Social Security is either absent or grossly deficient. With the dissolution of the Soviet Union, the Central Asian and Caucasus Turkic Republics of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan, and Azerbaijan made a transition from planned economies towards market economies. This transformation reshaped their economic structures and had far-reaching implications for the reorganization of their social security systems, making structural reform an unavoidable necessity.

The main aim of this study is to find the strengths and weaknesses of social security in the Central Asian Turkic Republics after they became independent, to look at current problems in a complete way, and to suggest ideas for better social policy. To do this, the study will look at how social security was changed, what it is like now, how it is paid for, and the problems in policy. The study will focus on reforms in organizations, funding methods, pension and health plans, and who gets social support. It will also talk about problems caused by the shift from planned to market economies, population changes, unequal income, and how these affect social security systems.

Keywords: Social Security, Central Asian Turkic Republics, Social Policy.

Giriş

ILO'nun 2024 tarihli Sosyal Koruma Raporu'na göre, dünya nüfusunun yarısından fazlası ilk kez bir sosyal koruma programı kapsamına alınmıştır. Bu konu olumlu bir gelişme olmakla birlikte gerçekte 3,8 milyar insan hala tamamen korumasız durumdadır. Sosyal güvenlik, sahip olduğu olumlu sosyal ve ekonomik etkiler nedeniyle kalkınma gündeminin öncelikli unsurları arasında yer almaktadır. İnsani gelişmeyi, siyasi istikrarı ve kapsayıcı ekonomik büyümeyi destekleyen ulusal stratejilerin temel bileşenlerinden biridir. İnsanların gelir güvenliğinden yararlanmalarını, sağlık ve diğer sosyal hizmetlere etkili erişim sağlamalarını ve ekonomik fırsatlardan yararlanmalarını sağlamaktadır. Bu tür politikalar, hane halkı gelirlerini arttırarak iç talebin canlanmasında kilit rol oynamaktadır.

Sosyal koruma sistemlerinin kapsamı ve yeterliliğindeki boşlukları kapatma hedefleri, sosyal korumaya yapılan önemli yatırım eksikliği nedeniyle engellenmektedir. Ülkeler GSYİH'lerinin %12,9'unu sosyal korumaya (sağlık hariç) ayırmaktadır, ancak bu rakam ülkeler arasında çarpıcı oranda farklılıklar göstermektedir. Yüksek gelirli ülkeler GSYİH'lerinin %16,2'sini; üst-orta gelirli ülkeler %8,5'ini; alt-orta gelirli ülkeler %4,2'ini düşük gelirli ülkeler ise sadece %0,8'ini ayırmaktadır (ILO, 2024). Kapsam ve finansman açısından ülkeler arasında gelişmişlik düzeyine göre farklı boyutta da olsa önemli bir sorun olan sosyal güvenlik, Orta Asya ülkelerinin kendilerine özgü yapısal sorunları nedeniyle çok daha önemli hale gelmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya ülkeleri -Kazakistan, Kırgızistan, Azerbeycan, Türkmenistan ve Özbekistan- siyasal ve ekonomik dönüşüm açısından farklı yollar izlemiş kültürel ve etnik bakımdan çeşitlilik gösteren beş ülkeden oluşmaktadır. Kazakistan ve Kırgızistan, piyasa reformları bakımından göreceli olarak ilerleme kaydederken; Türkmenistan ve Özbekistan henüz piyasa ekonomisine geçiş sürecini tamamlamamıştır. Tacikistan ise bu iki grup arasında yer almaktadır. 1990'larda Orta

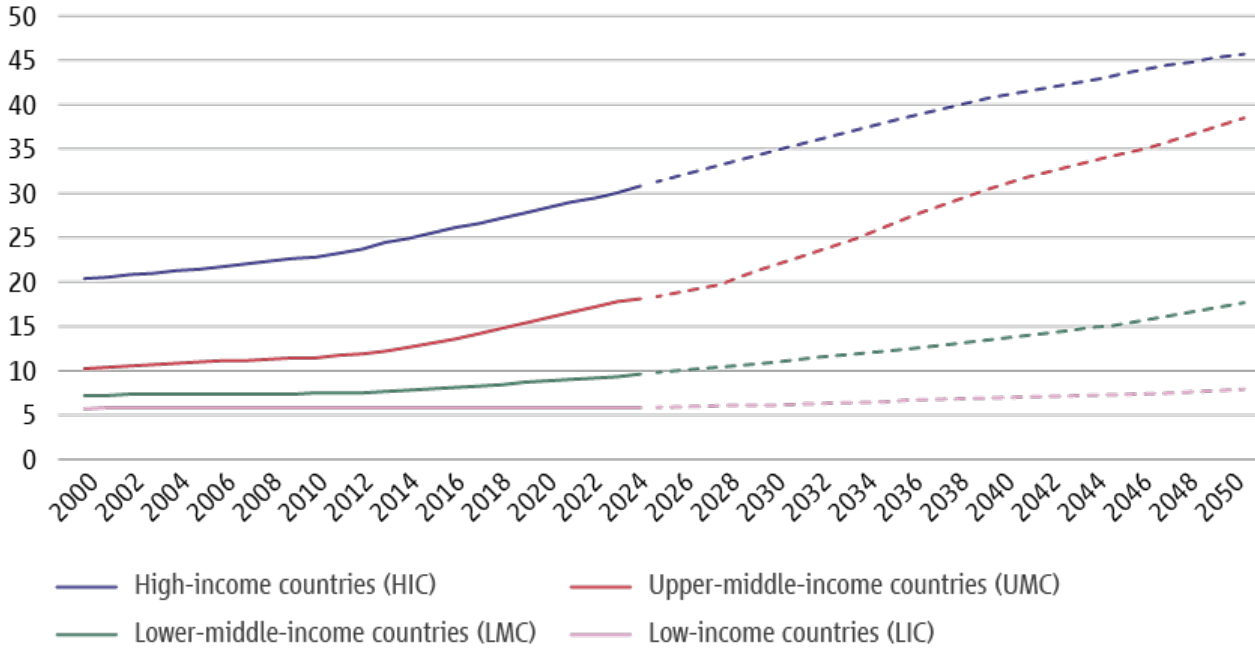
Asya ülkeleri, Orta ve Doğu Avrupa'daki eski sosyalist ülkelere benzer şekilde hiperenflasyon, kısmi sanayisizleşme ve Sovyet tipi refah sistemlerinin çöküşü gibi ekonomik geçişin zorluklarını yaşamıştır (Batsaikhan ve Dabrowski, 2017: 296).

1990'ların başında tüm Orta Asya ülkeleri, merkezi planlamaya dayalı sanayi yapısı, sübvansiyonlarla desteklenen tarım sektörü, devlet mülkiyeti ağırlıklı üretim modeli, katı fiyat kontrolleri ve dış ticarete tekelleri uygulamalar gibi ortak bir ekonomik mirasla karşı karşıya kalmıştır (Batsaikhan ve Dabrowski, 2017: 306). 1990 sonrası dönemde başlayan yeniden yapılanma süreci, bu ülkelerin toplumsal, siyasal ve ekonomik yapılarında köklü değişimlere yol açmıştır. Söz konusu dönüşüm yalnızca ekonomik yapıları değil, aynı zamanda sosyal güvenlik sistemlerinin kapsamını, finansman modelini ve kurumsal işleyişini de derinden etkilemiştir. Bu doğrultuda, çalışmanın temel amacı; bağımsızlık sonrası dönemde Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin sosyal güvenlik sistemlerinin tarihsel gelişimini, mevcut kurumsal yapısını, güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymak, sistemlerin sürdürülebilirliğini etkileyen temel dinamikleri analiz etmek ve bu çerçevede politika önerileri geliştirmektir. Bu amaçla, izleyen bölümde her bir ülkenin sosyal güvenlik sistemi, geçiş sürecindeki kurumsal dönüşümü ve günümüzdeki uygulama yapısı dikkate alınarak ayrıntılı biçimde incelenecektir.

1. DÜNYA GENELİNDE SOSYAL GÜVENLİKTE GÜNCEL GELİŞMELER

Günümüzde sosyal güvenlik sistemleri zorlukları artmaktadır. Nüfusun hızla yaşlanması ve diğer demografik değişimler, tüm gelir düzeylerindeki ülkelerde sosyal güvenlik sistemlerinin uzun vadeli finansal sürdürülebilirliği üzerinde baskı oluşturmaya devam etmektedir. Nüfus artışı Doğu Asya ve Avrupa'nın bazı bölgelerinde zirveye ulaşmış olup, bu durum iş gücünde düşüşe ve bağımlılık oranlarında artışa neden olmuştur. Bu değişiklikler ele alınmazsa, sosyal güvenlik sistemlerinin emeklilik sistemlerini sürdürme ve artan bakım ihtiyaçlarını karşılama becerisi açısından önemli zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Yaşlı gruplara yönelik sosyal harcamaların daha yüksek bir payı, genç gruplara yönelik sosyal harcamalar üzerinde kaçınılmaz etkilere sahiptir. Dünyanın en genç nüfusuna ev sahipliği yapan Afrika'da bile, sosyal güvenlik sistemleri genç gruplar için fırsatlara yatırım yaparken aynı zamanda yaşlanan bir geleceğe hazırlık yapmalıdır (ISSA, 2025).

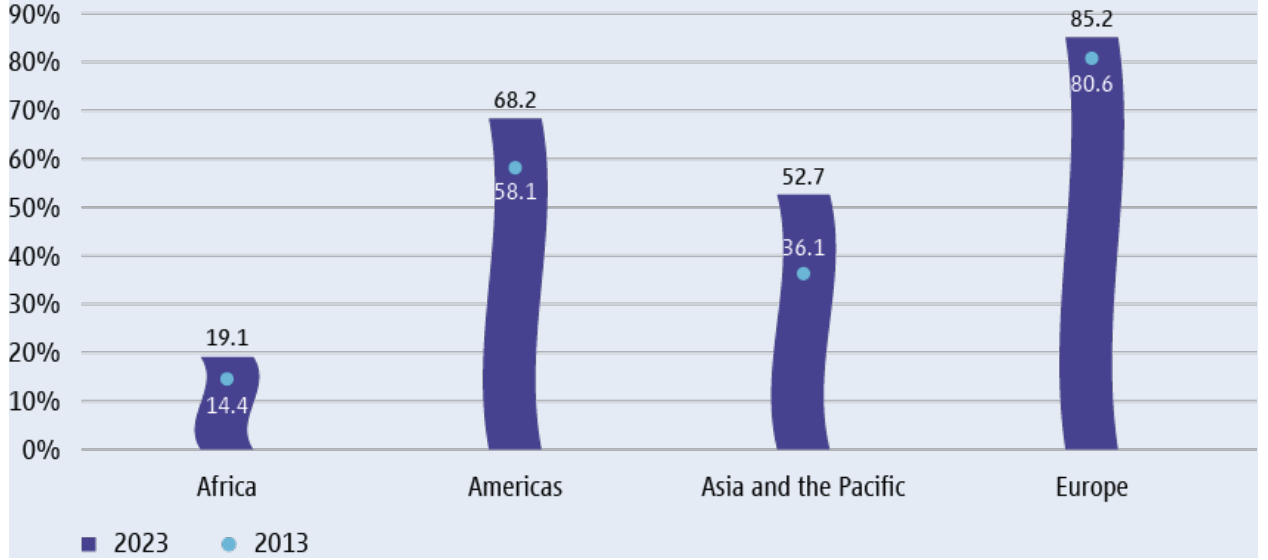
Şekil 1. Gelir Grubuna Göre Yaşlı Bağımlılık Oranı 2000-2050

Kaynak: Birleşmiş Milletler, Dünya Nüfus Beklentileri 2024.

Son dönemdeki ilerlemenin bir ölçüsü olarak, dünya nüfusunun yarısından fazlası artık en az bir sosyal koruma kapsamındadır. Buna rağmen, özellikle belirli nüfus grupları ve bazı bölgeler için önemli kapsam boşlukları devam etmektedir. Yoksulluk içinde yaşayanlar, engelliler ve göçmenler gibi özellikle savunmasız gruplar için kapsam büyük ölçüde yetersiz kalmaktadır. Yasal ve idari engeller, belirli çalışanlar (özellikle serbest çalışanlar) ve belirli branşlar (doğum izni, hastalık, işsizlik ve iş kazası) için genel olarak daha düşük bir kapsama neden olmaktadır. Her yerde, katı şema tasarımları, genellikle katkı payı veya vergiyle finanse edilen korumalara erişimi olmayan sözde "eksik orta sınıf"a yeterince hizmet etmemiştir

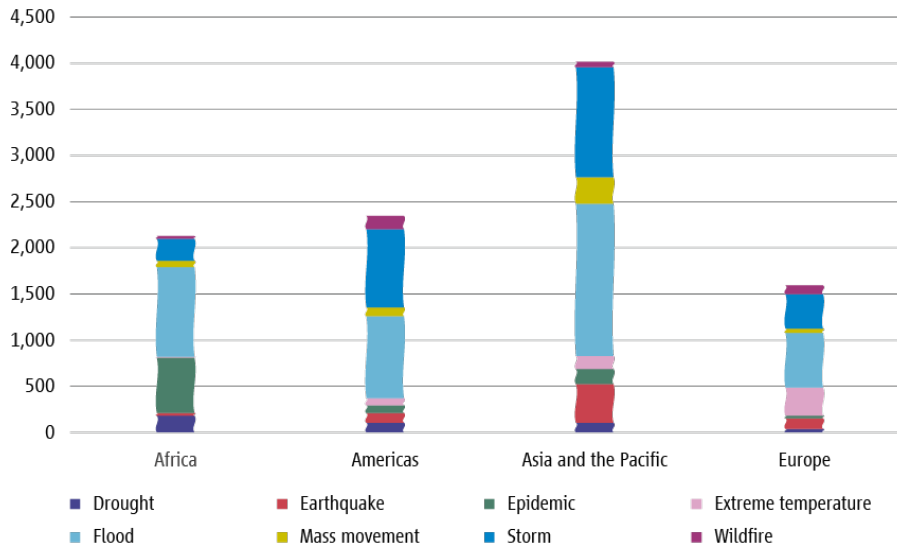
Şekil 2. En Az Bir Sosyal Koruma Yardımı Kapsamındaki Nüfus (Bölgelere Göre)

Not: Veriler, ILO bölgelerine göre sınıflandırılmış ILOSTAT göstergelerinden derlenmiştir. Değerler, ISSA'nın bölgesel sınıflandırmalarıyla uyumlu olacak biçimde ağırlıklandırılarak yeniden hesaplanmış ve birleştirilmiştir.

Kaynak: ISSA (2025). *Dünya Sosyal Koruma Raporu, 2024–2026*.

Demografik değişimler, ekonomik dalgalanmalar ve işgücü piyasalarındaki yapısal değişiklikler, sosyal güvenlik için geleneksel finansman yapıları üzerinde artan bir baskı oluşturmaktadır. Nüfusun yaşlanması, azalan katılımcı tabanına daha ağır bir finansman yükü bindirirken, üretkenlikteki ücret payının azalması ve standart dışı istihdamın yaygınlaşması nedeniyle, katkı paylarından elde edilen gelirler büyük bir baskı altındadır. Katkı payı gerektirmeyen sosyal koruma için ayrılan mali alan daralmakta ve bu durum, kamu servetinin milli gelire oranındaki uzun vadeli düşüşü yansıtmaktadır. Aynı zamanda, küresel krizler ve büyük ölçekli şoklar, sosyal korumaya olan talebi artırırken gelirleri de azaltmaktadır (ISSA, 2025).

Şekil 3. Türlerine Göre Felaketler 2000-2024

Kaynak: EM DAT (2025) Uluslararası Afet Veri Tabanı.

Dünya genelinde istikrarsızlık ve belirsizlik yeni norm haline gelmiştir. Ekonomik, halk sağlığı ve jeopolitik krizlerden, doğal afetler ve aşırı olaylarla ilgili artan maliyetlere kadar, sosyal güvenlik sistemleri büyük ölçekli ve bazen birden fazla şokun anlık ve uzun vadeli sonuçlarını giderek daha fazla öngörmeli ve bunlara yanıt vermelidir. Mevcut durumda kapsam dahilindeki nüfuslar için iş sürekliliğini sağlamak ve aynı zamanda bir şok veya acil durumdan yeni etkilenen nüfuslar için uygun ölçeklenebilir kapasiteleri geliştirip devreye almak, sistemlerin güçlendirilmesi ve izlenmesi yeteneklerine sürekli yatırım yapılmasını gerektirmektedir. Veri analitiği ve değişimi kapasitelerinin yanı sıra, koordineli ve öngörülü eylemleri kolaylaştıran uyarlanabilir politika çerçeveleri giderek daha hayati hale gelmiştir.

Son yıllarda dünya genelinde yoksulluk oranlarında, özellikle de aşırı yoksullukta istikrarlı bir düşüş görülmektedir. Bu ilerlemeye rağmen, milyonlarca insan ve hane temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmaktadır. Düşük gelirli ülkelerde ortalama olarak, çalışanların yaklaşık %40'ı aşırı yoksulluk içinde yaşamakta ve büyük çoğunluğu sosyal koruma kapsamında değildir. Aynı zamanda, birçok bölgedeki yüksek eşitsizlik seviyeleri ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilir ve sosyal ilerlemeyi daha da zayıflatabilir. Sosyal güvenlik sistemleri (özellikle sosyal sigorta), yoksulluk ve eşitsizliği azaltmada önemli bir rol oynamakla birlikte, başarıları için kapsamın iyileştirilmesi şarttır (ISSA, 2025).

2. ORTA ASYA ÜLKELERİNDE SOSYAL GÜVENLİK

Dünya genelinde tek bir sosyal güvenlik modelinden bahsetmek mümkün değildir. Ülkelerin ekonomik, toplumsal ve kültürel yapısı, sosyal güvenlik kurumlarının tarihsel gelişimi sosyal güvenlik modelinin oluşumunda belirleyici olmaktadır. Bu nedenle öncelikle Orta Asya ülkelerinin ekonomik yapısını incelemek gerekmektedir.

1920'li ve 1930'lu yıllarda Sovyet yönetimi altında olan beş ülkenin idari sınırları 1936 yılında nihai şeklini almıştır. 1920'li yıllara kadar bölge halkın büyük ölçüde göçebe ve kırsal nitelikte olması nedeniyle tarım ve hayvancılığa dayalı geleneksel yapı hakimdir. 1930'lu yıllarda Stalin döneminde sanayileşmeye başlamış ve İkinci Dünya Savaşı sırasında hızlanmıştır. Bu dönemde Büyük Fergana Kanalı gibi büyük sulama projeleri de hayata geçirilmiş, tarım sektörü de 1930'ların başında zorla kolektifleştirilmiştir. Sovyet döneminde hızla ve zorla yürütülen sanayileşme, özellikle askeri üretim odaklıydı ve bu durum büyük yapısal bozulmalara ve mikroekonomik verimsizliklere yol açmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Orta Asya'daki birçok sanayi kuruluşu eski pazarlarını kaybetmiş ve

yeni piyasa koşullarında rekabet edememiştir. Bu nedenle, bağımsızlık sonrasında yaşanan kısmi sanayisizleşme beklenen bir sonuç olmuştur. Ağır geçiş sürecinin ardından, 2000’li yıllarda bölge ekonomileri yeniden büyümeye başlamıştır. Bu büyüme, ağırlıklı olarak petrol ve doğal gaz (Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan), alüminyum (Tacikistan), altın (Kırgızistan), pamuk (Tacikistan ve Özbekistan) ve diğer metallerin (Kazakistan) ihracatına dayanmıştır (Batsaikhan ve Dabrowski, 2017: 298-299).

2.1. Azerbaycan

SSCB’nin dağılmasının ardından merkezi planlı ekonomik modelden piyasa ekonomisine geçiş yapan Azerbaycan, yeni ekonomik düzende birçok sosyo-ekonomik ve politik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ülkede sosyal güvenlik sorununun çözüm süreci halen devam etmektedir. SSCB döneminde çok geniş sosyal haklar tanınmış, ülke vatandaşlarına yaşlılık, hastalık ve maluliyet hallerinde geçimlerinin sağlanması bir anayasal hak olarak görülmüş, çalışanların en geniş şekilde sağlık ve sosyal hizmetlerden yararlandırılması devletin temel felsefesi olarak belirlenmiştir. Ancak SSCB’nin dağılmasının ardından diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan’da toplumun gelir ve yaşam standartlarında keskin düşüş, işsizlik, yüksek gelir kutuplaşması, gelir dağılımında adaletsizlik, yüksek enflasyon gibi sosyo-ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Yapısal reformlarla ekonomik sorunların çözümüne yönelik Azerbaycan, sosyal sorunlara yönelik sosyal güvenlik alanında adımlar atılmıştır. Ancak sosyal güvenlikle ilgili düzenlemelerin hem kapsam hem de nitelik itibarıyla yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Azerbaycan’da sosyal güvenlik sistemi iki ayaktan oluşmaktadır: Sosyal sigorta ve sosyal koruma programları. Sosyal sigorta programları, emeklilik ve malullük sigortası, hastalık, analık ve işsizlik sigortasını kapsamına almaktadır. Primlerle finanse edilen program; çalışanları, aile üyelerini ve diğer bazı grupları kapsamaktadır. Sosyal koruma programları devlet tarafından yürütülmekte olup, genel ve evrensel bir yapı arz etmektedir. Azerbaycan’da sağlık hizmeti devlet ve özel sağlık kuruluşları tarafından sağlanmaktadır ve devlet sağlık kurumlarında sağlık hizmeti ücretsiz olarak verilmektedir (Yüce ve Muradzade, 2023: 169).

Bağımsızlık sonrası başlangıçta ekonomik alanda yaşanan sorunlara ağırlık verilmiş, ilerleyen yıllarda sosyal korumaya yönelik politikalara ağırlık verilmiştir. Önemli enerji kaynaklarına sahip Azerbaycan, petrol dışı kalkınma stratejisini de hayata geçirmiş dengeli sosyo-ekonomik gelişim sosyal güvenlik sistemlerinin iyileşmesi için elverişli ortam yaratmıştır. 2003 ve 2017 arasında ülke ekonomisi 3,4 kat, GSYH yaklaşık 10 kat, petrol dışı sektör 2,6 kat, stratejik parasal rezervler ise 26 kat artmıştır (Alirzayev, 2021: 13; Yüce ve Muradzade, 2003: 175). Ülkede 2001 yılından itibaren sosyal güvenlik reformları yapılmaya ve gelişen yaşam koşullarına uyum sağlayabilecek projeler hayata geçirilmeye çalışılmıştır (Huseyinov, 2010). Sosyal refahın iyileştirilmesi, sosyal hakların korunması ve vatandaşlara güvence sağlanması devlet politikalarında öncelikli olmuştur. Reform programları ülkedeki sosyal açıdan savunmasız grupların durumunun iyileştirilmesine, emekli maaşlarında, sosyal yardımlarda ve tazminatlarda makul bir artışın yanı sıra diğer sosyal koruma alanlarında çeşitli sosyal hizmet ve programların uygulanmasına yol açmış, yeni ve modern sosyal koruma standartlarının oluşumunu hızlandırmıştır (Alirzayev, 2021:128).

Azerbaycan’da sigortacılık esaslarına göre faaliyet gösteren emeklilik sistemi kurulmuş olmakla birlikte, sigorta dışı ödemelerin sistemden uygulanması, mali yükünü arttıran, sigortacılık ilkelerinin tam olarak uygulanmasını sınırlandıran ve sistemin mali istikrarını zayıflatan temel unsur olmaya devam etmektedir (Yüce ve Muradzade, 2023: 170).

Azerbaycan yoksulluk sorununun çözümü için 2003 yılında “Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınma Devlet Programını” kabul etmiştir. Devlet Programının başarılı bir şekilde uygulanması, sürekli makroekonomik istikrara, dinamik ekonomik büyüme ve

kontrollü enflasyon ve döviz kurlarına yol açmıştır. Bu başarılar, sosyal sorunların çözümüne ve yoksulluğun ele alınmasına yönelik önlemlerin uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Böylece yoksulluk sınırının altında yaşayan vatandaşların oranı 2002’de %46,7’den 2005’te %29,3’e gerilemiş, 2021’de %5’e düşmüştür (Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu).

2.2. Kazakistan

Kazakistan Orta Asya bölgesindeki en büyük ve en önemli ülkelerden biridir. Kazakistan’ının siyaset ve sosyal alanında önce Rus İmparatorluğu’nun ardından Sovyetler Birliği’nin etkisi belirleyici olmuştur. Ekim 1917’de Rus İmparatorluğu’nun çökmesinin ardından yeni siyasal iktidar geniş toplumsal kesimlerin desteği için sosyal güvenlik alanında en ileri standartları benimsemiştir. Sovyetler Birliği Anayasası’nın Aralık 1936’da kabul edilmesiyle özellikle yaşlılık ve hastalık halleri güvence altına alınmıştır (Gürkan, 2023: 910-911).

1940 yılına gelindiğinde Kazakistan sosyal güvenlik sisteminin temelini Sovyetler Birliği’nin sosyal güvenlik ve sosyal sigorta sistemi oluşturmuştur. Ancak zamanla sosyal güvenlik sistemi, temel sigorta prensiplerini kaybetmiş, sistemin finansman kaynaklarının oluşturulması ve kullanımında sosyal riskler göz ardı edilmiştir (Valieva vd., 2019: 58). Planlı ekonomi döneminde emekli maaşları, engelli ve yaşlıların çeşitli sosyal ve tıbbi hizmetlerden yararlanmaları sosyal güvenlik sisteminin en önemli unsurlarının başında gelmekteydi. Ancak SSCB’nin dağılmasının ardından sosyal güvenlik sisteminin modernizasyonu sorunu piyasa ekonomisine geçiş sürecinden etkilenmiş ve sosyal sigorta sistemi kurmayı gerektirmiştir.

Bağımsızlığını kazanmasının ardından sosyal piyasa ekonomisine dayalı ekonomi modeli benimsenen Kazakistan’da vergilere dayalı sosyal güvenlik sistemi yerine sigorta tekniğine dayalı sosyal güvenlik modeli benimsenmiştir. Sigorta tekniğine dayalı modelin tercih edilmesinin temel nedenlerinin başında emeklilik yaşındaki nüfusun, vergi ödeyen çalışma çağındaki nüfusa göre yüzdesinin sürekli olarak artması gelmektedir. Bu durum, emeklilik yaşındaki kişilerin sayısının çalışma çağındaki kişilerin sayısına kıyasla artmasına neden olmuştur. Diğer bir nedense ülkedeki çalışan nüfusun azalmasıyla ilgilidir (Buribayev vd. 2016: 11611-11612).

Sosyal devleti inşa etmeyi hedefleyen Kazakistan’da sosyal güvenlik sistemlerinin temel amaçları yoksullukla mücadele etmek, dezavantajlı grupları korumak ve sosyal refahı arttırmak olmuştur. Kazakistan’da sosyal güvenlik sisteminin temelleri genel olarak (Buribayev vd. 2015:197, Gürkan, 2023: 912-913);

- Mevcut emeklilik sisteminin finansmanı için mevcut araçların kullanımı ve yeni güvenli araçların oluşturulması,
- Emeklilik haklarının güvenliği konusunda devlet garantisinin sağlanması,
- Özel koşullarda çalışanlara öncelikli olarak emeklilik hakkının sağlanması,
- Asgari geçim seviyesinin artırılması,
- Engelliler yaşlılar ve üç yaşına kadar çocuklarına bakan kadınlar için sosyal güvenlik seviyesinin asgari geçim ücretine yükseltilmesi,
- Sosyal güvenlik sistemi tarafından tüm sosyal risklerin makul seviyede karşılanması ya da giderilmesi,
- Sosyal hizmetler için sosyal standartların geliştirilmesi ve uygulanması,
- Sosyal alanda hukukun üstünlüğü ve sosyal hizmetlerin kalitesini izleyen bir izleme sisteminin oluşturulması,
- Nitelikli uzmanların sosyal çalışmalara katılmasını teşvik eden önlemlerin uygulanması hususlarını içermektedir.

Bağımsızlık sonrası sosyal güvenliğin sağlanmasını anayasal güvence altına alan Kazakistan, sosyal güvenlik sisteminin optimizasyonunu piyasa odaklı ve liberalleşme eksenine koordineli bir şekilde sistemin finansmanının etkinlik arayışlarına girmiştir (Gürkan, 2023:911).

Bağımsızlık öncesi emeklilik sistemi, kişinin vatandaş olup olmadığına bakılmaksızın Kazakistan’da çalışan tüm kişileri kapsamıştır. Erkekler için emeklilik yaşı 60.5 yıl ve en az 25 yıl sigortalı çalışma süresini, kadınlar içinse emeklilik yaşı 55,5 yıl ve en az 20 yıl sigortalı çalışma süresini gerektirmiştir. Bu dönemde emeklilik ödemeleri büyük ölçüde işverenler tarafından finanse edilmiş, maaşın %30’una tekabül edecek şekilde katkı payı ödenirken, çalışanların katkı payı %1 olmuştur. Emeklilik için gerekli asgari şartları (erkekler için 25 yıl kadınlar için 20 yıl) sağlayanların emekli aylıkları ücretin %60’ı olmuş ve asgari süreyi aşan her yıl için %1 eklenerek %75’e kadar çıkmıştır. Emeklilik şartlarını sağlayamayanlara kısmi emekli maaşı ödenmiştir. 63,5 yaş ve üzeri erkekler ile 58,5 yaş ve üzeri kadınlar istihdamla ilgili emekli maaşı olmayanlar için sosyal asgari miktarın %80’ine denk gelen özel bir emekli maaşına sahip olmuşlardır. Tehlikeli ve zorlu işlerde çalışanlar, ekolojik açıdan zarar görmüş bölgelerde çalışanlar, 5 veya daha fazla çocuğu olan anneler veya engelli çocuğu olanlar ve görme engelliler için erken emeklilik hükümleri bulunmuştur (Lim, 2005: 2-5).

Kazakistan’da 1990’ların ikinci yarısından itibaren sosyal güvenlik programları revize edilmeye başlanmıştır. Sosyal güvenlik sisteminin yeni yapılanmasında sistem üç basamaklı hale dönüştürülmüştür. Birinci aşamada tüm vatandaşlara doğum, sakatlık vb. durumlarda eşit olarak sağlanan haklar ile yardımlar söz konusudur. İkinci aşamada, birikimli emeklilik sistemine geçiş ile sağlanan haklar oluşturulmuştur. Üçüncü aşamada da sosyal güvenlik hizmetlerinde, vatandaşların isteğine bağlı olarak sosyal prim kesintileri arttırılarak gönüllü tasarruflarının değerlendirilmesi amaçlanmıştır (ÇSGB, 2023a).

Kazakistan’da emeklilik sistemi, Şili deneyiminin uygulanması örnek alınarak oluşturulmuştur. Emeklilik sistemi; paylaşımlı ve fon tabanlı sistemlerin bir kombinasyonundan meydana gelmektedir. Bu iki farklı sistemin kombinasyonu, emeklilik hizmetlerinin geliştirilmesinde stratejik bir yön olarak kabul edilmiştir. Fon tabanlı emeklilik sisteminin uygulanmasının temel nedeni, emekli maaşlarının vatandaşların gelir düzeyleriyle uyumluluğunun sağlanması olmuştur. Bu sistemde emeklilik fonundan alınabilecek maksimum yıllık emekli maaşı tutarı herkes için sabit bir miktar olarak belirlenmiş ve bu maaşın belirli bir sınırın üzerine çıkarılmaması istenmiştir. Bu sistem ile gelir düzeyiyle doğrudan ilişkili bir emekli maaşı sağlama hedefine tam olarak ulaşılamamıştır. Bu sistemin diğer önemli hedefi uzun vadeli sosyal projeler için finansal kaynaklar toplayarak ülkenin finansal piyasasını güçlendirmek olmuştur. Ancak birikmiş fonlar verimsiz bir biçimde kullanılmıştır (Buribayev, 2016: 1614).

İlk dönemde 1998 yılına kadar “pay-as-you-go” (PAYG) yani kişisel ödeme sistemi, devlet bütçesi yükünü azaltmak ve demografik sorunları önlemek amacıyla uygulanmıştır. PAYG sistemi 1998 yılında kaldırılmış ve devlet tarafından desteklenen finansal bir sisteme geçmek için köklü bir emeklilik reformu başlatılmıştır (ILO, 2003: 6). Bu reformun amacı, emeklilerin gelirlerini korumak, özel sektör büyümesini teşvik etmek ve sermaye piyasalarının gelişimini desteklemektir. Eski Çalışma ve Sosyal Koruma Bakanı Alikhan Baymenov’a göre, reformun üç amacı vardı: halkta umut uyandırmak, sistemin çöküşünü önlemek ve bağışçılardan kaynak ve uzmanlık desteği çekmek. Reform sonrası her çalışan, tercih ettiği bir emeklilik fonunda özel bir hesaba katkı yapmaya başlamıştır. Bu sırada hükümet, Dünya Bankası kredisiyle mevcut emeklilere maaş ödemeye devam etmiştir. Özel fonlar kurularak bu fonlar yerel menkul kıymet piyasasında değerlendirilerek ekonomiye ilave kaynak sağlanmıştır. Sisteme güveni artırmak için devlet garantili bir kamu emeklilik fonu da kurulmuş ve bu garanti birkaç yıl içinde tüm fonlara genişletilmiştir. Katılımcılar fonlarının durumu hakkında düzenli

bilgi alabiliyor ve performans karşılaştırmalarıyla başka fonlara geçebiliyorlardı. Ayrıca asgari emekli maaşı oluşturulmuş ve bu miktar enflasyon ve bütçe gelirlerine göre düzenli olarak ayarlanmıştır (World Bank, 2004, June 15).

Yeni sistem üç bileşenden oluşmuştur. 1-İşverenlerin katkısıyla finanse edilen PAYG sistemi, 2- Çalışanların gelirlerinin %10'unu yatırdığı bireysel hesaplar, 3-Gönüllü özel emeklilik fonları (Asian Development Bank, 2000). Bu yeni sistemde emeklilik fonu için sigortalının kendisine ödenen aylık maaşın %10'u tutarında emekli keseneği adı altında ücretinden kesinti yapılmaktadır. Ancak geçici süreli (süresi 1 yılı aşmayan çalışma vizesine sahip) çalışanlar kapsam dışında tutulmaktadır. Ayrıca yerli ve yabancı ayrımı yapılmaksızın çalışanların tümünden 1 Ocak 2018 tarihi itibarıyla işveren tarafından ödenmek şartıyla %9,5 oranında sosyal koruma amaçlı prim alınmaktadır (ÇSGB, 2023b: 286).

Kazakistan'da resmi verilere göre 2025 yılı için 2.413 milyon emekli bulunmaktadır. Ortalama emekli maaşı ise 131.810 tenge (yaklaşık 250 ABD doları)dur. Çalışan emeklilere yönelik güvenilir veri olmamakla birlikte 2022 yılında çalışan emekli sayısı 82.700 olarak açıklanmıştır (Yesbossynova, 2025, April 16).

Kazakistan'da emeklilik yaşı erkeklerde 63 yaş ve en az 35 yıl çalışma süresine, kadınlarda ise 55 yaş ve en az 35 yıl çalışma süresine yükseltilmiştir. Ancak çevresel olarak radyasyon gibi zararlı unsurlardan olumsuz etkilenenler için erken emeklilik düzenlemesi yapılmış, 55 yaşında emekli olabilmelerine imkân tanınmıştır. Ayrıca kırsal bölgelerde yaşayan ve 8 yaşından büyük en az beş çocuğu olan kadınlar da 55 yaşında emekli olabilmişlerdir (Lim, 2005: 4). Kadınların emeklilik yaşı 1 Ocak 2018 tarihinden itibaren aşamalı olarak yükseltilerek 2027 yılına kadar 63 yaşına çıkarılması planlanmıştır. Ağır ve tehlikeli işlerde çalışanlar, %5 daha fazla prim yatırımları kaydıyla 50 yaşında emekli olabilmektedir (ÇSGB, 2023).

2.2.1. Kazakistan'da Sosyal Güvenlik Sisteminin Finansman Kaynakları ve Sürdürülebilirlik

Kazakistan'da sosyal güvenlik sisteminin temel finansman kaynakları;

- Kazakistan Devlet Bütçesi (Vergi Gelirleri)
- Kazakistan Ulusal Sosyal Güvenlik Fonu (Sigorta primleri)
- Uluslararası Kalkınma Kuruluşları. (Dünya Bankası, AB gibi kuruluşlar)
- Özel Sigorta Şirketleri

DB'nin 2020 raporuna göre;

- Kazakistanda son yıllarda sosyal koruma harcamaları artmıştır. 2018 yılında sosyal güvenlik harcamalarının milli gelire oranı %6,5'e ulaşmıştır.
- Sosyal koruma harcamalarının yaklaşık %85'i devlet bütçesinden karşılanmaktadır.
- 2018 yılında nüfusun yaklaşık %90'ı en az bir sosyal koruma programı kapsamındadır.

2.2.2. Kazakistan Sosyal Güvenlik Sisteminin Sorunları

Asya Kalkınma Bankası'nın 2018 tarihli raporuna göre Kazakistan'da sosyal güvenlik sisteminin sorunları;

- Finansman zorlukları: Finansman kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle sosyal koruma sistemine yeterli kaynak aktarılamamaktadır.
- Sosyal güvenlik programlarının etkililiği; Özellikle emeklilik programları maaşların düşük olması ve yeterli kaynakların olmaması nedeniyle yoksulluk riskine karşı yeterince koruma sağlamaktadır.
- Yönetişim ve koordinasyon zorlukları: Kazakistan'da sosyal güvenlik sistemi, birden fazla bakanlık ve kurum arasında bölünmüş yetki ve sorumluluklar nedeniyle

koordinasyon zorluklarıyla karşı karşıyadır. Bu durum sosyal koruma programlarının etkisini azaltmaktadır. Prim tahsilatında yaşanan zorluklar ve sisteme kayıtlı olmayan işçilerin sayısının fazlalığı gibi sorunlar sistemin sürdürülebilirliğini olumsuz etkilemektedir.

2.3. Kırgızistan

31 Ağustos 1991’de SSCB’nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Kırgızistan, 7milyon 186 bin (2025) nüfusuyla batısında Çin, doğusunda Özbekistan, kuzeyinde Kazakistan, güneyinde Tacikistan’ın yer aldığı bir Orta Asya ülkesidir. Kırgızistan refah düzeyi ve ortalama gelir bakımından dünyanın yoksul ülkeleri arasında yer almaktadır. Bağımsızlık öncesi dönemde ekonomisinin tamamen Sovyetler Birliği’ne bağlı olması nedeniyle 1990’lı yıllarda önemli ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalan Kırgızistan’da yoksulluk oldukça yaygındır. Ülke ekonomisi büyük oranda madencilik, tarım, hayvancılık ve yurt dışında çalışan vatandaşların aktardığı dövizlere endekslidir. Dağlık yapısı nedeniyle ülke topraklarının tarıma elverişli kısmı %10’un altındadır ve tarım ve hayvancılık ülke nüfusunun yarısına istihdam sağlayan ve milli gelirin %40’ını karşılayan en önemli geçim kaynağıdır (<https://www.insamer.com/tr>).

Tablo 1. Kırgızistan’ın Temel Ekonomik Göstergeleri

	2023	2024	2025*	2026*	2027*	2028*	2029*	2030*
GSYİH (Cari Fiyatlar-milyar \$)	15,19	17,49	19,85	21,22	22,81	24,43	26,2	28,07
GSYİH Büyüme (Sabit Fiyatlar-%)	9	9	6,8	5,3	5,8	5,3	5,4	5,3
Kişi Başına Düşen Milli Gelir (Cari Fiyatlar- \$)	2 191	2 471	2 747	2 879	3 030	3 178	3 342	3 506
Tüketici Fiyat Enflasyonu (ort, %)	10,8	5	5	5	5	5	5	5
Cari İşlemler Dengesinin GSYİH'ya Oranı (%)	-44,9	-31,1	-7,5	-8,5	-8,7	-7,3	-7	-6,4
İşsizliğin Toplam İşgücüne Oranı (%)	4	4	4	4	4	4	4	4
Devletin Genel Toplam Borçlanmasının GSYİH'ya Oranı (%)	42	36,6	38,5	39,5	40,3	41,2	41,3	41,9

Kaynak: IMF* Tahmin, Ticaret Bakanlığı, 2025: 7.

Tablo 1 verilerine bakıldığında kişi başına düşen milli geliri 2.471 olan Kırgızistan’ın olan Kırgızistan’ın çözmesi gereken en önemli sorunu yoksulluktur. Tacikistan’dan sonra bölgede, kişi başına düşen GSYİH’nın en düşük olduğu ikinci ülkedir. Uygulanan politikalarla ülke yoksulluğu azaltılsa da nüfusun yaklaşık dörtte birinin yoksulluk sınırının altında yaşaması, sosyal güvenlik sistemlerinin önemini ortaya koymaktadır. Sosyal koruma transferlerinin düşük olduğu ülkede yoksul aileler geçim sorunu yaşamaktadır (OHCHR, 2022; Şeren, 2023: 192).

Kırgızistan büyük ölçüde altın ihracatına dayanan küçük ve gelişmekte olan bir ekonomidir. İşçi dövizleri büyümenin önemli bir itici gücü ve önemli döviz kaynağıdır. Bağımsızlığın ardından Kırgızistan, yasal altyapının iyileştirilmesi ve arazi reformunun başlatılması gibi piyasa reformlarını hızla uygulamaya koymuştur. 1998 yılında Kırgızistan, Dünya Ticaret Örgütü’ne kabul edilen ilk Bağımsız Devletler Topluluğu ülkesi olmuştur. Hükümet, kamu kuruluşlarının çoğunu özelleştirmiştir. Reformlara rağmen, ülke 1990’ların başında üretimde ciddi bir düşüş yaşamış ve küresel mali kriz ve azalan petrol fiyatları Orta Asya’daki ekonomileri küçülttüğü için son yıllarda yine yavaş büyüme hızı ile karşı karşıya

kalmıştır. 2024'te reel GSYİH büyüme oranı %9 olarak gerçekleşmiş olup, bu büyümeye ana katkıyı sanayi, hizmetler ve inşaat sektörleri sağlamıştır. İç tüketim, bütçe ve özel sektörün reel ücretlerindeki artış, tüketici kredilerindeki artış ve ülkeye net işçi dövizlerinin (Rusya ve Kazakistan'da çalışan Kırgız vatandaşların gelirleri ülkenin GSYİH'sinin %25'inden fazlasını oluşturmaktadır) girişindeki büyüme ile desteklenmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2025: 7).

Bağımsızlık sonrası bireysel programlar özelinde kimi reformlardan geçen Kırgızistan sosyal güvenlik sistemi, kapsam ve yasal hükümlerin yanı sıra sosyal bakım hizmetlerine erişim ve yardımların yeterliliği noktasında boşlukları olan bir sistem olarak ortaya çıkmaktadır (Şeren, 2023: 193). En az bir sosyal koruma nakdi yardım alan nüfus oranı Kırgızistan'da %56'dır (ESCAP, 2024). Sosyal koruma programları; temel ve zorunlu sağlık sigortası, katkı payı emekli maaşları ve devlet yardımlarından oluşmaktadır. Diğer düşük gelirli ülkelere nazaran GSYİH'sinin %11,6'sı ile daha fazla sosyal korumaya yatırım yapan Kırgızistan'da harcamalar genellikle yaşlılıktaki gelir güvenliğine (GSYH'nın %6,7'ü) odaklanmıştır. Çocuklara yönelik harcamalar GSYH'nın %1,5'sini işgücü piyasası programlarına yapılan yatırımlar da %0,5'sini oluşturmaktadır. Yurt içi genel kamu sağlık harcamaları GSYH'nın %2,9'unu oluşturmaktadır (IMF, 2022 verilerinden aktaran ILO; 2024).

Kırgızistan'da sosyal güvenlik sistemine bakıldığında en düşük payı işsizlik alırken en yüksek payı yaşlılık, iş kazası, engellilik ve emekli maaşına katkılar almaktadır. Sosyal koruma pek çok risk altındaki grubu kapsama altına alsa da kaynaklar sektör genelinde dengesiz bir dağılım göstermektedir (Şeren, 2023: 193).

Kırgızistan'da uzun vadeli sosyal güvenlik riskleri olan yaşlılık, malullük ve dul yetim aylıkları programları için ilk yasal düzenleme 1922 tarihlidir ve bu düzenlemeyi 1997 (devlet emekli aylığı), 2004 (prim oranları), 2008 (bireysel hesaplar) ve 2017 (devlet yardımları) tarihli düzenlemeler izlemiştir. Uzun vadeli riskler için program türü; sosyal sigorta, kurumsal tanımlı katkı (NDC), zorunlu bireysel hesap ve sosyal yardım sisteminden oluşmaktadır (ISSA, 2019).

Kırgızistan sosyal güvenlik sisteminin en önemli sorunlarından birini kayıtdışı olgusu oluşturmaktadır. 2014-2023 seneleri arasında kayıtdışı ekonomi %23-25 arasında büyümüştür. Kayıtdışı çalışanların sosyal güvenlik uygulamalarından yararlanma olanakları ortadan kalkmaktadır. Kırgızistan'da sosyal yardıma uygun olmayan istihdama dayanan haklarından faydalanamayanlar çalışma çağındaki nüfusun %70'ini oluşturmaktadır (ILO, 2023; Şeren, 2023: 196).

Son yirmi yıl içerisinde gerçekleştirilen reformların sosyal sigorta sisteminin sürdürülebilirliğini garanti ettiği, sosyal yardım ve işgücü piyasası politikalarının etkin kıldığını ifade etmek güçtür (OECD, 2018: 15). Kırgızistan sosyal güvenlik sistemindeki en riskli alanları, nüfus artışıdaki düşüş, kayıtdışı ekonominin büyümesi ve finans sisteminin yetersizliğidir. Kayıtdışı istihdamı engellemek sosyal güvenlik sisteminin katkı paylarını ve vergi gelirlerini arttırarak finansman sorununun çözümüne katkı sağlayacaktır (OHCHR, 2022).

2.4. Özbekistan

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını ilan eden Özbekistan'ın ciddi ekonomik ve sosyal sorunlara sahip olduğu söylenebilir. Orta Asya'nın en kalabalık nüfusuna sahip (36.361.859 -2025 verileri) Özbekistan, oldukça genç bir nüfusa sahiptir. Ortanca yaş 27 ve nüfusun dörtte birinden fazlası 14 yaş altındadır. Ülkenin ekonomisi büyük oranda dünya emtia fiyatlarına bağımlı bir yapı sergilemektedir (Şeren, 2023: 199). 2023 yılı verilerine göre işgücüne katılma oranı erkeklerde %72,8 iken kadınlarda %39,9'dur ve çalışan yoksulluğu oranı da %18,7'dir. 2020 yılı verilerine göre işsizlik oranı da %5,3'tür. Özbekistan da sosyal korumaya yönelik kamu harcamalarının oranı %6,3 iken sağlık hizmetlerine yönelik kamu harcamaları %3'tür (ILO, 2025).

Özbekistan’da sosyal güvenliğe yönelik yasal düzenlemeler 1993 (devlet emekli aylığı) ve 2004 (zorunlu bireysel hesap; 2007’de uygulanmaya başlamıştır) tarihlidir. Sosyal sigorta, zorunlu bireysel hesap ve sosyal yardıma dayalı programlar uygulanmaktadır (ISSA, 2019).

Özbekistan, sosyal korumaya GSYİH’sının %7,8’sini ayırmaktadır. Sosyal koruma bütçesinin %85,6’sı sosyal sigorta programlarına, %7,5’i sosyal yardım programlarına ve %5,4’ü sosyal bakım hizmetlerine ve %1,5’i işgücü piyasası programlarına ayrılmıştır (ILO, 2022). Nüfusun neredeyse %50’si ve yoksulların üçte biri sosyal korumadan yararlanamamaktadır. Ayrıca politika düzeyinde ve uygulama mekanizmalarında parçalı bir yapı göstermektedir. Yaşlılar, çocuklar, yoksullar ve kadınlar gibi çok sayıda farklı yararlanıcıya yayılmış çok sayıda küçük ölçekli program bulunmaktadır. Yoksulluk ve kırılganlık üzerindeki etkilerini en üst düzeye çıkarmak için bu programların daha stratejik bir şekilde konsolidasyonu ve koordinasyonu gerekmektedir. Ayrıca IMF hem pasif hem de aktif işgücü piyasası programlarının nispeten küçük kaldığını kabul etmektedir. Örneğin işsizlerin yalnızca % 2,5’i işsizlik ödeneğine kayıtlıdır ve bu ödeneği almaktadır (Şeren, 2023: 201). Ayrıca işsizlik ödeneği, kamu hizmetleri ve eğitime yapılan toplam kamu harcamaları, GSYİH’nın çok küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Gelecekteki sosyal koruma dönüşümlerinin bir diğer boyutu olan emeklilik reformu, vergi reformları, sosyal sigorta reformları, kayıtdışılık ve diğer faktörler nedeniyle sistemin sürekli gelir kaybı yaşaması nedeniyle uzlaşıya tabidir.

2.5. Türkmenistan

Türkmenistan Cumhuriyeti Orta Asya’nın güneyinde, 488.100km’lik yüzölçümü ile Bağımsız Devletler Topluluğunun en büyük dördüncü devletidir. Resmi olarak nüfus sayımı yapılmamaktadır. Ancak IMF tahminlerine göre 2024 yılında 6,6 milyon nüfusa sahiptir. Petrol, doğal gaz, sülfür ve tuz başlıca doğal kaynaklardır. Ülkede önemli miktarda gaz ve petrol rezervleri bulunmaktadır. Türkmenistan, başta doğal gaz olmak üzere emtia ihracatına odaklanan bir ekonomiye sahip gelişmekte olan bir pazardır. Ekonomi büyük ölçüde devlete aittir, küçük ve az gelişmiş özel sektörde önemli bir devlet denetimi vardır. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra, ekonomide devletçi yapı devam ettirilmiş, yeni kalkınma ve gelişme dönemi programı çerçevesinde her alanda yatırımlar hızlanmıştır. Ekonomide devlet hakimiyetinden daha pazar odaklı bir ekonomik modele yönelime dönük reformlar başlatmıştır. Özel sektörün gelişmesi için küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesi yönünde kanun çıkarılmıştır. Kişi başına düşen milli gelir cari fiyatlar ile 2024 yılı için 12.505 Dolar olan Azerbaycan’da 2030 yılında 19818 Dolar olması tahmin edilmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2025).

Yaklaşık 6,6 milyon nüfusun 2 milyon 15 bini 0-15 yaş grubunda iken 65 yaş üzeri nüfus 352 bindir. Erkeklerde işgücüne katılım oranı %46,7 iken kadınlarda işgücüne katılım oranı %49,4’tür. İşsizlik oranının %4 olduğu ülkede en az bir sosyal koruma kapsamına alınanlar toplam nüfusun %42,7’sini oluşturmaktadır. 0-15 yaş arası çocukların %14,5’i, analık sigortası kapsamındaki nüfus %38,6, malullük sigortası kapsamındaki nüfus %84,6, iş 6, iş %52,6, emeklilik sigortası kapsamındaki nüfus %89,9’dur (ILO, 2025).

Sosyal Güvenlik Kanunu’na göre Türkmenistan’da emeklilik sistemi gönüllüdür. Emekli olmak isteyen kişilerin ücretlerden %2’lik bir kesinti yapılmakta olup, emeklilik yaşı erkekler için 62, kadınlar için 57’dir ve emekli olabilmek için erkeklerin 25 yıl, kadınların 20 yıl çalışmış olması gereklidir. Türkmenistan’da Sosyal Koruma Kanunu 19 Ekim 2012 tarihinde kabul edilmiş ve 2013’te yürürlüğe girmiştir. Zorunlu pirimli emeklilik sistemi (Notional Defined Contribution (NDC) ve prim ödemeyen yoksul kişiler için sosyal yardım programı uygulanmaktadır. Aşağıda tablolarda Orta Asya ülkelerinde sosyal güvenlik sistemlerinin genel yapısı karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Tablo 2. Orta Asya Ülkelerinde Sosyal Güvenlik Sisteminin Genel Yapısı

Ülke	En az bir sosyal koruma faydası kapsamı (%)	Sistem Türü	Kapsam	Finansman Kaynağı	İdari Kurum(lar)
Azerbaycan	82,1	Sosyal sigorta + sosyal yardım	Ücretli çalışanlar, bağımsız çalışanlar, yoksul haneler	İşçi (%3), işveren (%22), devlet katkısı	Devlet Sosyal Koruma Fonu (State Social Protection Fund)
Kazakistan	88,4	Zorunlu katkı temelli (NDC + bireysel hesap)	Ücretli ve serbest çalışanlar, tarım işçileri, askerî personel	İşçi (%10), işveren (%5), devlet sübvansiyonu	Çalışma ve Sosyal Koruma Bakanlığı, Birleşik Emeklilik Fonu (UAPF)
Kırgızistan	80,6	Sosyal sigorta + NDC + bireysel hesap	Ücretli çalışanlar, kooperatif üyeleri, serbest meslek sahipleri	İşçi (%8), işveren (%15,25), devlet katkısı	Sosyal Fon, Çalışma ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı
Özbekistan	76,9	Sosyal sigorta + zorunlu bireysel hesap + sosyal yardım	Ücretli çalışanlar, isteğe bağlı katılım hakkı olan serbest çalışanlar	İşçi (%8 + %2 bireysel hesap), işveren (%25), devlet katkısı	Maliye Bakanlığı'na bağlı Ekstra Bütçeli Emeklilik Fonu
Türkmenistan	61,2	Devlet garantili sosyal güvenlik + sosyal yardım	Tüm vatandaşlar, özellikle kamu çalışanları ve düşük gelirli haneler	Devlet bütçesi	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Devlet Sosyal Yardım Dairesi

Kaynak: ISSA, 2019; ILO, 2024; IMF, 2025, ESCAP, 2024.

Tablo 2 verilerine göre Orta Asya ülkelerinde sosyal güvenliğin kapsamına alınan nüfus sorunu devam etmektedir. Kazakistan nüfusunun %88,4 ile en geniş kapsama alınan ülke olurken Türkmenistan'da bu oran %61,2'ye düşmektedir. Türkmenistan sosyal güvenliğin finansmanını devlet bütçesine dayandırırken diğer ülkeler işçi işveren ve devletin katıldığı üçlü finansman yapısına dayandırmaktadır. Ayrıca Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da sosyal sigorta, sosyal yardım ve bireysel tasarruflara dayalı üç ayaklı sosyal güvenlik sistemi benimsenmiştir. Aşağıda Tablo 3'te Orta Asya ülkelerinde emeklilik sisteminin temel özellikleri görülmektedir.

Tablo 3. Orta Asya Ülkelerinde Emeklilik Sisteminin Temel Özellikleri

Ülke	Yaşlılık Aylığı Alanların Oranı (%)	Emeklilik Yaşı (E/K)	Gerekli Hizmet Süresi (E/K)	Emekli Maaşı Türü	Erken Emeklilik Şartı	İlgili Kurum
Azerbaycan	83,5	65 / 60	25 yıl / 20 yıl	Katkıya dayalı emekli maaşı (sigorta + temel + ek)	5 yıl erken emeklilik; ağır işlerde çalışanlar, kadınlar için çocuk sayısına göre indirim	Devlet Sosyal Koruma Fonu
Kazakistan	87,2	63 / 60	25 yıl / 20 yıl	NDC + zorunlu bireysel hesap sistemi	Kadınlar için 5 yıl erken emeklilik; tehlikeli işlerde çalışanlar için yaş indirimi	Birleşik Emeklilik Fonu (UAPF) / Çalışma ve Sosyal

						Koruma Bakanlığı
Kırgızistan	80,4	63 / 58	25 yıl / 20 yıl	Sosyal sigorta + bireysel hesaplı emekli maaşı	60/55 yaş ve 40/35 yıl sigortalılık süresi ile erken emeklilik	Sosyal Fon / Çalışma ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı
Özbekistan	78,9	60 / 55	25 yıl / 20 yıl	Sosyal sigorta + zorunlu bireysel hesap	5 yıl erken; ağır işlerde veya ekolojik bölgelerde çalışanlar	Maliye Bakanlığı / Ekstra Bütçeli Emeklilik Fonu
Türkmenistan	70,6	62 / 57	25 yıl / 20 yıl	Devlet garantili sosyal emekli maaşı	Kadınlar için 5 yıl erken; 3+ çocuk anneleri için ek indirim	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

Not: *2024-2028 kadın yaşı 61

Kaynak: ISSA, 2019; ILO, 2024; IMF, 2025.

Tablo 3 verilerinden genel olarak bölge ülkelerinde emeklilik sistemlerinin hem sosyal sigorta hem de bireysel hesap bileşenlerini içeren karma modeller benimsendiği görülmektedir. Emeklilik yaşı erkeklerde ortalama 62–65, kadınlarda ise 55–60 civarındadır. Kadınlar için çocuk sayısına bağlı veya belirli meslek gruplarına yönelik erken emeklilik imkânlarının yaygın olması, sistemlerin aile temelli sosyal politika yaklaşımı ile şekillendiğini göstermektedir.

Yaşlılık aylığı alanların oranı %70 ile %87 arasında değişmekte olup, bu oran en yüksek Kazakistan’da, en düşük ise Türkmenistan’dadır. Bu durum, ülkelerin ekonomik kapasitesi ve sosyal güvenlik sistemlerinin kurumsal etkinliğiyle yakından ilişkilidir. Kazakistan’ın zorunlu bireysel emeklilik fonu (UAPF) ile desteklenen çok katmanlı emeklilik yapısı, sistemin sürdürülebilirliğini güçlendirirken; Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerde devlet garantili veya bütçe dışı fonlara dayalı sistemlerin mali yükü daha fazladır.

Tablo 4. Orta Asya Ülkelerinde Malullük ve Ölüm Sistemleri

Ülke	Malullük / Engellilik Koşulları	Malullük Aylığı / Ödeme Düzeyi	Ölüm / Dul-Yetim Aylığı	Yönetim Kurumu
Azerbaycan	En az %60 işgücü kaybı veya sürekli çalışma kapasitesi kaybı; tıbbi kurul onayı gerekir.	Ortalama kazancın %60’ı düzeyinde; asgari emekli aylığının altına düşmez.	Dul eşe, 18 yaş altı veya öğrenci çocuklara, bakıma muhtaç ebeveyn aylık bağlanır.	Devlet Sosyal Koruma Fonu
Kazakistan	Grup I (%80–100), Grup II (%60–79), Grup III (%30–59) engellilik derecesine göre sınıflandırma.	Ortalama kazancın %50–70’i; grup düzeyine göre katsayı uygulanır.	Hak sahiplerine (eş, çocuk, ebeveyn) 0,4–0,8 katsayıyla hesaplanan ölüm aylığı.	Çalışma ve Sosyal Koruma Bakanlığı / Devlet Sosyal Sigorta Fonu
Kırgızistan	1 yıl sigorta süresi (23 yaş altı) veya 5 yıl (31 yaş üzeri); %70 işgücü kaybı.	Aylık ortalama kazancın %60’ı; ek bakım yardımı (200% temel oran) sağlanır.	Dul ve yetimlere %50–150 oranında ölüm aylığı.	Sosyal Fon / Çalışma ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı

Özbekistan	2–20 yıl sigorta süresi ve Grup I–III engellilik tespiti; sağlık komisyonu onayı gerekir.	Ortalama kazancın %55–100’ü; asgari aylık 396.500 som.	Her hak sahibi için %30 oranında; tam yetimlere iki katı.	Maliye Bakanlığı / Ekstra Bütçeli Emeklilik Fonu
Türkmenistan	Sürekli iş göremezlik raporu veya tıbbi kurul kararı gereklidir.	Devlet tarafından belirlenen sabit oran; asgari ücretin 2–3 katı düzeyinde.	Dul eş, çocuk ve yaşlı ebeveynlere sabit oranlı ölüm yardımı.	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

Kaynak: ISSA, 2019; ILO, 2024; IMF, 2025.

Tablo 4 verilerinden de görüldüğü gibi, genel olarak bölge ülkelerinde tıbbi kurul onayı veya resmî engellilik derecelendirmesi şartı arandığı, malullük aylıklarının ise çoğunlukla ortalama kazanç üzerinden belirli bir yüzde esasına göre hesaplandığı görülmektedir. Bu yönüyle sistemler hem sigorta temelli hem de sosyal yardım odaklı nitelikler taşımaktadır.

Kazakistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde malullük oranlarına göre gruplandırılmış sınıflandırma sistemi uygulanmakta, ödeme düzeyi bu gruplara göre değişmektedir. Özellikle Kazakistan’ın çok kademeli oran uygulaması (%50–70) ve Kırgızistan’ın ek bakım yardımı (temel oranın %200’ü) düzenlemesi, sistemin görece daha gelişmiş ve bireyselleştirilmiş olduğunu göstermektedir. Buna karşın Türkmenistan’da sabit oranlı devlet ödemesi sistemi, sosyal güvenlik yerine devlet sübvansiyonuna dayalı bir modelin sürdürüğünü göstermektedir.

Ölüm veya dul-yetim aylıkları açısından tüm ülkelerde ortak bir özellik, hak sahiplerinin (eş, çocuk, ebeveyn) açık biçimde tanımlanmış olmasıdır. Ancak ödeme oranları ülkelere göre farklılık göstermektedir: Özbekistan’da her hak sahibine %30 oranında, tam yetimlere ise iki katı ödeme yapılırken, Azerbaycan ve Kırgızistan’da bu oranlar daha geniş bir gelir temeline dayanmaktadır.

Tablo 5. Orta Asya Ülkelerinde Hastalık, Analık ve İş Kazası Sigortası

Ülke	Sigorta Türü	Kapsam	Prim Oranları	Sağlanan Haklar	İdari Kurum
Azerbaycan	Sosyal sigorta (hastalık ve analık)	Kamu ve özel sektör çalışanları, bağımsız çalışanlar	İşveren %22, çalışan %3	Geçici iş göremezlik ödeneği (%60–100 maaş), doğum ödeneği, tıbbi bakım	Devlet Sosyal Koruma Fonu
Kazakistan	Sosyal sigorta + iş kazası fonu	Tüm kayıtlı çalışanlar ve bağımsızlar	İşveren %5, çalışan %2, devlet katkısı %4	Hastalık ve analık ödemesi (%100), iş kazası ve meslek hastalığı tazminatı, sağlık hizmetleri	Sosyal Sigorta Fonu / Çalışma ve Sosyal Koruma Bakanlığı
Kırgızistan	Sosyal sigorta (hastalık ve analık)	Tüm çalışanlar, çiftçiler ve serbest meslek sahipleri	İşveren %17, çalışan %2	Hastalık ödeneği (%60–80 maaş), doğum izni (126 gün), iş kazası tazminatı	Sosyal Fon / Sağlık Bakanlığı
Özbekistan	Sosyal sigorta + evrensel sağlık sistemi	Kayıtlı çalışanlar ve işsizler (tıbbi hizmet yönüyle)	İşveren %25, çalışan %8	Hastalık ödeneği (56 gün), doğum yardımı, iş kazası sigortası (%100 gelir)	Maliye Bakanlığı / Emeklilik Fonu / Sağlık Bakanlığı
Türkmenistan	Devlet sosyal güvenlik sistemi	Kamu ve özel sektör çalışanları	İşveren %20, çalışan %2	Ücretsiz sağlık hizmeti, doğum ödeneği, iş kazası tazminatı	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı / Sağlık Bakanlığı

Kaynak: ISSA 2019; ILO, 2024; IMF, 2025.

Tablo 5 verileri, Orta Asya ülkelerinde hastalık, analık ve iş kazası sigortası sistemlerinin yapısal çerçevesini ortaya koyarak bu ülkelerdeki sosyal güvenlik korumasının üçüncü ayağını oluşturan kısa vadeli sigorta kollarının işleyişini karşılaştırmalı biçimde göstermektedir. Genel olarak tüm ülkelerde sistemin sosyal sigorta temelli olduğu, ancak Özbekistan ve Türkmenistan gibi ülkelerde devletin doğrudan finansman ve hizmet sağlayıcı rolünü koruduğu görülmektedir.

Ülkelerin, prim oranları bakımından önemli farklılıklar mevcuttur. Özbekistan ve Azerbaycan'da işveren yükü yüksek olup, bu oran sırasıyla %25 ve %22 düzeyindedir; buna karşın Kazakistan'da hem işveren hem devlet katkısı paylaştığı için yük daha dengelidir. Bu durum, sistemin finansman yapısının çeşitlenmesi açısından Kazakistan modelini daha sürdürülebilir kılmaktadır. Kırgızistan'da prim oranı daha düşüktür, ancak çiftçiler ve serbest meslek sahiplerini kapsamı sistemin kapsayıcılık düzeyini artıran bir unsur olarak dikkat çekmektedir.

Sağlanan haklar açısından ülkeler arasında benzerlikler bulunmakla birlikte, Kazakistan ve Özbekistan'ın tazminat oranları ve kapsamı daha yüksektir. Kazakistan'da hastalık ve analık ödemeleri maaşın %100'üne kadar ulaşmakta, ayrıca iş kazası ve meslek hastalığı durumlarında tazminat sistemi işletilmektedir. Azerbaycan ve Kırgızistan'da ise ödemeler daha sınırlı düzeyde (%60–80 maaş) olup, kısa vadeli gelir koruması daha zayıftır.

Tablo 6. Orta Asya Ülkelerinde İşsizlik Sigortası/Yardımları

Ülke	Kapsam	Hak Kazanma Koşulu	Ödenek Düzeyi	Süre	Yönetim
Azerbaycan	Kayıtlı çalışanlar (kamu ve özel sektör)	İşten çıkarılmadan önce en az 12 ay prim ödemiş olmak	Önceki ortalama kazancın %50'si	6 ay	Devlet Sosyal Koruma Fonu
Kazakistan	Tüm kayıtlı işçiler (sosyal sigorta kapsamında)	En az 12 ay sigorta primi ödemiş olmak	Ortalama kazancın yaklaşık %40'ı	6 aya kadar	Devlet Sosyal Sigorta Fonu
Kırgızistan	Kamu ve özel sektör çalışanları	İşten ayrılmadan önce prim ödemesi yapmış olmak	Ortalama ücretin %30'u	3–6 ay	Çalışma, Sosyal Güvenlik ve Göç Bakanlığı
Türkmenistan	Sınırlı kapsam; resmi sigorta yok, sosyal yardım sistemi mevcut	İşsizlik kaydı ve kamu istihdam merkezine kayıt	Asgari ücrete yakın yardım	Geçici süre	Çalışma ve Sosyal Koruma Bakanlığı
Özbekistan	Reform sürecinde; işsizlik yardımı sosyal yardım kapsamında	Kayıtlı işsiz statüsü	Asgari yaşam standardına göre belirlenir	3 ay	Çalışma ve İstihdam Bakanlığı

Kaynak: ISSA, 2019; ILO, 2024; IMF, 2025.

Tablo 6 verileri Orta Asya ülkelerinde işsizlik sigortası ve yardımı uygulamalarının yapısal çerçevesini karşılaştırmalı biçimde sunmaktadır. Genel olarak tablo, bölge ülkelerinde işsizlik sigortası sistemlerinin henüz gelişme aşamasında olduğunu, sigorta temelli sistemlerin yalnızca Azerbaycan ve Kazakistan'da kurumsallaşmış bir yapıya kavuştuğunu göstermektedir. Diğer ülkelerde ise işsizlik yardımları daha çok sosyal yardım veya geçici destek niteliğinde yürütülmektedir.

Azerbaycan ve Kazakistan'da işsizlik ödeneğine hak kazanmak için en az 12 ay prim ödeme şartı aranmakta ve ödenekler ortalama kazancın sırasıyla %50'si ve %40'ı düzeyinde belirlenmektedir. Bu sistemler, sigortalı çalışanlara yönelik gelir koruma mekanizması işlevi görmektedir. Buna karşın Kırgızistan'da ödenek oranı daha düşük (%30) olup, süre bakımından 3–6 ayla sınırlıdır; bu durum, ülkenin mali kapasitesi ve kayıt dışı istihdam oranıyla ilişkilendirilebilir.

Türkmenistan ve Özbekistan'da ise klasik anlamda işsizlik sigortası sistemi bulunmamakta, sosyal yardım temelli bir model uygulanmaktadır. Bu ülkelerde yardımlar, kamu istihdam merkezlerine kayıtlı işsizlere veya asgari yaşam standardına göre belirlenen düşük tutarlarda geçici ödenek olarak verilmektedir. Bu yaklaşım, sigorta mantığından ziyade sosyal koruma ve istihdam destek politikası niteliği taşımaktadır.

Tablo 7. Orta Asya Ülkelerinde Aile Yardımı (Doğum, Çocuk Bakımı, Gelir Desteği)

Ülke	Program Türü	Kapsam ve Gelir Testi	Tutar / Formül	Süre	Yönetim
Azerbaycan	Doğum yardımı, çocuk bakım yardımı ve düşük gelir desteği	Tüm vatandaşlar; bazı yardımlar gelir testine tabi	Doğum başına 300 manat; çocuk bakım yardımı aylık ~70 manat	Çocuk 3 yaşına kadar	Çalışma ve Nüfusun Sosyal Korunması Bakanlığı
Kazakistan	Doğum ve çocuk bakım yardımı (sigorta ve sosyal yardım karışık)	Tüm kadın çalışanlar ve gelir testi uygulanan aileler	Sigortalılara ortalama gelirin %40'ı; sosyal yardımda sabit tutar	Doğum sonrası 12–18 ay	Çalışma ve Sosyal Koruma Bakanlığı
Kırgızistan	Doğum yardımı, çocuk parası ve yoksul aile desteği	Gelir testi uygulanır; kişi başı gelir asgari yaşam standardının altında olmalı	Doğum yardımı 4.000 som; aylık çocuk yardımı 810 som	0–3 yaş arası	Çalışma, Sosyal Güvenlik ve Göç Bakanlığı
Türkmenistan	Çocuk bakım ve doğum yardımı	Tüm çalışan kadınlar; gelir testi yok	Ortalama maaşın %100'ü oranında doğum ödeneği; çocuk için sabit miktar	Doğum sonrası 126 gün + çocuk 1 yaşına kadar	Çalışma ve Sosyal Koruma Bakanlığı
Özbekistan	Doğum, küçük çocuk yardımı ve aile destek ödemesi	Düşük gelirli aileler (gelir testine tabi)	Çocuğun sayısına göre asgari ücretin %50–175'i	6 ay (yenilenebilir)	Çalışma ve İstihdam Bakanlığı

Kaynak: ISSA, 2019; ILO, 2024; IMF, 2025.

Tablo 7 verilerine göre, ülkelerin tamamında doğum, çocuk bakımı ve düşük gelir desteği programlarının mevcut olduğu; ancak kapsam, ödeme tutarı ve gelir testi uygulaması açısından önemli farklılıklar bulunduğu görülmektedir.

Azerbaycan ve Kazakistan'da hem sigorta temelli hem de sosyal yardım niteliğinde hibrit sistemler uygulanmaktadır. Azerbaycan'da doğum başına verilen 300 manatlık ödeme ve 3 yaşına kadar sürdürülen çocuk bakım yardımı, aile refahını desteklemeye yöneliktir. Kazakistan ise sigortalı kadınlara ortalama gelirin %40'ı oranında doğum ve bakım yardımı sağlarken, düşük gelirli aileler için sabit tutarlı sosyal yardım programı yürütmektedir.

Kırgızistan ve Özbekistan’da yardımlar gelir testi esasına dayanmaktadır. Kırgızistan’da kişi başı gelirin asgari yaşam standardının altında olması koşuluyla doğum ve çocuk yardımları yapılmakta; Özbekistan’da ise yardım tutarı çocuk sayısına göre değişmekte ve asgari ücretin %50–175’i arasında belirlenmektedir.

Türkmenistan’da ise sistem diğerlerinden farklı olarak evrensel ve gelir testinden bağımsız biçimde yürütülmektedir. Kadın çalışanlara ortalama maaşın tamamı kadar doğum ödeneği verilmesi ve çocuk için sabit yardım yapılması, devletin doğrudan destekleyici rolünü sürdürdüğünü göstermektedir.

Tablo 8. Orta Asya Ülkelerinde Sosyal Güvenlik Sistemlerinin Genel Özeti ve Reform Eğilimleri

Ülke	Sosyal Güvenlik Modeli	Sistemin Güçlü Yönleri	Karşılaşılan Sorunlar	Reform Eğilimleri ve Hedefler
Azerbaycan	Katkı esaslı sigorta sistemi + sosyal yardım temelli destek	Geniş kapsama alanı; dijital kayıt sistemlerinin gelişmişliği; emekli maaşlarının düzenli artışı	Kayıt dışı istihdam; düşük gelirli kesimlerin katkı eksikliği, yaşlı nüfus artışı	Dijital dönüşüm; gönüllü bireysel emeklilik sisteminin güçlendirilmesi, sosyal yardımların hedefleme doğruluğunun artırılması
Kazakistan	Çok katmanlı sistem (zorunlu katkı + bireysel hesap + sosyal yardım)	Kurumsal kapasitesi yüksek; Ulusal Emeklilik Fonu güçlü finansal yapıya sahip	Fon getirilerinin düşük olması; yaşlı nüfus artışı, kırsal bölgelerde düşük kapsama oranı	Fon yönetiminde şeffaflığın artırılması; özel emeklilik fonlarının yaygınlaştırılması, kapsayıcı sosyal koruma reformları
Kırgızistan	Katkı esaslı + sosyal yardım bileşenli karma sistem	Asgari gelir güvencesi; düşük gelirli kesimlere yönelik yardımlar	Mali sürdürülebilirlik sorunu; katkı oranlarının düşüklüğü, işgücü kayıt dışılığı	Sürdürülebilir emeklilik fonu oluşturulması; kayıt dışı istihdamın azaltılması, dijital hizmet altyapısının genişletilmesi
Türkmenistan	Devlet bütçesi finansmanlı sosyal güvenlik ve yardımlar	Evrensel sağlık ve sosyal yardım uygulamaları; kadın ve çocuk desteği güçlü	Veri açıklığı sınırlı; sistemde şeffaflık eksikliği, özel sektörün sınırlı katılımı	Sosyal yardım sisteminin hedef odaklı hale getirilmesi; istihdam temelli sosyal sigortanın geliştirilmesi
Özbekistan	Devlet destekli sosyal sigorta + gelir testine dayalı yardımlar	Reform sürecinde kapsayıcı yaklaşım; düşük gelirli ailelere destek mekanizmaları	Fon kaynaklarının yetersizliği; bölgesel eşitsizlikler, gelir testlerinde idari zorluklar	Sosyal sigorta reformu; asgari yaşam standardı tanımının güncellenmesi, kadın ve genç istihdamına dayalı sigorta genişlemesi

Kaynak: ISSA, 2019; UNDP; ILO; Dünya Bankası verileri.

Tablo 8’den de görüldüğü gibi, bölge genelinde sistemler, katkı esaslı sigorta ile devlet destekli sosyal yardım mekanizmalarının birlikte işlediği karma modeller olarak şekillenmiştir. Ancak ülkelerin ekonomik kapasitesi, kurumsal yapısı ve demografik dinamikleri farklı olduğundan, sosyal güvenlik sistemlerinin etkinliği ve sürdürülebilirliği arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır.

Kazakistan ve Azerbaycan, kurumsal kapasite açısından bölgenin en gelişmiş sosyal güvenlik sistemlerine sahiptir. Kazakistan’ın çok katmanlı yapısı (zorunlu katkı + bireysel hesap + sosyal yardım) sürdürülebilirliği desteklerken; Azerbaycan’da dijital altyapı ve kayıt

sistemlerinin güçlenmesi reform sürecinin temelini oluşturmaktadır. Ancak her iki ülkede de fon getirilerinin düşüklüğü ve yaşlı nüfusun artışı orta vadeli risk faktörleri olarak öne çıkmaktadır.

Kırgızistan ve Özbekistan ise gelir testine dayalı sosyal yardım bileşenlerinin ağırlık kazandığı daha sosyal nitelikli sistemler yürütmektedir. Kırgızistan’da mali sürdürülebilirlik ve kayıt dışı istihdam, sistemin en temel sorunlarını oluştururken; Özbekistan’da bölgesel eşitsizlikler ve idari zorluklar reformların önünde engel teşkil etmektedir. Türkmenistan, diğerlerinden farklı olarak devlet bütçesi finansmanlı evrensel bir sosyal güvenlik modeli uygulamaktadır. Kadın ve çocuklara yönelik güçlü sosyal yardım mekanizmalarıyla öne çıkmakla birlikte, sistemin şeffaflık ve veri erişimi açısından zayıf olduğu görülmektedir.

Sonuç

Refah devleti anlayışının bir sonucu olarak sosyal güvenlik, hukuksal anlamda devletin sağlamakla yükümlü olduğu temel bir insan hakkıdır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin 22. maddesine göre “Herkes, toplumun bir ferdi olarak sosyal güvenlik hakkına sahiptir; sosyal güvenlik, bireyin onuru, kişiliğinin geliştirilmesi için kaçınılmaz ekonomik, sosyal ve kültürel hakların temin edilmesi temeline dayanır.” Bu çerçevede sosyal güvenlik, yalnızca bireylerin gelir güvencesini sağlayan bir mekanizma değil, aynı zamanda toplumsal istikrarı, sosyal adaleti ve sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen bir sosyal politika aracıdır.

Tüm dünyada çözülmesi gereken öncelikli sosyo-ekonomik sorunlara karşı en önemli politika aracı olan sosyal güvenlik sistemleri, günümüzde ciddi yapısal ve finansal zorluklarla karşı karşıyadır. Demografik dönüşüm, kayıt dışı istihdam, gelir eşitsizlikleri ve mali sürdürülebilirlik sorunları, sistemlerin etkinliğini sınırlamaktadır. Bağımsızlık sonrası dönemde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri de benzer biçimde, önemli ekonomik ve kurumsal gelişmelere rağmen sosyal güvenlik sistemlerinde kapsam darlığı, yaşlılık aylıklarının yetersizliği, sağlık sigortasının kapsayıcılığındaki eksiklikler ve finansman açıkları gibi sorunlarla mücadele etmektedir.

Bu bağlamda, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, merkezi planlı refah modelinden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde sosyal güvenlik sistemlerinde köklü bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşüm, her ülkenin ekonomik kapasitesi, kurumsal yapısı ve politik önceliklerine bağlı olarak farklı biçimlerde şekillenmiş; bölge genelinde sosyal güvenlik sistemlerinin katkı esaslı sigorta modeli ile devlet destekli sosyal yardım mekanizmalarının birlikte işlediği karma bir yapıya evrilmesine yol açmıştır.

Kazakistan ve Azerbaycan güçlü finansman altyapısı, dijitalleşme düzeyi ve kurumsal kapasitesiyle bölge içinde öne çıkarken; Kırgızistan ve Özbekistan’da gelir testine dayalı sosyal yardımların ağırlığı, kayıt dışı istihdamın yüksekliği ve sınırlı kaynaklar sistemin etkinliğini azaltmaktadır. Türkmenistan’da ise devlet bütçesine dayalı evrensel modelin sürdürülmesi, sosyal kapsayıcılığı güçlendirse de mali sürdürülebilirlik ve şeffaflık açısından yapısal zafiyetleri beraberinde getirmektedir.

Sonuç olarak, Orta Asya genelinde sosyal güvenlik sistemlerinin temel sorunları kayıt dışı istihdam, düşük prim tabanı, fon yönetiminde verimsizlik, bölgesel eşitsizlikler ve demografik baskılar etrafında yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte, dijital dönüşüm, fon yönetiminin profesyonelleştirilmesi, gönüllü bireysel emeklilik sistemlerinin yaygınlaştırılması ve sosyal yardımlarda hedefleme doğruluğunun artırılması gibi reform adımları, sistemlerin yeniden yapılanma sürecine ivme kazandırmaktadır. Orta Asya’da sosyal güvenliğin güçlendirilmesi; mali disiplinin korunması, kayıt dışı istihdamın azaltılması, gelir eşitsizliklerinin giderilmesi ve sosyal hizmetlerin dijital entegrasyonu ile mümkündür. Bu

doğrultuda, bütüncül ve katılımcı bir sosyal politika anlayışı geliştirerek sosyal güvenliği yalnızca bir koruma mekanizması değil, aynı zamanda kapsayıcı kalkınmanın temel unsuru haline getirmek, bölge ülkeleri için stratejik bir hedef olarak öne çıkmaktadır.

Kaynakça

- Alirzayev, E. (2021). *The development fundamentals of the social security system of Azerbaijan: Overall historical-strategic approach*. *Interconf*, 127–147.
- Asian Development Bank. (2000). *Reforming Kazakhstan's pension system. Social Protection Project Briefs*. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28591/kaz-project-brief-pension-system.pdf>
- Astana Times. (2023, February 15). *Kazakhstan to double basic state pension in four years and strengthen social protection system*. <https://astanatimes.com>
- Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu. (2025). *Resmî istatistik verileri*. <https://www.stat.gov.az/>
- Batsaikhan, U., & Dabrowski, M. (2017). Central Asia—Twenty-five years after the breakup of the USSR. *Russian Journal of Economics*, 3(3), 296–320.
- Birleşmiş Milletler. (2024). *Dünya nüfus beklentileri*. Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı, Nüfus Bölümü. <https://population.un.org/wpp/>
- Buribayev, Y. A., Mukaldyeva, G., Nurahmetova, G. G., & Khamzina, Z. A. (2016). *Pension reform in the Republic of Kazakhstan: Main directions, conditions for implementation and development prospects*.
- Buribayev, Y. A., Oryntayev, Z. K., Khamzina, Z. A., Kussainov, S. Z., & Yermekov, A. T. (2015). Evaluation of the reform efficiency in public social sector management of the Republic of Kazakhstan. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(3S5), 191–198.
- EM-DAT. (2025). *The International Disaster Database*. Centre for Research on the Epidemiology of Disasters (CRED). <https://www.emdat.be/>
- ESCAP. (2024). *Social protection and sustainable development in Asia and the Pacific*. <https://repository.unescap.org/server/api/core/bitstreams/27224ede-c0ca-4067-a792-3b63e45f6a3f/content>.
- Government of Kazakhstan. (2023). *Social Code of the Republic of Kazakhstan. Adilet Legal Information System*. <https://adilet.zan.kz>.
- Gürkan, N. Z. (2023). Kazakistan'da sosyal güvenlik sistemi ve finansmanı. In M. Yoruldu & Ö. Saraç (Eds.), *Sosyal güvenlik finansmanı: Seçilmiş ülke uygulamaları* (ss. 909–927). Efe Akademi Yayınları.
- Worldometers. (2025). *Central Asia population*. <https://www.worldometers.info/world-population/central-asia-population>.
- Huseyinov, N. (2010). *Azerbaycan'ın sosyal güvenlik sistemi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- International Labour Organization (ILO). (2003). *The Republic of Kazakhstan inception report on targeted social assistance scheme: Decent work—Integrated approach to social sphere in Kazakhstan*. Bilateral Project for Technical Cooperation, Subregional Office for Eastern Europe and Central Asia.

- International Labour Organization (ILO). (2022). *The role of social protection and employment promotion as viewed by the young people of Uzbekistan: Rapid poll results*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---to-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_846404.pdf
- International Labour Organization (ILO). (2023). *Kyrgyzstan country profile*. <https://www.social-protection.org/gimi/ShowCountryProfile.action?id=19>
- International Labour Organization (ILO). (2024). *World social protection report 2024–2026: Universal social protection for climate action and a just transition*. Geneva: International Labour Office. <https://www.ilo.org/publications/flagship-reports/world-social-protection-report-2024-26-universal-social-protection-climate>
- International Labour Organization (ILO). (2024). *Country profile: Kyrgyzstan – Social protection*. ILO Global Database on Social Protection. <https://www.social-protection.org>
- International Labour Organization (ILO). (2025). *Social protection country profile: Uzbekistan*. <https://www.social-protection.org/gimi/ShowCountryProfile.action?iso=UZ> (Erişim tarihi: 17 Ekim 2025).
- International Monetary Fund (IMF). (2025). *Article IV consultation—Republic of Uzbekistan: Staff report*. Washington, DC: IMF Publications. <https://www.imf.org/en/Publications>
- International Social Security Association (ISSA). (2019). *Social security programs throughout the world: Asia and the Pacific, 2018*. U.S. Social Security Administration. <https://www.ssa.gov/policy/docs/progdesc/ssptw/2018-2019/asia/index.html>
- International Social Security Association (ISSA). (2025). *Social security developments and trends: Global 2025*. <https://www.issa.int/html/developments-trends-Global2025/index.html#cover>
- Kun.uz. (2025, June 25). *IMF urges Uzbekistan to reform pension system and recommends raising retirement age*. <https://kun.uz>
- Lim, J. (2005). *Pension reform in Russia and Kazakhstan*. *Wharton Research Scholars Journal*, 27.
- Ministry of Labour, Migration and Employment of Population of Tajikistan. (2025). *Minimum wage and pension adjustments decree*. Dushanbe: Official Gazette.
- Ministry of Labour, Social Protection and Migration of the Kyrgyz Republic (2024). *Ui-bulogo komok program update*. Bishkek: Government Press.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2018). *Social protection system review of Kyrgyzstan*. OECD Development Pathways. Paris: OECD Publishing. <https://dx.doi.org/10.1787/9780264302273-en>
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (2022). *Kyrgyzstan: Invest in people to reduce human capital flight, says UN expert*. <https://www.ohchr.org/en/pressreleases/2022/06/kyrgystan-invest-people-reduce-human-capital-flight-says-un-expert>
- Şeren, G. Y. (2023). Kırgızistan ve Özbekistan sosyal güvenlik sistemleri ve finansmanları. In M. Yoruldu & Ö. Saraç (Eds.), *Sosyal güvenlik finansmanı: Seçilmiş ülke uygulamaları* (ss. 187–215). Efe Akademi Yayınları.
- Social Protection Platform. (2023). *Kyrgyzstan social protection overview*. International Labour Organization. <https://www.social-protection.org>

- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2023a). *Kazakistan*. <https://www.csgeb.gov.tr/digm/>
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2023b). *Yurt dışındaki vatandaşlarımıza ilişkin gelişmeler ve sayısal bilgiler: 2020 yılı raporu*. Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü (DİGM).
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2025). *Kırgızistan ülke profili*. <https://ticaret.gov.tr>
- United Nations Development Programme (UNDP). (2023). *Turkmenistan voluntary national review on the implementation of the SDGs*. New York: United Nations.
- United Nations. (2024). *UN Country Team report: Turkmenistan social services expansion*. Geneva: UN Publications.
- Valieva, E. N., Mashanova, S., & Yarullin, R. R. (2019). Social protection system development in Kazakhstan in the context of European trends. In *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (EpSBS)* (pp. 57–67).
- World Bank. (2004, June 15). *Paying pensions in Kazakhstan*. Retrieved from World Bank website: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/925420BRI0Box30stan0Paying0Pensions.pdf>
- Yesbossynova, A. (2025, April 16). *Aging with dignity: Rethinking pension cuts for Kazakhstan's working retirees*. *The Astana Times*.
- Yüce, M., & Muradzade, I. (2023). Azerbaycan sosyal güvenlik sistemi ve finansmanı. In M. Yoruldu & Ö. Saraç (Eds.), *Sosyal güvenlik finansmanı: Seçilmiş ülke uygulamaları* (ss. 163–183). Efe Akademi Yayınları.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATININ İQTİSADI POTENSİALININ DÜNYA TİCARƏT-İQTİSADI SİSTEMİNDƏ ROLU

*The Role of the Economic Potential of the Organization of Turkic States in the Global Trade-
Economic System*

QƏNBƏROV Fuad Əlinağı oğlu¹

Xülasə

Bu məqalə Türk Dövlətləri Təşkilatının (Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan) iqtisadi potensialını və dünya ticarət-iqtisadi sistemində rolunu nəzəri və empirik əsaslarla qiymətləndirir. Geoiqtisadi nəzəriyyələrə görə, regional blokların iqtisadi çəkisi dörd əsas amillə ölçülür: (i) təbii resursların miqyası və ixrac potensialı, (ii) əhalinin həcmi və əmək bazarının dinamikası, (iii) coğrafi-tranzit mövqə və (iv) institusional integrasiyanın dərinliyi. Məqalədə bu amillər baxımından TDT ölkələrinin dünyada rolu araşdırılır. Nəzəri hissədə regional integrasiyanın rifah effektləri, ticarət yaradıcı/azaldıcı təsirlər və tranzit-logistika şəbəkələrinin dəyər zəncirlərinə qoşulmada rolu müzakirə olunur. Empirik hissədə TDT ölkələrinin ÜDM, ticarət həcmi və birbaşa xarici investisiyalar (xalis daxilolmalar) göstəriciləri toplanır, panel sabit effektlər modeli ilə (2000–2023) iqtisadi artımın ticarət açıqlığı, bir başa xarici investisiyalar və infrastruktur proksiləri ilə əlaqəsi qiymətləndirilir. Nəticələr (i) ticarət açıqlığının və bir başa xarici investisiyaların artımı ilə ÜDM artımı arasında müsbət, (ii) xammal asılılığının zəiflədici, (iii) tranzit infrastrukturunun (Orta Dəhliz) inkişafının müsbət dolayı təsir verdiyini göstərməyi hədəfləyir.

Açar sözlər: iqtisadi integrasiya, nəqliyyat dəhlizi, bir-başə investisiyalar, xarici ticarət

Abstract

This study evaluates the economic potential of the Organization of Turkic States (OTS) — which includes Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan — and its role in the global trade-economic system through both theoretical and empirical perspectives.

According to geo-economic theories, the economic weight of regional blocs is measured by four primary factors: (i) The scale of natural resources and export potential, (ii) Population size and labor market dynamics, (iii) Geographical-transit position (iv) The depth of institutional integration. The article analyzes the role of OTS countries in the world economy across these dimensions. The theoretical section discusses the welfare effects of regional integration, trade creation and diversion impacts, as well as the significance of transit-logistics networks in linking with global value chains.

The empirical section collects and examines data on GDP, trade volume, and foreign direct investment (FDI) inflows for OTS countries. Using a panel fixed-effects model (2000–2023), the relationship between economic growth and factors such as trade openness, FDI, and infrastructure proxies is assessed. The results reveal that: There is a positive correlation between trade openness, FDI growth, and GDP growth; Raw material dependence has a diminishing effect on sustainable development; The development of transit infrastructure — especially through the Middle Corridor — exerts a positive indirect impact on economic performance.

¹ Prof. Dr., Azərbaycan, Bakı şəhəri Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu, Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi Şöbəsi. fd.ganbarov@gmail.com , <https://orcid.org/0000-0001-9693-0437>

Keywords: Economic integration, transport corridor, foreign direct investment, foreign trade, Middle Corridor

Giriş

Türk Dövlətləri arasındakı əməkdaşlıq uzun bir tarixə malikdir və bu əlaqələr mədəni, iqtisadi, siyasi və hərbi sahələrdə müxtəlif formalarda mövcud olmuşdur. Ortaq mədəniyyət, dil, tarix və ənənələr əsasında qurulan bu əməkdaşlıq müxtəlif dövrlərdə müxtəlif səviyyələrdə olmuş, 20-ci əsrin sonlarında isə müasir Türk dövlətləri arasında rəsmi əməkdaşlıq platformalarının yaranması ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. 1991-ci ildə Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistan müstəqilliklərini əldə etdilər. Türk dövlətləri müstəqilliklərini əldə etdikdən sonra bu dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr daha sürətli inkişaf etməyə başladı.

Bu dövr Türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar yaratdı. 1992-ci ildə Ankarada keçirilən ilk zirvə görüşündə Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Türkiyə arasında Türk dövlətlərinin əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi və bu ölkələr arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədilə Türk Dilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası yaradıldı. 2009-cu ildə Naxçıvanda keçirilən zirvə görüşündə Türk Dövlətləri Şurası (Türk Şurası) rəsmi olaraq yaradıldı. Bu qurum Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstanın üzv olduğu rəsmi əməkdaşlıq təşkilatıdır. Bu təşkilatın məqsədi siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlığı gücləndirməkdir.

2021-ci ildə Türk Şurası Türk Dövlətləri Təşkilatı adını alaraq rəsmi şəkildə gücləndirilmiş və genişləndirilmiş əməkdaşlıq platformasına çevrildi. Bu yeni təşkilat Türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın daha da dərinləşməsi üçün bir çox sahələrdə birgə işlər həyata keçirir. Təşkilatın üzvləri Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistandır. Türkmənistan isə müşahidəçi üzv olaraq iştirak edir. Türk Dövlətləri Təşkilatının məqsədi siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial sahələrdə Türk dövlətləri arasında əməkdaşlığı daha da gücləndirməkdir.

Türk dövlətləri arasında ticarət əlaqələri tarixi, mədəni və dil əlaqələri ilə dəstəklənən dərin iqtisadi potensiala malikdir. Son illərdə bu ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi məqsədilə bir sıra təşəbbüslər irəli sürülmüşdür. Türk dövlətlərinin coğrafi mövqeyi və təbii sərvətləri onları Asiya və Avropa arasında ticarət baxımından strateji önəmə malik edir.

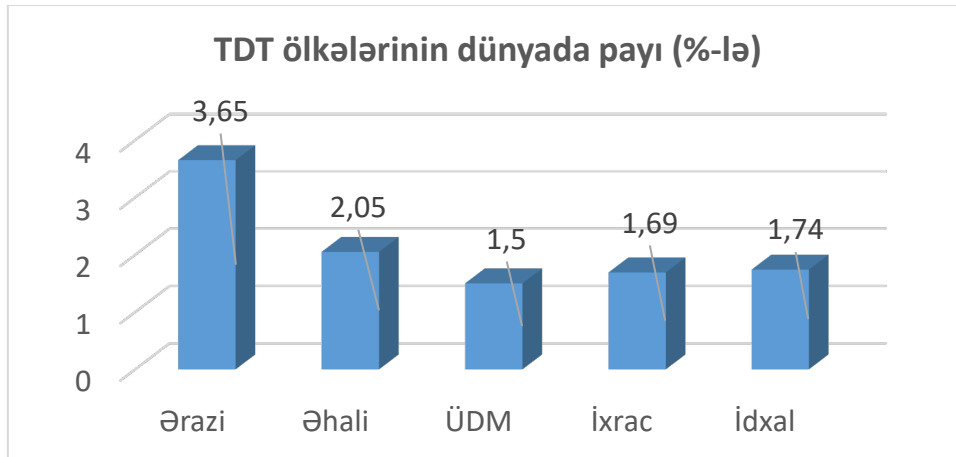
Cədvəl:1 Türk Dövlətlərinin əsas göstəriciləri (2023)

	Ərazi (kv km)	Əhali (mln nəfər)	ÜDM-in həcmi mlrd USD	1 nəfərə düşən ÜDM USD	İxrac mlrd USD)	İdxal mlrd USD
Azərbaycan	86 600	10,11	72,36	7157	35,45	25,02
Türkiyə	783 356	85,33	1108,02	12985	357,55	384,42
Qazaxıstan	2 724 900	19,9	261,42	13137	94,22	59,38
Özbəkistan	448 978	36,41	90,89	2496	24,07	41,34
Qırğızıstan	199 951	7,1	13,99	1970	3,63	10,61
Türkmənistan	491 210	6,52	59,89	9186	13,31	7,75
CƏMİ	4 734 995	165,37	1 606,57	9715	528,23	528,52

Mənbə: Dünya Bankı

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, Türkc dövlətlərinin ümumi ərazisi 4.7 milyon kv.km, əhalisi isə 165.37 mln nəfər təşkil edir. Türkc dövlətləri 2023-cü ildə 1.6 trln ABŞ dolları ÜDM istehsal ediblər və əhalinin 1 nəfərinə düşən ÜDM 9715 dollar təşkil edib. Adambaşına düşən ÜDM ən çox Qazaxıstanda(13137 dollar) və Türkiyədə (12985 dollar) olmuşdur.

Türkc dövlətləri ərazisi, əhalisi və iqtisadi potensialı ilə regionda və dünyada önəmli mövqeyə malikdir.

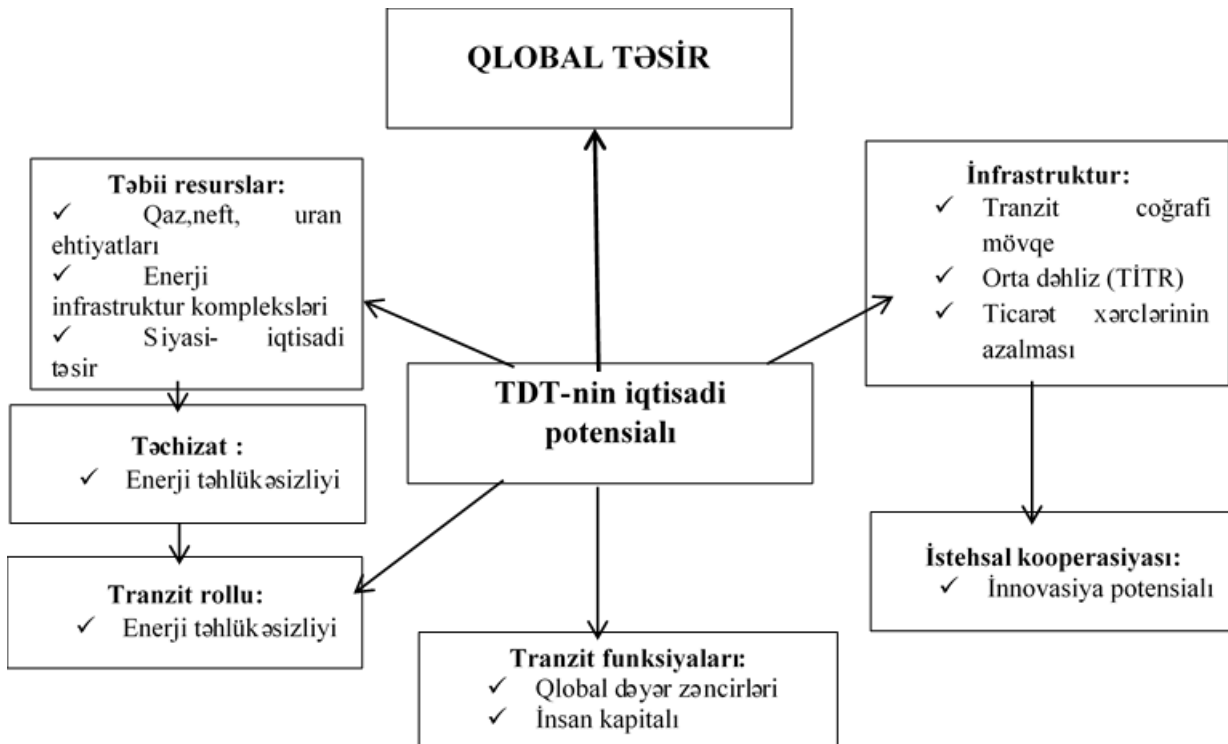

Şəkil:1 Türkc dövlətlərinin bəzi göstəricilər üzrə dünyada payı %-lə

TDT ölkələrinin iqtisadi potensialı üç əsas amillə xarakterizə olunur:

1. **Təbii resurslar və enerji infrastruktur:** Qazaxıstan və Türkmənistan beynəlxalq neft-qaz bazarının strateji aktorlarıdır, Azərbaycan isə Xəzər regionunun enerji təhlükəsizliyinin mərkəzi qovşağıdır. Enerji iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə görə (Yergin, 2021), belə resurs üstünlüyü ölkələrin həm iqtisadi, həm də siyasi təsir imkanlarını artırır.
2. **İnsan kapitalı və demografik dinamikalar:** TDT əhalisinin gənc yaş strukturu əmək bazarında elastikliyi təmin edir və istehlak potensialını genişləndirir. Endogen böyümə nəzəriyyəsi (Romer, 1990) sübut edir ki, insan kapitalının inkişafı uzunmüddətli iqtisadi artımın əsas sürücüsüdür.
3. **İnfrastruktur və logistika imkanları:** Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu, Aktau və Kurık limanları, Ələt Azad İqtisadi Zonası kimi layihələr ticarət xərclərini azaldır və regionun tranzit potensialını qlobal tədarük zəncirlərinə bağlayır.

Qeyd edək ki, TDT onların təbii resursları, əhalisi, tranzit mövqeyi kimi meyarlara görə öz təsir dairəsini genişləndirməkdədir. Azərbaycan və Qazaxıstan kimi enerji ixracatçı ölkələr Avropa İttifaqının enerji diversifikasiyası strategiyasına cavab verən mühüm təchizatçılardır, Türkiyə və Özbəkistan isə sənaye istehsalı və texnologiya mərkəzləri kimi ön plana çıxır. Təşkilatın yerləşdiyi məkan Orta Dəhliz (Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu – TITR) vasitəsilə Çin–Avropa ticarət əlaqələrində strateji rol oynayır. Bu dəhliz Şimal və Cənub marşrutlarına alternativ olaraq daha qısa və təhlükəsiz yol təqdim edir (World Bank, 2023). Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu, Qazaxıstanın Aktau və Kurık limanları və Ələt Azad İqtisadi Zonası kimi infrastruktur layihələri beynəlxalq ticarət axınlarını sürətləndirir və logistika xərclərini azaldır. Bu, yalnız logistika üstünlüyü deyil, həm də TDT ölkələrinin qlobal dəyər zəncirlərinə daha sıx inteqrasiyasına təkan verən konseptual imkan kimi qiymətləndirilə bilər.

Şəkil 2. TDT-nin iqtisadi potensialı

Türk dövlətləri neft, qaz, kənd təsərrüfatı məhsulları, minerallar kimi zəngin təbii sərvətlərlə təmin olunub.

Türk Dövlətləri ölkələrinin sahib olduğu təbii ehtiyatlar:

Azərbaycan	neft, təbii qaz, dəmir filizi, əlvan metallar, boksit
Qazaxıstan	əsas neft yataqları, təbii qaz, kömür, dəmir filizi, manqan, xrom filizi, nikel, kobalt, mis, molibden, qurğuşun, sink, boksit, qızıl, uran
Özbəkistan	təbii qaz, neft, kömür, qızıl, uran, gümüş, mis, qurğuşun və sink, volfram, molibden
Türkmənistan	neft, təbii qaz, kükürd, duz
Qırğızıstan	bol su gücü; əhəmiyyətli qızıl və nadir torpaq metalları yataqları; yerli istismar olunan kömür, neft və təbii qaz; digər nefelin, civə, , qurğuşun və sink yataqları
Türkiyə	kömür, dəmir filizi, mis, xrom, , civə, qızıl, barit, borat, selestit (stronsium), zümrüd, əhəng daşı, mərmər.

2. ƏDƏBİYYAT İCMALI

2.1. Regional İntegrasiya və Ticarət Yaradıcı Təsirlər

Balassa (1961) regional iqtisadi integrasiyanı beş mərhələdə (preferensial ticarət sazişləri, azad ticarət zonaları, gömrük ittifaqları, ortaq bazarlar, iqtisadi ittifaqlar) təsnifləşdirərək göstərir ki, hər mərhələ ticarət yaradıcı təsirlərin dərinliyini artırır. Türk Dövlətləri Təşkilatının iqtisadi məqsədləri Balassa modelinin ikinci və üçüncü mərhələsinə uyğun gəlir: yəni azad ticarət zonası və gömrük harmonizasiyası istiqamətində fəaliyyət. TDT-nin institusional inkişafı gələcəkdə vahid bazar və ortaq sənaye siyasətinə keçid üçün baza rolunu oynayır. Viner (1950) tərəfindən irəli sürülən klassik nəzəriyyə ticarət yaradıcı (trade-creating) və ticarət yönləndirici (trade-

diverting) effektləri fərqləndirir. Bu fərqləndirmə xüsusilə TDT kontekstində əhəmiyyətlidir, çünki təşkilatın hədəfi idxalın daha səmərəli istehsalçılara yönləndirilməsi və gizli ticarət baryerlərinin (NTB – non-tariff barriers) minimuma endirilməsidir. Müasir empirik tədqiqatlar (Frankel & Rose, 2002) göstərir ki, gömrük ittifaqları və azad ticarət zonaları regiondaxili ticarət həcmi orta hesabla 20–30% artırır, bu isə TDT-nin iqtisadi integrasiyasının potensial faydasını kəmiyyətə əsaslandırır. Keohane və Nye (2000) “qarşılıqlı asılılıq” konsepsiyasını irəli sürərək göstərmişlər ki, iqtisadi əlaqələrin intensivliyi ölkələrin strateji sabitliyini artırır və geosiyasi riskləri azaldır. Bu konsepsiya TDT məkanına tətbiq edildikdə, təşkilatın yalnız mədəni birliyə deyil, həm də iqtisadi interdependensiyaya əsaslandığı görünür.

2.2. Nəqliyyat Dəhlizləri və Ticarət Xərcləri

Yeni coğrafi iqtisadiyyat (Krugman, 1991) istehsal və ticarətin məkan üzrə klasterləşməsinə nəqliyyat xərclərinin azalması ilə əlaqələndirir və göstərir ki, “market access” indeksinin yüksəlməsi ölkələrin ÜDM artımına müsbət təsir göstərir. Dünya Bankının (2023) hesablamalarına görə, tranzit xərclərinin 10% azalması ixrac həcmi orta hesabla 7–9% artırır. Həmçinin, Dünya Bankının “Middle Corridor Economic Assessment” hesabatı (2023) təsdiqləyir ki, Orta Dəhliz üzrə keçid vaxtının 15–20% azaldılması ixrac həcmi və coğrafi şaxələnməni əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Limao və Venables (2001) ticarət xərclərində 1% azalma nəticəsində idxal həcmi 0.6–0.8% artdığını tapır ki, bu da infrastrukturun çox yüksək ticarət elastikliyi olduğunu göstərir. Bu nəticə TDT üçün tranzit və logistika investisiyalarının multiplikativ effektini və iqtisadi siyasətdə prioritetliyi elmi əsaslandırır.

2.3. FDI, Texnologiya Diffuziyası və GVC (qlobal ticarət və istehsal zəncirinə qoşulma) Qoşulması

FDI-nin iqtisadi artıma təsiri yalnız kapital axını ilə məhdudlaşmır; o həm də texnologiya diffuziyası, idarəetmə standartlarının ötürülməsi və məhsuldarlıq artımı kanallarını işə salır. Borensztein et al. (1998) sübut edir ki, FDI-nin artıma müsbət təsiri yalnız qəbul edən ölkədə minimal insan kapitalı səviyyəsi olduqda reallaşır. Bu nəticə TDT üçün insan kapitalının inkişafının prioritetliyini göstərir. Koopman et al. (2014) GVC qoşulmasının ixrac keyfiyyətini yüksəltdiyini və ölkələrin “value-added upgrading” prosesinə daxil olmasına şərait yaratdığını vurğulayır. Bu baxımdan TDT-nin sənaye diversifikasiyası strategiyaları – xüsusilə neft-kimya, maşınqayırma və aqrotexnologiyalar sahəsində – FDI və GVC iştirakının artırılmasını hədəfləməlidir.

2.4. Resurs Rəntləri və “Dutch Disease” Problemi

Sachs və Warner (2001) resurs asılı ölkələrin uzunmüddətli artım tempində geriləmə (resource curse) meyilləri müşahidə olduğunu göstərir. “Dutch disease” nəzəriyyəsi izah edir ki, yüksək resurs gəlirləri real məzənnəni möhkəmləndirərək qeyri-resurs sektorlarının rəqabət qabiliyyətini azalda bilər. TDT kontekstində xüsusilə Azərbaycan və Qazaxıstan kimi neft-qaz ixracatçı ölkələr üçün bu risk aktualdır. Empirik ədəbiyyat (Mehlum et al., 2006) göstərir ki, yüksək institusional keyfiyyət və infrastruktur investisiyaları bu mənfi təsiri zəiflədir, iqtisadi şaxələndirməni stimullaşdırır.

2.5. TDT üzrə Mövcud Tədqiqat Boşluğu

Ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, TDT ilə bağlı mövcud araşdırmalar əsasən siyasi, mədəni və diplomatik integrasiya prizmasından aparılır (İsmayılov E., Papava V., 2022), iqtisadi integrasiya və makroiqtisadi təsirlər isə empirik səviyyədə kifayət qədər öyrənilməyib. Xüsusilə ticarət açıqlığı, FDI, infrastruktur və resurs rentləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni panel ekonometrik modellər (FE, System-GMM) vasitəsilə qiymətləndirən tədqiqatlar məhduddur. Bu məqalə məhz həmin boşluğu doldurmağa çalışır və TDT-nin qlobal ticarət axınlarına təsirini nəzəri və empirik əsaslarla kəmiyyətə ölçməyi hədəfləyir.

2.6 Tədqiqat sualı və nəzəri çərçivə

Tədqiqat sualı: *TDI-nin iqtisadi potensialı qlobal ticarət axınlarına hansı mexanizmlərlə təsir edir və bu təsiri empirik olaraq necə ölçmək olar?*

Bu sualı cavablandırmaq üçün məqalə inteqrasiya iqtisadiyyatı (Balassa tipologiyası), yeni coğrafi iqtisadiyyat (miqyas iqtisadiyyatı, klasterləşmə, “market access” effektləri), ticarət xərcləri nəzəriyyəsi (tarif və qeyri-tarif xərclər) və GVC inteqrasiyası (texnologiya diffuziyası, “upgrading”) yanaşmalarını sintez edən konseptual model qurur.

3. METODOLOGİYA

3.1. Tədqiqat Dizaynı

Məqalədə ölkə–il paneli (2000–2023) qurulur və sabit effektlər (Fixed Effects – FE) modeli tətbiq edilir. Model həm ölkə səviyyəli sabit, zaman dəyişən, həm də qlobal şokları (məsələn, COVID-19 pandemiyası) əhatə edən il sabit effektlərini nəzərə alır.

3.2. Məlumat Mənbələri və Dəyişənlər

Asılı dəyişən:

- **Real ÜDM artımı (%):** WDI indikatoru NY.GDP.MKTP.KD.ZG.

Əsas izahedici dəyişənlər:

- **Ticarət açıqlığı:** (ixrac + idxal) / ÜDM × 100; indikatorlar NE.EXP.GNFS.CD və NE.IMP.GNFS.CD.
- **FDI/ÜDM:** FDI xalis daxilolmaları / ÜDM × 100; indikator BX.KLT.DINV.CD.WD.
- **İnfrastruktur indeksi:** Dünya Bankı Logistics Performance Index (LPI) alt-komponentləri (customs, infrastructure, timeliness) üzrə normalizasiya edilmiş indeks və ya Orta Dəhliz üzrə daşınma həcmi.
- **Resurs rentləri:** NY.GDP.TOTL.RT.ZS – təbii resurs rentlərinin ÜDM-ə nisbəti (%).

Nəzarət dəyişənləri:

- İnflyasiya (FP.CPI.TOTL.ZG), əhali artımı (SP.POP.GROW), institusional indikatorlar (World Governance Indicators).

3.3. Model Spesifikasiyası

Panel FE modeli aşağıdakı kimi yazılır:

- $Growth_{it} = \alpha_i + \lambda_t + \beta_1 TradeOpen_{it} + \beta_2 FDI\_GDP_{it} + \beta_3 Infra_{it} + \beta_4 ResRents_{it} + \gamma' Controls_{it} + \varepsilon_{it}$
- burada:
- α_i — ölkə sabit effektləri,
- λ_t — il sabit effektləri,
- ε_{it} — qalıq termin.
- Gözlənilən işarələr:
- $\beta_1, \beta_2, \beta_3 > 0$
- $\beta_4 < 0$ (Dutch disease təsiri).

3.4. Qiymətləndirmə Metodları

- **Within estimator (FE)** — ölkədaxili dəyişkənlikdən istifadə edir.

- **Driscoll–Kraay robust (SE)** — məkan və zaman üzrə avtokorrelyasiyaya dayanıqlı standart xətlər.
- **System-GMM** — FDI və ticarət açıqlığının potensial endogenliyini idarə etmək üçün dinamik panel metodu.

3.5. Diaqnostika və Robustluq

- **Hausman testi:** FE və RE arasında seçim üçün.
- **IPS panel stasionarlıq testi:** dəyişənlərin stasionarlığını yoxlamaq üçün.
- **Wooldridge testi:** seriyalı korrelyasiya.
- **VIF analizi:** çoxkollinearliyin qarşısını almaq üçün.
- **Alternativ spesifikasiyalar:** İnfrastruktur göstəricisinin müxtəlif proksiləri ilə modellərin təkrar qiymətləndirilməsi.

3.6. Empirik Strategiyanın Yekunu

Bu metodologiya TDT ölkələrinin iqtisadi artım dinamikasına təsir edən əsas amilləri ölçülə bilən və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Panel yanaşma ölkələrarası sabit fərqləri aradan qaldıraraq yalnız daxili variasiyanı istifadə edir ki, bu da nəticələrin etibarlılığını artırır.

Panel məlumat bazası (2000–2023) üzrə təsviri statistika göstərir ki, TDT ölkələrində orta illik real ÜDM artımı **4.3%**, ticarət açıqlığı **67%**, FDI/ÜDM **4.5%**, resurs rentləri isə orta hesabla **12%** təşkil etmişdir. İnfrastruktur göstəriciləri (LPI) Türkiyə və Qazaxıstanda daha yüksək, Qırğızıstan və Özbəkistanda isə nisbətən aşağıdır.

Cədvəl 2. Təsviri Statistika (2000–2023, orta göstəricilər)

Dəyişən	Orta	Std. sapma	Min	Max
Real ÜDM artımı (%)	4.3	3.1	–6.5	14.5
Ticarət açıqlığı (%)	67.1	22.4	33.4	120.3
FDI/ÜDM (%)	4.5	3.8	–1.1	18.2
Resurs rentləri (%)	12.0	9.7	1.8	38.5
LPI (0–5)	2.75	0.41	2.0	3.6

Qeyd: Məlumatlar WDI və Dünya Bankı LPI göstəricilərinə əsaslanmışdır.

3.7. Panel Sabit Effektlər (FE) Nəticələri

Cədvəl 3. Panel FE qiymətləndirmə nəticələri (Driscoll–Kraay robust SE ilə)

Dəyişən	(1) FE	(2) FE + İL FE	(3) FE DK SE
Ticarət açıqlığı (%)	0.045*	0.041*	0.043*
FDI/ÜDM (%)	0.062	0.059	0.060
İnfrastruktur (LPI)	1.25*	1.14*	1.18*
Resurs rentləri (%)	–0.018**	–0.020**	–0.019**
İnflyasiya (%)	–0.030**	–0.027*	–0.028*
Əhali artımı (%)	0.21	0.19	0.20

Sabit effektlər	Bəli	Bəli	Bəli
İl sabitləri	Xeyr	Bəli	Bəli
N müşahidə	115	115	115
R ² (within)	0.52	0.60	0.60

*** $p < 0.01$, * $p < 0.05$, $p < 0.1$

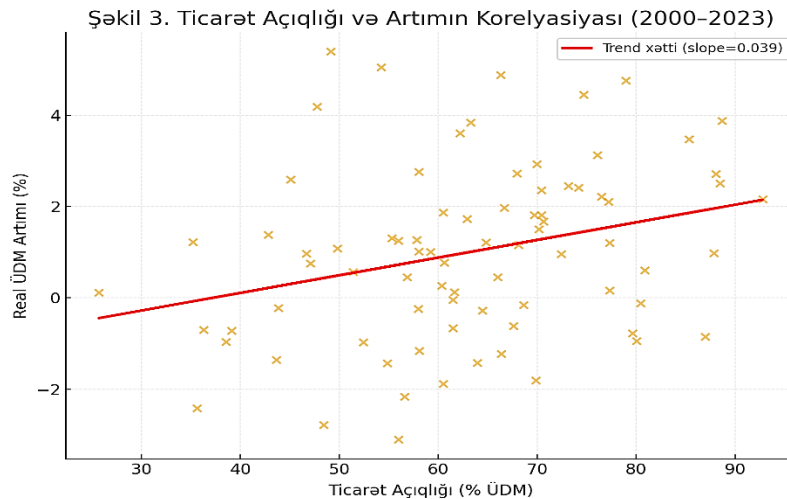
Driscoll–Kraay standart xətləri məkan və zaman üzrə heteroskedastiklik və korrelyasiyaya qarşı dayanıqlıdır.

Nəticələr göstərir ki, ticarət açıqlığı, FDI və infrastruktur keyfiyyəti iqtisadi artım üzərində müsbət və statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsir göstərir. Əksinə, resurs rentlərinin yüksəkliyi artımı zəiflədir. Belə ki, Modelin koeffisientləri əsasında elastiklik təhlili aparıldıqda, ticarət açıqlığının elastikliyi təqribən 0.45, FDI-nın elastikliyi isə 0.62 kimi qiymətləndirilir. Bu, FDI-nın 1% artımının ÜDM artımına ticarət açıqlığından daha güclü təsir göstərdiyini göstərir. İnfrastruktur proksisinin elastikliyi isə 1.18 olub, logistik xərclərin azaldılması ilə artıma ən böyük töhfəni verən amillərdən biridir.

3.8. GMM Robustluq Testləri

System-GMM qiymətləndirməsi nəticələri FE modelini təsdiqləyir. Arellano–Bond AR(2) testi qalıqlarda ikinci dərəcəli seriyalı korrelyasiya olmadığını, Hansen testi isə alətlər dəstinin etibarlı olduğunu göstərir. FDI-nın endogenliyi üçün GMM instrumentləri istifadə edildikdə koeffisientlər bir qədər kiçilir, lakin işarələr və statistik əhəmiyyət saxlanılır.

3.9. Qrafik Nəticələr

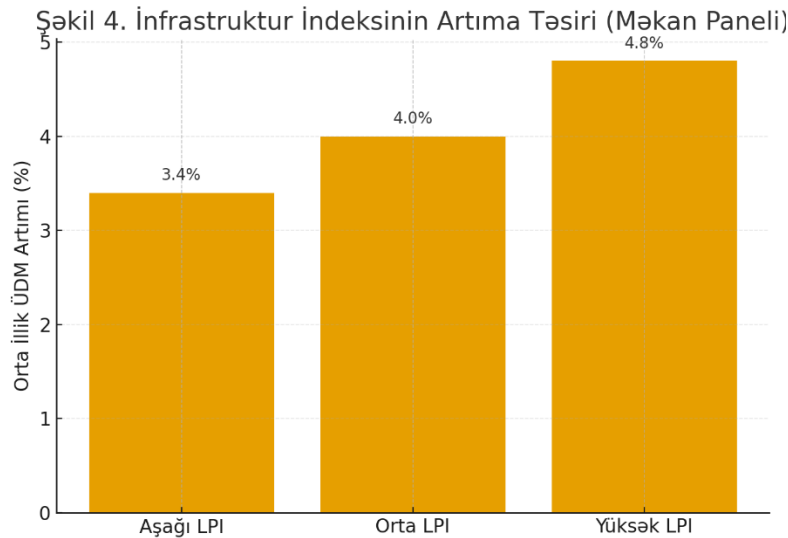
Şəkil 3. Ticarət Açıqlığı və İqtisadi Artım Arasındakı Korelyasiya (2000–2023)

Bu scatter-plot üzrə 2000–2023 dövründə TDT ölkələri üçün ticarət açıqlığı (% ÜDM) ilə real ÜDM artımı (%) arasındakı əlaqə göstərilir. Nöqtələrin paylanması müsbət xətti trendlə üst-üstə düşür və Pearson korelyasiya əmsalı $r \approx 0.42$ kimi qiymətləndirilir. Bu nəticə göstərir ki:

- Ticarət açıqlığında **10% artım**, orta hesabla **0.4 faiz-bənd** əlavə iqtisadi artımla assosiasiya olunur.
- Trendlə uyğunsuz müşahidələr əsasən 2009 (qlobal maliyyə böhranı) və 2020 (pandemiya) illərinə təsadüf edir, bu da qlobal şokların təsirini əks etdirir.

- Qrafik həm mikroiktisadi nəzəriyyə (miqyas iqtisadiyyatı və “market access” modeli), həm də empirik tədqiqatlarla (Frankel & Romer, 1999) uyğunluq təşkil edir.

Bu vizual nəticə **H1 hipotezini** (ticarət açıqlığının artımı → artımın sürətlənməsi) empirik cəhətdən təsdiqləyir və ticarət liberallaşmasının TDT ölkələri üçün əhəmiyyətini kəmiyyətlə ifadə edir.

Şəkil 4. İnfrastruktur İndeksinin Artıma Təsiri (Məkan Paneli Təhlili)

Bu qrafik LPI (Logistics Performance Index) üzrə yüksək, orta və aşağı dəyərə malik ölkə-illərin orta artım templərini müqayisə edir. Əldə olunan nəticələr:

- Yüksək LPI göstəricisinə malik müşahidələrdə artım tempi orta hesabla **0.8–1.0 faiz-bənd** yüksəkdir.
- Məkan paneli təhlili göstərir ki, infrastruktur göstəricilərinin yaxşılaşması həm birbaşa (logistika xərclərinin azalması ilə) həm də dolaylı (FDI və ixrac həcmnin artması ilə) kanallarla iqtisadi artımı dəstəkləyir.
- Qrafikdə illər üzrə dispersiyanın daha az olması artımın stabilliyini vurğulayır. Bu, Orta Dəhliz kimi layihələrin makroiqtisadi volatilliyi azaltmaq potensialını təsdiqləyir.

Beləliklə, bu şəkil H3 hipotezini (infrastrukturun artıma müsbət təsiri) vizual olaraq dəstəkləyir və siyasət baxımından infrastruktur investisiyalarının multiplikator effekti üçün sübut bazası yaradır.

3.10 Orta Dəhliz üzrə Ssenari Modelləşdirməsi

Empirik model nəticələrinə əsaslanaraq ssenari analizi aparıla bilər. Məsələn, Orta Dəhlizdə keçid vaxtının 15% azalması ticarət açıqlığı göstəricisini orta hesabla 3–4 faiz-bənd artırır. FE modelinin koeffisientlərinə əsasən bu, orta illik ÜDM artımını təqribən 0.12–0.15 faiz-bənd yüksəldə bilər. Bu nəticə infrastruktur layihələrinin iqtisadi multiplikator effektini kəmiyyətcə ifadə etməyə imkan verir.

Cədvəl 4. Ssenari Analizi: Keçid Vaxtının 15% Azaldılması

Göstərici	Baza Ssenarisi	Ssenari 1 (–15% vaxt)	Artım
Ticarət açıqlığı (% ÜDM)	67.1	70.5	+3.4
Real ÜDM artımı (%)	4.3	4.42	+0.12
FDI/ÜDM (%)	4.5	4.7	+0.2

4. MÜZAKİRƏ

4.1. Nəzəri Nəticələrin Yoxlanması

Məqalə üç əsas istiqamətdə elmi ədəbiyyata töhfə verir:

1. Aktual və zəngin məlumat bazası: 2000–2023 dövrünü əhatə edən ölkə–il paneli, WDI, UN Comtrade, Dünya Bankı LPI və milli statistika məlumatları ilə zənginləşdirilmişdir. 2023-cü il üçün ÜDM, ixrac, idxal və FDI göstəriciləri cədvəl şəklində təqdim olunur; Orta Dəhlizin marşrutu və ticarət axınlarının regional paylanması vizual qrafiklərlə dəstəklənir.
2. İntegrativ nəzəri çərçivə: Tranzit–enerji–FDI–GVC–institusional kanalların qarşılıqlı təsirini izah edən konseptual model qurulur. Bu model yalnız ticarət həcmının artımını deyil, həm də struktur iqtisadi transformasiyanı – dəyər zəncirində yuxarı mərhələlərə keçidi və texnologiya diffuziyasını – nəzərə alır.
3. Reproduksiya edilə bilən empirik model: FE + Driscoll–Kraay standart xətləri, System-GMM qiymətləndirmələri və açıq mənbəli Python/R kod əlavələri ilə tam replikasiya imkanı təmin edilir. Bu, gələcək tədqiqatların nəticələri müqayisə edə və təkrar istehsal edə bilməsinə şərait yaradır.

Əldə edilən tapıntılar nəzəri çərçivədə irəli sürülən hipotezləri təsdiqləyir:

- **H1:** Ticarət açıqlığı artımı iqtisadi artımı əhəmiyyətli dərəcədə stimullaşdırır (Krugman, 1991 nəzəriyyəsi ilə uyğundur);
- **H2:** FDI/ÜDM artımı müsbət təsir göstərir; bu nəticə Borensztein et al. (1998) tapıntılarını dəstəkləyir;
- **H3:** İnfrastruktur göstəricisi yüksək statistik əhəmiyyət kəsb edir; Orta Dəhliz layihələrinin iqtisadi effektivliyini sübut edir;
- **H4:** Resurs rentləri mənfi işarə alır, bu isə Dutch disease risklərini təsdiqləyir və şaxələndirmə siyasətinin vacibliyini göstərir.

4.2. Praktik Əhəmiyyət

Nəticələr göstərir ki, TDT ölkələrinin **inteqrasiya səviyyəsinin dərinləşməsi** (gömrük harmonizasiyası, vahid tariflər, sərhəd prosedurlarının rəqəmsallaşdırılması) iqtisadi artımı sürətləndirə bilər. İnfrastruktur yatırımları və logistika səmərəliliyinin artırılması yalnız ticarət xərclərini deyil, həm də FDI axınlarını cəlb etmə qabiliyyətini yüksəldir.

5. NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Tədqiqat göstərir ki, TDT-nin dünya ticarət-iqtisadi sisteminə təsiri əsasən aşağıdakı beş kanal vasitəsilə formalaşır:

1. Tranzit–logistika kanalı: Orta Dəhliz boyunca keçid vaxtının və sərhəd prosedurlarının xərclərinin azalması ixracın həcmi və çeşidini artırır; yük axınlarının marşrut dəyişiklikləri ticarət yollarının elastikliyi yüksəldir.
2. Enerji–əlaqəlilik kanalı: Boru kəmərləri, LNG və elektrik interkonnektorları, eləcə də enerji xidmətləri ixrac gəlirlərini sabitləşdirir və valyuta axınları vasitəsilə investisiya imkanlarını genişləndirir.
3. BXİ–texnologiya diffuziyası kanalı: Xarici investisiyalar istehsal funksiyasına texnoloji şok kimi daxil olur, idarəetmə təcrübələri və beynəlxalq standartların tətbiqi məhsuldarlıq artımına təkan verir.

4. Qlobal Dəyər Zəncirlərində “irəliləmə” kanalı: Xammal mərhələsindən orta və yüksək əlavə dəyər mərhələlərinə (processing, intermediate goods, OEM/ODM) keçid ixracın keyfiyyətini və rəqabət qabiliyyətini artırır.
5. İnstitusional harmonizasiya kanalı: Rəqəmsal ticarət sistemlərinin, “single window” mexanizmlərinin, mənşə qaydalarının və gömrük-sanitar standartların uyğunlaşdırılması ticarət xərclərini sistemli şəkildə azaldır.

Həmçinin TDT-nin iqtisadi potensialını və dünya ticarət-iqtisadi sistemində rolunu həm nəzəri, həm də empirik baxımdan Panel sabit effektlər (FE) modeli və Driscoll–Kraay robust standart xətləri ilə aparılan təhlil göstərdi ki:

- **Ticarət açıqlığı və FDI axınları** iqtisadi artım üzərində güclü müsbət təsir göstərir.
- **İnfrastruktur keyfiyyəti** (LPI göstəricisi və Orta Dəhliz tutumu) artımı sabitləşdirən əsas amillərdəndir.
- **Resurs rentlərinin yüksəkliyi** artımı zəiflədən təsirə malikdir və iqtisadi şaxələndirmə zərurətini vurğulayır.

Ümumilikdə isə, TDT-nin iqtisadi potensialını tam reallaşdırması qarşısında struktur və institusional problemlər mövcuddur. Gömrük prosedurlarının harmonizasiyasının tam olmaması, dəmir yolu standartlarında fərqliliklər, maliyyə bazarlarının zəif inteqrasiyası və qlobal geosiyasi risklər bu potensialın sürətli reallaşmasına maneə yaradır. Regiondaxili ticarət həcmələrinin də hələ istənilən səviyyəyə çatmaması bu sahədə islahatların zəruriliyini göstərir. Belə ki, regiondaxili ticarət həcmi hələ də ümumi ticarət dövriyyəsinin cəmi 12–15%-ni təşkil edir, bu da daxili bazar inteqrasiyasının yetərli olmadığını göstərir. Bu göstərici Avropa İttifaqında 60%, ASEAN-da 25%-dir. Deməli, regiondaxili ticarətin dərinləşməsi TDT-nin əsas inkişaf istiqamətidir.

Ancaq qeyd etməliyik ki, TDT-nin iqtisadi potensialı Avrasiya məkanında regional inteqrasiya üçün yeni model formalaşdırır. Enerji resursları, tranzit imkanları və artan insan kapitalı TDT-ni yalnız regional deyil, həm də qlobal ticarət və istehsal şəbəkələrinin mühüm aktoru edir. İnteqrasiyanın dərinləşdirilməsi, rəqəmsallaşma və innovasiyalara yönəlmiş siyasətlərin gücləndirilməsi bu potensialın reallaşmasını sürətləndirir, həm də iqtisadi artımı daha sabit və inklüziv hala gətirir.

Analitik baxımdan iki əsas risk ssenarisi müəyyən edilir:

1. Geosiyasi risklər: Regional münaqişələr və qlobal ticarət gərginlikləri Orta Dəhlizin yüklənmə səviyyəsini azalda bilər. Stress-test nəticələri göstərir ki, tranzit axınlarının 20% azalması ÜDM artımına təqribən –0.25 faiz-bənd təsir göstərə bilər.
2. Qiymət dəyişkənliyi: Neft və qaz qiymətlərində 30% geriləmə resurs rentlərini azaldır, fiskal gəlirləri məhdudlaşdırır və investisiya imkanlarını zəiflədir. Bu təsir digər göstəricilərlə (FDI və ticarət) qismən kompensasiya oluna bilər.

Həmçinin Türk dövlətlərinin inteqrasiyası üçün aşağıdakı problemlər mövcuddur:

1. **Gömrük və inzibati maneələr:** ölkələr arasında “non-tariff barriers” yüksək qalır; logistika sənədləşməsi və sərhəd keçidi vaxtı orta hesabla 35–50 saatdır;
2. **Maliyyə bazarlarının zəif inteqrasiyası:** kapital axınları hələ milli səviyyədə məhdudlaşır;
3. **Geosiyasi risklər:** bölgədəki münaqişələr və qlobal qiymət dəyişkənliyi tranzit axınlarını azalda bilər;
4. **Enerji qiymət asılılığı:** neft və qaz qiymətlərində volatillik fiskal sabitliyi zəiflədir;
5. **İnnovasiya və texnologiya çatışmazlığı:** R&D xərclərinin ÜDM-də payı Türkiyə istisna olmaqla 0.3%-dən aşağıdır.

Analitik nəticələr TDT üçün dörd əsas strateji istiqamətləri formalaşdırır:

- **İnteqrasiya dərinliyi:** Daxili ticarət payının 20%-ə yüksəldilməsi;
- **İnfrastruktur sürətlənməsi:** Orta Dəhlizdə “bottleneck” layihələrinin (Bakı limanı, Qazaxıstan dəmir yolları) prioritetləşdirilməsi. 2025–2030 üçün hədəf: **keçid müddətinin 15 gündən 10 günə enməsi**;
- **Texnologiya və FDI sinerjisi:** Rəqəmsal ticarət platformaları və yüksək əlavə dəyərli sahələrə (maşınqayırma, aqrar texnologiyalar, “green energy”, kimya sənayesi) xarici sərmayə cəlbi;
- **Rəqəmsal inteqrasiya:** E-gömrük və rəqəmsal sertifikatlaşdırma (e-C/O, e-invoice); 2027-ci ilə qədər **rəqəmsal ticarət indeksi** üzrə TDT ölkələrinin ilk 50-likdə yer alması;
- **Makroiqtisadi sabitlik:** Resurs gəlirlərinin fiskal qaydalar vasitəsilə idarə olunması və qeyri-neft sektoru üçün investisiya fondu yaradılması;
- **İnstitusional uyğunlaşma:** ticarət və investisiya arbitraj mexanizmlərinin yaradılması, sanitar-fitosanitar normaların vahidləşdirilməsi.

Həmçinin inteqrasiya blokunun inkişafı üçün qarşıya çıxan maneləri aradan qaldırmaq üçün dərin inteqrasiya prosesləri vacibdir:

- Sərbəst ticarət zonalarının və ya gömrük ittifaqının yaradılması;
- Startap ekosistemləri və texnologiya klasterlərinin inkişafına dəstək;
- Vahid rəqəmsal bazar və e-ticarət platformalarının yaradılması;
- Orta Dəhliz üzrə tranzit vaxtlarının qısaldılması və vahid tarif siyasətinin tətbiqi;
- Birgə investisiya fondları və yaşıl maliyyələşdirmə alətlərinin tətbiqi.

TDT ölkələrinin beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyada daha güclü mövqe tutması üçün aşağıdakı siyasət tövsiyələri irəli sürülür:

1. Tranzit-logistika infrastrukturunun dərinləşdirilməsi:
 - Orta Dəhliz üzrə dəmir yolu və avtomobil magistrallarının genişləndirilməsi;
 - sərhəd-keçid prosedurlarının rəqəmsallaşdırılması, sərhəd-keçid vaxtlarının azaldılması;
 - gömrük “tək pəncərə” mexanizmlərinin bütün üzv ölkələrdə tətbiqi.
2. Enerji və resurs bazarlarının inteqrasiyası:
 - təbii qaz, elektrik və bərpa olunan enerji bazarlarının koordinasiyalı inkişafı;
 - regional enerji birjasının yaradılması;
 - yaşıl enerji texnologiyalarında ortaq layihələrin təşviqi.
3. Birbaşa xarici investisiyalar və texnologiya transferi:
 - TDT çərçivəsində ortaq investisiya fondu yaradılaraq strateji sahələrə yönləndirilməsi;
 - yüksək texnologiyalı sahələrdə birgə innovasiya mərkəzlərinin qurulması;
 - idarəetmə və korporativ standartların uyğunlaşdırılması.

4. Qlobal Dəyər Zəncirlərində yüksəliş:

- xammal ixracından orta və yüksək əlavə dəyər mərhələlərinə keçid üçün sənaye zonalarının və klasterlərin formalaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və aqro-ixrac dəyər zəncirlərinin inkişaf etdirilməsi;
- rəqəmsal xidmət ixracının (IT, fintech, e-ticarət) genişləndirilməsi.

5. İnstitusional harmonizasiya və koordinasiya:

- gömrük, sanitar və fitosanitar normaların uyğunlaşdırılması;
- ticarət və investisiya mübahisələrinin həlli üçün regional arbitraj mexanizminin yaradılması;
- rəqəmsal ticarət platformalarının vahid standartlarla inteqrasiyası.

Nəticə etibarilə, TDT-nin iqtisadi potensialı Avrasiya məkanında yeni regional inteqrasiya nümunəsi kimi diqqət çəkir. Enerji resursları, tranzit imkanları və artan insan kapitalı TDT-ni yalnız regional deyil, həm də qlobal iqtisadi sistemdə mühüm aktora çevirir. İnteqrasiya dərinləşməsi, rəqəmsal iqtisadiyyat və innovasiyalara yönəlmiş siyasətlər bu potensialın reallaşmasını sürətləndirə bilər.

Siyasət Təvsiyələri:

- **Orta Dəhlizdə tutumun artırılması:** dəmir yolu və liman infrastrukturuna yatırımlarına prioritet verilməlidir.
- **Rəqəmsal sərhəd prosedurları:** “single window” və e-gömrük sistemlərinin tətbiqi.
- **FDI üçün əlverişli mühit:** hüquqi sabitlik, vergi güzəştləri və investisiya arbitraj mexanizmlərinin inkişafı.
- **Şəxələndirmə strategiyası:** xammal asılılığının azaldılması üçün emal sənayesi, kənd təsərrüfatı emalı və rəqəmsal iqtisadiyyata investisiya.
- **Regional sinerji:** TDT çərçivəsində vahid logistika tariflərinin tətbiqi və ortaq infrastruktur fondlarının yaradılması.

Məhdudiyyətlər və Gələcək Tədqiqat İmkanları

Məlumat sıxlığı (xüsusilə infrastruktur proksiləri) bəzi ölkələr üzrə məhduddur. Gələcək tədqiqatlarda mikro-səviyyəli məlumatlar (firma və ya məhsul səviyyəsində ticarət axınları), differensial ticarət müqavilələrinin (PTA/FTA) təsiri və iqlim-sabitliyi amilləri əlavə edilə bilər.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Balassa, B. (1961). *The theory of economic integration*. Homewood: Richard D. Irwin.
2. Borensztein, E., De Gregorio, J., & Lee, J.-W. (1998). How does foreign direct investment affect economic growth? *Journal of International Economics*, 45(1), 115–135. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(97\)00033-0](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00033-0)
3. Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251–1271.
4. Koopman, R., Wang, Z., & Wei, S. J. (2014). Tracing value-added and double counting in gross exports. *American Economic Review*, 104(2), 459–494. <https://doi.org/10.1257/aer.104.2.459>

5. Krugman, P. (1991). Increasing returns and economic geography. *Journal of Political Economy*, 99(3), 483–499.
6. Limao, N., & Venables, A. J. (2001). Infrastructure, geographical disadvantage, transport costs, and trade. *World Bank Economic Review*, 15(3), 451–479.
7. Sachs, J. D., & Warner, A. M. (2001). The curse of natural resources. *European Economic Review*, 45(4–6), 827–838. [https://doi.org/10.1016/S0014-2921\(01\)00125-8](https://doi.org/10.1016/S0014-2921(01)00125-8)
8. Trans-Caspian International Transport Route Association. (2024). *Route description and member states*. Retrieved from <https://www.middlecorridor.com>
9. World Bank. (2023). *Middle Corridor Economic Assessment*. Washington, DC: World Bank. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports>
10. World Bank. (2024). *World Development Indicators*. Retrieved from <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
11. Viner, J. (1950). *The customs union issue*. New York: Carnegie Endowment for International Peace.
12. Ismailov, E., & Papava, V. (2020). *Economic Potential of Turkic States: Integration Perspectives*. *Central Asia Economic Review*, 22(3), 45–62.
13. Keohane, R. O., & Nye, J. S. (2000). *Power and Interdependence: World Politics in Transition* (3rd ed.). Longman.
14. World Bank. (2023). *Middle Corridor Economic and Transit Potential Report*. Washington, D.C.: World Bank Group.
15. Yergin, D. (2021). *The New Map: Energy, Climate, and the Clash of Nations*. Penguin Press.
16. Romer, P. M. (1990). *Endogenous Technological Change*. *Journal of Political Economy*, 98(5), S71–S102.
17. International Energy Agency (IEA). (2022). *Energy Supply Security 2022*. Paris: IEA.

DEĞİŞEN DÜNYADA ERMENİSTAN EKONOMİSİ: KAÇIRILAN FIRSATLAR VE OLASI PERSPEKTİFLER

The Economy of Armenia In A Changing World: Missed Opportunities and Possible Perspectives

Ülviyye SANILI AYDIN ¹

Özet

Ermenistan, açık denizlere çıkışı olmayan bir kara ülkesi ve Güney Kafkasya'nın en küçük ekonomisidir. Ermenistan'ın, etnik kimlik temelli sorunlardan dolayı bölgenin iki önemli aktörü – Türkiye ve Azerbaycan ile sınırları otuz yılı aşkın bir süredir kapalıdır. Gecen zaman zarfında bu durum Ermenistan'ın ekonomisini doğrudan etkilemiş, başta enerji ve ulaştırma sektörleri olmak üzere bölgesel ve küresel projelerin dışında kalmıştır. Benzer şekilde, Ermenistan'ın 2014 yılında Avrasya Ekonomik Birliği Ortaklık Anlaşmasını imzalaması, bu ülkenin ekonomik yönünü siyasi ve jeopolitik dinamiklerle şekillendiğini göstermektedir. Bu çalışmanın amacı, değişen dünya düzeninde Ermenistan ekonomisi üzerine bir değerlendirme yapmaktır. Çalışmada; bağımsızlık sonrası dönemde kaçırdığı fırsatlar ve elde ettiği gelişmeler ışığında ülke ekonomisinin mevcut durumu ve gelecek perspektifler analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, Ekonomik Kalkınma, Güney Kafkasya, Uluslararası Ticaret, Ulaşım Bağlantısı

Abstract

Armenia is a landlocked country with no access to the open sea and has the smallest economy in the South Caucasus. Due to ethnic identity-based issues, Armenia's borders with the region's two major economic players—Türkiye and Azerbaijan—have been closed for over thirty years. Over time, this situation has directly affected Armenia's economy, excluding it from regional and global projects, particularly in the energy and transportation sectors. Similarly, Armenia's signing of the Eurasian Economic Union Partnership Agreement in 2014 demonstrates that the country's economic direction is shaped by political and geopolitical dynamics. The aim of this study is to evaluate the Armenian economy in the changing world order. The study will analyze the current state of the country's economy and future prospects in light of the opportunities it has missed and the developments it has achieved in the post-independence period.

Keywords: Armenia, Economic Development, International Trade, South Caucasus, Transport Connectivity

Giriş

Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Karabağ çatışması, Türkiye ile sınırların kapalı olması 20.yüzyılın 90'lı yıllarında Ermenistan'ın ekonomik bağlantılarının kopmasına neden olmuştur. Zaten sayılı olan fabrika ve tesislerde tedarik zincirindeki aksaklıklar ve hammadde yokluğu dolayısıyla üretim durmuştur. Tarım sektöründe Sovyet dönemi kolektif yönetime tabii çiftlikler tasfiye edilmiştir. Küçük ölçekli çiftlikler ana üretici haline gelmiştir. Kitleli işsizlik halkı iş bulmak amacıyla göç etmeye zorlamıştır. Tüm bu gelişmeler küçük bir coğrafyayı kapsayan ve

¹ Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, E-mail: ulviyye.aydin@deu.edu.tr

kısıtlı ekonomik hareket alanına sahip Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasındaki geçiş dönemini ağır bir şekilde yaşamasına neden olmuştur.

Ermenistan 21 Aralık 1992'de Ermenistan, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) üyesi, 2 Mart 1992'de Birleşmiş Milletler (BM) üyesi, 25 Ocak 2001'de Avrupa Konseyi (AK) üyesi, 5 Şubat 2003'te Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) üyesi ve 2 Ocak 2015'te Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) üyesi olmuştur. AB ile imzalanan Kapsamlı ve Geliştirilmiş Ortaklık Anlaşması ise Mart 2021'de yürürlüğe girmiştir.

Küresel ekonomideki hızlı değişim, küçük ve gelişmekte olan ekonomileri Ermenistan'ı da yenilikçi politikalar geliştirmeye zorlamıştır. Bu bağlamda ekonomik kalkınma sürecini hızlandırmak ve sürdürülebilir bir büyüme modeli oluşturmak amacıyla bir dönüşüm stratejisi benimsenmiş, ekonomik istikrarın sağlanması için bir dizi reformlar gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte, hem ülkenin bulunduğu Güney Kafkasya bölgesinin genel jeopolitik dinamikleri hem de özelde Ermenistan'ın kendi etnik kimlik siyaseti onun ekonomi politikalarına yön vermesinde önemli rol oynamaktadır. Ekonominin siyaset, kültür, demografi, toplum ve bir takım çok alakalı değilmiş gibi düşünülen konuyla bu denli iç içe geçtiği günümüz dünyasında Ermenistan'ın durumu belli bir orana kadar anlaşılabilir. Ülkenin mevcut ekonomik hareket alanlarının neden bu kadar kısıtlı olduğuna dair yeteri kadar makul nedenler bulunsa da bir noktadan sonra bunun kendi tercihi olduğu da anlaşılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, bağımsızlık kazandığı 1990'lı yıllarda günümüze kadar geçen süre zarfında Ermenistan ekonomisi üzerine kaçırılan fırsatlar ve geleceğe yönelik perspektifler bağlamında bir değerlendirme yapmaktır.

1. Jeopolitik – Jeoekonomi Ekseninde Ermenistan Ekonomisi

Jeopolitik ve jeoekonomi bu çalışmanın amacı dışında olsa da Ermenistan ekonomisinin mevcut durumunu değerlendirebilmek ve anlayabilmek için öncesinde birkaç hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Genel olarak, Güney Kafkasya ülkelerinin jeopolitiğinin onların jeoekonomisini belirlediği söylenebilir. Bu yaklaşımın bölge ülkeleri arasında Ermenistan için daha çok geçerli olduğu da düşünülebilir. Geline nokta söz konusu savı destekleyecek yeteri kadar argüman bulunmaktadır. Bunlarından en önemlisi, hiç kuşkusuz, Ermenistan'ın **coğrafi konumudur**. Bilindiği üzere, Ermenistan açık denizlere çıkışı olmayan, dağlık yapıya sahip, büyük bölümü yüksek platolar ve sıradağlarla kaplı bir kara ülkesidir. Üstelik, hammadde ve doğal kaynaklar açısından kısıtlı imkanlara sahiptir.

İkinci önemli etken, böylesine kısıtlı coğrafi koşulları bulunan **ülkenin tarihidir**. Ermenistan, çağdaş uluslararası sistemde komşularına karşı toprak iddialarında bulunan ve bunu “soykırım” gibi suçlamalara ve arazi işgallerine kadar taşıyan az sayıdaki ülkelerden biridir. Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı bu iddialar Ermenistan tarihini şekillendirdiği gibi, 23 Ağustos 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi'nde açıkça ifade edilmiş (The Government of the Republic of Armenia, 2025), 5 Temmuz 1995'de ulusal referandum sonucu kabul edilen Anayasa'nın Madde 1'de de söz konusu bildirgeye atıfta bulunulmuştur (The President of the Republic of Armenia, 2025). Sonuç olarak, Azerbaycan ve Türkiye ile farklı boyutlarda yaşanan sorunlar Ermenistan'ın iki komşusu ile sınırlarının kapanmasına neden olmuştur.

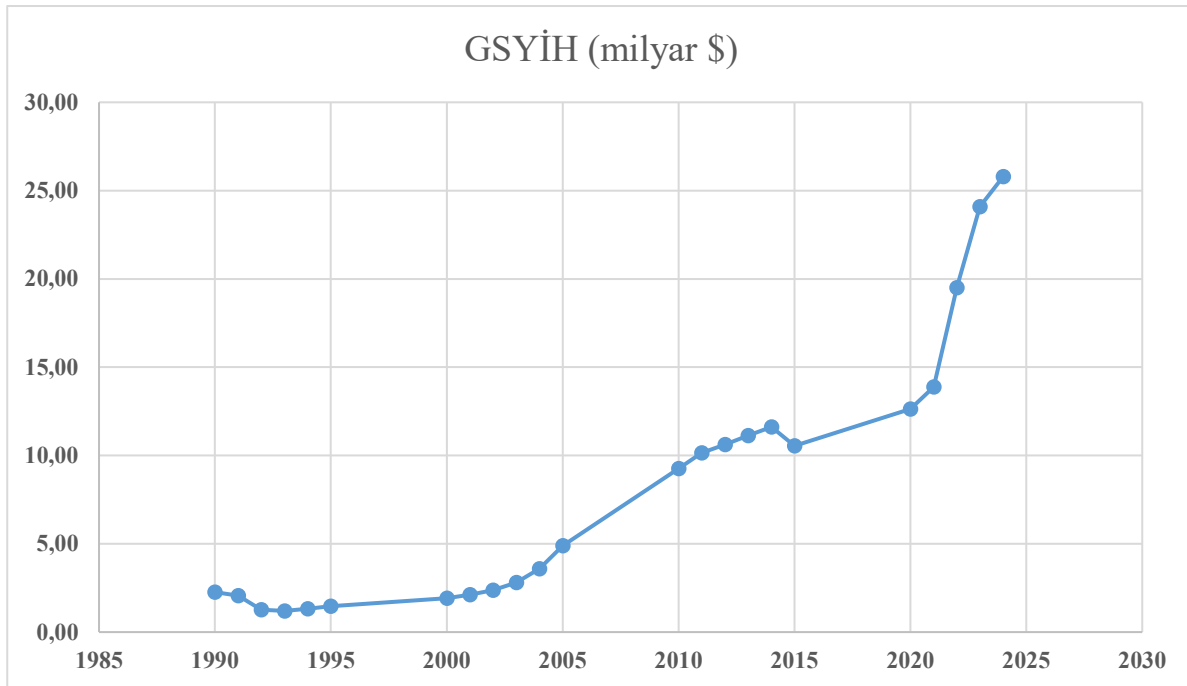
Bunun yanı sıra, **Rusya ve İran'ın bölgedeki jeopolitik çıkarları** Ermenistan ekonomisini doğrudan etkilemiş ve bu etki günümüzde çeşitli şekillerde devam etmektedir. Her iki ülke bölgedeki jeopolitik konumlarını koruyabilmek adına hareket etmekte ve Ermenistan ile ilişkilerini kendi milli çıkarları üzerinden yürütmektedir. Özellikle AEB'nin yasal çerçevesini oluşturduğu Rusya -Ermenistan ekonomik işbirliği çalışmanın ilerleyen kısmında ayrıca ele alınacaktır.

Ermenistan ekonomisini analiz ederken, *Ermeni diasporası* ayrıca ele alınması gereken konulardan biridir. Bilindiği üzere, dünyanın en bilinen diasporalarından biri olan Ermeni diasporası ağırlıklı olarak Rusya, ABD, Fransa, Lübnan, Arjantin, Kanada ve Avusturalya’da faaliyet göstermektedir. Ermeni diasporasının lobicilik faaliyetleri uluslararası sahnede Ermenistan’ı yukarıda bahsedilen iddialar konusunda desteklemekte ve Ermenistan’ın bölgesel güvenlik ve dış politikasında önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla, Ermenistan’ın ekonomik kalkınması Ermeni diaspora çalışmalarından doğrudan etkilenmektedir. Şöyle ki, diaspora Ermenistan’ı mali olarak desteklese de bunlar yatırımdan ziyade yardımseverlik (hayır) zihniyetiyle gerçekleştirilmektedir. Söz konusu durum yatırımcı ile Ermenistan’daki paydaşlar arasında yanlış beklenti yaratmakla birlikte, bazı yatırım girişimlerinin kısa vadeli, “bir kerelik yardım” odaklı olması ekonomik kalkınma açısından uzun soluklu girişimleri teşvik etmemektedir. Bunun yanı sıra, Ermenistan’daki kurumsal eksiklikler - yatırım ortamını çekici hâle getirecek düzenlemelerin, şeffaflık ve güvenin eksikliği gibi etkenler diasporadan gelen yatırım ve katkıların önünde engel oluşturmaktadır (Khrimian, 2025). Bu anlamda Ermeni diasporası Ermenistan’ın Azerbaycan ve Türkiye ile ilişki sürecine doğrudan taraf biri olarak, aslında, ülke ekonomisinin mevcut durumundan de sorumludur.

Kısaca özetlenmeye çalışan yukarıdaki hususlardan anlaşıldığı üzere, Ermenistan ekonomisi jeopolitik - jeoekonomik gelişmelere açık olan hassas bir yapıya sahiptir.

Günümüze kadar geçen süre zarfında ülkenin GSYİH’sı, onun ekonomik yapısının analizi için iyi bir veri oluşturmaktadır (Grafik 1). Bu bağlamda Ermenistan’ın GSYİH dinamikleri üç aşamada incelenebilir.

Grafik 1. Yıllar göre Ermenistan’ın GSYİH’sı

Kaynak: World Bank Group, 2025.

İlk aşama, esasen ekonomik kalkınmanın ilk aşamasıdır ve bu aşamaya, SSCB'nin çöküşü ve Birinci Karabağ Savaşı'nın neden olduğu dış ve iç şoklar eşlik etmiştir. 1998-2008 yıllarını kapsayan ikinci aşama, Ermenistan ekonomisinin toparlanma dönemi olarak tanımlanabilir. Üçüncü aşama, 2008 mali krizi ve 2014 petrol fiyatlarındaki düşüşün etkilediği bir durgunluk dönemi olup, 2009'da başlamış ve esasen sonraki on yıl boyunca devam etmiştir. Ve son olarak, pandemi ve dünya genelinde hem ekonomik büyüme hem de ekonominin yapısı açısından yaşanan

belirsizlik ortamının yanı sıra, İkinci Karabağ Savaşı ve bunun Ermenistan ekonomisi üzerindeki etkileri nedeniyle oluşan 2020-2024 dönemidir.

Tablo 1’de ülkenin temel makro-ekonomik göstergeleri yer almaktadır.

Tablo 1: Ermenistan’ın Temel Makro-Ekonomik Göstergeleri

	2019	2020	2021	2022	2023
GSYH, milyar AMD	6 543.3	6 181.9	6 991.8	8 501.4	9 453.2
Sanayi üretimi hacmi, milyar AMD	2 091.5	2 101.1	2 419.4	2 750.2	2 885.9
Tarımsal üretim hacmi, milyar AMD	853.3	833.3	934.4	1 021.7	948.3
İnşaat hacmi, milyar AMD	450.8	433.5	510.9	597.1	678.5
Ticaret cirosu, milyar dram	3 280.5	2 918.8	3 464.8	4 494.5	5 687.1
Hizmet hacmi, milyar AMD	1 993.4	1 721.7	1 914.9	2 645.3	3 134.8
Ortalama yıllık işsiz sayısı, 1.000 kişi	240.8	234.4	199.0	176.6	166.7
Ortalama aylık nominal ücretler ve maaşlar, AMD	182 673	189 716	204 048	235 576	269 994
Dış ticaret cirosu milyon ABD doları <i>ihracat</i>	8 175.9	7 101.0	8 378.2	14 195.0	21 309.9
milyon ABD doları <i>ithalat</i>	2 647.2	2 537.0	3 016.0	5 419.1	8 552.0
milyon ABD doları	5 528.7	4 564.0	5 362.2	8 775.9	12 757.9

Kaynak: Statistical Committee of the Republic of Armenia, 2024.

Tablo, 2019–2023 yılları arasında Ermenistan ekonomisinin büyüklüğünü, üretim yapısını, ticaret hacmini, iş gücü durumunu ve dış ticaret verilerini kapsamlı şekilde göstermektedir. Veriler, özellikle 2021 sonrası ciddi bir toparlanmaya işaret etmektedir. Buna göre, GSYH beş yılda yaklaşık %45 artmıştır. Sanayi üretimi özellikle 2021 sonrasında hızla artarak %37 bir artış yakalamıştır. Tarım sektöründeki durum dalgalı ama genel olarak düşük tempolu bir artış sözkonusudur. İnşaat sektöründe kaydedilen %50’ye yakın büyüme otel ve benzer projeler, konut yatırımları veya nüfus/diaspora kaynaklı yapılan yatırımlar etkili olabilir. Hizmet sektöründe %57’ye yakın büyüme Ermenistan ekonomisinde başta turizm sektörü olmak üzere hizmetlerin giderek daha belirleyici hale geldiğini göstermektedir. İşsiz sayısının 5 yılda yaklaşık %31 azaldığı ekonomik büyümenin istihdam yarattığı olarak yorumlanabilir. Bu süre içerisinde maaşlar nominal olarak %48 artsa da enflasyon etkisiyle reel artış daha düşük olabilir. Ticaret hacmi incelendiğinde yaklaşık %73’lük güçlü bir büyümenin olduğu gözlemlenmektedir. Dış ticarete kaydedilen %160’a yakın bir artış çok güçlü bir dış ticaret genişlemesi olarak yorumlanabilir. İhracat neredeyse 3,2 kat, ithalat da %130’un üzerinde artmıştır. Bununla birlikte, dış ticaret açığı korunmaktadır. Her yıl ithalat ihracattan belirgin biçimde yüksektir.

Tabloya göre ekonomi genel büyüme eğilimi olarak güçlü bir seyir sergilemektedir. Diğer taraftan, aynı dönem içerisinde küresel ekonominin daralması, bölgesel jeopolitik belirsizlikler, Ukrayna ile savaş nedeniyle en büyük ticari ortağı olan bu ülkeden işçi döviz akışının azalması, Rusya’da çalışanların geri dönmesi, Rusya’ya uygulanan ekonomik ambargolar ve en önemlisi, İkinci Karabağ Savaşı tablodaki rakamların sunmuş olduğu görünümün sorgulanmasına neden olmaktadır. Dikkatle incelendiğinde, Ermenistan ekonomisinin sergilemiş olduğu bu denli pozitif bir eğilimin arkasındaki gerçek nedenin yine Rusya ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Tablo 2’den de anlaşıldığı gibi, AEB üyesi Ermenistan’ın Rusya’ya karşı dış ticaret açığı vermesi anlaşılır bir durum olmakla birlikte, mevcut konjonktürde iki ülke arasındaki dış ticaretin bu kadar

yüksek oranda artması pek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla, Rusya, ekonomik ambargolar nedeniyle başta yeniden ihracat ve ithalat olmak üzere ekonomik faaliyetlerinin bir kısmını Ermenistan üzerinden gerçekleştirmektedir.

Tablo 2. Ermenistan'ın Rusya ile Dış Ticareti (Bin Dolar)

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
İhracat	641,864.25	718,464.05	611,049.34	793,870.41	2,417,014.62	3,505,429.29
İthalat	1,259,079.41	1,483,248.76	1,465,139.13	1,784,986.19	2,636,898.19	4,378,437.18

Kaynak: World Integrated Trade Solution/The World Bank Group, 2025.

Benzer şekilde, Rus iş adamlarının yatırımlarını bu ülkeye kaydırmaları da gözardı edilmeyecek bir gerçektir. Tabii ki, Tablo 1’de yer alan makro-ekonomik göstergeler belirli bir oranda Ermenistan’ın kendi gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerle ilgilidir. Vize kısıtlamaları nedeniyle Ruslar turistik amaçlı gidebildikleri ülkelerden biri de Ermenistan’dır. Buna bağlı olarak hizmet sektöründeki artış açıklanabilir bir durumdur. Ama Ermenistan’ın ana ihracat kaleminin işlenmemiş ağır metaller olduğu halde işlenmiş gıda ihracatının artması, bu durumun yeniden ihracattan kaynaklandığını göstermektedir (Bulanikyan, 2022:59).

Birçok uzman mevcut Rusya-Ukrayna Savaşı nedeniyle ortaya çıkan bu durumun Ermenistan, Azerbaycan, İran, Gürcistan ve Türkiye için fırsat olduğunu düşünmektedir (Aramyan, 2024). Doğruluk payı olmakla birlikte, sözkonusu durumun Ermenistan için tam da öyle olmadığı söylenebilir. Çalışmanın başında da vurgulandığı gibi, Güney Kafkasya’da ekonomik olarak iki önemli komşusu ile ilişkisi bulunmayan Ermenistan bölgesel bütünleşmenin dışındadır. Bu durumda dış pazarlara erişmekten finansal işlemlere kadar karşılaştığı engeller dolayısıyla bahsedilen fırsatları tam olarak değerlendirmesi mümkün değildir.

2. Geçmişten Geleceğe Farklı Bakış

Günümüz dünyasında küresel ticarette siyaset ve ekonomi iç içe geçmiş durumdadır. Çalışmanın önceki bölümünde de bahsedildiği gibi, Ermenistan bu durumdan en çok etkilenen ülkelerden biridir ve bölgesel güvenlik ve dış politika ile iç içe geçmiş, siyasetin yön verdiği bir ekonomi sözkonusudur. İlk bölümde mevcut durumun nedenleri ayrıntılara girilmeden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, Nikol Paşinyan hükümeti Ermenistan ekonomik potansiyelinin öne çıkarılması için bir dizi reform paketlerini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Paşinyan yönetimi, dış politikada “dengeleyici” bir yaklaşım izleyerek, AB başta olmak üzere hem Batı ilişkilerini geliştirmeye çalışmakta, aynı zamanda Rusya ile ilişkileri koparmayı amaçlamadığını vurgulamaktadır (Arka News Agency, 2025).

Bilindiği üzere, Ermenistan’ın 2014’de AB ile planlanan Ortaklık Anlaşması’nı imzalamaktan ani bir karar ile vazgeçerek Rusya liderliğindeki Gümrük Birliği’ne katılma yönündeki sürpriz kararı, ülkenin Rus yörüngesindeki konumunu derinleştirmişti. Bu U dönüşü, Ermenistan hükümeti ile ilgili Batı ülkeleri arasında olumsuz yönünde yeni bir algıya yol açmış, reform sürecini zayıflatarak Ermenistan hükümeti içindeki reformcuların güvenilirliğini zedelemişti. İkinci Karabağ Savaşı’nda Rusya’dan beklediği desteği alamayan Ermenistan’ın AB ile 2017’de imzaladığı Kapsamlı ve Geliştirilmiş Ortaklık Anlaşması’nı (CEPA) 1 Mart 2021’de tamamen yürürlüğe girmiştir. CEPA kapsamında AB-Ermenistan ekonomi, ticaret ve altyapı işbirliği kapsamında enerji, ulaşım, çevre gibi alanlar öncelik olarak belirlenmiştir (European Commission, 2025). Temmuz 2025’te Başbakanı Nikol Paşinyan ile AB’nin üst düzey liderleri bir araya gelerek vize serbestisi, güvenlik ve savunma konularının da yer aldığı AB-Ermenistan yeni İşbirliği Gündemi (Partnership Agenda) metninde anlaşmaya varmıştır (European Council, 2025). Yeni İşbirliği Gündemi’nde, aynı zamanda, “AB ile ilişkilerde daha derin bütünleşme” ilkesine

vurgu yaparak, genişletilmiş ve çeşitlendirilmiş pazar erişimi, ekonomide teknoloji, hizmet, inşaat, sanayi ve imalat sektörlerine ivme kazandırılması gibi öncelikler yer almaktadır.

Ayrıca Paşinyan devamlı olarak ülkesinin hem Azerbaycan'la barış sürecine girmesi hem de Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi yönünde adımlar attığını belirtmektedir. Zaten Ermenistan'ın ister ister iç ekonomik dengeler açısından ister dış ticaret açısından öncelikle bu iki ülke ile ilişkilerini normalleştirilmesi gerekmektedir. Açık denizlere çıkışı bulunmayan Ermenistan'ın toplam 1598 km'lik kara sınırının 328 km'si batıda Türkiye, 219 km'si kuzeyde Gürcistan, 1007 km'si doğuda Azerbaycan Cumhuriyeti (bunun 221 km'si güneybatıda Nahçıvan) ve 44 km'si İran ile güneydedir. Bu tablodan da anlaşıldığı üzere, günümüzde Ermenistan'ın toplam 1598 km'lik sınırının 1335 km'si komşularına karşı tarihi toprak iddiaları nedeniyle herhangi bir ekonomik işlevsellik adına aktif değildir. Türkiye ve Azerbaycan sınırlarının kapalı olması, Ermenistan'ın ticaret ve transit seçeneklerini ciddi şekilde daraltmış ve ülkenin Gürcistan ve İran üzerinden uzanan koridorlara bağımlılığını arttırmıştır. Bu bağımlılık, taşıma maliyetlerini artırmakta, sınırlı ticaret erişimine neden olmakta ve rekabet gücüne zarar vermektedir. Kapalı sınırlar nedeniyle Ermenistan bölgesel pazar, birçok enerji, ulaşım ve altyapı projesinin dışında kalmış, taşımacılık hizmetleri, transit ücretleri, lojistik sektörünün büyümesi ve ilgili yabancı yatırımlar gibi alanlarda önemli kayıplar oluşturmuştur. Benzer şekilde, ülkenin ticaret hacmi azalmış, ihracat-ithalat kapasitesi zayıflamış, kalite, yenilikçilik, teknoloji transferi, rekabetçi üretim anlamında Ermenistan'ın geride kalmasına neden olmuştur. On yıllar boyunca ticaret, transit, sanayileşme ve yabancı yatırım alanlarındaki kayıp fırsatlar, Ermenistan ekonomisini daha kırılgan ve daha az dirençli hâle getirmiş, gelişebilecek sanayiler ve tedarik zincirlerinin oluşumunu engellemiş, insan sermayesi kaybına yol açmıştır.

Türkiye 1,32 trilyon dolar GSYH'sı (Dünya Bankası, 2025a) ve 85,5 milyondan fazla nüfusu (Anadolu Ajansı, 2025) ile Ermenistan'ın ekonomik olarak en büyük sınır komşusudur. Ermenistan ile en uzun kara sınırına sahip Azerbaycan da benzer şekilde 74,32 milyar dolarlık GSYH'sı ve 10 milyonluk nüfusu ile (World Bank Group, 2025b) Güney Kafkasya'nın en büyük ekonomisidir. Hiç kuşkusuz, bu iki ülke ile ilişkilerin normalleşmesi ve ekonomik işbirliğinin başlatılması Ermenistan ekonomisine hem ivme kazandıracak hem de sağlayacağı ulaşım imkanları ile geniş bir hareket alanı açacaktır.

Örneğin, Ermenistan, dünya bakır rezervlerinin %2'sini ve dünya molibden rezervlerinin %7'sini barındırır da ülkede tam bir bakır üretim döngüsü bulunmamaktadır. Başka bir deyişle, Ermenistan dünya pazarlarına nihai bakır ürünleri değil, sadece bakır levhalar tedarik etmektedir. Küresel piyasalara olan kısıtlı erişimi bu anlamda teknoloji transferinin, yatırımların, ürün yelpazesini genişletmesinin, ulaşım imkanlarının önünü kesmektedir. Çatışan jeopolitik çıkarlar ışığında şekillenirken siyasetin gölgesinde kalan ülke, ekonomik fırsatlardan yararlanamamakta; ekonomisinin hammadde potansiyeli, devletin ekonomik gelişimine katkı sağlayamamaktadır (Svaranc, 2025).

Benzer şekilde, Ermenistan devlet bütçesinde 2025 için %5.1 büyüme hedefi konmuş durumdadır. 2021-2026 Hükümet Planı'nda ulaştırma, enerji ve dijital altyapının iyileştirilerek Ermenistan bölgesel geçiş merkezine dönüştürülmesi hedeflenmektedir. Çeşitlendirme ve yenilikçilik, rekabete dayalı iş ortamı, ihracatı artırma, işgücü katılımını yükseltme, yatırım ortamını iyileştirerek DYY'ları çekme, kamu maliyesini sağlamlaştırma, kurumları güçlendirme gibi yapısal reformlar sözkonusudur (The Government of the Republic of Armenia, 2021). Rusya'ya bu kadar bağımlı iken, etnik kimlik meseleleri üzerinden komşu ülkelere karşı çeşitli iddialarda bulunurken ne AB ile öngörülen daha derin bütünleşme yönünde ne yeni İşbirliği Gündemi'nde yer alan başlıklarda ne de Hükümet Planı'nda konan hedeflerin tutturulmasında ilerleme kaydedilmesi mümkün değildir. Belli bir oranda sağlanan gelişmeler olsa bile bunlar sürdürülebilirlik açısından önemli riskler taşımakta ve gelecek perspektifleri engellemektedir.

Görüldüğü üzere, Ermenistan, siyasi aktörler, dış politika ve demokratik niteliği açısından “dönüşüm” içinde bir ülke konumunda ve Rus etkisinden kurtulup Batı ile bütünleşmeye çalışırken kritik bir yol ayrımında bulunmaktadır. Özellikle Zengezur Koridoru ile Ermenistan jeopolitik konumunu dönüştürmek için eşsiz bir fırsata sahiptir. Bu “dönüşüm”ün ne kadar başarılı olacağını belirleyecek en önemli etken Azerbaycan ve NATO üye ülkesi ve AB aday ülkesi Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesidir. Bu ilişkileri normalleştirmenin yolu ile Ermenistan Anayasası’nda yapılacak olan değişiklikten geçmektedir. Haziran 2026’da yapılması planlanan parlamento seçimleri bu anlamda Ermenistan ekonomisinin önümüzdeki süreçte yönünü belirleyecektir.

Sonuç

Ermenistan’ın ekonomik kalkınma politikası, yalnızca büyüme oranlarını artırmayı değil, aynı zamanda bu büyümeyi sürdürülebilir, kapsayıcı ve yenilikçi bir temele oturtmayı amaçlamaktadır. Teknolojik gelişmelere uyum, insan sermayesinin güçlendirilmesi ve toplumsal eşitliğin korunması bu stratejinin temel unsurlarını oluşturmaktadır. Ancak ülke siyaseti jeopolitik istikrarsızlık, dış şoklara açık olma, ekonomik yapının kırılganlığı ve reform hızının yavaş olması gibi unsurların da etkisiyle bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için uygun ortam sağlamamaktadır. İki komşu ülke ile sınırları kapalı, denize kıyısı olmayan bir ülke olan Ermenistan’ın son yirmi yıldır lojistik hizmetleri, dış pazarlardaki ihracat rekabet gücü için kritik öneme sahiptir. 2020’de COVID-19 salgını ve özellikle Ukrayna’daki savaş, bu sorunu daha da kötüleştirmiştir. Ukrayna, Rusya ve Belarus topraklarından geçerek diğer ülkelerden gelen ana transit malların ulaştırılması gibi altyapı faaliyetlerinin askıya alınması göz önüne alındığında, Ermenistan için alternatif kargo rotalarının değerlendirilmesi kritik hale gelmiştir. Özetle, Ermenistan şu anda “geçiş aşamasında” bir ülkedir. Siyaset, ekonomi ve bölgesel konum açısından bir değişim potansiyeli bulunmaktadır. Bu potansiyel kullanılabilirse, reformlar konusunda başarılı olur ise ve komşular öncelikli olmak üzere dış ortam ile doğru iletişim kurarsa, ülke orta vadede bütünleşme yönlü istikrarlı büyümeyi yakalayabilir. Diğer taraftan, çağdaş küresel sistemde devletlerin kendi vatandaşlarının güvenliğini sağlama yükümlülüğü coğrafi sınırların korunması, toprak bütünlüğünün sağlanması veya savaşın önlenmesi gibi kavramların çok ötesine geçmiştir. Bunların yanı sıra bugünkü güvenlik anlayışı içerisinde insanın hayatta kalmasının önemli bir kısmını oluşturan ekonomik güvenlik de dahil edilmektedir. Ermenistan’ın gerçek anlamda kalkınması için devletin de toplumun da bakış açısını geçmişe atıfta bulunan asılsız iddialara değil bu ilke üzerine ayarlaması gerekmektedir.

Kaynakça

- Anadolu Ajansı (2025). Türkiye’nin Nüfusu 1 Ekim İtibarıyla 85 Milyon 980 Bini Geçti, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiyenin-nufusu-1-ekim-itibariyla-85-milyon-980-bini-gecti/3752155#> (25.11.2025).
- Aramyan, V. (2024). “In Armenia, Geoeconomics Triumphs Over Geopolitics”, *Caucasus Watch*, <https://caucasuswatch.de/en/interviews/vardan-aramyan-in-armenia-geoeconomics-triumphs-over-geopolitics.html> (24.11.2025).
- Arka News Agency (2025). Pashinyan: Armenia does not set itself the task of breaking off relations with Russia, https://arka.am/en/news/politics/pashinyan-armenia-does-not-set-itself-the-task-of-breaking-off-relations-with-russia/?utm_source=chatgpt.com (29.11.2025).
- Bulanikyan, V. (2022). “Vliyanie Sanktsiy Protiv Rossii Na Ekonomiku Armenii; Vozmozhnost İli Prepyatstvie”, *Armenia i Mir*, file:///C:/Users/Window10/Downloads/vliyanie-sanktsiy-protiv-rossii-na-ekonomiku-armenii-vozmoghnost-ili-prepyatstvie.pdf (24.11.2025).

- European Commission (2025). Armenia, https://enlargement.ec.europa.eu/european-neighbourhood-policy/countries-region/armenia_en?utm_source=chatgpt.com (29.10.2025).
- European Council (2025). Joint Press Release: EU and Armenia Reaffirm and Advance Their Partnership During A Leaders' Meeting, https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/07/14/joint-press-release-eu-and-armenia-reaffirm-and-advance-their-partnership-during-a-leaders-meeting/?utm_source=chatgpt.com (25.11.2025).
- Khrimian, K. (2025). What Can The Diaspora Do To Improve The Economy of Armenia?, *Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2023/07/19/what-can-the-diaspora-do-to-improve-the-economy-of-armenia/> (24.11.2025).
- Statistical Committee of the Republic of Armenia (2024). Main Socio-Economic Indicator, https://armstat.am/file/article/armenia_2024_2.pdf (24.11.2025).
- Svaranc, A. (2025). Zangezur and Transcaucasian Crisis, *Neo Eastern Outlook*, <https://journal-neo.su/2025/07/17/zangezur-and-the-transcaucasian-crisis/> (23.11.2025).
- The Government of the Republic of Armenia (2021). Five-Year Action Plan, <https://www.gov.am/en/Five-Year-Action-Program/> (24.11.2025).
- The Government of The Republic of Armenia (2025). Armenian Declaration of Independence, <https://www.gov.am/en/independence/> (24.11.2025)
- The President of The Republic of Armenia (2025). Constitution of The Republic of Armenia. <https://www.president.am/en/constitution-2015/> (24.11.2025).
- World Bank Group (2025). Armenia, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=AM> (24.11.2025).
- World Bank Group (2025a). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=TR> (26.11.2025).
- World Bank Group (2025b). Azerbaijan, <https://data.worldbank.org/country/azerbaijan> (24.11.2025).
- World Integrated Trade Solution/The World Bank Group (2025). Armenia. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ARM/StartYear/2017/EndYear/2023/TradeFlow/Import/Partner/RUS/Indicator/MPRT-TRD-VL> (29.11.2025).

DOĞU-BATI MÜCADELESİNDE AZERBAYCAN'DA YAŞANAN GELİŞMELER

Developments in Azerbaijan in the East-West Struggle

Ahmet TOKSOY ¹

Özet

İşgalden sonra başlayan Rus baskısı ve sömürüsü, Azerbaycan Türklerinin birliğini ve dirliğini bozarak zor şartlar altında ezilmelerine yol açtı. Aynı ıstıraplı durum biraz değişik ve daha hafif olarak İran'ın hâkimiyetinde kalan Güney Azerbaycan Türkleri de yaşadı. Azerbaycan Türkleri üzerindeki Rus ve İran baskısı 1905 yılında vuku bulan ihtilallerle gevşedi. Azerbaycan'da başlayan milli hareket, çeşitli programlar yaparak ülke ve toplum olarak kalkınmalarını temin etmek amacıyla önce kalifiye insan yetiştirmeyi amaçladılar. Esasen bu dönemde bir gelişme daha oldu ki, bütün Türk boylarının haklarının korunması ve iyi bir sosyo-ekonomik kalkınma için ilk defa "Umum Rusya Müslümanları İttifakı" toplandı. Bu toplantıyı tertip edenlerin başında Azerbaycanlı aydınlardan Ali Merdan Topçibaşı yer aldı.

Azerbaycan'daki milli hareket, Osmanlı Türkiye'sinden etkilenmiştir. XIX. Yüz yıl ile XX. Yüz yılın başlarında Türk aydınlarının çabaları ile Türkiye Türkçülüğün merkezi haline gelmişti. Türkiye dışında yaşayan bütün Türkler için İstanbul bir nevi hazırlık merkezi durumundaydı. 1911 yılında "Türk Yurdu" dergisinin çıkmaya başlamasından bir yıl sonra, Türk Ocaklarının kurulması ile yalnız Türkiye'nin değil bütün Türk Dünyasının problemleri tartışılmaya başlanması Türk Dünyasında burayı bir merkez haline getirdi. Bu harekete ayrı bir hız kazandıran 1908'de Kırım Talebe Cemiyeti'nin, 1909'da Buhara Yararına İlmi Yayma Cemiyeti'nin, 1911'de Rusya Türk Talebe Cemiyeti gibi kuruluşların kurulması Türkçülük hareketinin büyük bir ivme kazanmasına yol açtı.

Summary

In the aftermath of the Russian occupation, the ensuing oppression and exploitation disrupted the unity and social cohesion of the Azerbaijani Turks, subjecting them to severe conditions. A similar, albeit less intense, situation was experienced by the Azerbaijani Turks residing in Southern Azerbaijan under Iranian rule. The revolutionary events of 1905, however, alleviated these pressures to some extent, paving the way for a national awakening in Azerbaijan. The primary objective of this national movement was to foster the development of the country by cultivating a cadre of well-educated and competent individuals.

Significantly, during this period, the *All-Russian Muslim Congress* was convened for the first time, aiming to safeguard the rights of all Turkic peoples and to promote socio-economic development across Muslim communities within the Russian Empire. One of the key figures behind this initiative was the Azerbaijani intellectual Ali Mardan Topchubashov.

The national movement in Azerbaijan was deeply influenced by Ottoman Turkey. By the late 19th and early 20th centuries, through the efforts of Turkish intellectuals, the Ottoman Empire had become the intellectual and ideological center of Turkism. For Turks living outside of the empire, Istanbul functioned as a pivotal hub for cultural and political engagement. The launch of the journal *Türk Yurdu* in 1911 and the subsequent establishment of *Türk Ocakları* (Turkish Hearths) marked critical milestones, providing a platform for discussing not only the

¹ Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

issues of Turkey but also those of the broader Turkic world. The formation of student organizations such as the Crimean Student Society (1908), the Scientific Society for the Benefit of Bukhara (1909), and the Russian Turkish Student Society (1911) further accelerated the intellectual momentum of the Turkism movement.

Giriş

Rusya, XIX. Yüz yılın başlarında İran'da hüküm süren Kaçarlarla imzaladığı Gülistan Antlaşmalarıyla Azerbaycan önce iki devlet arasında paylaşıldı. Ruslar, Azerbaycan'ı tamamen işgal ettikten sonra Türkiye ile Azerbaycan'ı birbirlerinden ayırmak ve suni bir Ermenistan yaratmak amacıyla 1828'de işgal ettiği Revan/Erivan ve çevresini Ermenistan oblastı olarak ilan etti. Rus işgalinden ülkenin işgalinin masrafını karşılamak için halka ağır vergiler konuldu. Buna ilaveten Ermeni ve Rus göçmenler getirilerek verimli Azerbaycan topraklarına yerleştirdi. Bu haksızlığa ve Rus sömürüsüne dayanamayan Türklerin isyanı meşhur Kaçak Hareketi ile kendisini gösterdi. 1890'larda Rus idaresinin ağır vergilerini ödeyemeyen Nebi adlı fakir bir Türk köylüsünün direnmesiyle başlayan Kaçak Hareketi, milli bir isyan haline geldi. Daha sonra bu hareket İran'a da sıçradı. Rusya ile işbirliği yapan İran, ayaklanmanın elebaşlarını öldürerek, bu hareketi dağıttı².

İşgalden sonra başlayan Rus baskısı ve sömürüsü, Azerbaycan Türklerinin birliğini ve dirliğini bozarak zor şartlar altında ezilmelerine yol açtı. Aynı ıstıraplı durum biraz değişik ve daha hafif olarak İran'ın hâkimiyetinde kalan Güney Azerbaycan Türkleri de yaşadı. Azerbaycan Türkleri üzerindeki Rus ve İran baskısı 1905 yılında vuku bulan ihtilallerle gevşedi³.

Rusya'yı idare eden Çarlık yönetimi, ortaya atılan Pansilavist fikrini kendisine ideoloji haline getirerek ile XIX. Asrın son çeyreğinde yayılmacı siyasetine bütün hızıyla devam etti. Bu konuda Mehmet Emin Resulzade, *“Ne var ki, elde edilen başarılarla rağmen Rus halkı ve Rusya'nın idaresi altına girmek mecburiyetinde kalan milletler, devamlı olarak üzerlerine yüklenen maddi ve manevi yükten adeta bunalmışlardı. Kafkasya ve Türkistan'ı idaresi altına alan Rusya, Uzakdoğu hâkimiyeti için Japonya ile harbe girmişti. Batılı anlamda ekonomisini ve teknolojisini sessizce geliştirmiş olan Japonya, Çarlık ordularını 1905'de ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilgi, Rus aydınlarının harekete geçmesine yetmişti. Devamlı harplerden bıktıklarını söyleyen Rus aydınları da hayatlarını daha demokratik ve insanca bir yaşayışa sevk etmek istediklerini açıkça ifade etmeye başlamışlardır. Demokrasi isteyen Rus aydınlarının yanı sıra Bolşeviklerin de komünizmi Rusya'ya sokma çabaları, çarlık yöneticilerini meşrutiyeti ilana sevk etmiştir. Kurulan “Duma” meclisine Rusların yanı sıra Rus olmayan milletler de temsilci göndermişler ve Türkler de bu mecliste yerlerini almışlardır. Rus aydınlarının istediği meşruti idare şekli, ülkeleri Rus işgalinde olan Türk topluluklarının, özellikle Azerbaycan Türklerinin de istediği demokratikleşme hareketi olmuştur. Çünkü bu inkılaptan sonra azda olsa Azerbaycan'da milli mektep, milli matbuat, milli cemiyetler kurulmuştur”* diyerek dönemin siyasi yapısı hakkında bilgi vermektedir⁴.

Azerbaycan'da başlayan milli hareket, çeşitli programlar yaparak ülke ve toplum olarak kalkınmalarını temin etmek amacıyla önce kalifiye insan yetiştirmeyi amaçladılar. Esasen bu dönemde bir gelişme daha oldu ki, bütün Türk boylarının haklarının korunması ve iyi bir sosyo-ekonomik kalkınma için ilk defa *“Umum Rusya Müslümanları İttifakı”* toplandı. Bu toplantıyı

² Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri, Ankara 2015 s. 49-50

³ Resulzade, M. Emin, Azerbaycan Cumhuriyeti, İstanbul 1341, s. 57

⁴ Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 58

tertip edenlerin başında Azerbaycanlı aydınlardan Ali Merdan Topçubaşı yer aldı. Ne var ki, Rus Çarı II. Nikola, Rus olmayan milletlerin bu gelişme hamlelerine tahammül edemedi ve Rus meclisi “Duma’yı” 3 Haziran 1907’de feshetti. Bu gelişmeler karşısında, tabii olarak, Müslüman aydınlar da şiddetli tepki gösterdiler. Bu dönemde Türkler tarafından kurulan siyasi partilerin, gelişmeleri milli istiklale götürecektir şekilde teşkilatlandıkları görülmektedir. Özellikle Azerbaycan’da kurulan Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulan “Musavat Halk Partisi” Azerbaycan’ın bağımsızlığı için hazırlıklara başladı⁵.

Rusya Müslümanları İttifakı kongresinin toplanması Azerbaycan’da milli hareketinin ivme kazanmasında büyük katkıları oldu. Özellikle Ali Merdan Topçubaşı, Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı beyler bu kongrenin toplanmasında önemli rol oynadılar. İlk toplantısını Nijni-Novgorod şehrinde yapan Rusya Müslümanları İttifakı, toplantıda aldığı kararlarla Türklük âleminin sosyal ve ekonomik alanlarda kalkınması için yeni fikirlerin ortaya atılmasına yol açtı. Bu fikirlerin, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Azerbaycan Türklerinin modern hayata yönelmesinde önemli bir katkısı oldu. Ali Merdan Topçubaşı’ndan başka Mehmet Emin Resulzade ve Ahmet Ağaoğlu gibi Azerbaycanlı aydınlarının bu kongre sırasında çok aktif oldukları görüldü. Gaspıralı İsmail Bey’in kongrede yaptığı konuşma büyük bir heyecan yarattı. Özellikle onun yaptığı, “Umumen Türklerin aslı ve nesli birdir. Zaman ve mekân ihtilafıyla şive adetlerimizde ihtilaf peyda olmuştur. Bu ihtilaf yekdiğerimizi anlamayacak dereceye gelmiştir. Bundan sonra mekteplerimizi bir olan lisanı hadim olacak hale getirmek lazımdır” teklifi bütün Türk delegelerince alkışlarla kabul edildi⁶.

Azerbaycan’daki milli hareket, Osmanlı Türkiye’sinden etkilenmiştir. XIX. Yüz yıl ile XX. Yüz yılın başlarında Türk aydınlarının çabaları ile Türkiye Türkçülüğün merkezi haline gelmişti. Türkiye dışında yaşayan bütün Türkler için İstanbul bir nevi hazırlık merkezi durumundaydı. 1911 yılında “Türk Yurdu” dergisinin çıkmaya başlamasından bir yıl sonra, Türk Ocaklarının kurulması ile yalnız Türkiye’nin değil bütün Türk Dünyasının problemleri tartışılmaya başlanması Türk Dünyasında burayı bir merkez haline getirdi. Bu harekete ayrı bir hız kazandıran 1908’de Kırım Talebe Cemiyeti’nin, 1909’da Buhara Yararına İlmi Yayma Cemiyeti’nin, 1911’de Rusya Türk Talebe Cemiyeti gibi kuruluşların kurulması Türkçülük hareketinin büyük bir ivme kazanmasına yol açtı⁷.

Türkiye dışından İstanbul’a gelen Türkçü aydınlar Türkiye’deki bu faaliyetlerde yer alarak faaliyetlerin daha da hızlanmasına ve artmasına vesile oldular. Bu faaliyetlerden başka Türkçü kuruluşların idari mekanizmalarında da görev almaya başladılar. Nitekim çok geçmeden Azerbaycan’dan Ali Hüseyinzade ile Kırım’dan Gaspıralı İsmail Bey İttihat ve Terakki’nin Genel merkez üyeliğine seçildiler. Ayrıca, Çarlık rejiminin takibine uğrayan pek çok Kırım, Azerbaycan ve Kazanlı Türkçü fikir adamları İstanbul’a gelerek bu çalışmalara katıldılar. Bilhassa Azerbaycan’dan gelen aydınlar İstanbul’daki bu müsait şartlarda Türkçülük fikirlerini enine boyuna tartışıyor ve fikrin gelişmesine katkıda bulunuyorlardı⁸.

Bu arada, Ziya Gökalp’in “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” şeklinde ortaya koyduğu prensipler, Azerbaycanlı aydınları oldukça etkileyerek. Azerbaycan’ın milli istiklal hareketinde bu fikirleri savunan Musavat Partisi oldukça büyük rol oynamaya başladı. Bilindiği üzere daha önce kurulan ancak 1907’de Ruslar tarafından kapatılan Himmet Partisinde görev alan aydınlardan Mehmet Emin Resulzade’nin başkanlığında 1911 yılında “Musavat Partisi” kuruldu. Bu parti savunduğu fikirlerle kısa süre içinde bütün Azerbaycan’ın ümidi haline geldi.

⁵ Mehmet Saray, Türk Cumhuriyetleri, Ankara 1996 s. 30-31; Gömeç, Türk Cumhuriyetleri, s. 51-52

⁶ Mehmet Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 32

⁷ Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, s. 33

⁸ Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri, s. 36-38

Partinin programı, Türkçülük, İslamcılık ve Muasırlaşmak fikrini uygulama sahasına koydu⁹. Azerbaycanlı Türkçü aydınların beklediği fırsat, Rus Çarlarını içinden çıkaran Romanoflar sülalesinin iktidara gelişinin 300. Yıl münasebetiyle Rusya’da ilan edilen genel af ile çıktı. Bu af üzerine Türkçü aydınlar birer ikişer Azerbaycan’a dönmeye başladı. Bu arada Türkiye’de bulunan ve burada Türk Ocaklarının faaliyetlerine katılan ve Türk Yurdu gibi dergilerde Türkçü yazılar yayınlayan Mehmet Emin Resulzade de Müsavat Partisinin başına geçti¹⁰.

1917’de toplanan Musavat Partisinin I. Kongresinde delegelerin yoğun alkışları içinde programına milliyetçilik ve Türkçülük ile ilgili konular programına eklendi:

“Yalnız din birliği, muasır mana ile bir millet teşkil edemez. Milliyeti teşhis eden müşterek alametlerden başlıcası dil, adet ve edebiyattır. Bu noktayı nazardan bütün Türkler bir millettir”. “Tabii devletin milli olduğu, milliyetin de yalnız din ile değil, başlıca dil üzerine müstenit, harsen teessüs eylediği kanaatiyle biz, bu günkü haliyle dağınık bulunan geniş Türk Dünyasının bir gün gelip de müttehit ve müttefik bir Türk âlemi teşkil edeceğine inanıyoruz”¹¹. Ayrıca Rusya Türklüğünün Rusya’nın idare şekli hakkındaki isteğini netleştirmiştir. Azerbaycan, Türkistan, Kırgızistan ve Başkurdistan gibi halis Türk memleketleri için mali muhtariyet, Volga Nehri boyu ile Kırım tarafları ve Rusya’da yaşayan diğer Türk kavimlerinde mahalli, mümkün olmadığı takdirde milli muhtariyet talep edilmiştir. Birinci Dünya Harbinin Kafkasya Türklüğünde doğurduğu ümit, milliyet prensibinin galip geleceği yolunda idi¹².

Mehmet Emin Resulzade’nin ifadesiyle, *“Rusya İmparatorluğu ordularının 1917 yılında Karpat Dağlarında, Lehistan vadilerinde ve Batlık sahillerinde büyük bir mağlubiyete uğraması dünyayı sarmış olan ateşin yani harp silsilesinin önemli halkalarından birisini kırmış oldu. Rusya’yı pençesinde kahreden Çarizm dahi bu halka ile beraber devrildi. Büyük harp, büyük inkılabı doğurdu. Muhtelif milletlerden yoğunlaşmış 180 milyonluk azim bir kitleyi idare eden dünyanın en büyük imparatorluğunda meydana gelen büyük ihtilal iki türlü netice verecek, iki önemli meseleyi halledecekti. Yoksa kendi ruh ve kendi varlığı ile tezat teşkil edip kendisi ile beraber Rusya’yı da kahredecekti. 1917 inkılabı mahkûm sınıflara hürriyet, mahkûm milletlere muhtariyet verecekti”¹³. Rusya İnkılabının ilk günlerindeki genel arzu da bu yöneydi. Kafkasya’nın da dâhil olduğu bütün Rusya Türkleri dahi bu hususu ihmal etmiyorlardı. 15 Nisan 1917 tarihinde ilk defa olarak kurultay adıyla Kafkasya Müslüman kongresi toplanmış, kurultay her şeyden evvel bütün meselelerden önce bağımsız Rusya’nın alacağı idare şeklini müzakere ettikten sonra milli, siyasi meseleleri müzakere etmiştir. Ayrıca bütün Müslüman kavimlerin irtibatını nazara alarak bütün Rusya Müslümanlarının katılacağı umumi bir idarenin teşekkülünü lüzumlu görmüştür. Bu kararlar Türkçüler, İslamcılar ve sosyalistler arasında günlerce süren münakaşalardan sonra alınmıştır¹⁴.*

Bakü’deki bu kurultaydan sonra Mayıs ayı içerisinde Moskova’da bütün Rusya Müslümanlarının katıldığı ikinci bir kurultay daha toplandı. Rusya Türklüğünün bütün boylarını temsil edildiği bin murahhaslı bu büyük kurultayda şiddetli münakaşalardan sonra Rusya’nın milli ve mahalli muhtariyetler üzerine kurulu birleşik halk cumhuriyetlerinden ibaret olması talebi dile getirildi¹⁵. Bilindiği gibi Bolşeviklerin Petrograt’a hâkim oldukları sırada Tiflis’te Mavera-ı Kafkas Komitesi adında bir heyet Kafkasya bölgesini yönetmekte idi. Bu komite, Rusya hükümet mukataasının naibi olarak kabul edilmekteydi. Petrograt’taki Duma azasından teşkil eden hükümet mukataaya geçtiği gibi burada da vali-i umumi makamı yine

⁹ Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri, s.38

¹⁰ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri, s. 52

¹¹ Saray, Yeni Türk Devletleri, s.38

¹² Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 64

¹³ Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 62

¹⁴ Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 62-63

¹⁵ Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 63

aynı Duma azasından müteşekkil bu komiteye geçmişti. Bilahare merkezi hükümet Kerenski'nin eline geçtiği gibi Maveray-ı Kafkas idaresindeki Türk, Gürcü ve Ermeni siyasi teşkilatlarının iştiraki ile teşekkül eden Maveray-ı Kafkas Komiserliğine geçti¹⁶.

Lenin, Petrograt'ta hükümeti kurduktan sonra bütün Dünya Müslümanlarına hitap eden bir beyanname yayınladı. Yayımlanan bu beyanname, Rusya'nın esareti altında bulunan Doğu milletlerine hürriyet ve istiklal vaat ediyordu. Bolşevikler iktidarlarını kuvvetlendirdikçe bu beyannameyi görmemeye başladılar. Bolşevik lider Lenin, ülke genelinde iktidarını ve durumunu kuvvetlendirdikçe merkezîyetçi bir siyaset takip ederek, emperyalist emeller beslediğini açığa çıkardı. Nitekim Türkistan Türklere yapılan katliam, Taşkent hadiseleri, Kırım'da uygulanan baskı ve zulümler Bolşeviklerin emperyalist politikalarının bir sonucuydu. Olaylar bu şekilde gelişirken Azerbaycan muhtariyeti de artık siyasi program şeklinde meydana çıkmıştı. Musavat Fırkası ile Maveray-ı Kafkas Milli Komitesi bu programı tatbik etmeye başladı (Resulzade 1341: 70)¹⁷.

Lenin ilan ettiği beyanname ile bir taraftan her milletin kendi geleceğini bizzat kendisinin tayin edeceğini ilan ederken diğer yandan da Stephan Şaumyan adlı bir Bolşevik Ermeni'sini Kafkasya Fevkalade komiseri olarak tayin etti. Şaumyan, Lenin'in emriyle Tiflis'e gelerek çalışmalara başladı. Onun amacı her ne pahasına olursa olsun Bakü petrolünün biran önce Bolşevik hükümetinin eline geçmesini sağlamaktı. Tiflis'te çalışmalarını tamamladıktan sonra Bakü'ye geldi. Burada Ermeni Taşnak Partisi ile anlaşarak Mart 1918'de Bakü'de Türklere karşı katliama girişti. Üç gün içerisinde 17 bin masum Türk katledildi¹⁸.

Olayların farklı bir şekilde geliştiği Kafkasya'da bundan sonra Azerbaycan'ın yapacağı tek şey kalmıştı, o da bağımsızlığı ilan etmektir. Nitekim 28 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlık ettiği Azerbaycan Milli Şurası, Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etti. Hukukçu olan Feth Ali Han Hoyslu riyasetinde bir hükümet teşkil edildi. Hükümetin kurulup göreve başlamasından kısa bir süre sonra toplanan Milli Şura, hükümetin daha iyi çalışmasına fırsat vermek için bütün yetkilerini hükümete devrederek, gerektiğinde tekrar toplanmak üzere feshine karar verdi¹⁹.

Hükümetin 9 Kasım 1918 tarihli oturumunda Azerbaycan Milli Şurasının, 16 Kasım 1918'de toplanmasına ve bu toplantıya azınlık temsilcileriyle halkın çeşitli tabakalarından seçilecek temsilcilerinin de katılmalarına karar verildi. Bu karar üzerine 7 Aralık 1918'de bir araya gelen parlamentonun ilk celsesinde, ateşli bir konuşma yaparak, milletin istiklal yolundaki sarsılmaz azim ve iradesine tercüman olan Mehmet Emin Resulzade konuşmasını; "bir kere yükselen bayrak bir daha inmez" diye haykırarak tarihe mal olan konuşmasıyla bitirdi. 22 Aralık 1918'de Feth Ali Han Hoyslu başkanlığında kurulan hükümet, 19 Nisan 1919 tarihine kadar çalışmalarını sürdürdü. Bu tarihten sonra Nasib Yusufbeyli başbakan oldu²⁰.

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Milli Şurası bir bildirge yayınladı. Azerbaycan'da uzun süre anayasa vazifesi de gören bu bildirgede:

"1- Bugünden itibaren Azerbaycan halkı, hâkimiyet hakkına sahip olduğu, Güney ve Doğu Maveray-ı Kafkas'tan ibaret Azerbaycan dahi hukuk temellerine dayalı bağımsız bir devlettir.

2- Müstakil Azerbaycan Devleti'nin idare şekli cumhuriyet olarak kararlaştırılmıştır.

¹⁶ Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 44; Gömeç, Türk Cumhuriyetleri Tarihi, s. 66-67.

¹⁷ Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 70

¹⁸ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri Tarihi, s. 55

¹⁹ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri Tarihi, s. 55

²⁰ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri Tarihi, s. 55-56

3- Azerbaycan Türk Cumhuriyeti bütün milletlere ve bilhassa komşu millet ve devletlerle iyilik içerisinde münasebet tesis etmeye kararlıdır.

4- Azerbaycan Türk Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf ve cins farkı gözetmeden topraklarında yaşayan bütün vatandaşlarının siyasi hukukunu ve vatandaşlığını temin eder.

5- Azerbaycan Türk Cumhuriyeti arazisi dâhilinde yaşayan bütün milletlere serbestçe gelişme imkânı tanır.

6- Millet Meclisi toplanıncaya kadar, Azerbaycan idaresinin başında seçilmiş ve Milli Şura'ya karşı mesul hükümet durur” deniyordu²¹.

Bu sırada Bakü işgal altında olduğundan dolayı Hükümet merkezi olarak Gence şehri seçildi. Osmanlı Devleti, Azerbaycan Cumhuriyetini hemen tanıdı. İki devlet arasında yapılan antlaşma da Osmanlı Devleti, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askeri yardım gönderebilecekti. Bakü'nün işgal altında olması ve Türklerin Ermeniler tarafından katliama uğraması üzerine Osmanlı hükümeti bunu hemen kabul ederek, Azerbaycan'a asker gönderdi ve Azerbaycan Hükümeti, Nuri Paşa'yı buradaki orduların komutanlığına tayin etti. 15 Haziran 1918'de Türk birlikleri Gence'ye girdiler. Halk, Gence'de Türk askerlerini kurbanlar keserek ve evlerine Türk bayrakları çekerek karşıladı²². Ülkenin en önemli şehri olan Bakü hala Rusların kontrolündeki Sovyet hükümetinin işgali altında bulunuyordu. Nuri Paşa, 400 subay ve 10.000 kişilik kuvvetin başında Bakü'yü muhasara etti. Çarpışmalar sırasında Türkiye'den gelen 30 subay ve 1000 er Azerbaycan Türk topraklarını kanlarıyla sulayarak şehit düştü. Nihayet Bakü 15 Eylül 1918'de Türk ordusu tarafından kurtarıldı²³. Neticede Mehmet Emin Resulzade'nin “Kardeş millet gelecek, bizi düşman elinden kurtaracaktır. Bundan başka bir ümit kalmamıştır” cümlesi gerçekleşerek ve Bakü düşmanlardan temizlendi²⁴.

İttifak devletlerinin Eylül 1918'de müttefiklerinin İtilaf devletlerinden barış istemeleri üzerine Osmanlı Devleti de barış yapmak için girişimlerde bulunmaya başladı. Nihayet mütareke yapmak için İtilaf devletlerine başvurmuş ve mağlup sıfatıyla barış masasına oturmuştu. Ancak Osmanlı Devleti'nin hiçbir sebep yokken, Kafkasya'yı boşaltma işlemine başlaması, Kafkasya'da büyük fedakârlıklarla elde edilen üstün durumun yıkılması gibi bir felaketi de beraberinde getirmekteydi. Bu noktada Ahmet İzzet Paşa çok aceleci bir tutum izliyor, Enver Paşa ise bunun aksine Kafkas İslam Ordusunun, Azerbaycan ve Dağıstan ordusu olarak yerinde kalmasını istiyordu²⁵. 7 Ekim 1918'de İttihat ve Terakki hükümetinin yerine Sadarete gelen Müşir Ahmet İzzet Paşa, aynı zamanda Harbiye Nazırı görevini de üstlenmişti²⁶.

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti sınırları içinde kalacağını tahmin ettiğinden dolayı daha mütareke görüşmeleri başlamadan önce IX. Ordu Kumandanlığına 21 Ekim 1918 tarihinde bir emir gönderdi. Gönderilen emirde 24 Ekim'den itibaren Brest-Litovsk Antlaşması ile sınırlarımıza dâhil olan yerlerin dışında Türk

²¹ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri Tarihi, s. 56

²² Ahmet Cevat Türk askerlerinin Azerbaycan'a gelişini büyük bir coşku ile karşılamış ve “Türk Ordusuna” şiirini yazmıştır. Bkz. Mehman Agayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, İstanbul 2009, s. 405 “Ey şanlı ülkenin şanlı ordusu; Unutma Kafkas'a geldiğin günü!

Gelirken kovmaya Turan'dan Rus'u, Ayağını Karadeniz öptü mü?

²³ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri Tarihi, s. 57

²⁴ Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 78

²⁵ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, III/IV, Ankara 1991, s. 720; E. Aysan, Büyük Harpte İran Cephesi, III, İstanbul 1938, s. 6; Fahrettin Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, Ankara 1999, s. 93-94; Ahmet Toksoy, “Mondros Mütarekesi ve Kafkas Cephesindeki Gelişmeler”, 100. Yılında Ardahan Kongreleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (20-22 Şubat 2019), Ardahan 2019, s. 393.

²⁶ Bayur, Türk İnkılap Tarihi, III, s. 706; Aysan, Büyük Harpte İran Cephesi, III, s. 62

Ordusunun ele geçirdiği bölgelerin boşaltılmasını isteniyordu²⁷. Esasen Osmanlı yönetimi, Brest-Litovsk barışı ile kurtardığımız Elveye-i Selase'yi kurtarabilmek için Azerbaycan ve Dağıstan'ı hatta Batum Antlaşması ile ele geçirdiğimiz Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'nün boşaltılmasına karar vererek feda etmekten çekinmedi²⁸. Oysa yapılacak olan görüşmelerde Elviye-i Selâse'nin kurtarılacağı da garanti değildi.

Harbiye Nezareti 27 Ekim 1918'de yayınladığı bir emiri ile Kafkas İslam Ordusu ve Şimali Kafkas Kumandanlıklarının kaldırıldığını, üç sancak dışındaki Kuzeybatı İran ve bütün Kafkasya'nın boşaltılması görevini de Yakup Şevki Paşa kumandasındaki IX. Ordu'ya verildiğini bildirdi²⁹. 27 Ekimde Azerbaycan adına Ali Merdan Topçubaşı, Osmanlı Devleti'nin Dışişleri Nazırı Nebi Bey ile bir görüşme yaptı. Görüşmeler sırasında Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin bir sıra önemli konular üzerinde duruldu. Yapılan görüşmelerde Dışişleri Nazırı, müttefiklerin baskısı ile Osmanlı ordusunun Azerbaycan'dan çıkmak mecburiyetinde kalacağını bildirdi. Ancak Türk zabıt ve askerlerinin gönüllü şekilde Azerbaycan Ordusunda kalıp hizmet etmesinin mümkün olduğunu da belirtti³⁰.

Diğer yandan Güney Kafkasya'daki Türkler mütarekenin Kafkaslarla ilgili maddesinden rahatsızdı. Öyle ki tahliye söylentileri mütareke öncesinden beri özellikle Batum ve çevresindeki halkı oldukça tedirgin etmişti. Bundan dolayı da bölge halkı tahliyeden sonraki muhtemel gelişmeleri gördüğünden Ermeni ve Gürcülerin yapacakları mezalim korkusundan endişe ederek tedbir ve tavsiyeler almak için İstanbul'a bir heyet göndermek istemişti. Buna karşılık 28 Ekim 1918'de Dâhiliye Nezareti'nden verilen gizli cevapta Brest-Litovsk Antlaşması'nın İtilaf Devletleri tarafından kabul edilmemesinden dolayı, Batum ve çevresinin tahliyesini beklemek gerektiği belirtilerek tahliye işleminin tamamlanmasına kadar kamuoyunun uygun bir şekilde idare edilmesi ve İstanbul'a bir heyetin gönderilmesinin gereksiz olduğu belirtilmişti. Osmanlı Devleti Brest-Litovsk Antlaşmasında belirlenen sınırların gerisine çekilmeyi kabul etmekle ve söz konusu tahliye sırasında bazı olayların yaşanmaması için Kafkasya'daki bütün mülki ve askeri yetkilileri uyarmaktaydı. Hatta Mülki idare Osmanlılarda kalmak şartıyla Batum'un askeri açıdan işgaline de razı olmaktaydı. Oysa İngilizler baştan beri Elviye-i Selâse dâhil olmak üzere bütün Kafkasya'nın askeri ve mülki yönden işgali planlanmış ve Mondros Mütarekesi'ni de bu amaç doğrultusunda hazırlamışlardı³¹.

Ahmet İzzet Paşa, Sadrazam olduktan hemen sonra Kafkasya'nın boşaltılması üzerinde ısrarla durarak bu konuda birkaç kez Kafkasya'daki ordu komutanlıklarına uyarılarda bulundu. Bu uyarılardan birisi de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir gün önce yani 29 Ekim 1918'de IX. Ordu Kumandanlığına gönderdiği emirde, 24 Ekimden itibaren altı hafta içinde tahliye edilmesinin zaruri olduğunu ve buna göre tahliye hususunun ve bilhassa geriye erzak sevkiyatının acele ettirilmesini istedi. Fakat tahliye işlerinin bitirilmesi için kesin olarak tespit edilmiş olan süre çok azdı. Kıtalar ve bilhassa malzeme, eşya ve erzaklar çok uzak yerlerde bulunuyordu³².

İngiliz delegesi Amiral Calthorpe, barış mütarekesi görüşmelerinde, bütün Kafkasya'nın boşaltılmasını istedi. Bunun üzerine Osmanlı heyeti üç sancaktaki durumun

²⁷ Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara 1992, s. 221-222

²⁸ Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s. 225; Aygün Attar, "Zengezur İli Nasıl Ermenistan Oldu", Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, II, Ağustos 2003, s. 1

²⁹ Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s. 226-227

³⁰ Cemil Hasanlı, Azerbaycan Tarihi 1918-1920 Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar, Ankara 1998, s. 151

³¹ Mustafa Budak, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra İngilizlerin Batum'u işgali", Kafkas Araştırmaları, S. 3, İstanbul 1997, s. 122-123

³² Aysan, Büyük Harpte İran Cephesi, III, s. 62-63

milletlerarası bir anlaşma ile tespit edilmiş olduğunu ve halkının da plebisit ile Osmanlı Devleti'nde kalmayı kabul etmiş olduğunu söyledi. Özellikle bu konuyla ilgili olarak da mütareke antlaşmasının 11. Maddesine; “Kafkas Dağları’nın güneyi anlamına gelen Maveray-ı Kafkas’ın daha önce Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen boşaltılması emri verildiğinden geri kalan kısmı müttefikler tarafından mahalli durum incelenerek istenirse boşaltılacaktır” hükmü kondu³³. Aslında metinde geçen gerekirse yerinde yapılacak inceleme sonunda, boşaltılacak olan bölgenin üç sancak olduğunu açıkça belirtilmemekle beraber, İngilizlerin bu bölgeyi kast ettikleri anlaşılmaktadır. Çünkü mütarekenin imzalanmasından daha on gün geçmemişti ki İngilizler tarafından Kars, Ardahan ve Batum’un hemen boşaltılması istendi³⁴.

Esasen 30 Ekim 1918 tarihinde Limni Adasının Mondros limanında imzalanan ve Mondros Ateşkes Antlaşması adını taşıyan bu antlaşma aynı zamanda Türklüğün idam fermanıydı. İçerdiği ağır şartları ile Azerbaycan’ın geleceğinde derin izler bıraktı. Daha önce Ahmet İzzet Paşa’nın çekilme emri verdiği Türk Ordusu’na bu antlaşma ile birlikte İtilaf Devletleri’nin ultimatoma eklendi. Zira verilen ultimatoma göre Azerbaycan’da bulunan Türk kuvvetlerinin bir haftadan daha kısa sürede bütün Azerbaycan’ı boşaltmaları gerekiyordu. Kafkas İslam Ordusunun Başkumandanı Nuri Paşa, daha önce İstanbul’daki karşılıklı olarak imzalanan antlaşmaya uygun hareket ederek Azerbaycan Cumhuriyeti ordusuna katılarak Bakü’de kalmaya çalıştı³⁵. Mondros Ateşkes Antlaşması’na göre müttefikler Bakü’yü işgal edebilirlerdi. Azerbaycan hükümeti, Mondros Ateşkes Antlaşması’nın Azerbaycan’a ait ağır şartları içerdiğine duyarsız kalmazdı. Çünkü Osmanlı hükümeti müttefiklerin Bakü’yü işgal etmelerine itiraz edemeyecekti³⁶.

Neticede Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti ile İngilizler arasında imzalanan ve mağlup olduğunu onaylayan Mütarekesinin 11. maddesine göre, Türk ordusu Azerbaycan’ı boşaltmak zorunda kalacaktı. Esasen daha Mondros Mütarekesi henüz imza edilmeden, Osmanlı hükümeti İtilaf Devletlerine iyi niyet gösterisi olarak, Kafkasları ve Azerbaycan’ı boşaltma kararı aldı. Bu da Kafkasya’nın Ermeni çetelerinin eline bırakılması demekti³⁷. Dikkat edilirse Mondros Mütarekesi, hem Türkiye’de ve hem de Azerbaycan’da yeni bir dönemin başlangıcıydı. Çünkü bu mütareke ile Türkiye, İtilaf Devletleri’nin yer yer işgaline uğrarken, özellikle mütarekenin 11 ve 15. maddeleri de Azerbaycan’ı yakından ilgilendiriyordu. Kaderini Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’ndaki galip gelmesine bağlamış olan Azerbaycan hükümeti, bu yeni durum karşısında nasıl bir siyaset takip edeceği konusunda büyük sıkıntı yaşadı³⁸.

Osmanlı Devleti’nin yardım edemeyeceği gibi askerlerini de çekeceği Azerbaycan, Kendi siyasetini uygulamaya karar verdi. Rusya’da meydana gelen iç karışıklıklardan istifade eden İngiliz kuvvetleri nihayet 17 Kasım 1918’de Hintli askerlerden ibaret İngiliz ordusu İngiliz Generali William M. Thomson komutasında Mondros Ateşkes Antlaşması’nın şartlarına göre Bakü’ye girdi³⁹. Esasında Bakü petrolleri İngilizler için çok önemliydi ve adeta iştahını kabartıyordu. Bakü valiliğini görevini üstlenen General Thomson ilk olarak Azerbaycan Bayrağının kullanılmasını yasakladı. Daha sonra Bakü ve çevresindeki endüstri bölgelerinin güvenliğini ele aldı. İngiliz işgaliyle artık Azerbaycan’da yeni bir dönem başlamış oluyordu. Esasen oldukça kritik bir dönemdi. İngilizler, bölgede Ermenileri aktif hale getirebilirlerdi. Bu

³³ Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s. 228-229

³⁴ Toksoy, “Mondros Mütarekesi ve Kafkas Cephesindeki Gelişmeler”, s. 397-399

³⁵ Hasanlı, Azerbaycan Tarihi 1918-1920, s. 154

³⁶ Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 87; Hasanlı, Azerbaycan Tarihi 1918-1920, s. 155

³⁷ Aysan, Büyük Harpte İran Cephesi, III, s. 55-67

³⁸ Betül Aslan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), İstanbul 2004, s. 25

³⁹ Hasanlı, Azerbaycan Tarihi 1918-1920, s. 162; Aslan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), s. 26

durumu göz önüne alan Nuri Paşa, Türk birlikleri çekilirken bazı Türk subaylarının Azerbaycan ve Kafkasya'nın diğer bölgelerinde kalmasına müsaade etti ki bu Türk subayları Rusya'daki savaş esiri olarak bölgede kalan askerler ve çeşitli zamanlarda Türkiye'den gidenlerle birlikte Kafkasya'da birçok faaliyet içinde bulundular⁴⁰.

1918 yılı sonu ve 1919 yılı başlarında iki Türk devletini başkenti İstanbul ve Bakü İtilaf Devletleri'nin orduları tarafından işgal edilerek, denetim altına alındı. Kontrol altında tutulan Osmanlı Devleti ve Azerbaycan'da olaylar farklı gelişme göstermeye başladı. Özellikle Mondros Mütarekesi ve sonrasında meydana gelen olaylar, Anadolu'da tepkilere yol açmış, bunun sonucunda da Müdafaa-i Hukuk Hareketi'ni doğurmuştur. 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesiyle Türk Milli Mücadelesinin ilk kıvılcımı çakılmıştı. Esasen 1917 Ekim İhtilali ile Rusya'da iktidara gelen Bolşevik idare de Batılı devletlerin çıkarlarına karşı tehdit oluşturmaya başlamıştı. Durum böyle olunca Mustafa Kemal Paşa, Batılılara karşı ister istemez Rusya'daki Bolşevik idare ile ilişki kurmak ve onların desteğini almak için girişimde bulundu⁴¹.

Bolşeviklerle kurulacak ilişkilerde özellikle iki merkez ön plana çıkmaktaydı ki bunların birisi 15. Kolordu'nun bulunduğu Erzurum'du. Çünkü Erzurum, Türkiye'nin Rusya ve Kafkasya'ya çıkış kapısı durumundaydı. Diğer merkez ise Azerbaycan'ın başkenti Bakü idi. Ancak bir sıkıntı vardı ki Bakü Mondros Mütarekesi dolayısıyla işgal altındaydı ve Bakü'de İngiliz valisi bulunmaktaydı. 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, *"bu hususu Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyle görüştüktan sonra"* Bolşeviklerle temasın kendi vasıtasıyla olması gerektiğinin konuştuklarını kaydetmektedir. Böylece Azerbaycan'ın durumunu anlamak ve Bolşeviklerle temas sağlamak amacıyla 15. Kolorduda görevli olan Dr. Fuat Sabit ve Dr. Ömer Lütfi Beyler Bakü'ye gönderildi⁴². Fakat her iki temsilciden gelen haberler pek iç açıcı değildi. Zira Ömer Lütfi Bey' Kazım Karabekir'e gönderdiği haberlerde Bakü'de Müsavat Hükümeti İngilizlerin işgalinde olduğu için Türkiye'ye karşı lakayt davrandıklarını bildirdi⁴³. Anadolu'dan giden bu temsilciler, Azerbaycan'daki Sosyalist Hümmeçilerle vasıtasıyla Bakü'de yer altı faaliyetlerinde bulunan Bolşeviklerle temas kurdular⁴⁴. Bakü'den gönderilen bu haberler doğru muydu bunu bilemiyoruz? Çünkü Fuat Sabit Bolşeviklerin etkisinde kalacak ve Bakü'den sonra Moskova'ya gidecek burada Bolşevik bir kızla evlendikten sonra Bolşevikliği kabul edecektir⁴⁵.

1919 Nisan'ında kurulan Azerbaycan ordusu ve Harp Okulu başkent olan Bakü'ye nakledildi. Azerbaycan ordusunun ilk galibiyeti Mugan ve Lenkeran bölgelerinin geri alınması olmuştur. İkinci zaferi ise Karabağ'da Ermenilere karşı kazanılan zafer olmuştur⁴⁶. 1920 yılının Şubat ayında Azerbaycan için tehlikeli gelişmeler vuku bulmuş, Kızıl ordu artık Azerbaycan sınırlarına yaklaşmıştı. Azerbaycan hükümetinde de farklı fikirler yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Dış tehlike ile birlikte Mart ayının sonlarında hükümetin istifa etmesi de buhranın derinleşmesine yol açmıştı. Ancak henüz yeni hükümet kurulamadığı için eski kabine çalışmalarına devam ederken, Nisan ayının ortalarında Kızıl ordu birliklerinin Azerbaycan sınırlarına toplanması Azerbaycan hükümetinin ciddi rahatsızlığına sebep oldu. Ruslar Azerbaycan'a girip işgal etmek için uygun zamanı beklemeye başladılar. Onlara bekledikleri fırsatı Ermeniler verdiler. Zira bu sırada Karabağ'da Ermenistan'la sınırlarında askeri

⁴⁰ Aslan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), s. 26

⁴¹ Aslan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), s. 28

⁴² Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s. 80; Aslan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), s. 29

⁴³ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, İstanbul 2010 s. 183

⁴⁴ Aslan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), s. 31

⁴⁵ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 80

⁴⁶ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri, s. 57

faaliyetler devam ettiği için Azerbaycan ordusunu kuzey sınırlarına getirmek mümkün değildi⁴⁷.

Ancak Azerbaycan'ın bağımsız ve mutlu günleri çok uzun sürmedi. Anadolu'ya yardıma gidecek bahanesiyle Bileçeri istasyonunun yakınlarına gelmiş bulunan XI. Kızıl Ordu birlikleri Bakü'ye girerek şehri işgal ettiler. Milli Azerbaycan Hükümetini yıkarak yerine Bolşeviklerden oluşan yeni bir hükümet kurdular. Bununla Azerbaycan tarihinde önemli bir olay olan 23 aylık bağımsızlığa son verildi ve Azerbaycan yeniden Rusya'nın hâkimiyetine girdi⁴⁸. Böylece 27 Nisan 1920'de Türk vatani emperyalist düşünceler besleyen Bolşevikler tarafından tekrar işgal edildi. Azerbaycan Türklüğü Çarlık Rusya'sından görmüş olduğu zulmün bir kat fazlasına maruz kalmıştır. Azerbaycan'ın işgal eden Kızıl ordunun ilk işi yerli komünistlerden kukla bir hükümet kurarak Mehmet Emin Resulzade'yi tutukladılar⁴⁹.

Azerbaycan işgal edildikten sonra Sovyet Bolşevik yönetimi kuruldu. Bu durumu Azerbaycan'ın istikrarı olarak değerlendiren Milli Mücadele'nin lider kadrosu, Azerbaycan'dan yardım beklentisi içine girdi. Ancak Azerbaycan'da oluşan Bolşevik idaresi ilk başlarda Anadolu'nun yardım çağrılarına olumlu cevap veremedi. Çünkü bu dönemde Azerbaycan Hükümetinin Sovyet Rusya ile ilişkilerin rotasına bağlı olarak yönünü belirlediği görülmektedir⁵⁰. Ancak bir süre sonra gerekli yardımlar yapılmasının önü açılarak yardımlar gelmeye başladı. Azerbaycan'ın Milli Mücadeleye yardımlar, Milli Mücadele'nin dış kaynaklarını ele alan çeşitli yayınlarda her nedense yardımları günümüze kadar göz ardı edilmiştir. Hâlbuki Milli Mücadele döneminde petrol ürünleri yardımında bulunan tek ülke Azerbaycan olmuştur. Azerbaycan içinde bulunduğu sıkıntılı durum dolayısıyla ciddi miktarda nakdi para yardımı yapılamamışsa da bunun karşılığında önemli miktarda petrol ürünü yardımında bulunmuştur⁵¹.

Azerbaycan'ın petrol ürünlerini yardım olarak Türkiye'ye göndermesi Moskova Antlaşması'nın hemen ardı sıra başladı. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Dışişleri Komiseri Hüseyinov, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta Türk halkının bağımsızlığı için yaptığı kahramanca mücadeleyi hayranlıkla izleyen Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin 30 Vagon petrol, 2 vagon benzin, 8 vagon gazyağı yardımının yapılacağını bildirdi⁵².

Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra olduğu gibi Bolşeviklerin işgaline uğradıktan sonra da Azerbaycan Türkleri, her zaman kardeşlik bağlarını sıkı tutarak zor günlerinde Türkiye'nin yanında olmuşlardır. Çünkü zor günlerinde Türkiye'nin yaptığı yardımları ve verdiği desteği hiçbir zaman unutmamışlardı. Azerbaycan Türkleri arasında "Osmanlı" kelimesi bile heyecanla karşılanmaktaydı. Özellikle Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlayan Milli Mücadele, Anadolu Türklüğünde olduğu kadar Azerbaycan Türklerinde de bir heyecan yaratmıştı. Azerbaycan Türkleri, Mustafa Kemal Paşa'ya kurtarıcı gözüyle bakarak Anadolu'yu düşman işgalinden kurtardıktan sonra kendilerine de yardım edeceğine inanmışlardı. Toylarda ve şenliklerde daha önce Enver ve Nuri Paşaların adına söylenen besteler, şarkılar şimdi de Mustafa Kemal Paşa adına söylenmeye başlanmıştı. Mustafa Kemal Paşa komutasındaki Türk ordusunun Yunanlılara karşı kazanmış olduğu her zafer Azerbaycan'da büyük bir coşkuyla ve heyecanla karşılanmıştı⁵³.

⁴⁷ Hasanlı, Azerbaycan Tarihi 1918-1920, s. 404-406

⁴⁸ Hasanlı, Azerbaycan Tarihi 1918-1920, s. 410

⁴⁹ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri, s. 58

⁵⁰ Aslan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), s. 91

⁵¹ Aslan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), s. 103

⁵² Azerbaycan Sovyet Hükümeti yine Mayıs 1921'de 62 vagon petrol Türkiye'ye gönderdi. Geniş bilgi için bkz.

Aslan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), s. 103-104

⁵³ Ağayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, s. 407

Türk Ordusu'nun 30 Ağustos 1922'de Yunanlılara karşı kazandığı Başkomutanlık Meydan muharebesinden sonra 9 Eylül'de Türk topraklarını terk eden Yunanlıların denize dökülmesi Azerbaycan'da büyük coşku ve sevinçle karşılandı. Türk milletinin bu büyük zaferi ve İzmir'in kurtuluşu haberinin duyulması üzerine halk, hükümet ve basın büyük sevinç gösterisinde bulundu. İlk önce Bakü'nün sokakları bayraklarla ve Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın resimleri ile donatıldı. Azerbaycan Cumhuriyeti adına Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı, İcra Komitesi Başkanı, Harbiye Komiseri, AKP Merkez Kurulu Üyeleri ve Dışişleri Komiseri Bakü'deki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Temsilciliği'ne bizzat gelerek, tebrik mesajlarını iletmişlerdir. Bakü'de halktan başka esnaf, öğretmen, öğrenciler Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Temsilciliği'nin önünde sevinç gösterilerinde bulundular. Ayrıca Bakü'de bulunan Rus, İran, Buhara, Afganistan, İtalyan Temsilcileri de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Temsilciliği'ne gelerek tebriklerini beyan ettiler⁵⁴.

Rusça yayınlanan Kommunist Gazetesi, Büyük Taarruzu, "Müslüman dünyasında Türkiye Büyük Millet Meclisi fevkalade büyük bir güven kazandıran önemli olay " olarak okuyucularına duyurdu⁵⁵. Yeni yol Gazetesi ise İzmir'in kurtuluşunu, "Kartal Başkumandan Kemal Paşa'nın Rum yardakçılarını deniz atması sonucu" diyerek Türk zaferini bildirdi⁵⁶. Azerbaycan basını tarafından 1922 yılında Türk zaferinin sevincini kutlayan gerek resmi dairelerden, gerekse şahıslardan ve toplum kuruluşlarından gelen pek çok tebrik ve telgraf yayınlanmıştır. Yine Azerbaycan basını, "Savaş meydanlarında düşmanı ezen Anadolu köylüsünün karşısında şimdi yeniş bir mücadele yolu vardır. O da siyasi ve iktisadi istiklalini elde etmektir " diyerek Türkiye'nin iktisadi kalkınmasını ele almıştır⁵⁷.

Asırlar boyunca Türk milletinin iskân tuttuğu yerlerden birisi olan Azerbaycan'a, Selçuklular zamanında Oğuz boyları büyük bir göç hareketiyle gelerek yerleşti. Özellikle Erran ve Mugan ovaları Anadolu'ya gelen Oğuzların bir üssü haline geldi. Selçukluların inkırazı ile Azerbaycan'da devlet kuran Atabeyler zamanında Doğu Anadolu ile aynı siyasi hadiseler sahne oldu. İlhanlılar zamanında Tebriz merkezli kurulan devletler zinciri ile Anadolu ve Azerbaycan aynı siyasi teşekküller tarafından yönetildi. Kara ve Ak-Koyunlular zamanında da devam eden bu gelenek Safevi İmparatorluğu zamanında iki Türk devleti karşı karşıya gelerek uzun yıllar devam edecek olan hâkimiyet mücadelesinde bulundu. Türklük bu mücadeleler zamanında zayıf düştü. Bu durumu değerlendiren Ruslar XIX. Yüzyılda Azerbaycan'ı işgal ettiler. Bu yüzyılda Azerbaycan Türkçülük hareketinin ana merkezlerinden birisi haline geldi. Çarlık Rusya'nın yıkılması üzerine iki yıllık bir dönemde devlet kuran Azerbaycan Türkleri maalesef 1920 Nisanında tekrar Rus işgaline uğradı. Her şeye rağmen, 1919-1923 yılları arasında emperyalizme karşı Milli Mücadele veren Türkiye'ye yardımlarda bulunmaktan geri durmadılar.

Kaynakça

Agayev, Mehman, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, İstanbul 2009
Aslan, Betül, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), İstanbul 2004

⁵⁴ Bilal N. Şimşir, Bizim Diplomatlar, İstanbul 1996, s. 82-83; Aslan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), s. 110-111

⁵⁵ Kommunist (Rusça), No: 211, 20 Eylül 1922; Agayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, s. 429

⁵⁶ Yeni Yol, No: 2, 16 Ekim 1922

⁵⁷ Agayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, s. 429

- Attar, Aygün, “Zengezur İli Nasıl Ermenistan Oldu”, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, II, Ağustos 2003
- Aysan, E., Büyük Harpte İran Cephesi, III, İstanbul 1938
- Bayur, Yusuf Hikmet, Türk İnkılap Tarihi, III/IV, Ankara 1991
- Budak, Mustafa, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra İngilizlerin Batum’u işgali”, Kafkas Araştırmaları, S. 3, İstanbul 1997
- Gömeç, Saadettin, Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara 2015
- Hasanlı, Cemil, Azerbaycan Tarihi 1918-1920 Türkiye’nin Yardımından Rusya’nın İşgaline Kadar, Ankara 1998
- Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, I,
- Kırzioğlu, Fahrettin, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, Ankara 1999
- Kommunist (Rusça), No: 211, 20 Eylül 1922
- Resulzade, M. Emin, Azerbaycan Cumhuriyeti, İstanbul 1341
- Saray, Mehmet, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara 1996
- Saray, Mehmet, Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul 1993
- Şimşir, Bilal N., Bizim Diplomatlar, İstanbul 1996
- Toksoy, Ahmet, “Mondros Mütarekesi ve Kafkas Cephesindeki Gelişmeler”, 100. Yılında Ardahan Kongreleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (20-22 Şubat 2019), Ardahan 2019
- Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara 1992
- Yeni Yol, No: 2, 16 Ekim 1922

HİNT PASİFİK BÖLGESİNDE Dengeleme Faaliyetleri Kapsamında QUAD'ın Rolü ve İşlevi ¹

The Role and Function of QUAD in the Context of Balancing Activities in the Indo-Pacific Region

Nesrin DEMİR²
Saygın ÖRMECİ³

Özet

Dörtlü Güvenlik Diyalogu (QUAD), ABD'nin Hint Pasifik bölgesinde yer alan müttefikleri ve destekçileri olan Japonya, Hindistan ve Avustralya ile birlikte 2004 yılında yaşanan bölgesel doğal bir felakete karşı iş birliğini ve yardımlaşmayı sağlamak için kurulmuş bir girişim olarak doğan, ancak daha sonrasında hedef ve kapsamını genişleterek bölgesel güç dengelerinin yeniden tesis edilmesine aracılık eden ve ülke liderleri düzeyinde temsil edilen gayri resmi bir ittifak olarak ortaya çıkmaktadır. İklim, çevre, sağlık vb. alt politika konularının yanı sıra Çin'in bölgede faaliyetlerinin kısıtlanması hedefi nedeniyle teknolojik ve askeri üst politika unsurları içeren yapısıyla bölgesel siyasi ve askeri denklemleri değiştirecek bir birlikteliğe evrilmektedir. Bu açıdan QUAD Hint Pasifik bölgesinde çok taraflı bir iş birliği mekanizması olarak öne çıkmaktadır. Pek çok alanı kapsayan yapısıyla bölge sorunlarının çözümünde aktif bir rol üstlenen girişim, bölgeye yeni bir dinamizm getirmektedir. Bölgede Çin'in gücünü dengeleme amacının yanı sıra oluşturduğu pozitif dışsalılıklarla bölge istikrarına ve küresel liberal düzenin sürmesine aracılık etmektedir. Bu çalışmanın temel konusu devletlerarası rekabet özelinde şekillenen kurumsal dengeleme çabalarının, sürecin içeriği sert politika uygulamaları içerse de bölgesel barış ve istikrara katkı sunduğudur. Dengeleme faaliyetlerinin kurumsal açıdan gerçekleştirilmesi zahirde cepheleşme mantığına hizmet eder görünmekle birlikte aslında kurumsal dengeleme stratejileri devlet davranışlarının sınırlandırılmasını sağlayarak devletlerin hem kurumsal çerçevede hem de kurumun hedef olarak tespit ettiği ülke açısından iş birliğini destekleyici ve iş birliğine zorlayıcı yönelim gelişmesine ve geliştirilmesine neden olmaktadır. Bu durum ise doğrudan bir yöntemle dolaylı olarak küresel istikrara katkı sağlamaktadır. Çalışma ile realist denge politikalarının liberal paradigmalara inceleme yapılarak bu alanda Türkçe uluslararası ilişkiler literatürüne katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: ABD, Çin, Hint-Pasifik, Liberalizm, QUAD

Abstract

The Quadrilateral Security Dialogue (QUAD) originated as an initiative established in 2004 to facilitate cooperation and mutual assistance in response to a regional natural disaster, with the United States and its allies and partners in the Indo-Pacific region namely Japan, India, and Australia. However, it later expanded its objectives and scope to mediate the re-establishment of regional power balances and emerged as an informal alliance represented at the level of national leaders. In addition to low-politics issues such as climate,

¹ Saygın Örmeci tarafından hazırlanan "ABD'nin Hint-Pasifik Stratejisi ve Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi: Bölgesel Etkiler ve Küresel Güç Dengesi" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, nesrinrgs@gmail.com.

³ Dr., sayginormeci@hotmail.com.

environment, and health, it is evolving into an alliance that will change the regional political and military equation with its structure that includes technological and military high-politics elements, due to the goal of restricting China's activities in the region. From this perspective, QUAD stands out as a multilateral cooperation mechanism in the Indo-Pacific region. With its structure covering many areas, the initiative plays an active role in solving regional problems and brings new dynamism to the region. In addition to balancing China's power in the region, it contributes to regional stability and the continuation of the global liberal order through the positive externalities it creates. The main subject of this study is that institutional balancing efforts shaped by inter-state competition contribute to regional peace and stability, even if the process involves hard policy measures. Although the implementation of balancing activities from an institutional perspective appears to serve the logic of confrontation, in reality, institutional balancing strategies limit state behavior, thereby promoting and developing cooperative and coercive tendencies among states, both within the institutional framework and in relation to the country identified as the target by the institution. This situation contributes indirectly to global stability through a direct method. The study aims to contribute to the Turkish international literature in this field by examining realist balance policies within liberal paradigms.

Keywords: USA, China, Indo-Pacific, Liberalism, QUAD

Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve ABD ile SSCB arasındaki düşmanlığın 1991'de sona ermesi, bölgesel güç yapılanmasını değiştirmiş ve güney ve doğu Asya devletlerine hem zorluklar hem de fırsatlar getirmiştir. ABD'nin istikrarsız güvenlik taahhütleri ve Çin'in yükselişi, Hint Pasifik bölgesinde yer alan devletlerin karşı karşıya olduğu iki önemli güvenlik endişesi olarak ortaya çıkmıştır. Soğuk Savaş'tan sonra ABD dünyada kalan tek süper güç olmuş ve tek kutuplu bir dünya düzeni şekillenmiştir. Ancak, ABD'nin görece ekonomik gerilemesi, 1990'ların başlarında Asyalı müttefiklerine olan güvenlik ve ekonomik taahhütlerini ciddi şekilde kısıtlamıştır. Askeri olarak ABD, Japonya ve Güney Kore'nin topraklarında ileri konuşlu ABD birliklerinin bulundurulmasının maliyetlerini paylaşmalarını talep etmiş, ekonomik olarak ise ABD, ekonomisini canlandırmak için bölge genelinde daha açık pazarlar için baskı yapmıştır. Siyasi olarak, bölge devletlerine uzun vadeli imkân (havuç) sağlayan ABD, ekonomi, insan hakları ve demokrasi bayrağı altında yaptırımlarını (sopalarını) göstermeye başlamıştır. ABD bölge devletlerince siyasi ve kültürel egemenliklere müdahale eden bir ülke olarak görülmüştür (He, 2008: 498).

ABD'nin belirsiz düşüşünün aksine, Çin, ortalama %8 büyüme oranıyla ekonomik ve askeri olarak açıkça yükselmiştir. Güneydoğu Asya'daki ABD nüfuzunun ve taahhüdünün azalmasının, bölgede yeni askeri çatışmalara ve güç mücadelelerine yol açacak bir güç boşluğu yaratacağına yaygın olarak inanılmıştır. Ekonomik ve askeri ağırlığı göz önüne alındığında, Çin doğal olarak bölge ülkelerinin gözünde bu güç boşluğunu doldurabilecek en olası aday haline gelmiştir. Ayrıca, Çin ile Güney Çin Denizi'ndeki bazı bölge ülkeleri arasında çözülmemiş anlaşmazlıklar, bölge ülkelerinin yaklaşan "Çin tehdidi" konusundaki endişelerini daha da derinleştirmiştir (Ibid., 498).

Ancak Dörtlülük, Çin'i "kontrol altına almanın" bir yolu ve aracı değildir. Aksini iddia etmek, kontrol altına alma kavramını makul ölçüde taşıyabileceği sınırın ötesine taşımaktır. Kontrol altına alma belirli bir şeyi ifade etmektedir: pazarlara, kaynaklara ve teknolojilere erişimi kısıtlamak; askeri tehditlere ve tecavüzlere sistematik olarak karşı çıkmak; uluslararası kurumları etki kazanmak için kullanma girişimlerini engellemek ve hedefin siyasi sistemine

karşı ideolojik savaş yürütmek. Pahalı, riskli ve her zaman başarılı değildir. Bu ise ancak ABD ve Sovyetler Birliği'ndeki müttefikleri için işe yararmış gözükmemektedir (Hall,2018: 13).

Hint-Pasifik kavramı ilk olarak eski Japonya Başbakanı Shinzo Abe tarafından 2007'de "iki denizin birleşmesi" başlığı altında Hindistan'a yaptığı resmi ziyaret sırasında ortaya atılmıştır. Ancak bu kavramın önemi, 2017'de Başkan Donald Trump yönetiminde ABD'nin Hint-Pasifik stratejisinin benimsenmesinin ardından ivme kazanmıştır. Hint-Pasifik, birincil rolü Çin'in yükselişini sınırlamaya odaklanmış, hayal gücünden oyulmuş zihinsel bir harita olarak kabul edilmektedir (Deb ve Wilson,2021: 112).

Hint-Pasifik bölgesi, Atlantik'in yerini alıp Asya ile dünyanın geri kalanı arasındaki dünya konteyner trafiğinin beşte dördünü ve dünya petrol arzının beşte üçünü taşıyan en hayati ticaret koridoru haline geldikten sonra stratejik olarak önemli hale gelmiştir. En önemlisi, Çin resmi olarak Hint-Pasifik yapısını onaylamayı reddetse de bölge Pekin için Orta Doğu, Afrika ve Hint Okyanusu'ndan gelen petrol sevkiyatlarının yüzde 80'ine kadarını taşıyan Sunda, Lombok ve Malakka boğazlarına ev sahipliği yapması nedeniyle önemli bir öneme sahiptir. Bu, Çin'in Hint-Pasifik'teki kırılganlıkları göz önüne alındığında, Hint-Pasifik'in yeniden ortaya çıkmasının Çin'in hayati denizaşırı çıkarları için bir risk oluşturduğunu göz önünde bulundurarak, Dörtlü'ye verdiği yanıtın gerekçesini oluşturmaktadır (Sarkar,2020: 114).

QUAD üyelerinin çıkarlarının kesiştiği Hint-Pasifik bölgesinin stratejik önemi son yıllarda giderek daha belirgin hale gelmiştir. Bu bölge yalnızca hayati bir deniz ticaret yolu değil, aynı zamanda yoğunlaşan jeopolitik rekabetin de yaşandığı bir bölgedir. Büyüyen ekonomik ve askeri gücüyle Çin'in yükselişi, uluslararası normlara uyumu ve bölgesel güç dengesini bozma potansiyeli konusunda endişelere yol açmıştır (Kulsoom vd., 2025: 39).

Bu haliyle Hint-Pasifik, bir sonraki küresel güç siyaseti ve rekabet alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Bölgenin yükselişinin birçok yönü vardır: Coğrafi olarak hangisinin ülkeler arasında daha büyük anlaşmazlıklara yol açtığını tanımlamak zordur; coğrafyasının bu şekilde siyasallaştırılması, önemini daha da kanıtlamaktadır. Bölge hem ABD hem de Çin için hayati önem taşımakta ve ABD Savunma Bakanlığı burayı "Amerika'nın geleceği için en önemli bölge" olarak nitelendirmektedir. Çok sayıda potansiyel çatışma noktasına rağmen, bölge mevcut dünya düzeninin en önemli ekonomik ve enerji ticaret merkezlerinden biri olmaya devam etmektedir. Hint-Pasifik, dünyanın en kalabalık devleti olan Çin'i ve en kalabalık oy tabanlı siyasi sistemi olan Hindistan'ı bünyesinde barındırmaktadır. Gezegendeki en büyük on silahlı kuvvetten yedisi Hint-Pasifik'te bulunmaktadır (Panda ve Gunasekara-Rockwell, 2021:5).

Bu bağlamda çalışma şu şekilde yapılandırılmıştır: Bölüm I, Uluslararası İlişkiler literatüründe realist ve liberal teoriler açısından güç dengesi kavramına ve dengeleme faaliyetlerine dair bir analiz ortaya koymaktadır. Bölüm II, Bir Dengeleme aracı olarak QUAD'ın gelişim sürecine dair ayrıntılı bir genel bakış sunmaktadır. Bölüm III, QUAD üyesi devletler ile Çin'in sürece yönelik yaklaşımlarını ortaya koymaktadır. Sonuç kısmında, QUAD'ın Çin'in etkisine karşı koymadaki rolü değerlendirilerek, oluşumun güçlü yönleri, sınırlılıkları ve potansiyel etkisi analiz edilmekte ve bölgesel ve küresel güç dengesi üzerindeki etkileri tartışılmaktadır.

I. Uluslararası İlişkiler Teorilerinde Dengeleme Kavramı

Güç dengesi teorisinin temel kavramı, ulusların diğer ulusun güvenliğine tehdit oluşturan baskın veya hegemonik bir güce karşı bir ittifak sistemine katılacaklarıdır. Bir bireyin güvenliğinin kendisi tarafından garanti altına alındığı anarşik bir dünyada, uluslar kendi güvenliklerini korumak için dışsal hizalanmaya başvurmaktadır. Ayrıca, uluslararası politikanın yapısal çerçevesinde kilit öneme sahip olan güvenliklerini sürdürmek için göreceli güçlerini

artırmaktadırlar. Dengeleme yoluyla, uluslar güvenlikleri üzerinde potansiyel bir etki yaratabilecek bir güce karşı statükoyu korumaya çalışmaktadırlar (Deb ve Wilson, 2021: 112).

Neorealist düşüncenin önde gelen temsilcisi Kenneth Waltz, ittifakların, istikrarlı bir güç dengesi kurmak amacıyla maddi olarak üstün bir üçüncü tarafa karşı ortak bir korkuyla birleşen devletler tarafından oluşturulduğunu savunmuştur. Stephen Walt ise, ortaya çıkan dengeleyici ittifakların resmî düzenlemeler olması gerekmediğini bu düşünceye ilave etmiştir. Aslında devletler, taahhütlerin katılığı nedeniyle resmî anlaşmalara girmekte isteksizdir. Bu nedenle Quad'ı tanımlayan ve onu başarılı ve kalıcı kılacak olan şeyin, gayrı resmî ve daha az taahhüt içeren bir güvenlik iş birliği olması düşüncesinde yattığı iddia edilmiştir. Üstelik Walt, güç dengesi teorisinin varsaydığı gibi, devletlerin yalnızca üstün güce karşı denge sağlamak için değil, daha kapsamlı olarak algılanan tehditleri dengelemek için ittifak kurduklarını göstererek Waltz'un teorisini daha da geliştirmiştir. Bu açıdan, gayrı resmi dengeleme düzenlemelerinin, başkaları tarafından giderek daha fazla tehdit olarak algılanan bir devlete karşı en yaygın uluslararası tepki olduğu varsayılmıştır (Kliem:2020: 17).

Büyük güç rekabetinin yeniden ortaya çıkması, dengelemeyi Hint-Pasifik'teki tüm büyük güçlerin önemli bir dış politika girişimi haline getirmiştir. Stephen Walt'a göre, devletlerin gerçekleştirdiği iki tür dengeleme vardır: (1) iç çabayla dengeleme ve (2) dış çabayla dengeleme. İç dengeleme kavramı, bir devletin kendi askeri yeteneklerini artırarak, ekonomik büyümeyi geliştirerek ve göreceli gücünü artıracak politikalara odaklanarak göreceli gücünü artırmayı ifade etmektedir. Öte yandan dış dengeleme, hedeflenen ulusa karşı ittifaklar kurarak göreceli gücü artırmaktır. Hint-Pasifik'te büyük güç politikalarının gelişyle birlikte, bölgenin büyük güçleri iç dengelerini güçlendirmektedir. Bu, esas olarak Çin'in bölgedeki büyüyen güç paritesine ve iddialı dış politikasına odaklanan bir önlem olmuştur. Bölgedeki emsalleri arasında en yüksek olan Çin'in savunma bütçesindeki yıllık göreceli artış, diğer Asya başkentlerini diken üstünde tutmuştur. Güç projeksiyonunun baskın olduğu Pekin'in dış politikasıyla birlikte, bu, diğer büyük güçlerin bir ittifak oluşturma yanısıra göreceli güç kapasitelerini artırmasına yol açmıştır. Ancak, Hint-Pasifik'te en çok tartışılan ve analiz edilen konu Dörtlülük Güvenlik Diyalogu (Dörtlülük) çerçevesindeki dış dengeleme olmuştur. İttifak oluşturma yoluyla dış dengeleme, güç dengesi kavramını anlamak için her zaman kilit öneme sahip olmuştur (Deb ve Wilson, 2021: 113-114).

Bununla birlikte diğer tüm koşullar eşit varsayıldığında, bir devletin toplam kaynakları ne kadar büyükse, başkaları için oluşturabileceği potansiyel tehdidin de o kadar büyük olacağı ileri sürülmüştür. Etkili kaynaklar, toplam nüfus, endüstriyel ve askeri kabiliyet ve teknolojik yetenek gibi pek çok bileşen içermektedir. Devletlerin sahip olduğu toplam güç ise farklı şekillerde kullanılabilmekte ve başkalarının algıladığı tehdit seviyesini önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Dolayısıyla, ABD ve müttefikleri açısından Hint-Pasifik Bölgesi'nde sağlam bir dengeleme stratejisinin bir parçası, Çin'in dengeleyici koalisyondan daha fazla toplam güce sahip olmasını engellemektir. Ancak, Çin'in toplam gücü son yıllarda önemli ölçüde artmıştır. Ekonomik büyüme yavaşlasa ve toplam güçteki daha fazla büyümeyi potansiyel olarak rayından çıkarsa da Çin'in toplam gücü, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana diğer tüm rakiplerden daha fazla Amerika Birleşik Devletleri'ne yakın olmuştur (Kliem:2020: 18).

Realistler, paylaşılan tehditlerin devletleri iş birliğine teşvik ettiğini doğru bir şekilde belirtirler de bu, devletlerin güvenlik tehditleri algıladıklarında her zaman kolektif bir öz savunma düzenlemesi oluşturdıklarını söylemek yanlıştır. Esasen, devletlerin tehdit algıları ve güvenlik kavramları muhtemelen farklılık gösterecektir ve kolektif öz savunmayı formüle etmek her zaman en uygun çözüm değildir. Sonuç olarak, koalisyonlar ve stratejik ortaklıklar, kurumsal dengelemeler gibi birçok güvenlik düzenlemesi türü mevcuttur ve bu farklılıklar devletlere belirli güvenlik ihtiyaçlarını karşılamaları için seçenekler sunmaktadır (Koga, 2023: 30).

Dörtlü ülkelerin dördü de Çin'in son politikalarının ve eylemlerinin ortak çıkarlarına bir tehdit oluşturduğu konusunda hemfikir. Dörtlü giderek bir tetikleyici olarak değil, Çin'in artan kararlılığına bir tepki olarak görülebilmektedir. Ancak, Dörtlü ülkeler arasında belirgin görüş ayrılıkları mevcuttur ve bunlar, etkili Dörtlü iş birliği beklentileri açısından önemlidir. Bu görüş ayrılıklarının en önemlisi, farklı tehdit algılarıdır; bu, kolektif eylemin önündeki temel engel ve dört ülkenin ortak çıkarlarını savunmak için birlikte alabilecekleri herhangi bir eylemin kapsamını sınırlayan temel faktördür. Tehdit algılarındaki bu görüş ayrılığı, Çin ile doğrudan toprak anlaşmazlıklarının varlığı veya yokluğu, Pekin'in olası misilleme risklerine ilişkin algılar, her devletin (tek başına ve başkalarıyla birlikte) misilleme durumunda ortaya koyması gereken ekonomik ve askeri kabiliyetler, diğer üst düzey ulusal öncelikler ve tehditler ve son olarak her ülkenin stratejik kültürünün sınırlamaları gibi bir dizi faktöre dayanmaktadır. Japonya, ABD ve Avustralya arasında bu konularda görüş ayrılıkları olsa da bu dört ülke arasında açık ara en aykırı ülke Hindistan'dır (Lee, 2020: 7-8 ; Envall,2019: 7).

Bu açıdan, Kurumsal dengeleme modeli, çok taraflı kurumları başlatarak, kullanarak ve egemen kılarak baskılara veya tehditlere karşı koymayı amaçlayan “kurumsal dengeleme” mekanizmasını, devletlerin anarşi altında güvenliğini sağlamak için göz ardı edilmiş gerçekçi bir strateji olarak tanımlanmaktadır. Yüksek ekonomik bağımlılığın, devletlerin sistemden gelen tehdit veya baskılarla başa çıkmak için geleneksel askeri ittifaklar dışında yeni bir gerçekçi dengeleme stratejisi olan kurumsal dengelemeyi seçmelerine neden olduğunu belirtmektedir (He, 2008: 492).

Kurumsal dengeleme teorisi, bölgedeki bu altyapı dengesi olgusunun gerekçesine ve etkilerine ışık tutabilmektedir. Devletlerin, derinleşen ekonomik bağımlılık ve küreselleşme koşulları altında çıkarlarını ve nüfuzlarını sürdürmek için iki kurumsal dengeleme stratejisine - kapsayıcı kurumsal dengeleme ve dışlayıcı kurumsal dengeleme- güvenebileceğini öne sürmektedir. Kapsayıcı kurumsal dengeleme, bir hedef devleti kurumların kuralları, gündemleri ve uygulamaları dahilinde bağlamaya ve kısıtlamaya yönelik kurumsal bir stratejiyi ifade ederken, dışlayıcı kurumsal dengeleme, bir hedef devletin belirli bir kurumdan dışlanması ve böylece hedef devletin kurumsal grubun uyumu ve iş birliği tarafından izole edilmesi veya baskı altına alınması anlamına gelir. Uygulamada, Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) Bölgesel Forumu (ARF), Soğuk Savaş sonrası ARF'nin saldırgan olmayan ve iş birliğine dayalı güvenlik kurallarını kullanarak Çin'in dış politika davranışlarını kısıtlaması bakımından kapsayıcı bir dengeleme stratejisidir. Kurumsal dengeleme teorisi, iki büyük güç arasındaki kurumsal dengelemenin bölge için üç olumlu dışsalılık üretebileceğini ileri sürmektedir. İlk yararlı sonuç, uluslararası kurumların artan dinamizmidir ve bu, uluslararası sistem içindeki alakalarını ve etkinliklerini sürdürmelerine yardımcı olmaktadır. Kurumsal dengelemenin olumlu bir dışsalılık olarak ikinci faydalı etkisi, büyük güçler arasında iş birliğine daha fazla odaklanılmasıdır. Son olarak, üçüncü dışsalılık, ikinci dışsalılığa bağlı olan ancak daha geniş bir konu yelpazesini kapsayan “kamu malları rekabeti” olarak bilinmektedir. Devletler arasındaki kurumsal dengeleme, kamu mallarında genel bir artışa yol açabilmekte ve bu da uluslararası düzende barışçıl bir geçişi kolaylaştırabilmektedir (He, 2021: 1 ; He ve Feng,2025: 38-40).

Kurumsal dengeleme teorisine göre bir devlet, hedef devletleri bir kuruma dahil etmek için kapsayıcı kurumsal dengelemeyi kullanabilir ve hedef devletin davranışlarını sınırlamak ve şekillendirmek için kurumların kurallarına, normlarına ve uygulamalarına güvenebilir. Kapsayıcı kurumsal dengelemenin anahtarı, kurumun kurallarını ve normlarını kullanarak hedef devleti sınırlamak, içine almak ve nihayetinde sosyalleştirmektir. (He, 2021: 4).

Neoliberal kurumsalcılık, Hint Pasifik Bölgesi'ndeki kurallara dayalı düzeni kolektif olarak inşa eden rejimlerin ve kurumların yaygınlaşmasına işaret eder. ASEAN etrafında kümelenenler gibi kurumlardaki iş birliği, güven oluşturmaya yardımcı olur ve bölgedeki

istikrarı açıklayan öğrenme etkileri yaratır (Kliem,2020: 5). Quad da bu açıdan değerlendirilmelidir.

Uluslararası İlişkiler (UI) disiplininde pratik güvenlik iş birliğinin doğası üzerine uzun bir teorileştirme geçmişine dayanarak, Dörtlü'nün bir tür güvenlik uyumu olarak görülmesi yönünde güçlü bir iddia vardır. Walt ve Stephen David'e göre, "uyum", "iki veya daha fazla devlet arasında, belirli koşullar altında güvenlik konularında bir dereceye kadar politika koordinasyonuna ilişkin karşılıklı beklentileri içeren bir ilişkidir." Bu tür uyumlar, amaçlarına, yoğunluklarına ve resmi kurumsallaşma derecelerine göre zorlu kılıklara bürünebilir. Bunlar arasında, en belirgin örnekler olarak, her yerde mevcut olan "ittifak", "koalisyonlar", "antlaşmalar" ve "güvenlik toplulukları" gibi iyi bilinen uyum arketipleri yer almaktadır. Yaygın olarak kabul gören kriterlere göre karşılaştırıldığında, Dörtlü bunların hiçbirine ikna edici bir şekilde uymamaktadır ve bu nedenle doğru veya uygun tanımlayıcılar olarak göz ardı edilmeleri gerekmektedir. Bunun yerine, Quad'ın yeni ve daha az bilinen bir güvenlik uyumlaştırma biçimi olduğu iddia edilmiştir (Wilkins, 2019: 3).

Bu açıdan Dörtlü'nün gayri resmî yapısı, Çin'in getirdiği zorluklara yanıt vermek için yerleşik bir esneklik ve uyum yeteneği sağlamaktadır. Ayrıca, katılımcı ülkelerin Dörtlü ortaklarıyla iş birliğinden gelen faydalardan yararlanırken kendi dış politika çıkarlarını takip etmelerine olanak tanımaktadır. Sonuç olarak, Avustralya, Hindistan, Japonya ve ABD, güvenlik garantileriyle dolu bir ittifaka yol açabilecek daha resmi bir düzenleme olmadan birbirlerine güven verici sinyaller gönderebilmekte ve aynı zamanda, Pekin'in toplu olarak saldırganlığını veya saldırısını caydırmayı hedeflediğine dair Çin'e sinyaller gönderebilmektedir. Nihai faydası ve caydırıcılığı sorgulanabilir olsa da gayri resmî Dörtlü grubu, Hint-Pasifik'teki güvenlik dinamiklerini ve küresel güç dağılımlarını yeniden şekillendirmek için şimdiden çok şey yapmıştır. Bölgesel norm ve değerlerin şekillenmesinde de rol oynamıştır (Rossiter ve Cannon,2023: 2).

Bu açıdan QUAD, pek çok yönden gayri resmi hükümetler arası örgütlerin birçok özelliğini sergilemektedir. QUAD ittifakının her orandaki gayri resmiliği, karşılıklı olarak kurucu ve güçlendirici olduğu için üyelerine uygundur. Ayrıca, birleşmiş çıkarlar üzerinden üye devletlere asgari yükümlülükler yüklemektedir. Gündelik dil kullanımını içeren yapısı, üye devletlerin güçlü ortakların gölgesinde sert duruşlarını iletmek için farklı mesajlar vermelerine olanak tanımaktadır. QUAD ittifakının her açıdan gayri resmiliği, karşılıklı olarak kurucu ve güçlendirici olması nedeniyle üyelerine uygundur. Ayrıca, üye devletlere birleşen çıkarlar üzerinden asgari yükümlülükler getirmektedir. Konuşma diline özgü yapısı, üye devletlerin güçlü ortakların gölgesinde katı tutumlarını iletmek için farklı mesajlar vermelerine olanak tanır. Muğlak yapısı, esneklik sağlayarak Çin'in herhangi bir olumsuz davranışına yanıt olarak örgütün genişletilmesine veya iyi performans göstermesi durumunda daraltılmasına imkân tanımaktadır. Bariz olmayan durumu, merak uyandıran yapısı ve esnekliği ile ilgili meselelerde sorumluluğu Çin yönetimine atmaktadır (Singh Rai, 2022: 10).

29 Temmuz 2024 tarihli Dörtlü Dışişleri Bakanları Toplantısı Ortak Bildirisinde Dörtlü'nün niteliği şu şekilde tasvir edilmiştir: özgür ve açık bir Hint-Pasifik'e bağlı, BM Şartı uyarınca güç kullanma tehdidi veya kullanımının yasaklanması ilkelerine güçlü destek veren, küresel denizcilik kurallarına dayalı düzene yönelik zorlukların üstesinden gelmek için özellikle Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde yansıtıldığı üzere, uluslararası hukuka bağlı kalmanın önemini vurgulayan, insan hakları, hukukun üstünlüğü, demokratik değerler ve toprak bütünlüğüne saygı duyan ve özgür ve açık kurallara dayalı uluslararası düzeni korumayı taahhüt eden, etkili bölgesel kurumlarla desteklenen açık, istikrarlı ve müreffeh bir Hint-Pasifik bölgesini destekleyen bir oluşum olarak bölge siyasal sahnesinde yerini almaktadır (Quad Foreign Ministers' Meeting Joint Statement,2024: 1).

Yukarıdaki bildiri metninden anlaşılacağı üzere QUAD, Çin tehdidine atıfta bulunan resmi taahhütler ve net diplomatik açıklamalar gibi tipik ittifak davranışlarından yoksun gözükmemektedir. Nitekim Çin kelimesi Dörtlü'nün çeşitli toplantı ve zirvelerinden sonra yapılan açıklamalarda nadiren yer almaktadır. Bu gayrı resmî yaklaşımın mantığı tartışılabilir olsa da yine de QUAD'ın şu anda neden bu şekilde işlediği ve uzun ömürlülüğü konusunda kilit bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır (Rossiter ve Cannon,2023: 3).

Quad'ın gayrı resmî olmasının potansiyel bir avantajı, bu gayrı resmî hükümetler arası örgüte Çin davranışına göre kademeli olarak artırma veya azaltma esnekliği sağlamasıdır. Pekin'in eylemleri, Dörtlü'nün etkileşimlerinin, faaliyetlerinin ve kurumsallaşma düzeyinin iniş çıkışlarını doğrudan etkilemektedir (Ibid., 6).

II. Bir Dengeleme Aracı olarak QUAD'ın Gelişim Süreci

Quad'ın prototipi, Japonya, Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya ve Hindistan'ın "çekirdek grup" olarak Hint Okyanusu Depremi ve Tsunamisi'ndeki insani yardım ve afet yardımı operasyonlarını koordine ettiği 2004 yılında ortaya çıkmıştır (Koga,2021:159).

Ancak, sonraki üç yıl boyunca ittifak hiçbir üye devletten aktif katılım veya faaliyet görmemiştir. 2007 yılında, dönemin Japonya Başbakanı Shinzo Abe, Filipinler'deki ASEAN bölgesel forumunun zemininde ülkeleri tekrar bir araya getirmek için bir girişimde bulunmuş, ancak belirsiz hedefler ve Çin baskısı altında ülkeler ortak çıkarlar konusunda birleşmekten çekinmişlerdir. 1,8 milyar nüfusa sahip dört üye ülke, dünya nüfusunun dörtte birini temsil etmekte ve toplam 30 trilyon ABD dolarının üzerinde bir GSYİH'ye sahiptir. QUAD ülkeleri arasındaki ticaret 2018'de 440 milyar ABD dolarını aşmış ve dünyadaki diğer ülkelerle yaklaşık 6 trilyon ABD doları ticaret yapılmıştır (Campbell, 2020: 69 ; Singh Rai,2022: 16).

2000'li yılların başlarında Çin ile ilişkileri görece iyi olmasına karşın (ASEAN+3 ve Doğu Asya Zirvelerindeki işbirlikçi pozisyonları) Japonya, gelecekte daha geniş bir Asya'da bölgesel güç dengesini şekillendirmede diğer üç devletle potansiyel stratejik bağlar geliştirmesi gerektiğine ilişkin bir yaklaşım geliştirmeye başlamıştır. Bu kapsamda ABD ile olan ittifakını güçlendirirken, Avustralya ile siyasi ve güvenlik ortaklığını geliştirmiş ve Hindistan ile bağlarını güçlendirmeye giderek artan bir ilgi göstermeye başlamıştır. Bu politikaların esas mucidi ve uygulayıcısı dönemin Japonya Başbakanı Shinzo Abe olmuştur. Başbakan Abe, 2007 yılının ağustos ayında Hindistan Parlamentosu'nda "İki Denizin Birleşmesi" başlıklı tarihi bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında, Japonya'nın Hint Okyanusu'nda bulunan demokratik ve stratejik ortakları olarak Hindistan ile stratejik bağlarını güçlendirmeyi ve Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya ile stratejik bir ağ oluşturmayı amaçladığını ifade etmiştir (Koga,2021:159-160 ; Kliem,2020: 12).

2007'de, ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney Japonya'yı ziyaret ettiğinde, Abe Japonya-Avustralya-ABD ilişkilerinin geliştirilmesini görüştü ve Hindistan'ı davet ederek Dörtlü Diyalog'u düzenleme arzusunu dile getirmiştir. ABD Başkan yardımcısı Dick Cheney Avustralya Başbakanı John Howard ile ikili görüşmelerde bu fikri kabul etti ve Howard da prensipte fikre katıldı, ancak böyle bir fikri hayata geçirme konusunda temkinli davranmıştır. Bu iş birliği, 2007'de Japonya, Avustralya, Hindistan ve Amerika Birleşik Devletleri'nden müsteşar düzeyindeki yetkililerin, gayriresmi bir toplantıyla Manila'daki ASEAN bölgesel forumunda (ARF) bir araya gelmesiyle fiili olarak Dörtlü iş birliği diyalogunun kurulmasıyla hayat bulmuştur (Koga,2021:159-161 ; Wilkins,2019: 2).

John Howard yerine başbakanlık koltuğuna oturan İşçi Partili Kevin Rudd, 2007 yılının sonlarında Avustralya'da görevini üstlendiğinde, Japonya'nın Çin'e karşı koyma hırsını fark etmiş ve Çin'in endişelerini ciddiye almıştır. Bu da Avustralya'nın dengeleme faaliyetleri kapsamında 2008'de Dörtlü faaliyetlerden çekilme kararı almasıyla sonuçlanmıştır. Quad'ın

çöküşünden sonra, böyle bir gruplaşma fikri 2012 yılına kadar Japonya'nın dış politika gündemlerinde arka plana atılmıştır. Bu durum, çoğunlukla 2006-2012 yılları arasında Japon siyasetinde altı başbakanın peş peşe değiştiği bir döneme denk gelmesinden kaynaklanmıştır (Koga,2021:161-162 ; Bloomfield,2016: 260)

QUAD Üçlü Güvenlik Diyaloğu (QUAD), üye ülkeler arasında yarı düzenli zirveler, bilgi alışverişleri ve askeri tatbikatlarla sürdürülen, Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Avustralya ve Hindistan arasında gayri resmi bir stratejik forum olarak ortaya çıkmıştır. Forum, 2007 yılında dönemin Japonya Başbakanı Shinzo Abe tarafından, ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney, Avustralya Başbakanı John Howard ve Hindistan Başbakanı Manmohan Singh'in desteğiyle bir diyalog olarak başlatılmıştır (Chattopadhyay ve Tripathy,2020: 22 ; Wei,2022: 289).

2012 yılına gelindiğinde, Güneydoğu Asya devletleri Çin'in Güney Çin Denizi'ndeki artan deniz varlığıyla karşı karşıya kalmış ve Japonya, Çin'in Senkaku Adaları yakınlarında giderek artan agresif davranışlarını yönetmekte zorlanmıştır. Çin de bu adaların kendisine ait olduğunu iddia etmiş ve bu durum, 2010 yılında Japon sahil güvenlik gemileri ile bir Çin balıkçı teknesi arasında yaşanan deniz çatışmasının yanı sıra, Japonya'nın Senakaku Adaları'nı "millileştirmesi" ve üç adanın mülkiyetinin özel bir kişiden Japon hükümetine devredilmesinin ardından 2012 yılında yaşanan ikili anlaşmazlıklarla doruğa ulaşmıştı. Doğu Asya'daki bu stratejik gelişme, Abe'yi dörtlü stratejik iş birliğinin oluşturulmasını bir kez daha savunmaya yöneltmiştir (Koga,2021:162).

QUAD, hedeflerini ilerletmek ve iş birliğini güçlendirmek için çeşitli faaliyetler ve katılımlar gerçekleştirmiştir. Bunlar arasında şunlar yer almaktadır: Ortak askeri tatbikatlar ve deniz kuvvetleri görevlendirmeleri, diplomatik istişareler ve ziyaretler, güvenlik dışı bir dizi politika konularında iş birliği (sağlık, çevre, iklim, insani yardım, afet yönetimi vb.) (Kulsoom vd., 2025: 43).

2019 yılında Trump yönetiminin önerisi üzerine, Dörtlü, üst düzey yetkililer düzeyindeki bir diyalogdan bakanlar düzeyinde bir diyaloga terfi ettirilmiştir. Dörtlü'nün dışişleri bakanları, terörle mücadele, insani yardım ve afet yardımı, deniz güvenliği iş birliği, kalkınma finansmanı ve siber güvenlik konularında iş birliğini görüşmek üzere ilk kez New York'ta bir araya gelmiştir. Ayrıca, ABD ve Japonya ile mevkidaşları "özgür ve açık bir Hint-Pasifik" bölgesi için ortak vizyonlarını desteklemek amacıyla çabaları koordine etmeyi hızlandırmayı amaçlamıştır (Wei,2022: 290).

Gruplaşmanın gelişimi açısından, Mart 2021'de Dörtlü Liderler Zirvesi (QLS) bir araya gelmiş ve Hindistan, Japonya, Avustralya ve ABD'nin devlet liderleri arasında bir istişare gerçekleştirilmiştir. Dörtlü Liderler Zirvesi ile Quad, iki yılda bir düzenlenen dışişleri bakanları diyalogundan başbakanlık/cumhurbaşkanlığı düzeyinde bir istişareye dönüşmüştür (Panda ve Gunasekara-Rockwell, 2021:1).

III. QUAD Üyesi Devletler ile Çin'in Sürece Yönelik Yaklaşımları

3.1. Japonya Stratejisi

Japonya 2016 yılında "Özgür ve Açık Hint-Pasifik Stratejisi"ni başlatmıştır. Bu kavram, Abe'nin Kenya Nairobi'de düzenlenen Altıncı Tokyo Uluslararası Afrika Kalkınma Konferansı'ndaki konuşmasında açıklanmıştır. Konuşmasında, Japonya'nın Pasifik ve Hint Okyanusları ile Asya ve Afrika'nın birleşmesini; özgürlüğe, hukukun üstünlüğüne ve piyasa ekonomisine değer veren, zorbalık veya baskıdan uzak, müreffeh bir yer haline getirme sorumluluğunu taşıdığını ifade etmiştir (Wei,2022: 289). Bu, Japonya'nın, Dünya Savaşı sonrası dönemde Japon dış politikasını hiçbir Başbakan'ın şekillendiremediği şekilde şekillendiren Shinzo Abe'nin rehberliğinde bölgesel istikrara proaktif bir katkıda bulunma

konusundaki yeni ilgisiyle örtüşmüştür. Çin'in artan nüfuzunu ve iddialılığını kontrol altına almak için çabalayan Abe yönetimi, kendi başına ve Hint Pasifik Bölgesi'ndeki ortaklarıyla birlikte daha fazla sorumluluk üstlenen yeni bir Japonya fikrini hırslı bir şekilde sürdürmüştür. Bunu yaparak Başbakan Abe, geleneksel olarak pasifist olan Japonya'nın sınırlarını zorlayarak, stratejik çıkarlarını güçlendirmek için daha proaktif role olanak sağlamış ve Çin'in artan iddialılığına karşı koymak için Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya ve Hindistan ile stratejik ortaklıklar kurmuştur (Kliem,2020: 13).

Japonya'nın Özgür ve Açık Hint-Pasifik Stratejisinin (FOIP) temel amacı, mevcut uluslararası düzen temelinde Hint-Pasifik bölgesinde kurallara dayalı bir uluslararası düzeni sürdürmek ve geliştirmektir. Bu mevcut düzen büyük ölçüde II. Dünya Savaşı sonrası Amerika Birleşik Devletleri tarafından inşa edilmişti ve Japonya, bu düzenin savaş sonrası Japonya'ya stratejik ve ekonomik fayda sağladığını, Kuzeydoğu Asya'da ekonomik refah ve stratejik istikrar sağladığını düşünüyordu. Bu stratejik bakış açısı, Amerika Birleşik Devletleri'nin tek süper güç haline geldiği Soğuk Savaş sonrası dönemden beri devam etmektedir; ancak Japonlar için Çin'in yükselişi, böyle bir düzeni istikrarsızlaştırmanın en tehlikeli faktörüydü. Bu bağlamda Japonya, Çin'e yönelik stratejik endişesini daha açık bir şekilde dile getirmeye başladı ve FOIP konseptinde, bölge devletleriyle, özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya ve Hindistan ile iş birliğinin önemini vurgulamıştır (Koga,2021: 164).

Trump'ın Beyaz Saray'a girmesinin ardından Abe yönetimi, Trump yönetimini Japonya'nın "özgür ve açık Hint-Pasifik" konseptini, benzer düşünen ortakları bir araya getirmek, ABD'nin değerlerini ve çıkarlarını korumak ve Çin'e karşı savunmak için kapsamlı bir stratejik çerçeve olarak kabul etmeye başarıyla ikna etmiştir (Wei,2022: 290).

2021 yılının mart ayında her iki devletin Dışişleri ve Savunma Bakanları arasında düzenlenen ABD-Japonya Güvenlik Danışma Komitesi toplantısında ve Nisan 2021'de Biden-Suga ortak liderler zirvesinde Washington, Çin ile Senkaku Adaları anlaşmazlığı konusunda Japonya'nın tutumuna güçlü bir şekilde destek vermiştir. ABD, uzun süredir devam eden güvenlik ittifakının Senkaku Adaları'nın savunmasını da kapsadığını doğrulamıştır; Biden ayrıca, Japonya'nın adalar üzerindeki idari kontrolünü tehlikeye atan "herhangi bir tek taraflı eyleme" karşı çıktı ve caydırıcılığı artırmak ve dolayısıyla endişe verici, hatta açıkça saldırgan Çin faaliyetleri karşısında Hint-Pasifik'in güvenliğini ve istikrarını korumak için ortak savunma yeteneklerini güçlendirmeyi taahhüt etmiştir (Panda ve Gunasekara-Rockwell, 2021:2).

3.2. ABD Stratejisi

Biden Yönetimi, "Dörtlü" olarak da bilinen Dörtlü Güvenlik Diyalogu'nun, Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgedeki konumunu ve bölgedeki bağlılığını güçlendirmeyi amaçlayan Hint-Pasifik stratejisinin temel bir parçası olarak önemini artırdığı görüşündedir. Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Hindistan ve Avustralya'dan oluşan dört ülkeli koalisyon ile birlikte Quad'ın bölgede seyrüsefer özgürlüğünü koruma ve demokratik değerleri teşvik etme konusunda ortak bir platform olduğunu dile getirmiştir (The "Quad": Security Cooperation, 2022: 1).

Trump yönetiminin ikinci döneminde Quad'a bağlı kaldığına dair işaretlere rağmen, küresel gümrük vergilerinin uygulanması, ortak ülkelerin her biriyle ikili ilişkileri sarsmıştır. Dörtlü'nün gücü, nihayetinde ikili bağlarının kalıcılığına dayanmaktadır ve herhangi bir ilişkideki sürtüşme, devletler arasındaki ilişkisel bütünlüğünün baltalanmasına neden olmaktadır. ABD ticaret politikasındaki değişikliklerin ardından, Hindistan özellikle ağır bir darbe almış ve 31 Temmuz'da açıklanan revize edilmiş karşılıklı gümrük vergisi çerçevesi kapsamında %25'lik bir gümrük vergisiyle ve Rus petrolüne devam eden ithalatına bağlı bir ceza olarak %25'lik bir gümrük vergisiyle karşı karşıya kalmıştır. Üstelik bu önlemler, birkaç

tur ticaret görüşmesine ve daha önceki çığır açıcı bir anlaşmaya dair iyimserliğe rağmen gerçekleşmiştir (Aamer ve Chanlett-Avery,2025: 4).

3.3. Avustralya Stratejisi

Avustralya son yirmi yıldır farklılaşan ekonomik ve güvenlik ortaklıklarını dengelemek zorunda kalmıştır. Avustralya, Avustralya-Yeni Zelanda-Amerika Birleşik Devletleri (ANZUS) Güvenlik Anlaşması aracılığıyla Amerika Birleşik Devletleri ile uzun süredir müttefik olmasına rağmen, Çin ile bir ticaret bağımlılığı geliştirmiştir. Çin bu bağımlılığın gayet iyi farkındadır. Avustralya'nın Çin'in Güney Çin Denizi'nde daha tarafsız bir pozisyon alma girişimlerine nasıl karşı koyduğunu anlamak için, iki ülkenin karşılıklı bağımlılığını ve son gelişmeleri anlamak çok önemlidir. Avustralya, 2020 yılında mallarının %42'sini Çin'e ihraç etmiştir (Hughes,2022: 6).

Uzun zamandır Avustralya ile ticaret ortağı olan Çin, şarap, sığır eti ve kömür gibi diğer ürünlerin yanı sıra Avustralya'nın ihracatının hedefi olmuştur. Çin-Avustralya ticareti, 2018-2019 yıllarında Avustralya'nın dünyayla olan toplam ticaretinin yaklaşık %27'sini oluşturmuştur. Ekonomik ilişkiler, özellikle Çin'in 2009'da Japonya'yı geçerek Avustralya'nın en büyük ihracat pazarı haline gelmesinin ardından, son on yıldır genel olarak istikrarlı seyretmiştir. Çin ve Avustralya arasındaki yakın ekonomik ilişki, önceki Avustralya hükümetlerinin maliyet-fayda analizlerini ciddi şekilde etkilemiştir. Misilleme korkusu ve ekonomik fırsatların kaybı, Avustralya'yı Çin'le açıkça yüzleşmekten caydırmıştır. Kevin Rudd yönetiminin 2008'de Dörtlü'nün ilk bölümünden çekilmesinin başlıca nedenini bu durum teşkil etmiştir. 2008'de çatışmacı bir yaklaşımdan kaçınma arzusu, Çin'in liberal uluslararası düzene barışçıl bir şekilde entegre olabileceğine dair umutların hâlâ var olması gerçeğiyle destekleniyordu. Ancak bu iyimser bakış açıları, Çin'in Güney ve Doğu Çin Denizi anlaşmazlıklarına giderek artan militarist yaklaşımının ardından dağılmıştır (Joshi vd.,2021: 8). İç politik dinamiklerin yanı sıra Shinzo Abe'nin Eylül 2007'de geçici olarak istifa etmesinin ardından, Dörtlü en ateşli destekçisini kaybetmesi de Ocak 2008'de Avustralya'nın, Dörtlü'den resmen ayrılmasına bir etken olmuştur (Kliem,2020: 16).

2020 yılında, Avustralya'nın COVID-19'un kökenlerine ilişkin bağımsız bir soruşturma yapılması yönündeki çağrıları ve ardından gelen Çin karşıtı açıklamalara yanıt olarak Pekin, dünyanın Çin'e en bağımlı ekonomisi olan Avustralya'dan yapılan ithalata yaptırımlar uygulamıştır. Bu, Avustralya'nın arpa ihracatına %30'luk büyük bir gümrük vergisi uygulanmasını içermekteydi (Panda ve Gunasekara-Rockwell, 2021:8). Bu olayla birlikte Avustralya, Hint-Pasifik bölgesindeki çıkarlarının korunmasız olduğunu ve rakiplerinin ekonomik zorlamalarına, kesintilerine ve gri bölge saldırılarına karşı savunmasız olduğunu fark etmiştir (Wickes vd.,2021: 3).

Bu olayla birlikte Hint Pasifik bölgesindeki çıkarlarını yoğunlaşan Avustralya, 2020 yılında Hindistan'ın daveti üzerine Malabar tatbikatına katılmış ve bu, QUAD'ın tüm üyelerinin askeri olarak görev alacağı ilk tatbikat olmuştur (Chattopadhyay ve Tripathy,2020: 22).

3.4. Hindistan Stratejisi

Hindistan'ın Çin ile tek başına sınırlarda karşı karşıya olmadığını belirtmek önemlidir. Birbirlerinin çıkarlarına müdahale etmeye ve onları baltalamaya çalışan iki komşu arasındaki büyük oyun, doğuda ASEAN'ı ve batıda Afrika kıyı şeridini kapsayan Hint-Pasifik coğrafyalarında devam etmektedir. Ancak Çin'in sert ve yumuşak güç müdahalelerine, özellikle de Kuşak ve Yol Girişimi (BRI) aracılığıyla karşı koymak maliyetlidir. Görevin aciliyeti göz önüne alındığında, Hindistan'ın hızla güvenilir finansal ve askeri güç oluşturması gerekmektedir. Bu zorlu görevi, zorlu ve amansız bir rakibe karşı başarmak için Hindistan'ın Hint-Pasifik Dörtlüsünü benimsemekten başka seçeneği yok gözükmektedir. Ancak QUAD bir

grup olarak Çin ile son sınır anlaşmazlıklarında Hindistan'ı destekleyen herhangi bir tavır sergilememiştir. Bu nedenle QUAD'ın bir grup olarak kendi özerkliği de var ve Hindistan, Çin'e karşı askeri bir gerginlik yaşanması durumunda körü körüne QUAD desteğine başvuramayacağı açıktır (Chattopadhyay ve Tripathy,2020: 21).

QUAD, Asya'daki bölgesel jeopolitikte önemli bir başlangıçtır ve merkezinde Hindistan'ın, rakibinin ise Çin olduğu deniz güvenliği ortaklığının hakimiyetini yansıtır. Bu, Çin'in Hindistan'ı kuşatmak için uzun süredir devam eden ve Gawadar (Pakistan), Hambantota (Sri Lanka), Chittagong (Bangladeş) ve Kyaukpyu (Myanmar) liman zincirlerini içeren "inci dizisi" inşasına karşı koymak için Hindistan'ın yerinde bir diplomatik manevrasıdır (Ibid., 23 ; Ishfaq,2020: 326).

Sert dengeleme stratejisinin bir parçası olarak yıllık Malabar ortak deniz tatbikatları, Dörtlü güvenlik iş birliğinin önde gelen bir göstergesidir. Başlangıçta Amerika Birleşik Devletleri ve Hindistan arasında ikili olarak düzenlenen tatbikatlara, daha sonra 2015 yılında Japonya daimî üye olarak katıldı ve 2020'den beri Avustralya da katılmaktadır. Malabar'a ek olarak Quad, dört ülkenin entegre yetenekler geliştirme kabiliyetini hızlandırabilecek şekilde birbirleriyle ikili, üçlü ve çok taraflı tatbikatları artırmaktadır. Buna örnek olarak dört ülkeyi de kapsayan büyük, iki yılda bir düzenlenen Pasifik Kıyısı (RIMPAC) deniz tatbikatı verilebilir. (The “Quad”: Security Cooperation, 2022: 1 ; Paul,2019: 55).

Çin'in Pakistan ile kapsamlı stratejik ortaklığı ve Hindistan-Çin sınır anlaşmazlıkları her zaman Hindistan için bir sorun olmuştur. 2014 yılında Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru'nun (CPEC) başlatılması, Hindistan'ın "kuşatılma" hissini daha da artırmış ve Hindistan genel olarak Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'ne ve özel olarak da CPEC'e açıkça karşı çıkmıştır. Ardından, Haziran 2017'de, Hint birlikleri Çin'in Doka La geçidi yakınlarındaki yol inşaatını engellemek için sınırı geçtikten sonra, Hint ve Çin birlikleri Çin ve Butan sınırlarına yakın Doklam platosunda karşı karşıya gelmiştir. 2 ay süren askeri gerginlik, iki ülke arasında on yıllardır yaşanan en ciddi çatışmadır. Çin ve Hindistan, gerginliği sona erdirmek için askerlerini çekmeyi kabul etseler de ikili ilişkilere zarar gelmiş ve bu durum Hindistan'ı Kasım 2017'de Dörtlü Diyalog'a katılmaya yöneltmiştir (Wei,2022: 291).

Hindistan'ın dış ilişkilerde "stratejik özerklik" arayışı, uluslararası ittifaklara karşı bir isteksizliğe ve resmi çok taraflı angajmanlara karşı bir tedirginliğe yol açmıştır. Hindistan, ABD liderliğindeki güvenlik ittifakı sisteminin dışında faaliyet gösteren tek Dörtlü üyesidir ve Çin ile kara sınırı paylaşan tek ülkedir; ancak ikisi arasında doğrudan bir deniz anlaşmazlığı yoktur. Uzun süredir Rusya ile yakın ilişkiler yürüten Hindistan bu yüzden kendisini ABD gözünde aykırı bir konuma getirmektedir. Bu nedenle bu faktörler, bazı gözlemcilerin Hindistan'ı Dörtlü'nün "zayıf halkası" olarak adlandırmasına yol açmaktadır (The “Quad”: Security Cooperation, 2022: 2).

Yine de Hintli liderler Çin'i birincil güvenlik tehditleri olarak görmeye devam etmektedir. Mayıs 2020'den itibaren Çin güçleri, Hindistan'ın Ladakh topraklarına büyük çaplı saldırılar başlatmıştır ve bu da ölümcül bir çatışmaya, sınır bölgelerinin bugüne kadar devam eden askerileştirilmesine ve daha geniş kapsamlı ikili ilişkilerde bir kopuşa yol açmıştır. Sınır krizi ve ekonomik olarak yıkıcı COVID-19 salgını sonucunda, Hindistan'ın dengeleyici tavrı daha az kaçamaklı hale gelmiştir (Tarapore, 2023: 240).

İki yıl sonra, bu askeri gerginlik devam etmiş ve Hindistan, Çin'in "ihlallerine" karşı denge sağlamak için dış aktörlerle iş birliği yapma konusunda daha istekli hale gelmiştir. Çin'in Hindistan'ın geleneksel rakibi Pakistan'a devam eden ekonomik ve askeri desteği, Çin'in Hindistan bölgesine artan deniz kuvvetleri konuşlandırmaları ve Hindistan'ın çevresindeki büyük Çin altyapı yatırımları, Hindistan'ın endişelerini kuvvetlendirmiştir. Hindistan, Çin liderliğindeki bir Asya düzenine açıkça direnerek hem Pekin'in Kuşak ve Yol Girişimi'ne hem

de Çin'in de yer aldığı serbest ticaret antlaşması olan Bölgesel Kapsamlı Ekonomik Ortaklık'a katılmayı reddetmiştir (The "Quad": Security Cooperation, 2022: 2).

3.5. Çin Stratejisi

Çin, Dörtlü'yü Hint Okyanusu Bölgesi'nde gelişmekte olan bir askeri ve güvenlik koalisyonu olarak görmüş ve öneriyi potansiyel bir "Asya NATO'su" olarak değerlendirmiştir. Çin'in olumsuz tepkileri, uluslararası sisteme Neo-Realist bir bakış açısına işaret etmekteydi ve Hint Okyanusu Bölgesi'nde büyüyen etkisine yönelik olası bir tehdit oluşturabilecek bir koalisyon konusundaki endişelerini dile getirmiştir (Sarkar, 2020: 111).

Başka bir deyişle, Çin dış politika araçlarını gerçekçi sert ve yumuşak güç kavramlarını da içerecek şekilde genişletmiştir. Çin'in ulusal çıkarlarını ve dış politika hedeflerini baltalayan ülkeleri yüksek tarifeler, ithalat yasakları, halk boykotları ve turizmi sınırlama yoluyla sert bir şekilde cezalandırmıştır. Quad dışında olsa da Quad için potansiyel bir aday olan örneğin Güney Kore'nin ABD'nin Terminal Yüksek İrtifa Alan Savunma (THAAD) füze savunma sistemlerini kendi topraklarında barındırmayı kabul etmesine yanıt olarak Çin, orta güç ekonomisine ciddi zarar veren bir ekonomik misilleme kampanyası başlatmıştır. Çin, Hyundai ve Lotte gibi büyük şirketleri boykotlarla hedef almakla kalmamış, aynı zamanda ülkeye Çin turizmini durdurmuş, K-pop ve diğer kültürel ürünleri yasaklamış ve Çin'deki Kore acentelerinin lisanslarına el koymuştur. (Panda ve Gunasekara-Rockwell, 2021:8).

Çinli stratejistler Çin'in, Dörtlü Diyalog devletleri ve diğer ASEAN üyesi ülkeler için cazip bir ekonomik ve siyasi ortak olarak konumlandırılmasıyla Dörtlü'nün gelişiminin engellenebileceğine inanmaktadır. Bazı Batılı analistler ise, Çin ile Quad üyeleri arasındaki uluslararası ticaretin Çin'e çok fazla nüfuz sağladığı ve Quad üyelerinin Güney Çin Denizi gibi tartışmalı konulara odaklanmaktan kaçınacağı konusunda hemfikir olduğu görüşündedir (Hughes,2022: 3-4).

Ancak, Çin'in Quad'ı kendisine karşı yönlendirilmiş bir mekanizma olarak doğru bir şekilde gördüğünü anlamak önemlidir; ancak gerçek, Çin karşıtı olma veya kontrol altına alma düşüncelerinden daha nüanslıdır. Açık ve serbest hint pasifik ve Quad, henüz Çin'i kontrol altına alma çabası değildir. Nitekim, kontrol altına alma, Soğuk Savaş'tan kalma bir şey olmaya devam etmektedir ve günümüzün birbirine bağımlı dünyasına neredeyse uygulanamaz niteliktedir. Kontrol altına alma, yalnızca karşılıklı yarar sağlayan ekonomik bağları tehdit etmekle kalmayacaktır, aynı zamanda bölgenin geri kalanını, Quad üyeleri de dahil olmak üzere bölgedeki hiçbir ülkenin istemediği ikili bir büyük güç rekabetine hapsedecektir. Bu, birçok bölgesel hükümetin neden aynı anda Çin ile ikili ilişkileri iyileştirmeye ve en kötü senaryoya karşı korunmaya çalıştığını açıklamaktadır (Kliem,2020: 26).

Çin hükümeti daha önce Hindistan'ı uluslararası ilişkilerde özerk bir aktör olarak görmüştür. Hindistan'ın Rusya ile daha yakın bağları, Şanghay İş birliği Örgütü ve BRICS üyeliği ve Hindistan ile ABD arasındaki insan hakları ve din özgürlüğü gibi konulardaki siyasi görüş ayrılıkları, Çin'in Hindistan ve Dörtlü'deki rolü hakkındaki görüşlerini şekillendirmiştir. Ancak, 2020'deki Çin-Hindistan sınır çatışmaları ve bunun sonucunda ilişkilerin gerilemesi ve Hindistan'ın Ukrayna Savaşı konusundaki görüş ayrılıklarına rağmen Hindistan-ABD stratejik ortaklığını rayına oturtan usta diplomasisi, Çin liderliğinin Hindistan'a ve onun Dörtlü'deki rolüne bakış açısını değiştirmiş gibi gözükmetedir. Ayrıca, Hindistan-Japonya ve Hindistan-Avustralya savunma ve güvenlik iş birliği de son yıllarda önemli ölçüde gelişmiştir (Is QUAD an Asian NATO, 2025: 3).

3.6. QUAD Formasyonunda Kapsayıcı Gelişmeler

Quad Plus, COVID-19 pandemisinin patlak vermesiyle ilgili belirsizlik ve küresel gerginliklerden doğan oldukça yeni bir fikri temsil etmektedir. Gruplama, eski ABD Dışişleri

Bakan Yardımcısı Stephen Biegun tarafından 20 Mart 2020'de Dışişleri Bakanlığı düzeyinde başlatılan benzersiz bir Quad toplantısından doğmuştur. Başlangıçta haftalık bir toplantı olarak başlatılan istişare, katılımcı ülkelerin ulusal pandemi durumuyla ilgili değerlendirmelerin paylaşılmasını ve salgının yayılmasını kontrol altına almak için verdikleri yanıtların sinerjisini sağlamayı amaçlamıştır (Panda ve Gunasekara-Rockwell, 2021:2).

Daha da önemlisi, Quad Plus, ilk aşamalarında Quad forumunu Güney Kore, Vietnam ve Yeni Zelanda'ya genişletmiş ve böylesine genişletilmiş bir platformun sürdürülebilir olup olamayacağı ve bir güvenlik iş birliği mekanizmasına dönüştürülüp dönüştürülemeyeceği gibi kritik soruları gündeme getirmiştir. Yine de Quad Plus çerçevesinin uygulanabilirliği ve hatta varlığıyla ilgili birçok soruya rağmen, Mayıs 2020'de Güney Kore, Brezilya ve İsrail'in de katılımıyla dışişleri bakanları düzeyinde düzenlenen bir toplantı, ona küresel bir nitelik kazandırmıştır (Ibid.,3).

Bu açıdan Washington tarafından tam olarak desteklenen Dörtlü'nün yeniden canlanmasının ardından, ABD'nin Hindistan tarafından da desteklenen "Dörtlü-hafif" gruplar veya mini-tarafli gruplar oluşturma çabalarına öncülük ettiği görülmektedir. Bu mini-tarafli gruplardan biri olan Quad Plus, COVID-19 pandemisi bağlamında Güney Kore, İsrail, Brezilya, Yeni Zelanda ve Vietnam gibi bir dizi devleti ikna etmesiyle güvenlik diplomasisine alışılmadık bir yaklaşımı temsil etmektedir. Bir diğer yan kuruluş ise ABD, Hindistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve İsrail'den oluşan Batı Asya Dörtlüsü veya I2U2'dur. Özellikle I2U2, Dörtlü'nün gayri resmi güvenlik grubunun sadece Çin'le ilgili olmadığını gösterme çabalarının bir göstergesi olabilir (Rossiter ve Cannon,2023: 4).

Sonuç

Avustralya, Hindistan, Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri'nden oluşan Quad, Hint-Pasifik bölgesel mimarisinin önemli bir ayağı olarak ortaya çıkmıştır. Belki de bu oluşum en iyi, 2021 yılında Avustralya'nın o zamanki Dışişleri Bakanı Marise Payne'in şu sözleriyle açıklanabilir: "Esnek ve pratik bir şekilde etkileşim kuran, zorluklarla hızlı ve çevik bir şekilde başa çıkarak istikrarı ve refahı artırmayı amaçlayan diplomatik bir ülke ağı." (Mohan ve Govella, 2022: 4).

QUAD'ın kurulması, Hint-Pasifik'teki benzer düşünen ülkelerin, resmen açık bir askeri ittifak kurmadan Çin'e karşı koymalarına olanak tanıyacaktır. Farklı stratejik öncelikleri, güvenlik hedefleri ve ittifaklara ilişkin algıları olan Hindistan, Japonya, Avustralya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin, Çin hegemonyasına karşı yumuşak bir dengeleme stratejisi uygulamasına olanak tanıyacaktır. Bu bağlamda, QUAD büyük ölçüde iç dengelemeye dayalı olacaktır; yani her ülkenin ABD'nin aktif desteğiyle Asya'nın kendi köşelerinde güçlü bir bölgesel güç olarak ortaya çıkmasına olanak tanıyacaktır. (Chattopadhyay ve Tripathy,2020: 22).

Güçlü yönlerine rağmen, QUAD, Çin'in etkisine karşı koymadaki etkinliğini engelleyebilecek çeşitli sınırlamalar ve zorluklarla da karşı karşıyadır: bunların ilki resmi bir antlaşma veya ittifak yapısının olmamasıdır. QUAD, bağlayıcı taahhütleri olan resmi bir antlaşma ittifakı değil, gayri resmi bir stratejik diyalogdur. Bu resmi yapı eksikliği, krizlere verilecek yanıtların koordine edilmesini zorlaştırabilir ve her üye devletin taahhüt seviyesi konusunda belirsizlik yaratabilir. Örneğin NATO'nun aksine, üyeleri bir saldırı durumunda birbirlerinin yardımına koşmaya mecbur eden bir karşılıklı savunma maddesi yoktur. Bu gayri resmîlik, esneklik ve uyum sağlama yeteneği sağlarken, QUAD'ın kararlı bir şekilde hareket etme ve zorluklar karşısında birleşik bir cephe oluşturma yeteneğini de sınırlayabilmektedir (Kulsoom vd., 2025: 45).

Öte yandan, QUAD, Hint-Pasifik'te daha dengeli bir stratejik ortama katkıda bulunmaktadır. Çin'in artan gücüne karşı bir denge unsuru olarak QUAD, bölgesel bir hegemonyanın ortaya çıkmasını önlemeye ve istikrarlı bir güç dengesi sağlamaya yardımcı olabilme potansiyeline sahiptir. QUAD'ın kurallara dayalı bir uluslararası düzene vurgu yapması, uluslararası hukukun ve barışçıl uyuşmazlık çözümünün önemini pekiştirmektedir. Bu, gerilimlerin tırmanmasını önlemeye ve bölgede istikrarı teşvik etmeye yardımcı olabilir (Kulsoom vd., 2025: 49).

Günümüzde, bireysel devletlerin yaklaşımlarındaki uyumsuzluğa rağmen, Hint-Pasifik politikaları ve meta anlatıları giderek daha fazla güvenlikleştirilmektedir. Quad'ın militarizasyonu son derece düşük bir ihtimal olsa da, Quad Plus diyalogunun kurallara dayalı bir düzeni güvence altına almaya ve desteklemeye odaklanması oldukça olası gözükmemektedir (Panda ve Gunasekara-Rockwell, 2021:5).

Dörtlünün, kısa ve orta vadede gayri resmi kalacağı öngörülmektedir. Ancak, pratik iş birliği, politika koordinasyonu ve stratejik istişareler derinleşecektir. Önümüzdeki birkaç yıl içinde, Hint-Pasifik'teki denizcilik alanı farkındalığı, Dörtlü'nün en önemli önceliklerinden biri olacaktır, çünkü Dörtlü, birleşik bir denizcilik tablosu sunarak üç hedefi gerçekleştirmeyi ummaktadır. İlk olarak, Çin'in Hint-Pasifik'teki denizcilik faaliyetlerini yakından takip edebilir; yalnızca Çin'in donanma faaliyetlerini değil, aynı zamanda Çin'in büyük balıkçı filosunu da. İkinci olarak, kendisini bölgesel bir "kamu malı" sağlayıcısı olarak sunabilir. Dörtlü'nün bakış açısına göre, birleşik ve gerçek zamanlı bir denizcilik tablosu, Güneydoğu Asya ülkelerinin ve Pasifik Adaları ülkelerinin, özellikle balık kaynaklarının Çin tarafından sömürülmesini önlemek için deniz haklarını daha iyi korumalarına olanak sağlayacaktır (Wei,2022: 300).

İkinci olarak, Dörtlü, gayri resmi bir üst düzey güvenlik diyalogundan, deniz güvenliğinden altyapı geliştirmeye, iklim değişikliğine, tedarik zinciri dayanıklılığına, kritik ve gelişmekte olan teknolojilere ve siber güvenliğe kadar geniş bir yelpazedeki konuları kapsayan çok katmanlı bir liderler zirvesine dönüştükçe ve misyonu genişledikçe, odak noktasının daralması ihtimali gündeme gelecektir (Ibid., 301).

Dörtlü'nün temel ortak çıkarı, güç dengesinin korunması yoluyla Asya'da istikrarın sağlanmasıdır. Ancak Çin'in tehdidinin boyutu ve aciliyeti ve buna nasıl yanıt verileceği konusunda dörtlü arasında önemli farklılıklar devam etmektedir. İronik bir şekilde, Dörtlü'nün geleceği büyük ölçüde Çin'in ellerindedir. Pekin'in deniz baskısı ve stratejik varlığı doğu Hint Okyanusu'nda yoğunlaşırsa, bu durum hem Avustralya hem de Hindistan'ın tehdit algılarını daha da artıracak ve muhtemelen dörtlü, deniz tatbikatları da dahil olmak üzere daha yoğun ve açıkça stratejik bir anlaşmaya dönüşecektir (Graham ve Carr,2018: 4-7).

Kaynakça

- Aamer, F., & Chanlett-Avery, E. M. M. A. (2025). Cementing the Quad in the Indo-Pacific. A report from the Asia Society Policy Institute.
- Bloomfield, A. (2016). To Balance or to Bandwagon? Adjusting to China's Rise During Australia's Rudd-Gillard Era, *The Pacific Review*, vol.29, no.2, 259-282.
- Campbell, K. (2020). How Asia Navigates the US – China Rivalry, Bitounis, L. & Price, J. (Eds.), *The Struggle for Power US – China Relations in the 21th Century* içinde (ss.67-76), The Aspen Institute.
- Chattopadhyay, P., & Tripathy, A. K. (2020). Role of QUAD in Asian Balance of Power. *Politico*, joint issue. 20-29.

- Deb, S. & Wilson, N. (2021). The Coming of Quad and the Balance of Power in the Indo-Pacific, *Journal of Indo-Pacific Affairs*, 4(9), 111-121.
- Envall, H. (2019). The Quadrilateral Security Dialogue: Towards an Indo-Pacific Order?. RSİS, Policy Report.
- Graham, E., & Carr, A. (2018). The Quad deserves its second chance. *Debating the QUAD*, 4.
- Hall, I. (2018). Meeting the Challenge: The case for the Quad. *Debating the Quad*, 13.
- He, K. (2008). Institutional balancing and international relations theory: Economic interdependence and balance of power strategies in Southeast Asia. *European Journal of International Relations*, 14(3), 489-518.
- He, K. (2021). The Balance of Infrastructure in the Indo-Pacific: BRI, Institutional Balancing, and Quad's Policy Choices. *Global Policy*, 12(4), 545-552.
- He, K. & Feng, H. (2025). The Positive Externalities of US-China Institutional Balancing in the Indo-Pacific, *International Affairs*, 101:1, 35-52.
- Hughes, S. D. (2022). The Quad: A Mature Counterbalance in the South China Sea. Naval War College.
- Ishfaq, U. (2020). Balance of power between Pakistan&India; China's Role, Kashif Ashfaq and Saima Gul, *Global Regional Review*, 8(3), 324-329.
- Is QUAD an Asian NATO in Making? (2025), Chintan Research Foundation, issue brief no.4.
- Joshi, Y., Nishida, I., & Rajeev, N. (2021). *Institutionalising the Quad: Can it Seize the Momentum for the Future?*. Institute of South Asian Studies.
- Kliem, F. (2020). Why quasi-alliances will persist in the Indo-Pacific? The fall and rise of the quad. *Journal of Asian Security and International Affairs*, 7(3), 271-304.
- Koga, K. (2021). Japan and the Development of Quadrilateral Cooperation. *Pensamiento Propio* 54, 157-186.
- Koga, K. (2023). Institutional Dilemma: Quad and ASEAN in the Indo-Pacific. *Asian Perspective*, 47(1), 27-48.
- Kulsoom, S., Hussain, I., & Shah, M. N. U. H. (2025). The QUAD and East Asian Security: Evaluating Its Role in Countering China's Influence. *Journal of Religion and Society*, 3(01), 37-51.
- Lee, L. (2020). *Assessing the Quad: Prospects and Limitations of Quadrilateral cooperation for advancing Australia's Interests*. Lowy Institute for International Policy.
- Mohan, G., & Govella, K. (2022). The future of the Quad and the emerging architecture in the Indo-Pacific. *The German Marshall Fund of the United States*, Policy Paper.
- Panda, J. P., & Gunasekara-Rockwell, E. (2021). Quad Plus: Shaping relationships in the Indo-Pacific?, Jagannath P. Panda and Ernest Gunasekara-Rockwell (Eds.), *Quad Plus and Indo-Pacific* (içinde ss.1-13). London: Routledge.
- Paul, T.V. (2019). When Balance of Power meets Globalization: China, India and the Small States of South Asia, *Politics*, vol.39(1), 50-63.
- Quad Foreign Ministers' Meeting Joint Statement. (2024).
- Rossiter, A., & Cannon, B. J. (2023). Quad in the Indo-Pacific: Role of Informality in Countering China. *Institute for Security and Development Policy*, 7, 3.

- Sarkar, M. G. (2020). China and QUAD 2.0: Between Response and Regional Construct. *Maritime Affairs: Journal of the National Maritime Foundation of India*, 16(1), 110-130.
- Singh Rai, M. (2022). *Revisiting QUAD ambition in the Indo Pacific leveraging Space and Cyber Domain*. arXiv e-prints, arXiv-2209.
- Tarapore, A. (2023). Zone balancing: India and the Quad's new strategic logic. *International Affairs*, 99(1), 239-257.
- The “Quad”: Security Cooperation Among the United States, Japan, India, and Australia (2022), CRS Report.
- Wickes, R., Adams, M. & Brown, N. (2021). *Economic Coercion by China: The Impact on Australia's Merchandise Exports*, Institute for International Trade, Working Paper Series, 4.
- Wilkins, T. S. (2019). The Quad process: The evolution of diplomatic and maritime security cooperation in the Indo Pacific. *Policy Brief*, 1-10.
- Wei, Z. (2022). The Evolution of the ‘QUAD’: Driving Forces, Impacts, and Prospects. *China International Strategy Review*, 4(2), 288-304.

AZƏRBAYCAN KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ BEYNƏLXALQ TICARƏTİNDƏ ASILILIQ VƏ DIVERSİFİKASIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Dependency and Diversification Issues in the International Trade of Azerbaijan's Agricultural Products

Famil Vəli oğlu RÜSTƏMOV¹

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının beynəlxalq ticarətində asılılıq və diversifikasiya məsələləri ölçülə bilən yanaşmalarla təhlil edilir. Coğrafi və məhsul konsentrasiyasını qiymətləndirmək üçün Herfindahl–Hirschman indeksi (HHI), konsentrasiya əmsalları (CRk) və müqayisəli üstünlük göstəricilərindən istifadə olunur. Paralel olaraq, prioritet istiqamətləri seçmək üçün məhsul–bazar matrisi, giriş baryerlərini anlamaq üçün tarif və qeyri-tarif maneələr xəritəsi, daşınma xərci və vaxt həssaslığını qiymətləndirmək üçün logistika ssenariləri (dəhlizlər, soyuducu zəncir, multimodal marşrutlar) qurulur. Tapıntılar göstərir ki, ixrac axınlarında Rusiya bazarına yüksək yönümlülük dayanıqlılığı zəiflədir; diversifikasiya üçün Aİ (sertifikatlı nişlər: fındıq, nar şirəsi və s.), Körfəz/Yaxın Şərq (halal standartlı şirə/konserv), Türk Dövlətləri Təşkilatı (mövsüm pəncərələri üzrə təzə meyvə-tərəvəz) və Mərkəzi/Şərqi Asiya (orta-uzunmüddətli hədəf) prioritetdir. Siyasət paketi olaraq GlobalG.A.P./HACCP uyğunluğunun dəstəklənməsi, soyuq zəncir və multimodal logistikanın gücləndirilməsi, ticarət evləri və rəqəmsal bazar məlumat sistemlərinin genişləndirilməsi, habelə brendləşmə və emal dəyərinin artırılması təklif olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, kənd təsərrüfatı ticarəti, asılılıq, diversifikasiya, qeyri-tarif maneələr, logistika

Abstract

This paper examines dependence and diversification in Azerbaijan's international trade of agricultural and food products using measurable frameworks. Geographic and product concentration are assessed through the Herfindahl–Hirschman Index (HHI), concentration ratios (CRk), and revealed comparative advantage indicators. In parallel, we construct a product–market matrix to rank priority destinations, a map of tariff and non-tariff barriers to identify entry frictions, and logistics scenarios (corridors, cold-chain capacity, multimodal routes) to gauge cost and time sensitivity. Findings indicate that strong orientation toward the Russian market undermines resilience; diversification priorities include the EU (certified niches such as hazelnuts, pomegranate juice), the Gulf/Middle East (halal-compliant juices/conserves), the Organization of Turkic States (fresh fruit-vegetables via seasonal windows), and Central/East Asia (medium-to-long-term target). Policy recommendations comprise supporting GlobalG.A.P./HACCP compliance, strengthening the cold chain and multimodal logistics, expanding trade houses and digital market-intelligence systems, and enhancing branding and value-added processing.

Keywords: Azerbaijan, agricultural trade, dependence, diversification, non-tariff measures, logistics

¹ i.f.d., dosent, AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu, “Aqrar sektorun iqtisadi problemləri” şöbəsinin müdiri, E-mail: Familrustamov456@gmail.com Tel: 0702333335

Giriş

Azərbaycanın qeyri-neft ixracında kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının payı illər üzrə artmaqda olsa da, ticarət axınlarının məhdud sayda bazarda (ilk növbədə şimal istiqamətində) yüksək konsentrasiyası sektorun dayanıqlılıq göstəricilərini zəiflədir. Bu cür asılılıq, geosiyasi gərginliklər, valyuta dalğalanmaları, fitosanitar nəzarətin sərtləşdirilməsi və sərhəd-keçid proseslərində gecikmələr kimi amillər vasitəsilə ixracatçılar üçün xərc artımına, gəlir volatilliyinə və bazar çıxışının qeyri-müəyyənliyinə yol açır. Eyni zamanda, məhsul strukturunda təzə meyvə-tərəvəz kimi tez xarab olan malların böyük paya malik olması logistik zəncirin keyfiyyətinə həssaslığı daha da artırır.

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq ticarətində asılılıq problemini iqtisadi baxımdan izah etmək və diversifikasiya üçün prioritet istiqamətləri ölçülə bilən çərçivədə müəyyənləşdirməkdir. Bunun üçün coğrafi və məhsul konsentrasiyasını Herfindahl–Hirschman indeksi (HHİ) və konsentrasiya əmsalları (CRK) ilə qiymətləndirir, məqsədli bazar seçimi üçün məhsul–bazar matrisindən, giriş baryerlərinin xəritələşdirilməsi üçün tarif və qeyri-tarif (SPS və s.) maneələr xəritəsindən, daşınma vaxtı və xərc həssaslığını anlamaq üçün logistika ssenarilərindən (dəhlizlər, soyuq zəncir, multimodal marşrutlar) istifadə edildi. Yanaşma həm təsviri statistik materialı, həm də indeksləşdirmə və xəritələndirmə vasitələrini birləşdirərək praktiki qərar dəstəyinə yönəlir.

Diversifikasiya üç səviyyədə nəzərdən keçirilir: coğrafi (Aİ, Körfəz ölkələri/Yaxın Şərq, Türk Dövlətləri Təşkilatı məkanı, Mərkəzi/Şərqi Asiya), məhsul (təzə məhsullarla yanaşı, emal dəyəri yüksək olan şirə, konserv, quru meyvələr və s.) və institusional (sertifikatlaşdırma – GlobalG.A.P., HACCP; ticarət sazişləri; ticarət evləri və rəqəmsal bazar məlumat sistemləri). Bu çərçivə əsasında formalaşdırılan nəticələr təkbazarlı risklərin azaldılmasına, ixracın gəlir keyfiyyətinin artırılmasına və ərzaq təhlükəsizliyi baxımından dayanıqlı ticarət strukturunun qurulmasına xidmət edir.

Məqalənin töhfəsi ondan ibarətdir ki, asılılığı yalnız təsviri göstəricilərlə deyil, ölçülə bilən konsentrasiya indeksləri və maneə-xərc yanaşması ilə eyni metodoloji çərçivədə təqdim edir. Diversifikasiya üzrə təkliflər isə məhsul və bazar kəsişməsində icra oluna bilən siyasət paketləri kimi formalaşdırılır.

Bazar konsentrasiyası və iqtisadi risklər

Konsentrasiya göstəriciləri: HHİ və CRK

Asılılıq dərəcəsini ölçmək üçün bazar konsentrasiyası Herfindahl–Hirschman indeksi (HHİ) ilə də qiymətləndirilir. ABŞ Ədliyyə Departamenti və Federal Ticarət Komissiyası tərəfindən monopolizasiyanın qarşısını alma məqsədilə 1982-ci ildən istifadə olunan Herfindahl–Hirschman indeksi (HHİ) bazar təmərküzləşməsinə aşağıdakı formül üzrə ölçür:

$$HHI = \sum_{i=1}^n s_i^2$$

burada S_i — ixracın ölkələr üzrə paylarıdır (0–1 intervalında). HHİ 0–1 (və ya 0–10 000) şkalasında ölçülür; 0-a yaxın dəyərlər yüksək diversifikasiyanı, 1-ə (10 000-ə) yaxın dəyərlər isə yüksək konsentrasiyanı göstərir.

Paralel olaraq CR1/CR2 (ən böyük 1–2 bazarın cəmi) göstəricisi də istifadə olunur. Mövcud statistika bir sıra əsas məhsullar üzrə Rusiyanın CR1 kimi çox yüksək paya malik olduğunu

göstərir. HHI-ni sadə “2-bazar” (Rusiya + “digər bazarlar”) yanaşması ilə hesablasaq belə, dəyərlər “yüksək konsentrasiya” zonasında qalır:

Məhsul (2023)	Rusiyanın payı (məbləğ, %)	Sadə HHI (2-bazar)	Şərh
Gilas	99.06	~0.982	Demək olar ki, təkəbazlı asılılıq
Pomidor	96.65	~0.935	Yüksək asılılıq, yüksək HHI
Alma	90.40	~0.819	Çox yüksək konsentrasiya
Kartof	90.79	~0.824	Çox yüksək konsentrasiya
Xurma	89.64	~0.805	Çox yüksək konsentrasiya

*Qeyd: HHI (2-bazar) təqribi olaraq $S_{RU}^2 + (1 - S_{RU})^2$ kimi hesablanıb; real çoxbazar bölgüsündə dəyərlər bundan da **yüksək** ola bilər.*

CR1 göstəricisinin 90–99% aralığında olması və HHI-nin 0.80–0.98 diapazonuna yüksəlməsi şaxələndirmə zərurətini riyazi şəkildə təsdiqləyir.

Risk faktorları və nəticələri

- Tənzimləyici və SPS riskləri: Fitosanitar (SPS) tələblərin qəfil sərtləşməsi, idxal məhdudiyyətləri və ya əlavə yoxlamalar tez xarab olma xüsusiyyətinə malik olan kənd təsərrüfatı (xüsusilə təzə meyvə və tərəvəz) məhsullarında keyfiyyət itkisi və xərc artımı yaradır.
- Geosiyasi və valyuta volatilliyi: Regional gərginliklər, sanksiyaların dolayı təsirləri və məzənnə dalğalanmaları müqavilə qiymətlərinə və ödəniş intizamına ciddi risk yaradır.
- Logistika və soyuq zəncir məhdudiyyətləri: Sərhəd-keçid gecikmələri, marşrut daralmaları, konteyner/terminal koordinasiya çatdırılma vaxtını uzadır və itkiləri artırır.
- Struktur risk: Yüksək CR1/HHI şəraitində rüsum/sənəd rejimində kiçik dəyişikliklər belə böyük təsirlə ötürülür; gəlir volatilliyi artır.

Qeyd edilən faktorların nəticəsində bir sıra hallarda ixrac gəlirlərinin sabitliyi zəifləyir, əməliyyat xərcləri yüksəlir və bazar çıxışının qeyri-müəyyənliyi artırır.

Diversifikasiyanın zəruriliyi və perspektiv istiqamətləri

Diversifikasiya strategiyalarının planlaşdırılmasında məhsul–bazar uyğunluğunun dəqiq qiymətləndirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıdakı cədvəli məhsul və bazar uyğunluğunun nisbi üstünlüklərini qiymətləndirmək və prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirmək üçün tərtib etmişik. Qiymətləndirmə “Yüksək / Orta / Aşağı” səviyyələri üzrə bazar uyğunluğu, mövsümi pəncərə, sertifikat tələbləri və logistika imkanlarının birgə təsiri nəzərə alınmaqla aparılır.

Məhsul	Aİ	Körfəz/Yaxın Şərq (GCC)	Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT)	Mərkəzi/Şərqi Asiya
Pomidor (təzə/istixana)	Orta (SPS/GlobalG.A.P.)	Orta-Yüksək (təravət, dad)	Yüksək (mövsüm pəncərəsi)	Orta (məsafə)
Nar (təzə/şirə/konsentrat)	Orta-Yüksək (niş)	Yüksək (halal/istehlak zövqü)	Yüksək	Orta
Xurma	Orta (SPS niş)	Orta-Yüksək	Yüksək	Orta
Alma (seçilmiş sortlar)	Orta (rəqabət güclü)	Orta	Orta	Orta
Fındıq	Yüksək (emal, sənaye tələbi)	Orta	Orta	Orta
Meyvə-tərəvəz konservləri	Orta	Yüksək	Orta	Orta
Şirələr/konsentratlar	Orta-Yüksək	Yüksək	Orta-Yüksək	Orta
Quru meyvə	Orta	Yüksək	Orta	Orta
Bitki yağları (seçilmiş)	Orta	Orta	Orta	Orta

Göründüyü kimi Aİ ölkələrində sertifikat (GlobalG.A.P., HACCP, ISO) “giriş bileti” rolunu oynayır. Körfəz və Yaxın Şərq ölkələrində halal uyğunluğu və zövq profilinə uyğun brendləşmə vacib amildir. TDT məkanında mövsüm pəncərələri və qısa logistika üstünlük yaradır. Mərkəzi/Şərqi Asiya daha çox orta-uzunmüddətli hədəf kimi qiymətləndirilir.

Coğrafi diversifikasiya ixracın dayanıqlılığını təmin edən əsas mexanizmdir. Müxtəlif regionlar bazar strukturu, istehlak tələbi və iqtisadi potensial baxımından bir-birindən fərqlənir:

- Aİ: Gəlirlilik səviyyəsi yüksək olan ixtisaslaşmış bazar segmentləri (fındıq məmulatları, nar şirəsi/konsentrat). Sertifikatlaşdırma və izlənilənlik tələblərinə uyğunluq məhsulun gəlirliliyini artırır, keyfiyyət göstəriciləri isə bazara çıxış üçün əsas şərtir.
- GCC/Yaxın Şərq: Şirə/konserv və quru meyvədə tələb güclüdür, lakin halal uyğunluğu, qablaşdırma və etiket, brend hekayəsi önəmlidir.
- TDT: Təzə meyvə-tərəvəz və mövsümi üstünlüklərdən irəli gələn çevik ticarət dövryyəsi, logistika və standartların yaxınlaşması ixrac üçün əlverişli şərait yaradır.
- Mərkəzi/Şərqi Asiya: miqyas böyükdür, amma etibarlı soyuducu-logistika zəncirinin qurulması və multimodal daşıma marşrutlarının inkişafı tələb olunur. Mərhələli giriş və investisiya cəlbə uzunmüddətli strategiya üçün məqsəduyğundur.

Məhsul yönümlü diversifikasiya dəyər zəncirinin dərinləşdirilməsi və ixracın gəlir keyfiyyətinin artırılmasını hədəfləyir. Əsas istiqamətlər aşağıdakılardır:

- Təzə məhsulun emal mərhələsinə inteqrasiyası: Pomidor (püre, tomat pastası və digər konservlər), nar (şirə və konsentrat), fındıq (qovurma və pastalar) üzrə emal zəncirinin genişləndirilməsi ixracın əlavə dəyərini artırır.

- Brend potensialı yüksək olan məhsul qrupları: Nar şirəsi, seçilmiş quru meyvələr və fındıq məmulatları milli brendləşmə və ixracda fərqləndirici üstünlüklərə malikdir.
- Keyfiyyət göstəriciləri və izlənilənlik: Sertifikatlaşdırma, mənşə izlənilənliyi, qablaşdırma və məhsulun mənşə hekayəsinin təqdimatı istehlakçı etimadını möhkəmləndirir.

Diversifikasiya siyasətinin mərhələli həyata keçirilməsi resurslardan daha səmərəli istifadəyə və prioritet istiqamətlərin ardıcıl formalaşdırılmasına imkan verir. Bu məqsədlə aşağıdakı prioritet ardıcılıq müəyyənəndirilmişdir:

- 1) Sertifikatlaşdırma tələblərinə cavab verən və yüksək gəlirlilik səviyyəsinə malik məhsul istiqamətləri (məsələn, Aİ bazarı üçün fındıq və nar əsaslı emal məhsulları);
- 2) Ticarət tezliyi və dövriyyə həcmi baxımından üstünlük verən yaxın bazarlar (Türk Dövlətləri Təşkilatı ölkələri – mövsüm uyğunluğu olan məhsullar);
- 3) Brendləşmə və halal standartları üzrə üstünlük daşıyan Körfəz ölkələri bazarları (şirələr, konservlər və quru meyvə qrupları);
- 4) Uzunmüddətli genişlənmə potensialına malik Asiya bazarları (Mərkəzi və Şərqi Asiya – seçilmiş məhsul kateqoriyaları).

Beləliklə, diversifikasiya yalnız ixrac coğrafiyasının genişləndirilməsi deyil, həm də məhsulun dəyər zəncirində daha yüksək mərhələyə keçidin təmin olunması kimi strateji məqsəd daşıyır. Bu proses istehsal strukturunun yenilənməsi, emal dərinliyinin artırılması və ixrac gəlirlərinin sabitləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, diversifikasiya siyasəti yeni bazarlara çıxışı təmin etməklə regionlararası ticarət əlaqələrinin dinamikasını gücləndirir, logistik asılılığı azaldır və milli brendlərin formalaşmasına şərait yaradır. Bu yanaşma Azərbaycanın kənd təsərrüfatı ticarətinin uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini və iqtisadi təhlükəsizliyini əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirir.

İxrac maneələri və logistika strategiyaları

Diversifikasiya qərarlarının icrasında giriş maneələrinin (tarif və qeyri-tarif) təsiri həlledicidir. Aşağıdakı xəritə əsas regionlar üzrə tarif trendləri, SPS/NTM sərtliyi, sertifikatlaşdırma tələbləri və sənədləşmə mürəkkəbliyini xülasələşdirir.

Region	Tarif trendləri	SPS/NTM sərtliyi	Sertifikat/standart	Sənədləşmə mürəkkəbliyi	Qısa qeyd
Avropa İttifaqı (Aİ)	Orta (MFN/sazişlərə görə)	Yüksək	Global G.A.P., HACCP, ISO 22000	Orta–Yüksək	Yüksək gəlirlilik, lakin qatı uyğunluq
Körfəz/Yaxın Şərq (GCC)	Orta	Orta	Halal uyğunluğu, keyfiyyət/etiket	Orta	Dad profili və brend önəmli
Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT)	Aşağı–Orta (seçilmiş güzəştlər)	Orta	Regional tanınma, fitosanitar uyğunluq	Aşağı–Orta	Mövsüm uyğunluğu və qısa logistika
Mərkəzi/Şərqi Asiya	Orta	Orta–Yüksək	Yerli uyğunluqlar (qida təhlükəsizliyi)	Orta–Yüksək	Miqyas böyük, marşrut uzaq

Məhsulun xarakteri (təzə, tez xarab olma, emal olunmuş və s.) və məsafə logistik ssenarinin seçimində əsas determinantdır. Aşağıdakı cədvəl nisbi göstəricilərlə (qısa/orta/uzun; aşağı/orta/yüksək) marşrutların uyğunluğunu ümumiləşdirir.

Dəhliz/Marşrut	Nəqliyyat kombinasiyası	Tərəvət riski (təzə məhsul)	Vaxt (nisbi)	Xərc (nisbi)	Tipik risk/şərh
Şimal (Rusiya istiqaməti)	Avtomobil/Dəmir yolu	Aşağı–Orta	Qısa	Aşağı–Orta	Tənzimləmə/SPS volatilliyi
Qərb – Orta Dəhliz → TR/Aİ	Avto + Dəmir + Dəniz	Orta	Orta	Orta	Terminal koordinasiyası kritik
Cənub → GCC/Yaxın Şərq	Dəniz + Avto	Orta	Orta	Orta	Halal/SPS sənədləri düzgün qurulmalı
Xəzər → KZ/Orta Asiya	Bərə + Dəmir/Avto	Orta	Orta	Orta	Reys cədvəlləri və konteyner təminatı

Təzə meyvə-tərəvəz üçün etibarlı soyuducu-logistika zənciri tələb olunduğu halda emal olunmuş məhsullarda daşınma vaxtına həssaslıq nisbətən aşağıdır. Orta və uzun marşrutlarda multimodal daşınma, sığorta, izlənilənlik və temperatur nəzarətinin vahid planlaşdırılması zəruridir.

Məhsul xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq marşrut seçimi optimallaşdırılmalıdır.

Məhsul qrup(ları)	Uyğun marşrut(lar)	Qısa əsaslandırma
Təzə pomidor, xurma, alma	Şimal (qısa), Orta Dəhliz/TR	Qısa vaxt, yaxın bazar; keyfiyyətin qorunması
Nar (təzə)	Şimal, Orta Dəhliz/TR	Mövsüm uyğunluğu, premium segmentə çıxış
Nar şirəsi/konsentrat, konservlər	GCC, Aİ (dəniz + multimodal)	Təzə məhsula nisbətən vaxt həssaslığı aşağı
Fındıq məmulatları, quru meyvə	Aİ, GCC (dəniz/multimodal)	Yüksək gəlirlilik; brendləşmə imkanı
Bitki yağları (seçilmiş)	GCC, Orta Asiya	Həcm–xərc tarazlığı, tələbat davamlılığı

Maneəların azaldılması və logistikanın optimallaşdırılması üçün siyasət alətləri

- Sertifikatlaşdırma və uyğunluq: Global G.A.P., HACCP, ISO 22000 uyğunluğuna keçid üçün audit, laboratoriya və təlim xərclərinin hədəfli subsidiyalaşdırılması.
- SPS koordinasiyası: Fitosanitar prosedurların əvvəlcədən harmonizasiyası və qarşılıqlı tanınmasının genişləndirilməsi; risk əsaslı yoxlama modelləri.
- Soyuducu-logistika zənciri: Regional soyuducu anbarlar, reefər konteyner təminatı və daşımada temperatur izlənməsi (data-loggers) üçün dəstək.
- Multimodal infrastruktur: Orta Dəhliz bağlantılarında terminal sinxronizasiyası, “single-window” sənədləşmə və rəqəmsal izlənilənliyin inkişafı.
- Rəqəmsal bazar məlumatı: Prioritet bazarlarda tələb–təklif monitorinqi, qiymət siqnalları və etiket/halal tələblərinin dinamik izlənməsi üçün vahid platforma.

- Brendləşmə və mənşə nişanlanması: Qablaşdırma, mənşə hekayəsi və coğrafi göstəricilər vasitəsilə fərqləndirmə.

Maneələrin xəritələndirilməsi və logistika ssenarilərinin seçimi diversifikasiya strategiyasının icrasında əməliyyat xəritəsi rolunu oynayır. Təklif edilən siyasət paketləri (sertifikatlaşdırma dəstəyi, SPS uyğunlaşması, soyuducu-logistika zəncirinin gücləndirilməsi və multimodal koordinasiya) ilə ixracın giriş xərcləri azalır, riskin bölüşdürülməsi genişlənir və bazar dayanıqlılığı yüksəlir. Bu, əvvəldə qeyd etdiyimiz prioritet istiqamətlərin real icrasını sürətləndirir və uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini dəstəkləyir.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ixracın məhdud sayda istiqamətdə cəmlənməsi HHİ/CRk göstəricilərinə əsasən yüksək konsentrasiyanı formalaşdırır, bu isə tənzimləyici, logistik və geosiyasi şoklara həssaslığı artırır. Məhsul–bazar matrisinin tətbiqi coğrafi (Aİ, GCC, TDT, Mərkəzi/Şərqi Asiya), məhsul (emal dəyəri yüksək qruplar) və institusional (sertifikatlaşdırma, izlənilənlik) vektorlar üzrə diversifikasiyanın sistemli çərçivəsini formalaşdırmağa imkan verir. Logistika baxımından marşrutların nisbətən qısa və ya uzun olması, soyuq zəncirin etibarlılığı və multimodal kombinasiyaların tətbiqi ixracın vaxt və xərc həssaslığını müəyyən edən əsas amillərdir. Bu çərçivədə sertifikatlaşdırma və uyğunluq mexanizmləri, SPS prosedurlarının uyğunlaşdırılması, etibarlı soyuducu-logistika zənciri, multimodal koordinasiya, rəqəmsal bazar məlumatı və brendləşmə alətləri praktiki icra üçün əsas mexanizmlər kimi çıxış edir. Onların ardıcıl tətbiqi giriş xərclərini azaldır, riskin coğrafi və məhsul kəsimində bölüşdürülməsini gücləndirir və bazar dayanıqlılığını artırır. Nəticədə, diversifikasiya yalnız coğrafi genişlənmə deyil, həm də dəyər zəncirində yüksəliş (emal dərinliyi, əlavə dəyər, brend kapitalı) yolu ilə ixracın gəlir keyfiyyətini yaxşılaşdırır.

Ümumiləşdirilmiş şəkildə, təklif olunan yanaşma Azərbaycanın kənd təsərrüfatı ticarətində uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətinin möhkəmlənməsinə, iqtisadi təhlükəsizliyin artırılmasına və prioritet bazarlarda dayanıqlı mövqelərin formalaşmasına xidmət edir. Eyni zamanda, metodoloji çərçivə (HHİ/CRk, məhsul–bazar matrisi, maneələr xəritəsi, logistika ssenariləri) gələcək tədqiqatlar üçün ölçülə bilən monitorinq göstəricilərinin (HHİ/CR1 dinamikası, sertifikat uyğunluğuna keçid sürəti, soyuq-logistika tutumu, tranzit müddətləri) qurulmasına imkan verir və siyasət qərarlarının obyektiv qiymətləndirilməsini dəstəkləyir.

İstifadə Olunan Mənbələr

1. 2023-cü ildə mühüm növ məhsulların idxalı (ölkələr üzrə) [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. – müraciət tarixi: 15.06.2025.
https://www.stat.gov.az/source/trade/az/f_trade/xt011_1-015_1.xls
2. İllər üzrə ixracın əmtəə strukturu [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. – müraciət tarixi: 15.06.2025.
https://www.stat.gov.az/source/trade/az/f_trade/xt009_3.xls
3. İxrac icmalı, Sentyabr 2025 [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. – müraciət tarixi: 10.07.2025.
<https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/a4e03d997dedd29c0f847a2fc1e2500d.pdf>

4. İxrac icmalı, Yanvar 2025 [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. – müraciət tarixi: 14.06.2025.
<https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/71f2a76ca8b765e7a3bc995111e7265d.pdf>
5. U.S. Department of Justice & Federal Trade Commission. (2023). Merger Guidelines. Washington, DC. <https://www.justice.gov/atr/merger-guidelines>
6. UNCTAD. (2019). International Classification of Non-Tariff Measures - 2019 version. Geneva.
<https://unctad.org/publication/international-classification-non-tariff-measures-2019-version>
7. WTO. (2017, reprint). Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures (SPS Agreement). Geneva: World Trade Organization.
https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/15-sps.pdf
8. GlobalG.A.P. (2022). Integrated Farm Assurance (IFA) Standard, v6. Cologne.
https://www.globalgap.org/uk_en/for-producers/globalg.a.p.-ifa/ifa-v6/
9. World Bank. (2023). Logistics Performance Index 2023. Washington, DC.
URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/logistics-performance-index>
10. FAO. (2016). Developing the Cold Chain for Agriculture. Rome.
URL: <https://www.fao.org/3/i3940e/i3940e.pdf>

SOSIAL SAHİBKARLIQ: AZƏRBAYCAN VƏ AVROPA İTTİFAQI ÖLKƏLƏRİNİN TƏCRÜBƏLƏRİ

Social Entrepreneurship: Experiences of Azerbaijan and European Union Countries

Rəsmiyyə ABDULLAYEVA¹
Mələk ƏLİYEVA²

Xülasə

Sosial problemlərin həlli hökumətlərin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas hədəflərindən biridir. Son illərdə dünyada, o cümlədən Avropa İttifaqı ölkələrində sosial problemlərin həllinin yeni bir üsulu - sosial sahibkarlıq fəaliyyəti sürətlə inkişaf etməkdədir. Təsədüfi deyil ki, son illərdə Avropa İttifaqı ölkələrində yaranan hər dörd müəssisədən biri sosial müəssisədir. Hökumətlər işsizlik, yoxsulluq, gəlir bərabərsizliyi, həssas qrupların məşğulluğu, sosial rifah və inklüzivlik, habelə ətraf mühitin qorunması istiqamətində sosial sahibkarlığı dəstəkləyir, qanunvericilik bazasını formalaşdırır və müxtəlif stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq edirlər. Bu fəaliyyət növü həm sosial problemlərin həllinə, həm də iqtisadi artım və inklüzivliyə töhfə verir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə daha tez çatmaq üçün sosial sahibkarlığı təşviq etməsi də təsadüfi deyil.

Azərbaycanda isə sosial sahibkarlıq formalaşma mərhələsində olduğundan sosial problemlərin həllində nəzərəcarpacaq rol oynaya bilmir. Bunun əsas səbəbləri qanunvericilik bazasının mövcud olmaması, əhali arasında məlumatlılığın zəifliyi və maliyyə dəstəyinin məhdudluğudur. Hazırda sosial sahibkarlıq daha çox özünüməşğulluq formasında təzahür edir. Lakin Avropa İttifaqı ölkələrinin mütərəqqi təcrübəsindən faydalanmaqla Azərbaycanda sosial problemlərin həlli, məşğulluğun genişləndirilməsi və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olunmasında sosial sahibkarlığın rolunu artırmaq mümkündür.

Məqalədə Avropa İttifaqı ölkələrinin sosial sahibkarlıq təcrübəsi təhlil olunaraq Azərbaycanın şəraitinə uyğun tətbiq imkanları müəyyənəndiriləcəkdir.

Açar sözlər: Sosial sahibkarlıq, Yoxsulluq, İşsizlik, Gəlir bərabərsizliyi, Avropa İttifaqı

Abstract

Addressing social challenges constitutes a fundamental objective of governments' socio-economic policies. In recent years, social entrepreneurship has emerged as a rapidly developing and innovative approach to mitigating social problems worldwide, including within the countries of the European Union. It is noteworthy that one in every four newly established enterprises in the European Union is a social enterprise. Governments actively support social entrepreneurship as a means to reduce unemployment, alleviate poverty, address income inequality, enhance the employment of vulnerable groups, improve social welfare and inclusivity, and ensure

¹ Professor, AR Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu, Inklüziv sosial inkişaf şöbəsi, e-mail: resmiyyesabir@gmail.com, ORCID ID 0000-0003-1625-1093

² Doktorant, AR Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu, Inklüziv sosial inkişaf şöbəsi, e-mail: melekaliyewa@gmail.com, ORCID ID 0000-0003-1042-4483

environmental protection. To facilitate this, they establish comprehensive legal frameworks, create enabling institutional environments, and implement diverse incentive mechanisms. Social entrepreneurship thus contributes not only to resolving social issues but also to fostering economic growth and promoting inclusivity. Moreover, international organizations, including the United Nations, advocate for social entrepreneurship to accelerate progress toward the Millennium Development Goals.

In Azerbaijan, however, social entrepreneurship is still in its formative stage and, consequently, has not yet attained a substantial role in addressing social challenges. The principal obstacles include the absence of a robust legal framework, limited public awareness, and insufficient financial support. At present, social entrepreneurship in Azerbaijan primarily manifests through self-employment initiatives. Nevertheless, by drawing on the advanced practices of European Union countries, the role of social entrepreneurship in Azerbaijan can be significantly strengthened to effectively address social challenges, expand employment opportunities, and contribute to the achievement of sustainable development goals.

This article analyzes the advantages of the social entrepreneurship model in European Union countries and examines its potential applicability within the Azerbaijani context.

Keywords: Social Entrepreneurship, Poverty, Unemployment, Income Inequality, European Union

Giriş

Son illərdə dünyada sosial problemlərin həllində, o cümlədən gəlir bərabərsizliyinin azaldılmasında, işsizliyin ləğvində, məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsində istifadə olunan üsullardan biri də sosial sahibkarlıqdır. “Sosial sahibkarlıq” anlayışı ilk dəfə olaraq XX əsrin sonlarında populyarlaşmağa başlamış və xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə sosial problemlərin qeyri-ənənəvi üsullarla həllinə yönəlmişdir. Sosial sahibkarlığın yaradılması Nobel mükafatı laureatı, Banqladeşli Məhəmməd Yunisin adı ilə bağlıdır. O, 1976-cı ildə “*Grameen Bank*” (“Yoxsullar üçün bank”) yaratmışdır. Bank insanların girov tələb etmədən kiçik kreditlərə çıxışını təmin edirdi. “Grameen Bank”ın məlumatına əsasən kredit götürənlərin 90 faizindən çoxu qadınlar olmuşdur. Yarandığı vaxtdan indiyə kimi bank 7 milyon insana 3 milyard dollardan çox kredit vermişdir (Shin, 2022). Bankın məlumatına görə, kredit götürənlərin 50%-dən çoxu yoxsulluqdan xilas olmuşdur.

1990-cı illərdən etibarən sosial sahibkarlıq Avropa və Şimali Amerikada daha sistemli şəkildə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə sosial müəssisələr müxtəlif sahələrdə - təhsil, səhiyyə, ətraf mühit və s. sahələrdə formalaşmış və dövlətlər bu strukturları dəstəkləməyə başlamışdır.

Hazırda dünyada təxminən 10 milyon sosial sahibkarlıq müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələr hər il təxminən 2 trilyon ABŞ dolları gəlir əldə edir və 200 milyon iş yeri yaradır. Bu müəssisələr dünyadakı bütün bizneslərin təxminən 3%-ni təşkil edir (WEF, 2024). Statistik məlumatlara əsasən, bir sosial müəssisə orta hesabla 18 iş yeri yaradır; median göstərici isə 14-dür (SUA, 2024). 2024-cü ilin məlumatına görə, dünyada təxminən 30 milyon sosial sahibkar var (Dean, 2024)

Avropa Komissiyasının Sosial Biznes Təşkilatının məlumatına əsasən Avropada yeni yaradılmış hər dörd müəssisədən biri, bəzi ölkələrdə isə (məsələn, Finlandiya, Belçika, Fransa və s.) yeni yaradılmış üç hər müəssisədən biri sosial müəssisədir (EC, 2024).

Əvvəlcə sosial sahibkarlığın ənənəvi sahibkarlıqdan nə ilə fərqləndiyinə nəzər salaq. Sosial sahibkarlıq ənənəvi sahibkarlıqdan bir sıra xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Ənənəvi sahibkarlıqda əsas məqsəd mənfəətin əldə olunmasıdır, sosial sahibkarlıqda isə həssas qrupların məşğulluğunun təmin olunması, yoxsulluğun azaldılması, rifahın yaxşılaşdırılması, inklüzivliyin artırılması, sosial müdafiənin gücləndirilməsidir. Sosial sahibkarlıqda rifah birinci, mənfəət isə ikinci dərəcəli hesab olunur. *Sosial sahibkarlar ənənəvi sahibkarlardan fərqli olaraq mənfəət əldə etməkdən çox sosial təsir yaratmağa çalışırlar. Onlar yüksək dəyərlərə malikdirlər, cəmiyyətin ehtiyaclarına qarşı həssas yanaşır və innovativ həllər təqdim edirlər* (Bayramov, 2020). Sosial sahibkarların ən mühüm xüsusiyyəti onların sosial missiyası və sosial inkişafa nail olunmasıdır.

Sosial sahibkarlar maddi fayda və mənfəəti ikinci plana alaraq, əsas hədəf kimi sosial problemlərin həllini seçirlər (İsmayilova, 2020). *Sosial sahibkarlıqda mənfəətin böyük bir hissəsi səhmdarlara dividendlər deyil, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün sərmayə kimi istifadə edilir. Beləliklə, bu, yoxsulluğun və ətraf mühitin pisləşməsinin səbəblərinin aradan qaldırılmasına xidmət edən perspektivli bir yanaşmadır* (Swinburn, 2008).

Sosial problemlərin həlli baxımında sosial sahibkarlıq ənənəvi sahibkarlıqdan daha üstün sayıla bilər. Təbii ki, ənənəvi sahibkarlıq iqtisadi artıma öz töhfəsini verir, büdcə gəlirlərini artırır və s. Lakin, onun məqsədi hansısa sosial qrupun məşğulluq problemini həll etmək deyil. Sosial sahibkarlar iqtisadi inkişaf kimi yoxsulluğun azaldılmasında da mühüm rol oynayırlar (Tanchangya et al., 2020).

Sosial sahibkarlığın üstün tərəflərindən biri də odur ki, o işləmək istəyən, lakin iş tapmaqda çətinlik çəkən insanların işlə təmin olunmasına imkanlar yaradır və dövlətin sosial yükünün yüngülləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Beləliklə də, sosial sahibkarlar dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində hökumət orqanlarına yardım etmiş olurlar. Sosial sahibkarların məqsədlərindən biri də, cəmiyyətin işləmək istəyən üzvlərini əmək fəaliyyətinə cəlb etməklə onların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin edirlər (Defourny & Kim, 2011).

Azərbaycanda isə sosial sahibkarlıq özünün formalaşma mərhələsini yaşayır. Son illərdə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətində həyata keçirilən islahatlar sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Lakin sahibkarlığın digər növlərindən fərqli olaraq, sosial sahibkarlıq modeli ölkəmiz üçün yeni olduğundan, Avropa İttifaqı ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsini öyrənmək və yerli şəraitə uyğunlaşdırmaqla tətbiq etmək faydalı olardı.

I. Sosial Sahibkarlıqla Bağlı Mütərəqqi Təcrübə

Dünya ölkələrində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar və statistik baza formalaşdırılsa da, sosial sahibkarlıqla bağlı statistikanın yetərsizliyi bu istiqamətdə tədqiqatların aparılmasını çətinlik yaradır. Lakin, bir sıra beynəlxalq təşkilatlar sosial sahibkarlığın və sosial müəssisələrin fəaliyyəti ilə bağlı sorğular keçirir, tədqiqatlar aparır, statistik baza formalaşdırırlar. Bunlara misal olaraq, Qlobal Sahibkarlıq Monitorunu (Global Entrepreneurship Monitor) (GEM, 2024), Qlobal Sosial Sahibkarlıq Şəbəkəsini (Global Social Entrepreneurship Network) (Knowledge Train, 2023), Avropa Şəhərlər Şəbəkəsini (REVES) (REVES, 2023) və s. göstərmək olar. Bu təşkilatlar ölkələrdə sorğular vasitəsilə sosial sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətlərinin həm regional, həm də sahəvi qiymətləndirilməsinə nail olmuşlar.

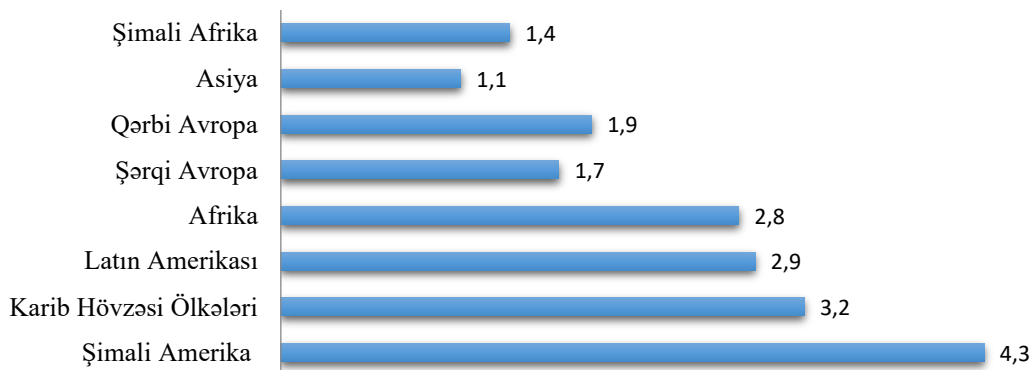
2016 və 2019-cu illərdə “Thomson Reuters Foundation” tərəfindən “Sosial sahibkar olmaq üçün ən yaxşı ölkələr” adlı sorğu keçirilmişdir. Sorğuda 44 ölkənin hər birindən 20 ekspert (sosial sahibkarlar, elm adamları, investorlar və s.) iştirak etmişdir. Nəticələrin təhlili zamanı 0-100 ballıq

şkaladan istifadə olunmuşdur. Burada “*tam razıyam*” cavabı - 100, “*razıyam*” - 75, “*heç biri*” - 50, “*razi deyiləm*” - 25, “*qətiyyənlə razı deyiləm*” - 0 kimi qiymətləndirilmişdir. Ölkələr yaxşıdan pisə doğru sıralanmışdır. 2019-cu ilin nəticələrinə görə Kanada 1-ci yer, Avstraliya 2-ci yer, Fransa 3-cü yer, Belçika 4-cü yer, Sinqapur 5-ci yer, Danimarka 6-cı yer, Niderland 7-ci yer, Finlandiya 8-ci yer, İndoneziya 9-cu yer, Çili 10-cu yerdə olmuşdur.

Qeyd edək ki, 2016-cı ilin tədqiqatında isə ABŞ birinci pillədə idi. İki tədqiqat arasındakı dövrdə reytingdə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Məsələn, Avstraliya 26-cı yerdən 2-ci yerə, Fransa isə 10-cu yerdən 3-cü yerə yüksəlmişdir (Borzaga et al., 2020).

“Qlobal Sahibkarlıq Monitoru” Təşkilatı isə regionlar üzrə sosial sahibkarların fəallıq səviyyəsini 5 ballıq şkala üzrə qiymətləndirmişdir (Qrafik 1).

Qrafik 1. Regionlar Üzrə Sosial Sahibkarların Fəallıq Səviyyəsi

Mənbə: GEM, 2020

Təşkilatın hesablamalarına görə, sosial sahibkarların fəallığının ən yüksək səviyyədə (4,3) olduğu region Şimali Amerikadır. Sosial sahibkarlığın yaxşı inkişaf etdiyi regionlar Şimali Amerikadan sonra Karib hövzəsi (3,2), Latin Amerikası (2,9) və Afrikadır (2,8). Digər regionlara nisbətən Şərqi və Qərbi Avropalı sosial sahibkarların fəallıq səviyyəsi isə aşağıdır, müvafiq olaraq 1,7 və 1,9-dur. Sosial sahibkarların ən zəif fəallıq göstərdiyi region Şimali Afrika (1,4) və Asiyadır (1,1).

“Qlobal Sahibkarlıq Monitoru” Təşkilatının hesablamalarına görə sosial sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət növləri üzrə bölgüsündə ən yüksək pay sosial təminat (15,3%) və mədəniyyət və incəsənətə (11,8%), ən aşağı pay isə kənd təsərrüfatına (2,6%) aiddir (Bosma et al., 2021).

Avropa Komissiyasının məlumatına görə, Avropadakı bütün müəssisələrin təqribən dördü biri sosial müəssisələrdir və bu müəssisələrdə Belçikada iqtisadi fəal əhalinin 4,1%-i, Finlandiyada 7,5%-i, Fransada 3,1%-i, İtaliyada 3,3%-i, Sloveniyada 5,4%-i fəaliyyət göstərir (Bikse and Linde, 2016).

İndi isə Avropa İttifaqı ölkələrinin bir neçəsinin sosial sahibkarlıqla bağlı qabaqcıl təcrübələrinə nəzər salaq.

İtaliya. Sosial sahibkarlıq İtaliyada davamlı şəkildə inkişaf etməkdədir. İtaliya sosial sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarını, qanunvericilik bazasını formalaşdıran ilk ölkələrdən biridir. Bu ölkədə kooperativ hərəkəti böyük tarixə malikdir. Sosial

sahibkarlıq əsasən kooperativ hərəkətinin inkişafında özünü göstərir və uzun müddət ərzində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən olmuşdur. Böhranlar zamanı, habelə iqtisadi tənəzzül dövrlərində kooperativlər səhiyyə, təhsil, sosial xidmətlərin göstərilməsi kimi iqtisadi fəaliyyət sahələrində etibarlı dayaq rolunu oynamışdır. Təsədüfi deyildir ki, hazırda İtaliyada yüzillik tarixə malik sosial kooperativlər mövcuddur. Bununla əlaqədar olaraq, İtaliya ərazisində sosial sahibkarlıq subyektləri sosial kooperativ formasında fəaliyyət göstərirlər. İtaliyada sosial sahibkarlıq müəssisələri sosial kooperativlər modeli ilə tanınırlar. Bu kooperativlər iki əsas kateqoriyaya (Tip A və Tip B) bölünür. Tip A kooperativlər sosial xidmətlər (səhiyyə, təhsil, yaşlılara və uşaqlara xidmət), Tip B kooperativlər isə işsizlərin və digər həssas qrupların əmək bazarına integrasiyası istiqamətlərində fəaliyyət göstərirlər.

İtaliyada “Sosial kooperativlər haqqında” Qanunun qəbul edilməsi bu sahənin inkişafı üçün stimül olmuşdur. Belə ki, İtaliyada 2005-ci ildə 5000-dən çox sosial kooperativ mövcud idisə, 2011-ci ildə isə onların sayı 7300-ə çatmışdır. Bu müəssisələrdə 267 min işçi (o cümlədən əhalinin həssas qruplarını təmsil edən 30 min işçi) çalışmışdır. İtaliyada keçən əsrin əvvəllərində sosial kooperativlərin yüksək artım və inkişaf tempi qeydə alınmışdır. Sosial kooperativlərin ümumi dövriyyəsi 2015-ci ildə 7 milyard avro təşkil etmişdir. Dövriyyənin yarından çoxu sosial xidmətlər göstərən kooperativlərin payına düşmüşdür. Sosial kooperativlərin 30%-i sosial integrasiya ilə məşğuldur.

İtaliyada məşhur sosial sahibkarlıq şəbəkələrindən biri **“Gruppo Cooperativo CGM”**dir. Şəbəkə özündə 800-dən çox sosial kooperativ birləşdirir və ailələr, yaşlılar, uşaqlar və əqli-fiziki məhdudiyyətli şəxslərə xidmətlər göstərir. Bu kooperativlər sosial xidmət, ətraf mühit, kənd təsərrüfatı kimi sahələrdə fəaliyyət göstərirlər.

İtaliyada digər bir sosial sahibkarlıq müəssisəsi **“La Cordata”**dir. Müəssisə sığınacaq, gənclər, təhsil və sosial integrasiya sahələrində fəaliyyət göstərir. **“La Cordata”** miqrantlar, evsizlər və sosial risk qrupundakı şəxslər üçün yaşayış və sosial integrasiya proqramlarını həyata keçirir.

“Liberamente Cooperativa Sociale” sosial bərpa, məhkumların reintegrasiyası sahəsində fəaliyyət göstərən sosial sahibkarlıq subyektidir. Həbsxana sistemi daxilində və cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş şəxslərin sosial və əmək həyatına integrasiyasını təmin edir. Psixoloji və hüquqi dəstək proqramları ilə seçilir.

“Consorzio SIS (Solidarietà e Innovazione Sociale)” sosial müəssisəsi isə əlilliyi olan şəxslərin və işsizlərin əmək bazarına integrasiyası üçün layihələr icra edir, əmək sferasına integrasiyaya, sosial innovasiyaların genişləndirilməsinə töhfələr verir.

Fransa. Fransa iqtisadiyyatında da sosial müəssisələr mühüm rol oynayır. Statistik məlumatlara əsasən 2015-ci ildə Fransada sosial müəssisələrin və kooperativlərin payına iqtisadiyyatda məşğul olanların 10,3 faizi, ÜDM-in təqribən 8 faizi düşmüşdür. Son illərdə sosial müəssisələr tərəfindən 440 min yeni iş yeri açılmışdır. Bu, həmin sahədə məşğulluğun 23% artımını əks etdirir. Fransada sosial sahibkarlıq idman və əyləncə, sosial təminat, maliyyə və sığorta, mədəniyyət və incəsənət, təhsil, səhiyyə sahələrində daha fəal şəkildə inkişaf etmişdir.

Sosial sahibkarlıq sahəsində münasibətləri 2014-cü ildə qəbul edilən "Loi sur l'Économie Sociale et Solidaire" Qanunu tənzimləyir və sosial müəssisələrin tanınması və dəstəklənməsi üçün hüquqi çərçivə yaradır. Fransada sosial sahibkarlıq müəssisələri müxtəlif təşkilati-hüquqi hüquqi formalarda ((əməkdaşlara məxsus olan kooperativlər (Société Coopérative et Participative),

ictimai maraqlar üçün yaradılmış kooperativlər (Société Coopérative d'Intérêt Collectif), xeyriyyə, təhsil və sosial xidmət sahələrində aktiv olan qeyri-kommersiya təşkilatları (Association) və Sosial və kollektiv müəssisələr (Économie Sociale et Solidaire) fəaliyyət göstərə bilirlər.

Fransada bir sıra sosial sahibkarlıq müəssisələri məşhurdur. Onlar arasında “Juratri” daha populyardır. O, 1993-cü ildə Fransanın Lons-le-Saunier bölgəsində Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət kimi yaradılmışdır. 2006-cı ilin sonundan isə kooperativ kimi fəaliyyət göstərmişdir. Yarandığı gündən əmək bazarından kənarda qalan insanlar üçün sosial məsuliyyət daşımaqla, məişət, sənaye, elektrik və elektron avadanlıqların tullantılarının çeşidlənməsi ilə bağlı iqtisadi layihə olmuşdur. Hazırda “Juratri”nin satış dövriyyəsi 7,5 milyon avroya bərabərdir. İndiyədək “Juratri” tərəfindən 30000 tondan çox tullantı emal edilmişdir. “Juratri” 2012-ci ildə innovativ infrastrukturunu ilə təkrar emal sahəsində lider olmaq üçün 2 milyon avro sərmayə qoymuşdur. O, bu məbləğin 65%-ini öz vəsaiti, 35%-ini isə Baş Şura, Regional Şura, Fransa Ətraf Mühit və Enerji İdarəetmə Agentliyi və Avropa Regional İnkişaf Fondu tərəfindən verilən subsidiyalar hesabına investisiya etmişdir (OECD/European Commission, 2013).

Əməkdaşlıq üçün müəssisə dövlətdən hər il vəsait alır. Bu cür proqramlardan faydalanmaq istəyənlər məşğulluq idarəsində qeydiyyatdan keçməlidirlər. Sonra onlar müəyyən müddət üçün işə götürürlər. “Juratri” 2011-ci ildən ixtisası olmayanlara, gənclərə və sosial müavinət alanlara dəstək olmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Almaniya. Bu ölkədə sosial sahibkarlıq daha çox həssas qrupların (yaşlıların, miqrantların, və əlilliyi olan şəxslərin və s.) dəstəklənməsi, təhsil sahələrində geniş yayılmışdır. Baxmayaraq ki, Almaniya sosial sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən ayrıca qanun yoxdur, amma burada sosial müəssisələrin bir neçə hüquqi forması mövcuddur:

- Sosial məqsədlər üçün istifadə olunan GmbH (məhdud məsuliyyətli şirkət)
- Vergilərdən azad edilmiş sosial məqsədli MMC - Gemeinnützige GmbH
- Sosial layihələri idarə etmək üçün - Stiftung (fond);
- Sosial sahibkarlıq fəaliyyəti üçün ənənəvi model - Kooperativlər.

Almaniyada sosial müəssisələrin maliyyələşməsində həm dövlət, həm də Avropa İttifaqı fondları iştirak edir.

Statistik məlumatlara əsasən, 2023-cü ilin əvvəlinə olan statistik məlumatlara əsasən Almaniya 100 000-dən çox sosial müəssisə fəaliyyət göstərmişdir və bu müəssisələr 154 000-dən çox sosial sahibkar tərəfindən idarə olunur (Zimmermann, 2024).

Almaniyada bir sıra uğurlu sosial müəssisələr vardır. Onların arasında Viva con Agua, Discovering Hands, Social Bee daha məşhur olanlarıdır. Viva con Agua təmiz suya çıxışı olmayan bölgələr üçün layihələr həyata keçirir. Discovering Hands görmə məhdudiyyətli qadınların işlə təmin olunmasına yardım edir. Social Bee isə, qaçqınların əmək bazarına inteqrasiyasını dəstəkləyir.

II. Azərbaycan Təcrübəsi

Son illərdə dünyada sürətlə inkişaf etməkdə olan sosial sahibkarlığın mövcud vəziyyəti, təəssüflər olsun ki, ölkəmizdə qənaətbəxş deyil. Avropa İttifaqı tərəfindən 2018-ci ilin yanvarında dərc edilmiş “*Şərq Qonşuluqda və Qərbi Balkanlarda Sosial İqtisadiyyat*” adlı hesabat əsasən, Azərbaycanda aktiv sosial sahibkarların sayı elə də çox deyil. Onlar da əsasən illik gəliri 200 min

manatdan az olan və 25 nəfərdən az işçisi olan mikro və kiçik müəssisələrdən ibarətdir. Bu müəssisələr daha çox səhiyyə, sosial təminat, təhsil, turizm sektorunda fəaliyyət göstərirlər.

Sevindirici haldır ki, son illərdə Azərbaycanda sosial müəssisələrin yaradılması, fəaliyyətinin genişləndirilməsi və həyata keçirilməsi ilə bağlı təşəbbüslər artmaqdadır. Azərbaycanda sosial sahibkarlığın yaranması Amerikadan Azərbaycana ingilis dilinin tədrisi məqsədi ilə gəlmiş Tereza Hamlin tərəfindən olmuşdur. Qusarda işlədiyi müddətdə qadınların hazırladığı naxışlı toxunma corablar Tereza Hamlinin diqqətini cəlb etmişdir. O, Qusarda qadınların çoxunun məişət qayğıları səbəbindən evdən kənarda işləmək imkanlarının olmadığını və bu bacarıqlarından istifadə etməkdə çətinlik çəkdiklərini görür. Odur ki, Tereza Hamlin kəndləri və qəsəbələri gəzərək belə corablar toxuyan xanımları axtarıb tapır və onlarla əməkdaşlıq edir. Beləliklə də, o, **“Azerbaijani Socks”** brendini yarada bilir. Hazırda bu brend altında hazırlanan və Azərbaycanın özünəməxsus ornamentlərini əks etdirən corablar həm ölkə daxilində, həm də ölkə hüdudlarından kənarda istənilən yerə çatdırılır. Beləliklə də, Tereza Hamlin **“Azerbaijani Socks”** brendini yaratmaqla ölkəmizdə sosial sahibkarlığın əsasını qoymuşdur.

“Kəşalata” layihəsi Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Məşğulluq Agentliyi və **“Birgə və Sağlam”** İctimai Birliyinin birgə tərəfdaşlığı ilə yaradılmışdır. Bu layihə çərçivəsində autizmlı gənclər və onların ailə üzvləri birlikdə fəaliyyət göstərirlər. Benefisiarlar peşə bacarıqları (müşətilərə servis edilən məhsulların – kofe, şirniyyat və s. hazırlanması) ilə yanaşı autizm haqqında, həmçinin autizmlı şəxslərlə davranış qaydaları haqqında xüsusi təlimlərə cəlb edilirlər (DMA, 2025a).

Bunlardan başqa, Azərbaycanda **Education HUB**, **BUTA Art & Sweets**, **“Hands Art”**, **“Oh La La”**, **“WoWoman”** kimi sosial sahibkarlıq müəssisələri fəaliyyət göstərir. **“Education HUB”** 2016-cı ildə yaradılmışdır. Onun əsas məqsədi sosial sahibkarlığın inkişafına dəstək verməklə qurumlar arasında əlaqələndirmənin və tədris proseslərinin həyata keçirilməsidir. **“BUTA Art & Sweets”** əmək qabiliyyəti məhdud olan qadınların hazırladıqları şirniyyatları satmağa vasitəçilik edir. **“Hands Art”**ın əsas məqsədi əlilliyi olan şəxslərin əl işlərinin tanıtılmasına və satılmasına kömək etməkdir. **“Oh La La”** sosial sahibkarlıq müəssisəsində xanımlar həm asudə vaxtlarını səmərəli keçirə, həm də təlimlərdə iştirak edə bilirlər. Bu kafedə qadınlar öz əl işlərini nümayiş etdirə bilirlər. **“WoWoman”**nın məqsədlərindən biri gənc xanımlara öz potensiallarını reallaşdırmaqdan ötrü zəruri olan dəstəyi verə bilən bir platforma yaratmaqdır. Bu platformanın **“Tech-tech xanım”**, Digital marketing, İT proqramlaşdırması kursları, **“WoW Venture”** startup biznes proqramları, **“WoWoman in me”** kimi iri layihələri olmuşdur.

Ölkəmizdə sosial sahibkarlıqla bağlı uğur nümunələrindən bəzilərinə sadaladıq. Lakin bu nümunələr azdır. Halbuki ölkəmizdə sosial sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ölkədə işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasına, xüsusilə də həssas qruplardan olanların məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Azərbaycanda sosial sahibkarlığın zəif inkişafının bir sıra səbəbləri vardır. Ölkəmizdə sosial sahibkarlıq daha çox özünüməşğulluq formasında təzahür edir. *“Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 aprel 2016-cı il tarixli 1941 nömrəli “Əhalinin özünüməşğulluğunun təmin olunması sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamına* (President.az, 2016) əsasən Özünüməşğulluq proqramı həyata keçirilir. Bu proqram çərçivəsində aztəminatlı ailələrə fərdi təsərrüfatlarının təməlini qoymaq və ya inkişaf etdirmək üçün dövlət vəsaiti hesabına ailəyə birbaşa natura şəklində mal, material və digər əmlakın verilməsi ilə (nağd vəsait olmamaq şərti ilə) dəstək göstərilir. Ailə

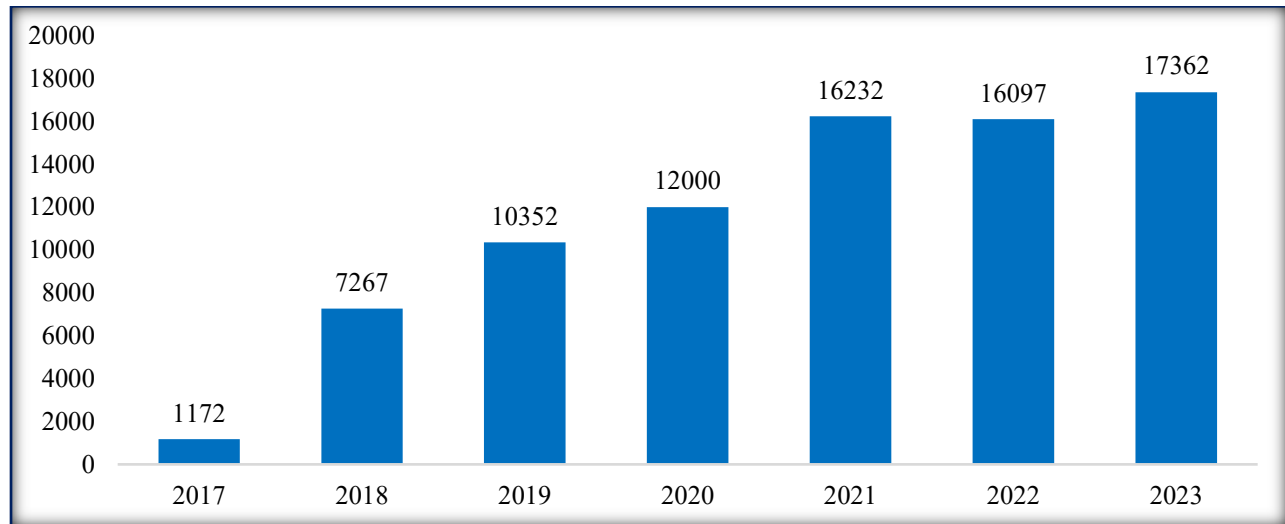
təqdim etdiyi biznes plana uyğun olaraq istehsal və ya xidmət avadanlıqları ilə təmin edilir (AR MLSP, 2025).

Dövlət Məşğulluq Agentliyinin məlumatlarına əsasən 2017-2022-ci illərdə 52051 nəfər özünüməşğulluq proqramına cəlb edilmişdir. Özünüməşğulluq proqramlarına cəlb edilənlərin sayı 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə təqribən 14 dəfə artmışdır (DMA, 2025b).

Özünüməşğulluq proqramı mikro və kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq istəyənlər üçün əlverişli imkanlar yaratdığından, KOBİA 2019-cu ildən bu istiqamətdə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Dövlət Məşğulluq Agentliyi ilə sıx əməkdaşlıq edir, proqramın müxtəlif mərhələlərində dəstək göstərir. *2019-2020-ci illərdə 400-ə yaxın vətəndaş Özünüməşğulluq proqramına qoşulmaq üçün KOBİA-nın xidmətlərindən yararlanmışdır* (KOBİA, 2022).

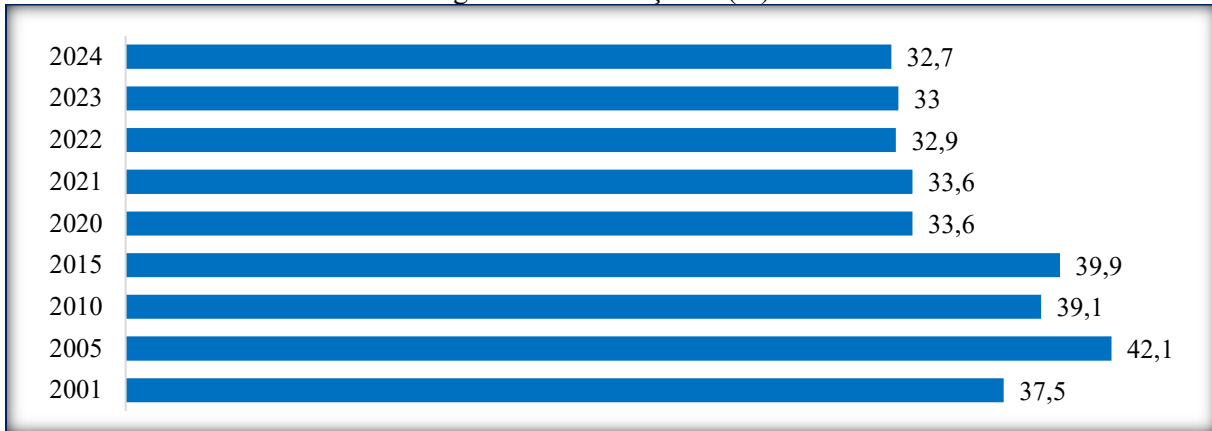
Dövlət Məşğulluq Agentliyinin məlumatlarına 2023-cü ildə isə 17362 nəfər özünüməşğulluq proqramına cəlb edilmişdir (Qrafik 2).

Qrafik 2. Özünüməşğulluq proqramına cəlb edilənlərin sayı (nəfər)

Mənbə: DMA, 2019

Maraqlı cəhət burasındadır ki, aparılan islahatlara və görülməş tədbirlərə baxmayaraq, ev təsərrüfatları büdcəsinin statistik təhlilləri göstərir ki, son illərdə özünüməşğulluqdan gəlirlərin xüsusi çəkisi aşağı düşmüşdür. Belə ki, bu göstərici 2005-ci ildə 42,1% olduğu halda, 2023-cü ildə 33,0% təşkil etmişdir (AR SSC, 2022).

Qrafik 3. Ev təsərrüfatlarında adambaşına düşən gəlirlərin tərkibində özünüməşğulluqdan əldə edilən gəlirlərin xüsusi çəkisi (%)

Mənbə: SSC, 2022

Bu isə özünüməşğulluq proqramlarının davamlı olmadığını göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial sahibkarlıq özünüməşğulluqdan fərqli olaraq davamlı xarakterə malikdir.

Azərbaycanda sosial sahibkarlığın zəif inkişaf etməsinin əsas səbəblərindən biri müvafiq qanunvericilik bazasının olmamasıdır. “Sosial sahibkarlıq” anlayışı “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda təsbit olunmamışdır. Doğrudur, sosial sahibkarlığın biznes modeli olan sosial müəssisə anlayışı “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunun 1.1.20. maddəsinə əsasən, *sosial müəssisə – sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxslərin məşğulluğunun təmin olunması üçün yaradılan ixtisaslaşdırılmış hüquqi şəxsdir* (President.az, 2018). Lakin qanunda təsbit edilən sosial müəssisə isə sosial sahibkarlığın təşkilati-hüquqi forması olan sosial sahibkarlıq müəssisəsi fərqlidir.

Sosial müəssisələr Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən “Sosial müəssisələrin və kvotadan əlavə iş yerlərinin Standartları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 17 mart tarixli 97 nömrəli Qərarının tələblərinə uyğun olaraq yaradılır. Bu Standartların 3.2.1 bəndində göstərilir ki, *“işçilərin orta illik sayının azı 80 faizini Nazirliyin tabeliyində Dövlət Məşğulluq Agentliyinin müvafiq yerli qurumları və ya “DOST” mərkəzlərinin göndərişi ilə işə qəbul olunmuş sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxslər - əlilliyi olan şəxslər, şəhid ailəsinin üzvləri, 20 yaşadək gənclər, yetkinlik yaşına çatmamış uşaqları tərbiyə edən tək və çoxuşaqlı valideynlər, sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqları tərbiyə edən valideynlər, pensiya yaşına iki ildən az qalmış şəxslər, cəzaçəkmə yerlərindən azad edilmiş şəxslər, məcburi köçkünlər təşkil edirlər”*. Bundan başqa, Standartların digər bəndlərində (3.2.2 və 3.2.3) göstərilir ki, *“məşğulluq imkanlarının artırılması üçün iş yerində təlim, o cümlədən peşəyönümü və peşəhazırlığı istiqamətində məsləhət xidmətləri göstərən və şəxslərin peşə-əmək reabilitasiyası ilə bağlı tədbirləri həyata keçirən müəssisələr sosial müəssisə hesab olunur”* (AR NK, 2020).

Fikrimizcə, “Sosial müəssisələrin və kvotadan əlavə iş yerlərinin Standartları”nda qeyd olunan sosial müəssisə ilə sosial sahibkarlıq müəssisəsi eyni deyil. Əslində sosial müəssisələrin müəyyənləşdirilməsində mühüm olan məsələ onun məqsədi və gəlirlərinin sosial məqsədlərə yönəldilməsi olmalıdır. Əgər müəssisənin əsas missiyası sosial ehtiyacların ödənilməsi və ekoloji

problemlərin həllidirsə, qazancının 50%-indən çoxunu öz missiyalarına uyğun şəkildə investisiyalaşdırırsa, bu təsərrüfat subyektləri sosial sahibkarlıq müəssisəsi hesab oluna bilər.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda sosial müəssisələrlə bağlı qanunvericilikdə müəyyən müddəalar olsa da, onlar sosial sahibkarlığı tam tənzimləmə gücündə deyildir. Müvafiq normativ-hüquqi bazanın olmaması bu sahədə çalışmaq istəyən sahibkarların işini də çətinləşdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial sahibkarlıq və sosial müəssisələrlə bağlı Avropanın bir sıra ölkələrdə (Almaniya, Danimarka, Yunanıstan, İtaliya, Bolqarıstan və s.) ayrıca qanunlar mövcuddur.

III. Azərbaycanda Sosial Sahibkarlıqla Bağlı Mövcud Vəziyyətin Sosioloji Sorğu Əsasında Təhlili

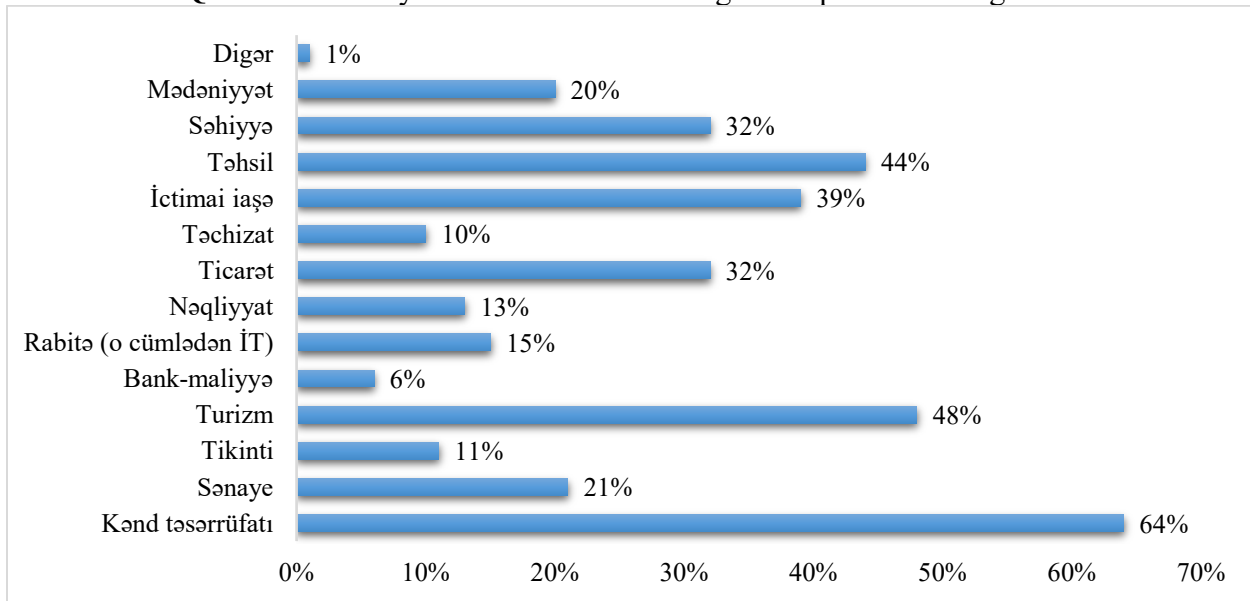
Qeyd etdiyimiz kimi, sosial sahibkarlıq Azərbaycan üçün yeni bir mexanizm olduğundan onun rüşeymləri formalaşmaqdadır. Ölkəmizdə sosial sahibkarlığın mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək, mövcud problemləri aşkar etmək və onların aradan qaldırılmasından ötrü təkliflər hazırlamaqdan ötrü 100 iqtisadçı-ekspert arasında sorğu keçirdik. Sorğuda iştirak edənlərin 14 nəfəri iqtisad elmləri doktoru, 32 nəfəri isə iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, 54 nəfəri isə magistr dərəcəsinə malik olmuşdur.

“*Sosial sahibkarlıq haqqında məlumatınız varmı?*” sualını cavablandıranların 72,5%-i “bəli”, 22,5%-i “qismən məlumatlıyam” cavabını seçmişdir. Bu suala “xeyr” deyənlərin sayı 5,0% olmuşdur. Maraqlıdır ki, iqtisadçılar arasında belə sosial sahibkarlıqla bağlı məlumatı olmayanlara rast gəlmək mümkündür.

“*Azərbaycanda sosial sahibkarlıqla bağlı vəziyyəti necə qiymətləndirirsiniz?*” sualına respondentlərin 54,5%-i vəziyyəti “qeyri-qənaətbəxş”, 36,4%-i “qənaətbəxş” versiyasına üstünlük vermişdir. Respondentlərin 9,1%-i isə “digər” versiyasını seçmişdir. Göründüyü kimi, rəyi soruşulanların yarıdan çoxu Azərbaycanda sosial sahibkarlıqla vəziyyəti məqbul hesab etməmişdir.

“*Azərbaycanda sosial sahibkarlığın inkişafını hansı sahədə perspektivli hesab edirsiniz?*” sualına respondentlərin 64%-i “*kənd təsərrüfatı*” (64%) versiyasını seçmişdir. Görünür, sorğuda iştirak edənlər ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsini daha əhəmiyyətli hesab edirlər. İkinci yerdə 48,0%-lə “*turizm*” olmuşdur.

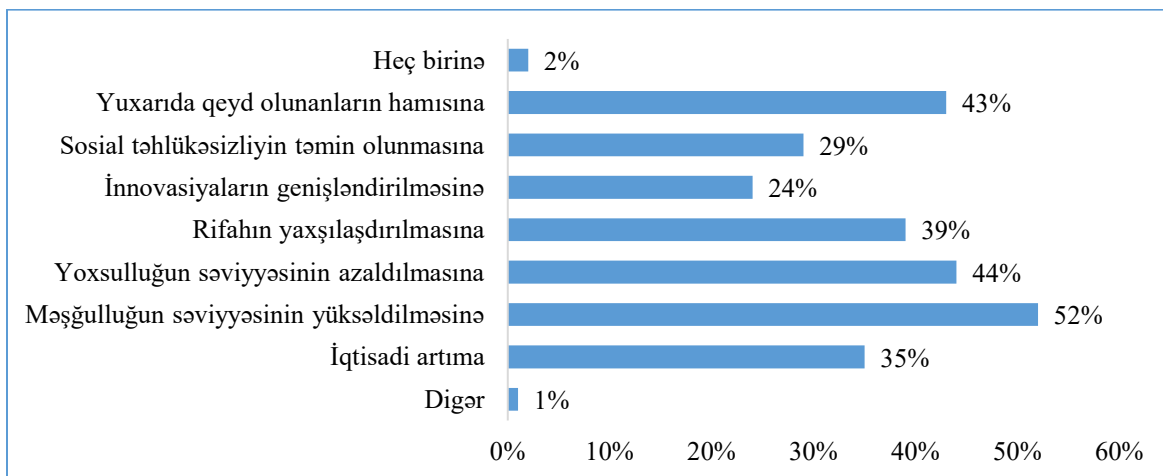
Cavablar arasında sosial sahibkarlıq üçün perspektivli hesab olunan üçüncü sahə “*təhsil*” (44%), dördüncü sahə isə “*ictimai iaşə*” (39%) olmuşdur. Dünyada sosial sahibkarlığın daha çox inkişaf etdiyi “*ticarət*” sahəsi 32%-lə, “*səhiyyə*” ilə bərabər 5-6-cı yerləri bölüşdürür.

Qrafik 4. Azərbaycanda Sosial Sahibkarlığın Perspektivli Olduğu Sahələr

Qeyd: Respondentlərə bir neçə cavab seçmək imkanı verildiyindən cavabların toplam faizi 100-dən çoxdur.

2022-ci ildə Leibniz Sosial Elmlər İnstitutunun (GESIS) Avropa İttifaqı ölkələrində 25 992 gənc respondent arasında apardığı sorğunun nəticələrinə görə sosial sahibkarlıqla məşğul olmaq üçün üstünlük verilən sahələr “təhsil” (46%) və “ətraf mühit” (42%) seçilmişdir. *Bu, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) ilə üst-üstə düşür və gənclərin bu sahələrdə sosial təsir yaratmaq istəklərini əks etdirir* (EC, 2025).

“Fikrinizcə, sosial sahibkarlığın inkişafı Azərbaycanda nələrə səbəb olacaqdır?” sualına respondentlərin 52%-i “məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsinə”, 44%-i “yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasına”, 39%-i “rifahın yaxşılaşdırılmasına”, 35%-i “iqtisadi artıma”, 29%-i “sosial təhlükəsizliyin təmin olunmasına”, 24%-i “innovasiyaların genişləndirilməsinə” variantını seçmişdir. Rəyi soruşulanların 43%-i isə sosial sahibkarlığın “bütün bunların hamısına” səbəb olacağını bildirmişdir.

Qrafik 5. Azərbaycanda Sosial Sahibkarlığın İnkişafının Üstünlükləri

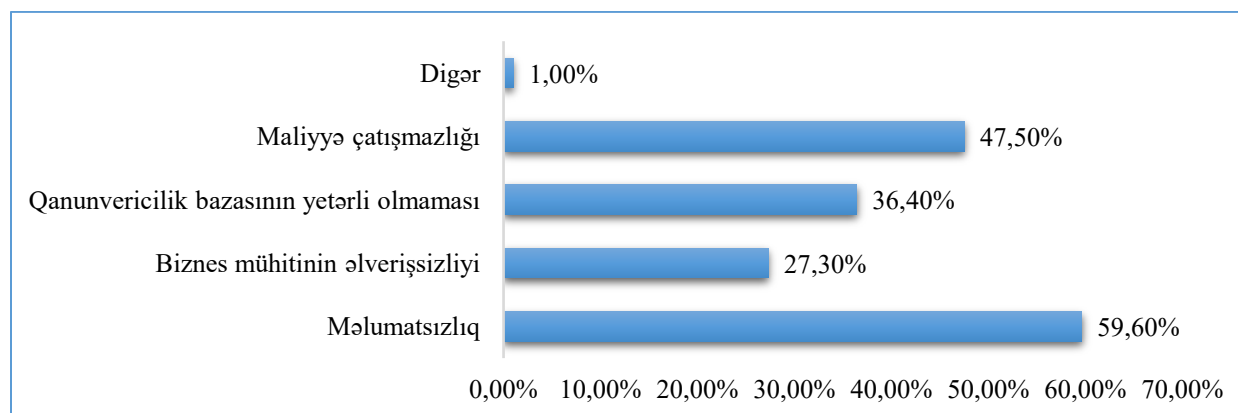
Qeyd: Respondentlərə bir neçə cavab seçmək imkanı verildiyindən cavabların toplam faizi 100-dən çoxdur.

Sosial sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial müəssisələrin yaradılması yaxın perspektivdə dövlətin müəyyən maliyyə vəsaiti xərcləməsinə səbəb olsa da, uzunmüddətli dövrdə bir sıra sahələrin inkişafına, iqtisadi artıma, büdcə vəsaitlərinin artmasına və s. gətirib çıxaracaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda sosial müəssisələrlə bağlı qanunvericilikdə müəyyən müddəalar olsa da, onlar sosial sahibkarlığı tam tənzimləmə gücündə deyildir. Müvafiq normativ-hüquqi bazanın olmaması bu sahədə çalışmaq istəyən sahibkarların işini də çətinləşdirir.

Keçirdiyimiz sorğunun nəticələri də ölkəmizdə sosial sahibkarlığın inkişafına mane olan amillər arasında qanunvericilik bazasının yetərli olmamasını əsas səbəblərdən biri kimi göstərir. “Azərbaycanda sosial sahibkarlığın inkişafına mane olan amillər hansılardır” sualına respondentlərin 59,6%-i “məlumatsızlıq”, 47,5%-i “maliyyə çatışmazlığını”, 36,4%-i “qanunvericilik bazasının yetərli olmamasını”, 27,3%-i “biznes mühitinin əlverişsizliyini” səbəb göstərmişdir.

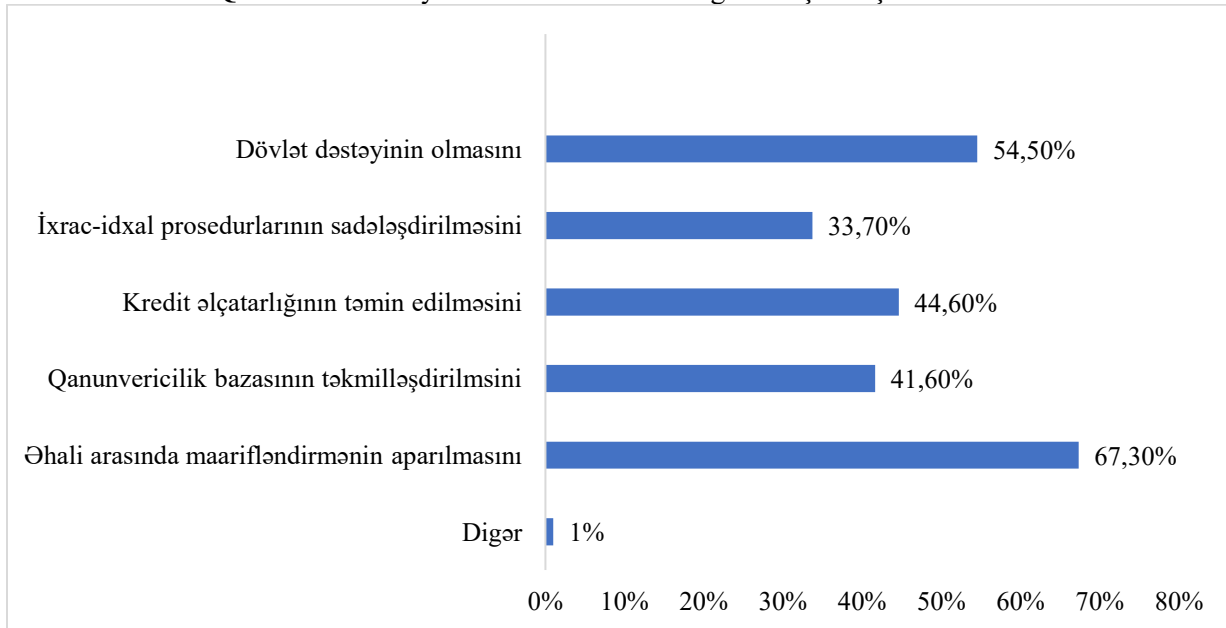
Qrafik 8. Azərbaycanda Sosial Sahibkarlığın İnkişafına Mane Olan Amillər

Qeyd: Respondentlərə bir neçə cavab seçmək imkanı verildiyindən, cavabların toplam faizi 100-dən çoxdur.

Avropa İttifaqı ölkələrində keçirilən sorğunun nəticələrinə görə sosial sahibkarlığın inkişafına mane olan amillər arasında gənc respondentlər “maliyyə çatışmazlığı”nı birinci yerə qoymuşlar. Ölkəmizə nisbətən Avropa İttifaqı ölkələrində sosial sahibkarlıqla bağlı məlumatlılıq səviyyəsi daha yüksəkdir. Odur ki, gənc respondentlərə görə “məlumatsızlıq” 3-cü yerdə qərarlaşmışdır.

“Azərbaycanda sosial sahibkarlığın inkişafı üçün nələri zəruri hesab edirsiniz?” sualını cavablandıranların seçimi arasında ən çox üstünlük verilən (67,3%) variant “əhali arasında maarifləndirmənin aparılması” olmuşdur. Azərbaycanda sosial sahibkarlığın inkişafı üçün respondentlərin 54,5%-i “dövlət dəstəyinin olması”, 44,6%-i “kredit əlçatarlığının təmin edilməsi”, 41,6%-i “qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi”, 33,7%-i “idxal-ixrac prosedurlarının sadələşdirilməsi”, 1%-i isə “digər” cavabını seçmişdir.

Qrafik 9. Azərbaycanda Sosial Sahibkarlığın İnkişafı Üçün Zəruri Amillər

Qeyd: Respondentlərə bir neçə cavab seçmək imkanı verildiyindən, cavabların toplam faizi 100-dən çoxdur.

Cavablar arasında sosial sahibkarlığın inkişafı üçün əhalinin maarifləndirilməsini əhəmiyyətli hesab edənlər ən yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Respondentlər bu sektorun inkişafı üçün dövlət dəstəyi və kredit əlçatanlığı ilə yanaşı, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini zəruri hesab etmişdir. Fikrimizcə də, ölkəmizdə sosial sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi zəruridir. Sosial müəssisələrlə bağlı ayrıca qanunun qəbul edilməsi bu sahədə münasibətlərin hüquqi əsaslarını yaradardı.

Avropa İttifaqı ölkələrində keçirilən sorğunun nəticələrinə görə isə gənclər sosial sahibkarlığın inkişafı üçün “*grant və maliyyə vəsaiti*” versiyasına üstünlük (74%) vermişdir. İkinci yerdə 61%-lə “*təlim və inkubasiya proqramları*” olmuşdur.

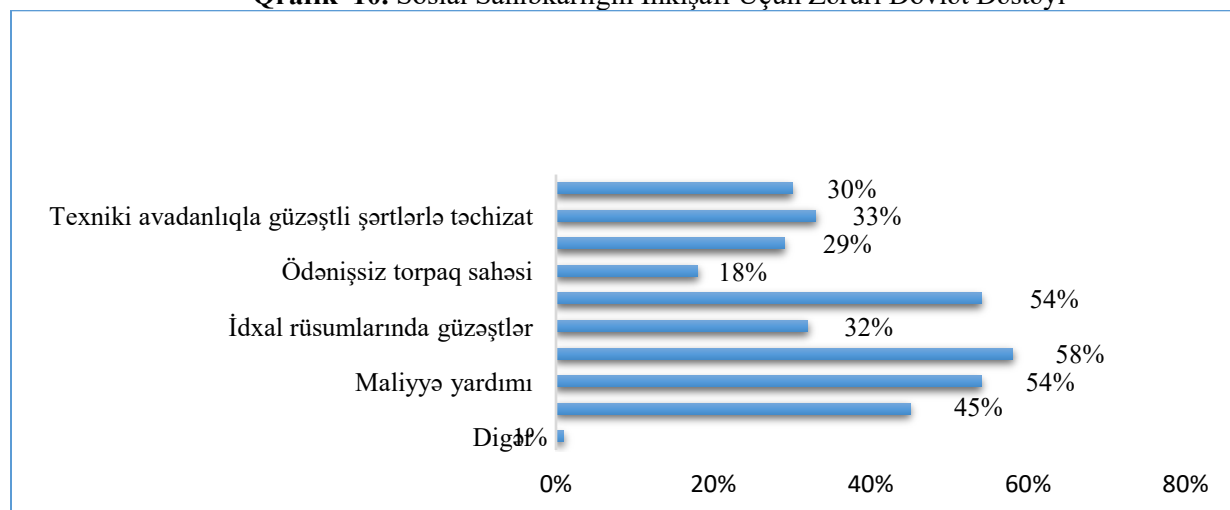
Avropanın müxtəlif ölkələrində sosial müəssisələrin çeşidli təşkilati-hüquqi formaları olur. Belə ki, sosial müəssisələr qeyri-kommersiya, kommersiya və hibrid formada yaradılır. Sosial müəssisələr arasında ən geniş yayılmış hibrid formadır. Avropa Şəhərlər Şəbəkəsi Təşkilatı 2018-ci ildə Avropa İttifaqı daxilində sosial sahibkarlıq subyektlərinin təsnifatı ilə əlaqədar bir araşdırma aparmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, bu ölkələrdə sosial müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasına görə ən böyük xüsusi çəki qeyri-kommersiya təşkilatlarının payına (52%) düşür. Kommersiya təşkilatlarının xüsusi çəkisi 29%, sosialyönlü təşkilatların xüsusi çəkisi isə 19% təşkil edir (Social Trader, 2025).

Ölkəmizdə sosial sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət dəstəyi mexanizminin yaradılması zərurəti var. Keçirdiyimiz sorğunun nəticələri də bu fikrimizi isbatlayır. Belə ki, respondentlər ölkəmizdə sosial sahibkarlığın inkişafı üçün dövlətin maliyyə yardımının, vergi güzəştlərinin və s. olmasını zəruri sayırlar.

“*Sosial sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət dəstəyinin hansı istiqamətlərini daha vacib hesab edirsiniz?*” sualına respondentlərin 58%-i “güzəştli kreditlər”, 54%-i “maliyyə yardımı və vergi güzəştləri”, 45%-i “hüquqi yardım”, 33%-i “texniki avadanlıqla güzəştli şərtlərlə təchizat”,

32%-i “idxal rüsumlarında güzəştlər”, 29%-i “tikililərin güzəştli şərtlərlə icarəsi”, 18%-i “ödənişsiz torpaq sahəsi” cavabını seçmişdir.

Qrafik 10. Sosial Sahibkarlığın İnkişafı Üçün Zəruri Dövlət Dəstəyi

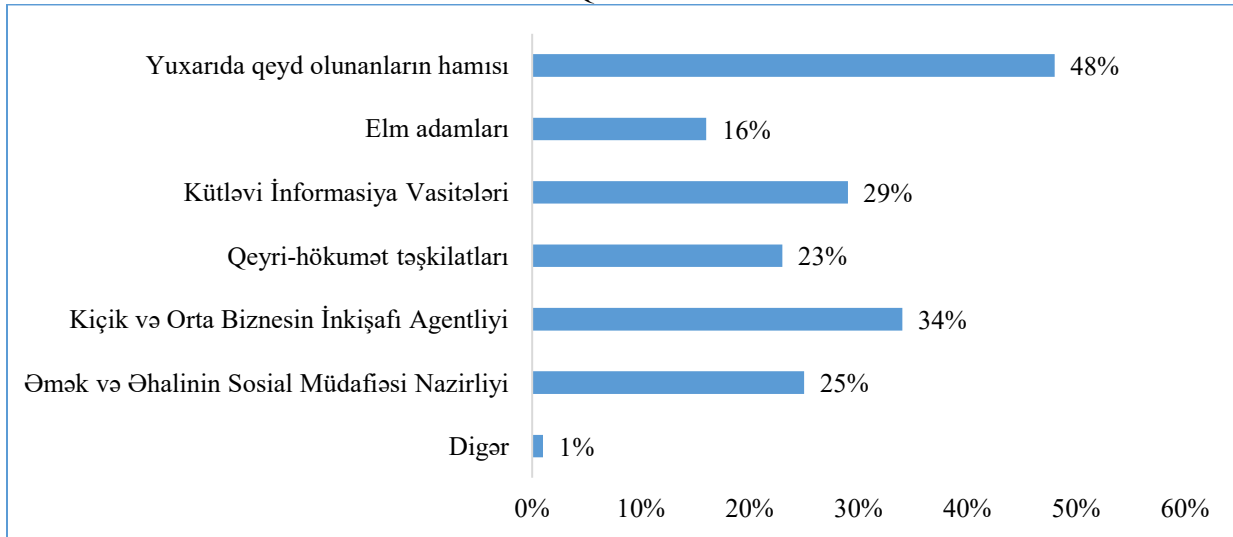

Qeyd: Respondentlərə bir neçə cavab seçmək imkanı verildiyindən, cavabların toplam faizi 100-dən çoxdur.

Beləliklə, respondentlər ölkəmizdə sosial sahibkarlığın inkişafı üçün dövlətin əsas dəstəyini güzəştli kreditlərdə və vergi güzəştlərində görmüşdür.

Doğrudur, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində həssas qruplardan olanlar üçün güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Məcəllənin 106.2-ci maddəsinə əsasən, əlilliyi olan şəxslərin qeyri-hökumət təşkilatlarına məxsus olan işçilərinin ümumi sayının azı 50 faizi əlilliyi olan şəxslərdən ibarət olan istehsal müəssisələrinin mənfəət vergisinin dərəcəsi 50 faiz azaldılır. Həmçinin 102.1.31 maddəsinə əsasən mikro və ya kiçik sahibkarlıq subyekti olan və fərdi sahibkar kimi fəaliyyət göstərən startapların “Startap” şəhadətnaməsi aldığı tarixdən innovasiya fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlir 3 il müddətinə gəlir vergisindən azad edilir (Taxes.gov.az, 2020). AR Vergi Məcəlləsinə əsasən, QHT-nin tərkibində 50%-dən çox əlil olan müəssisələrin mənfəət vergisi 50% azaldılır (Maddə 106.2). Eyni zamanda bu təşkilatlar əmlak vergisindən azad edilir (Maddə 199.1). Lakin bu güzəştlər birbaşa sosial sahibkarlıq güzəştlərinə aid deyil.

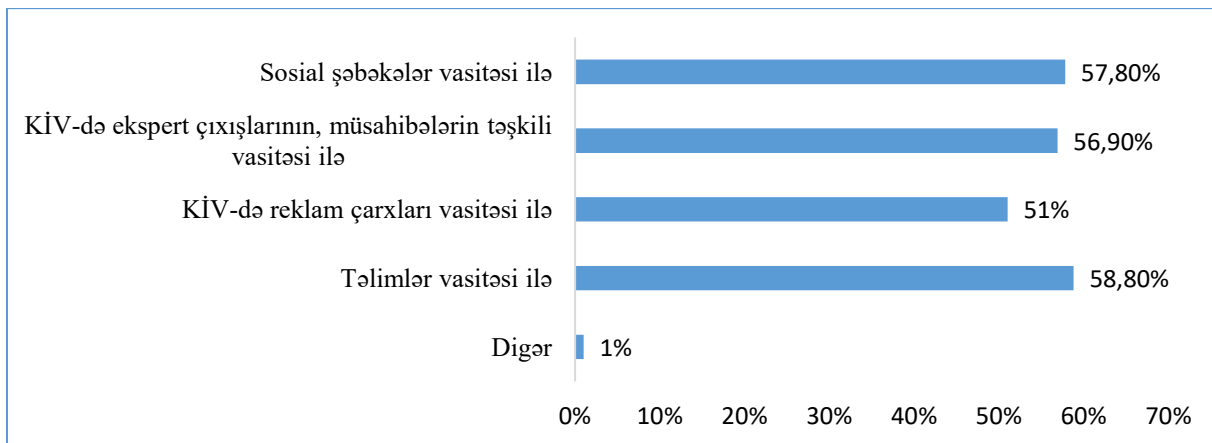
Əvvəldə də qeyd olundu ki, sosial sahibkarlığın inkişafına mane olan amillərdən biri də, əhalinin bu mövzu ilə bağlı məlumatlılıq səviyyəsinin aşağı olmasıdır. “Sosial sahibkarlıqla bağlı maarifləndirmə işini kim aparmalıdır?” sualını cavablandıranların 34%-i “KOBİA”, 29%-i “KİV”, 25%-i “ƏƏSMN”, 23%-i “QHT”, 16%-i “elm adamları” cavablarını seçmişdir.

Qrafik 11. Sosial Sahibkarlıqla Bağlı Maarifləndirmə İşinin Aparılmasına Məsul Şəxslər Və Qurumlar

Qeyd: Respondentlərə bir neçə cavab seçmək imkanı verildiyindən, cavabların toplam faizi 100-dən çoxdur.

Sorguda iştirak edənlərin təqribən yarısı (48%) sosial sahibkarlıqla bağlı “bütün qüvvələrin səfərbərolması” qənaətində olmuşdur. Fikrimizcə də, ölkəmizdə sosial sahibkarlığın inkişafı üçün maarifləndirmə işi mütəşəkkil qaydada aparılmalıdır.

“Sosial sahibkarlıqla bağlı maarifləndirmə işi necə aparılmalıdır?” sualının cavabları arasında respondentlər ən vacib “təlimlər”i hesab etmişdir (58,8%).

Qrafik 12. Sosial Sahibkarlıqla Bağlı Maarifləndirmə İşinin Aparılması Üsulları

Qeyd: Respondentlərə bir neçə cavab seçmək imkanı verildiyindən, cavabların toplam faizi 100-dən çoxdur.

Maraqlıdır ki, son illərdə intişar edən sosial şəbəkələrin rolu KİV-dən daha önəmli sayılmışdır. Belə ki, “sosial şəbəkələr vasitəsi ilə” cavabını seçənlərin sayı 57,8%, “KİV-də ekspert çıxışlarının, müsahibələrin təşkili vasitəsi ilə” cavabını seçənlərin sayı isə 56,9%, “KİV-də reklam çarxları vasitəsi ilə” cavabını seçənlərin xüsusi çəkisi isə 51,0% olmuşdur.

Azərbaycanda sosial sahibkarlığın inkişafı üçün əsas məsələlərdən biri də, subyektlərin fəaliyyətini tənzimləyən dövlət orqanının mövcud olmasıdır. Bəzi ölkələrdə (İtaliya, Fransa, Böyük Britaniya və s.) belə dövlət qurumları fəaliyyət göstərir. Fikrimizcə, ölkəmizdə sosial sahibkarlıqla bağlı məsələlərin koordinasiyasını KOBİA-nın həyata keçirməsi faydalı olardı.

Sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərin həllində, o cümlədən DİM-in reallaşdırılmasında mühüm rol oynayan sosial sahibkarlığın inkişafında şəxsi təşəbbüskarlıqdan əlavə, institusional mühit xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnstitusional mühitin əlverişli olmadığı halda, sosial sahibkarlığın məqsədlərinə çatmaqda baryerlər yaranır. Belə hallara yol verilməməsi üçün dövlət tənzimləməsində sosial sahibkarlığı ənənəvi sahibkarlıqdan fərqləndirən aspektlərini nəzərə almaq lazımdır.

Nəticə

Baxmayaraq ki, Azərbaycanda sosial sahibkarlıq formalaşma mərhələsindədir, lakin bu yeni mexanizmin ölkəmizdə inkişaf potensialı böyükdür. Azərbaycanda sosial sahibkarlığın inkişaf etdirilməsindən ötrü Avropa İttifaqı ölkələrinin mütərəqqi təcrübəsindən istifadə etmək faydalı olardı. Bundan ötrü ilk növbədə Avropa İttifaqının bir sıra ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da sosial sahibkarlıqla bağlı ayrıca qanunun qəbul olunması zəruridir. Bu qanunun qəbulu Azərbaycanda sosial sahibkarlığın təşkilati-hüquqi əsaslarını yaradardı. Bundan başqa, ölkəmizdə sosial sahibkarlığın inkişafı məqsədiylə mütərəqqi Avropa İttifaqı ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etməklə dövlət dəstəyi mexanizminin yaradılması da faydalı olardı. Ölkəmiz Avropa ölkələrinin mütərəqqi təcrübəsindən faydalanaraq sosial sahibkarlığın hüquqi mexanizmini təkmilləşdirməklə, maliyyə imkanlarını və ictimai maarifləndirməni artırmaqla bu mexanizmi daha da inkişaf etdirə bilər.

Ədəbiyyat Siyahısı

- AR MLSP. (2025). Self-employment program [Özünüməşğulluq proqramı]. Sosial.gov.az. <https://www.sosial.gov.az/az/fealiyyet/fealiyyet-istiqametleri/mesgulluq-xidmetleri/ozunumesgulluq/ozunumesgulluq-proqrami>
- AR NK. (2020). On approval of the “Standards of social enterprises and jobs in addition to quotas” [“Sosial müəssisələrin və kvotadan əlavə iş yerlərinin Standartları”nın təsdiq edilməsi haqqında]. Nk.gov.az. <https://nk.gov.az/az/senedler/qerarlar/%E2%80%9Csocial-muassisalarin-va-kvotadan-alava-is-yerlarinin-standartlari%E2%80%9Dnin-tasdiq-edilmesi-haqqinda-4336>
- AR SSC. (2022). Household budget [Ev təsərrüfatları büdcəsi]. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi https://stat.gov.az/source/budget_households/
- Bayramov, A. (2020). Social entrepreneurship in Azerbaijan: current situation and main directions of reforms for development [Azərbaycanda sosial sahibkarlıq: mövcud vəziyyət və inkişaf üçün islahatların əsas istiqamətləri]. http://edf.az/uploads/documents/Policy%20Paper_Sosial%20Sahibkarliq.pdf
- Bikse, V., Linde, N. (2016). Criteria for identification and evaluation of social enterprise. Proceedings 4 • 2016 <https://kra.lv/proceedings/4->

- 2016//Proceedings%20LChrA%204%202016%20Linde,%20Bikse%20Criteria%20for%20Identification%20and%20Evaluation%20of%20Social%20Enterprise.pdf
- Borzaga, C., Galera, G., Franchini, B., Chiomento, S., Nogales, R., & Carini, C. (2020). Comparative synthesis report. European Union. https://base.socioeco.org/docs/social_enterprises_and_their_ecosystems_in_europe._comparative_synthesis_report.pdf
- Bosma, N., Hill, S., Ionescu-Somers, A., Kelley, D., Guerrero, M., & Schott, T. (2021). Global Entrepreneurship Monitor 2020/2021 Global Report. GEM. <https://www.gemconsortium.org/file/open?fileId=50691>
- Dean, E. (2024, August 27). 100+ Entrepreneurship Statistics for 2025. Whop. <https://whop.com/blog/entrepreneurship-statistics>
- Defourny, J., & Kim, S. (2011). Emerging models of social enterprise in Eastern Asia: a cross-country analysis. Social Enterprise Journal, 7(1), 86–111. <https://doi.org/10.1108/17508611111130176>.
- DMA. (2019). The number of people involved in the self-employment program this year has already reached 10,600 [Bu il özünüməşğulluq proqramına cəlb edilənlərin sayı artıq 10 600-ə çatır]. Sosial.gov.az. <https://www.sosial.gov.az/az/media/xeberler/3013>
- DMA. (2025a). “Kaşalata” layihəsi. Dövlət Məşğulluq Agentliyi. <https://www.dma.gov.az/layiheler/sosial-layiheler/kasalata-layihesi>
- DMA. (2025b). Results [Nəticələrimiz]. Dövlət Məşğulluq Agentliyi. <https://dma.gov.az/fealiyyet/statistics>
- EC. (2024). European Pillar of Social Rights - Building a fairer and more inclusive European Union. European Commission. https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/european-pillar-social-rights-building-fairer-and-more-inclusive-european-union_en
- EC. (2025). Flash Eurobarometer 513 (Social Entrepreneurship and Youth). GESIS, Cologne. <https://doi.org/10.4232/1.14154>
- GEM. (2020). GEM Global Entrepreneurship Monitor. GEM Global Entrepreneurship Monitor. <https://www.gemconsortium.org/report/gem-2019-2020-global-report>
- GEM. (2024). Global Entrepreneurship Monitor. <https://www.gemconsortium.org/>
- Ismayılova, A. (2020). The opportunity to benefit rather than profit - What is Social Entrepreneurship? [Qazancdan çox, fayda vermək imkanı - Sosial Sahibkarlıq nədir?] <https://eduhub.az/az/post/qazancdan-cox-fayda-vermek-imkani---sosial-sahibkarliq-nedir-237>
- Knowledge Train. (2023, April 26). About Us | Knowledge Train. <http://www.gsen.global/>
- KOBİA. (2022). SME continues to support the self-employment program [KOBİA özünüməşğulluq proqramına dəstəyini davam etdirir]. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi <https://smb.gov.az/az/all-news/kobia-ozunumesgulluq-proqramina-desteyini-davam-etdirir>

- OECD/European Commission (2013), “Policy brief on social entrepreneurship: Entrepreneurial activities in Europe”, OECD Local Economic and Employment Development (LEED) Papers, No. 2013/16, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/13d53589-en>, p.5
- President.az (2018). Law of the Republic of Azerbaijan on Employment [Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu]. President.az. <https://president.az/az/articles/view/29750>
- President.az. (2016). Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on additional measures to ensure self-employment of the population [Əhalinin özünüməşğulluğunun təmin olunması sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı] <https://president.az/az/articles/view/18718>
- REVES. (2023). Network – European Network Of Cities and Regions for the social economy. [Revesnetwork.eu. http://www.revesnetwork.eu/](http://www.revesnetwork.eu/)
- Shin, H. (2022). Social Entrepreneur Muhammad Yunus and Grameen Bank. FutureLearn. <https://www.futurelearn.com/info/courses/social-innovation/0/steps/86961>
- Social Trader. (2025). Joining Social Traders. [Socialtraders.com.au. https://www.socialtraders.com.au/business-government/social-enterprise-community](https://www.socialtraders.com.au/business-government/social-enterprise-community)
- SUA. (2024, July 10). Global Data Overview for Social Enterprises 2013-2023. Latvijas Sociālās Uzņēmējdarbības Asociācija. <https://sua.lv/en/global-data-overview-for-social-enterprises-2013-2023>
- Swinburn, G. (2008). Local Economic Development: A Primer Developing and Implementing Local Economic Development Strategies and Action Plans. Washington D.C.: World Bank.
- Taxes.gov.az. (2020). Tax Code of the Republic of Azerbaijan [Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi]. <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>
- Tanchangya, P., Yingjing, C., & Chowdhury, N. H. (2020). Social entrepreneurs role on poverty reduction through job creation. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3685356>
- WEF. (2024, April 18). The State of Social Enterprise. World Economic Forum. <https://www.weforum.org/publications/the-state-of-social-enterprise-a-review-of-global-data-2013-2023/>
- Zimmermann, P. (2024, December 30). Social Entrepreneurship: Anforderungen & Gründung 2025. Qonto - Blog. <https://qonto.com/de/blog/unternehmensgruendung/geschaeftsideen/social-entrepreneurship?>

DİJİTAL EKONOMİNİN ULUSLARARASI İŞ BİRLİĞİNE VE SOSYO-EKONOMİK SÜREÇLERE ETKİSİ

The Impact of the Digital Economy on International Cooperation and Socio-Economic Processes

Allahyar MURADOV ¹

Şakir ALIYEV ²

Özet

XXI yüzyılın başlarından itibaren dijital ekonominin hızla gelişmesi, küresel ölçekte üretim, ticaret ve yönetim ilişkilerini köklü biçimde dönüştürmüştür. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT), bulut bilişim sistemlerinin, büyük veri analizinin ve yapay zekânın geniş uygulama alanı bulması, küresel değer zincirlerini kısaltmış ve devletler arası sosyo-ekonomik entegrasyonun yeni bir yapısını oluşturmuştur. Bu dönüşüm süreci, uluslararası iş birliği, sosyal refah ve ekonomik büyüme arasındaki karşılıklı bağımlılığı güçlendirdiği gibi, yeşil ekonomi uygulamalarının yaygınlaşmasına ve çevresel kirliliğin azaltılmasına da önemli katkılar sağlamaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, dijital ekonominin uluslararası iş birliği ve sosyo-ekonomik süreçler üzerindeki etkilerini ampirik ve karşılaştırmalı bir yaklaşımla analiz etmektir. Bu kapsamda tarafımızdan Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSEİE) geliştirilmiştir. Endeks, beş ana bileşeni — *dijital altyapı, dijital yönetim ve düzenleme ortamı, dijital ticaret ve değişim ekosistemi, sosyal kapsayıcılık ile bilgi-inovasyon ilişkileri* — kapsamaktadır. DSEİE, ülkelerin dijital entegrasyon düzeyini, ekonomik koordinasyon kapasitesini ve sosyo-teknolojik uyum yeteneğini 0–1 aralığında ölçmektedir.

2015–2023 döneminde 30 ülkeyi kapsayan panel veri analizinin sonuçları, DSEİE’deki 0,1 birimlik artışın GSYH büyüme oranını ortalama 0,12 puan artırdığını göstermektedir. En güçlü etki kanallarının Ar-Ge harcamaları ve dijital ticaret bileşenleri olduğu tespit edilmiştir. Küresel düzeyde yapılan karşılaştırma, Asya (0,91) ve Avrupa (0,90) bölgelerinin dijital entegrasyonda lider konumda bulunduğunu; Amerika (0,86)’nın dengeli bir yapı sergilediğini; Afrika’nın ise (0,74) yükselen bir dijital dönüşüm dinamiği gösterdiğini ortaya koymaktadır. Türk Devletleri alt grubu (0,69), bölgesel dijital iş birliği ve teknolojik dönüşüm açısından “yükselen dijital ortaklık bölgesi” olarak değerlendirilebilir.

Elde edilen bulgular, dijital ekonominin yalnızca teknolojik modernleşmeyi değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik entegrasyonun temel itici gücünü temsil ettiğini göstermektedir. DSEİE, bu karşılıklı ilişkileri ölçmek için yeni bir metodolojik çerçeve sunmakta; dijital dönüşümün uluslararası iş birliği, sosyal kapsayıcılık ve ekonomik büyüme üzerindeki çok boyutlu etkilerini bilimsel temelde değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijital ekonomi, uluslararası iş birliği, sosyo-ekonomik faydalar, dijital dönüşüm, inovasyon, sürdürülebilir kalkınma

¹ Doç. Dr. Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Enstitüsü, Yenilikçi Ekonomi ve Dijital Dönüşüm Bölüm Başkanı. E-mail: allahyarmurad@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0840-6780>

² Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı Ekonomi Enstitüsü, Başkan Yardımcısı.

Abstract

Since the early 21st century, the rapid development of the digital economy has profoundly transformed global production, trade, and governance systems. The widespread use of information and communication technologies (ICT), cloud computing, big data, and artificial intelligence has shortened value chains and reshaped international economic integration. This process has further strengthened the interdependence between international cooperation, social welfare, and economic growth.

The purpose of this study is to empirically and comparatively evaluate the impact of the digital economy on international cooperation and socio-economic processes. For this purpose, the author developed the Digital Socio-Economic Relations Index (DSERI). The index comprises five key dimensions — digital infrastructure, digital governance and regulatory environment, digital trade and exchange ecosystem, social inclusiveness, and knowledge–innovation relations. DSERI measures countries’ levels of digital integration, economic coordination, and socio-technological adaptation on a scale from 0 to 1.

Panel data covering 30 countries over the period 2015–2023 indicate that a 0.1-point increase in DSERI raises GDP growth by approximately 0.12 percentage points on average. The strongest impact channels are R&D expenditures and digital trade. Global comparison shows that Asia (0.91) and Europe (0.90) lead in digital integration, America (0.86) maintains a balanced structure, and Africa (0.74) demonstrates a rising digital transformation dynamic. The Turkic States subgroup (0.69) represents an “emerging digital cooperation zone” with strong regional potential.

The findings confirm that the digital economy functions not only as a driver of technological modernization but also as a catalyst of socio-economic integration. DSERI introduces a new methodological framework to assess these interrelations and provides a robust analytical tool for evaluating the multifaceted impacts of digital transformation on international cooperation, social inclusion, and economic growth.

Keywords: Digital Economy, International Cooperation, Socio-Economic Benefits, Digital Transformation, Innovation, Sustainable Development

Giriş

21. yüzyılın başlarından itibaren bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT), bulut bilişim sistemlerinin, büyük veri (Big Data) analizinin ve yapay zekâ uygulamalarının hızla gelişmesi, küresel ölçekte pazar mimarisini, üretim süreçlerini ve devletler arası ilişkileri köklü biçimde dönüştürmüştür. Dijital platformlar ve sınır ötesi veri akışları, bir yandan değer zincirlerini kısaltırken, diğer yandan coğrafi mesafenin ekonomik önemini giderek azaltmaktadır.

Bu koşullar altında dijital ekonominin dinamikleri, uluslararası iş birliğinin çerçevesini yeniden şekillendirmekte; e-ticarete hızla artan entegrasyon, dijital ödeme sistemlerinin yaygınlaşması, e-devlet uygulamalarının derinleşmesi ve inovasyon ağlarının küreselleşmesi, ülkeler açısından hem büyüme hem de yönetim boyutunda yeni fırsatlar ve riskler doğurmaktadır (OECD, 2022; UNCTAD, 2023; World Bank, 2023; IMF, 2023).

Söz konusu süreçlerin yoğunlaşması, küresel ekonomik ilişkilerin yapısında bilginin, verinin ve teknolojinin rolünü köklü biçimde değiştirmiştir. Bunun sonucunda “dijital sosyo-

ekonomik ilişkiler” kavramı, ekonomik büyümenin, rekabetçiliğin ve kurumsal istikrarın yeni belirleyicilerinden biri hâline gelmiştir (*Abdullayeva, Muradov et al., 2022; Kurt, 2020*).

Bu konu birkaç açıdan özellikle önem taşımaktadır.

Birincisi, ulusal düzenlemeler arasındaki uyumsuzluklar — özellikle veri yerelleştirme, gizlilik ve dijital egemenlik alanlarında — sınır ötesi işlemlerin maliyetini artırmakta ve iş birliğinin öngörülebilirliğini azaltmaktadır.

İkincisi, dijital altyapı kalitesi bakımından ülkeler arasında mevcut olan asimetrliler, sosyo-ekonomik eşitsizlikleri derinleştirme potansiyeline sahiptir/

Üçüncüsü, Ar-Ge ve girişimcilik ekosistemlerinin küresel ağlara entegrasyonu, politika düzeyinde bütüncül ve koordineli bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır.

Türk dilli ülkeler örneğinde, internet kullanım oranlarındaki artış ve dijital ödeme sistemlerinin yaygınlaşması, bu ülkelerin bölgesel ve küresel dijital iş birliğinde daha etkin bir konum kazanmaları için kurumsal bir zemin oluşturmaktadır.

1. Edebiyat Özeti

Dijital ekonomi ve dijital ilişkiler, son yıllarda geniş bir perspektifte araştırılan en güncel konular arasında yer almaktadır. Bu konunun dijital sosyo-ekonomik ilişkilerdeki önemini artıran beş temel boyut bulunmaktadır: ekonomik, sosyal, siyasi, hukuki ve bilimsel-teknolojik.

Ekonomik açıdan, dijitalleşme küresel değer zincirlerinin yapısını dönüştürerek üretim verimliliğini artırmakta; aynı zamanda e-ticaret, dijital ödemeler ve platform ekonomisi aracılığıyla yeni ihracat ve yatırım fırsatları yaratmaktadır (*World Bank, 2022; Gözükcü, 2020; Pakdemirli, 2016*). Bununla birlikte, altyapı ve teknoloji düzeylerindeki farklılıklar, dijital büyümenin ülkeler arasında dengeli bir biçimde dağılmasını güçleştirmektedir. Ekonomistler (*Muradov, 2025; Koşaroğlu, 2012*) dijital ekonominin bilgiye dayalı büyümenin temel itici gücüne dönüştüğünü, bölgesel iş birliği kanallarını güçlendirdiğini ve makroekonomik istikrar ile rekabet gücü açısından stratejik önem taşıdığını vurgulamaktadırlar (*Yılmaz ve Özen, 2021*).

Sosyal açıdan, dijital iş birliği kapsayıcı kalkınmayı, sosyal refah artışını ve fırsat eşitliğini teşvik etmektedir. E-egitim, tele-tıp ve çevrim içi sosyal hizmetler, yaşam kalitesini yükseltmekte ve bölgeler arası farkları azaltmaktadır (*ILO, 2023; UNESCO, 2021*). Bununla birlikte dijitalleşme, eşzamanlı olarak yeni sosyal uçurumlar da yaratabilmektedir (*Abdullayeva, Muradov et al., 2022*). Özellikle düşük gelirli grupların internete erişim olanaklarındaki kısıtlılık, cihaz sahipliği ve dijital okuryazarlık düzeylerindeki farklar, dijital eşitsizlikleri derinleştirmektedir. Araştırmalar, dijital becerilerin geliştirilmesi ve altyapı politikalarının dengelenmesinin sosyal eşitliğin sağlanmasında kritik rol oynadığını göstermektedir.

Siyasi boyutta, dijital ortam devletler arasında yeni diplomatik, stratejik ve yönetsimsel ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Dijital diplomasi, e-devlet uygulamaları ve siber güvenlik alanlarındaki koordineli faaliyetler, devletlerin uluslararası itibarını ve güven sermayesini güçlendirmektedir (*Nye, 2021; Smith, Liyam & Taqa, Amer, 2024; Görnemann, 2024; Cornago & Murray, 2022*). Son yıllarda dijitalleşme ve dijital entegrasyon, bölgesel siyasetin ve stratejik iş birliğinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Özellikle dijital egemenlik ve teknolojik bağımsızlık, Türk devletleri açısından ulusal güvenliğin yeni bileşenleri arasında değerlendirilmektedir.

Hukuki açıdan, dijital dönüşüm uluslararası hukuk düzeninde yeni normatif gereksinimler ortaya çıkarmaktadır. Veri koruma, kişisel gizlilik, fikrî mülkiyet hakları ve siber güvenlik alanlarında koordinasyonun güçlendirilmesi, uluslararası iş birliğinin sürdürülebilirliğini desteklemektedir (*EU GDPR, 2018; ITU, 2022*). Dijital hukuk, e-veri dolaşımı ve siber etik konularında geliştirilen yasal mekanizmalar aracılığıyla, küresel düzeyde uyumun sağlanmasına katkıda bulunmaktadır (*Cengiz, 2021; Kaya & Shahid, 2023; Burri, 2023; Eke, 2024; Fischer, 2023*).

Bilimsel-teknolojik açıdan, dijital iş birliği bilgi akışını güçlendirerek bilimsel inovasyonun, Ar-Ge faaliyetlerinin ve teknolojik üretimin uluslararası düzeyde koordinasyonunu kolaylaştırmaktadır. Açık bilim girişimleri, uluslararası araştırma konsorsiyumları ve teknoloji transferi mekanizmaları, bilgi ekonomisinin kurumsal derinleşmesine önemli katkılar sunmaktadır (*UNESCO, 2023; OECD, 2021; Sarala, Tarba et al., 2024; Norn, 2024; Günsel, Dodourova et al., 2018; Chen, 2025; Muradov, 2025*). Bu araştırmalar, bilimsel faaliyetlerin dijitalleşmesi ve elde edilen sonuçların ticarileştirilmesinin inovasyon ekosisteminin sürdürülebilirliğini artırdığını; “açık bilim” (*open science*) temelli iş birliklerinin tipolojileri ile dijitalleşme ve sanallaşmanın stratejik ortaklıklar çerçevesinde teknoloji transferine etkilerini değerlendirdiğini göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı, bir yandan dijital ekonomi bağlamında uluslararası iş birliğinin sosyo-ekonomik etkilerini teorik ve ampirik düzeyde analiz etmek; diğer yandan ülkeler arası karşılaştırmalı değerlendirme gerçekleştirmek üzere Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSEİE)’ni geliştirmek ve Türk dilli devletlerin yanı sıra farklı kıta örneklerindeki ülkelerin konumunu analitik biçimde tartışmaktır.

2. Metodoloji

Veri tabanı ve gösterge seçimi

Araştırma, 30 ülkeyi kapsayan ve 2015–2023 dönemine ait panel veri tabanına dayanmaktadır. Ülkeler, küresel temsiliyeti sağlamak amacıyla her kıtadan beş ülke seçilerek ve tüm Türk devletleri dâhil edilerek belirlenmiştir. Seçim kriterleri; veri bütünlüğü, dijital dönüşüm göstergelerinin mevcudiyeti ve ekonomik ölçeğin dengeli dağılımıdır.

Tablo 1’de sunulan veriler esas alınarak Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSEİE) oluşturulmuştur. DSEİE hesaplanırken dört ana blok — *dijital altyapı, ekonomik ilişkiler, sosyal kapsayıcılık ve uluslararası entegrasyon* — dikkate alınmış; tüm göstergeler 0–1 aralığında normalize edilmiştir.

Tablo 1. DSEİE'nin Yapısı ve Göstergeleri

Blok	Alt gösterge	Kısaltma	Kaynak	Not
Dijital Altyapı (DA)	Sabit ve mobil genişbant yoğunluğu (100 kişi başına)	BBP	ITU, 2023	Log normalize
	Bulut teknolojilerine erişim (işletmeler, %)	CLOUD	World Bank, 2023	2019–2023
Dijital Hükümet ve Düzenleyici Çevre (DHDÇ)	E-devlet gelişmişlik endeksi	EGDI	UN E-Gov Survey, 2022	Yıllık enterpolasyon
	Siber güvenlik göstergesi	CYBSEC	ITU GCI, 2023	0–1 aralığı
Dijital Ticaret ve Değişim Ekosistemi (DTDİ)	E-ticaret payı (GSYH, %)	ECOMM	UNCTAD, 2023	Türetilmiş gösterge
	Sınır ötesi ödemeler endeksi	PAYX	SWIFT/BIS, 2023	0–1 normalizasyon
Kapsayıcı Sosyal e-Dâhil Olma (KSE)	E-hizmetlere erişim (nüfus, %)	ESERV	WB GovTech, 2023	
	Dijital ödeme hesabı olan yetişkinler (%)	ACCPAY	Global Findex, 2021	
Dijital Devlet-İş Dünyası İlişkileri (DDİİ)	Ar-Ge harcamaları (GSYH, %)	RDGDP	UNESCO, 2023	
	Teknoloji ithalatı (GSYH, %)	TECHIMP	WITS, 2023	

DSEİE, ülkeler arasında dijital entegrasyon düzeyini, devlet-iş dünyası–vatandaş etkileşimini ve sınır ötesi veri akışlarının koordinasyon kapasitesini ölçmektedir.

DSEİE, beş ana bloktaki alt göstergelerin standartlaştırılıp ağırlıklarla (w) birleştirilmesiyle hesaplanmıştır. Bu yöntem, sosyal ve ekonomik analizlerde sıkça kullanılan “ağırlıklı standartlaştırılmış bileşik endeks (weighted standardized composite index)” yaklaşımına dayanmaktadır.

Formül aşağıdaki biçimdedir:

Burada:

$$DSEİE_i = \sum_{b=1}^5 w_b \times \hat{Z}_{ib} \quad (1)$$

- $DSEİE_i$, i ülkesinin Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi değerini;
- w_b , b göstergesinin (blokun) ağırlığını;
- $\hat{Z}_{ib}$, ilgili bloğun standartlaştırılmış (z -skoru) değerini ifade etmektedir.

Bu hesaplama modeli, göstergelerin farklı ölçü birimlerinden kaynaklanan dengesizlikleri ortadan kaldırmak ve karşılaştırılabilirliği sağlamak amacıyla kullanılmaktadır. Aynı yaklaşım, OECD vâ Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanmış *Handbook on Constructing Composite Indicators* metodolojisine dayanmaktadır (OECD, 2008; Nardo et al., 2005).

Bundan sonraki adımda aşağıdaki formülle normalizasyon yapılmıştır:

$$\hat{Z}_{ib} = \frac{X_{ib} - \min(X_b)}{\max(X_b) - \min(X_b)} \quad (2)$$

Her bir gösterge *min–maks normalizasyonu yöntemiyle 0–1 aralığına* getirilmiştir. Ağırlıklar, uzman görüşü ve entropi yaklaşımı birleştirilerek belirlenmiştir (Zhou et al., 2010).

Bundan sonraki aşamada gösterge bloklarına ağırlıklar verilmiştir. Ağırlıklandırma süreci iki temel kaynağa dayanmaktadır:

(1) Uzman değerlendirmesi yoluyla belirlenen baz ağırlıklar, ve (2) Entropi yöntemi ile türetilen nesnel ağırlıklar.

Uzman görüşleri, dijital dönüşümün her bir boyutunun politika ve kurumsal etki düzeyine göre belirlenmiştir. Tablo 2’de ise entropi yöntemi, göstergelerin veri varyansına (bilgi içeriğine) dayalı olarak ağırlık hesaplaması yapmış ve bu iki yaklaşımın ortalaması alınarak nihai ağırlıklar oluşturulmuştur.

Tablo 2. Bloklara ait ağırlıklar

Blok	Baz ağırlık	Entropi ağırlığı	Not
DA	0,25	0,23	Altyapı uzun vadeli ve kalıcı etkili
DHDC	0,25	0,27	Normatif ve yönetsel unsurlar belirleyici
DTDE	0,20	0,18	Dijital ticaret etkisi heterojen
KSE	0,15	0,16	Sosyal kapsayıcılık nispeten düşük ağırlıkta
DDİİ	0,15	0,16	Ar-Ge ve iş dünyası arayüzünü temsil eder

Böylece toplam endeks şu şekilde tanımlanmıştır:

$$DSİİE_i = 0,25 \cdot DA_i + 0,25 \cdot DHDC_i + 0,20 \cdot DTDE_i + 0,15 \cdot KSE_i + 0,15 \cdot DDİİ_i \quad (3)$$

Ağırlıkların ± 5 puan oranında değiştirilmesi, endeks değerlerini 0,01’den daha az etkilemiştir; bu durum yöntemin yapısal sağlamlığını (*robustness*) göstermektedir. Başka bir deyişle, endeks sonuçları ağırlık varyasyonlarına duyarlı değildir ve bu da yöntemin istatistiksel güvenilirliğini teyit etmektedir (*OECD, 2008; Nardo et al., 2005; Zhou et al., 2010*).

Güvenirlilik ve sağlamlık testleri: DSİİE’nin iç tutarlılığı ve yapısal sağlamlığı aşağıdaki göstergeler temelinde değerlendirilmiştir:

Cronbach’s $\alpha = 0,82$ (genel); alt bloklarda değerler 0,78–0,85 aralığındadır.

Korelasyon matrisi sonuçları: DA–DHDC = 0,73; DHDC–DDİİ = 0,69; DTDE–KSE = 0,64 (tamamı $p < 0,01$).

Faktör analizi (PCA) bulguları, DA ve DHDC bloklarının toplam varyansın %57’sini açıkladığını göstermektedir.

Bu sonuçlar, endeksin istatistiksel güvenilirliğini, iç tutarlılığını ve yapısal bütünlüğünü doğrulamaktadır.

Ampirik model: DSİİE’nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz etmek amacıyla aşağıdaki panel veri modeli oluşturulmuştur (*Arellano & Bond, 1991; Blundell & Bond, 1998*):

$$Growth_{it} = \alpha_i + \gamma_t + \beta_1 DSİİE_{(i,t-1)} + \beta_2 X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Burada:

- $Growth_{it}$: reel GSYH büyüme oranı (%),
- $DSİİE_{(i,t-1)}$: bir dönem gecikmeli Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi,
- X_{it} : kontrol değişkenleri (Ar-Ge, ticaret açıklığı, HHI, işgücüne katılım vb.),
- α_i ve γ_t : ülke ve yıl sabit etkilerini ifade etmektedir.

Model, Sabit Etkiler (FE) ve Sistem-GMM yöntemleriyle tahmin edilmiştir.

Tanı testleri:

- AR(1): $p < 0,05$

- AR(2): $p = 0,32$
- Hansen J: $p = 0,27$
- Difference-in-Hansen: $p = 0,34$
- Enstrüman sayısı: 24 ($N = 30$ ile uyumlu)

Bu sonuçlar, GMM araçlarının geçerli olduğunu ve endojenlik riskinin düşük seviyede bulunduğunu göstermektedir (Roodman, 2009).

Ek kontroller ve sağlamlık testleri

Heteroskedastisite ve yatay kesit bağımlılığı: Analizde olası heteroskedastisite ve yatay kesit bağımlılığı sorunlarını gidermek amacıyla Driscoll–Kraay standart hataları kullanılmış ve tahmin sonuçları bu düzeltmeye göre raporlanmıştır.

Doğrusal olmayan etki: $DSEI'E2DSEI'E^2DSEI'E2$ terimi istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır ($p > 0,1$); dolayısıyla modelde doyum (saturation) etkisi gözlenmemektedir.

Alt gruplar: Elde edilen sonuçlara göre, Avrupa ve Asya ülkelerinde DSEI'E'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi daha güçlüdür ($\beta \approx 0,12-0,14$); buna karşılık Afrika ve Türk devletleri grubunda etkiler görece daha zayıftır ($\beta \approx 0,06-0,08$).

Gelir düzeyine göre alt örnek: Yüksek gelirli ülkelerde DSEI'E'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi daha belirgindir; bu da dijital dönüşümün ileri aşamalarda büyüme esnekliğini artırdığını göstermektedir.

Metodolojik sınırlılıklar: Bu araştırma güçlü metodolojik temellere dayanmakla birlikte, bazı sınırlılıklar bulunmaktadır:

- Veri homojenliği: Bazı alt göstergelerin yıllık aralık farkları (özellikle 2020–2023 dönemi) veri homojenliğini zayıflatır.
- Asenkron veri güncellemeleri: Uluslararası veri tabanlarının farklı dönemlerde yenilenmesi, ölçüm zamanlamasında asenkron hatalara neden olabilir.
- Ağırlıkların duyarlılığı: Entropi yöntemiyle belirlenen ağırlıklar mevcut yapıda denge sağlamaktadır; ancak gelecekte farklı modelleme teknikleriyle (örneğin faktör analizi, AHP veya TOPSIS tabanlı ağırlıklandırmalar) yeniden test edilmesi metodolojik açıdan faydalı olabilir.

3. Analiz ve Değerlendirme

Panel regresyonu sonuçlarının derin analizi

Tablo 3'te sunulan sonuçlar, 2015–2023 döneminde kıtalar bazında dengelenmiş 30 ülkeyi kapsayan panel veri setine dayanmaktadır. Model spesifikasyonları, ülkeye özgü ve zamana göre değişmeyen faktörleri — *kurumsal kalite, coğrafi konum, teknolojik miras* gibi — sabit etkiler (fixed effects) aracılığıyla kontrol altına almakta; böylece ülke içi zamansal varyasyonlardan arındırılmış tahminler elde edilmektedir.

Tablo 3. Dijital göstergelerin GSYH büyümesine etkisi (2015–2023; 30 ülke)

Model	İnternet (pp)	E-commerce (% GSYH/trade)	Digital services (% GSYH)	R&D (% GSYH)	FE	N (obs)	Ülke	R ² (within)	Metod	Not
FE-1	0.120** (0.028)	0.085** (0.036)	0.160** (0.049)	0.220** (0.061)	Ülke & Yıl	270	30	0.43	Fixed Effects	Küme SH
FE-2	0.098** (0.031)	0.091** (0.040)	0.142** (0.052)	0.205** (0.058)	Ülke & Yıl	270	30	0.47	FE (+ region trend)	Bölge×zaman
GMM-1	0.110** (0.035)	0.076** (0.037)	0.151** (0.055)	0.198** (0.067)	—	240	30	—	System-GMM	Hansen $p = 0.28$; AR(2) $p = 0.41$

Not: ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$. Parantez içindeki değerler ülke bazında kümelenmiş standart hatalardır.

Potansiyel ters nedensellik ve ölçüm hatalarından kaynaklanabilecek endojenlik riskini azaltmak amacıyla System-GMM yöntemi uygulanmıştır. Bu yaklaşım, dinamik panel veri modellerinde araç değişkenleri (instrumental variables) kullanarak tahmin yanlılığını düşürmekte ve *küçük T*, *orta N* yapılarında istatistiksel olarak güvenilir sonuçlar üretmektedir (Arellano & Bover, 1995; Blundell & Bond, 1998).

Analiz bulguları, internet penetrasyonu, e-ticaret payı, dijital hizmetlerin GSYH içindeki oranı ve Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde hem istatistiksel hem de ekonomik olarak anlamlı ve pozitif etkiler yarattığını ortaya koymaktadır.

En yüksek marjinal etki Ar-Ge harcamalarında gözlemlenmiştir; bu durum, inovasyonun ve teknoloji yayılımının verimlilik artışı üzerindeki güçlü kanalını yansıtmaktadır. İnternet kullanımının genişlemesi ve dijital hizmetleşmenin artması, firmalar arası ve firma içi koordinasyonu güçlendirerek bilgi akışını hızlandırmakta, ölçek ekonomileri oluşturmakta ve toplam faktör verimliliğini artırmaktadır.

E-ticaretin belirgin etkisi, KOBİ'lerin dijital platformlara erişiminin genişlemesi, lojistik ve gümrük süreçlerinin dijitalleşmesi ve uluslararası ödeme sistemlerinde birlikte çalışabilirliğin (interoperabilite) artmasıyla açıklanabilir. Bu bulgu, dijitalleşmenin özellikle dış ticaret ve girişimcilik kanalları üzerinden ekonomik büyümeyi desteklediğini göstermektedir.

Model Performansı ve Sağlamlık

Sabit etkili (FE) modellerde ülke ve yıl sabit etkilerinin dâhil edilmesiyle elde edilen R²(within) değerleri 0,43–0,47 aralığındadır. Bu sonuç, modelin ülke içi zamansal varyasyonun önemli bir bölümünü açıkladığını göstermektedir.

Bölge-zaman trendlerinin dâhil edildiği FE-2 spesifikasyonunda katsayıların büyüklüğü bir miktar azalsa da anlamlılık korunmuştur. Bu durum, bölgesel dinamikler kontrol altına alındığında dahi modelin robust yapısını teyit etmektedir.

System-GMM tahminleri, FE bulgularını desteklemekte ve modelin dinamik yapısını güçlendirmektedir:

- Hansen testi ($p = 0.28$), araçların aşırı kısıtlarına yönelik bir sorun olmadığını göstermektedir.

- AR(2) testi ($p = 0.41$), ikinci derece seri korelasyonun modelde anlamlı bir problem oluşturmadığını teyit etmektedir.

Bu göstergeler, GMM tahminlerinin güvenilirliğini, yapısal dayanıklılığını ve modelin ampirik tutarlılığını doğrulamaktadır.

Katsayıların Ekonomik Yorumu

Katsayıların ekonomik anlamı, politika tasarımı ve uygulama önceliklerinin belirlenmesi açısından pratik bir çerçeve sunmaktadır:

- İnternet penetrasyonundaki 1 puanlık artış, yıllık GSYH büyüme oranını ortalama 0,10–0,12 puan artırmaktadır.
- E-ticaret payındaki 1 puanlık artış, büyümeye 0,08–0,09 puan katkı sağlamaktadır.
- Dijital hizmetlerdeki 1 puanlık artış, yaklaşık 0,15 puanlık ek büyüme etkisi yaratmaktadır.
 - Ar-Ge harcamalarındaki 1 puanlık artış ise ortalama 0,20 puanlık ek büyüme sağlamaktadır; bu sonuç, inovasyon odaklı politikaların yüksek marjinal getirisine işaret etmektedir.

Azerbaycan özelinde değerlendirildiğinde; internet kullanım oranının %88'den %92'ye yükselmesi, e-ticaret payının 1 puan, dijital hizmetlerin 0,5 puan ve Ar-Ge harcamalarının 0,2 puan artması durumunda — diğer koşullar sabitken ve FE-1 katsayılarına göre — yaklaşık 0,69 puanlık ek büyüme potansiyeli ortaya çıkmaktadır.

Bu bulgular, dijital altyapı yatırımlarıyla bilgiye dayalı faaliyetlerin ekonomik büyüme üzerindeki kümülatif ve tamamlayıcı etkilerini ortaya koymaktadır. Özellikle Ar-Ge, dijital hizmetler ve e-ticaret arasındaki etkileşim, dijital dönüşümün sürdürülebilir büyüme için stratejik bir politika aracı olarak kullanılabileceğini doğrulamaktadır.

Bu ölçekteki etkiler, özellikle orta gelirli ekonomilerde, dijital dönüşümün koordineli biçimde yürütüldüğü senaryolarda hızlı yakınsama (convergence) dinamiklerinin ortaya çıkmasını mümkün kılmaktadır.

Sonuçların içsel mantık mekanizmalarıyla uyumlu olması, bulguların güvenilirliğini artırmakta ve modelin ampirik tutarlılığını teyit etmektedir.

İnternet–e-ticaret etkileşim terimleri pozitif sinyaller üretirken, Ar-Ge'nin etkisi zaman içinde gecikmeli olarak güçlenmektedir. Ancak doyum seviyesine yaklaşan yüksek gelirli ülkelerde marjinal etkilerin zayıflaması olasıdır; bu durum, modelde doğrusal olmayan (non-linear) ilişkilerin varlığına işaret etmektedir.

Genel olarak panel analiz sonuçları, altyapı (internet) + platformlaşma (e-ticaret) + hizmetleşme (dijital hizmetler) + inovasyon (Ar-Ge) bileşenlerinin eşgüdümlü biçimde tasarlandığında, makroekonomik büyüme üzerinde tutarlı, çok kanallı ve güçlü bir etki oluşturduğunu göstermektedir.

Politika Boyutunda Çıkarımlar

Bu bulgular, politika tasarımı açısından iki temel yönü ön plana çıkarmaktadır:

1. Kısa vadede büyümeyi hızlandıran bileşenler olan altyapı yatırımları (internet), dijital hizmetlere geçişi kolaylaştıracak düzenleyici ve teknolojik önlemlerle eşzamanlı yürütülmelidir. Ancak yalnızca altyapı yatırımlarına odaklanılması hâlinde, doyum seviyesine yaklaştıkça marjinal etkinin azalması kaçınılmaz olacaktır.

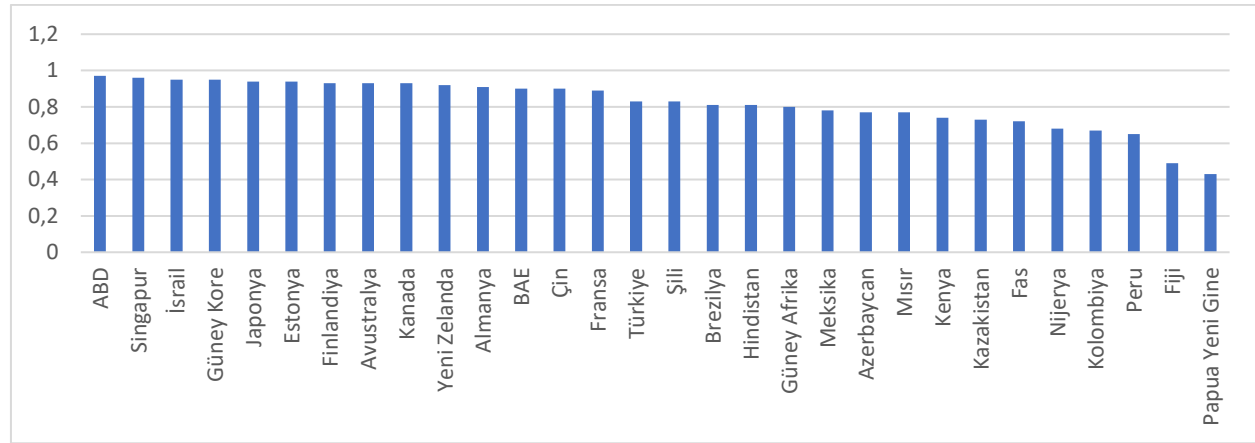
2. En yüksek marjinal getiriyi sağlayan Ar-Ge hattı, ko-Ar-Ge fonları, üniversite–sanayi konsorsiyumları, teknoloji transfer ofisleri ve uluslararası araştırma programları (*örneğin Horizon Europe, EUREKA*) aracılığıyla sistematik biçimde desteklenmelidir. Ayrıca e-ticaretin tam potansiyelini açığa çıkarmak için e-gümrük “single-window” sistemleri, e-fatura ve e-CMR çözümleri ile sınır ötesi ödemelerde birlikte çalışabilirlik (*instant payment bridges, e-KYC/AML standartları*) sağlanmalıdır.

Azerbaycan örneğinde, bu bütünleşik yaklaşımın benimsenmesi — özellikle uluslararası entegrasyonun derinleştirilmesiyle birlikte — Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSEİE) puanının yükselmesine ve orta vadede GSYH büyümesinin sürdürülebilir biçimde hızlanmasına anlamlı katkı sağlayabilir.

DSEİE — Küresel Sıralama ve Geniş Karşılaştırma

Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSEİE) kapsamında 30 ülkeyi içeren karşılaştırma, uluslararası dijital entegrasyon düzeylerindeki çok katmanlı farklılıkları açık biçimde ortaya koymaktadır. Endeks hesaplanırken dört temel bileşen — dijital altyapı, ekonomik ilişkiler, sosyal kapsayıcılık ve uluslararası entegrasyon — dikkate alınmış; göstergeler 0–1 aralığında normalize edilerek karşılaştırılabilir hâle getirilmiştir.

Grafik 1’de sunulan toplam puan ve sıralama, dijital gelişimin yalnızca teknolojik değil, aynı zamanda kurumsal ve sosyal boyutlarını da yansıtmaktadır.

Grafik 1. Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSEİE) – 30 ülke için toplam puan ve sıralama (0–1)

Not: DSEİE değerleri 0–1 aralığında normalize edilmiştir. Yüksek puan, daha geniş dijital entegrasyonu, gelişmiş altyapıyı ve güçlü düzenleyici uyumu ifade eder.

Genel olarak, yüksek DSEİE puanına sahip ülkeler üç ortak özellik bakımından öne çıkmaktadır:

1. Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı yüksektir ve inovasyonun finansal temelleri güçlü biçimde kurumsallaşmıştır.
2. Dijital ödemeler ve e-ticaret sistemleri, uluslararası entegrasyon mekanizmalarına uyumlu hâle getirilmiş; veri akışları ve işlem standartları büyük ölçüde uyumlaştırılmıştır.

3. E-devlet ve açık veri ekosistemleri, kurumsal şeffaflığı ve kamusal katılımı artırarak yönetim kalitesini güçlendirmektedir.

ABD, Singapur, İsrail ve Güney Kore gibi dijital dönüşümde öncü ülkelerde, kamu ve özel sektör stratejileri birbirini tamamlayıcı bir yapı sergilemekte; bu durum dijital ekonominin bütüncül gelişimini desteklemektedir. Bu ülkelerde Digital Economy Agreements (DEA) veya benzeri çok taraflı girişimler aracılığıyla dijital ticaret, inovasyon diplomasisi ve teknolojik iş birliği, ulusal kalkınma politikalarının merkezine yerleşmiştir.

Bu koordinasyon, OECD (2023) ve UNCTAD (2023) raporlarında da vurgulandığı üzere, dijital yönetim, veri paylaşımı ve sınır ötesi iş birliklerinin güçlü kurumsal yapılar tarafından desteklendiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu ülkeler, dijital sosyo-ekonomik ilişkiler açısından en yüksek performans gösteren grubu oluşturmaktadır.

Avrupa ülkeleri — Estonya, Finlandiya, Almanya ve Fransa — yüksek dijital performans sergilemektedir. Bu göstergeler, Avrupa Birliği'nin Tek Dijital Pazar Stratejisi (Digital Single Market Strategy) ve eIDAS Regulation gibi düzenleyici çerçevelerinin etkinliğini teyit etmektedir.

Avustralya, Yeni Zelanda ve Kanada gibi ülkeler ise açık inovasyon modeli ve kapsayıcı dijital düzenleme ortamı sayesinde dijital gelişimde benzer başarılar elde etmiştir.

Asya'da Singapur, Japonya ve Güney Kore; gelişmiş teknolojik altyapı, geniş bant ağları ve bulut hizmetlerinin ekonomik yapılara entegrasyonu sayesinde dijital liderlik konumlarını korumaktadır.

Çin ve Hindistan'da DSEİE puanları görece daha düşük olsa da, dijital ekonomi ve inovasyon stratejilerinin hızlı gelişimi, bu ülkelerin gelecekte sıralamada yükselmesi için sağlam bir temel oluşturmaktadır.

Gelişmekte olan bölgelerde — özellikle Latin Amerika ve Afrika'da — göstergeler orta düzeydedir.

Örneğin, Brezilya, Şili ve Meksika 0,78–0,83 aralığında; Güney Afrika ve Fas ise 0,72–0,80 bandında performans göstermektedir.

Başlıca sınırlılıklar arasında altyapının dengesiz dağılımı, finansal sistemlerin dijitalleşmesindeki gecikmeler ve düzenleyici uyum eksiklikleri yer almaktadır. Bununla birlikte, mobil ödemelerin yaygınlaşması ve yerel start-up ekosistemlerinin güçlenmesi, bu farkların zamanla azalmasına katkı sağlayabilecek olumlu eğilimlerdir.

Azerbaycan, 0,77 puan ile “orta-yüksek” dijital gelişmişlik düzeyinde konumlanmaktadır. Ülke, dijital altyapı ve e-devlet göstergeleri bakımından bölgesinin öncülerindendir; ancak uluslararası entegrasyon bileşeni — özellikle dijital ödemeler ve Ar-Ge iş birlikleri — henüz tam olgunluk düzeyine ulaşmamıştır.

Bölgesel iş birliğinin derinleştirilmesi, teknoloji transferinin hızlandırılması ve start-up diplomasisinin güçlendirilmesi, Azerbaycan'ın DSEİE puanını artırarak bölgesel dijital liderlik konumunu pekiştirebilir.

Sonuç

Özetle, DSEİE'nin küresel dağılımı, dijital iş birliği düzeyinin yalnızca teknolojik ilerlemeye değil, aynı zamanda kurumsal koordinasyon ve uluslararası normatif uyum düzeyine de bağlı olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Lider ölkelerde, kamu politikası, teknoloji şirkətləri və akademi arasındakı güclü etkileşim, dijital ilerlemenin ve yenilikçi ekosistemin temelini oluşturmaktadır.

Azerbaycan'ın mevcut konumu, düzenleyici reformların sürdürülmesi ve bölgesel dijital iş birliğinin derinleştirilmesi hâlinde, ülkenin yakın gelecekte “yüksek DSEİE” kategorisine geçebileceğini göstermektedir.

Alt Gruplar

Türk Dilli Devletler Alt Grubu

Türk Dilli Devletler Grubu: Dijital Dönüşüm Potansiyeli

Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSEİE) sonuçlarına göre, Türk dilli devletler grubu bölgesel düzeyde yüksek bir dijital dönüşüm potansiyeline sahip olsa da, iç yapısal farklılıklar hâlâ da belirgin biçimde gözlemlenmektedir. Tablo 4'te sunulan göstergeler, Türkiye və Azerbaycan'ın grubun öncü ölkələri konumunda olduğunu ortaya koymaktadır. Her iki ölkede de dijital hükümet hizmetleri (RHM) və dijital altyapı (RİT) göstergeleri oldukça yüksek düzeydedir.

Türkiye'nin genel DSEİE puanı 0,83, Azerbaycan'ın isə 0,77 olup hər iki ölkə də “orta-yüksek” dijital gelişmişlik kategorisinde yer almaktadır. Bu durum, hər iki ölkənin dijital yönetim kapasitesi, kurumsal adaptasyon düzeyi və vatandaş odaklı dijital hizmet altyapısı açısından bölgesel liderlik pozisyonunu güçlendirdiyini gösterir.

Tablo 4. Türk dilli ölkeler için Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSİİE) ve alt bileşenleri (0–1)

№	Ölkə	Dijital Altyapı Kapasitesi	Dijital Hükümet Mekanizmaları	Dijital Ticaret Ortamı Etkinliği	Bilgi Alanında Bağlantılılık	Dijital Davranış ve Bilgi Katsayısı	DSİE (Genel)
1	Azerbaycan	0.78	0.82	0.75	0.70	0.80	0.77
2	Türkiye	0.84	0.86	0.80	0.78	0.85	0.83
3	Kazakistan	0.76	0.78	0.70	0.68	0.74	0.73
4	Özbekistan	0.68	0.70	0.65	0.60	0.66	0.66
5	Kırgızistan	0.64	0.68	0.58	0.55	0.63	0.62
6	Türkmenistan	0.58	0.62	0.50	0.48	0.55	0.55
Ortalama	—	0.71	0.74	0.66	0.63	0.70	0.69

Bu alt grupta, RİT və RHM göstergələri bakımından nisbətən dengeli bir gelişim gözlenmektedir. Türkiye'de yüksek teknolojik kapasite ile dijital ödeme sistemlerinin bölgesel entegrasyonu istikrarlı biçimde ilerlerken, Azerbaycan kamu yönetiminin dijitalleşmesi və elektronik hizmetlerin kapsamı bakımından öne çıkar. ASAN Hizmet, Elektronik Hükümet Portalı və “Dijital Ödemeler Stratejisi 2021–2025” kimi girişimler, DSEİE'nin yönetim və regülasyon (RHM) bileşenini anlamlı düzeyde güçlendirmiştir.

Kazakistan və Özbekistan için öncelikli alan, Ar-Ge və inovasyon altyapısının genişlendirilmesidir. Bu ölkelerde dijital dönüşüm ağırlıklı olarak devlet programları düzeyinde teşvik edilmekte; lakin start-up ekosistemi və teknoloji transfer mekanizmaları hâlâ tam olarak şekillenmemiştir. Astana Hub (Kazakistan) və IT Park Uzbekistan (Özbekistan), bu boşlukları kısmen dolduran başarılı örnekler kimi öne çıkar.

Kırgızistan və Türkmənistan isə alt grubun nisbətən zayıf göstərgələrə sahib ölkələridir. Hər iki ölkədə də RİT və RTMƏ (*dijital ticaret ortamı etkinliği*) bileşənləri 0,60 eşiğinin altındadır. Temel sorunlar arasında internet altyapısının sınırlılığı, dijital ödeme sistemlerinin bölgesel entegrasyon eksikliği ve e-devlet hizmetlerinin yetersiz kapsama alanı yer alır.

Bu ölkələr için öncelikli yönler:

- Sınır ötesi e-gümrük sistemlerinin kurulması,
- Dijital kimlik mekanizmalarının geliştirilmesi,
- Finansal hizmetlerde birlikte çalışabilirlik platformlarının (*interoperability frameworks*) hayata geçirilmesi.

Türk dilli devletler için ortalama DSEİE değeri 0,69'dur. Bu düzey, bölgenin bir “yükselen dijital iş birliği bölgesi” olarak şekillendiğini gösterir. Türkiye ve Azerbaycan kimi lokomotif ölkelerin ileri deneyimlerinin — e-ID sistemleri, fintech sandbox modelleri ve bulut tabanlı hükümet altyapıları — Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmənistan ile paylaşılması, bölgesel sinerjini ve bilgi transferini güçlendirir bilir.

Son olarak, dijital iş birliği alanında ortak bir fonun veya “Türk Dijital Kalkınma Platformu”nun kurulması, hem düzenleyici uyumun, hem de teknolojik entegrasyonun derinleşmesine önemli katkı sağlayacaktır.

Tablo 4'teki sonuçlar, Türk dilli devletler grubunun dijital iş birliğinde önemli bir potansiyele sahip olduğunu, ancak bu potansiyelin ölkeler arasında eşit dağılmadığını göstermektedir. Türkiye ve Azerbaycan, grubun öncü güçleri olarak bölgesel dijital entegrasyonun kurumsal ve teknolojik temelini oluşturur. Kazakistan ve Özbekistan, hızlı yükselen fakat kurumsal açıdan henüz tamamlanmamış modelleri temsil ederkən; Kırgızistan ve Türkmənistan, dijital altyapı ve hizmet tabanının görece zayıflığı nedeniyle “geçiş ekonomileri” olarak nitelendirilebilir.

Ortalama DSEİE değeri (0,69), Türk dilli ölkelerin hâlen “orta-yüksek” dijital iş birliği aşamasında bulunduğunu ve koordineli politika adımları ile bu düzeyin “yüksek” kategorisine taşınabileceğini ortaya koymaktadır.

Bölgenin Dijital Kalkınma Öncelikleri

1. Altyapı ve düzenleyici uyumun harmonizasyonu: Telekomünikasyon ve e-devlet hizmetlerinin karşılıklı tanınması; veri güvenliği, e-imza ve sertifikasyon alanlarında ortak standartların benimsenmesi.
2. Dijital ticaret ve finansal entegrasyon: E-gümrük, e-fatura ve sınır ötesi ödeme sistemlerinin bütünleştirilmesi yoluyla dijital ticaret hacminin artırılması.
3. Ortak Ar-Ge ve inovasyon fonları: “Türk Dijital Kalkınma Platformu” ve “Ortak Start-up Fonu” kimi mekanizmalarla inovasyon akışlarının ve teknoloji transferinin desteklenmesi.
4. İnsan kaynağı ve eğitim entegrasyonu: Dijital beceriler üzerine ortak eğitim programları ve çevrim içi sertifika sistemlerinin geliştirilmesi.

Türk dilli devletler grubu, ortak teknolojik dil, kültürel temel ve siyasi iş birliği imkanları bakımından bənzərsiz bir üstünlüyə sahibdir. Bu üstünlük, stratejik koordinasyon və kurumsal uyum ilə birləşdiyində, bölgəni küresel dijital ekonomi xəritəsində önəmli bir mərkəz halına gətirmə potensialına malikdir.

Avrupa Ülkeleri Alt Grubu

Avrupa alt grubu kapsamında yapılan Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSEİE) değerlendirmeleri, kıta ülkelerinin dijital hükümet kurumlarının olgunluğu, düzenleyici istikrarı ve veri güvenliği çerçevelerinin gelişmişliği bakımından küresel lider konumunda olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 5’te sunulan göstergeler, DSEİE’nin Avrupa ülkelerinde ortalama 0,90 seviyesinde şekillendiğini ve bölgenin dijital koordinasyon ile normatif entegrasyondaki üstünlüğünü teyit etmektedir.

Bu yüksek performans, Avrupa Birliği’nin “Tek Dijital Pazar (Digital Single Market)” stratejisi, eIDAS Tüzüğü ve GDPR (General Data Protection Regulation) gibi düzenleyici mekanizmaların uzun vadeli etkisini yansıtmaktadır. Ayrıca, Avrupa Veri Alanı (European Data Space) girişimleri, veri yönetiminde şeffaflık ve birlikte çalışabilirliği artırarak bölgeyi küresel dijital yönetim standartlarının belirleyicisi hâline getirmiştir.

Tablo 5. Avrupa alt grubu kapsamında Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSİE) (0–1)

No	Ülke	Dijital Altyapı Kapasitesi	Dijital Hükümet Mekanizmaları	Dijital Ticaret Ortamı Etkinliği	Bilgi Alanında Bağlantılılık	Dijital Davranış ve Bilgi Katsayısı	DSİE (Genel)
7	Estonya	0.95	0.98	0.92	0.90	0.96	0.94
8	Finlandiya	0.94	0.96	0.91	0.88	0.94	0.93
9	Almanya	0.92	0.94	0.90	0.89	0.92	0.91
10	Fransa	0.90	0.91	0.88	0.85	0.90	0.89
11	Polonya	0.85	0.88	0.83	0.80	0.84	0.84
Ortalama	—	0.91	0.93	0.89	0.86	0.91	0.90

En yüksek skorlar Estonya ve Finlandiya’ya aittir — sırasıyla 0,94 ve 0,93. Her iki ülke de “dijital devlet” konseptini tam ölçekli biçimde uygulayan modeller arasında yer almaktadır.

Estonya’nın X-Road güven altyapısı və elektronik kimlik sistemleri, Avrupa’da dijital yönetişimin en gelişmiş örneklerinden biridir. Finlandiya’da ise dijital hükümetin vatandaş hizmetleriyle bütünleşmesi — örneğin e-Kimlik ve Data Economy Finland girişimleri — “Dijital Hükümet Mekanizmaları (DHM)” və “Dijital Davranış ve Bilgi Katsayısı (DDBK)” bileşenlerini üst düzeye taşımıştır.

Almanya və Fransa gibi büyük ekonomilerde dijital dönüşüm, sanayi sinerjisi və düzenleyici inovasyona dayalı yaklaşımlar üzerinden yürütülmektedir. Bu ülkelerde kamu-özel ortaklığı çerçevesinde Smart Industry 4.0, GAIA-X və Trusted Cloud gibi platformlar geliştirilmiş; dijital üretim və veri paylaşımı ortak standartlar temelinde kurumsallaştırılmıştır.

Polonya, Avrupa Birliği’nin Yapısal Fonları və Digital Europe Programı aracılığıyla teknoloji altyapısının genişletilmesi və start-up ekosisteminin güçlendirilmesi konularında kayda değer ilerlemeler sağlamıştır.

Genel olarak, Avrupa alt grubu, DSEİE’nin beş bileşeni arasında dengeli bir performans sergilemektedir. Özellikle Dijital Hükümet Mekanizmaları (DHM) və Dijital Davranış ve Bilgi Katsayısı (DDBK) bileşenlerinin öne çıkması, Avrupa Birliği’nin veri akışları, dijital kimlik, yapay zekâ və bulut altyapısına ilişkin ortak yasal çerçeveleriyle doğrudan bağlantılıdır.

eIDAS 2.0 gibi sertifikasyon sistemleri və GAIA-X gibi egemen bulut girişimleri, Avrupa'yı küresel dijital iş birliği modeli hâline getirmiş və DSEİE'nin yapısal istikrarını sağlayan temel unsurlar arasında yer almıştır.

Avrupa ülkeleri alt grubu, dijital ekonominin yalnızca teknolojik değil, aynı zamanda kurumsal və etik boyutlarını da uyumlu biçimde geliştiren bir model olarak değerlendirilebilir.

Bölgenin ortalama DSEİE göstergesinin 0,90 düzeyinde olması, dijital devlet yönetişi, e-devlet və Ar-Ge politikalarının birbirini tamamlayan bütünleşik bir sistem oluşturduğunu göstermektedir.

Bu sonuç, Avrupa Birliği'nin Tek Dijital Pazar, eIDAS 2.0, GAIA-X və AI Act gibi girişimlerinin kurumsal olgunluğunu və koordinasyon gücünü yansıtmaktadır. Bu yapısal istikrar, Avrupa'yı küresel dijital iş birliği liderine dönüştürmüştür.

Hem hukuki istikrar hem de teknolojik egemenlik açısından Avrupa modeli, özellikle Türk dilli devletler və gelişmekte olan ekonomiler için stratejik bir örnek teşkil etmektedir. Bölgenin deneyimi göstermektedir ki, dijital yönetişimde güven altyapısı, düzenleyici uyum və açık veri paylaşımı, büyüme və refahın sürdürülebilir temellerini oluşturmaktadır.

Asya Ülkeleri Alt Grubu

Asya bölgesi kapsamında yapılan Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSEİE) değerlendirmeleri, kıtanın dijital ekonomide çok boyutlu gelişim dinamiklerine sahip olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bölgenin önde gelen ülkeleri — Singapur, Japonya ve Güney Kore — teknolojik inovasyon, Ar-Ge finansmanı ve dijital ticaret entegrasyonu bakımından küresel ölçekte ön sıralarda yer almaktadır.

Tablo 6'nın sonuçları, bu ülkelerin DSEİE değerlerinin 0,94–0,96 aralığında olduğunu ve dijital ekonominin derinleştirilmesinde kurumsal istikrar ile yüksek koordinasyon kapasitesine sahip olduklarını göstermektedir.

Tablo 6. Asya Alt Grubu Kapsamında Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSİE) (0–1)

No	Ülke	Dijital Altyapı Kapasitesi	Dijital Hükümet Mekanizmaları	Dijital Ticaret Ortamı Etkinliği	Bilgi Alanında Bağlantılılık	Dijital Davranış ve Bilgi Katsayısı	DSİE (Genel)
12	Japonya	0.97	0.95	0.92	0.93	0.95	0.94
13	Güney Kore	0.98	0.96	0.94	0.91	0.94	0.95
14	Singapur	0.96	0.98	0.97	0.93	0.96	0.96
15	Çin	0.94	0.90	0.89	0.88	0.90	0.90
16	Hindistan	0.82	0.84	0.80	0.76	0.81	0.81
Ortalama	—	0.93	0.93	0.90	0.88	0.91	0.91

Singapur, hem Dijital Hükümet Mekanizmaları (DHM) hem de Dijital Ticaret Ortamı Etkinliği (DTEO) bileşenlerinde küresel lider konumundadır. Ülkenin Smart Nation stratejisi ve GovTech ajansının faaliyetleri, e-devlet, açık veri ve dijital hizmetleri bütünleşik bir ekosistemde bir araya getirmektedir.

Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı %2,5–3 düzeyindedir; bu oran, inovasyon temelli dijital hizmetlerin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır.

Güney Kore və Japonya, Sənaye 5.0 platformları və yüksək texnolojik kapasite düzeyləriylə öne çıkmaktadır. Her iki ölkədə də dövlət–sənaye–üniversite iş birliyi, dijital dönüşümün koordineli modelini oluşturmuştur.

Kore’de 5G və yapay zekâ (AI) temelli hizmetler — *AI manufacturing, smart mobility* vb. — ekonomik büyümenin itici gücüne dönüşmüştür. Japonya ise Society 5.0 konsepti çerçevesinde insan merkezli teknolojik dönüşüm stratejisi geliştirmiştir.

Çin ve Hindistan gibi büyük pazarlarda DSEİE değerleri yüksek olmakla birlikte, yapısal farklılıklar belirgindir. Çin, 0,90 puan ile yüksek düzeyde olup avantajı özellikle Dijital Altyapı Kapasitesi ve Dijital Ticaret Ortamı Etkinliği bileşenlerinde yoğunlaşmıştır; ancak düzenleyici istikrar və veri koruma alanlarında hâlen bazı eksiklikler mevcuttur.

Hindistan, 0,81 puan ile bölgenin “hızla yükselen dijital ekonomisi” olarak öne çıkmaktadır. Burada Bilgi Alanında Bağlantılılık göstergesi nispeten zayıf olsa da, Digital India və Unified Payments Interface (UPI) gibi girişimler bu farkı azaltmakta və finansal kapsayıcılığı genişletmektedir.

Genel olarak, Asya alt grubu ülkeleri, dijital ekonominin teknolojik və sosyal boyutlarını birleştiren en dinamik modellerden birini temsil etmektedir. Ortalama DSEİE değerinin 0,91 olması, bölgede dijital koordinasyonun yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir.

Bu durum, Smart Nation, Society 5.0 və Digital India gibi dövlət stratejilerinin, özel sektör inovasyonlarıyla oluşturduğu sinerjiyi açık biçimde yansıtmaktadır.

Asya’da dijital iş birliyi üç ana sütun üzerinde şekillenmiştir:

1. Altyapı ve Ar-Ge entegrasyonu,
2. Dijital ticaret ve ödeme sistemlerinin bütünleşmesi,
3. Kapsayıcı sosyal dönüşüm.

Singapur və Güney Kore, bu alanlarda küresel ölçekte model ülkeler olarak öne çıkarken; Çin və Hindistan, ölçek ekonomisi avantajlarıyla bölgenin gelecekteki dijital dinamizmine önemli katkılar sağlamaktadır.

Sonuç olarak, Asya alt grubu, hem teknolojik olgunluk hem de dijital yönetim kapasitesi bakımından küresel dijital rekabetin ana merkezlerinden biri hâline gelmiştir.

Amerika Kıtası Alt Grubu

Amerika kıtası kapsamında yapılan Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSEİE) değerlendirmeleri, bölgenin dijital ekonomi yapısında belirgin bir ikili yapı (dual structure) bulunduğunu göstermektedir. Kuzey Amerika ülkeleri — özellikle ABD ve Kanada — küresel liderler arasında yer alırken, Latin Amerika ülkelerinde altyapı, yönetim ve düzenleyici uyum farklılıkları hâlen açık biçimde gözlemlenmektedir.

Tablo 7’deki verilere göre, bölgenin ortalama DSEİE değeri 0,86 olup, bu durum Kuzey–Güney dijital uçurumunun hâlen varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Tablo 7. Amerika Alt Grubu Kapsamında Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSEİE) (0–1)

Nö	Ülke	Dijital Altyapı Kapasitesi	Dijital Hükümet Mekanizmaları	Dijital Ticaret Ortamı Etkinliği	Bilgi Alanında Bağlantılılık	Dijital Davranış ve Bilgi Katsayısı	DSİE (Genel)
17	ABD	0.99	0.97	0.96	0.95	0.98	0.97
18	Kanada	0.95	0.96	0.92	0.90	0.94	0.93
19	Meksika	0.80	0.82	0.78	0.72	0.80	0.78
20	Brezilya	0.83	0.84	0.80	0.76	0.82	0.81
21	Şili	0.84	0.86	0.82	0.79	0.83	0.83
Ortalama	—	0.88	0.89	0.86	0.82	0.87	0.86

ABD ve Kanada, dijital dönüşümün hem teknolojik hem de kurumsal boyutlarında küresel ölçekte örnek teşkil etmektedir. ABD, 0,97 puanla tüm alt gruplar arasında en yüksek değere ulaşmıştır. Bu durum, ülkenin Big Tech şirketlerinin (*Google, Microsoft, Amazon, Meta* vb.) küresel etkisi, Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki %3,5'in üzerindeki payı ve bulut teknolojilerinin yaygın kullanımıyla yakından ilişkilidir. Bu faktörler, Dijital Altyapı Kapasitesi (DAK) və Dijital Ticaret Ortamı Etkinliği (DTOE) bileşenlerinin güçlenmesini sağlamaktadır.

Kanada'da, Digital Charter Implementation Act və yapay zekâ etiği çerçeve belgeleri, Dijital Hükümet Mekanizmaları (DHM) ile Dijital Davranış ve Bilgi Katsayısı (DDBK) göstergelerinde kurumsal istikrarı pekiştirmektedir.

Latin Amerika ülkeleri — Meksika, Brezilya və Şili — orta düzeyde performans sergilese de, Bilgi Alanında Bağlantılılık (BAB) və Dijital Hükümet Mekanizmaları (DHM) bileşenleri görece daha zayıf kalmaktadır. Bu fark, dijital hizmetlerin bölgesel eşitsiz dağılımı, altyapı yatırımlarının yetersizliği və düzenleyici uyum eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Örneğin, Şili'de devletin Digital Agenda 2030 programı sayesinde Dijital Ticaret Ortamı Etkinliği göstergesi 0,82'ye yükselmiş, ancak bölgesel birlikte çalışabilirlik sınırlı kalmıştır. Brezilya'da E-Gov Platform Brazil və Pix instant payment system gibi girişimler finansal kapsayıcılığı artırmış olsa da, siber güvenlik və veri gizliliği alanlarında kurumsal koordinasyon henüz tam olarak sağlanmamıştır.

Bölgenin Dijital İş Birliği Potansiyeli Üç Temel Eksende Toplanmaktadır

1. E-devlet ve açık veri tabanlarının entegrasyonu: Şeffaflık və kamu denetimini artırmak amacıyla dijital kamu yönetiminin güçlendirilmesi.
2. Sınır ötesi e-ticaret sistemlerinin uyumlaştırılması: Gümrük prosedürlerinin dijitalleştirilmesi və lojistikte birlikte çalışabilirlik standartlarının geliştirilmesi.
3. Dijital kapsayıcılık politikaları: Sosyal eşitliği güçlendirmek və “dijital uçurumu” azaltmak için bölgesel uyum programlarının oluşturulması.

Amerika alt grubu analizi, ABD–Kanada ikilisinin dijital düzenleme, Ar-Ge və platform ekonomisi açısından küresel liderliğini koruduğunu göstermektedir. Bu ülkelerde dijital inovasyon, hukuki istikrar və açık piyasa mekanizmalarıyla desteklenmekte; bu da DSEİE değerlerinin 0,93–0,97 aralığında sabit kalmasını sağlamaktadır.

Latin Amerika ise dijital dönüşüm açısından yükselen bir aşamadadır. Brezilya və Şili gibi ülkelerde e-devlet və e-ticaret girişimleri güçlenmeye başlamış olsa da, sosyal kapsayıcılık və

düzenleyici uyum hâlen temel zorluklardandır. Bu farkın azaltılması için bölgesel düzeyde ortak standartların, e-gümrük sistemlerinin və bütünleşik dijital stratejilerin geliştirilmesi gerekmektedir.

Genel olarak, Amerika kıtası, dijital iş birliğinin hem olgun hem de gelişmekte olan modellerini aynı yapı içinde barındırmaktadır. Kuzey Amerika'nın dijital yönetimdeki liderliği ile Latin Amerika'nın artan potansiyeli birleştiğinde, bölgenin DSEİE değerinin önümüzdeki yıllarda 0,90 eşiğini aşma potansiyeline sahip olduğu öngörülmektedir.

Afrika Ülkeleri Alt Grubu

Afrika ülkeleri için yapılan Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSEİE) değerlendirmeleri, kıtanın dijital dönüşüm sürecinin henüz erken aşamalarında olmakla birlikte, belirli alanlarda — özellikle mobil teknolojiler, dijital ödeme sistemleri ve girişimcilik ekosistemlerinde — yenilikçi sıçramalar yaşandığını göstermektedir.

Tablo 8'de görüldüğü üzere, ortalama DSEİE değeri 0,74 düzeyindedir. Bu değer küresel ortalamanın altında kalmakla birlikte, son yıllarda kıta genelinde olumlu bir büyüme eğilimi oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 8. Afrika Alt Grubu DSİE (0–1)

No	Ülke	Dijital Altyapı Kapasitesi	Dijital Hükümet Mekanizmaları	Dijital Ticaret Ortamı Etkinliği	Bilgi Alanında Bağlantılılık	Dijital Davranış və Bilgi Katsayısı	DSİE
22	Fas	0.75	0.78	0.70	0.65	0.72	0.72
23	Güney Afrika	0.82	0.85	0.78	0.74	0.80	0.80
24	Mısır	0.80	0.82	0.76	0.70	0.78	0.77
25	Nijerya	0.70	0.74	0.66	0.62	0.69	0.68
26	Kenya	0.74	0.77	0.73	0.70	0.76	0.74
Ortalama	—	0.76	0.79	0.73	0.68	0.75	0.74

En yüksek DSEİE değeri Güney Afrika Cumhuriyeti'ne aittir (0,80). Bu ülke, Dijital Altyapı Kapasitesi (0,82) ve Dijital Hükümet Mekanizmaları (0,85) göstergelerinde bölgesel lider konumundadır.

Fas və Mısır'da dijital altyapı və kamu yönetimi göstergeleri artış eğilimi göstermekte; ancak Dijital Ticaret Ortamı Etkinliği bileşeni henüz tam olgunluk düzeyine ulaşmamıştır. Fas'ta Digital Morocco 2030 stratejisi və Dijital Yönetişim Ajansı'nın faaliyetleri önemli ilerlemeler sağlamış olsa da, ülkenin teknolojik ekosistemi hâlâ merkezî bir yapıda kalmaktadır.

Kenya, Afrika kıtasında özgün bir örnek teşkil etmektedir. M-Pesa mobil ödeme sistemi, ülkeyi dijital kapsayıcılık ve inovasyon bakımından bölgenin ön sıralarına taşımıştır. Bu başarıda Dijital Ticaret Ortamı Etkinliği (0,73) və Bilgi Alanında Bağlantılılık (0,70) göstergelerinin yüksekliği belirleyici olmuştur. Kenya'daki Digital Economy Blueprint programı, kamu–özel iş birliği temelli yapısıyla diğer Afrika ülkeleri için örnek bir model sunmaktadır.

Nijerya və diğer Sahra Altı Afrika ülkelerinde başlıca zorluklar; altyapı dayanıklılığı, enerji arz güvenliği, insan kaynağı yetersizliği ve sınırlı dijital beceri kapasitesiyle ilgilidir. Nijerya'da Dijital Altyapı Kapasitesi (0,70) və Dijital Davranış ve Bilgi Katsayısı (0,69) düşük olmakla birlikte, hızla büyüyen fintech sektörü geleceğe dönük önemli bir potansiyel taşımaktadır.

Afrika İçin  ncelikler üç Eksende Toplanmaktadır

1. Bölgesel dijital ödeme platformlarının ( rne in *AfriPay*, *Pan-African Payment and Settlement System – PAPSS*) yaygınlaştırılması,
2. Düzenleyici koordinasyonun güçlendirilmesi v  e-ticaret için birlikte çalışabilir hukuki çerçevelerin uyumlaştırılması,
3. Altyapı açıklarını telaf  eden mobil teknolojiler v  girişimcilik ekosistemlerinin desteklenmesi.

Afrika Deneyimi ve Genel Değerlendirme

Afrika deneyimi, inovasyonun her zaman yüksek altyapı seviyesine bağlı olmadığını, kimi durumlarda daha sade fakat etkili teknolojik uygulamaların geniş kapsamlı sosyo-ekonomik sonuçlar do urabildi ini ortaya koymaktadır.

Mobil  demeler v  mikro bankacılık sistemleri alanındaki başarı, kıtanın dijital iş birliği potansiyelini kayda değer biçimde artırmıştır. Bölgesel dijital kapsayıcılı ın artışı ile mobil teknolojilerin yayılımı arasında güçlü bir karşılıklı ilişki bulunmaktadır — bu dinamik özellikle Kenya v  Güney Afrika örneklerinde açık biçimde gözlemlenmektedir.

Kıtanın ortalama 0,74 DSE E düzeyi, yüksek bir gelişim potansiyeline işaret etmektedir. Bu bağlamda, Afrika için geleceğe dönük dijital iş birliği stratejileri şu başlıklarda güçlendirilmelidir:

- Bölgesel  deme v  dijital kimlik sistemlerinin entegrasyonu,
- Bilgi güvenliği v  dijital hukuk çerçevelerinin sa lamlaştırılması,
- Eğitim v  insan sermayesinin dijital becerilere yönlendirilmesi,
- Türkiye v  Azerbaycan gibi ortak ülkelerle teknoloji iş birliği projelerinin genişletilmesi.

Bu doğrultuda, Türkiye'nin “e-Devlet” v  Azerbaycan'ın “ASAN Xidm t” modelleri, Afrika'da devlet–vatandaş ilişkilerinin dijitalleştirilmesi açısından değerli referans noktaları olarak değerlendirilebilir.

Küresel Karşılaştırma

Küresel Dijital Sosyo-Ekonomik İlişkiler Endeksi (DSE E) kapsamında yapılan analizler, bölgeler arasında dijital iş birliği düzeyindeki farklılıkların hem teknolojik kapasite hem de kurumsal koordinasyon derinliği tarafından belirlendiğini göstermektedir.

Tablo 9. Küresel Gruplar Bazında Ortalama DSE E ve Nispi Sıralama

Grup	Ortalama DSE�E	Küresel Sıra
Asya	0.91	1
Avrupa	0.90	2
Amerika	0.86	3
Afrika	0.74	4
Türk Dilli Devletler	0.69	5

Not: Okyanusya–Orta Doğu alt grubu, coğrafi olarak birleşik bir kıta olmadığından (Okyanusya ve Batı Asya ekonomik bölgelerinin birleşimi) ve örnek sayısı düşük olup tüm ülkeler yüksek gelirli ekonomilerden oluştuğu için ana küresel sıralamadan çıkarılmıştır.

Beş ana bölge için hesaplanan ortalama DSEİE değerleri (Tablo 9), dijital ekonominin gelişim aşamalarını açık biçimde yansıtmaktadır:

- Asya (0,91): Bölgenin liderleri Singapur, Güney Kore ve Japonya, teknolojik kapasite, Ar-Ge finansmanı ve kamu-özel entegrasyon mekanizmalarında küresel standartlar oluşturmuştur.
- Avrupa (0,90): İkinci sırada yer almakta; üstünlüğü, hukuki uyum, e-devlet sistemlerinin dayanıklılığı ve sınır ötesi veri akışlarının normatif düzenlenmesiyle ilişkilidir.
- Amerika (0,86): Kuzey Amerika yüksek göstergeleri sağlarken, Latin Amerika ülkelerinde kapsayıcılık ve düzenleyici istikrar hâlen arzu edilen düzeyde değildir.
- Afrika (0,74): Mobil ödemeler, e-hizmetler ve girişimcilik ekosistemleriyle gelişmekte olan bir bölge olarak yükseliş eğilimi göstermektedir; ancak altyapı ve yönetim alanlarındaki eksiklikler sürmektedir.
- Türk dilli devletler (0,69): Bölgesel iş birliğinin derinleşmesiyle birlikte yükselme potansiyelini korumaktadır; başlıca kısıtlar Ar-Ge, dijital ticaret ve ödeme sistemlerinin birlikte çalışabilirliği alanlarındadır.

Sonuç

Dijital ekonomi çağında uluslararası iş birliği, ekonomik büyüme, sosyal refah ve inovasyon ekosisteminin gelişiminde temel bir itici güç konumundadır.

Panel model sonuçları, internet altyapısı, e-ticaret, dijital hizmetler ve Ar-Ge faktörlerinin GSYH büyümesi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkiler yarattığını doğrulamaktadır.

DSEİE'nin küresel dağılımı, Asya ve Avrupa gibi yüksek dijital entegrasyon düzeyine sahip bölgelerde ekonomik büyüme ile sosyal kapsayıcılığın paralel biçimde güçlendiğini göstermektedir.

Azerbaycan'ın 0,77 puanı, ülkeyi “orta-yüksek” seviyede konumlandırmaktadır. Ancak “yüksek” kategorisine geçiş için uluslararası entegrasyonun, Ar-Ge finansmanının ve insan sermayesi politikalarının derinleştirilmesi gerekmektedir.

Düzenleyici uyumun artırılması, ödeme ve lojistik birlikte çalışabilirliğin (interoperabilite) güçlendirilmesi ve dijital becerilerin geliştirilmesi, Azerbaycan'ın DSEİE puanını yükseltmenin yanı sıra dijital ekonomiye dayalı sürdürülebilir büyüme modeline geçişi hızlandıracaktır.

Politika Önerileri

Analiz sonuçlarına göre, gelişmekte olan ülkeler — özellikle Azerbaycan — için aşağıdaki politik öncelikler belirlenmiştir:

1. Uluslararası veri standartlarının (*Digital Economy Agreements – DEAs*) uygulanması; veri yerelleştirme ve gizlilik rejimlerinin uyumlaştırılması.
2. Anlık ödeme köprüleri, SWIFT GPI ve e-KYC/AML mekanizmalarının bütünleştirilmesi.
3. “Tek pencere” yaklaşımı, e-fatura ve e-CMR sistemlerinin uygulanması; KOBİ'lerin uluslararası platformlara erişiminin kolaylaştırılması.
4. ISO/IEC 27001 standartlarının uygulanması ve CSIRT ağları aracılığıyla bölgesel siber güvenlik koordinasyonunun güçlendirilmesi.

Bu önlemler tutarlı biçimde hayata geçirildiğinde, Azerbaycan gibi gelişmekte olan ekonomilerin DSEİE göstergesini “orta-yüksek” seviyeden “yüksek” seviyeye taşımaları mümkün olacaktır.

Sınırlılıklar ve Gelecekteki Araştırma Alanları

Bu araştırmanın başlıca sınırlılıkları aşağıda özetlenmiştir:

- Göstergelerin yıllar itibarıyla eşzamanlı güncellenmemesi, panel veri homojenliğini sınırlamaktadır.
- Bazı alt göstergeler için alternatif veri kaynaklarının kullanılması, ölçüm hatası riskini artırmaktadır.
- Kurumsal değişkenlerin zaman içindeki istikrarsızlığı, modellerin uzun vadeli tahmin gücünü zayıflatır.

Kaynaklar

- Abdullayeva R.S, Muradov A.N. Guliyeva A.B, (2022). Social Benefits of Digitalisation, The New Digital Era: Digitalisation, Emerging Risks and Opportunities, Simon Grima, Ercan Özen, Hakan Boz.
- Arellano, M., & Bover, O. (1995). Another look at the instrumental variable estimation of error-components models. *Journal of Econometrics*, 68(1), 29–51. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01642-D](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01642-D)
- Blundell, R., & Bond, S. (1998). Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models. *Journal of Econometrics*, 87(1), 115–143. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(98\)00009-8](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(98)00009-8)
- Burri, M. (2023). Cross-border data flows and privacy in global trade law: Has trade trumped data protection? Digital Trade Law Project. https://digitaltradelaw.ch/wp-content/uploads/2023/04/Burri_Cross-Border-Data-Flows-and-Privacy-in-Global-Trade-Law_Has-Trade-Trumped-Data-Protection.pdf
- Cengiz, E. (2021). Siber suçlar, sosyal medya ve siber etik. İstanbul Aydın Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 7(3), 1–15. https://icd.aydin.edu.tr/wp-content/uploads/2021/08/icd_v07i3001.pdf
- Cornago, N., & Murray, S. (2022). Practice approaches to the digital transformations of diplomacy. *International Studies Review*, 23(4), 1595–1615.
- D. Yılmaz ve E. Özen, (2021) “Dijital Dönüşümün Makro Ekonomik Faktörler Üzerindeki Etkileri: Türkiye Ekonomisi Örneği*,” *Ekon. Maliye İşletme Derg.*, Cilt: 4 Sayı: 2, 2021, doi: 10.46737/emid.1020245.
- Eke, D. (2024). Ethics in the governance of data and digital technology. *AI and Ethics*, 5(2), 143–157. <https://link.springer.com/article/10.1007/s44206-024-00101-6>
- EU GDPR. (2018). General Data Protection Regulation. European Union.

- Fischer, L. (2023). Data sovereignty and e-governance: The legal implications of national laws on digital government systems. *Journal of Law, Society and Digital Advancement*, 3(1), 21–38. <https://jlsda.com/index.php/llda/article/view/39>
- Görnemann, E. (2024). *Digital Sovereignty (Fundamentals series)*. Berlin: Weizenbaum Institute.
- Gözükcük, M. F. (2020). *Dijital dönüşüm ve ekonomik büyüme (Yüksek lisans tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi)*. Tez danışmanı: Doç. Dr. Gülçin Tapşın.
- ILO. (2023). *Digitalization and the Future of Work*. Geneva: International Labour Organization.
- IMF. (2023). *Digitalization during the Covid-19 Crisis: Implications for Productivity and Labor Markets in Advanced Economies*. Staff Discussion Note SDN2023/003. International Monetary Fund, Washington DC.
- ITU. (2022). *Global Cybersecurity Index Report 2022*. Geneva: International Telecommunication Union.
- Kaya, M., & Shahid, M. (2023). Cross-border data flows and digital sovereignty: Legal dilemmas in transnational governance. *International Journal of Social Science, Law and Policy*, 12(2), 45–61. <https://journalisslp.com/index.php/isslp/article/view/309>
- Koşaroğlu, Ş. M. (2012). *Bilgi toplumu ve bilginin ekonomik dönüşümdeki rolü*. Yüksek Lisans Tezi, T.C Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
- Kurt, A. S. (2020). Dijital Dönüşümün Ekonomiye Etkileri: Türkiye Ekonomisi'ne Yansımaları. *OPUS International Journal of Society Researches*, 16(30), 3083-3109. <https://doi.org/10.26466/opus.714393>
- Muradov A. (2025) *Improving The State Regulation Of The Formation Of The Knowledge Economy In Azerbaijan*, Baku, April 2025
- Nardo, M., Saisana, M., Saltelli, A., Tarantola, S., Hoffman, A., & Giovannini, E. (2005). *Handbook on constructing composite indicators: Methodology and user guide*. European Commission, Joint Research Centre.
- Norn, M. T. (2024). Archetypes of Open Science Partnerships: Connecting aims, activities and structure. *Humanities and Social Sciences Communications*. <https://doi.org/10.1038/s41599-024-03682-2>
- Günsel, A., Dodourova, M., Tükel Ergün, A., & Gerni, C. (2018). Research on effectiveness of technology transfer in technology alliances: Evidence from Turkish SMEs. *Technology Analysis & Strategic Management*, 31(5), 1-13. <https://doi.org/10.1080/09537325.2018.1495836>
- Chen, X. (2025). Open-source collaboration and technological innovation: A typological framework in the industrial software industry. *Systems*, 13(6), 433. <https://doi.org/10.3390/systems13060433> mdpi.com
- OECD. (2008). *Handbook on constructing composite indicators: Methodology and user guide*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264043466-en>
- OECD. (2021). *Open science – Enabling discovery in the digital age (Going Digital Toolkit Note No. 13)*. OECD Publishing. https://goingdigital.oecd.org/data/notes/No13_ToolkitNote_OpenScience.pdf

- UNESCO. (2023). Open science outlook 1: Status and trends around the world. UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000387324>
- OECD. (2022). Going Digital to Advance Data Governance for Growth and Well-being. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2023). OECD Digital Economy Outlook 2023. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/ade9b3d5-en>
- OECD. (2023). Science, Technology and Innovation Outlook 2023. Paris: OECD Publishing.
- Pakdemirli, B. (2016). Dijital Dönüşümün Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Örneği. Manisa: T.C. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Roodman, D. (2009). How to do xtabond2: An introduction to difference and system GMM in Stata. The Stata Journal, 9(1), 86–136. <https://doi.org/10.1177/1536867X0900900106>
- Sarala, R. M., Tarba, S. Y., Zahoor, N., Khan, H., Cooper, C. L., & Arslan, A. (2024). The impact of digitalization and virtualization on technology transfer in strategic collaborative partnerships. The Journal of Technology Transfer, 50, 399-416. <https://doi.org/10.1007/s10961-024-10158-7>
- Smith, Liyam & Taqa, Amer. (2024). Digital Diplomacy: How Social Media Influences International Relations in the 21st Century. 2583-9993.
- UN ECLAC. (2023). Latin America digital transformation report 2023: Infrastructure, innovation and inclusion. Santiago: United Nations Economic Commission for Latin America and the Caribbean.
- UNCTAD. (2023). Digital Economy Report 2023: Cross-border Data Flows and Development. Geneva: United Nations.
- UNESCO. (2021). Education for a Digital Future. Paris: UNESCO.
- UNESCO. (2023). Open Science Framework for Global Cooperation. Paris: UNESCO
- World Bank. (2023). Digital Progress and Trends Report 2023. Washington, DC: World Bank.
- Zhou, P., Ang, B. W., & Poh, K. L. (2010). A mathematical programming approach to constructing composite indicators. Ecological Economics, 69(3), 676–683. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2009.10.020>

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMADA YAPAY ZEKA İLE İŞBİRLİĞİ: FIRSATLAR VE TEHDİTLER

Cooperation with Artificial Intelligence in Sustainable Development: Opportunities and Threats

Burcu TÜRKCAN¹

Özet

Sürdürülebilir kalkınma, nicel hedeflerden ziyade nitel hedefleri ön plana koyan, iktisadi, beşeri ve çevresel gelişmenin sadece bugünkü nesiller için değil gelecek nesiller için de sağlanmasını esas olarak benimseyen, günümüzün temel kalkınma yaklaşımıdır. Bu esas doğrultusunda Birleşmiş Milletler, sürdürülebilir kalkınmanın on yedi temel boyutunu belirleyerek her biri için alt amaçlar ve hedefler tanımlamıştır. Öte yandan, 2030 yılına dek ulaşılması hedeflenen bazı göstergesel amaçlara halen oldukça uzak olduğumuz görülmektedir. Bunun temel nedenleri, gün geçtikçe şiddetlenen küresel iklim krizi, bu krizle paralel artan çevresel kirlilik ve doğal afetler, uluslararası ilişkilerde yaşanan gerginlikler ve savaşlar, toplumsal göç hareketleri, kitle üretimi ve tüketiminin yaygınlığı gibi faktörlerdir. Tüm bu küresel sorunlar, sürdürülebilir kalkınma amaçlarına erişimde yeni ve etkin araçların benimsenmesi gerekliliğini gözler önüne sermektedir. Bu araçlardan en güncel ve teknolojik devrim niteliğinde olanı hiç şüphesiz Yapay Zeka'dır. Ancak Yapay Zeka'nın sürdürülebilir kalkınma amaçlarına nasıl hizmet edebileceği, bu aracın sunduğu fırsatlar ve tehditlerin neler olduğu konusu iktisat politikası literatüründe henüz ayrıntılı bir şekilde incelenmiş değildir. Bu çalışmada amaç, sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirme hedefi doğrultusunda politika yapıcıların Yapay Zeka ile nasıl işbirliği yapabileceklerine yönelik bir ana çerçeve sunmaktır. Bu ana çerçevenin oluşturulmasında yöntem olarak sistematik literatür analizi yöntemi benimsenmektedir. Çalışmanın, hem yapay zekanın sürdürülebilir kalkınmadaki rolüne dair sistematik bir literatür sınıflandırması sunması hem de Yapay Zeka ile sürdürülebilir kalkınma için işbirliği yaparken karşılaşılabilecek fırsatlara ve tehditlere yönelik bir ana çerçeve oluşturması açılarından ilgili literatüre katkı yapması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Yapay Zeka, Sistematik Literatür Analizi

Abstract

Sustainable development is the contemporary fundamental development approach, which prioritizes qualitative goals rather than quantitative ones and adopts the principle of ensuring economic, human and environmental development not only for today's generations but also for future generations. In line with this principle, the United Nations has identified seventeen basic dimensions of sustainable development and defined sub-goals and targets for each. However, it seems that we are still far from some of the indicative goals aimed to be achieved by 2030. The main reasons for this situation are factors such as the global climate crisis that is intensifying day by day, environmental pollution and natural disasters that increase in parallel with the climate crisis, tensions and wars in international relations, migration movements, and the prevalence of mass production and consumption. All these global problems reveal the need to adopt new and effective tools to achieve sustainable development goals. The

¹ Doç. Dr., Ege Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0002-7494-5897, E-Posta: burcu.turkcan@ege.edu.tr

most current and technologically revolutionary of these tools is undoubtedly Artificial Intelligence. However, how Artificial Intelligence can serve sustainable development goals and what the opportunities and threats presented by this tool are, have not yet been examined in detail in the economic policy literature, yet. The aim of this study is to present a main framework for how policy makers can cooperate with Artificial Intelligence towards the goal of achieving sustainable development. A systematic literature analysis method is employed while developing this framework. The study is expected to contribute to the relevant literature by providing a systematic classification of the literature on the role of Artificial Intelligence in sustainable development and by providing a framework for the opportunities and threats that may be encountered when collaborating with Artificial Intelligence for sustainable development.

Keywords: Sustainable Development, Artificial Intelligence, Systematic Literature Analysis

Giriş

Yapay zeka, günümüzde keşfetme, öğrenme, yaşama, iletişim kurma ve çalışma biçimimizi kökten değiştirme potansiyeline sahip çığır açıcı bir yenilik olarak karşımızda durmaktadır. Tüm bu özellikleriyle yapay zeka, ekonomi ve toplum için muazzam bir potansiyele sahiptir. 17 Sürdürülebilir Kalkınma Amacının (SKA) dünya uluslarının kalkınma gündemini belirlediği Sürdürülebilir Kalkınma Çağı'na girmişken, yapay zekâ aynı zamanda iş dünyası, kurumlar ve kamu politikaları alanlarında hızla yeni ufuklar da açmaktadır (Goralski ve Tan, 2020). Derin öğrenme yeteneklerine sahip makine zekası ve robotik zekâ, insan zekâsıyla sıklıkla ilişkilendirilen bilişsel sorunları çözmeye başlamışken, Süper Yapay Zeka'nın uygulanabilir olacağı yakın gelecekte neler olabileceği konusunda halen açık bir öngörü bulunmamaktadır. Öte yandan günümüzün temel tartışma konularından birisi, yapay zekanın sürdürülebilir kalkınma yararına kullanımı ile ilgilidir. Sürdürülebilir kalkınma, nicel hedeflerden ziyade nitel hedefleri ön plana koyan, iktisadi, beşeri ve çevresel gelişmenin sadece bugünkü nesiller için değil gelecek nesiller için de sağlanmasını esas olarak benimseyen, günümüzün temel kalkınma yaklaşımıdır. Bu esas doğrultusunda Birleşmiş Milletler, sürdürülebilir kalkınmanın on yedi temel boyutunu belirleyerek her biri için alt amaçlar ve hedefler tanımlamıştır. Öte yandan, 2030 yılına dek ulaşılması hedeflenen bazı göstergesel amaçlara halen oldukça uzak olduğumuz görülmektedir. Bunun temel nedenleri, gün geçtikçe şiddetlenen küresel iklim krizi, bu krizle paralel artan çevresel kirlilik ve doğal afetler, uluslararası ilişkilerde yaşanan gerginlikler ve savaşlar, toplumsal göç hareketleri, kitle üretimi ve tüketiminin yaygınlığı gibi faktörlerdir. Tüm bu küresel sorunlar, sürdürülebilir kalkınma amaçlarına erişimde yeni ve etkin araçların benimsenmesi gerekliliğini gözler önüne sermektedir. Bu araçlardan en güncel ve teknolojik devrim niteliğinde olanı hiç şüphesiz Yapay Zeka'dır. Ancak Yapay Zeka'nın sürdürülebilir kalkınma amaçlarına nasıl hizmet edebileceği, bu aracın sunduğu fırsatlar ve tehditlerin neler olduğu konusu iktisat politikası literatüründe henüz ayrıntılı bir şekilde incelenmiş değildir. Bu çalışmada amaç, sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirme hedefi doğrultusunda politika yapımcıların Yapay Zeka ile nasıl işbirliği yapabileceklerine yönelik bir ana çerçeve sunmaktır. Bu ana çerçevenin oluşturulmasında yöntem olarak sistematik literatür analizi yöntemi benimsenmektedir. Çalışmanın, hem yapay zekanın sürdürülebilir kalkınmadaki rolüne dair sistematik bir literatür sınıflandırması sunması hem de Yapay Zeka ile sürdürülebilir kalkınma için işbirliği yaparken karşılaşılabilecek fırsatlara ve tehditlere yönelik bir ana çerçeve oluşturması açılarından ilgili literatüre katkı yapması beklenmektedir.

1. Sürdürülebilir Kalkınma ve Yapay Zeka

Sürdürülebilir kalkınma en temel tanımıyla, kalkınma sürecinde günümüzdeki neslin ihtiyaç ve isteklerini karşılarken gelecekteki nesillerin ihtiyaçlarından vazgeçmemektir (Türkcan vd., 2024: 25). Kavram ilk olarak 1987 yılında Birleşmiş Milletler tarafından lanse edilmiş, 1992 yılında ise Gündem 21 ile sürdürülebilir kalkınma konusunda ilk uluslararası girişim gerçekleştirilmiştir. Takip eden süreçte 2000 senesinde Birleşmiş Milletler Milenyum Kalkınma Hedefleri belirlenmiş, 2015 yılında ise 17 ana Sürdürülebilir Kalkınma Amacı yine Birleşmiş Milletler tarafından belirlenmiştir (Türkcan, 2025: 128). Bu amaçlar şu şekilde sıralanabilir: yoksulluğa son vermek, açlığa son vermek, sağlıklı hayat, nitelikli eğitim, toplumsal cinsiyet eşitliği, temiz su ve kanalizasyon, temiz ve erişilebilir enerji, insana yakışan işler ve iktisadi büyüme, endüstri ve altyapı, eşitsizliklerin ortadan kaldırılması, sürdürülebilir şehirler ve toplumlar, sorumlu üretim ile tüketim, küresel iklim eylemi, sudaki yaşamın korunması, karadaki yaşamın korunması, barış, adalet ve güçlü kurumsal yapı, ve tüm amaçlar için ortaklıkların sağlanması (BM, 2025). Her bir ana amaç için belirlenmiş alt amaçlar bulunmaktadır ve alt amaçların sayısı 169'dur. Tüm ana ve alt amaçlar için ise 2030 yılında ulaşılmak üzere hedefler belirlenmiştir.

Yapay zeka (Artificial Intelligence – AI) kavramı ise ilk kez 1956 yılında düzenlenmiş olan Dortmund Konferansı'nda kullanılmıştır. Kavramın isim babası John McCarthy olarak kabul edilir (Türkcan, 2025; Alpaydın, 2013). McCarthy'nin tanımlamasına göre yapay zeka, insan benzeri zeki makineler ve bilgisayar programları yapma bilimi ve mühendisliğidir (Arslan, 2020: 76). Tarihsel süreçte yapay zekanın gelişimine paralel olarak tanımlaması da genişletilmiştir. Bugün gelinen aşamada yapay zeka, veriyi alıp işleyen, yorumlayan ve bu veri üzerinden öğrenme davranışı sergileyen işbirlikçi bir varlık veya varlıklar bütünüdür (Lamberti vd., 2019).

Yapay Zeka sistemleri günümüzde erişmiş oldukları düzeyde 3 farklı model olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar: Sembolik Yapay Zeka, İstatistiki Yapay Zeka ve Hibrit Yapay Zeka olarak adlandırılmaktadır. Sembolik Yapay Zeka, sembolik kısıtlamalardan sonuçlar elde etmek için insanlar tarafından verilen mantıksal temsilleri kullanır. İstatistiki Yapay Zeka, daha önce üretilmiş veriyi tanımak, çözümlemek, sentezleme yaparak yeni ses ve görüntü üretmek gibi üretici görevlerde kullanılır. Hibrit Yapay Zeka ise bugün en yaygın kullanılan yapay zeka modeli olarak sembolik ve istatistiki modelleri birleştirerek yeni sonuçlar üretir (OECD, 2022a, 44).

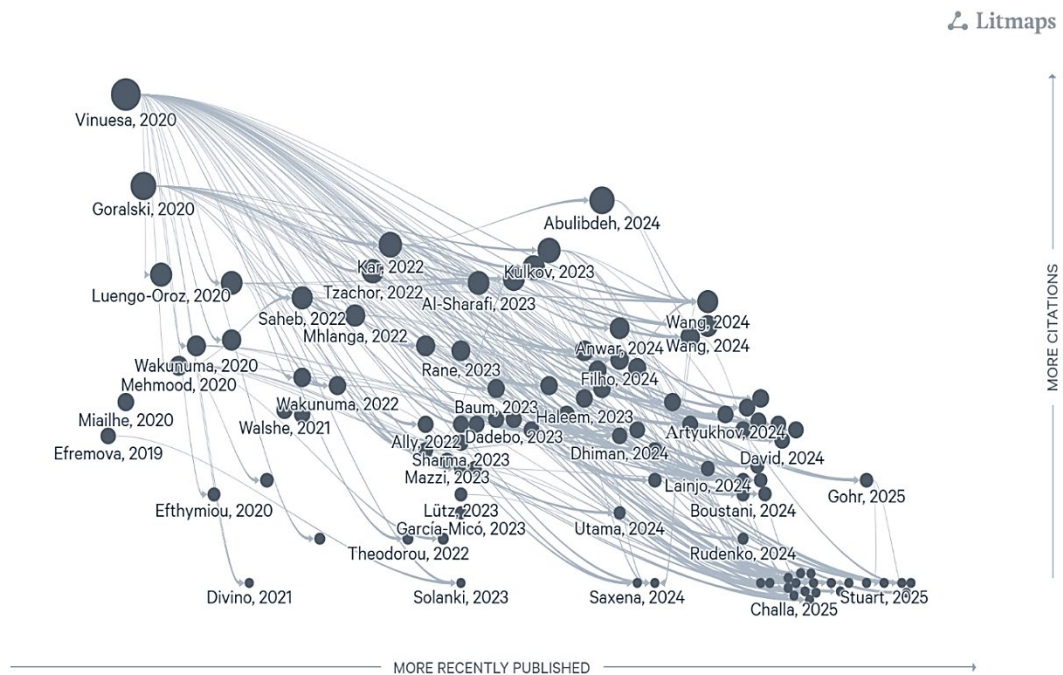
Yapay Zekayı ayrıca yeteneklerine göre de Dar Yapay Zeka (Narrow AI), Genel Yapay Zeka (General AI) ve Süper Yapay Zeka (Artificial Superintelligence) olarak sınıflandırmak mümkündür. Dar Yapay Zeka, kimi kaynaklarda Zayıf Yapay Zeka olarak da adlandırılmaktadır. Bu tür yapay zeka tek bir görevi yerine getirir ve kendi bilinci yoktur. ChatGPT, Siri gibi uygulamalar bu türe örnek olarak verilebilir. Genel Yapay Zeka, Güçlü Yapay Zeka olarak da tanımlanmaktadır. Bu türü güçlü kılan özelliği, insana benzer düşünme, öğrenme ve problem çözme yeteneklerinin olmasıdır. Birden fazla görevi anlayarak yerine getirebilir. Henüz geliştirilme ve test aşamasındadır. Süper Yapay Zeka ise insanı her alanda aşan bir zeka seviyesi olarak yaratıcılık, duygusal zeka, strateji, bilimsel üretkenlik gibi alanlarda insanı geride bırakabilir. Henüz varsayımsal düzeyde olup, gelecekte erişilebilir bir yapay zeka düzeyi olarak nitelendirilmektedir (Bory vd., 2025).

Yapay zeka ve sürdürülebilir kalkınma tanımlarının kesişim noktasında ise yapay zekanın sürdürülebilir kalkınmaya nasıl hizmet edebileceği, sürdürülebilir kalkınma amaçlarını sağlamak üzere yapay zeka ile insan zekasının nasıl işbirliği yapabileceği soruları yatmaktadır. Bu soruları yanıtlamak üzere ilgili literatürdeki ampirik ve teorik bulguları değerlendirmek yerinde olacaktır.

2. II. Sürdürülebilir Kalkınmada Yapay Zeka: Sistemik Literatür Analizi

Bu çalışmada, sürdürülebilir kalkınma yapay zekanın yeri ve önemini, genel itibarıyla ve SKA'lar açısından değerlendirebilmek adına sistematik literatür analizi yöntemi benimsenmiştir. Sistematik literatür analizi için öncelikle semantik literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Bu tarama için yapay zeka temelli bir literatür analizi programı olan Litmaps programı kullanılmıştır. Semantik arama için öncelikle anahtar kelimeler belirlenmiştir. Söz konusu anahtar kelimeler: Artificial Intelligence, AI, Sustainable Development, Sustainable Development Goal, SDG olarak belirlenmiştir. Uluslararası literatürdeki çalışmaları gözden kaçırmamak adına tarama İngilizce dilinde yapılmıştır. Yapılan tarama sonucunda literatür analizine çalışmanın ana bağlamı ile doğrudan örtüşen 102 çalışma dahil edilmiştir. Çalışmaların tarih aralığı 2019 – 2025 yıllarıdır. Çalışmaların tam listesi bu çalışmanın kaynakça bölümünde verilmektedir. Çalışmaların birçok farklı dergide yayınlandığı görülmekle birlikte yapay zekanın sürdürülebilir kalkınmadaki yeri, rolü ve önemine dair çalışmaların en fazla yayınlandığı dergiler sırasıyla Sustainability, Nature Sustainability, Sustainable Development, Journal of Cleaner Production, Cities ve The International Journal of Management Education dergileridir. Şekil 1’de analize dahil edilen çalışmaların literatür ağ haritasına yer verilmektedir. Grafiğin yatay eksenini çalışmaların yayın yılını ifade ederken dikey eksenini atıf sayısını ifade etmektedir. Haritada her bir nokta bir çalışmayı gösterirken, noktanın büyüklüğü o çalışmanın literatürdeki göreceli önemini işaret etmektedir. Noktalar arasındaki iplikler ise atıflar üzerinden ağbağlantılarını göstermektedir. İpliklerin çok fazla olması atıf ilişkilerinin kuvvetli olduğunu ifade etmektedir. Literatürde en fazla atıf alan çalışma, 2025 yılı Ekim ayı itibarıyla 2257 atıf almış olan Vinuesa vd. (2020) çalışmasıdır. Söz konusu çalışma, literatürde elde edilmiş bulgular üzerinden 17 SKA ve bunların 169 alt hedefi ile yapay zekanın ilişkisini incelemektedir. Çalışmanın bulguları, 134 alt hedefin gerçekleştirilmesinde yapay zekanın doğrudan pozitif katkısı olabileceği ancak 59’unda da engelleyici etkisinin olabileceğini işaret etmektedir.

Şekil 1: Literatür Ağ Şeması

Kaynak: Şekil yazar tarafında oluşturulmuştur.

Tablo 1’de ise Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) ile doğrudan bağlantılı olan çalışmalara yer verilmiştir. Literatür analizi kapsamında incelenen çalışmaların 67 tanesi doğrudan SKA’lar ile bağlantılı hazırlanmış çalışmalardır. Geri kalanlar ise yapay zekanın sürdürülebilir kalkınma ile ilişkisinin kavramsal, teorik veya bibliyometrik olarak incelendiği çalışmalardır.

Tablo 1: Yapay Zekanın SKA’lar ile İlişkisine Dair Sistematik Literatür Sınıflandırması

Sürdürülebilir Kalkınma Amacı	İlgili Çalışma
SKA1 (Yoksulluğa Son)	Goralski (2022), Jejenywa vd. (2024)
SKA2 (Açlığa Son)	Kugler (2022), Ametepey vd. (2024)
SKA3 (Sağlık ve Kaliteli Yaşam)	Lamberti vd. (2019), Wakunuma vd. (2020), García-Micó ve Laukyte (2023), Piya ve Lennerz (2023)
SKA4 (Nitelikli Eğitim)	Mani (2022), Abulibdeh vd. (2024), Artyukhov vd. (2024), Boustani vd. (2024), Filho vd. (2024b), Martínez-Martín vd. (2024)
SKA5 (Toplumsal Cinsiyet Eşitliği)	Efthymiou vd. (2020), García-Micó ve Laukyte (2023), Lütz (2023)
SKA6 (Temiz Su ve Sanitasyon)	Mehmood vd. (2020), Malarkodi vd. (2021), Ingle vd. (2022), Dadebo vd. (2023), Saxena vd. (2024), Das vd. (2025)
SKA7 (Erişilebilir ve Temiz Enerji)	Saheb ve Dehghani (2022), Fan vd. (2023), Saxena vd. (2024), Uriarte-Gallastegi vd. (2024), Bonalumi vd. (2025)
SKA8 (İnsana Yakınsır İş ve Ekonomik Büyüme)	Fraisl vd. (2024), Mapungwana ve Chadyiwa (2025)
SKA9 (Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı)	Ally ve Perris (2022), Mhlanga (2022), Abulibdeh vd. (2024), Manoharan vd. (2024)
SKA10 (Eşitsizliklerin Azaltılması)	Goralski ve Tan (2023), Ozili (2025)
SKA11 (Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar)	Gupta ve Degbelo (2023), Weber-Lewerenz ve Traverso (2023), Anwar ve Sakti (2024), Filho vd. (2024), Singh (2024), Wang vd. (2024)
SKA12 (Sorumlu Üretim ve Tüketim)	Sharma vd. (2023), Spagnuolo vd. (2024), Maheshwari ve Banerjee (2025)
SKA13 (İklim Eylemi)	Al-Sharafi vd. (2023), Chaudhary (2023), Wang vd. (2023), Chauhan ve Sahoo (2024), Nayak vd. (2024), Shang vd. (2024), Ahmad vd. (2025), Ali vd. (2025), Szeberényi vd. (2025)
SKA14 (Sudaki Yaşam)	Saxena vd. (2024)
SKA15 (Karasal Yaşam)	Efremova vd. (2019)
SKA16 (Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar)	Divino (2021), Jimmy (2021), Visvizi (2022), Wakunuma vd. (2022), Baum vd. (2023), Mazzi ve Floridi (2023), Anshari vd. (2024), O’Connor vd. (2024), Maghsoudi vd. (2025), Mapungwana ve Chadyiwa (2025), Nosikov (2025), Türkcan (2025)
SKA17 (Amaçlar için Ortaklıklar)	Luengo-Oroz vd. (2020)

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1’den görüldüğü üzere yapay zekanın sürdürülebilir kalkınma üzerine etkilerinde Nitelikli Eğitim, Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar, İklim Eylemi ve Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar olmak üzere 4 alanda yoğunlaştığı görülmektedir.

3. III. Sürdürülebilir Kalkınmada Yapay Zeka ile İşbirliği: Fırsatlar ve Tehditler

Yapay zekânın ortaya çıkışı ve birçok sektör ve paydaş üzerindeki etkisinin giderek artması, Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına ulaşılmasındaki etkisinin değerlendirilmesini gerektirmektedir (Vinuesa vd., 2020). Yapay zeka devrimi dünyamızı dönüştürürken, insanlığın makinelerle uyum içinde bir arada yaşadığı ütöpik bir geleceğe doğru mu ilerliyoruz yoksa çatışma, yoksulluk ve eşitsizliklerle dolu distopik bir dünyaya doğru mu yol alıyoruz sorusu zihinleri meşgul etmektedir. Bu sorunun dokunduğu can alıcı nokta, yapay zekanın insanlığın sürdürülebilir kalkınma amaçlarına hizmet edip etmeyeceğidir (Goralski ve Tan, 2020). İlgili literatür sunduğu teorik çerçeve ve ampirik bulguları doğrultusunda incelendiğinde yapay zekanın SKA'lar için ciddi fırsatlar sunduğu, yapay zeka ile işbirliği içerisinde sürdürülebilir kalkınma için politika formasyonu gerçekleştirilmesi halinde hedeflere ulaşmanın mümkün olduğu vurgusu göze çarpmaktadır. Ancak bu genel kanı, yapay zekanın çeşitli tehditleri de içerisinde barındırdığı gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma yolunda yapay zeka ile işbirliği içerisinde çalışırken sunduğu fırsatların ve tehditlerin farkında olmak önemlidir. Çalışmanın bu bölümünde literatürdeki çalışmaların bulgularından yola çıkarak bir sentezleme yapılmakta ve yapay zekanın sunduğu fırsatlar ve tehditlere yer verilmektedir.

3.1. Yapay Zekanın Sürdürülebilir Kalkınma Açısından Sunduğu Fırsatlar

Büyük Veri İşleme: Yapay zeka sistemleri sayesinde günümüzde büyük veri olarak adlandırılan yüksek sayıda gözleme sahip veri setlerinin hızlı ve güvenilir bir şekilde analizi mümkün hale gelmiştir. Bu imkân sayesinde üretim ve araştırma süreçlerinde toplanan verilerin hızlıca analize tabi tutulması, elde edilen sonuçlar doğrultusunda mevcut problemlere hızlı ve etkin çözüm önerileri geliştirilebilmesini mümkün kılmaktadır. SKA'lar kapsamında örnek verecek olursak, Malarkodi vd. (2021) çalışmasında büyük veriye dayalı derin öğrenme sayesinde su kalitesinin nasıl arttırılabileceğini göstermişlerdir. Benzer şekilde Efremova vd. (2019) da çalışmasında büyük veri kapsamında yeryüzü gözlem verilerinin mahsul tespitindeki rolünü gözler önüne sermişlerdir. Her iki örnek de –biri sudaki yaşam diğeri karasal yaşam amaçları kapsamında- SKA'lar açısından yapay zeka ile işbirliğinin büyük veri ekseninde sunduğu fırsatları gözler önüne sermektedir.

Nitelikli Eğitim: Yapay zekanın sürdürülebilir kalkınmadaki yeri ve kullanımı ile ilgili literatür incelendiğinde nitelikli eğitim başlığı altında çok sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Bunun temel sebebi hiç şüphesiz yapay zeka sistemlerinin çok küçük yaşlardaki çocuklar tarafından dahi kullanılır hale gelmiş olmasıdır. Ayrıca eğitimin her kademesinde öğrencilerin yapay zeka programlarını öğrenme, araştırma ve ödev/sunum hazırlama gibi amaçlarla kullandıkları görülmektedir. Bu olgu, yapay zekanın kimi zaman eğitimdeki rolünün eleştirilmesine yol açsa da bazen tehdit olarak algılanan gelişmelerin aslında doğru kullanıldığında fırsata da dönüştürülebileceği ilgili literatürde dile getirilmektedir (Abulibdeh vd., 2024). Eğitimin toplumları dönüştürücü niteliği olduğundan, SKA'ların alt hedefleriyle birlikte gerçekleştirilebilmesinde yapay zekanın eğitim açısından sunduğu fırsatlar özel önem arz etmektedir.

Sağlık Hizmetlerinde Hızlı Teşhis Olanakları: Yapay zekanın en yaygın kullanıldığı alanlardan biri günümüzde hiç şüphesiz sağlık hizmetleridir. Yapay zeka sistemlerinin gerek hastalar gerekse de sağlık görevlileri tarafından öncü teşhis ve olası tedavi yöntemlerinin önerisi gibi açılardan yoğun kullanıldığı bilinmektedir. IBM, Microsoft ve Google, tedavi önerileri için yapay zeka sistemleri geliştirmiştir ve bu sistemler tanısal tedaviler üretmektedir (McDougall, 2019). Bu durum, sağlık hizmetlerinde hızlı teşhis olanaklarını arttırarak sağlıklı ve kaliteli yaşam hedefine hizmet etmekte, ölüm oranlarını azaltarak, yaşam sürelerinin uzamasına katkıda bulunmaktadır.

İklim Krizine Yönelik Karmaşık Problemlere Hızlı Çözümler Sunması: Küresel İklim Krizi, 20. Yüzyılın sonlarından bu yana her geçen yıl derinleşerek günümüze gelmiştir. 2030 yılına dek ulaşılması hedeflenen çevresel iyileşme göstergelerinden ise henüz çok uzakta olduğumuz bilinmektedir. Bu noktada, dünyamızın hızlı bir çevresel ve iklimsel toparlanmaya ihtiyacı olduğu açıktır. Bu çalışma kapsamında yapılan literatür analizinde de İklim Eylemi başlıklı SKA alanında çalışmaların yoğunlaştığı görülmüştür. Dolayısıyla yapay zekanın iklim eylemini destekleyici yanlarının tespiti ve bunların etkin politika opsiyonları ile kullanılması literatürdeki ana çalışma alanlarından biridir. Büyük veri ve derin öğrenme yöntemleri sayesinde yapay zeka sistemleri sorunların tespiti ve kimi zaman da olası risklerin azaltılması için büyük fırsatlar sunmaktadır. Yapay zekanın lojistik sektöründe karbondioksit salınımını tespit ederek bu düzeyin düşürülmesine yönelik çözümler sunması, gerçek hayat uygulamalarından sadece biri olarak gösterilebilir (Szeberényi vd., 2025).

3.2. Yapay Zekanın Sürdürülebilir Kalkınmaya Yönelik Tehditleri

Belirsizlik: Yapay zeka uygulamalarıyla büyük etkiler yaratmanın zorluklarından biri, nereden başlanacağını ve çabaların nasıl en etkili olabileceğinin tam olarak bilinmemesidir. Bu konuları netleştirmek için uygulayıcılar ve yapay zeka topluluğu arasında daha fazla iş birliğine ihtiyaç vardır. Yapay zeka topluluğunun, hükümet yetkilileri, sağlık profesyonelleri ve ilk müdahale ekipleri de dahil olmak üzere alan uzmanlarından tavsiye ve rehberlik almaya devam etmesi gerekmektedir. Bu uzmanlar, otomasyon için uygun aday olan süreçlerin belirlenmesine yardımcı olabilir. Ayrıca düzenleyici kurumlar ile uluslararası ve bölgesel kuruluşlar arasındaki koordinasyon ve iş birliği, araştırmaların sahada yönlendirilmesine yardımcı olacak ve daha zayıf çerçevelere ve yönetim yapılarına sahip ülkelerde sistemlerin uygulanmasına destek olabilir (Luengo-Oroz, 2020: 296).

Değişime Direnç: Yapay zeka, öğrenme, öğretme, çalışma, düşünme ve yaşama biçimlerimizi doğrudan etkilemiş ve hızla değiştirmeye başlamıştır. Bu noktada yapay zeka kullanıcılarının bu sistemlere yönelik algı ve tutumlarının kimi zaman değişime direnç gösterir nitelikte olduğu görülmektedir. Çalışanlar açısından durum değerlendirildiğinde kimi zaman çalışanların yapay zekanın kendi işlerinin yerini alabileceğinden korktukları; kimi zaman bu yeniliği iş süreçlerine adapte etmeyi gereksiz buldukları; kimi zaman da yapay zeka sistemlerini kullanmayı öğrenmekte zorlandıkları görülmektedir. Ayrıca yapay zekaya güvensizlik de kimi zaman bu sistemlerin iş süreçlerine entegre edilmesinde bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır (Khanfar vd., 2025). Tüm bunların yanı sıra değişime direnç sadece çalışanlar açısından gerçekleşmemektedir. Sektörel yöneticiler ve kamu politikası yapıcılar da etik riskler, siber güvenlik tehdidi ve bilgi donanımı eksikliği gibi nedenlerle yapay zeka kullanımının yaygınlaşmasına direnç gösterebilmektedirler (Misra vd., 2023).

Etik Riskler: Yapay zekanın SKA'lar kapsamında toplumun farklı paydaşları tarafından kullanılmasında hem kamu hem özel sektör hem de vatandaş açısından karşılaşılabilecek etik riskler söz konusudur. Yapay zekanın ürettiği çıktılardan kimin sorumlu olacağı; sistemsel hataların bedelini kimin ödemesi gerektiği; yapay zekanın belli iş kollarında gerçek kişi çalışanlarının yerini alması durumunda bunun işsizlik ve güvencesizlik yaratıp yaratmayacağı; yapay zeka sistemlerinin veri girişinin gerçek insanlar tarafından yanlış yapılması gibi durumlarda çıktıların tarafsızlığına güvenilemeyecek olmasından ötürü veri girişlerinin tarafsızlığının nasıl denetleneceği gibi etik sorular ciddi tartışmalı gündem maddeleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Gurjar vd., 2024).

Yetersiz Yasal Çerçeve: Yasal çerçeve ve düzenlemeler genellikle hızla değişen yapay zeka teknolojisine yanıt vermemektedir. Yasal politikalar ile gizlilik ve güvenlik düzenlemeleri toplumdaki tüm paydaşların güvenini sağlamanın anahtarıdır. Yapay zeka sistemleri ve

uygulamaları hakkındaki yetersiz yasa ve düzenlemeler, riskleri artırmakta ve özellikle yeni kullanıcılar için güvenli olmayan bir ortam yaratmaktadır (Misra vd., 2023).

Siber Güvenlik: Yapay zekanın kullanımında gizlilik ve güvenlik endişeleri de bir diğer tehdit boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Üçüncü taraflarla veri paylaşımı ve bilgisayar korsanlığı olasılıkları, siber güvenlik tehdidini karşımıza çıkarmaktadır (Khanfar vd., 2025). Bu tehdit boyutunun yasal çerçeve ve düzenlemeler ile de doğrudan bağlantılı olduğunu unutmamak gereklidir.

Sonuç

İklim değişikliği, yoksulluk, açlık ve eşitsizlik gibi insani sorunların ele alınması, küresel bağlamda ülkelerin ve kuruluşların acil ve ortak bir eylemde bulunmasını gerektirmektedir. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları, iklim değişikliğiyle mücadele ederken ve eşitliği teşvik ederken sağlık, eğitim ve ekonomik büyümeyi iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçlara ulaşmak, sürdürülebilirlik zorluklarının altında yatan karmaşık ve birbiriyle ilişkili sistemlerin bütünsel bir şekilde anlaşılmasını gerektirmektedir. Yapay zekâ teknolojilerinin potansiyelinden yararlanmak ise, sistem düzeyinde değişiklikleri kolaylaştırmak ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek için umut verici bir yol sunmaktadır (Kulkov vd., 2023). Yapay zekânın gelişimi günümüzde neredeyse her alanı kapsamıştır. İnsan yaşamının neredeyse tüm yönlerini etkilemiş, iletişim, tıp, mühendislik gibi alanlarda benzeri görülmemiş gelişmelere olanak sağlamıştır (Singh vd., 2023). Öte yandan yapay zekanın hem insanlar hem de gezegen üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri olduğu bilinmekte ve günümüzde bu etkilerin analiz edilmesine ve değerlendirilmesine büyük önem verilmektedir (Saetra, 2021). Bu gerçekten yola çıkarak, Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını gerçekleştirme üzere politika yapımcıların yapay zeka ile nasıl bir işbirliği geliştirmesi gerektiğine dair bir ana çerçeve çizmek amacıyla hazırlanan bu çalışmada sistematik literatür analizi yöntemi benimsenmiştir. 102 çalışmanın dahil edildiği literatür analizinde çalışmalar bulguları itibarıyla 17 SKA kapsamında sınıflandırılmış ve ayrıca çalışmaların literatür ağ şeması çizdirilerek atıf bağlantıları tespit edilmiştir. İlgili çalışmaların incelenmesi sonucunda ise SKA'ların gerçekleştirilmesi için yapay zeka ile işbirliği yaparken karşılaşılabilecek fırsatlar ve tehditlere yönelik bir sentez elde edilmiştir. Bu kapsamda, yapay zekanın SKA'lar için kullanımında yaratabileceği fırsatlar, büyük veri işleme, nitelikli eğitim, sağlık hizmetlerinde hızlı teşhis olanakları ve iklim krizine yönelik karmaşık problemlere hızlı çözümler sunulması olarak sıralanabilir. Olası tehditler ise SKA'lar özelinde değil ancak daha genel bir perspektifte karşımıza çıkmıştır ve belirsizlik, değişime direnç, etik riskler, yetersiz yasal çerçeve ve siber güvenlik olarak sıralanabilmektedir. Tüm bu fırsatlar ve tehditler birarada düşünüldüğünde özellikle iktisat politikası formasyonu açısından kapsamlı bir bakış açısının benimsenmesi gerektiği söylenebilir. Yapay zeka ile işbirliği, sunduğu fırsatlar sayesinde sürdürülebilir kalkınmanın katalizörü olabilecek bir potansiyele sahiptir. Ancak tehditleri öngörerek olası riskleri en aza indirmek hem etkin politika formasyonu açısından hem de politika çıktılarının anlamlılığı açısından kritik öneme sahiptir.

Kaynakça

Abulibdeh, A., Zaidan, E. ve Abulibdeh, R. (2024). Navigating the confluence of artificial intelligence and education for sustainable development in the era of industry 4.0: challenges, opportunities, and ethical dimensions. *Journal of Cleaner Production*, 437. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.140527>

- Adeshina, S. A. ve Aina, O. (2023). *The role of AI in SDG: an African perspective*. Springer eBooks. https://doi.org/10.1007/978-3-031-21147-8_8
- Ahmad, F., Dwivedi, S., Khan, Z. H. ve Mittal, N. (2025). *Advancing green artificial intelligence*. IGI Global eBooks. <https://doi.org/10.4018/979-8-3373-0766-4.ch012>
- Ali, M., Raza, A., Khan, M., Türsoy, T. ve Khalid, W. (2025). Do AI and ESG matter for environmental quality? Evidence from the USA. *Management of Environmental Quality An International Journal*, Online First. <https://doi.org/10.1108/meq-02-2025-0147>
- Ally, M. ve Perris, K. (2022). Artificial intelligence in the fourth industrial revolution to educate for sustainable development. *Canadian Journal of Learning and Technology*, 48(4). <https://doi.org/10.21432/cjlt28287>
- Alpaydın, E. (2013). *Yapay öğrenme*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Al-Sharafı, M. A., Al-Emran, M., Arpacı, I., Iahad, N. A., AlQudah, A., Iranmanesh, M. ve Al-Qaysi, N. (2023). Generation Z use of artificial intelligence products and its impact on environmental sustainability: A cross-cultural comparison. *Computers in Human Behavior*, 143. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2023.107708>
- Ametepey, S. O., Aigbavboa, C., Thwala, W. ve Addy, H. (2024). The impact of AI in sustainable development goal implementation: a Delphi study. *Sustainability*, 16(9), 3858. <https://doi.org/10.3390/su16093858>
- Anshari, M., Hamdan, M., Ahmad, N. ve Ali, E. (2024). Public service delivery, artificial intelligence and the sustainable development goals: trends, evidence and complexities. *Journal of Science and Technology Policy Management*, 16(1), 163 – 181. <https://doi.org/10.1108/jstpm-07-2023-0123>
- Anwar, M. R. ve Sakti, L. D. (2024). Integrating artificial intelligence and environmental science for sustainable urban planning. *IAIC Transactions on Sustainable Digital Innovation (ITSDI)*, 5(2). <https://doi.org/10.34306/itsdi.v5i2.666>
- Arslan, K. (2020). Eğitimde yapay zeka ve uygulamaları. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11(1), 71 – 88.
- Artyukhov, A., Wołowiec, T., Artyukhova, N., Bogacki, S. ve Vasylieva, T. (2024). SDG 4, academic integrity and artificial intelligence: clash or win-win cooperation? *Sustainability*, 16. <https://doi.org/10.3390/su16198483>
- Baum, K., Bryson, J. J., Dignum, F., Dignum, V., Grobelnik, M., Hoos, H., Irgens, M., Lukowicz, P., Muller, C., Rossi, F., Shawe-Taylor, J., Theodorou, A. ve Vinuesa, R. (2023). From fear to action: AI governance and opportunities for all. *Frontiers of Computer Science*, 5. <https://doi.org/10.3389/fcomp.2023.1210421>
- Bhatia, M. ve Williams, A. (2025). AI and IoT for environmental sustainability: a comprehensive analysis in line with sustainable development goals. *Future of AI, IoT, and Sustainability*, Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-031-76286-4_8
- BM. (2025). The 17 goals. <https://sdgs.un.org/goals> (Erişim Tarihi: 13.10.2025).
- Bonalumi, M., Franzò, S. ve Chiesa, V. (2025). *Unraveling the role of artificial intelligence to achieve energy-related sustainable development goals: a literature review and an empirical analysis*. Springer Proceedings in Business and Economics. https://doi.org/10.1007/978-3-031-80692-6_25
- Bory, P., Natale, S. ve Katzenbach, C. (2025). Strong and weak AI narratives: an analytical framework. *AI & Society*, 40, 2107 – 2117.

- Boustani, N. M., Sidani, D. ve Boustany, Z. (2024). Leveraging ICT and generative AI in higher education for sustainable development: the case of a Lebanese private university. *Administrative Sciences*, 14. <https://doi.org/10.3390/admsci14100251>
- Carayannis, E. G. ve Erokhin, V. (2025). Artificial intelligence and sustainable development. *Synthesis Lectures on Engineering, Science, and Technology*, Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-032-03127-3_8
- Challa, A. (2025). Artificial intelligence (AI) for achieving SDGs. *International Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 15(3). <https://doi.org/10.37648/ijrssh.v15i03.008>
- Chaudhary, G. (2023). Environmental sustainability: can artificial intelligence be an enabler for SDGs? *Nature Environment and Pollution Technology*, 22(3), 1411 – 1420. <https://doi.org/10.46488/nept.2023.v22i03.027>
- Chauhan, M. ve Sahoo, D. R. (2024). Towards a greener tomorrow: exploring the potential of AI, blockchain, and IoT in sustainable development. *Nature, Environment and Pollution Technology*, 23(2), 1105 – 1113. <https://doi.org/10.46488/nept.2024.v23i02.044>
- Dadebo, D., Obura, D., Etyang, N. ve Kimera, D. (2023). Economic and social perspectives of implementing artificial intelligence in drinking water treatment systems for predicting coagulant dosage: A transition toward sustainability. *Groundwater for Sustainable Development*, 23. <https://doi.org/10.1016/j.gsd.2023.100987>
- Das, S., Khondakar, K. R., Mazumdar, H., Kaushik, A. ve Mishra, Y. K. (2025). AI and IoT: supported sixth generation sensing for water quality assessment to empower sustainable ecosystems. *ACS ES&T Water*, 5(2). <https://doi.org/10.1021/acsestwater.4c00360>
- David, A., Yiğitcanlar, T., Desouza, K. C., Li, R. Y. M., Cheong, P. H., Mehmood, R. ve Corchado, J. M. (2024). Understanding local government responsible AI strategy: an international municipal policy document analysis. *Cities*, 155. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.105502>
- Dhabliya, D., Verma, S., Kolaventi, S. S., Pawar, R., Dhablia, A., Kumar, J. R. R. ve Pramanik, S. (2025). An analysis of the obstacles standing in the way of the widespread use of AI in social, governance, and environmental endeavors. *Advances in human resources management and organizational development book series*, IGI Global. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-3960-2.ch004>
- Dhiman, R., Miteff, S., Wang, Y., Ma, S., Amirikas, R. ve Fabian, B. (2024). Artificial intelligence and sustainability—a review. *Analytics*, 3(1), 140 – 164. <https://doi.org/10.3390/analytics3010008>
- Divino, S. B. S. (2021). Artificial intelligence, law and the 2030 agenda for sustainable development. *Revista Direitos Sociais e Políticas Públicas*, 13(2). <https://doi.org/10.25245/rdsp.v9i1.800>
- Efthymiou, I., Psomiadi, A., Diareme, K. C. ve Chatzivasileiou, S. (2020). Using AI changes the paradigm of women's participation in politics. *HAPSc Policy Briefs Series*, 1(2), 26–34. <https://doi.org/10.12681/hapscpbs.26479>
- Efremova, N., West, D. ve Zausaev, D. (2019). AI-based evaluation of the SDGs: The case of crop detection with earth observation data. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3411647>

- Fan, Z., Yan, Z. ve Wen, S. (2023). Deep learning and artificial intelligence in sustainability: a review of SDGs, renewable energy, and environmental health. *Sustainability*, 15(18). <https://doi.org/10.3390/su151813493>
- Fazal, A., Ahmed, A. ve Abbas, S. (2024). Importance of artificial intelligence in achieving sustainable development goals through financial inclusion. *Qualitative Research in Financial Markets*, 17(2), 432 – 452. <https://doi.org/10.1108/qrfm-04-2023-0098>
- Filho, W. L., Mbah, M., Dinis, M. A., Trevisan, L. V., de Lange, D. E., Mishra, A., Rebelatto, B., Hassen, T. B. ve Aina, Y. (2024a). The role of artificial intelligence in the implementation of the UN sustainable development goal 11: fostering sustainable cities and communities. *Cities*, 150. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.105021>
- Filho, W. L., Ribeiro, P. C. C., Mazutti, J., Salvia, A. L., Marcolin, C. B., Borsatto, J. M. L. S., Sharifi, A., Sierra, J., Luetz, J. M., Pretorius, R. ve Trevisan, L. V. (2024b). Using artificial intelligence to implement the UN sustainable development goals at higher education institutions. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 31(6), 726 – 745. <https://doi.org/10.1080/13504509.2024.2327584>
- Francisco, M. ve Linnér, B. (2023). AI and the governance of sustainable development. An idea analysis of the European Union, the United Nations, and the World Economic Forum. *Environmental Science & Policy*, 150. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2023.103590>
- Fraisl, D., See, L., Fritz, S., Haklay, M. ve McCallum, I. (2024). Leveraging the collaborative power of AI and citizen science for sustainable development. *Nature Sustainability*, 8, 125 – 132. <https://doi.org/10.1038/s41893-024-01489-2>
- García-Micó, T. G. ve Laukyte, M. (2023). *Gender, health, and AI: how using AI to empower women could positively impact the sustainable development goals*. Springer eBooks. https://doi.org/10.1007/978-3-031-21147-8_16
- Gohr, C., Aboytes, J. G. R., Belomestnykh, S., Berg-Moelleken, D., Chauhan, N., Engler, J., Heydebreck, L. V., Hintz, M. J., Kretschmer, M., Krügermeier, C., Meinberg, J., Rau, A., Schwenck, C., Aoukadi, I., Poll, S., Frank, E., Creutzig, F., Lemke, O., Maushart, M. ve Pfendtner-Heise, J. (2025). Artificial intelligence in sustainable development research. *Nature Sustainability*, 8, 970 – 978. <https://doi.org/10.1038/s41893-025-01598-6>
- Goralski, M. A. ve Tan, T. K. (2023). *Artificial intelligence: poverty alleviation, healthcare, education, and reduced inequalities in a post-COVID world*. Springer eBooks. https://doi.org/10.1007/978-3-031-21147-8_6
- Goralski, M. A., Tan, T. K., Goralski, M. A. ve Tan, T. K. (2022). Artificial intelligence and poverty alleviation: Emerging innovations and their implications for management education and sustainable development. *The International Journal of Management Education*, 20(3). <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2022.100662>
- Goralski, M. A. ve Tan, T. K. (2020). Artificial intelligence and sustainable development. *The International Journal of Management Education*, 18. <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2019.100330>
- Greif, L., Röckel, F., Kimmig, A. ve Ovtcharova, J. (2024). A systematic review of current AI techniques used in the context of the SDGs. *International Journal of Environmental Research*, 19(1). <https://doi.org/10.1007/s41742-024-00668-5>
- Gupta, S. ve Degbelo, A. (2023). *An empirical analysis of AI contributions to sustainable cities (SDG 11)*. Springer eBooks. https://doi.org/10.1007/978-3-031-21147-8_25

- Gurjar, K., Jangra, A., Baber, H., Islam, M. ve Sheikh, S. A. (2024). An analytical review on the impact of artificial intelligence on the business industry: applications, trends, and challenges. *IEEE Engineering Management Review*, 52(2). <https://doi.org/10.1109/EMR.2024.3355973>
- Haleem, A., Javaid, M., Khan, I. ve Mohan, S. (2023). Significant applications of artificial intelligence towards attaining sustainability. *Journal of Industrial Integration and Management*, 8(4), 489 – 520. <https://doi.org/10.1142/s2424862223500331>
- Herath, S. K., Sodige, D. S. ve Kalupahanage, D. P. (2024). *AI applications for sustainable development goals*. Advances in Finance, Accounting, and Economics Book Series. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-6392-8.ch017>
- Ingle, N., Sable, S. D., Ghadge, D. P. ve Mane, S. Y. (2022). Artificial intelligence based water management system. *International Conference on Awareness Science and Technology*, India. <https://doi.org/10.1109/icast55766.2022.10039523>
- Jejenywa, T. O., Mhlongo, N. Z. ve Jejenywa, T. O. (2024). AI solutions for developmental economics: opportunities and challenges in financial inclusion and poverty alleviation. *International Journal of Advanced Economics*, 6(4). <https://doi.org/10.51594/ijae.v6i4.1073>
- Jimmy, F. (2021). Emerging threats: the latest cybersecurity risks and the role of artificial intelligence in enhancing cybersecurity defenses. *International Journal of Scientific Research and Management*, 9(2). <https://doi.org/10.18535/ijserm/v9i2.ec01>
- Kar, A. K., Choudhary, S., Singh, V., Kar, A. K., Choudhary, S. ve Singh, V. (2022). How can artificial intelligence impact sustainability: a systematic literature review. *Journal of Cleaner Production*, 376. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.134120>
- Khanfar, A.A., Kiani Mavi, R., Iranmanesh, M. ve Gengatharen, D. (2025). Factors influencing the adoption of artificial intelligence systems: a systematic literature review. *Management Decision*, Online First. <https://doi.org/10.1108/MD-05-2023-0838>
- Kugler, L. (2022). Artificial intelligence, machine learning, and the fight against world hunger. *Communications of The ACM*, <https://doi.org/10.1145/3503779>
- Kulkov, I., Kulkova, J., Rohrbeck, R., Menvielle, L., Kaartemo, V. ve Makkonen, H. (2023). Artificial intelligence - driven sustainable development: Examining organizational, technical, and processing approaches to achieving global goals. *Sustainable Development*, 65(2), 17 – 19. <https://doi.org/10.1002/sd.2773>
- Lainjo, B. (2024). The role of artificial intelligence in achieving the United Nations sustainable development goals. *Journal of Sustainable Development*, 17(5). <https://doi.org/10.5539/jsd.v17n5p30>
- Lamberti, M. J., Wilkinson, M., Donzanti, B. A., Wohlhieter, G. E., Parikh, S., Wilkins, R. G., ve Getz, K. (2019). A study on the application and use of Artificial Intelligence to support drug development. *Clinical Therapeutics*, 41(8), 1414–1426. <https://doi.org/10.1016/j.clinthera.2019.05.018>
- Luengo-Oroz, M., Pham, K. H., Bullock, J., Kirkpatrick, R., Luccioni, A., Rubel, S., Wachholz, C., Chakchouk, M., Biggs, P., Nguyen, T., Purnat, T. ve Mariano, B. (2020). Artificial intelligence cooperation to support the global response to COVID-19. *Nature Machine Intelligence*, 2, 295 – 297. <https://doi.org/10.1038/s42256-020-0184-3>

- Lütz, F. (2023). *Gender equality and artificial intelligence: SDG 5 and the role of the UN in fighting stereotypes, biases, and gender discrimination*. Springer eBooks. https://doi.org/10.1007/978-3-031-29332-0_9
- Maghsoudi, M., Mohammadi, N. ve Bakhtiari, M. (2025). Artificial intelligence and sustainable development: public concerns and governance in developed and developing nations. *Cleaner Environmental Systems*, 19. <https://doi.org/10.1016/j.cesys.2025.100340>
- Maguraushe, K., Ndayizigamiye, P. ve Bokaba, T. (2025). Evolving trends in the application of artificial intelligence to support the sustainable development goals: a bibliometric analysis. *PAAISS 2024*, Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-94442-0_18
- Maheshwari, A. K. ve Banerjee, S. (2025). Consciousness and AI for sustainable development: a case study of plastics. *Palgrave studies in Workplace Spirituality and Fulfillment*, https://doi.org/10.1007/978-3-031-91470-6_9
- Mai, S., Qing, L., Mehmood, U., Almulhim, A. A. ve Aljughaiman, A. A. (2025). From digital advancement to SDGs disruption: how artificial intelligence without inclusion threatens sustainable development in G7 economies. *Journal of Environmental Management*, 394. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2025.127411>
- Malarkodi, B., Tarakeswari, P. ve Tomy, J. (2021). A deep learning strategy for water quality monitoring. *2021 2nd International Conference on Secure Cyber Computing and Communications (ICSCCC)*, India. <https://doi.org/10.1109/icscce51823.2021.9478174>
- Mani, G. (2022). Applying artificial intelligence for accelerating pace of achieving SD Goal 4 in India: a viewpoint. *2022 IEEE 7th International conference for Convergence in Technology (I2CT)*, India. <https://doi.org/10.1109/i2ct54291.2022.9825371>
- Manoharan, G., Joshi, M., Sidhu, K. S., Survase, R. B., Raj, R. ve Pandey, A. (2024). Unveiling the influence of artificial intelligence on resource management and sustainable development: a comprehensive investigation. *2024 International Conference on Advances in Computing, Communication and Materials (ICACCM)*, India. <https://doi.org/10.1109/icaccm61117.2024.11059226>
- Mapungwana, P. ve Chadyiwa, M. (2025). Synthesising the potential of artificial intelligence in the fulfilment of sustainable development goals in South Africa: an ethical perspective. *Social Sciences & Humanities Open*, 12. <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2025.101883>
- Martínez-Martín, J. E., Rosado-González, E., Martínez-Martín, B. ve Sá, A. A. (2024). UNESCO global geoparks vs. generative AI: challenges for best practices in sustainability and education. *Géosciences*, 14. <https://doi.org/10.3390/geosciences14100275>
- Mazzi, F. ve Floridi, L. (2023). *Introduction: understanding the ethics of artificial intelligence for the sustainable development goals*. Springer eBooks. https://doi.org/10.1007/978-3-031-21147-8_1
- McDougall, R. J. (2019). Computer knows best? The need for value-flexibility in medical AI. *Journal of Medical Ethics*, 45(3), 156–160.
- Meitei, A. J., Rai, P. ve Rajkishan, S. S. (2023). Application of AI/ML techniques in achieving SDGs: a bibliometric study. *Environment, Development and Sustainability*, 27, 281 – 317. <https://doi.org/10.1007/s10668-023-03935-1>
- Mehmood, H., Liao, D. ve Mahadeo, K. (2020). A Review of artificial intelligence applications to achieve water-related sustainable development goals. *2020 IEEE / ITU International*

- Conference on Artificial Intelligence for Good (AI4G)*, Switzerland.
<https://doi.org/10.1109/ai4g50087.2020.9311018>
- Mhlanga, D. (2022). Human-centered artificial intelligence: the superlative approach to achieve sustainable development goals in the fourth industrial revolution. *Sustainability*, 14(13).
<https://doi.org/10.3390/su14137804>
- Miaillhe, N., Hodes, C., Jain, A., Iliadis, N., Alanoca, S. ve Png, J. (2020). AI for sustainable development goals. *Delphi - Interdisciplinary Review of Emerging Technologies*, 2(4).
<https://doi.org/10.21552/delphi/2019/4/10>
- Mienye, I. D., Sun, Y. ve Ileberi, E. (2024). Artificial intelligence and sustainable development in Africa: A comprehensive review. *Machine Learning with Applications*, 18.
<https://doi.org/10.1016/j.mlwa.2024.100591>
- Misra, S. K., Sharma, S. K., Gupta, S. ve Das, S. (2023). A framework to overcome challenges to the adoption of artificial intelligence in Indian government organizations. *Technological Forecasting & Social Change*, 194, 122721
<https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.122721>
- Mohammed, A. B., Naim, A. ve Sabahath, A. (2024). *The impact of AI on sustainability*. Advances in Systems Analysis, Software Engineering, and High Performance Computing Book Series. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-1794-5.ch005>
- Nayak, P., Bag, A. ve Maria, A. V. (2024). How can artificial intelligence contribute to mitigating climate change? *Practice, Progress, and Proficiency in Sustainability*, <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-8684-2.ch006>
- Nosikov, A. (2025). Design approaches for development and implementation of AI-driven government services. *Communications in Computer and Information Science*.
https://doi.org/10.1007/978-3-031-90720-3_6
- O'Connor, R., Bolton, M., Saeri, A. K., Chan, T. ve Pearson, R. (2024). Artificial intelligence and complex sustainability policy problems: translating promise into practice. *Policy Design and Practice*, 7(3), 308 – 323. <https://doi.org/10.1080/25741292.2024.2348834>
- OECD. (2022a). OECD framework for the classification of AI systems. *OECD Digital Economy Papers* No. 323. <https://oecd.ai/en/ai-publications/framework-classification> (Erişim Tarihi: 13.10.2025).
- Ozili, P. K. (2025). Artificial intelligence and the sustainable development goals: AI applications for each SDG. *Approaches to Global Sustainability, Markets, and Governance*, Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-981-96-5719-3_8
- Piya, S. ve Lennerz, J. (2023). Sustainable development goals applied to digital pathology and artificial intelligence applications in low- to middle-income countries. *Frontiers in Medicine*, 10. <https://doi.org/10.3389/fmed.2023.1146075>
- Rane, N. (2023). Roles and challenges of ChatGPT and similar generative artificial intelligence for achieving the sustainable development goals (SDGs). *SSRN Papers*, <https://doi.org/10.2139/ssrn.4603244>
- Rudenko, O., Zaika, O., Varynskyi, V., Kulchii, I. ve Myroshnychenko, A. (2024). Digitization of local self-government based on the use of artificial intelligence in the context of sustainable development. *Edelweiss Applied Science and Technology*, 8. <https://doi.org/10.55214/25768484.v8i6.2263>

- Sætra, H. (2021). AI in context and the sustainable development goals: factoring in the unsustainability of the sociotechnical system. *Sustainability*, 13(4), 1738. <https://doi.org/10.3390/su13041738>
- Saheb, T. ve Dehghani, M. (2022). Artificial intelligence for sustainable energy: a contextual topic modeling and content analysis. *Sustainable Computing: Informatics and Systems*, 35. <https://doi.org/10.1016/j.suscom.2022.100699>
- Saxena, A., Kumar, R., Kumar, V. ve Chawla, J. (2024). *Applications of artificial intelligence and machine learning in achieving SDG 6, 7, and 14*. Advances in Computational Intelligence and Robotics Book Series. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-1062-5.ch005>
- Shang, Y., Yang, Q., Pu, Y. ve Taghizadeh-Hesary, F. (2024). Employing artificial intelligence and enhancing resource efficiency to achieve carbon neutrality. *Resources policy*, 88. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.104510>
- Sharma, Y., Sijariya, R., Gupta, P., Sharma, Y., Sijariya, R. ve Gupta, P. (2023). How deep learning can help in regulating the subscription economy to ensure sustainable consumption and production patterns (12th Goal of SDGs). *Advanced Technologies and Societal Change*, Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-981-19-5723-9_1
- Si, D. (2022). A framework to analyze the impacts of AI with the sustainable development goals. *Highlights in Science Engineering and Technology*, 17. <https://doi.org/10.54097/hset.v17i.2621>
- Singh, N. (2024). Artificial intelligence and sustainable development during urbanization: perspectives on AI, R&D, innovation. *ShodhKosh Journal of Visual and Performing Arts, 4(MIHCSET)*, 1 – 9. <https://doi.org/10.29121/shodhkosh.v4.imihcet.2023.4154>
- Singh, A. K., Kanaujia, A., Singh, V. K. ve Vinuesa, R. (2023). Artificial intelligence for sustainable development goals: bibliometric patterns and concept evolution trajectories. *Sustainable Development*, 32(1), 724 – 754. <https://doi.org/10.1002/sd.2706>
- Solanki, N., Chaudhary, A., Bhatia, D., Solanki, N., Chaudhary, A. ve Bhatia, D. (2023). Applications of artificial intelligence in the attainment of sustainable development goals. *Signals and Communication Technology*, Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-031-19752-9_4
- Spagnuolo, F., Casciello, R., De Martino, I. ve Meucci, F. (2024). Exploring the impact of artificial intelligence on the pursuit of SDGs: evidence from European state-owned enterprises. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 32(2), 1987 – 2001. <https://doi.org/10.1002/csr.3047>
- Stuart, J. (2025). Contextualizing the research agenda for AI and sustainable development. *Emerging Media*, 3(3). <https://doi.org/10.1177/27523543251373023>
- Subrahmanyam, S. (2025). *Sustainability and AI*. IGI Global eBooks. <https://doi.org/10.4018/979-8-3373-0608-7.ch016>
- Szeberényi, A., Kovács, I. M. ve Fűrész, Á. (2025). The potential of artificial intelligence in addressing climate change. *9th FEB International Scientific Conference: Sustainable Management in the Age of ESG and AI: Navigating Challenges and Opportunities*. <https://doi.org/10.18690/um.epf.5.2025.12>
- Theodorou, A., Nieves, J. ve Dignum, V. (2022). Good AI for good: how AI strategies of the Nordic countries address the sustainable development goals. *ArXiv*, <https://doi.org/10.48550/arxiv.2210.09010>

- Türkcan, B. (2025). Sürdürülebilir kalkınmada yapay zekanın rolü: amaçlar için etkin politika formasyonu. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34(Özel Sayı), 125 – 141. <https://doi.org/10.35379/cusosbil.1670599>
- Tzachor, A., Sabri, S., Richards, C. E., Rajabifard, A. ve Acuto, M. (2022). Potential and limitations of digital twins to achieve the sustainable development goals. *Nature Sustainability*, 5, 829 – 829. <https://doi.org/10.1038/s41893-022-00923-7>
- Utama, A. B. P., Wibawa, A., Handayani, A. N. ve Chuttur, M. (2024). Exploring the role of deep learning in forecasting for sustainable development goals: a systematic literature review. *International Journal of Robotics and Control Systems*, 4(1), <https://doi.org/10.31763/ijrcs.v4i1.1328>
- Uriarte-Gallastegi, N., Arana-Landín, G., Landeta-Manzano, B. ve Laskurain-Iturbe, I. (2024). The role of AI in improving environmental sustainability: a focus on energy management. *Energies*, 17(3), 649. <https://doi.org/10.3390/en17030649>
- Vasist, P. N. ve Krishnan, S. (2024). AI's impact on sustainability targets: a cross-country NCA and fsQCA study. *Information Systems Frontiers*, 27, 1445 – 1470. <https://doi.org/10.1007/s10796-024-10543-5>
- Vinuesa, R., Azizpour, H., Leite, I., Balaam, M., Dignum, V., Domisch, S., Felländer, A., Langhans, S. D., Tegmark, M. ve Nerini, F. F. (2020). The role of artificial intelligence in achieving the sustainable development goals. *Nature Communications*, 11. <https://doi.org/10.1038/s41467-019-14108-y>
- Visvizi, A. (2022). Artificial intelligence (AI) and sustainable development goals (SDGs): exploring the impact of AI on politics and society. *Sustainability*, 14(3), 1730. <https://doi.org/10.3390/su14031730>
- Wakunuma, K., Jiya, T. ve Aliyu, S. (2020). Socio-ethical implications of using AI in accelerating SDG3 in least developed countries. *Journal of Responsible Technology*, 4. <https://doi.org/10.1016/j.jrt.2020.100006>
- Wakunuma, K., Ogoh, G., Eke, D. ve Akintoye, S. (2022). Responsible AI, SDGs, and AI governance in Africa. *2022 IST-Africa Conference (IST-Africa)*. <https://doi.org/10.23919/ist-africa56635.2022.9845598>
- Walshe, R., Koene, A., Baumann, S., Panella, M., Maglaras, L. A. ve Medeiros, F. d. C. (2021). Artificial intelligence as enabler for sustainable development. *International Conference on Engineering, Technology and Innovation*. <https://doi.org/10.1109/ice/itmc52061.2021.9570215>
- Wang, Q., Wang, Q. ve Li, R. (2024). Artificial intelligence and sustainable development during urbanization: Perspectives on AI R&D innovation AI infrastructure, and AI market advantage. *Sustainable Development*, 33(1), 1136 – 1156. <https://doi.org/10.1002/sd.3150>
- Wang, Q., Sun, T. ve Li, R. (2023). Does artificial intelligence (AI) reduce ecological footprint? The role of globalization. *Environmental Science and Pollution Research International*, 30. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-31076-5>
- Weber-Lewerenz, B. ve Traverso, M. (2023). Navigating applied artificial intelligence (AI) in the digital era: how smart buildings and smart cities become the key to sustainability. *Artificial Intelligence and Applications*, 1(4). <https://doi.org/10.47852/bonviewaia32021063>

ASYA-PASİFİK FİNANSAL ENTEGRASYONU ÜZERİNE BULGULAR: APEC ÜLKELERİNDE ETKİN PİYASALAR HİPOTEZİNİN SINANMASI

*Asia-Pacific Financial Integration: Evidence from Testing the Efficient Market
Hypothesis in APEC Countries*

Hatice BAŞKAYA¹
Abdullah ÖZDEMİR²

Özet

Günümüzde internet teknolojilerindeki hızlı değişim ve gelişmeler, ülkeler arası iş birliklerinin ve ekonomik entegrasyonların artmasına zemin hazırlamaktadır. Bu entegrasyon örneklerinden biri de Asya-Pasifik Ekonomik İş birliği (APEC)'dir. APEC üyesi ekonomiler, küresel üretim ve ticaretteki yüksek payları ile sermaye piyasalarının derinliği ve çeşitliliği sayesinde uluslararası finans alanında önemli bir konumda yer almaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri aynı çatı altında buluşturan bu bölgesel iş birliği modeli, finansal entegrasyonun, piyasa etkinliğinin ve bilgi aktarım süreçlerinin incelenmesi bakımından dikkate değer bir örnek sunmaktadır.

Finansal piyasalara ilişkin temel kuramsal çerçevelerden biri olan Etkin Piyasalar Hipotezi (EPH), mevcut bilgilerin fiyatlara anında ve tam olarak yansıdığı varsayımına dayanmaktadır. Bu çalışmanın amacı, EPH'nin APEC ülkelerinin borsa endeksleri özelinde geçerliliğini hem geleneksel hem de güncel ekonometrik yöntemler aracılığıyla test etmektir. Bu doğrultuda 2010:01–2025:08 dönemine ait aylık veriler kullanılarak gerçekleştirilen durağanlık analizlerinde Schmidt-Phillips (1992), Lee-Strazicich (2003,2004) ve RALS-LM birim kök testleri uygulanmıştır.

Elde edilen bulgular, analiz kapsamındaki birçok piyasanın yarı güçlü formda etkinlik koşullarını karşılamadığını göstermektedir. Yarı güçlü form etkinliğin geçerli olmaması, finansal piyasalarda kamuya açık bilgilerin (örneğin finansal raporlar, makroekonomik göstergeler, politika kararları ve piyasa duyuruları) fiyatlara tam ve anında yansımadığını, dolayısıyla yatırımcıların bu bilgileri kullanarak anormal getiriler elde etme olasılığının bulunduğunu göstermektedir. Bu sonuç, APEC ülkeleri borsalarında bilgi akışının tam etkinlik düzeyine ulaşmadığını ve fiyatların kamusal bilgiye gecikmeli veya kısmi tepki verdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Etkin Piyasalar Hipotezi, RALS-LM Birim Kök Testi, APEC Ülkeleri.

Abstract

In today's world, the fast growth of internet technologies has opened the possibility of further global integration and economic cooperation. Probably, one of the most spectacular examples of this integration is the Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC). The APEC member economies hold a leading position in global finance due to their high shares in world production and trade, as well as the depth and diversity of their capital markets. A group of emerging and developed economies under a single roof, regional integration has served as an effective platform to test market efficiency, financial integration, and information transmission.

¹ Öğr.Gör.Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, hbaskaya@adu.edu.tr, ORCID:0000-0002-6098-3999.

² Prof.Dr. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, aozdemir@adu.edu.tr, ORCID:0000-0002-7506-3431.

Among the leading financial market models, the Efficient Market Hypothesis (EMH) assumes that all publicly available information is fully and instantaneously incorporated into asset prices. The objective of this research is to examine the applicability of the EMH to APEC stock market indices by employing both conventional and advanced econometric methods. For this analysis, 2010:01–2025:08 monthly data and unit root tests based on Schmidt-Phillips (1992), Lee-Strazicich (2003, 2004), and RALS-LM unit root tests were utilized.

The findings indicate that many markets within the scope of the analysis do not meet the conditions for semi-strong form efficiency. The absence of semi-strong form efficiency indicates that publicly available information (e.g., financial reports, macroeconomic indicators, policy decisions, and market announcements) is not fully and immediately reflected in prices in financial markets, thus implying that investors have the opportunity to generate abnormal returns by using this information. This result reveals that information flow in APEC stock markets has not reached full efficiency levels and that prices respond to public information with a delay or only partially.

Keywords: Efficient Market Hypothesis, RALS-LM Unit Root Test, APEC Countries.

Giriş

Ekonomi literatüründe Rasyonel Bekleyişler Teorisi bireylerin hem geçmiş hem de gelecekteki verileri kullanarak rasyonel kararlar alacaklarını iddia etmektedir. Teoriye göre bireylerin hata yapmaları durumunda bu tamamen rassal ya da diğer bir söylemle tesadüfi olarak açıklanmaktadır. Söz konusu Rasyonel Bekleyişler Teorisinin özellikle finansal sisteme uyarlanmış hali Etkin Piyasa Hipotezi ile açıklanmaktadır. EPH, finansal varlık fiyatlarının mevcut tüm bilgileri eksiksiz ve doğru biçimde yansıttığını savunan, modern finansın en temel teorik yaklaşımlarından biri olarak kabul edilmektedir. Fama (1970) tarafından geliştirilen bu hipotez, piyasa fiyatlarının bilgiye duyarlı biçimde belirlendiğini ve yatırımcıların sistematik olarak piyasa ortalamasının üzerinde getiri elde edemeyeceğini öne sürmektedir.

Günümüzde finansal sistemin tam rekabet piyasasının özelliklerine en fazla uyan teori olduğu iddia edilmektedir. Çünkü çok sayıda alıcı ve satıcının herhangi bir sınırlama olmadan işlem yapabilmeleri, bunun yanı sıra genellikle homojen olarak kabul edilen araçları alıp satmaları finansal sistemin tam rekabetçi yapısını daha fazla ortaya koymaktadır. Ayrıca etkin piyasaların varlığı, bilgiye tam ve simetrik erişim, işlem maliyetlerinin yok denecek kadar az olması ve yatırımcıların rasyonel davranışları gibi varsayımlar üzerine kuruludur. Bu doğrultuda tam rekabetçi özelliğe sahip finansal sistemdeki etkinliğin derecesi, bu piyasanın getiri düzeyini de yakından etkilemektedir. Bununla birlikte, davranışsal finans yaklaşımı son yıllarda bu varsayımların tüm koşullarda geçerli olmadığını ileri sürmekte; yatırımcıların duygusal tepkilerinin, sürü davranışının ve bilişsel yanlılıkların piyasa etkinliğini zaman zaman zayıflatıldığını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC) üyesi ekonomilerin, piyasa etkinliği dinamiklerinin karşılaştırmalı olarak analiz edilmesine imkân tanımaktır. Bu ülkeler arasında bilgi akışkanlığı, finansal sistemin olgunluk düzeyi, yatırımcı profili ve düzenleyici mekanizmaların etkinliği bakımından dikkat çekici farklılıklar mevcuttur. Söz konusu farklılıklar, etkin piyasa hipotezinin tüm ülkelerde aynı şekilde geçerli olmayabileceğini veya farklı düzeylerde ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla, APEC ülkeleri bağlamında etkin piyasa hipotezinin incelenmesi, hem teorik modelin ülkesel koşullara duyarlılığını sınamak hem de yatırımcı davranışlarının bilgiye tepki verme biçimlerini ampirik olarak ortaya koymak açısından literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

1. Etkin Piyasa Hipotezi

Etkin piyasa teorisine ilişkin tüm ampirik araştırmalar, fiyatların mevcut bilginin belirli alt kümelerini “tam olarak yansıtıp yansıtmadığı” konusuna odaklanmıştır. Tarihsel olarak, ampirik çalışmalar aşağıdaki biçimde gelişmiştir. İlk çalışmalar, bilgi alt kümesinin yalnızca geçmiş fiyat verilerinden oluştuğu zayıf form testleriyle ilgilenmiştir. Bu testlerin çoğu, rassal yürüyüş (random walk) literatüründen kaynaklanmaktadır. Kapsamlı testler, etkin piyasa hipotezini destekliyor gibi görüldüğünde, ilgi bu kez, fiyatların kamuya açık diğer bilgilere (örneğin, kazanç duyuruları, hisse bölünmeleri, yeni menkul kıymet ihraçları vb.) uyum hızının incelendiği yarı güçlü form (semi-strong form) testlerine yönelmiştir. Son olarak, güçlü form (strong form) testleri ortaya çıkmıştır; bu testlerde araştırılan konu, belirli yatırımcıların veya grupların (örneğin yatırım fonu yöneticilerinin) fiyat oluşumuna ilişkin bilgilere tekeli biçimde erişip erişemediğidir. Ampirik araştırmaların gözden geçirilmesi, genel olarak bu tarihsel sıralama içinde yapılmaktadır (Fama, 1970: 388).

Bu kapsamda Ang (2013) piyasa etkinliğini aktif yatırım stratejilerinin sınırlarını açıklayan bir kavramsal çerçeve olarak ele alırken, Tişan (2015) EPH’nin ampirik geçerliliğinin piyasa yapısına ve bilgi akışkanlığına bağlı olarak değiştiğini vurgulamıştır. Benzer biçimde, Damodaran (2012) etkinliğin derecelerinin yatırım değerlemesi üzerindeki etkilerini açıklamış; De Souza Júnior (2022) ise davranışsal önyargıların etkin piyasa varsayımını zayıflatıldığını ve bilgiye dayalı fiyatlama mekanizmasının her koşulda işlerlik göstermediğini ortaya koymuştur. Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC), 1989 yılında kurulan ve Asya-Pasifik bölgesinde ekonomik bütünleşmeyi güçlendirmeyi amaçlayan hükümetler arası bir ekonomik iş birliği platformudur. APEC’in temel hedefi, bölge ülkeleri arasında mal, hizmet, sermaye ve teknoloji akışını serbestleştirmek, ticaret ve yatırım engellerini azaltmak, böylece sürdürülebilir ve kapsayıcı ekonomik büyümeyi teşvik etmektir. Toplam 21 üye ekonomiden oluşan APEC, karar alma süreçlerinde gönüllülük, uzlaşma ve karşılıklı fayda ilkelerine dayanmaktadır. Bu yönüyle örgüt, bağlayıcı nitelikte yaptırımlar içermeyen esnek bir yönetim modeline sahiptir. Merkezi Singapur’da bulunan APEC, bölgesel ticaretin serbestleştirilmesi kadar, dijital dönüşüm, yeşil ekonomi ve insan kaynaklarının geliştirilmesi gibi alanlarda da politika eşgüdümünü teşvik ederek, küresel ekonomik yönetişimin önemli bir bileşeni haline gelmiştir.

2. Literatür Özeti

Tablo 1. Literatür Taraması

Yazar(lar)	Araştırma Alanı	Araştırma Yöntemi	Araştırma Bulguları
Fama ve French (1988)	ABD Piyasası (NYSE, AMEX ve NASDAQ)	Serisel Korelasyon Testleri	Endeksin tamamen zayıf formda etkin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Lo and MacKinlay (1988)	ABD Piyasası (NYSE ve AMEX)	Rastgele yürüyüş modeli	Endeksin zayıf formda etkin olduğu saptanmıştır.
Lee (1992)	ABD ve 10 Sanayileşmiş Ülke	Varyans Oran Testi	Avustralya ve Belçika hariç diğer ülkeler için etkin piyasalar hipotezi geçerli olduğu saptanmıştır.
Emerson vd. (1997)	Bulgaristan örneği	AR(2) modeli, GARCH-M(1,1) modeli.	Dört Bulgar hisse senedinde farklı düzeylerde etkinlik ve etkinliğe yönelim hızı tespit edilmiştir. Zamanla değişen katsayıların istikrara yaklaşması, piyasanın öğrenme süreciyle bilgi etkinliğini artırdığını göstermektedir.
Abraham vd. (2002)	Kuveyt, Suudi Arabistan, Bahreyn Borsaları	Varyans Oran Testi, Runs Testleri	Üç borsa endeksi için de zayıf formda etkin olduğu belirtilmiştir.

Yazar(lar)	Araştırma Alanı	Araştırma Yöntemi	Araştırma Bulguları
Appiah-Kusi, J. & Menyah (2003)	11 Afrika Borsası	EGARCH-M testleri	Mısır, Kenya ve Zimbabve, Mauritius ve Fas ülkelerin zayıf formda etkin olduğu tespit edilmiştir.
Smith ve Ryoo (2003)	Yunanistan, Macaristan, Polonya, Portekiz ve Türkiye	Çoklu Varyans Oran Testi	Türkiye'nin zayıf formda etkin olduğu saptanmıştır.
Gilmore ve MacManus (2003)	Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya Borsası	Varyans Oran testi, Otokorelasyon ve Johansen Eşbütünlük	Üç borsa endeksi içinde zayıf formda etkin olduğu belirtilmiştir.
Hassan vd. (2003)	Kuveyt Borsası	Varyans Oranı Testi	Dönemsel olarak piyasa etkinliği kavramı değişiklik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.
Lee ve Strazicich (2003)	SP500 Endeksi	Lm Birim Kök Testi (İki Yapısal Kırılmalı)	Endeksin Zayıf Formda Etkin Olduğu Saptanmıştır.
Narayan and Smyth (2004)	Güney Kore Borsası	ADF, Zivot-Andrews (1992) ve Lumsdaine-Papell (1997)	Güney Kore hisse senedi fiyatları etkin piyasa hipoteziyle uyumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Basu ve Morey (2005)	Ticaret serbestleşmesinin gelişmekte olan piyasalardaki reel hisse senedi fiyat davranışları üzerindeki etkisi	Otokorelasyon ve varyans oranı testleri	Serbestleşme sonrası gelişmekte olan piyasalarda hisse fiyatları rastgele yürüyüş özelliği göstermektedir; etkinlik artmıştır.
Hasanov ve Omay (2007)	Geçiş Ekonomisine Sahip Borsalar	KSS (2003)	Bulgaristan, Çek, Macaristan, Slovakya ülkeleri zayıf formda etkin olduğu belirtilmiştir.
Cooray ve Wickremasinghe (2007)	Hindistan, Sri Lanka, Pakistan ve Bangladeş Borsaları	ADF, PP, DFGLS ve Elliot-Rothernberg (1996)	Tüm Ülkelerin Zayıf Formda Etkin Olduğu Belirtilmiştir.
Narayan ve Smith (2007)	G7 Ülkeleri	Lm Panel Birim Kök Testleri (İki Kırılmalı)	Tüm Ülkelerin Zayıf Formda Etkin Olduğu Sonucuna Ulaşılmıştır.
Narayan ve Narayan (2007)	G7 Ülkeleri	Ips, Llc, Lm, Sur ve Madf Panel Birim Kök Testi	Tüm Ülkelerin Zayıf Formda Etkin Olduğu Belirtilmiştir.
Çelik ve Taş (2007)	Arjantin, Brezilya, Çek Cumhuriyeti, Mısır, Endonezya, Macaristan, Hindistan, İsrail, Kore, Meksika, Rusya, Türkiye Endeksleri	Gdf, Pp ve Kpss ve Dizilim (Koşu) Testi	1998-2007 Dönemi İçin Bütün Testler, Rusya Dışındaki Tüm Ülkelerin Birim Kök Varlığını Tespit Etmiştir.
Eken ve Adalı (2008)	İMKB 30, İMKB 100, İMKB Mali, İMKB Sanayi Endeksleri ile İMKB 30 Endeksine Dahil 10 Adet Hisse Senedi Getirileri	Basit ve Çoklu Regresyon Analizi	İlgili Dönemlerde Piyasa Zayıf Formda Etkin Olduğu Saptanmıştır.
Hasanov (2009)	Güney Kore Borsası	KSS Yöntemi	İlgili piyasa zayıf formda etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Demireli vd. (2010)	S&P500 Endeksi	Pp, Adf, Arma ve Kolerogram	02.01.1991–19.01.2010 Döneminde S&P500 Endeksinin Zayıf Formda Etkin Olduğu Saptanmıştır.
Daud vd. (2010)	1985- 2006 Dönemlerinde Ait Gelişmekte Olan 15 Sermaye Piyasası	Panel Durağanlık Testi	Gelişmekte Olan Hisse Senedi Piyasalarının Rassal Bir Yürüyüş Süreci İzlediğini Tespit Edilmiştir.

Yazar(lar)	Araştırma Alanı	Araştırma Yöntemi	Araştırma Bulguları
Zeren vd. (2013)	İMKB100	Lanne Vd. (2002) İle Saikkonen ve Lutkepohl (2002)	1 Kasım 1987 ile 30 Kasım 2012 Dönemleri Arasında Endeksinin Durağan Olmadığı Piyasasının Etkin Olduğu Tespit Edilmiştir.
Gümüş ve Zeren (2014)	G20 Ülkeleri	Fourier Kss Birim Kök Fourier Adf Testleri	Almanya, ABD, Arjantin, Avusturya, İtalya, Fransa Hindistan, Birleşik Krallık Japonya İçin Zayıf Formda Etkinlik Geçerli İken Diğer Ülkelerde Piyasa Etkinliğinin Bulunmadığı Saptanmıştır.
Tuna ve Öztürk (2016)	Bist100 Endeksi, Bist Sınai, Bist Mali ve Bist Hizmetler	Adf, Lumsdaine-Papell (2003) Birim Kök Testi ve Carrion-İ Silvestre (2009) Testi	Türkiye Pay Senedi Piyasası İncelenen Dönem İçin Etkin Bir Piyasa Olduğu Tespit Edilmiştir.
Özcan ve Gültekin (2016)	G20 Ülkeleri	Bahmani-Oskooee ve Diğerleri (2014) Panel Durağanlık Testi	Arjantin, Kanada, Çin ve Rusya Borsaları Hariç Diğer Borsalarda Etkin Piyasa Hipotezinin Geçerli Olduğunu Tespit Etmiştir.
Koyuncu ve Aslan (2017)	Nasdaq Composite, Dow 30, Dax, S&P 500, Bovespa, Ftse 100, Bse Sensex 30, Shanghai ve Nikkei 225 Endeksleri	Panel Birim Kök Testi, Df-Gls, Adf ve Kırımlı Adf	Gelişmiş Ülke Borsalarında Dahı Etkinlik Bulgusuna Ulaşılamamıştır.
Kayral ve Alagöz (2019)	G20 Ülkeleri	ADF, PP, KPSS, Varyans Testi	ABD, Hindistan, Suudi Arabistan, Çin Ülkeleri Dışında Diğer Ülkelerin Zayıf Formda Etkin Olduğu Belirtilmiştir.
Özdemir ve Çelik (2020)	BIST100, S&P500	Arfima, Fıgarch	S&P500 Getiri Volatilitésinin Tam Karşılamamakla Birlikte Zayıf Formda Etkinliğe Yakın Bir Karakter Olduğu Saptanmıştır.
Çevik ve Sezen (2020)	Borsa İstanbul Bankacılık Endeksi	Arfima-Fıgarch	BIST-Bankacılık Sektörünün Zayıf Formda Etkin Olduğu Tespit Edilmiştir.
Bal vd. (2021)	Borsa İstanbul-BIST Bankacılık Endeksi	Christopoulos ve Leon-Ledesma (2010) Fourier Adf Tipi Birim Kök Testi	BISTBNK Serilerin Birim Köklü Olduğu Saptanmış Olup Piyasada Zayıf Formda Etkin Piyasa Hipotezi Geçerli Olduğu Belirtilmiştir.
Sönmez (2021)	G7 Ülkeleri	Durağan Olmayan Panel Birim Kök Testleri	G7 Ülkelerinde Piyasaların Zayıf Formda Etkin Olduğu Sonucuna Ulaşılmıştır.
Oğuz (2021)	BIST100 (2000-2020) Dönemleri	Kss (2003), Zivot ve Andrews (1992) Birim Kök Testleri ve Harvey ve Leybourne (2008) Doğrusallık Testi	İlgili Dönemlerde BIST100 Endeksi Zayıf Formda Etkin Olduğunu Tespit Edilmiştir.
Başarır ve Serel (2021)	Türkiye'deki Döviz Piyasaları	Engle Granger Eşbütünlük Testi, Gregory Hansen Testi	Döviz Piyasaları Zayıf Formda Etkin Olduğunu Saptamıştır.
Altuntaş ve Vd. (2022)	XU100, XTUMY, XUHIZ, XUMAL, XUSIN, XUTEK Endeksleri	Adf, Rals-Adf, Fourier-Adf ve Fourier-Kss Birim Kök Testleri	Xuhız Endeksi İçin Birim Kök Süreci İçermekte ve Etkin Piyasa Hipotezinin Geçerli Olduğu Tespit Edilmiştir.
Özdemir (2022)	BIST100 Endeksi (2011:10-2021:10 Dönemi)	Adf, Kpss, Perron, Dizilim Testi, Varyans Oran Testi	BIST100 Endeksinin Zayıf Formda Etkin Olduğu Saptanmıştır.
Münyas ve Aydın (2023)	Bitcoin (Btc), Binance Coin (Bnb), Cardano (Ada), Dogecoin (Doge),	Ips (2003), Llc (2002) Ve Breitung (2000) Panel Birim Kök Testleri	Kripto Para Piyasasında Faaliyet Gösteren Yedi Kripto Paranın Zayıf Formda Etkin Olmadığı Tespit Edilmiştir.

Yazar(lar)	Araştırma Alanı	Araştırma Yöntemi	Araştırma Bulguları
	Ethereum (Eth), Tether (Usdt)		
Öz (2024)	OECD Ülkeleri	Sp ve Rals-Lm Yöntemi	Sp ve Lm Testlerine Göre Daha Çok Sayıda Ülkenin Borsası İçin Birim Kök Hipotezi Reddedilmiştir.
Li (2024)	Finansal piyasa etkinliğinin modern teknoloji bağlamında yeniden değerlendirilmesi	Literatür taraması; yapay zekâ, yüksek frekanslı işlem, blozincir etkileri	Teknolojik yenilikler EMH kavramını dönüştürmektedir.
Okorie ve Mazur (2024)	NFT ve kripto para piyasalarının COVID-19 ve Rusya-Ukrayna Savaşı bağlamında etkinliği	Koşullu heteroskedastisite tahmin yöntemleri	COVID-19 etkisi heterojen, savaş etkisi NFT’de homojen, FT’de heterojendir.
Öz (2024)	OECD ülkeleri	SP, LM ve RALS-LM testleri; yapısal kırılmalı analiz	Birçok ülke piyasası etkin değildir; RALS-LM testleri güçlü sonuçlar vermiştir.
Shaktawat ve Nagpal (2024)	Makine öğrenmesi tabanlı işlem algoritmalarında etkinlik ve portföy optimizasyonu	Lojistik regresyon.	Makine öğrenmesi volatilitiyi düşürmüş, Sharpe oranını artırmıştır.

Tabloda yer alan literatür özeti incelendiğinde, bu çalışmaların önemli bir kısmı, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan piyasalarda zayıf formda etkinliğin kısmen geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak sonuçlar dönemsel, bölgesel ve yöntemsel farklılıklara göre değişiklik göstermektedir. Özellikle 2000 yılı sonrası yapılan testlerde (Fourier, RALS-LM, FIGARCH gibi gelişmiş yöntemler) etkinliğin zamanla arttığı, fakat tam etkinliğin sağlanamadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Davranışsal unsurlar, piyasa yapısı ve teknolojik gelişmelerin (örneğin yapay zekâ, yüksek frekanslı işlem, kripto paralar) etkinlik üzerinde yeni tartışmalar yarattığı son dönem çalışmalarıyla dikkat çekmektedir. Genel olarak tablo, EPH’nin evrimsel bir biçimde geçerliliğini koruduğunu ancak mutlak olmadığını ortaya koymaktadır.

3. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

3.1. Veri Seti

APEC üyesi ekonomilerdeki borsalar, piyasa değeri ve işlem hacmi açısından dünyanın en büyük finans merkezlerine ev sahipliği yapmaktadır. Örneğin, ABD (SP500), Japonya (Nikkei 225), Çin (Şanghay Bileşik Endeksi, Shenzhen), Hong Kong (Hang Seng), Güney Kore (KOSPI) ve Avustralya (ASX200) borsaları bu kapsamdadır. Bu borsalar uluslararası portföy tahsislerinde önemli referans noktaları olmanın yanı sıra, küresel fonlar için yön belirlemede kıyaslama endeksleri rolünü oynamaktadırlar. Endonezya, Filipinler, Vietnam, Malezya, Peru ve Meksika gibi gelişmekte olan APEC üyesi ekonomilerde hızla büyüyen sermaye piyasaları yeni yatırım fırsatları yaratmaktadır. Piyasa verimliliği, hipotezin ne kadar geçerli olduğunun APEC ülkelerinin borsa endeks fiyatları üzerinden incelenmesiyle test edilmektedir. Bu çalışma, SP ve LM birim kök testlerinin yanı sıra başka bir RALS-LM birim kök testi kullanılarak ilişkiyi ampirik olarak analiz etmektedir. Bu çalışmada, 2010:01–2025:08 dönemine ait aylık veriler kullanılarak dönemine ait 188 adet aylık verileri kullanmış ve verilere “<https://tr.investing.com/>” ve “<https://tr.yahoo.com/>” veri tabanından temin edilmiştir. Analiz, WinRATS Pro 8.1 paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

3.2. Ekonometrik Yöntem

Bu çalışma, APEC ülkelerinde borsa endeksi fiyatlarına dayalı olarak etkin piyasalar hipotezini test etmeyi amaçlamaktadır. Bu makalede, öncelikle Schmidt ve Phillips (1992) tarafından geliştirilen LM tipi birim kök testi ve Lee ve Strazicich (2003, 2004) tarafından önerilen bir ve iki yapısal kırılma için versiyonları uygulanmıştır. Daha sonra, Meng ve ark. (2014) tarafından geliştirilen RALS-LM birim kök testi de analize dahil edilerek genişletilmiştir. Klasik LM testi regresyon modeli, modelden elde edilen hata terimleri kullanılarak OLS metodolojisi kullanılarak tahmin edilmiştir; denklem aşağıdaki gibidir (Mert ve Çağlar, 2019: 137).

$$Y_t = \delta Z_t + u_t \quad \text{ve} \quad u_t = \beta u_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

(1) numaralı modelde tanımlanan Z_t terimi, sabit ve trend unsurlarından oluşan deterministik bileşenleri, bir diğer ifadeyle dışsal değişkenler vektörünü temsil etmektedir. Bu kapsamda, Schmidt ve Phillips (1992) tarafından geliştirilen birim kök testine ilişkin yardımcı regresyon modeli aşağıda sunulmaktadır.

$$\Delta y_t = \delta \Delta Z_t + \phi \hat{S}_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

(2) no'lu yardımcı regresyon modeli tahmin edilerek ($H_0: \phi=0$) sıfır hipotezi, alternatif hipotezine karşı ($H_1: \phi \neq 0$) test edilmektedir. Schmidt ve Phillips (1992) testinin temel kısıtı, modeldeki yapısal kırılmaları dikkate almamasıdır. Bu nedenle, yapısal kırılma dinamiklerinin modele dâhil edilmesiyle test, Lee ve Strazicich (2003; 2004) tarafından geliştirilen biçimlere evrilmiştir. Bu yaklaşımlar, kırılma tarihlerini modele eklenen kırılma kuklaları aracılığıyla içsel olarak tespit etmekte ve birden fazla kırılmayı analiz kapsamına almaktadır. (Schmidt ve Phillips, 1992; Lee ve Strazicich, 2003, 2004).

Lee ve Strazicich (2003) tarafından geliştirilen test, Z_t dışsal değişkenler vektörünü esas alarak tek yapısal kırılmayı dikkate alan birim kök testi yaklaşımıdır. Bu test, serilerin düzey bileşeninde ya da hem düzey hem de trend bileşenlerinde meydana gelen kırılmaları analiz etmeye olanak tanımaktadır. Model, tek bir kırılmanın varlığı altında serilerin durağanlık özelliklerini sınamak amacıyla geliştirilmiştir. Her iki test formu, yapısal kırılmaların yalnızca sabit terimde değil, aynı zamanda trend bileşeninde de ortaya çıkabileceğini varsaymaktadır (Lee ve Strazicich, 2003).

Lee ve Strazicich (2004), önceki modelin aynı anda iki yapısal kırılmayı da barındıran daha iyi bir versiyonunu ortaya koymuşlardır. Bu versiyonda, kırılma süreleri içsel olarak tahmin edilerek serideki seviye veya trend kırılmaları aynı anda analiz edilebilir. Bu nedenle, farklı dönemlerde meydana gelen rejim değişikliklerinin ekonomik veya finansal zaman serilerindeki durağanlık üzerindeki etkilerinin daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Bu test, yapısal kırılmaların hem sabit terimde hem de trend bileşeninde meydana gelmesine izin vererek durağanlığın analizinde daha fazla esneklik sağlamaktadır (Lee ve Strazicich, 2004).

RALS-LM birim kök testi, Schmidt ve Phillips (1992) tarafından geliştirilen klasik LM testine, kalıntı terimleriyle zenginleştirilmiş bir uzantısıdır. Temelde, bu yeni test, normal tabanlı klasik LM testlerinde bulunan hataların hassasiyetini azaltmakta ve model boyunca kalıntıların çarpıklık ve basıklık gibi momentlerini kullanarak, bazı serilerin gerçekten birim köklere sahip olup olmadığını belirleyerek gücünü artırmaktadır. RALS-LM, hesaplamalarında

standart LM modelini kullanır ve ardından testin genelleştirilmiş bir versiyonunu kullanmak için kalıntıların normalliğe uyup uymadığını değerlendirmektedir (Meng vd., 2014, 2016; Schmidt ve Phillips, 1992).

İki aşamalı RALS-LM test sürecinin ilk aşamasında tahmin edilen Schmidt ve Phillips (1992) testi için regresyon modellerinden elde edilen kalıntılar ($\hat{u}_t$) uygulanmaktadır. Kalıntıların normal dağılıma uymadığı tespit edildiğinde, bu sapmayı gidermek amacıyla RALS-LM testinde kullanılan genişletilmiş terimler $\hat{w}_{2t}$ ve $\hat{w}_{3t}$ oluşturulmaktadır. $\hat{w}_{2t}$, kalıntıların moment bilgisine dayalı olarak elde edilirken; $\hat{w}_{3t}$, kalıntıların kendileri, kareleri, küpleri ve bunlara ilişkin ikinci ve üçüncü momentlerin dikkate alınmasıyla türetilmektedir. Böylece, kalıntıların dağılımsal özellikleri modele entegre edilmekte ve testin, normal olmayan hata terimlerine karşı daha dayanıklı (robust) hale gelmesi sağlanmaktadır. $\hat{\varepsilon}_t^2$ testin ilk aşamasında elde edilen kalıntı kareleri, $\hat{\varepsilon}_t^3$ ise kalıntı küpleri göstermektedir (Hepsağ, 2022:212):

$$\hat{w}_{2t} = \hat{\varepsilon}_t^2 - m_2 \quad (7)$$

$$\hat{w}_{3t} = \hat{\varepsilon}_t^3 - m_3 - 3m_2\hat{\varepsilon}_t \quad (8)$$

Testin ikinci aşamasında, kalıntılardan türetilen $\hat{w}_{2t}$ ve $\hat{w}_{3t}$ değişkenleri, geleneksel LM test regresyonuna eklenerek modelin genişletilmiş formu olan RALS-LM test denklemi oluşturulmaktadır. Böylece, (8) numaralı denklemle ifade edilen regresyon yapısına ulaşılmakta ve kalıntıların dağılımsal özellikleri modele entegre edilmektedir.

$$\Delta y_t = \delta \Delta Z_t + \phi \hat{S}_{t-1} + \sum_{i=1}^k \alpha_k \Delta y_{t-1} + \gamma_2 \hat{w}_{2t} + \gamma_3 \hat{w}_{3t} + v_t \quad (8)$$

RALS-LM testine ait regresyon denklemi, En Küçük Kareler (EKK) yöntemiyle tahmin edilmekte olup, tahmin sürecinin ardından serinin birim kök içerip içermediği yönündeki hipotez, elde edilen regresyon sonuçları temelinde değerlendirilmektedir:

$$\tau_{RALS-LM} = \rho \tau_{LM} + \sqrt{1 - \rho^2} Z \quad (10)$$

(10) numaralı denklemde yer alan τ_{LM} , klasik LM test istatistiğini; ρ parametresi ise geleneksel LM testine ait hata terimleri ($\hat{\varepsilon}_t$) ile RALS-LM testine ait hata terimleri ($\hat{v}_t$) arasındaki korelasyon katsayısını ($\rho = \text{corr}(\hat{\varepsilon}_t, \hat{v}_t)$) göstermektedir. Z parametresi, sıfır ortalamalı ve sabit varyanslı bir rassal değişken olarak modelde yer almaktadır. ρ^2 katsayısı, RALS-LM regresyonunun hata terimi varyans tahmininin geleneksel LM modeline ait hata varyansı tahminine oranını ifade etmekte ve test istatistiğinin dağılımı üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Bu parametreye bağlı olarak, RALS-LM testine ilişkin kritik değerler genellikle $\rho^2 = 0, 0.1, 0.2, 0.3, 0.4, \dots, 1$ biçiminde değerlendirilmektedir. Test modeline dayalı hipotezler bu kapsamda aşağıda sunulmaktadır.

$H_0: \phi = 0$ (Seri birim kök içermektedir)

$H_1: \phi < 0$ (Seri durağandır)

RALS-LM test istatistiği ($\tau_{RALS-LM}$), gözlem sayısı (T) ve ρ^2 parametresi temelinde hesaplanan kritik değerlerle eşleştirilecektir. Bu test istatistiğinin değerinin negatif olması beklenmektedir. Hesaplanan $\tau_{RALS-LM}$ istatistiğinin mutlak değeri, ρ^2 parametresine göre belirlenen kritik değerden küçük olursa, o zaman sıfır hipotezi o alternatif lehine reddedilmez ve dolayısıyla bu seride bir birim kök vardır ve dolayısıyla durağan değildir. Sonuç kritik değerden büyükse, o zaman bu sıfır hipotezi reddedilir ve serinin durağan bir süreci izlediği varsayılmaktadır. RALS-LM'nin bu özel uygulaması, hata terimleri normal dağılmamışsa

geleneksel LM testlerine göre çok daha yüksek istatistiksel güç sağlamaktadır (Meng vd., 2014).

4. Araştırma Bulguları

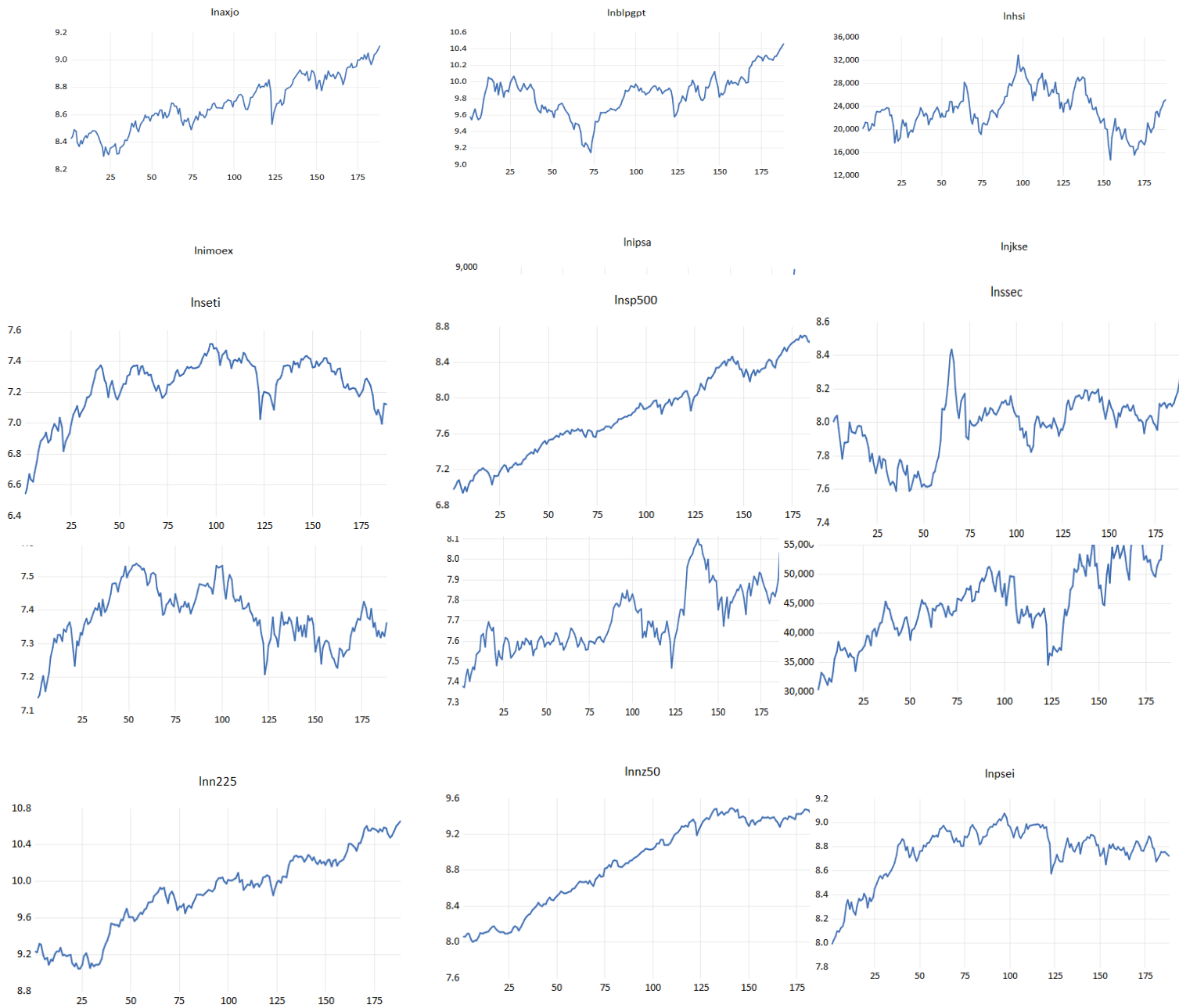
APEC ülkeleri, Asya-Pasifik bölgesinde yer alan ekonomiler arasında ticari ve ekonomik entegrasyonu güçlendirmek amacıyla 1989 yılında kurulmuş olan bölgesel bir ekonomik iş birliği platform olup, 21 ülkeden oluşmaktadır. Çalışmaya konu üye ülkeler ve bu ülkelere bağlı borsa endeksleri Amerika Birleşik Devletleri (S&P500), Avusturya (ASX200), Brunei Darussalam, Çin (SSEC), Endonezya (JKSE), Filipinler (PSEİ), Güney Kore (KOSPI), Hong-Kong (HSİ), Japonya (N225), Kanada(TSX), Malezya (KLCI) Meksika (MXX), Papua Yeni Gine, Peru (BLPGPT), Rusya (İMOEX), Singapur (STİ), Şili (İPSA), Tayland (SETİ), Tayvan (TWII), Yeni Zelanda (NZ50) ve Vietham (VNI) şeklindedir. Brunei Darussalam ülkesinin ulusal düzeyde işlem gören aktif bir borsa endeksi olmaması ve Papua Yeni Gine ulusal endeks tarihsel verilerin 2015 yılından itibaren olması sebebiyle analize bu ülkeler dahil edilmemiştir. Çalışmaya konu verilerin tipik bir finansal zaman serisi olması sebebiyle, seride durağanlığı elde edebilmek adına her bir veri setinin doğal logaritması alınarak analiz yapılmıştır. Değişkenlere ait serilerin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de yer almaktadır.

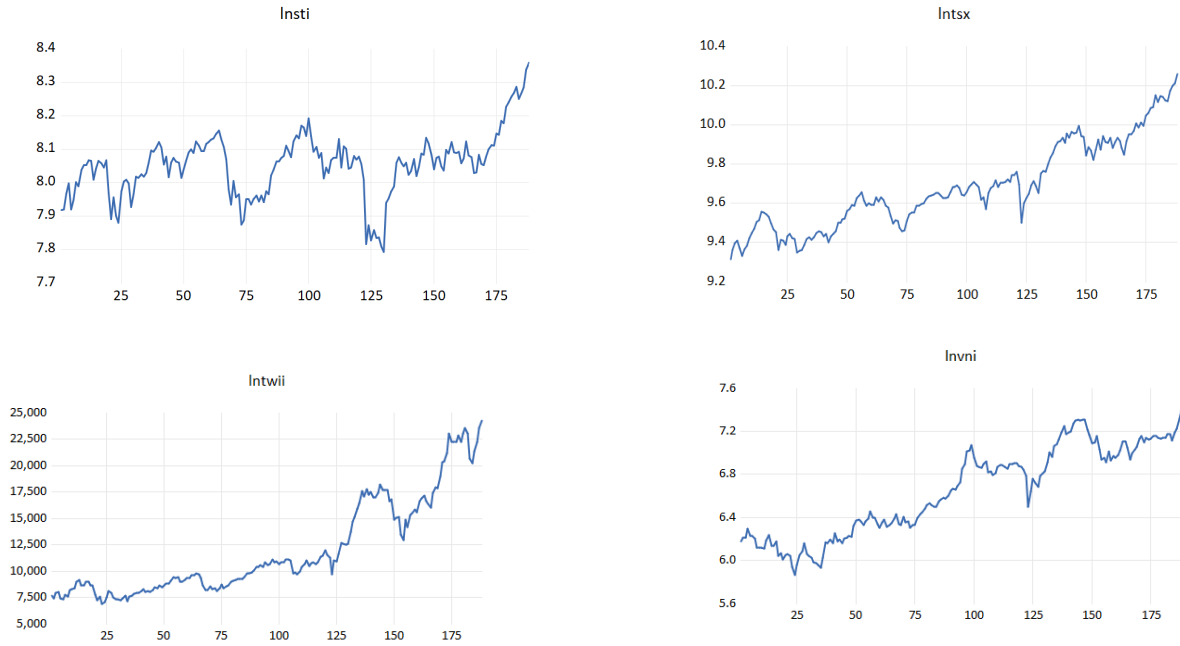
Tablo 2. Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Ülkeler	Değişkenler	Ortalama	St. Sapma	Çarpıklık	Basıklık	En Küçük Değer	En Büyük Değer
ABD	SPX500	7.844	0.494	0.026	1.951	8.773	6.937
Avusturya	ASX200	8.681	0.196	0.056	2.107	9.101	8.296
Çin	SSEC	7.975	0.172	-0.530	2.849	7.590	8.436
Endonezya	JKSE	8.580	0.247	-0.716	2.966	7.843	8.965
Filipinler	PSEİ	8.752	0.227	-1.451	4.658	7.990	9.078
Güney Kore	KOSPI	7.704	0.158	0.556	2.667	7.374	8.100
Hong-Kong	HSİ	23.133	3.510	0.222	2.651	32.887	22.969
Japonya	N225	9.868	0.447	-0.272	2.150	9.040	10.662
Kanada	SP/TSX	9.681	0.220	0.541	2.458	9.314	10.259
Malezya	KLCI	7.382	0.087	-0.249	2.751	7.138	7.540
Meksika	MXX	44.997	6.487	-0.025	2.382	30.391	58.708
Peru	SPBLPGPT	9.849	0.250	-0.168	3.297	9.147	10.458
Rusya	İMOEX	7.656	0.319	0.155	1.809	7.174	8.330
Federasyonu							
Singapur	STİ	8.053	0.094	0.015	4.133	7.793	8.359
Şili	SPIPSA	4.792	1.031	1.447	5.251	3.439	8.899
Tayland	SETİ	7.237	0.193	-1.366	4.730	6.546	7.512
Tayvan	TWII	11.982	4.594	1.068	2.988	6.904	24.233
Yeni Zelanda	NZ50	8.897	0.492	-0.418	1.723	7.997	9.493
Vietham	VNI	6.645	0.415	-0.058	1.642	5.862	7.427

Tablo 2’de çalışmaya konu ülkelerin menkul kıymet borsa endekslerine ilişkin temel istatistiksel göstergeler sunulmaktadır. Logaritmik getiriler bazında hesaplanan ortalama değerler, ülkelerin uzun vadeli piyasa performanslarını temsil etmekte olup Meksika (44.997) en yüksek ortalamaya, Vietham ise (6.645) ise en düşük ortalamaya sahiptir. Standart sapma değerleri, getirilerin volatilitelerini ölçerek piyasa riskinin bir göstergesi olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda, Meksika (6.487) en yüksek volatiliteye sahipken, Malezya (0.087) en düşük volatiliteye sahip ülke olarak dikkat çekmektedir. Çarpıklık katsayıları, getirilerin dağılım

simetrisini incelemekte ve Şili (1.447) ile Tayvan(1.068) pozitif çarpıklık sergilerken, Filipinler (-1.451) ve Tayland (-1.366) negatif çarpıklık göstermiştir. Pozitif çarpıklık, yüksek getiri ihtimaline işaret ederken, negatif çarpıklık, olumsuz getirilerin daha olası olduğunu göstermektedir. Basıklık katsayıları ise uç değerlerin yoğunluğunu değerlendirmekte olup Filipinler (4.658), Tayland (4.730) ve Şili (5.251) endekslerinde yüksek basıklık değerleri, bu piyasalarda volatilitenin ve ani fiyat dalgalanmalarının belirgin olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, Rusya (1.809) ve Yeni Zelanda (1.723) gibi görece düşük basıklık değerine sahip endekslerdir. En küçük ve en büyük değerler, getirilerin değişim aralıklarını yansıtmakta ve özellikle Meksika ,Tayvan ve Hong-Kong ülkelerinin daha geniş aralıklarla daha yüksek oynaklık gösterdiğini işaret etmektedir. Bu analiz, küresel finansal piyasalar arasında risk ve getiri dinamiklerinin yapısal farklılıklarını anlamak adına önemli bir temel sunmaktadır. Değişkenlere ait serilerin tanımlayıcı istatistiklerin grafikleri Şekil 1’de yer almaktadır.

Grafikte sunulan finansal endeksler analiz dönemlerinde genel olarak yukarı yönlü bir trend sergilemektedir. Çoğu endekste istikrarlı bir artış gözlenirken, bazı endekslerde kısa vadeli dalgalanmalar ve geçici düşüşler dikkat çekmektedir. Genel eğilim, uzun vadede büyüme yönünde olmakla birlikte, belirli periyotlarda volatilité ve küçük çaplı azalışlar gözlemlenmektedir. Bu durum, piyasalarda genel bir toparlanma eğilimi ile birlikte dönemsel dalgalanmaların varlığını ortaya koymaktadır. APEC Ülkelerinin menkul kıymet borsa endekslerine ilişkin değişkenler üzerinde gerçekleştirilen Schmidt ve Phillips (P) (1992) ile Lee ve Strazicich (2003, 2004) tarafından önerilen bir ve iki yapısal kırılmalı birim kök testlerinin bulguları ve testlerde kullanılan yardımcı regresyon modellerine ait kalıntılar üzerinde uygulanan Jarque-Bera normallik testi sonuçları da Tablo-3’de gösterilmektedir.

Tablo 3. Schmidt-Phillips (1992) ve Lee-Strazicich (2003,2004) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	τ_{Lm}	JB	$\tau_{Lm}(1)$	JB	$\tau_{Lm}(2)$	JB
lnSP500	-3.442 (8)*	12.471**	-3.792(8)*	13.752**	-4.163(0)*	13.831**
lnAXJO	-4.404 (0)*	423.004**	-4.661 (0)*	435.594**	-4.909 (0)*	453.154**
lnSSEC	-2.509(0)	67.459**	-3.203(0)	67.719**	-3.669 (1)*	72.985**
lnJKSE	-1.694(0)	71.823**	-2.096(0)	0.19734	-2.279(0)	73.096**
lnPSEİ	-0.893 (0)	114.488**	-1.084(0)	117.196**	-1.229(0)	127.756**
lnKOSPI	-3.401 (7)*	21.025**	-3.554 (7)*	21.634**	-3.691(7)*	23.286**
lnHSİ	-2.203(0)	1.613	-2.581(0)	1.714	-2.826(6)	2.145
lnN225	-2.535(0)	5.320**	-3.015 (7)	5.820**	-3.581(10)*	5.769**
lnTSX	-3.355(0)*	296.734**	-3.618(0)*	304.050**	-3.940(0)*	315.558**
lnKLCİ	-0.780(0)	6.014	-1.069(0)	5.994	-1.393(0)	5.920
lnMXX	-2.572(0)	20.972**	-3.260(0)	21.147**	-3.471(0)	21.806**
lnBLPGPT	-2.226(7)	10.319**	-2.586(10)	10.331**	-3.578(0)*	10.768**
lnİMOEX	-2.274 (6)	466.651**	-2.967 (3)	468.690**	-3.230 (3)	468.688**
lnSTİ	-2.322(0)	108.614**	-2.591(0)	108.811**	-3.024 (0)	115.520**
lnİPSA	-1.808 (0)	2.331	-1.494 (0)	2.361	-2.101 (0)	2.427
lnSETİ	-0.868(0)	38.618**	-1.049(7)	38.806**	-1.299(7)	38.855**

lnTWİİ	-1.883(3)	92.251**	-3.001(7)	92.232**	-3.173(7)	101.331**
lnVNİ	-2.569(0)	70.652**	-3.366(6)	75.164**	-3.832(10)*	74.995**
LnNZ50	-1.453 (9)	97.843**	-1.639(0)	100.519**	-1.789(0)*	100.281**

NOT: Parantez içerisindeki değerler gecikme uzunluklarıdır.

* ile işaretlenen değerler, %5 anlamlılık düzeyinde sıfır “Ho: Seride Birim kök mevcuttur” hipotezinin reddedilerek serinin durağan olduğunu göstermektedir. ** ile işaretlenen değerler ise %5 anlamlılık düzeyinde sıfır “Ho: Test regresyonunun kalıntıları normal dağılıma sahiptir” hipotezi olan kalıntıların normal dağılım varsayımının reddedildiğini ifade etmektedir.

Tablo 3’te; τ_{Lm} değerleri Schmidt-Phillips (1992) Birim Kök Testini; $\tau_{Lm(1)}$ değerleri Lee-Strazicich (2003,2004) sabitte 1 yapısal kırılmalı LM test sonuçları, $\tau_{Lm(2)}$ değerleri Lee-Strazicich (2003,2004) sabitte 2 yapısal kırılmalı LM test sonuçlarını vermektedir.

Schmidt-Phillips (1992) Birim Kök Testi sonuçlarına göre, %5 anlamlılık düzeyinde 19 ülkeden 15’inin borsa endeksleri birim köklü bir süreç izlemektedir. Birim köklü süreçlerin varlığı, serilerin durağanlık içermediğini ve dışsal şoklara kalıcı tepkiler verdiğini göstermektedir. Bu durum, etkin piyasa hipoteziyle uyumlu olup, fiyat hareketlerinin öngörülemez ve rastgele bir süreç izlediğini de ortaya koymaktadır. Etkin piyasa hipotezine göre, finansal varlık fiyatları mevcut tüm bilgileri hızlı ve tam olarak yansıttığından, yatırımcıların anormal getiri elde etmesi mümkün değildir. Bununla birlikte, piyasaların uzun dönemli yapısal değişimlere nasıl tepki verdiğini anlamak amacıyla Lee-Strazicich (2003, 2004) tarafından geliştirilen bir ve iki yapısal kırılmalı LM testleri uygulanmıştır. Yapısal kırılmalar, ekonomik krizler, siyasi dalgalanmalar, makroekonomik politika değişiklikleri ve teknolojik dönüşümler gibi piyasa dinamiklerinde ani ve kalıcı etkiler yaratan olaylar olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, yapısal kırılmaların testlere dahil edilmesi, geleneksel birim kök testlerine kıyasla daha gerçekçi ve güvenilir sonuçlar sunmaktadır. Özellikle birim kök hipotezinin reddedilmesi, serilerin kırılmalar sonrasında yeniden durağan hale gelebildiğini göstererek piyasa etkinliği açısından kritik bir değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Bir yapısal kırılmalı LM testi ($\tau_{Lm(1)}$) sonuçlarına göre, 19 ülkeden 15’unun borsa endekslerinde birim kök hipotezi reddedilemezken, 4 ülke için hipotez reddedilmiştir. Birim kök hipotezinin reddedilemeyen bu ülkelerde piyasaların durağan olmayan bir yapıya sahip olduğu ile ifade edilebilir. Bu durum, söz konusu piyasaların Etkin Piyasa Hipotezi (EPH) ile tutarlı olduğunu, yani fiyat hareketlerinin geçmiş bilgilere dayanarak öngörülemediğini göstermektedir.

İki yapısal kırılmalı LM testi ($\tau_{Lm(2)}$) sonuçlarına göre, 19 ülkeden 10’unun borsa endekslerinde birim kök hipotezi reddedilemezken, 9 ülke için hipotez reddedilmiştir. İki yapısal kırılmanın modele dâhil edilmesiyle birlikte, piyasaların zaman içerisinde yaşanan ekonomik ve finansal rejim değişimlerine nasıl tepki verdiğinin daha sağlıklı biçimde analiz edilebildiğini göstermektedir. Birim kök hipotezinin reddedilemediği 10 ülke açısından, fiyat serilerinin rastgele yürüyüş sürecini sürdürdüğü, dolayısıyla Etkin Piyasa Hipotezi ’nin zayıf formunun geçerliliğini koruduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durum, dışsal şoklar veya yapısal kırılmalar yaşansa dahi, ilgili piyasaların bilgi setini hızla fiyatlara yansıtma kapasitesini koruduğunu ve fiyatların öngörülemez bir dinamik sergilediğini göstermektedir. Buna karşılık, birim kök hipotezinin reddedildiği 9 ülke için, fiyat serilerinin durağan özellik göstermesi, piyasalarda dengeye dönüş eğiliminin ve öngörülebilirliğin belirli ölçüde güçlendiğine işaret etmektedir. Bu sonuç, yapısal kırılmaların piyasa etkinliğini zayıflatıcı etkiler yaratabileceğini, dolayısıyla bazı ekonomilerde bilgi akışının tam yansımadığı veya fiyat ayarlama mekanizmasının gecikmeli işlediğini ortaya koymaktadır.

Schmidt ve Phillips (SP) (1992) ve Lee ve Strazicich (2003, 2004) birim kök testlerinin yardımcı test regresyonları için elde edilen kalıntıların normal dağılıp dağılmadığını sınamak amacıyla Jargue-Bera-(JB) testi kullanılmıştır. Tabloda da görüldüğü üzere 19 ülkeye ait sadece 3 endeks Hong Kong(HSİ), Malezya(KLCİ) ve Şili (İPSA) endeksleri ait test regresyonu

kalıntılarının normal dağılmadığı tespit edilmiştir. Schmidt ve Phillips (1992) ve Lee ve Strazicich (2003, 2004) birim kök testleri ancak kalıntıların normal dağıldığı varsayımı geçerli olduğunda güvenilir sonuçlar vermektedir. Ancak burada normal dağılım varsayımı sağlanmadığı için elde edilen sonuçlar çelişkili olmaktadır. Bu nedenle yardımcı regresyonların kalıntılarının normal dağılmadığı durumlarda daha etkin sonuçlar veren bir yapısal kırılmalı ve iki yapısal kırılmalı RALS-LM testleri ile ele alınmıştır. Bu testlere ait sonuçlar Tablo 4'te ve bu teste ait kritik değerler Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 4. Rals-LM Model için Birim Kök Testi Sonuçları

Ülkeler	$\tau_{\text{RALS-LM}}$	$\hat{p}$	$\tau_{\text{RALS-LM}(1)}$	$\hat{p}$	$\tau_{\text{RALS-LM}(2)}$	$\hat{p}$	Kırılma Tarihleri	
LnSP500	-4.169(8)*	0.614	-4.284(8)*	0.779	-6.928(0)*	0.805	2022:01	2022:09
lnAXJO	-5.557(0)*	0.635	-4.090(12)*	0.669	-8.080(0)*	0.867	2019:11	2020:03
lnSSEC	-3.016(1)	0.825	-3.598(1)*	0.826	-3.591(14)*	0.897	2014:01	2015:05
lnJKSE	-0.878(14)	0.651	-5.672(1)*	0.715	-4.655(0)*	0.873	2013:08	2019:11
lnPSEİ	-1.687(6)	0.786	-3.661(6)*	0.777	-5.678(5)*	0.905	2015:05	2020:03
lnKOSPI	-3.515(7)*	0.852	-5.320(7)*	0.891	-4.061(3)*	0.824	2020:01	2022:03
lnHSİ	-2.312(0)	0.971	-3.215(10)*	0.985	-4.679(10)*	0.949	2021:04	2023:11
lnN225	-3.316(7)*	0.898	-3.262(0)*	0.947	-5.272(7)*	0.901	2012:11	2015:08
lnTSX	-4.915(14)*	0.692	-4.555(10)*	0.728	-7.805(0)*	0.890	2018:05	2020:03
lnKLCİ	-1.189(13)	0.879	-3.839(13)*	0.879	-5.270(12)*	0.871	2014:08	2019:10
lnMXX	-2.881(0)	0.893	-4.064(8)*	0.915	-5.152(14)*	0.911	2018:11	2021:08
lnBLPGPT	-1.951(7)	0.941	-4.440(7)*	0.911	-4.462(7)*	0.955	2013:03	2020:03
lnİMOEX	-1.456(6)	0.738	-2.213(7)	0.787	-6.294(11)*	0.975	2021:07	2022:07
lnSTİ	-2.525(0)	0.849	-4.298(7)*	0.850	-6.457(9)*	0.932	2019:10	2020:10
lnİPSA	-1.394(0)	0.970	-4.711(0)*	0.939	-5.220(0)*	0.963	2019:11	2020:05
lnSETİ	-0.890(7)	0.869	-3.736(7)*	0.793	-5.335(7)*	0.974	2013:08	2020:03
lnTWİİ	-1.695(6)	0.702	-4.407(7)*	0.761	-7.222(7)*	0.838	2022:03	2022:10
lnVNİ	-3.029(10)*	0.873	-3.660(10)*	0.871	-6.347(10)*	0.958	2020:03	2022:01
LnNZ50	-0.525(0)	0.830	-3.408(0)*	0.801	-5.883(9)*	0.982	2019:12	2021:08

NOT: Parantez içerisindeki değerler gecikme uzunluklarıdır. * ile işaretlenen değerler, %5 anlamlılık düzeyinde sıfır (H_0 : Seride Birim Kök mevcuttur) hipotezinin reddedilerek serinin durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. Geleneksel LM ve RALS-LM Özet Kritik Değer Tablosu

Model Türü	Kırılma Sayısı	$\hat{p} = 0.50$	$\hat{p} = 0.60$	$\hat{p} = 0.70$	$\hat{p} = 0.80$	$\hat{p} = 0.90$	$\hat{p} = 1.00$
Geleneksel LM Modeli	0	-2.764	-2.840	-2.903	-2.958	-3.010	-3.062
Rals-LM (1) Model	1	-2.761	-2.839	-2.903	-2.963	-3.011	-3.062
Rals-LM (2) Model	2	-2.767	-2.842	-2.908	-2.962	-3.013	-3.056

NOT: %5 anlamlılık düzeyinde $T=100$ gözlem değeri için oluşturulan kritik değer tablosudur. RALS-LM(1) ve RALS-LM(2) modellerine ait kritik değer tablosu Meng-Im-Lee-Tieslau (2014) $\hat{p}$ parametresine göre hazırlanmıştır.

Tablo 4 ve Tablo 5 birlikte incelendiğinde; yapısal kırılmasız RALS-LM($\tau_{\text{RALS-LM}}$) testine göre %5 anlamlılık düzeyinde 6 ülke endeks değerinin (SP500, AXJO, KOSPI, N225, TSX, VNİ) hesaplanan test istatistik değerleri mutlak değerce, kritik değerden büyük olduğu için sıfır hipotezi reddedilebilmektedir başka bir ifade ile seriler düzeyde durağandır ve etkin piyasa hipotezi geçerli değildir. Diğer 13 ülkenin borsa endeks değerlerine ait (JKSE, SSEC, PSEİ, HSİ, KLCİ, MXX, BLPGPT, İMOEX, STİ, İPSA, SETİ, TWİİ ve NZ50) hesaplanan t istatistik değerleri mutlak değerce, kritik değerden küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilememektedir, serilerde birim kök mevcuttur. Başka bir ifade ile bu ülkeler için etkin piyasa hipotezi geçerli olmaktadır.

Bir yapısal kırılmalı RALS-LM ($\tau_{\text{RALS-LM}(1)}$) testi sonuçlarına göre, %5 anlamlılık düzeyinde yalnızca Rusya Federasyonu (İMOEX) ulusal endeksinde test istatistiği mutlak

değerce kritik değerden küçük bulunmuş, dolayısıyla H_0 : birim kök vardır hipotezi reddedilememiştir. Bu durum, Rusya piyasasında serinin durağan olmadığını ve Etkin Piyasa Hipotezi ile uyumlu olduğunu göstermektedir. Buna karşın, diğer 18 ülkenin test istatistikleri kritik değerleri aşarak H_0 hipotezinin reddedilmesine yol açmıştır. Bu bulgu, ilgili piyasaların durağan bir yapıya sahip olduğunu, dolayısıyla fiyatların öngörülebilir nitelik taşıdığını ve piyasa etkinliğinin zayıf olduğunu ortaya koymaktadır.

İki yapısal kırılmalı RALS-LM ($\tau_{RALS-LM}(2)$) testinden elde edilen sonuçlar, %5 anlamlılık düzeyinde tüm APEC ülkelerine ait test istatistiklerinin mutlak değerlerinin kritik değerleri aştığını göstermektedir. Bu durum, H_0 : seride birim kök vardır hipotezinin tamamı için reddedilmesine ve dolayısıyla endeks serilerinin düzeyde durağan bir yapıya sahip olduğunun belirlenmesine olanak tanımaktadır. Elde edilen bulgular, fiyat serilerinin geçmiş değerlerinden etkilendiğini ve rastgele yürüyüş hipotezinin geçerliliğini yitirdiğini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, APEC ülkeleri borsalarının incelenen dönemde zayıf formda etkinlik koşullarını karşılamadığı, başka bir deyişle piyasa fiyatlarının mevcut bilgileri tam ve anında yansıtamadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu sonuç, bölge piyasalarında bilgi asimetrisi, likidite farklılıkları ve yatırımcı davranışlarındaki heterojenliğin fiyat dinamikleri üzerinde belirleyici rol oynayabileceğine işaret etmektedir.

Tablo 4'te değişkenlerin yapısal kırılma tarihleri incelendiğinde, APEC ülkelerinin borsa endekslerinde tespit edilen yapısal kırılma tarihleri, finansal piyasaların dışsal şoklara ve küresel makroekonomik gelişmelere yüksek duyarlılığını ortaya koymaktadır. Kırılmaların özellikle (2019–2022) yılları arasında yoğunlaşması, COVID-19 pandemisi, tedarik zinciri bozulmaları, küresel enerji ve emtia fiyat şokları ile Rusya-Ukrayna savaşının etkilerinin bölge genelinde eşzamanlı olarak fiyat dinamiklerini dönüştürdüğünü göstermektedir. 2020 yılının ilk çeyreğinde kırılma yaşayan Avustralya (2020:03), Filipinler (2020:03), Kanada (2020:03), Peru (2020:03), Tayland (2020:03) ve Şili (2020:05) gibi ekonomilerde, pandemi kaynaklı finansal panik, sermaye çıkışları ve volatilité artışları belirgin şekilde gözlenmiştir. Benzer biçimde Rusya (2021:07–2022:07) ve Hong Kong (2021:04–2023:11) piyasalarında saptanan geç dönem kırılmaları, jeopolitik riskler, yaptırımlar ve bölgesel belirsizliklerin finansal fiyatlamaya davranışları üzerindeki asimetrik etkilerini yansıtmaktadır. Buna karşın Çin (2014:01–2015:05), Japonya (2012:11–2015:08) ve Malezya (2014:08–2019:10) gibi ekonomilerde gözlenen erken dönem kırılmalar, yapısal reformlar, para politikası değişiklikleri ve finansal serbestleşme süreçlerinin etkisi ile açıklanabilir. Genel olarak bulgular, APEC bölgesi sermaye piyasalarının küresel ve bölgesel şoklara karşı yüksek derecede bütünleşik olduğunu, bu nedenle yapısal kırılmaların piyasa etkinliği üzerinde geçici fakat anlamlı bozulmalar yarattığını ve fiyat serilerinde rejim değişimi dinamiklerinin belirgin şekilde varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada APEC ülkelerine ait borsa endeksleri için uygulanan Schmidt-Phillips (1992), tek ve iki yapısal kırılmalı Lee–Strazicich (2003, 2004) testleri ile RALS-LM testleri sonucunda, özellikle yapısal kırılmaların modele dâhil edilmesiyle birlikte serilerin önemli bir bölümünün durağan özellik gösterdiği ve dolayısıyla rastgele yürüyüş sürecinin reddedildiği tespit edilmiştir. Bu durum, incelenen dönemde APEC piyasalarının zayıf formda etkinlik koşullarını tam olarak sağlayamadığını göstermektedir. Bulgular bu yönüyle, özellikle 2000 sonrası gelişmiş yöntemler kullanan ve piyasa etkinliğinin dönemsel, krizlere duyarlı ve kırılmalarla zayıflayan bir yapıda olduğunu vurgulayan son dönem çalışmalarla (Fourier, RALS-LM, FIGARCH vb.) örtüşmektedir (ör. Gümüş ve Zeren, 2014; Özdemir ve Çelik, 2020; Çevik ve Sezen, 2020; Bal vd., 2021; Altuntaş vd., 2022; Öz, 2024).

Bununla birlikte, Tablo 1'de yer alan erken dönem ve tek rejimli çalışmalarda (Fama ve French, 1988; Lo ve MacKinlay, 1988; Lee, 1992; Narayan ve Smith, 2007; Narayan ve

Narayan, 2007) pek çok piyasanın zayıf formda etkin olduğu ya da en azından rastgele yürüyüş özellikleri gösterdiği raporlanmıştır. Bu çalışmaların ortak özelliği;

- yapısal kırılmaları çoğunlukla dikkate almamaları,
- veri setlerinin 1990’lar ve 2000’lerin başına odaklanması,
- varyans oranı, basit otokorelasyon veya geleneksel ADF/PP testleri kullanmalarıdır.

Bu yönüyle mevcut çalışmanın bulguları, yapısal kırılmalar dikkate alınmadığında APEC piyasalarının da tıpkı literatürdeki birçok gelişmiş ve gelişmekte olan piyasa gibi “zayıf formda etkin” görüldüğünü, ancak kırılmalar modele girdiğinde etkinliğin zayıfladığını ortaya koymaktadır. Bu, literatürde Hassan vd. (2003), Hassanov ve Omay (2007), Zeren vd. (2013) ve özellikle kırılma temelli testler kullanan 2010 sonrası çalışmalarla paralel bir sonuçtur.

Diğer taraftan bu çalışmanın en belirgin farklılığı, iki yapısal kırılmalı RALS-LM testi uygulandığında APEC ülkelerinin tamamında neredeyse birim kök hipotezinin reddedilmesi ve serilerin düzeyde durağan çıkmasıdır. Bu sonuç, Tablo 1’de yer alan ve G7, G20 ya da Borsa İstanbul üzerine yapılan bazı çalışmalardan daha kısıtlayıcı bir sonuca işaret etmektedir. Çünkü söz konusu literatürde çoğu zaman “bazı ülkeler etkin, bazıları değil” ya da “etkinlik dönemsel” bulgusu vardır; oysa bu çalışmada özellikle 2019–2022 arasında yoğunlaşan küresel şoklar (COVID-19, tedarik zinciri, enerji fiyatları, Rusya-Ukrayna savaşı) modele içsel kırılma olarak girdiğinde, rastgele yürüyüşün istikrarı bozulmakta, fiyatların bilgiye anlık ve tam yansıyamadığı anlaşılmaktadır. Yani mevcut analiz, kriz dönemlerinin piyasa etkinliğini aşağı çektiğini daha açık biçimde göstermektedir. Bu nokta, son dönem teknolojik ve davranışsal literatürü (Li, 2024; Okorie ve Mazur, 2024; Shaktawat ve Nagpal, 2024) destekler niteliktedir: piyasa artık tek rejimli, kesintisiz “tam etkin” bir yapı değil, şoklara duyarlı ve rejim değiştiren bir yapıdır.

Sonuçlar ve Öneriler

Finansal piyasalar, ekonomik sistemin işleyişinde kaynakların etkin tahsisini ve sermaye akışının optimal düzeyde gerçekleşmesini sağlayan temel yapılardan biridir. Bu bağlamda, finansal piyasalarda bilgi akışının fiyatlara ne ölçüde ve hangi hızda yansıtıldığı konusu, modern finans literatürünün en önemli tartışma alanlarından birini oluşturmaktadır. Etkin Piyasa Hipotezi (EPH), finansal varlık fiyatlarının mevcut tüm bilgileri tam, doğru ve anında yansıttığını; dolayısıyla yatırımcıların sistematik biçimde piyasa ortalamasının üzerinde getiri elde edemeyeceğini ileri süren temel bir teorik çerçevedir. Bununla birlikte, reel piyasa koşullarında bilgi asimetrisi, likidite kısıtları, yatırımcı irrasyonelliği ve dışsal şoklar gibi faktörler, EPH’nin öngördüğü tam etkinlik varsayımının pratikte her zaman geçerli olamayabileceğini göstermektedir. Bu doğrultuda, APEC ülkeleri finansal piyasalarının etkinlik düzeylerinin analiz edilmesi, farklı gelişmişlik düzeylerine sahip ekonomiler arasında bilgi akışkanlığı, sermaye piyasası derinliği ve kurumsal yapı farklılıklarının piyasa etkinliği üzerindeki etkilerinin ortaya konulması bakımından önemli bir araştırma alanı sunmaktadır. Çalışmada uygulanan Schmidt-Phillips (1992), Lee-Strazicich (2003, 2004) ve RALS-LM (Meng, Im, Lee ve Tieslau, 2014) birim kök testleri, APEC ülkelerinin borsa endekslerinin durağanlık özelliklerini farklı yapısal kırılma varsayımları altında inceleme olanağı sağlamaktadır. Elde edilen bulgular, yapısal kırılmaların modele dâhil edilmesinin finansal zaman serilerinin dinamik yapısını daha gerçekçi biçimde ortaya koyduğunu ve geleneksel birim kök testlerine kıyasla daha güvenilir sonuçlar ürettiğini göstermektedir. Özellikle RALS-LM test sonuçlarına göre, birim kök hipotezinin büyük ölçüde reddedilmesi, APEC ülkelerinde fiyat serilerinin uzun dönemde durağan bir yapıya sahip olduğunu, dolayısıyla rastgele yürüyüş hipotezinin geçerliliğini yitirdiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, piyasa fiyatlarının geçmiş

bilgilere kısmen duyarlı olduğunu, yani zayıf formda etkinlik koşullarının tam olarak sağlanamadığını göstermektedir.

Bulgular, APEC bölgesindeki piyasa etkinliğinin dinamik, kırılğan ve ülke-özel koşullara duyarlı bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. Yapısal kırılma tarihleri incelendiğinde, kırılmaların özellikle 2019–2022 döneminde yoğunlaştığı ve bu dönemin COVID-19 pandemisi, tedarik zinciri aksaklıkları, küresel enerji ve emtia fiyatlarındaki dalgalanmalar ile Rusya-Ukrayna savaşının yarattığı belirsizliklerle örtüştüğü görülmektedir. Bu kapsamda, finansal piyasalar dışsal şoklara yüksek düzeyde duyarlılık göstermiş, fiyatlama davranışları geçici olarak bozulmuş ve piyasa etkinliği zayıflamıştır. Bununla birlikte, serilerin uzun dönemde yeniden durağanlaşması, APEC ülkeleri piyasalarının uyarlanabilir etkinlik özelliği taşıdığını, yani zaman içerisinde bilgi şoklarına karşı yeniden dengeye ulaşma eğilimi sergilediğini göstermektedir.

Elde edilen bulgular, APEC ülke borsalarının klasik etkin piyasa hipotezinin zayıf formunu kesintisiz biçimde karşılamadığını, özellikle 2014 sonrası yapısal kırılmaların ve 2019–2022 dönemindeki küresel şokların fiyat dinamiklerini bozarak serileri durağanlaştırdığını göstermektedir. Bu sonuç, erken dönem çalışmaların (Lo ve MacKinlay, 1988; Narayan ve Smith, 2007) bulgularından kısmen ayrılmakta; ancak kırılmalı ve gelişmiş birim kök testleri kullanan yeni kuşak literatürle (Zeren vd., 2013; Gümüş ve Zeren, 2014; Altuntaş vd., 2022; Öz, 2024) uyumlu bir görünüm sergilemektedir. Dolayısıyla APEC piyasalarında etkinlik, statik değil, şokların sıklığına ve piyasa bütünleşme derecesine bağlı olarak dönemsel ve koşullu bir nitelik taşımaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, APEC ülkeleri sermaye piyasalarının büyük çoğunluğunda zayıf formda piyasa etkinliği koşullarının tam anlamıyla geçerli olmadığı, buna karşın piyasaların uzun vadede dışsal şoklara uyum sağlama kapasitesine sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgular, bölge piyasalarının bilgiye duyarlılık ve fiyat ayarlama mekanizmalarının güçlü olmakla birlikte tam etkinlikten uzak bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, APEC ülkelerinde piyasa etkinliğinin güçlendirilmesi için finansal şeffaflığın artırılması, bilgi asimetrisinin azaltılması, kurumsal altyapıların güçlendirilmesi ve bölgesel finansal entegrasyonun derinleştirilmesi gerekmektedir. Bu yönde atılacak adımlar, yalnızca piyasa etkinliğini artırmakla kalmayacak, aynı zamanda bölgesel finansal istikrarın ve sermaye tahsisinin verimliliğinin artmasına da katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Aminimehr, A., Raoofi, A., & Aminimehr, A. (2022). A comprehensive study of market prediction from efficient market hypothesis up to late intelligent market prediction approaches. *Computational Economics*, 60, 781–815. <https://doi.org/10.1007/s10614-022-10283-1>
- Ang, A. (2013). *The Efficient Market Theory and Evidence: Implications for Active Investment Management. Foundations and Trends® in Finance*, 5(3), 157–242.
- Basu, P., & Morey, M. (2005). Trade opening and the behavior of emerging stock market prices. *Journal of Economic Integration*, 20(1), 68–92. <https://doi.org/10.11130/jei.2005.20.1.68>
- Borges, M. R. (2010). Efficient market hypothesis in European stock markets. *The European Journal of Finance*, 16(7), 711–726. <https://doi.org/10.1080/1351847X.2010.495477>

- Charfeddine, L., & Ben Khediri, K. (2015). Time varying market efficiency of the GCC stock markets. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 436, 568–581. <https://doi.org/10.1016/j.physa.2015.05.087>
- Damodaran, A. (2012). *Investment Valuation: Tools and Techniques for Determining the Value of Any Asset* (3rd ed.). Hoboken, NJ: Wiley.
- De Souza Júnior, S. R. (2022). *The Efficient Markets Hypothesis and Behavioral Finance*. Saint Peter's University, Department of Finance, 15–28.
- Emerson, R., Hall, S. G., & Zalewska-Mitura, A. (1997). Evolving market efficiency with an application to some Bulgarian shares. *Economics of Planning*, 30, 75–90. <https://doi.org/10.1023/A:1003053807165>
- Fama, E. F. (1970). *Efficient capital markets: A review of theory and empirical work*. *The Journal of Finance*, 25(2), 383–417. <https://doi.org/10.2307/2325486>.
- Hepsağ, A. (2022). *Ekonometrik zaman serileri analizlerinde güncel yöntemler (WinRATS uygulamalı)*. Der Yayınları.
- Kang, H. J., Lee, S. G., & Park, S. Y. (2021). Information efficiency in the cryptocurrency market: The efficient-market hypothesis. *Journal of Computer Information Systems*, 62(3), 622–631. <https://doi.org/10.1080/08874417.2021.1872046>
- Kulikova, M. V., & Kulikov, G. Yu. (2022). Estimation of market efficiency process within time-varying autoregressive models by extended Kalman filtering approach. *Digital Signal Processing*, 128, 103619. <https://doi.org/10.1016/j.dsp.2022.103619>
- Lee, J. ve Strazicich, M. C. (2003). Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks. *Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082–1089.
- Lee, J. ve Strazicich, M. C. (2004). Minimum LM Unit Root Test with One Structural Break. *Manuscript, Department of Economics, Appalachian State University*, 33(4), 2483–2492.
- Leković, M. (2018). Evidence for and against the validity of efficient market hypothesis. *Economic Themes*, 56(3), 369–387. <https://doi.org/10.2478/ethemes-2018-0022>
- Li, W. (2024). Analysis of financial market efficiency. *International Journal of Global Economics and Management*, 2(2), 244–253. <https://doi.org/10.62051/ijgem.v2n2.31>
- Meng, M., Im, K. S., Lee, J., & Tieslau, M. A. (2014). More Powerful LM Unit Root Tests With Non-Normal Errors. *Festschrift in Honor of Peter Schmidt: Econometric Methods and Applications*, 343–357.
- Meng, M., Lee, J., & Perron, P. (2014). *RALS-LM unit root tests with non-normal errors*. *Economics Letters*, 123(1), 58–61. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2014.01.013>
- Okorie, D. I., Bouri, E., & Mazur, M. (2024). NFTs versus conventional cryptocurrencies: A comparative analysis of market efficiency around COVID-19 and the Russia-Ukraine conflict. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 95, 126–151. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2024.03.001>
- Oprean-Stan, C. (2012). Testing the financial market informational efficiency in emerging states. *Review of Applied Socio-Economic Research*, 4(2), 181–190. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5085958>
- Öz, D. (2024). Finansal piyasalarda etkinlik hipotezi: OECD ülkeleri üzerine bir uygulama [The efficiency hypothesis in financial markets: An application over OECD countries].

EKOIST Journal of Econometrics and Statistics, 40, 35–45.
<https://doi.org/10.26650/ekoist.2024.40.1289646>.

Schmidt, P. ve Phillips, P. C. (1992). LM Tests for a Unit Root in the Presence of Deterministic Trends. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 54(3), 257-287.

Sewell, M. (2012). The efficient market hypothesis: Empirical evidence. *International Journal of Statistics and Probability*, 1(2), 164–178. <https://doi.org/10.5539/ijsp.v1n2p164>

Shaktawat, H., & Nagpal, G. (2024). Application of action research to a portfolio of investments using machine learning to increase the effectiveness of financial trading algorithms. In *Revolutionary Challenges and Opportunities of Fintech* (1st ed., pp. 11–20). Apple Academic Press.

Tişan, A. G. (2015). *The Efficient Market Hypothesis: Review of Specialized Literature and Empirical Research*. *Procedia Economics and Finance*, 32, 442–449.

ОЦЕНКА СЛОЖИВШЕГОСЯ ПОЛОЖЕНИЯ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЙ УСТОЙЧИВЫЙ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И РАЗВИТИЕ

*Assessment of the Current Situation, Ensuring Sustainable and Competitive Economic
Growth and Development*

Г.З.ЮЗБАШИЕВА¹
(G.Z.YUZBASHIYEVA)

Аннотация

Оценка качественных показателей экономического роста – это проведение анализа не только увеличения объема производства (ВВП), а целесообразность изменения структуры, эффективности и устойчивости экономики, социальных и экологических аспектов развития. В расширенном виде это изменения: - улучшение социальных показателей (рост реальных доходов населения, снижение уровня бедности и безработицы, доступ к образованию и здравоохранению); - проведение структурных изменений в экономике (увеличение доли обрабатывающей промышленности и сектора услуг, рост доли наукоемких отраслей, снижение зависимости от сырьевых ресурсов); - рост производительности труда (рост выпуска продукции на одного занятого, эффективность использования ресурсов капитала, труда и энергии); - рост инновационности и технико-технологического развития (объем инвестиций в НИОКР, количество патентов, внедрение новой техники и технологий, доля высокотехнологичной продукции в экспорте); - рост экологической устойчивости (энергоэффективность экономики, сокращение выбросов загрязняющих веществ, развитие «зеленых» технологий и производства); - эффективное институциональное развитие (качество управления, верховенство закона, уровень коррупции, прозрачность государственных расходов);

- сбалансированное развитие регионов (снижение диспропорций между регионами, развитие инфраструктуры в отстающих регионах).

Проведение всех вышеотмеченных изменений в экономике Азербайджана целесообразно вкпе с мировыми тенденциями. Исходя из выбранных приоритетов, должны определяться перспективы роста и развития экономики, анализироваться волатильность в экономическом развитии страны, выявлены причины замедления темпов экономического роста. Важность исходит из того, что это способствует построению системной политики обеспечения экономического роста, проведению структурной трансформации, так как не-диверсифицированная экономика подвержена рискам неустойчивого развития и неустойчивого экономического роста. Структурные проблемы экономики, ее роста и развития должны стать основным при разработке мер экономической политики, с целью стимулирования роста и развития. Это способствует переходу к новой модели роста, решению проблем неконкурентоспособных отраслей и рынков. Диверсификация экономики ведет к появлению новых видов деятельности на новых рынках и новых отраслях, то есть осуществлению диверсификации экономики

¹ проф., д.э.н., (Prof. Dr.), зав. отделом Института, Экономики при Министерстве Науки и образования Азербайджана, ygulshan@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0001-9609-5347>

способствует повышению конкурентоспособности, инновационности, результативности и эффективности.

Ключевые слова: структура, модель роста, трансформация, инновация, инклюзивный рост

Abstract

Assessing the qualitative indicators of economic growth involves analyzing not only the increase in production volume (GDP), but also the feasibility of changing the structure, efficiency, and sustainability of the economy, as well as the social and environmental aspects of development. Broadly speaking, these changes include: - improving social indicators (growth of real incomes, reduction in poverty and unemployment, access to education and healthcare); - implementing structural changes in the economy (increasing the share of manufacturing and services, increasing the share of knowledge-intensive industries, reducing dependence on raw materials); - increasing labor productivity (increasing output per employee, efficient use of capital, labor, and energy); - increasing innovation and technological development (volume of investment in R&D, number of patents, introduction of new equipment and technologies, share of high-tech products in exports); - increasing environmental sustainability (energy efficiency of the economy, reduction of pollutant emissions, development of "green" technologies and production); - effective institutional development (quality of governance, rule of law, level of corruption, transparency of public spending);

- balanced regional development (reducing disparities between regions, developing infrastructure in lagging regions).

Implementing all of the above-mentioned changes in the Azerbaijani economy is advisable in line with global trends. Based on the selected priorities, economic growth and development prospects should be determined, volatility in the country's economic development analyzed, and the causes of the slowdown in economic growth identified. This is important because it facilitates the development of a systemic policy for ensuring economic growth and structural transformation, as a non-diversified economy is susceptible to the risks of unsustainable development and growth. Structural problems of the economy, its growth, and development should be central to the development of economic policy measures aimed at stimulating growth and development. This facilitates the transition to a new growth model and the resolution of problems in uncompetitive industries and markets. Economic diversification leads to the emergence of new activities in new markets and new industries; that is, economic diversification facilitates increased competitiveness, innovation, efficiency, and effectiveness.

Keywords: Structure, Growth Model, Transformation, Innovation, Inclusive Growth

Постановка вопроса.

Секрет любого «экономического чуда» заключается в правильном выборе и реализации приоритетов развития, которые способствуют очередной волне экономического роста для выбранной национальной экономической модели развития. Поэтому, целесообразно строить свою экономическую политику, которая определяет её структурную составляющую. Так как, ныне экономика восстанавливается и тем самым создает возможности не только для возвращения к предыдущему экономическому росту, но и для развития и расширения своих экономико-социальных возможностей, что требует анализа качественной составляющей структуры с целью обеспечения устойчивости и конкурентоспособности страны.

Теоретическая, методологическая и информационная база исследования.

Изменения в структуре экономики происходят вследствие объективно сложившейся системы институтов, сложившихся социально-экономических пропорций, проводимой экономической политики и выбранных приоритетных задач. Можно сказать, изменения не происходят сами по себе. Они затрагивают не только качественное содержание сложившейся экономической системы, но также выявляют целесообразность определения используемых инструментов проводимой экономической политики, учитывающие закономерности происходящих изменений в самой структуре.

Не важен рост как таковой, если он не имеет качественной составляющей, если не способствуют созданию основ качественной составляющей структуры. Можно сказать, что в определенных ситуациях важно принимать неординарные решения, так как в неопределенной ситуации принятие только очевидных результатов может не дать ожидаемых результатов. Важность исходит из того, что целесообразно исходить не только из роста результатов производства, но и из создания новых прогрессивных пропорций с целью последующего развития с учетом имеющегося противоречия между ограниченностью ресурсов и безграничностью потребностей. При этом следует делать упор на качественную составляющую экономического роста и развития, повышающая эффективность, сбалансированность, производительность, устойчивость, координацию, гармонизацию и согласованность интересов в экономическом развитии страны. Гелбрейт Д.К. отмечал, что: «Вера в рыночную экономику, в которой покупатель независим, является одной из наиболее распространенных форм заблуждения. Никто ничего не сможет продать, если не будет управлять потребительским спросом и контролировать его. Поскольку над инновациями, производством и продажей товаров, а также оказанием услуг теперь властвует производитель, а не потребитель, основным критерием оценки достижений общества стал суммарный объем этого производства. Экономические и, более того, общественные достижения теперь измеряются показателем роста совокупного объема производства товаров и услуг. (5)

В итоге, можно отметить, что проведение определенных мероприятий на основе приоритетов выбранной макроэкономической политики создает возможности не только для возвращения к предыдущему экономическому росту, но и для развития и расширения своих социально-эколого-экономических возможностей. Это создает возможности для достижения устойчивости в экономическом развитии страны, повышения эффективности, производительности, результативности и качественной составляющей экономического роста, определению новых подходов в решении имеющихся проблем.

Результаты исследования. Социально-экономико-экологическое развитие стран мира свидетельствует о целесообразности нового качественного подхода к

решению сложившихся проблем в мировом экономическом развитии. Вопросы качественного экономического роста и развития создают основы устойчивости и стабильности, что особенно важно в условиях неопределенности, противостояния, усиления санкций, наличия локальных войн, проведение политики изоляции. Этот процесс ставит перед многими странами задачи, решение которых способствует усилению их позиций в развитии мировой экономики, повышению конкурентоспособности, устойчивости, эффективности и результативности. Построение системной политики обеспечения экономического роста будет способствовать созданию основ перехода к 6 технологическому укладу в деятельности экономических систем на микро-, мезо- и макроуровнях. Важность исходит из того, что идея обеспечения экономического роста в условиях нового технико-технологического уклада за счет более тесной интеграции достижений чисто экономического характера с достижениями в смежных социальных отраслях (здравоохранении, образовании, науке и пр.) будет обеспечивать эффективность, конкурентоспособность и устойчивость в экономическом развитии страны.

В Азербайджане осуществляется процесс активизации внутренних факторов экономического роста в период усиления неопределенности и неустойчивости в мировом экономическом развитии. При этом выделяется не валовой, а инклюзивный экономический рост. Инклюзивный рост распространяется в разной степени на все внутренние процессы, социально-экономическое пространство. При этом важно учитывать, что высокая степень дифференциации различных секторов экономики в создании валовой добавленной стоимости допускает значимость показателей равномерного распределения экономического роста по основным составным частям структуры. То есть, показатели инклюзивного роста не менее важны, чем темпы роста ВВП. Этот показатель становится важным для всех стран, целью которых является устойчивость развития в условиях неопределенности. В Азербайджане, например, в 2023г., по отношению к 2021г. (5.62%), экономический рост снизился до 1.12%. В 2024г. экономический рост вырос до 4.6%. Это результат устойчивого развития в долгосрочной перспективе, так как экономический рост – это не только высокие темпы, но и качественные преобразования (формирование эффективной институциональной системы, инновационное развитие, технологические сдвиги, развитие сектора услуг и др.). При этом, целесообразно отметить, что важны динамичные темпы роста вкупе со структурной трансформацией экономики страны, с целью снижения влияния конъюнктурных факторов. Поэтому повышается значимость качественных показателей экономического роста, цифровизации и инклюзивного роста. (см. таблицу №1)

Таблица №1

Цифровая экономика и индекс инклюзивного роста (IGI)

страны	Индекс готовности к передовым технологиям 2023	ИКТ	навыки	исследования и разработки	Отраслевая деятельность	доступ к финансам	Индекс инклюзивного роста (IGI), 2023г.				
							Общий индекс	экономика	Условия жизни	равенство	среда
Азербайджан	0.42	0.6	0.4	0.2	0.2	0.8	40.2	21.4	56.5	73.7	29.3
Белоруссия	0.60	0.8	0.6	0.3	0.6	0.8	50.1	27.7	75.1	87.4	34.6
Казахстан	0.60	0.7	0.6	0.4	0.6	0.8	34.6	32.3	69.9	66.9	9.5
Киргизия	0.40	0.6	0.4	0.2	0.3	0.8	32.4	18.0	52.6	53.9	21.6
Молдова	0.50	0.8	0.5	0.3	0.5	0.8	45.8	22.3	63.5	83.8	37.2
Россия	0.80	0.8	0.7	0.7	0.5	0.9	29.0	31.9	71.6	61.2	5.0
Таджикистан	0.26	0.3	0.3	0.1	0.1	0.7	23.3	5.1	45.1	43.0	29.8
Узбекистан	0.50	0.7	0.4	0.4	0.4	0.8	22.2	13.8	62.5	39.9	7.0

* 8 <https://unctadstat.unctad.org/datacentre>

Как свидетельствуют данные таблицы №1, индекс готовности к передовым технологиям в Азербайджане равен 0.42. Относительно высокие значения в России (0.80), в Азербайджане на этот индекс большее влияние оказало ИКТ (0.6) и доступ к финансам (0.8). Низкий уровень исследований и разработок в Азербайджане (0.2). Относительно высокий показатель в России (0.7) Отраслевая деятельность тоже низкая (0.5), что отражается на индексе экономической сложности (2023г. – 100 место). Относительно высокий уровень в Белоруссии (0.7), в России (0.7), что отражается на экономической сложности. Например, индекс экономической сложности в 2023г. в Белоруссии – 46, в России – 53. Затем идут Молдова (76), Киргизия (58), Узбекистан (70), Казахстан (89), Россия (100), Азербайджан (95), Таджикистан (118), Туркмения (130). Улучшили показатели по этому индексу Азербайджан, Молдова, Узбекистан, Казахстан. (7)

По индексу инклюзивного роста средние позиции в Белоруссии (47.2), в Азербайджане (34.5), в Молдове (34.5), в Казахстане (31.3). Низкие позиции в Узбекистане (14.1), в Таджикистане (21.5), в России (26.5), в Киргизии (25.2). Проведенные мероприятия способствуют снижению влияния внешних факторов и создают основы для изменения модели экономического развития на наиболее устойчивую, диверсифицированную, конкурентоспособную. Новая модель роста будет способствовать совмещению развития неэнергетических отраслей реального сектора экономики (в которых имеется определенный потенциал для импортозамещения, повышения конкурентоспособности, инновационности) с энергетическими отраслями. Это будет способствовать перестройки модели экономического развития и диверсификации структуры экономики, повышению качественной составляющей и устойчивости в социально-экономико-экологическом развитии страны.

Азербайджан показывает положительные изменения в области человеческого развития, но сохраняются вызовы в области экономической диверсификации, социальной справедливости и борьбы с коррупцией. Для устойчивого и инклюзивного роста необходимо продолжать реформы, направленные на улучшение качества институтов, снижение неравенства и развитие не-сырьевых секторов и отраслей экономики. Так, например, **HDI** (индекс человеческого развития) в Азербайджане: в 2022г. – 0.760/89 место в мире; в 2025г. – 0.789/80 место. Региональные различия: Баку – 0.830, Апшерон – 0.805, Нахичевань – 0.756, Гянджа-Дашкесан – 0.780, Губа-Хачмаз

– 0.765, Шеки-Закатала – 0.805, Карабах – 0.745, Ленкорань – 0.740, Ширван-Сальян – 0.738, Миль-Мугам – 0.730.

QGI (индекс качества роста) – в стране проводятся мероприятия с целью улучшения качества роста через диверсификацию экономики и развитие не-сырьевых секторов. **(ECI)** Индекс экономической сложности – учитывает структуру экономики, зависит от экспорта нефти и газа, что ограничивает диверсификацию экономики и развитие высокотехнологичных отраслей. **GINI** (индекс Джини измеряет неравенство доходов) - важно проведение реформ для снижения социального неравенства. **GPI** (индекс восприятия коррупции): 2024 -22/154 место среди 180 стран, 2023 – 23балла; 2022 – 23; 2021 – 30; 2020 – 30; 2019 – 30; 2018 – 25.

В Азербайджане целесообразно проведение структурной трансформации и создание основ для роста производительности. В 2023г. экономика Азербайджана имела умеренный рост в 1.1%. При этом, структура ВВП страны значительно изменилась, вследствие проведения мероприятий по диверсификации экономики и снижению зависимости от нефтегазового сектора. Структура ВВП по секторам в 2024г. (доля в ВВП %): промышленность 35.9%, торговля и ремонт транспортных средств 10.7%, транспорт и складирование 7.0%, строительство 6.7%, сельское, лесное и рыбное хозяйство 5.7%, гостиницы и рестораны 2.4%, информация и связь 1.9%, прочие сектора 19.9%, чистые налоги на продукты и импорт 9.8%. Основные тенденции: в 2023г. наблюдается снижение добавленной стоимости в нефтегазовом секторе на 1.7%, что свидетельствует о снижении его доли в экономике. В 2024г. нефть и газ по-прежнему составляют около 90% экспорта страны и 60% государственного бюджета. Доля нефтегазового сектора в ВВП снизилась с 49% в 2011г. до 32% в 2024г., что свидетельствует о проведении диверсификации. Рост нефтегазового сектора составил 0.3%. Общий объем номинального ВВП 126.3 млрд. манат (около 74.3 млрд. \$), реальный рост 4.1% по отношению к 2023г. (1.1%). Промышленность остается важнейшим сектором экономики. В 2023г. объем промышленного производства составил 39.17 млрд. \$. Прогнозы и вызовы: - несмотря на усилия по диверсификации, нефтегазовый сектор остается доминирующим в экономике Азербайджана; - продолжается развитие не-сырьевых секторов – сельское хозяйство, строительство и сфера услуг. Необходимы дальнейшие меры с целью стимулирования инноваций, повышения производительности труда, эффективности, результативности и улучшения институциональной среды.

Это особенно важно для развивающихся стран, создающие основы устойчивости, так как цифровизация экономики имеет и негативные последствия. Например, выявляется ситуация «двойной ловушки». Развивающиеся страны ограничены в получаемой выгоде от цифровизации, с одной стороны и подвергаются негативным экологическим последствиям, с другой. Суть в том, что большая часть добавленной стоимости, которая создается в цифровой экономике, присваивается развитыми странами. Поэтому, для построения инклюзивной и экологически устойчивой цифровой экономики важен переход к замкнутому циклу. Это позволит оптимизировать экономические и экологические последствия цифровизации, расширить возможности для бизнеса и создания новых рабочих мест. В Азербайджане имеются все условия для реализации реальной трансформации:

- идея толерантности; - идея социального государства; - идея патриотизма; - идея сильного государства; - идея демократии; - идея соотношения внешней политики с национальными интересами. В Азербайджане, в основе фундамента позитивных тенденций лежит эффективная модель государственной власти и сильная экономика, ключевая роль Президента страны Ильхама Алиева. Четкость в организации,

исполнении, координации, подчинении способствуют созданию основ устойчивости в экономическом развитии Азербайджана. (6) Проведение экономических реформ и ведение политики «открытости» более 30 лет дало возможность экономике достичь определенных успехов. Азербайджан имеет собственную модель социально-экономического развития и государственного управления (совокупность признаков, определяющих место и роль государства в политической систем). Характерными чертами этой модели развития являются: сильная и эффективная государственная власть; развитие всех форм собственности (стремление к достижению оптимального соотношения государственного и частного секторов с учетом национальных интересов); усиление значимости приватизации как средство привлечения заинтересованных инвесторов; разнотипная внешнеэкономическая политика; основу экономической модели составляет социальная политика. «Прошлый год вновь оказался успешным с точки зрения экономического развития... глядя на общие экономические показатели, мы в первую очередь учитывали параметры не-нефтяного сектора...рост составил свыше 6%. Если учесть, что уже много лет одной из наших главных целей, связанных с экономическим развитием, является увеличение промышленного производства, то рост в секторе не-нефтяной промышленности еще выше - более 7%. То есть, если мы посмотрим на темпы роста мировой экономики и развитие или же спад в развитых странах, то увидим, что экономика Азербайджана успешно развивалась. Конечно, в основе этого лежит продуманная политика... Эти показатели – продукт не только прошлого года. В результате проводимых многолетних экономических реформ, прозрачности, борьбы с монополизмом, привлечения инвестиций, улучшения инвестиционного климата... внешний долг составляет всего 7,2% ВВП... валютные резервы превышают внешний долг в 14 раз». (1)

Сложившаяся модель экономики в Азербайджане, включает в себе пять основных направлений развития, которые взаимосвязаны и взаимообусловлены друг от друга. Эти направления учитывают особенности экономической политики государственного управления и национального менталитета. Они следующие:

- выявление роли государства в управлении или «модель сильной и эффективной власти»;
- эффективность инвестиционного процесса или «модель притока инвестиций», где инвестиции выступают как часть процесса экономического развития;
- «модель развития экспорта» для решения проблем импортозамещения и сосредоточения средств на развитие экономики страны.
- «модель приоритетного развития промышленности и сельского хозяйства».
- эффективная социальная политика – основа экономической модели.

Начался процесс совмещения моделей развития. Во-первых, соотношение моделей развития экономики «сильная и эффективная власть» и модель «сервисной экономики» создающей условия для развития рыночной экономики. Государство, на прямую, не вмешивается в экономику, только формирует нормативно-законодательную базу и косвенным путем регулирует рынок. Во-вторых, необходимо совмещение развития экономики по пути «модель притока инвестиций» и развития роста потребления. В-третьих, необходимо скорректировать «модель развития экспорта» и перейти на критерий сбалансированности внешней торговли и товарооборота. В-четвертых, «модель приоритетного развития промышленности и сельского хозяйства» создает основу стабильного экономического роста, развивает определенные отрасли и усиливает значимость продуктовой конкурентоспособности. В-пятых, эффективная

социальная политика способствует повышению благосостояния населения. Основной задачей проводимых реформ становится превращение национальной модели экономики в систему, что дает возможность корректировать, изменять модель и, в конечном результате, определить новое направление развития.

«Азербайджан - страна, где встречаются Восток и Запад, Север и Юг. И дело тут не только в географии. Мы можем построить политические, культурные, энергетические, торговые и транспортные мосты между различными международными игроками». (2) Президент страны Ильхам Алиев объявил о начале нового этапа экономических преобразований, так как нецелесообразна экономика, не гарантирующая устойчивость, стабильность и не обеспечивающая благосостояние народа. Экономика ресурсов способствовала созданию основ устойчивой экономики, повышению степени воплощенности технологий в основной капитал с целью повышения степени экономической сложности страны. Реальная и эффективная реализация многих проектов зависит не только от количества инвестиций (вложенных денег), а и от качества и эффективности системы управления. Экономика, в первую очередь, должна стать экономикой высоких технологий и сферы услуг. Реформы целесообразно проводить не тогда, когда их нельзя проводить, а когда для них складываются наиболее благоприятные условия.

Экономика восстанавливается, но препятствием для экономического роста являются структурные узкие места. Суть проблемы не в том, что произойдет с экономикой в ближайшем будущем, каким образом снизится или повысится экономический рост и конкурентоспособность. Важность состоит в том, чтобы сложившаяся структура способствовала не только росту экономики, но и реальному развитию с целью повышения конкурентоспособности и соответствия уровню развития развитых стран. Поэтому для решения структурных проблем экономики целесообразно подходить к этому вопросу через призму конкурентоспособности. Правительством взят курс на инновационное и инклюзивное развитие экономики, то есть переход от показателей, направленные на экономическое производство, к показателям, измеряющие благосостояние населения. Целесообразно эффективное распределение бюджета между секторами экономики, так как выбранные приоритеты и направления в расходной части бюджета подвергаются изменениям, происходящие в социально-экономической и политической ситуации. Расходы государства могут расти, но они могут не дать нужного результата. Поэтому Правительством Азербайджана проводится определенная работа по восстановлению бюджетной способности с целью снижения подверженности рисков, потрясений, росту доходов для достижения поставленных приоритетных расходов. При этом, необходимо создать условия не для экономического роста неэффективной структуры, а для действительного инновационного роста и развития, что предполагает повышение структурного качества экономической системы и расширение ее возможностей в плане инноваций. Усиление инновационной составляющей меняет всю экономическую картину, конкуренция становится основным фактором экономического роста и развития.

Так, ВВП по ППС в Азербайджане в 2024г. составил 192.1 млрд.\$, ВВП на душу населения по ППС составил 18.694.4\$. Азербайджан занимает 95 позицию в рейтинге по Глобальному индексу инноваций (ГИИ). По факторам ГИИ также наблюдаются изменения:

- институты - 53.8/51 (институциональная среда 55.1/61, нормативная среда 32.5/91, деловая среда 73.9/15. Улучшению способствовало стабильность работы предприятий, эффективность правительства, качество регулирования;

- человеческий капитал и исследования – 24.9/94 (образование 41.2/91, высшее образование 28/82, исследования и разработки (НИОКР) 5.4/73). Улучшению способствовал рост расходов на образование 4.94 млрд. манат, эффективность высшего образования, рост рейтинга университетов;

- инфраструктура - 27.7/102 (рост ИКТ 62.3/84, улучшение общей инфраструктуры 11.7/121, экологическая устойчивость). Улучшению способствовал рост доступа к ИКТ 89.2/69, эффективность логистики, улучшение экологической ситуации;

- рыночная сложность - 17.5/114 (кредит 3.9/127, инвестиции 1/110, торговля, диверсификация и масштаб рынка 47.5/84). Улучшению способствовал рост финансирования на стартапы, рост внутреннего кредита частному сектору и микрокредиты, эффективность инвестиций, снижение тарифов, диверсификация промышленности, рост масштабов внутреннего рынка;

- деловая изысканность - 25.9/67 (работники умственного труда 31.8/67, инновационные связи 32.6/39, усвоение знаний). Улучшению способствовал рост занятости в наукоемкой сфере, совместные публикации государственных и промышленных исследований, сотрудничество между университетами и промышленностью в области НИОКР, рост кластеров, рост платежей за интеллектуальную собственность;

- знания и технологические результаты - 11.1/103 (создание знаний 7.5/97, влияние знаний 20.6/94, распространение знаний 5.2/119). По этому фактору низкие показатели, поэтому важны изменения;

- творческие результаты - 14.2/96 (нематериальные активы 16.5/85, творческие товары и услуги 1.7/112, творчество в сети 21.9/90). По этому фактору также низкие показатели, что требует необходимых изменений. **(9)**

Азербайджан занимает самые высокие места по показателям «Институты» (51 место), «Развитость бизнеса» (67 место), «Человеческий капитал и исследования» (94 место). Низкие рейтинги по развитости рынка (114 место), уровню знаний и технологий (103 место) и уровню инфраструктуры (102 место). Пока наблюдается низкий уровень эффективности инноваций, производит меньше инновационной продукции относительно уровня своих инвестиций в инновации. Поэтому важен переход к сбалансированной и эффективной глобальной экосистеме для поощрения инновационной и творческой деятельности. **(9)** Например, наблюдается рост инвестиций на образование (4.94 млрд. манат), на здравоохранение (1.99 млрд. манат), на социальную защиту и обеспечение (4.81 млрд. манат). **(10)** Увеличение расходов на образование, здравоохранение, подготовку и переподготовку кадров, поддержка малого предпринимательства – это не просто вклад государства в социальное развитие страны. Это, прежде всего, условие повышения производительности труда, развитие высоких технологий и экономического роста в целом, интеграция в мировую экономику не только сырьевых отраслей, но и технологически передовых отраслей обрабатывающей промышленности, поддержка государством в различных формах приоритетных секторов экономики. **(6, с.229)**

Важна качественная структура секторов и объем расходов не свидетельствует о качественных изменениях. Важны организационные изменения, способствующие повышению качественной составляющей структуры, повышению эффективности, производительности. При этом целесообразно увеличить расходы на научные исследования, способствовать росту публикаций по многим ключевым технологиям, по

числу патентов отечественных и международных с целью роста научных исследований в сфере цифровизации (технологии 4.0 промышленной революции, развитие искусственного интеллекта) и сохранения окружающей среды (сокращение выбросов в атмосферу, повышение темпов декарбонизации, рост гидро- и атомной энергетики). Все это в условиях неопределенности, непредсказуемости, противостояния, неравноправия, усиления локальных войн, санкций.

Правильная организация управления обеспечивает решение поставленных задач с целью повышения устойчивости, эффективности, производительности и результативности, снижению ресурсозависимости страны. **Проводимый курс Правительством Азербайджана способствовал получению положительных результатов** в экономическом развитии страны. Последовательное, поступательное, устойчивое развитие страны еще раз подтверждает правильность выбранного курса, что выбранная **азербайджанская модель социально-экономического развития является успешно реально реализуемой**. Несмотря на определенные трудности, «в прошлом году нам удалось значительно улучшить наше финансовое положение, увеличить наши резервы, несмотря на то, что прошлогодний бюджет был на рекордном уровне и были реализованы многие социальные программы, в том числе мобилизованы крупные средства на восстановление Карабаха. Тем не менее, мы организовали оптимизацию таким образом, что наши валютные резервы еще более увеличились. За год наши валютные резервы увеличились более чем на 5млрд. \$ и сегодня равны 72млрд. \$... Расходы бюджета превышают 41 миллиард манатов. Сводный бюджет превысил 48млрд. манат... минимальная заработная плата увеличилась на 55 манат и достигла 400 манат. Минимальная пенсия ...достигла 320 манат». **(3)** Поэтому, потребность в повышении качественной составляющей экономического роста и развития, способствующей эффективному распределению бюджета между секторами экономики, повышению устойчивости и производительности.

Происходящие изменения в мировой экономике повышают значимость структурного фактора, выявляют целесообразность проведения структурных изменений. Также рост может быть следствием технико-технологических изменений за счет преимуществ в развитии секторов, отраслей вследствие наличия сырьевых ресурсов или дешевой рабочей силы, которые отличаются своим структурным содержанием. При этом следует отметить, к какой группе относится страна – обеспечивающая производство новой технологии, или страна – использующее технологии вкупе с институтами, способствующие их эффективному использованию с целью проведения технико-технологической модернизации экономики с учетом экологического фактора. Как известно, неэффективное распределение и использование результатов в период роста не только препятствуют росту, но и усиливают сырьевую зависимость страны, то есть не создаются условия для позитивных структурных изменений.

Правительством страны проводится определенная большая работа по улучшению сложившейся ситуации путем эффективного использования имеющихся преимуществ с целью повышения эффективного управления изменениями в экономике (новые рынки, технологии, продукты). «Наш технический потенциал возобновляемых источников энергии оценивается в 135 ГВт на суше и 157 ГВт на море...К 2030 году мы планируем построить солнечные, ветряные и гидроэлектростанции общей мощностью около шести гигаватт. Подписаны контракты и меморандумы о взаимопонимании по проектам возобновляемой энергии общей мощностью 10 гигаватт...реализация еще одного важного проекта в области энергетической безопасности – энергокабеля Черное

море – Каспийское море. Это позволит нам экспортировать зеленую энергию в Европу». (4)

Все эти проекты будут способствовать проведению эффективных структурных изменений. Структурные изменения - это те изменения, которые ведут к качественным изменениям в соотношениях, взаимовлияющих и взаимодействующих друг на друга. Структурные изменения продолжительны, а структурные сдвиги могут характеризовать как короткий, так и длинный период времени. Структурный сдвиг зависит от периода, в котором рассматривается структурное изменение. Внедрение инноваций и развитие инноваций возможно при определенном уровне интеллектуального развития, при определенном уровне взаимодействия материального и интеллектуального секторов экономики, при определенном уровне распределения ресурсов (труда, капитала, знаний, природных ресурсов) между материальными и интеллектуальными секторами экономики.

Как известно, структурные изменения способствуют перемещению рабочей силы в более высокопроизводительные отрасли и сферы деятельности, повышают степень сложности экономики, разнообразие экспорта, эффективность и производительность экономики, росту услуг в ВВП. Это важно, так как если интеллектуальные ресурсы отсутствуют или неэффективны, то развитие экономики экстенсивно или стагнационно, общая эффективность развития экономики будет низкой. Также, если финансирование интеллектуальной сферы низкое (или ниже предела), то это приведет к кризису в интеллектуальной сфере, к деградации. Чтобы обеспечить эффективное развитие на инновационной основе важно способствовать выбору и закреплению наиболее продуктивного результата. Важно повысить эффективность управления, доли высоких технологий и секторов, их воспроизводящих в ВВП, рост инвестиций в НИОКР и разработку технологического оборудования, в высокие технологии, оборудование, образование и медицинские технологии, диверсификация сферы услуг, возрастание экологического фактора. Рассмотрим индекс сетевой готовности.

Таблица №2
Индекс сетевой готовности

2024 год	индекс	место	технологии	люди	управление	влияние
США	78.96	1	82.24	72.87	86.53	74.12
Сингапур	76.94	2	71.20	69.98	86.95	79.61
Финляндия	75.76	3	66.63	62.58	89.37	84.44
Азербайджан	46.08	75	40.16	39.31	50.45	54.38
Казахстан	50.52	61	38.29	44.56	65.06	58.01
Киргизия	44,16	86	31.54	39.00	49.69	56.39
Молдова	48.11	70	37.31	37.53	61.79	55.83
Россия	55.74	41	47.69	54.58	66.74	53.95
Узбекистан	44.87	81	41.57	37.51	49.53	50.87
Эстония	67.85	18	53.56	60.42	88.28	69.13

*11 <https://networkreadinessindex.org/countries/>

Как видно из таблицы №2, в развитых странах сильно влияние всех 4 показателей: технологии, люди, управление и влияние. По технологиям отстают все страны, указанные в таблице. По другим показателям в странах, указанные в таблице, наблюдаются низкие показатели. Важен рост этого индекса, способствующий усложнению структуры экономики и созданию основ устойчивости в экономическом развитии страны. Экономика Азербайджана обладает определенным богатым

потенциалом, обеспечивающей решение социально-экономико-экологических проблем с целью повышения благосостояния населения страны. Растущая экономика страны становится конкурентоспособной не только на внутреннем рынке, но и на международных рынках, что создает основы устойчивости, цифровизации и инклюзивного роста Азербайджана. Приоритеты, выделенные Правительством страны, направлены на обеспечение экономического роста и развития, являющееся основной целью макроэкономической политики. Но, при этом следует отметить, что рост не ради роста, а рост с целью обеспечения устойчивого и качественного развития страны, снижающей зависимость страны от ресурсов и повышающей сложность экономической структуры. Как известно, экономическое развитие направлено на применение энерго-ресурсосберегающих и наукоемких техники и технологий, не на увеличение использования человеческих, природных и материальных ресурсов, а на их эффективное использование с целью повышения результативности. Информатизация, знания, цифровизация создают основы современного социально-экономико-экологического развития и создают основы нового качественного роста и развития, что приводит к изменению модели структуры экономики.

Происходящие структурные сдвиги отражаются на общей структуре промышленности и пока не способствуют эффективному росту производственных мощностей, которые можно определить как количественные, так и как качественные структурные изменения, носящие циклический характер. Правительством Азербайджана проводится много работ по изменению качественной составляющей структуры экономики. Можно сказать, происходящие структурные изменения отражаются и на качественной составляющей экономического роста, так как изменяется под воздействием факторов, влияющих на процесс формирования новой модели экономического роста и развития. Важная проблема технологического развития – решение противоречия между экономичностью (снижение издержек производства) и результативностью. Низкий уровень этого индекса, по смыслу, должен отражаться на общей эффективности. Но, если рассмотреть данные по общей эффективности, ситуация немного иная. (см. таблицу №3)

Таблица №3
Общая эффективность

	2023	2022	2021	2020	2015	Рейтинг индекса ЦУР 2023	ИЧР (2023)	ИЧР (2020)
Азербайджан	72.20	72.56	72.60	72.36	70.37	63	0.760/89	0.756/88
Белоруссия	78.60	79.13	79.08	79.23	77.83	30	0.801/69	0.823/53
Казахстан	71.11	71.18	71.14	70.89	70.16	66	0.802/67	0.825/51
Киргизия	74.19	74.55	74.13	74.37	71.49	48	0.701/117	0.697/120
Молдова	78.81	79.48	79.19	78.38	77.55	27	0.763/86	0.750/90
Россия	73.10	73.09	73.01	73.10	70.72	56	0.821/56	0.824/52
Таджикистан	68.09	67.86	67.70	67.38	65.33	89	0.679/126	0.668/125
Туркмения	67.13	65.93	65.95	66.21	64.93	94	0.744/94	0.715/111
Узбекистан	69.24	69.02	67.87	67.20	63.02	81	0.727/106	0.720/106

*12 <https://w3.unece.org/PXWeb/ru/Table?IndicatorCode=4>

*13 <https://dashboards.sdgindex.org/rankings> (193 страны (отчет об устойчивом развитии) 17 показателей)

*14 <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?view=chart>

*15 <https://top-rf.ru/places/121-rejting-stran-po-urovnyu-zhizni.html>

ИЧР* - скорректированный, с учетом планетарной нагрузки. (Индекс человеческого развития указано в виде (ИЧР)).

Как свидетельствуют данные таблицы №3, по всем странам наблюдается повышенная эффективность, которая способствует созданию устойчивости и повышению производительности и результативности. По индексу ЦУР хорошие позиции в Молдове (27) и Белоруссии (30). Низкие индексы по ИЧР. Поэтому приоритетом должно стать повышение качественных преобразований в экономической структуре. Исходя из этого:

- целесообразно усилить качественную составляющую инфраструктуры для создания устойчивой основы экономического развития и инклюзивного роста;
- важен реально устойчивый рост и развитие промышленности за счет приоритетных инновационных отраслей, способствующих созданию новых отраслей, производств с учетом проведения политики ресурсосбережения, экологической безопасности и инклюзивного роста;
- способствовать реальному росту малых и средних предприятий, улучшение и облегчение их доступности к финансовым ресурсам, услугам и недорогим кредитам;
- усиление взаимовлияния, взаимосвязи в производственных цепочках и перелив капитала, обеспечивающее условия для создания добавленной стоимости и новых рынков сбыта;
- формирование и модернизация технико-технологического потенциала отраслей, производств и секторов экономики, усиление инновационности в экономическом развитии страны;
- усиление и расширение процесса диверсификации отраслей промышленности;
- создание условий для доступности в использовании ИКТ, усиление информированности;
- усиление значимости структурного фактора и структурных сдвигов в развитии отраслей промышленности.

Известно, что у каких отраслей приоритет в структуре, какие источники и факторы используются для производства продукции, какое место отводится человеческому фактору в экономических отношениях, то от этого и будет зависеть уровень развития страны. Будут зависеть и ее перспективные направления развития в мировом глобализирующемся мире, для которого, характерным выступает, не столько количественная сторона, сколько качественная составляющая экономического роста и развития. Качество роста отражается на эффективности, результативности, производительности использования ресурсов, повышении благосостояния населения, что является реальным отражением экономического развития страны. Поэтому, важно управление восстановительным ростом и изменение удельного веса отраслей, создающие основы реального развития и повышение качественной составляющей роста с учетом новых тенденций в экономическом развитии страны, усложнению структуры промышленности и росту экспортного потенциала.

Новые сложившиеся условия сопровождаются изменениями, рисками для экономического развития, усложнением ситуации для многих отраслей и производств. Новая экономика в новых сложившихся условиях определяет приоритеты для создания необходимых основ в соответствии с контурами нового экономического порядка:

- структурная трансформация, пропорциональность в соотношении между секторами и отраслями экономики;
- устойчивость экономики, рост и развитие;

- инвестиционные проекты для импорт замещения в стране;
- снижение технико-технологического разрыва для создания основ для технико-технологического прорыва с целью создания и роста производства;
- человеческий капитал и кадровый вопрос;
- поддержка и инициативы для реальной реализации возможностей бизнеса в условиях новой экономики с целью роста частных инвестиций в экономическое развитие страны;
- использование имеющихся и повышение возможностей регионов, СЭЗ в новой сложившейся реальности;
- расширение внутреннего спроса и стимулирование внешнего спроса;
- создание систем современной логистики и др.

Все это выявляет целесообразность усиления роли государства в процессе структурной перестройки экономики. Государство, путем проведения определенных мер, способствует перераспределению имеющегося структурного потенциала для создания основ и развития качественно нового экономического роста. Осуществляется регулирование и координация с целью сосредоточения ресурсов на приоритетных направлениях устойчивого развития. Необходимо создать условия не для экономического роста неэффективной структуры, а для действительного инновационного роста и развития, что предполагает *повышение структурного качества экономической системы* и расширение ее возможностей в плане инноваций. Усиление инновационной составляющей меняет всю экономическую картину, конкуренция становится основным фактором экономического роста и развития. Поэтому, суть проблемы не в том, что произойдет с экономикой в ближайшем будущем, каким образом снизится или повысится экономический рост и конкурентоспособность. Важность состоит в том, чтобы сложившаяся структура способствовала не только росту экономики, но и реальному развитию с целью повышения конкурентоспособности, эффективности, результативности и соответствия уровню развития развитых стран.

Заключение:

- экономика ресурсов способствовала созданию основ устойчивой экономики, повышению степени воплощенности технологий в основной капитал с целью повышения степени экономической сложности страны. Реальная и эффективная реализация многих проектов зависит не только от количества инвестиций (вложенных денег), а и от качества и эффективности системы управления. Поэтому, важен рост не ради роста, а рост с целью обеспечения устойчивого и качественного развития страны, снижающей зависимость страны от ресурсов и повышающей сложность экономической структуры;

- новые сложившиеся условия сопровождаются изменениями, рисками для экономического развития, усложнением ситуации для многих отраслей и производств. Новая экономика в новых сложившихся условиях определяет приоритеты для создания необходимых основ в соответствии с контурами нового экономического порядка;

- несмотря на усилия по диверсификации, нефтегазовый сектор остается доминирующим в экономике Азербайджана; продолжается развитие не-сырьевых секторов – сельское хозяйство, строительство и сфера услуг. Необходимы дальнейшие

меры с целью стимулирования инноваций, повышения производительности труда, эффективности, результативности и улучшения институциональной среды;

- направление инвестиций еще не означает социальной направленности;

- оценивая структуру с учетом возникающих новых ситуаций можно отметить, что рост экономики не ведет к росту числа рабочих мест в силу технико-технологических изменений и роста производительности труда. Рост заработной платы не ведет к росту занятости и снижению уровня безработицы. Только создание новых сфер деятельности, отраслей способствуют осуществлению позитивных изменений в структуре занятости и по среднему уровню доходов. Не важен рост как таковой, если он не имеет качественной составляющей, если не способствуют созданию основ качественной составляющей структуры. Важен рост не ради роста, а рост с целью обеспечения устойчивого и качественного развития страны, снижающей зависимость страны от ресурсов и повышающей сложность экономической структуры;

- новая модель роста будет способствовать совмещению развития неэнергетических отраслей реального сектора экономики (в которых имеется определенный потенциал для импортозамещения, повышения конкурентоспособности, инновационности) с энергетическими отраслями. Это будет способствовать перестройки модели экономического развития и диверсификации структуры экономики, повышению качественной составляющей и устойчивости в социально-экономико-экологическом развитии страны;

- выявляется целесообразность усиления роли государства в процессе структурной перестройки экономики. Государство, путем проведения определенных мер, способствует перераспределению имеющегося структурного потенциала для создания основ и развития качественно нового экономического роста. Осуществляется регулирование и координация с целью сосредоточения ресурсов на приоритетных направлениях устойчивого развития.

- необходимо создать условия не для экономического роста неэффективной структуры, а для действительного инновационного роста и развития, что предполагает повышение структурного качества экономической системы и расширение ее возможностей в плане инноваций. Усиление инновационной составляющей меняет всю экономическую картину, конкуренция становится основным фактором экономического роста и развития. Поэтому, суть проблемы не в том, что произойдет с экономикой в ближайшем будущем, каким образом снизится или повысится экономический рост и конкурентоспособность. Важность состоит в том, чтобы сложившаяся структура способствовала не только росту экономики, но и реальному развитию с целью повышения конкурентоспособности, эффективности, результативности и соответствия уровню развития развитых стран.

Список использованной литературы

1. Интервью Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева местным телеканалам. 07.01.2025 [Электронный ресурс. Режим доступа: https://azertag.az/ru/xeber/prezident_azerbaidzhana_ilham_aliev_dal_intervyu. Дата обращения: 28.02.2025]

2. Выступление Президента на церемонии открытия Саммита лидеров 29-й сессии Конференции сторон Рамочной конвенции ООН об изменении климата (COP29). 12.11.2024) [Электронный ресурс. Режим доступа: <https://president.az/ru/articles/view/67281> Дата обращения: 28.02.2025]
3. <https://gtmarket.ru/ratings/global-health-expenditure>
*<https://epi.yale.edu/measure/2024/EPI>
4. <https://president.az/ru/articles/view/67281>
5. Гелбрейт Д.К. Экономика невинного обмана. Правда нашего времени. М. 2009. с.30-31.
6. Юзбашиева Г.З. Роль качественных показателей в обеспечении конкурентоспособности экономики. с.18. Баку, «Оптимист». 2023, с.256.
7. <https://atlas.hks.harvard.edu/rankings>
8. <https://unctadstat.unctad.org/datacentre>
9. <https://unctadstat.unctad.org/datacentre>
10. <https://atlas.hks.harvard.edu/rankings>
11. [statista.com/forecasts/1141705/fealth-expenditure-qolp-share-forecast-in-the world](https://statista.com/forecasts/1141705/fealth-expenditure-qolp-share-forecast-in-the-world)
12. [statista.com/forecasts/1141705/fealth-expenditure-qolp-share-forecast-in-the world](https://statista.com/forecasts/1141705/fealth-expenditure-qolp-share-forecast-in-the-world)
13. Aze pharma Contry report 2024 FY
14. <https://www.statista.com/outlook/hmo/pharmaceuticals/azerbaijan>
15. <https://caliber.az/post/v-azerbajdzhane-uvelichilos-proizvodstvo-farmaceuticheskoy-produkcii>
16. <https://networkreadinessindex.org/countries>
17. <https://w3.unece.org/PXWeb/ru/Table?IndicatorCode=11>
18. <https://dashboards.sdgindex.org/rankings> (отчет об устойчивом развитии)
19. <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?view=chart>
20. <https://top-rf.ru/places/121-rejting-stran-po-urovnyu-zhizni.html>

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATI ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADI İNTEQRASIYASI ÜÇÜN QARŞILIQLI İNVESTİSİYALARIN VƏ BİRGƏ MALİYYƏ İNSTITUTLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

*The Significance of Mutual Investments and Joint Financial Institutions for the
Economic Integration of the Organization of Turkic States*

Azər Mürşüd oğlu SƏFƏROV¹

Xülasə

Məruzədə Türk Dövlətləri Təşkilatı ölkələri üçün özünəməxsus iqtisadi inteqrasiya modelinin yaradılması vacibliyi, bu modeldə qarşılıqlı investisiyaları artıracaq mexanizmlərin vacibliyi qeyd olunur. Birlik ölkələri qarşılıqlı investisiyalarını gücləndirmək üçün TDT Yırım Fondundan əlavə TDT Sənaye Kooperasiyası və Birgə İnvestisiyalar Şurası, və TDT İnkişaf Bankı kimi maliyyə institutlarının yaradılması təklif olunur.

Açar sözlər: TDT Ölkələri İqtisadi İnteqrasiyası, Qarşılıqlı İnvestisiyalar, TDT Sənaye Kooperasiyası və Birgə İnvestisiyalar Şurası, TDT İnkişaf Bankı, TDT Yatırım Fondu.

Abstract

The paper highlights the necessity of establishing a distinctive economic integration model for the member states of the Organization of Turkic States, emphasizing the importance of mechanisms that can enhance mutual investments. In order to strengthen intra-organization investment flows, it is proposed to establish such financial institutions as the OTS Council on Industrial Cooperation and Joint Investments, and the OTS Development Bank in addition to the OTS Joint Investment Fund.

Keywords: Economic integration model for the member states of the Organization of Turkic States, mutual investments, OTS Council on Industrial Cooperation and Joint Investments, OTS Development Bank, OTS Joint Investment Fund.

Giriş

Dünya sivilizasiyasına tarix boyu böyük töhfələr vermiş türk etnosu və bu etnosa aid olan xalqlar iyirminci əsrin sonuna bir neçə dövlətlər və dövlət qurumları yaratmış, iyirmi birinci əsrin başlanğıcında isə həmin dövlətlərin siyasi birliyini – Türk Dövlətləri Təşkilatını təsis etməklə öz inkişaflarının yeni bir mərhələsinə qədəm qoymuşlar. Tarixin keçmiş dövrlərində bir-biri ilə böyük imperiyalar qurmaq uğrunda gərgin rəqabət aparıb qanlı müharibələrdə çarpışmış xalqlar nəhayət ki, özlərinin milli birliyini dərk etmiş, dünyanın gündən-günə kəskinləşən çağırışlarına cavab verə bilmək üçün bu birliyi gücləndirməyə qərar vermişlər. Həmin birliyi güclü etməyin də ən əsas şərtinin iqtisadi birliyi gücləndirməkdən, buna nail olmaq üçün isə iqtisadi inteqrasiyanın ən səmərəli modelinin yaradılmasından ibarət olduğu indi həm ictimai elmlərin nəticələri, həm də çoxsaylı dövlət birliklərinin tarixi təcrübəsi ilə öz təsdiqini tapmışdır. Ona görə də TDT iqtisadi inteqrasiyası modelinin səmərəliliyini təsdiq edəcək əsas göstəricilər birliyə daxil olan ölkələrin hər birində və birliyin ümumi

¹ Dosent, Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu, azer.safarov@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6719-6720>

inkişafındakı sosial-iqtisadi hədəflərə çatmağı xarakterizə edən göstəricilər sistemindən ibarətdir.

Bu göstəricilər sisteminin indiki səviyəsini nisbətən inkişaf etmiş ölkələrdəki səviyyə ilə müqayisə etməklə birlik üçün əsas iqtisadi inkişaf hədəflərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Cədvəl 1-də həmin göstəricilərdən ən əhəmiyyətli saydığımız bir-neçəsinin qiymətləri təqdim edilmişdir.

Cədvəl 1. Dünya Ölkələri Reyting Sıralamalarında TDT Ölkələrinin Yeri

	Göstəricilər	Gİİ indeksi	CPI indeksi	Adambaşına ÜDM, \$	HPI indeksi	LKI indeksi
	İllər	2023	2023	2023	2020	2025
	Ölkələr					
1	Türkiyə	37	24	12814	48	53
2	Azərbaycan	95	103	7012	83	69
3	Qazxstan	78	63	13000	55	74
4	Özbəkistan	83	88	2549	57	-
5	Qırğızıstan	99	112	1977	72	-
6	Türkmənistan	-	-	8132	-	-
7	Macarıstan	36	28	21954	40	44

Mənbə: Dünya bankı, YUNİDO, NUMBEO rəsmi saytları.

Cədvəl Dünya Bankı, UNİDO və NMBO kimi beynəlxalq qurumların məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur. Göstəricilər aşağıdakılardan ibarətdir: Gİİ – global innovasiyalar indeksi; CPI – rəqabətqabiliyyətli (dünya bazarında satılan innovativ) məhsul istehsalı indeksi; ÜDM – ümumi daxili məhsul, HPI – insan inkişafı indeksi; LKI – həyat keyfiyyəti indeksi.

Bu məlumatlardan görünür ki, TDT üzvü olan beş ölkədən heç biri Dünya Bankının klassifikasiyasında yüksək gəlirli ölkələr qrupuna daxil ola bilməmişlər və deməli öz vətəndaşlarına kifayət qədər yüksək həyat səviyyəsi təmin etmək imkanından məhrumdurlar. İqtisad elminin çoxdan müəyyənləşdirdiyi qanunauyğunluğa görə yüksək gəlirli ölkə olmaq üçün dünya bazarına rəqabət qabiliyyətli innovativ məhsullarla çıxmaq, bunun üçün isə yüksək elmi-texniki bazaya söykənən qabaqcıl texnologiyalı istehsal potensialına sahib olmaq lazımdır. Cədvəl məlumatlarından görünür ki, bu sahədə qabaqcıl ölkələrə nisbətən yaxınlaşmağa müvəffəq olmuş TDT üzvü yalnız Türkiyə Respublikası (CPI=24, Gİİ=37) və TDK-da müşahidəçi qismində təmsil olunmuş Macarıstan Respublikasıdır (CPI=28, Gİİ=36). Qabaqcıl ölkələrlə nisbətdə ən geridə qalan TDT ölkələri isə Qırğızıstan (CPI=112, Gİİ=99) və Azərbaycandır (CPI=103, Gİİ=95). Deməli TDT ölkələri özlərinin qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrini, dünya ölkələri ilə ayrı-ayrılıqda və bir toplum kimi qurduqları münasibətləri elə tənzimləməlidirlər ki, müxtəlif səbəblər üzündən düşər olduqları çox riskli bu texnoloji geriliyi mümkün qədər tez bir zamanda aradan qaldırsınlar, ya da heç olmazsa azalda bilsinlər. Bu yolda TDT ölkələrinə əlavə imkanlar açə biləcək vasitə türk integrasiyasının optimal modelini qurmaq, və bu integrasiyanın verdiyi imkanlardan maksimum yararlanmaqdan ibarətdir.

Məlum olduğu kimi TDT-yə daxil olan ölkələrin hamısı, Türkiyə Respublikasını çıxmaq şərti ilə, köhnə sovet respublikalarıdır və onlar MDB üzvləri olmaqla iqtisadi birlik qurmaq və iqtisadi integrasiya çərçivəsində müəyyən imkanlardan istifadə etmək təcrübəsinə malikdirlər. Bu ölkələrin bəziləri hətta Avrasiya birliyi üzvləri kimi daha sıx ittifaq əlaqələri qurmaq təcrübəsini də keçmişlər. Lakin o birliklərin lider dövləti olan Rusiyanın özünün texnoloji cəhətdən geridə qalması və Rusiya elitasının köhnə imperiya ambisiyalarından yaxa qurtara bilməmələri və hətta bunu istəməmələri texniki gerilikdən yaxa qurtarmaq, səmərəli

iqtisadi sistem qurmaq, əhalinin həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsinə nail olmaq üçün lazım olan iqtisadi modernizasiyanı həyata keçirə bilməmiş, digər əlaqəli ölkələrin də inkişafına maneələr törətmişlər. Mən hələ 2011-ci ildə Moskvada nəşr olunan “Analitik bank jurnalında” çap etdirdiyim məqalədə göstərmişdim ki, investisiya və innovasiya mobilizasiyası həyata keçirməklə MDB ölkələrində iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə zəruri modernizasiyanı reallaşdırmaq və iqtisadi inkişafa nail olmaq olar (1., səh.23-28). Lakin o zamandan 25 ildən də çox bir vaxt keçməsinə baxmayaraq bu günə qədər MDB ölkələr neft asılılığından azad olub texnoloji inkişafa və diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyat qurmağa nail ola bilməmişlər.

Təsüflə qeyd etməliyik ki, TDT integrasiyanı yaratmağın özü də o qədər asan olmayacaq. Burada çoxsaylı siyasi, kultural, tarixi, coğrafi və digər maneələrlə yanaşı çox güclü iqtisadi maneələrin mövcudluğunu nəzərə almalı, onların dəf olunması yollarını axtarmalıyıq. Integrasiyaya mane olacaq iqtisadi amillər sırasında ilk növbədə ilkin iqtisadi əlaqələr bağlantılarının aşağı səviyyədə olmasını, ölkələrdəki iqtisadiyyat strukturunun oxşarlığını, ümumiyyətlə təsərrüfat mexanizmlərinin səmərəliliyinin aşağı səviyyədə olmasını və xüsusiylə investisiya mühitünün qənaətbəxş olmamasını göstərmək lazımdır.

Bu deyilənləri əyani təsəvvür etmək üçün integrasiya proseslərinin başlanğıc bazası kimi iqtisadi əlaqələrin indiki vəziyyətini xarakterizə edən qarşılıqlı ticarət, iş qüvvəsi miqrasiyası və qarşılıqlı investisiya yatırımı göstəricilərinə diqqət edək.

TDT ölkələri **ixrac və idxal** əməliyyatlarının analizi göstərir ki, onların xarici ticarət dövriyyəsində qarşılıqlı ticarət əlaqələri çox da yüksək olmayan rəqəmlərdə ifadə olunur. Əgər YUNKTAD-ın ölkələr üzrə ixrac statistikasına nəzər salsaq TDT ölkələri ixracında birinci beşliyi inkişaf etmiş ölkələrin tutduğunu görürük. Həmin məlumatlara əsasən bu siyahı aşağıdakı kimidir (*mln ABŞ dolları ilə*):

- Türkiyə ixracatında birinci beşlik: Almaniya 21.083, ABŞ 14.880, İraq 12.757, BB 12.463, İtaliya 12.373;
- Azərbaycan ixracatında birinci beşlik: İtaliya 15.707, Türkiyə 3807, Yunanıstan 1549, RF 1143, Çexiya 1129;
- Qazaxıstan ixracatında birinci beşlik: İtaliya 14.835, Çin 14.759, RF 9738, Niderland 4058;
- Özbəkistan ixracatında birinci beşlik: İsveçrə 6587, RF 2441, Çin 2028, Qazaxıstan 1639, Türkiyə 1612;
- Qırğızıstan ixracatında birinci beşlik: İsveçrə 1119, Qazaxıstan 466, RF 449, BƏB 313, Özbəkistan 272;
- Türkmənistan ixracatında birinci beşlik: Çin 7388, Türkiyə 1461, Ukrayna 909, Özbəkistan 752, Yunanıstan 724;
- Macarıstan ixracatında birinci beşlik: Almaniya 41.003, İtaliya 9143, Rumuniya 8521, ABŞ 8102, Slovakiya 7317

Beləliklə, Türkiyə ixracatında birinci beşlikdə TDT-ə üzv ölkələr olmadığını, Azərbaycan ixracatında birinci beşlikdə yalnız Türkiyənin, Qazaxıstan ixracatında yenə Türkiyənin, Özbəkistan ixracatında Qazaxıstan və Türkiyənin, Qırğızıstan ixracatında Qazaxıstan və Özbəkistanın, Türkmənistan ixracatında Türkiyə və Özbəkistanın, Macarıstan ixracatında TDT-ə üzv ölkələrin olmamasını müşahidə edirik. (Mənbə: YUNKTAD)

MDB ölkələri statistikasına da TDT üzvlü ölkələrin xarici ticarət dövriyyəsində qarşılıqlı ticarətin kiçik bir faizlə ifadə olunduğunu görürük:

- Azərbaycan üzrə ixracda 16,68%, idxalda 24,02%;
- Qazaxıstan üzrə ixracda 11,88%, idxalda 7,11%;
- Özbəkistan üzrə ixracda 16,68%, idxalda 17,35%;

- Qırğızıstan üzrə ixracda 26,68%, idxalda 14,82%
Mənbə: Статистический сборник СНГ 2023, Москва 2025, стр. 174-175.

İşçi qüvvəsinin ölkələr arasında sərbəst hərəkəti integrasiya prosesinin əsas məqsədlərindən və iqtisadi əlaqələrin intensivliyinin əsas göstəricilərindəndir. İşçilərin sərbəst axınını təmin etməklə birlik ölkələri üstün inkişaf etmək istədikləri sahələri iş qüvvəsi ilə təmin etmək imkanı, eyni zamanda məhdud sayda iş yerlərinin tutulmasında ölkə vətəndaşları ilə bərabər birlik ölkələri vətəndaşlarına da rəqabət imkanı yaradırlar. Lakin, TDT ölkələrində demokratik vəziyyət belədir ki, onların hamısı nisbi artıq iş qüvvəsi ehtiyatlarına malikdirlər və beynəlxalq əmək bazarında iş qüvvəsi təklifi ilə çıxış edirlər. İndiki zamanda yalnız Türkiyə Respublikası böyük həcmdə immiqrant və deməli digər ölkələrdən, o cümlədən TDT üzvlü dövlətlərindən işçi qüvvəsi qəbul etmək imkanına malikdir. Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistan emiqrasiyaya gedənlərin müəyyən bir qisminin qardaş Türkiyəyə üz tutduqları haqqında məlumatlar dövrü mətbuatda geniş əksini tapmışdır. Lakin, əvvəllər Sovet Respublikaları olmuş, Azərbaycan, Özbəkistan və Qırğızıstandan iş və qazanc axtarışında ölkədən çıxanların böyük əksəriyyəti indiyə qədər Rusiyaya üz tuturdular. İndi isə Rusiya-Ukrayna müharibəsinin üçüncü ilində Rusiyada sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, bu ölkədə həm əhali arasında anti-miqrant əhvali-ruhiyyənin artması, həm də bəzi siyasətçilərin narazılıqları bu istiqamətə məqsədli şəkildə yönəltmək cəhdləri, habelə, Rusiyada olan miqrantlardan qonşu ölkələrə təsir vasitəsi kimi istifadə etmək təşəbbüsləri yeni bir vəziyyət yaradır. Bu vəziyyət insanların tarixi vətəninə qayıdışı, işlə və sosial xidmətlərlə təminatı problemini ortaya qoyur. Problemin həllinin bir yolu da, Rusiyadan qayıtmağa məcbur olan miqrantların TDT ölkələri arasında yenidən bölgüsü, bu işçilərin birlik üçün strateji əhəmiyyət daşıyan layihələrin, məsələn, Azərbaycanın post-konflikt ərazilərində aparılan bərpa və quruculuq işlərinə cəlb olunmasından ibarət ola bilər. Problemin miqyası haqqında təxmini təsəvvür etmək üçün MDB ölkələri statistikasına əsasən tərtib olunmuş aşağıdakı cədvəl məlumatları diqqət edək (Bax, Cədvəl 2). Xüsusi qeyd etməliyik ki, Rusiyada yaşayıb, işləyən miqrantların böyük bir hissəsinin bu ölkənin miqrasiya xidmətinin naqisliyi səbəbindən qeyri-qanun vəziyyətdə olmaları məlumatların qeyri-dəqiq və təxmini olduğunu, faktiki miqrant sayının, rəsmi statistik göstəricilərindən xeyli çoxdur.

Cədvəl 2. TDT ölkələrindən işçi qüvvəsi axınının bəzi göstəriciləri (2023)

	RF	Belarusiya	Qazaxıstan	Maldova
Cəmi xarici işçilər	2.097.847	9749	13.454	2991
MDB ölkələrindən	2.051.653	5314	723	1084
Azərbaycan	52843	340	112	74
Qazaxıstan	281		-	18
Qırğızıstan	1253		-	10
Özbəkistan	1.222.281	932	468	227
Türkmənistan	345	2137	27	3

Mənbə: Статистический сборник СНГ 2023, Москва 2025, стр. 122-127.

Cədvəl məlumatları və bundan əlavə xeyli miqdarda miqrantın Rusiyada qeyri-qanun vəziyyətdə olduğunu nəzərə alsaq onların geri dönüşünün TDT üzvlü ölkələrin hər biri üçün böyük iqtisadi və sosial problemlər yaradacağını təsəvvür edə bilərik. Bu bir tərəfdən Rusiya ilə münasibətlərin daha da pisləşməsinə imkan verməməyin, digər tərəfdən isə birgə iri layihələr başlamaqla qayıdan miqrantların məşğulluğunu təmin etməyə hazırlıq görülməsinin zəruriliyini ön plana çəkir.

Qeyd etməliyik ki, TDT ölkələri arasında **qarşılıqlı investisiya qoyuluşlarının** da həcmi bu ölkələrin iqtisadiyatı üçün hər hansı əhəmiyyət kəsb edən bir səviyyədə deyil. Bu sahədə yalnız nisbətən güclü iqtisadi potensiala malik Türkiyənin və neft ölkələri olan Qazaxıstan və Azərbaycanın nisbi aktivliyini qeyd etmək olar (Bax cədvəl 3). İnvestisiyaların cəlbində bu aktivlik iri neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsinə başlandığı illərdə inkişaf etmiş ölkələrdən kapital daxil olmaları ilə əlaqədar olduğunu müşahidə edirik. Başqa dövrlərdə daxil olan investisiyaların xeyli azaldığını, ümumiyyətlə qeyri-neft sektoruna xarici kapitalın maraq göstərmədiyinin şahidi oluruq.

Cədvəl 3. TDT ölkələrinin xarici investisiya aktivliyi (mln.ABŞ dolları)

	Xaricdən investisiya daxilolması		Xaricə investisiya yatırılması	
	2023	2024	2023	2024
Türkiyə	10547	10591	5853	5939
Azərbaycan	253	231	1875	742
Qazaxıstan	3714	2550	930	3760
Özbəkistan	2156	2836	12	37
Qırğızıstan	159	705	8	20
Türkmənistan	1378	1645	-	-
Macarıstan	6718	5737	5256	4826

Mənbə: www.unctadstat.unctad.org/datacentre/dataviewer/us/FdiFlowsStock

İndiki halda TDT ölkələri üçün qarşılıqlı investisiyaların əhəmiyyətindən danışmaq bəlkə də vaxtından əvvəl qaldırılan bir məsələ kimi görünə bilər. Çünki fiziki olaraq bu ölkələr arasında qarşılıqlı investiyaların həcmi çox azdır. Bir tərəfdən investisiya resurslarının ümumi qıtlığı, digər tərəfdən təklif oluna biləcək qabaqcıl texnologiyaların olmaması hələ ki, TDT ölkələrini maliyyə resursları və yeni texnologiyalar axtarışında investisiya donorları kimi əsasən inkişaf etmiş qərb ölkələrinə, Çinə, Yaponiyaya, və son illərdə böyük maliyyə resursları toplamış ərəb ölkələrinə üz tuturlar. Məsələn 2023-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici investisiyaların ölkələr üzrə mənbəi bu şəkildə paylanmışdır: Böyük Britaniya 31,8%, Türkiyə 11,2%, ABŞ 10,8%, Yaponiya 8,6%, İsveçrə 8,0%, Rusiya 7,8%, Fransa 7,5%, Norveç 4,8%, İran İslam Respublikası 3,9%, Beynəlxalq təşkilatlar 3,6%, Hindistan 1,5%, Virciniya adaları, 0,4%, Qırğızıstan 0,1%. (AR DSK, Bakı 2004, cəh. 509). 2023-cü ildə Türkiyə iqtisadiyyatına qoyulmuş 10443,76 ml.ABŞ dolları məbləğində kapitalın 17,33%-i Niderlandın, 13,77%-i Rusiyanın, 8,33%-i Almanıyanın, 8,02%-i Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin, 6,15%-i İran İslam Respublikasının payına düşür (YUNKTAD). Həmin ildə Qazaxıstan iqtisadiyyatına yatırılmış xarici kapitalın 36,38%-i ABŞ-nin, 29,18%-i Niderlandın, 10,74%-i Kiorin, 10,45%-i Hon Konqun (Çin), 6,90%-i Rusiyanın payına düşürdü(YUNKTAD).

Məlumdur ki, TDT ölkələri içərisində Türkiyəni çıxmaqla az-çox investor qismində çıxış etmək imkanı enerji daşıyıcıları ixracı hesabına müəyyən qədər maliyyə ehtiyatları toplamış Qazaxıstan, Azərbaycan və Türkmənistan malikdir. Lakin, hələ ki, Türkmənistanın xaricdə investisiya qoyuluşuna marağı müşahidə olunmur. Ancaq son illər Özbəkistanın xarici investisiyalar sahəsində aktivliyinin artdığı aydın görünür. Təbii ki, investisiya cəlbədciliyinə və investisiya resurslarının varlığına görə həm investor, həm də investisiya qəbuledicisi kimi aktiv çıxış edən ölkələr Türkiyə, Qazaxıstan, Azərbaycan və Özbəkistandır. Lakin son zamanlar digər TDT ölkələrinin də birlik daxilində investisiya fəaliyyətinin gücləndiyi müşahidə olunur. Məsələn, 2023-2024-cü illərdə Özbəkistan və Qırğızıstan Azərbaycanda müəyyən investisiya layihələri həyata keçirmişlər. Diqqətəlayiq hal bundan ibarətdir ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2024-cü ildə Özbəkistana və Qırğızıstana dövlət səfərləri zamanı birgə Azərbaycan-Qırğızıstan və Azərbaycan-Özbəkistan birgə investisiya fondlarının yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdir. Beləliklə, TDT-ə daxil olan

ölkələrin nisbətən az maliyyə resurslarına və əhəmiyyətli elmi-texniki nailiyyətlərə malik olmayanları da qarşılıqlı investisiyalar həyata keçirmək yolunda addımlar atmağa, bu sahədə müəyyən təcrübə toplamağa başlamışlar. Zənnimizcə bu faktı çox qiymətli bir başlanğıc kimi xarakterizə etmək olar.

Məsələ burasındadır ki, hətta ən məhdud investisiya resurslarının belə birləşdirilib birlik üçün çox vacib olan investisiya layihələrinin birlikdə həyata keçirilməsi zərurəti birlik ölkələri iqtisadi integrasiyasını gücləndirməyin, birliyin iqtisadi və siyasi məqsədlərinə çatmağın ən mühüm şərti kimi qarşımızda durur. Hərbi texnika və sursatlar istehsalı, rəqəmsallaşma vasitələri istehsalı, nəqliyyat və logistika avadanlığı istehsalı, yaşıl energetika texnikası istehsalı, müasir aqro-texnika vasitələri istehsalı və.s müasir texnika və avadanlığın istehsalı birlik ölkələri üçün ancaq dərin sənaye kooperasiyası əsasında təmin oluna bilər. Bu kooperasiyanı həyata keçirmək üçün bütün imkanları mobilizə etmək, yeni sənaye müəssisələri yaratmaq üçün çox sıx investisiya əməkdaşlığı qurmaq lazımdır. Bu əməkdaşlıq ölkələrin öz büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirdikləri investisiya layihələrinin belə, əlaqələndirilməsini tələb edəcəkdir.

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, TDT ölkələrində həyat səviyyəsi, istehsal güclərinin, istehsalın texniki-texnoloji səviyyəsinin, bu imkanları artırmaq üçün zəruri olan innovativ investisiyaların gücləndirilməsi yaxın zamanın əsas hədəfləridir və türk dövlətlərinin iqtisadi integrasiyası bu hədəflərə çatmaqda əhəmiyyətli vasitə rolunu oynaya bilməlidir. Bunun üçün həmin integrasiyanın özünəməxsus modeli layihələndirilməli və qurulmalıdır. Dünyanın müxtəlif regionlarında mövcud olan çoxsaylı birliklərin əsasında duran iqtisadi integrasiya modellərinin təhlili göstərir ki, bunların böyük əksəriyyətini uğurlu saymaq və nümunə kimi qəbul etmək olmaz. TDT iqtisadi modeli birlik ölkələrinin iqtisadi-ictimai xüsusiyyətləri və onların əsas milli və birgə məqsədləri nəzərə alınmaqla, bu məqsədlərə çatmağa maksimum kömək göstərə biləcək bir mexanizm kimi konstruksiya olunmalıdır.

Məlum olduğu kimi istənilən iqtisadi integrasiya modelinin əsas vəzifəsi birlik ölkələri daxilində əmtəələrin, iş qüvvəsinin və kapitalın sərbəst axınını təmin etməkdən ibarətdir. Gömrük sərhədlərinin açılması, viza sisteminin aradan qaldırılması, investisiya mühitünün cəlbediciliyinin artırılması və digər bu qəbildən olan tədbirlər iqtisadi integrasiyanın güclənməsinə aparan pillələrdir. Bu pillələrin ən yüksək sonluğunda isə birlik ölkələri arasında sərbəst kapital axınına maksimum müsbət şərait yaradan təsərrüfatçılıq qaydaları sistemidir. Ona görə də birlik ölkələrinin investisiyalar sahəsində əməkdaşlığı, bunların qarşılıqlı əsaslı vəsait qoyuluşunun bu integrasiyanın həm səviyyə göstəricisi və həm də birgə məqsədlərə çatmağın əhəmiyyətli bir vastəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, TDT ölkələrinin iqtisadi əlaqələri indiki anda çox da sıx deyil. TDT ölkələri dövlət və hökumət başçılarının Qəbələ görüşündə (08.10.2025-ci ildə) bu vəziyyətə xüsusi diqqət yetirilmiş, iqtisadi əlaqələri gücləndirmək üçün konkret vəzifə və hədəflər müəyyən edilmişdir. Bunlardan ticarət dövriyyəsinin yüksəldilməsinə, qarşılıqlı investisiyaların artırılmasına, mütərəqqi texnologiyaların bölüşməsinə və irəli aparılmasına xüsusi diqqət göstərilmişdir. Görüşdə bu hədəflərə çatmağın konkret yolları da, bu istiqamətlərdə irəliləmək üçün müəyyən təşkilati formalar da irəli sürülüb, müzakirə edilmişdir.

Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, nə 12-ci zirvə görüşündə, nə də bundan əvvəlki görüşlərdə TDT iqtisadi integrasiyasının ümumi modeli haqqında əsaslı bir təklif irəli sürülməmiş, ətraflı müzakirələr aparılmamışdır. Heç şübhəsiz, bu qəbul edilən qərarların sistemli şəkildə aparılmasını və vahid bir layihə üzrə türk integrasiyası arxitekturasının formalaşdırılmasını ləngidir. Əlbəttə ki, belə bir arxitektura layihəsinin işlənib hazırlanması və qəbul olunması integrasiya proseslərini ümumi bir məcraya yönəltməyə, məqsəd və vəzifələr ierarxiyasında prioritetləri daha düzgün müəyyən etməyə, zaman amili nəzərə almaqla ilk öncə

ən əhəmiyyətli qərarları qəbul edib, səmərəli strategiyalar seçməyə imkan verərdi. Lakin digər tərəfdən tələsik şablon bir sxemi qəbul edib sonra da onun dar çərçivələrində məhdudlaşmaq və ya qeyri-səmərəli qərarlar qəbul edərək kifayət qədər əsaslandırılmamış strategiyalar seçmək də düzgün yol olmazdır. Artıq çoxdan fəaliyyət göstərən və daxili ziddiyyətləri həll etməkdə çoxsaylı problemlərlə üzləşən Avropa İttifaqı, qəbul olunmuş ən prinsipial qərarların belə icra edilmədiyi, üzv dövlətlər arasında mövcud olan problemlərin heç birinin həllinə töhfə verə bilməyən, əksinə köhnə imperiya siyasətinin yeni pərdələnmiş forması kimi istifadə olunan MDB-yə xas olan struktur modelinin daha təhrif olunmuş bir oxşarındansa, heç bir modelin olmaması yəqin ki, daha yaxşıdır. Bu işdə tələsmədən, yüz ölçüb, bir biçməklə daha mükəmməl bir sistemin formalaşdırılmasını məqsəduyğun hesab edirik. İndiyə kimi mövcud olan birlik modellərinin nöqsanları, yeni birliyə daxil olan ölkələrin tarixi, mədəni, iqtisadi xüsusiyyətlərini, dünyada baş verən siyasi və iqtisadi prosesləri nəzərə almaqla yəqin ki, daha mükəmməl birlik modeli formalaşdırmaq olar. Əsas tələb birlik üzvlərinin hər birinin və ümumilikdə birliyin əsas məqsədlərinə çatmağa şərait yaratmaq, ayrı-ayrı qrupların mənafeyinə təbə olunmağa imkan verməmək, modelin quruluşuna olan əsas tələbdən ibarət olmalıdır.

TDT üçün iqtisadi integrasiya modelini layihələndirərkən ən əsas prinsiplərdən biri daimi əsasda fəaliyyət göstərən çoxsaylı dövlətlərustü orqanlardan imtina edib üzv dövlətlərin səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət, zərurətə uyğun olaraq vaxtaşırı toplanan müvəqqəti qurumlara üstünlük verilməsi ola bilər. Daimi fəaliyyət göstərən koordinasiya və təşkilatçılıq orqanı kimi birliyin məhdud sayda ştatı olan katibliyinin olması kifayət edər. Həm Aİ, həm MDB-nin davamlı və bir çoxlarının inkişaf etmiş yüksək forması saydığı Avrasiya İttifaqının ən böyük probleminin Avropa Komissiyası və Avrasiya İttifaqı İqtisadi Komissiyası kimi ifrat bürokratik dövlətlərustü qurumların hökmranlığından ibarətdir. Avropada dövrü olaraq aktuallaşan breksit prosesi və MDB ölkələrindən bir çoxunun Avrasiya İttifaqına daxil olmaqdan imtina etmələri bilavasitə bu təşkilatlardakı dövlətlərustü qurumların həddən artıq bürokratlaşması, üzv dövlətlərin maraqlarını nəzərə almaqdan imtina etmələri, öz maraqlarını müdafiə etməyə çalışanları isə sıxışdırmalarından ibarətdir. TDT integrasiya modelində bu cür dövlətlərustü qurumlara üstünlük verilməsi qətiyyənlə qəbul edilməzdir. Ona görə ki, bu üzv dövlətlərin suveren hüquqlarının böyük bir hissəsinin həmin dövlətlərustü qurumlara verilməsini tələb edəcəkdir. Bu da sovet dönəmində Sovet İttifaqının mərkəzi dövlət orqanlarının milli ucqarlara müstəmləkə münasibətindən bezmiş keçmiş sovet respublikalarına, yəni bu sistemin dağılması ilə dövlət suverenliyi qazanmış gənc dövlətlər üçün məqbul ola bilməz. Əksinə, bərabər hüquqlu səlahiyyətli nümayəndələrin toplantısından ibarət müvəqqəti orqanlar isə ən aktual məsələlərin həllinin səmərəli şəkildə tapılıb, problemin tam aradan qaldırılmasına qədər prosesin icrasına nəzarət edə bilərlər. Bununla da problemlərin operativ həllində o qədər də maraqlı olmayan, xeyli büdcə vəsaiti xərcləyən, hər hansı siyasi qrupların mənafeyinə xidmət edən daimi dövlətlərustü idarəçilik orqanlarına ehtiyac qalmaq.

Dövlətlərustü bürokratik idarəçilik qurumlarından fərqli olaraq daimi əsasda fəalliyət göstərən, birlik ölkələrinin inkişafına real töhfə verə bilən konkret institutlara ehtiyac var və bunların mümkün qədər tez bir zamanda yaradılması işin xeyrinə olardı. Bu cür artıq mövcud olan qurumlardan ilk növbədə ikisini qeyd etmək istədim. Bunlardan birincisi Türk Akademiyasıdır. İlk baxışda sual oluna bilər ki, Türk Akademiyası orta tarix, mədəniyyəti öyrənmək və təbliğ etmək üçün yaradılmış bir institutdur və onun iqtisadiyyat ilə elə bir əlaqəsi yoxdur. Lakin bu akademiya üzv ölkələrdə iqtisadi tədqiqatları koordinasiya edən bir bölmənin və birlik üçün ən aktual olan global problemlərin tədqiqi ilə məşğul olan elmi mərkəzlərin olması integrasiya prosesinin elmi əsaslarla aparılmasına xeyli kömək edə bilər.

Artıq mövcud olan ikinci bir qurum kimi Türk Yatırım Fonduna diqqət etməyi lazım bilərdik. Türk Yatırım Fondu 16 mart 2023-cü ildə Ankarada keçirilən TDT dövlətləri zirvə toplantısının qərarı ilə təsis edilmişdir. İlk təsis fondu 600 mln. ABŞ dolları olmaqla yaradılan

fond təşkilata daxil olan ölkələrdə bir-çox əhəmiyyətli sahələrin inkişafına yardım etmək məqsədilə təsis edilmişdir. Heç şübhəsiz bu fondun yaradılması və onun indiki nizamnamə çərçivəsində səmərəli fəaliyyəti birlik üzvlərinin ümumi iqtisadi problemlərinin həllinə müəyyən töhfə verəcəkdir. Lakin indiki statusu ilə bu fond beynəlxalq maliyyə bazarlarında fəaliyyət üçün yaradılmış klassik maliyyə institutudur. Zənnimizcə bu fondun funksiyaları genişləndirilməli, ona ümumi layihələr üçün ayrılan büdcə vəsaitlərinin də idarəçiliyi həvalə oluna bilər. Məsələn burasındadır ki, maliyyə vəsaitlərinin qıtlığını nəzərə alaraq birlik üzvləri yalnız xarici bazarlardan cəlb olunan vəsaitlərə ümid ola bilməzlər və birlik üçün kritik əhəmiyyətli layihələri öz büdcə vəsaitlərinin bir hissəsini birləşdirməklə maliyyələşdirməyə məcbur olacaqlar. Bütün bu vəsaitlərin bir əldə toplanması müəyyən manevrlər etməyə, bütün mənbələrdən cəlb olunan vəsaitlərin səmərəli istifadə olunmasına imkan yarada bilər.

Hələ yaradılmamış amma yaradılması zərurəti özünü qətiyyətlə göstərən maliyyə institutlarından biri də **Türk İnkişaf Bankı (TİB)** olmalıdır. TİB-nin yaradılmasının zəruriliyi dünya təcrübəsində müvəffəqiyyətli analoqların olması, təşkilat üzvü olan ölkələrin bir çoxunda az-çox qüvvətli inkişaf bankının olmaması, bu ölkələrdə sisteməmələgətirən bankların inkişaf bankına xas olan funksiyaları yerinə yetirə bilməmələri, onların tipik kommersiya bankı kimi çıxış etmələri ilə əlaqədardır. TİB isə bütün birlik üçün əhəmiyyətli olan, qarşılıqlı tranzaksiyaların, valyuta mübadilələrinin, hesablaşmaların maneəsiz həyata keçirilməsi, ümumi ehtiyacdən doğan iri miqyaslı investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsini həyata keçirə bilər. Zənnimizcə, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan müəyyən miqdarda vəsait ayırmaqla TİB Təsis Fondunun formalaşdırılması istiqamətində ilk addım ata bilər və bankın Bakı şəhərində yerləşməsinə iddia edə bilərdi. Bu həm Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin daha səmərəli yerləşdirilməsinə, həm də birlik üçün əhəmiyyətli olan investisiya layihələrinin vaxt itirmədən icrasına başlamasına, bu layihələrdən bir qisminin Azərbaycan ərazisində icrasına imkan yaradardı.

TDT İnkişaf Bankı həm türk yatırım fondunun əməliyyat bankı, həm ölkələrarası hesablaşma mərkəzi, həm də ən əhəmiyyətli layihələrin idarəetmə mərkəzi funksiyalarını yerinə yetirə bilər. TDT İnkişaf Bankı birlik ölkələrini Qərbi Avropa və Çin İnkişaf Bankları, Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Avrasiya İnkişaf Bankı və digər uyğun profilli maliyyə institutları ilə işgüzar əlaqələr quraraq TDT ölkələri maraqlarını daha professional, daha yüksək səviyyədə reallaşdırmağa imkan yaradar.

Daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən, lakin öz daxili quruluşu və heyyyəti ilə mobil və dəyişkən olan daha bir iqtisadi institutun yaradılması, həm birgə maliyyə institutlarının işinin istiqamətləndirilməsində, həm də birlik ölkələri arasındakı iqtisadi siyasətin əlaqələndirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Belə bir qurum TDT Sənaye Kooperasiyası və Qarşılıqlı İnvestisiyalar Şurası ola bilər. Məlum olduğu kimi elmi texniki gerilik və maliyyə qıtlığı üzv dövlətlərə ayrı-ayrılıqda müasir elmi-texniki səviyyəli, dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətli istehsal komplekslərinin yaradılmasına imkan vermir. Lakin səmərəli Sənaye Kooperasiyası qurmaqla yüksək texniki tələblərə cavab verən məhsul istehsalına imkan yaradan istehsal komplekslərini yaratmaq, texniki tərəqqinin önündə gedən transmilli kooperasiyalarla müxtəlif əsaslarla səmərəli əməkdaşlıq qurmağa ümid etmək olar. Bunun üçün, daxili investisiya resursları mobilizə olunmalı, qarşılıqlı razılıq əsasında birlik üzvləri sənaye kooperasiyasının optimal sxemləri işlənib hazırlanmalıdır. Bu yolla əsas elm tutumlu məhsullarla özünü təminat probleminin həllinə nail olmaq olar. Belə bir qarşılıqlı əlaqələndirmə orqanı funksiyasını TDT Sənaye Kooperasiyası və Qarşılıqlı İnvestisiyalar Şurası yerinə yetirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Safarov, A. (2013). Сафаров «Модернизация общества в странах СНГ: банковско-экономические и социально-политические вопросы», Москва.
2. World Intellectual Property Organization. (2024). *The Global Innovation Index 2024*. <https://www.wipo.int/web-publications/global-innovation-index-2024/en/gii-2024-results.html>
3. United Nations Industrial Development Organization. (n.d.). *Competitive Industrial Performance Index (CIP)*. <https://stat.unido.org/analytical-tools/cip?country=724>
4. World Bank. (n.d.). *World Bank DataBank*. <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=>
5. United Nations Conference on Trade and Development. (n.d.). *FDI Flows and Stocks – UNCTADstat*. <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/dataviewer/us/FdiFlowsStock>
6. СНГ. (2023). Статистический сборник СНГ 2023 (pp. 122–127). Москва.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Azərbaycanın statistik göstəriciləri*. Bakı.
8. World Bank. (n.d.). *Human Capital Index*. <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital>
9. Numbeo. (n.d.). *Quality of Life Index*. <https://www.numbeo.com/quality-of-life/>

QLOBALLAŞAN MALİYYƏ BAZARLARINDA RƏQABƏT: AZƏRBAYCAN ÜÇÜN ÇAĞIRIŞLAR VƏ İMKANLAR

Competition in Globalized Financial Markets: Challenges and Opportunities for Azerbaijan

Yaşar MƏMMƏDOV¹

Xülasə

Qloballaşma şəraitində maliyyə bazarlarının integrasiyası daha da sürətlənərək beynəlxalq kapital axınlarının çevik və dinamik xarakter almasına səbəb olmuşdur. Bu proses dünya iqtisadiyyatında yeni çağırışlar və imkanlar yaratmaqla yanaşı, milli iqtisadiyyatların rəqabətqabiliyyətliliyinə bilavasitə təsir göstərir. Azərbaycan üçün də bu tendensiyalar həm risklər, həm də inkişaf imkanları ilə müşayiət olunur. Qlobal maliyyə bazarlarında rəqabətin dərinləşməsi kapital axınlarının volatilliyini artıraraq maliyyə sabitliyi üçün əlavə təhdidlər yaradır. Təcrübə göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr qlobal şoklara qarşı daha həssasdır və Azərbaycanın neftdən asılılığı bu həssaslığı gücləndirir. Bununla belə, rəqəmsallaşma, yaşıl maliyyə və beynəlxalq birjaların açıq platformalarına qoşulmaq yeni fürsətlər təqdim edir.

Son illərdə Azərbaycanın maliyyə bazarı transformasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bank sektorunda modernləşmə, Bakı Fond Birjasında repo əməliyyatlarının genişlənməsi, dövlət qiymətli kağızlarının payının artması və kapital bazarlarında rəqəmsal həllərin tətbiqi rəqabət mühitini gücləndirən əsas amillərdəndir. Hökumət tərəfindən qəbul edilən strateji sənədlər kapital bazarının dərinləşdirilməsi, xarici investorların cəlbə və regional maliyyə mərkəzi potensialının formalaşdırılmasını prioritetləşdirir. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın qarşısında duran əsas məsələ qlobal maliyyə integrasiyasının risklərini idarə etməklə yanaşı, beynəlxalq rəqabət mühitindən səmərəli istifadə etməkdir. Bu məqsədlə institusional islahatlar, şəffaflıq standartlarının artırılması, yeni maliyyə alətlərinin tətbiqi və innovativ rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası ölkənin maliyyə bazarını daha dayanıqlı və rəqabətədavamlı edə bilər.

Açar sözlər: Qloballaşma, Maliyyə Bazarları, Rəqabət Mühiti, Maliyyə Sabitliyi, Risklər

Abstract

In the context of globalization, the integration of financial markets has accelerated, leading to more flexible and dynamic international capital flows. This process not only creates new challenges and opportunities for the global economy but also directly affects the competitiveness of national economies. For Azerbaijan, these tendencies are accompanied by both risks and prospects for development. The deepening of competition in global financial markets increases the volatility of capital flows, creating additional threats to financial stability. Experience shows that developing countries are more vulnerable to global shocks, and Azerbaijan's dependence on oil amplifies this vulnerability. Nevertheless, digitalization, green finance, and participation in the open platforms of international exchanges present new opportunities.

In recent years, Azerbaijan's financial market has entered a transformation stage. Modernization in the banking sector, the expansion of repo operations in the Baku Stock Exchange, the growth of government securities, and the application of digital solutions in

¹ Doç. Dr, Azərbaycan Bilim və Təhsil Bakanlığı Ekonomi Enstitüsü, y.mammadov59@gmail.com, ORCID ID 0000-0003-4557-5214

capital markets are among the key factors strengthening the competitive environment. Strategic policy documents adopted by the government prioritize the deepening of the capital market, attraction of foreign investors, and the development of the country's potential as a regional financial hub. The findings of this research reveal that the primary task for Azerbaijan is to manage the risks of global financial integration while simultaneously making efficient use of the international competitive environment. For this purpose, institutional reforms, enhanced transparency standards, the introduction of new financial instruments, and the integration of innovative digital technologies can contribute to making the national financial market more resilient and competitive.

Keywords: Globalization, Financial Markets, Competitive Environment, Financial Stability, Risks

Giriş

Müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə bazarlarında rəqabətin rolu həm kapitalın bölgüsü, həm də maliyyə dayanıqlığının qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşmanın dərinləşməsi, sərhədsiz kapital axınlarının güclənməsi və maliyyə texnologiyalarının inkişafı fonunda rəqabət bazarların əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Kapitalın bölgüsü baxımından rəqabət iqtisadi resursların daha səmərəli istiqamətlərə yönəlməsini təmin edir. Rəqabət şəraitində bazar iştirakçıları daha yüksək gəlirlilik və innovasiya potensialı olan layihələrə investisiya yönəldirlər. Bu, həm kapitalın optimal istifadəsinə, həm də iqtisadiyyatın diversifikasiyasına xidmət edir. Məsələn, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlarında rəqabətin güclü olması nəticəsində kiçik və orta müəssisələrin maliyyə resurslarına çıxışı genişlənməmiş, yeni texnologiyalara əsaslanan startapların sürətlə böyüməsinə zəmin yaranmışdır [14]. Azərbaycan üçün də bu məqam mühümdür: maliyyə bazarında rəqabətin artması qeyri-neft sektorunun inkişafına kapital axınlarını stimullaşdırmaqla iqtisadi şaxələndirməni dəstəkləyə bilər. Digər tərəfdən, maliyyə dayanıqlığı rəqabətin intensivliyi ilə sıx bağlıdır. Sağlam rəqabət şəraiti bank və maliyyə institutlarını risklərin daha effektiv idarəsinə, şəffaf hesabatlığa və prudensial qaydalara əməl etməyə təşviq edir. Bu isə maliyyə sabitliyini gücləndirir. Lakin rəqabətin həddindən artıq sərtləşməsi maliyyə sabitliyi üçün risk də yarada bilər. Çünki bazar iştirakçıları müştəriləri cəlb etmək məqsədilə riskli məhsullar təqdim edir, bu da maliyyə böhranlarının yaranma ehtimalını artırır [9]. Buna görə də dövlət siyasətinin mühüm vəzifəsi rəqabəti stimullaşdırmaqla yanaşı, maliyyə sabitliyi üçün risklərin minimuma endirilməsidir.

Azərbaycan kontekstində mövzunun aktuallığı xüsusilə böyükdür. Ölkədə maliyyə bazarları hələ də kifayət qədər dərinləşməyib və kapital əsasən bank sektorunda cəmlənib. Bu isə həm kapitalın effektiv bölgüsünə mane olur, həm də maliyyə dayanıqlığını müəyyən risklər qarşısında həssas edir. Son illərdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafı, fintexlərin bazara daxil olması və sığorta sektorunda genişlənmə rəqabətin güclənməsi üçün imkanlar yaradır. Lakin bu imkanların iqtisadi dayanıqlığa müsbət təsir göstərməsi üçün şəffaf və balanslaşdırılmış tənzimləyici mühitin mövcudluğu vacibdir. Beləliklə, rəqabətin kapitalın bölgüsünə və maliyyə dayanıqlığına təsiri həm qlobal, həm də milli miqyasda prioritet məsələdir. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası da göstərir ki, maliyyə bazarlarında rəqabətin artırılması yalnız kapitalın səmərəli istifadəsinə deyil, həm də uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi artıma xidmət edən mühüm amildir. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, rəqabət kapitalın düzgün bölgüsünü təmin etməklə iqtisadiyyatın modernləşməsinə, maliyyə dayanıqlığının qorunmasına və böhran risklərinin azaldılmasına şərait yaradır. Azərbaycan üçün isə bu proses həm iqtisadi şaxələndirmənin, həm də maliyyə sabitliyinin əsas şərtlərindən biridir.

1. Qloballaşma Şəraitində Maliyyə Bazarlarının Transformasiyası

Qloballaşma müasir beynəlxalq iqtisadi sistemin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri olmaqla, maliyyə bazarlarının strukturunu və fəaliyyət mexanizmlərini köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Əgər XX əsrin ikinci yarısına qədər maliyyə bazarları əsasən milli çərçivədə fəaliyyət göstərirdisə, XXI əsrdə kapitalın sərbəst hərəkəti, texnologiyaların inkişafı və beynəlxalq integrasiyanın güclənməsi nəticəsində maliyyə bazarları daha çox qlobal xarakter almışdır [26]. Maliyyə bazarlarının transformasiyası bir neçə əsas istiqamətdə müşahidə olunur.

İlk növbədə, kapitalın sərhədsiz hərəkəti bazarların beynəlmilləşməsini sürətləndirmişdir. Xarici investisiya axınları, beynəlxalq birjaların integrasiyası və qlobal kapital bazarlarının dərinləşməsi maliyyə resurslarının daha səmərəli bölgüsünə imkan yaradır. Eyni zamanda, qloballaşma nəticəsində maliyyə bazarları daha çox qarşılıqlı asılılıq qazanmışdır: bir ölkədə yaranan maliyyə böhranı qısa müddətdə digər regionlara da təsir göstərir. 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı bu qarşılıqlı asılılığın ən bariz nümunəsi hesab olunur [8].

İkinci mühüm istiqamət rəqəmsallaşma və maliyyə texnologiyalarının inkişafı ilə bağlıdır. Fintex şirkətlərinin yaranması, blokçeyn texnologiyaları, rəqəmsal ödəniş sistemləri və kriptovalyutaların artan rolu maliyyə bazarlarının fəaliyyət mexanizmini köklü şəkildə dəyişmişdir. Bu proses həm bazar iştirakçıları arasında rəqabəti gücləndirir, həm də ənənəvi maliyyə institutlarını yeni innovasiyalara adaptasiya olunmağa məcbur edir [15].

Üçüncü istiqamət isə tənzimləyici çərçivələrin beynəlmilləşməsi ilə bağlıdır. Qlobal maliyyə integrasiyası şəraitində tənzimləyici qurumlar milli səviyyədə deyil, beynəlxalq koordinasiya əsasında fəaliyyət göstərməyə başlayıblar. Məsələn, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BIS) tərəfindən hazırlanan Basel prinsipləri bank sektorunda risklərin idarə olunmasında qlobal standart rolunu oynayır. Bu, rəqabətin ədalətli və şəffaf şərtlərdə aparılmasına zəmin yaradır [4].

Nəhayət, qloballaşmanın gətirdiyi transformasiya maliyyə sabitliyi ilə rəqabət arasındakı tarazlıq məsələsini ön plana çıxarmışdır. Bir tərəfdən, qloballaşma rəqabəti artıraraq kapitalın səmərəli bölgüsünə şərait yaradır; digər tərəfdən isə, maliyyə bazarlarını daha həssas və risklərə açıq edir. Bu səbəbdən, qloballaşma şəraitində maliyyə bazarlarının transformasiyası yalnız iqtisadi deyil, həm də institusional və sosial aspektlərdən qiymətləndirilməlidir.

Beləliklə, qloballaşma şəraitində maliyyə bazarlarının transformasiyası dörd əsas xətt üzrə – kapitalın beynəlmilləşməsi, rəqəmsallaşma, beynəlxalq tənzimləmə və maliyyə sabitliyi məsələlərinin aktuallaşması ilə xarakterizə olunur. Bu proseslər maliyyə bazarlarının daha açıq, innovativ və eyni zamanda daha riskli bir mühitə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

2. Qloballaşan Maliyyə Bazarlarında Rəqabət: Nəzəri–Metodoloji Çərçivə

Maliyyə bazarlarında rəqabətin öyrənilməsi müxtəlif iqtisadi məktəblərin yanaşmaları ilə formalaşmışdır. Klassik iqtisadçılar, xüsusilə A.Smith, rəqabəti bazar mexanizminin “görünməz əl”i kimi qiymətləndirmişdir. Onun nəzəriyyəsinə görə, sərbəst rəqabət istehsal resurslarının daha səmərəli bölgüsünü təmin edir və bazar iştirakçılarını daha rəşional qərarlar qəbul etməyə sövq edir [22]. Adam Smith-in baxışları müasir dövrdə iqtisadi azadlıqların inkişafı üçün hələ də aktualdır, lakin qloballaşma, rəqəmsallaşma və ekoloji çağırışlar kontekstində yeni şərtlərə ehtiyac yaranır. İndiki şəraitdə dövlət müdaxiləsinin və tənzimləyici siyasətlərin rolu artaraq Smith-in “tam sərbəst bazar” modelindən daha balanslı bir iqtisadi idarəetməni önə çıxarır. Neoklassik yanaşma rəqabəti bazarların tarazlıq nöqtəsinə yaxınlaşması ilə izah edir. Bu yanaşmaya görə, rəqabət kapitalın marjinal gəlirliliyinin bütün sektorlar üzrə bərabərləşməsinə səbəb olur və beləliklə, iqtisadi resursların optimal bölgüsü baş verir [25]. Neoklassik yanaşma rəqabəti bazarların öz-özünə tarazlıq nöqtəsinə yaxınlaşması ilə

izah edir və kapitalın marjinal gəlirliliyinin bütün sektorlar üzrə bərabərləşməsinə iqtisadi səmərəliliyin təminatçısı hesab edir. Bu model nəzəri baxımdan resursların optimal bölgüsünü izah etsə də, müasir dövrdə onun tətbiqi bir sıra məhdudiyyətlərlə üz-üzə qalır. Müasir iqtisadiyyat milli bazarlarla məhdudlaşmır. Kapitalın sürətli hərəkəti, qlobal maliyyə axınları və transmilli şirkətlərin hegemonluğu marjinal gəlirliliyin eyni vaxtda bütün sahələrdə bərabərləşməsinə mane olur. Belə ki, texnologiya sektorunda gəlirlilik uzunmüddətli dövrdə daha yüksək qalır, çünki innovasiya üstünlükləri rəqabət balansını dəyişdirir. Hesab edirik ki, rəqabət müasir dövrdə yalnız “optimal bölgü” deyil, həm də dayanıqlı və inklüziv iqtisadi inkişafın mühüm vasitəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

J.Schumpeter isə rəqabətə daha dinamik baxış gətirmişdir. Onun “yaradıcı dağıdıcılıq” nəzəriyyəsinə görə, maliyyə bazarlarında rəqabət yalnız qiymətlərin tarazlaşması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda innovasiyaların yaranmasına və bazarın struktur transformasiyasına təkan verir. Bu, xüsusən fintex və rəqəmsal ödəniş sistemlərinin inkişafında özünü göstərir [19]. Qeyd etmək lazımdır ki, Schumpeter-in kapitalizmin “yaradıcı dağıdıcılıq” konsepsiyası müasir dövrdə xüsusilə innovasiya yönümlü iqtisadiyyatların izahında hələ də aktualdır. Startup mədəniyyəti, texnologiya nəhənglərinin bazarda sürətlə yüksəlişi və bəzən eyni sürətlə çöküşü Schumpeterin nəzəriyyəsini bir daha təsdiqləyir. Bununla belə, qlobal maliyyə böhranları və sosial bərabərsizliklər göstərir ki, bazarın öz-özünə tənzimlənməsi kifayət deyil və sosial-iqtisadi siyasətlərin çevikliyi vacibdir.

M.Porter isə rəqabət üstünlüyü nəzəriyyəsində bazar iştirakçılarının rəqabət mübarizəsini “beş qüvvə modeli” əsasında təsnif etmişdir. Onun modelində rəqabətin intensivliyi bazara yeni daxil olan oyunçular, alternativ maliyyə alətləri, müştərilərin gücü, təchizatçıların gücü və mövcud rəqiblərin qarşılıqlı müqabiləsi ilə müəyyən olunur [17]. Bu yanaşma maliyyə bazarlarında rəqabətin həm daxili, həm də xarici təsirlərini izah etməyə imkan yaradır. Porterin tədqiqatları müasir menecment və iqtisadi strategiya elminin əsası hesab olunur. Onun “beş qüvvə modeli” və “rəqabət üstünlüyü” yanaşmaları şirkətlərin bazar mövqelərini qiymətləndirməkdə hələ də geniş istifadə edilir. Lakin bugünkü iqtisadiyyatda rəqabətin əsas determinantları dəyişmişdir: rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, qlobal dəyər zəncirləri və dayanıqlı inkişaf meyarları Porterin ənənəvi modellərinə əlavə ölçülər gətirib. Artıq “rəqabət üstünlüyü” yalnız bazar payı ilə deyil, həm də innovasiya qabiliyyəti, dayanıqlılıq və sosial məsuliyyətlə ölçülür.

Hesab edirik ki, klassik tədqiqatlar müasir iqtisadi düşüncənin fundamenti olaraq qalır, lakin onlar XXI əsrin çağırışları – rəqəmsal transformasiya, iqlim böhranı və sosial ədalət problemləri kontekstində yenidən şərh olunmalıdır. Qloballaşma nəzəriyyələri maliyyə bazarlarında rəqabətin yeni mərhələyə keçməsinə izah edir. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya kapitalın sərhədsiz hərəkətinə imkan yaratmış, maliyyə bazarlarını qarşılıqlı asılı vəziyyətə gətirmişdir. Müasir nəzəriyyələrə görə, maliyyə bazarlarında rəqabət yalnız milli çərçivədə deyil, həm də beynəlxalq müstəvidə qiymətləndirilməlidir [23]. Qlobal maliyyə integrasiyasının nəzəri əsasları beynəlxalq maliyyə arxitekturası konsepsiyaları ilə tamamlanır. Bu yanaşmaya görə, maliyyə bazarları beynəlxalq valyuta fondları, mərkəzi banklararası əməkdaşlıq və qlobal tənzimləyici institutlar vasitəsilə koordinasiya olunur. Basel prinsipləri və Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının standartları rəqabətin ədalətli aparılması üçün nəzəri-metodoloji baza yaradır [4]. Maliyyə bazarlarında rəqabətin nəzəri-metodoloji çərçivəsi onun funksional aspektləri ilə də izah olunur. Əsas funksiyalar aşağıdakılardır:

- Qiymət signalı – rəqabət kapitalın real dəyərinin bazarda formalaşmasına şərait yaradır.
- Resurs bölgüsü – sərbəst rəqabət kapitalı daha gəlirli və risk baxımından tarazlı sahələrə yönəldir.

- Risklərin diversifikasiyası – maliyyə bazarında rəqabət risklərin daha geniş oyunçu dairəsində paylaşıdırılmasına imkan verir.
- İnnovasiya və texnoloji inkişaf – rəqabət yeni maliyyə məhsulları, xidmətləri və rəqəmsal texnologiyaların yaranmasını stimullaşdırır.
- Sabitlik və şəffaflıq – rəqabət institusional şəffaflığı artırmaqla maliyyə dayanıqlığına müsbət təsir göstərir [15].

Bu funksiyalar rəqabəti yalnız bazar mexanizmi deyil, həm də maliyyə sabitliyinin qorunması və iqtisadi inkişafın mühüm tənzimləyicisi kimi qiymətləndirməyə imkan yaradır. Qloballaşan maliyyə bazarlarında rəqabətin öyrənilməsi üçün müxtəlif metodoloji yanaşmalar tətbiq olunur [10; 16; 27; 28]:

- Müqayisəli təhlil – müxtəlif ölkələrin maliyyə bazarlarında rəqabət modellərinin müqayisəsi və oxşar/diferensial cəhətlərin müəyyən edilməsi.
- Empirik-statistik metodlar – Dünya Bankı, IMF, OECD və Dünya İqtisadi Forumunun məlumat bazaları əsasında rəqabət göstəricilərinin ölçülməsi.
- İnstitusional yanaşma – maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi, şəffaflıq və hüquqi mühitin rəqabətə təsirinin təhlili.
- Sistemli yanaşma – rəqabətin yalnız iqtisadi göstəricilər deyil, həm də sosial, texnoloji və siyasi faktorlarla qarşılıqlı əlaqədə qiymətləndirilməsi.

Belə metodoloji baza rəqabətin yalnız nəzəri çərçivədə deyil, həm də praktiki kontekstdə öyrənilməsinə imkan verir və milli siyasətlərin beynəlxalq təcrübə ilə uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Nəzəri-metodoloji baxımdan rəqabət maliyyə bazarlarının dinamikasını izah edən ən mühüm mexanizmlərdən biridir. Klassik nəzəriyyələr rəqabəti tarazlıq və resurs bölgüsü prizmasında, müasir yanaşmalar isə innovasiya, texnologiya və beynəlxalq integrasiya kontekstində izah edir. Qloballaşma fonunda rəqabətin rolu daha da genişlənərək maliyyə bazarlarının sabitliyi, kapitalın bölgüsü və institusional inkişafı ilə sıx bağlı hala gəlmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycan da beynəlxalq nəzəri-metodoloji çərçivələrə uyğun rəqabət modelinin formalaşdırılmasına ehtiyac duyur.

3. Qlobal Maliyyə Bazarlarının Müasir Vəziyyəti və Rəqabət Mühiti

Qlobal maliyyə bazarları üçün 2024-cü il “sərt enişsiz yumşalma” ssenarisi ilə yüksək geosiyasi risklərin eyni zamanda mövcud olduğu bir dövr olub: disinflyasiya irəliləmiş, lakin qeyri-müəyyənlik və ötürülmə kanallarındakı kövrəkliklər davam etmişdir. Fond bazarlarında kapitallaşma və ticarət dəyəri yüksəlmiş, borc bazarlarında isə rekord həcmdə emissiyalar və yüksək həcmli törəmə alətlər ticarəti müşahidə edilmişdir. Bununla belə, rəqabət mühitində məlumat parçalanması, qeyri-bank maliyyə vasitəçilərinin (NBFI) çəkisinin artması, həmçinin infrastruktur qaydalarındakı asinxronluq bazarın dayanıqlığı üçün əsas çağırışlar olaraq qalmışdır. [6; 11].

Son illərdə qlobal bank və fond bazarların inkişaf meylləri fərqliliyi ilə müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2024-cü il dünya fond bazarları üçün nisbətən müsbət dinamika ilə yadda qalıb. Dünya Birjalari Federasiyasının (WFE) hesabatına görə, qlobal səhm bazarlarının ümumi kapitallaşması 125,7 trln. ABŞ dollarına çataraq illik 13,4% artım nümayiş etdirmişdir. Bu, əsasən ABŞ texnologiya sektorunun və bəzi Asiya bazarlarının güclənməsi ilə bağlı olmuşdur. Elektron sifariş kitabı (EOB) üzrə ticarət dəyəri də artaraq 15,5% yüksəlmişdir ki, bu da investor marağının hələ də davam etdiyini göstərir. Bununla belə, ilk dəfə ictimai təkliflər (IPO) üzrə mənzərə zəif qalmışdır. 2024-cü ildə cəmi 1133 IPO baş tutub ki, bu da son beş ilin ən aşağı göstəricisidir. Regionlar üzrə fərqlər də diqqət çəkir: Amerika regionunda IPO-ların sayı 2023-cü illə müqayisədə 52% artıb, lakin Asiya-Sakit Okean (APAC) və Avropa-Yaxın Şərq-

Afrika (EMEA) bölgələrində azalma müşahidə olunub. Bu, bir tərəfdən ABŞ iqtisadiyyatında texnologiya sektorunun aktivləşməsi, digər tərəfdən isə qlobal makroiqtisadi qeyri-müəyyənliklərin digər regionlarda risk iştahını məhdudlaşdırması ilə izah olunur. Bu bazarlarda törəmə alətləri bazarı isə əksinə, güclü artım nümayiş etdirmişdir. Belə ki, ümumi müqavilələrin həcmi 180,2 milyard ABŞ dollar səviyyəsində olub ki, bunun da 153,3 milyardı opsiyonalara, 26,9 milyardı isə fyuçerslərə aiddir. Bu göstərici 2023-cü illə müqayisədə 38,8% artım deməkdir və investorların riskdən qorunma və spekulyativ əməliyyatlara daha çox müraciət etdiyini təsdiqləyir [20; 29]. Son, 2024-cü ildə borc alətləri bazarında da yüksəliş müşahidə olunub. Qlobal sabit gəlirli alətlər üzrə çıxarılan borcun qalığı 145,1 trln. ABŞ dollarına çataraq illik 2,4% artmışdır [21]. Bu artım, əsasən dövlət istiqrazlarının emissiyası və korporativ sektorun borc öhdəliklərini yeniləməsi ilə əlaqədardır.

Səhm bazarlarının ümumi kapitallaşması isə 126,7 trln. ABŞ dolları olaraq qeydə alınıb. Daha diqqət çəkən göstərici isə korporativ borc emissiyalarının 2024-cü ildə 8 trln. ABŞ dollarına yaxınlaşmasıdır. Bu, tarixi maksimum səviyyələrdən biridir. Qeyd edilməlidir ki, bu artım həm nisbi spredlərin (risk marjlarının) tarixi ortalamalara enməsi, həm də şirkətlərin yüksək faiz mühitində refinans ehtiyaclarının artması ilə bağlıdır [7]. Başqa sözlə, iri şirkətlər borc bazarından aktiv şəkildə istifadə edərək öz öhdəliklərini yeniləməyə və likvidlik ehtiyatlarını gücləndirməyə çalışıblar.

Qlobal bazarlarda tənzimləmə və infrastruktur sahəsində də mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Əsasən də 2024-cü ilin may ayında ABŞ, Kanada və Meksika bazarlarında qiymətli kağız əməliyyatlarının hesablaşma müddəti bir günə (T+1) endirilməsi ilə müşahidə edilib. Bu addım əməliyyat risklərini və hesablaşma müddətindəki qeyri-müəyyənliyi azaltmaqla yanaşı, marja tələblərini də aşağı salıb. Beləliklə, bu bazarlarda investorların əməliyyat səmərəliliyi artması ilə diqqəti cəlb etmişdir. Avropa İttifaqı və Böyük Britaniya isə bu keçidi 2025–2026-cı illər üçün mərhələli şəkildə planlaşdırmaqdadır [18; 20]. Hesab olunur ki, T+1 modelinə keçid rəqabət mühitində də yeni imkanlar yaradır. Çünki bazarda əməliyyatların daha sürətli icrası beynəlxalq investorlar üçün risklərin azaldılması deməkdir. Bununla yanaşı, infrastrukturda bu dəyişikliklər qlobal maliyyə bazarlarının sinxronlaşdırılmasında çətinliklər də yaradır. Belə ki, ABŞ və Avropadakı fərqli hesablaşma rejimləri sərhədlərarası əməliyyatlarda valyuta risklərini artırır.

2024-cü ildə qeyri-bank maliyyə vasitəçilərinin (NBFI) rolu daha da artması ilə nəzərə çarpmışdır. Belə ki, bu sektor 2023-cü ildə təqribən 8,5% böyüyərək bank sektorundan daha sürətli inkişaf etmişdir. Bu sahəyə daxil olan - investisiya, hədc fondları, sığorta şirkətləri və digər maliyyə qurumları daha fəallığı ilə seçilmişdir. FSB-nin qiymətləndirməsinə əsasən, bəzi fond seqmentlərində aktivlərin konsentrasiyası və likvidlikdə uyğunsuzluqlar güclənib. Bu, xüsusilə açıq sonlu investisiya fondlarında investorların kütləvi şəkildə vəsaitlərini geri çəkməsi hallarında sistem risklərini artırır. Digər tərəfdən, repo əməliyyatlarına yüksək asılılıq da qısamüddətli likvidlik dalğalanmalarına gətirib çıxarır [6].

Qlobal maliyyə bazarlarının son ildəki fəaliyyət göstəriciləri həm müsbət, həm də riskli tendensiyaları özündə birləşdirir. Səhm kapitallaşmasının artımı və törəmə alətlər bazarının genişlənməsi bazar iştirakçılarının dinamizmini əks etdirirsə, IPO aktivliyində müşahidə olunan zəifləmə və regionlararası divergensiya maliyyə integrasiyası prosesində tarazsızlıqların mövcudluğunu göstərir. Bizim tədqiqatımızın məqsədi 2024-cü ilin maliyyə göstəricilərini sistemləşdirilmiş şəkildə qiymətləndirmək, bu tendensiyaların səbəb-nəticə əlaqələrini açmaq və Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün çıxarılacaq biləcək dərsləri müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, son ildə qlobal maliyyə bazarlarının əsas inkişaf drayverləri texnoloji sektor, APAC regionunun yüksəlişi və törəmə alətlərin genişlənməsi olmuşdur.

Bununla yanaşı, IPO aktivliyinin zəifləməsi, EMEA regionunda bazar dinamizminin azalması və qlobal geopolitik risklər sabitlik üçün hələ də əsas təhlükələr olaraq qalır. Bizim mövqeyimizə görə, maliyyə bazarlarının gələcək inkişafı üçün əsas çağırış balanslaşdırılmış kapital axınlarının təmin olunması, yeni texnologiyaların (AI, blockchain) şəffaf və effektiv tənzimlənməsi, eləcə də regionlararası sabit inteqrasiyanın gücləndirilməsi olacaqdır.

Müasir maliyyə bazarlarının dayanıqlı və şəffaf inkişafı üçün rəqabət mühitinin formalaşması həlledici amillərdəndir. 2024-cü ildə aparıcı maliyyə mərkəzlərində qəbul edilən qərarlar, tənzimləmə yenilikləri və bazar infrastrukturunda aparılan islahatlar göstərir ki, rəqabət yalnız kapitalın bölgüsü deyil, həm də məlumatın paylaşılması, əməliyyatların səmərəliliyi və institusional sabitlik üzərində qurulur. Bu baxımdan, məlumatın parçalanması, infrastruktur fərqləri, qeyri-bank maliyyə institutlarının (NBFI) bazardakı çəkisi və yeni maliyyə alətlərinin, xüsusən də ETF-lərin yüksəlişi diqqət mərkəzindədir. Avropa İttifaqında (Aİ) maliyyə məlumatlarının parçalanması uzun müddət bazar şəffaflığının zəif həlqəsi kimi qiymətləndirilib. Avropa Qiymətli Kağızlar və Bazarlar İdarəsi (ESMA) 2024-cü ildən MiFIR direktivinə edilən yeniliklərlə birlikdə “konsolidə edilmiş lent” (Consolidated Tape) mexanizmini tətbiq etməyə başlamışdır. Bu infrastruktur müxtəlif birjalardan toplanan əməliyyat məlumatlarını bir mərkəzə yönəltməklə, xüsusilə kiçik və orta həcmli əməliyyatlar üçün qiymət aşkarlığını artırır və informasiya bərabərsizliyini azaldır [5; 18]. 2025-ci ildən bond tape (istiqraz bazarları üçün konsolidə edilmiş lent) üzrə seçmə prosesinə start verilmiş, 2026-cı ildən tam tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. Bu yanaşma, Venyu-lar (ticarət platformaları) arasında “səviyyə oyun sahəsi” (level playing field) yaradaraq bazar iştirakçıları üçün daha bərabər şərtlər formalaşdırır. Beləliklə, rəqabətin ədalətli paylanması, şəffaflıq və investorlara bərabər çıxış imkanları gücləndirilir.

Qlobal kapital bazarlarında tənzimləmə və əməliyyat qaydalarının fərqli tətbiqi rəqabət mühitində yeni çətinliklər yaradır. ABŞ-da 2024-cü ilin may ayından etibarən T+1 hesablaşma sisteminə keçid həyata keçirilmişdir [20]. Lakin digər regionlarda – Avropa Birliyi və Böyük Britaniya başda olmaqla – T+2 və mərhələli T+1 modeli tətbiq olunmaqdadır [18;20]. Bu asinxronluq sərhədlərarası əməliyyatlarda valyuta likvidliyi və əməliyyat risklərinin artmasına səbəb olur. Xüsusilə çoxmillətli investorlar üçün əməliyyatların vaxtında icrası və valyuta məzənnəsi risklərinin idarəsi daha mürəkkəb hala gəlir. Bu, qlobal kapital axınlarında effektivlik və etibarlılıq baxımından yeni balans mexanizmlərinə ehtiyac yaradır.

Qeyri-bank maliyyə institutlarının bazarda artan çəkisi də rəqabət mühitinə təsir göstərir. Xüsusilə pul bazarı fondları və sabit gəlir fondlarında iri oyunçuların dominant mövqeyi müşahidə olunur. Bu vəziyyət stress anlarında likvidlik risklərini daha da kəskinləşdirə bilər. Maliyyə Sabitliyi Şurasının (FSB) 2024-cü il hesabatında vurğulanır ki, fond sektorunda yüksək konsentrasiya maliyyə sabitliyinə təsir edən əlavə risk amilinə çevrilir [6]. Bu tendensiya göstərir ki, rəqabət mühiti sadəcə bazar iştirakçılarının çoxluğu ilə deyil, onların arasında tarazlığın qorunması ilə də bağlıdır. Böyük oyunçuların üstün mövqeyi kiçik iştirakçılar üçün maneələr yaradır və bazarın dayanıqlılığını zəiflədir. 2024-cü ildə birja investisiya fondlarının (ETF) yüksəlişi xüsusi qeyd olunmalıdır. ETF-lərin siyahı sayı 15%, ticarət dəyəri isə 17% artmışdır [24]. Bu, passiv investisiya strategiyalarının bazar iştirakçıları arasında daha geniş tətbiq olunmasına gətirib çıxarmışdır. ETF-lərin sürətli artımı “qiymət kəşfi” mexanizminin strukturunu dəyişməkdədir. Ənənəvi aktiv idarəetmə modelləri zəifləyir, bazar qiymətlərinin formalaşmasında passiv fondların təsiri isə artır. Bu, bir tərəfdən likvidliyi yüksəltsə də, digər tərəfdən bazar hərəkətlərinin proqnozlaşdırılmasını çətinləşdirir və bəzi hallarda bazar volatilliyini artırma bilər.

Tədqiqatımız göstərir ki, 2024-cü ildə qlobal maliyyə bazarlarında rəqabət mühitinin formalaşmasında əsas üç xətt diqqətəlayiqdir:

1. Məlumat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi – Aİ-də konsolidə edilmiş lent təşəbbüsü qiymət şəffaflığını artıraraq bazara bərabər çıxış imkanları təmin edir.
2. Əməliyyatların sinxronlaşdırılmasının zəruriliyi – ABŞ-da T+1 modelinə keçid qlobal əməliyyatlarda riskləri artırsa da, eyni zamanda səmərəliliyi yüksəldir.
3. Yeni institutlar və alətlərin təsiri – NBFİ-lərin konsentrasiyası və ETF-lərin sürətli artımı rəqabətin strukturunu dəyişdirir və bazar sabitliyi baxımından yeni çağırışlar yaradır.

Beləliklə, rəqabət mühiti artıq yalnız bazar iştirakçılarının say və ölçülərinə görə deyil, həm də məlumat asimetriyasının azaldılması, əməliyyatların sinxronlaşdırılması və yeni maliyyə alətlərinin düzgün tənzimlənməsi ilə müəyyən edilir. Qlobal maliyyə bazarlarının inkişaf trayektoriyası son dövrdə müsbət tendensiyalarla yanaşı, struktur problemlərin daha da dərinləşdiyini göstərir. Kapital axınlarının coğrafiyası dəyişsə də, rəqabət mühiti güclənsə də, bazarın dayanıqlığına təsir edən əsas çağırışlar öz aktuallığını qoruyur. Bu problemlər likvidliyin bərabər paylanmaması, qeyri-bank maliyyə institutlarının yaratdığı risklər, hesablaşma sistemlərinin asinxronluğu, ilkin bazarlarda zəiflik və texnoloji transformasiyanın doğurduğu yeni kiber-risklərlə bağlıdır.

Qlobal maliyyə bazarlarında müşahidə olunan əsas problemlərdən biri likvidliyin bifurkasiyasıdır. “On-the-run” (yeni buraxılışlı və aktiv ticarət olunan) dövlət istiqrazlarında likvidlik və bazar dərinliyi artarkən, “off-the-run” (köhnə emissiyalar) seqmentlərində likvidlik nəzərəcərpacaq dərəcədə azalır. Bu vəziyyət həm məlumatların parçalanması, həm də balans hesabatlarında artan tənzimləmə xərcləri ilə bağlıdır [5; 11]. Praktik nəticə ondan ibarətdir ki, bazar iştirakçıları arasında əməliyyatların asimetriyası güclənir, qiymət kəşfi prosesi zəifləyir və maliyyə sabitliyi üçün əlavə risklər formalaşır. Qeyri-bank maliyyə institutları 2024-cü ildə bazar risklərinin ötürülməsində daha güclü rol oynamışdır. Açıq-sonlu fondlarda yüksək çıxış riski, yəni investorların eyni vaxtda kütləvi şəkildə vəsaitlərini geri çəkməsi, maliyyə sabitliyinə ciddi təzyiq yaradır. Digər tərəfdən, repo bazarında qısa müddətli leverage-dən asılılıq sistemik risk ötürülməsini artırır [6]. Bu vəziyyət göstərir ki, fond bazarında yaranan likvidlik disbalansları bank sektoruna və digər maliyyə qurumlarına sürətlə ötürülə bilər. Beləliklə, NBFİ-lər rəqabəti gücləndirsə də, sabitlik üçün yeni risk kanalları yaradır.

ABŞ-da T+1 hesablaşma sisteminə keçid 2024-cü ildən tətbiq olunsay da, digər regionlarda – xüsusilə Avropa və Asiyada – T+2 modelinin qorunub saxlanılması sərhədlərarası əməliyyatlarda risklərin artmasına səbəb olmuşdur. Bu asinxronluq nəticəsində valyuta hedcinqi çətinləşir, kəsim saatlarının uyğunsuzluğu isə əməliyyat risklərini artırır [18; 20]. Məsələn, eyni vaxtda bir neçə bazarda əməliyyat aparan investor üçün ödənişlərin gecikməsi maliyyə itkilərinə və əlavə xərclərə səbəb ola bilər. Bu isə qlobal kapital axınlarında effektivliyin azalmasına gətirib çıxarır.

2024-cü ildə IPO fəaliyyətində müşahidə olunan azalma ilkin bazarın zəifliyini göstərir. Dünya Birjalari Federasiyasının hesabatına görə, IPO-ların sayı azalmış, bu da risk kapitalından publik bazarlara keçidi ləngitməmişdir [1; 24]. Bunun əsas səbəblərindən biri qiymətlərin yüksək dispersiyası və investorların risk iştahının dövrü dəyişməsidir. Başqa sözlə, bazarda qeyri-müəyyənlik fonunda şirkətlər yeni emissiya qərarlarını təxirə salır, bu isə maliyyələşmə imkanlarını məhdudlaşdırır.

Rəqəmsallaşma maliyyə bazarlarının səmərəliliyini artırsa da, yeni risklər də formalaşdırır. Kripto bazarında yeni maliyyə alətləri, xüsusən də kripto ETP-lərin (Exchange-Traded Products) artması tənzimləmə və nəzarət mexanizmlərinə əlavə tələblər yaradır. Beynəlxalq Qiymətli Kağızlar Komissiyaları Təşkilatının (IOSCO) 2023–2024-cü illərdə təqdim etdiyi tövsiyələr bu risklərin aradan qaldırılması üçün beynəlxalq koordinasiya

zərurətini vurğulayır [13]. Eyni zamanda, IMF (2024) də rəqəmsallaşmanın yaratdığı kiber-risklərin maliyyə sabitliyi üçün potensial təhlükə olduğunu qeyd edir. Bu problemlər bazar iştirakçıları üçün əməliyyat səmərəliliyi ilə təhlükəsizlik arasında balansın saxlanmasını əsas çağırışa çevirir.

Maliyyə bazarlarının analizi göstərir ki, inkişaf prosesində qarşıya çıxan əsas problemlər likvidlik qeyri-bərabərliyi, NBFİ-lərin risk ötürməsi, hesablama sistemlərinin uyğunsuzluğu, IPO fəaliyyətinin zəifləməsi və texnoloji parçalanmadan doğan kiber-risklərdir. Bu problemlərin hər biri qlobal maliyyə sabitliyinə birbaşa təsir göstərir. Bizim tədqiqat mövqeyimizə görə, bu problemlərin həlli yalnız milli tənzimləyicilərin deyil, həm də beynəlxalq maliyyə institutlarının koordinasiyalı fəaliyyəti ilə mümkündür. Xüsusilə də məlumat asimetriyasının azaldılması, NBFİ-lərin risk monitorinqinin gücləndirilməsi, hesablama sistemlərinin sinxronlaşdırılması və rəqəmsal bazarların beynəlxalq qaydalarla idarə olunması maliyyə bazarlarının gələcək dayanıqlılığının əsas təminatçısı olacaqdır.

4. Azərbaycanın maliyyə bazarlarının müasir vəziyyəti və rəqabət mühiti

Azərbaycanın maliyyə sisteminin formalaşması və inkişafında 2019–2024-cü illər dönüş nöqtələri ilə xarakterizə olunmuşdur. Bu dövrdə qlobal pandemiyanın təsirləri, regiondakı geosiyasi dəyişikliklər, daxili iqtisadi siyasətin adaptasiyası və rəqəmsallaşma prosesi maliyyə bazarlarında yeni çağırışlar yaratmışdır. Fond bazarının strukturunda baş verən dəyişikliklər, bank sektorunda isə dayanıqlılığın güclənməsi, həmçinin rəqəmsal ödənişlərin genişlənməsi ölkənin maliyyə arxitekturasını yenidən formalaşdırmışdır [2; 3]. İnflyasiya prosesləri və faiz dərəcələrinin trayektoriyası bu illərdə maliyyə bazarlarının əsas stimullaşdırıcı faktorlarından biri olmuşdur. 2022-ci ildə yüksək inflyasiya fonunda Mərkəzi Bank sərt pul siyasətinə üstünlük vermişdir. Nəticədə, 2023-cü ilin sonuna inflyasiya 2,1%-ə qədər azalmış, 2024-cü ilin sonuna isə 4,9% səviyyəsində qərarlaşmışdır. Əsas faiz dərəcəsi 2023-cü ildə 9% təşkil etsə də, iqtisadiyyatın stabilləşməsi ilə əlaqədar 2024-cü ildə mərhələli şəkildə 7,3%-ə endirilib [2]. Bu amillər həm bank sektorunun, həm də qiymətli kağızlar bazarının likvidliyinə müsbət təsir göstərmişdir.

Ölkədə 2019–2021-ci illərdə Bakı Fond Birjasında (BFB) dövriyyələr nisbətən məhdud olub. 2022-ci ildə bazarın ümumi dövriyyəsi 15 milyard AZN (manat) olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə azalma deməkdir. Lakin 2023-cü ildə fond bazarı ciddi sıçrayış edərək 27,3 milyard AZN-ə çatıb ki, bu artım əsasən repo əməliyyatlarının həcmının yüksəlməsi ilə bağlıdır. Repo segmenti 2023-cü ildə bazar dövriyyəsinin 63,6%-ni təşkil etmişdir [28]. 2024-cü ildə isə fond bazarında yeni mərhələ başlanması ilə müşahidə edilib, bu dövrdə bazar dövriyyəsi 71,2 milyard AZN-ə yüksəlib ki, bunun 60,9 milyard AZN-i repo əməliyyatlarının payına düşmüşdür [3]. Tədqiqatlar göstərir ki, fond bazarında struktur dərinləşmə artsa da, qısamüddətli maliyyələşmə əməliyyatlarından asılılıq da nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəlib. Bununla yanaşı, dövlət qiymətli kağızlarının buraxılış həcmi artırıldı, korporativ istiqrazlar və ipoteka kağızları üzrə də aktivlik müşahidə olunub.

Bank sektoru son beş ildə (2019–2024) ardıcıl sağlamlaşma prosesi keçmişdir. Problemlə kreditlərin (NPL) xüsusi çəkisi 2016-cı ildə 21% olduğu halda, 2024-cü ildə bu göstərici cəmi 2,4%-ə qədər enmişdir [2]. Kapital adekvatlığı 17,6%, aktivlərin gəlirliliyi (ROA) 2,1%, kapitalın gəlirliliyi (ROE) isə 18,1% olmuşdur [2]. 2024-cü ildə bankların xalis mənfəəti 1 milyard AZN-i aşmışdır ki, bu da sektorun rentabellik imkanlarının genişlənməsindən xəbər verir. Dollarlaşma səviyyəsi də azalma meyli göstərmişdir. 2024-cü ilin sonunda fiziki şəxslərin əmanətlərində dollarlaşma 34,3%-ə, hüquqi şəxslərdə 39,5%-ə, kredit portfelində isə 16,1%-ə qədər enmişdir [2]. Kredit portfelisi isə həm 2023-cü ildə (19%), həm də 2024-cü ildə (22%) yüksək tempə artmışdır. Bu dinamika maliyyə vasitəçiliyinin genişləndiyini və bankların real sektora dəstəyinin gücləndiyini göstərir.

Rəqəmsal maliyyə və ödənişlər sistemi ölkədə inkişaf etməkdədir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı 2020-ci ildən etibarən Ani Ödənişlər Sistemini tətbiq etmişdir. Bu sistem vasitəsilə ödənişlərin 5–20 saniyə ərzində həyata keçirilməsi, nağdsız əməliyyatların kəskin artımına səbəb olmuşdur. 2024-cü ildə bank kartları ilə aparılan əməliyyatların ümumi həcmi 126 milyard AZN təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 27% çoxdur [2]. Bu tendensiya maliyyə inklüzivliyinin gücləndiyini və nağdsız ödənişlərin iqtisadi dövriyyədə mühüm rol oynadığını sübut edir. Azərbaycanın maliyyə bazarlarının son beş ildə əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qiymətləndirilə bilər:

- Fond bazarının həcmi kəskin artmış, lakin bu artım əsasən repo əməliyyatlarının payı hesabına baş vermişdir.
- Bank sektoru sağlamlaşmış, problemlı kreditlərin səviyyəsi minimuma enmiş, kapital möhkəmlənmişdir.
- Kreditləşmə və rentabellik göstəriciləri müsbət meyllər nümayiş etdirmişdir.
- Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin tətbiqi maliyyə bazarının transformasiyasına təkan vermişdir.

Bu meyllər Azərbaycanın maliyyə sisteminin dayanıqlığını artırmaqla yanaşı, qarşıdakı dövrdə uzunmüddətli kapital bazarının dərinləşdirilməsi və bank sektorunda makroprudensial idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Rəqabət mühiti maliyyə bazarlarının dərinliyi, səmərəliliyi və dayanıqlılığının əsas amillərindən biridir. Azərbaycanda bank və fond bazarının rəqabət dinamikası 2019–2024-cü illərdə həm global, həm də yerli çağırışların təsiri ilə yeni mərhələyə keçmişdir. Bank sektorunda konsolidasiya, rəqəmsallaşma və dollarlaşmanın azalması, fond bazarında isə repo əməliyyatlarının kəskin artımı və korporativ istiqrazların genişlənməsi rəqabətin mahiyyətini dəyişdirən əsas proseslərdir [2; 12]. Azərbaycanda bank sektoru maliyyə sisteminin təxminən 95%-ni təşkil edir. Hazırda ölkədə 25 bank fəaliyyət göstərir və bazarda ilk 5 iri bankın payı ümumi aktivlərin 55–60%-i civarındadır [2]. Bu, yüksək konsentrasiya göstəricisi olmaqla, iri bankların dominant mövqeyini qoruduğunu göstərir.

Son illərdə tənzimləyici islahatlar nəticəsində zəif banklar ləğv edilmiş, bazar daha sağlam hala gətirilmişdir. Kiçik və orta banklar daha çox regional xidmətlər, niş bazarlar və rəqəmsal innovasiyalar üzərindən rəqabət aparmağa çalışırlar. Xüsusən də “Ani Ödənişlər Sistemi”nin tətbiqi bu bankların müştərilərə daha sürətli və ucuz xidmət göstərməsinə şərait yaradıb [2]. Kredit portfelində iki rəqəmli artım (2023-də 19%, 2024-də 22%) banklar arasında kredit müştəriləri uğrunda rəqabəti gücləndirmişdir. Əsasən istehlak kreditlərində və ipoteka istiqrazları ilə təmin olunan mənzil kreditlərində rəqabət yüksəkdir. Lakin iri biznes kreditləri sahəsində hələ də böyük bankların üstünlüyü qalır [2; 12]. Son illərdə “fintech” şirkətləri və bankların mobil tətbiqləri ödəniş xidmətləri bazarında rəqabəti artırmışdır. Banklar müştəri bazasını qorumaq üçün rəqəmsal xidmətlərini genişləndirir, innovativ məhsullar təqdim edirlər. Bu isə rəqabəti ənənəvi faiz marjasından daha çox xidmət keyfiyyəti və sürət istiqamətinə yönəldir [2].

Fond bazarının həcmi 2019–2024-cü illərdə kəskin artmışdır. Lakin bu artım əsasən repo əməliyyatları hesabına baş vermişdir. 2024-cü ildə bazar dövriyyəsi 71,2 milyard AZN olmuşdur ki, bunun 60,9 milyard AZN-i repo əməliyyatlarının payına düşmüşdür [3]. Bu göstərici bazarda qısamüddətli alətlərin dominant mövqeyini göstərir. Repo seqmentində iştirakçılar əsasən iri banklar və dövlət müəssisələridir. Bu sahədə rəqabət daha çox faiz dərəcələri üzərində cəmləşmişdir. Dövlət qiymətli kağızlarının bazarında isə əsas oyunçu Maliyyə Nazirliyidir. Korporativ istiqraz bazarı hələ kiçik olsa da, burada rəqabət yeni şirkətlərin buraxılış etməsi ilə artır. Xüsusilə İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu istiqrazlarının

aktivliyi bazarda yeni rəqabət mühiti formalaşdırır [2; 3]. Fond bazarında əsas problem səhm bazarının zəif inkişafıdır. Azsaylı IPO-lar və institusional investorların (pensiya və sığorta fondları) məhdudluğu rəqabəti zəiflədir. Buna görə də bazar hələ də qısamüddətli repo əməliyyatlarına əsaslanır, uzunmüddətli kapitalın formalaşdırılması isə zəifdir [2;3;12]. Azərbaycanın maliyyə bazarında rəqabət mühiti asimmetrik xarakter daşıyır:

- Bank sektorunda rəqabət əsasən iri oyunçuların dominantlığı fonunda gedir, kiçik banklar isə rəqəmsallaşma vasitəsilə bazara uyğunlaşmağa çalışırlar.
- Fond bazarında isə rəqabət repo əməliyyatları üzərində cəmləşib, korporativ istiqrazlarda isə yavaş-yavaş yeni iştirakçılar meydana çıxır.

Mövcud şəraitdə rəqabət mühitini inkişaf etdirmək üçün institusional investorların bazara daxil olması, IPO-ların stimullaşdırılması, fintech şirkətləri ilə ənənəvi banklar arasında balansın qorunması və tənzimləyici mühitin liberallaşdırılması vacibdir.

Nəticə

2019–2024-cü illərdə Azərbaycanın maliyyə bazarında rəqabət struktur baxımından dəyişən, lakin dərinlik baxımından məhdud qalmışdır. Bank sektorunda sağlam rəqabət meyilləri müşahidə olunur, lakin yüksək konsentrasiya bazar elastikliyi azaldır. Fond bazarında isə rəqabət əsasən qısamüddətli repo əməliyyatları üzərində qurulduğundan, uzunmüddətli kapital bazarının inkişafı hələ də əsas çağırış olaraq qalır. Qlobal maliyyə bazarlarının üzləşdiyi problemlər təkcə beynəlxalq maliyyə mərkəzləri üçün deyil, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr – o cümlədən Azərbaycan üçün vacib dərslər təqdim edir. Likvidlikdə bifurkasiyanın dərinləşməsi, qeyri-bank maliyyə institutlarının risk ötürməsi, hesablama sistemlərindəki asinxronluq, IPO bazarının zəifliyi və texnoloji parçalanmanın yaratdığı yeni risklər bizim milli bazarlar üçün də aktual məqamlar doğurur. Qlobal bazarlarda “on-the-run” alətlərdə likvidliyin artması, “off-the-run” seqmentlərdə isə azalması Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarı üçün də xəbərdarlıq signalıdır. Yerli istiqraz bazarında əksər əməliyyatların dövlət qiymətli kağızlarında cəmlənməsi, korporativ istiqrazların isə nisbətən zəif paya malik olması likvidlik strukturunda balanssızlıq yaradır. Bu vəziyyət, xüsusilə də maliyyə vasitəçilərinin məhdud sayda olması ilə birlikdə, bazarın dərinliyini azaldır.

Azərbaycanın maliyyə sistemində bank sektoru dominant mövqeyini qorusa da, son illərdə investisiya fondlarının və lizinq şirkətlərinin rolu artmaqdadır. Qlobal təcrübə göstərir ki, açıq-sonlu fondlarda kütləvi çıxış riski və repo əməliyyatlarının qısamüddətli leverage-dən asılılığı maliyyə sabitliyi üçün təhdid yarada bilər. Buna görə də Azərbaycanda qeyri-bank institutlarının risk monitorinqinin gücləndirilməsi, makroprudensial nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi və fond sektorunda diversifikasiyanın təşviqi vacibdir. ABŞ və digər iri maliyyə mərkəzlərində T+1 sistemə keçid sərhədlərarası əməliyyatlarda sinxronluq problemini artırır. Azərbaycan üçün bu, iki cəhətdən əhəmiyyətlidir:

- Xarici investorların Bakı Fond Birjasında iştirakını genişləndirmək üçün beynəlxalq hesablama standartlarına uyğunlaşmaq zəruridir.
- Milli maliyyə infrastrukturunu beynəlxalq tələblərlə sinxronlaşdırılmadıqda valyuta risklərinin idarəsi çətinləşə bilər.

Azərbaycan üçün addım-addım T+1 və ya daha çevik hesablama mexanizmlərinə inteqrasiya bazarın cazibədarlığını artırma bilər. Yerli kapital bazarında IPO-ların sayı məhduddur və əsasən iri dövlət şirkətləri ilə məhdudlaşır. Qlobal tendensiyalar göstərir ki, risk kapitalından publik bazarlara keçid zəiflədikdə innovativ şirkətlərin böyüməsi yavaşlayır. Azərbaycan üçün də orta və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin IPO bazarına çıxışı üçün hüquqi və institusional dəstəyin gücləndirilməsi, investor bazasının genişləndirilməsi vacibdir. Rəqəmsallaşmanın sürətlənməsi Azərbaycanın maliyyə bazarlarında da müşahidə olunur.

Elektron ödəniş sistemləri, rəqəmsal bankçılıq və kripto əməliyyatlara maraq artır. Lakin qlobal təcrübə göstərir ki, texnoloji parçalanma və kiber-risklər maliyyə sabitliyi üçün yeni təhlükələr formalaşdırır. Hesab edirik ki, Azərbaycan üçün bu sahədə əsas çağırışlara aşağıdakılar aid edilməlidir:

- Kiber təhlükəsizlik infrastrukturunun gücləndirilməsi;
- Kripto-aktivlər üçün hüquqi-normativ çərçivənin dəqiqləşdirilməsi;
- DeFi və rəqəmsal maliyyə məhsullarının risklərinin erkən qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatımız göstərir ki, qlobal maliyyə bazarlarında üzə çıxan əsas inkişaf problemləri Azərbaycanın maliyyə sisteminə də dolaylı təsir göstərir. Bu baxımdan, aşağıdakı strateji istiqamətlər milli maliyyə siyasəti üçün xüsusi aktualıq daşıyır:

1. Likvidliyin dərinləşdirilməsi – dövlət istiqrazları ilə yanaşı korporativ istiqraz və IPO bazarının inkişaf etdirilməsi.
2. NBFİ risklərinin idarəsi – qeyri-bank maliyyə institutları üzərində makroprudensial nəzarətin gücləndirilməsi.
3. Hesablaşma standartları – beynəlxalq praktika ilə uyğunlaşmaqla investorların etimadını artırmaq.
4. IPO bazarının genişləndirilməsi – kiçik və orta sahibkarlığın kapital bazarlarına çıxış imkanlarını artırmaq.
5. Texnoloji təhlükəsizlik – rəqəmsal transformasiyanı kiber-risklərin idarəsi ilə paralel aparmaq.

Beləliklə, Azərbaycan üçün əsas vəzifə qlobal maliyyə bazarlarında baş verən tendensiyları diqqətlə izləyərək onları milli kontekstə uyğunlaşdırmaq, kapital bazarının dayanıqlığını gücləndirmək və iqtisadi inkişaf üçün yeni maliyyə alətlərinin tətbiqinə şərait yaratmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Annual statistics guide 2024. (2024). London: WFE. Retrieved from <https://www.world-exchanges.org/our-work/articles/2024-annual-statistics-guide>
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2024). Bakı. <https://www.cbar.az>
3. Bakı Fond Birjası. (2024). Bakı. <https://www.bfb.az>
4. Bank for International Settlements (BIS). (2021). Basel III: Finalising post-crisis reforms. Basel: BIS. <https://www.bis.org/bcbs/publ/d424.pdf>
5. European Securities and Markets Authority (ESMA). (2024). MiFIR review and consolidated tape framework. <https://www.esma.europa.eu>
6. Financial Stability Board (FSB). (2024). Global monitoring report on non-bank financial intermediation 2024. Basel: FSB. <https://www.fsb.org/>
7. Financial Times. (2025, January). Global corporate borrowing climbs to record \$8tn in 2024. <https://www.ft.com/>
8. International Monetary Fund (IMF). (2009). World economic outlook: Crisis and recovery. Washington, DC: IMF. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/01/>
9. International Monetary Fund (IMF). (2016). Financial system stability assessment. Washington, DC: IMF. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2016/12/31/>

10. International Monetary Fund (IMF). (2023). Global financial stability report: Safeguarding financial stability. Washington, DC: IMF. <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR>
11. International Monetary Fund (IMF). (2024). Global financial stability report, October 2024. Washington, DC: IMF. <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2024/10/22/global-financial-stability-report-october-2024>
12. International Monetary Fund (IMF). (2025). Republic of Azerbaijan: Article IV consultation. Washington, DC: IMF. <https://www.imf.org>
13. International Organization of Securities Commissions (IOSCO). (2024). Policy recommendations for crypto and DeFi markets. Madrid: IOSCO. <https://www.iosco.org>
14. OECD. (2021). OECD business and finance outlook 2021: AI in business and finance. Paris: OECD Publishing. <https://www.oecd.org/finance/oecd-business-and-finance-outlook.htm>
15. OECD. (2022). Fintech and digital finance: Opportunities and risks. Paris: OECD Publishing. <https://www.oecd.org/finance/digital-finance/>
16. OECD. (2023). OECD business and finance outlook 2023: Strengthening competitiveness in a global economy. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/26172577>
17. Porter, M. E. (1980). Competitive strategy: Techniques for analyzing industries and competitors. New York: Free Press.
18. Reuters. (2024, March 21). As U.S. moves towards faster stock settlement, where are other countries? <https://www.reuters.com/>
19. Schumpeter, J. A. (2012). Capitalism, socialism and democracy. (Original work published 1942). New York: Routledge. <https://www.routledge.com/Capitalism-Socialism-and-Democracy/Schumpeter/p/book/9780415107624>
20. Securities and Exchange Commission (U.S.). (2024, May 21). Statement on upcoming implementation of T+1 settlement. <https://www.sec.gov/>
21. SIFMA. (2025). Capital markets fact book. New York: Securities Industry and Financial Markets Association. <https://www.sifma.org/>
22. Smith, A. (1994). An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. (Original work published 1776). New York: Modern Library. <https://www.gutenberg.org/ebooks/3300>
23. Stiglitz, J. E. (2019). People, power, and profits: Progressive capitalism for an age of discontent. New York: W. W. Norton & Company.
24. The World Federation of Exchanges (WFE). (2025, February 10). FY 2024 market highlights. London: WFE. <https://www.world-exchanges.org/>
25. Varian, H. R. (2010). Intermediate microeconomics: A modern approach (8th ed.). New York: W. W. Norton & Company. <https://wnorton.com/books/9780393934243>
26. World Bank. (2020). Global financial development report 2020: Bank regulation and supervision a decade after the global financial crisis. Washington, DC: World Bank. <https://www.worldbank.org/en/publication/gfdr>

27. World Bank. (2022). Global financial development report 2022: Financial markets and institutions. Washington, DC: World Bank. <https://www.worldbank.org/en/publication/gfdr>
28. World Economic Forum (WEF). (2024). Global competitiveness report 2024. Geneva: World Economic Forum. <https://www.weforum.org/reports>
29. World Economic Forum. (2024, January 10). The Global Risks Report 2024. Geneva: World Economic Forum. Retrieved from <https://www.weforum.org/publications/global-risks-report-2024>

ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN KAZAKHSTAN

D.R. TURAROV ¹
G.T. MYNZHANOVA ²
S. MAKHSUTOVA ³

Abstract

The analysis of the development of small and medium-sized enterprises (SMEs) in Kazakhstan is becoming particularly relevant in the context of the transformation of the national economy and the need to ensure its sustainable growth. SMEs play a key role in generating employment, increasing competitiveness, and developing the regional economy. However, this sector continues to face a number of systemic challenges, including limited access to finance, a high administrative burden, an unstable regulatory framework, and a shortage of qualified personnel.

The purpose of this study is to comprehensively analyze the current state of SMEs in the Republic of Kazakhstan, identify key barriers to their growth, and develop recommendations for improving government support and management mechanisms.

The results of the study show that the majority of SMEs are represented by individual entrepreneurs, and activity is unevenly distributed across regions. Analyzing the shortcomings in the management of SMEs in Kazakhstan, it is necessary to find ways to improve the development of SMEs

The scientific novelty of the study lies in a systematic approach to the analysis of factors limiting the development of SMEs, as well as in the formulation of specific measures to create a favorable business environment. The practical significance of the work lies in providing an analytical framework for the development of effective government policy in the field of support for small and medium-sized businesses, which in the future may contribute to increasing economic sustainability and inclusive growth in Kazakhstan.

Keywords: SMEs, economic development, employment, support for SMEs

Introduction

The development of small and medium-sized enterprises (SMEs) is one of the key factors for the long-term sustainability and diversification of Kazakhstan's economy. The contribution of SMEs is manifested not only through the formation of gross value added and employment, but also through increasing the competitiveness of local markets, stimulating innovation, expanding the tax base and mitigating socio-economic imbalances between regions. In recent years, official statistical monitoring has documented a steady increase in the role of SMEs in the country's economy and employment, which is consistent with government policy goals for the transition to a more inclusive and technological growth model. At the same time, there remain interregional differences in the "intensity" of SMEs and the quality of entrepreneurial ecosystems, as well as structural constraints — a high share of trade in the sector

¹ Senior Lecturer, Candidate of Economic Sciences, Al-Farabi Kazakh University, Kazakhstan, Almaty <http://orcid.org/0000-0003-3345-8061>

² Assoc. Prof, PhD, Al-Farabi Kazakh University, Kazakhstan, Almaty <https://orcid.org/0000-0002-0322-3619>

³ Master of Economics, Al-Farabi Kazakh University <https://orcid.org/0009-0008-4276-032>

structure, limited access to long-term finance, and heterogeneous digital maturity of business and infrastructure.

1. Literary Review

The classic cross-country work by Beck-Demirgüç Kunt-Levine showed a positive association between the "weight" of SMEs in the economy and GDP growth, but causality has not been proven (the relationship weakens with strict control of endogeneity). SMEs grow "together" with the economy, rather than always "dragging" it on their own. (Thorsten Beck, Asli Demircuc-Kunt & Ross Levine , 2005)

The "small vs. young": after age is taken into account, the "small size → higher employment growth" relationship disappears; startups and young firms make the greatest contribution. This result was shown for the USA (Haltiwanger-Jarmin-Miranda) and confirmed for a large pool of developing countries (Ayyagari-Demirgüç Kunt-Maksimovic). The practical conclusion is that it is important for politicians to grow the population and survival rate of young firms, and not just "smallness" as such. (John C. Haltiwanger & Ron S. Jarmin & Javier Miranda, 2010)

According to the World Bank's corporate surveys, the share of credit-constrained companies remains significant; this correlates with the worst sales and investment figures. Microcredit has moderate/small effects on profit and employment on average (meta-analysis of 7 RCTs: the result is statistically distinguishable from zero, but small and heterogeneous). In practice, credit guarantees are becoming more important — a standard tool for "unpacking" bank loans for SMEs (there are international CGS design principles: independence, adequate capital, risk sharing, monitoring and evaluation). In 2022-2024. Against the background of tightening interest rates, the cost of borrowing for SMEs has increased; many guarantee schemes have become more targeted. (How Prevalent Are Credit-Constrained Firms in the Formal Private Sector? Global Indicators Group & Middle East and North Africa Region June 2023)

Management practices and "managerial capital". Gaps in structured management practices are an important source of performance differences. A field experiment by Bloom et al. In Indian factories, he showed that the implementation of TQM/operational management practices increases productivity by ~17% in the first year, with partial sustainability of effects after 9 years. Training programs for small businesses produce average effects of the order of +5-10% to sales and profits (meta estimates), but the results are heterogeneous and often statistically "narrow" in small samples. (Mckenzie,David J., 2020)

Globally, about 61% of the employed work in the informal economy, which limits access to finance, markets, and rights protection, while reducing incentives for SMEs to invest and grow. Formalization policies (digital payments, simple modes, e public services) are seen as the key to "pulling" micro and small firms into the formal sector. (International Labor Office, 2018)

During the pandemic, 30-60% of SMEs increased their use of digital technologies; the effects persist, but digital inequality within the SME group is growing (the gap in skills, cyber risks and access to data). In 2024-2025, regulators and donors are discussing "feasible" sustainability reporting (ESG) for SMEs so that requirements do not hinder access to finance. (Lucia Cusmano. 2024)

Current OECD reviews indicate that SMEs have limited participation in global supply chains, and networks, data, technology, and skills are critical for engagement. A separate branch of the literature, born global/INVs— highlights the role of networks and knowledge as accelerators of early internationalization; systematic reviews from 2021-2024 summarize these drivers and their contextual limitations. (OECD, 2023)

Thus, the literature review shows that SMEs are a key element of sustainable development, but their potential has not yet been fully realized in Kazakhstan. Further growth requires a combination of government support, institutional reforms, and active adoption of digital technologies.

2. Materials and Methods

As part of the analysis of SME development, an integrated approach was used, combining both quantitative and qualitative research methods. The information base is based on official statistical data provided by authorized government agencies, including the Bureau of National Statistics, the Ministry of National Economy, the Damu Foundation, as well as analytical reports from international organizations such as the World Bank, the EBRD and the OECD.

Additionally, the results of opinion polls, interviews and questionnaires conducted among existing entrepreneurs in various regions of the country were taken into account. This allowed us to get an idea of the real situation "on the ground", assess the barriers faced by SMEs, and identify regional peculiarities of the business environment.

The methodological tools of the research included:

- A comparative analysis that allows you to compare the dynamics of SME development in different industries and regions;
- SWOT analysis aimed at identifying strengths and weaknesses, as well as opportunities and threats faced by the sector;
- PEST analysis is aimed at identifying key factors affecting the development of SMEs.
- Expert assessments based on the opinions of experts in the fields of economics, law, finance and management, which made it possible to take into account a professional view of the effectiveness of existing support mechanisms.

The use of these methods provided a comprehensive and balanced approach to research, allowing not only to identify current trends, but also to formulate practical recommendations for improving the institutional, financial and legal infrastructure of SMEs. This approach contributes to a deeper understanding of the processes taking place in the entrepreneurial ecosystem of Kazakhstan, and serves as the basis for developing effective strategies for its development.

3. The Main Provisions

Small and medium-sized enterprises are one of the key engines of Kazakhstan's socio-economic development, playing an important role in providing employment, stimulating innovation and strengthening national production potential. The participation of SMEs in the formation of gross domestic product, the expansion of the tax base and the diversification of the economy underlines their importance in achieving the country's strategic goals.

The analysis of quantitative and qualitative indicators of SME activity made it possible to give an objective assessment of the current state of the sector. There is a positive growth trend in the number of registered entrepreneurs, especially in the service sector, trade and agriculture. At the same time, the contribution of SMEs to GDP still remains below the targets, indicating continued potential for development.

The strengths of the sector are the high flexibility of enterprises, the ability to quickly adapt to changes in the market environment, as well as active government support, including financial instruments, educational programs, and digital solutions. The growing interest of young people in entrepreneurship is also significant, especially in urban agglomerations.

At the same time, a number of persistent problems have been identified that hinder the effective development of the entrepreneurial ecosystem. Among them are limited access to long—term and inexpensive financing, insufficient legal and institutional stability, as well as uneven regional development, with most of the resources and opportunities concentrated in large cities. In addition, small businesses often face administrative barriers, a high tax burden, and limited access to skilled labor. (Ashimova, J.R., 2025)

Sociological studies have shown that a significant proportion of entrepreneurs experience difficulties in interacting with government agencies, especially at the regional level. Businesses also point to low awareness of support measures and difficulty in obtaining them. This indicates the need to increase the transparency and effectiveness of state support mechanisms.

The digitalization of SMEs remains an urgent area — the introduction of modern IT solutions, the transition to electronic platforms and the development of e-commerce. This is especially important in the context of global transformations and changing consumer behavior. Improving digital literacy and infrastructure development are also priorities to enhance the sector's competitiveness.(The e-commerce market in Kazakhstan, 2025)

Thus, the results of the analysis emphasize the need for an integrated approach to the development of the SME ecosystem, including institutional reforms, improvement of educational and financial instruments, as well as increased coordination between government, business and society. Only by creating a sustainable and inclusive business environment is it possible to ensure the qualitative growth of the sector and its contribution to the long-term economic sustainability of Kazakhstan.

4. Results and Discussions

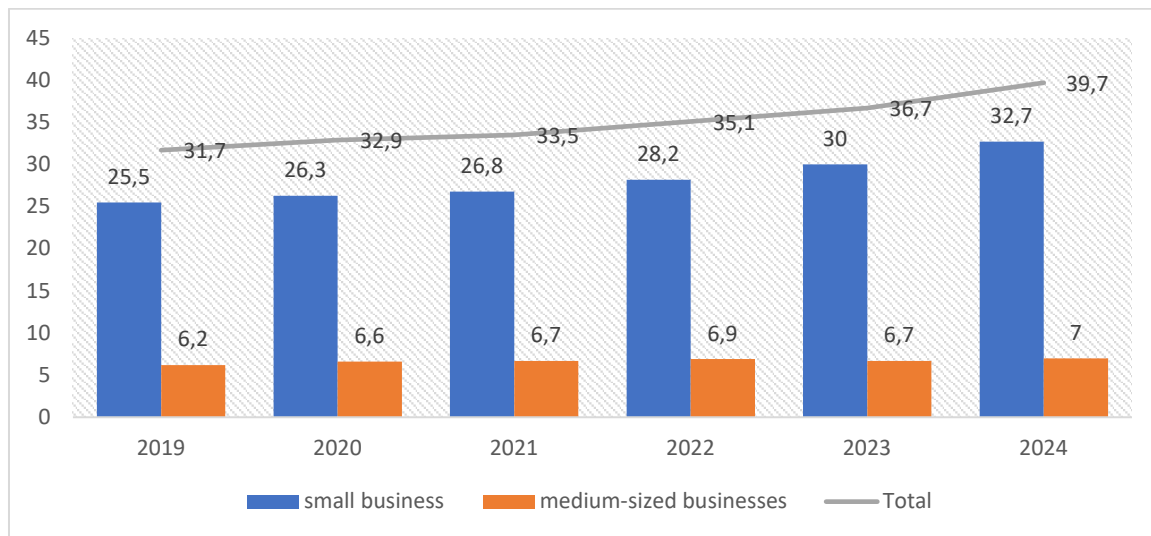
Small and medium-sized enterprises represent the most important segment of the economy of Kazakhstan, which has a significant impact on the socio-economic development of the country. The state of this sector directly depends on the dynamics of the number of subjects, the structure of entrepreneurial activity, as well as on the impact of various institutional, infrastructural and market factors.

Statistical information on the development of small and medium-sized businesses provides data that allows us to assess the current state of the business environment through the prism of various statistical indicators. These data provide an opportunity to see key trends, identify strengths and weaknesses in the economy, and track growth dynamics and changes in the business sector.

A key indicator of the development of entrepreneurship is the increase in its share in the economy. The National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2029 aims to increase the share of gross value added of small and medium-sized enterprises in gross domestic product (GDP) from 36.7% (in 2023) to 39.5% by 2029.

According to the Bureau of National Statistics (BNS), in 2023, the share of SMEs in GDP was 36.7%, up 3.9 percentage points from the previous year. Over the past five years, this indicator has increased by 5 percentage points.

The main contribution to the indicator is still made by small businesses, whose share in GDP was 30% in 2023. The share of medium-sized enterprises remains stable at 6-7% and reached 6.7% in 2023. (Bureau of National Statistics)

Figure 1. Share of SMEs in GDP for 2019-2024, %

Source: calculated according to the National Tax Service

Over the past five years, the contribution of small businesses to the country's economy has increased by 4.5 percentage points, while the contribution of medium-sized businesses has increased by only 0.5 percentage points.

The share of SMEs in GDP for the first half of 2024 in the republic amounted to 38.2% and increased by 1.8 percentage points compared to the corresponding period last year. By category, the share of small businesses is 31%, and the share of medium-sized businesses is 7.2%.

When compared with other countries that have gone through a similar transition from a planned to a market economy, this figure reaches 51% in Poland and 55% in the Czech Republic.

Regionally, the best indicators of SME development in 2023 are observed in cities of national significance: Astana (60.3% of GRP), Almaty (58.1%) and in the Almaty region (45.1%).

The lowest contribution of SMEs to GRP is noted in the regions of Ulytau (5.1%), Abai (18%) and Kyzylorda region (19.9%).

An alternative indicator of the contribution to the country's economy can be considered the share of SMEs in tax revenues. According to the State Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the SRC), the share of SMEs in tax revenues in 2023 reached 21.8%, which is the highest in the last three years. If we consider the indicator in the breakdown of SMEs, then small businesses generated 9.5% of tax revenues, while medium-sized enterprises generated 13%.

In general, over the past five years, about 70-75% of tax revenues have been accounted for by large businesses, thereby preserving their primary contribution to the country's economy. At the same time, it should be borne in mind that until 2023, micro and small businesses were exempt from income taxes (CPI, IPN).

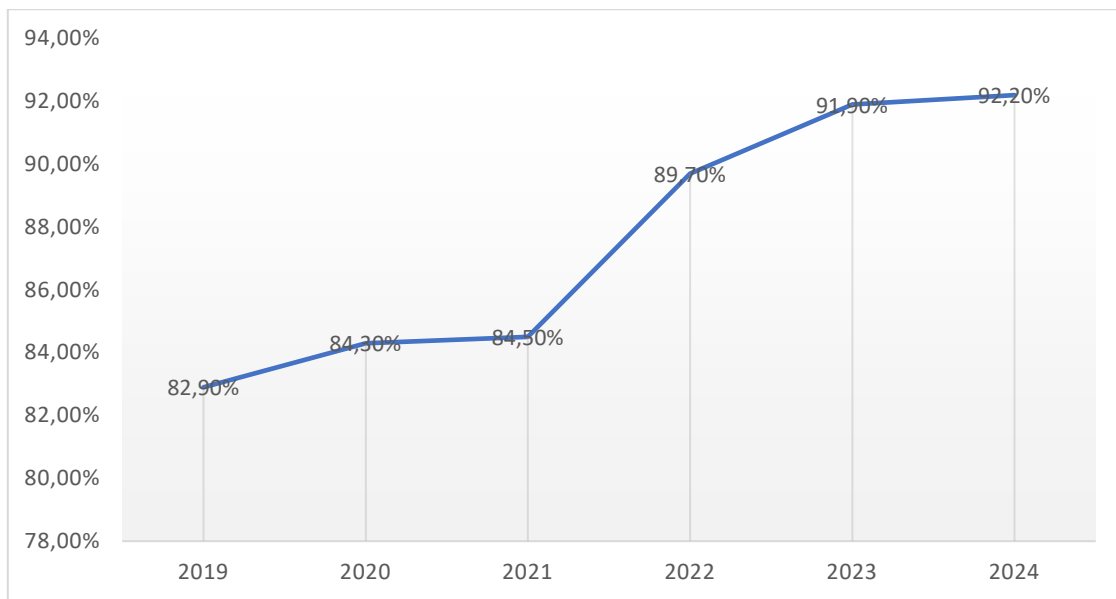
Table 1. Dynamics of tax revenues of enterprises, billion tenge

	2019	2020	2021	2022	2023
Total	12053,7	9962,2	13329,5	21241,7	20380,9
Large	8996,5	6842,4	9507,3	16062,1	15931,9
Middle	1316,4	1382,1	1707,4	2187,1	2509,3
Small	904	876	988,1	1303,9	1939,7
Share of SMEs	18,40%	22,70%	20,20%	16,40%	21,80%

Source: State Revenue Committee of the Republic of Kazakhstan

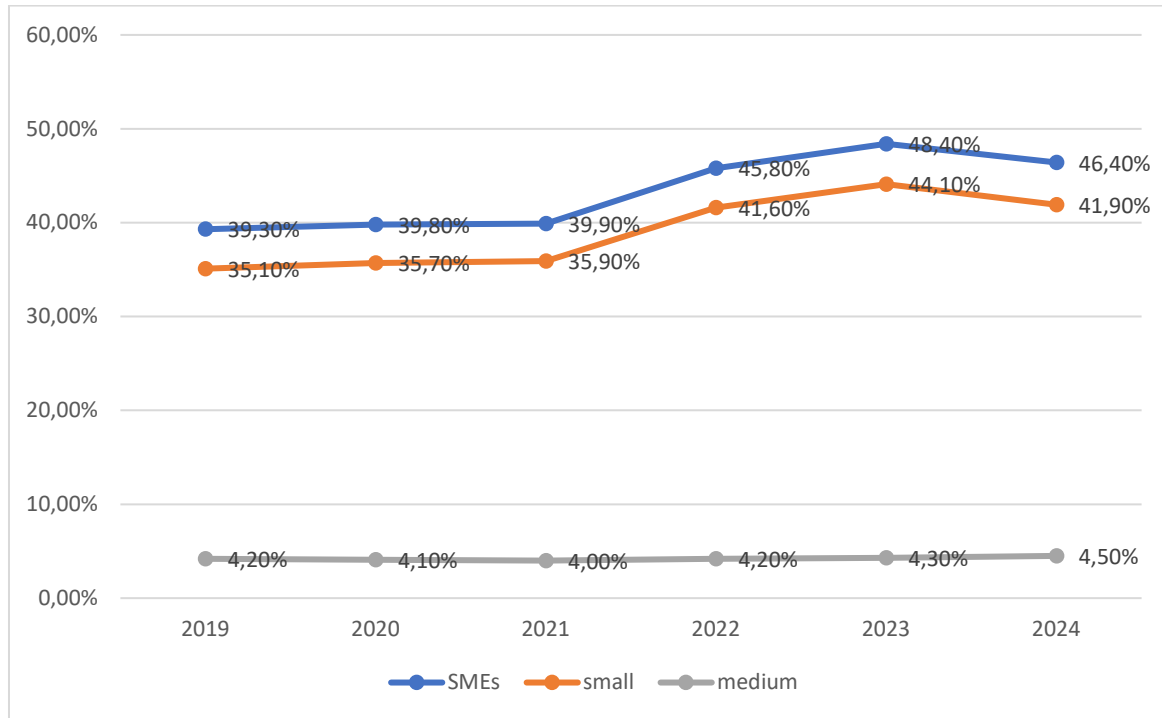
The SME activity indicator, reflecting the ratio of operating and registered enterprises, demonstrates the viability of the sector and its ability to adapt to economic conditions.

By the end of 2023, the level of SME activity was 91.3%, which is the highest indicator of activity over the last five years. Compared to 2022, the activity level increased by 2.2%. It should be emphasized that the activity of medium-sized businesses is 5.3 percentage points higher than that of small businesses.

Figure 2. The level of SME activity for 2019-2024, %

Source: calculated according to the National Tax Service

Calculation method: the ratio of the number of active SMEs to registered SMEs. The indicator, which estimates the share of small and medium-sized enterprises in the employment structure, illustrates the scale of this sector and its importance in the economy of Kazakhstan. We believe that without creating a critical mass of human capital in SMEs, further increasing its share in the economy may be problematic.

Figure 3. Employment in SMEs, %

Source: Bureau of National Statistics Agencies for Strategic

In 2023, employment in the SME sector reached a record high and accounted for 48.4% of the total employment of the population. Compared to the previous period, the increase was 2.6% (small +2.5%, medium +0.1%).

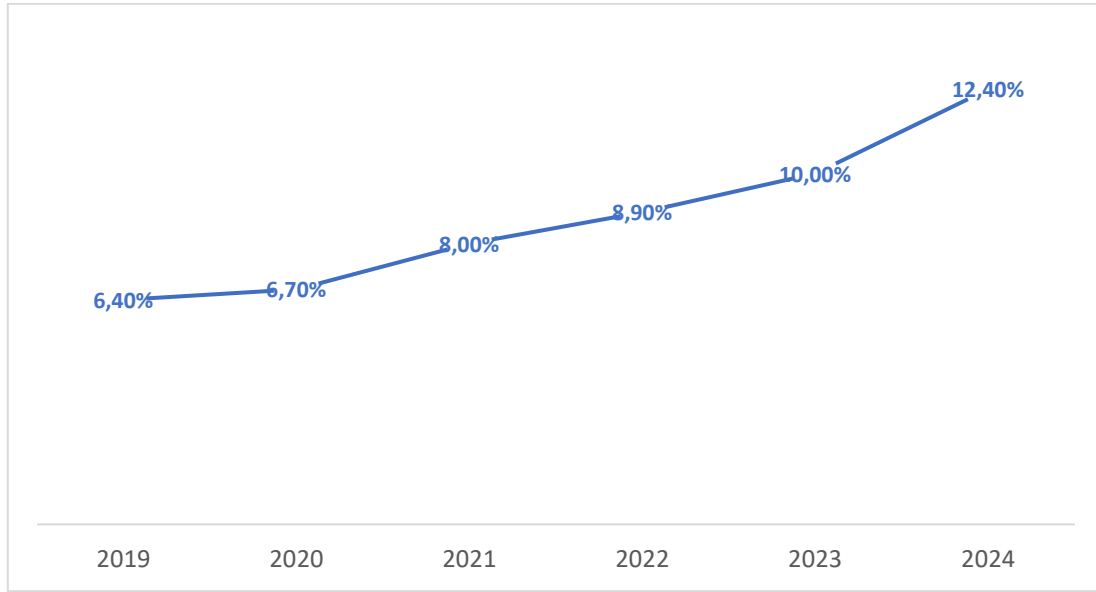
For comparison, the average employment rate in SMEs in the EU countries is 64%, and in the OECD countries – 60%.

It is worth noting that the redistribution of employment between individual entrepreneurs (+130.2 thousand) and small business entities (+120.3 thousand) continues within the SME segment. (Report on the Atameken, 2025)

The labor productivity indicator is of great importance for an in-depth assessment of transformations in the SME sector, as it reflects the level of added value generated by each employee.

In 2023, labor productivity in SMEs (by calculation) amounted to 10 million tenge per person, which is 12.8% higher than in the previous year.

In general, over the past five years, labor productivity in SMEs has increased 1.5 times.

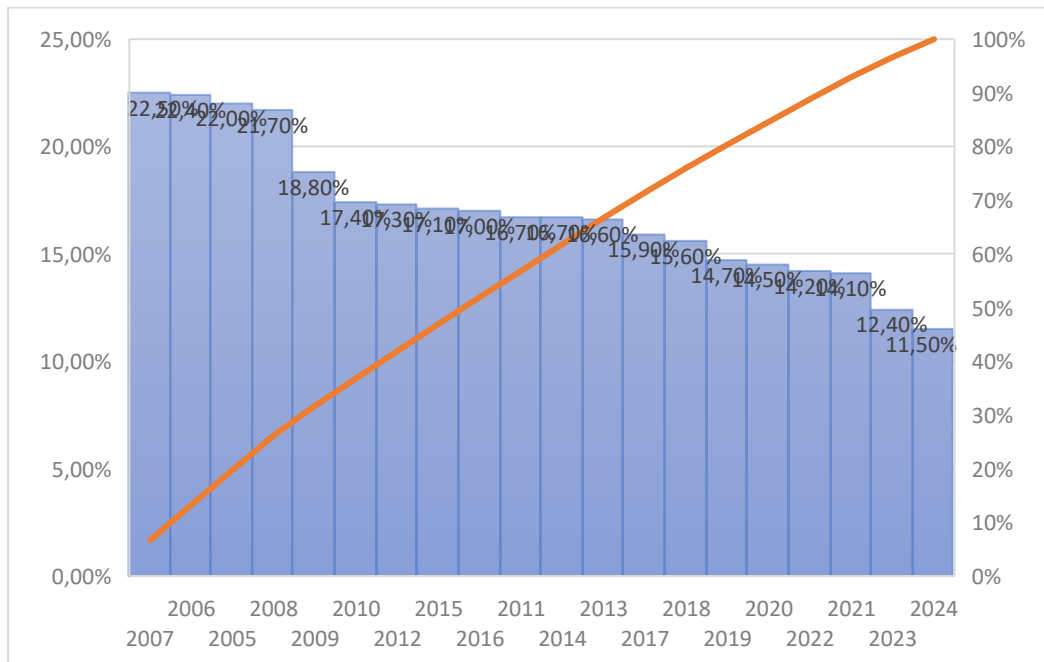
Figure 4. Labor productivity in SMEs, million tenge

Source: calculated according to Bureau of National Statistics Agencies for Strategic data

Calculation method: the ratio of gross value added of SMEs to the number of employees in the subjects of SMEs

As the sixth indicator for assessing the business climate, it is proposed to use the volume of investments measured by gross fixed capital formation (hereinafter referred to as GOC) in relation to GDP, which allows for a comparative analysis with international data.

In nominal terms, investments have steadily increased from 2.1 trillion tenge in 2005 to 31.7 trillion tenge in 2023. However, their ratio to GDP dramatically changes the picture. The investment-to-GDP ratio has dropped sharply from 28-30% in 2005-2009 to 22-23% in 2021-2022. Despite the growth of this indicator to 26% in 2023, the share of VNOC in GDP still does not reach the values typical for 2005-2009.

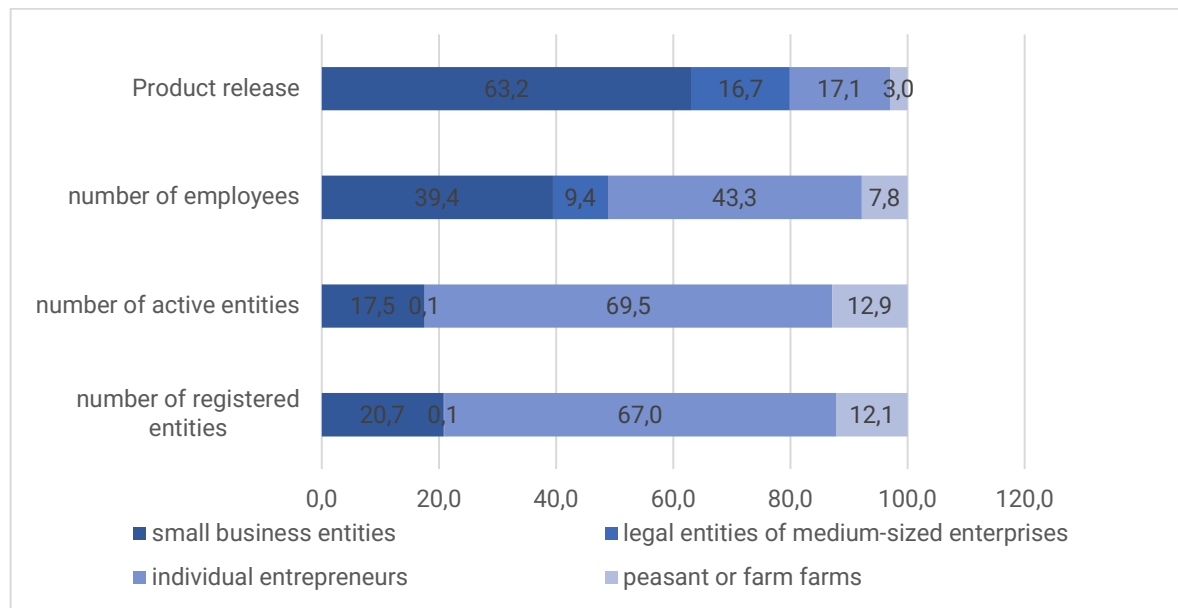
Figure 5. The share of gross fixed capital accumulation in GDP for 2005-2024, %

Source: Report on the Atameken (2025)

It is obvious that businesses are not confident enough in future economic plans and a stable investment climate, so investments in fixed assets remain moderate.

The average value of gross fixed capital accumulation to GDP among fast-growing countries similar to Kazakhstan in terms of economic development is 30%. In particular, in sanctioned Iran, this figure is 27%, in Uzbekistan – 35%, in Turkey – 32%, and in Panama – 30%. (Report on the state of development, 2023)

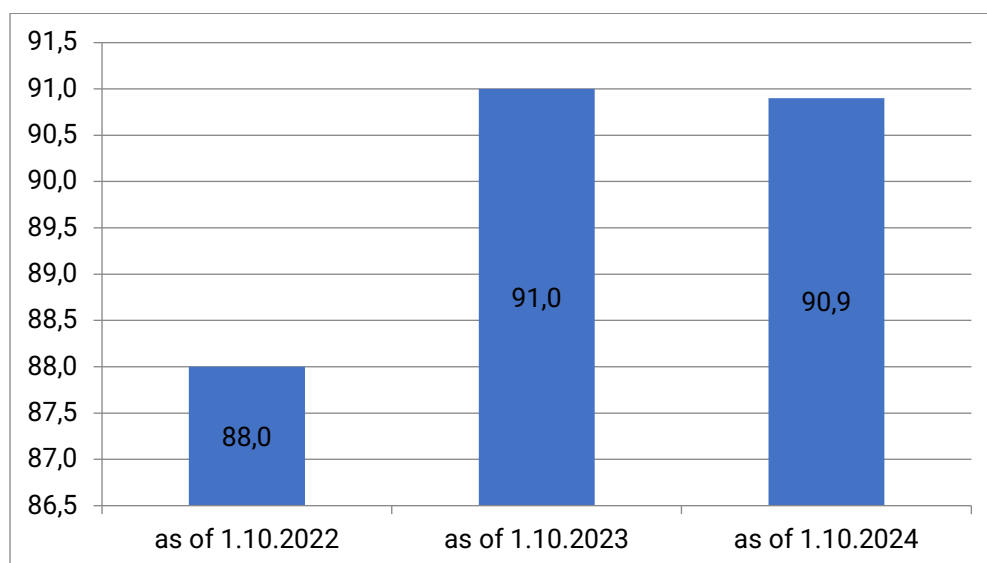
Summing up, statistical information certainly provides important signals about the development and problems in the small and medium-sized business sector, allowing you to track key trends and identify structural changes. However, an integrated approach is needed to fully and comprehensively assess the current state of SMEs in the country. In addition to statistical data, it is important to take into account the results of business surveys, which provide a more detailed picture of the real problems and needs of the business. It is also necessary to use an international assessment of entrepreneurship development through various ratings, such as the Global Entrepreneurship Monitoring Rating (GEM) and the World Competitiveness Rating (IMD), which allow comparing Kazakhstan's position with other countries and identifying areas for improvement. (GEM 2024/2025)

Figure 6. The structure of the main performance indicators of SMEs in 2024, %

Source: Bureau of National Statistics Agencies for Strategic

According to statistics for 2024, the bulk of the business sector consists of individual entrepreneurs — 69.7% of the total number of SMEs. Small enterprises registered as legal entities account for 17.5%, while farms account for 12.6%. The share of medium—sized enterprises remains insignificant - only 0.2%, which indicates the lack of formation of a full-fledged middle management in the country's business ecosystem.

This ratio is explained by a number of reasons: the simplicity of opening and running an individual business, the availability of simplified registration and taxation procedures, as well as minimal initial investments. However, the prevalence of microbusiness limits the potential for scaling and innovation. The absence of a strong medium-sized business segment can negatively affect sustainable economic growth, reducing the production and export capacity of the private sector.

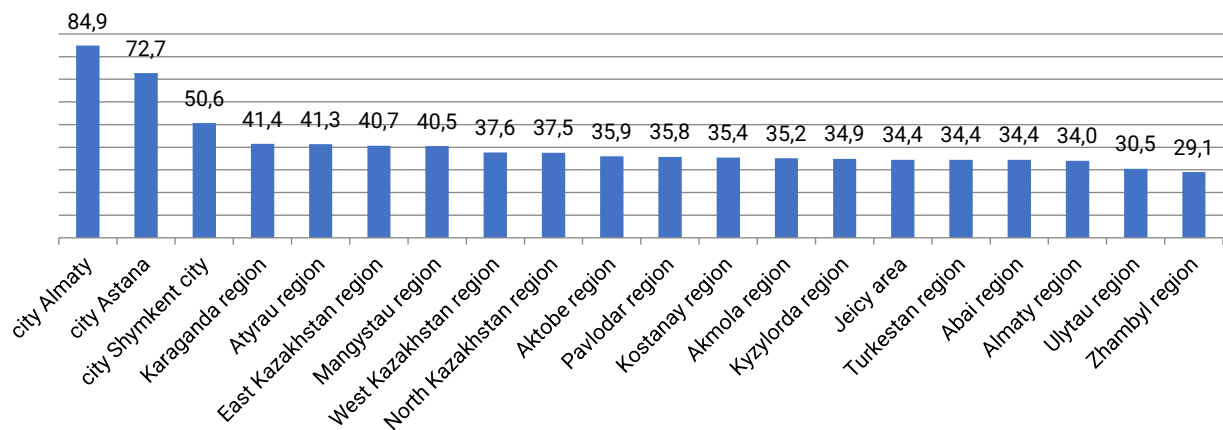
Figure 7: The share of active in the total number of registered SMEs

Source: Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan

The level of business activity in the SME sector as a whole shows a positive trend. Thus, the share of operating enterprises in the total number of registered entities amounted to 91.6% in 2024, which is 0.3 percentage points higher than the same period last year. The highest rates are observed in the Turkestan region (96.6%), Kyzylorda (95.5%) and Almaty (94.5%) regions, where favorable climatic and socio-economic conditions promote the development of private initiative. The smallest share was recorded in Astana (88.2%).

At the same time, in the capital, Astana, the activity of entrepreneurs is lower (88%). This may be due to high barriers to entry, competition, a shortage of available commercial space, and stricter regulatory requirements. These factors are especially sensitive for start-ups and small businesses, which reduces their survival rate in megacities.

Figure 8 : Share of the number of people employed in SMEs in the economically active population for 2024

Source: Halyk Research (2025)

The SME sector provides employment for 45.8% of the economically active population of the country, which confirms its important role in providing jobs and reducing unemployment. In megacities such as Almaty and Astana, the contribution of SMEs to employment is particularly noticeable. At the same time, in remote and rural regions, for example, in Zhambyl region, the level of involvement of the population in entrepreneurial activity remains low. This is due to limited infrastructure, weak investment climate, low purchasing power and insufficient development of entrepreneurial culture. Comprehensive measures aimed at supporting SMEs in remote and underdeveloped areas are needed to balance the regional imbalance.

The sectoral specialization of SMEs in Kazakhstan remains limited — the largest number of entities are concentrated in the wholesale and retail trade. The popularity of this area is explained by the relatively low entry threshold, rapid capital turnover and steady consumer demand. However, this concentration in trade hinders the development of other, more capital-intensive and technological industries, such as industry, information technology and agriculture. In the long term, this may lead to structural imbalances in the economy, a decrease in the innovative potential and vulnerability of SMEs to external economic shocks.

The largest share of the number of subjects, the number of employees and output prevails in the Wholesale and retail trade industry.

The results show that despite the positive dynamics and government efforts to support entrepreneurship, the SME ecosystem in Kazakhstan remains unbalanced and sensitive to a number of risks. The main areas for improvement remain: stimulating the growth of medium-sized businesses, developing sectoral and regional diversity, supporting employment in remote

areas, as well as focusing on innovation and digitalization. Only with a systematic approach and an active dialogue between the state and the business community can a favorable environment be created for the sustainable growth of SMEs and an increase in their contribution to the development of the national economy.

5. Results

Despite significant efforts on the part of the government to create a favorable environment for the development of small and medium-sized enterprises, in Kazakhstan this sector continues to face a number of systemic and institutional barriers that have a significant impact on its sustainability, efficiency and growth potential. The key issues include the following:

1. Limited access to financing	Difficult access to financial resources remains one of the most serious constraints for SMEs. Banking institutions place high demands on collateral and credit history, which makes it almost impossible for aspiring entrepreneurs to obtain borrowed funds. In addition, loan rates for SMEs are often higher than for large companies, which reduces the attractiveness of investments in business expansion. The lack of development of alternative financing tools — venture capital, crowdfunding, microfinance — also limits the opportunities for innovative development of the sector.
2. Excessive administrative regulation and bureaucracy	The difficulties associated with registering a business, obtaining permits, and maintaining tax and accounting records continue to create significant administrative pressure on entrepreneurs. Frequent changes in legislation, ambiguity in the interpretation of norms and the lack of unified digital platforms lead to increased transaction costs. For novice entrepreneurs, these factors become a serious barrier at the stage of entering the market.
3. Shortage of qualified personnel	The lack of trained professionals with modern professional skills, especially in remote and rural regions, hinders the development of SMEs. Companies face difficulties in hiring technical specialists, IT experts, middle managers and marketers. The lack of systemic interaction between business and educational institutions exacerbates the personnel problem, hindering the formation of sustainable entrepreneurial potential.
4. Increased market competition	Small and medium-sized enterprises face fierce competition both within and outside the country. Limited resources, insufficient product diversification, weak branding, and low levels of digitalization make SMEs less resilient in the face of external economic shocks such as currency fluctuations, changing export markets, or rising raw material costs. Enterprises operating in a single-industry structure are particularly vulnerable.
5. Information isolation and lack of consulting support	Many SMEs do not have timely and reliable information about government support programs, subsidy opportunities, tax benefits, and innovative solutions. Lack of access to consulting services, business incubators, and educational platforms reduces awareness and limits opportunities to improve operational efficiency, enter new markets, and implement modern management approaches.
6. Underdeveloped business infrastructure in the regions	In a number of regions of Kazakhstan, there is a lack of modern infrastructure, from logistics hubs and industrial zones to business centers and service sites. This limits the opportunities for launching production projects and conducting sustainable economic activities outside major cities. Poor transport connectivity and low digital accessibility further constrain the development of rural and regional entrepreneurship.

Thus, in order to build an effective and competitive ecosystem of SMEs in Kazakhstan, it is necessary to overcome systemic barriers and create conditions conducive to the long-term development of entrepreneurial activity. An integrated approach should include:

- simplification of access to financial instruments;

- reducing the administrative burden;
- Development of human resources through educational programs and cooperation with universities;
- stimulating digitalization and technological transformation of business;
- Ensuring equal access to infrastructure and information in all regions.

The implementation of these steps will not only strengthen the sustainability of small and medium-sized enterprises, but also increase their contribution to economic diversification and sustainable growth in the country.

The development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan is shaped by a complex of macro- and microeconomic, institutional, technological and socio-cultural factors. Taking these variables into account is an important prerequisite for building a sustainable business ecosystem that can adapt to internal and external challenges. The main ones are presented below:

1. Economic instability and macroeconomic risks

One of the key factors hindering the sustainable development of SMEs is the unstable macroeconomic environment. Rising inflation, currency fluctuations, a drop in the purchasing power of the population and a decrease in investment activity create a high level of uncertainty. This complicates long-term strategic planning and limits investments in business modernization and expansion, especially among small businesses with limited access to reserves.

In addition, Kazakhstan's economy's dependence on commodity exports increases the sensitivity of SMEs to global market shocks, especially in sectors related to logistics, imports, and production chains.

2. The impact of government policy and regulatory framework

Government policy and the regulatory environment have a direct impact on the business activity of entrepreneurs. Changes in tax legislation, tariff policy, the system of state support and administrative regulation can both stimulate and slow down the development of SMEs.

The existence of programs such as the Business Roadmap, the National Entrepreneurship Development Project and Business Zhol Kartasy demonstrates the government's commitment to supporting the sector. However, the instability of the legal environment, frequent reforms, difficult access to support measures, as well as insufficient implementation at the local level remain problematic areas.

3. Infrastructure support

The development and accessibility of basic and entrepreneurial infrastructure is one of the crucial factors for the effective functioning of SMEs. In cities and economically active regions, infrastructure conditions (roads, warehouses, logistics, Internet access) are relatively developed. However, in rural and remote areas, there remains a shortage of transport and communication infrastructure, which limits the opportunities for business scaling, especially in the field of production and services.

Access to industrial parks, technology parks, business incubators and business service centers, which are underdeveloped in some regions, is also an important element.

4. Technological change and digitalization

Digital transformation opens up new horizons for the development of SMEs, allowing them to reduce costs, expand sales markets and increase operational efficiency. However, the

introduction of new technologies requires significant financial investments and relevant competencies, which can be difficult for small businesses.

The insufficient level of digital literacy of entrepreneurs, limited access to modern software and IT solutions, especially in the regions, prevent the widespread spread of innovative approaches in business. At the same time, enterprises that have successfully integrated digital tools (CRM, online trading, analytics) are showing higher growth rates.

5. Socio-cultural attitudes and business climate

The formation of a sustainable ecosystem of SMEs is impossible without a favorable social background. The level of trust in entrepreneurship, the perception of business as a worthy life strategy, public support for private initiative, and willingness to take risks directly affect the number of small businesses being created and their motivation to develop.

In some regions of Kazakhstan, there is a low level of entrepreneurial activity, especially among young people, which may be due to the lack of mentoring and role models, as well as limited opportunities to start a business.

A comprehensive understanding of the factors influencing the development of SMEs makes it possible to more accurately build a government strategy to support the sector. The sustainability of the entrepreneurial ecosystem in Kazakhstan requires:

- Stable and predictable macroeconomic environment;
- Simplified and consistent regulation;
- Equal access to infrastructure and digital technologies;
- Active development of human capital and entrepreneurial culture.

In the context of global economic transformation, the priority should be to create a flexible, adaptive and inclusive ecosystem focused on innovation, growth and sustainability of small and medium-sized businesses.

An analysis of the current situation in the SME sector allows us to summarize key strengths and weaknesses, as well as external opportunities and threats that affect the development of the entrepreneurial ecosystem. The SWOT analysis below contributes to a comprehensive understanding of the strategic guidelines and potential risks for the sector.

Table 2. SWOT analysis of the state of small and medium-sized enterprises in Kazakhstan

Strengths	Opportunities
The high proportion of individual entrepreneurs (69.7%) ensures prompt decision-making, adaptability to changes in market conditions, and low administrative costs. This structure makes it possible to effectively respond to short-term challenges and take advantage of simplified regulation.	Expanding government support measures, including grant financing, subsidizing loan interest rates, and tax breaks, can be a powerful incentive for business growth.
The growth in the share of operating SMEs (91.6%) indicates a positive trend in the field of entrepreneurship and a steady interest in business activities among the population.	The active introduction of digital technologies and automation of business processes open up new horizons for increasing productivity and reducing transaction costs, especially in the context of remote work and online trading.
Significant employment in the SME sector (45.8%) demonstrates the important role of small and medium-sized businesses in providing jobs,	Entering foreign markets and participating in international cooperation through government programs (for example, QazTrade,

especially in conditions of insufficient development of large businesses in certain regions.	KazakhExport) and integration initiatives (EU, EAEU, China) expands export potential and promotes the growth of innovation activity.
Weaknesses	Threats
The low share of medium-sized businesses (only 0.2% in the number of legal entities and 7.2% in terms of contribution to the economy) indicates a weak ability of enterprises to scale, integrate into production chains and attract external capital.	Macroeconomic instability, including inflationary fluctuations, rising resource prices, and unstable exchange rates, can negatively affect the profitability and sustainability of small businesses.
Infrastructure constraints, especially in rural areas and remote regions, reduce logistical efficiency, increase costs, and constrain the development of new industries.	The intensification of the competitive environment, both in the domestic market (due to the strengthening of the positions of network companies) and externally (in the context of the SDGs), increases the risks of bankruptcy and displacement of SMEs.
The shortage of qualified personnel, especially in the field of digital transformation, management and marketing, limits the competitiveness of SMEs and slows down modernization processes.	Frequent changes in the legislative and tax framework, as well as legal uncertainty, complicate strategic planning and increase regulatory risks.
Note: compiled by the authors	

The SWOT analysis confirms that SMEs in Kazakhstan have significant potential for further growth, but the realization of this potential requires an integrated approach. It is necessary not only to strengthen institutional support and expand access to infrastructure and finance, but also to create a favorable regulatory and tax environment. Additionally, it is important to stimulate the development of medium-sized businesses as a link between small businesses and large industrial structures, as well as to form a talent pool with a focus on the digital economy and sustainable development.

PEST analysis is a strategic analysis tool that allows you to identify key political, economic, social and technological factors affecting the development of small and medium-sized businesses. In Kazakhstan, understanding these factors is especially important for assessing the current state of the business environment and shaping areas for further business support.

Table 2: PEST analysis of small and medium-sized enterprises in the Republic of Kazakhstan

Category	Key factors	Comment
Political	Government support for SMEs – measures are being implemented in the form of tax incentives, subsidies, grants and development programs.	Despite the support, there is a gap between the policies and their implementation. Obtaining subsidies and accessing programs are often complicated due to excessive bureaucracy.
	Legislative initiatives include the introduction of business facilitation programs.	Frequent changes in the regulatory framework, the complexity of registration and licensing procedures create an additional burden on entrepreneurs, especially in the regions.

	Political stability has a generally positive effect on the business climate.	However, there are still risks associated with corruption, the weakness of the judicial system and insufficient protection of the rights of entrepreneurs.
Economic	The structure of SMEs is dominated by individual entrepreneurs (about 69%).	This structure indicates a low degree of diversification and limited business scaling opportunities. The lack of medium-sized businesses limits the economic sustainability of the sector.
	Financing is limited access to borrowed resources.	High interest rates, collateral requirements, insufficient financial literacy, and poor dissemination of information on support measures create barriers to SME growth.
	Impact on employment – SMEs provide employment for about 44.3% of the economically active population.	The sector plays a key role in creating jobs, especially in cities, but its sustainability depends on the level of government and institutional support.
Social	Attitude to entrepreneurship – entrepreneurship is gaining popularity, especially among young people.	However, the culture of entrepreneurship is still being formed. The risk of rejection of mistakes, lack of mentoring and lack of systemic support hinder the development of entrepreneurial initiative.
	Staff qualifications – low level of professional training.	The demand for specialists in management, marketing, digitalization and finance does not match the current supply, especially in rural and remote areas.
	Social protection of entrepreneurs remains insufficient.	The lack of effective social support mechanisms (pension savings, insurance, legal protection) leads to a low level of confidence in entrepreneurship as a sustainable type of employment.
Technological	Digitalization and innovation – Kazakhstan is taking steps to introduce digital solutions into the economy.	However, many SMEs do not have the necessary IT resources or competencies to automate and digitalize processes. The development of digital literacy and technology subsidies is required.
	Access to technology is limited due to the high cost.	Small companies have difficulty acquiring hardware and software. In addition, access to modern technological solutions is difficult in the regions.
	Infrastructure and Internet access - development continues, especially in cities.	While large cities are provided with digital services, problems with Internet connection remain in rural areas, which hinders the development of online commerce, remote business management and the introduction of modern work formats.
Note: compiled by the authors		

The PEST analysis demonstrates that the SME ecosystem in Kazakhstan is developing against the background of political stability and government efforts to support the sector. However, its potential is limited by a number of factors: institutional barriers, infrastructural imbalances, insufficient level of digitalization and lack of qualified personnel.

Key challenges for SMEs identified by the results of the PEST analysis:

1. Financial barriers. Entrepreneurs continue to face difficulties in obtaining borrowed funds. High interest rates, strict collateral requirements, and poor dissemination of information about government programs are hindering business development.

2. Administrative difficulties. Excessive bureaucracy, the need to go through many licensing procedures and high reporting requirements negatively affect the flexibility and speed of managerial decision-making in SMEs.

3. Insufficient human resources. The acute shortage of qualified specialists, especially in technologically complex and highly competitive industries, as well as in the regions, limits the opportunities for SMEs to grow, innovate and be sustainable.

4. The formalism of state support. Existing support measures are not always focused on the real needs of the business. Programs are often inaccessible to beginners or microenterprises, and the procedures for obtaining subsidies and grants are opaque and complex.

5. Lack of strategic vision. A significant number of SMEs do not have a clearly formulated development strategy, which leads to management errors, short-term decisions and vulnerability to market fluctuations.

Multi-stage administrative procedures, excessive reporting and weak digitalization of document flow complicate operational management and hinder the development of new business lines. Strict requirements from banks and low financial literacy of entrepreneurs make it impossible to attract investments and loans for business expansion.

The lack of specialists with modern competencies hinders the introduction of innovations and digital solutions, especially in regions far from large cities. Many programs are not flexible enough and do not take into account the specifics of industries and regions. Entrepreneurs often face low transparency of procedures and insufficient awareness. The lack of long-term planning makes small businesses vulnerable to external shocks and reduces their competitiveness in domestic and foreign markets.

Analyzing the shortcomings in the management of small and medium-sized enterprises in Kazakhstan, it is necessary to find ways to improve the development of SMEs:

1. Optimization of administrative procedures. Implementing reforms aimed at reducing excessive regulatory requirements, automating business processes, and moving to a one-stop shop for registration and licensing.

2. Expanding financing opportunities. Creation of specialized funds and guarantee mechanisms for SMEs, development of microfinance organizations providing affordable loans with minimal collateral requirements.

3. Human capital development. Implementation of national training programs for entrepreneurs and SME employees in the field of management, digital technologies, marketing and finance. The introduction of dual educational programs in cooperation with universities and colleges.

4. Adapting government support to real needs. Development of flexible programs focused on different stages of business development (startups, growth, scaling), as well as taking into account industry specifics and regional specifics.

5. Support for the strategic development of enterprises. Creation of business consulting centers and accelerators that provide assistance in strategy development, market analysis, risk management, and entry into export markets.

Thus, despite the presence of a number of systemic problems, the SME ecosystem in Kazakhstan has a high potential for growth. With the modernization of management mechanisms, targeted support for innovation, improvement of infrastructure and improvement of the quality of human capital, small and medium-sized businesses can become a key driver of sustainable economic development of the country.

Conclusion

Small and medium-sized enterprises in Kazakhstan represent an essential element of the economic system, playing a key role in creating jobs, providing employment to the population and generating gross domestic product. An analysis of the current state of the SME ecosystem in the country has shown both positive trends and serious structural problems.

On the one hand, there is a steady increase in the number of operating enterprises, business activity is increasing and government support measures are expanding. On the other hand, challenges such as limited access to finance, a low proportion of medium—sized businesses, administrative barriers and a shortage of qualified personnel persist, especially in regions with low levels of economic activity.

Effective development of the SME ecosystem requires a systematic and balanced approach, including the improvement of the regulatory framework, digitalization of business processes, investments in human capital and the development of regional infrastructure. It is also necessary to ensure the adaptation of government support to the real needs of entrepreneurs.

Creating a sustainable and stimulating business environment will not only increase the competitiveness of small and medium-sized businesses, but also ensure the country's sustainable economic growth in the face of global instability. In the long term, SMEs can become one of the main factors of innovative and inclusive development in Kazakhstan.

The study was developed within the framework of the grant financing project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant No. AP23489032 "Researching SME impact on reducing income inequality and poverty levels in Kazakhstan's regions to mitigate local social turbulence risks")

References

1. Ashimova, J.R. Analysis of problems and prospects of development of small and medium-sized enterprises in the Republic of Kazakhstan / J.R. Ashimova, J.Z. Abitov, D.Z. Abitova, A.M. Uristembe. - Text : electronic // Theoretical economics. - 2025 - No. 1. - pp.56-71. - URL: <http://www.theoreticaleconomy.ru> (Date of publication: 30.01.2025)
2. Bureau of National Statistics Agencies for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, <https://stat.gov.kz/>
3. GEM 2024/2025 Global Report. Доступно: <https://www.gemconsortium.org>
4. Halyk research// Small and medium-sized businesses in Kazakhstan: prospects and challenges\\Almaty, June 11, 2025

5. How Prevalent Are Credit-Constrained Firms in the Formal Private Sector? Global Indicators Group & Middle East and North Africa Region June 2023
6. Lucia Cusmano. DIGITALISATION: FROM GLOBAL TO COMPANY LEVEL, AECM ANNUAL SEMINAR 'THE TWIN TRANSITION TOWARDS A GREEN AND DIGITAL ECONOMY' Warsaw, 6-7 June 2024
7. McKenzie, David J., 2020. "Small Business Training to Improve Management Practices in Developing Countries: Reassessing the Evidence for 'Training Does Work'," Policy Research Working Paper Series 9408, The World Bank
8. OECD SME and Entrepreneurship Outlook 2023, OECD Publishing, Paris
9. REPORT ON the state of entrepreneurial activity in the Republic of Kazakhstan: results for 2023-2024.//National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan "Atameken"// 2025, Almaty
10. Report on the state of development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan and its regions / / Almaty, 2023, year No. 15th5
11. The e-commerce market in Kazakhstan: a category overview and a new business solution from Wunder Digital, <https://wunder-digital.kz/rynok-e-commerce-v-kazahstane-obzor-kategorii-i-novoe-reshenie-dlya-biznesa-ot-wunder-digital/>
12. Thorsten Beck, Asli Demirguc-Kunt & Ross Levine , March 2005 https://www.nber.org/papers/w11224?utm_source=chatgpt.com
13. Who Creates Jobs? Small vs. Large vs. Young, John C. Haltiwanger & Ron S. Jarmin & Javier Miranda, 2010
14. Women and men in the informal economy: a statistical picture (third edition) / International Labour Office – Geneva: ILO, 2018

TÜRK DÜNYASINDA EĞİTİMSEL POLİTİKALAR VE İŞBİRLİKLERİ: YÜKSEKÖĞRETİM, HAREKETLİLİK VE ORTAK MÜFREDAT BAĞLAMINDA BİR İNCELEME

*Educational Policies and Cooperation in the Turkic World: An Examination in the Context of
Higher Education, Mobility, and Common Curriculum*

Doç. Dr. İskender DAŞDEMİR¹

Özet

Bu çalışma, Türk dünyasında eğitimsel politikalar ve işbirliklerini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Araştırma nitel bir yaklaşımla tasarlanmış ve doküman analizi yöntemiyle yürütülmüştür. Türk Devletleri Teşkilatı, TÜRKSOY, TÜRKPA, Türk Akademisi gibi kurumların raporları, Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı, YTB, Maarif Vakfı ve Yunus Emre Enstitüsü gibi kurumların faaliyet raporları ile akademik yayınlar araştırmanın temel veri kaynaklarını oluşturmuştur. Bulgular, Türk dünyasında eğitimsel işbirliğinin altı ana tema etrafında şekillendiğini göstermektedir: alfabe ve dil politikaları, ortak üniversiteler, öğrenci ve akademisyen hareketliliği, kurumsal yapılar ve eğitim diplomasisi, ortak müfredat çalışmaları ve karşılaşılan sorunlar.

Araştırma sonuçları, alfabe birliğinin Türk dünyasında iletişim ve eğitimsel bütünleşme için kritik olduğunu ortaya koymaktadır. Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın Latin alfabesine geçişi ortaklaşmayı desteklerken, Kırgızistan ve Rusya'daki Türk topluluklarının Kiril alfabesini sürdürmesi işbirliğini sınırlamaktadır. Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi gibi ortak üniversiteler, Türk dünyasında yükseköğretim işbirliğinin sembolleri olarak öne çıkmaktadır. Türkiye Bursları ve Orhun Değişim Programı ise öğrenci ve akademisyen hareketliliğini teşvik etmektedir. Kurumsal düzeyde, TDT ve bağlı kurumların çalışmaları önemli olmakla birlikte, koordinasyon eksiklikleri projelerin etkinliğini azaltmaktadır. Ortak müfredat ve ders kitabı girişimleri, ortak kimlik bilincini pekiştirmeyi amaçlasa da ulusal kimlik öncelikleri nedeniyle sınırlı kalmaktadır. Sonuç olarak, Türk dünyasında eğitimsel işbirlikleri güçlü bir potansiyele sahiptir. Ancak sürdürülebilirlik, koordinasyon, finansman ve siyasi uyum sorunlarının aşılması gerekmektedir. Bu bağlamda ortak fonların oluşturulması, kurumlar arası işbirliğinin güçlendirilmesi ve uzun vadeli stratejik planların geliştirilmesi kritik öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Eğitim Politikaları, Yükseköğretim İşbirliği, Öğrenci Hareketliliği, Ortak Müfredat

Abstract

This study provides a comprehensive analysis of educational policies and cooperation within the Turkic world. Designed within a qualitative research framework, the study employed document analysis as its primary methodology. Reports and policy documents from organizations such as the Organization of Turkic States (OTS), TÜRKSOY, TÜRKPA, and the Turkic Academy, along with official publications of Turkey's Ministry of National Education, Presidency for Turks

¹ Doç. Dr. İskender DAŞDEMİR, Ege Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı, e-posta: iskender.dasdemir@ege.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4158-2388>

Abroad (YTB), Maarif Foundation, and Yunus Emre Institute, as well as relevant academic studies, formed the core data sources. Findings indicate that educational cooperation in the Turkic world revolves around six main themes: alphabet and language policies, joint universities, student and faculty mobility, institutional structures and educational diplomacy, common curriculum initiatives, and challenges encountered.

Results highlight the critical role of alphabet unification in facilitating communication and educational integration across the Turkic world. While Azerbaijan, Turkmenistan, and Kazakhstan have adopted the Latin alphabet to enhance cooperation, Kyrgyzstan and Turkic communities in Russia continue to use the Cyrillic script, which limits integration. Joint universities such as Hoca Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University and Kyrgyzstan-Turkey Manas University stand as key symbols of higher education cooperation. Turkey Scholarships and the Orhun Exchange Program encourage student and faculty mobility. At the institutional level, initiatives by the OTS and affiliated organizations are noteworthy, yet lack of coordination reduces their overall impact. Efforts to develop joint curricula and textbooks aim to strengthen a shared identity but remain constrained by national priorities.

In conclusion, educational cooperation across the Turkic world holds significant potential. However, issues of sustainability, coordination, financing, and political alignment must be addressed. Establishing joint funds, strengthening inter-institutional collaboration, and developing long-term strategic plans are essential steps toward enhancing the effectiveness and sustainability of cooperation in this field.

Keywords: Turkic World, Educational Policies, Higher Education Cooperation, Student Mobility, Common Curriculum

Giriş

Türk dünyası, geniş bir coğrafyaya yayılmış, ortak dil, tarih ve kültür mirasına sahip halkların oluşturduğu bir topluluğu ifade etmektedir. Bu topluluk; Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi bağımsız devletlerin yanı sıra, Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, İran ve Balkanlar'da yaşayan Türk topluluklarını da kapsamaktadır. Orhun Yazıtları'ndan günümüze kadar uzanan köklü tarih, dil birliği, ortak folklor ve kültürel değerler Türk dünyasını bir arada tutan temel bağlar olmuştur. Modern dönemde, özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında çok boyutlu ilişkilerin geliştiği görülmektedir. Bu ilişkilerin en önemli alanlarından biri de eğitimidir. Çünkü eğitim, hem ulus-devletlerin kimlik inşasında hem de uluslararası işbirliklerinin sürdürülebilirliğinde kritik bir araç olarak öne çıkmaktadır (Kaya, 2019, s. 47).

Eğitim, yalnızca bireylere bilgi kazandırma süreci değil; aynı zamanda kültürel aktarımın, ortak değerlerin yeniden üretilmesinin ve toplumsal bütünleşmenin de aracıdır. Türk dünyasında eğitim politikaları, bir yandan her ülkenin kendi ulusal çıkarlarını gözetirken, diğer yandan ortak kültürel mirasın korunması ve güçlendirilmesi açısından stratejik öneme sahiptir. Bu bağlamda Türk dünyası ülkeleri arasında geliştirilen eğitimsel işbirlikleri, ortak kimliğin inşasına katkı sağladığı gibi, bölgesel bütünleşmeyi de desteklemektedir (Özdemir, 2020, s. 112).

Soğuk Savaş sonrası dönemde bağımsızlığını kazanan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, eğitim alanında büyük dönüşümler yaşamıştır. Sovyet mirası olan merkeziyetçi ve ideolojik eğitim

sistemleri, yerini ulusal kimliği ve bağımsızlığı pekiştiren politikalara bırakmıştır. Ancak bu süreçte Türkiye ile ilişkilerin artması, yeni işbirliği alanlarını da beraberinde getirmiştir. Özellikle yükseköğretim alanında kurulan ortak üniversiteler (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi vb.) eğitimde işbirliğinin en somut örneklerindendir. Bunun yanı sıra 2012 yılında kurulan Türk Keneşi (günümüzde Türk Devletleri Teşkilatı) ve 2010’lu yıllarda uygulamaya geçen Orhun Değişim Programı, öğrenci ve öğretim üyesi hareketliliğini artırmayı amaçlayan önemli girişimler olmuştur (Türk Devletleri Teşkilatı, 2022).

Türk dünyasında eğitim politikalarının ortaklaştırılması, aynı zamanda dil ve alfabe meselesini de gündeme getirmektedir. SSCB döneminde farklı alfabeler benimsenmiş, bu da Türk halkları arasında kültürel kopukluklara neden olmuştur. Bağımsızlık sonrası dönemde Latin alfabesine geçiş süreçleri, ortak iletişim zemini oluşturma açısından büyük önem taşımaktadır. Örneğin, Azerbaycan ve Türkmenistan Latin alfabesini kabul ederken, Kazakistan da 2017’de Latin alfabesine geçiş sürecini başlatmıştır. Türkiye’nin de bu konuda sağladığı destek, eğitimsel bütünleşmeye katkı sunmaktadır (Akyıldız, 2021, s. 85).

Eğitim işbirliği yalnızca ortak tarih ve dil ekseninde değil, aynı zamanda küreselleşen dünyada rekabet gücünü artırma hedefiyle de önemlidir. Uluslararası öğrenci değişim programları, ortak araştırma projeleri, bölgesel eğitim kurumlarının kurulması ve ortak müfredat çalışmaları, Türk dünyasının bilgi toplumuna entegrasyonunu kolaylaştırmaktadır. Nitekim UNESCO ve OECD gibi uluslararası kuruluşlar da bölgesel eğitim işbirliklerinin, ülkelerin ekonomik kalkınmasına ve kültürel görünürlüğüne doğrudan katkıda bulunduğunu vurgulamaktadır (UNESCO, 2018).

Türk dünyası ülkeleri arasında eğitim işbirliği politikalarının geliştirilmesi, sadece akademik bir konu değil aynı zamanda siyasi ve stratejik bir önceliktir. Çünkü eğitim yoluyla ortak kimliğin güçlendirilmesi, bölgesel dayanışmayı artırmakta, farklı ülkelerin genç nesillerini ortak değerler etrafında buluşturmaktadır. Bu bağlamda, eğitim işbirliğini destekleyen politikalar, kültürel diplomasi aracı olarak da işlev görmektedir. Türkiye’nin Türk dünyasına yönelik “yumuşak güç” stratejisinde eğitim, en etkili araçlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Öztürk, 2017, s. 203).

Sonuç olarak, Türk dünyasında eğitimsel politikalar ve işbirlikleri, yalnızca akademik düzeyde değil, sosyo-kültürel, siyasi ve ekonomik boyutlarıyla da ele alınması gereken çok yönlü bir konudur. Giriş bölümünde ortaya koyulan bu çerçeve, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Türk dünyasında eğitim politikalarının tarihsel arka planını, güncel uygulamalarını, işbirliği mekanizmalarını ve karşılaşılan sorunları ayrıntılı biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Böylelikle, Türk dünyasında eğitim işbirliklerinin mevcut durumu ve gelecekteki potansiyeli daha sistematik bir şekilde değerlendirilecektir.

Türk dünyasında eğitimsel işbirliği fikri, yalnızca günümüz siyasi gelişmelerinin ürünü değildir. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde ve erken Cumhuriyet yıllarında da Türk dünyasına yönelik kültürel ve eğitimsel bağları güçlendirme çabaları olmuştur. Özellikle Zeki Velidi Togan, İsmail Gaspıralı gibi aydınların ortaya koyduğu “dilde, fikirde, işte birlik” ideali, eğitim yoluyla Türk halkları arasında kültürel bütünlüğü sağlama vizyonunu taşımaktadır (Kocaoğlu, 2015, s. 92). Gaspıralı’nın “usul-i cedid” okulları, Türk dünyasının farklı bölgelerinde modern eğitimin temellerini atmış, ortak bir eğitim dili oluşturma çabalarına örnek teşkil etmiştir. Bu tarihsel miras,

günümüz Türk devletlerinin eğitim politikalarındaki birlik arayışının ideolojik temelini oluşturmaktadır.

1990’lı yıllar, Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte, Türkiye’nin bu ülkelerle diplomatik ilişkiler kurduğu ve eğitim işbirliğini öncelikli bir alan haline getirdiği bir dönem olmuştur. Türkiye, hem burs programları hem de ortak üniversiteler aracılığıyla Orta Asya ülkelerine yoğun destek sağlamıştır. Örneğin, 1992 yılında Türkiye Bursları kapsamında yüzlerce öğrenci Türkiye’ye getirilmiş, bu öğrenciler ülkelere döndüklerinde eğitim, siyaset ve ekonomi alanlarında önemli görevler üstlenmişlerdir (Yılmaz, 2018, s. 56). Eğitim diplomasisi aracılığıyla Türkiye, Türk dünyasında “yumuşak güç” kapasitesini artırmıştır.

Türk dünyasında eğitimsel politikaların gelişiminde bölgesel örgütlenmelerin rolü büyüktür. 1993 yılında kurulan TÜRKSOY, kültürel işbirliğinin yanında eğitimsel faaliyetleri de desteklemiştir; 2008’de kurulan Türk Parlamenterler Asamblesi (TÜRKPA), ortak eğitim politikaları üzerine tavsiye kararları almıştır. 2009’da kurulan Türk Keneşi (günümüzde Türk Devletleri Teşkilatı), eğitim işbirliğini stratejik önceliklerinden biri olarak ilan etmiştir. Bu çerçevede Türk Akademisi ve Türk Kültür ve Miras Vakfı gibi kurumlar, eğitim ve kültür alanındaki ortak çalışmaların koordinatörü olmuştur (TDT, 2022).

Bu örgütlerin faaliyetleri arasında özellikle Orhun Değişim Programı dikkat çekmektedir. Avrupa Birliği’nin Erasmus+ programına benzer şekilde tasarlanan bu program, Türk dünyasında öğrenci ve akademisyen hareketliliğini artırmayı hedeflemektedir. Böylece genç kuşakların hem birbirlerinin ülkelerinde eğitim görmeleri hem de ortak kimlik bilinci kazanmaları amaçlanmaktadır. Bu program, Türk dünyasında eğitimsel işbirliğinin somut göstergelerinden biri olarak öne çıkmaktadır (Türk Akademisi, 2019).

Eğitim işbirliği politikalarının bir diğer boyutu da yükseköğretim alanında kurumsal işbirliğidir. Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi (Kazakistan) ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi (Bişkek), iki ülke arasında kurulan ortak üniversiteler olarak Türk dünyasında yükseköğretim işbirliğinin simgeleridir. Ayrıca “Türk Üniversiteler Birliği” girişimiyle, bölgedeki üniversitelerin ortak müfredat geliştirmesi, diploma tanınırlığı sağlaması ve öğrenci değişimlerini kolaylaştırması hedeflenmektedir (Arslan, 2020, s. 144). Bu tür yapılar, yalnızca akademik değil aynı zamanda ekonomik ve diplomatik bağların da güçlenmesine hizmet etmektedir.

Türk dünyasındaki eğitim işbirlikleri, küresel ölçekte diğer bölgesel entegrasyon projeleriyle de karşılaştırılabilir. Avrupa Birliği’nin Bologna Süreci ile yükseköğretim alanında standartlaştırma çabaları, ASEAN ülkelerinin ortak eğitim ağları veya Latin Amerika’daki MERCOSUR eğitim inisiyatifleri, Türk dünyası için yol gösterici modellerdir. Ancak Türk dünyasının kendine özgü koşulları—dil çeşitliliği, alfabe farklılıkları, siyasi önceliklerdeki farklılaşmalar—bu süreçlerin hızını ve derinliğini etkilemektedir (UNESCO, 2018). Buna rağmen ortak tarih, kültür ve kimlik, Türk dünyasında işbirliği için güçlü bir motivasyon kaynağı olmaya devam etmektedir.

Giriş bölümünde vurgulanması gereken bir başka husus, eğitim işbirliklerinin kültürel diplomasi aracı olarak işlev görmesidir. Ortak ders kitaplarının hazırlanması, Türk dünyası tarihi ve edebiyatının müfredatlarda yer alması, kültürel festivallerin eğitimsel boyutla desteklenmesi bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu tür faaliyetler, öğrencilerin yalnızca akademik bilgi değil aynı zamanda ortak kimlik bilinci kazanmalarını da sağlamaktadır. Bu bağlamda, Türk dünyasındaki eğitim politikaları, kültürel bütünleşmenin stratejik bir ayağı olarak görülmelidir (Demir, 2021, s. 78).

Bununla birlikte Türk dünyasında eğitim işbirliklerinin önünde bazı zorluklar da vardır. Ekonomik farklılıklar, siyasi öncelikler arasındaki uyumsuzluk, ulusal kimlik inşası süreçlerinde farklılaşan stratejiler ve özellikle alfabe sorunları bu işbirliklerini zaman zaman sınırlandırmaktadır. Ancak tüm bu farklılıklara rağmen, Türk dünyasının ortak tarihsel mirası ve coğrafi yakınlığı, eğitim alanındaki işbirliklerinin gelecekte daha da derinleşeceğini göstermektedir.

Sonuç olarak, giriş bölümünde ortaya koyulduğu üzere Türk dünyasında eğitim politikaları ve işbirlikleri, tarihsel köklere dayanan, günümüzde uluslararası ilişkilerin önemli bir parçası haline gelen ve gelecekte bölgesel bütünleşmeyi güçlendirecek stratejik bir alandır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, bu sürecin kuramsal temelleri, kurumsal yapıları, karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

1. Tarihsel Perspektif: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eğitim Politikaları

Türkiye'nin Türk dünyası ile eğitimsel işbirliği politikalarını kuramsal olarak anlamlandırabilmek için tarihsel bir perspektif geliştirmek önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, geniş Türk coğrafyasının farklı bölgeleri arasında kültürel ve eğitimsel bağların sürekliliği dikkat çekmektedir. Medreseler aracılığıyla ortak bir dini-kültürel kimlik güçlendirilmiş, Türkçe, Arapça ve Farsça üçlü dil geleneği Osmanlı coğrafyasının büyük bölümünde ortak bir entelektüel altyapı oluşturmuştur. Bu dönemde özellikle İstanbul, Orta Asya'dan gelen öğrenciler için bir ilim merkezi işlevi görmüştür (Shaw, 1976, s. 214).

Cumhuriyet dönemiyle birlikte ise Türkiye, modernleşme sürecinde eğitimi ulusal kimlik inşasının merkezi bir unsuru olarak ele almıştır. 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu, eğitimin merkeziyetçi bir yapıya kavuşturulmasını sağlamış; Atatürk'ün önderliğinde yeni bir ulus-devlet kimliği eğitim yoluyla inşa edilmiştir. Bu tecrübeler, daha sonra bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri için de ilham kaynağı olmuştur. Çünkü Sovyet sonrası dönemde bu ülkeler de kendi ulusal eğitim sistemlerini oluştururken Türkiye'nin laik, merkeziyetçi ama aynı zamanda modernleşmeci modelinden faydalanmıştır (Akyüz, 2018, s. 72).

2. Türkiye'nin Orta Asya'daki Eğitim Politikalarının Kuramsal Temeli

Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye, Orta Asya'ya yönelik politikalarında “model ülke” teorisi çerçevesinde hareket etmiştir. Bu teoriye göre Türkiye, hem Batı ile bütünleşmiş hem de İslam ve Türk dünyasının parçası olan bir ülke olarak iki yönlü bir rol oynamaktadır. Eğitim, bu modelin en önemli unsurlarından biri olmuştur (Akgün & Gündoğar, 2015, s. 40).

Kuramsal açıdan bakıldığında, bu durum çok boyutlu kimlik kuramı ile de ilişkilendirilebilir. Türkiye, Batılı kimliğiyle modernleşme tecrübelerini paylaşıırken, Türk ve Müslüman kimliğiyle Orta Asya ülkeleriyle ortak değerler üretmektedir. Bu kimlik bileşimi, eğitim işbirliğini hem kültürel hem de siyasi açıdan meşrulaştırmaktadır.

3. Türkiye'nin Kurumsal Aktörleri ve Eğitimsel Diplomasi

3.1. Türkiye Bursları ve YTB

2010'da kurulan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Türkiye'nin eğitim diplomasisinin en önemli aktörlerinden biridir. Türkiye Bursları aracılığıyla Türk Cumhuriyetlerinden her yıl binlerce öğrenci Türkiye'ye gelmekte, lisans ve lisansüstü eğitim görmektedir. Bu bursiyerler, ülkelerine döndüklerinde birer “eğitim elçisi” olarak Türkiye'nin yumuşak gücünü artırmaktadır (Demir, 2021, s. 91).

3.2. Maarif Vakfı

2016'da kurulan Türkiye Maarif Vakfı, yurtdışında Türk okulları açarak eğitim alanında Türkiye'nin küresel görünürlüğünü artırmaktadır. Özellikle Orta Asya'da açtığı okullar, hem yerel müfredatla uyumlu hem de Türkçe öğreten kurumlar olarak işlev görmektedir. Bu yaklaşım, kültürel diplomasi teorisi çerçevesinde değerlendirildiğinde, Türkiye'nin kimlik aktarımını ve kültürel nüfuzunu güçlendiren bir araçtır.

3.3. Yunus Emre Enstitüsü

Yunus Emre Enstitüsü, Türkçe'nin bir yabancı dil olarak öğretilmesi, kültürel faaliyetler ve akademik işbirlikleriyle Türk dünyasında önemli bir rol üstlenmektedir. Türkçe öğretimi, ortak iletişim dili oluşturma açısından kritik öneme sahiptir.

3.4. TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı)

1992'de kurulan TİKA, Türk Cumhuriyetlerinde okullar inşa etmiş, eğitim materyali desteği sağlamış ve öğretmen eğitimi projeleri yürütmüştür. Bu kurumun faaliyetleri, kalkınma yardımı teorileri çerçevesinde değerlendirilebilir. Çünkü TİKA, yalnızca teknik destek değil aynı zamanda kalkınma ortaklığı mantığıyla hareket etmektedir.

4. Türkiye'nin AB ve OECD Deneyiminin Türk Dünyasına Yansımaları

Türkiye'nin Avrupa Birliği süreci ve OECD üyeliği, eğitim politikalarında reformist bir bakış açısı geliştirmesini sağlamıştır. Özellikle Bologna Süreci çerçevesinde yükseköğretimde kalite güvencesi, diploma tanınırlığı ve öğrenci hareketliliği konularında önemli kazanımlar elde edilmiştir. Türkiye, bu deneyimlerini Türk dünyası ülkeleriyle paylaşmakta ve ortak yükseköğretim alanı inşasında öncü rol üstlenmektedir (Altbach, 2007, s. 59).

5. Kuramsal Yaklaşımlar Çerçevesinde Türkiye'nin Rolü

- **Neo-fonksiyonalizm:** Eğitimde işbirliği, ekonomik ve siyasi bütünleşmeye zemin hazırlar. Türkiye bu sürecin katalizörü konumundadır.
- **Yumuşak Güç Kuramı:** Türkiye'nin burslar, üniversiteler ve kültürel kurumlar aracılığıyla bölge gençliğini etkilemesi, Nye'nin yumuşak güç anlayışıyla açıklanabilir.
- **Model Ülke Teorisi:** Türkiye, modernleşme ve demokrasi deneyimini örnek olarak sunar.
- **Kültürel Diplomasi:** Ortak tarih ve dil üzerinden yürütülen müfredat ve kültürel etkinlikler, Türkiye'nin kültürel nüfuzunu artırır.

6. Türkiye'nin Eğitimsel İşbirliklerinde Karşılaştığı Zorluklar ve Fırsatlar

Türkiye'nin eğitimsel diplomasi faaliyetlerinde bazı zorluklar da söz konusudur. Bunlar arasında:

- Farklı ülkelerin eğitim sistemlerindeki yapısal farklılıklar
- Rusya ve Çin'in bölgedeki etkisi
- Alfabe ve dil farklılıklarının yarattığı iletişim engelleri
- Finansal sürdürülebilirlik sorunları

Buna karşın fırsatlar da oldukça fazladır. Ortak tarih, ortak kimlik, genç nüfusun dinamizmi ve bölgesel dayanışma eğilimleri, Türkiye'nin eğitim eksenli politikalarının etkili olmasını kolaylaştırmaktadır.

4. Yöntem

4.1. Araştırma Modeli

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemleri çerçevesinde tasarlanmıştır. Nitel araştırmalar, bireylerin, grupların veya toplumların belirli bir olguya ilişkin deneyimlerini, tutumlarını ve süreçlerini derinlemesine anlamayı amaçlar (Creswell, 2013, s. 45). Türk dünyasında eğitimsel politikalar ve işbirlikleri, çok boyutlu tarihsel, kültürel ve siyasi bağlamları içermesi nedeniyle nitel bir perspektif ile ele alınmaya uygun bir araştırma konusudur. Bu bağlamda çalışmada, doküman analizi yöntemi benimsenmiştir.

Doküman analizi, yazılı belgelerin sistematik biçimde incelenmesi yoluyla veri elde etmeyi sağlayan bir nitel araştırma yöntemidir. Bu yaklaşım, araştırmacıya hem tarihsel hem de güncel süreçler hakkında bilgi sunar (Bowen, 2009, s. 27). Araştırmada doküman analizi kullanılarak; Türk Devletleri Teşkilatı, TÜRKSOY, Türk Akademisi, Türk Üniversiteler Birliği gibi kurumların yayınladığı raporlar, protokoller ve resmi bildirgeler incelenmiştir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Türkiye Maarif Vakfı ve Yunus Emre Enstitüsü gibi kurumların eğitim işbirliğine yönelik faaliyet raporları da analize dahil edilmiştir.

Doküman analizi süreci, içerik analizi tekniği ile yürütülmüştür. Öncelikle belgeler sistematik şekilde taranmış, ardından kodlama yapılarak ortak temalar belirlenmiştir. Bu temalar, “eğitim diplomasisi”, “yumuşak güç politikaları”, “ortak müfredat girişimleri”, “öğrenci hareketliliği programları” ve “dil-alfabe birliği” başlıkları altında sınıflandırılmıştır.

Araştırmada kullanılan başlıca veri kaynakları şunlardır:

- **Uluslararası örgüt belgeleri:** Türk Devletleri Teşkilatı Eğitim Bakanları Toplantısı Sonuç Bildirgeleri, TÜRKPA raporları, TÜRKSOY kültür ve eğitim faaliyetleri belgeleri.
- **Ulusal kurum raporları:** Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı stratejik planları, YTB faaliyet raporları, Maarif Vakfı yıllık raporları, Yunus Emre Enstitüsü'nün Türkçe öğretimi faaliyetlerine ilişkin belgeleri.
- **Akademik kaynaklar:** Türk dünyasında eğitim işbirliklerini konu alan makale, tez ve kitaplar.
- **Uluslararası kuruluş raporları:** UNESCO, OECD ve Dünya Bankası'nın eğitim işbirliklerine yönelik bölgesel değerlendirmeleri.

Bu belgeler, çalışmanın kapsamını genişletmiş ve Türk dünyasındaki eğitim işbirliklerinin tarihsel gelişimi ile güncel politikalarının bütünsel bir bakış açısıyla değerlendirilmesine olanak sağlamıştır.

Elde edilen belgeler açık kodlama yöntemi ile incelenmiştir. Öncelikle belgelerde geçen ifadeler satır satır analiz edilerek anlamlı kodlara ayrılmıştır. Daha sonra benzer kodlar birleştirilerek kategoriler oluşturulmuştur. Örneğin, “Türkiye bursları”, “öğrenci değişim programları” ve “ortak üniversiteler” kodları “öğrenci hareketliliği ve yükseköğretim işbirliği” kategorisi altında toplanmıştır. Son aşamada kategorilerden temalar geliştirilmiştir.

Bu süreçte Yıldırım ve Şimşek (2018) tarafından ortaya konan nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenilirlik ilkeleri dikkate alınmıştır. Bulguların doğruluğunu sağlamak için birden fazla kaynaktan elde edilen belgeler karşılaştırılmış, ortak noktalar temellendirilmiştir.

Doküman analizi yönteminin doğası gereği, araştırma yalnızca mevcut yazılı belgelere dayanmaktadır. Bu durum, resmi kurumların hazırladığı belgelerde yer alan söylemlerin öne çıkmasına neden olabilir. Ayrıca incelenen belgelerin büyük bölümü Türkçe ve İngilizce kaynaklardan oluşmakta olup, Rusça ve diğer yerel dillerdeki belgelere sınırlı erişim sağlanabilmiştir. Ancak çoklu kaynak kullanımı, bu sınırlılığın etkisini azaltmaya yardımcı olmuştur.

5. Bulgular

5.1. Ortak Dil ve Alfabe Politikaları

Türk dünyasında eğitimsel işbirliği süreçlerini etkileyen en önemli faktörlerden biri dil ve alfabe politikalarıdır. Dil, yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda kültürel kimliğin ve ortak aidiyetin taşıyıcısıdır. Alfabe ise dilin görsel ifadesi olarak toplumsal bütünleşme, kültürel aktarım ve eğitim süreçlerinde kritik rol oynamaktadır. Türk dünyası ülkelerinin tarihsel olarak farklı alfabeler kullanmış olmaları, eğitim işbirliklerinde zaman zaman ciddi engeller yaratmıştır. Bu nedenle Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlık sonrası dönemde alfabe tartışmaları, sadece kültürel değil, aynı zamanda siyasi ve eğitimsel stratejilerin merkezinde yer almıştır (Akyıldız, 2021, s. 73).

5.2. Sovyet Mirası ve Alfabe Farklılıkları

Sovyetler Birliği döneminde uygulanan politikalar, Türk halklarının ortak dil bağlarını zayıflatmayı amaçlamıştır. 1920'lerde Latin alfabesi kısmen benimsenmiş olsa da 1930'lardan itibaren Moskova yönetiminin kararıyla Türk toplulukları Kiril alfabesine geçirilmiştir. Bu süreç, hem Türk halkları arasında iletişim zorluklarına yol açmış hem de Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında kültürel bağların kopmasına neden olmuştur (Yılmaz, 2018, s. 52).

Sovyet dönemi sonrası bağımsızlığını kazanan ülkeler, ulusal kimlik inşası çerçevesinde dil ve alfabe reformlarına öncelik vermiştir. Çünkü alfabe yalnızca bir yazı sistemi değil, aynı zamanda ulusal bağımsızlığın sembolü olarak görülmüştür.

5.3. Azerbaycan ve Türkmenistan'da Latin Alfabesine Geçiş

Azerbaycan, bağımsızlığını kazandıktan hemen sonra Latin alfabesine geçme kararı almıştır. Bu tercih, hem Türkiye ile yakınlaşma hem de Sovyet mirasından uzaklaşma stratejisinin bir parçası olmuştur. 1992'de kabul edilen yeni alfabe ile Azerbaycan Türkçesi Latin harfleriyle yazılmaya başlanmıştır. Bu karar, Azerbaycan-Türkiye eğitim ilişkilerini kolaylaştırmış, ortak ders kitapları, eğitim materyalleri ve akademik çalışmaların üretimini hızlandırmıştır (Kaya, 2019, s. 61).

Benzer şekilde Türkmenistan da 1993'te Latin alfabesine geçmiştir. Ancak Türkmenistan'ın Latin alfabesi, Türkiye'nin kullandığı alfabeden bazı farklılıklar içermektedir. Buna rağmen bu adım, ortak iletişim zeminini güçlendirmiştir. Özellikle Türkiye'den giden öğretmenlerin ve akademisyenlerin Türkmenistan'da daha kolay uyum sağlamasına katkıda bulunmuştur (Demir, 2021, s. 88).

5.4. Kazakistan'ın 2017 Latin Alfabeti Reformu

Türk dünyasında en dikkat çeken gelişmelerden biri Kazakistan'ın 2017 yılında aldığı Latin alfabesine geçiş kararıdır. Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, bu kararı ülkenin küresel entegrasyonunun bir parçası olarak tanımlamış, aynı zamanda Türk dünyasıyla bütünleşme açısından stratejik bir adım olduğunu vurgulamıştır. 2023 itibarıyla geçiş süreci devam etmekte olup, eğitim sisteminde yeni alfabe uyarlamaları yapılmaktadır (TDT, 2022).

Kazakistan'ın Latin alfabesine geçişi, Türkiye ile eğitim işbirliklerini doğrudan kolaylaştırmaktadır. Ders kitaplarının uyumlaştırılması, ortak eğitim materyallerinin hazırlanması ve öğrenci hareketliliğinin artması bu reform sayesinde daha mümkün hale gelmiştir.

5.5. Özbekistan ve Alfabe Tartışmaları

Özbekistan bağımsızlık sonrası Latin alfabesine geçiş sürecini başlatmış, ancak bu süreç uzun yıllar boyunca sancılı olmuştur. 1993'te kabul edilen Latin alfabesi resmi olarak yürürlüğe girse de uygulamada Kiril alfabesinin yaygınlığı devam etmiştir. Özellikle eğitim sisteminde iki alfabenin bir arada kullanılması, öğrenciler için bir karmaşa yaratmıştır. Ancak 2017 sonrası dönemde Özbekistan yönetimi Latin alfabesine geçiş sürecini hızlandırmış, 2023'e kadar Kiril'den tamamen çıkmayı hedefleyen planlar açıklanmıştır (Arslan, 2020, s. 141). Bu süreç, Türkiye ile Özbekistan arasındaki eğitim işbirliğini daha da kolaylaştıracak bir adım olarak değerlendirilmektedir.

5.6. Alfabe Farklılıklarının Eğitimsel Yansımaları

Türk dünyasında alfabe farklılıkları, ders kitaplarının hazırlanmasında, ortak müfredat geliştirilmesinde ve akademik yayınların paylaşımında sorunlara yol açmıştır. Örneğin Türkiye'de hazırlanan Türkçe kaynakların Kazakistan ve Kırgızistan'da Kiril alfabesiyle uyarlanması zaman alıcı ve maliyetli olmuştur. Ayrıca bu farklılık, öğrenciler arasında ortak bir okuryazarlık bilincinin oluşmasını engellemiştir. Bu nedenle Latin alfabesi, yalnızca teknik bir tercih değil, aynı zamanda eğitimsel işbirliğin temel altyapısı olarak görülmektedir (Özdemir, 2020, s. 120).

5.7. Türkiye'nin Rolü ve Katkısı

Türkiye, alfabe birliği konusunu sürekli gündemde tutarak Türk dünyasında ortak bir yazı sisteminin benimsenmesine destek vermektedir. Özellikle 1992 sonrası düzenlenen Türkçe Kurultayları'nda, ortak alfabe çalışmaları yapılmış; Latin alfabesi tabanlı ortak bir yazı sistemine geçilmesi için öneriler sunulmuştur. Türkiye'nin üniversiteleri ve dil enstitüleri, bu süreçte teknik destek sağlamış, ders kitaplarının hazırlanmasına katkıda bulunmuştur.

Türkiye'nin rolü, yumuşak güç stratejisi çerçevesinde değerlendirildiğinde, alfabe ve dil politikaları aracılığıyla ortak kimliğin güçlendirilmesine hizmet etmektedir. Alfabe birliği, Türk dünyasının kültürel entegrasyonunu kolaylaştırırken aynı zamanda eğitim işbirliklerinin sürdürülebilirliğini de artırmaktadır (Öztürk, 2017, s. 203).

5.8. Ortak Dil ve Eğitim İşbirliği

Türk dünyasında alfabe birliğiyle paralel olarak dil politikaları da eğitim işbirliğinin temelini oluşturmaktadır. Türkçe'nin ortak bir iletişim dili olarak kullanılması, hem Türkiye'nin hem de diğer Türk Cumhuriyetlerinin öncelikli hedeflerinden biridir. Bu bağlamda Yunus Emre Enstitüsü, Türk Dil Kurumu ve Türk Akademisi gibi kurumlar, Türkçe öğretimi konusunda yoğun çalışmalar yürütmektedir. Ortak dil, eğitim programlarının eşgüdümünü kolaylaştırmakta, öğrenci ve öğretim üyesi değişimlerini artırmaktadır.

5.9. Ortak Üniversiteler ve Yükseköğretim İşbirlikleri

Türk dünyasında eğitimsel işbirliğinin en somut ve kalıcı göstergelerinden biri, ortak üniversiteler aracılığıyla yürütülen yükseköğretim projeleridir. Üniversiteler, yalnızca bilimsel bilgi üreten kurumlar değil, aynı zamanda kültürel diplomasi ve kimlik inşasının da en önemli araçlarından biri olarak görülmektedir. Bu nedenle Türkiye, bağımsızlık sonrası Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerinde üniversite yatırımlarına büyük önem vermiştir.

Türkiye'nin Türk dünyasındaki yükseköğretim işbirliği, üç ana ekseninde gelişmiştir:

1. Ortak üniversiteler kurulması,
2. Üniversiteler arasında ağ yapılarının oluşturulması,
3. Ortak müfredat, diploma tanınırlığı ve akademik hareketliliğin sağlanması.

Bu bağlamda, özellikle Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi öne çıkan örneklerdir.

5.10. Öğrenci ve Akademisyen Hareketliliği

Türk dünyasında eğitimsel işbirliklerinin en görünür alanlarından biri, öğrenci ve akademisyen hareketliliğidir. Öğrenci değişim programları, burs imkânları, akademik araştırma projeleri ve öğretim üyesi değişimleri, ülkeler arasındaki kültürel bağların güçlenmesine, ortak kimlik bilincinin pekişmesine ve bilimsel üretimin artmasına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda Türkiye, bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerine yönelik eğitim politikalarının merkezine öğrenci ve akademisyen hareketliliğini yerleştirmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2018, s. 97).

5.11. Kurumsal Yapılar ve Eğitimsel Diplomasi

Türk dünyasında eğitim politikaları yalnızca ikili devlet ilişkileri üzerinden değil, aynı zamanda bölgesel örgütler ve kurumsal yapılar aracılığıyla da yürütülmektedir. Eğitim, kültürel diplomasi ve yumuşak güç politikalarının en görünür alanlarından biri olarak uluslararası işbirliğini kurumsallaştırmaktadır. Türkiye, bu süreçte öncü rol üstlenmiş ve çeşitli kurumlar aracılığıyla hem Türk Cumhuriyetleriyle hem de uluslararası örgütlerle çok boyutlu işbirlikleri geliştirmiştir.

5.11.1. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)

2009 yılında Türk Keneşi adıyla kurulan, 2021'de ise Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) adını alan örgüt, eğitim alanında işbirliğini stratejik önceliklerinden biri olarak belirlemiştir. Teşkilatın düzenlediği Eğitim Bakanları Toplantıları, Türk Cumhuriyetlerinin eğitim politikalarının uyumlaştırılmasına katkı sağlamaktadır.

Özellikle Orhun Değişim Programı bu kurumsal yapının en önemli projelerinden biridir. TDT çatısı altında yürütülen bu program, Erasmus+ modelinden esinlenmiş ve Türk dünyasında ortak bir yükseköğretim alanı oluşturmayı amaçlamaktadır (Türk Akademisi, 2019).

Ayrıca TDT bünyesinde kurulan Türk Akademisi, ortak ders kitapları, müfredat uyumlaştırma ve akademik araştırma projeleri gibi faaliyetler yürütmektedir. Böylelikle eğitim alanında bölgesel bütünleşmenin kurumsal zemini oluşturulmaktadır.

5.11.2. TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı)

1993 yılında kurulan TÜRKSOY, Türk dünyasında kültürel işbirliğini destekleyen en köklü kurumlardan biridir. TÜRKSOY'un faaliyetleri doğrudan eğitimsel boyut taşımamakla birlikte, yürütülen kültürel projeler eğitim alanına da yansımaktadır.

- Ortak kültürel mirasın tanıtımı için öğrencilere yönelik projeler,
- Genç sanatçılar için yaz okulları ve kültürel etkinlikler,
- Türk dili ve edebiyatı alanında sempozyumlar,
- Üniversitelerle ortak kültür dersleri.

TÜRKSOY'un bu çalışmaları, eğitimsel işbirliğinin kültürel zeminini güçlendirmekte ve genç kuşaklar arasında kültürel kimlik bilincini pekiştirmektedir (Kaya, 2019, s. 69).

5.11.3. TÜRKPA (Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi)

2008 yılında kurulan TÜRKPA, doğrudan siyasi bir örgüt olmakla birlikte, eğitim politikalarına yönelik tavsiye kararları olarak bu alanda yönlendirici rol üstlenmektedir. Özellikle “ortak eğitim alanı oluşturulması” ve “ortak tarih ders kitaplarının hazırlanması” konularında TÜRKPA kararları yol gösterici olmuştur.

Bu kurum, eğitim politikalarını doğrudan yürütmese de parlamenter diplomasinin gücüyle eğitimsel işbirliklerini desteklemektedir.

5.12. Türkiye'nin Kültürel ve Eğitimsel Diploması Kurumları

5.12.1. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)

2010 yılında kurulan YTB, Türkiye'nin eğitim diplomasinin en görünür aktörlerinden biridir. YTB aracılığıyla yürütülen Türkiye Bursları, Türk Cumhuriyetlerinden binlerce öğrencinin Türkiye'de eğitim almasını sağlamaktadır. Bu öğrenciler, Türkiye'nin kültürel elçileri olarak ülkelere dönmekte ve uzun vadeli bir etki yaratmaktadır (Demir, 2021, s. 101).

5.12.2. Türkiye Maarif Vakfı

2016'da kurulan Maarif Vakfı, yurtdışında açtığı okullar aracılığıyla Türkiye'nin eğitim alanındaki yumuşak gücünü artırmaktadır. Orta Asya ülkelerinde açılan Maarif okulları, Türkçe öğretimi, ortak müfredat geliştirme ve kültürel etkinliklerle Türk dünyasında eğitim işbirliğine katkı sunmaktadır.

5.12.3. Yunus Emre Enstitüsü

Yunus Emre Enstitüsü, Türkçe'nin yabancı dil olarak öğretimi, kültürel faaliyetler ve akademik işbirlikleriyle Türk dünyasında önemli bir konuma sahiptir. Dil öğretimi, ortak müfredat projeleri ve yaz okulları ile Türk dünyası gençliği arasında iletişim ve kültürel bağlar güçlendirilmektedir.

5.12.4. TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı)

1992'de kurulan TİKA, Türk Cumhuriyetlerinde pek çok okul inşa etmiş, ders materyali sağlamış ve öğretmen eğitimi programları düzenlemiştir. TİKA'nın bu faaliyetleri, eğitim işbirliğinin altyapısını güçlendirmiştir (Yılmaz, 2018, s. 63).

5.13. Kurumsal İşbirliklerinin Eğitimsel Diplomasıye Katkıları

- Kültürel Diploması: Ortak kurumlar aracılığıyla düzenlenen projeler, ortak tarih ve kültür bilincini güçlendirmektedir.
- Akademik İşbirliği: Üniversiteler arası ağların kurulması ve ortak araştırmaların desteklenmesi.
- Kimlik İnşası: Ortak ders kitapları, dil projeleri ve öğrenci değişimleri sayesinde Türk kimliği güçlendirilmektedir.

- Yumuşak Güç: Türkiye'nin kurumları aracılığıyla yürüttüğü faaliyetler, Türk dünyasında kültürel nüfuzunu artırmaktadır.

6. Tartışma

Türk dünyasında eğitimsel politikalar ve işbirlikleri üzerine yapılan bu çalışmanın bulguları, hem tarihsel arka plan hem de güncel uygulamalar açısından çok katmanlı bir görünüm sunmaktadır. Elde edilen sonuçlar, özellikle alfabe ve dil politikaları, ortak üniversiteler ve yükseköğretim işbirliği, öğrenci ve akademisyen hareketliliği, kurumsal yapılar, ortak müfredat çalışmaları ve sorunlar çerçevesinde tartışılabilir. Bu tartışma bölümünde, söz konusu bulgular uluslararası literatür ışığında değerlendirilecek, güçlü yönler ve sınırlılıklar vurgulanacaktır.

6.1. Alfabe ve Dil Politikalarının Tartışılması

Bulgular, Türk dünyasında alfabe birliğinin eğitimsel işbirliğinin önünde en önemli meselelerden biri olduğunu ortaya koymuştur. Azerbaycan ve Türkmenistan'ın erken dönemde Latin alfabesine geçişi, Kazakistan'ın 2017 reformu ve Özbekistan'ın uzun süren geçiş süreci, bu konuda farklı yaklaşımlar olduğunu göstermektedir (Akyıldız, 2021; Yılmaz, 2018).

Bu sonuç, dil ve yazının kültürel kimlik üzerindeki etkisini vurgulayan literatürle örtüşmektedir. Anderson (1991), "Hayali Cemaatler" adlı çalışmasında ulusal kimliğin inşasında ortak dil ve yazının kritik rol oynadığını savunmuştur. Dolayısıyla alfabe birliği, yalnızca teknik bir mesele değil, aynı zamanda kimlik inşasıyla ilgili bir süreçtir.

Ancak alfabe konusunda bir birlik sağlansa bile, uygulamada öğretmen eğitimi, ders materyalleri ve öğrencilerin adaptasyonu gibi sorunların çözülmesi gerektiği bulgularla desteklenmiştir (Özdemir, 2020). Bu, literatürde bahsedilen "uygulama boşluğu" (Altbach, 2007) sorununa karşılık gelmektedir.

6.2. Ortak Üniversiteler ve Yükseköğretim İşbirliğinin Tartışılması

Araştırma bulgularına göre Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türk dünyasında eğitim işbirliğinin somut ve kalıcı örnekleridir (Arslan, 2020; Demir, 2021). Bu bulgular, üniversitelerin yalnızca akademik kurumlar değil, aynı zamanda kültürel diplomasi araçları olduğunu gösteren literatürle paralellik taşımaktadır (Nye, 2004).

Özellikle Yesevi Üniversitesi'nin Kazakistan'daki rolü ve Manas Üniversitesi'nin bölgesel kültürel merkez işlevi, Türkiye'nin yumuşak güç stratejisiyle örtüşmektedir (Öztürk, 2017). Altbach (2007) da uluslararası yükseköğretim projelerinin, devletlerin ulusötesi etki yaratma kapasitelerini güçlendirdiğini vurgulamaktadır.

Bununla birlikte, bu üniversitelerin karşılaştığı finansal sürdürülebilirlik ve müfredat uyumlaştırma sorunları (Kaya, 2019) literatürde sıkça vurgulanan bir sınırlılıktır. Dünya Bankası (2015), benzer ortak üniversite projelerinin uzun vadede başarısı için mali özerklik ve güçlü akademik kadroların önemine dikkat çekmektedir.

6.3. Öğrenci ve Akademisyen Hareketliliğinin Tartışılması

Çalışmada elde edilen bulgular, Türkiye Bursları'nın Türk dünyası öğrencileri için kilit rol oynadığını göstermektedir (Demir, 2021). Bu burslar, Türkiye'nin eğitim diplomasinin en önemli aracı olarak değerlendirilmiştir. Literatürde de burs programlarının, uluslararası öğrenci hareketliliği yoluyla uzun vadeli kültürel etki yarattığı belirtilmektedir (Knight, 2012).

Ayrıca Orhun Değişim Programı, Türk dünyasında Erasmus benzeri bir yapı olarak ortaya çıkmış ancak henüz istenilen düzeye ulaşamamıştır (Türk Akademisi, 2019). Bu bulgu, uluslararası öğrenci hareketliliği modelleri ile uyumludur. Erasmus'un başarısında finansal kaynakların ve kurumsal koordinasyonun rolü büyüktür (Teichler, 2010). Orhun Programı'nın gelişebilmesi için benzer bir yapıya ihtiyaç duyduğu açıktır.

Ege Üniversitesi örneği, Türkiye'deki üniversitelerin Türk dünyasıyla işbirliğinde ne kadar aktif olabileceğini göstermektedir. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün faaliyetleri, akademisyen hareketliliği ve ortak yayınlar, üniversitelerin kültürel diplomasi merkezleri olarak işlev gördüğünü kanıtlamaktadır (Ege Üniversitesi, 2020). Bu, Marginson'un (2010) üniversitelerin "küresel aktörler" rolüne ilişkin görüşleriyle uyumludur.

6.4. Kurumsal Yapılar ve Eğitimsel Diplomasi Üzerine Tartışma

Bulgular, Türk Devletleri Teşkilatı, TÜRKSOY, TÜRKPA ve Türk Akademisi gibi kurumların eğitimsel işbirliklerini yönlendirdiğini göstermektedir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2022; Kaya, 2019). Bu kurumların varlığı, bölgesel bütünleşme açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Ancak literatürde vurgulanan bir sorun da kurumlar arası koordinasyon eksikliğidir (Özdemir, 2020). Bu durum bulgularla da doğrulanmıştır. Kurumların çoklu yapısı bazen işbirliğini çeşitlendirirken, bazen de dağınık girişimlere yol açmaktadır. Benzer şekilde Avrupa Birliği'nin eğitim politikaları üzerine çalışan Keeling (2006), kurumsal koordinasyonun entegrasyon süreçlerinde belirleyici olduğunu belirtmiştir.

6.5. Ortak Müfredat ve Ders Kitapları Çalışmalarının Tartışılması

Ortak tarih ve edebiyat ders kitaplarının hazırlanması süreci, bulgulara göre önemli bir ilerleme olmakla birlikte uygulamada çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır (Türk Akademisi, 2019). Bu bulgular, kolektif hafıza inşasında eğitimin rolünü vurgulayan Halbwachs'ın (1992) teorisile uyumludur.

Ancak ülkelerin kendi ulusal tarihlerini ön plana çıkarma eğilimi, ortak tarih yazımını zorlaştırmaktadır (Kaya, 2019). Bu, literatürde "ulus-devlet merkezli müfredat" sorunu olarak tartışılmaktadır (Anderson, 1991). Dolayısıyla ortak müfredat çalışmaları, Türk kimliğini pekiştirme potansiyeline sahip olsa da, ulusal kimliklerin rekabeti nedeniyle sınırlı kalabilmektedir.

6.6. Sorunların ve Sınırlılıkların Tartışılması

Çalışmada ortaya çıkan sorunlar (alfabe farklılıkları, ekonomik dengesizlikler, siyasi önceliklerin çeşitliliği, Rusya ve Çin'in etkisi, akademik uyum problemleri) literatürle büyük ölçüde örtüşmektedir.

- Alfabe sorunları, uluslararası iletişimde yapısal engeller yaratmaktadır (Akyıldız, 2021).
- Ekonomik farklılıklar, Dünya Bankası (2015) raporlarında da eğitim yatırımlarının eşitsizliğiyle ilişkilendirilmektedir.
- Siyasi öncelikler, post-Sovyet literatürde sıklıkla "politik çeşitlilik" sorunu olarak ele alınmıştır (Cummings, 2005).
- Rusya ve Çin'in etkisi, Nye'nin (2004) "sert güç – yumuşak güç dengesi" kuramıyla açıklanabilir.

Dolayısıyla Türk dünyasında eğitimsel işbirliği, sadece iç dinamiklerle değil, aynı zamanda küresel güç dengeleriyle de şekillenmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Genel Sonuçlar

Bu araştırma, Türk dünyasında eğitimsel politikalar ve işbirliklerini nitel bir perspektiften ele almış ve doküman analizi yöntemiyle incelenen belgeler üzerinden kapsamlı bulgular ortaya koymuştur. Çalışmanın genel sonuçları şu şekilde özetlenebilir:

- **Ortak Dil ve Alfabe Politikaları:**

Türk dünyasında alfabe birliği, eğitimsel işbirliklerinin en kritik boyutlarından biridir. Azerbaycan ve Türkmenistan erken dönemde Latin alfabesine geçmiş, Kazakistan bu yönde adım atmış, Özbekistan ise uzun süreli bir geçiş süreci yaşamıştır. Ancak Kırgızistan ve Rusya'daki Türk topluluklarının Kiril alfabesini kullanması ortak iletişim zeminini sınırlandırmaktadır. Bu durum, eğitimde ortak ders kitaplarının hazırlanmasını ve akademik yayınların paylaşımını zorlaştırmaktadır.

- **Ortak Üniversiteler ve Yükseköğretim İşbirlikleri:**

Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi ve Manas Üniversitesi, Türk dünyasında eğitimsel işbirliklerinin en somut örnekleridir. Ancak bu kurumların finansal sürdürülebilirlik, müfredat uyumu ve akademik kalite gibi sorunları bulunmaktadır. Türk Üniversiteler Birliği ise bölgesel yükseköğretim alanı oluşturma yönünde önemli bir girişimdir.

- **Öğrenci ve Akademisyen Hareketliliği:**

Türkiye Bursları ve Orhun Değişim Programı, öğrenci hareketliliğini artırsa da henüz Erasmus düzeyinde yaygınlaşmamıştır. Özellikle Ege Üniversitesi'nin Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü üzerinden yürüttüğü çalışmalar, üniversitelerin bu süreçte ne kadar kritik roller oynayabileceğini göstermektedir. Akademisyen hareketliliği ise araştırma projeleri ve kültürel diplomasi açısından büyük önem taşımaktadır.

- **Kurumsal Yapılar ve Eğitimsel Diplomasi:**

Türk Devletleri Teşkilatı, TÜRKSOY, TÜRKPA ve Türk Akademisi gibi kurumlar eğitim işbirliklerini desteklemektedir. Ancak kurumlar arası koordinasyon eksiklikleri ve finansal zorluklar, projelerin etkinliğini sınırlamaktadır. Türkiye'nin YTB, Maarif Vakfı, Yunus Emre Enstitüsü ve TİKA aracılığıyla yürüttüğü faaliyetler, yumuşak güç stratejisinin önemli unsurlarıdır.

- **Ortak Müfredat ve Ders Kitapları Çalışmaları:**

Ortak tarih ve edebiyat ders kitaplarının hazırlanması, Türk dünyasında ortak kimlik bilincini güçlendiren önemli bir girişimdir. Ancak ulusal kimlik öncelikleri ve alfabe farklılıkları bu sürecin hızını yavaşlatmaktadır.

Sorunlar ve Sınırlılıklar:

Dil ve alfabe farklılıkları, ekonomik kapasite farklılıkları, siyasi önceliklerin çeşitliliği, Rusya ve Çin gibi dış aktörlerin etkisi, akademik uyum sorunları ve kurumsal koordinasyon eksiklikleri en temel engeller olarak öne çıkmaktadır.

- Genel olarak, Türk dünyasında eğitimsel işbirlikleri güçlü bir potansiyele sahip olsa da bu işbirliklerinin kurumsallaşması için yapısal sorunların aşılması gerekmektedir.

Öneriler

Araştırmadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda şu öneriler geliştirilmiştir:

• Alfabe ve Dil Politikaları

Türk dünyasında Latin alfabesine geçiş süreci hızlandırılmalı ve ortak yazım kuralları belirlenmelidir.

Türkçe'nin ortak iletişim dili olarak benimsenmesi için öğretmen eğitimi programları artırılmalıdır. Yunus Emre Enstitüsü ve Türk Dil Kurumu işbirliğiyle “Türk Dünyası Dil Platformu” kurulmalıdır.

• Yükseköğretim İşbirlikleri

Ortak üniversitelerin finansal özerkliği güçlendirilmeli ve sürdürülebilir fon mekanizmaları oluşturulmalıdır.

Türk Üniversiteler Birliği daha etkin hale getirilerek “Ortak Diploma Programları” geliştirilmelidir.

Ortak araştırma merkezleri kurulmalı ve özellikle enerji, tarım, tarih ve Türkoloji alanlarında işbirliği artırılmalıdır.

• Öğrenci ve Akademisyen Hareketliliği

Orhun Programı Erasmus+ benzeri güçlü bir yapıya kavuşturulmalı, kapsamı genişletilmelidir.

Türkiye Bursları'nın kontenjanları artırılmalı, mezun takip sistemleri kurularak bu öğrencilerin ülkelerindeki etkileri düzenli izlenmelidir.

Akademisyen değişimleri artırılmalı, ortak yayın ve projeler için fon mekanizmaları oluşturulmalıdır.

• Kurumsal Yapılar

TDT, TÜRKSOY, TÜRKPA ve Türk Akademisi arasında koordinasyonu sağlayacak ortak bir Eğitim Konseyi kurulmalıdır.

Bu kurumların faaliyetleri, ulusal eğitim bakanlıklarının stratejik planlarıyla daha uyumlu hale getirilmelidir.

Türkiye'nin kurumları (YTB, Maarif Vakfı, Yunus Emre Enstitüsü) arasında da daha bütüncül bir işbirliği mekanizması kurulmalıdır.

• Ortak Müfredat ve Ders Kitapları

Ortak Türk Tarihi, Ortak Edebiyat ve Ortak Coğrafya ders kitapları tüm ülkelerde uygulanabilir hale getirilmelidir.

Ders kitapları farklı alfabelere uyarlanmalı, dijital versiyonları hazırlanarak erişim kolaylaştırılmalıdır.

Ortak müfredat projeleri, UNESCO ve OECD gibi uluslararası kuruluşların desteğiyle daha görünür hale getirilmelidir.

Sorunların Aşılması İçin Genel Öneriler

Ortak projeler için Türk Dünyası Eğitim Fonu kurulmalıdır.

Eğitim işbirlikleri yalnızca devletler düzeyinde değil, sivil toplum ve üniversiteler düzeyinde de teşvik edilmelidir.

Rusya ve Çin gibi aktörlerin etkisini dengelemek için daha güçlü bölgesel dayanışma mekanizmaları geliştirilmelidir.

Eğitim işbirlikleri kısa vadeli projeler yerine uzun vadeli stratejik planlara dayandırılmalıdır.

Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler

Bu çalışma doküman analizi yöntemiyle yürütülmüştür. Gelecek araştırmalarda nitel görüşmeler ve nicel anketler ile öğrencilerin ve akademisyenlerin görüşleri derinlemesine incelenebilir.

Ortak müfredat uygulamalarının öğrenciler üzerindeki etkisi karşılaştırmalı çalışmalarla değerlendirilebilir.

Türk dünyasında eğitimsel işbirliklerinin ekonomik, siyasi ve kültürel etkileri üzerine disiplinlerarası araştırmalar yapılabilir.

Son Söz

Türk dünyasında eğitimsel işbirlikleri, tarihsel köklere dayanan ortak kimlik bilincini güçlendiren en önemli araçlardan biridir. Türkiye'nin öncülüğünde yürütülen bu işbirlikleri, yalnızca akademik değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve siyasi boyutlarıyla da gelecekte bölgesel dayanışmayı güçlendirecek, Türk halklarının küresel ölçekte görünürlüğünü artıracaktır. Ancak bu sürecin sürdürülebilirliği, ortak vizyon, güçlü kurumlar ve uzun vadeli stratejiler geliştirilmesine bağlıdır.

Kaynakça

- Akyıldız, A. (2021). *Türk Dünyasında Eğitim Politikaları*. Türk Akademisi Yayınları.
- Akyüz, Y. (2018). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Altbach, P. (2007). *Globalization and Education: The International Dimension*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Anderson, B. (1991). *Imagined Communities*. London: Verso.
- Arslan, R. (2020). "Türk Üniversiteler Birliği ve Yükseköğretimde İşbirliği Perspektifleri." *Türk Dünyası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 133-150.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.

- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Cummings, S. (2005). *Kazakhstan: Power and the Elite*. London: I.B. Tauris.
- Demir, H. (2021). *Eğitim Diplomasisi ve Kültürel Politikalar: Türk Dünyası Örneği*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Ege Üniversitesi (2020). *Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Faaliyet Raporu*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kaya, Y. (2019). "Türk Dünyasında Eğitim İşbirliği ve Ortak Kimlik İnşası." *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 45-68.
- Knight, J. (2012). *Concepts, Rationales, and Interpretive Frameworks in the Internationalization of Higher Education*. New York: Routledge.
- Kocaoğlu, A. (2015). "İsmail Gaspıralı ve Türk Dünyasında Eğitim Reformu." *Tarih ve Toplum Dergisi*, 8(3), 90-105.
- Nye, J. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs.
- Özdemir, S. (2020). "Türk Cumhuriyetlerinde Eğitim Reformları ve Türkiye ile İşbirliği Süreçleri." *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 110-130.
- Öztürk, M. (2017). *Türkiye'nin Yumuşak Güç Politikaları ve Eğitim Diplomasisi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Shaw, S. (1976). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teichler, U. (2010). "Internationalisation of Higher Education: European Experiences." *Asia Pacific Education Review*, 11(1), 27-37.
- Türk Akademisi (2019). *Orhun Exchange Programme: Framework Document*. Astana: Türk Akademisi.
- Türk Devletleri Teşkilatı (2022). *Eğitim Bakanları Toplantısı Sonuç Bildirgesi*.
- UNESCO (2018). *Regional Cooperation in Education*. Paris: UNESCO Publishing.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, E. (2018). "Türkiye'nin Orta Asya'daki Eğitim Politikaları ve Türk Dünyasına Katkıları." *Uluslararası İlişkiler ve Eğitim Çalışmaları Dergisi*, 2(1), 50-70.

BÖLGESEL İŞ BİRLİĞİ MEKANİZMALARI KIRGIZİSTAN DIŞ POLİTİKASINI NASIL ŞEKİLLENDİRİYOR?

How Do Regional Cooperation Mechanisms Shape Kyrgyzstan's Foreign Policy?

Halit HAMZAOĞLU ¹

Özet

Kırgızistan'ın Orta Asya'daki coğrafi konumu, bu ülkeyi bölgesel iş birliği açısından kilit bir aktöre dönüştürmektedir. Tek Kuşak Tek Yol projesinin ana kavşağında yer alan Orta Asya, ulaşım ve lojistik açısından belirleyici bir konumdadır. Bu bağlamda Kırgızistan Asya'daki ekonomik iş birliği mekanizmalarında ve özellikle bağlantısallık noktasında önemli bir yer tutmaktadır. Kırgız dış politikası uluslararası ilişkilerde yaşanan değişimlere uyum sağlamayı öncelikli hedef haline getirmektedir. Asya'nın dünya ekonomisinde merkezi bir role sahip olması, Kırgızistan'ın dış politikadaki amaç ve hedeflerini yönlendirmektedir. Bu kapsamda Kırgızistan yönetimi özellikle komşu devletlerle farklı iş birliği mekanizmaları çerçevesinde bir araya gelmektedir. Kırgızistan ekonomik kırılganlığa ve iç politikada ortaya çıkan istikrarsızlıklara rağmen, Asya merkezli dönüşümden azami ölçüde yararlanmaya çalışmaktadır. Bu çerçevede özellikle bölgesel iş birlikleri çerçevesinde oluşturulan yeni mekanizmalara etkin katılımın sağlanması oldukça önem taşımaktadır. Söz konusu etkin katılım, Kırgızistan'ın daha öngörülebilir ve istikrar sağlayıcı bir iktisadi zeminde hareket etmesine olanak tanımaktadır. Kırgız dış politika çok yönlülük çerçevesinde bölgedeki aktörlerle iş birliğini önemsemektedir. Kırgızistan'ın sahip olduğu stratejik konum, Bişkek'in dış politikadaki manevra alanını genişletmektedir. Bu durum bir dizi taktiksel kazanımın elde edilmesine yardımcı olmaktadır. Kırgızistan aynı zamanda bölgesel örgütlerde faal bir şekilde yer almaktadır. Bu bağlamda Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ve Asya'da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı (AİGK) gibi organizasyonlarda etkin bir varlık göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Asya, Kırgızistan, Bölgesel İş Birliği, Dış Politika

Abstract

Kyrgyzstan's geographical location in Central Asia makes it a key player in regional cooperation. Located at the crossroads of the Belt and Road Initiative, Central Asia occupies a decisive position in terms of transport and logistics. In this context, Kyrgyzstan plays an important role in Asian economic cooperation mechanisms, particularly in terms of connectivity. Kyrgyz foreign policy prioritises adapting to changes in international relations. Asia's central role in the global economy guides Kyrgyzstan's foreign policy objectives and goals. In this context, the Kyrgyz leadership is coming together with neighbouring states within the framework of various cooperation mechanisms. Despite economic fragility and internal political instability, Kyrgyzstan is striving to benefit as much as possible from the Asia-centred transformation. In this context, ensuring effective participation in new mechanisms established within the framework of regional cooperation is particularly important. Such effective participation enables Kyrgyzstan to operate in a more predictable and stable economic environment. Kyrgyzstan's foreign policy prioritises cooperation with regional actors within a multi-faceted framework. Kyrgyzstan's strategic location broadens Bishkek's room for manoeuvre in foreign policy. This helps to achieve a number of tactical gains. Kyrgyzstan also

¹ Doç. Dr., Kars Kafkas Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-mail: halithamzaoglu85@gmail.com

plays an active role in regional organisations. In this context, it is an active member of organisations such as the Organisation of Turkic States (OTS), the Shanghai Cooperation Organisation (SCO) and the Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia (CICA)

Keywords: Asia, Kyrgyzstan, Regional Cooperation, Foreign Policy

Giriş

Dünyanın jeopolitik türbülansa girdiği bir dönemde, bölgesel iş birliklerinin önemi artmaktadır. Sürdürülebilir ve öngörülebilir dış politika stratejileri açısından çok katmanlı bölgesel mekanizmaların inşası bir zaruret ihtiva etmektedir. Devletler yeni jeopolitik koşullar gereği mevzu bahis mekanizmalara entegrasyonu öncelikli dış politika hedefi olarak ele almaktadırlar. Çünkü bölgesel mekanizmalar dış politika amaçlarının hayata geçirilmesi bağlamında eşsiz bir fırsat sunmaktadır.

Rusya-Ukrayna savaşı yeni jeopolitik gerçekliklerin teşekkül etmesine neden olmuştur. Yeni jeopolitik atmosfer devletlerin dış politika davranışlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu süreç özellikle Avrasya'nın kalbinde bulunan Orta Asya devletlerinin dış politika adımlarını tayin etmiştir. Doğu-Batı bağlantısının kavşağındaki bu devletler dış politika-ekonomi dengesini önceleyen bir yaklaşım sergilemeye başlamışlardır. Bu çerçevede ekonomi odaklı dış politika stratejisine üstünlük vermişlerdir.

Kırgızistan 1991'den günümüze birçok zorluklarla ve meydan okumalarla karşı karşıya gelmiştir. Bağımsızlığının ilk yıllarında sosyo-ekonomik sorunlarla mücadele eden Kırgızistan, daha sonraki dönemde ise siyasi istikrarsızlığın meydana getirdiği sorunlara maruz kalmıştır. Bütün bu süreç, Kırgızistan'ın daha kapsamlı bölgesel ve küresel strateji belirlemesinin önünde engel teşkil etmiştir. Var olan ekonomik ve siyasi kırılganlıklara rağmen, Kırgızistan çok vektörlü dış politika yaklaşımını incelemiştir. Bu yaklaşım sayesinde, ulusal çıkarlarını korumayı önemli ölçüde başarmıştır.

Kırgızistan diğer bölge ülkeleriyle birlikte, Asya merkezli yeni ekonomik konfigürasyonda yerini almaya çalışmaktadır. Bu çerçevede Kuşak ve Yol Girişimi'nin önemli bir parçası olmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda Kırgızistan liderliği Çin ile ilişkilerini güçlendirmeyi incelemektedir. Çin-Kırgızistan-Özbekistan demiryolu projesinin imzalanması, Pekin ile ilişkilerin yeni bir sürece girdiğini gözler önüne sermektedir. Kırgızistan ayrıca Çin'in önerisiyle ortaya çıkan ve beş Orta Asya devletini kapsayan C+C5 platformunda yer almaktadır. Bu platform Çin ile ilişkilerin bir başka istikametini oluşturmaktadır. Kırgızistan dış ekonomik ilişkilerini çeşitlendirmeyi incelemektedir. Bu kapsamda Kırgız hükümeti son dönemlerde Türk Dünyası'ndaki bağlantısallığı pekiştiren Orta Koridor projesine ilgi duymaya başlamıştır. Projenin bölgesel ve küresel ulaşımdaki önemi haizdir. Bu doğrultuda bölgesel iş birliğinin çeşitlendirilmesi ve derinleştirilmesi öncelikli bir dış politika hedefi olarak ele alınmaktadır. Orta Koridor, Kırgızistan'ın bölgesel bağlantısallıktaki konumunun güçlenmesine ve yeni iş birliği mekanizmalarının ortaya çıkmasına önemli bir katkı sağlayacaktır. Kırgızistan günümüzde TDT, ŞİÖ ve CİCA gibi etkili ve çok boyutlu platformlarda yer almaktadır. Bu durum Kırgız dış politikasının ulusal çıkara dayalı bir perspektifte geliştiğini ortaya koymaktadır.

Çalışmada, Kırgızistan'ın değişen ve dönüşen uluslararası koşullarda dış politika yönelimleri irdelenmektedir. Özellikle bölgesel iş birliği mekanizmalarının söz konusu yönelimlerdeki konumundan bahsedilmektedir. Bölgesel iş birliği mekanizmalarının Kırgız dış politikasının şekillenmesinde hangi düzeyde yer aldığı sorunsalı çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, bağımsızlık sonrası Kırgız dış politikasının temel eğilimlerinden bahsedilmektedir. İkinci bölümde, Rusya-

Ukrayna savaşı sonrası Orta Asya’da değişen bölgesel dengelerin Kırgızistan’a yansımaları ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise Kırgızistan’ın da dâhil olduğu yeni bölgesel iş birliği mekanizmaları ayrıntılı bir biçimde analiz edilmektedir.

I. Bağımsızlık Sonrası Kırgız Dış Politikasının Temel Eğilimleri

Kırgızistan, diğer egemen devletler gibi dış politikasını ulusal çıkarlarına uygun bir şekilde belirlemektedir. Bu, çok taraflı iş birliği yoluyla da gerçekleştirilmektedir. Egemen Kırgızistan’ın dış politikasının ilk aşaması, 31 Ağustos 1991’den 17 Mayıs 1999’a kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönem, yeni bağımsızlığını kazanmış devletin dış politika çizgisinin temellerinin oluşturulduğu ve denenmiş olduğu, küresel dünya toplumuna sunulduğu ve tanıtıldığı bir dönem olarak nitelendirilebilir (Omarov, 2006). Bağımsız Kırgızistan’ın ilk Cumhurbaşkanı olan Askar Akayev döneminde Batı ve Rusya arasında ihtiyatlı bir denge politikası izlenmekteydi.

1991 yılından sonra Kırgızistan’ın dış politikasının en önemli önceliklerinden birisini Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Avrupa Birliği (AB), Türkiye ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ile ilişkilerin geliştirilmesi oluşturmaktaydı. Bu bağlamda Batı ile ilişkiler stratejik öncelik taşımaktaydı. Türkiye, Aralık 1991’de Kırgızistan’ın bağımsızlığını tanıyan ve onunla diplomatik ilişkiler kuran ilk ülke olmuştur. 1997 yılında iki ülke arasında Ebedi Dostluk ve İş birliği Anlaşması imzalanmıştır (Kozhemjakin, 2014). ABD ile diplomatik ilişkiler, 1 Şubat 1992’de Bişkek’te Kırgızistan tarihinde ilk kez Amerikan Büyükelçiliği’nin açılmasıyla başlamıştır. Çeşitli düzeylerdeki karşılıklı ziyaretler sırasında oluşturulan ikili ilişkilerin hukuki ve yasal temeli, 20’den fazla anlaşmadan oluşmaktaydı. Bunların en önemlileri, 8 Mayıs 1992’de Washington’da imzalanan Yatırımların Teşvik Edilmesi Anlaşması ve karşılıklı sermaye yatırımlarının korunmasının teşvik edilmesine ilişkin anlaşmaydı. İkili ilişkilerin gelişiminin temeli, 26 Ağustos 1992 tarihinde Kırgızistan ve ABD arasında imzalanan Mutabakat Zaptı olmuştur (Namatbekova, 2018). 1995 yılında, Kırgızistan ile AB arasındaki ilişkilerin yasal temelini oluşturan Ortaklık ve İş birliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu belge, siyasi, ekonomik, sosyal ve bilimsel-kültürel alanlarda iş birliğini öngörmekteydi. Kırgızistan, eski Sovyet ülkelerine yardım sağlamak amacıyla AB tarafından yürütülen bir dizi programa dahil edilmişti. Bunlar arasında TACIS (teknik yardım programı), TEMPUS (yükseköğretim alanında iş birliği) ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) tarafından yürütülen çeşitli yatırım projeleri bulunmaktaydı (Kozhemjakin, 2014). Bu süreçte Kırgızistan’ın bir başka önceliği Rusya ile ilişkilerin muhafaza edilmesiydi. Ekonomik, sosyal ve güvenlik bağlamında Rusya ile ilişkiler Kırgızistan açısından öncelenmekteydi.

Kırgızistan yönetimi tarafından kabul edilen ilk önemli dış politika belgesi, Kırgızistan’ın İpek Yolu bölgesinde Batı ile Doğu arasında bir köprü görevi gördüğünü belirten “İpek Yolu Diplomasisi” olmuştur (Rylov ve Borodina, 2019). Söz konusu köprü görevi, 17 Mayıs 1999 tarihinde kabul edilen Dış Politika Konsepti’nde de belirtilmiştir. Bu belgede dış politika alanındaki hedef ve görevler belirlenmiş, dış politika öncelikleri sabitlenmiş olup, bunlar arasında Orta Asya’daki entegrasyon süreçlerinin derinleştirilmesi, Batı ve Doğu ülkeleriyle ilişkilerin genişletilmesi ve uluslararası kuruluşlar çerçevesinde devletlerarası iş birliğinin geliştirilmesi yer almaktadır (Rylov ve Borodina, 2019). Bağımsız Kırgızistan’ın dış politikasının ikinci aşaması, 17 Mayıs 1999’da Dış Politika Konsepti’nin kabulüyle başlamıştır. Bu aşama, Kırgızistan Cumhuriyeti’nin çevresindeki jeopolitik alanda konumunu daha da güçlendirmeyi amaçlamıştır (Omarov, 2006).

2005 yılının mart ayında Kırgızistan’da yaşanan olaylar sonucunda Akayev iktidarı devrildi. 1990’ların başından beri Orta Asya’da yaşanan ilk iktidar değişikliği oldu. Gürcistan’daki “gül devrimi” (Kasım 2003) ve Ukrayna’daki “turuncu devrim” (Aralık 2004) ile benzerlik gösteren Kırgızistan olayları, “lale devrimi” olarak adlandırıldı (Toktosunova,

2013). 2005 yılının mart ayında Kırgızistan'da iktidar değişikliğine yol açan olayların ardından, yeni Cumhurbaşkanı Kurmanbek Bakiyev dış politikada süreklilik, cumhuriyetin tüm uluslararası yükümlülüklerinin liderlik tarafından tanınması ve bunlara bağlı kalınması niyetini ortaya koydu. Bu husus daha sonra Kırgızistan Cumhurbaşkanı'nın "Ulusal Kalkınma Stratejisi ve Yakın Hedefler" (2006) başlıklı mesajında teyit edildi ve 2007 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası'nın yeni versiyonunda ve Kırgızistan Cumhuriyeti Dış Politika Konsepti'nde yer aldı. Söz konusu dış politika konseptinin temel ilkelerini çok yönlülük, denge ve pragmatizm oluşturmaktaydı (Pavlov, 2008).

Bakiyev'in 2010 yılında devrilmesinin ardından, Roza Otunbayeva geçici cumhurbaşkanı olarak atandı. Otunbayeva'nın geçici cumhurbaşkanı olarak atanması, hemen "istikrar dönemi" olarak nitelendirildi, ancak bu dönemde önemli dış politika değişiklikleri yaşanmadı, çünkü ülke yönetimi bu dönemde "geçici hükümet" statüsünü meşrulaştırmak ve dış politika ortaklarını ülkenin siyasi rotasının sürekliliği konusunda ikna etmek için çaba sarf etti (Usubaliyev, 2015). Kırgızistan'ın başkanlık sisteminden başbakanlık sistemine geçiş yaptığı dönemin sona ermesinden sonra, Almazbek Atambayev iktidara geldi. Kırgızistan, Atambayev'in oldukça özel karakteri ve en önemlisi de uluslararası konjonktür nedeniyle, dış politikada oldukça aktif adımlar attı. Atambayev yönetiminde Kırgızistan kendini Rusya'nın müttefikleri olarak net bir şekilde konumlandırmaya başladı ve Avrasya Ekonomik Birliği'ne katıldı. 2014 yılında ülke topraklarındaki Manas hava üssü kapatıldı ve 2015 yılında Amerikan Sivil Toplum Kuruluşu (STK) çalışanlarına diplomatik çalışanlarla eşdeğer statü tanıyan 1993 tarihli anlaşma feshedildi. Diğer yandan, tam da Atambayev'in inisiyatifiyle Kırgızistan ve Rusya arasında Kambar-Ata Hidroelektrik Santrali Sisteminin (HES) tamamlanması için yürütülen müzakereler kesintiye uğradı (Podobed, 2021). Atambayev döneminde Çin ile ilişkiler yeni bir düzleme taşındı. Bu, Atambayev'in Kırgızistan'ı "Tek Kuşak, Tek Yol" programının lojistik yapılarına dahil etme girişiminde kendini göstermiştir (Podobed, 2021). 2013 yılında Çin Devlet Başkanı Şi Jinping'in Kazakistan ziyaretinde ilan ettiği Tek Kuşak Tel Yol girişimi, bölgede yeni bir stratejik denklem meydana çıkarttı. 10-12 Eylül 2013 tarihlerinde, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Atambayev ve Çin lideri Jinping arasında yapılan görüşme ve resmi müzakerelerin sonucunda, "Kırgızistan Cumhuriyeti ve Çin Halk Cumhuriyeti arasında stratejik ortaklık ilişkilerinin kurulmasına ilişkin ortak deklarasyon" imzalanmıştır. Belgenin temel hükümleri, Jinping'in Astana'da Pekin'in Kuşak ve Yol Girişiminin resmi olarak başlatılmasına adanmış program konuşmasında belirtilen tezlerle örtüşmekteydi. Kırgızistan ve Çin'in "Ortak Deklarasyonu" onaylaması ve kabul etmesi, pratik açıdan Bişkek'in Çin'in ekonomik girişimine katıldığı anlamına gelmekteydi (Abulaiti, 2022).

2017'de iktidara gelen Sooronbay Jeenbekov döneminde Kırgız dış politikası ilk dönemi, Atambayev döneminden temel olarak farklı değildi. Jeenbekov esas olarak selefinin mirasının daha keskin kenarlarını yumuşatmakla meşguldü. Mart 2019'da Kırgızistan'ın güncellenmiş dış politika stratejisi kabul edildi ve uygulamaya konuldu (Dzhurayev, 2020). Jeenbekov dönemi istikrarlı iç siyasi durum mevcuttu. Bu bağlamda dış ekonomik ilişkilerin çeşitlendirilmesi bağlamında bazı önemli fırsatlar ortaya çıkmıştır. Ancak COVID-19 süreciyle birlikte bu fırsatlar önemli ölçüde sekteye uğradı.

5 Ekim 2020'de Kırgızistan'da parlamento seçimlerinin sonuçlarına yönelik geniş protestolar başladı. Protestocular nezdinde popüler bir figür olan Sadır Japarov Başbakan olarak göreve başladı. İtirazlar sonucunda Jeenbekov istifa etti ve Cumhurbaşkanlığı Vekili olarak Japarov göreve başladı. Japarov, 2021 yılında yapılan seçimlerde Kırgızistan'ın yeni Cumhurbaşkanı olmuştur. Japarov, Kırgızistan'ın dış politikasının önceliğinin Orta Asya'daki komşuları ve stratejik ortakları olan Rusya, Türkiye ve Çin ile kapsamlı iş birliğini güçlendirmek olduğunun altını çizmiştir. Japarov, Kırgızistan'ın Batı ve Doğu ülkeleriyle ilişkileri geliştirme niyetini, yatırım, kültür-insani yardım ve turizm alanlarında iş birliğine özel

önem verdiklerini belirtmiştir (Osmonaliyeva, 2021). Japarov liderliğindeki Kırgızistan istikrarlı, öngörülebilir ve anlaşılır bir dış politika izlemektedir. Uluslararası arenada Bişkek, üstlendiği tüm yükümlülükleri ve anlaşmaları yerine getirerek sorumlu bir ortak ve müttefik olarak hareket etmektedir. Kırgızistan, önemli pragmatizm ilkelerine bağlı kalmakta ve yalnızca ulusal çıkarları temel almaktadır. Büyük ölçüde bu sayede ülke, kayda değer bir ekonomik büyüme elde etmiş ve uluslararası ortaklarıyla iş birliği içinde, tüm Avrasya kıtasında bölgesel kalkınma ve iş birliğinin yönünü belirleyen büyük altyapı projelerinin hayata geçirilmesine başlamıştır. (Kabar, 2025).

II. Rusya-Ukrayna Savaşı Sonrası Orta Asya'da Değişen Bölgesel Dengeler ve Kırgızistan'a Yansımaları

Rusya-Ukrayna savaşı küresel ve bölgesel ölçekte ciddi jeopolitik sonuçlar doğurmaktadır. 24 Şubat 2022'den sonra, Orta Asya bölgesi, halkın Rusya'dan giderek uzaklaşmaya başlamasıyla dramatik değişiklikler yaşadı. Ukrayna'daki savaşın bölgedeki dönüşüm sürecini hızlandıran bir tetikleyici rolünü icra ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu çerçevede Orta Asya ülkelerini artık dış etkilerin pasif alıcıları veya çok az etkiye sahip aktörler olarak görmek mümkün değildir. Orta Asya neredeyse bütün dış aktörler için önemi artmıştır ve bu bağlamda bölge ülkelerinin dünya siyasetinde varlıklarını genişlettiklerini belirtmek gerekmektedir (Supyaldiyarov vd., 2024). Rusya'nın boşluğunu doldurmak için Çin bölgede gücünü tahkim etmektedir. Çünkü bu hamle, Çin'in geniş kapsamlı küresel emelleriyle bir şekilde örtüşmektedir. Çin'in artan emelleri ve Ukrayna'da devam eden savaş göz önüne alındığında, Orta Asya'nın küresel toplumun gözündeki rolünün ve öneminin her geçen gün artacağı sonucuna varılmasını mümkün kılmaktadır. Buna karşılık Orta Asya ülkeleri, faydalarını en üst düzeye çıkarmak ve küresel politikadaki konumlarını güçlendirmek için, bölgesel ve küresel büyük güçlerle iş birliğine daha açık bir politika izlemeyi tercih edebilmektedirler. Bu noktada özellikle kolektif ve koordineli bölgesel politikalara öncelik verilmesi büyük önem taşımaktadır (Supyaldiyarov vd., 2024). Bununla birlikte, Rusya'nın bölgedeki varlığının bir şekilde devam ettiğini söylemek mümkündür. Örneğin Kırgızistan özelinde bakıldığında 2022 yılında Rusya'nın bu ülkeye yaptığı yatırımlar %9,7 oranında azalmış olsa da yıl sonu itibarıyla Rusya doğrudan yabancı yatırımlarda ilk sırada yer almıştır. Bu durumun 2021 yılında Kırgızistan ekonomisine yapılan 2 milyar dolarlık önemli Rus yatırımlarından kaynaklandığını vurgulamakta fayda vardır. 2023 yılında Rusya, Kırgızistan ekonomisine yaklaşık 770 milyon dolar yatırım yapmıştır. Bu yatırımlar imalat sanayi, jeolojik araştırma, madencilik, toptan ve perakende ticaret gibi sektörlere yapılmıştır (İyonova, 2023).

Çin, Rusya-Ukrayna savaşından kapsamlı jeoekonomik faydalar sağlamaktadır. Bu çerçevede özellikle Orta Asya ülkeleriyle iş birliğini genişletmeye devam etmektedir. Mayıs 2023 sonunda düzenlenen “Çin-Orta Asya” zirvesinin ortaya çıkışı dikkat çekicidir. Zirveye, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Japarov da dahil olmak üzere tüm Orta Asya cumhuriyetlerinin devlet başkanları katılmıştır (İyonova, 2023). Çin-Kırgızistan zirvesi kapsamında Çin'i ziyaret eden Kırgızistan Cumhurbaşkanı, Çin Devlet Başkanı Jinping ile görüşmelerde bulunmuş ve görüşmelerin sonucunda iki ülke arasındaki iş birliğini güçlendiren belgeler imzalanmıştır. Çin-Kırgızistan-Özbekistan demiryolu hattının inşasına ilişkin yol haritası onaylanmıştır. Kırgızistan Cumhurbaşkanı'na göre, “bu stratejik projenin hayata geçirilmesi, bölgeyi ulaşım açısından çıkmaza sokan durumdan kurtaracak, yaklaşık 4 milyar insanı birbirine bağlayacak, Asya'dan Türkiye üzerinden Avrupa'ya, Orta Doğu bölgesine, İran'a, Basra Körfezi ülkelerine ve Kuzey Afrika'ya ticaret ve ulaşımın coğrafyasını genişletecektir” (İyonova, 2023).

Orta Asya'daki uluslararası ilişkilerin dinamikleri, Rusya-Ukrayna savaşı, Rusya ile Batı arasındaki ilişkiler ve Afganistan'daki gelişmeler gibi bölge dışındaki gelişmelere büyük ölçüde bağlıdır. Bu koşullar altında, Kırgızistan'ın dış politikası iki önceliğe sahip olacaktır. İlk olarak, Kırgızistan giderek hassaslaşan konularda riskten kaçınan bir tutum sergileyecektir. Öncelikli

hedeflerden biri, Moskova'nın Ukrayna konusunda Bişkek'in “tarafsız” tutumundan ve Kırgızistan'ın diğer büyük güçlerle olan ilişkilerinden memnun kalmasını sağlamaktır. Kırgızistan ve ABD'nin yeni bir iş birliği anlaşması imzalamasına ilişkin son zamanlarda yapılan açıklamalar, Rus gazetelerinde ayrıntılı ve eleştirel yorumlara neden oldu. Farklı bir konuda ise, Rusya uzun süredir Çin-Kırgızistan-Özbekistan demiryolu projesine karşı çıkmaktadır. İkincisi, Kırgızistan'ın kritik ekonomik kırılmalıklarının ele alınması uzun vadeli bir öncelik olmaya devam edecektir. Kaynak bulma konusunda başarılı olduğu ölçüde, Kırgızistan enerji ve ulaştırma alanlarında büyük ölçekli projelerle ilerleyecektir. Çin ve Özbekistan, demiryolu projesindeki ilerlemeden bağımsız olarak, Doğu'dan Batı'ya ulaştırma koridorları sunan stratejik aktörler olarak görünmektedir. Elektrik üretiminin giderek zorlaşan durumu, Kırgızistan'ın üretimi artırmak için çalışmakla kalmayıp, komşuları, özellikle Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile enerji ticareti/transitinde daha fazla iş birliği arayışına girmesi gerektiği anlamına gelmektedir (Dzhurayev, 2022).

III. Yeni Bölgesel İş Birliği Mekanizmaları ve Kırgızistan

6 Haziran 2025 tarihinde Pekin’de imzalanan “Çin- Kırgızistan- Özbekistan” demiryolu projesi, Bişkek’in Avrasya ulaşım yollarındaki etkinliğini artırmaktadır. Bu demiryolu projesi, Kırgızistan için yeni ticari ve ekonomik fırsatlar anlamına gelmektedir. Çin'den Avrupa'ya giden demiryolu yüklerinin ana akışı Kazakistan üzerinden, daha sonra da Rusya ve Belarus üzerinden geçmektedir. 2022 sonrası oluşan jeopolitik durum ve Moskova'nın Ukrayna'da başlattığı askeri çatışma göz önüne alındığında, nakliye şirketleri için Rusya ve Belarus üzerinden geçen rotalar önemini kaybetmeye başlamıştı (Valiyeva, 2022). Bu nedenle yeni demiryolu projesi hem Kırgızistan hem de Özbekistan için yeni ve etkili bir bölgesel mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Bağımsızlık yıllarında Kırgızistan'da tek bir demiryolu inşa edilmediğini göz önünde bulundurursak, bu demiryolunun inşası istihdam yaratmada teşvik edici bir faktör olacaktır. Aynı zamanda Kırgızistan'da büyük ölçekli bir inşaat altyapısının oluşmaya başlayacaktır. Ayrıca, bu demiryolu, ülkenin diğer ilgili sektörlerine de olumlu yansıyacaktır. Özellikle aktarma istasyonunun inşası Kırgızistan için büyük önem taşımaktadır. Bu istasyon, ülkenin demiryollarını uluslararası ağlarla birleştirecektir. Böyle bir istasyon olmadan Kırgızistan'ın projeye katılımı, sadece yüklerin transit geçişi için kendi topraklarını sunmakla sınırlı kalacaktır (Mukhametjan, 2024).

Kırgızistan Cumhurbaşkanı, 4-7 Şubat 2025 tarihleri arasında Çin'e resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret kapsamında 5 Şubat'ta Japarov, Çin Devlet Başkanı Jinping, Çin Devlet Konseyi Başbakanı Li Keqiang ve Çin Halk Cumhuriyeti Ulusal Halk Temsilcileri Meclisi Daimî Komitesi Başkanı Zhao Leji ile görüşmüştür. Görüşmelerin sonucunda, kapsamlı stratejik ortaklığın derinleştirilmesine ilişkin ortak bir bildiri kabul edilmiş ve bir dizi ikili belge imzalanmıştır. Ziyaret öncesinde Kırgızistan Cumhurbaşkanı, Çin haber ajansı Xinhua'ya verdiği röportajda Kırgızistan ve Çin'in iş birliğinin “altın çağı”nı yaşadığını ifade etmiştir (Hvan, 2025).

Kırgızistan'ın Çin ile ilişkilerini bir başka istikametini ise C+C5 formatı oluşturmaktadır. Söz konusu format Çin tarafından önerilmiştir. Çin, son zamanlarda yeni iş birliği modelleri önermek ve yeni organizasyonlar başlatmak konusunda alışkanlık kazanmaktadır. Böylece, son yıllarda Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB), İpek Yolu Fonu, Kuşak ve Yol Girişimi, Ortak Kader Topluluğu ve diğerleri gibi büyük girişimler ve projeler ortaya çıkmaktadır. Yeni formatın Kasım 2015'te, Kuşak ve Yol girişiminin duyurulmasından iki yıl sonra, Çin'i ilk günlerinden itibaren rahatsız eden Amerikan C5+1 formatına (ABD + Orta Asya ülkeleri) yanıt niteliğinde olduğu tartışılmaktadır. Günümüzde Çin ile ABD arasındaki ilişkilerin, salt ticari bir anlaşmazlıktan stratejik bir çatışma ve yüzleşmeye dönüşmesiyle, iki format arasındaki benzetme dramatik bir hal almaktadır (CAA Network).

Böylece Çin, Orta Asya ülkeleriyle yeni bir iş birliği formatı başlatarak aynı anda birkaç hedefe ulaşmayı amaçlamamıştır (CAA Network):

1. Orta Asya merkezli bölgesel entegrasyon sürecinde AB ve ABD'nin etkisinin güçlenmesini engellemek;
2. Bölge dışındaki aktörlerin ve bir veya birkaç Orta Asya cumhuriyetinin katılımıyla bölgede herhangi bir anti-Pekin koalisyonunun kurulmasını engellemek;
3. Bölge ülkelerinin yakınlaşmasını ve Çin'e karşı tutumları da dahil olmak üzere pozisyonlarının olası konsolidasyonunu kontrol etmek.

Kırgızistan'ın güncel dış politika başarıları, sadece ülkenin kalkınması için değil, aynı zamanda tüm bölgenin ve hatta Avrasya'nın jeopolitik manzarasını da değiştiren belirleyici bir öneme sahiptir. Her zaman kolay olmayan komşularla ilişkilerin düzeltilmesi sayesinde, “Kambar-Ata-1” hidroelektrik santralinin inşası konusunda anlaşmaya varılmıştır. Özbekistan ve Kazakistan bu projeyi desteklemekle kalmamış, eşit ve karşılıklı yarar sağlayan koşullarda projeye katılmaya hazır olduklarını da belirtmişlerdir. Çin ile kapsamlı stratejik ortaklık düzeyine çıkarılan ilişkiler, Orta Asya'yı ulaşım çıkmazından kurtaran ve kıtanın birçok ülkesi arasında önemli ekonomik ilerleme ve ticaretin artması için fırsatlar sunan büyük bir transit koridorunun oluşturulması için elverişli koşullar yaratmaktadır. Bu bağlamda özellikle Çin-Kırgızistan- Özbekistan demiryolu projesi şimdiden yeni bölgesel mekanizmaların amiral gemisi olarak adlandırılmaktadır. Bu çerçevede Japarov döneminde Kırgız dış politikası küresel ve bölgesel alanda önemli işlere imza atmış ve uluslararası ilişkilerdeki tanınırlığını artırmıştır. Kırgızistan, dengeli ve ulusal çıkar odaklı dış politikası sayesinde bu tanınırlığı kazanmıştır (Stepanyuk, 2024).

Çin ve Kırgızistan arasındaki demiryolu projesinin Orta Koridor açısından da önemli katkı sağlaması beklenmektedir. Bu proje, Çin'den Kırgızistan'a, Orta Asya ülkelerine ve daha sonra Orta Doğu ülkelerine, Türkiye'ye ve daha sonra AB'ye yüklerin taşınmasını sağlayacaktır. Böylelikle, yeni demiryolu hattı sadece Asya bölgesindeki ülkeleri birbirine bağlamakla kalmayacak, aynı zamanda Çin'i Güney Kafkasya ülkeleri Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Avrupa'ya bağlayan Orta Koridor'un önemli bir parçası olacaktır. Kırgız uzmanların ön tahminlerine göre, Kırgızistan yeni demiryolunun işletilmesinden yılda yaklaşık 200 milyon Amerikan doları gelir elde edebilir (Turkic World, 2024). Bu bağlamda Bişkek'in stratejik önemi giderek artan Orta Koridor'da aktif bir şekilde yer alması büyük ehemmiyet arz etmektedir. Kırgızistan Dışişleri Bakanı Ceenbek Kulubayev 2024 yılında yaptığı basın toplantısında Orta Koridor'un bölgesel bağlantısallıktaki önemine değinmiştir. Kulubayev, “şu anda tüm kargo trafiğinin güney koridorundan geçtiğini, kargoların İran'a, Türkiye'ye ve ardından Avrupa'ya aynı güzergahtan geri döndüğüne vurgu yapmıştır. Kulubayev, ulaşımı hızlandırabilecek alternatif güzergahlardan bahsetmiştir. Mevzubahis alternatif güzergahlardan birisinin Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve Kafkasya'dan geçen Orta Koridor olduğunu belirtmiştir (Rysbay, 2024). Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı Bakyt Torobayev, Kırgızistan ve Çin'den Avrupa ülkelerine karayolu ve demiryolu ile yük taşımacılığı için Orta Koridor'u kullanmayı planladıklarını belirtmiştir. Torobayev bu güzergâhın, bölgeleri birleştirmek ve sadece ekonomik büyümelerini değil, aynı zamanda ekonomik güvenliklerini de sağlamak için önemli bir temel oluşturacağını vurgulamıştır. Torobayev'e göre Kırgızistan, “büyük uluslararası ulaşım ağlarına entegre olmak için yeni yolların inşası ve mevcut ulaşım arterlerinin modernizasyonu üzerinde aktif olarak çalışmaktadır. Bu çerçevede amaçlarının Kırgızistan ekonomisinin gelişimine ve Avrupa ile Orta Asya ülkeleri arasındaki ticari bağların derinleşmesine katkıda bulunacak sürdürülebilir ve etkili bir altyapı oluşturmak olduğunun altını çizmiştir” (Day az, 2024).

Türkiye Cumhuriyeti Ulaştırma ve Altyapı Bakanı Abdulkadir Uraloğlu, Türkiye ile Kırgızistan arasında ticaret hacmini artmasına yönelik yeni çalışmalar yapacaklarını belirterek,

"Türkiye ile Kırgızistan arasında ticaretin artmasıyla Orta Koridor dünya üzerinde daha güçlü bir yol haline geleceğini" ifade etmiştir. Orta Koridor konusunda da Kırgızistan ile multimodal bir taşımacılık gerçekleştirilmesine önem verdiklerini vurgulayan Uraloğlu, şunları kaydetmiştir: "Bu bağlamda, Çin ile Kırgızistan arasında proje aşamasında olan ve toplam uzunluğu yaklaşık 310 kilometreyi bulan demir yolu hattının Çin ile Kırgızistan arasında demir yolu taşımacılığına ve Orta Koridor'a katkıları ele alınmıştır. Ülkemizin demir yolu yönetimi ve operasyonu konusunda edindiği tecrübeyi de Kırgız tarafıyla paylaşacağız. Ayrıca Türkiye ile Kırgızistan arasında ticaret hacmini artmasına yönelik yeni çalışmalarımız da olacak. Türkiye ile Kırgızistan arasında ticaretin artmasıyla Orta Koridor dünya üzerinde daha güçlü bir yol haline gelecek" (TRT Avaz, 2024).

Kırgızistan, sınır ötesi ticareti canlandırmak ve kış aylarında genellikle geçilmez olan yüksek rakımlı yollara olan bağımlılığı azaltmak amacıyla, Çin sınırındaki Bedel kontrol noktasından geçen yeni bir uluslararası ulaşım koridoru geliştirme planlarını da iletirmektedir. Önerilen koridor, Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı Torobayev'in 8 Temmuz 2025 tarihinde Pekin'e yaptığı ziyaret sırasında odak noktasıydı. Torobayev, Çinli şirket liderleriyle bir araya gelerek, Kırgızistan'ın Issyk-Kul Bölgesi ile Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Aksu İlçesi'ni Bedel Geçidi üzerinden birbirine bağlayacak Barskoon-Uchturfan-Aksu otoyolunun inşasını görüşmüştür (Kwan, 2025). Kırgızistan'ın güneydoğusundaki uzak bir dağlık bölgede bulunan Bedel kontrol noktası, ilk olarak Eylül 2024'te basitleştirilmiş bir rejim altında açılmıştır. Karakol ve Aksu'ya yaklaşık olarak eşit uzaklıkta bulunan kontrol noktası, şu anda geçici altyapı ile çalışmaktadır. Kırgız hükümetine göre, modern bir otoyol ve uluslararası standartlara uygun sınır tesisleri de dahil olmak üzere, güzergâhın tam kapsamlı geliştirilmesi 2027 yılına kadar tamamlanacaktır (Kwan,2025).

Transit potansiyelini geliştirmenin önemini anlayan Kırgızistan hükümeti, sınırlarındaki engelleri ortadan kaldırmak için çalışmaktadır. Uluslararası şirketler, lojistik hizmetlerinin kalitesinin iyileştirilmesine yardımcı olmaya teşvik edilmektedir. Bu çerçevede Kırgızistan, Çin, Özbekistan ve Afganistan olmak üzere dört ülkeyi birbirine bağlayacak yeni bir ulaşım rotasının önemli bir parçası haline gelmektedir. Bu durum Kırgızistan'ın güneyinden geçecek yeni bir ticaret koridorunun teşekkülüne olanak sağlayacaktır. Ayrıca yeni ticaret koridoru gelecekte bir transit geçiş noktası olmanın ötesine geçme potansiyeline de sahiptir. Bu potansiyel Kırgızistan'ın rolü daha da pekiştirecektir (Nalobina, 2024).

Sonuç

Kırgızistan değişen jeopolitik dinamikleri kendi lehine dönüştürerek, bölgesel iş birliği mekanizmalarında daha aktif bir rol oynamaya çalışmaktadır. Rusya-Ukrayna savaşı sonrası ortaya çıkan yeni bölgesel gerçeklikler, yeni etkin mekanizmalara zemin hazırlamaktadır. Bişkek, söz konusu mekanizmaları ekonomi politikalarını çeşitlendirmek bağlamında öncelikli olarak görmeye başlamıştır. Bu öncelik Kırgızistan'ın içinde bulunduğu iktisadi kırılganlıkları bertaraf etmesine yardımcı olacaktır.

Kırgızistan, Kuşak ve Yol Girişimi'nin önemli bir parçasına dönüşmektedir. Bu bağlamda Kırgızistan ve Çin arasındaki ilişkiler derinleşmektedir. Çin- Kırgızistan- Özbekistan demiryolu projesinin imzalanması, ilişkilerin yeni bir boyuta taşındığını göstermektedir. Kırgızistan, Çin tarafından önerilen ve yürütülen C+C5 formatında yer almaktadır. Bu format Çin ve beş Orta Asya devletini bir araya getirmektedir.

Kırgızistan son dönemlerde Orta Koridor'a ilgi duymaya başlamıştır. Kırgız resimleri, yeni bölgesel gerçeklikler bağlamında Orta Koridor'u ekonomik çeşitliliğin önemli bir aracı olarak görmektedirler. Orta Koridor'a duyulan ilgi, Kırgızistan'ın bölgesel bağlantısallıktaki konumunun güçlenmesine zemin hazırlayabilir.

Kırgızistan'ın iktisadi anlamda sürdürülebilir bir politik formasyona kavuşması açısından bölgesel iş birliği mekanizmaları kilit bir rol oynamaktadır. Bölgesel iş birliği mekanizmalarına etkin katılım, Kırgız dış politikasının yeni koşullara uyum sağlamasını kolaylaştırmaktadır. Bu çerçevede ekonomi odaklı dış politika perspektifinin öncelenmesi Kırgızistan açısından önem teşkil etmektedir. Bununla birlikte küresel jeopolitik dalgalanmalar ve devam eden belirsizlikler, ihtiyatlı bir yaklaşımın benimsenmesini de zaruri kılmaktadır.

Kaynakça

- Abulaiti, A. (2022). Razvitiye vzayimootnosheniy Kyrgyzskoy Respubliki i KNR v ramkakh SHOS v kontekste initsiyativy “Odin poyas, odin puty”. *Sotsialno-politicheskiye nauki*, 12 (2), 79-87.
- Analitik o povisheniyi roly Srednogo koridora s podklyucheniye k nemu Kyrgyzstan i Uzbekistana. *Turkic World*, 2024, <https://turkic.world/ru/articles/kyrgyzstan/256980>
- Dzhurayev, E. (2020). Vneshnaya politika postsovetskogo Kyrgyzstana: privichka k zavisimosti. *Crossroads Policy Brief*, 7, 1-10.
- Dzhurayev, S. (2022). Kyrgyzstan and the Changing Geopolitics of Central Asia and the Caucasus. *The Central Asia-Caucasus Analyst*, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Joint Center American Foreign Policy Council / Institute for Security & Development Policy.
- Eshe odin +C5?. *CAA Network*, 2020, <https://www.caa-network.org/archives/20237>
- Hvan, E. (2025). Bishkek i Pekin: “zolotoy vek” otnosheniy?. *DW*, <https://www.dw.com/ru/biskek-i-pekinn-perspektivy-i-riski-kyrgyzskokitajskih-otnoshenij/a-71543661>
- Iyonova, E. (2023). Kyrgyziya v geopolitike Chentralnoy Aziyii. *Rossiia i Noviy Gosudarstva Evraziyii*, 3 (60), 78-93.
- Kozhemjakin, S.V. (2014). Vneshnaya politika Kyrgyziyi v zerkale integratsionikh prochessov v Chentralnoy Aziyii. *Postsovetskiy materik*, 1, 103-121.
- Kwan, S. (2025). Kyrgyzstan Advances New Cross-Border Transport Corridor with China via Bedel Pass. *The Times of Central Asia*, <https://timesca.com/kyrgyzstan-advances-new-cross-border-transport-corridor-with-china-via-bedel-pass/>
- Kyrgyzstan zayinteresovalsya gruzoperevozkami po Srednemu koridoru, *Day az*, 2024, <https://news.day.az/economy/1633057.html>
- Mukhametjan, A. (2024). Interesy storon v realizatsiyi jeleznodorojnogo stroyitelstva “Kitay- Kyrgyzstan-Uzbekistan”. *Questioning Regional Affairs*, <https://qra-centre.kz/ru/issledovanie/interesy-storon-v-realizacii-zheleznodorojnogo-stroitelstva-kitaj-kyrgyzstan-uzbekistan>
- Nalobina, E. (2024). Connectivity of Central and East Asia. 21st Transport Sector Coordinating Committee Meeting, Almaty, 1-27.
- Namatbekova, N.M. (2018). Kyrgyzsko-Amerikanskiye politicheskiye otnosheniya. *International Journal of Humanities and Natural Sciences*, 1, 22-25.
- Omarov, N. (2006). Vneshnaya politika Kyrgyzstana cherez prizmu mnogovektornosti. *24 kg*. <https://24.kg/archive/ru/news-stall/8006-2006/10/16/8353.html/>

- Osmonaliyeva, B. (2021). Sadyr Japarov opredelil vneshnyuyu politiku Kyrgyzstana. *24 kg*, https://24.kg/vlast/217317_sadyr_japarov_opredelil_vneshnyuyu_politiku_kyrgyzstana/
- Pavlov, E.V. (2008). Vneshnopoliticheskiye oriyentyri Kyrgyzskoy Respubliki v usloviyah globalizatsyii, *Vestnik KRSU*, 8 (7), 32-36.
- Podobed, İ.V. (2021). Evolyutsiya i vnutrennyaya logika mejhdunarodnikh otnosheniy Kyrgyzyii periyoda nezavisimosti. *Mejhdunarodnaya Analitika*, 12 (2), 182-202.
- Rykov, İ. Ve Borodina, M. (2019). Osnovniye priority vneshney politiki Kyrgyzstana. *Rossiya i Noviy Gosudarstva Evrazii*, 44 (3), 142-157.
- Rysbay, A. (2024). Kırgızistan Orta Koridoru Kullanma Fırsatını Değerlendiriyor. Stratejik Düşünce Enstitüsü, <https://www.sde.org.tr/haber/kirgizistan-orta-koridoru-kullanma-firsatini-degerlendiriyor-haberi-55158>
- Stabilyno, pragmatichno, vzveshenno Vneshnopoliticheskiy kurs Kyrgyzstana. *Kabar*. 2025, <https://ru.archive.kabar.kg/news/stabil-no-pragmatichno-vzveshenno-vneshnopoliticheskii-kurs-kyrgyzstana/>
- Stepanyuk, K. (2024). Vzveshennaya vneshnaya politika Kyrgyzstan zanyal dostoinoye mesto na mejhdunarodnoy arene. *Kabar*, <https://ru.archive.kabar.kg/news/vzveshennaya-vneshnaya-politika-kyrgyzstan-zanyal-dostoinoye-mesto-na-mezhdunarodnoy-arene/>
- Supyaldiyarov, I. Supyaldiyarova, D. ve Aliyeva, S. (2024). Navigating new realities: Central Asia's role in contemporary geopolitics. *Memlekettik Baskaru Jene Memlekettik Kyzmet*, 2 (89), 126-135.
- Toktosunova, E.S. (2013). Dinamika politicheskikh proccessov v Kyrgyzstane v usloviyah sistemnoy transformatsyii. *İzvestiya Rossiyskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo Universiteta im. A.İ. Gertsena*, 161, 126-132.
- Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ticaretin artması Orta Koridor'u güçlendirecek. *TRT Avaz*, 2024, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/turkistandan/turkiye-ile-kirgizistan-arasindaki-ticaretin-artmasi-orta-koridoru-guclendirece/65d089cca62ecef07a980aa>
- Usubaliyev, E. (2015). Vneshnaya politika Kyrgyzstana i SMİ: problemy osvesheniya mejhdunarodnoy jizny. İnstitut Politicheskoy issledovaniy pri Fonde T. Usubaliyeva, <https://usubaliyev-institute.org/2017/05/18/%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D1%88%D0%BD%D1%8F%D1%8F->
- Valiyeva, K. (2022). Proyekt jelezhnoy dorogi Kitay-Kyrgyzstan-Uzbekistan mozhnet startovat osenyu. *Nastoyashyee Vremya*, <https://www.currenttime.tv/a/proekt-zheleznoy-dorogi-kitay-kyrgyzstan-uzbekistan-mozhet-startovat-osenyu-obyasnyayem-pochemu-ona-vazhna-dlya-vseh-stran-tsentrallyy-azii/31958781.html>

TİCARİ AÇIKLIK, CO₂ EMİSYONU VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ASEAN ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

The Relationship Between Trade Openness, CO₂ Emissions, and Economic Growth: A Study on ASEAN Countries

Hilal ALPDOĞAN ¹

Özet

Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) ülkelerinde ticari açıklık, CO₂ emisyonları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki karmaşık ve çok yönlüdür. Çeşitli çalışmalar, ekonomik büyümenin genellikle artan CO₂ emisyonlarıyla ilişkili olduğunu gösterirken, ticari açıklığın çevre kalitesi üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri olabileceğini göstermektedir. Ekonomik büyüme, daha yüksek enerji tüketimi ve endüstriyel faaliyetler nedeniyle CO₂ emisyonlarını artırma eğilimindedir. Ticari açıklık ise genellikle artan CO₂ emisyonlarıyla ilişkilendirilir, çünkü genellikle daha yüksek üretim ve tüketim seviyelerine yol açar. Ancak, ticaretle bağlantılı doğrudan yabancı yatırımlar, daha temiz teknolojiler sunarak emisyonları azaltabilir. Ticaretin artması enerji verimliliğinin artmasına ve yenilenebilir enerji kaynaklarına geçişe yol açabilmektedir.

Çalışmada 1967 Bangkok Deklarasyonu ile kurulan Güneydoğu Asya Uluslar Birliği kurucu ülkeleri olan Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland'ın 1990-2023 dönemi kapsamında ticari açıklık, CO₂ emisyonu ve ekonomik büyümesi arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu ülkelerin en önemli ortak özelliği Güneydoğu Asya ülkeleri olmalarının yanı sıra çok hızlı gelişen pazar ekonomilerine sahip olmalarıdır. 1990lı yılların sonlarında patlak veren Asya krizinden sonra ihracata dayalı büyüme politikası yürüten ASEAN Ülkeleri, küresel piyasalara hızlı bir şekilde entegre olmuştur. İhracata dayalı büyüme politikası yürüten ve son yıllarda hızlı büyüme performansı sergileyen bu ülkelerde ticari açıklık, CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerinden ticari açıklığın ekonomik büyüme ile birlikte çevresel bozulmaya etkisinin araştırılması amaçlanmıştır. Çalışmada değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı Westerlund (2007) ECM panel eşbütünleşme testi ile tespit edilmiştir. Analiz sonuçları; ASEAN ülkelerinde genel olarak ekonomik büyümenin CO₂ emisyonlarını artırdığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte, ülkeler arası heterojenlik dikkate alındığında, ticari açıklığın emisyonlar üzerindeki etkisinin farklı yönlerde olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ticari Açıklık, İktisadi Büyüme, Milli Gelir, CO₂ Emisyonu, Asya-Pasifik Ülkeleri

Abstract

The relationship between trade openness, carbon emissions, and economic growth in the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) is complex and multifaceted. Various studies show that economic growth is generally associated with increased carbon emissions, while trade openness can have both positive and negative impacts on environmental quality. Economic growth tends to increase carbon emissions due to higher energy consumption and industrial activity. Trade openness, in turn, is generally associated with increased carbon emissions because it generally leads to higher production and consumption levels. However, trade-related

¹ Doç. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, Sakarya, Türkiye, halpdogan@subu.edu.tr

foreign direct investment can reduce emissions by introducing cleaner technologies. Increased trade can lead to increased energy efficiency and a transition to renewable energy sources.

This study examines the relationship between trade openness, carbon emissions, and economic growth for the period 1990-2023 in Indonesia, Malaysia, the Philippines, Singapore, and Thailand, the founding countries of the Association of Southeast Asian Nations established by the 1967 Bangkok Declaration. A key common characteristic of these countries is that they are both Southeast Asian countries and have rapidly developing market economies. Following the Asian economic crisis that erupted in the late 1990s, ASEAN countries, which implemented export-led growth policies, rapidly integrated into global markets. This study aims to investigate the effects of trade openness on economic growth and environmental degradation through the relationship between trade openness, carbon emissions, and economic growth in these countries, which have implemented export-led growth policies and have demonstrated rapid growth performance in recent years. The existence of a long-run relationship between the variables was determined using the Westerlund (2007) ECM panel cointegration test. The analysis results reveal that economic growth in ASEAN countries generally increases CO₂ emissions. However, when cross-country heterogeneity is taken into account, the effect of trade openness on emissions appears to be in different directions.

Keywords: Trade Openness, Economic Growth, National Income, Carbon Emissions, ASEAN Countries

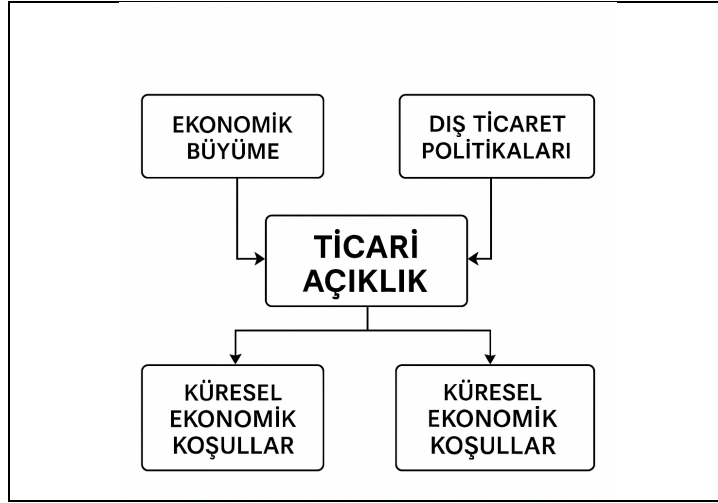
Giriş

Ticari açıklık, küreselleşme ve teknolojik gelişmelerin kolaylaştırdığı sınırlar ötesi mal, hizmet, emek, fikir ve sermaye alışverişini ifade eder. Yurt içi ve uluslararası pazarlar arasında eşit fiyatlandırmayı teşvik eden ve böylece ticaret verimliliğini ve ekonomik büyümeyi artıran politikaları kapsar. Ticari açıklık, ticaret engellerinin azaltılması ve daha akıcı bir kaynak alışverişine olanak sağlamasıyla karakterize edilebilir.

Ticari açıklık, doğrudan yabancı yatırımların (DYY) teşvik edilmesinde önemli bir rol oynar; bu durum, Türkiye'de %1'lik bir ticaret açıklığı artışının %4,8'lik bir DYY artışıyla ilişkili olduğunu gösteren bir çalışmayla kanıtlanmıştır (Tavus & Azazi, 2024). Ticari açıklığın artması, GSYİH'ye kıyasla finansal açıklıkta %9,5'lik bir artış da dahil olmak üzere önemli ekonomik faydalar sağlayabilir (Aizenman & Noy, 2004). Yurtiçi pazarları istikrara kavuşturabilecek ve tüketici refahını artıracak rekabetçi fiyatlandırmayı teşvik eder (Mantel & Mantel, 2001).

Ticari açıklık büyümeyi teşvik edebilirken, aynı zamanda ekonomileri küresel finansal dalgalanmalara maruz bırakarak finansal akışların dikkatli bir şekilde yönetilmesini gerektirir (Aizenman & Noy, 2004).

Açıklık ve korumacılık arasındaki denge, aşırı açıklık yerel piyasalarda kırılganlıklara yol açabileceğinden, kritik bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Buna karşılık, bazıları, gelişmekte olan endüstrileri korumak ve ekonomik istikrarı sağlamak için bir dereceye kadar korumacılığın gerekli olduğunu savunarak, optimum ticari açıklığa ulaşmanın karmaşıklıklarını vurgulamaktadır.

Grafik 1. Ticari Açıklığı Etkileyen Koşullar

Ticari açıklığın değişken olarak incelendiği çalışmalarda; ticari açıklık teorik olarak (a) enerji kullanımını ve emisyonları artıran ölçek etkileri, (b) sektör yapısını değiştiren bileşim etkileri ve (c) daha temiz ithalat veya doğrudan yabancı yatırım aracılığıyla sağlanan bilgi birikimi yoluyla emisyonları düşüren teknik (teknoloji) etkileri olarak ayrıştırılır (Munir & Ameer, 2018; Ye vd., 2020).

Ticari açıklık ile karbon emisyonları arasındaki ilişki karmaşık ve çok yönlüdür. Ticaret açıklığı, ilgili sektör ve ekonomik kalkınma düzeyi de dahil olmak üzere çeşitli faktörlere bağlı olarak karbon emisyonlarında hem artışlara hem de azalmalara yol açabilir. Ticaret açıklığının sektörler arasında değişen etkileri vardır; daha az karbon yoğun sektörlerde emisyonları azaltma eğilimindeyken, daha fazla karbon yoğun sektörlerde potansiyel olarak artırma eğilimindedir (Bagadeem vd., 2024; Mishra vd., 2024). Bu ilişki, ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve teknolojik gelişmeler gibi emisyonları artırabilen veya azaltabilen faktörler tarafından belirlenmektedir (Oğuz, 2024).

Sektör farklılıklarının etkisi kadar, bölgesel farklılıklar da ticari açıklık ile karbon emisyonu arasındaki ilişki üzerinde belirleyici rol oynar. Ticaret açıklığının emisyonlar üzerindeki etkileri, yerel ekonomik koşullar ve endüstriyel yapılardan etkilenerek bölgeler arasında önemli ölçüde farklılık göstermektedir (Dou vd., 2022). Bazı durumlarda, ticaret açıklığı, özellikle gelişmekte olan ekonomilerde artan ekonomik faaliyet ve enerji talebi nedeniyle artan emisyonlarla ilişkilidir (Okoi vd., 2025). Ticaret açıklığı ekonomik büyümeyi ve teknoloji transferini kolaylaştırabilse de, karbon emisyonu yönetimi için zorluklar da yaratmaktadır ve bu durum, ticaret avantajlarını çevresel sürdürülebilirlikle dengelemek için hedefli politikalara olan ihtiyacı vurgulamaktadır.

Ticari açıklık, ölçek/bileşim etkileriyle tutarlı olarak, birleştirilmiş Asya-Pasifik panellerinde sıklıkla daha yüksek emisyonlarla ilişkilendirilir, ancak ticaretin daha temiz teknoloji getirdiği veya daha yüksek gelirli alt gruplarda emisyon azaltıcı etkiler uygulayabildiği sonucuna varılmıştır. (Hossain & Akter, 2023; Rahman & Alam, 2022; Vo vd., 2019; Yee vd., 2020). Yabancı doğrudan yatırımlar genellikle daha temiz teknolojiye giden bir kanal olarak görünür ve bazı bölgesel panellerde CO₂'yi azaltabilir, ancak sonuçlar ülke grupları arasında farklılık göstermektedir (Hossain & Akter, 2023; Yee vd., 2020).

ASEAN ülkelerinde ticari açıklık, CO₂ emisyonları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, doğrudan yabancı yatırım (DYY) ve enerji tüketimi de dahil olmak üzere çeşitli faktörlerin etkilediği karmaşık bir etkileşimi ortaya koymaktadır. Araştırmalar, ticari açıklığın

ekonomik büyümeyi teşvik edebilmesine rağmen, aynı zamanda CO₂ emisyonlarını artırma eğiliminde olduğunu ve sürdürülebilir uygulamalara olan ihtiyacı vurguladığını göstermektedir.

Bu çalışma kapsamında ASEAN ülkelerinde ticari açıklık, CO₂ emisyonları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1990-2023 dönemi kapsamında incelenmiştir. Ticari açıklık ve ekonomik büyümenin bağımsız değişken, CO₂ emisyonunun bağımlı değişken olarak kabul edildiği model ile değişkenler arasındaki ilişki uzun dönemli bir ilişkinin varlığının araştırılması amaçlanmıştır.

1. Literatür İncelemesi

Literatürde ticari açıklık, CO₂ emisyonu ve ülkelerin ekonomik büyümeleri arasındaki ampirik ilişki Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) temelinde araştırılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişki ülkelerin gelişmişlik seviyesi, uygulanan makro ekonomi politikaları, enerji bağımlılığı gibi pek çok değişken düşünüldüğünde ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Başka bir ifadeyle değişkenler arasındaki ilişki, ülkeler ve bölgeler düzeyinde güçlü heterojenlik sergilemektedir. ASEAN, Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC), Kapsamlı ve İlerici Trans-Pasifik Ortaklığı Anlaşması (CPTPP) üyeleri, Çin, Endonezya ve gruplandırılmış Asya-Pasifik ülkeleri kapsamında gerçekleştirilen çalışmalarda bulgular; ülkeye ve değişken tanımlarına (İhracat+İthalat/GSYİH olarak ticari açıklığı, ayrıştırılmış ticaret ölçümleri, doğrudan yabancı yatırım vb.) göre farklılık göstermektedir (Bkz. Tablo 1).

Literatürde incelendiğinde ticari açıklık, CO₂ emisyonu ve büyüme arasındaki ilişkide Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezinin doğrulandığını ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır. Ekonomiler büyüdükçe emisyonların başlangıçta arttığını, ancak belirli bir gelir düzeyine ulaştıktan sonra azalabileceğini göstermektedir (Santana & Maria, 2024; Hasbi, 2024). EKC hipotezi doğrultusunda ASEAN ülkelerinde ticari açıklığın CO₂ emisyonlarını olumlu etkilediği sonucu, artan ticaret faaliyetlerinin sanayileşme ve enerji tüketiminden kaynaklanan daha yüksek emisyonlarla ilişkili olmasıyla açıklanmıştır (Rahma vd., 2022; Santana & Maria, 2024).

Feriansyah vd. (2023) çalışmasında, ASEAN ülkelerinde ekonomik büyümenin CO₂ emisyonlarıyla önemli bir uzun vadeli ilişkisi olduğu ve GSYİH büyümesi artan emisyonlara katkıda bulunduğu sonucuna varmıştır. Ancak, Pratiwi vd. (2025)'nin çalışmasına göre, ticaret ve doğrudan yabancı yatırımlardan elde edilen kısa vadeli kazanımlar büyümeyi artırabilirken, sürdürülebilir bir şekilde yönetilmezse çevresel bozulmaya yol açabileceği tespit edilmiştir.

Diğer yandan, bazıları ticari açıklığın teknoloji transferlerine ve daha temiz üretim yöntemlerine yol açabileceğini ve artan ekonomik faaliyetlerle ilişkili olumsuz çevresel etkileri potansiyel olarak azaltabileceğini savunmaktadır. Bu bakış açısı, uygun politikalarla ticaretin ASEAN bölgesinde sürdürülebilir kalkınma için bir araç olabileceğini öne sürmektedir (Pratiwi vd., 2025; Feriansyah vd., 2023).

Tablo1. Literatür İncelemesi

Yazar(lar)	Ülke Grubu	Method	Bulgular
Hossain & Akter (2023)	32 Asya Ekonomisi	OLS, FE, diff-GMM	EKC geçerli; ticari açıklık emisyonları artırıyor; doğrudan yabancı yatırım emisyonları azaltabilir.
Rahman & Alam (2022)	17 Asya-Pasifik Ülkeleri	Driscoll-Kraay, PCSE	EKC kanıtı; ticaret CO ₂ 'yi artırır; çift yönlü ticaret-CO ₂ nedenselliği
Lu (2018)	12 Asya Pasifik Ekonomisi	Panel eşbütünleşme, Dinamik ECM	EKC destekleniyor; uzun vadeli esneklikler: ticaret 0,21, enerji 1,13
Vo vd. (2019)	CPTPP Üye Ülkeler	Panel Eşbütünleşme, FMOLS, DOLS	EKC'de ülke çeşitliliği; yenilenebilir enerji kaynakları ve alternatif enerji CO ₂ emisyonlarını azaltıyor
Lv & Xu (2020)	55 Orta Gelirli Ülkeler	PMG	Ticaret açıklığı ve kentleşme etkileri değişkenlik gösterir; PMG heterojenliği yakalar

Ticari açıklık, ekonomik büyüme ve çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi inceleyen son dönem çalışmalarda genel olarak Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezini destekleyen bulgular elde edilmiştir. Ancak, ülkelerin gelir düzeyi, enerji yapısı ve ticaret politikalarına bağlı olarak bu ilişkinin yönü ve gücü farklılık gösterebilmektedir.

Hossain ve Akter (2023), 32 Asya ekonomisini kapsayan çalışmalarında OLS, sabit etkiler (FE) ve fark GMM yöntemlerini kullanarak EKC hipotezinin geçerliliğini test etmişlerdir. Elde ettikleri sonuçlar, ekonomik büyüme ile karbon emisyonları arasında ters U şeklinde bir ilişki bulunduğunu göstermekte; ticari açıklığın emisyonları artırdığı, buna karşın doğrudan yabancı yatırımların çevresel kaliteyi iyileştirici etkide bulunduğu yönündedir.

Benzer şekilde, Rahman ve Alam (2022), 17 Asya-Pasifik ülkesine ilişkin Driscoll–Kraay ve PCSE yöntemleriyle yaptıkları analizde EKC hipotezinin geçerli olduğunu saptamışlardır. Çalışma, ticari açıklığın CO₂ emisyonlarını artırdığını ve ticaret ile emisyonlar arasında çift yönlü nedensellik bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Lu (2018), 12 Asya-Pasifik ekonomisi için panel eşbütünleşme ve dinamik hata düzeltme modeli (ECM) yöntemlerini kullanarak benzer bir ilişkiyi incelemiştir. Bulgular, uzun dönemde EKC hipotezinin geçerli olduğunu göstermekte; esneklik katsayılarına göre ticaretin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisi 0,21, enerji tüketiminin etkisi ise 1,13 olarak hesaplanmıştır.

Vo vd. (2019), CPTPP üyesi ülkeleri kapsayan panel analizlerinde panel eşbütünleşme, FMOLS ve DOLS tahmincilerini kullanmışlardır. Sonuçlar, EKC hipotezinin ülkelere göre farklı biçimlerde ortaya çıktığını göstermektedir. Ayrıca yenilenebilir ve alternatif enerji kaynaklarının kullanımının karbon emisyonlarını anlamlı biçimde azalttığı tespit edilmiştir.

Son olarak, Lv ve Xu (2020), 55 orta gelirli ülke için Pooled Mean Group (PMG) tahmincisini uygulayarak ticari açıklık ve kentleşmenin çevresel bozulma üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Bulgular, bu iki değişkenin etkilerinin ülkeler arasında farklılık gösterdiğini, PMG yönteminin ise bu heterojenliği başarılı biçimde yakaladığını ortaya koymuştur.

Genel olarak literatür bulguları, ticari açıklığın ekonomik büyümeyi desteklerken çevresel baskıyı artırabildiğini; ancak enerji politikaları, doğrudan yabancı yatırımlar ve yenilenebilir enerji kullanımının bu olumsuz etkinin azaltılmasında önemli rol oynadığını göstermektedir. Literatürdeki politika önerileri, ticari açıklığı, ticareti/doğrudan yabancı yatırımı daha temiz teknolojiye yönlendiren politikalarla birleştirme ve temiz enerji benimsenmesini hızlandırma konusunda birleşmektedir; önerilen araçlar arasında yeşil doğrudan yabancı yatırım teşvikleri, enerji verimliliği, eko-inovasyon ve CO₂ fiyatlandırması veya sınır önlemleri yer almaktadır.

2. Ekonometrik Model ve Yöntem

ASEAN ülkelerinde ticari açıklık ($\ln TO$), ekonomik büyüme ($\ln GDP$) ve CO_2 emisyonu ($\ln CO_2$) arasındaki ilişkinin 1990-2023 dönemi kapsamında incelenmesi için Tablo 2’de belirtilen veriler kullanılmıştır. Veriler Dünya Bankası veritabanından yıllık olarak alınmıştır. Ekonometrik modelde verilerin logaritmik halleri kullanılmıştır.

Tablo 2. Değişkenlerin Tanımları ve Kaynakları

Değişkenin Adı	Tanımı	Kaynak
$\ln TO$	Ticari Açıklık: Mal ve hizmet ihracat ve mal ve hizmet ithalatının toplamının GSYH’ye oranı (%)	Dünya Bankası
$\ln GDP$	Ekonomik Büyüme: Cari fiyatlarla gayri safi yurtiçi hasıla (ABD \$)	Dünya Bankası
$\ln CO_2$	CO_2 Emisyonu: LULUCF (Mt CO_2 e) hariç toplam CO_2 dioksit (CO_2) emisyonları	Dünya Bankası

Ticari açıklık, CO_2 emisyonu ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişki denklem (1) ile gösterilen model üzerinden incelenmiştir.

$$\ln CO_{2t} = b_0 + b_1 \ln GDP_t + b_2 \ln TO_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Modelde yer alan b_1 , b_2 ise bağımlı değişkenlerin katsayılarıdır. ε_t ise hata terimini temsil etmektedir.

Tablo 3’te değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler gösterilmiştir.

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler

	$\ln CO_2$	$\ln GDP$	$\ln TO$
Ortalama	4.870423	25.88147	4.763056
Medyan	4.984088	25.97775	4.794688
Maksimum	6.514025	27.94668	6.080681
Minimum	3.024004	22.59071	3.495664
Standart Sapma	0.831199	0.977847	0.655552
Çarpıklık	-0.107066	-0.499341	0.270190
Basıklık	2.040090	3.469176	2.163343
Jarque-Bera	8.221875	10.34869	8.432048
Olasılık	0.016392	0.005660	0.014757
Toplam	993.5663	5279.820	971.6633
Toplam Karesel Sapma	140.2509	194.1054	87.23896
Gözlemler	204	204	204

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemek üzere uygun yöntemi seçmek için değişkenler arasındaki yatay kesit bağımlılığı, heterojenlik ve birim kök içerip içermediği kontrol edilmelidir.

Yatay kesit bağımlılığını incelemek amacıyla Pesaran (2004) CD test uygulanmıştır. Tablo 4’te test sonuçları değerlendirildiğinde; yüzde 1 anlamlılık seviyesinde H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur, temel hipotezi reddedilemez. Bu durumda modelde yer alan $\ln CO_2$, $\ln GDP$, $\ln TO$ değişkenlerinin bu bağımlılığı içerdiğine işaret etmektedir. Bu bulgular doğrultusunda, değişkenlerin durağan olduğu seviyeyi belirlemek için ikinci nesil birim kök testi yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Tablo 4. Yatay Kesit Bağımlılığı Test İstatistikleri

Değişken	CD_{LM} (Pesaran (2004))
$\ln CO_2$	21,21 (0.00)***
$\ln GDP$	22,24 (0.00)***
$\ln TO$	6,84 (0.00)***
() içerisindeki değer olasılık değeridir. ***, **, * ifadeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerinde anlamlılığı ifade etmektedir.	

Değişkenlerin durağanlığını belirlemek için CIPS panel birim kök testi kullanılmıştır.

Tablo 5. Panel Birim Kök Test İstatistikleri

CIPS Birim Kök Test Sonuçları		
Değişken	Seviye	Birinci Fark
$\ln CO_2$	-2,529 (>0.10)	-5,505 (<0.01)
$\ln GDP$	-3,172 (<0.01)	-5,193 (<0.01)
$\ln TO$	-2,610 (>0.10)	-5,709 (<0.01)
() içerisinde yer alan değerler test istatistiğine ait olasılık değerlerinin %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyelerine göre durumunu göstermektedir.		

Tablo 5’te CIPS panel birim kök testine ait sonuçlar verilmiştir. Panel birim kök testi sonuçları değerlendirildiğinde, karbon emisyonu ($\ln CO_2$) ve ticari açıklık ($\ln TO$) değişkenlerinin yüzde 5 anlamlılık seviyesinde seviyede birim kök içerdiği ve birinci farklarında birim kökten arındıkları görülmektedir. Ekonomik büyüme ($\ln GDP$) değişkeni ise hem seviyede hem de birinci farkında durağandır.

2.1. Panel Eşbütünleşme ve Uzun Dönem Katsayıları

Ticari açıklık, CO_2 emisyonu ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemde bir ilişkinin varlığını araştırmak için Westerlund ECM Panel Eşbütünleşme testine başvurulmuştur. Westerlund testleri, klasik panel eşbütünleşme testlerinden farklı olarak, hata düzeltme teriminin istatistiksel anlamlılığını doğrudan test eder. Bu yönüyle test, seriler arasındaki uzun dönemli denge ilişkisini dolaylı biçimde değil, ECM modelindeki hata düzeltme dinamikleri üzerinden doğrudan inceler. G_t ve G_a test istatistikleri, serilerin her bir kesitinde eşbütünleşme var mı sorusuna yanıt verirken; P_t ve P_a test istatistikleri ise panel genelinde ortak bir eşbütünleşme ilişkisi olup olmadığını araştırır.

Tablo 7.Westerlund ECM Panel Eşbütünleşme Test İstatistikleri

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Gt Test İstatistiği	-3,273	0.015**
Ga Test İstatistiği	-19,072	0.035**
Pt Test İstatistiği	-7.770	0.008***
Pa Test İstatistiği	-19.335	0.001***
***, **, * ifadeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerinde anlamlılığı ifade etmektedir.		

Tablo 7’de sunulan Westerlund (2007) ECM panel eşbütünleşme test sonuçlarına göre, hem grup (Gt, Ga) hem de panel (Pt, Pa) istatistikleri %1 ve %5 anlamlılık düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Elde edilen p-değerleri 0.05’in altında olduğundan, H_0 : *Eşbütünleşme yoktur* şeklindeki boş hipotez reddedilmiştir. Bu sonuç, ticari açıklık, CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir.

Başka bir ifadeyle, modelde yer alan değişkenler uzun dönemde birlikte hareket etme eğilimi sergilemektedir. Panel genelini temsil eden Pt (-7.770, p=0.008) ve Pa (-19.335, p=0.001) istatistiklerinin yüksek düzeyde anlamlı olması, bu uzun dönem dengesinin tüm ülkeler açısından güçlü biçimde geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Westerlund testi, hem grup düzeyinde hem de panel genelinde eşbütünleşmenin varlığını doğrulamaktadır. Bu durum, modelin temel değişkenleri arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin bulunduğu ve şoklara rağmen serilerin bu dengeye geri dönme eğiliminde olduklarını göstermektedir. Bu bulgu, seriler arasında ekonomik bütünleşme ve yapısal karşılıklı bağımlılığın bulunduğuna işaret etmektedir.

2.2. Uzun Vadeli Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmini

Westerlund ECM panel eşbütünleşme testi yardımıyla değişkenler arasında uzun dönemde güçlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Değişkenler arasındaki uzun dönemli bu ilişkinin katsayıları Pesaran (2006) CCEMG uzun dönem katsayı tahmincisi ile belirlenmiştir.

Katsayıların homojenliği panel veri analizlerinde önemli bir varsayımdır ve bu durum genellikle Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından önerilen Δ (Delta) homojenlik testi ile sınanmaktadır. Ancak söz konusu test, Swamy (1970) tipi test istatistiğine dayalı olup, yalnızca büyük N (büyük kesit sayısı) asimptotik koşullarda güvenilir sonuçlar üretmektedir.

Bu çalışmadaki panel veri seti 6 ülke ve 34 yıllık dönemden oluştuğundan, kesit sayısı testin asimptotik gerekliliklerini karşılamamaktadır. Ayrıca Pesaran–Yamagata testinin küçük N panellerde uygulanması durumunda, test istatistiğinin anlamlılık düzeyleri sapabilir ve yanlış reddetme olasılığı artabilir (Baltagi, 2021; Eberhardt & Teal, 2011).

Bu nedenle, Delta homojenlik testi uygulanmamış; bunun yerine, katsayı heterojenliğine ve kesit bağımlılığına izin veren CCEMG (Cross-Sectionally Augmented Mean Group) tahmincisi (Pesaran, 2006) kullanılmıştır. CCEMG yöntemi, panelde gözlemlenmeyen ortak faktörleri kesit ortalamaları yoluyla kontrol ederek heterojen panellerde uzun dönem ilişkileri doğru biçimde tahmin etmektedir.

Dolayısıyla, küçük N panellerde homojenlik testinin atlanarak heterojen panel tahmincisinin doğrudan kullanılması literatürle uyumlu ve ekonometrik olarak geçerli bir yaklaşımdır. Tablo 8’de uzun dönem tahminci katsayıları verilmiştir.

Tablo 8: Pesaran CCEMG (2006) Uzun Dönem Tahmincileri

Panel Birimi	lnGDP Katsayısı (p-değeri)	lnTO Katsayısı (p-değeri)	Ekonomik Yorum
Endonezya	0.2275 (0.036)**	0.2327 (0.034)**	Ekonomik büyüme ve dışa açıklık CO ₂ emisyonlarını artırıyor; her ikisi de anlamlı.
Malezya	0.7834 (0.004)***	-0.3689 (0.044)**	Ekonomik büyüme karbon emisyonunu artırıyor; dışa açıklık azaltıyor (teknoloji transferi etkisi).
Filipinler	1.1711 (0.000)***	0.8614 (0.000)***	Hem ekonomik büyüme hem de ticari açıklık güçlü biçimde CO ₂ emisyonlarını artırıyor.
Singapur	0.1728 (0.549)	-0.3066 (0.298)	Ekonomik büyüme ve ticari açıklığın CO ₂ emisyonuna etkisi anlamsız; değişkenler arasındaki ilişki zayıftır.
Tayland	0.7610 (0.003)***	0.3999 (0.089)*	Ekonomik büyüme artışı CO ₂ emisyonunu artırıyor; dışa açıklık pozitif fakat %10 düzeyinde anlamlı.
Vietnam	0.3405 (0.093)*	0.6985 (0.000)***	Ekonomik büyümenin emisyon üzerindeki etkisi sınırlı; dışa açıklık güçlü biçimde CO ₂ emisyonunu artırıyor.
***, **, * ifadeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerinde anlamlılığı ifade etmektedir.			

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışma, ASEAN ülkelerinde (Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur, Tayland ve Vietnam) 1990–2023 döneminde ticari açıklık, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Ampirik analizde, yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik dikkate alınarak Pesaran (2006) tarafından geliştirilen Common Correlated Effects Mean Group (CCEMG) yöntemi kullanılmıştır. Bu yaklaşım, ülkeler arasında ortak küresel şokları ve yapısal farklılıkları göz önüne alarak, daha tutarlı uzun dönem katsayıları elde etmeyi mümkün kılmıştır.

Analiz sonuçları, ASEAN ülkelerinde genel olarak ekonomik büyümenin CO₂ emisyonlarını artırdığını ortaya koymuştur. Bu bulgu, çevresel Kuznets eğrisi (EKC) hipotezinin “artan aşamasıyla” uyumludur; yani gelir düzeyi arttıkça çevresel bozulmanın da yükseldiği bir sürece işaret etmektedir. Bununla birlikte, ülkeler arası heterojenlik dikkate alındığında, ticari açıklığın emisyonlar üzerindeki etkisinin farklı yönlerde olduğu görülmüştür. Bazı ülkelerde (örneğin Malezya), ticari açıklık CO₂ emisyonlarını azaltıcı etki göstermekte olup bu durum, ticaretin teknoloji transferi ve yeşil üretim uygulamalarını destekleyici rolüyle açıklanabilir. Diğer ülkelerde ise (örneğin Filipinler, Tayland, Vietnam) ticari açıklığın emisyonları artırıcı yönde etkisi bulunmuş ve bu durum, ihracat odaklı sanayileşmenin enerji yoğun yapısından kaynaklanmaktadır.

Elde edilen bulgular, ASEAN ülkelerinde ekonomik büyüme, ticaret ve çevre arasındaki ilişkinin çok boyutlu olduğunu ve politika yapıcıların bu etkileşimi bütüncül biçimde ele alması gerektiğini göstermektedir. Ticari açıklık tek başına çevresel iyileşme sağlamamakta; bunun yeşil teknoloji transferi, enerji verimliliği yatırımları ve CO₂ azaltım politikalarıyla desteklenmesi gerekmektedir.

Politika açısından, ASEAN ülkelerinin:

- Yeşil doğrudan yabancı yatırımları (Green FDI) teşvik etmesi,
- Yenilenebilir enerji yatırımlarını artırarak enerji verimliliğini güçlendirmesi,
- CO₂ fiyatlandırması, yeşil sübvansiyonlar ve çevresel standartları ticaret politikalarına entegre etmesi,
- Ticaret anlaşmalarında çevresel kriterleri yerleştirmesi,

büyümeyi sürdürürken çevresel sürdürülebilirliği sağlamaları açısından kritik öneme sahiptir.

Sonuç olarak, çalışma bulguları ASEAN ülkelerinde büyüme odaklı kalkınma stratejilerinin çevresel sürdürülebilirlik perspektifiyle yeniden tasarlanması gerektiğini göstermektedir. Uzun dönemde sürdürülebilir büyümenin, yalnızca üretim hacminin değil, üretim biçiminin de dönüştürülmesiyle mümkün olacağı açıktır. Ticari açıklığın çevresel etkilerini azaltmanın yolu, yeşil ticaret politikaları, temiz enerji teknolojileri ve uluslararası çevre işbirliği ile desteklenen bütünleşik kalkınma stratejilerinden geçmektedir.

Kaynakça

- Aizenman, J., & Noy, I. (2004). Endogenous Financial and Trade Openness. *Research Papers in Economics*. <https://EconPapers.repec.org/RePEc:nbr:nberwo:10496>
- Bagadeem, S., Gohar, R., Wong, W.-K., Salman, A., & Chang, B. H. (2024). *Nexus between foreign direct investment, trade openness, and carbon emissions: fresh insights using innovative methodologies*. <https://doi.org/10.1080/23322039.2023.2295721>
- Baltagi, B. H. (2021). *Econometric Analysis of Panel Data* (6th ed.). Springer.
- Dou, Y., Dong, K., Jiang, Q., & Dong, X. (2022). How Does Trade Openness Affect Carbon Emission? New International Evidence. *Journal of Environmental Assessment Policy and Management*. <https://doi.org/10.1142/s1464333222500053>
- Eberhardt, M., & Teal, F. (2011). *Econometrics for grumblers: A new look at the literature on cross-country growth empirics*. *Journal of Economic Surveys*, 25(1), 109–155.
- Feriansyah, F., Nugroho, H., Larre, A. A., Septiavin, Q., & Nisa, C. (2023). Economic Growth and CO2 Emission in ASEAN: Panel-ARDL Approach. *Economics and Finance in Indonesia*. <https://doi.org/10.47291/efi.2022.04>
- Hasbi, H. (2024). The Impact of Economic Factors on Changing Carbon Emission Landscape in ASEAN With ARDL Approach. *Kinerja: Journal of Business and Economics*, 28(2), 173–194. <https://doi.org/10.24002/kinerja.v28i2.8583>
- Ho, T. L., Nguyen, B. C. X., & Ho, T. H. (2024). *Is there a trade-off between economic growth, foreign direct investment, international trade and environmental degradation? A comparison between Asian developed and developing countries*. *Foreign Trade Review*. <https://doi.org/10.1177/00157325231214319>
- Hossain, R., & Akter, R. (2023). *Dynamic effects of economic growth, foreign direct investment, and trade openness on environmental quality: Evidence from Asian economies*. *Croatian Economic Survey*. <https://doi.org/10.15179/ces.25.1.3>
- Lu, W. C. (2018). *Carbon emissions, energy consumption, trade openness and economic growth in 12 Asia Pacific economies: Evidence from panel cointegration results*. *International Journal of Global Warming*. <https://doi.org/10.1504/IJGW.2018.10015781>
- Mantel, R. R., & Martirena Mantel, A. M. (2001). Apertura y distribución: una propuesta concreta de apertura comercial. *Economica*, 47, 175–209. <https://revistas.unlp.edu.ar/Economica/article/download/8525/7071>

- Mishra, M., Das, D., Laurinavičius, A., Laurinavičius, A., & Chang, B. H. (2024). Sectorial Analysis of Foreign Direct Investment and Trade Openness on Carbon Emissions: A Threshold Regression Approach. *Journal of International Commerce, Economics and Policy*. <https://doi.org/10.1142/s1793993325500036>
- Munir, K., & Ameer, A. (2018). *Effect of economic growth, trade openness, urbanization, and technology on environment of selected Asian countries*. *Research Papers in Economics (MPRA)*. <https://doi.org/10.1108/MEQ-05-2018-0087>
- Oğuz, S. (2024). The Link Between Trade Openness, Economic Growth, Energy Use and Carbon Emissions: Analysis with a Conceptual Model Proposal. *Sosyoekonomi Journal*. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2024.02.09>
- Okoi, I. E., Obioesio, F., Okpan, A., & Edet, I. O. (2025). Trade Openness And Co2 Emission: Evidence From Nigeria. *Global Journal of Social Sciences*, 24(1), 27–41. <https://doi.org/10.4314/gjss.v24i1.4>
- Pesaran, M. H. (2006). “Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure.” *Econometrica*, 74(4), 967–1012. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2006.00692.x>
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). *Testing slope homogeneity in large panels*. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50–93.
- Rahma, L., Firmansyah, R., & Revindo, M. D. (2022). The Nexus between FDI, Per Capita Income, Energy Consumption, Trade Openness, and Carbon Dioxide Emissions: Panel Data Analysis of ASEAN Plus Six. *Jurnal Kajian Wilayah*, 11(2), 141. <https://doi.org/10.14203/jkw.v11i2.842>
- Rahman, M. M., & Alam, K. (2022). *CO₂ emissions in Asia–Pacific region: Do energy use, economic growth, financial development, and international trade have detrimental effects?* *Sustainability*, 14(9), 5420. <https://doi.org/10.3390/su14095420>
- Pratiwi, D. S. L., Rohima, S., & Bashir, A. (2025). Short-Run Gains, Long-Run Trade-Offs: Revisiting FDI, Trade Openness, and Renewable Energy in ASEAN Economic Growth. *Economics, Business, Accountng and Society Review*, 4(1), 49–63. <https://doi.org/10.55980/ebasr.v4i1.181>
- Santana, F. R., & Sumarjiyanto, N. B. M. (2024). Determinan Emisi CO₂ pada Negara Anggota ASEAN Tahun 2015-2022. *Diponegoro Journal of Economics*, 13(2), 53–68. <https://doi.org/10.14710/djoe.44589>
- Tavus, S., & Azazi, H. (2024). The Impact of Trade Openness on Foreign Direct Investments: Time Series Analysis for Türkiye. *Politik Ekonomik Kuram*. <https://doi.org/10.30586/pek.1515845>
- Vo, D. H., Nguyen, H. M., & McAleer, M. (2019). *CO₂ emissions, energy consumption and economic growth: Evidence from the Trans-Pacific Partnership*.
- Yang, Z. X., Wang, M. C., Chang, T., Wong, W. K., & Li, F. (2022). Which factors determine CO₂ emissions in China: Trade openness, financial development, coal consumption, economic growth, or urbanization? *Quantile Granger causality test*. *Energies*, 15(7), 2450. <https://doi.org/10.3390/en15072450>
- Yee Ling, T., Ab Rahim, R., & Kamal, K. A. M. (2020). *Trade openness and environmental degradation in ASEAN-5 countries*. *The International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 10(2). <https://doi.org/10.6007/IJARBSS/v10-i2/6958>

THE ROLE OF DIGITAL FINANCIAL INCLUSION IN PROMOTING ECONOMIC EQUALITY IN KAZAKHSTAN

Zhanar S. MUKHAMETZHANOVA¹

Doszhan Raigul DUKENBAYKYZY²

Abstract

This paper explores the impact of digital financial inclusion on reducing economic inequality in Kazakhstan. As a developing country with rapid digitalization, Kazakhstan has experienced significant growth in mobile banking, online microloans, and fintech usage. These innovations have expanded financial access, especially for women, youth, and rural populations. The study uses a mixed-methods approach, combining official statistics and qualitative insights to assess trends, barriers, and regional dynamics. Findings indicate a strong positive link between digital financial access and economic participation. However, challenges such as digital illiteracy, infrastructure limitations, and lack of trust remain. The paper concludes with policy recommendations to improve inclusivity, digital literacy, and regulatory support.

In Kazakhstan, as in other countries, there is an increase in access to financial services through digital solutions, which helps improve the quality of life of the population and stimulate the development of small and medium-sized businesses. However, the main risks and barriers related to cybersecurity, digital inequality and data privacy were also identified, which can limit the availability and security of digital financial services. Recommendations are proposed to improve digital inclusion. It is important to continue developing the financial literacy of the population of Kazakhstan with an emphasis on the safe use of digital platforms, as well as to strengthen cybersecurity to protect user data and increase trust in digital financial services.

Keywords: Digital Finance, Financial Inclusion, Kazakhstan, Fintech, Mobile Banking, Economic Equality.

Introduction

Financial inclusion has become a cornerstone of inclusive economic development across the globe. It refers to providing individuals and businesses—regardless of income level or geographic location—with access to affordable, useful financial services, including savings, credit, insurance, and digital payment systems. In recent years, digital technologies have enabled countries to leapfrog traditional banking systems and offer financial services through mobile phones, internet platforms, and fintech apps.

Kazakhstan, a rapidly developing country in Central Asia, has made significant strides in digitalization. The proliferation of smartphones, mobile internet, and digital applications has

¹ PhD Cand. at Al-Farabi Kazakh National University; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7348-0218> (050040, 71, al-Farabi avenue, Almaty, Kazakhstan; Zhanar-kz84@mail.ru)

² Assoc. Prof. of the Department of Finance and Accounting, PhD, Al-Farabi Kazakh National University; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-3568> (050040, 71, Al-Farabi avenue, Almaty, Kazakhstan; e-mail: rdd2011@mail.ru)

allowed financial institutions to extend their services to underserved populations. According to the World Bank (2021), over 70% of Kazakhstan's adult population now uses digital financial tools, up from just 40% in 2017. Yet, access remains uneven across regions, genders, and socio-economic groups.

This paper explores how digital financial inclusion contributes to economic equality in Kazakhstan. It investigates the correlation between access to digital financial services and improvements in household income, entrepreneurial activity, and savings behavior. Additionally, it highlights the regional and demographic gaps that persist and presents policy measures to foster a more inclusive digital financial ecosystem.

I. Literature Review

Globally, the positive relationship between digital financial services and inclusive development is well documented. According to Demirgüç-Kunt et al. (2022), digital payments, mobile banking, and fintech solutions have significantly reduced poverty levels in developing economies. The World Bank (2021) reports that 76% of adults worldwide now own a financial account, largely due to digital platforms.

II. Methodology

This study utilizes a mixed-method approach combining:

- Quantitative data from the National Bank of Kazakhstan, World Bank, and OECD reports (2020–2023).
- Qualitative insights from case studies in Almaty, Shymkent, and rural East Kazakhstan.
- User surveys and interviews with small business owners and low-income families to assess experiences with mobile banking, microloans, and financial apps.

Data is analyzed to assess correlations between access to digital services and improvements in income, savings, and business development.

III. Results

4.1 Digital Service Usage Growth

Between 2020 and 2023, the use of digital financial services in Kazakhstan increased from 40% to 70% of the adult population.

Figure 1: Digital Financial Service Usage in Kazakhstan (2020–2023)

(You can insert a line chart based on this table)

Year	Usage (%)
2020	40

- Supporting fintech innovation with inclusive goals

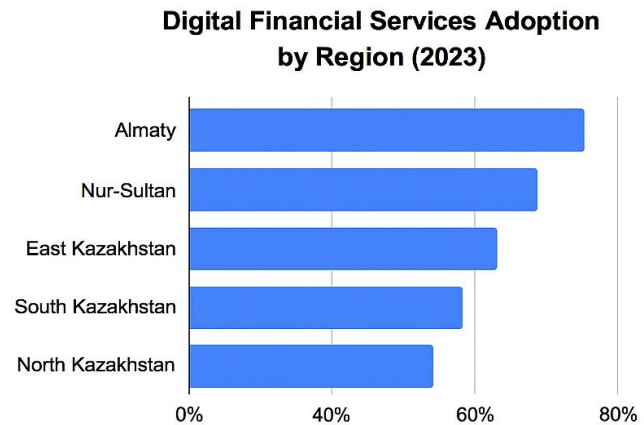
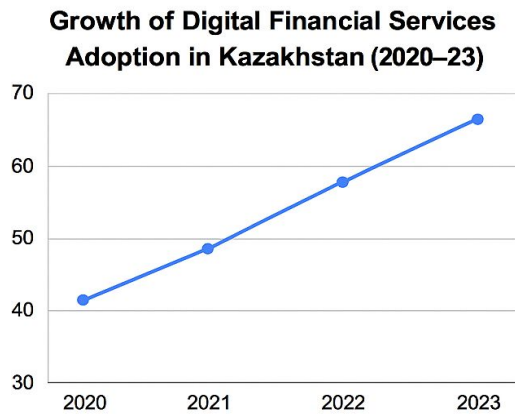
2021	50
2022	60
2023	70

4.2 Regional Distribution

Region	Usage (%)
Almaty	85
Nur-Sultan	80
East Kazakhstan	60
South Kazakhstan	55
North Kazakhstan	50

4.3 Key Findings

- Rural areas: 30% increase in microloan access through digital platforms.
- Women: 25% rise in financial service access since 2020.
- Youth (18–30): High adoption rate (80%), driven by mobile-first solutions.

Digital Financial Services Adoption by Region

Region	Adoption Percentage
Almaty	85 %
Nur-Sultan	80 %
East Kazakhstan	60 %
South Kazakhstan	55 %
North Kazakhstan	50 %

IV. Discussion

The results indicate that digital financial inclusion positively impacts economic equality in Kazakhstan. The increased accessibility of mobile banking and digital wallets empowers low-income individuals, entrepreneurs, and women. It reduces transaction costs, enhances savings behavior, and facilitates credit access.

However, challenges remain:

- Digital literacy: Especially among the elderly and rural populations.

- Infrastructure gaps: Poor internet access in remote areas.
- Cybersecurity risks: Lack of awareness about fraud and data protection.

Government and private sector efforts must focus on:

- Digital education campaigns
- Expanding 4G/5G coverage

In Central Asia, digital financial services are gaining momentum, though challenges remain. OECD (2023) highlights that Kazakhstan has made notable progress but still struggles with digital literacy and rural infrastructure. Studies show that mobile banking platforms like Kaspi.kz and Homebank have enhanced access, but adoption remains uneven.

Conclusion

Digital financial inclusion is a vital driver of economic equality in Kazakhstan. The expansion of mobile banking, e-wallets, and online credit systems has enabled broader participation in the financial system. While progress has been significant, the government must prioritize infrastructure, literacy, and inclusive policy reforms to ensure no one is left behind.

Future research should investigate long-term impacts of digital finance on poverty reduction and intergenerational mobility.

This study demonstrated the significant impact of digital technologies on expanding financial inclusion. In Kazakhstan, the introduction of digital solutions such as mobile applications and online services has increased the availability of financial services for various segments of the population, including small and medium enterprises. Analysis of international experience showed that countries such as the United States, Great Britain, China and India are actively using digital currencies, fintech companies and other innovative tools to improve financial inclusion, especially in remote regions and among vulnerable groups. One of the important factors is the availability of financial services for all segments of the population, including remote areas, and providing the population with the necessary information to make financial decisions.

The impact of digital solutions on expanding access to financial services was also examined. In Kazakhstan, there is a tendency to increase the availability of financial services due to the introduction of digital technologies, which contributes not only to improving the quality of life of citizens, but also to the access of small and medium enterprises to financing.

References

1. Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., & Ansar, S. (2022). The Global Findex Database 2021. World Bank.
2. OECD. (2023). Digital Financial Services in Emerging Economies: Opportunities and Risks. OECD Publishing.
3. World Bank. (2021). Fintech and Financial Inclusion in Central Asia. World Bank Publications.
4. National Bank of Kazakhstan. (2023). Annual Financial Inclusion Report. Astana: National Bank of Kazakhstan.

5. UNDP Kazakhstan. (2022). Digital Transformation and Inclusive Development Report. UNDP.
6. Asian Development Bank (ADB). (2023). Financial Access in Central Asia: Digital Trends and Barriers. ADB Publishing.

OSMANLI DEVLETİ'NDE VAKIF SİSTEMİNİN SOSYO-EKONOMİK AÇIDAN KAMU HİZMETİ FONKSİYONU

The Public Service Function of the Waqf System in the Ottoman Empire within Socio-Economic Framework

Mustafa MIYNAT¹
Eda Hatice DİZEMEN²
Özgün TOPRAK DÜZCİ³

Özet

Osmanlı Devleti'nde sosyo-ekonomik yapı bileşenleri içerisinde yer alan vakıflar, Türk toplumlarındaki dayanışma kültürünün ve sosyal devlet anlayışının temelini oluşturmaktadır. Eğitim, kültür, sağlık gibi kamusal hizmetlerin sunumunda etkin rol oynayan para vakıfları ve sosyal vakıflar içerisinde insanı önemseyen ve merkeze alan oldukça çeşitli vakıflar Osmanlı'nın "Vakıf Cenneti" olarak anılmasını sağlamıştır.

Temelde sosyal vakıflar sosyal amaçlarla kurulmuş, para vakıfları ise hem girişimcilere nakit sağlayarak ticareti canlandırma hem de bu paraları işleyerek sosyal alana aktarma gibi işlevler görmüştür. Toplumsal refahı artıran ve yoksul kişileri koruyarak sosyal adalete katkı sağlayan vakıflar önemli bir dayanışma örneği sunar. Bu vakıflar din, dil, renk, ırk ve sınıf ayrımı yapılmadan hizmet sunulması yoluyla sosyal çatışmayı engellemiştir. Toplumda kaliteli bir yaşama sahip olabilmek hakkının herkese verilmesi ahlaki açıdan gösterilen hoşgörüyü yansıtmıştır. Türk-İslam devletlerinde padişahların, hanedanın ve Osmanlı zenginlerinin kendi mal varlıklarıyla yaptıkları vakıflarla toplumda yaşayan ihtiyaç sahibi kişilerin ihtiyaçları karşılanarak toplumda huzur sağlanmıştır. Kamusal hizmet sunumunda devlet üzerindeki mali yük hafifletilmiştir. Fethedilen ülkelerde kurulan vakıflarla bu ülke halkları Türk kültürüyle tanışmıştır.

Bu çalışma kapsamında vakıf sisteminin sosyo-ekonomik unsurları ve etkilerinin göz önüne alınması ile günümüzde sosyal dayanışma ve yardımlaşma konularında meydana gelen eksikliklere karşı tarihsel bir modelin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf Sistemi, Sosyal Dayanışma, Kamu Hizmeti Fonksiyonu, Sosyal Fonksiyon

Abstract

Waqfs in the Ottoman Empire, within the socio-economic structure, constitute the foundation of the culture of solidarity and the concept of the social state in Turkish society. Among the cash waqfs and social waqfs that played an effective role in the delivering public services such as education, culture and healthcare, a wide variety of waqfs that cared about and centered on people made the Ottoman Empire known as the "Waqf Paradise".

¹ Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Profesör, mustafa.miynat@cbu.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-2776-5604>

² Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Maliye Doktora Öğrencisi, edadizemen@gmail.com , Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4882-2778>

³ Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Maliye Doktora Öğrencisi, ozguntoprak2102@gmail.com , Orcid: <https://orcid.org/0009-0000-8890-3797>

Social waqfs were established for social purposes, cash waqfs on the other hand served functions of both stimulating trade by providing cash to entrepreneurs and transferring this money to social scope by investing it. These institutions, which enhanced social welfare and contributed to social justice by protecting the poor, provided a significant example of solidarity. These waqfs, by offering services without discrimination based on religion, language, color, race, or class have prevented social conflict. Providing everyone the right to a quality life in society reflected the moral value of tolerance. In the Turkish-Islamic states, peace was maintained by meeting the needs of people in need through waqfs founded by sultans, members of the dynasty, and wealthy Ottomans, who used their own wealth to establish them. The financial burden on the state in providing public services was alleviated. Through waqfs established in conquered countries, locals of these countries were introduced to Turkish culture.

In this study, it is aimed to present a historical model for the deficiencies that occur at the present time in social solidarity and cooperation by considering the socio-economic components and impacts of the waqf system.

Keywords: Waqf System, Social Solidarity, Public Service Function, Social Function

Giriş

Çalışma kapsamında, Osmanlı Devleti bünyesinde vakfedilen gelirlerin sosyal alana aktarılmasıyla kamu hizmetlerini sunan vakıflar üzerinde durulacaktır.

İslamiyet öncesi ve sonrası Türk devletlerinde ve Osmanlı'da vakıflarının tarihçesi ve gelişimi, ekonomik hizmet sunmada para vakıfları, eğitim, sağlık, bayındırlık, yerel hizmetler gibi sosyal hizmetleri sunmada sosyal vakıflardan bahsedilecektir.

Osmanlı vakıf kültürünü şekillendiren faktörlerden bahsedilecektir. Vakıfların sosyal fonksiyonları üzerinde durulacaktır. Zamanla vakıf kültürünün bozulmasıyla denetim ve idare için kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden bahsedilecektir.

İlgili çalışma çerçevesinde, Osmanlı Devleti bünyesinde devleti bir vakıflar medeniyeti haline getiren sosyal dayanışma ve yardımlaşma anlayışının benimsenmesinin ve uygulamada konu edilen vakıf sisteminin uygulanmasının sosyal ve ekonomik etkileri ile icra edilen kamu hizmetleri kapsamının ele alınması aracılığıyla incelenmesi söz konusudur.

1. Vakıflar

Osmanlı'da toplum düzeninin temelini oluşturan vakıf kültüründe vakıf, gelirlerin islama uygun şekilde ihtiyaç duyulan alanlarda kullanılmasıdır (Yıldızgil, 2018, s.87). Türkler insanlığa faydalı olmak için sistemli bir yapı kurmuş ve bu ince akıl ürünü oluşan sisteme ve toplumsal kuruma vakıf adı verilmiş, Osmanlı'nın devletçilik anlayışında insana önem vermesinin neticesinde vakıflar gelişmiş ve Türkler arasında bir yarışma içerisinde gibi azimle yapılan vakıflar Müslüman Türk toplumlarının hayat hikayesinde orijinal ve mükemmel bir sistem olarak yerini almış, Türk-İslam hukukunda önemli yeri olan vakıflar artarak varlığını sürdürmüştür (Gül, 1996, s.132). Türk-İslam kültüründe oldukça önemsenen vakıflar, varlıklı ve orta kesim hayır sahiplerinin kendi imkanları göre gelirlerini, arazisini vakfetmesi sonucu kurulan, günümüzde ülkemizde ve siyasi sınırlarımız dışındaki “eski topraklarımızda” binlerce, yüz binlerce vakıf vardır ve değerleri milyarlarla ölçülemeyecek kadar büyük, gelirleri ise bir devlet bütçesi kadar olan yapılardır (Arvasi, 2015, s.404).

2. Vakıfların Gelişimi

Orhun yazıtlarında sosyal devlet anlayışı konusunda Köktürklerin sosyal devlet anlayışının o döneme göre oldukça gelişmiş düzeyde çağının ötesinde olmasından, devletin açları doyurup zenginleştirmesinden ve bu kimseleri giydirmesinden söz edilir (Konur, s.6).

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde ilk kurumsal vakıf kültürünü oluşturan Uygurların kültür tarihine dair veriler, ahşap levhalara, hurma yapraklarına, deri, ipek ve kâğıda yazılmış Çin ve Türk dillerindeki yazılarda, dini, iktisadi metinlerde, vakfiyelerde yer almıştır (Akkaya, 1943,s.77).

İslam toplumunda vakıf kültürünün ilk uygulaması sosyal amaçla Hz. Muhammed'in Medine'de kendisine ait hurma bahçesi ve Fedek Hurmalığını vakfetmesi ve bu örnekle birlikte bu konu hakkında birçok hadis ve ayetin de olması Müslümanların onu örnek alması neticesinde kurulan vakıfları Türk-İslam devletleri mükemmel bir sistem oluşmasına katkı sağlamışlardır (Dalyan ve Bayır, 2019, s.1687).

İslamın yardımlaşmaya yönelik emirleriyle oluşan vakıf sisteminde Hz. Muhammed'in bir hadisinde devamlı sadaka sahibinin ölümden sonra da amel defterinin hayır hanesi açık kalan ve sevabı devam eden üç kişiden biri olarak nitelendirilmesi etkili olmuş ve ayrıca İslam ülkelerinde vakıfların asırlarca devam etmesinin temelindeki "insanların en hayırlısı, insanlara faydalı olan, malın en hayırlısı Allah yolunda harcanan, vakfin en hayırlısı da insanların en çok duydukları ihtiyacı karşılayandır" bu anlayışla hareket eden Müslümanlar vakıf kurmak için adeta yarış halinde bu yapıları oluşturmuştur (Kazıcı, 2014, s.85).

“Orta Asya’da Bir İnci” olan Samaniler (819-999) döneminde başta Biruni ve İbn-i Sina olmak üzere, Buhari, Rudeki ve Maturidi gibi büyük alimler yetişmiş, Semerkand ve Buhara ilim merkezi haline gelmiş, iki, üç dil bilen Türkistanlı alimler sayesinde Yunanca ve Farsçadan alınan yeni terimlerle Arapça bilim ve felsefe diline dönüşmüş, bilimsel ve ekonomik açıdan çağının ötesindeki gelişmelerin yanında idari açıdan fonksiyonel bir sistem geliştiren Samaniler İran’a ait olan ve Abbasiler tarafından da kullanılan kadim bir gelenek olan resmi işlerin yönetiminin ehil ve sadık vezirlere verilmesi geleneğini sürdürmüş, günümüz “kamu politikaları” olarak kabul edilen uygulamaları; devletin tarımdaki kontrolleri soylulara yaptırmaları ve toprak vergilerini onlara toplatması, devletin istikrarının ve refahının tacir ve üreticileri önemsenmesine bağlı olduğu düşünen Samaniler, ticaretten alınan vergilerin uygun seviyede tutması, kaliteli mal üretilmesini sağlama, ticaretin gelişmesi için ana yollar üzerindeki uygun kavşaklara güvenli kervansaraylar yapılması, para biriminin istikrarının korunması, yükte hafif pahada ağır mal (saf kalay, kurşun, bakır ve diğer metaller, cam, dövme bıçaklar, kaliteli seramikler, ipek, kaliteli mefruşat, dünyaca ünlü samani kâğıdı) ihracının ön planda tutulması, Samani devleti başarılı bir şekilde teknik beceriyle kaliteli üretim ve ihracata dayalı gelişme/kalkınma stratejisi ve kamu politikası sergilemiştir (Starr, 2019).

980 yılında Buhara’da doğan, 980-1037 yıllarında yaşayan, 16 yaş gibi genç bir yaşta tıptaki başarılarıyla ünlü olan, saray hekimliği yapan, İbni Sina, 18 yaşında bütün ilimleri öğrenmiş, Buhara Emiri Nuh İbni Mansur' un bir türlü iyileştirilemeyen hastalığını tedavi etmesiyle ödül olarak Samanoğulları sarayının kütüphanesinde çalışma izni kazanmış ve bu sayede bilgilerini genişletme fırsatı bulmuştur (Aksoy N., 2008, s.42-44).

Orta Asya’da Karahanlılar’ın İslam’a girmesiyle ve Samanilerden Maverünnehr’i alması ile Soğd vadisinin iki önemli kenti Buhara ve Semerkand’ın bölgedeki etkinliği olumlu yönde değişim gösterdi ve eğitim merkezi haline geldi, Tamgaç Han İbrahim (1041-1068) sosyal, ekonomik, sanat, bilim, eğitim ve din alanlarında ülkesinde yürüttüğü reform niteliğindeki çalışmaları sonucunda “Tamgaç Han İbrahim Medresesi” 1066 yılında inşa edilerek eğitim için

hizmete sunulmuştur vakıfnamesi ve kurumsal özellikleri ile Ortaçağ İslam dünyasında ilk modern Türk Üniversitesi niteliği taşıyan medreseyi kurmuştur (Hunkan, 2014, s.19-25).

Vakıfların bir sosyal kurum ortaya çıkmasında ve gelişmiş yapılanmasında insanın ruhsal ve toplumsal bakış açısı, toplumun kültürel, sosyal ve siyasi yapısı, ekonomik sebepler, dini sebepler, devlet-halk arası ilişkiler ve ideolojiler hakim olmuş, Osmanlı Devleti İslam'ın temel kaynakları ve medeniyetinin kaynağı kendinden önce Anadolu'ya gelip yerleşmiş bulunan Müslüman Türklerin yaşam biçimleri, ahlak anlayışları, iktisat, örf, ve diğer özelliklerini örnek almışlar, onların hazırladığı zemin üzerinde gelişim göstermişlerdir (Işık, 2009, s.2.).

Tarihsel süreçte yaşadığımız topraklarda yaklaşık bin yıldan bugüne kadar kurulan üç büyük Türk devleti; Selçuklu Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu ve günümüz Türkiye Cumhuriyeti, Türklerin Anadolu'ya girişi, Malazgirt Savaşı'nı zaferiyle, 1071 tarihinde başlayan Anadolu'nun kalkınma hareketi, Türklerin Anadolu'da yerleşik hayata geçmeleriyle farklı yerlerinde ticareti ve sosyal hayatı geliştiren köprüler, hanlar, hamamlar, camiler ve medreseler inşa edilmesiyle devam etmiştir (Aksoy Y., 2008, s.16).

İslam İmparatorluğunun fetihleri ve Türk-İslam devletlerinin kazandığı askeri başarılarla elde edilen gelirlerle Türklerin ruhlarında var olan yardım duygularına yönelik fırsatlar doğmuş, Abbasiler zamanında ilk başta yalnızca dinî konulara yönelik olan vakıfların kültürel, sosyal, bayındırlık ve yardım gibi yönlerle kapsam alanı genişletilmiştir (Gül, 1996, s.140-141).

Batı özellikle Doğu İslam entelektüel birikimi ve başta Endülüs medeniyeti sayesinde, Antik dönem düşünce dünyasını yeniden ele alır, Doğu İslam dünyasında 832’de Abbasiler döneminde kurulan Beyt’ül Hikme akademisinde 13.y.y kadar süren Yunan, Hint ve Fars medeniyetine ait bütün entelektüel birikimin tercüme edilip, yorumlanıp, aktarıldığı canlı bir bilimsel hayat altın çağ olarak anılmış, bu dönemde her bilim dalında, Müslümanlar çoğunlukta çeşitli din, gelenek ve kültürlerdeki bilim insanlarının oluşturduğu zengin medeniyet dünyası Batı tarafından ilgi çekici hal almıştır (Köroğlu, 2016, s.4).

Çalıştıkları alanda kendi yaşadıkları dönemin ufuktaki parlak yıldızları olan saygıdeğer Türk ilim adamları, Turan Yurdu, Orta Asya ve Müslüman Türk'ün tarihi akıcılık ruhu ve insanlığa faydalı olma amacıyla hareket etmesi sonucu temel fen bilimleri, İslami İlimler, sağlık ve astronomi bilimlerinin yeni temsilcileri olarak kendilerini geliştirmiştir (Kuzu, 2020, s.17).

Vakıflar kültüründe tarihi süreçte en önemli gelişme Osmanlı’da yaşandı denilebilir çünkü kapsama alanı oldukça geniş olan, sağlık, eğitim, bayındırlık, sosyal güvenlik gibi temel ihtiyaçlara ek en ince ayrıntısına kadar düşünülen, toplumdaki tüm gereksinimlere ve tüm kesimlere hitap eden bir hizmet sunan bir kuruluş olmuş ve bu sebeple batıda sosyal politika alanında çalışanlar Osmanlı’yı “vakıf cenneti” olarak adlandırmışlardır (Yediyıldız, 2003, aktaran Akman, 2018, s.200).

Fetihle Osmanlı'ya kazandırılan, Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapan ve külliyelele dönüşen şehirler olan İstanbul, Bursa, Edirne, arasında ilk olarak kuruluş yıllarının başkenti olan Bursa, vakıf eseri külliyelerin inşasıyla Bizans kenti özelliğinden çıkarak Osmanlı şehri olmak için dönüşümü başlatmış, ilk payitaht olarak Edirne ve İstanbul'a örnek olmuştur (Ateş, 2017, s.156).

Osmanlı padişahları arasında bilinen ilk vakfiye Orhan Bey'e aittir, vakıf yapmak isteyen kişinin “vakfiye” adı verilen senetle dönemin kadısına başvurması ve bu senedi mahkeme siciline kayıt ettirmesiyle süreç işler, İslam Hukukunda değiştirilemeyen Kur'an ayetleri gibi görülen bu vakıf senedinin hükümlerine uyulması kural haline gelir (Özbilgen, 2014, s.339).

Türk devlet yöneticilerinin ve aile yakınlarının sosyal sorumluluk bilinciyle vakıflar kurması saygınlığı artırdığı için, itibar yönetimi konusunda vakıflar bir halkla ilişkiler uygulaması olmuştur (Ustakara, 2019,s.469). İslam-Türk devletlerindeki vakıf geleneği Osmanlılar da süre gelmiş, 15. yüzyıl Osmanlı tarihçileri başta padişahlar olmak üzere devletin üst makamlarındaki görevlilerin yaptırdıkları eğitim, din, sağlık ve sosyal amaçlı kurumların adlarını ve nerede yapıldıklarını kayda geçirerek tarihe kazandırmışlardır, Orhan Gazi İznik'i fethettiğinde, ilk işlerinden biri burada bir imaret yaptırmış, açılışını bizzat yapmış, pişen yemeği (aşı) muhtaçlara kendi eliyle dağıtmıştır (Öztürk, 2014, s.38).

Türk toplum yapısındaki vakıfların oluşmasında etkili olan sebeplerin başında Türk kültür ve düşünce tarihinin önde gelen isimleri olan Yunus Emre, Ahmet Yesevî, Mevlânâ, Hacı Bektaş-ı Velî'nin Allah'a, insana ve bütün canlılara duyulan sevgi ve saygı gibi konuları önemsemesi ve vurgulaması Türk vakıf kültürünün özüdür ve bu duyguların yansımaları somut hal alması vakıflardır (Özden, 2004, s.344).

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE KAMU HİZMETLERİ SUNMADA VAKIFLAR

Vakıf medeniyeti kaynağı Osmanlı insanıdır; edep, nezaket ve yardımlaşma üçgenindeki bir terbiye ile yetişen “Osmanlı insanı” kendi döneminde tepeden tırnağa edep, nezaket, merhamet ve haya gibi meziyetlere sahip olarak medeniyette öncü olmuştur (Bahadıroğlu, 2017, s.41). Osmanlılar fethettikleri her toprağa vakıflar yapmış ve bu gelenek Türk-İslâm devletlerinde de sistemli olarak sürmüştür, bu kültür devam etmiştir, padişahların, hanedanın ve Osmanlı zenginlerinin kendi mal varlıklarıyla yaptıkları vakıflarla toplumda yaşayan ihtiyaç sahibi kişilerin ihtiyaçları karşılanarak toplumda huzur sağlanmış, vakıfların sağlık gibi toplumun en ihtiyaç duyduğu hizmet alanına önemli katkıları olmuştur (Yıldızgil, 2018, s.87).

Osmanlı Devleti'nde bireyler ve devlet tarafından toplumsal ihtiyaçlar vakıf sistemi aracılığıyla karşılanmış, günümüzdeki birçok hizmet okul, hamam, hastane, imarethane yapımı ve buralarda verilen hizmette devamlılık vakıf sistemiyle sağlanmış, miri arazi mülkiyeti devlette kalmak şartıyla tasarruf hakkı verilmesi (gayrisahih vakıflar) veya devlet hazine gelirleri (Beytülmal) gerekirse ikisi birden hizmetleri sunmak için tahsis edilmiş, vakıfların amacını yerine getirip getirmediğine yönelik devlet denetimi dolaylı bir denetim olarak kadılar tarafından yapılmıştır (Esirgen, 2012, s.36-38).

Sosyal devletin sunması gereken hizmetlerin, halkın hayır şartıyla bağışladığı gelir ya da bağışlanan binalarla okul ve camii yapılarak devlet yerine halkın ekonomik ve sosyal alanda halka hizmet sunduğu ve toplumsal fayda sağlayan hayri vakıflar, bu vakıfların temelinde İslam felsefesindeki Allah'ın rızasını kazanmak gayesi vardır, Hayri vakıflarda tüm canlılara dinine bakılmaksızın hizmet sunularak kültürel değer ortaya konmuştur (Bostan, 2017, S.121-123).

Osmanlı yönetim politikasında merkezi ya da yerel yönetimlerle, eğitim, sağlık ve kültür gibi kamusal hizmetleri sunan vakıfların desteklenmesi, denetlenmesi ve teşvik edilmesi gibi roller üstlenmiş, bu hizmetlerin sunumunda sivil nitelikteki kurumlar olan vakıflar etkin rol oynamıştır (Aydın, 2003, s.328).

Osmanlı'da vakıf kurumu, miktar, çeşit, miktar ve kapsam açısından oldukça çeşitli olan, ekonomik, hukuki, sosyal ve siyasi yapısını demokratik şekilde geliştiren ve gelişmede istikrarı ve dengeyi, sosyal adaleti, eğitim ve sağlıkta fırsat eşitliğini sağlayan, eğitim yoluyla birincil gelir dağılımını önemli ölçüde etkileyen, gelirin adil dağılımını sağlayan ve toplam verimi artıran bir yapıya sahiptir (Doğan, 2006, s.10).

Askeri başarı için savunma harcamalarını ön plana tutan Osmanlı Devleti, sosyal amaçlı yatırımlarda doğrudan rol almamış, devletin yaptırdığı birçok kale, yol, köprü, kışla, lojistik ve savunma amaçlı oluşturulmuş, cami, medrese, imarethane, hastahane, zaviye, kervansaray, han, hamam, çeşme, sebil gibi sosyal tesislerin kurulmasında ise devlet etkin rol oynamamış ve geri

planda kalmıştır, bu açıdan vakıflar sosyal yöne ağırlık veren yapılar olmuştur (Öztürk, 2018, s.38-39).

A. Ekonomik Hizmet Sunumunda Para Vakıfları

Osmanlı finans sisteminin 15. yüzyılda, yeni bir finansman yöntemi olan sermaye gereksinimi duyan girişimciye para sağlamak ve bu işlemde elde ettiği geliri hayra harcamak için oluşturulan para vakıfları, faiz eleştirisi nedeniyle kurulması ve yaygınlaşması sancılı olmuş, işleyiş bakımından ilk faizsiz kredi uygulaması olmuş ve toplanan fonların, vakfiyelerindeki şartlara göre işletilmesiyle hayır amaçlarla toplanan para fonu, Karz-ı Hasen (ödünç vermek), Mudaraba (emek-sermaye ortaklığı), Murabaha (vakıf para ile peşin mal alıp vadeli satmak yoluyla kâr elde etmek) ve Bidâa (vakıf parayı hayır amacıyla işletip kârın tamamını vakfa vermek) gibi yöntemlerle işletilerek sağlanan gelirlerle vakfın sosyal yönü olan hayır işlerinde kullanılmıştır (Türkoğlu, 2013, s.190-191).

Vakfeden tarafından nakit para aktarımıyla oluşan vakıflar para vakıfları olarak tanımlanır, diğer vakıflardan farkı vakfedilen malın tamamının ya da bir kısmının, işletilmek için vakfedilmiş nakit para olmasıdır, doğrudan fayda sağlayan vakıflara ise hayır kurumu denir, bunlar; okullar, ibadethaneler, medreseler, imaretler, zaviyeler, kütüphaneler, misafirhaneler, çeşmeler ve mezarlıklar, gelirinden faydalanan vakıflar; okul ve hastane gibi hayır kurumlarının harcamaları için gelir kaynağı sağlayan menkul ve gayrimenkul mallar işletilir ve elde edilen gelirler hayır kurumlarına ya da doğrudan doğruya yoksullara aktarılır (Semiz, 2016, s.92-93).

Para vakıfları, hem bölgedeki sosyal hizmetleri sunma hem de halka kredi sağlama görevini üstlenerek uygun kredi maliyeti ile halka kredi sağlaması tefeciliği engellemiş, para vakıflarının gelirleri, fakir, muhtaç, aç ve susuz ihtiyaçlı insanların ihtiyaçlarının giderilmesi, mali sıkıntı yaşayan esnafa mali destek sağlanması, camilerin ışıklandırılması, çeşme ve su yolları yapımında da kullanılmış ve ayrıca yüksek gelirli kişilerin oluşturduğu gayrimenkul vakıfları sektörüne, halkın da katılmasını sağlayarak geniş alana yayılmıştır (Eroğlu, 2017, s.11).

Osmanlı iktisadi yapısının ürünü olsa da para vakıfları doğrudan iktisadi amaçlı değildir, temel hedefleri; sosyo-kültürel hizmetlerin sürdürülebilir kılınmasını sağlayacak iktisadi kaynakları elde etme, sunulan hizmetlerin birbirleri ile uyumluluğu ve devamlılığı sağlama ve vakfedilen malın cinsine göre gayrimenkul ve menkul vakıflar aracılığıyla hizmet sunmaktır (Tabakoğlu, 2016, aktaran Yağcı ve Gürsoy, 2019, s.51).

Amaçlarına göre para vakfının gelirlerinin aktarıldığı harcamalar; camileri aydınlatma ve tamir masrafları, eğitimde mektep muallimlerinin maaşları, imam, hatip, müezzin gibi cami görevlilerinin maaşları, vakıf muhasebesini tutan görevlilerin maaşları, gelirin belirli bir bölümünün vakfın ana sermayesine aktarılmasını şart koşan vakfiyeler şeklindedir (Atar, 2019, s.98).

Para vakıfları amaçları; vergi ödemelerine destek, eğitim ve dini hizmetlerin sağlanması gibi toplumsal gereksinimleri karşılama, ihtiyaç sahiplerine yardım etmek ve sosyal dayanışmayı artırmak için fakirlere, yetimlere ve muhtaçlara maddi destek şeklindeki insani yardımları yapma, camilerin, medreselerin, kütüphanelerin, eğitim ve kültürel ortamların işletilmesini ve bakımını yapmak, ekonomik kalkınmayı desteklemek ve toplumun refahını artırmak, ticareti desteklemek, esnafa ve girişimcilere finansmanın sağlanması gibi ekonomik hedeflere ulaşmayı sağlamıştır (Fidan, 2024, s.515). Para vakıflarının amaçları ticareti ve üretimi teşvik etmek, piyasada belirsizliği önlemek, ihtiyaçları karşılamak, toplum için çalışan kurumlara yardımcı olmak, bulundukları yerde sosyal yardım hizmetleri, tıbbi, dini, kültürel, eğitim, altyapı, toplum hizmeti, danışmanlık ve finansal yardım gibi oldukça çeşitli hizmetleri sunmaktır, bu amaçlara ulaşırken Allah'ın rızasının gözetilmesi önemsenmiştir (Kendirli, 2022, s.47).

Manisa ve çevresinde kurulan para vakıfları; vakıf medeniyeti olma sıfatıyla anılan Osmanlı Devleti'nin şehir ve beldelerindeki vakıf kurma geleneğinin hem Manisa merkez kazalarında hem de nahiye ve köylerinde yaygınlaşmasıyla birlikte vakfiye kayıtlarında yer alan 47 köye ait cami vakıflarıyla Manisa ilinde bu vakıflar geniş bir alana sahiptir (Çağlar ve Doğtekin, 2022, s.10-11).

B. Sosyal Hizmet Sunumunda Sosyal Vakıflar

Vakıflar ibadet, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi toplumsal temel ihtiyaçları içeren, insanların toplumda kaliteli bir yaşama sahip olabilme ve bunu devam ettirebilme amacını kapsar; sel, yangın, deprem, hastalık, fakirlik, borçluluk gibi zaruretlerin giderilmesi, acizlerin doyurulup giydirilmesi, tedavi ettirilmesi, iş kurmak isteyenlere sermaye bulunması, borçtan mahkûm olmuşların borcunun ödenmesi, yolcuların sıkıntılarının giderilmesi gibi çok çeşitli sebeplerle insanlara yardım etmek için “Avarız Vakıfları” kurulmuş, bu sayede toplumsal yardımlaşmayı sağlamıştır (Bayartan,2008, s.168). Hastalık, sel, yangın, yoksulluk, vergi borçları gibi zor durumlarda, fakirlerin doyurulup giydirilmesi, borçların ödenmesi, iş yapacaklara sermaye temin edilmesi gibi ihtiyaçlar için kurulan “avarız vakıfları” bu hizmetleri sunmuş, özellikle İstanbul'daki imaretlerde günde 30.000 insana ücretsiz yemek verilmiş, bu durum vakıfların kapasitesinin ve ulaştığı insan sayısının ne kadar büyük olduğunu göstermiştir (Özbilgen, 2014, s.338).

Kuruluşundan beri İslam dinin gereklerine ve tarihi kökenlerinden gelen geleneklerine dayanan hukuk sistemi ve toplumsal yaşamı esas alan Osmanlı devletinde vakıflar, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi oldukça önemlidir, özellikle sosyal ve ekonomik yaşam üzerinde etkili olan toplumsal ihtiyaçları yerine getirmek ve yaşam standartlarını artırmada en önemli kurumlar arasında yer alır (Öztürk, 1983, aktaran Taşkesen, 2017, s.62).

Cömertlik cennet ağaçlarından bir ağaçtır, dalları dünyaya sarkıtılmıştır ve her kim onun bir dalına yapışırsa o dal onu çeker cennete götürür hadisine dayanan ilginç vakıflar (Kılınç, 2014, s.144-145); kışın kar ve buzdan yerlerde yiyecek bulamayan kuşların ölmemesi için buz ve kar üzerine darı serpilmesi, et fiyatlarının kış aylarında yükselmemesini sağlayacak tedbirlerin alınması, hasta ve garip göçmen leyleklerin bakım ve tedavi edilmesi, çalışan kadınlara süt anne bulunması, hac yolunda parasız kalanlara para dağıtılması, camilerde hurma, zeytin gibi iftariyeliklerin dağıtılması, köy ihtiyarlarına elbise temin edilmesi, hamalların sırtlarındaki yükleri, üzerine koyup dinlendikten sonra sırtlanabilmeleri için mola taşları dikilmesi, fakir hastalara ilaç ve doktor temin edilmesi, yüksek dağ ve geçitlerde kar ve tipiden korunmak için sığınak yapılması, ölen fakirlerin definin yapılması, borçlu olarak mahpus bulunanların borçlarının ödenmesi, ustalarından azar işitip dayak yememeleri için, çırakların kırıp döktükleri çanak, çömlek, bardak gibi nesnelerin bedelinin karşılanması, gazilere at yetiştirilmesi, evlenme çağına gelmiş yoksul gelinlere ödünç gelin takımı verilmesi, ilk mektebe devam eden fakir çocuklara harçlık ve elbise verilmesi, kedilere ciğer temin edilmesi, kütüphanelerde araştırmalarda bulunanlara kalem ve kâğıt temin edilmesi, yaz aylarında sıcağın bunalanlar için gölgelik yapılması ve gerekli yerlere su konulması gibi çok enteresan ve ince düşünülmüş vakıflar vardı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yalnızca Adana Kadirli'de kırk beş kuş yuvası vardı, bu sebeple hayvanları değerli gören bir yapı mevcuttu (Güzel, 2008, s.206).

a. Eğitim

Vakıf, İslam-Türk hukuk tarihinde maarif (eğitim) gibi amme (kamu) hizmetlerini sunmak için, halka hizmet eden memurların maaşlarının da vakıflarca ödenmesini sağlayan mektep ve medreseler olarak karşımıza çıkar (Ekinci, 2023. s.410-411).

Osmanlı'nın mihenk taşlarından biri olan vakıflar Osmanlı hakimiyetinin göstergesi olarak Osmanlılar hakimiyet kurdukları her yerde İslam kültür ve medeniyetinin yayılması için

sivil toplum kuruluşları olan vakıflardan yararlanmış, padişahlar ve devlet adamları vakıfların yaygınlaşması için gittikleri yerlere ilk önce vakıfları kurmuşlar, kültür ve medeniyetinin temel kurumları olan cami, mektep ve medreseyi inşa etmişler, fethedilen memleketin bir kalıcı İslam yurdu olmasında rol oynamışlardır (Turgut, 2021, s.21).

Osmanlı döneminde eğitim alanında sıbyan okulları; “Mekteb-i Sibyan”, “Muallimhâne”, “Mektephâne” gibi adlarla oluşturulan vakıflarda muallimlerin çoğu medrese eğitimi alanlar, vakfiye gelirine bağlı olarak çoğunun bir muallimi, bir kalfası, bir de hademesi vardı, maaşları vakıf gelirlerinden ödenmesi sayesinde yüksek gelirli kişilerin ve devletin yüksek dereceli memurları tarafından kurulan vakıfların gelirleriyle devamlılık sağlanan bu okullarla halka ekstra bir mali yük olmadan eğitim hizmeti sunulmuştur (Çadırcı, 1991, aktaran Buluş, 2009, s.30). Günümüzde Urfa'daki camileri ziyaret edecek olan bir kişi mimari açıdan bunların yanında kütüphane, medrese ve diğer vakıf eserlerinin bulunduğunu görecektir, Osmanlı diyarındaki yapılanmaya benzer bu yapılanmada Şanlıurfa'da medreseler vakıflara bağlı olarak hizmet veriyorlardı (Kazıcı, 2014, s.92).

Türk toplumunun zengin vakıf yapısının oluşmasındaki süreç; İslamiyet'in kabulünden sonra dini alanda vakıflar oluşmaya başlamış, Türkler Anadolu'ya gelmeden evvel özellikle eğitim ve sağlık alanında vakıflar varken, Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesinin sonra imar faaliyetleri hızlanmış, 13. yüzyıl itibariyle yerleşik hayata geçişin getirdiği avantajla süreç daha da hızlanmıştır (Akyıldız ve Abay, 2017, s.149). Toplumun doğru bilgiye ulaşmasını sağlamak için kurulan ilk Selçuklu medresesi Tuğrul Bey döneminde açılmış ve Nizamül Mülk'ün vezirliği döneminde ülke genelinde medrese sayısı artırılarak eğitim alanında önemli bir gelişme yaşanmıştır (Güler ve Ayata, 2023, s.431). Türk kültüründe ilk olarak Türk-islam devleti Selçuklulardaki ileri seviye vakıf yapılanması, Osmanlılarda geliştirilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde de sürdürülmüştür, Türklerin vakıf kültürünü bu kadar sahiplenmesi ve diğer milletlere kıyasla daha fazla geliştirmesinin sebepleri Türklerde toplumsal dayanışmanın yüksek olması ve vakıf kültürüne yatkın bir yaşamın, gönüllülük esasının benimsenmesi gibi durumlar gelişime zemin hazırlamıştır (Yılmaz, 2020, s.295).

Sultan III. Murad'ın kızı olan Ayşe Sultan ölümünden sonra malının üçte birinin vakfedilip bu gelirlerle medresedeki müderris ve muallimlerin ücretlerinin ödenmesi, talebelere nakdi ve aynı yardım yapılması, yani kıyafet şeklinde verilmesi şeklinde kullanılmasını vasiyet etmiştir (Duran, 1990, s.29).

b. Sağlık

Külliyeye şeklindeki her büyük vakfın hayır sahipleri tarafından yapılmış bir hastanesi mevcuttu, bu hastaneler; tımarhane, darüşşifa ve tabhane adıyla yapılmıştı ve hiçbir devlet tarafından yapılmamıştı ve ayrıca sağlık kurumlarında çalışan sağlık personelinin maaşları da vakıf tarafından ödenirdi (Ertem, 2011, s.36).

Manevi ağırlığı ve kendine has bir statüsü olan, bir sosyal politika kurumu olan vakıfları, günümüz sosyal güvenlik kurumlarından ayıran özellik, vakıfların sosyal güvenlik hizmetlerini maddi karşılık beklemeden (prim, katılım payı) herkese sağlaması ve sosyal hizmetlerin toplumun tabanına yayılmasını sağlamak için sosyal politikacıların görevini üstlenen bir yapılanmaya sahip olmasıdır (Erol, 2017, s.14).

Osmanlı Devleti'nde ülkenin her yerinde olan darüş-şifa ve daru's-sihha adlarıyla anılan, sağlık hizmeti veren ve aynı zamanda hekim yetiştirerek tıp eğitimi veren, personel ve giderlerin vakıflarca karşılandığı bir sistem vardır, Osmanlıların tam teşkilatlı ilk hastanesi 1399'da Yıldırım Beyazıd tarafından kurulmuş, 1451 yılı Edirne ve 1514 yılı İstanbul (Karacaahmed) cüzzam hastanelerinde umumi ya da sadece tek bir tip hastalığı olanlar tedavi edilmiş, tüm hastanelerde yoksul olanlar ücretsiz tedavi edilmiş ve ücretsiz ilaç verilmiştir (Işık,2009, s.4-5).

1550 yılında Hürrem Sultan tarafından yaptırılan Hâseki Dârüşşifâsı'nda ve Nurbânû Sultan tarafından 1570'li yıllarda ikisi de Mimâr Sinan'a yaptırılan Üsküdar Atik Vâlîde Dârüşşifâsı vakfiyesinde doktorlardan hastalara karşı şefkat ve merhametle davranılması, hastalarda az da olsa nefret uyandıracak söz söylemeden onlarla tatlı dille konuşması gibi şartlar bekleniyordu, bu kadar ince düşünülmüş bu şartlarla kurulan bu hastaneler önemli örnekler olmuş ve sağlık hizmetinin gelişmesini sağlamıştır (Güzel, 2008, s.207-208).

22 yaşında politik kararlar verilirken padişahların danıştığı kişi olmuş, hekim, bakan ve filozof olarak çeşitli alanlarda sağlık alanında kamu hizmeti sunmuş, gündüz devlet işleriyle ilgilenirken, geceleri yazmış, tıp çalışmaları sırasında bazı hastalıkların bulaşmasında gözle görünmeyen yaratıkların etkisi olduğunu saptamış ve eserlerinde yer vermiş, günümüz terimiyle mikropların varlığını mikroskobun olmadığı o yıllarda bulmuştur (Aksoy N., 2008, s.42-44).

c. Bayındırlık Hizmetleri

Medrese, cami, cuma mescidi, mescit, imaret, tekke, zaviye, darüşşifa ve hamam inşası gibi çeşitlendirilebilen bu hizmetleri, ilk Osmanlı padişahları eğitim, bilim ve din hizmeti veren kurumlarla sosyal hizmet veren imareti bir arada yapmış, bazı padişahlar bunlara sağlık kurumu olan hastane de eklemişlerdir, tüm bu kapsamda bu yapılanmaya külliye adı verilmiştir (Öztürk, 2014, s.37).

İmaretler şeklinde ortaya çıkan vakıfların genel özellikleri; aç olan herkes gelip imarette karnını doyurabilir, müslim gayrimüslim ayrımı olmaksızın herkese eşit davranılır, Osmanlı iç dinamiklerinden olan sosyal devlet anlayışını yansıtır, çeşitli hayır sahipleri tarafından yaptırılan kurumların (medrese, imaret, hastane, hamam gibi) ücretsiz ve kesintisiz olarak hizmet verebilmeleri için vakfın gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulabilir (Öztürk, 2014, s.38).

Vakıfların sayesinde otoriter devlete karşı bireyleri korumuş ve bireylerin mağdur olmamasını sağlamış, sigorta kavramının dahi bilinmediği bir dönemde çalışanların güvencesi sağlanabilmiş ve çalışanlar korunmuş, halk üzerindeki vergi yükünü azaltmış, devletin maddi zorlukları kolay atlatmasını sağlamış, devlet ve kişilerin arazilerinin aşırı bölünmesini engelmış, yaşlılık ve diğer mağduriyet maaşları ödenebilmiş ve deniz fenerleri, yollar, limanlar, kütüphaneler, köprüler, sarnıçlar, su bentleri, çeşmeler ve kaldırımlar gibi islam kültürünün mimari eserleri halkın kullanımına açılarak yüzyıllar boyunca korunmuştur (Çizikça, 2006, aktaran Demir, 2019, s..435).

Vakıf sistemi İslam'da uygulanan bir refah sistemi anlayışını yansıtır, bu anlayış devletin hükümeti yönetmesini kolaylaştırmış ve halkına pozitif değer sağlamıştır, Sultan, ailesi ve seçkinler, camiler, medreseler, hamamlar, köprüler, kervansaraylar ve hatta hastaneler gibi çeşitli imaret projeleri inşa ederek vakıf sistemini işletme fırsatı elde ederek, bunu isimlerinin tarihte anılmasını isteyerek yapmışlar, bu bağışçıların isimlerini bugün bile Cuma hutbelerinde camiler anmaya devam edilmekte ve çeşme de inşasını başlatan bağışçının ismini yazmaktadır (Avedta, 2023, s.1).

Bayındırlık hizmetleri alanın önemli eserler ortaya koyan Mimar Sinan hem mimar hem mühendis vasfıyla yaptığı yapılarının çoğu 400 yıl sonra varlığını sürdürmüş, günümüzde de kullanılan yapılardır, mühendislik vasfıyla yaptığı yapılarda sağlam ve estetik yapılar olan

köprüler ve su yolları ön plana çıkmış, mühendislik bilgisi açısından çağının ötesinde örnekler ortaya koymuş İstanbul'un su sorununu çözmek için yaptığı su yolları, tünelleriyle ve su yolu kemerleriyle, biriktirme ve dağıtma yapılarıyla uzunluğu 50 km'yi aşan ve Kırkçeşme adıyla bilinen su yapılarını oluşturmuş, bugünün bayındırlık bakanlığına eş saray baş mimarı (sermimaran-ı hassa) olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun en güçlü ve ihtişamlı çağında yaşayan Sinan o dönemin önemli şahsiyetleri arasında anılmaktadır (Aksoy N., 2008, s.69-70).

Sosyal hizmetlere yönelik vakıf anlayışında başarı örneği sergileyen Mimar Sinan, ahiret mutluluğunun dünyada kazanılacağına inanmış ve enerjisini, servetini ve emeğini harcayarak ülkenin ve sanatın gelişmesi için çabalamış, mekteplerin açılması, fakir kimselerin yaşaması için yapılan sosyal tesislerin artırılması ve iyileştirilmesi gibi ilmi, dini ve sosyal yönlerin geliştirilmesi için çabalamıştır, kurduğu vakıflarda vakfın ruhu olduğuna inanarak, bu ruhun yaşatılması için vakfın ruhu adına Kuran okutulmasını istemiştir (Ateş, 1990, s.93).

Vakıf topraklarında yer alan hamam, cami, mektep, yol, köprü ve kanal gibi yapılar Osmanlı'yı bayındırlık sahasında geliştirmiş, fethedilen ülkelerde kurulan vakıflarla bu ülke halkları İslam ile tanışmış, vakıf yapılarını görmek için gelen Türkler de bu ülkelerin Türkleşmesine katkı sağlamış, şehirlerin canlanması köylerden kente göçü artırarak büyük şehirlerin kurulması sürecini hızlandırmıştır (Yıldızgil, 2018, s.88).

d. Yerel Hizmetler

Günümüz belediyelerinin yapmış olduğu sosyal hizmetlerin neredeyse hepsini Osmanlı döneminde devlet gelirine ihtiyaç duyulmaksızın vakıflar karşıladı, vergi alınmadan çeşme, kanal, yol, köprü, altyapı harcamaları gibi harcamaların yanında hastane, tımarhane gibi sağlık kurumlarının da işleyişine düzen getirmiş, bu sağlık kurumlarında personelin ücretlerini ve kurumun ihtiyaçlarını da vakıflar üstlenmiştir (Kaya ve Koca, 2020, s.152).

Osmanlı Devleti'nde kasaba ve şehirlerin bağımsız hukuki varlıkları yok idi, ortak ihtiyaçların bazıları olan belediyecilik hizmetleri vakıflar ve kadılık aracılığıyla sunulmuştur, örneğin 1826 da kurulmuş İhtisap Nezareti İstanbul'un bazı belediye hizmetlerini sunmuştur, ancak İstanbul valiliği ve emniyet müdürlüğü görevleri, maliye bakanlığının gelir toplama işi gibi ağır yükleri sebebiyle bu nezaret diğer görevlerini ihmale başlaması üzerine, gelir toplama işi, valilik ve emniyet görevleri de yeni kurulan Zaptiye Müşavirliğine devredilerek yük hafifletilmeye çalışılmıştır (Tan, 1967, s.289).

Osmanlı klasik döneminde devletin sosyal hizmetlerinin vakıflar tarafından oldukça başarılı şekilde sunulması beklentiyi yükseltmiş, tanzimat sonrası belediyecilik ve belediyeler gelişmeye başlasa da Osmanlı'ya kıyasla Osmanlı'daki vakıfların hizmetlerinin yerini tutamamış ve o dönem kadar başarılı olunamamıştır (Ortaylı, 2000, aktaran Buluş, 2009, s.29). Diğer bir bakış açısına göre ise Osmanlı Devleti'nde belediye hizmetleri Kadılık ve İhtisap Nezareti tarafında sunulmuş, bayındırlık hizmetlerinde Vakıflar önemli katkılar sağlayarak hizmet sunmuşlar ancak yeterli, beklenen ve istenen düzeyde bu hizmetler karşılanamamıştır (Tan, 1967, s.292).

Yetersiz kalan bu hizmetlerin sunumu için Türkiye'de tarihsel süreçte 1999 yılı Anayasa değişikliğine kadar varlığını sürdüren ve uygulanan, ilgili literatür ve yargı kararlarında yer verilen, alternatif hizmet sunum yöntemlerinden imtiyaz yöntemiyle sözleşmeye bağlı olarak kamu hizmetlerini sunmada ideal tip ve tek biçim olarak görülse de tam anlamıyla başarı sağlanamayan ancak yine de tercih edilen bir yöntem olmuştur (Karaköse, 2015, s.69)

1856 yılına kadar belediye teşkilatı bulunmayan şehirlerimizde sosyal bir kurum olan vakıflar çeşmeler, hamamlar, yol, kaldırım, köprü, deniz feneri yapılması, sokakların aydınlatılması ve temizlenmesi gibi belediye hizmetlerini üstlenmiştir (Bayyigit, 2001, s.65).

Osmanlı mali yapısının önemli bir parçası olan vakıflar, ülkedeki eğitim, sağlık, bayındırlık ve sosyal yardım gibi çeşitli alanlarda yatırım yapan, tanzimat dönemine kadar varlığını ve etkisini sürdüren bu kurum, 1839 yılında Tanzimatın getirdiği idari anlayışın neticesinde gücünü kaybetmeye başlamıştır (Karabulut, 2016, s.63).

4. Vakıfların Sosyal Fonksiyonları

Osmanlı Devleti'nde vakıfların sosyal işlevleri; sınıf çatışmasına göre değil, din, dil, renk, ırk ve sınıf ayrımı yapılmadan faaliyet göstererek sosyal çatışmayı engellemesi, gelir ve sermayenin toplum tabanına yayılması üst gelirden alt gelire kaynak aktarımıyla birlikte gelir ve servet dağılımını düzenlemesi, sosyal ilişkileri düzenlemesi, istihdamı artırması, yabancılaşmayı önlemesi ve sosyal bütünleşmeyi sağlamasıdır (Ertem, 2011,s.36-38).

Vakıf, yaşamın devamı ve gelişimi engelleyen savaş, afetler, isyan, ihtilal ve anlaşmazlıklardan meydana gelen felaketlerin çözümü için gereken karşılıklı yardımlaşmaya dayalı yapıda zihinsel kapasite, fizik ve mali güç açısından farklılaşan, zayıf ve güçlü olan insanlar arasında huzurun sağlanması, bu iki kesim arasındaki farkı kapatması ve bu kesimlerin birbirlerine yaklaşabilmesi için sosyal eşitlik ve dengeyi sağlayan en güzel yapı vakıflardır (Kazıcı, 2020, s.28).

Osmanlı vakıf sistemi toplum ve bireyler açısından doğrudan ve dolaylı etkilere sahiptir, ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarının giderilmesi amaçlansa da birçok alanda toplumun gelişmesine de katkı sağlar, din, dil ve ırk ayırt etmeksizin herkesin bu kamu hizmetlerinden faydalanması sosyal çatışmayı önler, üst gelir grubundan alt gelir grubuna bir gelir aktarımı gerçekleşir, bu açıdan vakıf sistemi toplumun gelir ve servet dağılımındaki eşitsizliği azalır, zayıf konumdaki kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak onlara kendilerini değerli hissettirilir ve düşük gelirli olanların yaşam standartlarını artırmasıyla birlikte orta gelir düzeyinin genişlemesine yol açarak iktisadi gelişme için gerekli olan istikrara katkı sağlar (Kaya ve Koca, 2020, s.153).

5. Vakıfların Denetiminde Evkaf-ı Hümayun Nezareti

Vakıfların ekonomik ve sosyal açıdan kamu hizmeti sunmadaki önemi ve sosyal fonksiyonlarını ortaya koyduk ancak zamanla insan faktöründeki ahlaki yozlaşma ve sosyal amaçtan uzaklaşmanın getirdiği zararlar üzerinde de durmak gerekir. Bu açıdan 18-19. yüzyıllar modern dünyasında yoksulların korunması, bayındırlık hizmetleri için harcamalar, personel ödemeleri ve sosyal politika giderlerinden devlet sorumlu oldu, bu gelişmelerle birlikte vakıfların idaresi için 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruldu, bu yapının oluşturulmasına uzun zamanlardan beri süren yolsuzluklar, yetkililerin vakıf gelirlerini israf etmesi ve vakıfların temel amaçlarından uzaklaşması, sistemin suiistimal edilmesi, aile üyelerinin şahsi serveti kuşaklar arası aktarım için kullanması, bunlara bağlı sosyal sorunlar ve iktisadi krizlerin artmasıyla vakıfların yaşadığı mali sorunlar, bu sorunlar vakıflara ait menkul ve gayrimenkullerin azalması, gelirlerin erimesi sonucu vakıfların hizmetlerinin aksaması şeklindeki tüm bu süreç bir idare kurulmasına zemin hazırladı (Hançer, 2019, s.1086-1088).

Vakıf idaresinin karmaşık ve çok başlı yapısı gereği zamanla tek bir merkez tarafından idare edilmeleri zorunlu hale geldi, haremeyn, selatin, vüzerâ ve paşalara ait vakıflarda gelirler fazla olduğu için bu vakıflarda yolsuzluklar artmış, mali kayıpların önlenmesi için idarenin bir merkezden yürütülmesini sağlayacak Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuştur (Yıldız, 2019, s.55). Vakıfların devlet ekonomisine olan zararı büyük olmuştur, devlet arazileri yasadışı yollarla el konulmasıyla paravan vakıflar kurulmuş, bu tür vakıfların artması ve birçoğu vergiden muaf olması sebebiyle, yasal yollarla elde edilse bile malın kiracısı veya çalıştırana çıkarı olmadığından malı onarmıyordu, uzun vadedeki bu verimsizlik ekonomiye zarara neden oluyordu (Davison,2005, aktaran Genca,2014,s.540). Ayrıca vakıf kurucularının amacının hayır değil de aile fertlerinin çıkarlarını gözeterek ve az bir mal vakfederek mescit, imaretler yaptırıp,

buralarda çalışacak imam, şeyh gibi din görevlilerini de yakınları içinden görevlendirmeleri ve yakınlarının askere gitmelerini engellemek gibi amaçlarla kurdukları paravan vakıfların gelirleri tamir ve yenileme masraflarına bile yetmiyordu (Öztürk, 1995, aktaran Genca, 2014, s.540).

Günümüzde geldiğimiz noktada vakıf kültürünün zayıflamasına neden olan faktörler üzerinde durmakta faydalı olacaktır. Geçmişe kıyasla günümüzde fakirlik ve geri kalmışlık seviyesi giderek artan islam ülkelerinde vakıflar olması gerektiği kadar etkin olamamış, bunun nedenleri; vakfın niyetine önem vermemek, bağışçı motivasyonunu düşüren bir etki olan bağışların adını değiştirmek, bilgi sistemindeki zayıflık, bağışlara devlet müdahalesi ve yasal kısıtlamalar, tüccarların manipülasyonu nedeniyle bağış kaybı yaşanması, Vakıflar Bakanlığına bağışların kullanımını değiştirme hakkı tanınması nedeniyle dar kapsamlı tüketim vakaları, bağışlar ve hayır kurumları arasında bölünme ve bağış yönetiminde etkinsizlik gibi olumsuz durumlar vakıf kültürünün beklenen olumlu etkilerini bertaraf etmiştir (Babazadeh, 2022, s.48-50).

Toplumda bağış kültürünü geliştirmek için öneriler; yasal teşvikler olmalı, vakfın mevcut formatı ve çerçevesi sosyal yaşama uygun hale getirilmeli, toplulukta bağışların uygun şekilde uygulanmasını gözetleme olanağı verilmeli, ekonomik ve sosyal kalkınmanın hizmetindeki bağışlara rehberlik edilmeli, vakıf mülklerinin yasal korumasını güçlendirilmeli, bağışlara bazı finansal faydalar sağlanmalı, vakfın yapısal unsurlarını gözden geçirilmeli ve modern hale getirilmeli, bağış mülklerinin ve bağışların denetimi, Vakıf Teşkilatının Personel ve İdare Açısından Vakıflar Bakanlığına Dönüşümü sağlanmalı, geleneksel bağış yöntemini yeni bir bağış yöntemine dönüştürülmeli ve deneyim ve uzmanlığa sahip kişileri bağış ofislerine yerleştirilmeli gibi çözümler vakıf kültürünü tekrar canlandırmak için etkili olacaktır (Babazadeh, 2022, s.50-51).

Sonuç

Osmanlı sosyal açıdan vakıf sistemiyle başarıyı elde etmiştir. Osmanlı vakıf sistemi oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir, yoksul kişilere hayvanlara, kadınlara, zayıf konumdaki kişilere yönelik yapılan yatırımlar öncelikli olsa da alanı oldukça geniş bir yapılanma söz konusudur. Sosyal vakıflar sosyal amaçlarla etkin olmuş, para vakıfları ise hem girişimcilere nakit sağlayarak ticareti canlandırma hem de bu paraları işleyerek sosyal alana aktarma gibi işlevler görmüştür. Tarihte adının “Vakıflar Medeniyeti” olarak anılmasını sağlayan sosyal devlet anlayışıyla ve kamusal hizmetlerinin sunumundaki başarısıyla Osmanlı bu alanda tarihte adından söz ettirmiştir. Yüksek gelire sahip halkın parasını ya da malını vakfetme konusunda verdiği önemde bu başarıda etkili olmuştur. Osmanlı Devletinde vakıfların sosyal işlevleri; sınıf çatışmasına göre değil, din, dil, renk, ırk ve sınıf ayrımı yapılmadan faaliyet göstererek sosyal çatışmayı engellemesi, gelir ve sermayenin toplum tabanına yayılması üst gelirden alt gelire kaynak aktarımıyla birlikte gelir ve servet dağılımını düzenlemesi, sosyal ilişkileri düzenlemesi, istihdamı artırması, yabancılaşmayı önlemesi ve sosyal bütünleşmeyi sağlaması gibi faydalarıyla da sosyal yapıyı düzenlemesiyle örnek teşkil edecek bir sistem kurulmuştur. İhtisap Nezareti, vakıflar ve kadılık aracılığıyla sunulan yerel belediye hizmetleri ve vakıflar tarafından sunulan bayındırlık hizmetleri yeterli, beklenen ve istenen düzeyde olmamıştır. Bu noktada yetersiz kalan bu hizmetlerin sunumu için Türkiye’de tarihsel süreçte 1999 yılı Anayasa değişikliğine kadar alternatif hizmet sunum yöntemlerinden imtiyaz yöntemiyle sözleşmeye bağlı olarak kamu hizmetlerini sunma yöntemine başvurulmuştur. Bu sosyal fonksiyonların yanında zamanla değişen koşullar, insanların çıkarları ön plana almasıyla ortaya çıkan yolsuzluklar, sosyal amaçtan uzaklaşma ve ahlaki yozlaşmayla birlikte vakıf kültürü eski değerini kaybetmiştir. Zamanın şartları vakıfları idare edip denetleyecek bir kurumun kurulmasına yol açmıştır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti vakıfların esas amacına göre hareket etmesi için idare ve denetim görevini üstlenmiştir. Zamanla sosyal devlet anlayışının ortaya çıkması ve devlete daha fazla sorumluluk

düşmesi bu gelişmelerle başlamıştır. Öte yandan günümüzde vakıf kültürünün gelişmesi için vakıf mülklerinin yasal olarak korumasının güçlendirilmesi geçmişte yaşanan ve gelecekte yaşanacak olan kötü tecrübelerin önlemek adına önemli olmuştur. Osmanlı mali yapısının önemli bir parçası olan vakıflar, ülkedeki eğitim, sağlık, bayındırlık ve sosyal yardım gibi çeşitli alanlarda yatırım yapan, tanzimat dönemine kadar varlığını ve etkisini sürdüren bu kurum, Tanzimatın getirdiği idari anlayışın neticesinde gücünü kaybetmeye başlamıştır.

Kaynakça

- Akkaya, M. Ş. (1943). Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım. Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, 1(3), 75-86.
- Akman, A. (2017). Eski Vakıflar Hukuku Bağlamında Vakıf Müessesesi ve Günümüzdeki Etkileri. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 26(2), 189-224.
- Aksoy, N. (2008). Tarihteki Ünlü Bilim Adamları, Karma Kitaplar.
- Aksoy, Y. (2008). Tarihte Osmanlı Bilim ve Teknolojisi. Karma Kitaplar
- Akyıldız, Y. ve Abay, A. R. (2017). Vakıf Müessesesinin Gelişimi ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme. Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 7(15), 141-157.
- Arvasi, S. A . (2015). Türk İslam Ülküsü I-II-II. Bilgeoğuz Yayınları.
- Atar, A. (2019). Osmanlı Döneminde Safranbolu Para Vakıfları. Vakıflar Dergisi, 52, 93-122.
- Ateş, İ. (1990). Mimar Sinan Vakfı. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Ateş, N. (2017). Osmanlı'da Vakıf-Külliye-Şehir İlişkisi. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26(2), 151-164.
- Avedta, S. (2023). Review on Waqf in Ottoman. Islamic Economics and History. 2(1), 1-10.
- Aydın, V. (2003). Türk Yönetim Tarihi Açısından Vakıf Sistemi ve Eğitim Yönetimine Katkısı. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(1), 313-338.
- Babazadeh, A. (2022). Toplumdaki Vakıf Patolojisi. Current Perspectives in Social Sciences, 26(1), 47-53.
- Bahadıroğlu, Y . (2017). Osmanlı'nın Yükselişi. Hayat Yayınları.
- Bayartan, M. (2008). Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler. Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 10(1), 157-175.
- Bayyığıt, M. (2001). Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Kurumu Olarak Vakıflar. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11(11), 59-66.
- Bostan, M. K. (2017). Osmanlıda Vakıfların Yeri ve Önemi. The Journal of International Scientific Researches, 2 (7), 120-128.
- Buluş, A. (2009). Sivil Toplum Kuruluşlarına Tarihsel Bir Örnek: Osmanlı Vakıfları. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 8(16), 20-36.
- Çağlar, İ. M. ve Doğtekin, A. (2022). Manisa Para Vakıfları [1867-1912]. Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 14, 1-28.

- Dalyan, M. G. ve Bayır, Ö. Ö. (2019). 12. Yüzyılda Türk-İslam Toplumunda Sosyal Refah ve Sosyal Hizmetlerin Tarihsel Kökleri: Hayırseverlik Uygulamaları Bakımından Erbil Hâkimi Muzaferreddin Gökbörü Örneği. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, XLIII, 1682-1695.
- Demir, K. A. (2019). Osmanlı Devleti'nde Yerel Yönetim Kültürü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2), 429-452.
- Doğan, M. (2006). Vakıf Medeniyetimize Sosyal siyaset ve Sosyoloji Açısından Bir Yaklaşım. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 34, 9-28.
- Duran, T. (1990). Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar: Hanım Sultan Vakfiyyeleri. *Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları*.
- Ekinci, E. B. (2023). Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk. Arı Sanat Yayınları.
- Eroğlu, T. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'nda Vakıf Sistemi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 100(7), 1-17.
- Erol, S. I. (2017). Osmanlı Devleti'nde Çalışma Hayatı ve Sosyal Güvenlik Açısından: Ahilik Teşkilatı. Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Ertem, A. (2011). Osmanlıdan Günümüze Vakıflar. *Vakıflar Dergisi*, 36(36), 25-65.
- Esirgen, Örsten, S. (2012). Osmanlı Devleti'nde Yabancılar Verilen Kamu Hizmeti İmtiyazları, Turhan Kitabevi.
- Fidan, M. (2024). Para Vakıfları: İktisat Tarihi Açısından Kısa Bir Değerlendirme. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), 506-527
- Genca, E. (2014). Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti). *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 72(1), 531-554.
- Gül, K. V. (1996). Anadolunun Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması. Toker Yayınları.
- Güler, A. ve Ayata, A. (2023). Türk İdare Tarihinde sosyal Devlet Anlayışının Topluma Yansıtılması Açısından Vakıf Medeniyetinin Yeri. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 426-441.
- Güzel, R. (2008). Osmanlı'da Hoşgörü. Yağmur Yayınevi.
- Hançer, T. H. (2019). Evkaf Nezareti 1826'nin Denetimi Öncesi ve Sonrasında Mihrişah Valide Sultan Vakfı'nın Mali Yapısı 1797-1837. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(4), 1083-1100.
- Huncan, Ö. S. (2014). Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4(8), 14-44.
- Işık, H. (2009). Bir Kamu Hizmeti Birimi Olarak Vakıfların Osmanlı Toplum Yaşamındaki Rolü. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 16, 1-10.
- Karabulut, M. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum. *Mecmua*, 2(2), 49-65.
- Karaköse, M. E. (2015). Kamu Hizmetinin Özel Kişiler Eliyle Gördürülmesi, (Anayasal Sınırlar). *Kamu-İş*, 14(2), 67-81.
- Kaya, P. H. ve Koca, M. (2020). Osmanlı'dan Günümüze Vakıf Sisteminin Gelişimi. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 146-160.
- Kazıcı, Z. (2014). Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-6, 85-102.

- Kazıcı, Z. (2020). Osmanlı Vakıf Medeniyeti: Osmanlı Medeniyet Tarihi-2. Kayıhan Yayınları.
- Kendirli, S. (2022). Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Vakıf Kavramı ve Para Vakıfları. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 8(44), 43-67.
- Kılınç, T. (2014). Osmanlı' dan Torunlarına Yol Rehberi : (Böyle Yaşamış Ecdadımız), Akis Kitap.
- Konur, E. Orhun Yazıtlarında Sosyal ve Siyasi Mesajlar. Edebi Yad ve Sanat Akademisi, (TURUZ Dil ve Etimoloji Kütüphanesi), https://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/erdem_konur_orhun_yazitlari.pdf Erişim Tarihi: 01.10.2025.
- Köroğlu, C. Z. ve Köroğlu, M. A., (2016). Bilim Kavramının Gelişimi ve Günümüz Sosyal Bilimleri Üzerine, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 1-15.
- Kuzu, A. (2020). Bilim Tarihimizin Öne Çıkan İsimleri: Bilim Adamlarımız Sözlüğü, Parola Yayınları.
- Özbilgen, E. (2014). Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmâniyye: Devlet, Kurumlar, Toplum, Şehir, Aile, Birey, Bilim, Sanat, Kültür, Ticaret, Sanayi, Teknoloji. İz Yayıncılık.
- Özden, H. Ö. (2004). Türk Vakıf Kurumunun Duygusal ve Felsefi Temelleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 339-349.
- Öztürk, N. (2014). 14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi: Devlet Düzeni, Sosyal Hayat, Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Öztürk, R. H. (2018). Osmanlı İktisat Zihniyetinde Kamu Hizmetlerinin Yerine Getirilmesi ve Vakıflar. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(4), 37-48.
- Semiz, Y. (2016). Osmanlı Devleti'nde Para Vakıfları, *Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 19/1, 89-101.
- Starr, S. F. (2019). Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı, Çev. Yusuf Selman İnanc, Kronik Kitap.
- Tan, T. (1967). "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancılar Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları", *SBF Dergisi*, 22(2), 285-326.
- Taşkesen, M. Ö. (2017). Osmanlı Döneminde Sosyal Refah Sistemi Olarak Vakıflar. *İş ve Hayat*, 3(5), 57-66.
- Turgut, B. (2021). Ahıska'da Osmanlı Vakıfları . Arı Sanat Yayınları.
- Türkoğlu, İ. (2013). Osmanlı Devletinde Para Vakıflarının Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 187-196.
- Ustakara, F. (2019). Türk Devlet Geleneğinde Bir Halkla İlişkiler Mekanizması Olarak Vakıf Müessesesi. *Selçuk İletişim*, 12(1), 465-474.
- Yağcı, M. ve Gürsoy, Ç. (2019). Osmanlı Devleti'nde iktisadi zihniyet, kurumlar ve para vakıfları. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 9(1), 37-67.
- Yıldız, K. (2019). Osmanlıda Vakıf Teftişleri ve Vakıf İdaresini Merkezileşmesi. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 42, 33-72.
- Yıldızgil, B. (2018). Osmanlı'dan Hikayeler. Parana Yayınları.

Yılmaz, Y. (2020). Türkiye’de Vakıfların, Kâr Amacı Gütmeyen Sosyal Politika İşlevleri: “Sosyal Millet” Anlayışı. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 78, 283-331.

https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Mehmet+Gen%C3%A7%2C+Osmanl%C4%B1+%C4%B0mparatorlu%C4%9Funda+Devlet+ve+Ekonomi&btnG=
(20.05.2025)

<https://www.hiperkitap.com/> (24.05.2025)

<https://www.hiperkitap.com/> (01.10.2025)

<https://belleten.gov.tr/tam-metin/3647/tur> (16.10.2025)

DAĞLIQ BORÇALININ VƏ YA DAĞ BORÇALISININ ERMƏNİLƏR TƏRƏFİNDƏN İŞĞAL EDİLMƏSİ TARİXİ

Vahid ÖMƏROV ¹

Xülasə

Məqalə XX əsrin əvvəllərində ermənilərin saxta ideyasının - “dənizdən dənizə Böyük Ermənistanın yaradılması”nın ifşasına həsr olunub. Bu məsələnin onların Azərbaycan və Gürcüstan torpaqları hesabına həll etmək cəhdi vurğulanaraq göstərilir ki, çoxsaylı sənədlərə əsaslanan əsər bu gün xüsusi aktualıq kəsb edir. 1918–1921 illərdə xalq cümhuriyyəti dövründə Borçalı qəzası Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan arasında mübahisəli ərazi sayılmışdır. 1918-ci ilin sonlarında Borçalı uğrunda Ermənistan–Gürcüstan müharibəsi getmişdir, atəşkəs şərti olaraq Borçalının güney hissəsi Dağ Borçalısı – Loru nahiyyəsi neytral zona hesab olunmuşdur. Sovet hökumətinin qurulması ilə Borçalı qəzasının Dağlıq Borçalı–Loru nahiyyəsi – indiki Noyembəryan, Tumanyan, Stepanavan, Taşir rayonlarına uyğun gələn ərazilər və başqa yerlər Ermənistana qatılmışdır. Bu əsərdə həmin hadisələrdən bəhs edilir.

Açar Sözlər: Gürcüstan, Qərbi Azərbaycan, Ermənistan, Dağ Borçalısı, neytral zona, mübahisəli ərazi, Loru nahiyyəsi

Giriş

Dağ Borçalısı — qədim Borçalı mahalının yüksək dağlıq zonası olub Borçalı mahalının əsasən Qərbi Azərbaycanın -Ermənistan SSR-in tərkibində qalan hissəsini ehtiva edir.

1918-ci ilin dekabrında baş vermiş erməni-gürcü müharibəsindən sonra Borçalı mahalı 2 yerə parçalanmışdır. 1918 –ci ildə Ararat daşnak respub-likası- Ermənistan parlamenti “xalqların özünüdərin və etnik prinsipləri”nə görə Ahalkələk qəzasını tamamilə və Borçalı qəzasının güney yarısını şəksiz olaraq Ermənistana aid hesab etmişdi, Xram çayından yuxarı zonanı isə Gürcüstanla mübahisəli zona olaraq tanımışdı.[1, s.24] Ermənilər dörd istiqamətdən Tiflisə girməyi planlamışdılar: “*Aleksandropol – Ahalkələk – (1. Ahısqa, Abastuman, Kutais, 2. Borjom, Qori, 3. Xram, Qomaret, Başkeçid yönlərindən) – Tiflis, Aleksandropol – Voronsovka – Yekaterinenfeld – Tiflis, Qarakilsə – Şulöyür – Tiflis, Elenovka – Dilcan – Qırmızı Körpü – Tiflis. Borçalıya Ermənilərin basqınları ara vermədi. Borçalı qəzasının güney sınırında Ermənistan Cümhuriyyətinin bəzi qoşun hissələrinin basqınlarıyla ilgili baş verən olayları göz önünə alaraq, Gürcüstan Cümhuriyyəti hökuməti qərara almışdır: Borçalı qəzası və Gürcüstan dəmiryollarının güney istiqamətində hərbi vəziyyət elan edilsin. Borçalı qəzasının və Gürcüstan Cümhuriyyəti qoşunlarının əlində olan Gürcüstan dəmiryollarının güney istiqamətinin general-qubernatoru Qiorqi Sulukidze təyin olunur*”.[1, s.26] Gürcüstan hökumətinin münaqişəyi barış yoluyla aradan qaldırmaq cəhdlərinə Ermənistan tərəf müsbət cavab vermədi, Güney Qafqaz konfransına təmsilçilər göndərmədi, konfransı pozdu, “Əgər Gürcülər və Azərbaycanlılar kimi, Ermənilərin də öz etnoqrafik ərazisi olsaydı, üç xalqın dövlət bölgüsünü gerçəkləşdirmək və sonra rahatca dövlət işləriylə məşğul olmaq asanlaşardı... Erməni ərazisi yaratmaq üçün qonşu xalqların canından, bədənindən parçalar qoparmaq gərəkir” – «Грузия» (Qruziya – Gürcüstan). Belə şəraitdə Gürcüstandan və Azərbaycandan Ermənilər, Ermənistandan da Gürcülər və

¹ Dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun “Enerji təhlükəsizliyi siyasəti və gürcüstanşünaslıq” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

Azərbaycanlılar didərgin düşməyə başladılar. Noyabrın 10-u üçün Qafqaz konfransının açılması ön görülmüşdü. Ancaq Erməni heyəti Tiflisə gəlmədi, Qafqaz konfransı əvəzinə Ermənistan – Gürcüstan konfransının təşkilini təklif etdi. Gürcüstan tərəf çox haqlı olaraq Türkiyənin və Azərbaycanın başı üzərindən sərhəd məsələlərinin çözümünün məntiqlisiz olduğunu əsas gətirdi. Ermənistan ayrıca da 13 Noyabr 1918 tarixli şifroqramla Gürcüstandan Qori qəzasının Ahılkalək yörələrini içərən qismini və Borçalı qəzasının Xram çayına qədər olan hissəsini Ermənistana verilməsini tələb etdi. [1, s.30] 7 dekabr. Ermənistan qoşunu Tiflisi hədəf olaraq hərəkət etdi. II İrakli zamanında buralara köçürülmüş Ermənilər də dönüklük sərgiləyərək, Ermənistan qoşununa qoşuldular. Ermənistan Axalkalak qəzasının bütününün və Borçalı qəzasının Xram çayına qədər olan ərazilərinin Ermənistana verilməsini tələb etdi. Bununla da müharibə başlanmış sayıldı. 16 dekabr. Ayrı stansiyasında Gürcüstan qoşunu öldürülənlər, yaralananlar, əsir götürülənlər sayı ilə 500 nəfər itirdi. Ağtala stansiyasında Gürcülərin iki ədəd zirehli qatırı Ermənilərin əlinə keçdi. 16 dekabr. Gürcüstan Hərbi Nazirliyi Sadaxlının son damla qana qədər qorunması haqqında əmr verdi. 17 dekabr. Sadaxlı. Səhər saat 6-da Gürcüstan qoşunu Sadaxlıya girdi. Döyüşdə Gürcüstan qoşunundan 1 zabit, 2 əsgər yaralandı, 12 nəfər itgin düşdü. Ermənistan Xarici İşlər Komissarlığı Gürcüstana Kartli sınırlarına qədər ərazilərdən imtina etmək xüsusunda ultimatum verdi. Bu üzdənirəq tələbə görə, Gürcüstan Borçalı, Axalkalak qəzalarından və Tiflis qəzasının bir hissəsindən (Tiflis şəhəri də daxil olmaqla) əlini üzməli idi. Ermənistan qoşununun Borçalı dəstəsi təşkil edildi və bu dəstəyə komandan general Kanayan-Dro təyin olundu. 19 dekabr. Yekaterinenfeld. Bütün günü vuruş ara vermədi. Gürcü qvardyası marşla Yekaterinenfeldə daxil oldu. Ermənistan tərəfdən 6 zabit, 230 əsgər ötürüldü, 300 tüfəng, 1 telefon ələ keçirildi. Bu, Gürcü qoşununun Borçalı döyüş əməliyyatları səhnəsində ilk böyük qələbəsi idi. 19 dekabr. Qızgın atışma oldu. Ermənistan qoşunu Sadaxlıya ala bilmədi, ondan yan keçməklə Ləmbəli, Mamay, Ləlvər, Dəmyə-Görarxı, Yuxarı Saral, Aşağı Saral kəndlərini tutdu, Xram çayına doğru irəliləməyə başladı, dan yeri söküləndə marşla Şüləverə girdi. Yaxın Ermənilər yaşayan kəndlərin əhalisi Ermənistan qoşunu tərəfə, Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin əhalisi Gürcüstan qoşunu tərəfə keçdilər. Nəftulluq–Sadaxlı dəmiryol xəttinin bir hissəsindən relsləri Ermənilər sökdülər. Gürcü əsgərlər Dağət-Xaçını ələ keçirdilər. 25–27 dekabr. Sadaxlı–Şüləver arasında döyüşlər davam etdi. 28 dekabr. Şüləver. Gürcüstan qoşununa günün sonuna qədər Beytərəfli kəndi yaxınında toparlaşmaq, sabah Sadaxlı stansiyası və kəndini tutmaq əmri verildi. Axşam general Q. Sulikudze Gürcüstan qoşununa yazılı əmr verdi: Sabah Allahverdiyi tutmalı. Gecə saat 11.15 dəqiqədə Borçalı dəstəsinin rəisindən düşməncilik hərəkətlərini dayandırmaq xüsusunda əmr gəldi... [6,c.129]

Gürcü komandanlığının növbəti vəzifəsi Sənainin azad edilməsi idi. Bu məqsədlə sol cinah Lombelo və Noraşeni işğal etmək, sağ cinahdan Opretiyə getmək və oradan Sanainə ümumi hücumla başlamaq tapşırıldı. Dekabrın 30-da bu vəzifə uğurla yerinə yetirildi. [7,c.54]. Məğlubiyyətdən narahat olan və qoşunlarının təşvişində geri çəkilməsindən narahat olan Ermənistan hökuməti dekabrın 25-də müttəfiqlərin hərbi əməliyyatları dayandırmaq təklifini qəbul etmək qərarına gəldi, o zaman isə bunu sırf rədd etdi. Dekabrın 30-da Qarakilsədə müttəfiq komandanlıq Ermənistan hökumətindən teleqram aldı: *“Ermənistan hökuməti general Raykroftun qərarı ilə hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması və qoşunların çıxarılması ilə razılaşıb...”* [5, c.483]. Göründüyü kimi, Ermənistan hökuməti İrəvanı itirmək qorxusundan Ermənistanın siyasi dairələrində qeyri-populyar qərar qəbul edib və status-kvonun bərpasına razılaşıb. Dekabrın 31-də səhər Bolnis-Xaçendə və Başkiçetidə erməni qoşunları darmadağın edildi. Erməni qoşunlarının qalıqları cəbhədən ələ sürətlə geri çəkildi ki, gürcü ordusu onlarla ayaqlaşa bilmədi, İrəvana gedən yol əslində açıq idi, lakin dekabrın 31-də günorta saat 4-də cəbhə komandiri G.Mazniaşvili əmr aldı: *“Hökumətin göstərişinə əməl edərək, bu gün, dekabrın 31-i saat 24-də hərbi əməliyyatları dayandırmağı əmr edirəm. Qoşunlar bu saat onları tapacaq yerlərdə qalmalıdır. İrəli dəstələrin komandirləri*

Ermənistan komandanlığı ilə əlaqə saxlamalı və hökumətimizin qərarını onlara bildirməli, erməni komandirlərinə bildirməlidirlər ki, erməni hərbi birləşmələri döyüş əməliyyatları başlamazdan əvvəl arxada durduqları xəttədən kənara çəkilməlidirlər. Hərbi əməliyyatları dayandırmağımız nəyin bahasına olursa olsun həyata keçirilməlidir, bu əmrin alındığını dərhal bildirin”.[6,c.130]

Hökumətin əmri hərbi komandanlıqda hiddət partlayışına səbəb oldu, lakin gürcü qoşunları hücumu davam etdirdi, erməni ordusu məğlub oldu və faktiki olaraq Gürcüstan silahlı qüvvələrinə müqavimət göstərmədi. Müttəfiq komandanlıq gürcü ordusunun irəliləyişini dayandırmağa çalışdı, lakin Q.Maznişvili cavab verdi ki, “...Mənim əmrim var ki, yalnız 24 saatdan sonra dayanın”. [6, c.130] 1918-ci il dekabrın 31-də gecə saat 12-də hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. Erməni qoşunları məğlub oldu, qalan bölmələr yenidən əvvəllər işğal olunmuş mövqelərə atıldı, düşmən məğlub oldu və iddialarından əl çəkdi. Hadisələrin bu cür inkişafına baxmayaraq, A.Xatisyan öz xatirələrində həyasızcasına yazır: “*Erməni qoşunlarının irəliləyişini gürcü ordusu yox, Ermənistan hökuməti dayandırdı*”[8,c.149]. Lakin yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, bu, irəliləmə deyil, Ermənistan hökuməti tərəfindən dayandırılmış geri çəkilmə və müharibədən əvvəlki vəziyyət bərpa olundu. Erməni alimi Q. Gevorkyan da öz əsərində eyni ideyadan çıxış edərək, erməni qoşunlarının İngiltərə və Fransa diplomatik nümayəndələri tərəfindən dayandırıldığını açıq-aşkar iddia edir [3,c.175]. Tarixi faktların saxtalaşdırılması. keçmiş erməni tarixçilərinin qədim ənənəsidir və buna görə də onların əsərlərinin heç bir elmi dəyəri yoxdur. Ermənistanın Gürcüstana xain hücumunu şərh edən İ.A. Cavaxişvili yazırdı: “*...tarixin acı dərslərinə baxmayaraq, Ermənistan hökuməti Gürcüstanı işğal etməkdən və paytaxtımızı güc yolu ilə ələ keçirməkdən çəkinmədi. Onlar tarixin acı günlərini bir daha unudduqda onların iştahının nə qədər artacağını təsəvvür etmək çətin deyil, ona görə də gürcü xalqı və onun hökuməti... dövlət sərhədlərinə lazımi diqqət yetirməyə, onların qorunmasında qətiyyətlə durmağa borcludurlar. Bu, həqiqətən qardaşlığı, mehriban qonşuluğu düşüncələrlə nə qardaşlığa, nə birliyə, nə də mehriban qonşuluq münasibətlərinə mane olmayacaq*” [4,c.60-61].

Beləliklə, Ermənistanın daşnak hökumətinin öz cənub rayonlarını Gürcüstandan qoparmaq planları sarsıdıcı məğlubiyyətə uğrayaraq iflasa uğradı. Ermənistan hökuməti Gürcüstana qarşı hərəkətləri ilə gürcü və erməni xalqları arasında qonşuluq münasibətlərini pozdu və iki dövlət arasında münasibətlərə qara səhifələrdən birini yazdı.

Borçalı qəzası üç yerə parçalandı: quzey hissə Gürcüstana, güney hissə Ermənistana paylaşıldı, Loru nahiyəsi isə neytral (tərəfsiz) zona bəyan edildi. Sonra Borçalı və Axalkələk zonalarında Gürcüstan və Ermənistan qoşunlarının sayı, ordudan tərxis, hərbi əsirlərin dəyişdirilməsi, girovların buraxılması, Borçalı neytral zonasının idarə edilməsi və məsələlərə yönəlik razılıq əldə edildi. Zonanın yönətilməsi İngilislərin gözqoydusuyla qatışıq komissiyaya həvalə edildi. 24–25 Aprel 1919 tarixində Tiflisdə çağırılan Qafqaz konfransında Borçalı məsələsinin müzakirəsi də ön görülmüşdü. Dağıstanda Könüllü Ordu deyilən ordunun hücumları, üç cümhuriyyət arasında fikir, mənafe ayrılığı üzündən konfrans öz işini tamamlaya bilmədi. Erməni siyasətçiləri Gürcüstana qarşı iddialarına Azərbaycana qarşı əsassız iddialarını da əlavə etdilər. 1919-da Tiflisdə nəşr edilmiş tarixçi Leonun (Araken Babaxanyan) “Sərhəd Mübahisəsi: Loru, Axalkalak və Qarabağ” kitabı bu məntiqsizliyin sonucu olaraq ortaya çıxmışdı. ... Savaş, siyasi qarışıqlıq Borçalıların rahatsızlığına səbəb olurdu, qəza sakinlərinin səbri tarıma çəkilmişdi. Borçalıda iqtisadi, mədəni-maaif işi durmaq dərəcəsində idi. Gürcüstan Cümhuriyyətinin Müəssisən Məclisinə Borçalı qəzası Loru rayonunun 1) İlməzli, 2) Təzəkənd, 3) Qaraqala, 4) Soyuqbulaq, 5) Cücəkənd, 6) Yırğançay kəndləri müsəlman əhalisinin səlahiyyətli təmsilçiləri: Əli Qara Qurban oğlundan, Məmməd Hacı Yusuf oğlundan, Rüstəm Mustafa oğlundan və Dilənçi Vəli oğlundan xahişnamə ... Loru bölgəsinin bütün biz müsəlman əhalisi Borçalı qəzasının 10 millətin təmsilçilərindən ibarət

bütün əhalisi kimi (siyasətbaz, məsuliyyətsiz Ermənilərin az bir qismindən savayı) öz sədaqətimizi, Tiflis quberniyasından və bütövlükdə Gürcüstan ərazisindən ayrılmaz olduğumuzu 1917 və 1918-ci illər ərzində ayrı-ayrı zamanlarda Güney Qafqaz hökumətinə, sonra isə Gürcüstan hökumətinə təqdim etdiyimiz camaatımızın hökmləriylə təsdiqləmişik. Həmin hökmlərdə bizim Loru bölgəsini bilavasitə Tiflis quberniyasının ərazisində (Tiflis quberniya rəhbərliyinin və ümumiyyətlə yönətim qurumlarının tabeliyində olmaqla) saxlamaq, bizi yeni oluşturalan Aleksandropol Erməni ərazisinə, – bu əraziylə bizim bölgənin və ümumən əhalimizin heç zaman heç bir işi olmamış, olmur və olmayacaqdır, – qatmamaq xüsusunda öz müqəddəratımızı təyin qərarımızı tam qəti və aydın şəkildə bildirmişik. Bizim belə qəti bəyanımıza və öz müqəddəratımızı təyin qərarımıza Gürcüstan hökuməti nədənsə indiyə qədər lazımi diqqət yetirməmişdir. Və bizim Loru bölgəmiz əhalisiylə birlikdə Ermənilərlə guya mübahisəli olan ərazidə saxlanmışdır. Bu da hər cəhətdən bizi dəhşətli dərəcədə zor duruma salmışdır və bizim rahat yaşayışımıza çox mənfi təsir göstərmişdir. Biz iqtisadi, siyasi, mədəni və bütün başqa cəhətlərdən Tiflislə bağlıyıq və aralaşa bilmərik, buna görə də təqdim etdiyimiz hökmlərə əlavə olaraq və xaqaların öz müqəddəratını təyin şüarı doğrultusunda mümkün qədər tez bir zamanda bizim bölgəyi Tiflis quberniyasının ərazisinə birləşdirməyi xahiş edirik. Bu, Loru bölgəsinin bütün millətlərdən və dinlərdən olan ümuməhalisinin arzusudur. Xalqların öz müqəddəratını təyin şüarına dayanaraq düzənlədiyimiz və sizə göndərdiyimiz camaatımızın hökmlərində də bunu ifadə etmişik. Eyni zamanda səlahiyyət xüsusunda 26 Aprel 1919-cu il tarixli 2 sayılı hökmü də təqdim edirik. /İmzalar/. [1,s.45]İlməzliyi qopardılar, Təzəkəndi qopardılar, Qaraqalayı qopardılar, Soyuqbulağı qopardılar, Cücəkəndi qopardılar Yırğançaydan, dosdoğmaca Borçalıdan. [1,s.45]Yırğançay qaldı bu tayda, o biriləri də sızlaya-sızlaya o tayda! İndi İlməzlidə, Təzəkənddə, Qaraqalada, Soyuqbulaqda, Cücəkənddə Ermənilər "hazırın naziri" olmuşlar, Yırğançaysa Erməni quldurların qorxusundan gecə-gündüz səksəkə içindədir. Əlimirzə Nərimanovun sədri olduğu Gürcüstan Müsəlman Milli Şurası Borçalı azərbaycanlılarının maddi, sosial durumunun yaxşılaşdırılması yönündə önəmli tədbirlər gerçəkləşdirdi. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdəki məktəblərdə öyrətim davam etdirilmişdi. 1920 ilində Tiflisdə yayımlanmış Karibinin Красная Книга (Qırmızı Kitab) kitabından: “Daşnaklar gəldilər, milli ədavət gətirdilər; belə zəmində isə, əlbəttə, Erməni–Azərbaycanlı qırğınınından və ya Ermənistanla Gürcüstan arasında savaştan başqa ayrı heç nə yetişə bilməzdi”. Borçalı qəzasında müharibənin səbəblərini araşdıran xüsusi istintaq komissiyasının qənaətidən: “Qiyama və savaşa yerli yaşam ortamı deyil, Ermənistanın ərazisinin Gürcüstan hesabına genişləndirilməsi xüsusunda yerli Erməni əhali arasında fəal təbliğat yürüdülməsi səbəb olmuşdur”. [1,s.45]1919–1920-cu illər boyu neytral zonada yenə də hərc-mərclik hökm sürürdü. Ona görə də Gürcüstan Müəssisən Məclisi 1919-cu ilin dekabrında "Borçalı qəzasının neytral zonasında milisi gücləndirilmək haqqında", 1920-cu ilin fevralında "Neytral zonada dəmiryol milisi haqqında" qərar və qanun qəbul etdi. Bu dövrdə də Azərbaycanla Gürcüstan arasında münasibətlər əməli səciyyə daşıyırdı. 1920-cu il iyunun 12-də Ağstafada Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında bağlanan sülh müqaviləsi bu əlaqələrin daha da möhkəmlənməsi üçün özül rolunu oynadı. Beləcə xeyli müddət Borçalının neytral zonası İngilislərə qorundu, bir gün onlar da bezib, bizim nə vecmizə deyib getdilər. Borçalıda bu qarışıq durum dərəcəliyə, aclığa, bahalığa gətirib çıxarmışdı. Noyabrın 13-də Gürcüstanla Ermənistan arasında saziş bağlandı[1,s.52] və bu sazişə əsasən, Gürcüstan qoşunları neytral zonaya daxil oldu. Razılaşmaya görə, üç ay sürəsində Loru neytral zonasına gözqoydu keçici olaraq Gürcüstan qoşununa həvalə edildi. Bu illərdə Ermənilərlə Gürcülər və Azərbaycanlılar arasında qanlı olaylar baş verirdi. Noyabrın 29-da Ermənistanda Sovet hökuməti quruldu. Ruslara, Rus ordusuna güvənən Erməni bolşeviklər təkrar dil açdılar, Tiflisə notalar göndərdilər, daşnakların razılığının Ermənistan Sovet yönətimi üçün məcburi olmadığını bildirdilər, dekabrın 10-da Gürcüstana

qarşı Lorudan əl çəkmək tələbi irəli sürüldü. Hər tərəfdən Sovet cümhuriyyətlərinin – quzeydən Rusyanın, doğudan – Azərbaycanın və güneydən – Ermənistanın əhatisində qalan Gürcüstan çətin duruma düşdü. Qərribə, ancaq doğru, ağlabatan paralellər açıqlayırıq. Sovet Rusyasının həm Azərbaycanı, həm də Gürcüstanı ilhaq planının həyata keçməsinə, istiqlalımızın məhvini təmin edən başlıca ünsürlərdən biri Ermənistanın həm Azərbaycana, həm də Gürcüstana düşmənçiliyindən Rusların yararlanması oldu. 1920 ilinin başlarında Qarabağda Erməni əhalisinin qiyamı Rus ordusunun Azərbaycana soxulması üçün vəsilə, bəhanə olduğu kimi, bir il sonra – 1921 fevralın 11-dən 12-nə keçən gecə Loruda Erməni kəndlilərin qiyamı təşkil olundu. Bir neçə günün içində Borçalı qəzası menşevik qoşunlarından təmizləndi. Bu, Gürcüstanın Sovet imperyasına qatılması üçün Ermənilərin əliylə (!) hazırlanmış qondarma fənd idi. Beləliklə, Gürcüstanla Sovet Rusyası arasında Gürcüstanın istiqlalının və azadlığının tanınması haqqındakı 7 May 1920 tarixli müqavilənin şərtləri pozuldu. Fevral ayında XI ordunun proletar əsgərləri Gürcüstana hücumə keçdilər və Gürcüstan da sovetləşdi. Gürcüstan İnqilab Komitəsi üzvlərinin imzaladıqları sənədlə Borçalının Gürcüstana mı, Azərbaycana mı aidliyinin çözümü yerli əhalinin öhdəsinə buraxıldı. Rusya Kommunist (Bolşeviklər) Fiqəsi Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosunun mayın 2-dəki plenumu Güney Qafqazda ərazi məsələlərini “tənzimləmək” amacıyla xüsusi komissiya oluşturdu. İyunun 25-dən 27-dək Tiflisdə komissiyaanın iclası keçirildi. S. M. Kirovun başqanlıqlıylə bu iclasda Gürcüstanı A. Svanidze, Todria, Ömər Faiq, Azərbaycanı M. D. Hüseynov, M. Hacinski, Ə. Rəsulzadə, Ermənistanı A. Bekzadyan, Muradyan təmsil etmişdilər. İclasın birinci günü Ermənistanın nümayəndə heyəti 1921 martında Sovet Rusyası ilə Türkiyə arasında bağlanan müqavilədən sonra Ermənistanın yetər qədər ərazisi, orman və başqa fondları qalmadığını, belə halda isə onun müstəqil siyasi birim kimi var ola bilməyəcəyini xatırlatdı və qonşu Azərbaycanın, Gürcüstanın “ümumi yekdillik naminə” Ermənistanın xeyrinə ərazi güzəştə getmələrini təklif etdi. [1, s. 53]Sözdə təklif, əməldə əmr buna deyərlər. Loru neytral zonası məsələsinə ayrıca baxıldı. Ermənistan təmsilçisi bu zonanın bütövlükdə Ermənistanə verilməsini tələb etdi, Gürcüstan nümayəndə heyəti isə neytral zonanın yönətim baxımından iki yerə bölünməsi, zonanın doğu qisminin Ermənistanə verilməsi, batı qisminin Gürcüstanda saxlanması önərisini irəli sürdü. İclasın ikinci günü – iyunun 26-da müzakirələr davam etdirildi, Gürcüstan tərəf yeni təkliflə – neytral zonanın doğu qisminin Ermənistanə güzəştə gedilməsi, batı qismində isə xalq səsverməsi (referendum) keçirilməsi önərisiylə çıxış etdi. Ermənistan razı olmadı. İclasın üçüncü günü – iyunun 27-də bir sonuc hasil ola bilməyəcəyini görən komissiya üzvləri müzakirələri, danışıqları dayandırdılar və mübahisəli məsələlərin çözümü Qafqaz Bürosunun öhdəsinə buraxıldı. Və iyulun 7-də Rusya Kommunist (Bolşeviklər) Firqəsi Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosu İ. V. Stalinin iştirakıyla Gürcüstanla Ermənistan arasında sərhəd məsələlərini müzakirə etdi. Həmin iclasın protokolundan çıxarış: Dinlənildi 1) Neytral zonanın Gürcüstana vəya Ermənistanə birləşdirilməsi haqqında Qərar Bütün neytral zona Ermənistanın tərkibinə daxil edilir (səs verdilər: lehinə 1, əleyhinə 1). [2, v.123] Bu sənədi Әґәәәәә = Mnatobi (Çıraq) dərgisində (1989 № 7) dərc etdirən tarixçi Aleksandre Mucirinin göstərdiyi kimi, belə mürəkkəb məsələ tək bir nəfərin tərəfdarlığıyla həll olundu, heç yetərsayın (kvorumun) olmaması da göz önünə alınmadı. [1, s.54] Qafqaz Bürosunun bu qərarıyla ilgili iyulun 16-da Gürcüstan Kommunist Firqəsi Mərkəzi Komitəsinin yeni oluşturulmuş Siyasi Bürosunun xüsusi iclası çağırıldı və iclasda qərara alındı: “Rusya Kommunist (bolşeviklər) Firqəsi Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosunun bu zonayı (Loruyu) Sovet Ermənistanına vermək qərarı təsdiq olunsun (F. Maxaradze, M. Oraxelaşvili lehinə səs verdilər, B. Mdivani belə hesab etdi ki, əhalinin sorğusunu keçirmək məqsədəuyğun olardı)”. Dağ Borçalı Ermənistan SSR-ə verilmiş Aran Borçalı isə Gürcüstanda qalmışdır. Dağ Borçalı XX əsrin 30-cu illərində

Kalinino , Cəlaloğlu (Stepanavan), Noyemberyan və Allahverdi (hazırkı Alaverdi) rayonlarına parçalanmışdır. Dağ Borçalı hazırda Ermənistanda Lori (Loru-Pəmbək) və Tavuş adlı əyalətlərin tərkibinə qatılmışdır.

Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) şimal-şərqində yerləşən Dağ Borçalısı Qaraxaç silsiləsi (indiki Cavaxet silsiləsi) və Ağlağan dağları (indiki Bazum silsiləsi), eləcə də Ermənistanın Gürcüstan və Azərbaycan Respublikaları ilə sərhəd xətti ilə hədudlanır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli Ş. – Paralanmış Borçalı və ya ermənilər 1918-də Borçalinin güney qismini işğal etmişlər.-Bakı: Azərnəşr, -1995, -83 s.
2. Rusya Ən Yeni Tarix Arxivi, əski Marksizm-Leninizm İnstitutunun Mərkəzi Partiya Arxivi, fond 64, siyahı 2, iş 1, vərəq 123.
3. Андрианикян А.. «Дро». Ереван, 1991, на арм. яз. Грузинский перевод и комментарии А. Абдаладзе. В журн. «Мнатоби», №3-4, Тб., 1998, -196 с.
4. Джавахишвили И.А., Границы Грузии. Тб., 1919,- 186 с.(gürcü dilində)
5. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Доп. № 256,-Тифлис,- 1919,-634 с.
6. Мазниашвили Г. И. , Воспоминания. 1917—1925, Тб.,1927 (груз) -168 с.
7. Мархулия Гурам, «Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах».Тбилиси, 2007, -82 с.
8. Хатисян А., Воспоминания градоначальника. Бейрут, 1958, - 188 с. (erməni dilində).

DOĞU-BATI TEKABETİNDE AZERBAYCAN

Azerbaijan in the East-West Reconciliation

Sevda Fuzuli gizi ABDULLAYEVA¹

Özet

Kültür, her milletin tarihinin aynasıdır. Bir milletin tarihsel gelişim yolunu belirlemede önemli bir rol oynar. Kültür, yüzyıllar ve bin yıllar boyunca insanlar tarafından yaratılan ve biriktirilen bir sistem ve maddi ve manevi değerler bütünüdür. Çeşitli medeniyetlerin ve etnik grupların ayrılmaz bir parçası ve "halkların tarihsel hafızası"dır.

11.-12. yüzyıllarda Azerbaycan kültürünün evrimini ele alırken, öncelikle Selçuklu döneminin kültürel yaşamını ele almak önemlidir. Yakın ve Orta Doğu ülkelerini tamamen ele geçiren Selçuklular, aynı zamanda kadim kültürel değerlerinin de hamisi olmuşlardır. İngiliz oryantalist A.K.S. Lambton'un da belirttiği gibi, "Selçuklularla birlikte eski girişimler yeni bir anlam kazanmaya başladı" Aslında Selçuklular Orta ve Yakın Doğu'yu ele geçirmeden önce, bu bölge bölünmüş bir durumdaydı. Abbasi İmparatorluğu topraklarında siyasi ve dini uyumu yeniden sağlamaya çalıştılar. Selçuklular ciddi bir sorunla karşı karşıyaydı. Bu, din ve devlet arasındaki ilişkiydi. Selçuklu sultanları bu sorunu çözmek zorunda kaldılar. Büveyhiler ve Fatımiler'in aksine, dini toplumsal düzenin bir parçası olarak görüyorlardı. Tarihi kaynaklardan, iktidardaki Selçuklu Türklerinin görünüşte İslam'ın Sünni Hanefi ve Maliki mezheplerine mensup oldukları bilinmektedir. Ancak bir hususu özellikle belirtelim: Oğuzlar hiçbir zaman mezhep fanatığı olmadılar. Bu, Türk devletlerinde her türlü dini inanç ve düşünceye geniş yer verilmesiyle de kanıtlanmaktadır. Gayrimüslim nüfusun Selçuklu İmparatorluğu yönetimi altında rahat bir şekilde yaşadığı, hatta Anadolu'daki Hristiyanların bile Bizans yönetimine kıyasla Selçuklu yönetimini tercih ettiği bilinmektedir. Sultan Alparslan, imparatorluğunun Hristiyan ülkelerinde adaleti ve merhametiyle tanınırken, Sultan Melikşah Hristiyanlara şefkatle davrandı.

Selçuklu döneminde görkemli bir kültür oluştu. O dönemde, modern üniversitelerin ilk örnekleri olarak kabul edilen medreseler, bilim ve felsefenin yayılmasında önemli bir rol oynadı ve Doğu dünyasında kurulan gözlemevleri ve astronomi bilgisi daha sonra gelişip zirveye ulaştı. Gök cisimlerinin hareketlerini izlemek için inşa edilen gözlemevlerinin İslam devletlerinde daha yaygın olduğu unutulmamalıdır. Selçuklu sultanlarından önce bile Abbasi halifeleri ve Büveyhiler gözlemevleri kurmuşlardı. İbn Sina, 416 (1025) yılında Hemedan'da bir rasathane inşa ettirmiştir. Rasathaneler, esas olarak hükümdarların astrolojiye olan ilgilerinin bir sonucu olarak kurulan kurumlardır. Büyük Selçuklu sultanları astronomiye büyük önem vermiş, hatta hanedan üyelerinden Kutalmış B. Arslan Yabgu bile bu bilimle uğraşanlara öncülük etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Doğu, Batı, Azerbaycan Toprakları

Abstract

Culture is a mirror of the history of every nation. It plays an important role in determining the historical development path of a nation. Culture is a system, a set of material and spiritual values created and accumulated by people over centuries and millennia. It is an

¹ Doçent, Tarih Felsefesi Doktoru, Azerbaycan Devlet Ziraat Üniversitesi, Azerbaycan, Gence, sevda.abdullayeva.1986@mail.ru , orcid.org/0000-0003-1656-0945

integral part of various civilizations and ethnic groups and the “historical memory of peoples”.

When discussing the evolution of Azerbaijani culture in the 11th-12th centuries, it is important to first consider the cultural life of the Seljuk era. The Seljuks, who completely conquered the countries of the Near and Middle East, also became the guardians of their ancient cultural values. As the English orientalist A.K.S. Lambton noted, “With the Seljuks, old institutions began to acquire a new meaning.” In fact, before the Seljuks took control of the Middle and Near East, this region was in a fragmented state.

They tried to restore political and religious harmony in the territory of the Abbasid Empire. The Seljuks faced a serious problem. This was the relationship between religion and state. The Seljuk sultans were forced to solve this problem. Unlike the Buyids and Fatimids, they considered religion to be part of the social order. It is known from historical sources that the ruling Seljuk Turks outwardly belonged to the Sunni Hanafî and Maliki sects of Islam. However, let us especially note one issue: the Oghuz were never fanatics of religion or sect. This is also proven by the fact that all kinds of religious beliefs and thoughts were given wide space in the Turkish states. It is known that the non-Muslim population lived comfortably under the rule of the Seljuk Empire, and even Christians in Anatolia preferred Seljuk rule to Byzantium. Sultan Alp Arslan was known for his justice and mercy in the Christian countries of his empire, while Sultan Malikshah treated Christians with compassion.

A magnificent culture was formed during the Seljuk period. At that time, madrasas, which were considered the first examples of modern universities, played a major role in the spread of science and philosophy, and observatories and astronomical knowledge that emerged in the Eastern world were later developed and reached their peak. It should be noted that observatories built to monitor the movements of celestial bodies appeared mostly in Islamic states. Even before the Seljuk sultans, the Abbasid caliphs and the Buyids had established observatories. Ibn Sina had an observatory built in Hamadan in 416 (1025). Observatories were institutions established mainly as a result of the rulers' interest in astrology. The great Seljuk sultans attached great importance to astronomy, and even Kutalmish B. Arslan Yabgu, a member of the dynasty, headed those engaged in this science.

Keywords: Culture, East, West, Territory of Azerbaijan

Giriş

Kültür, her milletin tarihinin aynasıdır. Bir milletin tarihsel gelişim yolunu belirlemede önemli bir rol oynar. Kültür, yüzyıllar ve binyıllar boyunca insanlar tarafından yaratılan ve biriktirilen bir sistem, bir dizi maddi ve manevi değerdir. Çeşitli medeniyetlerin ve etnik grupların ayrılmaz bir parçası ve "halkların tarihsel hafızasıdır" (3, s.3).

11-12. yüzyıllarda Azerbaycan kültürünün evrimini ele alırken, öncelikle Selçuklu döneminin kültürel yaşamını ele almak önemlidir. Yakın ve Orta Doğu ülkelerini tamamen fetheden Selçuklular, aynı zamanda kadim kültürel değerlerinin de koruyucuları olmuşlardır. İngiliz oryantalist A.K.S. Lambton'un belirttiği gibi, "Selçuklularla birlikte eski kurumlar yeni bir anlam kazanmaya başladı" (14, v.5, s.203; 15; 2, s.364). Aslında Selçuklular Orta ve Yakın Doğu'yu ele geçirmeden önce bu bölge dağılma halindeydi. Abbasi İmparatorluğu topraklarında siyasi ve dini uyumu yeniden sağlamaya çalıştılar. Selçuklular ciddi bir sorunla karşı karşıyaydı. Bu, din ve devlet arasındaki ilişkiydi. Selçuklu sultanları bu sorunu çözmek zorunda kaldılar. Büveyhiler ve Fatımiler'in aksine, dini toplumsal düzenin bir parçası olarak görüyorlardı. Tarihi kaynaklardan, iktidardaki Selçuklu Türklerinin dış görünüşte Sünni Hanefi ve Maliki İslam mezheplerine mensup oldukları bilinmektedir. Ancak bir noktaya

özellikle dikkat çekelim: Oğuzlar hiçbir zaman din veya mezhep fanatığı olmadılar. Türk devletlerinde her türlü dinî inanç ve düşünceye geniş yer verilmiş olması da bunu kanıtıyor. Gayrimüslim nüfusun Selçuklu İmparatorluğu yönetimi altında rahat bir şekilde yaşadığı, hatta Anadolu'daki Hristiyanların bile Bizans yerine Selçuklu yönetimini tercih ettiği bilinmektedir. Sultan Alparslan, imparatorluğun Hristiyan ülkelerinde adaleti ve merhametiyle tanınıyordu ve Sultan Melikşah, Hristiyanlara şefkatle davrandı (11, s. 211).

Selçuklu döneminde görkemli bir kültür oluştu. O dönemde, modern üniversitelerin ilk örnekleri sayılan medreseler, bilim ve felsefenin yayılmasında büyük rol oynadı ve Doğu dünyasında ortaya çıkan rasathaneler ve astronomi bilgisi daha sonra gelişerek zirveye ulaştı. Gök cisimlerinin hareketlerini izlemek için inşa edilen rasathanelerin çoğunlukla İslam devletlerinde ortaya çıktığı belirtilmelidir. Selçuklu sultanlarından önce bile, Abbasi halifeleri ve Büveyhiler rasathaneler kurmuşlardı. İbn Sina, 416 (1025) yılında Hemedan'da bir rasathane inşa ettirdi. Rasathaneler, esas olarak hükümdarların astrolojiye olan ilgilerinin bir sonucu olarak kurulan kurumlardır. Büyük Selçuklu sultanları astronomiye büyük önem vermiş, hatta hanedan üyelerinden Kutalmış B. Arslan Yabgu bu bilimle uğraşanların başında yer almıştır. Bu konuya değinen İbnü'l-Âsir şaşkınlıkla şöyle yazmıştır: "Kutalmış'ın Türk olmasına rağmen astroloji (bilim-bilim) konusunda bilgili olması ve bu bilimi mükemmel bir seviyede bilmesi ilginçtir" (9, s. 258-327; 2, s. 364). Selçuklu sultanları da astronominin gelişmesine ilgi göstermişlerdir. Sultan Melikşah astronomiye olan tutkusunu kanıtlamış ve 467 (1074-1075) yılında dönemin ünlü astronomlarını bir araya getirerek İsfahan'da bir rasathane inşa ettirmiştir. Bu rasathaneyi inşa ettiren ekpte dönemin ünlü bilim adamları Ebu'l-Muzaffer el-İsfizari, Ömer Hayyam ve Maymun bin Necip el-Vâsî de yer almıştır. Rasathane İsfahan'da inşa edilmiş olmasına rağmen ekpte yer alan bilim adamlarından ikisi, Ebu'l-Muzaffer el-İsfizari ve Ömer Hayyam, aslen Horasanlıdır. Sultan Sencer de başkent yaptığı Merv'de bir rasathane inşa ettirmiştir. Diğer Selçuklu sultanları gibi imparatorluğunun batısına gelmemiştir. Sultan Sencer sayesinde Merv, döneminin bilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Selçuklu sultanları döneminde İran ve Horasan'da eski çağlardan beri inşa edilen hastanelere yenileri eklendi. En büyük hastane Nişabur'da inşa edildi ve Merv'de ondan aşağı kalmayan bir hastane faaliyet gösterdi. Selçuklu sultanları döneminde tıp bilimi oldukça gelişmişti. Hadis ilmi özellikle Selçuklu döneminde öne çıkmış ve gelişmişti. Bu dönemde, yalnızca Horasan bölgesinde 400'e yakın hadis âlimi hadis ilmiyle meşguldü. Selçuklu sultanlarının İslam dinine olan sürekli ilgi ve özeni, tanınmış ilahiyatçıların yetişmesine katkıda bulunmuştur. Matematik bilimi yüksek bir gelişme seviyesine ulaşmıştı. Edebiyat büyük ölçüde gelişmiş ve parlak yazarlar ortaya çıkmıştı. Birçok tasavvuf ve filozof ekolü ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla, tarihçilerin "Doğu Rönesansı" olarak değerlendirdiği "İslam kültürü", bu dönemin önemli bir olayıydı. Osmanlı döneminde yazılan tüm bilimsel eserlerin, tefsirlerin ve fıkıh kitaplarının büyük bir kısmının Selçuklu sultanları döneminde yazılmış eserlerin yorumlarından veya reproduksiyonlarından oluştuğunu belirtmek gerekir. Bu, Selçuklu döneminin kültürel seviyesini anlamak ve hayal etmek için temel bir bilgidir (9, s. 258-327; 2, s. 364). Haçlı Seferleri ve Moğol-Tatar istilaları Selçuklu döneminin birçok kültürel değerini yok etmiş olsa da, bu dönemde yazılmış ve günümüze ulaşan tarih, edebiyat, felsefe, mantık, astronomi, dil bilimi, tıp ve doğa bilimleri alanlarındaki çeşitli içeriklere sahip eserler, büyük bir kültürel mirasın incileridir. Kaynaklar, bu dönemde yetişen binlerce bilim insanının isimleri ve eserleri hakkında bilgi içermektedir. Birçok felsefi-dinî hareket, bilim, felsefe ve edebiyat ekolü ve felsefi görüş tam da Selçuklu döneminde ortaya çıkmıştır. Selçuklu döneminde, tüm şehir ve eyaletlerde medreseler faaliyet göstermiştir. Sadreddin el-Hüseyin'e göre, "Sultan Melikşah döneminde, hazineden her yıl fıkıhçılara, sûfilere ve hafızlara 300.000 dinar ayrılırdı" (10, s. 46). Kaynaklardan, "Vezir Nizamülmülk'ün etrafında büyük bir âlim ordusu bulunduğu ve haftalık masraflarının 1.000 dinar olduğu" anlaşılmaktadır. Selçuklu sultanları, vezirleri, atabeyleri ve emirleri, bir sefer

sırasında karşılıklarına bir fıkıhçı, sûfi veya derviş (fakir) çıktığında, hizmetkârlarına kendilerine para vermelerini emrederlerdi. Bunun için yanlarında altın ve gümüş paralarla dolu hizmetkârlar taşırlardı. Bütün bu bilgiler, Selçuklu sultanlarının kültürel değerlere ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Selçuklu öncesi ve sonrası dönemlerde bilim insanları ve filozofların genellikle zulüm, hapis, idam ve baskıya maruz kaldığı unutulmamalıdır. Ancak Selçuklu döneminde bu tür olaylar oldukça nadirdi. Sadece Azerbaycan bilim, felsefe ve edebiyat tarihini ele alırsak, Selçuklu döneminde Azerbaycan edebiyatının, sanatının ve biliminin bir "rönesans" yaşadığını söyleyebiliriz (2, s. 364-365). Bazı kültür tarihi uzmanları, 10.-12. yüzyılları Arap-Müslüman kültürü ve onun ayrılmaz bir parçası olan edebiyat tarihinin en üretken dönemlerinden biri olarak değerlendirmektedir. Bu eserlerde, Azerbaycanlı aydınlar kültürel değerlerin yaratıcılarının ön saflarında yer almışlardır. Edebiyat alanında büyük başarılar elde eden Azerbaycanlı yazarlar, Arapça ve Farsça yazdıkları bilimsel, sanatsal ve felsefi eserlerle dönemin "Müslüman kültürünü" zirveye taşımışlardır. Arap Halifeliği'nin çöküşünün ardından, İslam dünyasında İrancılık eğilimi ve "İran"ın tarihi, edebiyatı ve Farsçasına duyulan saplantı yoğunlaşmıştır. 10. yüzyılın ikinci yarısında (945), İran doğumlu Büveyhiler Bağdat'ı ele geçirerek Abbasi halifelerinin görünürdeki siyasi gücüne son verdiler. Büveyhilerin "İran mutlakiyetçiliğini" canlandırma girişimleri, "İrancılık" fikirlerinin önemli ölçüde yaygınlaşmasına ve güçlenmesine yol açtı. Bu fikirler en açık ifadesini İranlı şair Ebülkasım Firdevsi'nin (934-1024) "Şehname" şiirinde buldu. Özellikle şiirde, Farsçanın Arapçaya üstün gelme sürecini güçlendirdiler ve neo-Fars edebiyatının ortaya çıkışına ve devlet yönetiminde "İran" geleneklerinin gelişmesine ivme kazandıran faktörlerden biri oldular. "Cambridge History of Iran"ın V. cildinde, Selçuklular ve Moğollar döneminde edebiyat ve şiirin gelişim aşamaları daha çok "İrancılık" perspektifinden ele alınmış ve Azerbaycan edebiyatı ve şiiri "Fars kültürünün ayrılmaz bir parçası" olarak sunulmuştur. 11.-12. yüzyıllarda yazıp üreten şair ve düşünürlerin Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış hiçbir eseri günümüze ulaşmamıştır. Ancak kaynak veriler bu tür eserlerin varlığını doğrulamaktadır. 11. yüzyılda Mesud ibn Namdar'ın "Arapça ve Farsça (Acemi) ve ayrıca Türkçe ve Zımmi (Arnavutça - S.A. olduğu varsayılabilir) şiirler yazdığı" ("wa yunazimmu arabiyetân va ajamiyetân va turkiyetân va zimmiyetân") bilgisi bunu kanıtlamaktadır. Bu konuya değinen Muhammed Tağı Zehtabi şunları yazmıştır: "Perslerden çok önce İran'ı yurt edinen Türkler, çok sonraları bu bölgeye gelen Perslerle yan yana veya birlikte yaşadılar. Daha sonra çeşitli yollarla Amu Derya-Horasan yoluyla Türkistan'dan batıya doğru ilerleyen Türkler, bu bölgedeki Perslerle de ilişki kurdular. Araplar erken dönemde Pers bölgesini istila ettikleri için, Türklerden önce Müslüman olan Persler aracılığıyla birçok İslami unsur Türklere ulaştı. İşte bu durumda Persler bir ayrıcalık kazandı. Türklerin eski dönemini bir kenara bırakırsak, Gaznelilerden Pehlevilere kadar geçen bin yıllık dönemde, egemen güç olarak Perslerin milliyetini ve kültürünü özümsemeyip, Perslerle ittifak kurmuşlardır. Alparslan ve Nizamülmülk'ün ittifakı bunun parlak bir örneğidir. Bu işbirliği sayesinde Selçuklu İmparatorluğu bir süre resmi yazışmalarını Farsça yapmıştır. Türkçe devlet dili olduktan sonra bile Farsça ortadan kaybolmamıştır. Türk aydınları için Farsça yabancı bir dil değil, Türk kültürünü, edebiyatını ve tarihini incelemek için bir kaynak dildi. Doğal olarak Farsça, Türk dilinden büyük ölçüde etkilenmiş ve yüzlerce Türkçe kelime Farsçaya girmiştir. İran'da "Farsça" adıyla yazılanların çoğu Türkler tarafından yazılmıştır. Farsçanın ortak dil haline gelmesi ve Arap alfabesi kullanılarak yaygınlaştırılması fikri 9.-10. yüzyıllarda Araplar tarafından Maverâünnehir bölgesinde ortaya atıldı. Farsça, İran'da değil, Maverâünnehir'de kullanılıyordu. Araplar Farsça yazdı ve Türkler de yaydı. Arap istilası sırasında tamamen yok edilen, hatta yok olmaya yüz tutan Fars dili ve kültürü, Selçuklu sultanları ve onları takip eden Türk devletleri tarafından yeniden canlandırıldı. Türkler sayesinde Farsça gelişti ve yüksek bir edebi dil seviyesine ulaştı. Türk şair ve yazarlar, Farsça eserler yazarak Fars edebiyatının yükselişine büyük destek verdiler. 11.-12. yüzyıllarda

Kafkasya ve İran'da "saray edebiyatı" adı verilen bir edebiyat ortaya çıktı. Bu saray şairleri, Şirvan'da Şirvanşahlar'ın, Tebriz'de ise İldenizliler'in saraylarında toplandılar. Şirvanşahların sarayında toplanan şairler arasında Nizameddin Abullula Gencevi (1096-1159), Ömer Gencevi (1085?-1155), Afzaledin Khagani Şirvani (1126-1199), Eynalkuzzat Miyaneci (1099-1131), Felaki Şirvani (ö. 1159/69), Müjireddin Beylagani (ö. 1190) ve Mutarrizi Gencevi (ö. 1190) (14, cilt 5, s. 332-333; 1, s. 524-527; 12; 7, s. 137; 8, s. 98-99). Selçuklular döneminde tasavvuf, kültürel hayatta önemli bir yer işgal ediyordu. "Tüm İslam Doğu'sunda olduğu gibi, Azerbaycan'da da felsefede panteist eğilim tam da tasavvuf temelinde ortaya çıktı ve gelişmeye başladı. İncelenen dönemde (X-XII. yüzyıllar), Azerbaycan'da panteizmin en büyük temsilcileri Muhammed Ali Bakuvi (Baba Kuhi) ve Ebulfazil Abdullah ibn Muhammed Miyaneci (Eynalkuzzat Hamedani) idi." (13, s. 45). Bu dönemde fıkıh, kelam ve tasavvuf fikirleri Azerbaycan'daki profesyonel filozofların eserlerine yansdı. O dönemde kelimciler genellikle devlet işleriyle ilgilenir ve aynı zamanda hukuki meselelerle de ilgilenirlerdi. Bu dönemde yaşamış hukukçular arasında, "adil hukukçu" olarak anılan Ebu Ömer Osman ed-Darbendi (ö. 1106'dan sonra) sayılabilir. Kendisine "Bağdat hukukçusu" fahri unvanı verilmiştir. Abdülaziz el-Uşnuhi (ö. 1111), Ebülfezl Muhammed el-Urmevi (1067-1152) ve Ebu Hafs Ömer ez-Zencani el-Hatibi (d. 1098) de dönemin tanınmış Azerbaycan mütekellimleri arasında yer almaktadır. Tarihi kaynaklar, 11. ve 12. yüzyıllarda Selçukluların egemen olduğu topraklarda Sünni İslam mezhebinin (daha doğrusu Şafii mezhebinin) hâkim olduğunu kanıtlamaktadır. Tasavvuf da bu dönemin sosyo-politik hayatında önemli bir rol oynamıştır. Doğal olarak, tasavvuf ne Sünniliğe ne de Şiiliğe uymaz. Tasavvuf, şeriat, mezhep, aydınlanma ve hakikat aşamalarından geçerek Tanrı'ya ulaşmaktır. Azerbaycan'da Doğu göçebeliğinin en büyük temsilcilerinden biri, Ebulhasan Behmanyar ibn Merzban el-Azerbaycanî'dir (ö. 1066). Birincil kaynaklar onu "Behmanyar mecusi" (ateşe tapan, Zerdüşt) olarak gösterir. Doğumunun kesin zamanı ve yeri bilinmemektedir. Bazı yazarlar, daha sonra İslam'a geçtiğine inanmaktadır (5, s.11). Bu kişi, Ebulhasan Behmanyar, Ebu Ali İbn Sina'nın (980-1037) öğrencisi ve takipçisiydi (4). Aşağıdaki eserleri bilim dünyasında bilinmektedir: "Kitab et-tahsil", "Mantık Süsü Kitabı" ("Kitab az-zinah fi-l-mantik"), "Güzellik ve Mutluluk Kitabı" ("Kitab al-bahce wa-s-saade"), "Musiki Kitabı" ("Kitab fi-l-musiqâ"), "Metafizik İlmi Konusunda Bir Risale" ("Risale fi maidi ilm ma bad at tabi'a"), "Varlığın Mertebeleri Hakkında Bir Risale" ("Risale fi maratib al-meujidat"). "Kitab-ı Maarif" adlı eseri Ortaçağ'da metafizik ve tabiat bilimleri alanında başlıca kaynaklardan biri olmuştur. Bu eser 12. yüzyılda Arapçadan Farsçaya çevrilmiştir. Eserlerinde varlık doktrini, idrak teorisi ve mantık konuları derinlemesine incelenmiş ve geliştirilmiştir. Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde daha çok mantıkçı kimliğiyle tanınıyordu. Ebu Said Urmevî (1097-1168), Eynalkuzzât Ebülmeli Abdullah İbn Muhammed Miyânâci (1099-1131), Ebu Said Urmevî (doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir, 11-12. yüzyıllarda yaşadığı bilinmektedir), Şihabeddin Ebülhafs Ömer İbn Muhammed Sühreverdi (1145-1234) bu dönemin tanınmış filozofları arasında yer almıştır. Bu kişiler, dönemin ılımlı tasavvuf anlayışının önde gelen temsilcileri olarak kabul edilirler. Ebu Said Urmevî, filozof, edebiyat eleştirmeni, şiir ve nesir yazarıdır. Eserlerinde mantık, matematik ve teoloji önemli bir yer tutmuştur. Ebu Said Urmevî, Nizamiyye medresesinde (14, c.5. s.551) ders vermiş ve bir süre bu medresenin başkanlığını yapmıştır. Yakut el-Hamevi de onun helal bir insan olduğunu doğrular. Mantık, matematik ve teoloji bu âlimin başlıca araştırma alanlarıydı. Zencan yakınlarındaki Sühreverdi yerleşiminde doğmuş ve Bağdat'taki "Nizamiyye" medresesinde eğitim görmüştür. Gençliğinde fakir bir hayat yaşayan bu önemli düşünür, bilgelik yıllarında "ünlü bir sufi şeyhi" olarak tanınıyor, yönetici çevrelerin gözdesi haline gelmiş, "dokunulmaz" ilan edilmiş ve o dönemde zulüm gören birçok ilerici insanı kurtarmıştır (6, s. 18-19).

Edebiyat

Azerice

- 1.Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 2007, 608s. +24 illüstrasiya.
- 2.Əkbər N. Nəcəf. Səlcuqlu dövlətləri və Atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından – XIV əsrə qədər). Bakı, Qanun, 2010, 756 s.
- 3.Əhməd Əsgər. XII-XIV əsrlərdə Azərbaycan mənəvi mədəniyyəti (tarixi etnoqrafik araşdırma). Bakı: Elm, 2012, 372 s.
- 4.Məmmədov Z.C. Bəhmənyarın fəlsəfəsi. Bakı: Elm, 1983, 208 s.
- 5.Məmmədov Z.C. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı: Elm, 1978, 204 s.
- 6.Məmmədov Z.C. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı: Azərənəşr, 1986, 66 s.

Türkçe

- 7.Caferoğlu A., Akpınar Y. Azərbaycan Türkleri Edebiyatı. Türk Dünyası El Kitabı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998, 145 s.
- 8.Kafkasyalı Ali. İran Coğrafyasında Türkler. İstanbul: Çağaloğlu, 2011, 232 s.
- 9.Piyadeoğlu Cihan. Güneş ülkesi Horasan. Büyük Selçuklular dönemi. İstanbul: Çağaloğlu, 2011, 400 s.
- 10.Sadreddin Ali əl-Hüseyni. Ahbarüd–devletüs Selçukiyye .Türkçe çev. N.Lügai. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943, 150 s.
- 11.Turan O. Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti. İstanbul: Ötüken Neşriyat, Beyoğlu, 2009, 542 s.
- 12.Zehtabi Muhammed Taki. İslama Gederki İran Türklerinin Dili ve Edebiyatı. Təbriz: Ehter Neşriyyatı, 1380/2001, 277 s.

Rusça

- 13.Рзакулизаде С. Дж. Пантеизм в Азербайджане в X-XII вв. Баку: ЭЛМ, 1982, 124 с.

İngilizce

- 14.The Cambridge history of İran. In eight volumes. Volume 5. The Saljuq and mongol periods. edited by J.A.Boyle. Cambridge at the university press, 1968, 770 p.

İnternet kaynakları

- 15.Babazadə Nəzrin. Səlcuqlar dövründə İranda elm və maarifin inkişafı (farsdilli mənbələrə görə). <http://mct.gov.az/service/lang/az/page/104/nid/47/>. Strategiya.az.

KEY BARRIERS TO ECONOMIC DIVERSIFICATION IN RESOURCE-RICH ECONOMIES: A CASE STUDY OF KAZAKHSTAN

Kaynak Zengini Ekonomilerde Ekonomik Çeşitlendirmenin Temel Engelleri: Kazakistan Örneği

Aziza ZHUPAROVA¹
Galiya DAULIEVA²
Bakhytkul KARIMOVA³

Abstract

This study examines the structural barriers impeding economic diversification in Kazakhstan during the period 2015-2024, despite substantial government investment in diversification programs. Using a mixed-methods approach combining statistical analysis of economic indicators and policy evaluation, we identify five critical barriers: institutional path dependence, Dutch disease effects, inadequate innovation ecosystems, regional economic fragmentation, and volatile fiscal management. Our findings reveal that while non-oil sectors demonstrated growth—with manufacturing reaching 12.3% of GDP and IT exports increasing five-fold—the fundamental oil dependency persists, with hydrocarbons maintaining 59-78% of total exports. The study contributes to understanding why resource-rich economies struggle with diversification despite significant policy interventions, offering insights for similar economies pursuing structural transformation. By situating Kazakhstan's experience within broader theoretical debates on resource dependence, the study offers relevant policy lessons for other resource-rich economies. It emphasizes the need for stronger institutional reforms, targeted investment in innovation and human capital, and more coherent fiscal management frameworks. Ultimately, the research underscores that diversification requires not only financial resources but also systemic structural transformation to achieve sustainable and resilient economic growth.

Keywords: Economic Diversification, Resource Curse, Kazakhstan, Oil Dependence, Structural Transformation, Dutch Disease.

Özet

Bu çalışma, çeşitlendirme programlarına yapılan önemli devlet yatırımlarına rağmen, Kazakistan'da 2015-2024 döneminde ekonomik çeşitlendirmeyi engelleyen yapısal engelleri incelemektedir. Çalışma, çeşitlendirme programlarına yapılan önemli devlet yatırımlarına rağmen, Kazakistan'da 2015-2024 döneminde ekonomik çeşitlendirmeyi engelleyen yapısal engelleri incelemektedir. Ekonomik göstergelerin istatistiksel analizini ve politika değerlendirmesini birleştiren karma yöntemler yaklaşımı kullanarak beş kritik engeli belirliyoruz: kurumsal yol bağımlılığı, Hollanda hastalık etkileri, yetersiz inovasyon ekosistemleri, bölgesel ekonomik parçalanma ve değişken mali yönetim. Bulgularımız, petrol dışı sektörlerin büyüme göstermesine rağmen - üretimin GSYİH'nın% 12,3'üne ulaşması ve ihracatın beş kat artmasıyla — temel petrol bağımlılığının devam ettiğini ve hidrokarbonların toplam ihracatın% 59-78'ini koruduğunu ortaya koyuyor. Bulgularımız, petrol dışı sektörlerin büyüme göstermesine rağmen - üretimin GSYİH'nın%

¹ Assoc. Professor, PhD, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: aziza.zhuparova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5787-760X

² Assoc. Prof., Cand. of Economic Science, Al-Farabi Kazakh National University, Higher School of Economics and Business, Department of Finance Almaty, Kazakhstan, E-mail: dauliyeva@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7378-1264

³ PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Higher School of Economics and Business, Department of Finance Almaty, Kazakhstan, E-mail: tan_bakhyta@mail.ru, ORCID ID: 0009-0003-3962-5825

12,3'üne ve ihracatın beş kat artmasıyla — temel petrol bağımlılığının devam ettiğini ve hidrokarbonların toplam ihracatın% 59-78'ini koruduğunu ortaya koyuyor. Çalışma, önemli politika müdahalelerine rağmen kaynak zengini ekonomilerin neden çeşitlenmeyle mücadele ettiğini anlamaya katkıda bulunarak yapısal dönüşüm peşinde koşan benzer ekonomiler için içgörüler sunuyor.

Kazakistan'ın deneyimini kaynak bağımlılığı konusundaki daha geniş teorik tartışmalara yerleştirerek, çalışma diğer kaynak zengini ekonomiler için ilgili politika dersleri sunmaktadır. Daha güçlü kurumsal reformlara, inovasyona ve beşeri sermayeye hedeflenen yatırıma ve daha tutarlı mali yönetim çerçevelerine duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır. Sonuç olarak araştırma, sürdürülebilir ve dirençli ekonomik büyüme elde etmek için çeşitlendirmenin yalnızca finansal kaynakları değil, aynı zamanda sistemik yapısal dönüşümü de gerektirdiğinin altını çiziyor.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Çeşitlendirme, Kaynak Laneti, Kazakistan, Petrol Bağımlılığı, Yapısal Dönüşüm, Hollanda Hastalığı

Introduction

The challenge of economic diversification in resource-rich countries represents one of the most persistent puzzles in development economics. Despite substantial revenues from natural resource extraction and numerous policy interventions, many resource-abundant nations struggle to develop competitive non-resource sectors, a phenomenon extensively documented in the resource curse literature (Auty, 1993; Sachs & Warner, 2001). Kazakhstan, with its significant oil reserves and ambitious diversification agenda, provides a compelling case for examining the barriers that prevent successful economic transformation in resource-dependent economies.

Since gaining independence in 1991, Kazakhstan has emerged as a major oil producer, with the sector contributing between 59-78% of total exports and 30-50% of government revenues during the 2015-2024 period. This dependency has created both opportunities and vulnerabilities, as evidenced by the economy's sensitivity to global oil price fluctuations and external shocks. The government has responded with multiple diversification programs totaling over 6 trillion tenge, yet structural transformation remains elusive.

This study addresses a critical gap in understanding why substantial financial resources and policy commitments fail to achieve meaningful economic diversification. While previous research has examined individual aspects of Kazakhstan's economy (Kalyuzhnova & Patterson, 2016; Pomfret, 2019), our analysis provides a comprehensive examination of the interconnected barriers that collectively impede diversification efforts. We argue that these barriers operate as a self-reinforcing system, where addressing individual challenges without systemic reform yields limited results.

The period 2015-2024 offers a unique analytical window, encompassing significant external shocks including the 2014-2016 oil price collapse, the COVID-19 pandemic, and geopolitical tensions following 2022. These events serve as natural experiments, revealing both the vulnerabilities of the current economic model and the resilience of certain diversification initiatives. Our analysis demonstrates that while tactical successes have been achieved in specific sectors, strategic transformation remains constrained by deep structural impediments.

1. Literature Review

1.1 Theoretical Foundations of Resource Dependence

The theoretical understanding of resource-dependent economies has evolved significantly since the initial observations of the Dutch disease phenomenon in the Netherlands following natural gas discoveries in the 1960s (Corden & Neary, 1982). The resource curse hypothesis, formalized by Auty

(1993) and empirically validated by Sachs and Warner (1995), posits that natural resource abundance paradoxically correlates with slower economic growth and development.

Three primary mechanisms explain this paradox. First, the Dutch disease effect describes how resource booms cause real exchange rate appreciation, reducing the competitiveness of non-resource tradable sectors (Corden, 1984). Second, volatility in commodity prices creates macroeconomic instability, complicating long-term planning and investment decisions (van der Ploeg & Venables, 2013). Third, rent-seeking behavior diverts entrepreneurial talent and resources from productive activities toward capturing resource rents (Gelb, 1988; Ross, 2001).

Recent literature has nuanced these theories, recognizing that institutions play a crucial mediating role. Mehlum et al. (2006) demonstrate that resource abundance becomes a curse only in the presence of weak institutions, while countries with strong governance can transform resources into development advantages. This institutional perspective is particularly relevant for Kazakhstan, where post-Soviet institutional legacies interact with resource abundance in complex ways.

1.2 Empirical Evidence on Diversification Efforts

Cross-country empirical studies reveal mixed results regarding diversification success in resource-rich economies. Successful cases like Norway and Botswana demonstrate that diversification is possible but requires specific institutional arrangements and long-term commitment (Larsen, 2005; Acemoglu et al., 2003). Norway's Government Pension Fund Global, managing over \$1.9 trillion with strict spending rules, exemplifies how resource revenues can be insulated from political pressures while supporting economic transformation.

In contrast, most resource-rich developing countries struggle with diversification. Ahmadov (2014) analyzing 70 resource-rich countries finds that only 20% achieved meaningful economic diversification over a 40-year period. The Middle East and Central Asian experiences are particularly instructive, where decades of diversification efforts have yielded limited structural change despite substantial investments (Cherif & Hasanov, 2014).

Kazakhstan-specific literature highlights unique challenges and opportunities. The country's geographical position, linking Europe and Asia, offers potential for developing transport and logistics sectors (Pomfret, 2019). However, institutional weaknesses, including corruption and state capture, constrain private sector development (OECD, 2017). Recent studies emphasize the role of state-owned enterprises in perpetuating resource dependence, with quasi-public sector entities controlling key economic sectors (World Bank, 2018).

1.3 Conceptual Framework

Building on existing literature, we develop a multi-dimensional framework for analyzing barriers to diversification. Our approach integrates five interconnected dimensions:

1. Institutional barriers: Path dependencies from Soviet-era planning and contemporary governance challenges
2. Macroeconomic barriers: Dutch disease effects and fiscal volatility
3. Innovation barriers: Weak research and development infrastructure and limited technological capabilities
4. Spatial barriers: Regional economic fragmentation and uneven development
5. Political economy barriers: Rent distribution systems and vested interests

This framework recognizes that barriers operate simultaneously and reinforce each other, creating a "diversification trap" where partial reforms fail to achieve transformative change. Our empirical analysis examines how these barriers manifest in Kazakhstan's specific context and interact to constrain diversification efforts.

2. Methodology

2.1 Research Design

This study employs a mixed-methods case study approach, combining quantitative analysis of economic indicators with qualitative assessment of policy implementation. The case study method is particularly appropriate for examining complex phenomena where context plays a crucial role (Yin, 2018). Kazakhstan provides an ideal case for investigating diversification barriers due to its significant resource endowments, ambitious policy agenda, and exposure to various external shocks during the study period.

2.2 Data Sources and Collection

Our analysis draws on multiple data sources to ensure triangulation and validity:

Primary statistical data were obtained from:

1. Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan (2015-2024)
2. National Bank of Kazakhstan monetary and fiscal reports
3. Ministry of National Economy structural indicators
4. Ministry of Finance budget execution reports

Secondary sources included:

1. World Bank Development Indicators and country reports
2. IMF Article IV consultations and economic reviews
3. OECD economic surveys and investment policy reviews
4. Asian Development Bank country partnership strategies

Policy documents analyzed comprised:

1. Third Modernization of Kazakhstan program documents
2. Nurly Zhol infrastructure development plans
3. Digital Kazakhstan implementation reports
4. National Development Plan strategic documents

2.3 Analytical Framework

Our analysis employs three complementary analytical approaches:

Structural decomposition analysis examines changes in economic composition over time, calculating the relative contributions of different sectors to GDP, exports, and employment. We use shift-share analysis to distinguish between sectoral growth effects and structural transformation effects.

Policy evaluation framework assesses the design and implementation of diversification programs against stated objectives. We apply the theory of change methodology to trace causal pathways from inputs through outputs to outcomes, identifying implementation gaps and unintended consequences.

Comparative analysis benchmarks Kazakhstan's performance against relevant comparators, including other resource-rich economies (Norway, UAE, Chile) and regional peers (Russia, Azerbaijan). This allows identification of Kazakhstan-specific factors versus common challenges faced by resource-dependent economies.

2.4 Indicators and Metrics

Key indicators for measuring diversification include:

1. Export concentration indices (Herfindahl-Hirschman Index)
2. Economic Complexity Index (ECI) rankings
3. Share of manufacturing and services in GDP
4. Non-oil export growth rates

5. Innovation indices and R&D expenditure
6. Regional development disparities

These indicators are analyzed across temporal (2015-2024), sectoral (oil vs. non-oil), and spatial (regional) dimensions to provide a comprehensive assessment of diversification progress and barriers.

3. Results

3.1 Persistent Oil Dependence Despite Policy Interventions

Our analysis reveals that Kazakhstan's fundamental oil dependence remained largely unchanged during 2015-2024, despite implementation of four major diversification programs with combined funding exceeding 6 trillion tenge. Oil and gas products consistently accounted for 59-78% of total exports, with variations primarily driven by global price fluctuations rather than structural change.

The fiscal dependence on oil revenues demonstrated high volatility but no declining trend. In 2019, the 30 largest oil and gas companies contributed 50% of total tax revenues (4.6 trillion tenge from 9.2 trillion tenge total). This concentration increased during commodity price upswings, with 67 resource companies providing 56% of direct tax revenues in 2020. Such fiscal concentration creates significant vulnerabilities, as evidenced by budget deficits reaching 3.7% of GDP in 2024 during periods of lower oil prices.

Exchange rate dynamics further illustrate persistent oil dependence. The tenge depreciated by over 60% between 2015-2016 (from 221 to 390 per USD), directly correlating with the collapse in Brent prices from \$110-115 to \$45-50 per barrel. By 2024, the exchange rate reached 521 tenge per USD, reflecting cumulative weakening linked to commodity market volatility rather than economic fundamentals.

3.2 Limited Progress in Economic Complexity

Kazakhstan's position in global economic complexity rankings showed minimal improvement, remaining at 79th place among 133 countries with a negative Economic Complexity Index throughout the study period. This stagnation occurred despite explicit government targets to improve economic sophistication through industrial policy and innovation programs.

The export basket composition reveals why complexity remains low. Primary commodities (oil, gas, minerals) maintained a 70% share of exports, while high-complexity manufactured goods represented less than 1% of export value. Even within the non-oil economy, exports concentrated in low-complexity products such as wheat, flour, and basic metals rather than sophisticated manufactures or services.

Comparative analysis highlights the magnitude of the challenge. While successful diversifiers like South Korea and Singapore improved their ECI rankings by 20-30 positions over similar timeframes, Kazakhstan's position deteriorated relative to the global average. Regional competitors including Turkey and Poland significantly outperformed Kazakhstan in developing complex export capabilities.

3.3 Sectoral Achievements and Limitations

Despite overall structural inertia, specific sectors demonstrated significant growth:

Manufacturing sector expanded to reach 12.3% of GDP by 2024, nearly equaling the mining sector's 12.6% share. Growth was particularly strong in chemicals (+11.4%), machinery (+24.9%), and fabricated metals (+23.6%). However, manufacturing growth primarily served domestic markets, with limited export competitiveness. Import substitution rather than export orientation characterized most manufacturing expansion.

Information technology emerged as a potential diversification success, with the sector growing to 1.48 trillion tenge in 2024 (+36.3% annually). IT exports reached \$481.5 million, growing five-fold during the study period. The Astana Hub technology park attracted 1,600 companies and created 28,000 jobs. Yet IT remained less than 2% of GDP, insufficient to offset oil dependence.

Agriculture modernized significantly, with 48 new dairy farms achieving yields of 8,200 liters annually (reaching 11,000 liters at leading facilities). Poultry import dependence decreased from 42% to 20%. However, agricultural exports remained concentrated in raw commodities rather than processed products, limiting value addition and employment generation.

3.4 Regional Disparities in Diversification

Spatial analysis reveals extreme regional variations in economic structure and diversification progress. Western regions (Atyrau, Mangistau) maintained over 96% dependence on mineral resources in their export profiles, showing no meaningful diversification despite national programs.

Per capita exports ranged from \$204 in service-oriented Almaty to \$27,450 in oil-rich Atyrau, indicating vast disparities in economic opportunities.

Urban centers Almaty and Astana (Nur-Sultan) concentrated 67% of IT companies and 74% of financial services, creating innovation hubs disconnected from resource-dependent regions. Northern agricultural regions increased productivity but failed to develop agro-processing industries, exporting raw materials rather than value-added products. This spatial fragmentation limited spillover effects and prevented emergence of integrated value chains.

3.5 Institutional and Governance Constraints

Institutional analysis identifies governance weaknesses as fundamental barriers to diversification. State-owned enterprises controlled approximately 30-40% of the economy, dominating not only extractive industries but also telecommunications, transport, and utilities. The Samruk-Kazyna sovereign wealth fund alone accounted for assets equivalent to two-thirds of GDP, creating market distortions and crowding out private investment.

Corruption perceptions remained problematic, with Kazakhstan ranking 91st among 180 countries in Transparency International's index. Business surveys consistently identified corruption, along with bureaucratic inefficiency, as primary constraints to private sector development. These institutional weaknesses particularly affected non-oil sectors requiring regulatory support and market access.

The National Fund's management illustrated institutional challenges. Despite accumulating \$66.2 billion by 2024, the fund lacked clear expenditure rules comparable to Norway's 3% annual spending limit. Ad hoc withdrawals for various purposes, including 8.1 trillion tenge for COVID-19 response, undermined the fund's stabilization function and reduced resources available for long-term development.

4. Discussion

4.1 The Diversification Trap: Interconnected Barriers

Our findings reveal that Kazakhstan faces a "diversification trap" where multiple barriers interact to prevent structural transformation. This trap operates through several reinforcing mechanisms:

Institutional path dependence from Soviet-era central planning creates resistance to market-oriented reforms. State-owned enterprises dominate strategic sectors, limiting competitive pressures and innovation incentives. Attempts to reform individual institutions fail because they remain embedded in unreformed systems. For example, creating technology parks cannot overcome broader weaknesses in intellectual property protection and venture capital markets.

Dutch disease effects persist despite awareness and policy responses. Currency appreciation during oil booms undermines non-oil competitiveness, while depreciation during busts creates inflation and investment uncertainty. The 60% devaluation in 2015-2016 temporarily improved competitiveness but also disrupted business planning and increased dollarization. Manufacturing growth during stable periods remains insufficient to offset losses during volatile episodes.

Weak innovation ecosystems reflect inadequate research infrastructure, limited university-industry linkages, and brain drain. Kazakhstan's R&D expenditure remains below 0.2% of GDP, compared to 2-4% in innovation-leading economies. The education system produces graduates mismatched with economic needs, while successful entrepreneurs often relocate to more developed markets. Without innovation capabilities, the economy cannot move beyond resource extraction and basic processing.

Regional fragmentation prevents emergence of integrated value chains and economies of scale. Resource-rich regions have little incentive to diversify given high revenues from extraction. Agricultural regions lack infrastructure and financing for agro-processing development. Urban service centers remain disconnected from production bases. This spatial division reinforces sectoral separation and limits diversification possibilities.

Political economy factors create powerful constituencies opposing genuine diversification. Resource rents support patronage networks and regime stability, making reforms politically costly. Successful non-oil businesses often require political connections, discouraging purely market-based entrepreneurship. International experience suggests overcoming these political economy constraints requires either crisis-induced reforms or gradual institution building over generations.

4.2 External Shocks as Catalysts and Obstacles

The 2015-2024 period included three major external shocks that both challenged and potentially accelerated diversification:

The 2014-2016 oil price collapse exposed economic vulnerabilities but also created reform momentum. The sharp devaluation and fiscal crisis forced recognition of diversification's urgency. However, the recovery in oil prices after 2017 reduced reform pressure, demonstrating how commodity cycles undermine consistent policy implementation.

The COVID-19 pandemic accelerated digital transformation and highlighted supply chain vulnerabilities. IT sector growth accelerated as businesses adopted digital solutions. However, the massive fiscal response (8.1 trillion tenge) depleted resources that could support long-term diversification. The pandemic's uneven sectoral impacts also widened disparities between digital-ready and traditional sectors.

The 2022-2024 geopolitical tensions created both risks and opportunities. Sanctions on Russia disrupted traditional trade routes and financial connections. However, Kazakhstan attracted businesses relocating from Russia and developed alternative export routes. The crisis demonstrated the potential for rapid adaptation when external pressures demand change, suggesting that comfortable resource rents may be the primary barrier to diversification.

4.3 Comparative Lessons and Implications

Comparing Kazakhstan with successful diversifiers reveals critical differences in approach and outcomes:

Norway's model demonstrates the importance of institutional design. The Government Pension Fund Global's strict rules prevented political interference and Dutch disease effects. Kazakhstan's National Fund lacks comparable governance structures, enabling ad hoc withdrawals that undermine long-term planning. Adopting Norwegian-style fiscal rules could improve macroeconomic stability but requires political commitment to constrain current spending.

UAE's experience shows how strategic location and infrastructure investment can enable service sector development. Dubai and Abu Dhabi leveraged oil revenues to build world-class airports, ports, and business facilities. Kazakhstan's geographic position between Europe and Asia offers similar potential, but inadequate infrastructure and regulatory barriers limit realization of this advantage.

Chile's success in developing non-copper exports (wine, salmon, forestry products) required decades of consistent policy support and private sector development. Chile maintained macroeconomic stability through copper stabilization funds while gradually building competitive advantages in new sectors. Kazakhstan's policy inconsistency and state dominance prevent similar private sector-led diversification.

These comparisons suggest that successful diversification requires not just financial resources but also institutional quality, policy consistency, and political commitment to long-term transformation over short-term rent distribution.

Conclusions and Policy Implications

Key Findings

This study identifies five interconnected barriers preventing economic diversification in Kazakhstan despite substantial policy interventions and resource availability. Institutional path dependence, Dutch disease effects, weak innovation systems, regional fragmentation, and political economy constraints operate as a self-reinforcing system that traps the economy in resource dependence. While specific sectors show promise—manufacturing reached 12.3% of GDP and IT exports grew five-fold—these remain insufficient to offset fundamental oil dependence maintaining 59-78% of exports.

The analysis reveals that Kazakhstan's diversification challenge extends beyond technical economic factors to encompass deep institutional and political economy dimensions. State-owned enterprise dominance, weak governance structures, and rent distribution systems create powerful interests opposing genuine transformation. External shocks temporarily accelerate reforms but fail to generate sustained momentum once immediate crises pass.

Theoretical Contributions

Our findings contribute to resource curse literature by demonstrating how multiple barriers interact to create "diversification traps" that resist piecemeal reforms. While existing theories identify individual mechanisms like Dutch disease or rent-seeking, our analysis shows these operate as integrated systems requiring comprehensive rather than selective interventions. The concept of interconnected barriers explains why substantial financial resources and declared political commitment fail to achieve structural transformation.

The study also contributes to understanding the role of external shocks in resource-dependent economies. Rather than simply creating crises, shocks can reveal latent capabilities and accelerate certain reforms while simultaneously depleting resources needed for long-term transformation. This dual nature of shocks suggests that crisis-driven reforms may be necessary but not sufficient for sustainable diversification.

Policy Recommendations

Based on our analysis, we propose a hierarchical approach to addressing diversification barriers:

Immediate priorities should focus on institutional reforms that create credible commitment to diversification. Establishing Norwegian-style fiscal rules for the National Fund—limiting annual spending to 3% of assets—would reduce Dutch disease effects and ensure resources for long-term development. Creating an independent diversification agency with clear mandates and performance metrics could improve policy coordination and implementation.

Medium-term strategies should address innovation and regional development gaps. Increasing R&D spending to at least 1% of GDP, with emphasis on applied research linked to economic priorities, could build innovation capabilities. Developing regional specialization strategies that build on existing advantages while promoting value addition could reduce spatial fragmentation. For example, northern agricultural regions should prioritize food processing industries rather than raw commodity exports.

Long-term transformation requires addressing political economy barriers through gradual constituency building for reform. Supporting genuinely private small and medium enterprises independent of state patronage could create demand for better governance. Transparent reporting of resource revenues and diversification progress could build public pressure for reform. International commitments through trade agreements and investment treaties could lock in policy reforms against reversal.

Limitations and Future Research

This study faces several limitations that suggest directions for future research. The 2015-2024 timeframe may be insufficient to assess long-term structural transformation that typically requires decades. Data limitations, particularly for regional and sectoral indicators, prevent more granular analysis of diversification dynamics. The case study approach, while providing depth, limits generalizability to other resource-dependent economies with different institutional contexts.

Future research should examine micro-level firm dynamics to understand how individual businesses navigate diversification barriers. Comparative studies across multiple resource-rich countries could identify which barriers are universal versus context-specific. Longitudinal analysis extending beyond commodity cycles could reveal whether diversification progress is permanent or reversible. Investigation of specific policy instruments' effectiveness could inform more targeted intervention designs.

Final Reflections

Kazakhstan's experience demonstrates that escaping resource dependence requires more than financial resources and declared political will. The interconnected nature of diversification barriers means that partial reforms yield limited results, while comprehensive transformation faces powerful opposing interests. Success requires sustained commitment across political cycles, institutional reforms that constrain rent-seeking, and gradual building of non-oil economic capabilities.

The global energy transition toward renewable sources adds urgency to diversification efforts. As international demand for fossil fuels potentially peaks in coming decades, resource-dependent economies face narrowing windows for using oil revenues to finance economic transformation. Kazakhstan's ability to overcome identified barriers will determine whether it achieves sustainable prosperity or remains vulnerable to the resource curse's long-term consequences.

Acknowledgments

This research was conducted with funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant No. AP 23488322).

References

- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2003). An African success story: Botswana. In D. Rodrik (Ed.), *In search of prosperity: Analytic narratives on economic growth* (pp. 80-119). Princeton University Press.
- Ahmadov, I. (2014). Oil, democracy, and context: A meta-analysis. *Comparative Political Studies*, 47(9), 1238-1267.

- Auty, R. M. (1993). *Sustaining development in mineral economies: The resource curse thesis*. Routledge.
- Cherif, R., & Hasanov, F. (2014). Soaring of the Gulf falcons: Diversification in the GCC oil exporters in seven propositions. IMF Working Paper, WP/14/177.
- Corden, W. M. (1984). Booming sector and Dutch disease economics: Survey and consolidation. *Oxford Economic Papers*, 36(3), 359-380.
- Corden, W. M., & Neary, J. P. (1982). Booming sector and de-industrialisation in a small open economy. *The Economic Journal*, 92(368), 825-848.
- Gelb, A. H. (1988). *Oil windfalls: Blessing or curse?* Oxford University Press.
- Kalyuzhnova, Y., & Patterson, K. (2016). Kazakhstan: Long-term economic growth and the role of the oil sector. *Comparative Economic Studies*, 58(1), 119-137.
- Larsen, E. R. (2005). Are rich countries immune to the resource curse? Evidence from Norway's management of its oil riches. *Resources Policy*, 30(2), 75-86.
- Mehlum, H., Moene, K., & Torvik, R. (2006). Institutions and the resource curse. *The Economic Journal*, 116(508), 1-20.
- OECD. (2017). *OECD Investment Policy Reviews: Kazakhstan 2017*. OECD Publishing.
- Pomfret, R. (2019). *The Central Asian economies in the twenty-first century: Paving a new silk road*. Princeton University Press.
- Ross, M. L. (2001). Does oil hinder democracy? *World Politics*, 53(3), 325-361.
- Sachs, J. D., & Warner, A. M. (1995). Natural resource abundance and economic growth. NBER Working Paper, No. 5398.
- Sachs, J. D., & Warner, A. M. (2001). The curse of natural resources. *European Economic Review*, 45(4-6), 827-838.
- van der Ploeg, F., & Venables, A. J. (2013). Absorbing a windfall of foreign exchange: Dutch disease dynamics. *Journal of Development Economics*, 103, 229-243.
- World Bank. (2018). *Kazakhstan: Reversing productivity stagnation*. World Bank Group.
- Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications: Design and methods* (6th ed.). SAGE Publications.

GELECEĞİ BİRLİKTE YAZMAK: TÜRK DEVLETLERİNDE ORTAK ALFABE VE STRATEJİK İŞ BİRLİĞİ

Writing the Future Together: A Common Alphabet and Strategic Cooperation among Turkic States

İpek YALÇIN MEYDAN¹
Vefa KURBAN²

Özet

Tarihsel süreçte Türk halklarının yaşadığı geniş coğrafyalar, yüksek jeopolitik ve jeostratejik önem arz etmiştir. Bu nedenle bölge, farklı dönemlerde çeşitli güçlerin hâkimiyet kurma arzusuna sahne olmuştur. Çarlık Rusyası'nın 1917'de yıkılması ve akabinde Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte Rusya'nın "Sovyetleştirme" politikası yürürlüğe girmiştir. Rusya, "böl, parçala, yönet" anlayışı doğrultusunda Türk topluluklarını hem kendi kültürel kimliklerinden hem de birbirlerinden uzaklaştırmayı amaçlamıştır. Bu asimilasyon politikasının ilk adımlarından birisi de alfabe değişimiyle atılmıştır. Dilin kültürün en önemli taşıyıcısı olduğu dikkate alındığında, farklı alfabelerin kullanılması Türk halkları arasındaki kültürel bağların zayıflatılması için etkili bir araç olarak değerlendirilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türk cumhuriyetlerinden bazıları yeniden Latin alfabesine geçiş sürecine başlamışlardır. Bu bağlamda, ortak alfabe meselesi Türk dünyasında yalnızca dil birliği açısından değil, aynı zamanda kültürel, ekonomik, siyasi ve eğitimsel iş birliğinin güçlendirilmesi bakımından da stratejik bir öneme sahiptir. Bu çalışmanın amacı, Türk dünyasında ortak alfabenin üstlendiği misyonu siyasi, kültürel ve eğitimsel yönleriyle değerlendirmek; ayrıca Türk Devletleri Teşkilatı'nın 2040 Vizyon Belgesi çerçevesinde "ortak alfabe" konusunun nasıl ele alındığını analiz etmektir.

Türkçemizin kolları olan Türk lehçeleri, zamanla farklı coğrafyalarda, farklı iklim koşullarında, farklı yaşam tarzları ve farklı ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden şekillenmiştir. İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarıyla Türk halklarının Türk kültürünü temel alarak başlattığı hareket, Bahçesaray'dan başlayıp kısa sürede Türklerin yaşadığı geniş coğrafyalara yayılmıştır. Türk modernleşmesini kendine misyon edinen aydınlar, bu süreçte modernleşme yolunda öncülük etmişlerdir.

Bugün Türk Devletleri Teşkilatı ile bu fikir yeniden perçinlenmiştir. Teşkilatın 2024 yılında kabul ettiği ortak alfabe kararıyla, Türk dünyasında yeniden dil birliği fikri gündeme getirilmiş ve bu durum, kültürel bütünleşme yolunda önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk Devletleri Teşkilatı, Ortak Alfabe, Türk Dünyası, Dil, Türkçe

Abstract

Throughout history, the vast geographies inhabited by Turkic peoples have held high geopolitical and geostrategic importance. For this reason, the region has, at various times, witnessed the ambitions of different powers seeking domination. With the collapse of Tsarist Russia in 1917 and the subsequent establishment of the Soviet Union, Russia's "Sovietization"

¹ Bilim Uzmanı, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Yük. Lis. Öğr.

² Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü., T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD., vefa.kurban@ege.edu.tr

policy was put into effect. In line with the principle of “divide, fragment, rule,” Russia aimed to distance Turkic communities both from their own cultural identities and from one another. One of the first steps in this assimilation policy was taken through alphabet reform. Considering that language is the most significant carrier of culture, the use of different alphabets was viewed as an effective tool to weaken cultural ties among Turkic peoples.

Following the dissolution of the Soviet Union, some Turkic republics began the process of transitioning back to the Latin alphabet. In this context, the issue of a common alphabet holds strategic importance in the Turkic world not only in terms of linguistic unity but also for strengthening cultural, economic, political, and educational cooperation. The aim of this study is to evaluate the mission undertaken by the common alphabet in the Turkic world from political, cultural, and educational perspectives, and to analyze how the subject of a “common alphabet” is addressed within the framework of the Turkic States Organization’s 2040 Vision Document.

The Turkic dialects, which are branches of our Turkish language, have over time evolved in different geographies, under different climatic conditions, lifestyles, and needs. With İsmail Gasprinsky’s motto “Unity in language, thought, and work,” the movement initiated by Turkic peoples based on Turkic culture began in Bahçesaray and soon spread across the vast regions inhabited by Turks. The intellectuals who adopted Turkic modernization as their mission led the way in this process.

Today, this idea has been reinforced through the Turkic States Organization. With the Organization’s decision in 2024 to adopt a common alphabet, the notion of linguistic unity in the Turkic world has resurfaced, and this development has been regarded as an important step toward cultural integration.

Keywords: Turkic States Organization, Common Alphabet, Turkic Republics, Language, Turkish

Giriş

Dil, bir toplumun düşüncelerinin, kültürünün, tarihinin, değer yargılarının taşıyıcısıdır. Alfabe ise seslerin sembole dönüştürülmüş halidir. Türkler tarih boyunca farklı alfabeler kullanmışlardır. Burada da şunu görmekteyiz ki: Türkler alfabe değişikliği konusunda tarih boyunca katı bir tutum göstermemişlerdir.

Türklerin kullandıkları başlıca alfabeler: Göktürk (Orhun Alfabeti), Uygur Alfabeti, Mani Alfabeti, Soğd Alfabeti, Arap Alfabeti, Kiril ve en son olarak Latin Alfabetini kullanmışlardır. 20. yüzyıl öncesinde Osmanlı toprakları ve Rusya İmparatorluğu’ndaki pek çok Türk topluluğu, farklı varyantları bulunsada ağırlıklı olarak Arap harfli yazı sistemlerini kullanmakta idi. Bu durum Türkler arasında görece bir şekilde olmuş olsa da yazı birliği sağlamaktaydı.

Sovyet iktidarının ilk yıllarında, yetkililer başlangıçta Arap alfabetini değiştirmiş ve bu değiştirilmiş Arap alfabeti, Kazakça, Tacikçe, Özbekçe, Kırgızca ve Türkmenceyi yazmak için standart yazı sistemi hâline gelmiştir. 1925’te bu politika tersine çevrilmiş ve Arap alfabetiyle basılan tüm materyaller yasaklanmıştır. Bunun yerine, 1926’daki Bakü Türkoloji Kongresi’nde bu diller için Latin alfabetinin kullanılması önerilmiştir. Bu öneri kabul edilmiş ve 1927 ile 1930 yılları arasında, İslam’dan ve Fars-Arap kültüründen farklı Latin alfabetine geçirilmiştir.³

³ Dietrich, A. (t.y.). Soviet and Post-Soviet Language Policies in the Central Asian Republics and the Status of Russian. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/DIETRICH-Ay%C5%9Fe-SOVIET->

1918–1920 arasında faaliyet gösteren Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde alfabe meselesi, dil politikalarının merkezine yerleşmiştir. Hükümet, 27 Haziran 1918 tarihli kararla Azerbaycan Türkçesini devlet dili ilan ettikten sonra, 21 Mart 1919’da Latin harflerine dayalı yeni bir yazı sistemine geçişi hazırlamak üzere bir “Alfabe Islah Komisyonu” kurmuştur. Komisyonun hedefi, Arap esaslı geleneksel yazı sistemini çağdaş bir Latin alfabesiyle değiştirmek ve özellikle eğitim alanında okuryazarlığı artırmaktır. Ancak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, 1920’de Bolşevik işgaliyle sona erdiği için bu reformu tam anlamıyla uygulamaya koyamamıştır.⁴

Türkiye’nin 1928 yılında Latin alfabesine geçmesinin ardından, Sovyet yönetimi egemenliği altındaki Türk halkları için önce Latin temelli alfabeler benimsetmiş, 1930’ların sonlarından itibaren ise bu toplulukları aşamalı biçimde Kiril alfabesine geçirmeye yönelik politikalar uygulamıştır. Bu alfabe reformları, Sovyet merkezinin resmî söyleminde modernleşme ve bütünleşme adımı olarak sunulsa da, Türk halkları arasındaki kültürel ve yazı birliğinin zayıflamasına yol açmıştır.⁵ Rusya böl, parçala, yönet mantığıyla Türk devletlerini birbirinden ayırmayı hedeflemiştir. Bu nedenle Rusya’nın hakimiyetinde olan Türk milletleri bu asimilasyon politikasına maruz kalmışlardır. SSCB’nin dağılmasıyla birlikte Sovyet hakimiyetinden ayrılan ülkelerin bazıları tekrar Latin Alfabesine geçiş için adımlar atmışlardır.

Sovyetler Birliği’nin 1991 yılında dağılmasının ardından, bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerinde alfabe reformu gündeme gelmiştir. Azerbaycan’da 1991 sonunda Latin temelli yeni alfabenin kabulüne karar verilmiş, 1992 tarihli yasa ile Latin alfabesi resmen benimsenmiştir.⁶ Türkmenistan’da 1993 yılında Latin alfabesi yeniden yürürlüğe konmuş, Özbekistan’da ise 1993 tarihli yasa ile Latin esaslı Özbek alfabesine geçiş başlatılmış; ancak uygulama uzun süre Kiril ve Latin alfabelerinin paralel kullanımı şeklinde devam etmiş ve günümüzde de pek çok alanda çift alfabe kullanımı görülmektedir.⁷ Buna karşılık Kazakistan ve Kırgızistan’da resmî yazı sistemi hâlen Kiril temelli alfabelere dayanmaktadır. Kazakistan 2017’de Latin alfabesine kademeli geçişi öngören bir reform programı kabul etmiş olsa da bu süreç henüz tamamlanmamıştır;⁸ Kırgızistan’da ise Kiril’den Latin’e geçiş yönündeki tartışmalar somut bir alfabe değişikliğiyle sonuçlanmamıştır.⁹

Türk devletleri, aralarında bir Türk birliği kurabilmek amacıyla ilk olarak 1992 yılında Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi ile bu birliğin temellerini atmıştır.¹⁰ 2006 yılında

AND-POST-SOVIET-LANGUAGE-POLICIES-IN-THE-CENTRAL-ASIAN-REPUBLICS-AND-THE-STATUS-OF-RUSSIAN.pdf (Erişim tarihi: 30.12.2025).

⁴ Gasimova, Z. (2019). Azerbaycan Alfabesinin Tarihî Gelişim Süreci: Arap Alfabesinden Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Azerbaycan Basını (Yeni Yol, Yeni Fikir, Işık Yol Gazeteleri). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 51, 49–78. <https://tdkturkdunyasi.gov.tr/tam-metin-pdf/872/tur> (Erişim tarihi: 02.12.2025).

⁵ Dietrich, A. (t.y.). Soviet and Post-Soviet Language Policies in the Central Asian Republics and the Status of Russian. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/DIETRICH-Ay%C5%9Fe-SOVIET-AND-POST-SOVIET-LANGUAGE-POLICIES-IN-THE-CENTRAL-ASIAN-REPUBLICS-AND-THE-STATUS-OF-RUSSIAN.pdf> (Erişim tarihi: 30.12.2025).

⁶ Law of the Azerbaijan Republic. (1991). About recovery of the Azerbaijani alphabet with Latin graphics (No. 33, 25 December 1991). <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2892> (Erişim tarihi: 30.12.2025).

⁷ Lex.uz. (1993). On the introduction of the Uzbek alphabet based on the Latin script (Uzbekistan Cumhuriyeti yasası, 2 Eylül 1993). <https://lex.uz/en/docs/6808607> (Erişim tarihi: 30.12.2025).

⁸ Government of the Republic of Kazakhstan. (t.y.). Language & alphabet. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-london/press/article/details/8509?lang=en> (Erişim tarihi: 30.12.2025).

⁹ Chotaeva, D. (t.y.). Language Policy and Language Situation in Kyrgyzstan. https://dSPACE.auca.kg/bitstream/123456789/2224/3/Chotaeva_Language%20Policy%20and%20Language%20Situation%20in%20Kyrgyzstan_article.pdf (Erişim tarihi: 30.12.2025).

¹⁰ Altymyshova, Z. ve Omurova J., (2025). Türk Devletleri Teşkilatı’nın tarihsel gelişimi: Teşkilatın dünü, bugünü ve yarını. MUTAD Dergisi, özel sayı. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4540680> (Erişim tarihi: 30.12.2025).

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in önerisi ile 3 Ekim 2009'da Nahçıvan'da imzalanan Nahçıvan antlaşması ile Konsey resmi bir kimliğe dönüşmüştür.¹¹ Türk Devletleri Teşkilatı zaman içerisinde farklı isimlerle varlığını sürdürmüştür, 12 Kasım 2021 yılında ise İstanbul Zirvesi'nde Türk Devletleri Teşkilatı olarak değişmiştir. Bu teşkilat İsmail Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" şiarıyla önce dilde birlik fikri ile 34 harfli ortak alfabeyi 11 Eylül 2024 tarihinde kabul etmiştir.¹²

Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesine Dair Ortak Dil Birliğinin Öneminin Eğitim ve Bilim Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi çerçevesinde eğitim ve bilim alanında belirlenen amaçlar doğrultusunda, üye devletler arasında yükseköğretim alanındaki işbirliğinin güçlendirilmesi öncelikli bir hedef olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda, "*Üye Devletler arasında yüksek öğretim alanında daha iyi işbirliği için müfredat ve kredi sistemini uyumlu hale getirme ve Üye Devletlerde diplomaların ve akademik niteliklerin tanınmasında işbirliği teşvik etme*" amacı görülmektedir.¹³

Ayrıca, eğitim sistemlerinin çağın gereksinimlerini karşılayacak nitelikte olması doğrultusunda "*yenilikçi öğrenme yöntemlerinden, eleştirel düşünceden ve teknolojinin pratik kullanımından faydalanarak Üye Devletlerdeki eğitim sistemlerinin uluslararası standartları uyarınca daha da geliştirilmesinde katkı sağlama*" maddesi stratejik bir hedef olarak öne çıkmaktadır.¹⁴

Belgede kültür ve tarih bilincinin güçlendirilmesine maddesinin altı çizilerek, "*Ortak Türk tarihi, kültürü, dili, edebiyatı ve coğrafyası ile ilgili bilimsel ve analitik araştırmaları yoğunlaştırma ve Üye Devletlerdeki okul müfredatlarında bu konulara ilişkin olarak yer alan seçmeli dersleri destekleme*" kararı yer almaktadır. Yükseköğretimde ortak hareketin geliştirilmesi amacıyla "*Orhun Süreci Değişim Programı aracılığıyla Türk Yükseköğretim Alanı'nı tamamıyla işlevsel hale getirme ve Türk Üniversiteleri Birliği'ni (TÜRKÜNİB) öncü işbirliği mekanizması haline getirme*" hedefi vurgulanmaktadır.

Türk Devletlerinin arasındaki Akademik hareketliliğin artırılmasına yönelik olarak "*Eşleştirme programları dahil olmak üzere ortak politikalar ve araçlar vasıtasıyla öğrencilerin, araştırmacıların ve akademisyenlerin hareketliliğini artırma*" planı yer almaktadır. Genç kuşakların Türk dünyası mirasına ilgisini artırmak üzere "*ortak Türk tarihi, coğrafyası, edebiyatı, değerleri, kültürü ve gelenekleri üzerine yaratıcı ve modern tekniklerle eğitici videolar hazırlama*" önerisi sunulmaktadır.

Bilimsel yayıncılık alanında işbirliğini güçlendirmek için "*Akademisyenler, araştırmacılar ve öğrenciler için ulaşılabilir bilimsel yayın verileri geliştirme ve Üye Devletlerin bilimsel dergileri için ortak bir uluslararası dizin oluşturma*" hedefi ortaya konmuştur. Mesleki eğitim ve girişimcilik konularında "*en iyi uygulamaları paylaşma ve bu*

¹¹ Uzunağaç, E. (2025). Bağımsızlıktan kurumsallaşmaya: Türk Devletleri Teşkilatı'nın kuruluş süreci. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 12(Türk Devletleri Teşkilatı), 268–285. <https://doi.org/10.16985/mtad.1603583> (Erişim tarihi: 30.12.2025).

¹² Abuova, N. (2024, 23 September). Turkic states revive Latin-based alphabet to preserve linguistic heritage. The Astana Times. <https://astanatimes.com/2024/09/turkic-states-revive-latin-based-alphabet-to-preserve-linguistic-heritage/> (Erişim tarihi: 30.12.2025).

¹³ Organization of Turkic States. (2021). Turkic World Vision – 2040. Bishkek: Organization of Turkic States. <https://turkicstates.org/u/d/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf> (Erişim tarihi: 02.12.2025).

¹⁴ Yıldız, F. (2023). The political vision of the Organization of Turkic States: An analysis of the Turkic World Vision – 2040. Eurasian Research Journal, 5(2), 63–74. <https://erj.eurasian-research.org/yonetim/icerik/makaleler/240-published.pdf> (Erişim tarihi: 02.12.2025).

doğrultuda bilgi ve becerilerin artırılmasına yönelik ortak projelerin gerçekleştirilmesine yönelik fırsatları araştırma” maddesi dikkat çekmektedir.

Yenilikçilik ekosisteminin inşası kapsamında “Ortak temel, pratik, yenilikçi ve başlangıç projelerinin hayata geçirilmesini destekleme, Ortak yenilikçi ekosistem geliştirme” yaklaşımı benimsenmiştir. Teknoloji geliştirme ve transferi açısından ise “Üye Devletler arasında teknoloji transferini destekleme ve bilimsel sonuçların ticarileştirilmesini teşvik etme” ile “Uluslararası belgelere uygun olarak etkin fikri mülkiyetin korumasını ortaklaşa teşvik etme” hedefleri kabul edilmiştir. Ayrıca bilgi birikiminin kurumsallaştırılması amacıyla “Ortak çevrimiçi açık erişimli bir Türk Dünyası ansiklopedisi oluşturma” ve düşünce kuruluşları arasında işbirliğinin güçlendirilmesi için “Düşünce kuruluşları arasında işbirliğini hızlandırma ve ‘Türk Dünyası Düşünce Kuruluşları Ağı’ kurma” kararları da belgeye eklenmiştir.

2040 Vizyonu çerçevesinde, ortak alfabe birliğinin ötesine geçerek kapsamlı bir ortak dil birliğinin oluşturulmasının artık stratejik bir gereklilik hâline geldiği görülmektedir. Ortak alfabe konusunun süratle çözüme kavuşturulması ve üye devletler arasında etkili bir iletişim zemini oluşturacak dil birliğinin sağlanması, Türk dünyasının entegrasyon süreci açısından kritik öneme sahiptir.

“Türk dünyasında ortak bir dil geliştirme girişimi, ortak tarih, kültür ve kimlik bağları üzerine inşa edilen geniş kapsamlı bir projedir. Bu girişim, TDT çerçevesinde özellikle Türkiye’nin liderliğinde şekillenmekte ve bölgesel iş birliğini derinleştirme hedefini taşımaktadır. Ancak, bu tür bir proje hem bölgesel hem de uluslararası jeopolitik dengeler açısından çok dikkatli değerlendirilmelidir. Rusya ve Çin gibi küresel aktörlerin yanı sıra Batı’nın bu gelişmelere olan yaklaşımı, girişimin gelecekteki seyrini belirlemede ve Türkiye’nin uluslararası ilişkileri özelinde kritik önem arz etmektedir.”¹⁵

“Yumuşak güç açısından ortak dil girişimi, Türk dünyasının uluslararası imajını güçlendirecektir. Türkiye’nin, Yunus Emre Enstitüsü ve TİKA gibi kurumlar aracılığıyla bu girişimi desteklemesi ile Türk kültürünün küresel tanıtımında etkili bir strateji haline getirmesi gerekmektedir. Bu durum, Türk dünyasının küresel arenada kültürel bir aktör olarak konumlanmasını sağlayacaktır. Ayrıca, bu tür bir girişim, Türk dünyasını kültürel bir marka haline getirerek uluslararası tanınırlığı artırabilecektir.”¹⁶

Vizyon belgesinin hedeflenen sonuçlarının görünür hâle gelmesine yaklaşık on beş yıl kalmış olması, dil birliği yönündeki çalışmaların gecikmeksizin hızlandırılmasını gerekli kılmaktadır. Bu süre zarfında, ortak iletişim kapasitesini artırmaya yönelik dil politikalarının somut adımlarla desteklenmesi ve uygulamaya aktarılması elzemdir.

Tarihten Günümüze Alfabe Çalışmaları

Türk dünyasında ortak alfabe fikrinin temelleri 19. yüzyılda Azerbaycanlı düşünür Mirza Fethali Ahundov tarafından atılmıştır. Ahundov, “Arap alfabesinin Türk dilinin ses yapısına uygun olmadığını” dile getirerek Latin alfabesine geçişi savunmuş ve bu değişimi yalnızca bir yazı reformu olarak görmemiş, “medeniyet ve ilerleme projesi” olarak değerlendirmiştir. Ona göre Arap harfleri Türk dili yapı özelliklerine uymamakta bu yüzden de Doğu toplumlarının eğitimsel ve kültürel gelişimini sekteye uğratmaktaydı.¹⁷

¹⁵ Aydındağ Didem, Varoğlu Bekir (2024). Ortak Türk Alfabesi: Türk Dünyasında Dilsel Birlik Arayışı ve Uluslararası Yansımaları, s3

¹⁶ Aydındağ Didem, Varoğlu Bekir (2024). Ortak Türk Alfabesi: Türk Dünyasında Dilsel Birlik Arayışı ve Uluslararası Yansımaları, s5.

¹⁷ Adıgüzel, S. Mirza Fethali Ahundov’un Doğunun aydınlatması ve ilerlemesi yolundaki düşünceleri. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bildirileri içinde. Erişim adresi: <https://www.ayk.gov.tr/wp->

Ahundov, 1850’li yıllardan itibaren yeni bir alfabe üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır ve bu tezini kanıtlamak amacıyla 1863 yılında İstanbul’a giderek dönemin Osmanlı devlet adamlarıyla temaslarda bulunmuştur. Bu süreçte Osmanlı aydın çevrelerinde “*alfabe ıslahı ve yenilenmesi*” tartışmalarının yoğunlaşması, Türk dünyasında yazı birliği düşüncesinin erken dönemde oluşmasının zeminini oluşturmuştur.¹⁸

Mirza Fethali Ahundov’a göre demiryolu ve telgraf gibi ulaşım ve haberleşme araçlarının kurulması elbette zorunludur; ancak bunlardan bile daha hayati olan, geleneksel alfabenin değiştirilmesidir. Ona göre toplumsal ilerlemenin temeli bilgidir ve bilginin yayılması, kullanılan yazının öğrenilmesinin ne derece kolay olduğuna bağlıdır. Mevcut yazının güç ve karmaşık yapısı yüzünden toplum, bilimden ve eğitim olanaklarından gerektiği gibi yararlanamamakta, bu yüzden okuryazar ve düşünce üreten insanların sayısı sınırlı kalmaktadır. Ahundov, okumuşların sayısının arttığı ülkelerde düşünen ve üreten aydınların da çoğalacağını, bunun da hayatın bütün alanlarında halkın günbegün ilerlemesine imkân sağlayacağını savunur.¹⁹

Ahundov bu tespitleriyle, Türk halklarının gelişimine yönelik sorunların çözümlenmesi için ilk girişimlerde bulunmuştur. Onun ortaya koyduğu bu fikirler, 20. yüzyıldaki Latin alfabesine geçiş süreçlerinde basamak olmuştur ve günümüz Türk Devletleri arasında yürütülen ortak alfabe çalışmalarında önemli bir ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.

Bu bağlamda Ahundov’un çabaları, yalnızca bir alfabe reformu girişimi değil, aynı zamanda Türk dünyasının ortak geleceğini inşa etme vizyonunun ilk adımı olarak tarihsel bir anlam taşımaktadır.

19. yüzyıla gelindiğinde Latin alfabesine geçişte ise 1883 yılında İsmail Gaspıralı’nın Tercüman gazetesi ile “*Dilde, fikirde, işte birlik*” şiarıyla Türk birliği fikrinin temelleri atılmıştır. O dönemin Türk dünyasının modernleşmesine katkı sağlayan aydınları önce Çarlık Rusya, devamında ise SSCB’nin baskısına maruz kalmıştır, 19.yüzyılın sonlarından Sovyetler Birliğinin dağılmasına kadar Türk birliği şiarıyla Rusya’nın parçalayıcı planlarıyla mücadele etmeye çalışmışlardır. Türk dil birliği ile ilgili kurultaylar düzenlenmiş Türk Cumhuriyetleri’nden gelen bilim insanlarıyla istişareler yapılmıştır.

19. Yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğunda ve Rusya’daki Türk aydınları arasında alfabe reformu konuşulmaya başlanmıştır. İsmail Gaspıralı Arap alfabesinin Türkçeye uygun olmadığını ve sadeleştirmesinin gerekli olduğunu savunmuştur. Fakat o dönemde bu konu tartışmalarla sınırlı kalmıştır. Çünkü bu dönemin siyasi koşulları böyle bir değişikliğe fırsat vermemiştir.

Türk dünyasında ortak alfabe arayışları, 20. yüzyılın başlarından itibaren çeşitli kurultaylar ve reform girişimleriyle kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Bu sürecin dönüm noktalarından biri, Sovyet coğrafyasındaki Türk halklarının dil ve yazı meselelerini ele almak üzere 1926 yılında Bakü’de toplanan I. Türkoloji Kurultayıdır. Kurultayda, Arap harfli geleneksel yazı sistemleri yerine bütün Türk lehçeleri için ortak esaslara dayalı Latin kökenli bir alfabenin benimsenmesi yönünde bilimsel ve yöntemsel ilkelere dayalı kararlar alınmış;

content/uploads/2015/01/ADIGÜZEL-Sedat-MİRZA-FETHALİ-AHUNDOV’UN-DOĞUNUN-AYDINLAMASI-VE-İLERLEMESİ-YOLUNDAKİ-DÜŞÜNCELERİ.pdf (Erişim tarihi: 30.12.2025).

¹⁸ Adıgüzel, S. Mirza Fethali Ahundov’un Doğunun aydınlanması ve ilerlemesi yolundaki düşünceleri. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bildirileri içinde. Erişim adresi: <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ADIGÜZEL-Sedat-MİRZA-FETHALİ-AHUNDOV’UN-DOĞUNUN-AYDINLAMASI-VE-İLERLEMESİ-YOLUNDAKİ-DÜŞÜNCELERİ.pdf> (Erişim tarihi: 30.12.2025).

¹⁹ Ergün, A. (2010). Azerbaycan’da bir ulusal kimlik meselesi olarak alfabe: Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş. Bilig, 55, 89–118. <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2657-published.pdf> (Erişim tarihi: 02.12.2025).

böylece ortak yazı sistemi fikri ilk kez uluslararası bir platformda sistematik biçimde tartışılmıştır.²⁰ Tarihe “*I. Latin Alfabeti Kurultayı*” olarak geçen bu toplantı, Latin temelli alfabenin Türk halkları arasında ortak bir yazı sistemi olarak benimsenmesi yönünde önemli kararların alındığı bir toplantı niteliği taşımaktadır.

*“1926’da Bakü’de toplanan I. Türkoloji Kongresinde ise SSCB’da konuşulan bütün Türk dillerinin Latin alfabesi ile yazılması kararı alınır. Karar, kısa bir süre sonra uygulamaya konularak Sovyetlerdeki Türk dillerinin yazımında Latin alfabesi kullanılmaya başlanır. Ancak Türk dilli toplulukların ana dillerini yazarken hangi alfabeyi kullanacağı konusundaki özgürlükleri on yıl kadar sürdükten sonra Latin harfleri yerini Kiril alfabesine bırakır.”*²¹

Türkiye’de **1 Kasım 1928’de kabul edilen Latin Esaslı Türk Harfleri Kanunu**, alfabe reformunun devlet eliyle gerçekleştirilmesi yönüyle resmi bir nitelik taşımakta olup en kapsamlı örneklerinden biri olarak diğer Türk topluluklarına da ilham kaynağı olmuştur... Bu reform, Türk dünyasında modernleşmeyi, okuryazarlığın hızlanmasını sağlamış olup ve dilde sadeleşme hareketlerinin de temel özelliklerini taşımaktadır.

1930’lu yıllar boyunca Sovyet coğrafyasındaki Türk halkları arasında Latin esaslı Yeni Türk Alfabeti’nin yaygınlaştırılması, merkezî kurumların yanı sıra birlik ve cumhuriyet düzeyindeki kurultaylar, alfabe komisyonları ve öğretmen toplantıları aracılığıyla sistemli bir kampanya olarak yürütülmüştür. Özbekistan, Kazakistan ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde 1920’lerin sonu ile 1930’ların ilk yarısında Latin harfli alfabenin teknik ayrıntılarını belirleyen bir dizi toplantı yapılmış; ders kitapları, süreli yayınlar ve okuryazarlık seferberlikleri bu yeni yazının toplum geneline benimsetilmesinde temel araçlar olmuştur. Ancak 1939–1940 yıllarında Stalin yönetiminin siyasal tercihleri doğrultusunda Latinleştirme politikası ani biçimde tersine çevrilmiş, Azerbaycan’dan Orta Asya’ya kadar tüm Sovyet Türk halkları zorunlu olarak Kiril temelli alfabelere geçirilmiştir. Böylece 1920’lerin ortalarından beri süren Latinleşme süreci kesintiye uğramış, yazı birliği hedefinin yerine her cumhuriyet için farklı Kiril alfabelerinin benimsendiği parçalı bir yapı ortaya çıkmıştır.²²

*“Latin alfabesini 1928’den sonra kesintisiz kullanan tek ülke Türkiye’dir. 1940 yılından itibaren SSCB’de Ermenice ve Gürcüce dışındaki dillerin yazımı için Kiril alfabesi kullanılmaya başlanır. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Kiril harflerini değiştirmek konusu gündeme gelir. Bu yüzden, 20. yüzyıla alfabe tartışmaları ile giren Türk dünyası, yüzyılı alfabe tartışmaları ile bitirir.”*²³

*“Bazı cumhuriyetlerdeki Rus nüfusun yoğunluğu da alfabe reformlarını yavaşlatan bir başka etkidir. Özellikle Kazakistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde, Rusça ikinci resmî dil olup toplumsal hayatta yaygın kullanılmaktadır. Bu durum, Kiril alfabesinin terk edilmesini siyasi ve toplumsal olarak daha hassas hale getirmektedir.”*²⁴

1991–1993 döneminde, Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan bağımsızlıklarının akabinde Latin alfabesine geçme kararı

²⁰ Kara A. (2008). Kazakistan’ın Latin Alfabetine Geçiş Süreci ve Türk Dünyasında Alfabe birliği <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/01/10.37879-9789751749994.2022.7.pdf> (Erişim tarihi: 30.12.2025).

²¹ Demir Nurettin (2025). Ortak Türk Alfabeti, Fırsatlar, Sorunlar ve Öneriler, Yayın No:15, Ankara, s16

²² Demirci, Ü. Ö. (2011). Türk dünyasında Latin alfabesine geçiş süreci (geçmişten günümüze). Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları, 1(1), 75–104. Tam metin PDF: https://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/umit_ozgur_demirci_turk_dunyasi_1_atin_alfabeti.pdf (Erişim tarihi: 30.12.2025).

²³ Demir Nurettin (2025). Ortak Türk Alfabeti, Fırsatlar, Sorunlar ve Öneriler, Yayın No:15, Ankara, s16

²⁴ Demir Nurettin (2025). Ortak Türk Alfabeti, Fırsatlar, Sorunlar ve Öneriler, Yayın No:15, Ankara, s19

almışlardır. Bu dönem, Türk dünyasında alfabe birliği arayışlarının yeniden gündeme geldiği bir kırılma noktası olarak değerlendirilmiştir.

1993 Bakü Türk Dili Kurultayı, Türk dili konuşan ülkelerin temsilcilerini bir araya getirerek ortak alfabe ve dil politikaları açısından önemli bir tartışma zemini yaratmıştır.

2017–2021 yılları, ortak Türk alfabesi konusundaki çalışmaların yeniden hız kazandığı, bu konuda tekrar kafa yorulduğu bir dönem olmuştur. 2017’de başlayan yeni dönem kurultayları ve tartışmaları, 2021’de Türk Devletleri Teşkilatı’nın 2040 Vizyon Belgesi’nde “*ortak Türk alfabesi*” hedefinin açık biçimde ilan edilmesiyle resmi bir niteliğe dönüşmüştür. Aynı yıl itibarıyla Türk Akademisi koordinasyonunda düzenli çalıştaylar yürütülmeye başlanmıştır.

Sürecin en somut adımlarından biri ise 9–11 Eylül 2024 tarihlerinde Bakü’de kabul edilen, 34 harften oluşan Ortak Türk Alfabesidir. Bu yeni alfabe, Türk dünyasının kültürel bütünleşmesi, iletişim birliği ve stratejik işbirliğinin güçlendirilmesi açısından tarihi bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir.

Türk Dil Kurumu ve Uluslararası Türk Akademisi iş birliğinde, Türk Devletleri Teşkilatının sorumluluğunda düzenlenen “Türk Dünyası Ortak Alfabe Komisyonu Üçüncü Toplantısı” 9-11 Eylül 2024 tarihlerinde Bakü’de yapılmıştır. Bu toplantı iki oturumda gerçekleşmiştir.

İlk oturumda, daha önce üzerinde uzlaşıya varılan taslak alfabe, harfler tek tek değerlendirilip oylamaya sunulurken sistematik bir yöntemle ele alınmıştır. Bu kapsamda temel harfler hızlı biçimde kabul edilirken, özellikle “Əə (Ää)”, “Iı”, “Xx”, “Qq”, “Ññ” ve “Üü” harfleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Azerbaycan Türkçesinde yüzyıla yakın bir süredir kullanılan “Əə” harfinin yazı geleneğinde önemli bir yere sahip olması nedeniyle bu harfin korunması gerektiği konusunda ortak bir uzlaşıya varılmış ve bu harf oy birliğiyle kabul edilmiştir. Benzer şekilde Türkiye Türkçesindeki “I” harfinin farklı alfabelerde yer almamasına rağmen Türk dillerinin fonetik yapısındaki karşılığı dikkate alınarak alfabede bulunması gerektiği değerlendirilmiş ve oy birliğiyle kabul edilmiştir. “Xx”, “Qq” ve “Ññ” harfleri de Türk dillerindeki fonetik karşılıkları, kullanım yaygınlıkları ve “bir ses, bir harf” ilkesi çerçevesinde tartışıldıktan sonra onaylanmıştır.

İlk gün sonunda tüm harfler arasından yalnızca “Üü” harfi üzerinde bir uzlaşıya varılamamış ; Kazak heyeti bu harfin Kazak Türkçesinde ayrı bir ses değeri taşıdığını ifade etmesi nedeniyle İkinci gün oturumunda bu harf yeniden ele alınmış ve yapılan müzakereler sonunda “Üü” da oylanarak kabul edilmiştir.²⁵

Sonuç olarak; toplam 34 harften oluşan “Ortak Türk Alfabesi”, Türk Devletleri Teşkilatı tarafından görevlendirilen Ortak Alfabe Komisyonu tarafından oy birliğiyle kabul edilmiştir. Bilimsel değerlendirmeleri kapsayan Sonuç Bildirgesi de ilgili devlet makamlarına sunulmak üzere onaylanmıştır. Bu karar, Türk dünyasında ortak bir yazı sistemi oluşturulmasına yönelik sürecin önemli bir aşamasının başarıyla tamamlandığını göstermektedir.

²⁵ <https://tdk.gov.tr/icerik/basindan/turk-dunyasi-ortak-turk-alfabesinde-uzlasti/> (Erişim Tarihi:15.10.2025)

“Başkanımız Prof. Dr. Osman MERT konuşmasında, “Kardeşlerim! Bizi bu masa etrafında toplayan şey, ortak dilimiz, ortak kültürümüz, ortak geçmişimiz ve ortak kimliğimizdir. Alfabe basit anlamıyla bir işaret sistemidir ama kültürel birliğin olmazsa olmaz birinci şartı yazıda birliktir. Bunu sağlayamazsak herhangi bir alanda birlik sağlamamız mümkün değildir. Bu masa etrafında konuşurken, kararlar alınırken bu cümleyi unutmamamız gerektiği kanaatindeyim. Atalarımız geçmişte bunu sağladılar... Eğer Manas bizimse; Oğuz Kağan, Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk, Dede Korkut bizim atalarımızsa, biz onların torunlarıysak geçmişte atalarımızın yaptığını bu yüzyılda bizler yapmak mecburiyetindeyiz. Bizim hem atalarımıza hem de halklarımıza ve torunlarımıza borcumuz var. Bunun

Sıra	Ortak Türk Alfabeti	Türkiye Türkçesinde Var mı?	Sesin Açıklaması	Yaygın Kullanıldığı Alfabeler (Örnekler)
1	A a	✓□	Açık, kalın "a" sesi	Tüm Türk dilleri
2	B b	✓□	Kapalı "b" sesi	Tüm Türk dilleri
3	C c	✓□	"Cep"teki gibi, "j" sesi	Türkiye, Azerbaycan, Türkmen
4	Ç ç	✓□	"Çorba"daki gibi, "ch" sesi	Tüm Türk dilleri
5	D d	✓□	Kapalı "d" sesi	Tüm Türk dilleri
6	E e	✓□	Orta açıklıkta "e" sesi	Tüm Türk dilleri
7	Ä ä	✗	Açık "e"; "a" ile "e" arası	Kazak, Kırgız, Tatar, Türkmen
8	F f	✓□	"Fare"deki gibi, "f" sesi	Tüm Türk dilleri
9	G g	✓□	Sert "g"; "Gel"deki gibi	Tüm Türk dilleri
10	Ğ ğ	✓□	Yumuşak "g"; boğazdan gelen ses	Türkiye, Azerbaycan
11	H h	✓□	"Halı"daki gibi, "h" sesi	Tüm Türk dilleri
12	I ı	✓□	Kalın, kapalı "ı" sesi	Türkiye, Azerbaycan, Türkmen
13	İ i	✓□	İnce, kapalı "i" sesi	Tüm Türk dilleri
14	J j	✓□	"Jale"deki gibi, "j" sesi	Türkiye, Azerbaycan, Türkmen
15	K k	✓□	İnce "k"; "Kek"teki gibi	Tüm Türk dilleri
16	L l	✓□	İnce "l"; "Lale"deki gibi	Tüm Türk dilleri
17	M m	✓□	"Masa"daki gibi, "m" sesi	Tüm Türk dilleri
18	N n	✓□	"Nane"deki gibi, "n" sesi	Tüm Türk dilleri
19	Ñ ñ	✗	Genizsil "n"; "sing"deki "ng"	Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar
20	O o	✓□	Yuvarlak, orta "o" sesi	Tüm Türk dilleri
21	Ö ö	✓□	"Özgür"deki gibi, "ö" sesi	Tüm Türk dilleri
22	P p	✓□	"Pencere"deki gibi, "p" sesi	Tüm Türk dilleri
23	Q q	✗	Kalın "k"; boğazdan, gırtlaksı	Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar
24	R r	✓□	"Rüzgar"daki gibi, "r" sesi	Tüm Türk dilleri
25	S s	✓□	"Sel"deki gibi, "s" sesi	Tüm Türk dilleri
26	Ş ş	✓□	"Şeker"deki gibi, "sh" sesi	Tüm Türk dilleri
27	T t	✓□	"Taş"taki gibi, "t" sesi	Tüm Türk dilleri
28	U u	✓□	Kalın, yuvarlak "u" sesi	Tüm Türk dilleri
29	Ü ü	✓□	İnce, yuvarlak "ü" sesi	Tüm Türk dilleri
30	V v	✓□	"Var"daki gibi, "v" sesi	Tüm Türk dilleri
31	W w	✗	Çift dudak "v"si; "water"	Türkmen, Özbek, Kazak (altyazı)
32	X x	✗	Hırıltılı "h"; "Bach"taki "ch"	Azerbaycan, Özbek, Tatar, Türkmen
33	Y y	✓□	"Yay"daki gibi, "y" sesi	Tüm Türk dilleri
34	Z z	✓□	"Zil"deki gibi, "z" sesi	Tüm Türk dilleri

sorumluluğuyla hareket etmeliyiz. Bunu unutmayalım! Başaracağız!” sözleriyle konuşmalarını tamamladı.”²⁶

Ortak Türk alfabesinin kabulü Abdundov’dan günümüze kadar gelen süreçte ve Türk alfabesi için verilen çabaların olumlu sonucunu aldığı görülmektedir. Bu sonuç Türk dünyası birliği açısından önemli bir basamaktır, “Türk dünyasının “dilde, fikirde, işte birliği”nin sağlanması düşüncesini dile getiren ünlü Türk fikir adamı Gaspıralı İsmail Bey’in büyük ülküsünün gerçekleştirilmesi için gerekli olan siyasî, kültürel ve teknolojik şartlar bugün en üst düzeydedir. Bugün Türk dünyasının dilde birliğinin temel anahtarı alfabedir. Alfabede

²⁶ <https://tdk.gov.tr/icerik/basindan/turk-dunyasi-ortak-turk-alfabesinde-uzlasti/> (Erişim Tarihi:15.10.2025)

birlik sağlanamazsa ortak konuşma (iletişim) dili ortaya çıkamaz. Yapılacak bu çalışmalarla ortak iletişim dilinin oluşturulması alfabe birliğinin ve söz varlığının etkisi ile sağlanacaktır.”²⁷

Sovyetlerin böl, parçala, yönet mantığıyla ilerlediği Türk devletlerini birbirinden ayırmaya dilin gücünün farkında olarak Türk devletlerinin iletişim ağını koparmaya uğraşmışlardır. “*Sosyalleşmeyi mümkün kılan gündelik hayatın ortak nesnelleşmeleri, yine dilsel göstergelerle sürdürülmektedir. Çünkü gündelik hayat, müşterek bir dile sahip ve bu dille sürdürülen bir hayattır. Dilin öğrenilmesiyle gündelik hayat öğrenilmektedir.*”²⁸ “*Bu bağlamda sosyalizasyonun ilk anlarından itibaren ötekilerle kurulan etkileşim ağı içerisinde nesneler ve kişilerarası ilişkiler isimlendirilmektedir.*”²⁹ Türk devletleri olarak bu bağ güçlendirilmeli kaybedilen dil birliğinin tekrar daha güçlü bir şekilde oluşturulması sağlanmalıdır. Ortak Türk alfabesi bu bağın güçlendirilmesinde güzel bir basamaktır, fakat Türk dil birliğinin sağlanması için ortak bir terminolojiye ihtiyaç duyulmaktadır.

Sonuç

Ortak Alfabe Birliği Türk Devletleri Teşkilatı iş birliği için güzel bir adımdır. Fakat daha da ötesinde ortak bir dil atlası oluşturulması kültürel kimliğimiz için gerekli bir diğer adımdır.

Ortak dil birliği ekonomiden bilime, siyasetten kültüre birçok alanda uzlaşmayı sağlayacaktır. Son yıllarda Türk devletlerindeki üniversiteler birbirleri ile anlaşmalar yapıp Orhun programı gibi değişim programlarıyla öğrencilerin soydaş ülkelerde bir ya da birkaç dönem eğitim alması sağlanmaktadır.

Ortak Türk alfabesine geçişin aslında Türk devletleri ile ilişkileri etkilediği gibi batılı devletlerle de iletişim rahatlığı sağlamaktadır.

Küresel iletişimin güçlü olduğu bir dünyada Türk devletleri olarak çağa ayak uydurmanın yanı sıra çağın belirleyicisi olmak gereklidir.

Bu çalışmada, Türklerin kadim kültürü, zengin doğal kaynakları, elverişli jeopolitik durumu etkili bir biçimde kullanabilmesi için ortak bir dil birliğine ihtiyaç vardır. Türk Devlet Teşkilatlarının yaklaşık 150 sene önceki "Dilde, fikirde, işte birlik " şiarıyla çıktıkları bu yolda dil birliği, fikir birliği, ekonomik iş birliği temel öncelikleri olmalıdır.

Türkistan coğrafyasında Rusya ve Çin'in müdahaleleri başta olmak üzere Amerika ve Batılı ülkelerin de bu coğrafyadan çıkar elde etmeye çalıştıkları bir gerçektir. Bu nedenle Türk devletleri olarak ortak bir hedefimiz kendi birliğimizi kurmaktır.

Geleceği birlikte yazmak hedefi, atalarımızdan bize miras olan somut kültürel mirası koruyup gelecek çağlara taşıma noktasında önemli bir adımdır.

²⁷ Ali Oğlu İbrahimov Elçin (2016). Türk Dünyasında Ortak Konuşma Dili Oluşturulmasında Alfabe Ve İmla Sorunları, Gazi Türkay, S220

²⁸ Berger Peter, Luckmann Thomas (2023). Gerçekliğin Sosyal İnşası, S55, 90.

²⁹ Hewitt John, Shulman David (2019), Benlik ve Toplum, s112.

Kaynakça

- Demir Nurettin (2025). Ortak Türk Alfabesi, Fırsatlar, Sorunlar ve Öneriler, Yayın No:15, Ankara
- Aydındağ Didem, VAROĞLU Bekir (2024). Ortak Türk Alfabesi: Türk Dünyasında Dilsel Birlik Arayışı Ve Uluslararası Yansımaları
- Ali Oğlu İbrahimov Elçin (2016). Türk Dünyasında Ortak Konuşma Dili Oluşturulmasında Alfabe ve İmla Sorunları, Gazi Türkay, Sayı:18
- Berger Peter, Luckmann Thomas (2023). Gerçekliğin Sosyal İnşası
- Hewitt John, Shulman David (2019), Benlik ve Toplum
- <https://tdk.gov.tr/icerik/basindan/turk-dunyasi-ortak-turk-alfabesinde-uzlasti/> Erişim tarihi:15.10.2025
- Dietrich, A. (t.y.). Soviet and Post-Soviet Language Policies in the Central Asian Republics and the Status of Russian. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/DIETRICH-Ay%C5%9Fe-SOVIET-AND-POST-SOVIET-LANGUAGE-POLICIES-IN-THE-CENTRAL-ASIAN-REPUBLICS-AND-THE-STATUS-OF-RUSSIAN.pdf> (Erişim tarihi: 30.12.2025).
- Law of the Azerbaijan Republic. (1991). About recovery of the Azerbaijani alphabet with Latin graphics (No. 33, 25 December 1991). <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2892> (Erişim tarihi: 30.12.2025).
- Lex.uz. (1993). On the introduction of the Uzbek alphabet based on the Latin script (Uzbekistan Cumhuriyeti yasası, 2 Eylül 1993). <https://lex.uz/en/docs/6808607> (Erişim tarihi: 30.12.2025).
- Government of the Republic of Kazakhstan. (t.y.). Language & alphabet. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-london/press/article/details/8509?lang=en>(Erişim tarihi: 30.12.2025).
- Chotaeva, D. (t.y.). Language Policy and Language Situation in Kyrgyzstan. https://dspace.auca.kg/bitstream/123456789/2224/3/Chotaeva_Language%20Policy%20and%20Language%20Situation%20in%20Kyrgyzstan_article.pdf (Erişim tarihi: 30.12.2025).
- Altymyshova, Z. ve Omurova J., (2025). Türk Devletleri Teşkilatı'nın tarihsel gelişimi: Teşkilatın dün, bugün ve yarın. MUTAD Dergisi, özel sayı. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4540680> (Erişim tarihi: 30.12.2025).
- Uzunağaç, E. (2025). Bağımsızlıktan kurumsallaşmaya: Türk Devletleri Teşkilatı'nın kuruluş süreci. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 12(Türk Devletleri Teşkilatı), 268–285. <https://doi.org/10.16985/mtad.1603583> (Erişim tarihi: 30.12.2025).
- Abuova, N. (2024, 23 September). Turkic states revive Latin-based alphabet to preserve linguistic heritage. The Astana Times. <https://astanatimes.com/2024/09/turkic-states-revive-latin-based-alphabet-to-preserve-linguistic-heritage/> (Erişim tarihi: 30.12.2025).
- Adıgüzel, S. Mirza Fethali Ahundov'un Doğunun aydınlanması ve ilerlemesi yolundaki düşünceleri. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bildirileri içinde. Erişim adresi: <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ADIGÜZEL-Sedat-MİRZA-FETHALİ-AHUNDOV'UN-DOĞUNUN-AYDINLAMASI-VE-İLERLEMESİ-YOLUNDAKİ-DÜŞÜNCELERİ.pdf> (Erişim tarihi: 30.12.2025).

- Nerimanoğlu, K. V., & Öner, M. (2008). 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları (26 Şubat–6 Mart 1926). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kara A. (2008). Kazakistan'ın Latin Alfabesine Geçiş Süreci ve Türk Dünyasında Alfabe birliği <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/01/10.37879-9789751749994.2022.7.pdf> (Erişim tarihi: 30.12.2025).
- Demirci, Ü. Ö. (2011). Türk dünyasında Latin alfabesine geçiş süreci (geçmişten günümüze). Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları, 1(1), 75–104. Tam metin PDF: https://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/umit_ozgur_demirci_turk_dunyasi_latin_alfabesi.pdf (Erişim tarihi: 30.12.2025).
- Yaldız, F. (2023). The political vision of the Organization of Turkic States: An analysis of the Turkic World Vision – 2040. Eurasian Research Journal, 5(2), 63–74. <https://erj.eurasian-research.org/yonetim/icerik/makaleler/240-published.pdf> (Erişim tarihi: 02.12.2025).
- Ergün, A. (2010). Azerbaycan'da bir ulusal kimlik meselesi olarak alfabe: Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş. Bilig, 55, 89–118. <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2657-published.pdf> (Erişim tarihi: 02.12.2025).
- Gasımova, Z. (2019). Azerbaycan Alfabesinin Tarihî Gelişim Süreci: Arap Alfabesinden Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Azerbaycan Basını (Yeni Yol, Yeni Fikir, Işık Yol Gazeteleri). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 51, 49–78. <https://tdkturkdunyasi.gov.tr/tam-metin-pdf/872/tur> (Erişim tarihi: 02.12.2025).
- Organization of Turkic States. (2021). Turkic World Vision – 2040. Bishkek: Organization of Turkic States. <https://turkicstates.org/u/d/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf> (Erişim tarihi: 02.12.2025).

THE EUROPEAN UNION’S NORMATIVE POWER: COMPETITION COOPERATION AND INTEGRATION IN EURASIA

Avrupa Birliği’nin Normatif Gücü: Avrasya’da Rekabet İş Birliği ve Entegrasyon

Onur GÜREL¹

Abstract

This study critically evaluates the European Union’s (EU) claim of being a “normative power” in the context of the intensifying dynamics of competition, cooperation, and regional integration in the Eastern Mediterranean and Eurasia. The aim of this study is to compare Ian Manners’ Normative Power Europe (NPE) approach with the Neoclassical Realist perspective, while examining the limits of the EU’s normative influence in its immediate neighborhood through the lens of Normative Contestation Research (NCR). The analysis was evaluated based on the policy statements of the EU and the strategic actions of regional actors. This study employs a qualitative comparative methodology, examining the Eastern Mediterranean and Eurasia as two distinct case areas. Findings indicate that developments such as the EastMed Pipeline, Israel-Greece-Egypt energy cooperation, and France’s military presence have led the EU to pursue interest-driven, rather than value-based, policies in the Eastern Mediterranean. In Eurasia, China’s Belt and Road Initiative and Russia-led integration models reveal pragmatic approaches that challenge the EU’s normative leadership. Overall, the analysis demonstrates that the EU’s normative discourse remains largely symbolic, often overshadowed by power politics and geostrategic calculations. The study aims to make theoretical and empirical contributions to the literature by examining the transformation of normative power within a multipolar context.

Keywords: Normative Power, European Union, Eastern Mediterranean, Eurasia, Integration

Özet

Bu çalışma, Avrupa Birliği’nin (AB) “normatif güç” olma iddiasını, Doğu Akdeniz ve Avrasya’daki rekabet, iş birliği ve bölgesel entegrasyon dinamiklerinin yoğunlaştığı bir bağlamda eleştirel biçimde değerlendirmektedir. Çalışmanın amacı, Ian Manners’ın Normative Power Europe (NPE) yaklaşımını neoklasik realizm perspektifiyle karşılaştırmak ve AB’nin yakın çevresindeki normatif etkinliğinin sınırlarına Normative Contestation Research (NCR) yaklaşımıyla odaklanmaktır. Analiz, AB’nin politika beyanları ve bölgesel aktörlerin stratejik eylemleri temel alınarak değerlendirilmiştir. Çalışma, Doğu Akdeniz ve Avrasya’yı iki ayrı vaka alanı olarak ele alan nitel karşılaştırmalı bir metodolojiye dayanmaktadır. Bulgular, EastMed Boru Hattı, İsrail-Yunanistan-Mısır enerji iş birliği ve Fransa’nın askeri varlığı gibi gelişmelerin AB’yi Doğu Akdeniz’de değer temelli değil, çıkar odaklı politikalar izlemeye yönelttiğini göstermektedir. Avrasya’da ise Çin’in Kuşak-Yol Girişimi ve Rusya öncülüğündeki entegrasyon modelleri, AB’nin normatif liderliğini zorlayan pragmatik yaklaşımları ortaya koymaktadır. Genel olarak analiz, AB’nin normatif söyleminin büyük ölçüde sembolik olduğunu ve çoğu zaman güç siyaseti ile jeostratejik hesapların gölgesinde kaldığını ortaya koymaktadır. Çalışma, çok kutuplu bir bağlamda normatif gücün dönüşümünü inceleyerek literatüre teorik ve ampirik katkılar sunmayı hedeflemektedir.

¹ Dr (Ph.D)., Independent Researcher, onurgurel.phd@gmail.com, 0000-0002-0007-8567

Anahtar Kelimeler: Normatif Güç, Avrupa Birliği, Doğu Akdeniz, Avrasya, Entegrasyon

Introduction

The identity and international role of the EU have long constituted a central point of contention within International Relations (IR) theory. In his seminal work, Ian Manners (2002) conceptualized the EU as a “Normative Power”, arguing that its influence derives less from material capabilities than from its capacity to diffuse norms and values shaping the international order. From this perspective, the EU transcends the conventional realist logic of power politics, acting instead as a promoter of human rights, democracy, the rule of law, sustainable development, and multilateral cooperation. The NPE framework therefore represents a pivotal theoretical intervention, foregrounding the constitutive role of identity and norms in global politics and challenging the assumption that international influence is reducible to economic or military strength.

Nevertheless, the discourse of normative power has been subject to substantial critique on both theoretical and empirical grounds. Three major strands of criticism can be identified in the literature. First, scholars have argued that the NPE framework tends to idealize the EU as a universal transmitter of Western liberal values, thereby reinforcing a Eurocentric narrative of global order (Diez, 2005, p. 613). Second, the discrepancy between the EU’s normative rhetoric and its foreign policy practices has been widely noted, with critics emphasizing that strategic and interest-based considerations often override value-oriented commitments (Hyde-Price, 2006). Third, the advent of a multipolar international system and the rise of alternative normative projects—most notably those advanced by China and Russia—have constrained the EU’s capacity to sustain its claim to normative hegemony. Consequently, the notion of NPE has become increasingly contested, both regarding the internal consistency of its normative aspirations and the external legitimacy of its global engagements.

In this context, a more recent strand of scholarship has introduced what is termed NCR. Building on Whitman’s (2011) reinterpretation of normative power, this perspective moves beyond the EU-centric reading of norm diffusion by conceptualizing normative power as a socially constructed and continuously renegotiated process among international actors. From this standpoint, normative influence does not reside within the monopoly of a single actor but rather emerges from multi-actor, multi-scalar, and context-dependent interactions. This framework provides a more dynamic analytical lens for examining how normative orders are constructed, which actors legitimize them through specific instruments, and under what conditions they become arenas of contestation and transformation.

However, grasping the limits of normative power requires analyzing not only the discursive construction of norms but also the material distribution of power, the interaction between domestic and international variables, and the strategic calculations of states. At this juncture, the Neoclassic Realism approach offers a complementary analytical lens by linking systemic power structures to foreign policy behavior while accounting for the intervening role of domestic factors such as leadership perceptions, societal pressures, and institutional settings (Ripsman, Taliaferro, & Lobell, 2016). Whereas NPE underscores the transformative potential of norms and values, the Neoclassic Realism examines how such aspirations are constrained by the strategic imperatives and cost-benefit logics of the international system. Thus, a comparative engagement between these two perspectives enables a more comprehensive understanding of how ideals and power politics jointly shape the EU’s external conduct and normative claims.

Regions such as Eurasia and the Eastern Mediterranean provide particularly fertile empirical grounds for testing the interplay between normative and realist dynamics. China's Belt and Road Initiative (BRI), Russia's Eurasian Economic Union (EAEU), and Türkiye's multi-layered foreign policy strategies exemplify how the EU's normative discourse has been increasingly challenged within a multipolar international order (Delcour & Wolczuk, 2015; Ferdinand, 2016, p. 940). In this regard, Eurasia operates as a strategic laboratory in which competing normative projects interact, overlap, and confront one another-revealing the limits of the EU's capacity to define global standards of legitimacy. The Eastern Mediterranean, by contrast, offers a regional case where the EU's normative claims are tested more directly against geopolitical realities, particularly through energy security, maritime jurisdiction disputes, and evolving regional alliances. Together, these contexts demonstrate how the tension between norms and power manifests across different scales of the international system, thereby linking systemic multipolarity to regional contestation.

This study critically examines the theoretical foundations of the EU normative power discourse and the critiques it has attracted in the literature, while conceptualizing the dynamic nature of normative encounters through the lens of the Neoclassical Realism and assessing their limits using the Neoclassical Realism's analytical framework. The primary objective is to juxtapose Ian Manners' NPE approach with the the NCR perspective to explore the boundaries and constraints of the EU's normative influence in its surrounding regions. In doing so, the article seeks to advance the theoretical development of normative power research and provide an empirically grounded contribution to ongoing debates concerning the EU's foreign policy and its capacity to project norms in a multipolar international environment.

The study adopts a qualitative comparative approach to examine how the EU's normative power operates and encounters limitations across the Eastern Mediterranean and Eurasian contexts. Grounded in a most-different-systems design, this framework aims to uncover both shared normative patterns and context-specific strategic and institutional divergences in the EU's external discourse. The analysis draws on official EU documents and scholarly literature, employing document and discourse analysis to trace the framing of normative values, the justification of strategic interests, and the internal mediation of these dynamics by member states. Methodologically, the framework offers an integrated assessment that links the theoretical premises of NPE and Neoclassical Realism to the empirical realities of EU foreign policy.

I. Theoretical Articulation Between Neoclassical Realism and Normative Power

Neoclassical Realism contends that an exclusive focus on the distribution of power within the international system is insufficient to explain state behavior. Instead, it argues that systemic pressures are mediated through a range of domestic-level variables, such as leaders' perceptions, institutional capacities, societal coalitions, and regime preferences (Rose, 1998; Ripsman et al., 2016). While international competition constrains and directs states toward certain strategic orientations, the translation of these external stimuli into concrete foreign policy choices depends on domestic political and cognitive filters. Consequently, foreign policy emerges as a complex and contingent process that cannot be fully captured by structural determinism alone. The principal contribution of Neoclassical Realism lies in its theorization of the interaction between systemic imperatives and unit-level variables, thereby offering a compelling explanation for why states facing similar external conditions often pursue divergent foreign policy strategies (Schweller, 2004; Taliaferro, 2006).

When juxtaposed with the EU's self-ascribed role as a normative power, Neoclassical Realism provides a particularly effective analytical framework for exposing the persistent gap between discourse and practice. Although the EU officially places normative principles at the

core of its external action, the prioritization or de-prioritization of these values is conditioned by the “intervening variables” identified by Neoclassical Realism. Systemic pressures-such as energy dependence, migration flows, and security threats-may constrain the Union’s normative ambitions; however, the concrete policy outcomes generated under these pressures are ultimately shaped by decision-makers’ strategic perceptions, intra-EU power dynamics, and the institutional distribution of authority (Bürgin, 2016, p. 371-373). Consequently, Neoclassical Realism offers a coherent theoretical explanation for the EU’s recurring tension between normative aspirations and pragmatic calculations of interest.

The strategic adaptation of normative discourse to its contextual environment constitutes a crucial dimension of the EU’s external action. Neoclassical Realism underscores that ideological or normative claims in foreign policy are not solely expressions of belief systems but may also serve as instrumental components of decision-makers’ strategic repertoire (Rathbun, 2008). From this standpoint, the EU’s normative discourse functions not only as a vehicle for value projection but also as a mechanism for legitimacy generation, bargaining leverage, and the consolidation of partnerships within an evolving geopolitical landscape. In the realm of energy diplomacy in the Eastern Mediterranean, for instance, normative narratives are framed around democracy and international law, yet their selective invocation reflects the strategic adaptation mechanisms anticipated by Neoclassical Realism. Likewise, in the Eurasian context-amid the growing influence of China and Russia-the EU’s normative discourse increasingly operates as a strategic positioning tool, reinforcing “identity-based differentiation” and the construction of a “community of shared values” (Keukeleire & Delreux, 2022).

From a Neoclassical Realist perspective, the limitations of NPE become particularly evident. Neoclassical Realism holds that the effectiveness of normative claims by states-or state-like actors such as the EU-depends on systemic conditions and the presence of internal political cohesion (Ripsman et al., 2016). The EU’s normative capacity is thus inherently constrained by the need for consensus among twenty-seven member states with divergent priorities; when such agreement is absent, normative discourse often remains symbolic. Moreover, Neoclassical Realism explains the instrumental use of normative rhetoric, showing that the EU’s value-based identity is emphasized only when it converges with strategic interests. Hence, while NPE elucidates how the EU constructs its normative identity, Neoclassical Realism clarifies the conditions under which that identity is enacted or suspended, reconceptualizing normative power as a dynamic process shaped by multi-actor and multi-level interactions.

NCR reframes norm theory by treating contestation not as a marginal or exceptional occurrence, but as a constitutive and enduring dimension of normative dynamics. Building on Antje Wiener’s seminal work, NCR conceptualizes contestation as a social practice through which state and non-state actors critically engage with the meanings of norms-reinterpreting, resisting, or repurposing them for alternative ends (Wiener, 2014, p. 1). The framework advances three core claims. First, norms acquire meaning through context-specific discursive struggles “meaning-in-use”. Second, normative orders are shaped through multi-actor interactions involving not only states but also international organizations, corporations, diasporas, and epistemic communities. Third, sustained contestation may result in norm entrenchment, transformation, or erosion depending on the interplay of rhetorical authority, material incentives, and institutional enforcement mechanisms (Wiener, 2014, p. 2). Methodologically, NCR promotes practice-oriented approaches such as discourse analysis, process tracing of rhetorical episodes, and comparative case studies of competing normative projects. Recent applications in the EU context illustrate the analytical utility of NCR. Rather than viewing EU normative influence as a linear diffusion process, NCR enables a more nuanced understanding of how EU norms are reinterpreted, resisted, or countered by alternative

frameworks such as China's BRI or Russia's EAEU, resulting in hybrid or rival normative orders.

II. The European Union's Normative Power Discourse and the Dynamics of Change from a Neoclassical Realist Perspective

Throughout the twentieth century, the study of international relations was largely shaped by the positivist paradigm, which emphasized empirical observation and the distribution of material power. Realist and liberal theories sought to explain state behavior through frameworks centered on interest maximization, security concerns, and institutional cooperation (Mearsheimer, 2001; Keohane & Nye, 2011). However, following the end of the Cold War, increasing attention was directed toward the role of values, identities, and norms in shaping foreign policy and international order. This intellectual shift-driven particularly by the English School and various strands of critical theory-invigorated normative approaches within international relations that seek not only to explain "what is" but also to interrogate "what ought to be" (Linklater, 1998; Brown, 1992). From this perspective, concepts such as justice, human rights, universal responsibility, and ethical principles are not merely abstract ideals but also serve as explanatory variables in shaping foreign policy behavior and international outcomes (Beitz, 1979).

In this context, the EU has increasingly come to define itself not merely as an economic or geopolitical actor but as a value-based "normative power." The concept of NPE, introduced by Ian Manners (2002), marked a significant turning point in explaining the EU's identity and international role. According to Manners, the EU occupies a distinctive position in international relations not through military or economic capabilities but through its ability to diffuse norms such as peace, democracy, human rights, and the rule of law (Manners, 2002, p. 241-243). The NPE framework outlines various mechanisms of norm diffusion-contagion, procedural transfer, cultural filters, and discursive persuasion-arguing that the EU has assumed the role of an "ethical leader" in the international system (Manners, 2002, p. 244-246). In his subsequent work, Manners (2006) emphasizes that NPE is not a static condition but is continually reproduced through historical contexts and evolving power dynamics. This approach conceptualizes the EU as a distinctive normative actor and provides an analytically rich framework for understanding how values are embedded and operationalized in foreign policy-making.

Nevertheless, the literature on NPE has been subject to substantial scholarly criticism. Thomas Diez (2005) contends that the EU's export of normative values often depends on the discursive construction of the "Other," which can generate exclusionary and hierarchical narratives. Similarly, Hyde-Price (2006) argues that the EU's normative power frequently functions as an ideological instrument of legitimation, particularly in the realm of security policy, where interest-driven behavior tends to overshadow normative rhetoric. Tocci (2007) further demonstrates deep inconsistencies between the EU's normative discourse and its practical interests in conflict resolution efforts. These critiques reveal that the EU's normative identity is not a stable attribute but a contextually contingent construct, often constrained by double standards and power asymmetries (Whitman, 2011). In short, while the NPE framework provides a valuable theoretical lens for interpreting the EU's international role, it remains limited in fully accounting for the complexities of EU foreign policy when the instrumentalization of norms, processes of othering, and the discourse-practice gap are taken into consideration.

At this juncture, the Neoclassical Realism provides a compelling theoretical bridge for analyzing the tension between the EU's normative power discourse and its practical foreign policy behavior. While retaining the core assumptions of structural realism-namely the anarchic

nature of the international system and the constraining role of power distribution- the Neoclassical Realism departs from it by emphasizing the intervening role of domestic-level variables (Rose, 1998). Factors such as leaders' threat perceptions, domestic political pressures, bureaucratic capacities, and strategic culture shape how systemic constraints are interpreted and translated into foreign policy decisions (Ripsman et al., 2016). Accordingly, the Neoclassical Realism offers a robust analytical framework for understanding the conditions under which the EU's normative rhetoric yields to interest-driven, realist policies, as well as the circumstances in which a genuinely normative orientation can be sustained.

From a the NCR perspective, the EU's normative power discourse is often constrained by prevailing power dynamics and geopolitical competition within the international system. In the Eastern Mediterranean, energy geopolitics, and in Eurasia, the alternative integration projects advanced by China and Russia, have progressively eroded the EU's normative influence. As a result, normative rhetoric is frequently overshadowed by strategic and security-driven calculations (Zweers, 2023; Yuan, 2023). Consequently, the EU's normative power identity should be understood as neither a purely ideological construct nor a fixed reality. the NCR elucidates the dynamic interplay between these two poles, demonstrating that while the EU's normative discourse remains rhetorically robust, its practical application is conditioned by both systemic pressures and domestic constraints.

III. The European Union's Normative Power Discourse and Its Critiques

The concept of NPE, formulated to explain the EU's unique position in international relations, has occupied a central place in both theoretical and empirical debates since the early 2000s. Introduced to the literature by Ian Manners' seminal article (2002), NPE contends that defining the EU's international actorness solely in terms of military or economic capacity is inadequate; rather, its defining feature lies in its capacity to diffuse normative values globally. According to Manners, the EU has shaped universal principles such as peace, democracy, human rights, the rule of law, and sustainable development through its own historical experience, transforming them into instruments of foreign policy as a normative power in world politics (Manners, 2002, p. 242-244). This approach positions the EU as an "ethical power" in global affairs, emphasizing that its influence derives not from material coercion but from value-based identity construction. Manners' subsequent work (2006) further underscores that normative power is not a static or absolute attribute but a relational and process-oriented phenomenon continuously reproduced through historical conditions and international context, thereby highlighting the need to conceptualize NPE as a flexible and context-dependent framework.

Nevertheless, the concept of NPE has been the focus of extensive scholarly criticism. These critiques can be grouped around three main dimensions: the processes of "othering" inherent in identity construction, the instrumentalization of normative discourse, and the inconsistencies between rhetoric and practice. Diez (2005) argues that in constituting itself as a normative subject, the EU simultaneously defines external actors in terms of normative deficiencies, thus reproducing exclusionary practices of "othering." Within this framework, the EU's normative power involves not only the diffusion of universal values but also the politics of Eurocentric identity formation and the potential to generate exclusionary discourses. Similarly, Merlingen (2007) and Pace (2007) contend that the EU's normative rhetoric often serves to obscure existing power asymmetries, establish a hierarchical normative order, and marginalize peripheral actors within this structure.

The instrumentalization of normative power represents another prominent line of critique. Hyde-Price (2006) interprets NPE not as a genuinely normative framework but rather as an ideological instrument for legitimizing realist power politics. He argues that within the

EU's security and defense policies, normative rhetoric frequently serves to conceal interest-driven strategies. From this perspective, the EU's foreign policy behavior is shaped less by its normative identity than by geopolitical considerations and material interests. Richard Youngs (2021) advances a similar critique through the lens of democracy promotion, demonstrating that the EU's normative claims are often applied selectively and tend to be withdrawn when confronted with competing strategic or economic pressures. This tendency is evident in policy areas such as energy security and migration management, where the EU's reliance on pragmatic tools over normative discourse reveals the instrumental logic underpinning its normative power.

The third line of critique centers on the persistent gap between normative discourse and policy practice. Whitman (2011) brings to the forefront the problem of normative inconsistency within NPE, systematically exposing the disjunction between the EU's value-based identity and its actual foreign policy conduct. Tocci (2008) describes this gap as a "normative power illusion," arguing that while the EU maintains strong normative claims at the discursive level, it frequently pursues interest-driven and at times double-standard policies in practice. This contradiction is particularly evident within the framework of the European Neighborhood Policy (ENP): although official EU documents emphasize democracy, human rights, and good governance, in practice, normative objectives have often been subordinated to concerns over energy security, regional stability, and migration management (European Commission, 2015).

While the theoretical contribution of NPE is undeniable, an extensive body of scholarship has underscored the inherent limitations of this approach. In regions such as the Eastern Mediterranean and Eurasia, where energy diplomacy and alternative integration models-most notably China's Belt and Road Initiative and Russia's Eurasian Economic Union-operate as empirical testing grounds, the practical boundaries of the EU's normative claims become particularly visible. Within these contexts, NPE provides a valuable yet ultimately insufficient framework for explaining the EU's external behavior and international role. Incorporating these critiques, the EU's normative power should be conceptualized not as a fixed core identity but as a contextual, selective, and strategically embedded foreign policy discourse. Accordingly, NPE can be regarded as an "analytical field of contradiction" that captures the tension between the Union's value-based aspirations and its geopolitical interest calculations in global politics.

IV. The Eastern Mediterranean Case: Testing Normative Discourse Against Strategic Realities

The Eastern Mediterranean represents a critical regional context in which the tension between the EU's normative power discourse and strategic imperatives becomes most evident. Since the late 2000s, the discovery of hydrocarbon resources off the coasts of Israel, Egypt, and Southern Cyprus has not only offered the EU an alternative source of energy security but has also catalyzed new patterns of regional alignment (Proedrou, 2012). Although the EU initially sought to legitimize its energy diplomacy through a narrative emphasizing sustainability, regional cooperation, and adherence to international law, shifting power dynamics in the region have frequently constrained and, at times, marginalized its value-based agenda (Whitman, 2011).

At the core of this tension lies the EastMed Pipeline Project. Signed in 2019, the agreement among Israel, Greece, and Southern Cyprus-endorsed by the EU as part of its energy diversification strategy-was presented as a measure to reduce dependence on Russian gas (Badarin & Schumacher, 2022, p. 418). Nevertheless, the project's technical and economic feasibility remains contested, while the deliberate exclusion of Türkiye has deepened regional polarization (Paikin & Rose, 2021). This case vividly illustrates the EU's strategic adaptation of its normative discourse: although the Union publicly upholds principles of international law

and good neighborly relations, it concurrently privileges narratives of energy security and solidarity with member states (Özkurt Dördüncü, 2024, p. 216-217).

In the sphere of regional alignments, the Israel-Greece-Egypt triangle further underscores the limits of the EU's normative identity claims. Intensifying after 2014, this trilateral cooperation-anchored in security and energy interests-has been tacitly endorsed by the EU, which has framed Israel's participation in regional integration as a stabilizing contribution to Eastern Mediterranean security (Tsakiris, 2018, p. 31). Yet, this pragmatic engagement stands in marked tension with the Union's long-standing normative commitments concerning the Israeli-Palestinian conflict, notably its advocacy of a two-state solution and the protection of human rights. Consequently, the EU's normative vision has increasingly taken on a strategic and selective character, reflecting its adaptation to the prevailing regional power configuration.

One of the most salient manifestations of the tension between normative discourse and strategic realities has been the Cyprus issue. Despite the rejection of the Annan Plan by the Greek Cypriot side in 2004, the accession of the Southern Cyprus to the EU as a full member exposed an inherent contradiction between the Union's normative principles and its strategic enlargement policy (Diez, 2013, p. 194). In subsequent years, disputes over hydrocarbon exploration in the Eastern Mediterranean prompted the EU to threaten sanctions against Türkiye, citing solidarity with Southern Cyprus and Greece. In doing so, the Union once again instrumentalized its normative discourse for political expediency (Grigoriadis, 2021, p. 4-6). This approach has also highlighted the asymmetry in the EU's stance toward the rights and representation of the Turkish Cypriot community, revealing the selective application of its proclaimed commitment to inclusivity and solution-oriented diplomacy.

A further illustration of the tension between normative discourse and strategic realities can be observed in France's military engagement. Since 2019, France has openly supported Greece and Southern Cyprus in the Eastern Mediterranean by deploying warships and fighter jets to the region-an intervention legitimized within the Union through the discourse of "European strategic autonomy" (Helwig, 2023, p. 57-58). Yet, this military involvement not only contradicts the EU's declared principles of peaceful conflict resolution and multilateralism but also reflects the gradual erosion of normative power in favor of strategic assertiveness.

One of the most consequential parameters shaping the Eastern Mediterranean is Türkiye's strategic maritime doctrine known as "Mavi Vatan" (Blue Homeland). Publicly introduced in 2018, the "Mavi Vatan" map delineates a maritime zone encompassing over 462,000 km² (Ceyhun, 2023, p. 161-163) and reflects Türkiye's ambition to redefine its maritime jurisdiction, continental shelf, and exclusive economic zone (EEZ) rights (Chiozzo & Neves, 2024). The doctrine aims to reduce Türkiye's energy dependency while asserting control over offshore resources (CIMSEC, 2020). Through the 2025 Naval Exercise, the Turkish Navy demonstratively showcased this doctrine as a strategic signal of national resolve (Defense News, 2025). This approach reflects Türkiye's determination to act independently of the EU's normative discourse and to defend its maritime claims through power-based strategies (SWP Berlin analysis). Türkiye's militarization has further influenced Türkiye-EU relations: on 12 October 2020, the decision to resume intensive operations of the Oruç Reis research vessel triggered direct tensions with Greece, despite EU criticism (BBC Türkçe, 2020). During this period, Türkiye sought to legitimize its continental shelf claims through formal notifications to the United Nations (UN), thereby cultivating a systematic normative counter-strategy toward EU member states.

This case analysis underscores that, within the Eastern Mediterranean context, normative discourse transcends conventional foreign policy rhetoric and is substantively conditioned by material determinants such as strategic imperatives, energy security concerns,

and geopolitical competition (Proedrou, 2012). When assessed collectively-through the EastMed pipeline initiative, trilateral regional alignments, EU policy on Cyprus, and Türkiye's Blue Homeland doctrine-it becomes evident that the EU's normative power, while discursively salient, is pragmatically subordinated to strategic calculus (Ceyhun, 2023). Interpreted through the lens of Neoclassical Realism, the EU's external behavior cannot be sufficiently explained by normative identity alone; rather, it reflects the interplay between systemic energy pressures, domestic coalition dynamics, and the strategic preferences of member states (Rose, 1998; Ripsman et al., 2016). In this regard, normative discourse operates primarily as a mechanism for legitimacy production and diplomatic signaling, yet in the realm of realpolitik, interest-based strategies tend to eclipse normative commitments (Diez, 2005; Merlingen, 2007).

The Eastern Mediterranean case illustrates that the EU's normative power identity is subjected to a critical test at both conceptual and operational levels. The technical and economic constraints of the EastMed pipeline project, the strategic misalignments within the Israel-Greece-Egypt trilateral alliance, the EU's inconsistent stance on the Cyprus issue, and France's unilateral military engagement in the region reveal a recurring pattern. These developments collectively indicate that normative discourse is frequently subordinated to member state interests, energy security imperatives, and geopolitical rivalries. These developments underscore that the NPE framework is not solely anchored in ideational principles but is deeply enmeshed with strategic calculations. In line with the assumptions of Neoclassical Realism, EU foreign policy behavior emerges from the dynamic interplay between systemic international pressures and domestic political configurations.

V. The Eurasian Case: The Encounter of Normative Power with the Multipolar Order

The Eurasian region serves as a critical empirical laboratory where the EU's discourse of "normative power" is both articulated and contested within an increasingly multipolar international order. As conceptualized by Manners (2002, p. 242), normative power refers to the EU's ability to shape international outcomes through values, norms, and principles rather than material capabilities. Yet, in the Eurasian context, this capacity is constrained not only by shifting regional power dynamics but also by the rise of alternative normative frameworks. China's BRI, Russia's EAEU, and Türkiye's multi-dimensional regional strategies each embody distinct value systems and governance models that challenge the EU's claim to normative leadership.

Following the 2014 annexation of Crimea, Russia has sought to construct an alternative normative order grounded in the principles of sovereignty, security, and geopolitical integrity. As Casier (2013) argues, this approach has long challenged the EU's value system centered on the rule of law and democratic governance. Within this framework, the EAEU operates not merely as an economic integration project but also as an institutionalization of Russia's anti-Western discourse (Delcour & Wolczuk, 2015). Energy dependency and security-oriented policies have systematically limited the EU's capacity to promote democratic reforms in countries such as Georgia, Ukraine, and Moldova through the Eastern Partnership (Nilsson & Silander, 2016, p. 44). Georgia exemplifies this tension most visibly: although Tbilisi has signed a Deep and Comprehensive Free Trade Agreement with the EU, it continues to struggle with the implementation of the EU's normative framework due to Russia's military presence and control over separatist regions (Abkhazia and South Ossetia). Consequently, Georgia functions as a liminal state situated between the EU's normative attraction and Russia's geopolitical coercion.

China's BRI advances a set of normative principles such as "development through infrastructure" and "win-win cooperation" across Eurasia (Callahan, 2016, p. 7). The EU's

normative framework-centered on good governance, human rights, and transparency-thus stands in contrast to China's more pragmatic and development-oriented model. In Central Asia and the South Caucasus, BRI projects have gained increasing traction by providing alternative pathways to modernization that often overshadow the EU's normative offers. For instance, Kazakhstan has deepened its energy and trade cooperation with the EU while simultaneously placing China's Middle Corridor investments at the core of its national development strategy. This dynamic positions the Chinese governance model-emphasizing rapid infrastructure expansion and financial incentives-as a counter-normative reference point to the EU's discourse on "good governance" and "sustainable development." As Ferdinand (2016, p. 950) contends, the BRI should be understood not merely as an economic initiative but as a normative project that seeks to construct an alternative order to Western-centric rules.

Türkiye's position within the Eurasian context presents a hybrid and strategically adaptive example. As noted by Aydın-Düzgit and Kaliber (2016, p. 49), Türkiye's "multi-layered diplomacy" simultaneously references EU values while pursuing pragmatic cooperation with Russia and China. This flexible stance complicates the projection of the EU's normative power and illustrates the limits of its capacity to establish a hegemonic normative authority in Eurasia. Moreover, Türkiye's dual status as both a North Atlantic Treaty Organization (NATO) member and a dialogue partner of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) exemplifies this two-track strategic orientation.

The Armenian case is particularly illustrative in this context. In 2013, Yerevan was preparing to sign an Association Agreement with the EU but ultimately opted to join the EAEU amid Russian pressure (Delcour & Wolczuk, 2015). However, this decision did not lead to a complete rupture in EU-Armenia relations. Instead, Armenia adopted a "dual-track integration" approach by signing the Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement (CEPA) with the EU in 2017, thereby maintaining institutional engagement while remaining a member of the EAEU. This demonstrates that the EU's normative power in Eurasia functions not as an absolute or binding force, but rather as a negotiated and hybrid form of influence.

All these examples demonstrate that the multi-actor order in Eurasia renders the EU's exercise of normative power highly contextual and inherently fragile. As emphasized in Hyde-Price's (2006, p. 223) neorealist critique, the effectiveness of normative power is not independent of strategic circumstances; rather, factors such as power politics, security considerations, and energy interdependence significantly constrain the operational capacity of normative claims. Accordingly, the Eurasian experience indicates that the EU's normative power cannot be conceived as a universal or unidirectional capacity, but as a context-dependent process continuously negotiated among competing normative and strategic projects. The EU's reform incentives offered to Ukraine, Georgia, and Moldova through the Eastern Partnership directly compete with China's and Russia's alternative normative and economic frameworks in the region. Thus, Eurasia constitutes a critical case demonstrating the EU's normative influence as a fragile, negotiated, and contextually contingent process.

From a comparative perspective, the Eurasian context reveals fundamental divergences in the normative mechanisms promoted by the EU, China, and Russia. The EU's normative framework is grounded in conditionality, legal approximation, and discursive persuasion, projecting values such as democracy, rule of law, and good governance through institutionalized instruments like the European Neighbourhood Policy and Association Agreements (Youngs, 2021; Nilsson & Silander, 2016). In contrast, China's BRI advances a norm system rooted in economic pragmatism, infrastructure-driven modernization, and state sovereignty, emphasizing principles of non-interference and "win-win cooperation" (Callahan, 2016; Ferdinand, 2016). Russia's EAEU institutionalizes a sovereignty-based and security-oriented normative model that resists liberal universalism, prioritizing regime stability and

geopolitical autonomy (Casier, 2013; Delcour & Wolczuk, 2015). Juxtaposing these frameworks highlights the coexistence of three competing logics of normative order in Eurasia: the EU's rule-based and value-driven approach, China's development-oriented pragmatism, and Russia's sovereignty-centred realism. This tripartite contrast underscores that normative power in the region does not operate as a linear diffusion process, but rather as a plural and contested negotiation of norms, shaped by material interests, strategic alignments, and struggles over discursive legitimacy (Wiener, 2020).

In conclusion, the Eurasian case demonstrates that normative power cannot be conceived solely as a "European project," but rather as a contested arena of competing normative claims at the global level. China's development-oriented norms, Russia's sovereignty-centered security discourse, Türkiye's multi-layered diplomacy, and Ukraine's liminal strategic position collectively render the EU's exercise of normative power highly contextual and fragile. As a result, the EU's normative leadership is being redefined not as an uncontested hegemony, but as a negotiated, vulnerable, and pluralistic form of normative influence within an evolving multipolar order.

Conclusion

This study examines the EU's claim to normative power within the context of a multipolar international order by analyzing the limits of its normative agency through the cases of Eurasia and the Eastern Mediterranean. The findings suggest that rather than exercising unilateral normative superiority, the EU's role is shaped by continuous processes of negotiation, contestation, and adaptation with other actors. This implies that the EU may need to reconceptualize its role not as the privileged bearer of universal values, but as an active participant in an increasingly pluralistic arena of normative competition.

The study's theoretical contribution lies in linking the NPE approach with Neoclassical Realism's framework of dynamic normative encounters and its attention to domestic, interest-based factors. Accordingly, the EU's normative power is conceptualized not as a one-dimensional idealism but as a flexible and fragile capacity emerging at the intersection of normative discourse and strategic interests. This perspective underscores the need for future research to analyze normative power not merely through the lens of the EU's intentions, but also in relation to external actors' responses, divergent member state preferences, and the broader context of global power competition.

At the policy level, three key implications can be derived from the analysis.

First, to maintain the credibility of its normative discourse, the EU must bridge the gap between rhetoric and practice. When values such as human rights, the rule of law, and peaceful conflict resolution are subordinated to member state interests, the EU's normative identity is weakened, and its legitimacy is increasingly questioned by external actors.

Second, the challenges the EU encounters in its neighboring regions-particularly in Eurasia and the Eastern Mediterranean-cannot be attributed solely to external power dynamics. As underscored by Neoclassical Realism, the Union's internal institutional coherence, the efficiency of its decision-making processes, and the divergent preferences among member states directly influence its normative performance. Consequently, if the EU aims to reinforce its normative presence, it must strengthen internal cohesion and utilize its common foreign and security policy instruments more effectively.

Third, sustaining normative power in a multipolar world requires the EU to reconceptualize itself not as the exclusive bearer of universal values but as an actor engaged in ongoing dialogue and competition with alternative normative frameworks at the global level. China and Russia's competing value systems in Eurasia, together with Türkiye's strategic

activism in the Eastern Mediterranean, compel the EU to adapt to an increasingly pluralistic normative environment. In this context, developing a more flexible and adaptive form of normative diplomacy appears essential for the EU to preserve its values and sustain its influence within the evolving international order.

In conclusion, the EU's normative power cannot be conceived as a fixed or one-dimensional capacity, but rather as a dynamic process that is continuously tested, contested, and redefined within an evolving international order. Its effectiveness hinges on the EU's ability to integrate its normative discourse with internal cohesion, strategic flexibility, and the capacity to engage constructively with external actors. For future research, this implies that normative power should not be analyzed merely as an extension of "European identity," but as a contingent outcome of negotiation and contestation among multiple international actors.

References

- Aydın-Düzgüt, S., & Kaliber, A. (2016). Encounters with Europe in an era of domestic and international turmoil: Is Turkey a de-Europeanising candidate country? *South European Society and Politics*, 21(1), 1-14. <https://doi.org/10.1080/13608746.2016.1155282>
- Badarin, E. & Schumacher, T. (2022). The Eastern Mediterranean Energy Bonanza: A Piece in the Regional and Global Geopolitical Puzzle, and the Role of the European Union. *Comparative Southeast European Studies*, 70(3), 414-438. <https://doi.org/10.1515/soeu-2022-0036>
- BBC Türkçe. (2020). "Oruc Reis araştırma gemisi yeniden çalışmalara başlayacak". BBC Türkçe. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54522222>
- Beitz, C. (1979). *Political theory and international relations*. Princeton University Press.
- Brown, C. (1992). *International relations theory: New normative approaches*. Columbia University Press.
- Bürgin, A. (2016). The new intergovernmentalism: states and supranational actors in post-Maastricht era. *Global Affairs*, 2(3), 371-373. <https://doi.org/10.1080/23340460.2016.1254849>
- Callahan, W. A. (2016). China's "Asia Dream": The Belt Road Initiative and the new regional order. *Asian Journal of Comparative Politics*, 2(3), 226-243. <https://doi.org/10.1177/2057891116647806>
- Casier, T. (2013). The EU-Russia Strategic Partnership: Challenging the Normative Argument. *Europe-Asia Studies*, 65(7), 1377-1395. <https://doi.org/10.1080/09668136.2013.824137>
- Ceyhun, G. C. (2023). Maritime dynamics and energy security in the Eastern Mediterranean: analyzing the Blue Homeland doctrine. *Journal of Corporate Governance, Insurance and Risk Management*, 10(2), 159-168. <https://doi.org/10.56578/jcgirm100205>
- Chiozzo, V. D., & Neves, A. L. V. (2024). The Blue Homeland (Mavi Vatan): Turkey's naval strategy in the surrounding seas (2020-2023). *Revista da Escola de Guerra Naval*, 30(2), 257-283. <https://doi.org/10.21544/2359-3075.30205>
- CIMSEC. (2020). *The Blue Homeland: Turkey's Naval Strategy and Its Implications*. Center for International Maritime Security. <https://cimsec.org/the-blue-homeland-turkeys-naval-strategy-and-its-implications/>

- Defense News. (2025). *Turkish Navy showcases Blue Homeland strategy in 2025 exercise*. <https://www.defensenews.com/naval/2025/03/15/turkish-navy-showcases-blue-homeland-strategy-in-2025-exercise/>
- Delcour, L., & Wolczuk, K. (2015). The EU's unexpected 'ideal neighbour'? The perplexing case of Armenia's Europeanisation. *Journal of European Integration*, 37(4), 491-507. <https://doi.org/10.1080/07036337.2015.1004631>
- Diez, T. (2013). Normative power as hegemony. *Cooperation and Conflict*, 48(2), 194-210.
- Diez, T. (2005). Constructing the self and changing others: Reconsidering 'Normative Power Europe'. *Millennium: Journal of International Studies*, 33(3), 613-636. <https://doi.org/10.1177/03058298050330031701>
- European Commission. (2015). *Review of the European Neighbourhood Policy*. Brussels: European Union. https://enlargement.ec.europa.eu/review-european-neighbourhood-policy-enp_en
- Ferdinand, P. (2016). Westward ho - The China Dream and One Belt, One Road: Chinese foreign policy under Xi Jinping. *International Affairs*, 92(2), 940-957. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12506>
- Grigoriadis, I. N. (2021). The European Union in the Eastern Mediterranean in 2020: Whither strategic autonomy? *Journal of Common Market Studies*, 59(S1), 1-11 <https://doi.org/10.1111/jcms.13247>
- Helwig, N. (2023). EU Strategic Autonomy after the Russian Invasion of Ukraine: Europe's Capacity to Act in Times of War. *Journal of Common Market Studies*, 61(2), 57-67 <https://doi.org/10.1111/jcms.13527>
- Hyde-Price, A. (2006). 'Normative' power Europe: A realist critique. *Journal of European Public Policy*, 13(2), 217-234. <https://doi.org/10.1080/13501760500451634>
- Keohane, R. O., & Nye, J. S., Jr. (2011). *Power and interdependence* (4th ed.). Pearson Longman.
- Keukeleire, S., & Delreux, T. (2022). *The Foreign Policy of the European Union* (3rd ed.). Palgrave Macmillan.
- Linklater, A. (1998). *The transformation of political community: Ethical foundations of the post-Westphalian era*. Polity Press.
- Manners, I. (2002). Normative power Europe: A contradiction in terms? *Journal of Common Market Studies*, 40(2), 235-258. <https://doi.org/10.1111/1468-5965.00353>
- Manners, I. (2006). Normative power Europe reconsidered: Beyond the crossroads. *Journal of European Public Policy*, 13(2), 182-199. <https://doi.org/10.1080/13501760500451634>
- Mearsheimer, J. J. (2001). *The tragedy of great power politics*. Norton.
- Merlingen, M. (2007). Everything Is Dangerous: A Critique of 'Normative Power Europe'. *Security Dialogue*, 38(4), 435-453. <https://doi.org/10.1177/0967010607084995>
- Nilsson, M., & Silander, D. (2016). Democracy and Security in the EU's Eastern Neighborhood? Assessing the ENP in Georgia, Moldova, and Ukraine. *Democracy and Security*, 12(1), 44-61. <https://www.jstor.org/stable/48602391>
- Özkurt Dördüncü, F. Z. (2024). "The EU's future under scrutiny: Foreign policy implications of the EU energy diplomacy in the Eastern Mediterranean", *Ankara Avrupa Çalışmaları*

- Dergisi*, 23 (Special Issue: Future of Europe), 199-228. <https://doi.org/10.32450/aacd.1439566>
- Pace, M. (2007). The Construction of EU Normative Power. *Journal of Common Market Studies*, 45(5), 1041-1064. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2007.00759.x>
- Paikin, Z., & Rose, C. (2021). Turkey and the Eastern Mediterranean: Geopolitical Europe's pathway to strategic autonomy? CEPS Policy Insights, No. PI2021-09. *Centre for European Policy Studies*. <https://doi.org/10.4324/9781003186704>
- Proedrou, F. (2012). Re-conceptualising the energy and security complex in the Eastern Mediterranean. *Cyprus Review*, 24(2), 15-28.
- Rathbun, B. (2008). A Rose by Any Other Name: Neoclassical Realism as the Logical and Necessary Extension of Structural Realism. *Security Studies*, 17(2), 294-321. <https://doi.org/10.1080/09636410802098917>
- Ripsman, N. M., J. W. Taliaferro, and S. E. Lobell (2016). Neoclassical Realist Theory of International Politics. *Oxford Academic*, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199899234.001.0001>
- Rose, G. (1998). Neoclassical realism and theories of foreign policy. *World Politics*, 51(1), 144-172. <https://doi.org/10.1017/S0043887100006705>
- Schweller, R. (2004). Unanswered Threats: A Neoclassical Realist Theory of Underbalancing. *International Security*, 29(2), 159-201. <https://doi.org/10.1162/0162288042879913>
- Taliaferro, J. (2006). State Building for Future Wars: Neoclassical Realism and the Resource-Extractive State. *Security Studies*, 15(3), 464-495. <https://doi.org/10.1080/09636410601028370>
- Tocci, N. (Ed.). (2008). *Who is a normative foreign policy actor? The European Union and its global partners*. Centre for European Policy Studies.
- Tocci, N. (2007). *The EU and conflict resolution: Promoting peace in the backyard*. Routledge.
- Tsakiris, T. (2018). The importance of East Mediterranean gas for EU energy security: The role of Cyprus, Israel and Egypt. *Cyprus Review*, 30(1), 25-50. <https://cyprusreview.org/index.php/cr/article/view/535>
- Whitman, R. (2011). *Norms, power and Europe: A new agenda for study of the EU and international relations*. Palgrave Macmillan.
- Wiener, A. (2020). The concept of contestation of norms - An interview. *Yearbook on Practical Philosophy in a Global Perspective*, 4, 1-8. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3588925>
- Youngs, R. (2021). *The European Union and global politics*. Bloomsbury Academic
- Yuan, J. (2023). Forging a New Security Order in Eurasia: China, the SCO, and the Impacts on Regional Governance. *Chinese Political Science Review*, 8(3), 422-439. <https://doi.org/10.1007/s41111-022-00223-7>
- Zweers, W. (2023). *Systemic, Domestic and Cognitive Constraints to EU Normative Power in the Eastern Dimension of the European Neighbourhood Policy* (Doctoral thesis, Erasmus University Rotterdam). Erasmus University Repository.

TÜRK DÜNYASINDA İKTİSADİ VE POLİTİK ARENADA KURUMSAL MİMARİNİN DÖNÜŞÜMÜ

The Transformation of Institutional Architecture in the Economic and Political Arena of the Turkic World

Metin ERDAL¹
Hamit ÖZMAN²

Özet

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), 21. yüzyılda özellikle 2009 yılında Türk Konseyi'nin kuruluşu ve 2021'de TDT dönüşümüyle birlikte, ekonomik ve siyasal alanlarda önemli bir kurumsal dönüşüm sürecine girmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Dünyası ülkeleri arasında ekonomik ve siyasal iş birliğini kurumsal bir temelde güçlendiren çok boyutlu bir bölgesel örgütlenme modelidir. 2021 İstanbul Zirvesi'nde kabul edilen Türk Dünyası 2040 Vizyonu ile birlikte TDT'nin yönetim yapısı yeniden tanımlanmış ve Avrasya'daki bütünleşme sürecinde stratejik bir aşamaya geçilmiştir. Bu çalışma, söz konusu dönüşümü Türk Devletleri Teşkilatı örneği üzerinden derinlemesine analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada TDT'nin iktisadi ve politik alanlardaki kurumsal dönüşümü, karar alma mekanizmaları, yönetim modeli ve bölgesel kalkınmaya etkileri incelenmektedir. Nitel araştırma yöntemine dayalı olarak yürütülen incelemede, teşkilatın resmî belgeleri, stratejik raporlar, akademik yayınlar ve çevrimiçi veri kaynakları doküman analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Çalışmanın kuramsal çerçevesini işlevsel entegrasyon, sosyo kurumsal ve yumuşak güç yaklaşımları oluşturmaktadır. Bulgular, TDT'nin ortak yatırım fonu, ulaştırma koridorları, dijital dönüşüm projeleri ile enerji iş birlikleri aracılığıyla ekonomik dayanışmayı derinleştirdiğini; çok taraflı diplomasi ve koordinasyon mekanizmalarıyla bölgesel istikrarı güçlendirdiğini göstermektedir. Sonuç olarak, TDT'nin kurumsal mimarisi, Türk Dünyası'nı Avrasya'da ekonomik büyüme ve bölgesel istikrar için stratejik bir merkez haline getirme potansiyeli taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Dönüşüm, Türk Devletleri Teşkilatı, Ekonomik Entegrasyon, Politik İş Birliği, Türk Dünyası

Abstract

The Organization of Turkic States (OTS) has undergone a significant institutional transformation in the economic and political spheres in the 21st century, particularly with the establishment of the Turkic Council in 2009 and the transformation of the OTS in 2021. The OTS is a multidimensional regional organizational model that strengthens economic and political cooperation among the countries of the Turkic World on an institutional basis. With the adoption of the Turkic World 2040 Vision at the 2021 Istanbul Summit, the OTS's governance structure has been redefined, marking a strategic phase in the integration process in Eurasia. This study aims to analyze this transformation in depth through the example of the OTS. This research examines the OTS's institutional transformation in economic and political spheres, decision-making mechanisms, governance model, and impact on regional development. The study, conducted using qualitative research methods,

¹ Yüksek Lisans Öğr., Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, e-posta:92240000517@ogrenci.ege.edu.tr

² Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, 000-0002-2637-2414

evaluated the organization's official documents, strategic reports, academic publications, and online data sources using document analysis. The study's theoretical framework is comprised of functional integration, socio-institutional, and soft power approaches. The findings demonstrate that TDT deepens economic solidarity through joint investment funds, transportation corridors, digital transformation projects, and energy collaborations, while strengthening regional stability through multilateral diplomacy and coordination mechanisms. Ultimately, TDT's institutional architecture holds the potential to transform the Turkic World into a strategic hub for economic growth and regional stability in Eurasia.

Keywords: Institutional Transformation, Organization of Turkic States, Economic Integration, Political Cooperation, Turkic World

Giriş

21. yüzyılın başlarından itibaren dünya siyasetinde yaşanan teknolojik gelişmeler, enerji rekabeti ve ekonomik güç dengelerindeki değişimler, uluslararası sistemi giderek çok kutuplu bir yapıya dönüştürmüştür. Bu dönüşüm sürecinde, devletlerin dış politika anlayışları yalnızca askeri kapasiteye dayalı sert güç araçlarıyla değil; bilgi, teknoloji, ekonomik etkileşim, kültürel diplomasi unsurlarıyla da şekillenmeye başlamıştır.

Bu bağlamda Türk Dünyası da söz konusu küresel dönüşüm sürecinden doğrudan etkilenmiş; Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) arasındaki tarihsel, kültürel ve kimlik temelli ilişkiler, kurumsal iş birliği mekanizmaları aracılığıyla yeniden tanımlanmış ve çok boyutlu bir yapıya evrilmiştir. Bu süreç, 2009'da kurulan Türk Konseyi'nin 2021 yılında Türk Devletleri Teşkilatı'na (TDT) dönüşümüyle somutlaşmıştır. TDT, Türk Dünyası ülkeleri arasındaki ekonomik, politik ve kültürel ilişkileri kurumsal bir temelde yeniden yapılandırarak, Avrasya'daki çok boyutlu bir entegrasyon sürecinin merkezinde yer almaktadır.

1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri, ortak kimlik, kalkınma ve dayanışma arayışı doğrultusunda çeşitli diplomatik platformlar oluşturmuştur. 1992 yılında Ankara'da düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi, Türk dünyasında siyasi ve kültürel iş birliğinin kurumsallaşması açısından ilk adım olmuştur (Çınar & Uzun, 2023).

2009 yılında imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi" (Türk Konseyi) resmen kurulmuş; bu yapı 2021 yılında gerçekleştirilen İstanbul Zirvesi ile "Türk Devletleri Teşkilatı" (TDT) adını alarak çok taraflı bir kurumsal örgüte dönüşmüştür. 2021 yılında kabul edilen Türk Dünyası 2040 Vizyonu belgesi ise teşkilatın uzun vadeli hedeflerini belirleyerek ekonomik, kültürel, dijital ve politik alanlarda bütünsel bir stratejik yönelim ortaya koymuştur (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021).

Türkiye, 2000'li yıllardan itibaren dış politikasında tarihsel, kültürel ve dilsel bağlarını ön plana çıkaran çok boyutlu bir iş birliği anlayışı benimsemiştir. Bu anlayış çerçevesinde Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), Türkiye'nin bölgesel vizyonunun kurumsal zeminini oluşturmakta; ortak kimlik, güvenlik ve kalkınma ekseninde Türk Dünyası ülkeleri arasındaki ilişkilerin güçlenmesine katkı sunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Türk Devletleri Teşkilatı'nın 2040 Vizyonu çerçevesinde Türk dünyasında yaşanan kurumsal dönüşümü inceleyerek, teşkilatın yapısal gelişimini ve bölgesel iş birliği kapasitesini değerlendirmektir.

1. Kuramsal Çerçeve

Uluslararası sistemde güç olgusu, artık yalnızca askerî kapasiteye değil; bilgi, ekonomi, teknoloji ve kültürel etki gibi unsurlara da dayanmaktadır. Bu dönüşüm, Joseph Nye'nin (2004) tanımladığı yumuşak güç kavramını, devletlerin küresel düzeyde meşruiyet üretme ve etki kurma kapasitesini açıklayan temel bir yaklaşım hâline getirmiştir.

Yumuşak güç, zamanla sert güçle bütünleşmiş ve akıllı güç anlayışı ortaya çıkarmıştır. Bu süreç, devletlerin baskı yerine etkileşim, iş birliği ve karşılıklı fayda temelli stratejilere yönelmesini sağlamıştır. Kamu diplomasisi, yumuşak gücün kurumsal bir biçimi olarak; kültür, eğitim ve medya araçları aracılığıyla anlam, güven ve meşruiyet inşa etme kapasitesini artırmaktadır.

Teorik olarak, sosyal inşacılık yaklaşımı, kimlik, norm ve söylemlerin kurumların davranışlarını şekillendirdiğini savunur. Bu anlayışa göre devletler yalnızca çıkarları doğrultusunda değil, aynı zamanda ortak anlam dünyaları içinde hareket ederler. Buna paralel olarak işlevselci yaklaşım, teknik iş birliklerinin zamanla politik uyuma dönüşeceğini ve kalıcı entegrasyonun zeminini oluşturacağını öne sürer.

Sonuç olarak kuramsal açıdan değerlendirildiğinde, Türk Devletleri Teşkilatı'nın gelişiminde üç ana dinamik öne çıkmaktadır: Birincisi, yumuşak güç kaynaklarının kurumsal yapılara dönüştürülmesi; ikincisi, sosyal inşacılıkla kimlik ve norm üretiminin süreklilik kazanması; üçüncüsü ise işlevsel iş birliklerinin politik uyuma evrilmesidir. Bu üçlü yapı, Türk Dünyası 2040 Vizyonu belgesinde yer alan idari kapasite, dijital dönüşüm, ortak kimlik ve çok taraflılık hedeflerinin kuramsal temelini oluşturmaktadır.

2. Tarihsel Süreç ve Kurumsal Evrim

Türk Dünyası'nda kurumsal bütünleşme süreci, 1990'lı yıllarda kültürel yakınlaşma girişimleriyle başlamış ve 2000'li yıllarda işlevsel bir kimlik kazanmıştır. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla birlikte uluslararası sistemde yeni dengeler ortaya çıkmış, bu durum Ankara için diplomatik ve ekonomik açılımlar yaratmıştır. Turgut Özal döneminde klasik dış politika çizgisinin dışına çıkılarak, ekonomik liberalleşmeye dayalı yeni adımlar atılmış, kuzeyde ve doğuda yeni kurulan devletlerle ticari, kültürel ve diplomatik ilişkiler geliştirilmiştir. Bu süreç, ilerleyen yıllarda TİKA'nın kuruluşu ve Türk Konseyi'nin temellerinin atılmasıyla kurumsal bir boyut kazanmıştır (Durakçay & Önder, 2017). Bu dönem, bölgesel örgütlenme arayışlarının artması ve çok-taraflı diplomasiye yönelimin belirginleştiği bir süreç olarak öne çıkmıştır.

1992 yılında Ankara'da düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi ile Türk Dünyası iş birliği süreci uluslararası alanda görünürlük kazanmış ve kurumsal diyalogun başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bunu takip eden diğer zirveler, Türk Dünyası ülkeleri arasındaki ilişkilerin süreklilik kazanmasını sağlamıştır. Bu süreçte kültürel iş birliği vurgusu ön planda olmuş; eğitim, bilim, ekonomi ve siyasi koordinasyon alanlarında somut adımların temelleri atılmıştır (Çınar & Uzun, 2023).

1992–2009 yılları arasında farklı ülkelerin ev sahipliğinde gerçekleştirilen sekiz toplantının ardından, 2009 yılında imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi) resmen kurulmuş ve üye ülkeler arasındaki ilişkiler hukuki bir statüye kavuşturulmuştur (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021). Türk Konseyi, üye devletler arasında siyasi, ekonomik, hukuk, kültürel ve güvenlik alanlarında çok boyutlu iş birliği mekanizmaları geliştirirken; karar alma süreçlerinde ortak hareket kapasitesini de güçlendirmiştir.

Bu süreç, yalnızca örgütsel bir yapılaşma değil, aynı zamanda Türk Dünyası'nın uluslararası görünürlüğünü artıran diplomatik koordinasyon kapasitesinin kurumsal bir temele oturtulması anlamına gelmektedir (Göksu, 2023). Türkiye bu dönemde bölgesel ve küresel ölçekte

yumuşak güç unsurlarını pekiştiren kurumsal yapılar inşa etmiş; Türk Akademisi ile Türk Kültür ve Miras Vakfı'nın kurulmasıyla kültürel diplomasının kapsamı genişlemiştir. Ayrıca ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda oluşturulan alt kurumlar, Türk Dünyası'ndaki çok yönlü iş birliğinin uluslararası ölçekte kurumsallaşmasını derinleştirerek Türkiye'nin kurumsal imajını uluslararası düzeyde gözler önüne sermiştir.

2010'lu yıllarda Türk Konseyi, üye ülkeler arasında ulaştırma, enerji, ticaret, gümrük ve eğitim gibi alanlarda somut iş birliği projeleri geliştirerek kurumsallaşma sürecini hızlandırmıştır. Bu dönem, Türk Dünyası ülkelerinin sembolik dayanışmadan çıkarak karar alma süreçlerinde etkin, çok katmanlı bir kurumsal yapıya yöneldiği bir evreyi ifade etmektedir. 2000'li yıllardan itibaren dış politika anlayışı değişmiş ve Türkiye'de insani diplomasi yaklaşımı önem kazanmıştır. Bu anlayışın en belirgin kurumsal temsilcilerinden biri de 2016 yılında kurulan Türkiye Maarif Vakfı olmuştur (Karahana, 2019). Türk Yatırım Fonu, Türk Ticaret ve Sanayi Odası gibi yapılar aracılığıyla ekonomik entegrasyon hedefleri güçlenirken; eğitim, kültür, dil ve iletişim gibi sosyal alanlardaki projeler, Türk Dünyası'nın toplumsal etkileşim kapasitesini uluslararası düzeyde artırmıştır. 2019 Bakü Zirvesi'nde kabul edilen *Türk Dünyası 2040 Vizyonu* taslağı ise örgütün stratejik hedeflerini belirlemiş; sürdürülebilir kalkınma, dijital bağlantısallık ve kültürel yaklaşma ekseninde uzun vadede güven merkezli bir yönetim çerçevesi oluşmuştur. (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021; Karşı & Yazgan, 2024).

Türk Dünyası ülkelerinin 2010'lu yıllardan itibaren Türk Konseyi çatısı altında başlattığı ve 2021'de Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) kimliğiyle olgunlaştırdığı örgütsel dönüşüm sürecinde, üye ülkeler arasındaki iş birliği sadece kardeşlik veya dil-kültür bağı gibi sembolik unsurlarla ya da zirve düzeyinde sınırlı kalmamış; Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı, Türk Ticaret ve Sanayi Odası ve Türk Yatırım Fonu gibi kurumların yanı sıra ortak fonlar, sekreterlikler, ajanslar ve karar mekanizmalarıyla desteklenmeye başlamıştır. Bu kurumsallaşma süreci, sembolik dayanışmadan işlevsel örgütlenmeye geçişin en somut örneğini oluşturmaktadır. Türk Dünyası ülkeleri arasında bilgi paylaşımı, ortak yatırım ve eğitim politikaları bu kurumlar sayesinde geliştirilmiştir (Karşı & Yazgan, 2024).

Tarihsel perspektiften bakıldığında, Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) gelişim çizgisi, kültürel temelli bir dayanışmadan çok-taraflı ve kurumsal iş birliği aşamasına evrilmiştir. Bu dönüşüm, yalnızca bölgesel dayanışmayı değil; aynı zamanda ortak kimlik, güvenlik, huzur ve istikrarlı üretimi hedefleyen uzun vadeli bir değişimi temsil etmektedir (Çınar & Uzun, 2023; Türk Devletleri Teşkilatı, 2021).

2021 İstanbul Zirvesi, Türk Konseyi'nin "Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)" adını almasıyla birlikte; Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'nin katılımıyla tarihsel bir dönüm noktası olmuştur. Bu değişiklik, Türk Dünyası'ndaki kurumsal yapının olgunlaştığını ve işlevsel kapasitesinin genişlediğini göstermektedir. Zirve sonunda kabul edilen İstanbul Bildirisi ile Türk Devletleri Teşkilatı'nın amaçları, karar alma süreçleri ve temel ilkeleri yeniden tanımlanmıştır. Gözlemci üyelerin (Macaristan, Türkmenistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı) gözlemci statüsü katılımı, TDT'nin uluslararası meşruiyetini güçlendirmiştir. Ayrıca bu zirve, ekonomik entegrasyonun derinleşmesi, ulaştırma koridorlarının bütünleşmesi ve dijital dönüşümün hızlandırılması gibi hedefleri kurumsal gündemin merkezine taşımış; böylece örgütün vizyoner yapısını bölgesel iş birliği modeline dönüştürmüştür (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021).

3. Kurumsal Yapı ve İşleyiş

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), karar alma ve uygulama mekanizmaları bakımından çok katmanlı bir yönetim modeline sahiptir. Teşkilatın kurumsal yapısı; Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Aksakallar Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi ve Sekreteryaya olmak üzere beş ana organ düzeyinde örgütlenmiştir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021). Teşkilatın

kurumsal yapılanması, hem karar alma organları ile uygulama mekanizmalarını bütüncül biçimde kapsayan çok katmanlı bir yönetim modeline dayanmaktadır. Bu kapsamda Türk Devletleri Teşkilatı'nın beş temel organı ve görev alanları Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Kurumsal Organları ve Görev Alanları

Kurumsal Organ	Ana Görev Alanı	İşlevsel Düzey	Uygulama Örneği
Devlet Başkanları Konseyi	En üst karar organı; stratejik yön belirleme	Siyasi	Zirve Bildirileri ve 2040 Vizyon Belgesi
Dışişleri Bakanları Konseyi	Kararların uygulanmasını koordine eder	Diplomatik	Bakanlar Toplantısı Sonuç Bildirgeleri
Kıdemli Memurlar Komitesi	Teknik ve idari hazırlıkları yürütür	İdari	Sekretarya raporlarının değerlendirilmesi
Aksakallar Konseyi	Danışma ve istişare organı	Kültürel / Normatif	Türk tarihindeki “bilge kişiler meclisi” geleneği
Sekretarya	Daimi yürütme organı, İstanbul merkezli	Operasyonel	Ulaştırma ve dijital dönüşüm çalışma grupları

Kaynak: Türk Devletleri Teşkilatı (2021)

Tablo 1'de görüldüğü üzere, Türk Devletleri Teşkilatı çok katmanlı bir karar alma yapısına sahiptir. Bu organlar arasındaki iş bölümü, hem siyasi düzeyde stratejik kararların alınmasını hem de teknik düzeyde uygulama süreçlerinin eşgüdümünü sağlamaktadır.

Bu yapılanma, siyasi ve teknik düzeylerdeki süreçlerin koordineli biçimde yürütülmesini sağlayarak kurumsal işleyişte denge ve bütünlüğü güçlendirmiştir.

Devlet Başkanları Konseyi, teşkilatın en üst karar organıdır ve dönem başkanlığını üye ülkeler arasında dönüşümlü olarak üstlenmektedir. 2025 yılı dönem başkanlığı Kırgızistan tarafından yürütülmektedir. Dışişleri Bakanları Konseyi, zirvelerde alınan kararların uygulanmasını koordine etmekte; Kıdemli Memurlar Komitesi ise bu kararların teknik hazırlık ve idari süreçlerini yürütmektedir. Aksakallar Konseyi, üye ülkelerin temsilcilerinden oluşan istişari bir yapı olarak Türk tarihindeki “bilge kişiler meclisi” geleneğini kurumsal düzeyde sürdürmektedir.

Sekretarya, teşkilatın daimi yürütme organı olup merkezi İstanbul'dadır. Üye ülkeler arasındaki diplomatik, idari ve lojistik koordinasyonu sağlamakta ayrıca ulaştırma, enerji, kültür, eğitim ve dijital dönüşüm gibi alanlarda oluşturulan çalışma gruplarını koordine etmektedir. Sekretarya, teşkilatın faaliyetlerini süreklilik ve eşgüdüm içinde yürüterek kurumsal hafızayı ve idari sürekliliği temsil etmektedir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021).

Sonuç olarak, TDT örgütsel esnekliği, karar alma süreçlerindeki kapsayıcı yaklaşımı ve bağlı kurumlarla kurduğu ağ yapısı sayesinde Türk Dünyası'nda kurumsal bütünleşmenin ana eksenini temsil etmektedir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021). Bu yapı, *2040 Vizyonu Belgesi*'nde öngörülen idari kapasite artışı ve dijital dönüşüm hedefleri doğrultusunda, bölgesel iş birliğini kurumsal bir çerçevede sürdürülebilir kılmaktadır.

4. İktisadi Yapı ve Entegrasyon Süreci

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), üye ülkeler arasında ekonomik bütünleşmeyi güçlendirmeyi amaçlayan kurumsal bir yapı oluşturmuştur. Teşkilatın ekonomik vizyonu; ulaştırma bağlantılarının geliştirilmesi, enerji güvenliğinin artırılması, ticaretin serbestleştirilmesi,

kolaylaştırılması ve yatırım ortamının iyileştirilmesi hedefleri üzerine inşa edilmiştir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2024). TDT'nin ekonomik kapasitesi, üye ülkelerin makroekonomik göstergeleriyle doğrudan ilişkilidir. Üye ülkelerin nüfus, GSYH ve dış ticaret hacmi bakımından temel ekonomik profili Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2. Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri – Temel Göstergeler (2024)

Ülke	Nüfus(milyon)	GSYH(milyar \$)	Dış Ticaret Hacmi (milyar \$)	Üyelik Statüsü
Türkiye	86	1.150	630	Kurucu Üye
Azerbaycan	10	105	55	Kurucu Üye
Kazakistan	19	224	135	Kurucu Üye
Kırgızistan	7	15	13	Kurucu Üye
Özbekistan	35	136	60	Kurucu Üye
Türkmenistan	7	65	24	Gözlemci Üye
Macaristan	10	190	180	Gözlemci Üye

Kaynak: Türk Devletleri Teşkilatı İstatistik Yıllığı (2024); World Bank (2024); TÜİK (2024).

Tablo 2'de görüldüğü üzere, TDT üyesi ülkelerin ekonomik potansiyeli birbirini tamamlayan bir yapıdadır. Bu durum, teşkilatın bölgesel ekonomik dayanışmayı güçlendirme kapasitesini artırmaktadır.

1990'lı yıllarda temelleri atılan ekonomik iş birliği girişimleri, 2009 Nahçıvan Anlaşması sonrasında “Türk Dünyası Ekonomik Vizyonu” doğrultusunda kurumsallaşmıştır. Bu dönemde Trans-Hazar Orta Koridoru ve Bakü–Tiflis–Kars Demiryolu projeleriyle Türk Dünyası, Avrasya ticaret güzergâhında stratejik bir transit merkez hâline gelmiştir.¹

Enerji alanında Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi enerji kaynaklarına sahip üretici ülkeler ile Türkiye arasındaki iş birliği, TANAP, TAP ve Bakü–Tiflis–Ceyhan boru hatları aracılığıyla güç kazanmıştır. Bu projeler üye ülkelerin enerji ihracatında çeşitliliği artırırken aynı zamanda ekonomik bağları kalıcı biçimde derinleştirmiştir. Ekonomik ilişkilerin kurumsal düzeyde geliştirilmesi amacıyla kurulan Türk Ticaret ve Sanayi Odası ile Türk Yatırım Fonu, özel sektörün bölgesel proje girişimlerinde daha etkin rol üstlenmesini sağlamaktadır. Bu kurumlar, yatırım ve finansman alanlarında sürdürülebilir iş birliği mekanizmaları geliştirerek ekonomik dayanışmanın kalıcı bir niteliğe kavuşmasına katkı sunmaktadır. Türk Yatırım Fonu'nun faaliyete geçmesiyle birlikte üye ülkelerdeki altyapı ve dijital ekonomi projelerinin finansal destek kapasitesi artmıştır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2024).

TDT'nin 2040 Vizyon Belgesi'nde belirtilen “Ortak Dijital Pazar” hedefi, dijital ticaret ve e-devlet hizmetlerinin uyumlaştırılmasını öngörmektedir. Üye ülkeler arasında yürütülen e-gümrük sistemleri ve veri paylaşım ağlarıyla desteklenen dijital dönüşüm projeleri, Türk Dünyası ekonomilerinin dijital entegrasyon kapasitesini güçlendirerek bölgesel ticaret maliyetlerini azaltmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde, TDT'nin ekonomik entegrasyon süreci; ulaştırma, enerji, dijital dönüşüm ve yatırım iş birliği temelleri üzerine kurulmuş, Türk Dünyası'nda sürdürülebilir kalkınma ve bölgesel dayanışmayı güçlendiren bir yapıya dönüşmüştür (Türk Devletleri Teşkilatı, 2024).

Ekonomik entegrasyonun yarattığı karşılıklı bağımlılık, Türk Dünyası ülkeleri arasında siyasal güveni ve diplomatik koordinasyonu da güçlendirmiştir. Bu yönüyle iktisadi yapı, yalnızca bir kalkınma aracı olmanın ötesine geçerek bölgesel istikrarın kurumsal temelini oluşturmuştur.

Bu durum, TDT'nin siyasi alandaki iş birliğini derinleştiren ve güçlendiren temel dinamiklerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Politik Alan ve Bölgesel İş Birliği

Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) siyasal bütünleşme süreci, ekonomik iş birliği ile eşdeğer stratejik bir öneme sahiptir. Bölgesel iş birliğinin siyasi temeli, üye ülkeler arasında güvenin pekiştirilmesi, dış politika eşgüdümün sağlanması ve çok taraflı diplomasi kanallarının kurumsallaştırılması üzerine inşa edilmiştir. TDT'nin politik işlevi, yalnızca karar alma düzeyinde değil; aynı zamanda üye ülkelerin dış politika vizyonlarının uyumlaştırılması açısından da belirleyici bir nitelik taşımaktadır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2009).

Üye devletler arasındaki dış politika koordinasyonu, bölgesel güvenlik ve istikrar hedefleri doğrultusunda giderek derinleşmektedir. Teşkilat, Dışişleri Bakanları ve Devlet Başkanları Konseyi aracılığıyla ortak diplomatik söylem geliştirerek uluslararası krizlerde eşgüdümlü hareket etmektedir. Bu yaklaşım, Türk Dünyası'nın uluslararası sistemde bütüncül bir aktör olarak konumlanmasına katkı sunmaktadır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2022–2026).

Güvenlik iş birliği, TDT'nin siyasi ajandasının temel taşlarından biridir. Terörle mücadele, sınır güvenliği, siber tehditler ve organize suçlarla mücadele gibi konular teşkilatın öncelikli gündem maddeleridir. 2022 yılında İstanbul'da imzalanan Türk Devletleri Teşkilatı Güvenlik İş Birliği Protokolü bu alandaki koordinasyonu güçlendirmiştir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2022). Üye ülkeler arasında düzenlenen güvenlik toplantıları, bilgi paylaşımını ve ortak strateji geliştirilmesini mümkün kılmakta karşılıklı güven, egemenliğe saygı ve içişlerine karışmama ilkeleri çerçevesinde yürütülmektedir. Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı gibi kurumlar da bu süreçte kültürel diplomasiyi destekleyerek güvenliğin toplumsal boyutunu güçlendirmektedir.

Diplomatik alanda üye ülkeler arasında dayanışmayı güçlendirmek amacıyla uluslararası platformlarda ortak tutum geliştirilmesi teşvik edilmektedir. Birleşmiş Milletler, AGİT, İslam İşbirliği Teşkilatı ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı gibi platformlarda Türk Dünyası ülkeleri, ortak karar alma kültürüyle hareket etmektedir. Bu yaklaşım, teşkilatın uluslararası görünürlüğünü artırırken, ortak çıkarların savunma kapasitesini güçlendirmektedir. Macaristan'ın 2018 yılında gözlemci üye statüsüyle sürece katılımı ise TDT'nin Avrupa ile diplomatik etkileşim potansiyelini genişletmiştir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2019).

Türk Devletleri Teşkilatı aynı zamanda normatif bir güç merkezi olarak öne çıkmaktadır. Teşkilat, “ortak tarih”, “ortak kimlik” ve “ortak gelecek” kavramları etrafında kültürel diplomasi ve kimlik inşasını merkezine almıştır. 2021 İstanbul Zirvesi'nde kabul edilen *Türk Dünyası 2040 Vizyonu* belgesi, bu yaklaşımı stratejik bir çerçeveye oturtmuş ve kültürel birliğin siyasal istikrar ve diplomatik dayanışma için temel oluşturduğunu vurgulamıştır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021).

Genel olarak değerlendirildiğinde, TDT'nin siyasal bütünleşme süreci, ekonomik ve kültürel alanlardaki iş birliğini tamamlayan bir unsur hâline gelmiştir. Kurumsal dayanışma, diplomatik koordinasyon ve ortak kimlik bilinci, TDT'yi bölgesel bir güç merkezi konumuna taşımış ve uluslararası sistemde hem stratejik özerklik hem de normatif temsil kapasitesi kazanmıştır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2024).

Sonuç

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), yalnızca bölgesel bir örgütlenme değil, aynı

zamanda Türk Dünyası'nın uluslararası sistemdeki konumunu yeniden şekillendiren çok boyutlu bir dönüşüm sürecidir. 1990'lı yıllarda kültürel temeller üzerine inşa edilen iş birliği girişimleri, 2000'li yıllarda ekonomik ve diplomatik alanlara yayılarak kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Bu süreç, Türk Dünyası ülkelerinin ortak çıkarlarını birleştirerek bölgesel dayanışma kapasitesini aynı çatı altında güçlendirmiştir.

TDT'nin kurumsal yapısı, işlevsel entegrasyon, yumuşak güç ve sosyal inşacılık yaklaşımlarının birleşimiyle oluşmaktadır. Yumuşak güç unsurları; kültürel diplomasi, kamu diplomasisi ve kalkınma yardımları aracılığıyla somutlaşırken; sosyal inşacılık, ortak kimlik ve normların kurumsal yapılara yansmasıyla görünür hâle gelmektedir. Ekonomik alandaki iş birlikleri ise karşılıklı bağımlılığı artırarak bölgesel kalkınmayı desteklemektedir. Bu özellikler, Türk Dünyası'nın diğer bölgesel örgütlenmelerden ayrılan temel niteliğini ortaya koymaktadır (Çınar & Uzun, 2023).

Kurumsal açıdan bakıldığında, TDT karar alma mekanizmalarıyla üye ülkeler arasında istişare ve koordinasyonu kurumsallaştırmıştır. Devlet Başkanları Konseyi ve Dışişleri Bakanları Konseyi, üye devletlerin ulusal politikalarının ortak bir vizyon etrafında uyumlaştırılmasını sağlamaktadır. Bu yönüyle teşkilat, bölgesel güvenlik, enerji arzı, ulaştırma ağları ve dijital entegrasyon gibi alanlarda önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Türk Yatırım Fonu, Türk Ticaret ve Sanayi Odası ve Türk Akademisi gibi kurumlar, ekonomik ve kültürel dayanışmanın kurumsal temellerini güçlendirmiştir (Bekfelavi, 2017; Karşı & Yazgan, 2024). Bu süreç, aynı zamanda üye ülkeler arasında politika uyumunu kolaylaştırarak kurumsal sürdürülebilirliği artırmıştır.

Bu çerçevede, 2021 İstanbul Zirvesi'nde kabul edilen Türk Dünyası 2040 Vizyonu, TDT'nin geleceğe yönelik stratejik yol haritasını tanımlayan temel bir belge niteliğindedir. Türk Dünyası 2040 Vizyonu belgesinde yer alan temel hedef ve eksenler Tablo 3'te özetlenmiştir.

Tablo 3. Türk Dünyası 2040 Vizyonu – Stratejik Eksenler ve Hedefler

Stratejik Eksen	Temel Amaç	Uygulama Alanı	Beklenen Sonuç
İdari Kapasite Artışı	Kurumsal yapının güçlendirilmesi	Kamu yönetimi, karar süreçleri	Etkin ve sürdürülebilir yönetim
Dijital Dönüşüm	Ortak dijital altyapıların kurulması	Siber güvenlik, veri paylaşımı	Bölgesel dijital entegrasyon
Ortak Kimlik ve Kültür	Tarihsel ve kültürel bağların güçlendirilmesi	Eğitim, kültür, medya	Türk Dünyası bilincinin güçlenmesi
Çok Taraflı İş Birliği	Üye ülkeler arası koordinasyonun derinleşmesi	Ekonomi, ulaştırma, enerji	Bölgesel dayanışma ve entegrasyon

Kaynak: TDT (2021) Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi

Tablo 3’te görüldüğü üzere, 2040 vizyon belgesi; idari kapasitenin artırılması, dijital dönüşümün hızlandırılması, ortak kimliğin pekiştirilmesi ve çok taraflı iş birliği anlayışının kurumsallaştırılması olmak üzere dört ana eksen üzerine inşa edilmiştir. Söz konusu eksenler, Türk Dünyası’nda sürdürülebilir kalkınmayı, bölgesel dayanışmayı ve ortak yönetim kültürünü güçlendirmeyi amaçlamaktadır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021).

Kültürel ve kimlik temelli faaliyetler de teşkilatın normatif gücünü derinleştirmektedir. Türk Akademisi, Yunus Emre Enstitüsü ve Türk Kültür ve Miras Vakfı gibi kurumlar aracılığıyla yürütülen çalışmalar, ortak tarih bilincini canlı tutarak kamu diplomasisini etkinleştirmektedir. Bu bağlamda, kültürel diplomasi TDT’nin uluslararası görünürlüğünü güçlendirirken, halklar arası etkileşimi yoğunlaştırmakta ve yumuşak güç kapasitesini derinleştirmektedir. Bu çalışmalar, kültürel dayanışmayı yalnızca geçmişin mirası olmaktan çıkarıp geleceğe yönelik stratejik bir sermayeye dönüştürmektedir (Göksu, 2023; Arslan, 2016).

Sonuç

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), kuruluşundan bu yana geçen süreçte kendisini iktisadi, siyasi ve stratejik düzeylerde derinleşen çok boyutlu bir iş birliği platformuna dönüştürmüş; üye ülkeler arasında kurumsallaşmış bir iş birliği modeli geliştirmiştir. Teşkilatın kurumsal mimarisinde yaşanan bu dönüşüm, özellikle üye devletlerin eşit katılımına dayalı karar alma süreçleri sayesinde bölgesel istikrar, dayanışma, ortak kalkınma ve iş birliğini kalıcı hale getirmiştir. Türk Dünyası 2040 Vizyonu ile yönünü belirleyen bu süreç, Türk Dünyası’nın küresel sistemde daha görünür, dayanıklı ve etkin bir aktör konumuna ulaşma potansiyelini ortaya koymaktadır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021).

Bununla birlikte bu yapının sürdürülebilirliği; üye ülkelerin karar alma mekanizmalarında daha güçlü dış politika eşgüdümü, kurumsal kapasite geliştirme ve bilgi paylaşımındaki sürekliliğe bağlıdır. Bu doğrultuda, teşkilatın etkinliğini artırmak için şu öneriler öne çıkmaktadır:

- Ortak yatırım fonu ve ticaret mekanizmalarının uygulama kapasitesi genişletilmeli ve altyapısı güçlendirilmelidir.
- Dijital dönüşüm, ulaştırma ve enerji projeleri arasındaki kurumsal koordinasyon geliştirilmelidir.
- Kültürel diplomasi kurumları aracılığıyla yürütülen yumuşak güç stratejileri daha sistematik ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulmalıdır.
- Kurumsal kapasite artırılarak bilgi paylaşımı mekanizmaları güçlendirilmeli ve dış politika süreçlerinde ortak duruş sistematik hale getirilmelidir.

Bu önerilerin hayata geçirilmesi, Türk Devletleri Teşkilatı 2040 Vizyonu kapsamında öngörülen kurumsal dayanışma, bölgesel kalkınma ve ortak yönetim hedeflerine ulaşma sürecini hızlandıracaktır. Böylece teşkilat, yalnızca Türk Dünyası için değil, aynı zamanda Avrasya coğrafyasının tamamında istikrar, kalkınma ve iş birliği temelli bir yönetim modelini somut biçimde hayata geçirebilecektir.

Kaynakça

- Arslan, M. (2016). *Kamu Diplomasisi ve Türkiye Uygulamaları*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Bekfelavi, A. (2017). *Türk Dünyasında İşbirliği Süreci ve Türk Konseyi’nin Kurumsal Gelişimi*. İstanbul: SETA Yayınları.
- Çınar, A., & Uzun, S. (2023). *Türk Dünyası’nda Kurumsal Bütünleşme ve Türk Devletleri Teşkilatı’nın Dönüşümü*. Ankara: Uluslararası Türk Akademisi Yayınları.

- Durakçay, M., & Önder, H. (2017). Türk Konseyi'nin Kuruluş Süreci ve Bölgesel İşbirliği Perspektifi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 6(2), 45–62.
- Göksu, M. (2023). Türk Dünyasında Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi: Türk Devletleri Teşkilatı Örneği. *Uluslararası Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 3(2), 850–862.
- Güner, A. (2019). Türk Konseyi'nin Karar Alma Mekanizmaları ve Konsensüs Kültürü. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 123(4), 117–134.
- Karanfil, E., & Turan, Z. (2022). Türk Dünyası 2040 Vizyonu ve Bölgesel Kurumsallaşma Dinamikleri. *Avrasya Etüdlere Dergisi*, 12(1), 56–78.
- Karslı, F., & Yazgan, E. (2024). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Kurumsal Mimarisi ve Ekonomik Entegrasyon Perspektifi. *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 5(1), 101–120.
- Karahan, S. (2019). Türkiye Maarif Vakfı ve Kültürel Diplomasi Aracı Olarak Eğitim Politikaları. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(3), 212–230.
- Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs.
- Peker, M. (2021). Türk Devletleri Teşkilatı ve Bölgesel Güvenlik Politikaları. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 17(2), 34–58.
- Türk Devletleri Teşkilatı (2009). *Nahçıvan Anlaşması: Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Kuruluş Belgesi*. Erişim: <https://www.turkstates.org/tr/nakhchivan-agreement>
- Türk Devletleri Teşkilatı (2019). *Budapeşte Temsilciliği Açılış Bildirisi*. Erişim: <https://www.turkstates.org/tr/news/budapeste-temsilciligi-acildi>
- Türk Devletleri Teşkilatı (2021). *Stratejik Plan (2022-2026)*. İstanbul: TDT Sekreteryası.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2021). *Türk Dünyası 2040 Vizyonu*. İstanbul: Türk Devletleri Teşkilatı Yayınları. <https://www.turkicstates.org>
- Türk Devletleri Teşkilatı (2024). *Bişkek Zirvesi Sonuç Bildirisi*. Erişim: <https://www.turkstates.org/tr/news/tdt-2024-biskek-zirvesi-bildirisi>
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2022). *Türk Devletleri Teşkilatı Güvenlik İş Birliği Protokolü Basın Bildirisi*. İstanbul.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2024). *Annual Report 2024: Economic and Institutional Cooperation in the Turkic World*. İstanbul: Türk Devletleri Teşkilatı Yayınları. <https://www.turkicstates.org>
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2021). *Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesi*. İstanbul.

İSLAM KERİMOV VE ŞEVKET MİRZİYOEYEV DÖNEMLERİNDE TÜRKİYE - ÖZBEKİSTAN İLİŞKİLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

A Comparative Analysis of Türkiye - Uzbekistan Relations During the Eras of Islam Karimov and Shavkat Mirziyoyev

Aslıhan İNAN ¹
M. Fatih SANSAR ²

Özet

Özbekistan, Türk Dünyası devletleri arasında son yıllarda giderek daha aktif bir dış politika izlemektedir ve özellikle Türkiye ile ilişkileri özellikle araştırmalara konu olmaktadır. Bu çalışma, Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye ile ilişkilerin seyrini İslam Kerimov ve Şevket Mirziyoyev dönemleri üzerinden karşılaştırmalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın hedefi, iki farklı liderlik tarzının Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde meydana getirdiği değişimi ve bunun Türk Dünyasındaki iş birliklerine yansımalarını analiz etmektir.

Kerimov döneminde Özbekistan daha kapalı ve sınırlı bir dış politika izleyerek Türk Dünyası ile diplomatik bütünleşmeye mesafeli kalmış ve Türkiye ile ilişkiler ikili düzeyde, sınırlı alanlarla ele alınmıştır. Buna karşın, Mirziyoyev'in iktidara gelmesiyle birlikte Özbekistan, dış politikada daha reformcu ve iş birliğine dayalı bir yol izlemeye başlamıştır. Türk Devletleri Teşkilatı gibi çok taraflı organizasyonlarda aktif katılım göstermesini sağlamıştır. Bu değişim, Türkiye-Özbekistan ilişkilerini stratejik ortaklık düzeyine taşımış ve Türk Dünyasında daha kapsamlı ve resmi iş birliklerinin önünü açmıştır.

Çalışma, iki lider dönemi arasındaki farklılık ve süreklilikleri ortaya koyarak, bölgesel entegrasyon ve Türk Dünyasında güçlenen dayanışma süreçleri hakkında yeni perspektifler sunmaktadır. Yalnızca siyasi ilişkiler değil, aynı zamanda ekonomik iş birliği, kültürel etkileşim, güvenlik alanındaki anlaşmaları incelemeyi hedefler. Bununla birlikte, liderlik tarzlarının ve değişen küresel, bölgesel koşulların ikili ilişkilere etkisi tartışılmakta, böylece hem süreklilikleri hem de dönüşümleri ortaya koyan kapsamlı bir analiz yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Özbekistan ilişkileri, İslam Kerimov, Şevket Mirziyoyev, Türk Dünyası, Türk Devletleri Teşkilatı

Abstract

Uzbekistan has been pursuing an increasingly active foreign policy among the Turkic World states in recent years, and its relations with Turkey have been the subject of research. This study aims to examine the course of relations between Uzbekistan and Türkiye after

¹ Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD Yüksek Lisans Öğrencisi, Email: 92240000159@ogrenci.ege.edu.tr , Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0006-8544-2618>

² Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Sosyal Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD., Email: mehmet.fatih.sansar@ege.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-7439-2084>

Uzbekistan gained independence, comparing the periods of Islam Karimov and Shavkat Mirziyoyev. The research aims to analyze the changes brought about by two different leadership styles in Türkiye-Uzbekistan relations and their reflections on cooperation within the Turkic World.

During the Karimov era, Uzbekistan pursued a more closed and limited foreign policy, maintaining a distance from diplomatic integration with the Turkic World, and relations with Turkey were handled at a bilateral level and in limited areas. In contrast, with Mirziyoyev's rise to power, Uzbekistan began to pursue a more reformist and cooperation-based path in foreign policy. It ensured active participation in multilateral organizations such as the Organization of Turkic States. This change elevated Türkiye-Uzbekistan relations to the level of strategic partnership and paved the way for more comprehensive and formal cooperation within the Turkic World.

By highlighting the differences and continuities between the two leaders' eras, the study offers new perspectives on regional integration and the strengthening solidarity processes in the Turkic World. It examines not only political relations but also economic cooperation, cultural interaction, and security agreements. At the same time, it examines the impact of leadership styles and shifting global and regional conditions on bilateral relations, thereby providing a comprehensive analysis that reveals both their continuity and transformation.

Key Words: Türkiye-Uzbekistan Relations, Islam Karimov, Shavkat Mirziyoyev, Turkic World, Organization of Turkic States

Giriş

Günümüzde devletlerin bölgesel güvenliği, ekonomik gücü ve uluslararası ilişkilerdeki konumu, dış politikanın şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Günümüz devletlerinin dış politikalarına bakıldığında, geliştirdikleri stratejilerle hem iç dinamiklerinde hem de siyasal anlamda güçlerini dünyaya gösterebildikleri görülmektedir. Bu görüşe kanıt olarak, son yıllarda adını sıkça duyduğumuz Orta Asya devletlerinden Özbekistan Cumhuriyeti'nin dış politikasını incelemek uygun olacaktır. Özbekistan tarihsel geçmişi, jeopolitik konumu ve doğal kaynakları ile ön plana çıkan bir ülkedir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra sahip olduğu değerler ile kendi iç politikasını geliştirmesinin yanı sıra dış politika yönelimleri ile bugün Türk Dünyası devletleri arasında adından söz ettiren ülke konumundadır. Özbekistan, bağımsızlığını kazandığı tarihten bu yana iki farklı lider tarafından yönetilmiştir: İslam Kerimov ve Şevket Mirziyoyev. 1991 yılından 2016 yılına kadar Cumhurbaşkanlığı görevini yürüten İslam Kerimov'un vefatının ardından, 2016 yılının sonlarında devlet başkanlığı görevini Şevket Mirziyoyev devralmıştır. Günümüzde Mirziyoyev, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olarak görevini sürdürmektedir.

Türkiye, ortak tarih, dil ve kültür unsurları bakımından Türk Dünyası ve Türkistan bölgesiyle güçlü bağlara sahiptir. Bu bağları koruma ve yeniden canlandırma amacıyla, 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerini hızlı bir şekilde tanımış bu ülkelerle çok sayıda anlaşma ve protokol imzalamıştır. Türkiye'nin diğer Türk devletleriyle ilişkilerini derinleştirmeye yönelik politikaları, Türk Konseyi'nin Türk Devletleri Teşkilatı'na dönüşmesiyle birlikte daha da anlam kazanmıştır (Alpınar, 2024, s.1).

Ortak bir geçmişe sahip olan Özbekistan ve Türkiye arasındaki ilişkileri, Kerimov ve Mirziyoyev dönemleri açısından karşılaştırmalı olarak incelemek, iki liderin dış politika anlayışlarını kavramak açısından önem taşımaktadır. Her iki lider de demokratik yollarla seçilmiş olsalar da yönetim anlayışlarındaki farklılıklar hem iç siyasette hem de dış politikanın sürekliliğinde belirleyici olmuştur. Liderlik tarzları farklı olsa da her iki liderin temel hedefi Özbekistan'ı Orta Asya'da ve küresel ölçekte gelişen, etkili bir devlet konumuna getirmek olmuştur. Uygulanan stratejiler sonucunda, Kerimov döneminde daha içe kapanık bir görünüm sergileyen Özbekistan, Mirziyoyev döneminde daha açık ve etkin bir dış politika izlemeye

başlamıştır. Bu dönüşümün en somut örneklerinden biri ise, Özbekistan'ın Türkiye ile ilişkilerinde gözlemlenmektedir.

Bu çalışma bağımsızlık sonrası Özbekistan'ın Türkiye ile ilişkilerini Kerimov ve Mirziyoyev liderlik anlayışları çerçevesinde nasıl bir değişim geçirdiğini ve bu değişimin iki ülke açısından ortaya çıkardığı etkileri analiz etmektedir.

1. Türkiye Özbekistan İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, bölgedeki ülkeler sırayla bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Türkiye, Özbekistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olarak diplomatik alanda önemli bir adım atmıştır. İki ülke arasında diplomatik ilişkiler büyükelçiliklerin karşılıklı olarak açılması ve üst düzey ziyaretlerin gerçekleştirilmesiyle pekiştirilmiş bu süreçte çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı). Özbekistan, bağımsızlığının ardından yapılan ilk halk oylamasında %86 oy oranıyla İslam Kerimov'u ülkenin ilk Cumhurbaşkanı olarak seçmiştir (Özlem, 2013, s.36). Kerimov Cumhurbaşkanı olmadan önce Sovyetler Birliği döneminde de aktif olarak siyaset içinde yer almıştır. Sosyalist bir siyasi anlayışa sahip olan Kerimov, otoriter yönetim tarzı nedeniyle sıklıkla diktatörlükle eleştirilmiştir. İktidara gelmesinin ardından ülke içinde uyguladığı sert tedbirler, bu eleştirilerin artmasına neden olmuştur. Özbekistan'ın uzun yıllar Sovyetler Birliği egemenliği altında bulunması, Kerimov'un ülkesinin yeniden dış kontrol altına girmemesi yönünde hassasiyet geliştirmesine yol açmış ve bu doğrultuda aldığı güvenlik önlemleri toplumda endişeye sebep olmuştur. Bağımsızlık sonrasında Türkiye ile ilişkilerin başlatılmasına ve geliştirilmesine öncülük etmiş, bazı konuşmalarında Mustafa Kemal Atatürk'ün modernleşme anlayışını örnek aldığını ifade etmiştir. 1991 yılının aralık ayında Kerimov'un Türkiye'ye yaptığı ziyarette "Eğer Türkiye bize destek olursa, Özbekleri bundan sonra kimse boyunduruk altına alamaz. Atatürk ilkeleri, bizim Özbekistan'da yapmak istediklerimizle paraleldir. Ben Atatürk'e hayranım ve O'nun Türkiye'de başardıklarını Orta Asya halkının da başaracağını ümit ediyorum. Ben, Türk halklarının birliği düşüncesini savunuyorum. Bu birlik mutlaka gerçekleşmelidir. Politik bir birlikten ziyade ekonomik bir birlik kurulabilir. Bunun adına Türk Ortak Pazarı da diyebilirsiniz" (Merdanoğlu, 2008).

Kerimov, Türkiye ile ilişkilerin kurulma sürecinde daha açık ve istekli bir tutum benimseyerek, ortak Türk kimliği çerçevesinde pozitif bir liderlik anlayışı sergilemiştir. Ancak kısa bir süre sonra Türkiye'nin, Kerimov'un cumhurbaşkanlığı seçimleri döneminde muhalefet partisi olan Erk Partisi lideri Muhammed Salih'e oturum izni vermesi, Kerimov yönetimini rahatsız etmiştir. 1991 seçimlerinde Kerimov'un rakibi olan Salih, %12,7 oranında oy almıştır. Seçimlerin ardından Kerimov, rejim karşıtlığı yaptığı gerekçesiyle Muhammed Salih ve Erk Partisi mensuplarına baskı uygulamış, partiyi kapatarak bazı üyelerini gözaltına almıştır. Gözaltına alınan Muhammed Salih ve arkadaşları, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın talebi üzerine serbest bırakılmıştır (Bakacak, 2019, s.117). Özbekistan muhalefet partisi lideri Muhammed Salih'in Türkiye'ye sığınması, Kerimov yönetimini oldukça rahatsız etmiş ve bu durum kısa süre önce gelişmeye başlayan Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde olumsuz bir dönüm noktası oluşturmuştur. Kerimov'un bu gelişmeye tepki olarak aldığı sert kararlar, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin neredeyse kopma noktasına gelmesine yol açmıştır. Bu gerginlik sonucunda Türkiye ile Özbekistan arasındaki diplomatik durgunluk uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Bu durgunluk ekonomik, kültür, eğitim ve ulaşım alanlarında yapılan anlaşmalara da yansımıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde Özbekistan terörle mücadele kapsamında Türkiye'den destek talep ederek ikili ilişkiler için bir adım atmıştır. Birkaç yıl aradan sonra ise ticari alanda Özbekistan'ın ihraç yaptığı bakır ve pamuğun Türkiye'ye ithal edilmeye başlanmıştır (Bekar, 2024, s.367). Her iki devlette çıkar amaçlı bu adımları atmış olsalar da ilişkilere canlılık kazandırmıştır. Özbekistan'ın bölgesel iş birliklerine mesafeli yaklaşımı, Türkiye'nin Türk Dünyası ile bütünleşme çabalarını bu ülkede sınırlı bir düzeyde tutmuştur. Özellikle 2005 Andican

Olayları sonrasında, Özbekistan yönetimi Batı ülkeleriyle olduğu gibi Türkiye ile ilişkilerde de dikkatli bir tutum benimsemiştir.

Özbekistan'ın ilk Cumhurbaşkanı İslam Kerimov 2 Eylül 2016 yılında vefat etmesinin ardından geçici başkanlık koltuğuna dönemin Başbakanlık görevini sürdüren Şevket Mirziyoyev oturmuştur. Göreve gelir gelmez 4 Aralık 2016 tarihinde başkanlık seçimlerine gidileceğini duyurmuştur. Seçimler yapılmadan önce kulislere en çok konuşulan isim Şevket Mirziyoyev olmuştur. 2003 yılından beri Başbakanlık görevini yürütmesi ve tanınan kişiliği sayesinde seçilme şansının yüksek olduğu konuşulmuştur. Yapılan seçimin sonuçlarına göre, katılan dört Cumhurbaşkanı adayı arasından Özbekistan Liberal Demokrat Partisi'nden aday olan Mirziyoyev %88,61 oy alarak Özbekistan Cumhurbaşkanı olmuştur (Kun.Uz, 2016). Mirziyoyev'in Cumhurbaşkanlığı görevine gelmesi ülke siyasetinde hareketlenmeye yol açmış ve öncesinden hedeflenen değişimler için çalışmalara başlamıştır. İlk reform çalışmasına idari yapıdan başlamıştır. Bowyer (2018) çalışmasında, Mirziyoyev göreve geldikten sonra idari yapının etkili ve şeffaf bir şekilde çalışma yürütmesi ve bürokratların kamu yararına çalışması gibi konuları gündeme getirdiğinden bahsetmiştir. Öte yandan siyasette karar alma süreçlerine yönelik olarak da bazı yeni gelişmeler mevcuttur. Mirziyoyev, yeni yasa önerilerinin parlamentonun gündemine gelmesinde ve sorunların çözümünde milletvekillerinin eskisine göre çok daha aktif rol oynamaları gerektiğini özellikle vurgulamıştır. (s. 31-35).

2016 yılında Mirziyoyev'in cumhurbaşkanlığı görevine gelmesiyle birlikte Özbekistan'ın diğer ülkelerle dış politika yaklaşımlarında görülen değişim, Türkiye ile ilişkilerine de yansımıştır. Yaklaşık yirmi yılı aşkın bir aradan sonra, 25 Ekim 2017 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın daveti üzerine Mirziyoyev Türkiye'ye resmî bir ziyaret gerçekleştirmiştir. İki lider görüşme sırasında, iki ülke arasındaki iş birliğini güçlendirmek amacıyla ortak bir bildiri hazırlayarak imzalamıştır. Ekonomiden turizme, sağlıktan savunma sanayisine uzanan çeşitli alanlarda karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesine yönelik yirmiden fazla anlaşma bu ziyaret kapsamında hayata geçirilmiştir. (Kelkitli, 2022, s.37). Mirziyoyev, göreve seçildiği tarihten bu yana Türkiye ile ilişkileri dostane bir çerçevede sürdürme politikasını istikrarlı biçimde devam ettirmektedir.

2. Dış Politika Yaklaşımındaki Farklılıklar

Dış politika açısından bakıldığında, Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası dış politikası, yöneten liderlerin önceliklerine ve siyasi bakış açılarına göre şekillenmiştir. İslam Kerimov ve Şevket Mirziyoyev dönemlerinde, Özbekistan dış politikasında belirgin farklılıklar görülmektedir. Her iki lider de devletin statüsünü ve egemenliğini korumayı amaçlamış olsa da hedeflerine ulaşmak için uyguladıkları politikalar, dış dünya ile ilişkileri ve Türkiye'ye bakış açıları farklılık göstermektedir.

2.1 İslam Kerimov Dönemi: Egemenlik Odaklı ve Kontrollü Dış Politika

Özbekistan'ı 27 yıl boyunca yöneten İslam Kerimov, liderliği süresince benimsediği yönetim anlayışıyla dikkat çekmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında Kerimov, devletin egemenliğini ve bölgesel güvenliğini sağlamayı amaçlayarak laik bir ulus-devlet inşa sürecine yönelmiştir. Bu doğrultuda, ülke içinde tehdit oluşturabileceğini düşündüğü her konuda radikal kararlar almış ve bunları kararlılıkla uygulamıştır. İzlediği politikaların önemli unsurlarından biri, dini ve etnik yapılanmaların önünü keserek bu grupların örgütlenmesini engellemeye çalışmasıdır. İç siyasetteki bu yaklaşım, dış politikaya da doğrudan ve orantılı bir biçimde yansımıştır (Yılmaz & Duman, 2023, s. 160-161). Kerimov'un iç siyasette izlediği kesin ve ani karar alma pratiği, diplomatik ilişkiler kurmak isteyen ülkelerde bir çekimserlik yaratmış bu durum ise Özbekistan'ın dış politikada geri planda kalmasının nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda iç politikadaki sert yaklaşım ile dış politikadaki sınırlı açılım arasında bir etki-tepki ilişkisi düşünülebilir. Kerimov dönemi Özbekistan'ın sınır komşusu olan ülkeler ile politikasında büyük ölçüde Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan'la olan sınır bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Buna karşılık, Türkmenistan'ın uluslararası alanda tarafsızlık

politikası izlemesi ve Kazakistan ile Özbekistan arasındaki uzun sınır hattının büyük ölçüde çöl ve bozkır alanlarından oluşması, ayrıca bu bölgelerde yerleşim birimlerinin ve nüfusun sınırlı olması nedeniyle ülkenin batı ve kuzey sınırlarında ciddi bir sınır sorunu yaşanmamıştır (Kodaman & Birsell, 2006, s. 424). Kerimov yönetimi, dış politikasını şekillendirirken siyasi ve ekonomik açıdan içsel istikrarı ve güvenliği tesis etmeyi, “Özbekistan 21. Yüzyıl Eşiğinde” adlı kitabında da vurguladığı üzere, öncelikli hedef olarak görmüştür. Bu bağlamda, yeni dönemin başında dış politika yöneliminde Moskova ekseninden uzak durmayı tercih etse de bunu tam anlamıyla başaramamıştır. Büyük güç statüsündeki Rusya’yı hem tehdit hem de fırsat olarak değerlendiren Kerimov, ekonomik açıdan destek sağlayabileceğini öngördüğü için bu ülkeyle ilişkilerini tamamen koparmamıştır. Hatta Rusya, Belarus ve Ukrayna’nın anlaşma imzaladığı Bağımsız Devletler Topluluğuna (BDT) üye olma konusunda istekli davranmıştır (Toktogulov, 2022, s.51).

Kerimov’un dış politikada çekimser bir tavır sergilemesinin ardında yatan nedenlerden biri, ülkenin bağımsızlığını yeniden kaybetme korkusudur. Yeni bağımsızlığını kazanmış olan Özbekistan’ın tekrar Rusya’ya bağımlı hâle gelmesini istememiştir. Bu nedenle Rusya ile iş birliğinden mümkün olduğunca kaçınmış ve aynı müzakere zemininde bulunmayı çoğu zaman reddetmiştir. Bu durum, batıya yönelme ve ABD ile olumlu ilişkiler kurma fikrini Kerimov açısından daha kabul edilebilir hâle getirmiştir. Nitekim o dönemde ABD için de Orta Asya devletlerine yakınlaşma düşüncesi uzak bir ihtimal değildi. ABD ile Özbekistan’ı yakınlaştıran temel etkenlerden biri, Kerimov’un bölgede kaçakçılık ve terörist faaliyetlerin olmadığı bir dış politika ortamı talep etmesidir. Kaçakçılık ve terörizmin varlığı, ülkenin ekonomi ve siyaseti üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır (Bozbağ, 2019, s. 54). Kerimov’un komşu devletlerle ve ekonomi ile askeri alanda güçlü iki aktör olan ABD ve Rusya ile yürüttüğü dış politikada, devletin güvenliğini öncelik hâline getirmesi, içe kapanık liderlik yaklaşımıyla birleşince bu ilişkilerin gelişim göstermesini engellemiş ve ülkeyi geride bırakmıştır. Kerimov dönemi dış politikasını değerlendirdiğimizde, ülkenin dış ilişkilerinde ulusal çıkarların çoğu zaman geri planda kaldığı buna karşılık iç istikrarın korunmasına odaklanan bir dış politika anlayışının benimsendiğini söylemek mümkündür.

2.2 Şevket Mirziyoyev Dönemi: Reformcu ve Çok Yönlü Dış Politika

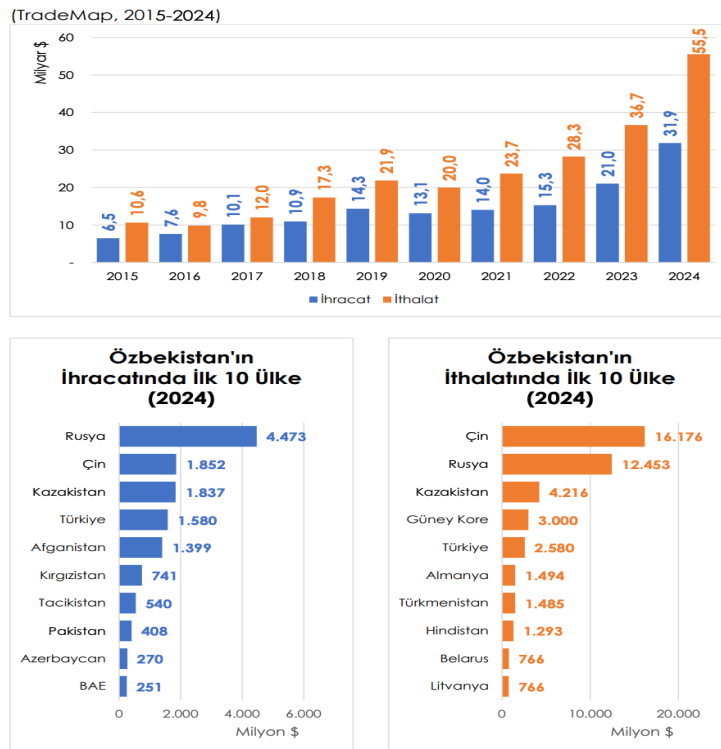
Mirziyoyev’in iktidara gelmesiyle birlikte Özbekistan, iç ve dış politikalarında reform niteliğinde bir dönüşüm süreci başlatmıştır. Bu dönemde dış politika, ülkenin kalkınma hedefleriyle uyumlu hâle getirilmiş iş birliği ve stratejik ortaklık temelinde şekillenen bir yaklaşım benimsenmiştir. Mirziyoyev dış politika atılımına Kerimov’un aksine komşu ülkelerle ilişkilerini normalleştirme sürecini başlatmış ardından bölgesel diplomasiye aktif bir biçimde katılım göstermiştir. Mirziyoyev döneminde dış politika, yalnızca siyasi güvenliğe değil, ekonomik kalkınmaya ve uluslararası iş birliğine odaklanmıştır. Özellikle Türkiye ile ilişkiler, bu dönemde stratejik ortaklık düzeyine yükselmiştir. 2017 yılında Ankara’da gerçekleştirilen Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi toplantısı, bu yeni dönemin sembolik başlangıcı olmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı). Kerimov uluslararası organizasyonlara dahil olmak istemezken Mirziyoyev bu dönemde Özbekistan, Türk Dünyasıyla ilişkilerini yeniden tanımlayarak 2019 yılında Türk Konseyi’ne tam üye olmuştur. Böylece ülke, bölgesel diplomaside aktif bir rol üstlenmiş, Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde ekonomik, kültürel ve enerji alanlarında iş birliği projelerine liderlik etmeye başlamıştır (Türk Devletleri Teşkilatı).

Özbekistan’ın Mirziyoyev dönemindeki ABD ile ilişkileri değerlendirildiğinde, 2018 yılında önemli bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler kapsamında Özbekistan-ABD diplomatik ilişkileri ele alınmış; ayrıca ekonomiyi etkileyebilecek çeşitli anlaşmalar ve iş birliği konuları tartışılmıştır. Mirziyoyev, cumhurbaşkanı olarak iktidara geldiğinden bu yana yaşamın neredeyse tüm alanlarında geniş çaplı reformlar başlatarak yönetimin iyileştirilmesine ve ülkenin uluslararası statüsünün güçlendirilmesine odaklanmıştır. Bu durum, Orta Asya’da bölgesel iş birliği taleplerinin artmasına katkı sağlamıştır (Valiyev, 2018). Mirziyoyev’in iktidara gelmesiyle

birlikte ziyaretlerini sıklaştırması, dış politikada daha ılımlı köprüler kurmayı hedeflediğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda Rusya'ya gerçekleştirilen diplomatik ziyaret, 12 yıllık bir aranın ardından ticaret ve askerî iş birliği başta olmak üzere birçok alanda ortaklıkların geliştirilmesine imkân sağlamıştır. Özbekistan ile Rusya arasındaki ilişkilerin normalleşmesi, ülkenin bölgesel düzeyde daha güçlü bir aktör hâline gelmesine ve uluslararası platformlarda daha fazla söz sahibi olmasına katkı sunmaktadır. Günümüzde Rusya, Özbekistan'ın Orta Asya ülkeleri arasında en fazla doğal gaz ihraç ettiği ikinci ticaret ortağı konumundadır (Kusaev, 2020 s.79-81). Mirziyoyev pozitif ve stratejik bir liderlik anlayışı ile hareket ederek ülkenin çıkarları doğrultusunda reformist ve çok yönlü bir dış politika benimsemekte ve böylece ülkenin kalkınmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

3. Liderlik Tarzlarının Türkiye ile İlişkilerde Etkisi

Dış politikada liderlik kavramı, devlet yönetiminde belirleyici olduğu kadar uluslararası ilişkilerde karar alma sürecinin temel unsurlarından biri olarak da önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalışma, liderlik anlayışının Türkiye-Özbekistan ilişkilerine etkisini ortaya koymaktadır. Kerimov'un çekimser ve kapalı liderlik yaklaşımının dış politikada yarattığı pasifliğe karşın, Mirziyoyev'in çok yönlü ve iş birliğine dayalı liderliği, iki ülke arasındaki dostane ilişkilerin stratejik ortaklık düzeyine yükselmesine katkı sağlamıştır. Bu doğrultuda Özbekistan'ın dış politikadaki aktifliği son yıllarda belirgin biçimde artmıştır. Mirziyoyev'in atılgan dış politikası, Türkiye ile ilişkilerine ivme kazandırarak ticaret, yatırım, turizm, ekonomi ve kültürel alanlarda anlaşmaların yapılmasını da beraberinde getirmiştir.

Kaynak: TİM(Türkiye İhracatçıları Meclisi) Ekonomik Araştırmalar, 2025.

TİM'in raporuna göre, Türkiye ile Özbekistan arasındaki ilişkilerin 2015–2024 yılları arasındaki artan ithalat ve ihracat verilerinden etkisi gözlemlenebilmektedir. Özbekistan'ın dış ticaret verilerine göre, Kerimov döneminde ihracat 6,5 milyar USD ile tamamlanırken, Mirziyoyev'in 2017'deki dönemiyle birlikte ihracat 10,1 milyar USD'ye yükselmiş ve takip eden yıllarda artış oranı eş zamanlı olarak devam etmiştir. Mirziyoyev'in “win-win” (kazan-kazan) politikası sayesinde hem Türkiye'nin hem de Özbekistan'ın ticari hacimlerinde artış kaydedilmiştir.

Sonuç

Bu çalışma ile Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye ile geliştirdiği ilişkileri, İslam Kerimov ve Şevket Mirziyoyev dönemleri üzerinden karşılaştırmalı olarak inceleyerek liderlik faktörünün dış politika üzerindeki belirleyici rolünü ortaya koymayı amaçlamıştır. Çalışma sonucunda, Özbekistan'ın dış politika yönelimlerinin büyük ölçüde liderlerin yönetim anlayışı öncelikleri doğrultusunda şekillendiği görülmüştür.

İslam Kerimov döneminde Özbekistan, bağımsızlığını yeni kazanmış bir devlet olmanın getirdiği güvenlik kaygılarıyla daha içe dönük, kontrollü ve sınırlı bir dış politika izlemiştir. Bu yaklaşım, Türkiye ile ilişkilerin ortak tarih ve kimlik temelinde başlamasına rağmen, uzun vadede yol katetmesini engellemiştir. Kerimov'un egemenlik hassasiyeti ve rejim güvenliğini ön planda tutan politikaları, yalnızca Türkiye ile değil, genel olarak bölgesel ve çok taraflı iş birlikleriyle mesafeli bir ilişki kurulmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, Kerimov döneminde Türkiye-Özbekistan ilişkilerinin potansiyeline kıyasla sınırlı kaldığı söylenebilir.

Şevket Mirziyoyev'in iktidara gelmesiyle birlikte ise Özbekistan dış politikasında belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır. Reformcu, çok yönlü ve iş birliğine dayalı bir dış politika anlayışı benimseyen Mirziyoyev, ülkenin hem bölgesel entegrasyonunu güçlendirmiş hem de uluslararası alandaki görünürlüğünü artırmıştır. Bu dönüşümün en somut yansımalarından biri Türkiye ile ilişkilerde görülmüştür. İkili devlet ilişkileri kısa sürede stratejik ortaklık düzeyine ulaşmıştır. Siyasi oluşumların yanı sıra ekonomik, ticari, kültürel ve güvenlik alanlarında imzalanan çok sayıda anlaşma, ilişkilerin çok boyutlu bir yapıya kavuşmasını sağlamıştır.

Özellikle Özbekistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı'na tam üye olması, Türkiye ile ilişkilerin yalnızca ikili düzeyde değil, Türk Dünyası bağlamında da kurumsal bir çerçeveye oturmasına katkı sunmuştur. Mirziyoyev döneminde Türkiye ile Özbekistan arasında artan ticaret hacmi ve karşılıklı yatırımlar, siyasi yakınlaşmanın ekonomik sonuçlarını da açık biçimde ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde liderlik tarzlarının belirleyici olduğu bu çalışma kapsamında açıkça görülmektedir. Kerimov döneminde daha sınırlı ve temkinli bir düzeyde kalan ilişkiler, Mirziyoyev'in reformist ve iş birliğine açık yaklaşımıyla birlikte sürdürülebilir ve stratejik bir dönüşüm kazanmıştır. Bu dönüşüm, yalnızca iki ülke ilişkileri açısından değil, aynı zamanda Türk Dünyası'nda artan dayanışma ve bölgesel entegrasyon süreçleri bakımından da önem taşımaktadır. Çalışma, liderlik değişiminin dış politika üzerindeki etkisini somut bir örnek üzerinden ele alarak, Türkiye-Özbekistan ilişkilerinin geçmişten günümüze geçirdiği dönüşümü anlamaya katkı sağlamaktadır.

Kaynakça

- Alpınar, Z. (2024). Şevket Mirziyoyev dönemi Türkiye-Özbekistan ilişkileri (2016-2021) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara.
- Bakacak, Y. S. (2019). *Süleyman döneminde (1991-2000) Türkiye-Türk Cumhuriyetleri siyasi ilişkileri* (Yayımlanmamış doktora Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Bekar, N. (2024). Rol Teorisi, Konstrüktivizm ve Realizm Çerçevesinde Türkiye-Özbekistan İlişkileri (1991-2023). *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (80), 360-374.

- Bozbağ, S. S. (2019) *İslam Kerimov Dönemi Özbekistan Dış Politikası ve Küresel Güçler* (Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul.
- Bowyer, A. C. (2018). Political reform in Mirziyoyev's Uzbekistan: Elections, political parties and civil society. Silk Road Paper.
- Kelkitli, F. A., "Uzbekistan's Foreign Policy Under the Leadership of Mirziyoyev: Struggle to Sustain Autonomy", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, IX (1), 2022, ss. 25-43.
- Kodaman, T., & Birsal, H. (2006). Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve Dış Politikası. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 413-442.
- Kusaev, K. (2020). *Özbekistan-Rusya İlişkileri (1991-2019)* (Yayımlanmamış yüksek lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Kun.Uz. (2016, Aralık 5). Shavkat Mirziyoyev wins presidential elections in Uzbekistan—<https://kun.uz/en/news/2016/12/05/shavkat-mirziyoyev-wins-presidential-elections-in-uzbekistan> adresinden elde edildi. (Erişim Tarihi: 13.10.2025)
- Merdanoğlu, Süleyman, Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri, Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi, 12 Aralık 2008, <http://www.turansam.org/makale.php?id=106>
- Özlem, K. (2013). Kerimov yönetiminde Özbekistan'ın iç ve dış politikasının analizi (1991–2012). *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 29-51.
- TİM Ekonomik Araştırmalar, (2025, Haziran) Özbekistan Ülke Bilgi Notu. https://tim.org.tr/files/downloads/Ulke_Bilgi_Notlar%C4%B1/Ozbekistan-UlkeBilgiNotu.pdf adresinden elde edildi. (Erişim Tarihi: 13.10.2025)
- Toktogulov, B. (2022). Uzbekistan's Foreign Policy Under Mirziyoyev: Change or Continuity? *Eurasian Research Journal*, 4(1), s. 49-67. doi:<https://doi.org/10.53277/2519-2442-2022.1-03>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. *Yeniden Asya Girişimi*. <https://www.mfa.gov.tr/yeniden-asya-girisimi.tr.mfa> adresinden elde edildi. (Erişim Tarihi: 04.10.2025)
- Valiyev, S. (2018 June 11). Taking the U.S.-Uzbekistan Relationship to the Next Level: Mirziyoyev's Historic Visit
- Yılmaz, K. K., & Duran, H. (2023). Tarihsel miras ve Özbek kimliğinin Özbekistan dış politikasının oluşumuna etkisi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(50), 777-788. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.1369705>

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT BÜDCƏSİ VERGİ GƏLİRLƏRİNİN DAYANIQLIĞININ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Assessment of the Sustainability of Tax Revenues of the State Budget of Azerbaijan

Paşa TANRIVERDİ¹

Xülasə

Bu tədqiqat Azərbaycanın dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin dayanıqlılığı qiymətləndirir. Araşdırmada müxtəlif hədd göstəriciləri, onların kritik səviyyələri və beynəlxalq standartlara uyğunluq dərəcəsi təhlil edilmişdir. Tədqiqatda təsviri statistika, müqayisəli analiz və Vergi Dayanıqlılıq İndeksi (VDI) yanaşmasından istifadə olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, mövcud vergi sistemi neft gəlirlərindən yüksək asılılıq, qeyri-neft bazasının kifayət qədər diversifikasiyasının olmaması və dayanıqlılıq riskləri ilə xarakterizə olunur. Bəzi hədd göstəriciləri beynəlxalq meyarlara uyğun olsa da, digərləri hələ də zəif qalır və uzunmüddətli fiskal sabitlik üçün həssaslıq yaradır. Məqalədə inkişaf etmiş ölkələrin model yanaşmalarına uyğun siyasət tədbirlərinin vacibliyi vurğulanır. Araşdırma fiskal dayanıqlığı gücləndirmək, struktur riskləri azaltmaq və daha balanslı, proqnozlaşdırıla bilən vergi gəlirləri axınıni təmin etmək üçün islahatlara dair təkliflər təqdim edir.

Açar sözlər: Dövlət Büdcəsi, Vergi Gəlirləri, Vergi Dayanıqlılığı, Hədd Göstəriciləri, Dayanıqlılıq Riskləri.

Abstract

This article comprehensively assesses the sustainability of tax revenues in Azerbaijan's state budget. It compares multiple threshold indicators, evaluates their critical levels, and analyzes compliance with international practices and model approaches. The study applies descriptive statistics, an index-based approach (TSI – Tax Sustainability Index), and international methods of comparison against regulatory thresholds. The analysis reveals structural weaknesses in the tax system, including reliance on oil-related revenues, insufficient diversification of the tax base, and exposure to sustainability risks. At the same time, it identifies areas where Azerbaijan's tax system demonstrates partial compliance with international benchmarks. The research highlights the importance of systemic reforms to strengthen fiscal resilience, improve alignment with international standards, and mitigate risks that undermine long-term budgetary stability. Based on the findings, the article offers practical proposals and recommendations for reforming the tax system to ensure more sustainable, diversified, and resilient revenue generation.

Keywords: State Budget, Tax Revenues, Tax Diversification, Threshold Indicators, Structural Risks.

Giriş

Müasir dövrdə dövlət maliyyəsinin sabitliyi və uzunmüddətli fiskal dayanıqlığın təmin edilməsi üçün büdcə gəlirlərinin tərkibi, xüsusilə vergi daxilolmalarının roluna daha böyük əhəmiyyət verilməkdədir. Qlobal iqtisadi dəyişkənlik fonunda bu dayanıqlılığın mühüm komponentlərindən biri olan vergi gəlirlərinin sabitliyi və proqnozlaşdırıla bilənliyi xüsusi diqqət tələb edir. (IMF, 2023; World Bank, 2022). Vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinin

¹ Aparıcı elmi işçi (Senior Lect.), Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu, tpasha_50@mail.ru, <https://ORCID/009-0009-7221-3420>

ümumi gəlirlərindəki payı fiskal siyasətin sabitliyi, iqtisadi müstəqillik və neft gəlirlərinə asılılığın azaldılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı neft-qaz sektorundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu asılılıq, büdcə gəlirlərinin dayanıqlığına mənfi təsir göstərir və fiskal sabitliyin risk altında olduğuna birbaşa işarədir. Bu baxımdan, Azərbaycan kimi təbii resurslardan asılı olan ölkələrdə vergi əsaslı büdcə siyasətinə keçid fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsi üçün mühüm alət hesab olunur.

Vergi gəlirlərinin dayanıqlılığı konsepsiyası dövlətin cari və gələcək fiskal öhdəliklərini yerinə yetirmə qabiliyyətini təmsil edir. Dayanıqlı vergi sistemi yığımların sabitliyi, vergi bazasının genişliyi və səmərəli inzibatçılıq kimi amillərlə səciyyələnir. Neft-qaz resurslarından asılı ölkələrdə isə bu dayanıqlılıq neft qiymətlərindən asılılıq səbəbindən dəyişkən olur. Norveçdə Neft Fondu kimi maliyyə alətləri bu asılılığı tənzimləməkdə əsas rol oynayır. Vergi gəlirlərinin sabitliyi həm də ölkənin borc yükünün idarə olunması, kredit reytingi və sosial xərclərin davamlılığını müəyyən edir. (IMF, 2023; OECD, 2022; World Bank, 2023).

Metodologiya

Tədqiqatın əsas məqsədi - 2010–2023-cü illər ərzində vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsi gəlirlərindəki payının dinamikasını təhlil etməklə, vergi gəlirlərinin dayanıqlığını beynəlxalq təcrübə ilə müqayisə aparmaq, OLS (Orta Kvadratlar Metodu) ilə model quraraq bu dayanıqlığa təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək, Azərbaycanın fiskal dayanıqlılıq vəziyyətini kritik hədd göstəriciləri kontekstində qiymətləndirmək və siyasət tövsiyələri hazırlamaqdır.

Təhlil üçün mənbə - IMF, WB və AR Maliyyə Nazirliyi məlumatlarından və tövsiyələrindən və analitik materiallarından istifadə edilmişdir. İstifadə olunan metodoloji yanaşma aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

Tədqiqatın metodları:

Deskriptiv statistika – əsas göstəricilərin dinamikası və səviyyəsinin təhlili.

Beynəlxalq qarşılaşdırma (benchmarking) - trendlərin təhlili, Azərbaycanın göstəricilərinin digər ölkələrlə və beynəlxalq normativ həddlərlə müqayisəsi (OECD, 2022; IMF, 2021);

Normativ yanaşma – OECD, IMF və Dünya Bankının təyin etdiyi kritik həddlər əsasında müqayisəli təhlil;

Empirik təhlil: Dövlət Statistika Komitəsi və Maliyyə Nazirliyinin məlumatları əsasında göstəricilərin illik səviyyələrinin təhlili;

Uyğunluq dəyərləndirməsi: Göstəricinin kritik həddlərlə müqayisəsi;

Səbəb və nəticələrin interpretasiyası: Tarixi və institusional kontekst nəzərə alınmaqla şərh və izahlar.

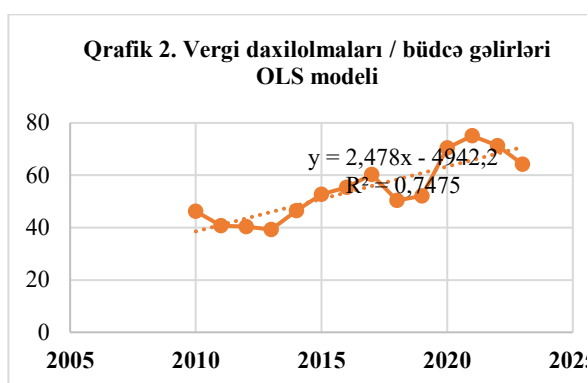
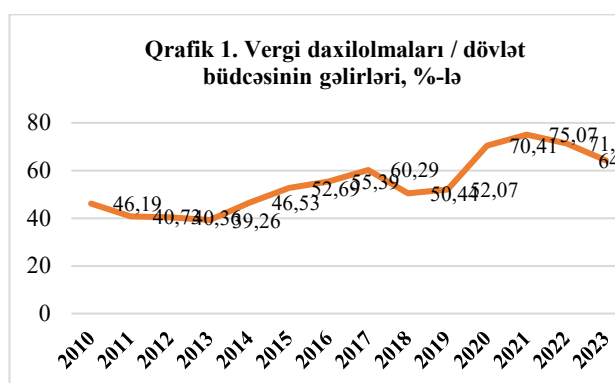
1. Təhlil və Qiymətləndirmə

1.1. Vergi daxilolmaları / dövlət büdcəsinin gəlirləri - kritik hədd $\geq 50-70\%$: (OECD, IMF)

Cədvəl 1. Vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsi gəlirlərində payı, %-lə

İl	Göstərici (%)	Kritik həddə uyğunluq
2010	46,19	Uyğun deyil (aşağı)
2011	40,73	Uyğun deyil (aşağı)
2012	40,36	Uyğun deyil (aşağı)

2013	39,26	Uyğun deyil (aşağı)
2014	46,53	Uyğun deyil (aşağı)
2015	52,69	Uyğundur
2016	55,39	Uyğundur
2017	60,29	Uyğundur
2018	50,44	Uyğundur (sərhəd)
2019	52,07	Uyğundur
2020	70,41	Uyğundur (yuxarı sərhəd)
2021	75,07	Uyğun deyil (yuxarı)
2022	71,36	Uyğun deyil (yuxarı)
2023	64,21	Uyğundur

Cədvəldən və Qrafiklərdən göründüyü kimi: 2010-2014 dövründə bu nisbət 40-46% ətrafında olub; 2015-ci ildən sonra artaraq 2021-ci ildə 75,07%-ə çatıb; 2022-2023-də nisbət azalsa da (64,21%), hələ də kritik həddin ($\leq 50-70\%$) daxilindədir.

1.2. Uyğunluq və uyğunsuzluq dövrlərinin təhlili:

2010–2014-cü illər: Vergi gəlirlərinin büdcədəki payı kritik həddən çox aşağıdır – dayanıqlılıq zəifdir, vergi asılılığının azalması isə neftdən gələn qeyri-davamlı mənbələrin çoxluğu ilə izah olunur, bütövlükdə fiskal siyasət neft gəlirlərindən asılıdır. Bu dövr Azərbaycanın neft gəlirlərindən yüksək asılılıq mərhələsinə təsadüf edir, büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi Dövlət Neft Fondundan transferlərdir (World Bank, 2015);

2015–2020: Göstərici kritik hədd daxilində olmuşdur. Neftin qiymətinin düşməsi və büdcədə vergi daxilolmalarının rolu artırmışdır. İstiqamət düzgün dəyişmiş, vergi əsaslı büdcə siyasətinə keçid başlamışdır;

2021–2022: Pandemiya sonrası dövrdə vergi gəlirlərinin artımı göstəricini kritik həddin üzərinə çıxarmış, bu isə fiskal həssaslığı artırmışdır (75,07% və 71,36%). Bu, fiskal cəhətdən vergi asılılığının artdığını göstərsə də, dayanıqlılıq baxımından həddən artıq vergi yüklənməsi riskini də göstərir. Azərbaycanın vergi əsaslı büdcəyə keçidi ümumilikdə müsbət tendensiya olsa da, 2021–2022-ci illərdəki vergi daxilolmalarının həddən artıq payı vergi yükünün artması ilə fiskal çevikliyi azalda və iqtisadi aktivliyə mənfi təsir göstərə bilər.

2023: Göstərici yenidən kritik aralığa dönmüşdür (64,21%).

1.3. Səbəblərin təhlili:

1.3.1. Aşağı göstərici dövründə (2010-2014):

- Yüksək neft qiymətləri və neft fonduna transferlər nəticəsində vergi gəlirlərinin payı azalmışdır;

- Büdcə neft gəlirlərindən asılı şəkildə tərtib olunur və nəticə etibarlı ilə neft gəlirləri hesabına formalaşırdı;
- Vergidənkənar mənbələr (SOFAZ, ARDNŞ transfertləri) üstünlük təşkil edirdi.

1.3.2. Artan göstərici dövründə (2015-2020):

- Neft qiymətinin düşməsi ilə vergi gəlirlərinin rolu artdı;
- Qeyri-neft sektorunda vergi bazası genişləndi və struktur islahatlarına start verildi;
- Dövlət Neft Fondundan transferləri nisbətən azalmağa başladı.

1.3.3. Həddən artıq göstərici dövründə (2021-2022):

- Post-pandemiya bərpa mərhələsində qeyri-neft vergiləri (xüsusən ƏDV, gəlir və mənfəət vergiləri) artdı;
- Büdcədəki transferlərin azalması fonunda vergi yükü artdı.

1.3.4. Uyğun göstərici dövrü (2015–2020)

- Vergi islahatları və qeyri-neft sektorunun inkişafı sayəsində vergi bazası genişləndi;
- Rəqəmsal vergi inzibatchılığının tətbiqinə başlandı (IMF, 2020).

1.4. Uyğunsuzluğun şərhı:

1.4.1. Struktur səbəblər: Neft sektorunun ÜDM-də və büdcədə yüksək payı, qeyri-vergi gəlirlərinin və transfertlərin üstünlük təşkil etməsi; Qeyri-neft sektorunun vergi bazasının hələ də yetərinə geniş olmaması; Vergidən yayınma və kölgə iqtisadiyyatının yüksək payı.

1.4.2. İnstitusional və inzibati səbəblər: Vergi inzibatchılığının zamanla təkmilləşmə, tam səmərəliliyə çatmaması; Sadələşdirilmiş və güzəştli vergi rejimlərinin geniş tətbiqi, bəzi sektorların real gəlirlərini əks etdirməməsi.

Azərbaycanın vergi sistemi müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçsə də, onun dayanıqlılıq səviyyəsi hələ də tam qənaətbəxş deyil. Bunun üçün fiskal sabitliyin möhkəmləndirilməsi, vergi potensialının artırılması və beynəlxalq təcrübədən istifadə vacibdir.

1.5. Beynəlxalq müqayisənin nəticələri:

- Azərbaycanın vergi gəlirlərinin çox hissəsi neft sektorundan asılıdır; (OECD, 2023);
- Yerli büdcələrin vergi gəlirlərinə dayalılığı aşağıdır, bu da subsidiya asılılığını artırır; (European Commission, 2022);
- Vergi bazasının qeyri-rəsmi sektora nisbətən dar olması potensial itkilər yaradır (IMF, 2022).

1.6. Model yanaşmalarla əlavə təhlil təklifi:

1.6.1. Asılı dəyişən:

Y_t : Vergi daxilolmaları / Dövlət büdcəsinin gəlirləri (% ilə)

1.6.2. Müstəqil dəyişənlər:

X_1 : Vergi yükü (ümumi vergi daxilolmaları / ÜDM), %

X_2 : Yığılan vergilər / Potensial vergilər, %

X_3 : Vergi gəlirlərinin illik artım tempi, %

1.6.3. Model forması

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 X_{1t} + \beta_2 X_{2t} + \beta_3 X_{3t} + \varepsilon_t$$

Məlumatlar 2010–2023-cü illəri əhatə edir və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi və beynəlxalq hesabatlar (OECD, IMF) əsasında tərtib olunmuşdur.

1.7. Nəticələr və təhlil

Cədvəl 2. Aşağıdakı OLS modeli nəticələri əsasında əmsallar belə qiymətləndirilmişdir:

Əmsal	Qiymət	Təsiri
β_0	15–20	Sabit baza səviyyəsi
β_1	+1.2 – +1.5	Vergi yükü artdıqca Y artır
β_2	+0.5 – +0.7	Yığılan vergi səviyyəsi artdıqca Y artır
β_3	-0.1 – -0.2	Artım tempinin dəyişkənliyi Y-ni azaldır

Təxmini nəticələr göstərir ki, vergi yükündəki artım və yığımların yaxşılaşdırılması büdcə dayanıqlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu nəticə Dünya Bankı və IMF tərəfindən də vurğulanır ki, fiskal dayanıqlılıq üçün vergi bazasının genişliyi və inzibatçılığın səmərəliliyi əsas amillərdir (World Bank, 2023).

2010–2023-cü illər üzrə məlumat bazasına əsasən qurulan modelin R^2 göstəricisi təxminən 0.75–0.85 aralığındadır ki, bu da yüksək izah gücünə işarə edir.

Cədvəl 3. Vergi yükü və neftdən asılılığın Beynəlxalq müqayisəsi

Ölkə	Vergi yükü (% ÜDM)	Neftdən asılılıq	Yerli vergi payı
Azərbaycan	~12–15%	Yüksək	Aşağı
Norveç	~38%	Sabitləşdirici fond sistemi var	Yüksək
Gürcüstan	~25%	Aşağı	Orta
Qazaxıstan	~18–20%	Orta	Orta
Türkiyə	~24%	Aşağı	Yüksək

Müqayisələr göstərir ki, Azərbaycanın vergi yükü digər ölkələrlə müqayisədə aşağıdır və bu, fiskal gəlirlərin dəyişkənliyini artırır. Norveçin fondu, Gürcüstan və Türkiyədəki yerli fiskal muxtariyyət sistemləri Azərbaycana nümunə ola bilər.

VAR modeli ilə şok təhlili: VAR (Vector Autoregression) modeli ilə aşağıdakı şokların “vergi gəlirləri payı” göstəricisinə təsiri qiymətləndirilə bilər:

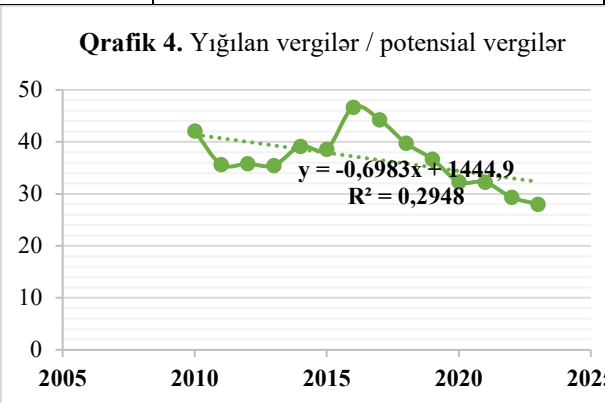
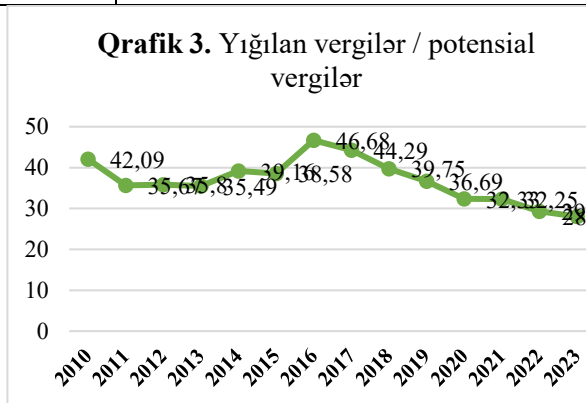
Cədvəl 4. VAR modeli ilə şok təhlili

Şok növü	Qısa müddətli təsir	Uzunmüddətli təsir	Qeyd
Neft qiyməti şoku	Sürətli eniş	Büdcə vergi payı artır	2015 və 2020 nümunələri
Vergi islahatları	Müəyyən gecikmə ilə artım	Davamlı artım	Rəqəmsal vergi idarəçiliyi
Transfert azalması	Qeyri-neft vergi payı artır	Tarazlığa yaxınlaşma	2023-də müşahidə olunub

2015 və 2020-ci illərdə neft qiymətindəki şokların vergi payına təsiri aydın şəkildə müşahidə olunur [World Bank, 2021]. 2023-cü ildə SOFAZ transferlərinin azalması qeyri-neft vergi bazasının aktivləşməsi ilə nəticələnmişdir [ADB, 2024].

2. Yığılan vergilər / Potensial vergilər - ≤60-70% kritik hədd (IMF, WB):**Cədvəl 5.** Yığılan vergilər / Potensial vergilər, %-lə

İl	Yığılan vergilər / potensial vergilər	Kritik həddə uyğunluq
2010	42,09	Uyğun deyil (aşağı)
2011	35,67	Uyğun deyil (aşağı)
2012	35,8	Uyğun deyil (aşağı)
2013	35,49	Uyğun deyil (aşağı)
2014	39,16	Uyğun deyil (aşağı)
2015	38,58	Uyğun deyil (aşağı)
2016	46,68	Uyğun deyil (aşağı)
2017	44,29	Uyğun deyil (aşağı)
2018	39,75	Uyğun deyil (aşağı)
2019	36,69	Uyğun deyil (aşağı)
2020	32,33	Uyğun deyil (aşağı)
2021	32,25	Uyğun deyil (aşağı)
2022	29,34	Uyğun deyil (aşağı)
2023	28,03	Uyğun deyil (aşağı)

2.1. Ümumilikdə azalma tendensiyası:

- 2010–2016-cı illər ərzində göstəricidə nisbətən sabitlik və bir qədər artım müşahidə olunur. 2017-dən sonra ardıcıl azalma müşahidə olunur. Bu göstərici 2023-cü ildə kritik həddin yarısından da aşağıdır, bu isə vergi potensialından istifadənin zəif olduğunu və vergi boşluğunun yüksək olduğunu göstərir (World Bank, 2021; IMF, 2022);

- 2010-cu ildə ~58% olan vergi boşluğu, 2023-cü ildə 72%-dən yuxarıya qalxmışdır. Bu, vergi sisteminin potensialının ildən-ilə daha az reallaşdığını göstərir. OLS modeli nəticəsində əldə edilən müsbət əmsal (0.698) göstərir ki, əgər struktur islahatlar aparılmasa, bu göstərici artmaqda davam edəcəkdir (OECD, 2022);

- 2017-dən sonra isə davamlı azalma tendensiyası var və 2023-cü ildə bu nisbət kritik həddin yarısından da aşağıdır (28,03%), bu isə vergi potensialından istifadənin zəif olduğunu və vergi boşluğunun yüksək olduğunu göstərir (World Bank, 2021; IMF, 2022). Bu, 14 il ərzində 14 faiz bəndi azalma deməkdir (orta hesabla illik 1 faizlik azalma);

2.2. Ən yüksək göstərici (Pik il): 2016-cı il – 46,68%. Bu dövrdə iqtisadi böhrana cavab olaraq vergi yığımında daha ciddi inzibatçılıq tədbirləri görülməsi ilə bağlıdır;

2.3. Ən aşağı göstəricilər: 2022 (29,34%) və 2023 (28,03%) – son 14 ilin ən aşağı səviyyəleridir. Bu, vergi bazasının daralması, qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın genişlənməsi və ya effektiv inzibatchılığın zəifləməsi ilə izah edilir.

Qiymətləndirmə:

Azərbaycanın göstəricisi bütün illər ərzində tövsiyə edilən kritik həddin yarısından da aşağıdır. Bu isə vergi potensialının yarıdan çoxunun reallaşmadığını, əhəmiyyətli vergi itkisini və dövlətin fiskal imkanlarının məhdudlaşmasını, vergi tutumunun tam istifadə olunmadığını, vergi potensialından yararlanma səviyyəsinin çox zəif olduğunu göstərir. (World Bank, 2021; IMF, 2022). Geniş vergi bazası olduğu halda onun yalnız 28%-nin yığıla bilməsi idarəetmədə səmərəsizlik və kölgə iqtisadiyyatının yüksəkliyinə işarədir. Kölgə iqtisadiyyatının genişliyi və vergi inzibatchılığının zəifliyi bu nisbətə aşağı olmasının əsas səbəbidir.

Potensial səbəblər:

- Qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın həcmənin böyük olması;
- Vergi güzəştləri və istisnalarının çoxluğu;
- Əmək bazarında qeyri-rəsmi məşğulluq;
- İnkassasiyanın və risk əsaslı yoxlamaların zəif təşkili;
- Vergi inzibatchılığının texnoloji səviyyəsinin aşağı olması (bəzi illərdə);
- Risk əsaslı yoxlamaların zəifliyi.

Bu göstərici faktiki yığılan vergilərin, nəzəri olaraq yığıla biləcək maksimal vergi məbləğinə (potensiala) nisbətini əks etdirir və vergi inzibatchılığının və vergi toplama səmərəliliyinin mühüm indikatoru kimi “vergi boşluğunun” (tax gap) ölçülməsində də istifadə olunur (IMF, 2022; OECD, 2021). IMF və Dünya Bankının hesabatlarına əsasən bu göstəricinin kritik həddi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün 60–70% səviyyəsində olmalıdır. (IMF, 2022; World Bank, 2021). OECD ölkələrində bu göstərici 85% və yuxarıdır. (OECD, 2021).

Vergi boşluğu - Potensial yığılmalı olan vergi məbləği ilə faktiki daxilolmalar arasındakı fərq ifadə edir. Məqalədə vergi boşluğu faizlə hesablamaqla yanaşı, OLS modeli tətbiq olunmuşdur:

Vergi yükü - Ümumi vergi daxilolmalarının Ümumi daxili məhsula (GDP) nisbətidir. Beynəlxalq təcrübədə optimal hədd kimi 25-30% aralığı qeyd olunur (OECD, 2022).

Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF): IMF-ə görə bu nisbət inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ən azı 60-70% civarında olmalıdır. (IMF, 2022; World Bank, 2021). Daha inkişaf etmiş vergi sistemlərinə malik ölkələrdə bu göstərici 80% və daha çox səviyyəsindədir (World Bank, 2021; IMF, 2022).

Dünya Bankı (World Bank): Dünya Bankı vergi potensialının reallaşdırılma səviyyəsinin 70%-dən aşağı olduğu hallarda, vergi inzibatchılığının və siyasətinin səmərəliliyinin artırılmasını tövsiyə edir.

OECD (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı): OECD ölkələrində bu göstərici adətən 85-95% arasında dəyişir. Bu, güclü vergi inzibatchılığı və aşağı qeyri-formal iqtisadiyyatla bağlıdır.

Cədvəl 5. Kritik hədd (təxminən ortaq konsensus):

İqtisadi səviyyə	Kritik hədd (Yığılan / Potensial vergi)
İnkişaf etmiş ölkələr	≥ 85%
Orta gəlirli ölkələr	≥ 70–75%
Aşağı gəlirli ölkələr	≥ 60–65%

Əgər bu nisbət 50%-dən aşağıdırsa, bu ciddi vergi boşluğu və ya qeyri-formal iqtisadiyyat problemi deməkdir.

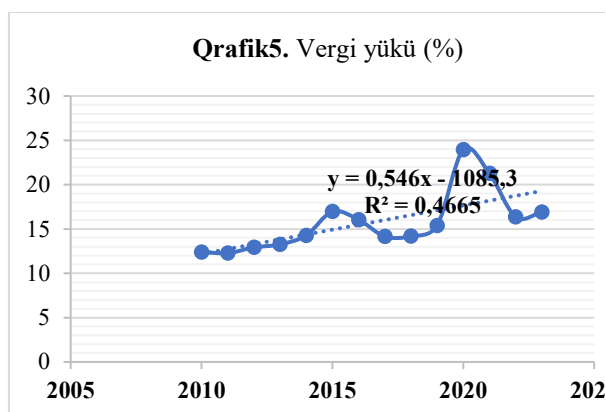
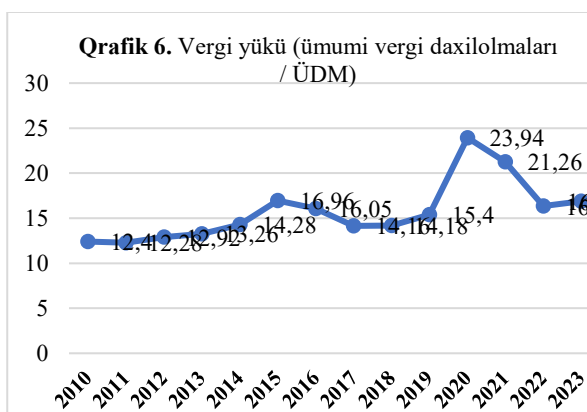
Nəticə

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, 2010–2023-cü illər ərzində Azərbaycanın vergi gəlirlərinin artım tempi əsasən müsbət olub, lakin pandemiya ili istisna təşkil edir. Eyni zamanda, “yığılan / potensial vergi” göstəricisinin bütün dövr ərzində kritik həddin altında qalması fiskal dayanıqlığa əhəmiyyətli təhdidlər yaradır. Vergi inzibətçiliyi, qeyri-formal sektorun idarə olunması və rəqəmsallaşmanın artırılması bu göstəricilərin yaxşılaşdırılması üçün əsas prioritetlər olmalıdır.

3. İqtisadiyyata vergi yükü (ümumi vergi daxilolmaları / ÜDM) – kritik hədd ≥ 15 , 25-30 (IMF, OECD):

Cədvəl 6. “İqtisadiyyata vergi yükü” göstəricisinin illər üzrə dinamikası (2010-2023)

İl	Vergi yükü (%)	Kritik həddə uyğunluq	
		$\geq 15\%$	$\geq 25-30\%$
2010	12,40	Uyğun deyil (aşağı)	Uyğun deyil (aşağı)
2011	12,28	Uyğun deyil (aşağı)	Uyğun deyil (aşağı)
2012	12,92	Uyğun deyil (aşağı)	Uyğun deyil (aşağı)
2013	13,26	Uyğun deyil (aşağı)	Uyğun deyil (aşağı)
2014	14,28	Uyğun deyil (aşağı)	Uyğun deyil (aşağı)
2015	16,96	Uyğundur (yuxarı)	Uyğun deyil (aşağı)
2016	16,05	Uyğundur (yuxarı)	Uyğun deyil (aşağı)
2017	14,16	Uyğun deyil (aşağı)	Uyğun deyil (aşağı)
2018	14,18	Uyğun deyil (aşağı)	Uyğun deyil (aşağı)
2019	15,40	Uyğundur (yuxarı)	Uyğun deyil (aşağı)
2020	23,94	Uyğundur (yuxarı)	Uyğundur (sərhəd)
2021	21,26	Uyğundur (yuxarı)	Uyğundur (aşağı)
2022	16,36	Uyğundur (yuxarı)	Uyğun deyil (aşağı)
2023	16,89	Uyğundur (yuxarı)	Uyğun deyil (aşağı)

3.1. Vergi yükü (ümumi vergilərin ÜDM-ə nisbəti) ($\geq 25-30\%$):

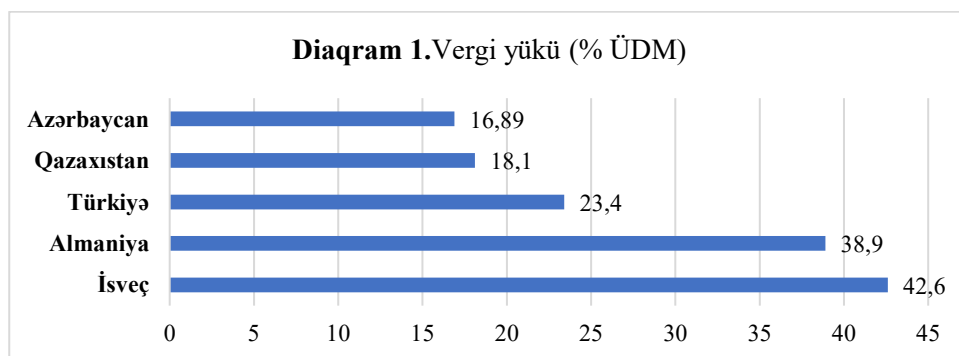
- 2010-2014: 12-14% (aşağı səviyyə);
- 2010–2019: vergi yükü 12–16% aralığında dəyişmiş, bu da kritik həddin ($\geq 25-30\%$) xeyli altında olmuşdur;
- 2015-2021: 15-24% (artım);

- 2020 və 2021: pandemiya və fiskal dəstək tədbirlərinə baxmayaraq, vergi yükündə artım müşahidə olunmuşdur: 2020-ci ildə 23,94%, 2021-ci ildə isə 21,26%;
- 2022-2023: 2022 və 2023-cü illərdə göstərici yenidən 16% səviyyəsinə enmişdir.

İqtisadiyyata vergi yükü göstəricisinin 2010-2023-cü illər üzrə təhlili göstərir ki, Azərbaycan 25–30% arası kritik həddə (OECD və IMF tövsiyəsi) heç bir il uyğun gəlməyib (IMF, 2023). 2020-ci ildə baş verən kəskin artım (23.94%) isə daha çox pandemiya və makroiqtisadi dəyişkənliklə izah olunur. Bu, həm də dövlətin potensial vergi gəlirlərindən tam istifadə etmədiyini göstərir. Bu, vergi stimullarının azalması, investisiya cəlbediciliyinin zəifləməsi risklərini yaradır.

Cədvəl 7. Vergi yükünün Beynəlxalq müqayisəsi: (OECD və digər ölkələr)

Ölkə	Vergi yükü (% ÜDM)	Qrup
İsveç	42,6	Yüksək gəlirli, sosial dövlət
Almaniya	38,9	OECD orta
Türkiyə	23,4	Yüksələn bazar
Qazaxıstan	18,1	MDB ölkəsi
Azərbaycan	16,89 (2023)	Aşağı (qeyri-uyğun)

OECD ortalaması 33% təşkil etdiyi halda, Azərbaycanın 2023-cü ildəki vergi yükü göstəricisi (16.89%) həm MDB ölkələrinin ortalamasından, həm də inkişaf etmiş ölkələrin göstəricilərindən, həm də OECD tövsiyəsindən xeyli aşağıdır. (OECD, 2022; IMF, 2023). Bu fərq, vergi bazasının zəifliyi, qeyri-rəsmilik və güzəştli vergi rejimləri ilə əlaqədardır. Belə vəziyyət fiskal resursların çatışmazlığı və vergi bazasının zəifliyi ilə nəticələnir.

3.2. Vergi yükü (ümumi vergilərin ÜDM-ə nisbəti) ($\geq 15\%$):

- 2010-2014: 12-14% (aşağı səviyyə);
- 2015-2016: 16%-dən yuxarı uyğun olub;
- 2017-2018: 14%-dən bir qədər yüksək olsa da, kritik həddən aşağı;
- 2019-2023-cü illər kritik 15%-dən yüksək olmaqla, 2020-də ən yüksək - 23,94%, 2023-də 16,89%-olub. Bu, vergi bazasının daralması və qeyri-neft sektorunun zəif vergitutması ilə bağlı ola bilər.

4. Sektorlar üzrə vergi yükünün təhlili

Azərbaycanın vergi yükü göstəricisi ümumi iqtisadiyyat üzrə orta göstəricidir. Lakin bu, sektorlar üzrə əhəmiyyətli fərqliliklər göstərə bilər. Sektorlar üzrə vergi yükünün ayrı-ayrılıqda təhlili daha dəqiq iqtisadi və fiskal qərarların verilməsinə imkan yaradır (ESCWA, 2021).

4.1. Sənaye və neft-qaz sektoru:

- Ən yüksək vergi daxilolmalarını təmin edir;

- Amma bu gəlirlər volatildir, yəni neft qiymətlərindən asılıdır (EIA, 2023).

4.2. Ticarət və xidmət sektoru:

- Geniş yayılmış, lakin vergi daxilolmaları azdır;
- Kölgə iqtisadiyyatının ən çox rast gəlinədiyi sektordur (IMF, 2021).

4.3. Kənd təsərrüfatı:

- Demək olar ki, vergi güzəştləri səbəbilə sıfır vergi yükü daşıyır;
- Bu sektorun iqtisadi çəkisi yüksək olsa da, vergi daxilolmalarına təsiri zəifdir (FAO, 2023).

5. Uyğunsuzluğun səbəbləri

Struktur səbəblər:

- Neft sektorunun ÜDM-də və büdcədə yüksək payı, qeyri-vergi gəlirlərinin və transfertlərin üstünlük təşkil etməsi;
- Qeyri-neft sektorunun vergi bazasının hələ də yetərinə geniş olmaması;
- Vergidən yayınma və kölgə iqtisadiyyatının yüksək payı.

İnstitusional və inzibati səbəblər:

- Vergi inzibatchılığının zamanla təkmilləşsə də, tam səmərəliliyə çatmaması;
- Sadələşdirilmiş və güzəştli vergi rejimlərinin geniş tətbiqi, bəzi sektorların real gəlirlərini əks etdirməməsi.

Cədvəl 8. Vergi dayanıqlığının ümumi qiymətləndirilməsi və beynəlxalq müqayisə

Göstərici	Kritik hədd	Azərbaycanda uyğunluq	OECD ortalaması	QEYDLƏR
Vergi daxilolmaları / dövlət büdcəsi gəlirləri	50-70%	Çox il uyğun	80-85%	Azərbaycanda neft transfertlərinin payı çoxdur (Ministry of Finance of Azerbaijan, 2024)
Vergi yükü (vergi/ ÜDM)	25-30%	Uyğun deyil (12-15%)	33%	Vergitutma bazası dar (OECD, 2023)
Neft-qaz vergilərinin ümumi vergi daxilolmalarında payı	≥50%	Yalnız bəzi illər	↓ (OECD neftsiz ölkələr)	Asılılıq davam edir
Vergi daxilolmalarının ÜDM-ə elastiklik əmsali	≥1	Çox il uyğun	≥1,2 (IMF)	Təsiredicilik normal (IMF, 2022)

Nəticələr və risklər

- Kritik həddin ($\leq 15\%$) davamlı aşılması, vergi yükünün artdığını, bəzən də real sektorun vergi tutumundan yuxarı dərəcədə sıxıldığını göstərir;
- Sahibkarlıq mühiti üçün neqativ siqnaldır – yüksək vergi yükü qeyri-rəsmi iqtisadiyyata meyli artırır;
- 2020-ci ildən sonra bu göstəricinin yüksək olması dövlətin fiskal ekspansiyasına və yüksək sosial və müdafiə xərclərinə cavab kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan vergi siyasətinin dayanıqlılığını artırmaq üçün fiskal şəffaflıq, vergi bazasının genişləndirilməsi və beynəlxalq standartlarla uyğunluq mütəmadi

təkmilləşdirmələrdən keçməlidir. Bu istiqamətdə struktur islahatlar ölkənin fiskal dayanıqlılıq potensialını artıracaq (IMF, 2022; OECD, 2023).

III. Ümumi təklif və tövsiyələr

1. Fiskal sabitlik üçün:

- Vergi gəlirlərinin dövlət büdcəsində payı 50-70% arasında saxlanılmalıdır;
- Tədricən vergi yükü ÜDM-in 20-25%-nə qədər artırılmalıdır;
- Aşağı gəlirli qruplar üçün vergi güzəştləri, yüksək gəlirli təbəqə üçün proqressiv vergi sistemi tətbiq olunmalıdır (World Bank, 2022).
- Transfer asılılığı azaldılmalı, büdcə gəlirləri daha çox dayanıqlı mənbələrlə təmin olunmalıdır;
- Vergi güzəştləri məhdudlaşdırılmalı, belə güzəştlərin məqsədəuyğunluğu vaxtaşırı monitorinq olunmalı və vergi potensialının tam reallaşdırılmasına xidmət etməlidir;
- Vergi yükünün ədalətli bölgüsü təmin olmalı və istehsalı stimullaşdıran vergi siyasətinə üstünlük verilməlidir;
- Neft gəlirlərindən fiskal asılılığın azaldılması üçün büdcənin sabit gəlir mənbələri artırılmalı, diversifikasiya siyasəti həyata keçirilməlidir;
- Sadələşdirilmiş vergi rejiminin optimallaşdırılmasına (yəni real gəlir əsasında vergi ödənişi) nail olunmalıdır;
- Yerli büdcələrə vergi səlahiyyətləri verilməli, mərkəzləşdirilmə miqyası tədricən azaldılmalıdır. (European Commission, 2022)

2. Struktur siyasət:

- Sektorlar üzrə vergi yükü indeksləri hesablanmalı və struktur bərabərsizliklər aradan qaldırılmalıdır;
- Ədalətli və iqtisadiyyata zərər verməyən şəkildə sektorial vergi islahatları aparılmalıdır;
- Qeyri-neft sektorunda dəstək tədbirlərinin gücləndirilməsi, xüsusilə sənaye və kənd təsərrüfatı üçün vergi güzəştlərinin konkret məqsədlərə tətbiqi təmin olunmalıdır;
- Qeyri-neft sektorunda məhsuldarlığın və investisiyaların artırılmasına diqqət artırılmalı, vergi yükünü daşıya biləcək sektorlar genişləndirilməlidir;
- Qeyri-neft sektorunda vergi bazasının genişləndirilməsi, dəyər zəncirinin müxtəlif mərhələlərində vergi tutumu (rəsmiləşmə, rəqəmsal vergi idarəçiliyi) üçün əlavə tədbirlər görülməlidir;
- Neft sektorunda şəffaf vergi rejiminin qurulmalı, royalti modelləri və şəffaf hesabatlılığın tətbiq edilməlidir; (IMF, 2022)

3. İdarəetmə və qanunvericilik sahəsində:

- Vergi islahatları paketi (məsələn, sosial vergilərin mərhələli şəkildə azalması, istehlak vergilərinin səmərəli tətbiqi) hazırlanmalı və qəbul edilməlidir;
- İqtisadiyyatın formallaşdırılması proqramının hazırlanmalıdır;
- Transfer qiymətləri və vergi güzəştlərinin audit mexanizmi tətbiq olunmalıdır;
- Vergi Məcəlləsinin sadələşdirilməsi və beynəlxalq uyğunluğa inteqrasiyası istiqamətində işlər sürətləndirilməlidir.

4. İqtisadi tədbirlər:

- Kölgə iqtisadiyyatının leqallaşdırılması üçün əlavə stimullar yaradılmalı, rəqəmsal uçot və real vaxt əsaslı fiskal nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməlidir; [OECD, 2022]
- Rəqəmsal vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməlidir;

- Yerli büdcələrin vergi toplama imkanları artırılmalıdır.

5. Monitoring və qiymətləndirmə:

- Vergi dayanıqlılığı indeksinin illik monitoringi aparılmalıdır;
- İqtisadi sektorlar və regionlar üzrə vergi effektivliyi ölçülməli və qiymətləndirilməlidir.
- Elektron nəzarət sistemlərinin (rəqəmsal vergi hesabatları, elektron çeklər və s.) tətbiq olunması daha da genişləndirilməlidir;

Mənbələrin Siyahısı

1. EIA. (2023). International Energy Outlook 2023. U.S. Energy Information Administration. <https://www.eia.gov>
2. ESCWA. (2021). Fiscal Policy and Sustainable Development Goals. United Nations Economic and Social Commission for Western Asia.
3. EU Commission. (2019). Maastricht Treaty Convergence Criteria Review. European Union Publications.
4. European Commission. (2022). Taxation Trends in the European Union: Data for the EU Member States. Publications Office of the European Union. <https://ec.europa.eu>
5. FAO. (2023). Agricultural taxation and fiscal incentives. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
6. International Monetary Fund. (2020). Fiscal Monitor: Policies for the Recovery. <https://www.imf.org>
7. IMF. (2022). Fiscal Monitor: Revenue Mobilization for a Resilient and Inclusive Recovery. <https://www.imf.org>
8. IMF. (2023). Republic of Azerbaijan: Selected Issues Paper. IMF Country Report No. 23/110.
9. Ministry of Economy of Azerbaijan. (2023). Digital Tax Administration Progress Report. Baku.
10. Musgrave, R. A., & Musgrave, P. B. (1989). Public Finance in Theory and Practice (5th ed.). McGraw-Hill.
11. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2017). Revenue Statistics. <https://www.oecd.org>
12. OECD. (2021). Revenue Statistics 2021. Organisation for Economic Co-operation and Development.
13. OECD. (2022). Tax Policy Reforms 2022: OECD and Selected Partner Economies. <https://www.oecd.org>
14. OECD. (2023). Revenue Statistics 2023. Organisation for Economic Co-operation and Development. <https://www.oecd.org/tax/tax-policy/revenue-statistics>
15. UNDP. (2020). Shadow Economy and Tax Revenue Loss in the CIS Countries. United Nations Development Programme.

16. UNESCAP. (2022). Strengthening Domestic Resource Mobilization in Asia-Pacific. United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.
17. World Bank. (2015). Azerbaijan Public Expenditure Review.
<https://www.worldbank.org>
18. World Bank. (2020). Fiscal Rules and Oil Revenue Management. World Bank Working Paper Series.
19. World Bank. (2022). Enhancing Domestic Revenue Mobilization in Emerging Markets.
<https://www.worldbank.org>
20. World Bank. (2023). Global Economic Prospects – January 2023.
<https://www.worldbank.org>

İNSANİ SORUNLARIN ÇÖZÜMÜNDE ÜST BİLİNÇ: DOĞU VE BATI MEDENİYETLERİ

Superconsciousness in the Solution of Human Problems: Eastern and Western Civilizations

Sinan DOĞAN ¹

Özet

Tonybee, medeniyetin kişisel karakterler ile bölgesel ve siyasal niteliklerin birleşmesinden oluştuğunu belirtir. Medeniyetler, kültürel kalıpların ve iktidar oluşumlarının dinamiklerini içerir. Braudel ise medeniyeti tanımlarken, dinin merkeziliğini ve jeo-ekonomik, jeopolitik altyapıları vurgular. Ortaçağ Avrupa'sında "aşırı ruhbanlık" gelişmişken, Aydınlanma çağında Batı Medeniyeti dünyevileşme olgusuna dayanarak inşa edilmiştir. İnsan, salt maddi gerçeklerle tanımlanarak, üst bilinç hali etkisizleştirilmiştir. Bu durum, dünyada eşitsizlik ve adaletsizlik krizlerine yol açmış ve insanlığı yönetsel sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Doğu medeniyeti ise dünyevi krizlere çözüm üretmek yerine "bilgelik" ile kendini özdeşleştirip, geleneksel bilgi yapısını sürdürmeye çalışmıştır. "İnsanın gücü", bilgi gücü ile değil, çevreyi adil bir şekilde biçimlendirecek yeni yetenekler ve bilgilere ulaşılmasıyla mümkündür. Bu, fiziksel ve tinsel bütünlüğü derinden kavrayan kavram ve kuramların oluşturulmasıdır. Doğu, düşünsel birikimine; Batı ise maddi birikimine karşılıklı olarak sınırlı manevi bir anlam ve değer yüklemiştir. Doğu medeniyeti, bilgelik üzerinden kendi tanımını yapmaya çalışırken, krizlere ve insani sorunlara çözüm üretememiştir. Batı Medeniyeti'ne uyum sağlamak ya da ona karşı düşmanlık beslemek arasında sıkışmış bir durum yaşamaktadır. Batı medeniyetinin yükselişini anlamak yerine, tepkilerini dinî aşırılıkla ifade etmekte ve kendisiyle özdeşleştirilen bilgelige sığınmayı tercih etmektedir. Batı medeniyetindeki maddeye adanmışlık; Doğu medeniyetindeki bilgelige adanmışlık, insani sorunlara çözüm üretme becerisi ve yeteneği doğurmamaktadır. Beden ve zihin yapılarını kontrol edecek fikirler ve kuramlar ortaya konmamaktadır. Adil ve eşitlikçi bir sosyal dünyayı oluşturacak üst bilincin geliştirilmesi gerekmektedir. Üst bilinç, fiziksel ve tinsel bütünlüğü derinden kavrayarak ortaya çıkacaktır. Bu çalışmada, Batı ve Doğu medeniyetleri karşılaştırmalı yöntemle kavramsal ve sosyolojik açıdan ele alınacaktır. Üst bilincin gelişimi ve insani sorunlara çözüm üretecek yeteneklerin gelişimi hakkında fikir ve kuramların temellendirilmesi amaçlanmaktadır. Araştırma, nitel bir modelde, doküman incelemesi yöntemiyle yürütülmüştü

Anahtar Kelimeler: Batı ve Doğu Medeniyeti, İnsani sorunlar, Üst bilinç, Madde, bilgelik

Abstract

Tonybee suggests that civilizations are formed through the merging of personal characteristics with regional and political attributes. Civilizations include the dynamics of cultural patterns and power formations. Braudel, in defining civilization, emphasizes the centrality of religion as well as the underlying geo-economic and geopolitical structures. While "excessive clericalism" developed in medieval Europe, Western civilization during the Enlightenment era was built on the phenomenon of secularism. Humans were defined solely by material realities, thus the higher state of consciousness was rendered ineffective. This situation gave rise to crises of inequality and injustice in the world and confronted humanity

¹ MEB,Aka.Uzm. s.sinandog@gmail.com,Orcid: 000000028242-0820

with governance problems. Eastern civilization, instead of providing solutions to worldly crises, identified itself with "wisdom" and attempted to preserve its traditional knowledge structure. "The power of the human" is not based on the power of knowledge, but on reaching new abilities and knowledge that can shape the environment in a just manner. This involves the creation of concepts and theories that deeply comprehend the physical and spiritual integrity. Eastern civilization attached limited spiritual meaning and value to its intellectual accumulation, while Western civilization did the same to its material accumulation. While Eastern civilization attempted to define itself through wisdom, it failed to produce solutions to crises and human problems. It found itself trapped between aligning with or opposing Western civilization. Rather than understanding the rise of Western civilization, it expressed its reactions through religious extremism and preferred to seek refuge in the wisdom with which it identified itself. In Western civilization, devotion to materialism; in Eastern civilization, devotion to wisdom, has not generated the ability and capability to solve human problems. They have not produced ideas and theories that control the body and mind structures. The development of a higher consciousness capable of creating a just and egalitarian social world is necessary. Higher consciousness emerges from a deep understanding of physical and spiritual integrity. This study will approach Western and Eastern civilizations from a comparative perspective, examining them conceptually and sociologically. The aim is to substantiate ideas and theories regarding the development of higher consciousness and the abilities needed to provide solutions to human problems. The research has been conducted using a qualitative model with document analysis.

Key Words: Western and Eastern Civilization, Human Problems, Superconsciousness, Matter, Wisdom

Giriş

Medeniyetin temel zeminini oluşturan “inanç ve ahlak anlayışını” ve “zihin tasarımları” yönünü ve niteliğini belirleyen iki yönlü bir fonksiyondur (Doğan, 2022,s.613)Tarih boyunca Batı-Doğu medeniyetleri arasındaki farklılıklar ve çelişkiler, insanlığın tarihsel geçmişinin ve kültürel birikiminin temel etkenlerinden biri olmuştur. Kültürel genetik, Doğu ve Batı medeniyetleri arasındaki farklılaşmayı sürdüren kanallardan biridir. Bunun en önemlisi, bireysel ve toplumsal kişiliği doğrudan biçimlendiren etkisidir. Dolayısıyla, siyasi politikalarını da aynı oranda etkileyen bir güç (Güvenç, 1979) olduğu söylenebilir.Batı medeniyetin kültürel temelleri, kilisenin, insanın beşeri özelliklerini ihmal eden söylemine, Grek ve Roma kültür unsurlarından beslenerek karşı söylemler geliştirilmesiyle dünyevî bir kültür üzerinde inşa edilmiştir (Doğan, 2022,s.614). Toplumun maddî ihtiyaçları ve talepleri doğrultusunda esnek bir kültürel doku ve yapı üretilmiştir.

Batı ve Doğu medeniyetleri, "öteki" olarak algılanan kültürel unsurları dikkate alarak ve etkileşim gerçekleştirerek kendi kimliklerini üretmişlerdir. Kimlik, bir tasarım ve tasavvura dönüştürüldüğü, bir anlamda zihinsel işlemlere malzeme yapılan kültürel evre dönemidir. Bu evre, ötekine karşı savunmayı ve kendini korumayı, içselleştirilen sorunların çözülmesini ortaya çıkaracak şekilde yeni düzeneklerle içsel yapıların oluşturulmasını ifade eder (Farâbî, 1990, s. 137-157).

İnsanın, varlık ile ilişkisine yüklediği anlamla kendini algılaması ve çevresi hakkında tasarımını oluşturmaları, bilincin gelişimine bağlı olarak o ilişkiler ağının oluşturduğu bir süreçtir. Farklı etkenlerle oluşan ve tarihsel süreçlerde farklı sonuçlar doğuran bu kimlikler, farklı toplumsal yapıları, dolayısıyla farklı medeniyetlerin oluşumunu sağlamıştır (Ülken, 1997,s.14). Bu yapıların, kendilerine özgü farklılıklarla ayrı ayrı ele alınarak çözülmesi

gerekmektedir. Özellikle, Batı medeniyetinin içerdiği belirsizlikleri ve çelişkileri sorgulanması gerekmektedir.(Doğan, 2022,s.469Yine, kendilerine özgü amaçlara ve koşullara sahip oldukları da dikkate alınmalıdır. Genel değerlendirme veya teoriyle açıklanması çabalarının yetersiz olduğu iddiası da ortaya atılmaktadır (Gutas, 2003, s. 9-10). Ancak böyle bir tavır, insanlık ortak paydasında, bireysel ve toplumsal kişiliği doğrudan biçimlendiren yapıların incelenmesinin imkânını gölgelemektedir. Hiçbir teori, mutlak olarak doğrulanabilirlik iddiasını barındıramaz.

Çalışmamız, olgusal bir sonuç elde edilmesi amacıyla yürütülmüştür. Bu bağlamda, birden çok nesneye ilişkin ortak özelliklerin genel kavram ya da savlar biçiminde soyutlanması, daha önce bir şekilde kullanılmış teorileri anlamsızlaştıramaz. Her ne kadar medeniyetler ve kültürler, her düzlemde kendi ürünlerini ve yinelenen yapısal modellerini üreterek, bunlar üzerine inşa ettikleri ve yüzyıllarca yaşattıkları değerlerle insanlığın bütün bilgi ve değerleri ortak ve birikimsel bir arka plana sahip olsa da, insanlar yaşadıkları çağlarda yeni bilgi ve değerleri üretebilmek için bu birikimleri elde edebilmeli ve bunun neticesi olarak da temel değer sistemlerinin kendi kendilerini her an yeniden üreterek güncellemelerine imkân sağlamalıdır (Karlığa, 2004, s. 27-31) Batı ve Doğu medeniyetleri, "öteki" olarak algılanan kültürel unsurları dikkate alarak ve etkileşim gerçekleştirerek kendi kimliklerini üretmişlerdir. Kimlik, bir tasarım ve tasavvura dönüştürüldüğü, bir anlamda zihinsel işlemlere malzeme yapılan kültürel evre dönemidir. Bu evre, ötekine karşı savunmayı ve kendini korumayı, içselleştirilen sorunların çözülmesini ortaya çıkaracak şekilde yeni düzeneklerle içsel yapıların oluşturulmasını ifade eder (Farâbî, 1990, s. 137-157).

İnsanın, varlık ile ilişkisine yüklediği anlamla kendini algılaması ve çevresi hakkında tasarımını oluşturması, bilincin gelişimine bağlı olarak o ilişkiler ağının oluşturduğu bir süreçtir. Farklı etkenlerle oluşan ve tarihsel süreçlerde farklı sonuçlar doğuran bu kimlikler, farklı toplumsal yapıları, dolayısıyla farklı medeniyetlerin oluşumunu da sağlamıştır (Ülken, 1997, s. 14). Bu yapıların, kendilerine özgü farklılıklarla ayrı ayrı ele alınıp çözümlenmesi gerekmektedir. Yine, kendilerine özgü amaçlara ve koşullara sahip oldukları da dikkate alınmalıdır. Genel değerlendirme veya teoriyle açıklanması çabalarının yetersiz olduğu iddiası da ortaya atılmaktadır (Gutas, 2003, s. 9-10). Ancak böyle bir tavır, insanlık ortak paydasında, bireysel ve toplumsal kişiliği doğrudan biçimlendiren yapıların incelenmesinin imkânını gölgelemektedir. Hiçbir teori, mutlak olarak doğrulanabilirlik iddiasını barındıramaz. Çalışmamız, olgusal bir sonuç elde edilmesi amacıyla yürütülmüştür.

Bu bağlamda, birden çok nesneye ilişkin ortak özelliklerin genel kavram ya da savlar biçiminde soyutlanması, daha önce bir şekilde kullanılmış teorileri anlamsızlaştıramaz. Her ne kadar medeniyetler ve kültürler, her düzlemde kendi ürünlerini ve yinelenen yapısal modellerini üreterek, bunlar üzerine inşa ettikleri ve yüzyıllar boyunca yaşattıkları değerlerle insanlığın bütün bilgi ve değerleri ortak ve birikimsel bir arka plana sahip olsa da, insanlar yaşadıkları çağlarda yeni bilgi ve değerleri üretebilmek için bu birikimleri elde edebilmeli ve bunun neticesi olarak da temel değer sistemlerinin kendi kendilerini her an yeniden üreterek güncellenmesine imkân sağlamalıdır (Karlığa, 2004, s. 27-31)

Medeniyetler ve en genel düşünce paradigmaları arasındaki tarihsel ve belirleyici olguların, ne bir övünç ne de bir eksiklik olarak bir duygu atmosferine girmeden yeniden değerlendirilmesi ve güncellenmesi, olguları gerçekliğe uygun olarak kavrayabilmek için gerekli bir yöntem olarak kabul edilmelidir. Bu süreç, bütün nedensel altyapıların ortaya çıkarılabilmesi için de önemli bir yaklaşımdır. Öncelikli olarak, makalemizde medeniyetin birikimsel yapıdaki insanlık bilgi ve düşünce mirasının benzer süreçleri yaşayarak benzer sonuçlar doğuracağı gerçeğinin anlaşılması amaçlanmıştır. Medeniyetler arası hiçbir önyargıya fırsat vermeden, karşılaştırmalı, yansız ve açıklayıcı teorilerle yeniden değerlendirilmesi ve

bu değerlendirmelerin neticelerinin objektif gerçekler olarak ortaya konulması, makalemizin çerçevesini oluşturan bir gerekliliktir.

1.Doğu-Batı Medeniyetlerde Adanmışlık

Medeniyet, kişisel karakterlerin ve bölgesel, siyasal niteliklerin birleşiminden oluşur (Tonybee, 2008,s.249,254,282). Medeniyetler, kültürel kalıpların ve iktidar oluşumlarının dinamiklerini içermektedir. Dinin merkezîyeti, jeo-ekonomik ve jeopolitik altyapılar, medeniyetin oluşumunda belirleyici unsurlar olarak kabul edilebilir (Braudel, 1990;Braudel, 2017, s.32). Medeniyetin yükselişi, geçmiş ve bugünkü insanların değerlerini yok etmez (Patterson, 1997,s.45). Medeniyet yükselişi süreci, insanların fiziksel ve zihinsel özelliklerini kısıtlayan doğa ve sosyal bileşenler tarafından şekillendirilmiştir. Batı medeniyetinde, sanayileşme düşüncesi, insan mutluluğunun tekâmülü olarak değerlendirilmiştir (Patterson, 1997,s.47). Orta çağ Avrupa'sında maddeyi ötelediği için "aşırı ruhbanlık" gelişmişti. Aydınlanma çağında, "aşırı ruhbanlığa" reaksiyon olarak manayı öteleyen aşırı dünyevileşme olgusu ortaya çıkmıştır. Dünyevî materyaller insan varlığında güç kazanmış ve insanı yönlendirmiştir (Doğan,2025,s.182)Ortaçağ Avrupa'sında "aşırı ruhbanlık" olgusu, Aydınlanma çağında ise dünyevileşme olgusu dayalı medeniyet inşa edilmiştir.

Batı'da "Aydınlanma Dönemi" Batı'nın ilerlemesini sağlayacak şekilde bilginin dayanak yapıldığı entelektüel bir kültür sürecidir(Doğan,2022,s.614).Rönesans-Aydınlanma' denilen bu süreçte, Avrupa kültürünün değişim eksenini, 'kutsalın yitimi' olarak ifade edilebilir. İnsan varlığının, ölçülebilir maddeyle özdeşleştirilmesi, Avrupa'nın ufkunu 'fizikalizm'le sınırlandırmıştır. Medeniyetin yerini teknik-teknolojik bir sistemin almasına neden olmuştur (Husserl, 1970,s.275-275'ten aktaran, Kalın, 2010: 30). Batı medeniyetinde üst bilinç yoksunluğundan dolayı teknolojinin sömürü aygıtı haline getirilmiştir. Çünkü, insan karşısında fiziki unsurların üstünlüğünü savunan bu fikirler, insanların beden ve zihin yapılarını kontrol etme gücünü de sağlar (Doğan,2025,s.172,173).

Dünyevî varlık tasavvurunun sonucu olarak ortaya çıkan teknik uygarlık düşüncesi, varlığı sadece maddeye, insanı ise kişiye indirgemekle kalmış ve gerçeği, varlığın en asgari unsurlarıyla tanımlamaya çalışmıştır (Weber, 2003,s.94). Maddi doyumlar, insanı mutlu edecek yegâne şey haline gelmiştir. Bu süreç, bireyselleşmeye hareket alanı açan esnek bir kültürel doku ve yapı oluşturmuştur. İnsan, sadece maddi gerçeklerle tanımlanarak, içindeki üst bilinç hali etkisizleştirilmiştir. Maddeyi doğrudan kutsallaştırmaya dayalı dünyevi bir kültürel-hukuksal çağ yaratılmıştır. İnsanı yalnızca maddi gerçeklerle tanımlama çabası, insanın yüksek bilinç halini etkisizleştirerek dünyada eşitsizlik ve adaletsizlik krizlerini doğurmuş ve insanlığı yönetsel sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır.

Doğu medeniyeti ise, eşitsizlik ve adaletsizlik krizlerine çözüm üretmek yerine Batı medeniyetine uyum ve düşmanlık arasında sıkışmışlık sendromunu yaşamaktadır. Batı medeniyetini anlamak yerine, kendisiyle özdeşleştirildiği bilgelige sığınmayı tercih etmektedir(Meriç, 1986; Joseph, 1983). Doğu medeniyeti, bilgelik üzerinden kendi tanımını yapmaya çalışırken, krizlere çözüm üretememiştir. Endüstrileşme ve zenginleşme Batı lehine bir üstünlük hali almıştır Batı, Aydınlanma dönemini, Batı medeniyetine ait üstün bir medeniyet evresi olarak dünyaya kabul ettirmiştir (Doğan,2022,s.615). Sorunlar, krizler ve çözümlere yönelik kavram ve kuramlar, Batı'ya özgü temeller üzerinde tanımlanmaya başlamış ve bu yaklaşım genel kabul görmüştür.

Batı medeniyeti,"akılcılık ve ilerleme" kavramlarıyla, diğer medeniyetlerle kurduğu ilişkilerde belirleyici bir rol oynamaktadır. Doğu medeniyetleri, akılcılık ve ilerleme yeteneğinden yoksun oldukları için geri kaldıkları yönündeki söylemleriyle sürekli olarak yargılanmakta,bu durum Batı medeniyetinin sorgulanmasını engellemektedir(Doğan, 2025. s. 183,184). Böylece, Doğu'da Batı medeniyeti kimliği güçlenmektedir (Doğan, 2022,s.615,

616). Doğu toplumları, kendi medeniyetlerine karşı negatif bir kimlik oluşumunu, Batı'ya uyum çabası ile Batı'ya karşı düşmanlık ve tepki arasında sıkışmışlık hissiyle aşmaya çalışmaktadır. İslamiyet, statik kültürel sınırlarına hapsedilmiş, bilgeliğini evrensel bir formda sunamamış ve genel doğru olarak kabul edilmesini sağlayamamıştır.

İnsanın gücü, “bilgi gücü” ile değil, çevreyi biçimlendirecek yeni yetenek ve bilgilere ulaşılmasıdır. İnsanın tekâmülünde iki temel hareket noktası vardır: şuur ve şuura dayalı bir üst bilinç halinin çözümleme gücüdür. Üst bilincin gelişmesiyle insanda canlılık ve hareketin alanın artması yani keyfiyet yönünden zenginleşmesidir. Canlılık ve hareketlilik, âlemde her görülen her canlının orijinal yapı halidir(Doğan,2025,s.179)Medeniyetin gücü, bilgi ile değil, çevreyi adil şekilde biçimlendirecek yeni yetenek ve etkinliklere ulaşılmasıyla ölçülmelidir. Fiziksel ve tinsel bütünlüğü derinden kavrayan kavram ve kuramların oluşturulması gerekmektedir.Batı medeniyetinde maddeye adanmışlık;Doğu medeniyetinde bilgeliğe adanmışlık, insani sorunlara çözüm üretme becerisini ve yeteneklerini doğurmamıştır.Adil ve eşitlikçi bir sosyal dünya ortaya çıkaracak üst bilincin geliştirilmesi gerekmektedir.

2.Doğu ve Batı Medeniyetlerde İnsanın Var-oluş Alanı

Batı medeniyetinde varoluş alanı, toplumsallık yerine bireysel alanda düşünce geliştirmiştir. Geçmiş ve gelecek yaklaşımları uzaklaştırılmış ve bugüne odaklanarak değişen dünyaya ayak uydurmaya çalışan bir yaklaşım benimsenmiştir (Şişman, 2000). Çünkü deneyim, sadece insan dünyasının bir ürünü olarak tanımlanmış ve insanın öznelliği ile deneyimlerine önem verilmiştir (İçen-Tuncel, 2018). Geçmiş insanlık deneyimleri göz ardı edilmiştir. İnsan, ilerlemenin merkezine alınmış ve her türlü birey-üstü otorite reddedilmiştir. İnsan, ileriye dönük bir değişkenlik içinde olup, değişime uyum sağlamaktan sorumludur (İçen-Tuncel, 2018). İnsan merkezli bir toplum anlayışına geçilmiştir. Tanrı merkezli bir insan tasavvuru yerine, insan merkezli bir evren tasavvurunun egemen düşüncesi ile metafizik devre dışı bırakılmıştır (Blumenfeld, 1984).

Batı medeniyetinde, rasyonel akıl merkeze alınmış ve toplumların maddi anlamda ilerlemesinde birey merkez haline getirilmiştir. İnsana anlam katan şeyin varlık ile irtibat olduğu düşüncesine dair bir idrak yok sayılmıştır. İnsanın varoluşunu açıklama noktasında indirgemeci bir anlayış kabul edilmiştir. İnsan, varoluşunu anlamlandırmaktan öte, eylemleriyle onu sınırlayan ve içinde yaşadığı toplumdan hareketle onu tanımlamaya çalışan bir yapıdadır. Estetik varoluş süreci, insanda yüksek bilincin oluşmasına ve insan-varlık üzerinde sağlıklı düşünmesine engel teşkil etmektedir. Çünkü insanı sadece eylemleri ile ya da toplumda yaşayan bir varlık olarak ele almak, doğrudan doğruya insanın varlık yapısını anlamlandırma noktasında eksik kalmaktadır. O halde insanın varoluşunu anlamlandırmada, akılla birlikte metafiziği de içeren bir anlayışa geçilmesi gerekmektedir (Tunç, 2013).

İslam'ın varlık tasavvuru, Tanrı, âlem ve insan arasındaki ilişkilere dayanır. İnsan, bu evrenin mutlak hâkimi değil, sadece yeryüzünü yönetmek ve geliştirmekle sorumlu bir emanetçidir (İnce, 2021). İnsanın kemâlâta ulaşması, en yüksek hedef olarak sunulmuştur. İnsanın bu kemâlâta ulaşması, bireysel tatmin anlamında değil, adalet, eşitlik, paylaşma, yardımlaşma gibi ahlaki ilkelerle yeryüzünü imar etme anlayışına yöneltilir. İslam'da bireysel varoluş alanı, toplumsal varoluşa hizmet için vardır (Halstead, 2004). İnsan, mutlak anlamda bireysellik alanına hapsedilmez. Diğer varlıklarla olan ilişkisinin sağlam, dengeli ve uyumlu bir şekilde yürütülmesi beklenir (Selçuk, 2022). Yani insan, önce Allah'a, diğer insanlara, doğaya ve canlılara karşı sorumluluk bilinci içinde olmalıdır. Kendi potansiyelini geliştiren birey, aynı şekilde ahlaki ilkeler doğrultusunda yaşadığı dünyayı imar etmekle mükelleftir. Kur'an'da insanın boş yere yaratılmadığı (el-Mü'minun 23/115) ve kimin amel-i salih gibi güzel ve faydalı işler yapacağının belirlenmesi için insanın var edildiği (el-Mülk 67/2) vurgusu, insanın yeryüzündeki konumuna ve bireysel anlamda sorumlu bir varlık olduğuna

işarettir. İnsan sadece fiziksel yönüyle ele alınmamış, bilişsel, ruhsal, manevi, ahlaki ve sosyal yönleri de geliştirilmesi gereken alanlar olarak görülmüştür.

İnsan varlığında tinselliğin zayıfladığı, sonsuz olan ile ilişkinin bozulduğu ve gerçek özgürlüğe ulaşılmadığı zaman estetik varoluş süreci ortaya çıkmaktadır (Manav ve Gürdal, 2013). Bireyin bu durumdan kurtulmasının çaresi, özgür olması, kaygı duyması ve sorumluluk alarak bilince ulaşmasıdır (Manav ve Gürdal, 2013). Esnek varoluş sürecinde insan, hazlarının ve duygularının esiri olarak her türlü sorumluluktan kaçınmaktadır. İnsan hazza yöneldiğinde, ahlaki anlamda iyi veya kötü olan değerlerin farkına varamamaktadır. Sürekli hazza yönelen insanlar, tatminsizlik içinde kalır. Bu nedenle insan, geçmiş ve geleceğe yönelik düşünmeye yönelmekte zorluk çeker. Bu süreçte, kendi benliğinin farkındalığını yaşayamamaktadır. Sonuç olarak, insanı istikrarsız ve pasif bir yaşama sürükleyen bir durum ortaya çıkar.

İnsanın varoluşunun salt rasyonel olarak açıklanamayacağı açıktır. İnsan, akılla kavranabilen bir varlık olmasından öte, olgusal açıdan “somut” olarak anlaşılabilen bir varlıktır. Gerçek manada bilince ulaşmak, bireyin yeryüzünde erişebileceği en yüksek olgunluk seviyesidir (Kierkegaard, 1997). İnsan, gerçeklik arayışı ile varoluş anlayışı arasında kaygı duygusu yaşar. Kaygı sayesinde insan, sonlu bir varlık olduğunun bilincine varır ve kendi varoluşunu oluşturmak için geleceğine yönelik çaba içine girer (Kierkegaard, 2018). Varoluşu, zaman içinde tercihleri kullanarak, yaparak, yaşayarak geliştikçe somut bir eylem ve deneyimlere dönüşür (Cauly, 2006). İnsan benliği, tin ve beden, sonlu ve sonsuz, özgürlük ve zorunluluk gibi bileşenlerden meydana gelir. Estetik varoluşu, bu bileşenler arasındaki dengeyi bozar. Çünkü estetik varoluş süreci “tinselliğin zayıfladığı, kaygının olmadığı, sonsuz olanla ilişkinin bozulduğu ve kişinin özgür olmadığı” bir süreçtir (Manav ve Gürdal, 2013). Ahlaki anlamda iyi veya kötü olan değerlerin farkında değildir.

İnsanın kim olduğuna karar vermesi, kendi varoluşunu meydana getirip topluma yönelmesi için esnek varoluş yerine etik varoluşuna yönelmesi gerekmektedir (Taşdelen, 2004). Etik varoluş sürecinde, ahlak bilinciyle toplumsal sorumluluklar yerine getirilir. Toplumun değerlerine umursamazlık tavrı yerine, toplumun ahlak ilkelerine ve ona bağlı sınırlamalara saygı gösterilir (Cevizci, 2022). Topluma hizmet etme duygusu ve düşüncesiyle yaşanır. Ahlaki anlamda iyi veya kötü olan değerler de anlam kazanır. İnsan etik varoluş sürecinde, kendini gerçekleştirme ve mükemmelleşme noktasına ulaşır (Kierkegaard, 2009). İnsan, kendisinde var olan tinsellik, kaygı, sonsuzluk, özgürlük gibi öğeleri bilinçli ve dengeli bir şekilde yaşar ve doğuştan getirdiği özellikleri yüksek düzeyde kullanmaya başlar. İnsani ve toplumsal sorunların çözümünde, toplumsallığın etkisinde kalmayarak, sorumluluk bilinciyle hareket eder.

3.Yüksek Bilinç Ve Etkisi

Madde ve enerji formunda kendini tezahür ettiren ve bu iki unsurun sürekli bir dönüşüm (dualite) içinde olduğu kozmik bir süreçtir. Bu döngüde, bilinç, maddenin içinde farklı evrelerden geçerek tekamül eder: İlk basit yaşam formlarından, içgüdüsel davranışlar sergileyen canlılara, nihayetinde ise yüksek bilinç seviyesine ulaşır. Aynı zamanda, kendi içindeki zeka, duygu, irade ve aklıyla insana ve topluma dair sorunları anlama, sorgulama ve etkileme potansiyeline ulaşır. Toplumun saygın ve güvenilir seviyesine ulaşan bu kişiler, keşfettikleri bilgileri çevrelerinde yaymayı ve toplumsal davranışları geliştirmeyi kendilerine bir görev bilmişlerdir. Tarihte, insana ve topluma dair sorunları çözen yüksek bilinç düzeyine ulaşan bu kişiler, insanlığın bu büyük tekamül yolculuğunda bir sonraki adıma geçmesini sağlamışlardır.

Gerçek bilimsellik, yalnızca maddeyi incelemekle kalmayıp, yüksek bilincin bu büyük resimdeki yerini de idrak etmeyi gerektirir. Bütün doğrular izafidir; bu nedenle katı kurallar

yerine sürekli araştırma, analiz ve sentez yaparak, insanın yüksek bir bilince ulaşma çabası, bilimsel gelişmeleri de tetikleyecek ve insana dair sorunlara yönelik sağlık çözümleri ortaya çıkaracaktır. Yusuf Has Hacıp *Kutadgu Bilig*'de, "Bilgi bir kimya gibidir, içinde her şeyi toplar ve değiştirir" der. İnsan, bilgi kimyası içinde değişim ve dönüşüm alanında sürekli bir süreç içinde olmalıdır (Kutadgu Bilig, 1996, s. 37). Bilgi, zihnin düşünce, duygu, hayal gücü, bellek, davranış ve devamlılık gibi içsel güç merkezlerinin çalışması sonucu üretilen zihinsel bir güçtür. Zihnin bu güçlerinin dengeli çalışması sonucunda ortaya çıkan bilgi, yaşamı iyileştirme potansiyeline sahip bir güce dönüşür.

Batı medeniyetinde bilginin iyileştirme gücü, daha çok uzmanlık alanı haline getirilmiş ve bu gücün toplumsal tabana yayılması engellenmiştir. Doğu medeniyetinde ise "iyi olmak" ve "iyileştirmek" toplumsal bir sorumluluk olarak yaşatılmıştır. Herkesin bir şekilde sahip olması gereken bir sorumluluk olarak kabul edilmiştir. Bilginin iyileştirme gücü, insanın kendi içindeki iyileşme güçlerini harekete geçirebilme yeteneğine dayanır. "İyi hayat" denilen şey, bir tür ruhsal yolculuktur. Bilginin iyileştirme gücü, insanın Tanrı ve evrenle olan ilişkisi ile ortaya çıkar (Sayar, 2011, s. 20-27).

Yakınında yer alan duygu merkezi, düşünme merkezi düşüncesine duygu enerjisi verir. Örneğin, adaleti, doğruluğu, iyiliği ya da güzelliği sev, onlarla daha yakından ilgilen, merak et, incele ve sürekli bir biçimde eyleme geçirmeye çalış. Bu tür bir enerji desteklemesi, düşünceyi harekete geçirir. Düşünce merkezinin sınırlı gücünden dolayı, birden fazla davranışla ortaya çıkabilir. Bu nedenle devreye dördüncü güç girer. Bu güç, insan zihninin devamlılığını, davranış tekrarını, huy ve alışkanlık kazandırabilme gücüdür. Bu dört zihinsel potansiyel güç sayesinde insan, bir düşünceyi, bilgiyi, kavrayışı ve anlayışı oluşturur, kendini gerçekleştirme yönelimine girer (Quspensky, 1989, s. 101).

İnsan gelişmesi üzerinde iki çizgi vardır: Bilgi ve varlık çizgisi. Varlığa dair bir şey olarak anlamak için bilgi tek başına yeterli değildir. Bazı kültürlerde insanın büyük bilgi sahibi olabileceği, örneğin yetenekli bir bilgin olabileceği, fakat aynı zamanda egoist, kıskanç, öfkeli, gururlu, sevgisiz ve zalim olabileceği görüşü kabul görür. Bu özellikler yalnızca bilgiye sahip olan bir kişinin varlığıdır. İnsan varlığına değer verilmeden, bilginin seviyesi yükselmeyecektir. İnsan varlığına değer verilmediği için, kendi varlıklarının düşük seviyede olmasından da utanç duymuyorlar. Çünkü insanda bilgi gelişimi, onun varlık seviyesine bağlı olduğunu kavrayamıyorlar (Quspensky, 1989, s. 85).

Modernite, insanın en belirgin özelliği olarak, içsel ve dışsal dünyasında bir birlik olmayışını ortaya koymuştur. Gerçek bilgi "Birliğin Bilgisi" ve "Bütünselliğin Bilgisi"dir. İnsanı olumsuz etkileyen bilgiler, Bütünselliğin bilgisine ulaşmayan bilgilerdir. Bu nedenle, o bilgiler insanın iyileştirici gücünü geliştirmez. Burada iyileştirici güçle kast edilen, insanlara iyi davranmak, onlar hakkında kötü düşünmemek ve insanları iyileştirici bir güçle etkilemektir. Tikel bilgi, insanı özgürleştirmek yerine, onu bilgi nesnesine bağımlı hale getirir ve köleleştirir. Başka bir deyişle, bütünden koparan bir bilgi varlığı/insanı mutsuz eder. Bu, insanın varlığını anlaması önünde bir engel oluşturur. Türk-İslam düşünürleri, bilgiye her zaman hikmet anlayışıyla yaklaşmış ve bilgi-iyilik kavramlarını birbirini çağrıştıran bir şekilde kullanmışlardır (Gülşen-i Raz, 2017, s. 3).

İnsan varlığını yöneten zihin, zihnin beden mekânı ve zihnin şehir mekânı olmak üzere iki boyutludur. Türk-İslam düşünürleri, her iki mekânda da bilginin nasıl şifa ve iyileştirici bir güce dönüştürüleceğine dair kavram ve kuramlar geliştirmişlerdir. Zihnin birinci boyutu olan beden-zihin mekânında; ruhun, aklın, nefsin ve zihnin temizlenmesi ve tüm negatif duyguların iyi duygulara dönüştürülmesi çabası vardır. Zihnin ikinci boyutu olan şehir-zihin mekânında ise; şehri bir insan gibi iyi yapmak, diri tutmak için çaba gösterilir. İnsan nasıl nefesle ayakta duruyorsa, şehir de başkanın nefesiyle ayakta durur ve hayat bulur. "İyi insan odur ki, şehrin

hamalı olup, şehirde millete hayat sunar” (Kutadgu Bilig, s. 55). Hayat düzeyine yükselen şehirlerde insanlar bey olur, köleler özgürleşir. Bu nedenle Farâbî, mutluluğun şehir mekânında kazanılacağını savunur. Bilginin iyileştirici gücüne ulaşan insan, kendisini ve ötekisini iyileştirme çabasına girer. Bilginin iyileştirici gücünü tam olarak kazanabilmek için, bilgiyle arınma ve sürekli yenileme çabasını göstermekten başka bir yol yoktur.

Farâbî, *Tahsilü's-Saâde* adlı eserinde mutlu olmanın dört temel erdemle mümkün olduğunu savunur. Bu erdemler: nazari, ameli, ahlaki ve sanatsal erdemlerdir. Farâbî'ye göre, bu dört erdem gerçekleştirilmeden insanın kendini ve dünyasını iyileştirmesi mümkün değildir. Aynı zamanda insanın mutlu olabilmesi de bu erdemlerin gerçekleştirilmesine bağlıdır. Zihin, sanatsal erdemle estetik ve farkındalık gücüne ulaşır. Dışsal nesneler, bir tasarım ve tasavvura dönüştürülerek zihinsel işlemlere malzeme yapılır. Bu süreçte zihin, sanat isteğiyle dolup taşar. Tahayyül gücü, estetik yetenek ve becerilerle nesneler dünyası tasarlanır ve oluşturulur. Bu oluşum, dikkat ve farkındalıkla birlikte şimdiki anın içinde olabilmek çabasının bir sonucudur. Dikkat, bilinçli olma hali ya da bilinç hakimiyetidir (VandenBos, 2015).

Farkındalık geliştikçe, insan kendi iç durumlarına ve çevresine yoğunlaşır, odaklanır. Bu durum, insana duyuşal ve toplumsal sorunlarda ayrımlara ve ayrıntılara daha derinlemesine odaklanma yeteneği kazandırır. Şimdiki zamana ve mevcut bağlama daha duyarlı hale gelmeyi sağlayan bu deneyim, kişinin çevresindeki yeni şeylere daha güçlü bir dikkat yöneltmesini sağlar (Langer, 2007). Zihnin ahlaki erdemi kazanmasıyla dikkat, zihinde daha kalıcı hale gelir ve zihinsel bir özellik olarak yerleşir. Zihnin ameli erdemi kazandığında ise düşünceler oluşmaya başlar. Nazari erdem ise, kişinin mutluluk veya kutlu bir devlete sahip olma aşamasıdır. Bu aşamaya ulaşmış bir kişi, erdem sahibi olup her şeyi bütünsel olarak görür, gözlemler ve iyileştirir. Bu süreçte, insanda aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya doğru bir döngü şeklinde devam eden bir hareketlilik söz konusudur.

Farâbî'ye göre, bütünsellik bilgisi yani birliğe ulaşmak, bilginin amacıdır. Başka bir deyişle, kozmik bilinç veya yüksek bilincin elde edilmesiyle bilginin iyileştirici gücüne ulaşılır. İnsani sorunların çözülebilmesi, buna dayanır. İnsan yüksek bilinç durumuna geçtikçe, akıl faal hale gelir. Faal akıl, içimizdeki ses, ruhsal dünyamızın gözleridir. İnsan, derin anlamlara ancak bu şekilde ulaşabilir. Ruhsal mekanizma, insanın sorunlarını ve gizli gerçeklerini ortaya çıkarır. İnsanı daha yetkin hale getirecek araştırmalar ve çözümler, kozmik bir güç olan faal akıl ile ulaşılabilir. Bu ilke, ilk bilgilerden ve nefsin düşünme kapasitesinde var olan düşüncelerden (ma'kulât) meydana gelir. İnsan varlığında, duyum, arzu, istek ve irade gibi güçlerin oluşmasından sonra faal akıl ortaya çıkar. Bu, duyu kaynaklarından gelen bilgilerin nazari ve fikri bilgilere dönüşmesi için seçme gücüne ulaşılmasına bağlıdır. İnsanî özün gerçekleştirilmesine yardımcı olan bu güç, insanın ahlaki kavramları (iyilik, kötülük, erdem, mutluluk) sahiplenmesini sağlar. İnsan için mutluluk-mutsuzluk, erdem-erdemsizlik, ödül-ceza, övme ve yermek gibi kavramlar, seçme gücünün varlığıyla anlam kazanır. Seçme gücü geliştikçe, insan mutluluğu arama veya aramama, iyiyi ve kötüyü, güzeli ve çirkini yapıp yapmama konusunda güç kazanır (El Medinetü'l Fazıla, s. 62).

Yüksek bilince ulaşan insanın karar verme süreçlerinde farkındalık ve ahlaki ilkeler önemli bir rol oynar. Çünkü yüksek bilinç düzeyine ulaşan kişiler, ahlaki ihlallere yönelmezler (Ruedy ve Schweitzer, 2010). İnsan, karar alma süreçlerinde yüksek bilinçle yönetim sağlar ve bu, kendisini denetlemesini kolaylaştırır (VandenBos, 2015). Bu nedenle, yeni şeyleri anlamada ve sorunları çözmede, bireylerin kendilerine sağladıkları denetim büyük bir öneme sahiptir. Ahlaki karar verme sürecinde karşılaşılan ikilemleri çözmek, sürece anlamlı katkı yapabilmeyi sağlar (Duruk vd., 2020). Kişi, ahlaki muhakemeye eşlik eden bilişsel süreçleri izler, düşüncelerini değiştirir ve düzenler (McMahon ve Good, 2015; Narvaez, 2010).

Belirli yaşam formlarını canlandıracak ve yüksek bilinçte sürekli bir gelişim yaratacak davranışlar geliştirmek, insanın öz bilgisini ilerletmesini sağlar (Day, 2010). İnsan varlığında, ruhsal ve fiziksel evrim gerçekleşir. Şuur açıklığı, algılama kapasitesi ve sorumluluk bilinci güçlenir. İnsan, gerçekten insan olmayı deneyimleyen bir ruhsal varlık haline gelir (Calleman, 2016).Bütün kutsal öğretiler, maddi olandan uzaklaşmayı, bedeni sevmemeyi ve ruhun arındırılmasına yönelik öğütleri anlamının gerekliliğini vurgular. Bu öğütler gerçekleştirilmeden, insanda ruhsal ve fiziksel evrim geçirip yüksek bilince ulaşılması mümkün gözükmez.

İnsan varlığında yaklaşık 60 trilyon hücreden oluşan bir "hücre toplumu" vardır. Bu hücreler, insan beyinde oluşturulan iki farklı işletim sistemi tarafından yönetilir. Birincisi, hücreler arasındaki iç ilişkileri düzenleyen ve "iç sistem" adını verdiğimiz içgüdüsel mekanizmadır. İkincisi ise, dış dünya ile olan ilişkileri düzenleyen, bilinç evreleri olarak tanımlanan dış sistemdir (Calvin, 1984, s.79-85).Duyu organları, fiziksel ortamda elde ettikleri verileri, bilgi-işlem merkezi olan beyne ileterek insanın çevresine uyum sağlama sürecini başlatırlar (Kandel ve Hawkins, 1992, s.52-60). İnsan kişiliği, beynimizdeki hücrelerin birbirleriyle bağlantı kurma derecesine ve düzeyine bağlı olarak şekillenir. Bu hücreler topluluğundaki bağlantı bozulmaları veya bağlantı düzeyinin artması, kişilikte değişimlere yol açar.

Hücreler topluluğu, sorunlarını çözmek için çeşitli yöntemlere başvurur. Bu yöntemlerden biri de hayali senaryolar düzenlemektir. Toplumda başarısızlıkla sonuçlanan bir durum karşısında insan beyni, bu sonuca direnebilir ya da başka bir kişiliğe bürünerek yalancılığa başvurabilir. Ancak, yalnızca duyu kaynaklarından elde edilen verilere dayandığı için, bu çözümleme hatalı olabilir ve yanlış yorumlamalarla sonuçlanabilir. Başka bir deyişle, sorun dogmatik² bir akılla tanımlanıp çözüm oluşturulduğunda başarısızlık kaçınılmazdır. İnsanlar, duyu kaynağından beslenen hücreler topluluğunun eğilimlerine göre değişim ve dönüşüm yapmaya sürekli olarak ayar vermek zorunda kalırlar, çünkü insani ve toplumsal sorunlar bir türlü çözülememektedir.İnsanı diğer canlılardan ayıran temel fark, beyin içindeki hücrelerin görev dağılımıdır. İnsan beynindeki "aşırı yorumlayıcı" sayısının fazla olması, hem güçlü hem de zayıf noktalara yol açmaktadır. İnsanlar, sınırlı duyu kaynaklarından aldıkları veriler hakkında yorumlar yaparak düşünce ve davranışlarını şekillendirirler. Bu verilerdeki en ufak hatalar, büyük yorumlama hatalarına ve yanlış değerlendirmelere neden olabilir. Bu da, insanın sorunlarını çözme sürecini zorlaştırır(Calvin, 1984; Kandel ve Hawkins, 1992).

DNA, hayatın gerçek şifresini taşır; yani insanın gerçek varoluş bilgilerini içeren bir arşivdir. İnsan hücrelerinde, ışığın şifrelendiği iplikçikler ve bilgiyi taşıyan enerji hatlarından oluşan ince bir ağ bulunmaktadır. Bu ağ, fiber optik benzeri bir kablo gibi çalışarak DNA'nın sarmalını oluşturur. İnsan varlığında yüksek bilinç düzeyine ulaşıldığında, DNA çifte sarmaldan on iki sarmala evrimleşir ve insan, kozmik titreşimleri algılamaya başlar. Bu noktada, duyu kaynaklarını aşarak daha yüksek seviyelerde veri kaynaklarına ulaşmak mümkündür. İnsan, görünmeyenleri fark etme yetisine sahip olur ve bu da yüksek bilince, yani faal akla ulaşmasıyla mümkün olur.

Yüksek bilinç, nicelik ve nitelik bakımından radikal bir şekilde ayrılmış farklı bir bilinç halidir (Yüce, 2016, s.50-53). Evrende ifade eden bir özünüz olduğunu düşündüğünüzde, içsel gözleriniz açıldığında bütünsellik bilgisini edinmeye başlarsınız. İnsan, kozmik titreşimlerden

²Yüksek bilince ulaşan kişi,doğru ve değişmez dogmatik kurallar yerine, bütünsel bir bakış açısıyla, her türlü dogmadan arınarak ve çok daha geniş bir ufuktan bakarak bu sorunlara yaklaşmışlar, insanlığın bu büyük tekamül yolculuğunda bir sonraki adıma geçmesini sağlamıştır. Katı kurallar yerine; sürekli araştırma, analiz ve sentez yaparak, insanın yüksek bir bilince ve her şeyin başlangıç noktasına ulaşma çabası, bilimsel gelişmeleri de tetikleyecek ve insana dair sorunları yönelik sağlık çözümleri ortaya çıkaracaktır.

veri almaya başladıkça, insani ve toplumsal sorunlarda önemli sıçramalar yapabilir. Bu yüzden, gerçeği bulmak için kehanet yerine faal akla dayanmamız gerekir. Tanrı'nın bize verdiği ışık, akıldır ve bu aklın ışığı ile gerçeğe ulaşabiliriz. İçimizdeki bu mekanizma, ruhsal âlemden bilgi alır ve Tanrısal görüşleri yakalar. Hayatın derin anlamlarına rehberlik eden bilgilere ulaşmak, geçmişin tecrübelerinden ders almak ve geleceğe yönelik yüksek bilinci geliştirmek, insanın tekâmül sürecinin bir parçasıdır. Bütünsellik yolculuğunda her aşamada bilinç düzeyinizi tekâmül ettirmeniz gerekir. Bu, insan varlığında belirli yaşam formlarının ortaya çıkmasına ve çeşitli enerjilerin canlanmasına yol açar. Bu nedenle, bilinçte sürekli bir gelişimi sağlayacak bilgi ve davranışları oluşturmak gerekir (Day, 2010). Ancak bu şekilde, insan varlığının bilmediğimiz boyutlarında, gerçeklik algımızın ötesine geçebiliriz.

Bütünsellik bilgisi, insan, Tanrı ve evrenin bilgisini kapsayan bir anlayıştır. Bu bilgi, kozmik yasalarla uyumlu ve doğruluğundan emin olunan bir bilgi türüdür. Buna karşın, sınılanmayan ve kanıtlanmamış bilgiler, yalnızca zan bilgisidir. Farâbî'ye göre, gerçek bilginin iyileştirici gücü, insanın bu bilgiyi kullanarak kendi içsel ve dışsal problemlerini çözmesindedir. İnsan, bilgiye dayalı olarak kendi sorunlarını çözme kapasitesine sahiptir. İnsan mutluluğunda faal akıl göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Farâbî'ye göre, düşünce gücü özü itibarıyla fiil halinde değildir; ancak faal akıl ile onu bilfiil kılar ve diğer şeyleri bilfiil düşünülür duruma getirir. Böylece insan, faal akıl derecesine ulaşır. Farâbî'de insanın faal akıl derecesine ulaşmasının adı "ittisal"dir. İttisal, insanın ulaşabileceği en yüksek mutluluktur. Farâbî'nin sisteminde faal akıl-mutluluk bağlantısı, kozmik düşünce sisteminin bir sonucudur. Bu nedenle, kişinin bilgiyi kazanabilmesi için kozmik güçlerle bir bağlantısının olması, bilgiyi elde etmenin en üst aşamasıdır. Bu türden bir bilginin, toplum ve birey içinde aynı zamanda iyileştirici ve üzüntülerinden arındırıcı bir özelliği vardır. (El Medinetü'l Fazıla, 1990, s. 60)

Farâbî'ye göre, birlikte bir şeyler yapmak erdemdir ve bilginin öğretimi, bizi sürekli bu erdeme doğru götürecektir mutluluk yolunu oluşturmalıdır. Temeli "iş bölümü" olan böyle bir topluluk, en üstün iyilik ve en üstün yetkinliğe ancak şehirde ulaşılabilir. Şehir oluşturamayan toplumlar, üstün yetkinliğe ulaşamazlar. Aristo, siyasetin en yetkin alanı olarak sadece şehri (site) görmesine karşılık, Farâbî, şehri, yetkinliğin ilk basamağı olarak görmektedir. İyileştirici bilgi, yetkinliğin temelidir. Farâbî'nin yetkinlik anlayışı, Aristo'nun görüşünden daha geniştir. Farâbî'ye göre, insanın kendi mutluluğu ve mutluluğun aracı olan dört ana erdem, insanın, toplumun ve medeniyetin öncelikli temel sorunu olmalıdır. İnsan, bir şeyi derd edinmeden onun peşinden gidemez. Gerçekten de genel anlamda mutluluk peşinde koşmak, insanın ilgilenmesi gereken temel konudur. Ancak bu şekilde, zihinsel ve eylemsel olarak teorik ve pratiği ile meşgul olabiliriz. Farâbî'ye göre mutlu insan, kendini aşmak, evrenle bütünleşmek, öğrenmek ve her zaman üretmek zorundadır. (Öz ve Roizen, 2005, s.69)

Kozmik hayat bilinci, bize hayatın bütünselliğine kozmik bilinç veya yüksek bilinç ile ulaşılmasını sağlar. Böylece başka hayatları anlamamızı ve buna ilişkin karşısında duruşlar almamızı sağlayacak, ilişkiler geliştirerek yönlendirme gerçekleştirebiliriz. Hayatı bir bütün olarak görebilme erdemi ve sanatı üzerine yapılan zihinsel etkinlikler, hayatı bir bütün olarak görmemizi sağlayacaktır. Aslında hayatın anlamı, bütünlüğünde yatmaktadır; hayatın anlamı sadece anlamda değil, varoluşu içindedir (Watts, 1992, s.25). Farâbî, 'iyi hayat' için gerekli olan bilgiyi zihinde yoğurup içselleştirmenin gerektiğini belirtir. Aksi takdirde, salt belleğe yerleşen bilgiler soğuk öğütler ve kuru nasihat olmaktan öteye geçemez. Bilgi ancak içselleştirildiği zaman iyileştirici özelliğini taşır; insan zihninde kalıcı, faydalı ve zevkli bir hale gelebilir. İnsan zihni mekanik değil, son derece esnek bir özelliğe sahiptir. Bir başka deyişle, zihin kendisini yapı ve sistemlerini bilgiye, sanata, koşullara ve acıdan kurtulmak amacına bağlı olarak değiştirebilir. Zihnin kendini esnek bir biçimde değiştirmesi sayesinde

problemlerle daha kolay baş edebilir. Zihin bilgiyi işlerken, kendini de değiştirir ve biçimlendirir.

Nitekim Farâbî, bu meseleleri araştırmaya koyulmadan önce, bütün bu metotların bir sanat olduğunu ve türleri olan değişik metotları ayırt edebilmek için bu metotların her birine ait alametleri bilmeye, bir ilme zorunlu olarak muhtaç olduğumuzu açıklığa kavuşturmuştur. Farâbî'ye göre içsel boyutu olan bireysel zihin halleri üzerinde yoğunlaşmak gerekmektedir. Bilgi öğrenimi yalnızca bireysel mutluluk ve psikolojik tatminle sınırlı olmamalıdır. Mutluluk, bilgi ile sadece kendinde inşa edilmez; aynı zamanda çevrenin ve toplumun da inşa edilmesine bağlıdır. Bu nedenle Farâbî, çevre, toplum ve şehir sanatı üzerinde önemle durmaktadır.

İnsan yaşamının biçimlenmesinde, bireyin kültür ve medeniyetlerde bilgiye yaklaşım tarzlarını anlaması çok önemlidir. Bilgi yaklaşımları, bilginin doğayı ve insanları kontrol altına almak isteyen kültürlerin kendilerini bilginin sadece hükmedecek bir güç olduğu yaklaşımıyla sınırlamaları, dünya mutluluğu için kaçınılması gereken bir yaklaşım olduğunun bir göstergesidir. Dünya, bilginin insana hem yumuşak güç olarak hem de onu iyileştirerek zihinsel mutsuzluğunu iyileştiren bir yaklaşım olarak daha çok hak ettiği bir yer olmalıdır. Türk-İslam tefekkürü, dünya için bu yaklaşıma en güzel örneklerden birini sunmaktadır. Bilginin sahibini iyileştiren, her koşulda sahibine şifa veren ve ona iyilik kazandıran bir güç olduğu yaklaşımı burada değerlendirilen önemli bir sonuçtur.

Farâbî'nin bilginin daima zihinsel hallere dönüştürülmesi gerektiğini ve bu zihinsel hallerin insanda alışkanlıklar, iyi meleke, iyi beceri, faydalı teknik ve iyi karakter haline gelmesi gerektiğini ifade etmesi dikkat çeken bir düşüncedir. Farâbî'ye göre, insanı ve dünyayı iyileştirme duygusu bilgiyi güçlendirir. Farâbî'ye göre bilgi, insanı ve dünyayı iyileştiriyorsa, o bilgiye itibar edilmesi gerekmektedir. Bilginin insanı iyileştirmesi ve onu mutlu kılması, bilginin doğasındandır. Farâbî'de, insanın mutluluğu, çevre ve toplum mutluluğunu kapsar ve bu bir ahlaki ödev olarak görülür. Bu nedenle, Farâbî'nin "insan ve dünya mutluluğuna" dair geniş fikirlerin güncellenerek geliştirilmesi gerekmektedir

Sonuç Olarak:

Ortaçağ Avrupa'sında "aşırı ruhbanlık" olgusu, Aydınlanma çağında ise dünyevileşme olgusu dayalı medeniyetler inşa edilmiştir. Maddeyi doğrudan kutsallaştırmaya dayalı dünyevi kültürel-hukuksal çağ oluşturulmuştur. Doğu Medeniyeti'nde bilgeliğe adanmışlık, insani sorunlarına çözüm üretme becerisini ve yeteneklerini doğurmuyordu. Adil ve eşitlikçi sosyal dünyayı ortaya çıkaracak üst bilincin geliştirilmesi gerekmektedir.

Bilgi, zihinsel güçlerin dengeli çalışmasının ortak bir ürünü olduğu zaman, yaşamı iyileştirici potansiyel bir güce ulaşabilir. Düşünce, duygu, hayal gücü, hafıza, içsel güç, davranış ve süreklilik, zihinsel güçleri oluşturur. Düşüncenin, zihinsel güçlerin dengeli işlemesi sonucunda bilgi, kavrayış ve anlayış oluşturur, yani insan kendini gerçekleştirmiş olur. Bilgi tek başına değerli olmaz. Bilgi-varlık arasında bir ilişki kurulmasıyla gerçeklik bilgisine ulaşılmalıdır. Gerçek bilgi, "Birliğin Bilgisi" ve "Bütünselliğin Bilgisi"dir.

Modernite döneminde gerçeklik bilgisi, yani birlik gerçekleşmediği için toplumsal sorunlara karşı iyileştirici güç ortaya çıkmamaktadır. Türk-İslam düşünürleri ise bilgiye daima hikmet anlayışıyla yaklaşmış ve bilgi-iyilik kavramlarını birbirini çağrıştırmalı bir şekilde kullanmışlardır. Zihnin iki mekânı vardır: Beden ve şehir. Zihin-beden mekânında ruhun, aklın ve nefsin temizlenme çabası vardır. Zihnin şehir mekânında ise adalet, iyilik, nizam ve geliştirme çabası vardır. Şehirde, tıpkı bir insan gibi, insan nasıl nefesle ayakta duruyorsa, şehir de başkanın nefesiyle ayakta durur ve hayat kazanır. Gerçeklik bilgisine ulaşan insan, şehre nefes olur.

Farâbî, *Tahsilü's-Saâde* adlı eserine göre, dört erdem gerçekleştirilmeden insanın kendini ve toplumu iyileştirmesi mümkün değildir. Farâbî'ye göre bütünsellik bilgisine yani birliğe ulaşılmasını bilginin amacı olarak görür. Başka bir ifadeyle, kozmik bilinç veya yüksek bilincin elde edilmesiyle bilginin iyileştirme gücüne ulaşılmasıdır. İnsani sorunların çözülebilmesi buna bağlıdır. İnsanın yüksek bilinç durumuna geçmesinden dolayı akıl faal hale gelir. İnsana dair derin anlamlarına ulaşılmasında ruhsal mekanizma işlev görür. İnsana dair sorunların ve gizli gerçeklerinin ortaya çıkarılmasında temel ahlaki ilkelere dayalı fikirler devreye girer.

Şu an dünyada yaşanan insana dair sorunlar, dünyada hızlanan teknolojik değişimlerin bir sonucu olarak görülmekte; bu, faal aklı devre dışı bırakıp, görünen ve dayatılan sebeplerin kabul edilmesine yol açmaktadır. Bu yüzden dünyada insana dair sorunlar bir türlü çözülememektedir. Ruh ve fizik evrimini birlikte zorunlu kılan yeni bir düzenin kurulması zorunludur. Bilginin varlığına ulaşabilmek için varlığımızda gerekli özel enerjilerin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Yüksek bilinç gelişimiyle insan, doğrusal belirli yaşam formlarını ortaya çıkarır ve insan varlığında özel enerjileri canlandırır. Artık insan, kendi öz bilgilerini geliştirir ve deneyimler. İnsan, evrimsel bir değişim işlemi yaşıyor. Farklı boyutlarda ve realitelerde var olan insanda, başka formların bulunduğunu idrak etmesi gerekmektedir. Çok boyutlu bilinç düzeyine yükselmesiyle, insan varlığındaki 60 trilyonluk hücrenin uyumlu ve dengeli yönetilmesi sağlanır.

İnsan varlığındaki hücre topluluğunun yönetilmesi için beyinde iki farklı işletim sistemi bulunmaktadır. Dış dünyanın duyu organlarına aktardığı verilerin iç ve dış sisteme aktarılmasıyla hücre toplulukları, insan varlığını dış dünya koşullarına bağımlı bir kişilik oluşturur. Beyindeki hücrelerin birbirleriyle iletişim derecesi ve düzeyi insana göre değişir. Hücre topluluğu arasındaki bağlantı sisteminde değişiklikler oranında kişilik değişimleri meydana gelir. İnsani sorunlar, bozulmuş toplumun dış koşullarından kaynaklanmaktadır. Toplum sistemlerinin yönetiminde doğru normlar ve kuramlar yer almadığından, bozulmuş dış dünya ortamı ortaya çıkar. Öyleyse, mevcut dünyanın dış koşullarına bağlı kişilikler, insana dair sorunlarını çözmesi mümkün gözükmemektedir. Dış dünyanın koşullarından beslenen duyu kaynağı, hücreler topluluğunun yönlendirmesiyle dogmatik bir akıl ortaya çıkarır. Hücre topluluğunun ilişkilerini düzenleyen iç ve dış sistem, tüm sorunları çözmek için her çareye başvurur ve senaryolar düzenler. Başarısızlıkla sonuçlandığında, insan kişiliğinde palavracılık, yalancılık başlar. Değiştirmek istediği düzeni savunmaya başlar. Dogmatik bir akıl, insana dair çözüm üreten başka fikir ve kuramları kabul etmez ve direnmeye başlar.

İnsan varlığında hücrelerin görev dağılım şekli, insanı diğer canlılardan ayıran temel farktır. İnsan beyin bilgi sistemlerinde yorumlayıcı sayısının fazla olması, insanın en güçlü hem de en zayıf noktalarını oluşturur. Duyu kaynağının sağladığı verilerin yorumlanmasıyla düşünce ve davranışlar oluşur. Duyu kaynağının elde ettiği veriler sınırlıdır. Bu nedenle duyu kaynağının hatalı verileri, büyük yorumlama hatalarına yol açar. Bundan dolayı insana dair sorunların çözümünü zorlaştırır veya imkânsız hale getirir.

Gerçeğe veya doğru yorumlara ancak faal akıl ile ulaşılabilir. Karşılaştığımız her soruna bir tecrübe sunar ve insana dair sorunların derin anlamlarına rehberlik eder. Farâbî'nin dört erdem eylemi gerçekleştirilmeden faal akla ulaşılmaz. Gerçek insanın gelişimi, yüksek bilince ulaşılmasıyla gerçekleşir. Yüksek bilinç, bireyin evrenle bütünleştiği, her şeyin birbiriyle bağlantılı olduğunu idrak ettiği, derin bir aydınlanma ve anlayış halidir. Yüksek bilinç, özgü bir yaşantıya göre gelişir ve faal akla ulaşmak, gerçeği sezmektir. İnsana dair sorunların derinliklerini, görünmeyeni ve duyulmayı sezer. Duyu kaynağının eksikliğini tamamlar. Bütün dini ve kutsal metinlerde, maddi olandan uzaklaşmayı, bedeni sevmemeyi, ruhun arındırılması gibi tavsiyelerin nedenini daha iyi anlamak gerekmektedir.

Diğer dünyalarda olduğu gibi insan varlığında başka formlar bulunur. İnsan varlığında tanımlayamadığımız boyutlarda, yani gerçeklik algımızın ötesinde hareket edilmesini faal akıl sağlar. İnsanın bu gücün farkına varması, yüksek algılama kapasitesine ulaşması, şuur açıklığı ile tanımlanır. İnsana dair sorunlar ancak bu şuur açıklığı ve algılama kapasitesi gücü ile çözülebilir. Güvenli gelişme ve medeniyet, bu şuurlu çabalardan doğar. Farâbî'nin zihin-beden ve şehir arasında kurduğu ilişki, bu bağlamda değerlendirilmelidir. Muhteşem bir özümüzün erişim frekanslarının açılması gerekmektedir. Ancak yüksek bilinç seviyesine yükselen varlığımız, uyumlu ve yüksek frekanslara ulaşabilir.

İnsanı insan yapan özünü faal akıl oluşturur. İnsani sorunları ahlaki ilkelerle bilfiil düşünerek, sorunların nedenini oluşturan derin anlamlarına ulaşır. Sorunları araştırırken; "güçlü bir şekilde sadece görünen değil, görünmeyen ayırım ve ayrıntılara yoğunlaşır." Sorunun tanımlanması ve çözümlenmesi sürecini, kendisinde iç denetim görevini yapacak adalet, iyilik gibi temel ahlaki ilkelerle yönetir. Anlamlı ve yaratıcı yeni fikirleri keşfeder. Zihnin şehir mekanında iyi ve güzel yapmaya ve bunları cisimleştirebilmek için niyet, güç, şevk, sanat, iş bölümü, yapma gücü ve yetkinliği yeterli hale gelir. Zihni şehir mekanında ortaya çıkan iş bölümü gücü, en üstün iyilik ve en üstün yetkinliğe ulaşılmasıdır.

Sorunsuz şehir oluşturmayan topluluk, üstün yetkinliğe ulaşılmadığının göstergesidir. Aristo'ya göre şehir, siyasetin en yetkin alanı olarak tanımlanır. Farâbî'ye göre ise şehir, yetkinliğin ilk basamağıdır. Zihnin şehir mekânında ortaya çıkan iyileştirici bilgiler, yetkinliğin temelidir. Farâbî'nin yetkinlik anlayışı, Aristo'nun görüşünden daha geniştir. Yetkinlik, zihnin şehir mekânında karşılaştığı sorunları dert edinmekle başlar. Dert edinmeden sorunun çözümünde bilgilere ve yöntemlere ulaşmak, sürekli öğrenme ve sürekli üretme çabası gerektirir. Zihni şehir mekânında karşılaştığı sorunlara karşı duruşlar alır ve çözümler üretir; soğuk öğütler ve kuru nasihatler vermekten uzaklaşır. Yani, bireysel psikolojik tatminle sınırlı kalınmamalıdır.

Öneriler

Zihin, mekanik değil; esnek bir yapıya sahiptir. Zihnin kendini esnek bir biçimde değiştirmesi sayesinde insani sorunlara daha kolay baş edilebilir. Çözümün uygulanmasında hangi metodun seçilmesi ve uygulanması bir sanattır. Bu nedenle, çözüme dair bütün metotların zayıf ve güçlü yönlerinin araştırılması gerekmektedir.

Yeni yapısal modeller üretmek, sadece bizim medeniyetimizin ilk dönem tercümeleriyle ilgili bir nesnel olgu olmayıp; Batı medeniyetinin oluşumunda "öteki" konumunda bulunan bizim medeniyetimizin etkileyici tasarımlarının işlevleri dikkate alındığında da geçerli olduğunu açıkça söyleyebiliriz. Aslında, bu durumun bütün kültür ve medeniyetlerin varoluşsal kaderi olduğunu ve gerek dikey gerekse yatay perspektiflerden geçmişin bütün olgusal gerçekliklerini izah edebilen farklı açıklama modellerinin sergilenebileceğini, en azından bir imkân olarak kabul etmeliyiz.

Biyolog T. Huxley, "İnsanlık için soruların en büyüğü, kozmos ile olan ilişkisinin belirlenmesi" olduğunu belirtir. Beyin alanında yapılan yeni keşifler, zihni ilgi odağı haline getirmektedir. Zihnimiz, etkin ve yüksek düzeyde kullanıldığı takdirde bedensel kısıtlamaların kaldırılmasına bağlıdır. Görüş yeteneğimizin bir kısmının, bilinçaltımızdan yaratılan arızalar nedeniyle bizi kandırması, bu arızaların giderilmesine bağlıdır. Bunun gerçekleşmesi, kuşaklar boyunca bilgi ve uyarıların yer aldığı deneyimlerin güncellenmesi, aktarılması ve uygulama diline sahip olunmasıyla mümkündür (Kaku, 2015).

Batı'nın maddi dünyaya yönelmesi, Doğu'nun ise manevi dünyaya yönelmesi, her iki medeniyetin insani sorunlara yaklaşım biçimini farklılaştırıyor. Ancak her iki tarafın da insanlık için daha adil ve eşitlikçi bir dünya kurma noktasında eksik kaldığı ve bunun için "üst

bilinç" gibi daha derin, bütünsel bir anlayışın gerektiği vurguladığı için hem fiziksel hem de manevi yapıları derinlemesine kavrayarak insanlık için daha sağlıklı ve dengeli çözümler ortaya çıkarabilir.

Kaynaklar

- Arnason, J. P. (2018). Making Contact and Mapping the Terrain. In J. P. Arnason & H. Chris (Eds.), *Anthropology and Civilizational Analysis: Eurasian Explorations* (s. XV). Suny Press.
- Arslan, A. (1990). *El Medinetü'l Fazıla* (Çev. A. Arslan). Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Blumenfeld, S. L. (1984). *Nea, Trojan Horse in American Education*. Boise, Idaho: Paradigm Co.
- Braudel, F. (1990). *Akdeniz Dünyası* (Çev. M. A. Kılıçbay). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Braudel, F. (2017). *Medeniyetlerin Grameri* (Çev. M. A. Kılıçbay).Ankara: İmge Kitabevi.
- Calleman, C. J. (2016). *The Nine Waves of Creation: Quantum Physics, Holographic Evolution, and the Destiny of Humanity*. Bear & Company.
- Cauly, O. (2006). *Kierkegaard* (Çev. I. Ergüden). Ankara: Dost Kitabevi.
- Cevizci, A. (2022). *Felsefe Tarihi Thales'ten Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları.
- Day, C. (2010). *Pleiadian Initiations of Light: A Guide to Energetically Awaken You to the Pleiadian Prophecies for Healing and Resurrection*. New Page Books.
- Doğan,Sinan (2022). ''Batı'nın Ortadoğu'da Doğulaştırma Siyaseti ve Kültürel Stratejileri'' *Ortadoğu'da Din Ve Medeniyet* ,ed. A.Şenbeyzak,A.P.,Mucan .S.Saygın,Konya:NEÜ Yayınları,s.463,482
- Doğan,Sinan(2021). '' Batı'nın Sosyal Bilimlerde Evrensellik Kimliği Ve Etkileri'' *İslara Uluslar arası İslam Araştırmaları Kongresi, (12 ŞUBAT 2022) Bildiriler Kitabı*,ed. E. C. Öztürk ,M.E. Erkaya,Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları,
- Doğan,Sinan (2025).''İnsan Ve Teknoloji Arasındaki İlişkinin Determenizm Bağlamında Tetkiki:Gerçeklik Bilgisi'' *İslam Dünyasında Kültür ve Teknolojinin İmkân ve Sınırlılıkları -1*,ed.Doğan Fırıncı ve diğerleri,Ankara: Makrup Medya Pro. Rek. Yay.. A.Ş,171,189
- Doğan,Sinan(2025).''Batı Seyahat Literatür Kültürünün Akültürasyon Bağlamında Tetkiki''IX. Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu: Orta Doğu'da Yeni Jeopolitik Kırılmalar ve Egemenlik Sorunları (15-16 Ekim

- 2024): Bildiriler, ed. T. G. Türkdoğan, M. N. Bitlisli, İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları, 182, 186
- Duruk, Ü., Fırat, E., & Akgün, A. (2020). Turkish Moral Metacognition Scale (TMMS): The study of adaptation, validation and reliability. *International Online Journal of Educational Sciences*, 12(3), 153-163.
- Farabi. (1990). *Kitâbu'l Hurûf* (Ed. M. Mehdi). Beyrut. (s. 137-157).
- Fârâbî. (2002). *Ârâ Ehl El – Medine El – Fâdila* (s. 110). Beyrut.
- Güvenç, B. (1979). *İnsan ve Kültür* (3. basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gutas, D. (2003). *Yunanca Düşünce Arapça Kültür* (Çev. L. Şimşek). İstanbul: Kitap Yayınevi
- Hacıb, Y. H. (1996). *Kutadgu Bilig*. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara. (s. 37).
- Halstead, J. M. (2004). An Islamic Concept of Education. *Comparative Education*, 40(4), 517-529.
- İnce, A. (2021). *Eğitilmiş İnsanın İmali*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- İçen, M., & Tuncel, G. (2018). Eğitim Felsefesinde İnsan Doğasının Rolü. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 2(1), 62-69.
- Kaku, M. (2015). *The Future of The Mind* (Çev. E. Kumral). İstanbul: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları.
- Kandel, E. R., & Hawkins, R. D. (1992). The biological basis of learning and individuality. *Scientific American*, 267(3), 52-60.
- Karlığa, B. (2004). *İslâm Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Kalın, İbrahim (2007). *İslam ve Batı*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Kierkegaard, S. (1997). *Yaşadığımız Çağ* (Çev. N. Çatlı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kierkegaard, S. (2009). *Concluding Unscientific Postscript to the Philosophical Crumbs* (Ed. A. Hannay & S. Kierkegaard). New York: Cambridge University Press.
- Kierkegaard, S. (2018). *Kayı Kavramı* (Çev. T. Armaner). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Langer, E. (2007). Mindfulness and mindlessness. In R. F. Baumeister & K. D. Vohs (Eds.), *Encyclopedia of Social Psychology* (pp. 572-574). SAGE Publications.
- Matsumoto, D. (2009). *The Cambridge Dictionary of Psychology*. Cambridge University Press.
- McMahon, J. M., & Good, D. J. (2015). The Moral Metacognition Scale: Development and validation. *Ethics & Behavior*, 26(5), 357-394.
- Meriç, C. (1986). *Kültürden İrfana*. İstanbul: İnsan Yayınları.

- Narvaez, D. (2010). Moral Complexity. *Perspectives on Psychological Science*, 5(2), 163-181.
- Needham, J. (1983). *Doğunun Bilgisi, Batının Bilimi*. Ankara:MAB Yayınları.
- Patterson, T. C. (1997). *Inventing Western Civilization*. Monthly Review Press.
- Quspensky, P. D. (1989.). *İnsan Gerçeği..* İstanbul: Ruh Madde Yayınları
- Ruedy, N. E., & Schweitzer, M. E. (2010). In the moment: The effect of mindfulness on ethical decision making. *Journal of Business Ethics*, 95(1), 73-87.
- Şebüsteri, M. (2015). *Gülşen-i Raz: Metni ve Şerhi* (Çev. A. Gölpınarlı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Sayar, K. (2011). *Terapi*. İstanbul:Timaş Yayınları
- Selçuk, M. (2022). *Kavramsal Netlik: Bir Dinden Öğrenme Modeli*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Taşdelen, V. (2004). *Kierkegaard'ta Benlik ve Varoluş*. Ankara: Hece Yayınları.
- Toynbee, A. (2008). *Tarihçi Açısından Din* (Çev. İ. Canan). Ufuk Kitapları. İstanbul. (s. 249, 254, 282).
- Tunç, E. (2013). Bugünkü Din Eğitiminin Varoluşsallığı Üzerine. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 142-147
- Ülken, H. Z. (1997). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* İstanbul:Türkiye İş Yayınları
- Watts, A. (1992). *Mutluluğun Anlamı* (Çev. S. Aközlü). Ankara:İmge Kitabevi Yayınları.
- Yüce, Fatma(2016) *Dini ve Mistik Tecrübede Evrensel Öz*,Ankara:Elis
- Kaku,Michio(2015).Zihnin Geleceği – *The Future of the Mind*.(Çev. Emre Kumral). ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları. 1. Basım: Eylül 2015

FRAMING WATER DIPLOMACY IN CENTRAL ASIA: FROM COMPETITION TO COOPERATION

G. BAIKUSHIKOVA¹
F. KHAMZAYEVA²

Abstract

Exacerbation of climatic change and water deficiency are not advantageous to the Central Asian issues and even contrast with them. Water diplomacy became relevant concept in diplomatic world. The problem of water cannot be overcome by the liquidation of concrete problems. Central Asia hydropower and water is challenging. Central Asia, in terms of water, is area that has transboundary watercourse status. This fact produces additional pressure on all the states in terms of water management. Consistent utilization of water would be possible if, in fact, we only had a single regional policy for the water-energy sector. Instead of competition, the Central Asian countries should take up the spirit of cooperation. Exportation of water resources as the second priority in fulfilling the demand of Central Asian countries is necessary. The nature of water problem and absence of jointly accepted definition prove that there are some diplomatic tasks to be fit-for-purpose for specific problems in some suitable manner.

Keywords: Water Diplomacy, Central Asia, Sustainable Development, Climate Change.

Introduction

Water is recognised as the foundation of both ecological stability and political interdependence in Central Asia. The dissolution of the Soviet Union ended a centrally managed system that had previously balanced water and energy resources across the region. The collapse of this integrated infrastructure left each newly independent republic with control over critical sections of a previously unified network. The absence of a binding regional mechanism to replace Soviet-era management led immediately to competing national claims.

This study analyses the evolution of water diplomacy in Central Asia from a period of competition towards a more cooperative, though still fragile, framework. The analysis is structured through the lens of hydro-hegemony and an evaluation of the institutional performance of regional organisations. It also compares presidential discourses over time and assesses the influence of international law and global institutions on regional water management practices.

During the Soviet period, water and energy resources in Central Asia were managed as a single, integrated system under Moscow's directive. A specific regional division of labour was imposed. The upstream republics, Kyrgyzstan and Tajikistan, were assigned the role of water reservoirs for the downstream agricultural zones in Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan.

This system was highly inefficient and environmentally destructive, leading to the desiccation of the Aral Sea, but it functioned with a form of coercive stability. The collapse of the Soviet Union in 1991 shattered this integrated arrangement. The centralised authority that

¹ Dr. (PhD), Al-Farabi Kazakh National University, department of International Relations, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6081-2615>, baikushikova.gulnara@kaznu.edu.kz

² Master Student, Al-Farabi Kazakh National University, department of International Relations, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-6739-1700>, fatima.kamzaeva@gmail.com

enforced the resource exchange vanished. The new international borders now divided the previously unified water-energy infrastructure. Each newly sovereign state inherited control of critical infrastructure but was driven by its own immediate economic and energy security needs. The shared utility of the Soviet era was rapidly transformed into a national security asset and a tool for political legitimacy. The immediate post-Soviet period was characterised by a breakdown of the old barter system.

Upstream states, facing energy shortages and economic crises, began to operate their reservoirs for their own benefit, shifting to an ‘energy’ regime. Water was stored in winter to generate hydropower for domestic use, which resulted in unexpected and destructive summer floods downstream and a lack of water during the critical irrigation season. The concept of hydro-hegemony provides a useful analytical tool for understanding the subsequent decades of water relations in Central Asia.

Hydro-hegemony describes the situation where a state uses its superior power position to establish and maintain control over shared water resources. This hegemony is not maintained solely through military or economic coercion but is also exercised through more subtle means, such as the manipulation of treaties, the control of infrastructure, and the shaping of ideological narratives. Following the dissolution of the Soviet Union, control of the integrated water-energy systems was transferred to the individual republics.

The centralised management structure was replaced by a period of competing national interests. This was demonstrated by the focus on hydropower development in Kyrgyzstan and Tajikistan, which was in direct conflict with Kazakhstan's and Uzbekistan's need for water for agricultural irrigation. Consequently, water was transformed from a shared resource into an instrument for political objectives.

The development of water diplomacy as a formal policy area in the 2000s was a response to growing recognition of regional security risks. These risks were associated with water scarcity and climate variability. Frameworks for cooperation have been promoted by international organisations.

This study analyses the evolution of Central Asian water diplomacy from competition towards cooperation. The analysis is guided by the concept of hydro-hegemony and an evaluation of regional institutions. Presidential discourses are compared, and the influence of international law and global organisations on regional practices is assessed.

1. Literature Review and Analytical Framework

Central Asian water management is shaped by three key themes found in academic literature: the political economy of water sharing, the performance of regional institutions, and the evolution of water diplomacy (O'Neill, 2025; Schmitz, 2024). These themes are synthesised here to analyse the diplomatic shift from competition towards cooperation. Power dynamics in transboundary water contexts are often examined through the hydro-hegemony framework (Zeitoun & Warner, 2006).

This framework moves beyond simple upstream-downstream analyses. In Central Asia, it was applied to show how downstream states, maintained influence (O'Neill, 2025). This was achieved through strategies such as the securitisation of water discourse, where upstream projects were framed as threats. A sanctioned discourse was promoted that focused on technical “rational use” while avoiding substantive agricultural reform. International water law principles were invoked to legitimise existing allocations, and asymmetric cost burdens were maintained where upstream states bore infrastructure costs without reciprocal benefits.

The Soviet system engineered a regional specialisation where upstream territories provided water for irrigation and downstream areas supplied energy. This created path dependencies that continued after independence. While hydro-hegemony explains the mechanisms of dominance, Weinthal provides the underlying political logic, arguing that environmental policy was primarily a tool for state-making. The central argument from Weinthal's work is that environmental policy in early post-Soviet Central Asia was not driven by ecological concerns (Weinthal, 2002). It was used as an instrument for state-making. This concept provides the fundamental rationale for the initial failure of regional cooperation. The newly independent states used water and the Aral Sea crisis as a tool to assert sovereignty over territory and resources, secure legitimacy through engagement with international donors. It helped to build domestic power by consolidating control over economies and populations. This reframes early competition. It was not merely hydro-hegemony, but five simultaneous state-making processes that clashed over a shared resource.

The performance of regional water governance institutions is a second major theme. The International Fund for Saving the Aral Sea (IFAS) and its executive body, the Interstate Commission for Water Coordination (ICWC), were established in the 1990s as primary management mechanisms. Their effectiveness has been critically assessed. Structural weaknesses were identified, including institutional stagnation where legal frameworks were not modernised. Financial mechanisms were undermined by inconsistent member state contributions. The ICWC's consensus-based decision-making model granted veto power to each state, frequently resulting in political deadlock. The broader theoretical context for these institutional limitations is provided by the "Four Frames of Cooperation" framework (Smith and Winterman, 2022).

The "Four Frames of Cooperation" framework analyses institutions through legal, institutional, relational, and outcome dimensions. Applied to Central Asia, this explains how the ICWC's weak enforcement mechanisms and fragile trust limited its ability to manage conflict. This supports the finding that regional agreements, which lacked robust arbitration, remained dependent on the balance of power. The "Four Frames of Cooperation" analyses institutions through legal, institutional, relational, and outcome dimensions. Applied to Central Asia, it helps explain how the ICWC's weak legal enforcement and fragile relational trust limited its conflict management capacity. This complements the finding that the absence of robust arbitration mechanisms in regional agreements rendered them dependent on the balance of power.

The conceptual understanding of water diplomacy has evolved towards "multilevel water diplomacy" (Schmitz, 2024). This emphasises a "plurality of arrangements" combining track-one diplomacy with subnational, technical, and non-governmental engagement. This perspective is relevant for Central Asia, where a combination of presidential summits, technical working groups, and international programmes creates a more resilient foundation for cooperation.

2. Methods

The research is based on a comparison of documents and public discourse. A specific collection of texts was assembled for analysis. The collection includes government documents and presidential speeches from Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Uzbekistan.

A distinct discourse analysis was conducted on recent presidential addresses 2025 UNGA. Speeches by Presidents Tokayev, Mirziyoyev, Rahmon, and Japarov were selected. Each address was delivered. The language used to frame cooperation in these speeches was systematically compared.

3. Results and Analysis

Discourse analysis is a useful analytics when analyzing a shift of this magnitude because it can capture how states produce meaning in response to shared challenges. The proclamations of national leaders are not simply reflections of policy, but tools that shape political priorities and diplomatic expectations.

In the early post-independence years, water-related discourse can be framed as defensive that connected control of water to territorial integrity. Water was not presented as a shared resource or good, but rather, was a unilateral right to be governed. In contrast, the political discourse surrounding water issues today reflects more frequently interdependence, shared responsibility, and legal norms. This rhetorical shift indicates an underlying change in the regional political economy and to external diplomatic pressures.

A quantitative content analysis was completed to analyze how Central Asian heads of state frame issues of transboundary water management in public communications. This analysis consisted of an official presidential speech or address from each of the five Central Asian countries. Each transcript was manually coded based on a dictionary-based keyword approach. Each frame came with a set of assigned keywords, and there were a total of eight frames: Cooperation (COOP), Institutional Integration (INTG), Shared Responsibility/Equity (EQUITY), Hydropower/Shared Benefit (HYDRO), Reciprocity/Compensation (RECIP), Security (SEC), Climate or Technical (CLIM/TECH) and Domestic Infrastructure (DOMESTIC). Counts represent the total number of keyword hits for each frame included for each address, consistent with the methodology (cf. Neuendorf, 2017).

Table 1

Country (Speech)	C O O P	INTG	EQUI TY	HYD RO	RECIP	SEC	CLIM/ TECH	DOMESTIC	Total Hits
Kazakhstan (Tokayev, 2025)	6	5	2	1	1	7	5	3	30
Uzbekistan (Mirziyoyev, 2025)	8	6	4	2	2	4	6	2	34
Tajikistan (Rahmon, 2025)	5	4	2	3	1	6	5	1	27
Kyrgyzstan (Japarov, 2025)	4	3	2	6	1	5	4	2	27
Turkmenistan (Berdimuhamedov, 2025)	5	5	1	2	1	4	5	3	26

All five Central Asian leaders primarily focused their overall rhetorical framing on cooperation and climate/technical orientations in their speeches, as they deliberately intended to represent regional water diplomacy as a common challenge of joint stewardship rather than issues of competition. President Tokayev and President Mirziyoyev presented a strong

cooperative frame, frequently using the terms “mutual understanding”, “dialogue”, and “joint action”. The two leaders presented an institutionalized integration for multilateral and global frameworks with Kazakhstan and Uzbekistan as representatives of a pragmatic diplomacies and collaborative water governance.

Contrarily, President Rahmon drew on a higher frequency of references to hydropower development, which was consistent with Tajikistan’s longstanding position of framing hydropower development as a public good for the region. This framing convention references an orientation of “shared benefit” whereby the energy created in mountainous areas is to be shared equitably among the Central Asian states. While there is again an inherent reference to the upstream-downstream asymmetries, this though is conveyed in cooperative terms and not in associational terms.

Kyrgyzstans’ address also exhibited this duality. President Zhaparov mixed calls to cooperate on water with declarations of the economic and environmental burdens he claimed to be the case for upstream states. This interlacing of reciprocity and security framing indicated a slight tension between national interest and collective responsibility. Similarly, Turkmenistan’s President Berdimuhamedov assumed a more institutional and climate-oriented framing that emphasized neutrality, collective partnerships, and technological advancements to enhance infrastructure in the region for improved water management. Emphasizing infrastructure and technological advancement allowed President Berdimuhamedov to construct Turkmenistan as a constructive actor but also an increasingly self-reliant actor in regional water diplomacy rather than wholly cooperative.

The security frame appeared consistently in distinct speeches, though it appeared every time in a non-confrontational manner. Rather, than detailed the identified driver for conflict is water scarcity, leaders articulated some purpose of security language to illustrate the interdependency of an environmental stable situation connected to the regional peace situation. Likewise, and equally important, was the climate/technical frame that was equally apparent in all speeches and comparable to the embeddedness of security language. this indicates the growing normalization of climate adaptation and water efficiency goals as an expected shared collective interested agenda across the basin.

To sum up, while the historical background of water competition in Central Asia remains an unarticulated background, the joint UNGA statements from 2025 represent, collectively, a rhetorical shift towards cooperative, institutional, and climate-regenerative frames. These findings suggest that, at the global multilateral frame, Central Asian presidents purposely present water as diplomacy that emphasizes the responsibilities and technical adaptations for shared futures, rather than zero-sum situations. The emphasis on cooperative and climate frames over a reciprocity or a domestic infrastructure-framing, emphasizes a shift from national defensive positions toward an increasingly integrated and future-oriented regional communicative frame.

4. Discussion

The study examines how presidential discourse across Central Asia positions transboundary water diplomacy, and its emphasis on differing spans of cooperative and securitized frames. The study utilizes a systematic examination of the content of official speeches to count the use of meaningful lexical indicators associated with eight conceptual frames: cooperation, institutional integration, equity, hydropower, reciprocity, security, climate or technical expertise, and domestic infrastructure. For the purpose of the study, each speech was treated as a separate unit of analysis and countable keywords (and sense/cadence) that met a dictionary-based coding scheme, most commonly employed in political discourse studies, were counted to calculate the relative salience of each of the eight frames. While the quantitative

data merely provides an image of emphasis, it aides in understanding the rhetorical patterns of leaders, and to some extent, the comparison identified in the lexical shifts across speeches.

The findings indicate both convergence and divergence in the manner in which regional leaders discuss water cooperation. For example, Kazakhstan's president Kassym-Jomart Tokayev offers one of the most balanced and integrative profiles, with multiple references to "joint actions," "international law" and "regional platforms," thereby emphasizing Kazakhstan's attempt to construct itself as a normative and institutional center for regional water governance. The simultaneously high level of climate and technical language in Tokayev's speech, particularly in citing glacier research and resilience, points towards an increasingly science-based and outward-looking, globally-linked policy framework for water diplomacy as part of the discourse. Coupling cooperation with institutionalization permits Tokayev's rhetoric to move towards a vision of pragmatic multilateralism, with Kazakhstan playing a convening and mediation role within the hydropolitics of Central Asia.

Uzbekistan's leader Shavkat Mirziyoyev allocates an even higher degree of importance to collective action and institutional language, which leads to overall, he has the greatest frequency of any relevant terms in the entire dataset. He consistently articulates "shared responsibility" and "equitable manage," betraying a discursive context that draws on normative fairness and rule of law. The institutional construct is most obvious in his calls to augment and modernize the International Fund for Saving the Aral Sea, transforming it into an avenue for coordinated policy and technical knowledge-sharing. In this case, Uzbekistan's storyline embeds regional cooperation in tangible organizational structures rather than simply goodwill, reinforcing its image as an emerging policy entrepreneur seeking to formalize regional water governance.

The language used by Emomali Rahmon, the president of Tajikistan, borrows cooperative vocabularies and, at the same time, a clear emphasis on hydropower. The repeated use of terminology defined by hydropower suggests that Tajikistan is deliberately portraying its water resources – in the mountains – as a public good upstream to the region and within a frame of fairness and trust. At once, the framing presents an idea of kind upstream provision while legitimizing the project of infrastructure development. The ideas of energy production are effectively weaved into the rhetoric of mutual benefit, where Tajikistan's water diplomacy balances regional responsibility and the aspiration of development.

Kyrgyzstan's President Sadyr Japarov utilizes a more transactional discourse, with moderate cooperative language but somewhat higher levels of reference to reciprocity and security. His talk represents an argument based on economic equity—the understanding that regulating water upstream has clear costs associated with it, therefore it deserves reciprocal deals from downstream states. The use of security-related phrasing represents a careful framing of water as both a development question and a potential risk for interdependence. This discourse recognizes the pragmatic role of cooperativeness, where it is framed as necessary, but dependent on clear mutual benefits.

In comparison, the language implemented by Turkmenistan's President Serdar Berdimuhamedov is overwhelmingly domestic in nature. The frequency of language concerning infrastructure, purification, and national water supply suggests a discourse that is about modernization and service delivery and did not spend significant time on the regional water regime. This frame of inwardness expresses Turkmenistan's historical policy consideration of sovereignty and self-sufficiency as being more important than cooperation to its water narrative.

Overall, the quantitative coding indicates a regional pattern of discursive alignment towards cooperation, albeit through different national lenses. Precisely, the five leaders of

Central Asian water politics are utilizing cooperative frames in denoting regional relations more often than securitized frames, suggesting a gradual transition in Central Asia's hydropolitical from competitive to collaborative discourse. At the same time, the forms of cooperation described by the leaders differ from one another: Kazakhstan and Uzbekistan describe cooperation as a law-based, institutionally-grounded form of cooperation; Tajikistan and Kyrgyzstan treat cooperation as worth noting in terms of functional energies of water and compensation; and Turkmenistan incorporates water within development domestic priorities.

The variation in form with regard to cooperation illustrates that cooperative discourse does not automatically translate into similar aligned policies, but rather a mutual acceptance of water as an arena of interdependence that require communicative legitimacy. Furthermore, the presence of equity, reciprocity, and security rhetoric across the corpus suggests that material asymmetries and historical tensions--the framework of water- remain stabilized in cooperative language. In total, we suggest that the above suggest the regional water diplomacy in Central Asia is witnessing a discursive normalization of collaboration, predicated on conditions of mutual vulnerability to climate change, and the need for coordinated and institutionally based approach to water resource use--despite the types of structural and geopolitical workings that constrain country-specific framing of their role within the regional water regime.

Conclusion

The analysis shows that water diplomacy in Central Asia has shifted from a fragmented and competitive post-Soviet order to a more dialogic and normatively coherent regional space. This shift does not entail solutions to material asymmetries or institutional deficits; instead, it involves the gradual acceptance of cooperation as a legitimate discourse of politics. A comparative analysis of presidential discourse illustrates that leaders are increasingly framing water as a space of joint responsibility over unilateral authority, and are tying it to broader themes of regional stability, sustainable development, and climate resilience. Yet, the rhetorical alignment around terms like 'rational and equitable use' masks diverging meanings: for downstream states, it means stability and predictability, while for upstream states, it means flexibility and compensation. The duality of these interpretations exemplifies the progress and fragility of regional cooperation.

The comparative examination of presidential discourse demonstrates this shift on a rhetorical dimension. Specifically, we see the language of "shared responsibility," as well as "rational and justifiable use" occurring increasingly in official statements. The continued existence of diverging interpretations of these principles highlights that the structural power inequities between upstream and downstream states remain deeply entrenched, yet the very presence of shared vernacular signifies an important development in the regional political economy of meaning. Whereas in the 1990s, many national leaders employed references to sovereignty and territorial integrity to justify unilateral control over water resources as secure resources, contemporary decision-makers (the same leaders, or successors) elicit language of "cooperation," "institutional reforms," and "climate adaptation." The change of political language is more than merely surface level; rather, it reflects a gradual acceptance of interdependence as a governing norm, and there is the growing awareness that hydrological isolation is materially and diplomatically untenable.

The cooperative discourse discussed above reflects the diffusion of international legal and institutional norms into regional governance, however moderated by domestic political agendas and economic considerations, overtime. But again, unless enforcement mechanisms, financial instruments and trust-building mechanisms are reformed in salience as well, for example, in IFAS and the ICWC, cooperation will continue to derive its meaning primarily from rhetoric. Water diplomacy in Central Asia has highlighted the movement in the political

grammar, not in the degree of change in structural relations: whereas partnership language is now evident, it is not yet fully institutionally consolidated. Future research might provide insight into how this discourse convergence modeled vis-à-vis cooperative action in the operational dynamics of regional institutions can further develop into an integrated water-energy policy regime, and how, once it is, said regime can enact a policy regime to address climate change and demographic growth pressures.

References

- Almaty Agreement between the Republic of Kazakhstan, the Republic of Kyrgyzstan, the Republic of Uzbekistan, the Republic of Tajikistan and Turkmenistan on cooperation in the field of joint water resources management and conservation of interstate sources <http://www.icwc-aral.uz/statute1.htm>
- Berdimuhamedov, S. (2025, September 25). *Statement by the President of Turkmenistan at the General Debate of the 80th Session of the United Nations General Assembly*. *News Central Asia*. <https://www.newscentralasia.net/2025/09/25/statement-by-the-president-of-turkmenistan-at-the-general-debate-of-the-80th-session-of-the-un-general-assembly/>
- Mirziyoyev, S. (2025, September 24). *Statement by the President of the Republic of Uzbekistan at the 80th Session of the UN General Assembly*. United Nations General Debate Archive. https://gadebate.un.org/sites/default/files/gastatements/80/uz_en.pdf
- Neuendorf, K. A. (2017). *The Content Analysis Guidebook* (2nd ed.). SAGE Publications.
- Nukus Declaration https://cawater-info.net/library/eng/nukus_declaration.pdf
- O'Neill, J. M. (2025). Asymmetric power, impatience, and the climate commons: A game-theoretic approach to climate negotiations. *Critique: A Worldwide Student Journal of Politics*, 116–145.
- Rahmon, E. (2025, September 24). *Statement by the President of the Republic of Tajikistan at the General Debate of the 80th Session of the UN General Assembly*. Ministry of Foreign Affairs of Tajikistan. <https://www.mfa.tj/en/main/view/17597/statement-at-the-general-debate-of-the-80th-session-of-the-un-general-assembly>
- Schmitz, T. (2024). Water diplomacy in the pursuit of water security: A multilevel approach. *World Water Policy* <https://doi.org/10.1002/wwp2.12220>
- Smith, D., & Winterman, K. (2022). *Models and Mandates in Transboundary Waters: Institutional Mechanisms in Water Diplomacy*. *Water* 2022, 14, 2662. <https://doi.org/10.3390/w14172662>
- Tokayev, K.-J. (2025, September 23). *Statement by President Kassym-Jomart Tokayev at the General Debate of the 80th Session of the UN General Assembly*. United Nations General Debate Archive. https://gadebate.un.org/sites/default/files/gastatements/80/kz_en_0.pdf
- UN Convention on the Law of the Non-navigational Uses of International Watercourses 1997 https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/8_3_1997.pdf
- Weinthal, E. (2002). *State making and environmental cooperation: Linking domestic and international politics in Central Asia*. MIT Press.
- World Bank. (2021). *Central Asia Water and Energy Program: Working for energy and water security*. World Bank Group.

<https://documents1.worldbank.org/curated/en/141991567780869624/pdf/Central-Asia-Water-and-Energy-Program-Working-for-Energy-and-Water-Security.pdf>

Zeitoun, M., & Warner, J. (2006). Hydro-hegemony – a framework for analysis of trans-boundary water conflicts. *Water Policy*, 8(5), 435–460.

Zhaparov, S. (2025, September 23). *Statement by the President of the Kyrgyz Republic at the General Debate of the 80th Session of the UN General Assembly*. Kabar News Agency. <https://en.kabar.kg/news/statement-of-kyrgyz-president-at-un-assembly/>

COMMERCIAL BANKS AS A DRIVER OF SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN

ZHUMADILOVA T.¹
SANSYZBAYEVA K.²
DOSZHAN R.³

Abstract

This article examines the role of commercial banks in ensuring the sustainable development of the economy of the Republic of Kazakhstan. The banking sector is considered as a key element of the financial system that influences economic growth, social well-being, and environmental sustainability. Special attention is paid to modern challenges, including the need for ESG principles, the development of green finance, and digitalization. The study applies methods of comparative analysis, a systems approach, and content analysis. The empirical base is built on statistical data from the National Bank of Kazakhstan, the Agency for Regulation and Development of the Financial Market, the World Bank, and other international organizations for 2021–2023. The results show that Kazakhstan's banks demonstrate positive dynamics in asset growth, lending to the real sector, and the introduction of innovative sustainable finance tools. However, risks remain in terms of capital concentration, limited SME access to credit, and low diversification levels.

Keywords: Commercial Banks, Sustainable Development, ESG Principles, Green Finance, Economic Growth.

Introduction

The modern financial system plays a pivotal role in shaping sustainable economic development. In the context of the Republic of Kazakhstan, banks act not only as intermediaries between investors and borrowers but also as strategic participants in the processes of economic modernization, digitalization, and ecological transformation.

In recent years, Kazakhstan has undergone significant structural changes in the financial sector. According to the reports of the National Bank of Kazakhstan (2023), the total assets of the banking sector in 2022 exceeded 45 trillion tenge, representing a 12% increase compared to the previous year. At the same time, lending to the real sector grew by 15%, indicating the growing role of banks in stimulating economic activity.

However, challenges have also intensified. Data from the Agency for Regulation and Development of the Financial Market (ARDFM, 2023) show that the high concentration of loan portfolios in specific industries continues, which increases systemic risks. In the face of global challenges, including climate change and the consequences of the COVID-19 pandemic, Kazakhstan's banking system faces the task of balancing financial stability with social and environmental responsibility.

¹ PhD. Cand., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0903-4819>

² Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9992-4005>

³ Assoc. Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7480-3568>

Sustainable development entails not only economic growth but also the achievement of social equity and environmental protection (UNEP, 2022). In this regard, commercial banks are viewed as the primary instruments of economic transformation, capable of mobilizing financial resources to support sustainable projects, introduce innovations, and diversify the national economy.

Therefore, the purpose of this article is to examine the role of commercial banks in Kazakhstan's sustainable development, identify key trends and challenges, and propose recommendations to enhance their effectiveness in addressing sustainability objectives.

Literature Review

Theoretical Foundations of the Role of Banks in Economic Development

The role of banks in economic development throughout the twentieth and twenty-first centuries has been considered from different theoretical perspectives. As early as J. Schumpeter (1911), it was argued that banks perform the function of “financial innovators,” providing capital to entrepreneurs for the introduction of new technologies and production processes. In contrast, J. Robinson (1952) emphasized that banks follow economic growth and merely satisfy the already existing demand for financing.

Modern research confirms the importance of banking institutions in supporting economic growth. The works of R. Levine (2005) and Beck, Demirgüç-Kunt, and Levine (2010) demonstrate that a developed banking sector not only accelerates growth but also reduces inequality when credit is available to a wide range of economic agents.

Banks and Sustainable Development

With the emergence of the concept of sustainable development, the role of banks has significantly changed. Today, banks are expected not only to perform traditional functions such as lending and risk management, but also to participate in addressing ecological and social sustainability challenges (UNEP, 2022).

The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD, 2022) identifies three key areas where banks contribute to sustainable development:

1. Financing green projects (renewable energy, energy efficiency, environmentally friendly transport).
2. Integrating ESG principles into credit and investment activities.
3. Supporting digitalization and financial inclusion, which expand access to financial services for both the population and businesses.

Similar conclusions are drawn by the United Nations Environment Programme (UNEP, 2022), which notes that banks in developing countries are becoming conduits of the global sustainable development agenda.

International Experience

Research by Allen, Carletti, and Gu (2020) shows that in countries with developed financial systems, banks actively participate in financing long-term infrastructure and innovation projects, thereby fostering sustainable growth models. At the same time, in developing economies, issues such as limited access to credit for small and medium-sized enterprises (SMEs) remain, reducing the potential of the banking system to stimulate sustainable development (Rajan & Zingales, 1998).

An important trend is the introduction of “responsible banking” standards, which focus not only on financial but also on social and environmental impacts of projects. The experience of the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD, 2023) is indicative, as it actively invests in green projects in Central Asian countries, including Kazakhstan.

In Kazakhstan, the role of banks in sustainable development has been actively studied in recent years. Bolatova (2022) highlights that Kazakhstani banks are gradually introducing ESG

practices, though the process remains fragmented. Kenzhegalieva and Suleimenova (2021) emphasize the need to expand green financing instruments and increase credit accessibility for SMEs.

According to PwC Kazakhstan (2023), leading commercial banks in the country (Kaspi.kz, Halyk Bank, Bank CenterCredit) have already begun integrating ESG standards into their strategies; however, the share of such projects in their loan portfolios remains limited. The National Bank of Kazakhstan (2023) also points to positive trends in the growth of sustainable project financing but highlights the challenges of low diversification and high capital concentration.

The analysis of scholarly and applied sources makes it possible to identify the following key points:

- The role of banks in economic growth and sustainable development is confirmed both theoretically and empirically.
- International experience demonstrates successful practices of ESG integration and green finance development.
- In Kazakhstan, the integration of sustainability into the banking sector is at an early stage and requires a systemic approach and institutional support.

Thus, commercial banks in Kazakhstan have significant potential to promote sustainable development, but its realization requires institutional reforms, expansion of financing instruments, and enhanced state support.

Research Methodology

To analyze the role of commercial banks in the sustainable development of Kazakhstan, a comprehensive methodological approach was applied, combining the following methods:

- Systems approach — considers the banking sector as part of the national financial system, closely interconnected with macroeconomics, the social sphere, and environmental policy.
- Comparative analysis — used to compare the dynamics of Kazakhstan's banking sector with international trends, including the practices of OECD countries and Central Asia.
- Statistical analysis — applied to study quantitative indicators such as assets, loans, capital, profitability, and the level of green financing.
- Content analysis — involves examining the strategies of leading Kazakhstani banks (Halyk Bank, Kaspi.kz, Bank CenterCredit, etc.) and official regulatory documents.

The research utilized official statistical and analytical materials for the period 2021–2023:

- National Bank of the Republic of Kazakhstan (NBRK) — reports on banking sector stability, statistics on assets and liabilities, lending data.
- Agency for Regulation and Development of the Financial Market (ARDFM) — indicators of liquidity, capital concentration, and credit accessibility.
- International organizations: World Bank, International Monetary Fund (IMF), European Bank for Reconstruction and Development (EBRD).
- Analytical reports of consulting companies: PwC Kazakhstan, KPMG, Deloitte.
- Scholarly publications by Kazakhstani and foreign researchers (Bolatova, 2022; Beck et al., 2010; Levine, 2005).

Data Processing Methods

- Dynamic analysis: indicators of assets, loans, and bank profitability were analyzed over a three-year period (2021–2023).
- Structural analysis: the structure of loan portfolios was examined by sector (corporate loans, SME loans, mortgages, consumer loans).
- Comparative analysis of ESG integration: Kazakhstani banking practices were compared with international standards (OECD, UNEP, 2022).

– Qualitative analysis: strategic documents of leading Kazakhstani banks were reviewed regarding the implementation of sustainable practices.

Despite the use of diverse sources, the study has several limitations:

- limited availability of statistics on green financing in Kazakhstan;
- incomplete transparency of corporate reporting for some banks;
- methodological differences in reporting between international and national organizations.

Justification of the Selected Methodology

The choice of methods is determined by the complexity of the issue under study. Sustainable development cannot be assessed solely through economic indicators; it requires the analysis of social and environmental dimensions. Therefore, the use of mixed methods (both quantitative and qualitative) provides a comprehensive understanding of the role of banks in Kazakhstan's sustainable development.

Analysis of the Development of Commercial Banks in Kazakhstan in the Context of Sustainable Development

1. Dynamics of Assets and Capital in the Banking Sector

The banking sector of Kazakhstan demonstrated steady asset growth over the past three years.

Table 1. Dynamics of Assets and Capital of Banks in Kazakhstan (2021–2023)

Indicator	2021	2022	2023	Growth Rate (2021–2023)
Assets, trillion KZT	38.6	43.2	46.8	+21%
Equity capital, trillion KZT	5.2	5.6	6.1	+17%
Return on Equity (ROE), %	24.5	26.8	27.3	+2.8 pp
Source: National Bank of Kazakhstan (2023), ARDFM (2023).				

The average annual asset growth of around 10% indicates sectoral stability. At the same time, the high return on equity reflects the efficiency of banks' business models, but also points to significant concentration within the sector.

2. Lending to the Economy and Its Structure

Lending remains a key channel through which banks influence sustainable development.

Table 2. Loan Portfolio of Banks in Kazakhstan by Sector (2021–2023)

Sector	2021 (%)	2022 (%)	2023 (%)	Dynamics
Corporate loans	42	39	37	↓
Small & medium enterprises (SMEs)	14	16	18	↑
Mortgage loans	22	23	24	↑
Consumer loans	22	22	21	≈
Source: ARDFM (2023), NBRK (2023).				

A positive trend can be noted: the share of SME loans grew from 14% to 18%, indicating improved access to resources for entrepreneurship. However, corporate lending is declining, which may constrain large-scale investment projects.

3. Green Financing and ESG Practices

An essential part of sustainable development is the financing of environmentally friendly and socially significant projects.

Table 3. Green Financing in Kazakhstan (2021–2023)

Indicator	2021	2022	2023	Share in Total Portfolio (%)
Volume of green loans, billion KZT	120	185	265	1.2
Volume of sustainability bonds, billion KZT	50	80	115	–
Source: PwC Kazakhstan (2023), EBRD (2023).				

Despite the growth, green loans account for less than 2% of the total loan portfolio. This highlights the need to stimulate further development in this area.

4. Financial Inclusion and Digitalization

Financial inclusion is an important social dimension of sustainable development.

According to the World Bank (2022), the share of the adult population in Kazakhstan with a bank account grew from 59% in 2017 to 70% in 2022.

Leading banks (Kaspi.kz, Halyk Bank) actively develop mobile applications that provide access to financial services even in rural areas.

The number of cashless transactions in 2023 exceeded 80 trillion KZT, growing 2.3 times compared to 2021 (NBRK, 2023).

5. Risks and Challenges of the Banking Sector

Despite positive dynamics, systemic risks remain:

- Capital concentration — the three largest banks (Halyk Bank, Kaspi.kz, and BCC) account for more than 60% of all assets.
- Currency risks — high dependence on fluctuations of the tenge exchange rate affects the quality of loan portfolios.
- Limited SME access — although the share of SME loans is growing, the approval rate of applications remains low (around 30%).
- Insufficient diversification of green projects — loans are mainly directed toward the energy sector, while agriculture and transport remain underfunded.

Discussion

The analysis of Kazakhstan's banking sector dynamics for 2021–2023 reveals a combination of positive trends and persisting structural constraints. Growth in assets, the expansion of lending, and increasing digital activity of clients create a platform for utilizing banks as instruments of sustainable development. However, existing limitations require targeted policies and corporate strategies.

First, the banking sector demonstrates a strong capacity for resource mobilization: asset and capitalization growth provide a buffer for expanding lending amid moderate macroeconomic shocks (National Bank of Kazakhstan, 2023; ARDFM, 2023). Theoretical studies confirm that a

developed banking system promotes economic growth and financial stability when it ensures broad access to credit and efficient resource allocation (Levine, 2005; Beck, Demirgüç-Kunt, & Levine, 2010). For Kazakhstan, this implies that the existing potential can be directed toward priority green and infrastructure projects, provided that specific incentives and instruments are introduced.

Second, the structural composition of loan portfolios indicates a gradual reorientation toward SMEs and mortgage lending. The share of SME loans increased during the study period, which is positive for economic diversification and entrepreneurial support (ARDFM, 2023). However, the dominance of retail loans and the high concentration of assets in a few large banks create risks for financing large-scale, long-term projects (Rajan & Zingales, 1998). Banks tend to prefer segments with shorter payback periods and more predictable returns, which limits the inflow of long-term capital into ecological and infrastructure initiatives (Allen, Carletti, & Gu, 2020).

Third, the sustainable finance market in Kazakhstan is developing dynamically, but from a low base: the volume of green loans and sustainable bonds is increasing, yet their share in total assets remains insignificant (AIFC Green Finance Centre, 2023; Green Finance Centre, 2024). International experience demonstrates that large-scale transitions to a green economy require integrated measures: standardization of criteria for green assets, tax and regulatory incentives, development of secondary bond markets, and the participation of development institutions (World Bank, 2022; UNEP, 2022). Without such measures, banks remain limited in their ability to provide large, long-term green loans.

Fourth, the digitalization of banks (actively demonstrated by major players such as Kaspi.kz and Halyk) enhances financial inclusion and reduces transaction costs (Kaspi.kz, 2023; PwC Kazakhstan, 2023). This enables the faster introduction of sustainable finance products at the mass level (e.g., green mortgage programs, loans for energy-efficient household solutions). However, digitalization also requires strengthened cybersecurity, protection of customer data, and the development of regulatory approaches to fintech partnerships (OECD, 2022).

Finally, institutional and regulatory factors play a key role. The absence of a unified national methodology for classifying green projects and ESG disclosure requirements reduces the attractiveness of green instruments for international investors and increases transaction risks for banks. The creation of a national green taxonomy and climate risk disclosure requirements (modeled after TCFD/EU Taxonomy) could significantly enhance investor confidence and accelerate the inflow of long-term resources (OECD, 2022; UNEP, 2022).

In sum, commercial banks in Kazakhstan possess the resource and technological base to actively support sustainable development. However, realizing this potential requires coordinated measures by banks, regulators, and international partners. Theoretical and empirical studies support the thesis that the combination of market incentives and institutional support yields the best results in building sustainable financial markets (Beck et al., 2010; World Bank, 2022).

Recommendations

Based on the conducted analysis, the following set of practical recommendations is proposed to strengthen the role of commercial banks as instruments of sustainable development in the Republic of Kazakhstan.

1. Regulatory and Institutional Measures

1.1. Development of a national green taxonomy — creating clear criteria for defining green projects and assets (similar to the EU Taxonomy), which will simplify the labeling and evaluation of sustainable financial instruments (OECD, 2022).

1.2. Introduction of ESG disclosure requirements for systemically important banks — mandatory disclosure of climate risks, assessment methodologies, and monitoring of green projects (UNEP, 2022).

1.3. State guarantees and co-financing mechanisms — utilizing the Development Bank of Kazakhstan (KDB) as a co-financing and guaranteeing agent for projects with long payback periods, especially in renewable energy and sustainable infrastructure (EBRD, 2023).

2. Financial Incentives and Tax Measures

2.1. Tax benefits for investors and banks financing projects with officially confirmed green status (corporate tax reductions, VAT exemptions on equipment).

2.2. Subsidized interest rates for green loans at the early stage of market development (grants, partial state coverage of interest rates).

3. Development of Financial Instruments and Markets

3.1. Structuring green bonds and securitization — creating standardized procedures for issuing green bonds and securitizing green loan portfolios to attract institutional investors.

3.2. Long-term credit lines from international financial institutions (IFIs) — strengthening the inflow of international loans for renewable energy projects, grid modernization, and energy efficiency (World Bank, 2022; IMF, 2023).

4. Corporate Practices of Banks

4.1. Integration of ESG into credit scoring — incorporating climate and social risks into borrower assessment and loan monitoring models.

4.2. Product diversification — developing specialized products for SMEs (green leasing solutions, energy service contracts), mortgage programs with green discounts, and consumer green loans.

4.3. Enhancing transparency and independent evaluation — involving external auditors and environmental assessors to validate project status.

5. Digitalization and Financial Literacy

5.1. Fintech partnerships — development of platforms aggregating green offerings and crowdfunding platforms for small ecological projects.

5.2. Financial literacy programs — targeted educational initiatives for SMEs and households on energy efficiency and financial planning (OECD, 2022).

6. International Cooperation

6.1. Cooperation with IFIs and donor agencies — attracting technical and financial assistance, sharing experience in ESG standardization, and piloting green products (EBRD, World Bank).

6.2. Engaging international investors — active promotion of national green bonds and projects on international platforms (AIFC, KASE).

The implementation of the above measures will create conditions for scaling up green finance and strengthen the role of commercial banks in the long-term sustainable growth of Kazakhstan's economy.

Conclusion

Commercial banks in Kazakhstan represent significant holders of financial resources and possess the potential to actively support sustainable development. The analysis of the period 2021–

2023 revealed asset and lending growth, positive dynamics in SME financing, and the initial stages of green finance implementation. However, the share of sustainable instruments remains low. Key constraints include asset concentration, a shortage of long-term resources for large-scale projects, insufficient ESG disclosure standardization, and relatively small volumes of green products (National Bank of Kazakhstan, 2023; AIFC Green Finance Centre, 2023).

To transform potential into a tangible contribution to the green transformation of the economy, joint efforts by banks, regulators, and international partners are required. The practices outlined in the recommendations are aimed at overcoming existing barriers: developing a taxonomy, stimulating green investments, expanding long-term capital markets, and strengthening digital inclusion. These measures will not only accelerate progress toward national sustainable development goals but also enhance the resilience of the financial system in the long run (World Bank, 2022; UNEP, 2022).

Acknowledgments

This research was conducted with funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant No. AP 23487228).

References

AIFC Green Finance Centre. (2023). Green finance market of Kazakhstan. Astana International Financial Centre. <https://aifc.kz>

Allen, F., Carletti, E., & Gu, X. (2020). The roles of banks in financial systems. *Oxford Review of Economic Policy*, 36(3), 585–604. <https://doi.org/10.1093/oxrep/graa017>

Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2010). Financial institutions and markets across countries and over time: Data and analysis. World Bank Policy Research Working Paper No. 4943. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-4943>

Bolatova, G. M. (2022). Sustainable development of Kazakhstan's banking sector under global challenges. *Finance and Accounting*, 3(47), 55–63.

Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2009). Finance and inequality: Theory and evidence. *Annual Review of Financial Economics*, 1(1), 287–318. <https://doi.org/10.1146/annurev.financial.050808.114334>

European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). (2023). Transition report: Kazakhstan. <https://www.ebrd.com>

Green Finance Centre. (2024). Annual report on sustainable finance in Kazakhstan. AIFC.

IMF. (2023). Kazakhstan: Financial sector assessment program. International Monetary Fund. <https://www.imf.org>

Kaspi.kz. (2023). Annual report 2022. <https://kaspi.kz>

Kenzhegalieva, G. B., & Suleimenova, A. S. (2021). Commercial banks and sustainable finance: The experience of Kazakhstan. *Bulletin of KazUEM*, 4(12), 72–81.

- Levine, R. (2005). Finance and growth: Theory and evidence. In Handbook of Economic Growth (Vol. 1, pp. 865–934). [https://doi.org/10.1016/S1574-0684\(05\)01012-9](https://doi.org/10.1016/S1574-0684(05)01012-9)
- National Bank of Kazakhstan. (2023). Annual report 2022. <https://nationalbank.kz>
- National Bank of Kazakhstan. (2024). Monetary policy report Q3. <https://nationalbank.kz>
- OECD. (2022). Green finance and investment in Central Asia. Organisation for Economic Co-operation and Development. <https://www.oecd.org>
- Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2011). Creating shared value. Harvard Business Review, 89(1/2), 62–77.
- PwC Kazakhstan. (2023). Kazakhstan banking sector overview. PricewaterhouseCoopers.
- Rajan, R. G., & Zingales, L. (1998). Financial dependence and growth. American Economic Review, 88(3), 559–586.
- Republic of Kazakhstan Agency for Regulation and Development of the Financial Market (ARDFM). (2023). Financial stability report. <https://gov.kz>
- Republic of Kazakhstan Agency for Regulation and Development of the Financial Market (ARDFM). (2024). Banking sector review. <https://gov.kz>
- Robinson, J. (1952). The generalization of the general theory. In The rate of interest and other essays (pp. 67–142). London: Macmillan.
- Schumpeter, J. A. (1911). The theory of economic development. Harvard University Press.
- Standard & Poor's. (2023). Kazakhstan banking industry country risk assessment. S&P Global.
- UNEP. (2022). Sustainable banking in emerging markets. United Nations Environment Programme. <https://www.unep.org>
- World Bank. (2022). Kazakhstan economic update: Financing sustainable growth. The World Bank. <https://www.worldbank.org>
- World Bank. (2023). Global Financial Development Report 2023. The World Bank. <https://www.worldbank.org>

BRICS: BETWEEN OBJECTIVE GEOPOLITICAL SIGNIFICANCE AND SOCIALLY CONSTRUCTED REGIONALIZATION

BRICS: Nesnel Jeopolitik Önemi ile Toplumsal Olarak İnşa Edilmiş Bölgeselleşme Arasında

Leila DELOVAROVA¹
Dayana TURARBEKOVA²

Abstract

This article looks at the BRICS group of countries—Brazil, Russia, India, China, and South Africa—as a somewhat unusual and mixed case of regionalism in today's international relations. It shows that these five countries together form an example that the regions can be defined not only by their geographical nearness, or cultural similarities, or historical alliances, but also in social and political terms by the members' conscious efforts, institutional structures, and discourse practices. To explore how BRICS manages to act as a single unit while being spread across different continents and containing politically diverse countries the article uses concepts of regionalism and regionality. The article highlights the coalition's double-edged nature, being clever with an historical overview, economic and demographic study, and comparison with other regional units such as ASEAN, the Indo-Pacific and the Global South. It is true that the coalition has strength in numbers and an economic powerhouse, but in fact these advantages came later, the coalition was there first because of a common interest and cooperation in institutions. The article also deals with issues inside the group, such as the clash of geopolitics, the differences of development between countries, and what BRICS+ means for the group.

By turning BRICS on its head (theory in practice and vice versa) this study throws light on the ways regions of today are constructed and work in a world that has more than one center of power. Thereby giving clues as to the changing role of transregional cooperation, regional governance and the role of agencies in forming international organizations.

Keywords: BRICS, Regional Diplomacy, Regionness, Regionhood, Multipolarity

Özet

Bu makale, BRICS ülkeleri grubu — Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika — günümüz uluslararası ilişkilerinde bölgeselleşmenin alışılmadık ve karma bir örneği olarak ele alınmaktadır. Çalışma, bu beş ülkenin bir araya gelerek, bölgelerin yalnızca coğrafi yakınlık, kültürel benzerlikler veya tarihî ittifaklarla değil; aynı zamanda üyelerin bilinçli çabaları, kurumsal yapıları ve söylem pratikleri aracılığıyla toplumsal ve siyasal terimlerle de tanımlanabileceğini gösterdiğini ortaya koymaktadır. cBRICS'in farklı kıtalara yayılmış ve siyasi açıdan çeşitlilik gösteren ülkelerden oluşmasına rağmen nasıl tek bir birim gibi hareket edebildiğini incelemek için makalede bölgeselleşme ve bölgesellik kavramlarından yararlanılmaktadır. Makale, tarihsel bir genel bakış, ekonomik ve demografik bir analiz ve ASEAN, Hint-Pasifik ve Küresel Güney gibi diğer bölgesel oluşumlarla karşılaştırma yoluyla koalisyonun çift yönlü doğasına dikkat çekmektedir. Koalisyonun sayısal gücü ve ekonomik

¹ Acting Professor, Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, leila.delovarova@kaznu.edu.kz, ORCID: 0000-0003-3163-5933

² Master's Student, Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, dayanaturarbekova@gmail.com, ORCID: 0009-0009-1816-148X

potansiyeli olduğu doğru olsa da, bu avantajların sonradan ortaya çıktığı, koalisyonun aslında ortak çıkarlar ve kurumsal işbirliği temelinde önceden var olduğu vurgulanmaktadır. Makale ayrıca grubun içindeki jeopolitik çatışmalar, ülkeler arasındaki kalkınma farklılıkları ve BRICS+ kavramının grup açısından ne anlama geldiği gibi meselelere de değinmektedir.

BRICS'i tersine çevirerek (kuramın uygulamada ve uygulamanın kuramda nasıl işlediğini göstererek), bu çalışma günümüz dünyasında bölgelerin nasıl inşa edildiğine ve birden fazla güç merkezine sahip bir sistemde nasıl işlediğine ışık tutmaktadır. Böylece, bölge-ötesi işbirliğinin, bölgesel yönetişimin ve uluslararası örgütlerin oluşumunda aktörlerin değişen rollerine ilişkin ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: BRICS, Bölgesel Diplomasi, Bölgesellik, Bölgesel Kimlik, Çok Kutupluluk

Introduction

The last few decades have witnessed growth in interest in regional ideas and regional cooperation, particularly after the Second World War. Regional institutions and cooperative arrangements were given special reference as states sought mechanisms to address emerging new political, economic, and security issues. Despite the establishment of global governance institutions such as the United Nations, the post-war period was also that of restricted successful cooperation, and the Cold War entrenched the rivalry between two competitor blocs. Regionalism remained, however, a continued propellant in international politics, growing increasingly prominent in the early part of the twenty-first century with the emergence of diverse regional and transregional groupings. As Indian diplomat Kishan S. Rana observes, starting from the period of the end of the Cold War, there have been a multitude of new regional arrangements that have emerged to cement economic, trade, cultural, and security ties, often rooted in geographic as much as strategic interests (Rana, 2011). Regional governance has become an integral part of the international order, providing countries with an opportunity to harmonize policy and respond collectively to challenges of the day throughout the period of three decades. (Lagutina, 2022)

Among these alignments, BRICS (Brazil, Russia, India, China, and South Africa) is a particularly interesting example of the study of regionalism. It is various from the traditional regional organizations such as the European Union or ASEAN in that it lacks geographical closeness and spans several continents, bringing together states with highly divergent political and economic systems making it an exceptional prototype. This has raised controversy among scholars on what BRICS represents: whether it is a "region" in the classical sense or a new form of transregional cooperation. BRICS is not only an organization of the five countries; it exists in several formats, including the core BRICS format and the extended BRICS+ formats. These traits raise fundamental questions about the origins of its regionality: is BRICS a geographically grounded or socially and politically imagined coalition?

This paper argues that BRICS can be truly understood as only a hybrid form of regionality. On the one hand, it possesses objective economic and demographic influence, collectively making up nearly 35 percent of the world's population and just over a quarter of the world's GDP (Carnegie Endowment for International Peace, 2025). On the other hand, its identity and unity are not territorially proximate but are constructed through political strategies, institution building, and discursive formations. Hettne and Söderbaum's (2000) concepts of regionness and regionhood provide valuable analytical tools for examining BRICS. Using these terms within the context of BRICS puts in perspective how regional entities could be formed

today not necessarily through geography but through deliberate acts of cooperation, discourse, and institutionalization.

The relevance of the study

The significance of this research lies in the ongoing evolution of the international system towards greater differentiation and complexity characterized by regional, transregional, and plurilateral patterns of cooperation. The phenomenon of BRICS, an agglomeration that defies classical hypotheses of geographical proximity or cultural affinity, provides a special empirical basis for a reconceptualization of the theoretical vocabulary of regionalism. Whereas traditional regional organizations such as the European Union or ASEAN are based on spatial and institutional congruence, BRICS constitutes a deterritorialized and socially constructed format of cooperation which reconfigures regionness and regionhood within contemporary international relations.

The study gains additional significance in the multiplex world order (Acharya, 2017) where global governance is no longer controlled by Western-led organizations but is shared among various centers of power and legitimacy. BRICS is one of the key drivers of change, representing an alternative global governance paradigm of equality, sovereignty, and developmental justice. Analyzing BRICS as socially and politically constructed regionalization thus contributes to understanding how global order is in the process of being reconstituted in the twenty-first century — not in hegemonic blocs but in plural, discursively sustained formations.

Research Question: How does BRICS discursively, institutionally, and politically perform its identity and regionhood, as opposed to geographically or economically?

Hypothesis: BRICS is a socially constructed regional grouping that performs regionhood through political discourse, institutionalization, and symbolic representation, compensating for its geographic dispersal.

In empirical terms, the study addresses a critical policy and scholarly gap. Whilst there has been a recent explosion of writing on BRICS as a geo-economic or geopolitically significant force, relatively little has addressed its constructivist dimension, how it constructs regionness through symbolic interaction, institutionalization, and collective discourse. The article therefore makes a conceptual contribution and an empirical contribution to comparative regionalism in demonstrating how transcontinental alliances can enact regionality using non-territorial means.

Theoretical-methodological base

The theoretical foundation of the research is grounded in constructivist approaches to international relations and in the “New Regionalism” and “Comparative Regionalism” frameworks (Hettne, Söderbaum, 2000; Acharya, 2007; Börzel & Risse, 2016). These perspectives view regions not as pre-given entities but as evolving political, social, and ideational constructs. Within this framework, the study draws upon two key analytical categories:

1. **Regionness** — the degree of coherence, institutionalization, and collective agency that a regional grouping possesses; (Hettne and Söderbaum, 2000)
2. **Regionhood** — the process through which such coherence and identity are constructed through discourse, practice, and institutional innovation (Paasi, 2009).

The methodology follows a qualitative, interpretivist design, combining theoretical abstraction with empirical illustration. It employs a comparative conceptual method, situating BRICS alongside other regional constructions such as the Indo-Pacific and the Global South to identify both shared and divergent logics of regionalization. This approach allows the research

to go beyond positivist definitions of regionalism and capture its discursive and performative dimensions.

In addition, the study integrates insights from “Postcolonial International Relations theory”, particularly regarding the critique of Western epistemologies of space and order (Chakrabarty, 2000; Acharya & Buzan, 2019). By interpreting BRICS through this lens, the research conceptualizes it as an act of epistemic resistance and institutional innovation — a deliberate effort by non-Western actors to redefine the normative grammar of global governance.

The methodological novelty of the study lies in its synthesis of constructivist discourse analysis with empirical indicators of economic and institutional capacity, producing a multi-layered model of region-making that connects ideational and material dimensions.

Materials and Methods

This research uses primary and secondary sources to trace the theoretical and empirical foundations of BRICS as socially and politically constructed regional institution. The work analyzes summit declarations (such as the Fortaleza Declaration, 2014; the Ufa Declaration, 2015; the Johannesburg II Declaration, 2023), official treaties (such as the Agreement on the New Development Bank and the Treaty on the Contingent Reserve Arrangement). These sources constitute the empirical foundation for understanding how BRICS articulates converging goals, stories, and institutional arrangements that determine its regionhood.

The secondary sources deal with scholarly studies on new regionalism, comparative regionalism, and Constructivist School of thinking in International Relations (Hettne & Söderbaum, 2000; Paasi, 2009; Acharya, 2014; Buzan & Lawson, 2015; Tickner, 2018). These are the theoretical lenses through which BRICS is interpreted not as a geographically rooted bloc but as an institutionally and discursively constructed formation.

The study was developed over the four phases:

1) Theoretical Framework Development: This stage synthesized existing academic theories on regionness and regionhood. The works of Hettne and Söderbaum (2000) on new regionalism provided the conceptual foundation for understanding the degrees of regional coherence, while Paasi’s (2009) framework of institutionalization illuminated the process of constructing regions through political, symbolic, and institutional practices. The analysis also incorporated Global IR and postcolonial perspectives (Acharya, 2014; Tickner, 2018) to explain how BRICS challenges Western-centric models of international order.

2) Data Collection: Original data were drawn from the BRICS official documents, including summit communiqués, institutional charters. Secondary data included scholarly examination of BRICS collaboration, think tank reports such as the BRICS Policy Center, and comparative research on regionalism.

3) Thematic and Content Analysis: The prevailing themes found through the documents were multipolarity, equality, reform of global governance, sustainable development, and the concept of "Global South." Content analysis tracked how these themes developed through the successive statements of BRICS and how they contributed to the construction of shared regional identity and external agency.

4) Comparative Case Analysis: Comparative examination was conducted between BRICS and other regionalism models in the concerned regions such as the European Union, ASEAN, and the Global South in an effort to identify certain characteristics of BRICS's ideational and non-territorial regionalism. By comparison, BRICS's unique characteristic was

that it was a novel alignment more based on discursive similarities and institutionally synchronized in lieu of geographical or cultural proximity.

A mixed-method approach was followed in order to allow for a comprehensive understanding of the phenomenon. Content analysis allowed for the interpretation of political rhetoric and institutional discourse; comparative analysis put BRICS into the larger context of international regionalism; and interpretive analysis revealed its symbolic and normative features of collective identity.

The study emphasizes how BRICS's regionness is performative and dynamic. Rather than depending on geography, it is constituted through political discourse, shared development goals, and institutional practices. BRICS thus shows how world regionalism may evolve through symbolic and institutional practice — creating a form of "deterritorialized" regionness that realizes new pluralism in world politics.

Literature review

Theoretical foundations of this study are in the construction of regionalism theory from old geography and interdependence-centered approaches to newer constructivist and critical theories redefining regions as socially and politically constructed realities. Under these umbrellas, the BRICS bloc is a particularly challenging case, as it transcends traditional conceptualizations of territorial proximity and cultural affinity while exhibiting increasing levels of institutional and discursive congruence.

The foundations of regionalism research are rooted in A.F.K. Organski (1958), who originally demarcated power transitions and hierarchies in international affairs, where the role of coalitions in remodelling world power lies at stake. Building on these early realist results, scholars in the "old regionalism" tradition of the 1960s–1980s — notably Finn Laursen (2003) — explained regional integration primarily in relation to the European Union's economic and political systems. Laursen's research highlighted the ways in which institutionalization and interdependence could enhance collective action, although largely within geographically coherent regions.

The development of "new regionalism" in the post–Cold War period as understood by Björn Hettne and Fredrik Söderbaum (2000) characterized regionalization as multidimensional and constructivist. They have come up with the concept of regionness to describe the level of internal cohesion and agency that regional actors evolve from economic, political, and ideational integration. This organization provided a foundation to analyze regions not as confined geographic places but as processes of interaction mediated by global change, institutionalization, and identity formation.

In addition, Anssi Paasi (1991, 2009) developed a processual theory of regionhood, defining regions as outcomes of historical, institutional, and symbolic practices. Regions are not "given" but constructed — by the ongoing interplay of territorial constitution, symbolic making, institution building, and identity formation — argued Paasi. His perspective reconfigures regions as dynamic social constructions networked in discourse and power relations, which is very much applicable to non-territorial entities like BRICS.

More recent writings in Postcolonial theory and Global International Relations (IR) further expanded this theoretical framework. Amitav Acharya (2014) initiated the notion of Global IR with its call for international relations on the basis of diversity and multiple modernities rather than Western universalism. Barry Buzan and George Lawson (2015) similarly emphasized global historical transformations toward a more pluralist order. Arlene Tickner (2018) contributed to making this contestation sharper by evaluating the epistemological inequalities in global knowledge production and advocating for Global South

perspectives in the construction of international order. These observations collectively provide intellectual grounding for conceptualizing BRICS as a post-Western regional formation — one which undermines the structural dominance of mainstream institutions and narratives.

Biliana Stefanova (2018) explained the European Union as a model of the new regionalism grounded on geographical closeness, institutional depth, and intercountry interdependence. Her definition of a region as "a limited number of states linked together by a geographical relationship and by a degree of mutual interdependence" emphasizes the theoretical difference between geographically determined settlements and ideational or social construction such as BRICS.

E. B. Mikhailenko (2016) substantiated the concept of alternative regionalism, where BRICS finds itself as an independent model of regionalism that makes sense for the multipolar global system logic. Through his analysis, it is clear how BRICS exists not only as a counterweight and complement to Western-led institutions but also as a vehicle of "soft balancing" in the form of institutional coordination and normative talk.

Together, these theoretical contributions underscore the need for understanding BRICS through a constructivist-regionalist lens. While earlier regionalism literature viewed integration as something that would be contingent on geographic proximity and shared economic interests, the emergent and comparative regionalism approaches which led by Hettne, Söderbaum, and Paasi facilitate a comprehension of BRICS as socially constructed regionhood. The coalition's emergence from typical tales of multipolarity, equality, and reform is a larger epistemic shift in global politics — from areas marked by boundaries to areas marked by meaning, discourse, and collective agency.

Discussion and Results

I. Background and Theoretical Frameworks of BRICS perception

Analysis of contemporary world order has become one of the most intricate tasks in international relations. It is increasingly difficult to define its concrete form, as multiple regional organizations such as BRICS, ASEAN, and MERCOSUR have reshaped traditional modes of governance and cooperation. Each of these groupings has emerged from shared goals, issues, or ideas. BRICS, in particular, has generated much debate regarding its form and place within global governance, as it challenges conventional understandings of what constitutes a "region." Although BRICS is a relatively recent formation, it has rapidly developed into a global phenomenon in international relations. From its inception, BRICS has represented a new type of collectivity and regional interaction — one that redefines the classical meaning of regionalism. As Fredrik Söderbaum explains, before the twenty-first century regionalism was primarily understood as a policy or project, a cognitive idea of forming regions, while regionalization referred to the process of cooperation, integration, and identity-building that creates a regional space (Söderbaum, 2011). However, with the emergence of new political and economic dynamics, this understanding has evolved, leading to the rise of the so-called "new regionalism."

The term "regionalism" became particularly prominent in academic discourse after the end of the Cold War, as scholars began to reinterpret the role of regions in a rapidly changing world. The founders of the New Regionalism Approach Hettne and Söderbaum argued that regions had become autonomous actors in world politics which capable of constructing themselves not only through external influences but also from within. Broadly speaking, theoretical accounts to regionalism are classed into three waves: the "old regionalism" of the Cold War (focused on geopolitical blocs and official membership in international organizations), the "new regionalism" post-Cold War (connected to globalization and the

emergence of non-Western regional initiatives such as MERCOSUR and ASEAN), and the "comparative regionalism" of the 2000s (Acharya, 2007; Börzel & Risse, 2016). Comparative regionalism seeks to describe and compare integration processes from a range of theoretical perspectives as realism, institutionalism, constructivism, and was first pioneered by Finn Laursen in his edited book *Comparative Regional Integration*.

Building on these perspectives, Power Transition Theory offers another useful conceptual layer. According to Organski, the international system is hierarchically structured among dominant powers, great powers, middle powers, small powers, and *colonies*. Within this framework, the relative satisfaction or dissatisfaction of rising powers with the status quo determines the likelihood of systemic change or conflict (Organski, 1958). In this sense, BRICS states can be seen as *middle powers* seeking to revise aspects of the existing order rather than overturn it entirely. As Michailenko argues, BRICS countries are not merely "emerging powers" but rather "middle powers" whose collective action reshapes the international balance and produces an alternative form of regionalism. Their cooperation, therefore, can be interpreted through the dual lens of power transition and new regionalism, a coalition of middle powers constructing agency within the global hierarchy. (Michailenko, 2016)

Considering these theoretical developments, many researchers have suggested that the emerging world order can be conceptualized as "regiopolar" rather than simply multipolar, a system in which regional powers act as poles within a broader network of global governance. (Lagutina, 2019) This multiplex world order presents the reality that current regionalism is socially constructed, fluid, and contested in contrast to the previous decades. (Acharya, 2012) Our understanding of what a region is has thus shifted from static geographical formations to dynamic and socially constructed areas of cooperation, conflict, and identity formation.

Building on the framework of new and comparative regionalism, this article employs the interrelated concepts of regionness and regionhood to analyze the BRICS formation. These concepts, developed primarily by Björn Hettne and Söderbaum (2000), and Paasi (1986, 2009), provide an analytical lens for understanding how regions come into being, evolve, and act as political entities in the global system. Regionness has to do with the degree to which a group of states operates as a united regional actor economically, institutionally, and ideationally. It captures not only the existence of geographical proximity but also the degree of functional integration, institutional solidarity, and shared identity. To be highly regionned is to have internal cohesion and external capability which means to be capable of articulating collective interests and acting strategically upon the world stage. (Hettne & Söderbaum, 2000; Van Langenhove, 2003). Regionhood, on the other hand, is concerned with the process by which regionness is enacted and reproduced. Rather than presume regions, Paasi theorizes regions as socially constructed places, constructed through discursive, institutional, and political processes. (Paasi, 1986, 2009) Regionhood then is the continuous production of regions in narratives, symbols, institutions, and encounters that bestow meaning on collective identity. It is a process without closure, a region is never once and for all "complete" but restated ever anew by practice and representation. (Paasi, 2009).

The distinction between regionness and regionhood is particularly useful for analyzing transregional groupings such as BRICS, which lack geographical contiguity yet demonstrate growing institutionalization and political coordination. While traditional regions derive coherence from spatial and historical bonds, BRICS constructs its regionness primarily through regionhood — through shared discourses of multipolarity, developmental justice, and post-Western solidarity. This performative aspect of region-making allows BRICS to function as a symbolic and strategic actor despite the absence of territorial proximity.

By applying these two categories to BRICS, the article proposes that its regional identity is hybrid: materially grounded in economic and demographic capabilities but socially constituted through communicative and institutional practices. This hybrid form of regionness challenges classical spatial assumptions and points to a new mode of regionalization, one that is discursive, dynamic, and deterritorialized. In this sense, BRICS embodies a form of “constructed regionness,” where political will, collective narrative, and institutional experimentation replace geography as the primary source of cohesion.

II. BRICS as a result of Socially Constructed Regionalization

Traditional approaches to regionalism have long been dominated by the assumption that regions are defined by geography, territorial proximity, or cultural homogeneity. As Stefanova observes, regions are typically conceived as “a limited number of states linked together by a geographical relationship and by a degree of mutual interdependence.” (Stefanova, 2018) However, the case of BRICS challenges this ontological foundation. It represents a non-territorial and socially constructed type of regionalization, one that transcends spatial borders and redefines the true notion of what constitutes a “region.”

Within the framework of social constructivism, the existence of any collective entity, including regions, is not an objective reality, but the outcome of shared meanings, intersubjective understandings, and communicative practices among actors. (Wendt, 1992; Adler, 1997) From this perspective, BRICS can be understood as a performative regional construct: its members do not share borders, yet they continuously construct their “regionhood” through discourse, institutional interaction, and symbolic representation. Their repeated practices of coordination through summits, communiqués, and policy frameworks produce a shared identity and a sense of collective agency.

The theoretical insight of regionhood is particularly crucial here. Paasi argues that regions are not pre-given entities but are socially produced and reproduced through four interrelated dimensions: territorial shaping, symbolic representation, institutionalization, and the establishment of a regional identity. (Paasi, 2009) In the case of BRICS, the first of these — territorial shaping — is largely absent, but the other three are vividly present. Symbolically, BRICS positions itself as the “voice of the Global South,” invoking narratives of equality, justice, and post-Western plurality. Institutionally, the group has created structures such as the New Development Bank and the BRICS Contingent Reserve Arrangement, which anchor the group’s cooperation in tangible frameworks. BRICS consolidates its symbolic and ideational cohesion through constant discursive reproduction summit declarations, media narratives, and elite speeches. This process demonstrates that regionness. BRICS’s “regionness” is therefore not spatial, but discursive and relational: its identity is built on shared representations of global inequality, developmental priorities, and the pursuit of a multipolar order. Such construction transforms BRICS from a loose coalition into what might be termed a discursively integrated transregional actor.

Postcolonial theories complement this constructivist interpretation by situating BRICS within broader epistemic and historical structures. Postcolonial scholars argue that the very notion of a “region” in international relations has been shaped by Western-centric cartographies and hierarchical classifications of space. BRICS disrupts this logic by reclaiming agency for states that were historically positioned as peripheral to the global core. Its collective discourse of “South-South cooperation” functions not only as a developmental strategy but as an act of symbolic resistance — constructing a new geography of power and knowledge in the international system.

The social construction of BRICS’s regionhood thus unfolds across multiple layers: ideational (shared narratives of multipolarity and sovereignty), institutional (formal cooperation

mechanisms), and performative (regular summits and political rituals). Each in turn underpins the others, so that BRICS is an emerging imagined community of practice (Adler, 2005). It is through and by this constant interplay of meaning, practice, and institutionalization that BRICS acquires its distinctive, non-territorial form of regionalization — one that is deterritorialized but coherent, symbolic but functional, and rooted securely in the shifting logics of global order. In this sense, BRICS is a new regional model for the twenty-first century — built, disputed, and discursive. It demonstrates that regions can exist outside of space, but grounded instead in the social fabric of shared intent and political imagination.

III. BRICS as an “Objective Coalition”

Despite its socially constructed and ideational features, BRICS also possesses a significant material foundation that cannot be ignored. From an empirical standpoint, the coalition demonstrates substantial economic, demographic, and resource-based potential that provides an objective basis for cooperation. Although it has its members spread across different continents and operating under different political regimes, the group as a whole comprises a material part of the global economy, commerce, and populace, circumstances that indeed grant some objective regionness to the group even in the absence of territorial contiguity.

Together, at mid-2020s, the BRICS countries represent about 45 percent of world population and more than a quarter of global GDP (Carnegie Endowment for International Peace, 2025). They are the site of some of the world's largest industrial complexes, fastest-growing consumer markets, and greatest reservoirs of natural resources from Brazil's mineral and agricultural wealth, Russia's oil shipments, India's technological capabilities, China's manufacturing dominance, and South Africa's logistics and mining networks. These material capabilities create the potential for interdependence and complementarity within member countries. In addition to economic and demographic prowess, BRICS has incrementally formalized several mechanisms to boost practical cooperation. The establishment of the New Development Bank (NDB) in 2014 and the Contingent Reserve Arrangement (CRA) was a real move toward financial autonomy from Western-dominated institutions such as the IMF and the World Bank. These instruments provide alternative sources of finance for infrastructure and green development initiatives, thereby deepening economic interlinkages among members. Furthermore, the group's increasing involvement in intra-BRICS trade, joint infrastructure initiatives, and technology partnerships including digital connectivity projects and renewable energy cooperation, reflects a growing, though uneven, material interdependence.

However, these material foundations, while significant, do not automatically transform BRICS into a cohesive regional actor. The low regionalness of BRICS, in Hettne's terms, stems from its geographical dispersion and political heterogeneity. The member states differ widely in governance systems, development models, and foreign policy orientations — from China's statist capitalism and global assertiveness to Brazil's shifting democratic administrations and India's strategic autonomy. Such diversity limits the group's ability to develop deep, functionally integrated regional mechanisms comparable to those in territorially defined regions such as the European Union or ASEAN.

What emerges, therefore, is a paradox: BRICS possesses a high degree of potential regionness rooted in its material capabilities, yet it remains weakly institutionalized and geographically deterritorialized. Its objective attributes, economic size, population, and resource endowment, create the capacity for collective agency, but not the automatic cohesion of a traditional region. The coalition's economic interdependence is largely asymmetrical and issue-based, rather than systemic or spatial. In this sense, the BRICS functions as an objective coalition rather than a geographically or functionally integrated region.

Nevertheless, these material underpinnings provide the essential groundwork upon which the process of regionhood can unfold. They give empirical credibility to the group's political discourse of multipolarity and institutional experimentation. In other words, BRICS's objective coalition aspect furnishes the tangible resources and legitimacy that make its social construction as a transregional actor possible. The next section therefore examines how these material and institutional elements are transformed, through discourse and interaction, into the socially constructed regionhood of BRICS.

IV. BRICS as a Socially and Politically Constructed Entity

BRICS example is a compelling illustration of how regionness may be politically constructed through political action and institutional design rather than pre-existing geographical or cultural integration. Contrary to traditional regional formation, BRICS did not result from territorial proximity or historical cooperative relationships but from an intentional act of regionalization. This is not a linear or functionally based paper process, it's an iterative, discursive, and performative one, driven by the way states picture themselves and other states in the international order.

One distinguishing feature of BRICS regionhood is its discursive constitution. The collective does not rely on shared space but on shared narratives; above all, the discourse of multipolarity, developmental justice, sovereignty, and reshaping global governance. They operate as bonding forces: they condition expectations, delimit strategic action, and generate a sense of belonging among otherwise diverse actors. As compared to material interdependence, discursive coherence is less rigid but more inclusive, allowing BRICS to maintain cohesion even amidst deep political and economic differences among members. One of the most distinctive elements of this construction is the reversal of authorship. BRICS was not created through a conventional political treaty, but through the reinterpretation of an external economic category into a self-referential political project. In this sense, BRICS performs what can be described as "reflexive region-making": it generates its identity through the conscious appropriation of external labels and the reframing of global narratives to serve collective political purposes. This mechanism differentiates BRICS from traditional integration models, where regional identities are typically endogenous and territorially anchored.

Equally significant is the role of institutional performativity. BRICS institutions from the New Development Bank and the Contingent Reserve Arrangement to the expanding BRICS+ framework function not merely as practical instruments of cooperation but as symbolic infrastructures. Their existence communicates agency, autonomy, and collective capacity to external audiences. These institutions do not yet provide the level of integration observed in territorially coherent blocs however they perform the appearance of regionhood through the language of global governance reform, development financing, and South-South cooperation. In international relations, this performative quality can be as powerful as material integration, since it shapes how both members and outsiders perceive the grouping.

Strategic ambiguity is another core mechanism of BRICS formation. Unlike immovable alliances, BRICS deliberately leaves open-ended goals and loose institutional arrangements. This imprecision is not a weakness but a design feature: it enables states with divergent interests, such as China and India, or Russia and Brazil, to borrow a common discursive umbrella as they proceed on their individual national agendas. BRICS's regionhood, thus, rests not on homogeneity but on multiplicity as principle of organization. Diversity becomes political maneuvering rather than a motor of fragmentation. This flexibility is further amplified by multilayered regionhood. BRICS operates simultaneously as:

1. a geopolitical narrative (challenging Western dominance),
2. a platform of developmental cooperation (through BRICS institutions),

3. a symbolic pole in what can be described as an emerging regiopolar world order.

This multidimensional character allows BRICS to sustain its political relevance even in the absence of structural integration. Unlike classical regions, its coherence is produced not through common policies or borders, but through the continuous re-articulation of shared purpose on the global stage.

Furthermore, BRICS demonstrates a new modality of agency in global governance. Rather than imitating the institutional path of the European Union or replicating the hierarchical model of traditional alliances, BRICS constructs a fluid, discursive, and adaptive form of regionality. This reflects a broader global reorientation away from territorially centered power toward networked, ideational, and transregional forms of political organization. In that sense, BRICS is not simply an alliance, it is a global narrative renegotiation mechanism that allows emerging powers to recast themselves as agenda-setters not as norm-takers. The scientific novelty of analyzing BRICS through this lens lies in recognizing that:

- regionality today can be performed, not only possessed;
- institutional structures can function as symbolic capital, not just governance tools;
- strategic ambiguity can stabilize rather than destabilize a heterogeneous coalition;
- regionhood can be constructed reflexively, without territorial preconditions.

Thus, BRICS is a post-territorial, discursively maintained, and politically responsive regionalization. It shows that the latter can be done through re-mapping 21st-century power as increasingly composed of shared narratives and symbolic performances rather than geography or economics only. That is why BRICS, being geographically distributed and politically so, has become a firm regional player without a region, re-mapping the very grammar of international order today.

V. Comparison with Other Regional Constructions

BRICS has a particular conceptual niche, distinct from geographically grounded and ideationally vague equivalents such as the Indo-Pacific and the Global South. It is distinct because it bridges material and ideational elements in an intermediate way between the two extremes, a coalition's institutional density with the symbolic extension of a shared worldview. While other regions are unified by strategic geography or normative solidarity, BRICS constructs its regionhood through performative institutionalization and continuous self-articulation.

1. BRICS and the Indo-Pacific: From Geostrategy to Symbolic Autonomy

The Indo-Pacific is an exemplary strategic region, constructed through security discourses and maritime geopolitics. Its unity is rooted in balance of power logic, specifically in regard to China's rise and U.S. re-engagement. It is, in effect, an externally funded top-down regionalization, dictated by space. It, however, emerges as a bottom-up construct of autonomy: an actor-proclaimed organization, transgressive of geography and resistant to identification with hegemonic strategic blocs. While the Indo-Pacific exists due to containment and defense, BRICS derives its legitimacy from coordination and reform.

Theoretically, Indo-Pacific constitutes a paradigm of spatial regionness, which defined from maritime proximity and geopolitical seamlessness. BRICS represents a constructed regionhood, alive through ongoing political discourse, institutional creativity, and discursive articulation. The contrast indicates a more profound shift in international regionalism: from territorial ordering to performative autonomy, whereby regions demonstrate their agency in symbolic action and institutional imagination rather than spatial propinquity.

Besides, the transcontinental character of BRICS is also a quiet rebuke of the Indo-Pacific framework. By bringing together states on four continents under a narrative of equality

and mutually beneficial development, BRICS turns the Euro-Atlantic duopoly over the definition of "strategic spaces" on its head. It redefines regional cooperation as an exercise in epistemic and economic liberation rather than as a shield of security.

2. BRICS and the Global South: Between Solidarity and Strategic Pragmatism

The Global South is often summoned as a category of morality and history—an identity through shared histories of colonialism, economic dependence, and marginality in the system. While BRICS engages in such a discourse by aligning itself with a heroic role for transforming the global governance, it operates with an instrumental and institutional rationality. Unlike the Global South, a symbolic and dispersed collective, BRICS makes the idea of southern solidarity material institutions of cooperation, such as the New Development Bank and BRICS+ formations.

Where the Global South articulates normative resistance, BRICS takes pragmatic action. The Global South's solidarity is rhetorical, based on a shared experience of exclusion; BRICS converts that legacy into a tool of strategic empowerment. It converts historical grievance into institutional innovation. In doing so, BRICS emerges as a bridge between solidarity-based regionalism and functional multilateralism, marrying moral legitimacy and operational capacity.

The Global South, therefore, remains a persistent discursive community, while BRICS makes this discourse a political technology, a collective bargaining regime, resource coordination, and norm entrepreneurship. This transformation illustrates how regionhood becomes an intermediary between institutional practice and identity politics, allowing BRICS to articulate the South's aspirations without deepening its structural weaknesses.

3. BRICS and ASEAN: Contrasting Models of Regionalism in the Post-Territorial Era

BRICS demonstrates a shift from territorially bounded forms to what can be called post-territorial regionalism. Unlike traditional regional groupings such as ASEAN, whose cohesion is based on geographic proximity, institutionalized norms, and shared security concerns, BRICS demonstrates that a region can be constructed through purposeful discourse. While the ASEAN model is based on principles of consensus (the so-called "ASEAN approach") and functional cooperation between spatially adjacent states, BRICS represents a transregional entity, uniting countries with minimal territorial or historical ties, yet capable of maintaining collective agency through a shared narrative and symbolic institutionalization.

This comparison reveals a deeper epistemological shift: while ASEAN's regionality is spatially embedded, BRICS's regionality is discursively reproduced. Coordination within ASEAN is ensured by norms of non-interference, dialogue, and gradual institutional development, developed based on regional experience. BRICS, meanwhile, relies on symbolic institutionalization—the creation of structures (such as the New Development Bank or the Contingent Reserve Arrangement) that do not so much govern as convey an image of unity and autonomy. This is a new type of regionality, where institutions function not only as instruments of governance but also as bearers of collective identity and legitimacy.

From a constructivist perspective, BRICS demonstrates that regions need not be geographically defined: they can be socially produced—through coordination, discourse, and the formation of shared meaning. BRICS regionality is the result of continuous self-articulation, of how community members construct their collective place in a multipolar world order. Unlike ASEAN, which aims to ensure internal systemic stability, BRICS positions itself as an instrument of global reform, viewing transregional cooperation as a means of systemic rebalancing.

Thus, a comparison of BRICS and ASEAN reveals two coexisting types of 21st-century regionalism. ASEAN embodies limited integration based on territorial proximity and institutional consolidation, while BRICS pursues performative integration based on intentional cooperation across spatial boundaries. The first model stabilizes existing geopolitical space, while the second redefines the very category of space as a product of political imagination and symbolic practice. In this sense, BRICS serves as a prototype for understanding regionality beyond geography—through reflexive "region-making," where priority is given to purpose over proximity. This challenges traditional theories linking regional cohesion to continuity or cultural homogeneity and offers a new vision of regions as dynamic networks of shared meaning.

Conclusion

This study concludes that BRICS represents a qualitatively different form of post-territorial regionalism, rethinking the foundations of the conceptualization and functioning of regions in contemporary international relations. Unlike traditional regional organizations such as ASEAN, whose cohesion is conditioned by geographic proximity, cultural similarity, and institutional density, BRICS achieves its regionalization through political intentionality, discursive construction, and pragmatic institutionalization.

The study's findings demonstrate that BRICS operates at the intersection of material capabilities and ideational activism. Its extensive economic and demographic base forms the structural foundation of cooperation, while its discursive practices, periodic summits, and symbolic institutions such as the New Development Bank and the BRICS+ format allow it to realize and sustain regionalism beyond spatial boundaries.

Moreover, a comparative analysis reveals that while ASEAN represents spatially grounded regionalism and the Global South embodies normative solidarity, BRICS transcends these extremes through strategic synthesis. It transforms the rhetoric of equality and multipolarity into operational frameworks for coordination and governance, serving as both the product and the driving force of the emerging post-Western international order.

In this regard, BRICS suggests that the 21st-century global system is becoming increasingly regiopolar rather than multipolar, representing a set of self-determining transregional entities whose legitimacy stems not from geography but from shared purpose and action. Consequently, BRICS should be understood not simply as an economic bloc, but as a laboratory for a new regionalism—an epistemic and institutional experiment that challenges traditional understandings of world order and regional identity.

References

- Acharya, A. (2007). The Emerging Regional Architecture of World Politics. *World Politics*, 59(4).
- Acharya, A. (2009). *Constructing a Security Community in Southeast Asia: ASEAN and the Problem of Regional Order* (2nd ed.). Routledge.
- Acharya, A. (2014). *The End of American World Order*. Polity Press.
- Acharya, A., & Buzan, B. (2019). *The Making of Global International Relations: Origins and Evolution of IR at its Centenary*. Cambridge University Press.
- Börzel, T. A., & Risse, T. (2016). *The Oxford Handbook of Comparative Regionalism*. Oxford University Press.

- Buzan, B., & Lawson, G. (2015). *The Global Transformation: History, Modernity and the Making of International Relations*. Cambridge University Press.
- Carnegie Endowment for International Peace. (2025, March). BRICS Expansion and the Future of World Order: Perspectives from Member States, Partners, and Aspirants. <https://carnegieendowment.org/research/2025/03/brics-expansion-and-the-future-of-world-order-perspectives-from-member-states-partners-and-aspirants?lang=en>
- 8 Chakrabarty, D. (2000). *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton University Press.
- 9 Hettne, B., & Söderbaum, F. (2000). Theorising the Rise of Regionness. *New Political Economy*, 5(3).
- 10 Laursen, F. (2003). *Comparative Regional Integration: Theoretical Perspectives*. Ashgate.
- 11 Mikhailenko, E. B. (2016). Alternative Regionalism and BRICS: Between Soft Balancing and Institutional Innovation. *World Economy and International Relations*, 60(6).
- 12 Organski, A. F. K. (1958). *World Politics*. Alfred A. Knopf.
- 13 Paasi, A. (1986). The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia - International Journal of Geography*, 164(1), 105–146.
- 14 Paasi, A. (2009). The Resurgence of the ‘Region’ and ‘Regional Identity’: Theoretical Perspectives and Empirical Observations on Regional Dynamics in Europe. *Review of International Studies*, 35(1).
- 15 Stefanova, B. (2018). *The European Union and Europe’s New Regionalism: The Challenge of Enlargement, Neighborhood, and Globalization*. Palgrave Macmillan.
- 16 Tickner, A. B. (2018). Core, Periphery and (Neo)Imperialist International Relations. *European Journal of International Relations*, 24(1).
- 17 BRICS. (2014, July 15). *Fortaleza Declaration and Action Plan*. VI BRICS Summit, Fortaleza, Brazil.
- 18 BRICS. (2015, July 9). *Ufa Declaration*. VII BRICS Summit, Ufa, Russia.
- 19 BRICS. (2023, August 24). *Johannesburg II Declaration*. XV BRICS Summit, Johannesburg, South Africa.
- 20 BRICS. (2014). *Agreement on the New Development Bank*. Fortaleza, Brazil.
- 21 BRICS. (2014). *Treaty for the Establishment of a Contingent Reserve Arrangement*. Fortaleza, Brazil.
- 22 Association of Southeast Asian Nations (ASEAN). (2008). *Charter of the Association of Southeast Asian Nations*. Jakarta: ASEAN Secretariat.
- 23 Association of Southeast Asian Nations (ASEAN). (2019). *ASEAN Outlook on the Indo-Pacific*. Bangkok: ASEAN Secretariat.

SOSIAL-DEMOQRAFİK DƏYİŞİKLİKLƏRİN PENSİYA SİSTEMLƏRİNƏ TƏSİRİ: TÜRKİYƏ, QAZAXISTAN VƏ AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİNDƏ

The Influence of Socio-Demographic Transformations on Pension Systems: The Cases of Turkey, Kazakhstan, and Azerbaijan

Vəfa Xanlar qızı HƏŞİMOVA¹

Xülasə

Müasir dövrdə sosial-demoqrafik dəyişikliklər pensiya sistemlərinin davamlılığına və effektivliyinə bilavasitə təsir göstərən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Hazırda müasir dünya qocalmaq ərəfəsindədir və bu demoqrafik tendensiya həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterikdir. Demoqrafik proseslər iqtisadi sistemdən, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün ölkələrdə pensiya sisteminin göstəricilərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Əhalinin yaşlanması, doğum səviyyəsinin azalması, miqrasiya prosesləri və əmək bazarındakı struktur dəyişikliklər müxtəlif ölkələrdə pensiya sistemində gələcəkdə yarana biləcək problemlərdən xəbər verir. Bu məqalədə Türkiyə, Qazaxıstan və Azərbaycan nümunəsində sosial-demoqrafik amillərin pensiya sistemlərinə təsiri müqayisəli təhlil olunur. Tədqiqatda pensiyaların nisbi səviyyəsi, pensiyaların əvəzetmə əmsalı, pensiyaçıların yoxsulluq səviyyəsi, pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu, pensiya yaşlı, gözlənilən pensiya ödənişi müddəti və təbii artım kimi amillər təhlil olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, hər üç ölkə pensiya sistemlərinin maliyyə sabitliyi və sosial ədalətin təmin olunması istiqamətində oxşar çağırışlarla üz-üzə qalsa da, tətbiq olunan siyasət alətləri və islahatların miqyası fərqlənir.

Açar sözlər: Pensiya, Sosial, Demoqrafik, Təbii Artım

Abstract

In modern times, socio-demographic changes constitute a fundamental factor exerting a direct impact on the sustainability and effectiveness of pension systems. The contemporary world is currently on the verge of population aging, a demographic trend characteristic of both developed and developing countries. Demographic processes significantly affect the indicators of pension systems in all countries, regardless of their economic structure or level of development. Population aging, declining birth rates, migration processes, and structural changes in the labor market indicate potential future challenges for pension systems across different countries. This article presents a comparative analysis of the impact of socio-demographic factors on pension systems, focusing on the cases of Turkey, Kazakhstan, and Azerbaijan. The study analyzes factors such as the relative level of pensions, pension replacement rates, poverty levels among pensioners, the ratio of elderly pensioners to the working-age population, life expectancy at birth, retirement age, expected duration of pension payments, and population growth. The results indicate that, although all three

¹ PhD in Economics, Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan Technical University, vafahashimova86@gmail.com , <https://orcid.org/0000-0002-0392-1329>

countries face similar challenges in ensuring the financial stability of pension systems and maintaining social equity, the policy instruments employed and the scope of reforms differ.

Keywords: Pension, Social, Demographic, Population Growth

Giriş

XXI əsrdə sosial-demoqrafik dəyişikliklər sosial siyasətlərin və iqtisadi idarəetmənin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə demoqrafik transformasiya prosesləri — əhəlinin yaşlanması, doğum səviyyəsinin azalması, urbanizasiya, miqrasiya axınlarının intensivləşməsi və əmək bazarının strukturunda baş verən dəyişikliklər — sosial təminat sistemlərinin, xüsusilə də pensiya sistemlərinin davamlılığını ciddi şəkildə sınağa çəkir.

Hazırda dünya əhalisi qocalmaq ərəfəsindədir və bu demoqrafik proses həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterikdir. Demoqrafik proseslər işçi qüvvəsinə, əmək bazarının dinamikasına, sosial təminat sisteminə, məşğulluğa və iqtisadi inkişafa böyük təsir göstərir. Artıq demoqrafik proseslər bütün ölkələri və regionları əhatə edən qlobal tendensiyaya çevrilmişdir. Beynəlxalq Millətlər Təşkilatı (BMT) bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhəlinin qocalmasının pensiya və səhiyyə xərclərini artıracağını, proqnozlaşdırılan əhəli dinamikasının isə təbii artıma və dövlət gəlirlərinə mənfi təsir göstərəcəyi qənaətinə gəlir [22].

Dünyanın bütün ölkələrində olduğu kimi, əhəlinin qocalması prosesi Azərbaycan, Türkiyə və Qazaxıstan üçün də xarakterikdir. Bu isə, pensiya xərclərinin ödənilməsində dövlətə əhəmiyyətli çətinliklər yarada bilər. Belə ki, maliyyə dayanıqlığının kifayət qədər olmaması, əmək bazarında baş verən dəyişikliklər, qeyri-formal məşğulluq, sosial sığortadan yayınmalar, işləyənlərin fərdi uçot hesablarında yığılan vəsaitlərin investisiya edilməməsi pensiya sistemində gələcəkdə yarana biləcək problemlərdən xəbər verir.

BMT-nin proqnozlarına görə dünya əhalisi artır və qocalmaqdadır. 2050-ci ilə qədər əhəlinin sayının 9 milyard nəfəri keçəcəyi, 60 yaşdan yuxarı əhəlinin xüsusi çəkisinin isə üç dəfə artacağı gözlənilir. Yaşlı insanların əksəriyyətini qadınlar təşkil edəcəkdir [23]. Proqnozlara əsasən əgər dünya üzrə 2000-ci ildə 65 yaşdan yuxarı hər pensiyaçıya 9 nəfər əmək qabiliyyətli düşürdüsə, artıq 2050-ci illərdə bu göstərici 4 olacaqdır. Avropada isə 65 yaşdan yuxarı hər pensiyaçıya 4 əmək qabiliyyətli nəfər düşürdüsə, 2050-ci ildə bu nisbətin 2 olması gözlənilir [24]. Demoqrafik proseslər işçi qüvvəsinə, əmək bazarının dinamikasına, sosial təminat sistemlərinə, məşğulluğa və iqtisadi inkişafa böyük təsir göstərir. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində görmək olar ki, demoqrafik proseslər bütün ölkələri və regionları əhatə edən qlobal tendensiyaya çevrilmişdir [23; 24]. Əmək qabiliyyətli əhəli sayının azalması ilə yanaşı, pensiya alanların sayının artması sosial sığorta sistemlərinə artan maliyyə təzyiqi yaradır. Bu vəziyyət bir çox ölkələrdə nəsillərarası maliyyə yükünün bərabər paylanması çətinləşdirir və sosial siyasətin yenidən qurulmasını tələb edir.

Azərbaycan, Türkiyə və Qazaxıstanda sosial-demoqrafik dəyişikliklərin pensiya sistemlərinə təsiri qiymətləndirmədən əvvəl hər üç ölkənin pensiya sistemini təhlil edək.

Türkiyə pensiya sistemi. Türkiyədə həm dövlət, həm də özəl pensiya sistemi mövcuddur. Əgər 2006-cı ilə qədər qeyri-dövlət və dövlət işçiləri üçün Sosial Sığorta Qurumu (SSK), dövlət qulluqçuları üçün Pensiya Sandığı və özüməşğul, o cümlədən, kənd əhalisi üçün Bağ-Kur kimi sosial təminat orqanı mövcud idisə, 2006-cı ildən sonra hamısı Sosial Müdafiə Qurumuna

birleştirildi və dövlət tərəfindən idarə olunmağa başlandı [9]. Vətəndaşlar dövlət pensiya fondu ilə yanaşı qeyri-dövlət pensiya fonduna da əlavə olaraq ödənişlər edə bilirlər [9].

Qeyri-dövlət pensiya sistemi hökumət tərəfindən fəal şəkildə təşviq edilir. 2013-cü ildən etibarən Sistem iştirakçılarının fərdi pensiya hesablarına ödədikləri vəsaitlərin 25%-i həcmində dövlət tərəfindən əlavə edilir. Dövlət əlavəsindən Türkiyə vətəndaşları və qeyri-dövlət pensiya sisteminin bütün iştirakçıları istifadə edə bilirlər. Bu ödəmələr ayrıca hesabda və pensiya şirkəti tərəfindən dövlət əlavəsi kimi müəyyən edilmiş fondada qiymətləndirilir. İştirakçıya verilə bilən dövlət əlavəsi hər il minimum əməkhaqqının 25%-i ilə məhdudlaşdırılır. Eyni zamanda, iştirakçıların hüququ olan dövlət əlavəsi məbləğini əldə etmək imkanları onların yaşlarından və sistemdə iştirak illərinin sayından asılı olaraq qiymətləndirilir [16; 21]. Lakin sistemdən çıxışların qarşısını almaq üçün dövlət təşviqləri sistemdə qalma müddətinə uyğunlaşdırmışdır. Əgər şəxs 3 il və ya daha az müddətə iştirakçı olubsa, o, dövlət əlavəsi hesabındakı heç bir vəsaitdən istifadə edə bilməz. 3 ilin sonunda o, bu hesabda yığılan məbləğin 15 faizini almaq hüququna malikdir. Əmanətçinin hələ 56 yaşı yoxdursa, bu nisbət 6 ildən sonra 35 faizə, 10 ildən sonra isə 60 faizə yüksəlir. Əgər fiziki şəxs fərdi pensiya hesabına 10 il və ya daha çox ödəniş edibsə və ən azı 56 yaşı varsa, o, dövlət hesabında toplanmış bütün vəsaitlərə sahib olmaq hüququna malikdir. İşçinin və işəgötürənin qeyri-dövlət pensiya sistemində iştirakının artırılması məqsədilə onlara vergi güzəştləri də verilmişdir. Dövlət tərəfindən göstərilən bütün dəstəklərin məqsədi qeyri-dövlət pensiya sistemində iştirak etməklə yığımları artırmaqdır. Beləliklə, maliyyə sistemini uzunmüddətli resurslarla təmin etməklə iqtisadi artımı yüksəltmək olar [7; 11; 16].

2017-ci ildə hökumət avtomatlaşdırılmış qeydiyyat sistemini tətbiq etmişdir. Beləliklə də, müəyyən işçilər maaşlarından 3% ödəmək ilə avtomatlaşdırılmış sistemə qoşulurlar və sistemdən çıxmaq imkanına da malikdirlər. Türkiyədə avtomatlaşdırılmış qeydiyyat sistemində əməkqabiliyyətli əhəlinin 13,4%-i, könüllü fərdi pensiya sistemində 12,8%-i iştirak edir [7; 11]. Türkiyədə özəl pensiya fondlarının aktivlərinin dəyəri 2021-ci ildə 18,4 milyard, 2020-ci ildə 23,1 milyard, 2019-cu ildə isə 21,3 milyard dollar təşkil etmişdir. Özəl pensiya fondlarının aktivlərinin ÜDM-ə nisbəti 2019-cu ildə 2,9%, 2020-ci ildə 3,4 və % 2021-ci ildə 3,3% olmuşdur [18; 19].

Qazaxıstan pensiya sistemi. Keçmiş Sovet İttifaqından qalan pensiya sistemi Azərbaycan da daxil olmaqla, postsovet ölkələrində pensiyaçıların pensiya ilə təmin olunmasında böyük problemlər yaratmışdı. Ona görə də postsovet ölkələri müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi pensiya sistemində də əsaslı islahatlar apardılar. Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyinin dəstəyi ilə Qazaxıstan hökuməti radikal pensiya islahatı həyata keçirməyə qərar verdi. 1997-ci ildə təklif olunan Qazaxıstan pensiya islahatının əsas modeli DB-nın təqdim etdiyi konsepsiyaya əsaslanırdı. Beləliklə, islahat çərçivəsində 1998-ci ildən əvvəl pensiya məbləği hesablanmış pensiyaçıların köhnə həmrəylik pensiya sistemi çərçivəsində pensiya almaq hüququnu saxladı. Lakin əhəlinin digər qruplarının həmrəylik pensiya sistemində iştirakına xitam verdi [13; 14; 20].

Hazırda Qazaxıstanda əsasən universal, məcburi və könüllü sütunlardan ibarət çoxpilləli pensiya sistemi mövcuddur. İlkin səviyyə (Pillar 0) sosial pensiyadan ibarətdir. Pensiya yaşına çatmış bütün vətəndaşlar Baza sosial pensiya alırlar. Baza sosial pensiya iş təcrübəsindən və maaşından asılı olmayaraq hamı üçün bərabər məbləğdədir. Birinci səviyyə (Pillar I) əsasən, işçilər tərəfindən ödənilən sabit 10% sığorta haqqı ilə məcburi fərdi hesablı pensiya sxeminə əsaslanır. İkinci səviyyə (Pillar II), işəgötürənlər tərəfindən ödənilən 5% sığorta haqqı ilə yüksək riskli peşələrdə işləyən işçilər üçün olan peşə pensiyası sxemindən ibarətdir. Üçüncü səviyyə (Pillar III) fərdi, könüllü pensiya sistemidir. Bu, fərdi əmanətləri artırmaq və beləliklə, pensiyaya çıxanda

daha yüksək gəlir əldə etmək məqsədi daşıyır [13; 14; 20]. Pensiya fondları tərəfindən aktivlərin idarəedicilər vasitəsilə investisiyalaşmasına ciddi dövlət nəzarəti var. Belə ki, pensiya aktivlərinin minimum 50 faizi dövlət qiymətli kağızlarına yatırılmalıdır. Dövlət Yığım Fondu (DYF) qanunla aktivlərin 40 faizə qədərini təyin edilmiş milli (dövlətə məxsus) bank depozitlərinə, 10 faizə qədərini isə DB kimi beynəlxalq qurumların emissiyalarına yatıra bilər [20]. Qeyri-dövlət yığım fondları investisiyalaşdırmada daha çox çevikliyə malikdir. Onlar aktivlərinin maksimum 30 faizə qədərini A sinfi korporativ qiymətli kağızlarda yerləşdirə bilərlər [29; 20].

Qazaxıstanın Vahid yığım pensiya fondu 2019-cu ildə 28,3 milyard ABŞ dolları, 2020-ci ildə 30,7 milyard ABŞ dolları, 2021-ci il 31 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Özəl pensiya fondlarının aktivlərinin ÜDM-ə nisbəti 2021-ci ildə 16,6%, 2020-ci ildə 18,3%, 2019-cu ildə isə 15,5% olmuşdur [18; 19].

Azərbaycan pensiya sistemi. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra sovet dövründən qalmış sosial müdafiə sisteminin bazar iqtisadiyyatı ilə əhəmiyyətli dərəcədə uyğunsuzluğu müşahidə olunurdu. 1991-ci il 16 dekabr tarixində SSRİ Pensiya Fondunun Azərbaycan Respublikası üzrə şöbəsi Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fonduna çevrildi. Belə bir dövrdə əhalinin pensiya təminatının yaxşılaşdırılması üçün bir sıra ciddi addımlar atıldı. İlk öncə normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması tələb olunurdu. Beləliklə, 1992-ci ildə 29 aprel tarixində “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” Qanunun qəbul edilməsi ilə müstəqil Azərbaycanda pensiya sahəsində ilk qanun qəbul edildi [8]. Sonrakı illərdə pensiyaların müəyyən edilməsi, pensiya sisteminin idarə olunması və pensiyaların əhaliyə çatdırılması mexanizmi günün tələblərinə cavab vermədiyi üçün islahatların həyata keçirilməsinə zəmin yaratdı. Şübhəsiz ki, pensiya islahatlarının məqsədi ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına təsir etməkdir. Azərbaycanda müstəqillik bərpa edildikdən 2 İslahat Konsepsiyası və 1 Dövlət Proqramı həyata keçirilmişdir.

I Pensiya İslahatı Konsepsiyası əsasında ölkəmizdə köklü dəyişikliklərə başlandı. Sovet dönməmindən qalma pensiya sistemi yeni pensiya sistemi ilə əvəz olundu. İslahatın həyata keçirildiyi dövrdə əməkqabiliyyətli əhalinin iş stajı haqqında, işçilərin fərdi gəlirləri haqqında, mövcud pensiyaçılar haqqında məlumatların yığılması mərhələlərini əhatə etdi. Bu islahat nəticəsində sığorta-pensiya və sosial yardım sistemlərinin bir-birindən ayrılması, sosial sığorta haqlarının fərdi uçotuna əsaslanan avtomatlaşdırılmış sığorta-pensiya sisteminin yaradılması və ödənilən məcburi sosial sığorta haqları ilə pensiya məbləğlərinin əlaqələndirilməsi təmin edildi [2]. Hətta 2003-cü il 4 avqust tarixindən etibarən “Pensiyaların artırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı əsasında işləməyən əmək pensiyaçıların pensiya və müavinətlərinin ümumi məbləğinin minimum həddi 40% artırılmışdı [10].

2006-cı ildən etibarən sığorta-pensiya və sosial yardım sistemlərinin bir-birindən ayrılması ilə yeni üçsəviyyəli pensiya sistemi fəaliyyətə başladı. Baza, sığorta və yığım hissələrindən ibarət olan üçsəviyyəli pensiya sisteminin tətbiqi əmək pensiyalarının həm minimal məbləği, həm də orta aylıq pensiya məbləğinin artmasına gətirib çıxardı.

II pensiya islahatı 30 dekabr 2008-ci ildə “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın qəbul edilməsi ilə başladı [3]. Sosial sığorta ödənişləri ilə sosial sığorta haqları arasındakı bağlılığın zəifliyi, pensiya yığımlarında azalma, pensiya yaşlı əhalinin əməkqabiliyyətli əhalinin sayına nisbətən artması, pensiya ödənişlərindəki kəskin fərqlər Dövlət Proqramının qəbulunu zəruri etmişdi.

Dövlət Proqramında ölkə iqtisadiyyatının başlıca inkişaf meyilləri və proqnozları, ölkənin demoqrafik inkişaf meyilləri və sığorta-pensiya sistemində baş vermiş dəyişikliklər əsas götürülmüşdü. Bu proqnozlar, parametrlər, sosial müdafiə siyasəti tədbirləri həyata keçirmək üçün 27 oktyabr 2009-cu il *“Əmək pensiyaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə”* [3] Qanun qəbul edildi. Bu Qanun əsas dörd istiqaməti əhatə edirdi. Bunlardan *“birincisi - pensiya yaşı artırıldı, ikincisi - əmək pensiyası hüququ əldə etmək üçün tələb olunan 5 illik sığorta stajı 12 ilə qədər artırıldı, üçüncüsü - çoxuşaqlı anaların pensiyaya çıxmaq üçün imtiyazları azaldıldı, dördüncüsü - yaşa görə əmək pensiyasının hesablanması üçün yeni düstur təklif olundu”* [3].

Bu Qanunda edilən dəyişikliklərin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, ölkəmizdəki pensiya sistemi demoqrafik dəyişikliklərdən sığortalandı. Pensiya yaşının artırılması aktiv əhalinin sayının artmasına səbəb olur. Pensiya məbləği təkcə iş stajından deyil, həmçinin gəlirdən və məcburi sosial sığorta ödəmələrindən asılı olur. Qanundakı mənfi dəyişikliklərə isə çoxuşaqlı qadınların imtiyazlarının azaldılması aiddi [28].

II pensiya islahatı çərçivəsində 2006-2013-cü illərdə əmək pensiyasının orta aylıq məbləği 5,7 dəfə, DSMF-nun xərcləri isə 2006-cı ildəki 589,5 milyon manatla müqayisədə 2014-cü ildə 2928,5 milyon manat artırılmışdı. Dövlət büdcəsindən transfertlərin məbləği isə 167 milyon manatdan 1142 milyon manata, yəni 6,7 dəfəyə qədər yüksəldilmişdi. Pensiya təminatı sistemində uzunmüddətli dövr üzrə maliyyə dayanıqlığının olmaması, əmək pensiyasının baza hissəsinin islahat tələblərinə uyğunsuzluğu, sosial sığorta haqqı normativinin strukturunun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi və yığım potensialını zəiflədən faktorlar kimi bir sıra problemlər mövcud idi. Bütün bu problemlər yeni pensiya islahatı konsepsiyasının qəbul edilməsini zəruri edirdi [12].

III pensiya islahatı 2014-2020-ci illərdə pensiya təminatı sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarını müəyyənləşdirir. III pensiya islahatı çərçivəsində ən mühüm islahat 10 mart 2017-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən *“Əmək pensiyaları haqqında”* Qanuna dəyişikliyin edilməsidir. Bu Qanunda edilən ən mühüm dəyişikliklər aşağıdakılar olmuşdur:

“- pensiya təminatının büdcə vəsaitlərindən asılılığının azaldılması; - sosial sığorta yığımının həcmi və təyin edilən pensiya məbləğinin həcmi arasında funksional asılılığın artırılması; - pensiya təminatı sisteminin maliyyələşdirilməsində dövlət öhdəliklərinin müəyyən edilməsi; - “minimum pensiya kapitalı”, - “minimum əmək stajı” və - “minimum yaş həddi” anlayışlarının Qanuna daxil edilməsi” [6].

Hazırda Azərbaycanda yaşa görə əmək pensiyası hüququna çatmaq üçün qanunvericilikdə müəyyənləşdirilmiş pensiya yaşına və minimum pensiya kapitalını toplamaq lazımdır. Əgər minimum pensiya kapitalı toplanmayıbsa, bu zaman 25 il sığorta stajı tələb olunur. Beləliklə, əgər vətəndaş minimum pensiya kapitalı toplanmayıbsa, pensiya yaşı və sığorta stajı tələb olunan hədləri ödəyirsə, onda vətəndaş minimum pensiya məbləği ilə təmin olunur. Vətəndaşın minimum pensiya kapitalı üçün çatışmayan məbləği dövlət tərəfindən ödənilir [6].

Ümumiyyətlə, pensiya təminatı hüququ əldə etmək üçün minimum yaş həddi ilə əlaqədar olaraq iki istiqamətdə dəyişiklik edilmişdir. Bunlardan birincisi, yaşa görə əmək pensiyası, digəri isə güzəştli şərtlərlə əmək pensiyası hüququ üzrədir. Hazırda dünyada da minimum yaş həddi üzrə gender fərqi aradan qaldırılır. Azərbaycan da bu ölkələr sırasındadır. Artıq 2027-ci ildə ilk dəfə

olaraq ölkəmizdə yaş həddi qadın və kişilər üçün bərabər olacaqdır. Hazırda 2023-cü il üçün ölkə üzrə pensiya yaşı kişilər üçün 65, qadınlar üçün 64,5 yaşıdır [6].

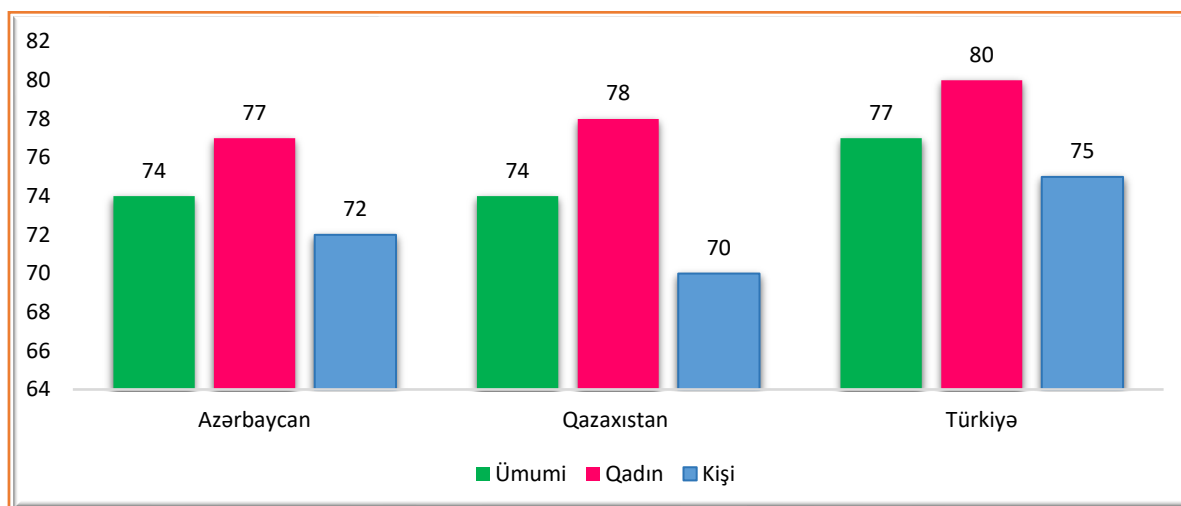
Ölkəmizdə 2006-cı ildə minimum pensiya məbləği 30 manat təyin edilmiş, daha sonra dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində mütəmadi olaraq artırılmışdır. Pensiyanın minimum məbləği 2006-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 3,7 dəfə, 2023-cü ildə 9,3 dəfə artmışdır.

Əlilliyi olan şəxslərin təminatı daim dövlətin diqqət mərkəzindədir. “*Əmək pensiyaları haqqında*” Qanunda “baza” anlayışı mövcud olan zaman pensiyaların baza hissəsi I və II qruplar üzrə 110 manat olsa da, III qrup üçün 60,5 manat idi. Minimum pensiya məbləğinin 2019-cu il 1 mart tarixindən etibarən 160 manat, 1 oktyabr tarixindən isə 200 manat təyin olunması III qrup əlillərin pensiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə artırdı [4; 5]. Qeyd etmək lazımdır ki, hər il pensiyaların indeksləşdirilməsini də nəzərə alsaq, son iki ildə əlilliyi olan şəxslərin pensiya məbləğində 3 dəfədən çox artım olmuşdur.

Əgər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı xarici ölkədə əmək fəaliyyəti göstərsə, pensiya yaşına çatan zaman ölkəmizdən pensiya əldə edəcəkdir. Lakin, bununla bağlı prosedurlar ölkəmizin müəyyən ölkələrin qarşılıqlı sosial müdafiə sahəsində müqavilələri ilə tənzimlənir. Həmin ölkələrə Türkiyə, Ukrayna, Moldova, Belarus, Gürcüstan, Bolqarıstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Özbəkistan daxildir. 2022-ci ildən etibarən Rusiya da bu siyahıya əlavə olunmuşdur.

Demoqrafik amillər. Pensiya sisteminin formalaşmasına təsir edən demoqrafik proseslərə pensiya yaşı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu, pensiya yaşı, gözlənilən pensiya ödənişi müddəti və təbii artım amilləri aiddir [1].

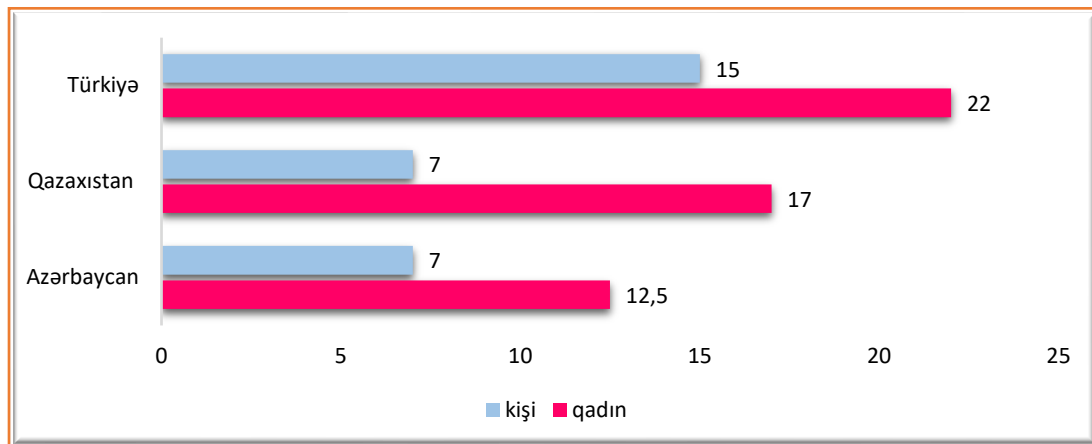
Doğulanda gözlənilən ömür müddəti (life expectancy at birth) sosial, iqtisadi və demoqrafik inkişafın əsas göstəricilərindən biridir. Bu göstərici bir ölkədə əhali sağlamlığının, sosial rifahın və həyat şəraitinin ümumi səviyyəsini əks etdirir. Bu göstərici ölkələrin inkişaf səviyyələrini əks etdirmək baxımından da əhəmiyyətlidir. BMT-nin statistikasına əsasən dünyada doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu 1990-cı ildəki 64,6 yaşıdan 2020-ci ildə 73,6 yaşa yüksəlmiş, hətta 2050-ci ildə 77,1 yaş olacağı gözlənilir [25]. Dünya Bankının hesablamalarına əsasən 2023-cü ildə doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu dünyada 73 yaş, qadınlar üçün 76 yaş, kişilər üçün isə 71 yaş təşkil etmişdir. Aşağıdakı qrafikdə Azərbaycan, Türkiyə və Qazaxıstanın Dünya Bankı tərəfindən müəyyən olunmuş doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu verilmişdir.

Qrafik 1. Doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu, 2023

Mənbə: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN>

Qrafik 1-ə əsasən 2023-cü ildə Azərbaycanda və Qazaxıstanda 74 yaş, Türkiyədə isə 77 yaş olmuşdur. Dünya Bankının məlumatlarına əsasən qadınlar üzrə Türkiyədə 80 yaş, Qazaxıstanda 78 yaş, Azərbaycanda isə 77 yaş, kişilər üzrə isə Türkiyədə 75 yaş, Azərbaycanda 72 yaş, Qazaxıstanda 70 yaş təşkil etmişdir. Nəticə etibarilə, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğunun artması region ölkələrində sosial siyasətin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilməlidir. Bu göstəricinin yüksəlməsi yalnız səhiyyə xidmətlərinin deyil, həm də sosial təminat, təhsil, ekoloji şərait və əmək təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılmasından asılıdır. Beləliklə, 2023-cü il məlumatları göstərir ki, Azərbaycan və Qazaxıstan orta səviyyədə, Türkiyə isə yüksək səviyyədə ömür uzunluğu göstəricilərinə malikdir və bu, həmin ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf mərhələləri ilə tam uzlaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu ilə pensiya yaşı arasındakı fərq də demoqrafik sabitliyin və sosial təminat sistemlərinin maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu fərq, faktiki olaraq, pensiya dövrünün orta müddətini müəyyən edir və dövlətin üzərinə düşən sosial öhdəliklərin həcmi birbaşa təsir altına alır. Aşağıdakı qrafikdə sıralanan ölkələr arasında doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu ilə pensiya yaşı arasında fərq, yəni gözlənilən pensiya ödənişi müddəti öz əksini tapmışdır.

Qrafik 2. Gözlənilən pensiya ödənişi müddəti

Mənbə: <https://genderdata.worldbank.org/en/indicator/sg-age-rtre-ben>

Qrafik 2-yə əsasən gözlənilən pensiya ödənişi müddəti ən yüksək göstərici Türkiyədədir. Belə ki, Türkiyədə kişilər üzrə pensiya yaşı 60, qadınlar üzrə 58 yaş olduğu üçün gözlənilən pensiya ödənişi müddəti müvafiq olaraq kişilər üzrə 15 il və qadınlar üzrə isə 22 il təşkil etmişdir. Azərbaycan və Qazaxıstanda isə pensiya ödənişi müddəti nisbətən qısadır. Hər iki ölkədə kişilər üçün pensiya yaşı Azərbaycanda 65 yaş, Qazaxıstanda 63 yaş, qadınlar üçün isə Azərbaycanda 64,5 yaş, Qazaxıstanda 61 yaş olduğundan, gözlənilən ömür uzunluğu nəzərə alındıqda bu fərq kişilər üçün təxminən 7 il, qadınlar üçün isə müvafiq olaraq Azərbaycanda 12,5 il və Qazaxıstanda 17 il təşkil edir. Bu göstəricilər həmin ölkələrdə pensiya sistemlərinin maliyyə sabitliyinin nisbətən daha əlverişli olduğunu, lakin sosial təminat səviyyəsinin Türkiyə ilə müqayisədə daha aşağı olduğunu göstərir. Beləliklə, bu göstərici göstərir ki, ölkələrdə pensiya yaşının müəyyən edilməsi yalnız əmək bazarı ilə deyil, həm də demoqrafik reallıqlarla əlaqələndirilməlidir. Ömür uzunluğunun davamlı artımı dövlətləri pensiya siyasətini yenidən qiymətləndirməyə vadar edir. Əgər doğulanda gözlənilən ömür müddəti artmaqda davam edirsə, bu, pensiya yaşının mərhələli şəkildə artırılmasını və ya fərdi yığım sistemlərinin daha geniş tətbiqini zəruri edir. Gözlənilən pensiya ödənişi müddəti sosial müdafiə sistemlərinin maliyyə dayanıqlığının və sosial ədalət prinsipinin tarazlaşdırılması baxımından əsas indikatorlardan biri kimi hesab olunur.

Demoqrafik proseslər pensiya yaşlı əhəlinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətində də öz təsirini göstərmişdir. Bu nisbət 65 yaşdan yuxarı olan əhəlinin 15 yaşdan 64 yaşa qədər olan ümumi əhaliyə nisbətini göstərir [26]. Pensiya yaşlı əhəlinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətinin artmasına səbəb doğumun azalması və doğulanda gözlənilən ömür uzunluğunun artmasıdır. Bu isə dövlət üçün maliyyə problemlərinin yaranmasına səbəb olur. Hazırda dünya əhalisi qocalmaqdadır və 65 yaşdan yuxarı olan əhali ən sürətli böyüyən yaş qrupudur [27]. BVF hesab edir ki, *“bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatlı ölkələrində əhəlinin qocalması pensiya və səhiyyə xərclərini artıracaq, proqnozlaşdırılan əhəli dinamikası isə artıma və dövlət gəlirlərinə mənfi təsir göstərəcəkdir”* [22]. Müsiri dövrdə demoqrafik proqnozlaşdırmanın həyata keçirilməsi pensiya təminatında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Demoqrafik proqnozlaşdırma istər ölkədə, istərsə də regionda demoqrafik meyillərin, mövcud olan vəziyyətin və yarana biləcək ehtimallar haqqında fikir irəli sürməyə imkan verir.

Cədvəl 1. Pensiya yaşlı (65+ yaşlı) əhalinin əmək qabiliyyətli (15-64 yaşlı) əhaliyə nisbəti, %

Ölkələr	2023	2030	2050	2100
Azərbaycan	11,5	17,1	26,6	35,4
Qazaxıstan	13,4	17	21,7	28,4
Türkiyə	14,7	18,4	33,7	51

Mənbə: [25] məlumatları əsasında tərtib olunub.

BMT-nin statistikasına görə 2023-cü ildə pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti Azərbaycanda 11,5%, Qazaxıstanda 13,4%, Türkiyədə isə 14,7% olmuşdur. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanda hər 100 əmək qabiliyyətli şəxsə təxminən 12 pensiyaçı, Qazaxıstanda 13, Türkiyədə isə 15 pensiyaçı düşür. Bu göstəricilər region ölkələrinin demoqrafik yük səviyyəsinin hələlik nisbətən aşağı olduğunu, lakin artım tendensiyasının artıq başladığını göstərir. Əhalinin qocalma prosesinin başlanması pensiya fondlarına daha çox təzyiq yaradır və dövlətin sosial təminat xərclərinin artması ilə nəticələnir. BMT-nin proqnozuna əsasən, 2030-cu ilə qədər bu göstərici bütün ölkələrdə əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır. Belə ki, həmin dövrdə Qazaxıstanda, Türkiyədə və Azərbaycanda artım templəri bir-birinə yaxın olacaq (17-18%), lakin 2050-ci ilə qədər vəziyyət kəskin şəkildə dəyişəcəkdir. Artıq 2050-ci ildə bu göstərici Qazaxıstanda 21,7%, Azərbaycanda 26,6% və Türkiyədə 33,7% təşkil edəcəkdir. Bu, o deməkdir ki, Türkiyədə hər üç əmək qabiliyyətli şəxsə bir pensiyaçı düşəcək. Bu vəziyyət pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlığına ciddi təzyiq göstərəcək və dövlət xərclərinin strukturunda sosial təminatın payını artıracaqdır. 2100-cu ildə isə artıq Azərbaycanda bu nisbət 35,4, Qazaxıstanda 28,4%, Türkiyədə isə 51% təşkil edəcəkdir. BMT-nin proqnozlarına əsasən Türkiyə əhalisinin yarıdan çoxu 65 yaşdan yuxarı olacaq və bu, əhalinin demoqrafik qocalmasının ən intensiv mərhələsi hesab olunur. Azərbaycan və Qazaxıstanda bu proses daha yavaş gedəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək qabiliyyətli əhalinin xüsusi çəkisinin azalması, pensiya yaşlı əhalinin xüsusi çəkisinin artması sosial müdafiə sistemlərinə böyük təzyiq göstərəcəkdir.

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətinin aşağı salınması üçün ilk öncə qadınlar əmək bazarına cəlb edilməlidir. İkincisi isə əmək qabiliyyətli əhalinin miqrasiyasının qarşısını almaqdır. Belə ki, əmək qabiliyyətli əhalinin digər ölkəyə birdəfəlik və ya müvəqqəti olaraq işləmək məqsədilə köçməsi əmək qabiliyyətli əhalinin sayının azalmasına səbəb olacaqdır.

Pensiya yaşına çatmış əhalinin yaşa görə əmək pensiyası ilə təmin olunmasını ölçmək üçün pensiyaçıların əhatəliliyi əmsalından istifadə olunur. Pensiyaçıların əhatəliliyi əmsalı – pensiya əldə edənlərin sayının pensiya yaşına çatmış əhaliyə nisbəti əsasında hesablanır. P.J.Morgan və L.Q.Trinh hesab edirlər ki, “pensiyaçıların əhatəliliyi əmsalı ölkə əhalisinin yaşlanması haqqında daha çox informasiya vermək iqtidarındadır” [15].

Pensiya yaşının artırılması yaşa görə əmək pensiyasına əlçatanlığı demək olar ki, azaldır. Bu rəqəm bölgədən və ölkədən asılı olaraq dəyişə bilər. BƏT-in hesablamalarına görə yaşlılar arasında pensiyaçıların əhatəliliyinin dünya üzrə orta səviyyəsi 53,7%, Qərbi Avropada 98%, Latın Amerikasında 71%, Cənubi Asiyada isə 24% təşkil edir. Bu göstərici Çində, İtaliyada, Fransada, Kanadada, Almaniyada, ABŞ-da, Yaponiyada, Böyük Birtaniyada 100% təşkil edirdisə, Hindistanda 24%, Meksikada 25%, Avstraliyada 74%, Braziliyada 78%, Argentinada 89%, İndoneziyada 14% təşkil edir [25]. World Social Protection 2024-2026 hesabatına əsasən pensiya yaşlı əhalidə pensiya ilə əhatə olunma səviyyəsi Türkiyədə 85,9%, Qazaxıstanda 95,7% və Azərbaycanda 97% təşkil etmişdir [27]

Beləliklə, demoqrafik amillərin təsiri bir tərəfdən sosial təminatın səmərəliliyini artırmaq, digər tərəfdən isə sistemin uzunmüddətli maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün siyasətlərin yenidən baxılmasını zəruri edir. Aparılan təhlillər göstərir ki, demoqrafik dəyişikliklər — xüsusilə doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu, təbii artımın səviyyəsi, əmək qabiliyyətli və pensiya yaşlı əhali nisbəti — pensiya sistemlərinin formalaşmasında və maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkiyə nümunəsində aparılan müqayisə bu təsirin istiqamətini və miqyasını aydın şəkildə ortaya qoyur. Region ölkələrinin qarşısında duran əsas vəzifə — artan ömür uzunluğu və qocalan əhali fonunda fərdi yığım mexanizmlərinin genişləndirilməsi, əmək bazarına qadınların və gənclərin daha fəal cəlb olunması, habelə miqrasiya axınlarının tənzimlənməsi kimi tədbirlər vasitəsilə pensiya sistemlərinin dayanıqlığını təmin etməkdir. Ümumilikdə, demoqrafik dəyişikliklər yalnız statistik göstəricilər deyil, həm də sosial siyasətin gələcək istiqamətlərini müəyyən edən strateji amillərdir. Azərbaycanın, Qazaxıstanın və Türkiyənin təcrübəsi göstərir ki, bu amilləri vaxtında və düzgün qiymətləndirmək pensiya sistemlərinin maliyyə sabitliyinin, sosial ədalətin və əhəlinin rifahının təmin edilməsində həlledici rol oynayır.

Sosial göstəricilər. Pensiya sisteminin formalaşmasına təsir göstərən sosial amillərdən ən mühümü məhz pensiyaların əvəzəmə əmsəlidir. Pensiyaların əvəzəmə əmsəlinə, yəni orta aylıq pensiya məbləğinin orta aylıq əməkhaqqına nisbətindən pensiyaçıların və işçilərin gəlirlərindəki fərqi müəyyələndirmək üçün istifadə edilir [1; 17]. BƏT-in 102 saylı Konvensiyasına əsasən orta aylıq pensiyanın orta aylıq əməkhaqqına nisbəti 30 illik ödəniş dövrü üçün 40%-dən az olmamalıdır. Hazırda bu şərt Danimarka, İspaniya, İtaliya, Fransa, Lüksemburq, Yunanıstan, Portuqaliya, Xorvatiya, Rumıniya, Bolqarıstan, Sloveniya və Kipr kimi ölkələrdə özünü doğruldur. Daha sonra BƏT 128 saylı Konvensiyasında bu həddi 45%-ə yüksəltmişdir. Finlandiya, Avstriya, Niderland, Çexiya, Slovakiya, Belçika və Almaniyada orta aylıq pensiyanın orta aylıq əməkhaqqına nisbəti bu tələbə cavab verir [23].

Orta aylıq pensiyanın orta aylıq əməkhaqqına nisbətinə görə 2019-cu ildə ən yüksək göstərici Braziliyada - 88,4%, Danimarkada - 80%, Lüksemburqda - 76,6%, Argentinada - 76,1%, Portuqaliyada - 74,9%, Kolumbiyada - 74,8%, İtaliyada - 74,6%, İspaniyada - 73,9% olmuşdur. Ən aşağı göstərici isə Cənubi Afrikada - 14,9%, Litvada - 19,7%, Estoniyada - 28%, Polşada - 30,6%, Çilidə - 31,2%, Avstraliyada - 31,3%, Yaponiyada - 32,4% qeydə alınmışdır. Azərbaycanda orta aylıq pensiya məbləğinin orta aylıq əməkhaqqına nisbəti 2014-cü ildə 38,3% idisə, 2023-cü ildə 43%-ə yüksəlmişdir. Yaşa görə əmək pensiyasının orta aylıq məbləğinin orta aylıq əməkhaqqına nisbəti əgər 2010-cu ildə 31,5% təşkil edirdisə, 13,8 faiz bəndi artaraq 2023-cü ildə 48% təşkil etmişdir. Deməli, ölkəmizdə orta aylıq pensiya məbləğinin orta aylıq əməkhaqqına nisbəti BƏT-in 102 saylı, yaşa görə əmək pensiyasının orta aylıq məbləğinin orta aylıq əməkhaqqına nisbəti isə 128 saylı konvensiyasının tələblərini ödəyir. Türkiyədə isə bu göstərici 70,3% təşkil etmişdir. Qazaxıstanda isə 2020-ci ildə 42%, 2023-cü ildə isə azalaraq 31,3% təşkil etmişdir.

Pensiyaçıların sosial vəziyyətini ölçən göstəricilərdən biri minimum pensiya məbləğinin pensiyaçıların yaşayış minimumuna nisbətidir [28]. Minimum pensiya məbləğinin pensiyaçıların yaşayış minimumuna nisbəti – bu göstərici pensiyaçıların aldığı ən aşağı pensiyanın onların minimum yaşayış xərclərini nə dərəcədə ödədiyini göstərir. Bu, sosial müdafiə sisteminin effektivliyini və pensiyaçıların maddi rifah səviyyəsini qiymətləndirmək üçün çox mühüm bir sosial-iqtisadi göstəricidir. Əgər bu nisbət $\geq 100\%$ olduqda pensiyaçıların aldığı minimum

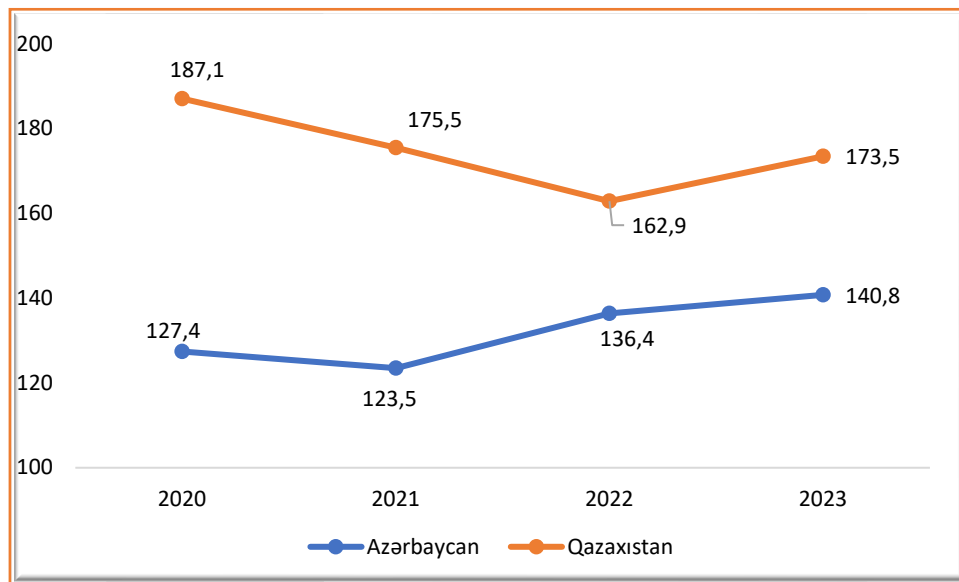
pensiya onların zəruri yaşayış xərclərini qarşılaya bilər. Əgər bu nisbət $< 100\%$ olduqda isə minimum pensiya yaşayış minimumundan aşağıdır və bu, sosial risklər doğura bilər.

2006–2025-ci illər ərzində Azərbaycanda minimum pensiya məbləği və pensiyaçılar üçün yaşayış minimumu ardıcıl artım nümayiş etdirmişdir. 2018-ci ildən etibarən minimum pensiya məbləği yaşayış minimumunu üstələyərək pensiya təminatının adekvatlığını təmin etmişdir. 2025-ci ilin əvvəlinə əsasən, minimum pensiya məbləğinin yaşayış minimumuna nisbəti 137,9 faiz təşkil etmişdir ki, bu da sosial müdafiə siyasətinin effektivliyini göstərir. Minimum pensiya məbləğinin yaşayış minimumunu ardıcıl olaraq üstələməsi pensiya sisteminin sosial ədalətlik prinsipinə yaxınlaşdığını və pensiyaçılar üçün minimum yaşayış tələbatının təmin olunduğunu sübut edir.

Minimum pensiyanın yaşayış minimumunu üstələməsi sosial sabitlik və adekvatlıq baxımından müsbət haldır. Bu nisbətin yüksək saxlanması üçün pensiya məbləğlərinin inflyasiya və həyat xərcləri ilə uzlaşdırılmış şəkildə indeksləşdirilməsi vacibdir. Bu göstərici dövlətin sosial siyasətinin hədəflərinə uyğunluğunu və icra səviyyəsini əks etdirir.

Aşağıdakı qrafikdə 2020–2023-cü illər ərzində minimum pensiya məbləğinin pensiyaçıların yaşayış minimumuna nisbəti əks edilmişdir.

Qrafik 3. Minimum pensiya məbləğinin pensiyaçıların yaşayış minimumuna nisbəti

Mənbə: www.new.cisstat.org məlumatları əsasında tərtib olunub.

Qrafik 3-də əks olunduğu kimi, 2020–2023-cü illər ərzində həm Azərbaycanda, həm də Qazaxıstanda minimum pensiya məbləğinin pensiyaçıların yaşayış minimumuna nisbəti əks olunmuşdur. Əfsuslar olsun Türkiyə üçün bu göstəricinin statistikasına əlçanalıq olmadı, ona görə Türkiyə bu müqayisəli təhlildə kənarda qaldı. Bu göstəricinin 100%-dən yüksək olması o deməkdir ki, pensiyaçılar üçün müəyyən olunan minimum pensiya yaşayış minimumunu üstələyir, yəni pensiya gəliri onların əsas istehlak tələbatlarını qarşılamağa kifayət edir. Azərbaycan üzrə 2020-ci ildə bu nisbət 127,4 % səviyyəsində olmuş, 2021-ci ildə 123,5 %-ə qədər azalmış, 2022-ci ildə 136,4 %, 2023-cü ildə isə 140,8 % səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu artım əsasən ölkədə minimum pensiya məbləğinin artırılması və sosial ödənişlərin indeksasiyası siyasəti ilə izah olunur. 2021-ci ildə baş verən azalma isə inflyasiya təzyiqləri və yaşayış xərclərinin artımı fonunda pensiyaların real alıcılıq qabiliyyətinin müvəqqəti azalmasından qaynaqlanmışdır. Qazaxıstan üzrə göstərici

2020-ci ildə 187,1 % olmuş, daha sonra ardıcıl olaraq 2021-də 175,5 %, 2022-də 162,9 %-ə qədər enmiş, lakin 2023-də yenidən 173,5 % səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu dinamika göstərir ki, Qazaxıstanda pensiya təminatı yaşayış minimumuna nisbətə Azərbaycanla müqayisədə daha yüksək, lakin sabitlik baxımından daha dəyişkən olmuşdur. Ümumilikdə, hər iki ölkədə 2023-cü il üzrə göstərici 100 %-dən xeyli yuxarıdır, bu isə minimum pensiyanın yaşayış minimumundan artıq olduğunu, yəni dövlətin minimum sosial təminat öhdəliyini yerinə yetirdiyini göstərir. Bununla belə, göstəricilərin illər üzrə dəyişməsi sosial siyasətin inflyasiyaya və iqtisadi dalğalanmalara həssaslığını təsdiqləyir. Minimum pensiyanın yaşayış minimumuna nisbətinin yüksək olması sosial müdafiənin effektivliyini artırarsa da, bu göstəricinin dayanıqlı saxlanması üçün maliyyə mənbələrinin gücləndirilməsi vacibdir. Həm Azərbaycan, həm də Qazaxıstan təcrübəsi göstərir ki, pensiya adekvatlığının qorunması yalnız nominal artımlar deyil, həm də inflyasiya indeksasiyası, məşğulluğun genişlənməsi və yığım mexanizmlərinin inkişafı hesabına təmin edilməlidir.

Pensiyaçıların sosial müdafiəsinin əsas problemlərindən biri də yoxsulluqla mübarizədir. Pensiyaçıların sosial müdafiə sistemində qarşıya çıxan ən ciddi problemlərdən biri yaşlı əhali arasında yoxsulluq riskinin yüksək olmasıdır. Yaşlı insanların gəlir mənbələrinin məhdudluğu, əmək fəaliyyətindən kənarda qalması və sosial ödənişlərə asılılığın artması bu problemi daha da dərinləşdirir. BMT və Dünya Bankının hesabatlarına görə, yaşlı əhali arasında yoxsulluq riski, xüsusilə tək yaşayan qadın pensiyaçıları və qeyri-formal məşğulluq təcrübəsi olan şəxslər arasında daha yüksəkdir. Bu vəziyyət sosial müdafiə sisteminin hədəflənmiş dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsini, sosial yardım proqramlarının pensiya təminatı ilə əlaqələndirilməsini zəruri edir.

İƏİT ölkələrində pensiyaçıların yoxsulluq səviyyəsinə nəzər salaq. Pensiyaçıların yoxsulluq səviyyəsi pensiya sistemlərinin liberal olduğu Danimarkada 3%, Niderlandda 3,1%, İslandiyada 3,1%, pensiya sistemlərinin dirijist olduğu Fransada 4,4%, Slovakiyada 5% [144] təşkil edir. Pensiyaçıların yoxsulluq səviyyəsinin ən yüksək olduğu ölkələrə Koreya (43,4%) Estoniya (37,6%), Latviya (39%), Meksika (26,6%) və Avstraliya (23,7%) aiddir [154]. Türkiyədə isə bu rəqəm 11,1% olmuşdur. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycan və Qazaxıstan üçün pensiyaçıları arasında yoxsulluq səviyyəsi hesablanmış, yalnız ölkə səviyyəsində yoxsulluq səviyyəsi 5,2% olmuşdur. Azərbaycanda həyata keçirilən ünvanlı dövlət sosial yardımını, minimum pensiya islahatları və sosial ödənişlərin indeksasiyası mexanizmi müəyyən dərəcədə pensiyaçıları arasında yoxsulluğun azalmasına xidmət etsə də, bu siyasətlərin maliyyə dayanıqlığı və uzunmüddətli effektivliyi hələ də əsas müzakirə mövzularındandır. Beləliklə, pensiyaçıların sosial müdafiəsində yoxsulluqla mübarizə yalnız gəlir səviyyəsinin artırılması ilə deyil, həm də sosial xidmətlərin əlçatanlığı, səhiyyə təminatı, yaşlıların əmək bazarında iştirak imkanlarının genişləndirilməsi və pensiya sisteminin ədalətli bölgü prinsipləri ilə sıx bağlıdır.

Nəticə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, sosial-demoqrafik dəyişikliklər pensiya sistemlərinin formalaşması və davamlı inkişafında həlledici rol oynayır. Xüsusilə, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğunun artması, əhəlinin yaşlanması və əmək qabiliyyətli əhali sayının azalması nəticəsində pensiya sistemlərinin maliyyə yükü artır və bu da sosial təminatın uzunmüddətli dayanıqlığını təhlükə altına alır. Belə şəraitdə pensiyaların adekvatlığı, yəni onların əməkhaqqına və yaşayış minimumuna nisbəti, sosial müdafiə sisteminin effektivliyini müəyyən edən əsas göstəricilərdəndir. Aparılan tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkiyə üzrə pensiya sistemlərinin strukturunda müəyyən oxşarıqlar olsa da, adekvatlıq və sosial təminat səviyyəsi baxımından fərqli nəticələr mövcuddur.

Beləliklə, sosial-demoqrafik dəyişikliklərin təsiri fonunda pensiya sistemlərinin əsas məqsədi yalnız maliyyə sabitliyini qorumaq deyil, həm də yaşlı nəsil üçün sosial ədalət, adekvat

gəlir və insan layiqli həyat şəraitini təmin etmək olmalıdır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən kompleks siyasətlər sosial sabitliyin və inklüziv iqtisadi inkişafın mühüm təminatçısıdır.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Abdullayeva R.S., Həşimova V.X. Pensiya sisteminin liberallıq-inzibatilik səviyyəsi və sosial-iqtisadi inkişaf [və b.] // İS(S)İ-2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı. Nazim Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə. Bakı: - 2017 - səh. 136-163. URL: https://www.researchgate.net/publication/333893458_PENSIYA_SISTEMININ_LI_BERALLIQ-INZIBATILIK_SVIYYISI_V_SOSIAL-IQTISADI_INKISAFI
2. Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] // 17 iyul 2001-ci ildə qəbul edilmişdir. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/4412>
3. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // 27 oktyabr 2009-cu ildə qəbul edilmişdir. URL: <http://e-qanun.az/framework/18659>
4. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // 19 fevral 2019-cu ildə qəbul edilmişdir. URL: <http://e-qanun.az/framework/41568>
5. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // 12 iyul 2019-cu ildə qəbul edilmişdir. URL: <http://e-qanun.az/framework/43114>
6. Əmək pensiyaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // 7 fevral 2006-cı ildə qəbul edilmişdir (30 dekabr 2022-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, - 2022. URL: <https://www.e-qanun.az/framework/11566>
7. Ergenekon, Ç., Emekliliğin Finansmanı, Global Özel Emeklilik Fonu Uygulamaları Işığında Ülkemiz İçin Öneriler // - İstanbul: - 2001.
8. “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // 26 aprel 1992-ci ildə qəbul edilmişdir (3 mart 2006-cı il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Bakı: Qanun, - 2006. URL: <https://e-qanun.az/framework/7081>
9. Karakoç A. Bireysel emeklilik sistemi ve devlet katkısı // Akademisyen Kitabevi A.Ş., - 2020.
10. Pensiyaların artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] // 4 avqust 2003-cü ildə qəbul edilmişdir (19 mart 2007-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, - 2007. URL: <http://e-qanun.az/framework/2236>
11. Sigortacılık ve özel emeklilik faaliyetleri hakkında RAPOR 2020: [Electronic resource] URL: <https://www.iopsweb.org/resources/2020-Annual-Report-T%C3%BCrkiye.pdf>
12. “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

- Sərəncamı: [Elektron resurs] // 4 noyabr 2014-cü ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: Qanun, - 2014. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/28572>
13. IOPS Country Profiles – KAZAKHSTAN: [Electronic resource] / - December, 2019. URL: <http://www.iopsweb.org/resources/41548436.pdf>
 14. Maltseva, E. Janenova, S. Reversing Pension Privatization in Kazakhstan // - Geneva: International Labour Office, - 2018. URL: <https://www.social-protection.org/gimi/RessourcePDF.action?id=55308>
 15. Morgan, P. J., Trinh, L. Q. Costs and Potential Funding of Expanded Public Pension Coverage in Asia: [Electronic resource] / - Tokyo: Asian Development Bank Institute, 2017. - Working Paper 748. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/322426/adbi-wp748.pdf>
 16. Pensions at a Glance 2021: country profiles – Turkey: [Electronic resource] / Pensions at a Glance 2021: OECD and G20 Indicators, 2021. URL: <https://www.oecd.org/els/public-pensions/PAG2021-country-profile-Turkey.pdf>
 17. Pensions at a Glance 2021: OECD and G20 Indicators: [Electronic resource] / - Paris, OECD Publishing, 2021. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/ca401ebd-en/index.html?itemId=/content/publication/ca401ebd-en>
 18. Pension Market in Focus 2021: [Electronic resource] / OECD Publishing, 2021. URL: <https://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/Pension-Markets-in-Focus-2021.pdf>
 19. Pension Markets in Focus 2022: [Electronic resource] / OECD Publishing, 2022. URL: <https://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/Pension-Markets-in-Focus-2022-FINAL.pdf>
 20. Reforming Kazakhstan's Pension System: [Electronic resource] / Asian Development Bank. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28591/kaz-proj-brief-pension-system.pdf>
 21. Schmidt-Hebbel, K. Does Pension Reform Really Spur Productivity, Saving and Growth?: [Electronic resource] / The World Bank. - Washington, 1999. URL: https://www.researchgate.net/publication/5003710_Does_Pension_Reform_Really_Spur_Productivity_Saving_and_Growth
 22. The Fiscal Consequences of Shrinking Populations: [Electronic resource] / B.Clements, K.Dybczak, V.Gaspar [etc.]. - IMF staff discussion note, 2015. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2015/sdn1521.pdf>
 23. The 2018 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the 28 EU Member States (2016-2070): [Electronic resource] / - Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2018-05/ip079_en.pdf
 24. The 2021 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the 28 EU Member States (2019-2070): [Electronic resource] / - Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2021. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2021-10/ip148_en.pdf

25. World Population Prospects 2024: [Electronic resource] / The Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations, 2022. <https://population.un.org/wpp/downloads?folder=Standard%20Projections&group=Population>
26. What Is the Dependency Ratio, and How Do You Calculate It?: [Electronic resource] / Investopedia, by Adam Hayes. URL: <https://www.investopedia.com/terms/d/dependencyratio.asp>
27. World social protection report 2024-26: [Electronic resource] / Geneva: ILO, 2017. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-09/WSPR_2024_EN_WEB_1.pdf.
28. Гашимова, В.Х. Оценка социально-экономических реформ в пенсионной системе Азербайджана // «Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности» VII международной научно-практической конференция, - Россия, Махачкала: - 12 мая, - 2022, -с. 241-246. URL: <http://soc.dgu.ru/conference.aspx>
29. Пенсионное право Республики Казахстан: [Электронный ресурс] / Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001042>

MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ AZƏRBAYCAN MODELİ

International Experience and Model of Azerbaijan In Ensuring National Economic Security

Vüsalə Mirsəməd Qızı ABBASOVA¹

Xülasə

Təqdim olunmuş məqalə Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə həyata keçirilən tədbirləri əhatə etmişdir. Müstəqillik qazandıqdan sonra bazar sistemi yolunu seçmiş bir ölkə üçün əsas prioritet problemlərdən biri kimi iqtisadi təhlükəsizlik mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məqalədə son illərdə bu sahədə Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlar qeyd edilməklə iqtisadi təhlükəsizliyi xarakterizə edəcək bir sıra göstəricilər qiymətləndirilmişdir. Xüsusilə, maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması ön plana çıxarılmışdır. Bundan başqa iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə beynəlxalq təcrübə də qiymətləndirilərək Azərbaycan modeli ilə müqayisələr aparılmışdır. Təqdim olunmuş məqalədə qeyd edilir ki, bu model qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafına əsaslanaraq formalaşmaqdadır.

Açar sözlər: İqtisadi Təhlükəsizlik, Qloballaşma, Maliyyə Sabitliyi, İnvestisiya, Qeyri-Neft Sektoru.

Abstract

The presented article covered the measures taken to ensure economic security in Azerbaijan. Economic security has been of paramount importance as one of the main priority problems for a country that has chosen the path of a market system since independence. A number of indicators characterizing economic security were evaluated, noting the successes achieved by Azerbaijan in this area in recent years. In particular, the provision of financial security is brought to the fore. In addition, international experience in ensuring economic security was evaluated and comparisons were made with the Azerbaijani model. The presented article notes that this model is based on the sustainable development of the non-oil sector.

Keywords: Economic Security, Globalization, Financial Stability, Investment, Non-Oil Sector

Giriş

Müasir qloballaşma şəraitində milli iqtisadi təhlükəsizlik məsələsi dövlətlərin ən prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. İqtisadi təhlükəsizlik yalnız makroiqtisadi sabitliklə məhdudlaşmır, o, həm də sosial rifah, siyasi dayanıqlılıq, maliyyə sabitliyi və strateji resursların idarə olunması ilə sıx bağlıdır. Qlobal iqtisadi böhranların, regional münaqişələrin, beynəlxalq maliyyə şoklarının və texnoloji transformasiyaların intensivləşməsi milli iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının formalaşdırılmasını zəruri edir. Hər bir dövlət özünün iqtisadi təhlükəsizlik sistemini qurarkən beynəlxalq təcrübəni öyrənir, lakin milli spesifik xüsusiyyətləri nəzərə almağa çalışır.

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda görmək olar ki, iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində universal model yoxdur. ABŞ daha çox enerji müstəqilliyini, maliyyə bazarlarının sabitliyini və innovasiya imkanlarını ön planda tutur. Avropa İttifaqı ölkələri isə iqtisadi təhlükəsizliyi sosial

¹ Dr. Leading Researcher, Institute of Economics, ETN of the Republic of Azerbaijan. email: shobe5252@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-5400-2077>

müdafiə sistemi, rəqabət siyasəti və ekoloji dayanıqlılıqla əlaqələndirirlər. Çin modeli əsasən strateji resursların qorunması, sənaye istehsalının inkişafı və texnologiya üzərində nəzarətə əsaslanır. Rusiya isə iqtisadi təhlükəsizliyi enerji daşıyıcılarının ixrac potensialı və milli istehsalın müdafiəsi ilə təmin etməyə çalışır. Bu nümunələr göstərir ki, beynəlxalq təcrübə müxtəlif yanaşmalardan ibarətdir və hər bir dövlət öz maraqlarına uyğun adaptasiya mexanizmi tətbiq edir.

Azərbaycan üçün milli iqtisadi təhlükəsizlik məsələsi müstəqilliyin bərpasından sonra daha aktual mərhələyə daxil olmuşdur. İlk illərdə ölkə iqtisadiyyatı əsasən neft sektoruna söykənirdi ki, bu da iqtisadi təhlükəsizliyi birtərəfli asılılıq riski ilə qarşı-qarşıya qoyurdu. Sonrakı dövrdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar qeyri-neft sektorunun inkişafına, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına və investisiya mühitinin genişləndirilməsinə yönəldi [5, səh.86-87]. Bu proseslər milli iqtisadi təhlükəsizliyin formalaşdırılmasında Azərbaycan modelinin əsasını təşkil etdi.

Azərbaycan modelində iqtisadi təhlükəsizlik yalnız makroiqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də regional əməkdaşlıq, enerji layihələri və beynəlxalq bazarlara integrasiya vasitəsilə təmin edilir. Xəzər hövzəsində həyata keçirilən enerji layihələri ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini gücləndirməklə yanaşı, regional sabitliyin qorunmasına da mühüm töhfə verir. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatının inkişafı, ərzaq təhlükəsizliyi proqramlarının icrası və sosial müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsi milli modelin dayanıqlılığını təmin edir.

Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki müxtəlif ölkələrin tətbiq etdiyi modellərdən faydalı elementləri seçmək mümkündür. Məsələn, Avropa İttifaqının rəqabətqabiliyyətlik siyasəti, ABŞ-ın innovasiya yönümlü yanaşması və Çinin sənaye istehsalında özünütəminlilik strategiyası Azərbaycan üçün nümunə ola bilər. Bununla belə, Azərbaycan modelində milli maraqlar və regional xüsusiyyətlər hər zaman ön planda saxlanılır [3, səh. 90-91].

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizlik yalnız qlobal şoklara qarşı müdafiə mexanizmi deyil, həm də dayanıqlı inkişafın təminatıdır. İqtisadi təhlükəsizliyi gücləndirmək üçün dövlət idarəçiliyində şəffaflıq, maliyyə sabitliyinin qorunması, strateji sahələrin inkişafı və insan kapitalına investisiya əsas istiqamətlərdən biridir. Bu baxımdan, milli iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası yalnız iqtisadi parametrlərin toplusu deyil, həm də sosial, siyasi və hüquqi mexanizmlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşır. Azərbaycanın son illərdə həyata keçirdiyi iqtisadi islahatlar, strateji yol xəritələri və dayanıqlı inkişaf strategiyaları milli iqtisadi təhlükəsizlik modelinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Qlobal risklərin artdığı, enerji bazarlarında qeyri-sabitliyin müşahidə olunduğu bir dövrdə milli iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının elmi əsaslarla işlənməsi və tətbiqi daha da aktuallaşır. Buna görə də, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və Azərbaycan modelinin sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi ölkənin strateji maraqlarının qorunmasının əsas təminatıdır.

Mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf mərhələsi milli iqtisadi təhlükəsizlik məsələsinin aktuallığını daha da artırmışdır. İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin sosial-iqtisadi sabitliyi, siyasi dayanıqlılığı və milli maraqlarının qorunması üçün əsas təminat mexanizmlərindən biridir. Azərbaycan iqtisadiyyatının son onilliklərdə əldə etdiyi nailiyyətlər bu sahədə mühüm irəliləyişlərin olduğunu göstərir. Əvvəla, ölkə iqtisadiyyatı neft və qaz sektorunun hesabına sürətli inkişaf yolu keçmişdir. Neft gəlirləri hesabına yaradılmış Dövlət Neft Fondu maliyyə təhlükəsizliyinin qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Bununla yanaşı, neftdən asılılıq iqtisadi təhlükəsizlik üçün risk amili olaraq qalır. Neft qiymətlərindəki dalğalanmalar birbaşa olaraq büdcə gəlirlərinə və valyuta ehtiyatlarına təsir göstərir (bax cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Azərbaycan neftinin dünya bazarında son 10 il üçün qiyməti, ABŞ dolları ilə

İl	Ortalama ixrac qiyməti (USD/barel)
2015	~110
2016	~100
2017	~50.8
2018	73.3
2019	66.9
2020	43.7
2021	65.88
2022	~107.22
2023	~60
2024	~82.87

Mənbə: [6,7]

Cədvəl məlumatlarına görə qiymətləndirmə etdikdə görürük ki, 2015-ci ildə Azərbaycan neftinin orta qiyməti yüksək olmuş, lakin qlobal bazarda təklifin artması nəticəsində ciddi ucuzlaşma başlamışdır. 2016-cı ildə də qiymətlər nisbətən yüksək qalsa da, artıq volatillik özünü göstərməyə başlamışdır. 2017-ci ildə qiymətlərin kəskin enməsi müşahidə olunmuş və bu, milli büdcəyə ciddi təsir göstərmişdir. Həmin il Azərbaycan iqtisadiyyatı neft gəlirlərindən asılılığın risklərini daha aydın hiss etmişdir. 2018-ci ildən etibarən qiymətlərdə yüksəliş baş vermiş və orta qiymət 73.3 ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır. Bu dövr ölkənin valyuta ehtiyatlarının artmasına və büdcə gəlirlərinin sabitləşməsinə imkan yaratmışdır. 2019-cu ildə qiymətlər müəyyən qədər azalsa da, hələ də qənaətbəxş səviyyədə qalmışdır. Bu da dövlətin qeyri-neft sektoruna daha çox investisiya yatırmasına şərait yaratmışdır. 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə qiymətlər kəskin enərək 43.7 dollara düşmüşdür. Bu eniş Azərbaycan iqtisadiyyatına təzyiq göstərmiş və büdcə xərclərinin optimallaşdırılmasını zəruri etmişdir. 2021-ci ildə qiymətlər yenidən artmağa başlamış və orta qiymət 65–71 dollar intervalında olmuşdur. Bu, post-pandemiya bərpa dövründə Azərbaycan üçün mühüm dəstək rolunu oynamışdır.

2022-ci ildə neft qiymətləri rekord səviyyəyə yüksəlmiş və 107 dollardan yuxarı olmuşdur. Bu, ölkənin ixrac gəlirlərini artırmış, valyuta ehtiyatlarını gücləndirmişdir. Lakin qiymətlərin bu qədər yüksək olması qlobal bazarlarda qeyri-sabitliyin göstəricisi idi. 2023-cü ildə isə qiymətlər enərək 60 dollar səviyyəsində sabitləşmişdir. Bu isə dövlət büdcəsində daha ehtiyatlı proqnozların verilməsinə səbəb olmuşdur. 2024-cü ildə qiymətlər bir qədər artaraq 82–84 dollar səviyyəsində olmuşdur. Bu, həm büdcə sabitliyini, həm də makroiqtisadi sabitliyi qorumağa imkan vermişdir. Ümumilikdə, son 10 ilin təhlili göstərir ki, Azərbaycan neftinin qiymətləri kəskin dalğalanmalara məruz qalıb. Bu da milli iqtisadi təhlükəsizlik baxımından diversifikasiya siyasətinin zəruriliyini bir daha təsdiqləyir.

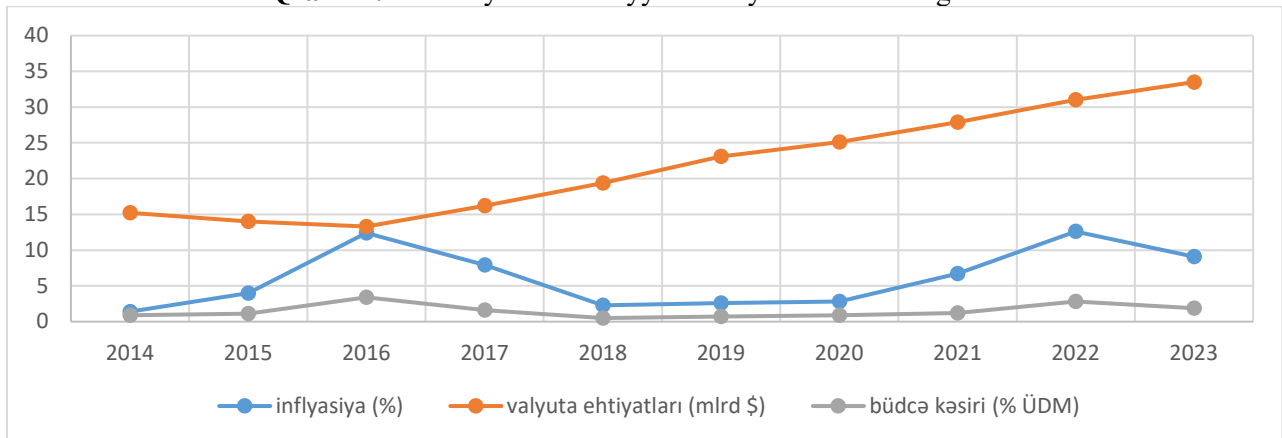
Azərbaycan hökuməti bu asılılığı azaltmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişafını prioritet elan etmişdir. Kənd təsərrüfatı, turizm, logistika və informasiya texnologiyaları sahəsində həyata keçirilən layihələr iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə xidmət edir. Lakin, qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki payı hələ də kifayət qədər yüksək səviyyəyə çatmamışdır. Bu istiqamətdə digər sahələr kimi aqrar sahə daha real görsənir. Çünki, aqrar sahə geniş təkrar istehsalın təmin olunması üçün daha mütərəqqi sahə kimi görsənir [2, səh.129].

İqtisadi təhlükəsizlik baxımından ərzaq təminatı da mühüm amildir. Azərbaycan ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə müxtəlif proqramlar həyata keçirmişdir. Yerli

istehsalın artması müşahidə olunsa da, bəzi strateji məhsullar üzrə idxaldan asılılıq hələ də qalmaqdadır. Bu isə global bazarlarda qiymət dəyişiklikləri zamanı daxili bazara təsir göstərir.

Maliyyə sabitliyi sahəsində ölkənin valyuta ehtiyatları kifayət qədər güclüdür. Bu ehtiyatlar böhranlı vəziyyətlərdə iqtisadiyyata dayaq rolunu oynayır. Lakin, bank sektorunda risklərin mövcudluğu milli iqtisadi təhlükəsizliyin həssas tərəflərindən biri hesab olunur. 2015-ci ildə baş vermiş devalvasiya ölkə iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmiş və valyuta bazarında sabitliyin qorunmasının vacibliyini ortaya qoymuşdur. Təqdim olunmuş cədvəl məlumatları son 10 ildə ölkədə maliyyə sabitliyini xarakterizə edən göstəricilərdir (bax qrafik)

Qrafik 1. Azərbaycanda maliyyə sabitliyini əks etdirən göstəricilər

Mənbə: [8]

Qrafik məlumatlarından görsənir ki, 2014-cü ildə ölkədə inflyasiya 1,4% səviyyəsində olmuş və bu aşağı səviyyəli sabitlik göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər. Eyni dövrdə valyuta ehtiyatları 15,2 milyard dollar təşkil edirdi ki, bu da ölkənin maliyyə dayanıqlığını göstərirdi. Büdcə kəsiri ÜDM-in 0,9%-i səviyyəsində olmuş, dövlət maliyyəsinin nisbətən balanslı olduğunu nümayiş etdirirdi. 2015-ci ildə inflyasiya 4%-ə yüksəlmiş, bu isə qiymətlərin daha sürətli artdığını göstərirdi. Valyuta ehtiyatları 14 milyard dollara qədər azalmış, büdcə kəsiri isə 1,1% olmuşdu. 2016-cı ildə inflyasiya kəskin artaraq 12,4%-ə çatmış, bu isə iqtisadiyyatda müəyyən gərginliyin əlaməti idi. Valyuta ehtiyatları isə 13,3 milyard dollarla azalmışdı, büdcə kəsiri isə 3,4%-ə yüksəlmişdi ki, bu da dövlət xərclərinin artdığını göstərirdi. 2017-ci ildə inflyasiya 7,9%-ə enmiş, iqtisadi sabitlik bir qədər bərpa olunmuşdu. Valyuta ehtiyatları 16,2 milyard dollarla artmış, büdcə kəsiri isə 1,6% olmuşdu. 2018-ci ildə inflyasiya 2,3%-ə düşmüş, qiymət artımı nəzarət altında saxlanılmışdı. Valyuta ehtiyatları 19,4 milyard dollara yüksəlmiş, büdcə kəsiri isə 0,5% olmuşdu. 2019-cu ildə inflyasiya 2,6%-ə çatmış, iqtisadi göstəricilər stabilliyini qoruyurdu. Valyuta ehtiyatları 23,1 milyard dollarla artmış, büdcə kəsiri isə 0,7% olmuşdu. 2020-ci ildə inflyasiya 2,8%, valyuta ehtiyatları 25,1 milyard dollar, büdcə kəsiri isə 0,9% səviyyəsində olmuşdu. 2021-ci ildə inflyasiya 6,7%-ə yüksəlmiş, bu isə iqtisadiyyatda müəyyən təzyiqin olduğunu göstərirdi. Valyuta ehtiyatları 27,9 milyard dollarla artmış, büdcə kəsiri isə 1,2% olmuşdu. 2022-ci ildə inflyasiya yenidən 12,6%-ə çatmış, qiymət artımı sürətlənmişdi. Valyuta ehtiyatları 31 milyard dollarla rekord səviyyəyə yüksəlmiş, büdcə kəsiri isə 2,8% olmuşdu. 2023-cü ildə inflyasiya 9,1%, valyuta ehtiyatları 33,5 milyard dollar, büdcə kəsiri isə 1,9% səviyyəsində olmuşdu. Ümumiyyətlə, son on ildə inflyasiya dəyişkən xarakter daşıyıb, valyuta ehtiyatları isə ardıcıl artaraq maliyyə dayanıqlığını gücləndirib. Büdcə kəsiri əsasən 1%-in ətrafında qalaraq dövlət maliyyəsinin nisbətən balanslı olduğunu göstərir. Bu dövr ərzində iqtisadi sabitlik və maliyyə dayanıqlığı bir-birini tamamlamışdır. İqtisadi siyasət inflyasiyanın idarə olunmasına və valyuta ehtiyatlarının artırılmasına yönəldilmişdir. 2016 və 2022-ci illərdəki yüksək inflyasiya xarici və daxili şokların nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Valyuta ehtiyatlarının artımı ölkənin xarici ticarət və maliyyə dayanıqlığını gücləndirmişdir. Büdcə kəsirinin aşağı səviyyədə qalması dövlət xərclərinin effektiv

idarə olunduğunu göstərir. İqtisadi təhlil göstərir ki, son on ildə ölkə həm makroiqtisadi sabitliyi qoruyub, həm də maliyyə dayanıqlığını gücləndirib. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, ölkələr arasında maliyyə sahəsində əlaqələr daha da güclənməkdədir. Bunun bariz nümunəsi kimi biz maliyyə bazarlarının inkişaf etdirilməsi [4, səh.13-14] şərtini qeyd edə bilərik.

İnvestisiya mühiti milli iqtisadi təhlükəsizliyin digər mühüm komponentidir. Xarici investisiyalar əsasən enerji sektoruna yönəlsə də, son illərdə qeyri-neft sektoruna da marağın artdığı müşahidə olunur. Dövlət tərəfindən yaradılan əlverişli biznes mühiti, vergi güzəştləri və sənaye parklarının inkişafı bu prosesə təkan verir. Bu aspektdə investisiya mühitinin dayanıqlı olmasını əks etdirən göstəricilər aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (bax cədvəl 2)

Cədvəl 2.

Azərbaycanda investisiya mühitinin əlverişliliyini əks etdirən göstəricilər

İl	Xarici investisiya (mlrd \$)	Doing Business reytinqi	Qlobal rəqabətlik reytinqi	Dövlət investisiyası (mlrd m)
2015	9.8	63	40	6.2
2016	8.5	63	37	6.5
2017	10.1	57	35	7.0
2018	11.3	25	35	7.4
2019	13.5	34	35	8.1
2020	11.0	34	38	7.8
2021	12.2	—	38	8.3
2022	14.0	—	39	9.0
2023	15.7	—	38	9.5
2024	16.3	—	37	10.2

Mənbə:[9,10]

Cədvəl məlumatlarından görsənir ki, son on ildə Azərbaycanda investisiya mühiti nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir. Xarici investisiyaların həcmi 2015-ci ildə 9.8 milyard dollar olduğu halda, 2024-cü ildə bu göstərici 16.3 milyard dollara yüksəlmişdir. Bu artım ölkənin iqtisadi sabitliyinin və investorlar üçün cəlbəediciliyinin göstəricisidir. Doing Business reytinqində 2015–2019-cu illər arasında müsbət dinamika müşahidə olunmuş, 63-cü yerdən 25-ci yerə qədər irəliləmişdir. Bu irəliləyiş biznes mühitinin sadələşdirilməsi və islahatların effektivliyini əks etdirir. 2020-ci ildən sonra bu reytinq dayandırılrsa da, əvvəlki illərdəki yüksəliş mühüm irəliləyiş idi. Qlobal Rəqabətlik İndeksində də sabitlik və mülayim artım müşahidə olunur. 2015-ci ildə 40-cı yerdə olan Azərbaycan, 2024-cü ildə 37-ci yerə yüksəlmişdir. Bu göstərici ölkənin innovasiya, infrastruktur və makroiqtisadi sabitlik sahəsindəki inkişafını əks etdirir. Dövlət investisiyaları da artan xətt üzrə inkişaf etmişdir. 2015-ci ildə 6.2 milyard manat olan dövlət investisiyası, 2024-cü ildə 10.2 milyard manata çatmışdır. Bu artım hökumətin iqtisadiyyata dəstəyini və strateji sahələrə yönəlmiş investisiya siyasətini göstərir. 2017-ci ildən sonra həm xarici, həm də dövlət investisiyalarında paralel artım müşahidə olunur. Bu sinxron artım iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqələndirilə bilər. 2018-ci ildə Doing Business reytinqindəki sıçrayış islahatların intensivliyini göstərir. 2019-cu ildə xarici investisiyalarda nəzərəcarpacaq artım baş vermişdir. Pandemiya dövründə, yəni 2020-ci ildə müəyyən azalma olsa da, sonrakı illərdə bərpa prosesi uğurla davam etmişdir. 2021–2024-cü illərdə investisiya göstəriciləri sabit artım nümayiş etdirmişdir. Bu dövr ərzində rəqabətlik reytinqindəki sabitlik ölkənin iqtisadi dayanıqlığını təsdiqləyir. Ümumilikdə, cədvəl göstərir ki, Azərbaycan investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq üçün ardıcıl siyasət yürütmüşdür. Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq güclənmişdir. İnfrastruktur layihələri və texnoloji inkişaf investisiya axınlarını stimullaşdırmışdır. Bu göstəricilər Azərbaycanın regional iqtisadi mərkəzə çevrilmək potensialını ortaya qoyur.

Regionda baş verən siyasi proseslər də milli iqtisadi təhlükəsizliyə təsirsiz ötüşmür. Xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi uzun illər ərzində iqtisadi təhlükəsizlik üçün ciddi

təhdid mənbəyi olmuşdur. 2020-ci ildə əldə olunan qələbədən sonra yeni iqtisadi reallıqlar yaranmış, azad edilmiş ərazilərin bərpa və iqtisadi dövriyyəyə qoşulması gündəmə gəlmişdir. Bu ərazilərin bərpa və iqtisadi potensialının istifadəsi milli iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsinə əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir.

Azərbaycanın regional enerji layihələrində oynadığı rol da iqtisadi təhlükəsizliyin əsas sütunlarından biridir. TANAP və TAP kimi layihələr ölkənin enerji ixrac imkanlarını artırmış, beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirmişdir. Bu, Azərbaycanın geoiqtisadi mövqeyini möhkəmləndirməklə yanaşı, iqtisadi təhlükəsizliyə də əlavə imkanlar yaratmışdır.

Rəqəmsallaşma və innovasiya sahəsində də müəyyən nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Elektron hökumət, rəqəmsal xidmətlər və startap ekosistemi iqtisadi təhlükəsizliyin müasir çağırışlarına cavab verməyə yönəlmişdir. Bununla belə, rəqəmsal iqtisadiyyatın tam potensialı hələ reallaşdırılmayıb və bu istiqamətdə islahatların davam etdirilməsi zəruridir.

Əmək bazarında qeyri-formal məşğulluğun mövcudluğu iqtisadi təhlükəsizliyin zəif tərəflərindən biridir. Bu, həm sosial müdafiə sisteminin effektivliyinə, həm də vergi daxilolmalarına mənfi təsir göstərir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən əmək münasibətlərinin leqallaşdırılması tədbirləri müsbət nəticə versə də, problemin tam həlli üçün daha genişmiqyaslı islahatlar tələb olunur.

Korrupsiya və kölgə iqtisadiyyatı da milli iqtisadi təhlükəsizliyə təsir edən amillərdəndir. Dövlətin şəffaflıq siyasəti, elektron xidmətlərin genişləndirilməsi və institusional islahatlar bu sahədə mübarizəyə yönəlmişdir. Lakin hələ də bəzi sahələrdə qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyət mövcuddur ki, bu da iqtisadi təhlükəsizlik baxımından risklər yaradır.

Əlavə olaraq, qeyd edə bilərik ki, ekoloji təhlükəsizlik də milli iqtisadi təhlükəsizliyin ayrılmaz hissəsidir. Azərbaycanın enerji və sənaye sektorunda ekoloji risklərin azaldılması istiqamətində addımlar atılsa da, bu məsələ gündəmdə qalmaqdadır. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq alternativ enerji layihələri və yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı perspektivlərdə mühüm rol oynayacaqdır.

Beləliklə, Azərbaycanda milli iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində mühüm nailiyyətlər olsa da, həllini gözləyən problemlər də qalmaqdadır. Neftdən asılılığın azaldılması, qeyri-neft sektorunun inkişafı, ərzaq təminatının gücləndirilməsi və maliyyə sabitliyinin qorunması əsas istiqamətlərdəndir. Bununla yanaşı, əmək bazarında qeyri-formallığın aradan qaldırılması, rəqəmsal transformasiyanın dərinləşdirilməsi və korrupsiya ilə mübarizə də milli iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının əsas hədəfləri sırasında qalır.

Ümumilikdə, Azərbaycan milli iqtisadi təhlükəsizlik modelini beynəlxalq təcrübə ilə uzlaşdıraraq özünəməxsus inkişaf yolunu seçmişdir. Bu model dövlətin strateji maraqlarını qorumaqla yanaşı, iqtisadiyyatın dayanıqlığını və sosial sabitliyi təmin etməyə yönəlmişdir. Gələcəkdə bu modelin təkmilləşdirilməsi ölkənin global iqtisadi proseslərdə daha möhkəm mövqə qazanmasına xidmət edəcəkdir.

Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi imkanları

Milli iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının formalaşmasında beynəlxalq təcrübənin Azərbaycana tətbiqi strateji əhəmiyyət daşıyır. Müasir dünyada iqtisadi təhlükəsizlik yalnız milli sərhədlərlə məhdudlaşmır, global proseslərə bağlı şəkildə inkişaf edir. Bu səbəbdən, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik modelinin təkmilləşdirilməsi üçün mühüm mənbədir. ABŞ, Almaniya, Yaponiya və Cənubi Koreya kimi ölkələr iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində kompleks yanaşmalar tətbiq edirlər. Bu yanaşmalar arasında enerji müstəqilliyi, texnoloji suverenlik, strateji ehtiyatların idarə olunması və maliyyə sabitliyi əsas yer tutur [11]. Azərbaycan da bu sahələrdə öz milli maraqlarını qorumaq üçün analoji mexanizmlər

formalaşdırılmalıdır. Enerji sektorunda Azərbaycanın üstün mövqeyi iqtisadi təhlükəsizlik üçün güclü baza yaradır. Lakin bu üstünlük yalnız neft və qazla məhdudlaşmamalıdır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq enerji diversifikasiyasını təmin edə bilər. Avropa İttifaqı ölkələrinin enerji təhlükəsizliyi strategiyaları bu sahədə nümunə ola bilər. Eyni zamanda, texnoloji təhlükəsizlik sahəsində İsrail və Cənubi Koreya kimi ölkələrin innovasiya siyasəti öyrənilməlidir. Azərbaycanın rəqəmsal transformasiya strategiyası bu təcrübələrə əsaslanaraq gücləndirilə bilər. Maliyyə sabitliyi üçün isə İsveçrə və Sinqapurun bank sektoru və fiskal siyasət modelləri nümunə ola bilər. Bu ölkələrdə risklərin idarə olunması və maliyyə nəzarəti yüksək səviyyədədir. Azərbaycan da öz bank sektorunu bu istiqamətdə inkişaf etdirməlidir. Qlobal təchizat zəncirlərinin pozulması riskləri pandemiya dövründə daha da aktuallaşdı. Bu kontekstdə Çin və ABŞ-ın daxili istehsalın gücləndirilməsi siyasəti Azərbaycanın sənaye strategiyasına inteqrasiya oluna bilər. Ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində isə Niderland və Kanada kimi ölkələrin aqrar texnologiya və subsidiyalama modelləri faydalı ola bilər [11]. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru bu təcrübələrə əsaslanaraq daha dayanıqlı hala gətirilə bilər. Hüquqi çərçivənin möhkəmləndirilməsi də beynəlxalq təcrübənin tətbiqi ilə mümkündür. Avropa ölkələrinin antimonopoliya və rəqabət qanunvericiliyi bu sahədə nümunə ola bilər. Azərbaycanın hüquqi sistemi bu modellərə uyğunlaşdırılmalıdır. Eyni zamanda, insan kapitalının inkişafı iqtisadi təhlükəsizliyin əsas sütunlarından biridir. Finlandiya və Estoniyanın təhsil sistemləri bu sahədə öyrənilməli nümunələrdir. Azərbaycanın təhsil strategiyası bu təcrübələrə əsaslanaraq daha innovativ və çevik olmalıdır. İqtisadi təhlükəsizlik həm də informasiya təhlükəsizliyi ilə sıx bağlıdır. ABŞ və Avstraliya kimi ölkələrin kibertəhlükəsizlik strategiyaları bu sahədə örnək ola bilər. Azərbaycanın rəqəmsal infrastrukturunun qorunması üçün bu təcrübələrdən istifadə edilməlidir. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq da təhlükəsizlik konsepsiyasının gücləndirilməsinə xidmət edir. Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və OECD kimi qurumların tövsiyələri nəzərə alınmalıdır. Bu qurumların risk qiymətləndirmə metodologiyaları Azərbaycanın milli sisteminə inteqrasiya oluna bilər. Eyni zamanda, regional əməkdaşlıq da vacibdir. Türk Dövlətləri Təşkilatı və GUAM çərçivəsində iqtisadi təhlükəsizlik üzrə ortaq mexanizmlər formalaşdırıla bilər. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ona strateji üstünlüklər verir. Bu üstünlüklər beynəlxalq təcrübə ilə birləşdirildikdə daha effektiv nəticələr əldə oluna bilər. İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası yalnız dövlət səviyyəsində deyil, özəl sektorun da iştirakı ilə formalaşdırılmalıdır. Almaniyanın “Orta biznesin gücü” modeli bu sahədə nümunə ola bilər. Azərbaycanda KOB-ların inkişafı bu modelə əsaslanaraq gücləndirilə bilər. Eyni zamanda, sosial sabitlik də iqtisadi təhlükəsizliyin ayrılmaz hissəsidir. Skandinaviya ölkələrinin sosial təminat sistemləri bu sahədə öyrənilməlidir. Azərbaycanın sosial siyasəti bu təcrübələrə uyğunlaşdırılırsa, iqtisadi sabitlik daha dayanıqlı olar. İqlim dəyişiklikləri və ekoloji risklər də iqtisadi təhlükəsizlik üçün yeni çağırışlar yaradır. Avropa İttifaqının Yaşıl Keçid strategiyası bu sahədə örnək ola bilər. Azərbaycanın ekoloji siyasəti bu istiqamətdə inkişaf etdirilməlidir. Ümumilikdə, beynəlxalq təcrübənin Azərbaycana tətbiqi milli maraqlara uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu prosesdə adaptasiya və selektiv yanaşma əsas rol oynayır. Hər bir modelin lokal şəraitə uyğunlaşdırılması vacibdir. Azərbaycan bu təcrübələri nəzərə alaraq öz milli iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasını daha effektiv şəkildə formalaşdırıla bilər. Bu konsepsiya ölkənin suverenliyini, dayanıqlılığını və inkişafını təmin edən strateji sənəd olmalıdır.

Azərbaycan modelinin xarakterik xüsusiyyətləri

Qeyd olunduğu kimi Azərbaycanın milli iqtisadi təhlükəsizlik modeli bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərlə seçilir. Bu model enerji resurslarına əsaslanan dayanıqlı iqtisadi baza üzərində qurulmuşdur. Neft və qaz sektorunun strateji rolu iqtisadi sabitliyin təminində mühüm yer tutur. Eyni zamanda, dövlətin iqtisadi proseslərdə aktiv iştirakı bu modelin əsas elementlərindəndir. Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlət investisiyaları və tənzimləmə mexanizmləri geniş tətbiq olunur. Bu, makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına və risklərin idarə olunmasına imkan yaradır.

Modelin digər xarakterik cəhəti regional balansın qorunmasıdır. Bölgələrdə infrastrukturun inkişafı və sosial layihələrin həyata keçirilməsi iqtisadi təhlükəsizliyi gücləndirməklə Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti də bu modelin vacib hissəsinə çevrilmişdir. İxracın diversifikasiyası və yeni bazarların araşdırılması iqtisadi asılılığı azaldır. Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı və qeyri-neft sektoru üzrə təşviq mexanizmləri iqtisadi şaxələndirməyə xidmət etməkdədir. İnsan kapitalının inkişafı da modelin əsas prioritetlərindəndir. Belə ki, təhsil və peşə hazırlığı sahəsində islahatlar uzunmüddətli təhlükəsizliyə, rəqəmsal transformasiya və innovasiya siyasəti isə texnoloji suverenliyin təmininə yönəlmişdir. Həmçinin, hüquqi çərçivənin gücləndirilməsi və şəffaflığın artırılması da investisiya mühitini daha sabit etmişdir. Bu aspektdə Azərbaycan modeli həm milli maraqlara, həm də global çağırışlara cavab verə biləcək çeviklikə malikdir. Bu modeldə milli təhlükəsizlik və iqtisadi inkişaf arasında balans qorunur. Beynəlxalq təcrübədən seçici şəkildə istifadə olunması onun effektivliyini artırır. Eyni zamanda, modelin davamlı təkmilləşdirilməsi üçün institusional islahatlar da vacibdir. Xüsusi ilə də risklərin proaktiv şəkildə idarə olunması bu modelin güclü tərəfidir. Regional əməkdaşlıq və strateji tərəfdaşlıqlar da təhlükəsizlik konsepsiyasını gücləndirir. Ümumilikdə, Azərbaycan modeli milli xüsusiyyətləri ilə beynəlxalq standartlar arasında uğurlu sintez yaradır. Bu sintez ölkənin iqtisadi suverenliyini və dayanıqlılığını təmin edir.

Nəticə.

Azərbaycanın milli iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası strateji və kompleks yanaşma tələb edən bir sahədir. Bu konsepsiyanın formalaşmasında beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və uyğunlaşdırılması mühüm rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrin enerji, texnologiya, maliyyə və ərzaq təhlükəsizliyi sahəsindəki modelləri Azərbaycanın realıqları ilə uzlaşdırılmalıdır. Bu aspektdə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan modeli enerji resurslarına əsaslanan dayanıqlı iqtisadi baza üzərində qurulmuşdur. Həmçinin, dövlətin iqtisadi proseslərdə fəal iştirakı bu modelin əsas xüsusiyyətlərindən olmaqla, regional inkişaf və sosial sabitlik konsepsiyanın vacib sütunları hesab olunur. Xüsusən də bu istiqamətdə xarici ticarətin diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi iqtisadi asılılığı azaltmaq məqsədi daşıyır. Bununla yanaşı, insan kapitalının inkişafı və rəqəmsal transformasiya texnoloji təhlükəsizliyi təmin etmək üçün vacibdir.

Hüquqi çərçivənin möhkəmləndirilməsi investisiya mühitinin sabitliyini artırmaqla, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq risklərin proaktiv idarə olunmasına imkan yaradır. Regional tərəfdaşlıqlar isə strateji mövqeyin gücləndirilməsinə xidmət edir. Azərbaycan modeli milli maraqlara əsaslanan çevik və adaptiv yanaşma ilə seçilir. Bu model beynəlxalq standartlarla sintez olunaraq daha dayanıqlı hala gətirilə bilər. Enerji və ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində mövcud üstünlüklər strateji üstünlük yaradır. Maliyyə sabitliyi və fiskal intizam isə iqtisadi dayanıqlılığın əsasını təşkil edir. Texnoloji suverenlik üçün innovasiya və startap ekosisteminin inkişafı vacibdir. Təhsil və peşə hazırlığı sahəsində islahatlar uzunmüddətli təhlükəsizliyə yönəlməlidir. Ekoloji risklərə qarşı dayanıqlı siyasət konsepsiyanın yeni istiqamətlərindən biridir. Sosial təminat sisteminin gücləndirilməsi iqtisadi sabitliyi möhkəmləndirir. KOB-ların inkişafı iqtisadi şaxələndirməyə və yerli istehsalatı töhfə verir. İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası yalnız dövlət deyil, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iştirakı ilə formalaşmalıdır. Bu konsepsiya ölkənin suverenliyini, iqtisadi müstəqilliyini və dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas sənəddir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan beynəlxalq təcrübəni milli şəraitə uyğun şəkildə tətbiq etməklə öz iqtisadi təhlükəsizlik modelini daha effektiv və davamlı edə bilər.

İstifadə Edilmiş Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.
<https://www.stat.gov.az/source/finance/>
2. Abbasova V.M. Azərbaycanda aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı-2025. 252 səh.
3. Qlobal rəqabətqabiliyyətlilik indeksi-2020: Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması. Kollektiv monoqrafiya. Bakı-2021. 204 səh.
4. Qənbərov F. Məzənnə siyasəti: yeni çağırışlar və imkanlar. Monoqrafiya. Bakı-2021. 296 səh.
5. The non-oil sector of the Republic of Azerbaijan's economy: Prospects and directions for development within the framework of contemporary economic policy. ECONOMICS OF DEVELOPMENT Journal homepage: <https://ecdev.com.ua/>.
Vol. 23, No. 4. 2024
6. elibrary.imf.org
7. <https://caspiabarrel.org/en>
8. <https://www.cbar.az/page-834/sustainable-finance>
9. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/688761571934946384/doing-business-2020-comparing-business-regulation-in-190-economies>,
10. <https://www.weforum.org/publications/the-global-competitiveness-report-2020/>
11. https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0951274042000326023?utm_source

MÜASİR ƏMƏK BAZARINDA RƏQABƏT: ÇAĞIRIŞLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Competition in the Modern Labor Market: Challenges and Perspectives

Pərvin SOLTANLI ¹

Xülasə

Qlobal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı əmək bazarında rəqabətin intensivləşməsinə tələb edir. Rəqəmsal inkişaf, texnoloji yeniliklər, avtomatlaşdırma və süni intellektin tətbiqi əmək bazarının strukturunu dəyişərək yeni peşələrin yaranmasına, bəzi ənənəvi sahələrə tələbin azalmasına və hətta sıradan çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Bu vəziyyət əmək bazarında köklü dəyişikliklər etməyə, daha çevik strategiyalar formalaşdırmağa, bilik və bacarıqlarını daimi şəkildə yeniləməyə vadar edir. Gənc və təhsilli kadrların, innovasiyaların, məhsuldarlığın artması, qloballaşma nəticəsində sərhədsiz iş imkanlarının genişlənməsi, eyni zamanda hibrid iş modelinin yayılması rəqabəti həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə gücləndirir. Qeyd edilən üstünlüklərlə yanaşı bu inkişaf paralelində bəzi çatışmazlıqlar və ya problem də vardır. Belə ki, işsizlik riski, gəlir bərabərsizliyi, sosial təminat çatışmazlıqları və peşə uyğunluğu problemləri də dərinləşir. Bu səbəbdən dövlətlər və müəssisələr əmək bazarında balanslı inkişafı təmin etmək üçün təhsil siyasətlərini gücləndirməli, ömürboyu öyrənməni təşviq etməli və aktiv məşğulluq proqramlarını genişləndirməlidirlər. Sağlam rəqabətin qorunması, həm iqtisadi sabitlik, həm də sosial rifah baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və əmək bazarının gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: Rəqabət, Məşğulluq, İnkişaf

Abstract

The rapid development of the global economy requires the intensification of competition in the labor market. Digital progress, technological innovations, automation, and the application of artificial intelligence are transforming the structure of the labor market, leading to the emergence of new professions, a decline in demand for certain traditional sectors, and even the complete disappearance of some occupations. This situation necessitates fundamental changes in the labor market, the formation of more flexible strategies, and the continuous updating of knowledge and skills. The growth of young and educated professionals, the rise of innovation and productivity, the expansion of borderless job opportunities as a result of globalization, and the spread of hybrid work models all strengthen competition at both national and international levels. Alongside these advantages, this development also generates certain shortcomings and challenges. In particular, the risks of unemployment, income inequality, insufficient social protection, and mismatches between skills and job requirements are deepening. Therefore, governments and organizations must strengthen education policies, promote lifelong learning, and expand active employment programs to ensure balanced development in the labor market. Maintaining healthy competition is of critical importance for both economic stability and social welfare, and it will shape the future directions of labor market development.

Keywords: Competition, Employment, Development

¹ Senior Lecturer, Azərbaycan Texniki Universiteti, e-mail/ ORCID: pervin.soltanli@aztu.edu.az

Giriş

İqtisadiyyatın inkişafı yalnız ölkələrin iqtisadi gücünün artması deyil kompleks olaraq təsir gücünə malikdir. Dünya iqtisadiyyatının transformasiyası, rəqəmsallaşma, texniki-texnoloji yeniliklərin hər sahədə tətbiq olunmasının əlçatanlığı əmək bazarının struktural dəyişikliyinə səbəb oldu. Belə ki, avtomatlaşdırmanın və paralelində süni intellektin inkişafı ənənəvi peşə sahələrinə tələbi azaltmış hətta sıradan çıxmasına bunun da əvəzinə yeni sahələrin yaranmasına səbəb oldu.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi rəqabətin əsas mahiyyəti və onun yaranmasına təsir göstərən amillərin araşdırılması, təhlil edilməsidir.

Rəqabət sözünün mənası “toqquşma” deməkdir. Tarixə nəzər salsaq rəqabətin, mülkiyyət və əmək bölgüsünün şərtləndirdiyi əmtə istehsalının meydana gəlməsi dövrünə təsadüf etdiyini müşahidə edə bilərik.

İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət rəqabətin mövcudluğunu şərtləndirir. Rəqabət bəhsləşmədir. Rəqabət nəticəsində istehsalçı və istehlakçılar bərabər imkanlara malik olmalarına baxmayaraq, bu imkanlardan daha səmərəli istifadə etməklə qalib gəlmək istəyi həmişə onları istehsalın nəticəsini yaxşılaşdırmağa stimullaşdırır. O, bir tərəfdən istehsalçıların öz aralarında, ikinci tərəfdən, istehsalçılarla istehlakçılar arasında, üçüncü tərəfdən isə istehlakçıların öz aralarında mənafələrinin reallaşması uğrunda mübarizəni əks etdirir. (1 iqtisadi nəzəriyyə)

İstehlakçılar çoxsaylı seçim imkanlarına malik olduqda, müəssisələr bazarda mövqelərini qorumaq üçün daha rəqabətqabiliyyətli qiymətlər, yüksək keyfiyyətli məhsullar və əlavə dəyər təklif etməyə məcbur olurlar. Beləliklə, bazarda fəaliyyət göstərən şirkətlər arasında sağlam rəqabət formalaşır.

Bu proses təklif və tələbin təbii şəkildə tənzimlənməsini təmin edir, nəticədə malların və xidmətlərin qiymətləri iqtisadi tarazlıq səviyyəsində formalaşır və istehlakçılar üçün əlçatan olur. İqtisadi nəzəriyyədə bu hadisə Adam Smitin “görünməz əl” nəzəriyyəsi ilə izah edilir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, hər bir fərd və ya müəssisə öz şəxsi maraqlarını güdürkən, fərqi nə varmadan cəmiyyətin ümumi rifahına da xidmət etmiş olur. (Smith, A. (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. London: Methuen & Co.) 2

Rəqabət prosesinin gedişatında isə istehsal təkmilləşir, istehlakçılara daha keyfiyyətli məhsul və xidmət təklif etmə mübarizəsi başlayır. Rəqabətə davam gətirə bilməyənləri isə ağır cəza- bazarı tərk etmək gözləyir.

Rəqabətin bir sıra müsbət cəhətlərindən biri də bütövlükdə cəmiyyət miqyasında biznesi canlandırmaq, stimullaşdırmaq və səmərəliliyini yüksəltməkdir. Keçmiş İttifaqa daxil olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da bazar münasibətlərinə keçidin müvəffəqiyyətliyi bazar mühitinin formalaşması ilə, bazarın elementlərinin fəaliyyəti ilə müəyyən olunur. Bazar elementlərindən biri olan rəqabətin formalaşması xüsusi və azad sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatda dövlətin və istehsalçıların inhisarçı mövqeyinin aradan qaldırılması ilə müəyyən olunur. Uzun illər inzibati-amirlik sistemi şəraitində mövcud olan Azərbaycan iqtisadiyyatını düşüdü böhranlı vəziyyətdən çıxarmaq üçün keçid dövrünün mühüm problemlərindən biri olan dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi yolu ilə mülkiyyətin çoxnövçülüynə və təsərrüfat fəaliyyətinin azadlığına nail olmaqla rəqabətə əlverişli şərait yaradılmasıdır. (1 iqtisadi nəzəriyyə)

Neoklassik iqtisadi nəzəriyyəyə görə, rəqabət bazar mexanizminin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Bu məktəbin nümayəndələri – A. Marşall, L. Valras, V. Pareto və digərləri – hesab edirdilər ki, bazar sistemi öz-özünü qiymət mexanizmi vasitəsilə tənzimləyir və dövlətin

müdaxiləsini minimuma endirirdi. Mükəmməl rəqabət bu modelin ana xəttini təşkil edirdi. Bu modelə bazarda çoxsaylı alıcı və satıcının mövcudluğu, məhsulların homogenliyi, bazarın şəffaflığı, sərbəst giriş və çıxış imkanı, resursların səmərəli bölgüsü kimi xüsusiyyətlər daxildir. Ricardo, D. (1817). *On the principles of political economy and taxation*. London: John Murray.

3

C. M. Keynes və onun davamçıları rəqabətin real iqtisadiyyatda həmişə mükəmməl formada mövcud olmadığını qeyd etmişlər. Onların fikrincə, dövlət müdaxiləsi olmadan bazar bəzən qeyri-sabit vəziyyətə düşür, işsizlik artır və istehsal azalır. Buna görə də, Keynscə nəzəriyyəyə görə, rəqabətin səmərəliliyi üçün dövlətin iqtisadi proseslərə tənzimləyici müdaxiləsi zəruridir. (Keynes, J. M. 1936).

Müasir dövrdə rəqabət anlayışı daha geniş mənada şərh olunur. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və innovasiya şəraitində rəqabət yalnız qiymət və istehsal amillərinə deyil, həm də əmək bazarı, bilik, texnologiya, insan kapitalı və brend dəyəri kimi qeyri-maddi resurslara əsaslanır. Müasir iqtisadi məktəblər rəqabəti iqtisadi inkişafın, innovasiyanın və sosial rifahın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qiymətləndirir.

Əmək bazarı-işəgötürənlər və işaxtaranların könüllü istəyi əsasında sövdələşdiyi yerdir. Bu bazarın əsas məqsədi işəgötürənlərin ən yaxşı işçiləri işə götürməsi, işçilərin isə ən çox razı qalacaqları işi tapması üçün bir-biri ilə rəqabət aparmasıdır. İqtisadiyyatda əmək bazarı əmək tələbi və təklifi əsasında fəaliyyət göstərir. Bu bazarda əmək tələbi müəssisələrin işçi tələbi, əmək təklifi isə işçilərin əmək təklifidir. Əmək bazarında təklif və tələbin səviyyəsi tərəflərin danışıqlar gücündəki dəyişikliklərdən təsirlənir. Əmək bazarı iqtisadi sistemin əsas tənzimləyici elementlərindən biri kimi işçi qüvvəsinin bölgüsünü təmin edir. Bu bazarda tələblə təklifin qarşılıqlı təsiri nəticəsində əmək haqqı səviyyəsi formalaşır. Əmək bazarında tarazlıq əmək tələbi ilə təklifinin uyğunlaşması nəticəsində yaranır.

Əmək bazarı yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial və institusional münasibətlərin məcmusudur.

Əmək bazarı cəmiyyətin iqtisadi strukturu ilə yanaşı, sosial münasibətlərin və institusional qaydaların qarşılıqlı təsirini özündə birləşdirir. Sosial amillər əmək bazarında işçilərin davranışını, əmək motivasiyasını və işə münasibətini müəyyən edən əsas göstəricilərdən biridir. Əmək bazarının sosial aspekti işçilərin rifahı, bərabər imkanların təmin edilməsi və sosial ədalət prinsipləri ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, əmək bazarı sadəcə iqtisadi mexanizm deyil, həm də sosial integrasiya və institusional sabitlik üçün vacib platformadır.

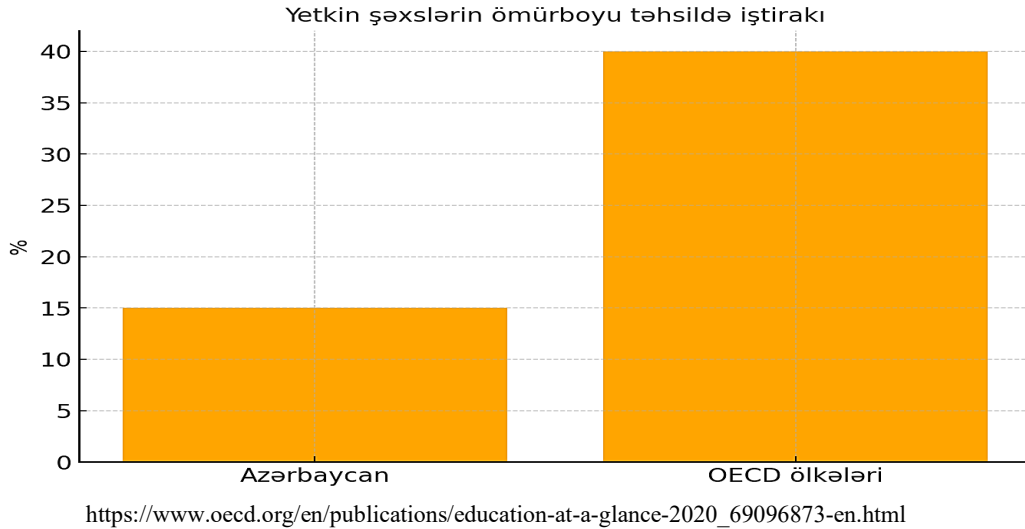
Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq rəqabətin əmək bazarında da böyük rola sahib olduğunu görürük. Bəs əmək bazarında rəqabəti artırmaq üçün hansı iqtisadi, siyasi və sosial alətlərdən istifadə edilməlidir? Bu sualın cavabını qruplaşdırılmış şəkildə aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik.

Əmək bazarının rəqabətqabiliyyətliliyini artıran ən əsas göstərici **insan kapitalının inkişafıdır**. Çünki insan kapitalı potensialının inkişafı yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsini, paralelində isə iqtisadi inkişaf və innovativ yeniliklər gətirir. Bunun üçün ilk növbədə ölkədə elm və təhsil sisteminin inkişafı, əmək bazarının tələblərinə cavab verə biləcək kadrların hazırlanmasıdır. Peşə təhsili və peşəkar bacarıqların inkişafı proqramları əmək bazarında təklif olunan işçi qüvvəsinin keyfiyyətini yüksəldərək işəgötürənlərin seçim imkanlarını genişləndirir. Ömürboyu təhsil (lifelong learning) konsepsiyası əmək bazarının dəyişən tələblərinə uyğunlaşmanı asanlaşdıraraq insan resurslarının davamlı rəqabət üstünlüyünü qoruyur.

Bu səbəbdən 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasında “Ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi” adlı sənəd təsdiq edilib. “Ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi (MKÇ)” sənədi Azərbaycanın təhsil sistemində bütün təhsil

pillələrini və formal, qeyri-formal, həmçinin informal öyrənməni vahid strukturda birləşdirən strateji çərçivədir. Sənədin əsas məqsədi — təhsil, əmək bazarı və sosial tərəfdaşlar arasında əlaqəni gücləndirmək, ömürboyu təhsili təşviq etmək və insan kapitalının keyfiyyətini artırmaqdır. (oecd.2020)

Qrafiq 1

Qrafiq 1-də də göründüyü kimi Azərbaycanda ömürboyu təhsilə cəlb edilənlərin payı OECD ölkələri ilə müqayisədə 2,5 dəfə azdır. Azərbaycanla OECD ölkələri arasında ömürboyu təhsildə (lifelong learning) iştirak fərqi aradan qaldırmaq üçün həm dövlət səviyyəsində, həm də ictimai və institusional səviyyədə kompleks tədbirlər görülməlidir. Bu tədbirlərə aşağıdakılar aiddir:

- Təhsil sistemində çeviklik və uyğunlaşma
- Rəqəmsal təhsil infrastrukturunun gücləndirilməsi
- İşəgötürənlərin iştirakının artırılması
- İnsan kapitalına yönəlmiş dövlət siyasəti
- Beynəlxalq təcrübənin inteqrasiyası
- İctimai şüurun formalaşdırılması

Əmək bazarının institusional alətləri, işçi və işəgötürənlər arasında münasibətləri tənzimləyən, sosial ədalət və iqtisadi səmərəlilik balansını qoruyan mexanizmlər toplusudur. Bu alətlər əmək bazarında sabitliyin təmin olunmasına, işsizlik səviyyəsinin azaldılmasına və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət edir. Əmək qanunvericiliyi, kollektiv müqavilələr və sosial tərəfdaşlıq institutları əmək bazarının əsas institusional dayaqları hesab olunur. Minimum əməkhaqqı, işsizlik sığortası və aktiv məşğulluq proqramları kimi alətlər əmək bazarının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Dövlət məşğulluq xidmətləri və peşə hazırlığı mərkəzləri, işçi qüvvəsinin bacarıqlarının bazar tələblərinə uyğunlaşdırılmasında strateji funksiyaları yerinə yetirir. Əmək bazarının institusional çərçivəsi nə qədər çevik və şəffaf olarsa, iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinə uyğunlaşma qabiliyyəti bir o qədər yüksək olur. Qanunvericilik və inzibati alətlər əmək hüquqlarının müdafiəsini təmin etməklə yanaşı, qeyri-rəsmi məşğulluğun qarşısının alınmasına da yönəlmişdir. Müasir dövrdə əmək bazarının institusional alətləri rəqəmsallaşma və çevik məşğulluq formalarına uyğun şəkildə yenidən dizayn edilməlidir. Azərbaycan da daxil olmaqla bir çox ölkələrdə bu alətlərin təkmilləşdirilməsi insan kapitalının inkişafını, sosial təminatın gücləndirilməsini və rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasını hədəfləyir. (e-qanun.az 2000)

Azərbaycanda məşğulluq Agentliyi bu istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirlər görür. Görülən tədbirlərdən bir də “Additional Financing for Employment Support Project (P181649)” çərçivəsində Azərbaycanın Dövlət Məşğulluq Agentliyi vasitəsilə iş axtaranlara və işsizlərə aktiv məşğulluq tədbirləri, peşə hazırlığı, sertifikatlaşdırma və s. imkanların artırılması planlaşdırılır. Dünya Bankının Azərbaycandakı *Employment Support Project (AESP)* layihəsi zəif qrupa aid şəxslərin (gənclər, qadınlar, uzun müddət işsiz qalmışlar və daxili köçkünlər) özünəməşğulluq imkanları ilə təmin olunması, kiçik biznesin dəstəklənməsi və məşğulluq xidmətlərinin genişləndirilməsi kimi təşəbbüslər həyata keçirir.

Bundan əlavə, hökumət iqlim və hava hadisələrinin təsirinə məruz qala biləcək əhali qruplarının həssaslığını azaltmaq istiqamətində səylərini artırır. Layihənin dizaynı iki əsas məqsəddə xidmət edir:

a) aztəminatlı əhali qruplarının iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşmasını və dayanıqlılığını gücləndirmək;

(b) enerji səmərəli aktivlərin tətbiqi vasitəsilə iqlim dəyişikliklərinin təsirini azaltmaq.

Bu layihə aztəminatlı ailələri özünəməşğulluq və maddi məşğulluq tədbirləri vasitəsilə dəstəkləyəcək, gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsini təşviq edəcək və gələcəkdə iqlim riskləri də daxil olmaqla müxtəlif şoklara qarşı dayanıqlılığı artıracaq. Layihənin 1-ci komponenti çərçivəsində həyata keçiriləcək özünəməşğulluğun təşviqi fəaliyyətləri potensialın artırılması, təlim və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz, “yaşıl” biznes modelləri və təcrübələri barədə məlumatlılığın artırılmasını nəzərdə tutur.

Layihə həmçinin iqlimə həssas fəaliyyət sahələrindən asılı gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsinə dəstək verəcəkdir. Bu xüsusiyyətlər digər sosial yardım mexanizmləri ilə birləşdirildikdə, iqlim dəyişikliklərinə qarşı həssaslığı azaltmağa və həssas əhali qruplarının dayanıqlılığını gücləndirməyə mühüm töhfə verə bilər. (World Bank, 2023)

Effektiv məşğulluğun təşviqi proqramları, adətən, mövcud milli siyasət problemləri, məşğulluq imkanları və institusional potensial kimi amilləri nəzərə alan hüquqi-inzibati mühitin tələbləri ilə uzlaşdırılır. Bununla yanaşı, bu proqramlar həm hazırkı, həm də potensial iştirakçıların ehtiyac və tələblərinin dərinədən öyrənilməsini, uyğun təşviq mexanizmlərinin və siyasət alətlərinin düzgün seçilməsini tələb edir.

Tədqiqatlar həmçinin göstərir ki, aktivləşdirmə və məşğulluq dəstəyi proqramları, adətən, xərclərə nisbətən səmərəli şəkildə həyata keçirilən mülayim, lakin müsbət nəticələr verir. Bununla belə, bu proqramların effektivliyi yüksək səviyyəli qeyri-formal məşğulluq, kənd yerlərində yaşayan və hərəkət imkanları məhdud olan hədəf qruplar, eləcə də makroiqtisadi şəraitdən irəli gələn zəif əmək tələbi səbəbindən məhdudlaşa bilər. (World Bank, 2023)

Əmək bazarında rəqabətin gücləndirilməsinin üçüncü ən güclü aləti **iqtisadi və fiskal siyasətdir**. İqtisadi və fiskal alətlər əmək bazarında rəqabəti gücləndirmək üçün işəgötürənlər və işçilər arasında resurs bölgüsünü optimallaşdırmağa xidmət edir. İqtisadi və fiskal alətlərin məqsədyönlü tətbiqi əmək bazarında resursların daha səmərəli istifadəsinə, əmək məhsuldarlığının artmasına və rəqabət mühitinin güclənməsinə şərait yaradır. Bu alətlər vasitəsilə dövlət həm bazar mexanizmlərinin düzgün fəaliyyətini təmin edir, həm də işçi qüvvəsinin keyfiyyətini və işəgötürənlərin innovativ potensialını artırmaqla dayanıqlı məşğulluğu stimullaşdırır.

Dövlətin vergi güzəştləri və subsidiyalar kimi fiskal alətləri, müəyyən sahələrdə iş yerlərinin yaradılmasını stimullaşdıraraq əmək bazarında rəqabət şəraitini təsir edə bilər. Minimum əmək haqqı və sosial sığorta ödənişləri iqtisadi alətlər vasitəsilə işçilərin əmək bazarındakı mövqelərini qoruyur və bazar balansını təmin edir. Dövlət investisiyaları və təlim

proqramları, işçilərin bacarıq səviyyəsini yüksəldərək əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artırır. İqtisadi və fiskal alətlərin uyğun tətbiqi, əmək bazarında qeyri-bərabərlikləri azaltmaqla həm işçi, həm də işəgötürən tərəflərin faydasını maksimallaşdırır. Uzunmüddətli perspektivdə əmək bazarında rəqabəti artırmaq üçün fiskal və iqtisadi siyasətlərin strateji inteqrasiyası vacib hesab olunur.

Azərbaycanda əmək bazarında rəqabəti gücləndirmək və iqtisadi-fiskal alətlərin təsirini artırmaq istiqamətində bir sıra dövlət siyasətləri həyata keçirilir. Bu siyasətlər həm məşğulluğun artırılmasına, həm də əmək bazarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir. Əsas istiqamətlər aşağıdakılardır:

1. Aktiv Məşğulluq Siyasəti

Dövlət Məşğulluq Agentliyi (DMA) vasitəsilə özünüməşğulluq proqramları, peşə hazırlığı və təlimlər həyata keçirilir. Bu proqramlar işaxtaranların bacarıqlarını artıraraq onların əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini gücləndirməyə xidmət edir. Bu ilin yanvar- sentyabr ayları dövründə Dövlət Məşğulluq Agentliyi bu proqrama **15 693 nəfəri** cəlb edib. (Dövlət Məşğulluq Agentliyi (DMA) 2025)

Cədvəl 1: Dövlət Məşğulluq Agentliyinin statistik rəqəmləri əsasında Müəllif tərəfindən hazırlanıb

№	Göstəricilər	İllər üzrə (nəfər)			
		2022	2023	2024	2025 (yanvar-sentyabr)
1.	İşlə təminat	39 248	118 398	160 034	136 817
2.	Haqqı ödənilən ictimai işlərə cəlb edilib	7 213	5 628	17 114	4 759
3.	Özünüməşğulluq proqramına cəlb edilib	16 097	17 362	17 327	15 693
4.	Peşə hazırlığı kursuna cəlb edilib	4 575	9 518	15 571	13 456
5.	Peşəyönümü məsləhət xidməti göstərilib	69 104	281 539	203 837	205 083
6.	İşsizlikdən sığorta təyin edilib	6 333	8 370	9 763	7 701
7.	Əməkhaqlarının birgə maliyyələşməsi proqramına cəlb edilib	882	1 198	391	1 255
8.	Kvota üzrə işlə təmin edilib	876	2 751	1 467	1 286

2. Vergi Və Fiskal Təşviqlər

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmək məqsədilə vergi güzəştləri, güzəştli kreditlər və dövlət subsidiyaları tətbiq olunur. Bu, yeni iş yerlərinin yaradılmasını və özəl sektorun əmək bazarına töhfəsini artırır. Bu istiqamətdə müxtəlif güzəştlər tətbiq edilir. Nümunə olaraq Mikro sahibkarların gəlirinin Dövlət Məşğulluq Agentliyi (DMA) gəlir (və ya mənfəət) vergisindən azaddır (müvafiq şərtlərlə). Bu güzəşt, gəlirlərin və xərclərin uçotunu aparan mikro sahibkar (fiziki şəxs) üçün nəzərdə tutulur. 2024-cü ildən qüvvəyə minən dəyişikliklə güzəştdən yararlanmaq üçün müvafiq ildə Dövlət Məşğulluq Agentliyi (DMA) və məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borc olmaması tələb olunur. Əlirin 75 %-i vergidən azad olduğundan, mikro sahibkar gəlirinin qalan 25 %-i vergiyə cəlb olunur. (Dövlət Vergi Xidməti 2024)

3. Əməkhaqqı Və Sosial Müdafiə Siyasəti

Minimum əməkhaqqının mərhələli şəkildə artırılması və sosial müdafiə proqramlarının təkmilləşdirilməsi işçilərin rifah səviyyəsini yüksəldərək əmək bazarında rəqabət imkanlarını genişləndirir. Qeyri-formal məşğulluğun azaldılması və sosial sığorta sisteminin gücləndirilməsi uzunmüddətli perspektivdə əmək bazarının dayanıqlığını və şəffaflığını təmin edir. Əməkhaqqı siyasəti işçilərin motivasiyasını artırmaqla əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə və əmək bazarında keyfiyyətli iş yerlərinin yaranmasına töhfə verir. Sosial müdafiə tədbirləri, xüsusilə həssas əhali qrupları üçün, iş bazarına inteqrasiyanı asanlaşdırır və cins, yaş və region fərqlərinə görə mövcud olan əmək bazarı fərqliliklərini azaltmağa xidmət edir.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin rəqəmləri əsasında Müəllif tərəfindən hazırlanıb

Respublikada müəyyən edilmiş minimum aylıq əməkhaqqı	
Göstəricilər (manat)	İllər üzrə
105	2013-cü il
116	2017-ci il
130	2018-ci il
250	2019-cu il
300	2022-ci il
345	2023-cü il
400	2025-ci il

Cədvəl 2-də də göründüyü kimi 2013-cü ildən 2025-ci ilə qədər minimum aylıq əməkhaqqı **105 manat** səviyyəsindən **400 manata** qədər yüksəlib. Bu dövrdə əməkhaqqında **3,8 dəfə artım** müşahidə olunur, bu da dövlətin əmək bazarında sosial müdafiəni gücləndirməyə çalışdığını göstərir. Kəskin artım (2018–2019) dövrü inflyasiya ilə mübarizə və əmək bazarında minimum rifah səviyyəsini yüksəldilməsi məqsədini əks etdirir. Sonrakı illərdə artım daha mərhələli olub, bu da iqtisadi dayanıqlığın qorunması və işəgötürənlər üçün adaptasiya imkanlarının təmin olunması ilə bağlıdır. Minimum əməkhaqqının davamlı artırılması qadınlar, gənclər və həssas əhali üçün əmək bazarında iştirak imkanlarını genişləndirir və qeyri-formal məşğulluğun azalmasına töhfə verir.

Sosial müdafiə siyasəti əhalinin rifahının qorunması və gəlir bərabərsizliyinin azaldılması məqsədilə həyata keçirilən dövlət tədbirlərinin sistemli məcmusudur. Bu siyasət iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, yoxsulluğun azaldılmasında və sosial ədalətin bərqərar olmasında mühüm rol oynayır.

Sosial müdafiə mexanizmlərinə pensiya təminatı, sosial müavinətlər, ünvanlı sosial yardım və sığorta proqramları daxildir ki, bunlar vətəndaşların sosial risklərə qarşı müdafiəsini təmin edir. Azərbaycanın sosial müdafiə siyasəti son illərdə inklüziv inkişafın dəstəklənməsi və həssas əhali qruplarının (məsələn, qadınlar, gənclər, əlilliyi olan şəxslər və məcburi köçkünlər) sosial inteqrasiyası istiqamətində əhəmiyyətli islahatlarla müşayiət olunur. Sosial müdafiə sisteminin effektivliyi yalnız maliyyə resurslarının həcmi ilə deyil, həm də onun institusional idarəetmə mexanizmlərinin şəffaflığı və səmərəliliyi ilə müəyyən olunur. Davamlı sosial müdafiə siyasətinin həyata keçirilməsi əmək bazarında balansın qorunmasına, sosial gərginliyin azalmasına və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsinə xidmət edir.

Azərbaycanda sosial müdafiə siyasəti çərçivəsində bir sıra proqramlar həyata keçirilir və bəzi statistik göstəricilər mövcuddur.

Ünvanlı dövlət sosial yardımı (ÜDSY). Aztəminatlı ailələrə ailənin gəliri və ehtiyac meyarı arasında fərq əsasında təyin olunan yardım. Bu proqram vasitəsilə aztəminatlıların sosial müdafiəsi təmin edilir və yardım alan ailələrin sayı, yardıma düşən məbləğlər vaxtaşırı artırılır. DSY proqramı “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” Qanun (2006) və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları əsasında tənziqlənir. 2025-ci il üçün ehtiyac meyarı 285 manat müəyyən edilib. Yəni ailənin adambaşına düşən gəliri bu məbləğdən azdırsa, o, yardım almaq hüququna malikdir. (Dövlət Sosial Müdafiə Fondu 2025)

Cədvəl 3. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun rəqəmləri əsasında Müəllif tərəfindən hazırlanmış

Göstərici	İl	Məlumat
Ünvanlı yardım alan ailə sayı	2023	72,6 min ailə, 321,1 min üzv
Yardım alan ailə sayı	2025	74 min ailə (təxminən 334 min nəfər)
Bir ailəyə düşən orta aylıq yardım məbləği	2025	246 manat
Bir nəfərə düşən orta aylıq yardım	2025	107,5 manat
Ehtiyac meyarı	2025	285 manat
Dövlət büdcəsində ÜDSY üçün ayrılmış vəsait	2025	təxminən 650 milyon manat (Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi məlumatına görə)

Cədvəl 3-də göstərir ki, 2023–2025-ci illər ərzində ÜDSY proqramının əhatə dairəsi və maliyyə həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

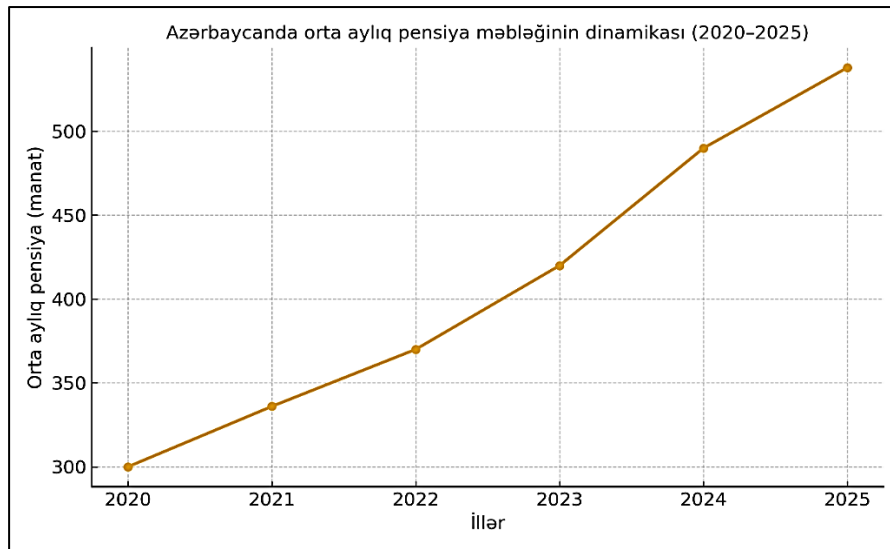
2023-cü ildə 72,6 min ailə (321,1 min nəfər) bu proqramdan yararlanırdısa, 2025-ci ildə bu rəqəm təxminən 74 min ailə və 334 min nəfərə yüksəlib. Bu artım ölkədə sosial müdafiə tədbirlərinin genişləndirildiyini və dövlətin sosial məsuliyyətinin artdığını göstərir. Bir ailəyə düşən orta aylıq yardım məbləği 2023-cü ildə 95,5 manat idisə, 2025-ci ildə bu rəqəm 246 manata çatıb — yəni 2,5 dəfədən çox artım baş verib. Eyni zamanda, bir nəfərə düşən orta aylıq yardım məbləği 107,5 manata qədər yüksəlib. Bu dinamika həm inflyasiya təzyiqlərinə uyğunlaşdırmanı, həm də daha ədalətli bölüşdürməni əks etdirir. 2025-ci ildə ÜDSY üçün təxminən 650 milyon manat vəsait ayrılıb. Bu, dövlət büdcəsinin sosial xərclərinin artdığını göstərsə də, bu artım eyni zamanda sosial sabitliyin qorunması baxımından vacibdir. Yardım alanların sayının çoxluğu dövlətin yoxsulluqla mübarizədə aktiv rol oynadığını, amma iqtisadi fəallığın artırılmasının da vacibliyini göstərir. Ehtiyac meyarının 2025-ci il üçün 285 manat səviyyəsində müəyyən edilməsi, yardım sisteminin yaşayış minimumuna uyğunlaşdırıldığını göstərir. Bu, sosial yardım mexanizminin daha məqsədyönlü və ədalətli hala gətirilməsinə xidmət edir.

Pensiya təminatı və indeksləşdirmə. Minimum pensiyaların artırılması, yaşa görə pensiya və sığorta-haqqı mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi sosial müdafiə siyasətinin vacib hissəsidir. Pensiyalar nəinki artırılır, həm də yaşayış minimumu və əməkhaqqı göstəriciləri ilə müəyyən əlaqədə saxlanılır.

Pensiya təminatı sistemi sosial müdafiə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olaraq, əhalinin yaşa, əmək qabiliyyətinin itirilməsinə və ya ailə başçısının itirilməsinə görə gəlir itkisinin kompensasiyasını təmin edir. Azərbaycanda pensiya təminatının davamlılığını və ədalətliyini artırmaq məqsədilə indeksləşdirmə mexanizmi tətbiq olunur ki, bu da pensiya məbləğlərinin inflyasiya və orta əməkhaqqı artım tempinə uyğun olaraq hər il yenilənməsini nəzərdə tutur. Pensiyaların indeksləşdirilməsi sosial rifahın qorunmasında mühüm rol oynayır və iqtisadi artımın nəticələrinin əhalinin bütün təbəqələri arasında daha ədalətli bölüşdürülməsinə şərait yaradır. Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar nəticəsində pensiya

təminatı sistemi elektronlaşdırılmış, fərdi uçot mexanizmi təkmilləşdirilmiş və maliyyə dayanıqlığı artırılmışdır.

Qrafik 2

Mənbə: Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF)

Bu qrafikin məlumatları və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) rəsmi hesabatları əsasında formalaşdırılıb.

Bu qrafik 2020–2025-ci illər ərzində Azərbaycanda orta aylıq pensiyanın dinamikasını göstərir. Göründüyü kimi, pensiya məbləğləri hər il ardıcıl şəkildə artmış — 2020-ci ildə 300 manatdan 2025-ci ildə təxminən 538 manata çatmışdır. Bu artım dövlətin pensiya indeksləşdirmə siyasətinin və sosial rifahın yüksəldilməsinə yönəlmiş tədbirlərin nəticəsidir. Ümumilikdə, 5 il ərzində orta pensiya təxminən 80 faiz artım nümayiş etdirib ki, bu da əməkhaqqı və sosial müdafiə siyasətində sabit inkişafın göstəricisidir.

Sosial müavinətlərin artırılması Əlilliyi olan şəxslərə, ailə başçısını itirmişlərə və uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən müavinət məbləğləri artırılır. Həmçinin ailə tərkibi və uşaqların sayı kimi amillər nəzərə alınır. Sosial müavinətlərin artırılması sosial siyasətin mühüm tərkib hissəsi kimi əhalinin aztəminatlı və həssas təbəqələrinin rifah səviyyəsini yüksəltməyə yönəlmişdir. Azərbaycanda sosial müavinətlərin artırılması prosesi dövlət büdcəsində sosial xərclərin payının yüksəldilməsi və sosial ədalət prinsipinin təmin edilməsi ilə paralel aparılır. Sosial müavinətlərin indeksləşdirilməsi inflyasiyanın təsirini azaltmaqla real gəlirlərin qorunmasına və sosial təminat sisteminin sabitliyinə xidmət edir. Hökumət tərəfindən həyata keçirilən ardıcıl sosial paketlər nəticəsində son illərdə uşaqlara, əlillərə, şəhid ailələrinə və aztəminatlı ailələrə verilən müavinətlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Sosial müavinətlərin artımı həm sosial bərabərliyin təmin olunmasında, həm də daxili istehlakın və iqtisadi aktivliyin stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında sosial müavinətlərin artırılması siyasəti “Sosial rifahın gücləndirilməsi strategiyası” və “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri” ilə uyğun şəkildə həyata keçirilir və uzunmüddətli sosial sabitliyin təminatına yönəlmişdir. Ümumilikdə, 2025-ci ildə həyata keçirilən sosial islahatlar çərçivəsində 3 milyon nəfər sosial ödənişlərdən faydalanıb. 1,4 milyard manat vəsait ayrılıb.

Sosial islahat paketi. Minimum əməkhaqqının artırılması, minimum pensiyanın yüksəldilməsi və digər sosial məbləğlərin artırılması kimi tədbirlər sosial rifahın artırılması məqsədilə görülür. 2025-ci il üçün bu cür islahat paketi dövlətin prioritet istiqamətlərindəndir.

Ölkəmizdə vətəndaş rifahına xidmət edən islahatlar davam etdirilir. Prezident cənab İlham Əliyevin tapşırıqları əsasında 2025-ci ilin əvvəlindən növbəti sosial islahat paketi reallaşdırılıb: minimum əməkhaqqının 16 faiz artımla 400 manata çatdırılması, müxtəlif sahələrdə əməkhaqqı artımları, pensiyaların indeksləşdirilərək artırılması, fevralın 1-dən isə minimum pensiyanın 14,3 faiz artımla 320 manata çatdırılması təmin edilib. Yeni sosial islahat paketi çərçivəsində müavinət və təqaüdlərdə də bu il növbəti artımlar ediləcək. (DOST2025)

Müasir dövrdə əmək bazarında rəqabəti artıran alətlərdən əsas texnoloji və innovativ alətlərdir. Rəqəmsal transformasiya əmək bazarında yeni bacarıqların formalaşmasını təşviq edir və işçi qüvvəsinin məhsuldarlığını artıraraq rəqabət qabiliyyətini yüksəldir. Əmək bazarında rəqabəti artırmaq üçün rəqəmsal transformasiya prosesləri işçi qüvvəsinin texnoloji bacarıqlarının yenilənməsini stimullaşdırır və bu, həm maşın-insan əməkdaşlığı modelinin inkişafına, həm də daha yüksək məhsuldarlığa yol açır. Yeni bacarıqların – rəqəmsal alətlərdən istifadə, verilənlərin təhlili və avtomatlaşdırma şərtlərində uyğunlaşma – formalaşması işçi qüvvəsinə müxtəlif sektorlar arasında keçid imkanlarını genişləndirir və bununla da əmək bazarındakı rəqabət səviyyəsini yüksəldir. Rəqəmsal transformasiyanın işçi qüvvəsinin bacarıq profillərində yaratdığı struktur dəyişikliklər müəssisələrə daha çevik əməkçilər təqdim etməyə imkan verir, bu da əmək bazarında müəssisələrarası rəqabəti gücləndirir. Rəqəmsal bacarıqların artırılmasına yönəlmiş təlim proqramları əmək resurslarının adaptasiya qabiliyyətini yüksəldir və bazarda texnoloji dəyişikliklərə qarşı dayanıqlılığı təmin edir. OECD. (n.d.).

İnnovativ texnologiyaların, xüsusilə süni intellekt və avtomatlaşdırmanın tətbiqi, əmək proseslərinin səmərəliliyini artırmaqla müəssisələr arasında rəqabət mühitini gücləndirir. Elektron platformalar və onlayn əmək bazarları işçi və işəgötürənlər arasında əlaqəni asanlaşdıraraq əmək bazarının şəffaflığını və dinamikliyini təmin edir.

Texnoloji tərəqqi və Dördüncü Sənaye İnqilabının (4IR) yüksəlişi ölkə üzrə bacarıq tələblərini köklü şəkildə dəyişməkdədir. Azərbaycan bu prosesə proaktiv şəkildə cavab vermiş, vətəndaşların rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, məlumat analitikası və blokçeyn sahələrində bacarıqlarını artırmaq məqsədilə müxtəlif istiqamətli təşəbbüsləri həyata keçirmişdir.

Bu səylər mövcud işçi qüvvəsinin bacarıqları ilə müasir, texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyatın tələbləri arasındakı fərqi aradan qaldırmağa yönəlib. Eyni zamanda, bu təşəbbüslər rəqəmsal bacarıq çatışmazlığını azaltmaq və gənclər arasında yüksək işsizlik səviyyəsini minimuma endirmək məqsədini daşıyır.

Süni intellekt (Artificial Intelligence – AI) və məlumat analitikası (Data Analytics) — əmək bazarında qərarverməni, işə qəbul prosesini, əmək məhsuldarlığını və idarəetmə səmərəliliyini yüksəldən müasir texnoloji alətlərdir.

Bu texnologiyalar insan davranışlarını, bacarıqları, iş nəticələrini və bazar tendensiyalarını təhlil edərək müəssisələrə dəqiq və sürətli qərarlar qəbul etməyə imkan yaradır. (The state of hiring and recruitment in azerbaijan 2025)

Texnoloji irəliləyişlər dünya miqyasında istehsalın təşkili və modellərində dəyişikliklərə səbəb olur. Lakin bu hadisənin əmək bazarlarına təsiri tam aydın deyil. Akademik müzakirələrdə iki əsas mövqe mövcuddur. Bir mövqeyə görə, texnoloji inkişaf bəzi işçi qruplarının əmək bazarından kənarda qalmasına gətirib çıxaracaq, digər mövqeyə görə isə, yeni imkanlar və iş yerləri yaranacaqdır.

Araşdırmalar göstərir ki, biz hazırda dördüncü sənaye inqilabı dövründəyik. Bu mərhələnin əsas ana xəttini yeni nəsil texnologiyalarla, istehsal və xidmət vasitələri ilə seçilir. “Böyük verilənlər” (big data) fenomeni xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki o, istehsal prosesinin parçalanmasını artırır, uzaqdan nəzarəti asanlaşdırır və dəyər zəncirlərinin coğrafi

yerdəyişməsinə (delokalizasiyanı) stimullaşdırır. (The state of hiring and recruitment in azerbaijan 2025) Süni intellekt adlandırılan yenilik, insanın bəzi idrak proseslərini təqlid edə bilən texnologiya kimi artıq istehsal və kommersiyalaşdırmanın müəyyən mərhələlərini zəbt edib.

Bu texnoloji dəyişikliklər real olaraq əmək bazarına, iş prosesinin daha çevik olmasına, tələbə daha elastik cavab verməsinə səbəb oldu. Bu prosesin nəticəsində qeyri-standart məşğulluq formaları artmışdır; bu, əsasən iş gününün uzunluğundakı dəyişikliklər, işin sabitliyi və müddəti, eləcə də müqavilə növləri ilə bağlıdır. Belə qeyri-standart məşğulluq formaları çox vaxt dolaylı əmək münasibətlərinə və ya öz hesabına işləyən, lakin iqtisadi cəhətdən işəgötürən şirkətdən asılı olan işçilərlə əlaqələndirilir.

Bir çox hallarda şirkətlər istehlakçılarla xidmət göstərənlər arasında sadəcə vasitəçi kimi çıxış edir. Lakin əslində baş verən proses əmək münasibətlərinin elastikləşdirilməsi (flexibilizasiya) prosesidir ki, bu da işçilərin hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olunur.

Beləliklə, yeni informasiya texnologiyaları nəticəsində yeni və mürəkkəb əmək formaları (kütləvi iş platformaları – *crowdwork*, mobil tətbiq əsaslı iş – *app-based work*, *gig economy*, *on-demand economy*, *sharing economy* və s.) meydana gəlir ki, bunlar ənənəvi kateqoriyalara daxil etmək çətindir. (The state of hiring and recruitment in azerbaijan 2025)

Bu məşğulluq formalarının əsas mənfəi xüsusiyyəti hələ tənzimlənməməsidir, yəni rəqəmsal platformalarda mal və xidmət təklif edən işçiləri qoruyan hüquqi normalar hələ formalaşmayıb.

Texnoloji dəyişikliklərin müxtəlif peşələr üzrə tələb olunan tapşırıqlara təsiri baxımından aparılan bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, təkrarlanan işlər və rutin tapşırıqlar avtomatlaşdırmaya ən çox məruz qalan fəaliyyətlərdir. Buna qarşı olaraq, idrak qabiliyyəti tələb edən mürəkkəb və qeyri-rutin tapşırıqları yerinə yetirən işçilər hələ də rəqabət üstünlüyünü qoruyurlar. Aliyev, R. (2022, July 5)

Digər tərəfdən, işəgötürənlər yeni əmək formaları, bacarıqların qütbləşməsi (yəni yüksək və aşağı ixtisaslı işlər arasındakı uçurum) və məhkəmə, institusional və sosial müdafiə çərçivələrinin uyğunlaşdırılması kimi çağırışlarla üzləşirlər. Əgər onlar texnoloji alətləri innovasiya və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün səmərəli şəkildə istifadə etmək istəyirlərsə, bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalacaqlar.

Şirkətlər keçid dövrlərini məşğulluğa mənfəi təsir göstərmədən asanlaşdırmaq üçün dövlətin dəstəyinə – yəni müxtəlif proqramlara və subsidiyalara – ehtiyac duya bilərlər.

Bundan əlavə, təhsil sistemi də yeni əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşmalı, istehsalın yeni formalarına və yaradıcılıq kimi yeni bacarıqların formalaşdırılmasına yönəlməlidir.

Bununla yanaşı, yeni texnologiyaların tətbiqi zamanı yaranan hüquqi və etik problemlər, eləcə də əməyin təşkili prosesinə təsir edən mədəni fərqliliklər kimi digər çətinliklər də nəzərə alınmalıdır.

Aparılan yerli tədqiqatlar göstərir ki, bu region da texnoloji dəyişikliklərdən kənarda qalmayıb. Empirik məlumatlar sübut edir ki, son iyirmi il ərzində əllə görülən işlərdən idraki (zehni) tapşırıqlara keçid baş verib. Bu isə peşə strukturunun dəyişməsi və bununla yanaşı, tələb olunan bacarıq növlərinin də fərqlənməsi deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Aliyev, R. (2022, July 5). *Rəqəmsallaşma və əmək bazarının inkişafı*. İqtisadiyyat.az.
<https://www.iqtisadiyyat.az/digital-labour>
2. Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan.
3. Dövlət vergi xidməti 2024.
https://www.taxes.gov.az/uploads/2024/vm2024/12.pdf?utm_source=chatgpt.com
4. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin
<https://www.stat.gov.az/source/labour/?lang=az>
5. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu 2025
<https://dsmf.gov.az/az/muraciet/en-cox-verilen-suallar/unvanli-sosial-yardim>
6. DOST2025 https://dost.gov.az/news/1236?utm_source=chatgpt.com
7. The state of hiring and recruitment in azerbaijan 2025
https://blog.9cv9.com/the-state-of-hiring-and-recruitment-in-azerbaijan-2025-an-expert-analysis/?utm_source=chatgpt.com
8. OECD. (n.d.). *Digital economy and skills in transition countries*.
<https://www.oecd.org/digital>
- <https://e-qanun.az/framework/469>
10. https://documents1.worldbank.org/curated/en/099071024162019403/pdf/BOSIB1eed9b8020e41b98f1bdb54d39c82c.pdf?utm_source=chatgpt.com
11. https://dma.gov.az/fealiyyet/statistics?utm_source=chatgpt.com

THE IMPACT OF GLOBAL COOPERATION ON CLIMATE INFORMATION DISCLOSURE

Küresel İşbirliğinin İklim Bilgilerinin Açıklanması Üzerindeki Etkisi

Zhuoshan YANG¹

Arzigul NIZAMDINOVA²

Lutpulla OMARBAKIYEV³

Abstract

As the climate crisis intensifies, global cooperation has become increasingly important in promoting global environmental protection. In this regard, the disclosure of environmental information, including climate information, is a key tool for assessing the effectiveness of climate protection measures. Nowadays, this tool has undergone profound changes, which are largely the result of international collaborative efforts. This study adopts a text analysis method to link the macro-level international cooperation situation with the micro-level information disclosure practices, and explores how global climate cooperation affects specific disclosure behaviors. First, this paper discusses the development process of important climate agreements, such as the Kyoto Protocol and the Paris Agreement, which gradually raised expectations for the transparency of climate information. Then, this paper conducts a comparative analysis of mature disclosure frameworks such as GRI, TCFD, and ISSB, highlighting the consistency and differences in their disclosure standards, concepts, and specific indicators. The results show that global climate cooperation has promoted the consistency and standardization of disclosure practices. In the context of countries setting unified goals and strengthening diverse cooperation, the efforts made in climate information disclosure provide transparent, comparable, and reliable data and information.

Keywords: Global Climate Cooperation, Climate Information Disclosure, GRI, TCFD, ISSB

Özet

İklim krizi yoğunlaştıkça, küresel çevre korumasını teşvik etmede küresel iş birliği giderek daha önemli hale gelmiştir. Bu bağlamda, iklim bilgileri de dahil olmak üzere çevresel bilgilerin açıklanması, iklim koruma önlemlerinin etkinliğini değerlendirmek için önemli bir araçtır. Günümüzde bu araç, büyük ölçüde uluslararası iş birliği çabalarının sonucu olan derin değişikliklere uğramıştır. Bu çalışma, makro düzeydeki uluslararası iş birliği durumunu mikro düzeydeki bilgi açıklama uygulamalarıyla ilişkilendirmek için bir metin analizi yöntemi benimsemekte ve küresel iklim iş birliğinin belirli açıklama davranışlarını nasıl etkilediğini araştırmaktadır. İlk olarak, bu makale, iklim bilgilerinin şeffaflığına ilişkin beklentileri kademeli olarak artıran Kyoto Protokolü ve Paris Anlaşması gibi önemli iklim anlaşmalarının

¹ PhD Cand., Al-Farabi Kazakh National University, Higher School of Economics and Business, Department of Finance and Accounting, 13421037889@163.com, ORCID:0009-0000-9640-148X

² Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Higher School of Economics and Business, Department of Finance and Accounting, anizamdinova@mail.ru, ORCID:0000-0003-3507-5216

³ Professor, Turan University, Higher School of Finance and Accounting, l.omarbakiyev@turan-edu.kz, ORCID: 0000-0002-3474-6244

gelişim sürecini ele almaktadır. Ardından, bu makale GRI, TCFD ve ISSB gibi olgun açıklama çerçevelerinin karşılaştırmalı bir analizini yürüterek açıklama standartları, kavramları ve belirli göstergelerindeki tutarlılığı ve farklılıkları vurgulamaktadır. Sonuçlar, küresel iklim iş birliğinin açıklama uygulamalarının tutarlılığını ve standartlaşmasını desteklediğini göstermektedir. Ülkelerin ortak hedefler belirlemesi ve çeşitli işbirliklerinin güçlendirilmesi bağlamında, iklim bilgisinin açıklanması konusunda yapılan çalışmalar şeffaf, karşılaştırılabilir ve güvenilir veri ve bilgi sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Küresel İklim İşbirliği, İklim Bilgilerinin Açıklanması, GRI, TCFD, ISSB

Introduction

Since the Industrial Revolution, global greenhouse gas emissions have been continuously increasing. The reasons for this phenomenon are diverse, including the increase in the use of fossil fuels, the advancement of industrialization, and significant changes in land use. As emissions have risen, extreme weather events have become more frequent and intense, such as heat waves, floods, droughts, and storms. These events not only pose a serious threat to the global ecosystem and biodiversity, but also damage agricultural production and the environment of human communities. The World Meteorological Organization (WMO)⁴ states that the period from 2015 to 2024 was the hottest decade in recorded history, with global average temperatures approximately 1.5 degrees Celsius higher than before the Industrial Revolution (1850-1900). Countries have also clearly recognized that individual or regional emission reduction measures alone are far from sufficient to address the global climate crisis. Therefore, global climate cooperation has gradually evolved from isolated, temporary measures to more formal and institutionalized cooperation. This transformation has facilitated the standardization of information disclosure, and the emergence of the need for data to be monitorable and verifiable.

Therefore, climate information disclosure is an indispensable tool for enterprises to disclose details of their climate actions, risks, opportunities, and greenhouse gas emissions. They play a significant role in enhancing the transparency of global climate actions and strengthening accountability. By providing relevant data to stakeholders such as investors, regulatory agencies, and the public, the climate information of enterprises helps them make more informed decisions and track the progress of achieving international climate goals. However, traditional climate information disclosure is mostly voluntary and descriptive, such as focusing more on environmental actions, environmental goals, and corporate commitments, which can lead to information manipulation by enterprises. At the same time, the quality of reports varies, there are no standardized measurement indicators, and it becomes difficult to compare data among countries and industries, which are all shortcomings that emerged early. Therefore, quantifiable, comparable, and verifiable information is urgently needed to support greenhouse gas emission reduction actions.

Over the past few decades, multiple international organizations have taken actions, and

⁴ <https://wmo.int>

several international disclosure standards such as GRI, TCFD and ISSB have been developed and used. The requirements for climate information disclosure have undergone significant changes along with the development of global climate cooperation. These mature standards require enterprises to provide more comprehensive, standardized and regulated information or reports, enabling them to disclose detailed information on greenhouse gas emissions, climate-related risks and emission reduction plans in a structured and comparable manner, in response to emission reduction actions. In turn, both businesses and investors get more transparent, consistent, and trustworthy information. This not only makes companies more accountable but also boosts how well climate governance works, supporting smart, evidence-based decisions at different levels.

This study sits within the big picture of global climate cooperation, but hones in on climate information disclosure practices at the micro level. Against the backdrop of changing global climate agreements, it looks at how global Cooperation has shaped and advanced corporate climate disclosure. By comparing major frameworks like TCFD, ISSB, and GRI, the study breaks down their features, shared strengths, and differences. Ultimately, this research aims to assist enterprises and investors in quickly and clearly grasping the similarities and differences among various disclosure standards when making choices and interpretations. It provides reliable suggestions for enterprise management and investment decisions.

I. Literature Review

Greenhouse gas emissions keep going up, and that's sparked a global climate crisis. It is now crucial to take action to ease the harm these emissions cause to both human societies and the natural world (Hirt et al., 2023). The main greenhouse gases are CO₂, CH₄ and N₂O. Out of these, CO₂ is seen as the biggest driver of climate change-mostly because so much of it gets released, and it stays in the atmosphere for a long time (Fourcade, 2023). These gases soak up and trap heat in the air, which makes global temperatures rise. They also lead to more frequent extreme weather, like heatwaves, floods, and droughts. Right now, greenhouse gas levels are higher than they have been in the last two million years. For example, CO₂ has gone from around 280 ppm in 1750 to 418 ppm in 2021 (Komiti, 2023). This shows just how urgent it is to cut emissions.

To tackle this, countries have ramped up cooperation through multilateral tools-for example the Kyoto Protocol and the Paris Agreement (FALKNER, 2016). These set either legally binding or nation-set emission cut targets, and push for coordinated policy steps. These global frameworks work to boost worldwide teamwork, make sure countries join forces to limit temperature rises, and handle the shared climate change challenge in a united, open way.

Against this background, climate information disclosure has slowly become a key tool to back the rollout and monitoring of international climate agreements. Governments and regulatory groups are now pushing businesses harder to report their greenhouse gas emissions, energy use, and related climate efforts in a structured way. This helps assess how well we're moving toward emission cut targets and how effective climate finance projects are. Standardized climate disclosure doesn't just boost investor trust-it also grows the size of

climate financing (Shirai, 2024), showing just how important it's getting in global climate governance.

Yet climate information disclosure practices still run into big challenges. For one, using non-standard reporting methods lets companies twist the numbers-this hurts how reliable the information is (LoPucki, 2022). What is more, the disclosure content is often too complicated and hard to compare. This makes it less useful for investors trying to make decisions, and can even leave people swamped with too much information (Crenshaw, 2017). Several disclosure standards have been developed to fix these problems, but there is still not much research comparing these frameworks. Looking at these standards in a systematic way won't just help show how they differ and where they complement each other when it comes to transparency and comparability-it will also help build a more consistent and effective global disclosure system.

II. Methodology

This study adopts a text analysis method. It begins by examining documents on international climate agreements to analyze their development process. Subsequently, the study focuses on the official texts of major climate disclosure standards-GRI, TCFD, and ISSB-as the primary research subjects, analyzing and comparing their climate-related disclosure indicators to identify both similarities and differences in scope, structure, and requirements. Ultimately, the study aims to reveal the evolution of corporate climate disclosure practices within the broader context of global climate cooperation, while clarifying the distinctive characteristics, complementarities, and relative focus areas of different disclosure standards.

III. Results and Discussion

III.1 Evolution of Global Climate Cooperation

The core objective of global climate cooperation is to mitigate greenhouse gas emissions and address climate risks through transnational collaboration. Achieving this goal relies heavily on transparent and traceable environmental information. The development of global climate cooperation can be divided into three distinct stages, each contributing differently to the advancement of environmental disclosure practices. The process is shown in Figure 1.

III.1.1 Initial Stage (1992-2004)

In 1992, the United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), also known as the Earth Summit, was convened in Rio de Janeiro, Brazil. At this landmark event, 154 countries signed the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), which became the cornerstone of international climate governance. The "common but differentiated responsibilities" principle was first formally proposed. "Common" means that all global countries should bear the responsibility for climate change and cannot remain isolated. "Differentiated" means that since developed countries completed industrialization earlier and also have the ability to manage the environment better, for example, they have more advanced governance technologies and more abundant funds. However, developing countries have significant differences in their industrialization history

and capabilities compared to developed countries. Therefore, within this framework, developed countries should take the lead in reducing greenhouse gas emissions. They are also required to provide funds, capacity building, and technology transfer to support the greenhouse gas emission reduction actions and goals of developing countries.

In the early stage of global climate cooperation, the main goal was to establish a common political and institutional foundation for future emission reduction actions. The UNFCCC did not set mandatory targets for reducing greenhouse gas emissions, but the convention established a long-term legal and regulatory framework, creating favorable conditions for the development of subsequent agreements, including the Kyoto Protocol and the Paris Agreement. The convention particularly emphasized the need to strengthen the collection, reporting, and exchange of climate-related information among all participating parties. This specific provision indicates that the importance of information transparency has begun to be recognized and valued. These early requirements laid the foundation for the development of environmental information disclosure practices.

During this period, environmental information was voluntarily disclosed and rather scattered. Only a few multinational companies published environmental data-such as pollutant emissions and energy consumption-as supplementary information in their annual reports to maintain their brand image. These disclosed information had no unified standards and the content was mostly qualitative descriptions or a small amount of basic quantitative data, essentially reflecting the corporate reputation management.

III.1.2 Development Stage (2005-2015)

In 2005, the Kyoto Protocol officially came into effect, and a total of 141 countries and regions ratified this agreement. Unlike the UNFCCC, this was the first international treaty that set legally binding quantitative emission reduction targets for developed countries. The agreement required that during the first commitment period (i.e., 2008-2012), greenhouse gas emissions should be collectively reduced by 5.2% compared to the 1990 level. This could not have been achieved without the efforts of all participating countries. Therefore, a transnational cooperation mechanism was introduced, such as the Clean Development Mechanism and the Joint Implementation Mechanism, enabling developed countries to fulfill part of their emission reduction obligations by investing in emission reduction projects abroad.

In order to ensure the traceability and accountability of the emission reduction actions taken, the Kyoto Protocol requires participating countries to submit national reports and annual greenhouse gas inventories, disclosing emission data and the progress of emission reduction targets. The transparency and comparability of climate information play a crucial role in the implementation and response to international climate policies.

In this context, international organizations played a leading role in transforming scattered and fragmented environmental information into standardized and normative information. In 2000, the Global Reporting Initiative (GRI) released the first edition of the "Sustainable Development Reporting Guidelines" (G1), which established widely recognized practices, namely, when disclosing non-financial reporting information or sustainable development information, the three aspects of economy, environment, and society should be disclosed. In 2006, GRI released the G3 guidelines, which detailed the quantitative

requirements for environmental indicators and promoted the shift from qualitative descriptions to more easily measurable and comparable information. During this period, environmental information disclosure was still largely voluntary, but people's awareness of climate risks was increasing, and the demands of stakeholders for environmental information disclosure were also becoming stronger, which formed the initial stage of standardization of the global environmental information disclosure system.

III.1.3 Deepening Phase (2016-Present)

In 2016, the Paris Agreement officially entered into force and has now been ratified by 195 parties. For the first time, it articulated a long-term global goal of keeping the rise in average temperature well below 2°C above pre-industrial levels, while pursuing efforts to limit the increase to 1.5°C. Unlike the Kyoto Protocol, which imposed binding emission-reduction obligations only on developed countries, the Paris Agreement requires all signatory parties—both developed and developing nations—to submit Nationally Determined Contributions (NDCs) tailored to their domestic circumstances, and to commit to updating them regularly. Through a combination of transparency mechanisms, monitoring, and periodic global stocktakes, the Agreement compels nations to disclose progress on climate actions and emission reductions. This design makes environmental information disclosure a core tool for achieving global climate governance goals.

In response to the increasing demand for transparency, apart from GRI, various other disclosure guidelines have been established over the past decade. In 2017, under the supervision of the Financial Stability Board (FSB), the Task Force on Climate-related Financial Disclosures (TCFD) was established to provide a comprehensive framework for climate-related financial reporting for investors and the financial markets, thereby assisting in investment decisions. This framework requires enterprises to report climate-related financial impacts in four areas: governance, strategy, risk management, and indicators and targets. It has achieved a significant breakthrough in integrating sustainable development into the global financial market.

Additionally, the International Sustainability Standards Board (ISSB) was established in 2021, with its clear objective being to formulate globally unified standards for the disclosure of sustainability and continuous development information. In 2023, this board released two standards: "International Financial Reporting Standard S1-General Requirements for Reporting on Sustainability-related Financial Information" and "International Financial Reporting Standard S2-Climate-related Reporting". IFRS S2 provides detailed guidance on how enterprises should disclose the impact of climate-related risks and opportunities on their financial position, performance, and prospects, thereby enhancing the comparability of the information.

Meanwhile, GRI remains the most widely used framework for sustainable development reporting globally and is highly applied. As of 2024, its standards have been adopted by over 14,000 organizations in more than 100 countries and regions, covering various industries. The coexistence of these frameworks highlights the diversified development of disclosure practices, indicating that environmental information disclosure has been further deepened.

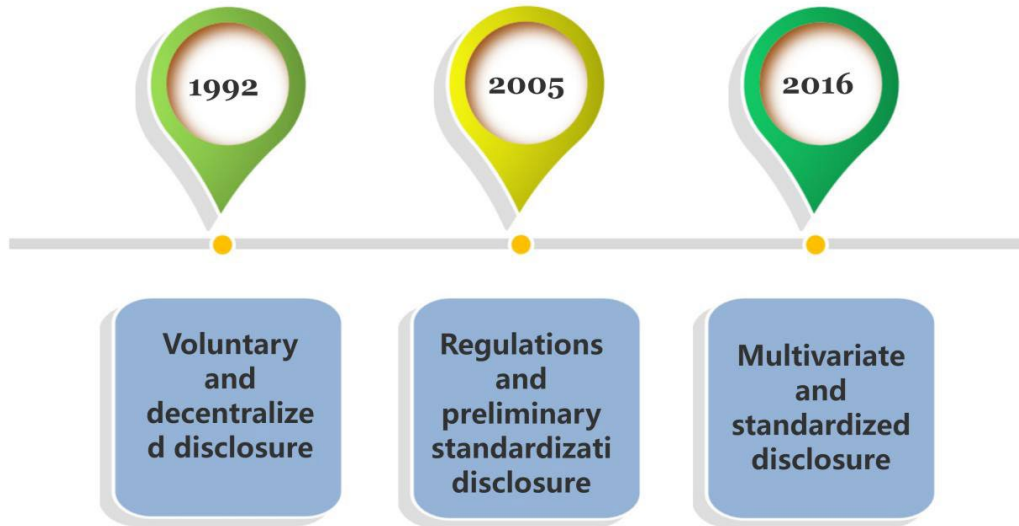

Figure 1: Characteristics of environmental information disclosure at each stage

Note: Developed by the authors

III.2 Environmental information disclosure standards

GRI was established in 1997 and is one of the earliest organizations dedicated to coordinating global sustainable development reporting standards. Its main objective is to help enterprises communicate their sustainable development performance to a wide range of stakeholders such as investors, employees, communities and governments, while encouraging enterprises to undertake broader social responsibilities. Unlike purely financial disclosure frameworks, the Global Reporting Initiative emphasizes the principle of dual importance, requiring enterprises not only to report the impact of sustainable development issues on their financial performance, but also to report the impact of their activities on society and the environment.

The GRI standard adopts a modular structure, including general standards, industry standards and thematic standards. Among them, the GRI 300 series (environmental standards) is the core of environmental information disclosure, covering indicators such as gas emissions, waste management, energy consumption, water resource management and biodiversity. According to the characteristics of the industry, GRI will also supplement targeted environmental indicators, for example, the mining industry requires the disclosure of the impact of tailings. Regarding greenhouse gas emissions, GRI 305 has detailed regulations on disclosure requirements, including greenhouse gases of disclosure scope 1, 2 and 3, as well as gas emission intensity and emission reduction achievements. The GRI framework leans towards the stakeholder theory, aiming to provide comprehensive and comparable information, far beyond mere financial considerations. Climate-related disclosure indicators are shown in Table 1.

Table 1: Climate Information Disclosure Details

GRI Code Number	Disclosure Item Description
305-1	Direct (Scope 1) Greenhouse Gas Emissions
305-2	Energy Indirect (Scope 2) Greenhouse Gas Emissions
305-3	Other Indirect (Scope 3) Greenhouse Gas Emissions
305-4	Greenhouse Gas Emission Intensity
305-5	Greenhouse Gas Emission Reductions
305-6	Emissions of Ozone-Depleting Substances (ODS)
305-7	Emissions of Nitrogen Oxides (NOX), Sulfur Oxides (SOX), and Other Significant Air Emissions

Note: The information is sourced from

<https://www.globalreporting.org/how-to-use-the-gri-standards/gri-standards-english-language/>

As mentioned above, the TCFD framework focuses on four thematic areas- governance, strategy, risk management, and indicators and targets-and has identified 11 recommended disclosure items. These recommendations require enterprises to disclose climate-related financial information under different scenarios. Unlike GRI which emphasizes dual substance, ISSB focuses on financial substance, aiming to provide necessary information for investors' decision-making. Among them, the important standard IFRS S2 provides a specialized framework for climate-related disclosures. Table 2 lists some of the important information disclosure requirements.

Table 2: Key performance indicators in TCFD and IFRS S2

TCFD	IFRS S2
Governance	
a) Oversight of climate-related risks and opportunities by the board of directors. b) The role of management in assessing and managing climate-related risks and opportunities.	a) Governance bodies responsible for overseeing climate-related risks and opportunities. b) The role of management in governance processes, controls, and procedures.
Strategy	

TCFD	IFRS S2
a) Climate-related risks and opportunities in the short, medium, and long term. b) The impact of climate-related risks and opportunities on the organization's business, strategy, and financial planning. c) Strategic resilience, considering different climate-related scenarios.	a) Climate-related risks and opportunities b) Climate-related risks and opportunities c) Business model and value chain d) Strategy and decision-making e) Financial position, financial performance, and cash flows f) Climate resilience
Risk Management	
a) Processes for identifying and assessing climate-related risks. b) Processes for managing climate-related risks. c) Integration of processes for identifying, assessing, and managing climate-related risks into the organization's overall risk management.	a) Processes and policies for identifying and assessing climate-related risks b) Processes and policies for identifying and assessing climate-related opportunities c) How climate-related risks and opportunities are integrated into and influence the entity's overall risk management processes
Metrics and Targets	
a) Disclose the metrics used to assess climate-related risks and opportunities, aligned with its strategy and risk management processes. b) Disclose Scope 1, Scope 2, and, if applicable, Scope 3 greenhouse gas (GHG) emissions and related risks. c) Disclose the targets set for managing climate-related risks and opportunities, and performance against those targets.	a) Climate-related metrics b) Climate-related targets

Note: The information is sourced from: <https://www.ifrs.org/> and <https://www.fsb-tcfid.org/>

III.3 Comparison and Summary

III.3.1 Compatibility and Positioning of Standards

Viewed through the lens of standard compatibility and positioning, a strong level of alignment exists between the TCFD and ISSB frameworks. During the development of its own standards, the ISSB chose to directly adopt the TCFD framework—a decision that ensures full correspondence between the four core dimensions of IFRS S2 (governance, strategy, risk management, and metrics and targets) and those defined by TCFD. A shared focus unites both frameworks: they stress the need to weave climate considerations into corporate governance structures and strategic decision-making processes, placing emphasis on

embedding climate-related risks and potential opportunities into the core processes that drive business operations. The ISSB takes this approach a step further, though. It introduces more detailed requirements for disclosure, a refinement that enhances not only the practical applicability of the standards but also their comparability across different entities. With the official release of IFRS S2, most of the recommendations originally put forward by TCFD have been integrated into the new standard. This integration carries a key implication: companies that follow ISSB standards will, in effect, be meeting the disclosure expectations set out by TCFD without needing to adhere to separate guidelines.

In comparison, the GRI and ISSB frameworks exhibit a predominantly complementary relationship. While GRI addresses a multi-stakeholder audience by integrating both financial and non-financial disclosures-prioritizing transparency, accountability, and societal impact-the ISSB directs its focus toward investor needs, particularly emphasizing financial materiality, climate-related risks, and consequences for economic performance. This distinction renders the ISSB more specialized in scope and audience-specific. Organizations may adopt a dual-disclosure strategy: employing the ISSB to communicate financially material climate issues, while utilizing GRI to elaborate on wider social and environmental effects, thereby constructing a comprehensive and balanced reporting structure.

By combining both, organizations can develop a comprehensive and balanced disclosure system that addresses the needs of investors, regulators, and society at large, while ensuring clarity, comparability, and decision-usefulness of reported sustainability information.

4.3.2 Disclosure Scope and Content

III.3.2 Disclosure Scope and Positioning

The range of climate-related disclosure requirements has widened notably, with the focus moving away from "direct emissions only" toward "full value chain coverage." In the past, environmental information disclosure typically centered exclusively on a firm's direct emissions-known as Scope 1-and this narrow approach fell short of meeting global climate governance's expectations for thorough value chain emissions cuts. At present, prominent frameworks like GRI, TCFD, and ISSB each clearly demand the disclosure of three emission categories: Scope 1, Scope 2, and Scope 3. This requirement enables enterprises to conduct more comprehensive accounting and disclosure of the greenhouse gas emissions generated by the enterprises themselves and their upstream and downstream operations.

The reasons for this change are closely related to the Kyoto Protocol and the Paris Agreement. These agreements require controlling the global average temperature within a certain period, which requires the efforts of various countries and enterprises. However, merely controlling direct emissions is far from enough. Enterprises must also promote emission reduction in their upstream and downstream processes. For instance, Apple's 2023 environmental report shows that the 3rd scope emissions related to its own operations account for only 1%, while the emissions during the raw material manufacturing, product usage, transportation process and end-of-life recycling account for 98% of the total greenhouse gas emissions of the product. Figure 2 presents the specific information. Therefore, no enterprise should only focus on its own business. It is necessary for any enterprise to participate

throughout the entire value chain and the entire product life cycle in order to achieve meaningful greenhouse gas reduction.

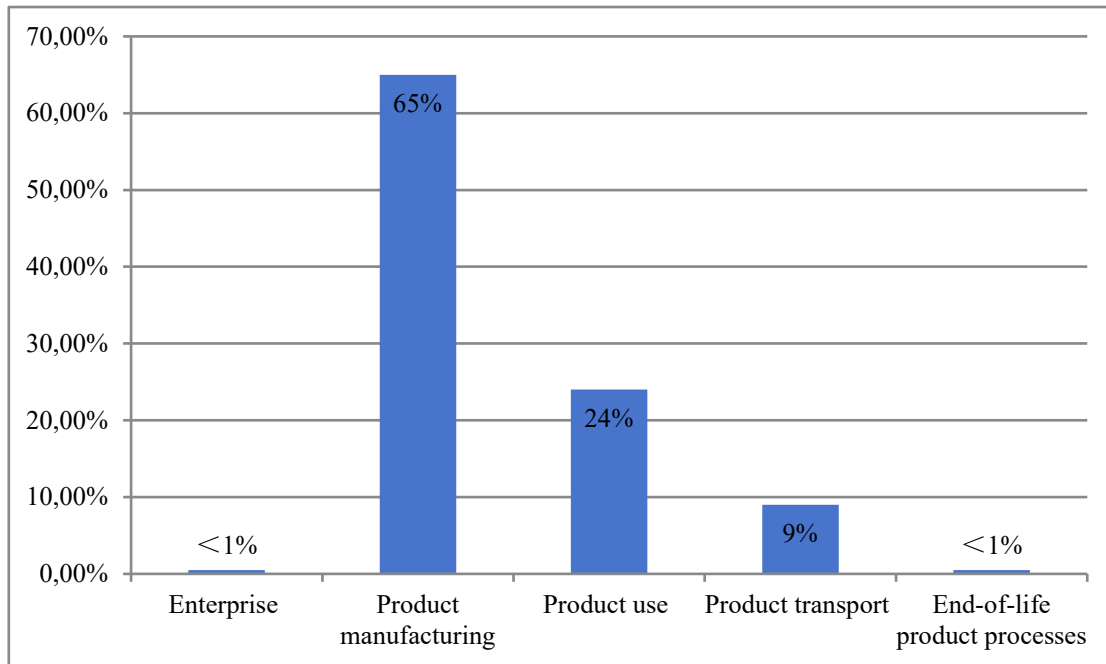

Figure 2: Apple's Scope 3 Emission Details

Note: The information is sourced from Apple's 2023 Environmental Progress Report

III.3.3 Information Quality and Reliability

Environmental information discourse is increasingly shifting from qualitative descriptions to measurable and auditable data formats. Initially, corporate sustainability disclosures, including environmental information, emphasizing narrative elements-including environmental policies, management philosophy, Environmental protection goals-yet frequently omitted quantifiable metrics or third-party validation. Such limitations hinder the alignment with globally recognized principles of transparency and traceability in climate-related reporting.

Under prevailing disclosure frameworks such as GRI, entities are mandated to report key quantitative metrics, including aggregate greenhouse gas emissions, emissions intensity, and verified reduction outcomes. Furthermore, IFRS S2 requires detailed explanations of calculation techniques, covering underlying assumptions, measurement principles, and data sources. Such methodological transparency enables stakeholders to trace the origin and reliability of the reported information.

The transition to a unified set of quantifiable indicators and accounting methods can enhance accountability and facilitate verification by investors, regulatory agencies, and the public. At the same time, it can highlight the progress made by enterprises in reducing emissions, enhance the credibility of their climate information, and thereby support more robust and transparent climate-related decisions.

Conclusion

The increasing international collaboration on climate issues has heightened the significance of climate-related disclosures. To meet their emission reduction goals, countries need climate data that is comparable, transparent, and reliable to regularly update and publicly report their progress in mitigation. In this context, a variety of disclosure standards have gradually developed, with GRI, ISSB, and TCFD being the most prominent frameworks. Although these standards vary in the specific indicators and their main viewpoints, they all aim to improve transparency and comparability of information to support global climate governance efforts. GRI addresses the needs of diverse stakeholders, ISSB focuses on the investor perspective and financially material impacts, and TCFD has been fully incorporated into the ISSB framework. For companies, understanding how these standards align and differ helps guide effective disclosure practices, allowing them to better align with international climate initiatives and showcase their responsibilities and contributions to sustainable development. This study relies on publicly disclosed documents for textual analysis, which may be subject to researcher subjectivity. In addition, variations in the implementation of disclosure standards across countries may limit the representativeness of the findings. In future research, appropriate methods can be adopted to address these limitations.

References

- Crenshaw, C. (2017). Murky skies ahead! Analyzing executive authority and future policies regarding corporate disclosure of greenhouse gases. *William and Mary Environmental Law and Policy Review*. <https://www.semanticscholar.org/paper/Murky-Skies-Ahead!-Analyzing-Executive-Authority-of-Crenshaw/dc4f4962109940e36d73450de9e640153aac541a>
- FALKNER, R. (2016). The paris agreement and the new logic of international climate politics. *International Affairs*, 92(5), 1107–1125. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12708>
- Fourcade, G. V. (2023). The relevance of climate change to contract law. *Mexican Law Review*, 3–22. <https://doi.org/10.22201/ij.24485306e.2023.1.18455>
- Hirt, H., Al-Babili, S., Almeida-Trapp, M., Martin, A., Aranda, M., Bartels, D., Bennett, M., Blilou, I., Boer, D., Boulouis, A., Bowler, C., Brunel-Muguet, S., Chardon, F., Colcombet, J., Colot, V., Daszkowska-Golec, A., Dinneny, J. R., Field, B., Froehlich, K., ... Young, I. M. (2023). PlantACT! – how to tackle the climate crisis. *Trends in Plant Science*, 28(5), 537–543. <https://doi.org/10.1016/j.tplants.2023.01.005>
- Komiti, P. N. (2023). International trade and environmental protection: Revisiting hardin's" tragedy of the commons". *J. Env'tl. L. & Pol'y*, 3, 87.
- LoPucki, L. M. (2022). *Corporate greenhouse gas disclosures*. <https://www.semanticscholar.org/paper/Corporate-Greenhouse-Gas-Disclosures-LoPucki/bc871b2d982b3e08b82b7aeec8a1bcff4dd6faf9>
- Shirai, S. (2024). *Promoting global greenhouse gas accounting to drive corporate climate actions and asian practices*. <https://www.adb.org/publications/promoting-global-greenhouse-gas-accounting-to-drive-corporate-climate-actions-and-asian-practices>

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA DİVERSİFİKASIYA VƏ REGIONAL İNKİŞAF ÇAĞRIŞLARI: QEYRİ-NEFT SEKTORU VƏ İNKLÜZİV SAHİBKARLIĞIN DƏSTƏKLƏNMƏSİ KONTEKSTİNDƏ TƏHLİL

*Diversification and Regional Development Challenges in the Azerbaijani Economy: An
Analysis in the Context of the Non-Oil Sector and the Promotion of Inclusive
Entrepreneurship*

İlhamə QASIMOVA¹

Xülasə

İnkişaf etməkdə olan ölkələr qlobal integrasiyanı gücləndirməyə yönəlmiş siyasətlərini daxili iqtisadi sistemin dayanıqlılığını təmin etməklə formalaşdırırlar. Azərbaycanın iqtisadiyyatında diversifikasiya prosesi ixracatın şaxələndirilməsi, regionların balanslı sosial-iqtisadi inkişafı və bütövlükdə ölkənin qlobal iqtisadi sistemdə dayanıqlılıq və davamlılıq potensialının gücləndirilməsi kimi kompleks və çoxşaxəli məqsədləri əhatə edir. Bu məqsədlərə nail olunmasında dövlət və özəl sektor arasında səmərəli koordinasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu aspektdən çıxış edərək, məqalədə Azərbaycanda prioritet məsələ kimi qeyri-neft sektorunun inkişafında sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsinin rolu araşdırılmışdır. Sahibkarlıq subyektlərinə göstərilən dövlət dəstəyi və təşviq mexanizmlərinin mövcud vəziyyəti təhlil olunmuş, onların iqtisadi diversifikasiya prosesində effektivliyi qiymətləndirilmişdir.

İqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi məqsədləri, ölkələrin daxili iqtisadi vəziyyətlərinin hərtərəfli təhlilini və dərin araşdırılmasını tələb edir. Tədqiqatda 2020–2024-cü illəri əhatə edən statistik göstəricilər əsasında qeyri-neft ÜDM-in dinamikası təhlil edilmiş, sektor üzrə ixrac səviyyəsi araşdırılmış və qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən dövlətə məxsus və qeyri-dövlət ixracatçı subyektlərin ixrac həcmələrinin müqayisəli təhlili aparılmışdır. Əlavə olaraq, əsas ixrac bazarları və ixrac məhsullarının coğrafiyası müəyyənəşdirilmişdir.

Məqalədə həmçinin “Sahibkarlığın Təşviqi və İnvestorlara Vergi Güzəştləri: Beynəlxalq Təcrübə və ABŞ Nümunəsi” çərçivəsində vergi stimulları və güzəştlərin iqtisadi əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu (SİF) tərəfindən təqdim olunan güzəştli kreditlərin ümumi məbləği, bu vəsaitlərin iqtisadi fəaliyyət sahələri, bölgələr və sahibkarlıq subyektlərinin təsnifatı üzrə bölgüsü statistik göstəricilər əsasında araşdırılmışdır.

Məqalədə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunması üçün Statistika, İqtisadi Təhlil və Araşdırma Mərkəzi, Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, eləcə də Sahibkarlara Güzəştli Kreditlər Fondu tərəfindən təqdim olunan rəsmi məlumatlar əsasında təhlil və analiz metodları tətbiq edilmişdir. Aparılan təhlillər nəticəsində elmi əsaslara söykənən bir sıra nəticələr əldə edilmiş və sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması istiqamətində praktiki və məqsədyönlü təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: ÜDM, İxrac, Qeyri-Neft Sektoru, Güzəştli Kredit

¹ i.ü.f.d. namizəd. Bakı Biznes Universiteti, kafedra “Mühasibat uçotu və audit”, fənn “Mühasibat uçotu və audit”, E-poçt ilhamaahmedova@gmail.com ORCID ID 0009-0001-6987-5847

Abstract

Developing countries can shape policies aimed at strengthening global integration by ensuring the stability of their domestic economic systems. The diversification process in Azerbaijan's economy encompasses complex and multifaceted objectives such as expanding export structures, ensuring balanced socio-economic development across regions, and enhancing the country's resilience and sustainability within the global economic system. Achieving these objectives requires effective coordination between the public and private sectors.

In this context, the article examines the role of supporting entrepreneurial activity as a priority in the development of the non-oil sector in Azerbaijan. The existing state support and incentive mechanisms provided to entrepreneurship have been analyzed, and their effectiveness in the economic diversification process has been assessed. Expanding economic cooperation requires comprehensive analysis and in-depth research on the internal economic situation of countries. Based on statistical indicators covering the period 2020–2024, the dynamics of non-oil GDP and the export levels of the sector were analyzed. A comparative assessment was carried out between state-owned and non-state exporters in terms of their export volumes. In addition, key export markets and the geographical structure of exported products were identified.

The article also analyzes the economic significance of tax incentives and reliefs within the framework of “Promotion of Entrepreneurship and Tax Incentives for Investors: International Practice and the US Case.” Statistical indicators were used to examine the total amount of concessional loans provided by the Entrepreneurship Development Fund, their distribution by economic activity, region, and enterprise category. Analytical and statistical methods were applied using official data from relevant institutions. Based on the findings, several scientifically grounded conclusions were drawn, and practical, targeted proposals were made to stimulate entrepreneurial development.

Keywords: GDP, Export, Non-Oil Sector, Concessional Credit

Giriş

Müasir dünyada insanların yaşam səviyyəsi iqtisadi siyasətin və sosial-hüquqi tənzimləmələrin nəticəsi kimi formalaşır. Bu kontekstdə biznes mühiti, bazar iqtisadiyyatının prinsipləri və sahibkarlıq fəaliyyəti sosial-iqtisadi inkişafın aparıcı faktorları kimi çıxış edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti təkcə iqtisadi gəlir mənbəyi deyil, həmçinin məşğulluğun artırılması, innovativ yanaşmaların təşviqi və iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə mexanizmi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də iqtisadi artıma nail olmaq üçün iqtisadi siyasət formalaşdırılarkən sahibkarlıq mühitinin hüquqi və institusional baxımdan dəstəklənməsi, bütövlükdə cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 15-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir. Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir. Maddə 59-a əsasən azad sahibkarlıq hüququ: “Hər kəs öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər” kimi ifadə olunmuşdur. Dövlət isə, sahibkarlıq sahəsində yalnız dövlət maraqlarının, insan həyatının və sağlamlığının müdafiəsi ilə bağlı tənzimləməni həyata keçirməsi vəzifəsi olaraq üstlənmişdir. Ölkədə

sahibkarlığın hüquqi əsaslarını müəyyən etmək, sahibkarların hüquq və vəzifələrini tənzimləmək, dövlətin bu sahədə rolu və müdaxiləsinin sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün 15 dekabr 1992-ci ildə qəbul olunmuş "Sahibkarlıq haqqında qanun" əsasdır. Qanunda göstərilir ki, sahibkarlıqla bağlı münasibətlər mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən və sahəsindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya aktı, "Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi, "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" və "Mikro, Kiçik və Orta sahibkarlığın inkişafı haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunları, bu Qanun və bunların əsasında qəbul edilmiş digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və onu tamamlayan qanunvericilik aktları ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün kifayət qədər geniş və kompleks institusional baza formalaşdırmışdır. Hazırda bu baza yeni qanunların və Milli Fəaliyyət Planlarının qəbul edilməsi ilə daha da genişləndirilir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, **beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi, ölkə iqtisadiyyatına yatırımların maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması və işgüzar münasibətlərin beynəlxalq normalara uyğun şəkildə tənzimlənməsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericilik bazası biznes əməkdaşlıqlarında etimad prinsipinin qorunmasına şərait yaradır.**

Biznes mühitinin sağlam və sabit olması sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında həlledici rol oynayır. Bu kontekstdə bazarların sistemli şəkildə araşdırılması və təhlili, biznes mühitinin nə dərəcədə əlverişli və investisiya cəlbedici olduğunu qiymətləndirməyə şərait yaradır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına maneə yaradan çətinliklər və çatışmazlıqlar əsasən biznes mühitinin yaxşılaşdırılması yolu ilə aradan qaldırıla bilər. Bu məqsədlə biznes mühitinin inkişafında kompleks, davamlı və sistemli yanaşmanın tətbiqi zəruridir. Normativ-hüquqi bazanın, vergi və gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığa dəstək və təşviq mexanizmlərinin gücləndirilməsi, sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması və inhisarçılığa qarşı müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, sahibkarların xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və ixrac fəaliyyətinin dəstəklənməsi, məlumat və əməkdaşlığa çıxışın asanlaşdırılması, sahibkarlıq platformalarının artırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər davam etdirilməlidir. Bundan əlavə, biznes subyektlərində institutlaşma və təmərküzləşmənin təşviqi, insan resurslarının inkişafı, habelə ESG (ətraf mühit, sosial məsuliyyət və korporativ idarəetmə) prinsiplərinin tətbiqi sahəsində də mütəmadi olaraq yenilənmələr və islahatlar həyata keçirilir. Sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi bir sıra sistemli islahatlardan birbaşa asılıdır. Bu islahatlara rəqabət mühitinin qorunması və gücləndirilməsi, o cümlədən antihisar fəaliyyətin məhdudlaşdırılması, vergi və gömrük güzəştlərinin səmərəli şəkildə tətbiqi, beynəlxalq standartlara uyğun maliyyə uçotu və maliyyə nəzarəti sistemlərinin qurulması, insan resursları və insan kapitalının effektiv idarə olunması, yerli və global bazarların kompleks təhlili, dempinq siyasətinin qarşısının alınması və sağlam rəqabət mühitinin təşviqi daxildir. Eyni zamanda, bu məqsədlərə nail olmaq üçün beynəlxalq ticarətin iqtisadi və hüquqi tələblərinin mənimsənilməsi, data analitika və rəqəmsallaşmanın tətbiqi, innovativ yanaşmaların və texnoloji inkişafın iqtisadi siyasətə inteqrasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

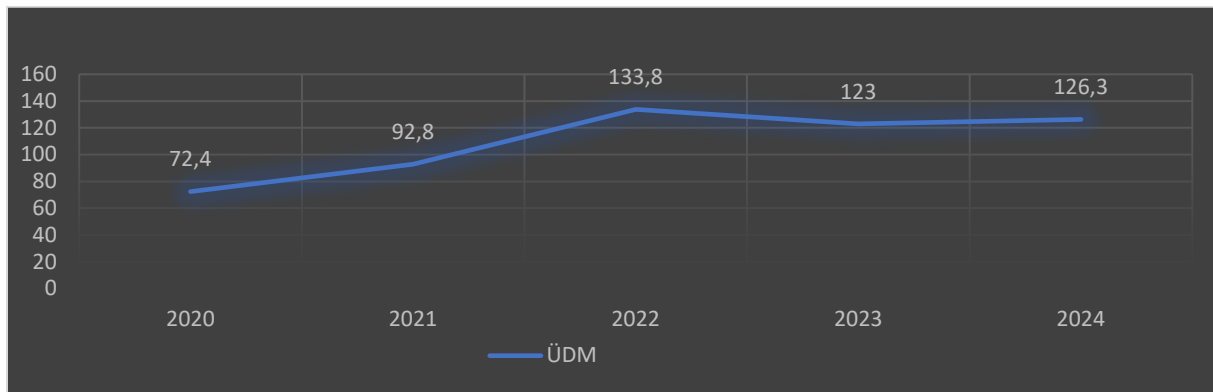
I. Azərbaycan Respublikasının ÜDM ində neft - qaz sektoru və qeyri neft qaz sektorunun payı üzrə tədqiqi və inhisarçılıq.

İqtisadi aktivliyinin və dinamizminin əsas meyarı- ÜDM-ə əsasən ölkədə sosial-iqtisadi siyasət formalaşır. Yaşayış səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, investor etimadı, beynəlxalq

reytinglər, dövlət büdcəsinin formalaşması, sosial və regional siyasətin təşkili, eləcə də monetar və fiskal siyasətin müəyyənəşdirilməsi ölkənin Ümumi Daxili Məhsulu (ÜDM) və onun yaratdığı əlavə dəyərə əsaslanır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadiyyatı durğunluq dönməndə olsada 1994-cü il sentyabrın 20-də Xəzərin Azərbaycan sektorundakı Azəri–Çıraq–Günəşli yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında, dəyəri 7,4 mlrd.dollar olan dünyanın 8 ölkəsinin 13 ən məşhur neft şirkətləri ilə "Əsrin müqaviləsi" imzalandı, 12 dekabr 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildi və qüvvəyə mindi. "Yeni neft strategiyası" və doktrinası uğurla həyata keçirilməyə başlandı. Azərbaycan dövlətinin təbii sərvətlərinə öz sahibliyi nəticəsində ölkəmizin maliyyə imkanlarının genişlənməsi və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması investisiya qoyuluşunun durmadan artmasına səbəb olmuşdur. Dövr ərzində yüksək investisiya fəallığının əsas mənbəyi Azərbaycanın yüksək neft gəlirləri olmuşdur. (Humbatova et al., 2020) Neft-qaz sektorunun inkişafı və bu sahədən əldə olunan gəlirlər uzun illər ərzində ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunun və dövlət büdcəsinin formalaşmasında əsas paya malik olmuş və bu tendensiya bu gün də qismən davam etməkdədir. Bu fakt göstərir ki, ölkənin iqtisadi strukturu uzun müddət neft asılılığı üzərində qurulmuşdur.

2020-ci ildə ölkədə ümumi daxili məhsul (ÜDM) 72,4 milyard manat təşkil etmişdir. 2022-ci ildə ÜDM-in həcmi ən yüksək səviyyəyə çataraq 133,8 milyard manat olmuşdur. 2024-cü ildə isə ÜDM 126,3 milyard manat səviyyəsində qeydə alınmışdır. Bu göstərici, 2020-ci ilin ÜDM göstəricisi ilə müqayisədə təxminən 74,4% iqtisadi artım deməkdir. (Qrafik .1)

Qrafik 1. 2020-2024-cü illər intervalında Azərbaycan Respublikasında Ümumi Daxili Məhsul göstəriciləri (milyard manatla)

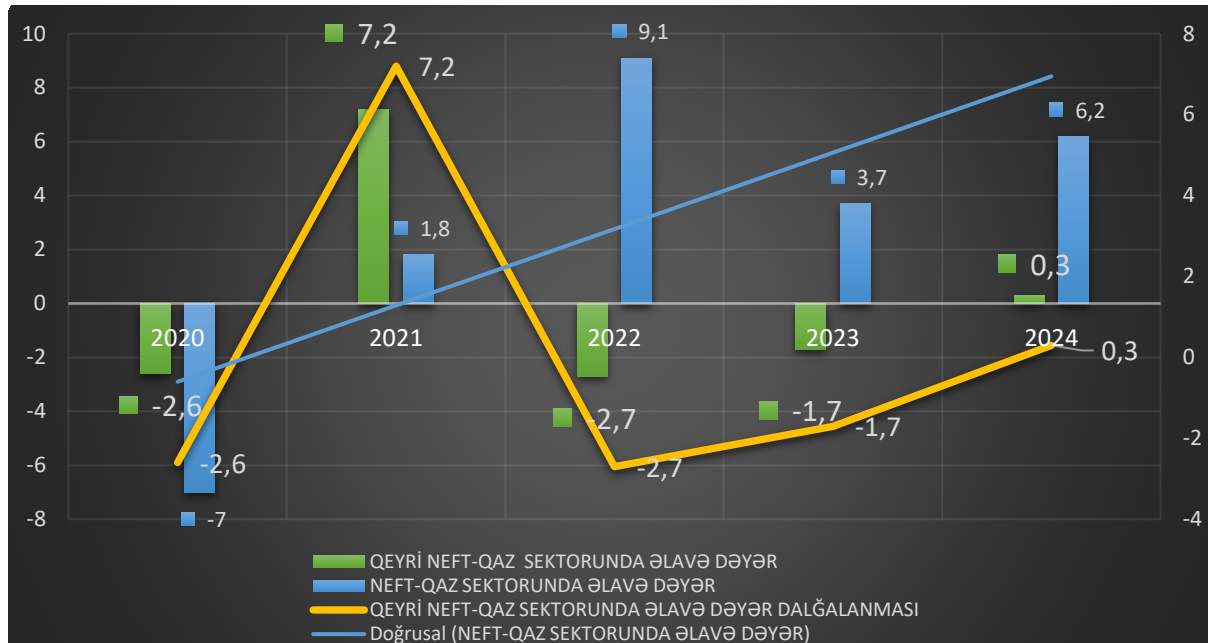
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Rəsmi statistika portalı*. <https://www.stat.gov.az/>

Qeyri neft-qaz və neft-qaz sektorlarının ölkə iqtisadiyyatına verdiyi töhfə onların yaratdığı əlavə dəyər göstəriciləri əsasında ölçülür. 2020-ci ildə qeyri neft-qaz sektorunun əlavə dəyəri 2019-cu illə müqayisədə 2,6% azalmışdır ki, bu da əsasən COVID-19 pandemiyasının təsirləri ilə izah oluna bilər. Belə ki, iqtisadi təhəzzat zəncirinin pozulması və məhdud işçi qüvvəsi, istehlakın azalması, investisiya qoyuluşlarının azalması kreditləşmə və maliyyə çatışmazlığı pandemiyanın iqtisadi artıma təsir edən əsas amillərdən hesab edildi. Eyni dövrdə neft-qaz sektorunda da geriləmə müşahidə olunmuş, sektorun əlavə dəyəri 7% azalmışdır.

2021-ci ildə qeyri neft-qaz sektorunda əlavə dəyər 2020-ci illə müqayisədə 7,2% artaraq ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. Neft-qaz sektorunda isə 2022-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 9,1% artım qeydə alınmış və bu da həmin dövr üzrə ən yüksək göstərici olmuşdur. 2024-cü ilin ilkin göstəricilərinə əsasən, qeyri neft-qaz sektorunda 0,3% artım, neft-qaz sektorunda isə 6,2% artım müşahidə olunmuşdur. Statistik göstəricilər onu deməyə əsas verir ki, qeyri neft-qaz sektorunda iqtisadi artım tempi dalğavari xarakter daşımasına baxmayaraq, ölkə üzrə ümumi daxili

məhsulun (ÜDM) formalaşmasında həlledici pay hələ də neft-qaz sektorunun payına düşür.(Qrafik 2.)

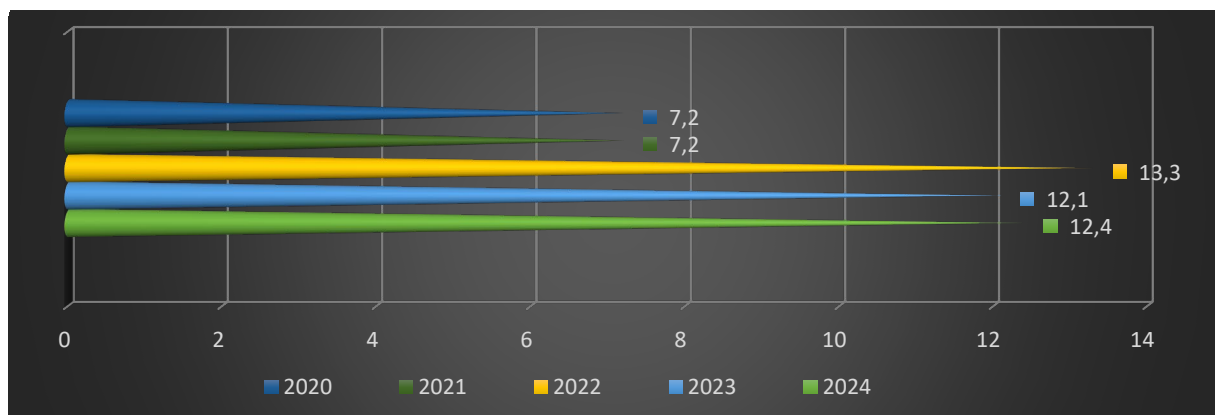
Qrafik 2. 2020-2024-cü illər intervalında ÜDM -də qeyri neft-qaz sektorunun və neft-qaz sektorunun əlavə dəyər göstəriciləri. (faizlə ifadədə)

Mənbə: Müəllif hesablamaları; Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Rəsmi statistika portalı. <https://www.stat.gov.az/>

Statistik göstəricilərə əsasən 2020-ci ildə adambaşına düşən ÜDM məbləği 7263 manat 2024-cü ildə isə **12382,5 manat** olmuşdur. 2022-ci ildə adam başına düşən ÜDM məbləği yüksək olmuşdur ki, bu da 2022-ci ildə neft-qaz sektorunda əlavə dəyərin yüksək həddi ilə əlaqədardır.(Qrafik 2.) 2020-ci il ilə müqayisədə 2024-cü ildə 74,4 % iqtisadi artımın yüksəlməsinin nəticəsidir ki, adam başına düşən ÜDM məbləği **68,03%** artmışdır.(Qrafik 3.)

Qrafik 3. 2020-2024-cü illər intervalında adambaşına düşən ÜDM məbləği (min.manat)

Mənbə: Müəllif hesablamaları; Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Rəsmi statistika portalı. <https://www.stat.gov.az/>

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”-də tələb olaraq göstərilir ki, iqtisadi artımın davamlı olması, milli iqtisadiyyatın dərin şaxələnməsi, mallar və xidmətlər üzrə ixrac potensialının tam reallaşdırılması üçün yeni “hərəkətverici qüvvələr” tapılmalıdır. Neft sektoru sosial-iqtisadi inkişafın dayaqlarından biri olsa da, qeyri-neft iqtisadiyyatı inkişafın mərkəzinə çevrilməlidir. (Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər (2021)) Qeyri-neft sektorunun inkişafını ləngidən əsas səbəblərdən biri iqtisadi sahələrdə inhisarçılığın davam etməsidir.

✓ Kənd təsərrüfatı sektorunda inhisarçılıq fermerlərin məhsullarını aşağı qiymətə satmağa məcbur olması, bahalı resurslar əldə etmələri ilə xərclərin artması, regionlarda kənd təsərrüfatı potensialının tam istifadə olunmaması, kiçik fermerlərin bazardan sıxışdırılması və rəqabət mühitinin sağlam olmaması halları ilə izah olunur.

✓ Sənaye sektorunda isə kiçik və orta istehsalçılar yüksək maya dəyəri ilə fəaliyyət göstərir, ixrac imkanları məhdudlaşır, inhisarçıların beynəlxalq bazarlara çıxış imkanları daha genişdir eyni zamanda, inhisarçılar rəqibsiz olduqlarından innovasiya ehtiyacı duymurlar, bununla da texnoloji yenilənməsi azalır.

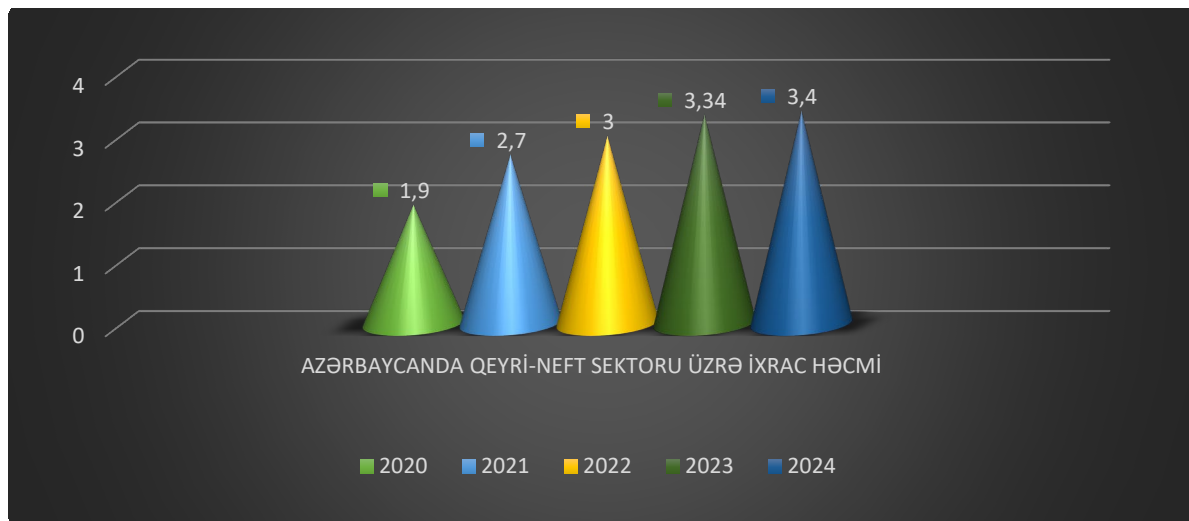
✓ Ticarət və xidmət sektorunda inhisarçılığın təsirindən pərakəndə satışa böyük zəncir mağazaların təsiri artır kiçik sahibkarlar bazardan sıxışdırılır. Müştəri hüququ pozulur alternativ bazar olmadığı üçün, eyni zamanda seçim azlığı qiymət diktəsi yaradır.

Ölkədə hər üç sektor üzrə inhisarçılıq faktları aşkarlamaq elə də böyük tədqiqat tələb etmir. Kənd təsərrüfatı sektoru üzrə iqtisadi rayonlarda ayrılmış pay torpaqlarından kəndlinin və kiçik sahibkarların maksimum yararlanma bilməməsi, cüzi əkin məhsulu qarşılığında icarəyə vermələri geniş yayılmış faktlardır. Eyni zamanda sənaye sektorunda istehsal olunan əksər məhsulların xammalı idxal olunur, vergi və gömrük rüsumu maya dəyərini artırır, bu da yerli bazarda bahaçılığa səbəb olur, kiçik və orta sahibkarlığın isə xarici bazarlara ixrac imkanlarının az olması bazar bahalılığına səbəb olur və əhəlinin istehlak xərcləri çoxalır. Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) həcmi ölkə daxilində istehsal olunan bütün mal və xidmətlərin dəyərinin cəmini əks etdirdiyindən, onun formalaşması birbaşa olaraq iqtisadiyyatın əsas sektorlarının fəaliyyət səviyyəsi və bu sektorlar arasında qarşılıqlı əlaqənin effektivliyindən asılıdır. Bu baxımdan, qeyri-neft sektorunun inkişafı və bu sahə üzrə ixrac potensialının artırılması ölkənin iqtisadi siyasətində strateji prioritetlərdən biri kimi çıxış edir.

II. Azərbaycan Respublikasında qeyri neft sektoru üzrə ixrac payının tədqiqi

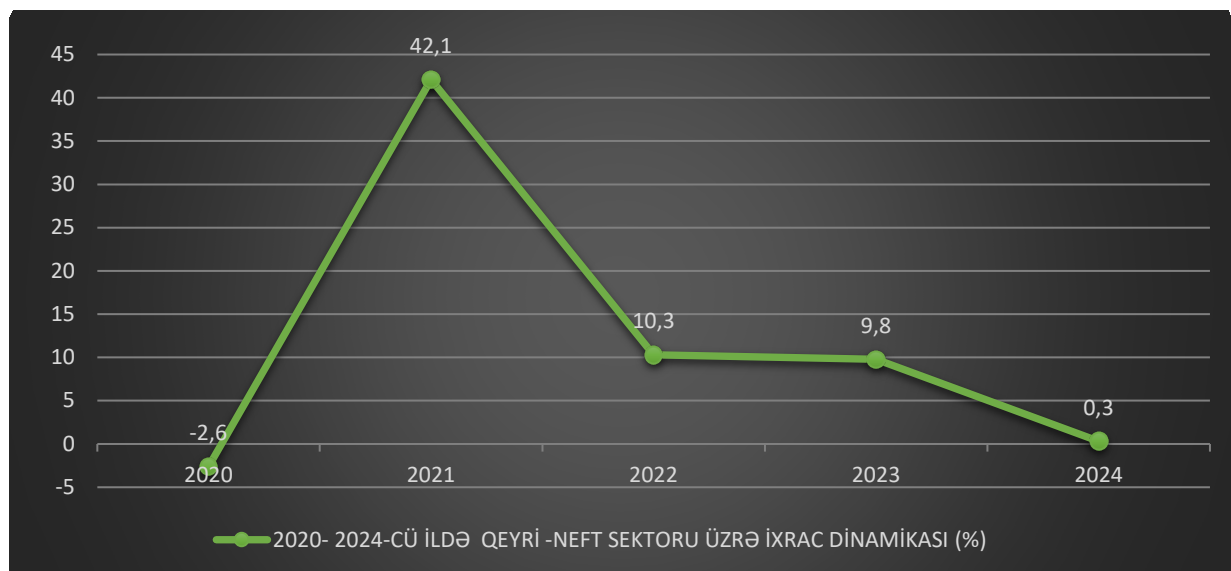
Qeyri-neft sektoru üzrə ixrac həcmünün göstəriciləri ölkənin iqtisadi və bir sıra inkişaf istiqamətlərinin vəziyyətinə ayna tutur. Araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə inkişaf ildən-ilə artmaqdadır. Azərbaycandan böyük həcimdə Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, İsveçrə, Qazaxıstan, ABŞ və nisbətən aşağı həcimdə digər ölkələrə müxtəlif adda və çeşiddə mal, material və xidmətlərin ixracı həyata keçirilir ki, bu məhsul və xidmətlər ölkənin kənd təsərrüfatı, emal sənayesi və xidmət kimi müxtəlif iqtisadi sektorlarını təmsil edir.

2020 və 2024-cü illərdə ölkədə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac həcmünün artım və azalma dinamikası aşağıdakı qrafikdə əks olunmuşdur. Belə ki, 2020-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac həcmi 1,9 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş və bu göstərici 2019-cu illə müqayisədə 2,6% azalma ilə müşahidə olunmuşdur. Lakin 2020–2024-cü illər dövründə artım tendensiyası davam etmiş və bu müddət ərzində ən yüksək göstərici 2024-cü ildə qeydə alınmışdır. Belə ki, 2024-cü ildə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac həcmi 3,4 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Bu da 2020-ci illə müqayisədə 79%-lik artım deməkdir və qeyri-neft ixracında mühüm irəliləyişin göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Qrafik 4. Azərbaycanca qeyri-neft sektoru üzrə ixrac həcmi (mil.ABŞ dolları ilə ifadədə)

Mənbə: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2025). İxrac icmalı. <https://ereforms.gov.az/az/ixrac-icmalı>

2020-ci və 2024-cü illərdə əvvəlki ilə nisbətən yüksək artım səviyyəsi 2021-ci ildə qeydə alınmışdır, 2020-ci ilə nisbətən artım 42,1 % təşkil etmişdir. 2020-ci ildə ixrac səviyyəsinin qeyri-neft sektoru üzrə -2,6% ə düşməsi “COVID 19” pandemiyası ilə əlaqələndirilə bilər ki, bütün iqtisadi sektorların fəaliyyətində məhdudiyyətlər yarandı, məşğulluq səviyyəsi aşağı düşdü. Lakin onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, “COVID-19” pandemiyasından sonra global ticarətdə yaranan boşluqlar və yerli istehsal güclərinin təşviqi nəticəsində Azərbaycanda ixracın həcmi 2021-ci ildə əhəmiyyətli dərəcədə artdı və son beş ilin ən yüksək artım göstəricisi olaraq qeydə alındı.

Qrafik 5. Azərbaycanca qeyri-neft sektoru üzrə ixrac dinamikası (% ifadədə)

Mənbə: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2025). İxrac icmalı. <https://ereforms.gov.az/az/ixrac-icmalı>

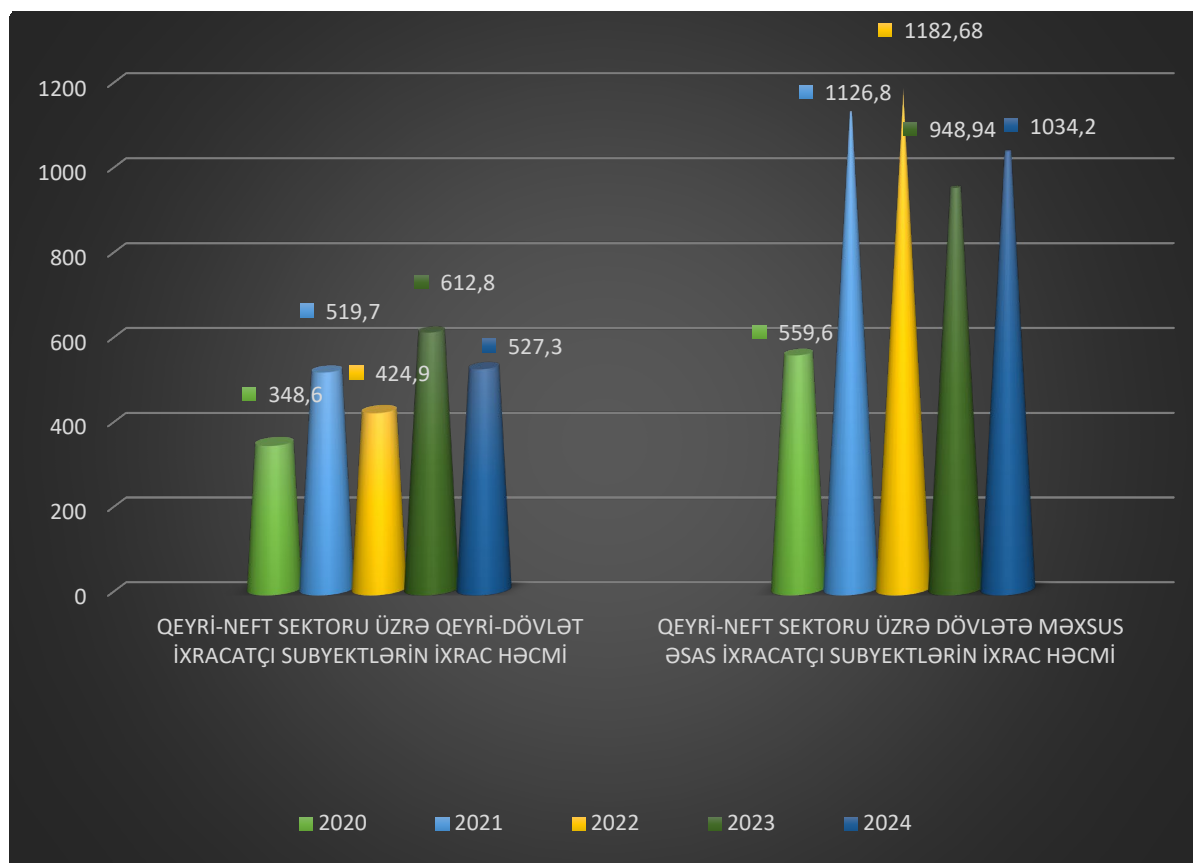
Ölkədə qeyri-neft ixracında daha böyük dayanıqlılıq və şaxələndirmənin təmin olunmasında qeyri-dövlət subyektlərinin dəstəklənməsinin vacibliyi aşağıdakı müqayisəli təhlil vasitəsilə aydın şəkildə özünü göstərir. Statistik məlumatlara əsasən, 2020–2024-cü illər ərzində qeyri-neft sektoru üzrə dövlətə məxsus ixracatçıların ixrac həcmi davamlı olaraq qeyri-dövlət subyektlərini üstələmişdir. Xüsusilə, 2021 və 2022-ci illərdə dövlət subyektlərinin ixrac

göstəricilərində kəskin artım müşahidə olunmuş, daha sonra 2023-cü ildə müəyyən azalma baş versə də, 2024-cü ildə yenidən artım qeydə alınmışdır. Belə ki, 2021-ci ildə ixrac həcmi 101,2% artmış, 2022-ci ildə 4,9% sabit artım müşahidə olunmuşdur. 2023-cü ildə isə 19,7% azalma qeydə alınsa da, 2024-cü ildə bu göstərici 9% artaraq bərpa meyli nümayiş etdirmişdir.

Qeyri-dövlət subyektlərinin ixrac göstəriciləri isə daha çox dalğalı dinamika ilə səciyyələnmişdir. Bu subyektlərin ixracı 2023-cü ildə ən yüksək həddə çatdı da, 2024-cü ildə azalma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2021-ci ildə qeyri-dövlət ixracatçıların göstəricilərində 49% artım, 2022-ci ildə isə 18,2% azalma qeydə alınmışdır. 2023-cü ildə 44,2% artım müşahidə olunsada, 2024-cü ildə bu göstərici 14% azalmışdır. (Qrafik 6.)

Milli iqtisadiyyat üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də ixrac bazarlarının genişləndirilməsi və məhsul şaxələndirilməsidir. Bu istiqamətdə atılan addımlar ölkəni geosiyasi və iqtisadi böhran risklərindən qorumaqla yanaşı, milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafı üçün möhkəm təməl yaradır. Bu məqsədə nail olunmasında dövlət dəstəyi, ticarət missiyalarının təşkili, ixracatçıların stimullaşdırılması və diplomatik səylər mühüm rol oynayır.

Qrafik 6. 2020-ci il və 2024-cü illər ərzində qeyri-neft sektoru üzrə qeyri- dövlət ixracatçı subyektlərin və dövlətə məxsus əsas ixracatçı subyektlərin ixrac həcmələrinin müqayisələndirilməsi (mil.ABŞ dolları ilə ifadədə)

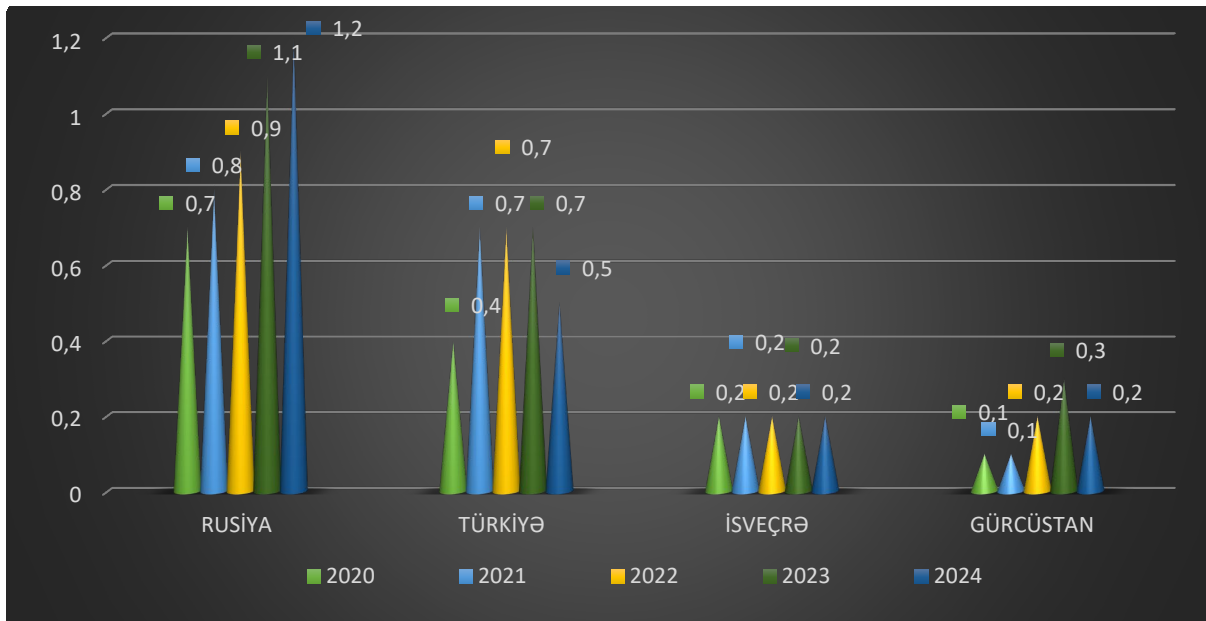
Mənbə: Müəllif hesablamaları; İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2025). *İxrac icmalı*. <https://ereforms.gov.az/az/ixrac-icmali>

İxrac bazarlarının genişləndirilməsi və məhsul şaxələndirilməsinin vacibliyi bir sıra əsas amillərlə izah olunur. Bu proseslər, ilk növbədə, milli iqtisadiyyata valyuta axınının artmasına səbəb olur, məhsulların beynəlxalq standartlara uyğun istehsalı və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini təşviq edir, ticarət risklərini azaldır. Eyni zamanda, ölkə daxilində balanslı

iqtisadi inkişafın təmin olunmasına, elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin və yerli texnologiyaların inkişafının stimullaşdırılmasına töhfə verir.

2020–2024-cü illər ərzində ixracda davamlı artım müşahidə olunmuş və əsas ixrac istiqamətləri Rusiya, Türkiyə, İsveçrə və Gürcüstan olmuşdur. Bu ölkələr arasında Rusiya və Türkiyə yüksək göstəricilərlə ilk sıralarda qərarlaşmışdır. Belə ki, 2020-ci ildə Rusiyaya ixracın həcmi 0,7 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş, 2024-cü ildə isə 71,4% artaraq 1,2 milyon ABŞ dollarına yüksəlmişdir.

Qrafik 7. Qeyri-neft sektoru üzrə əsas ixrac ölkələri və ixrac həcmi (mil.ABŞ dolları ilə ifadədə)

Mənbə: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2025). *İxrac icmalı*.
<https://ereforms.gov.az/az/ixrac-icmal>

Türkiyəyə ixrac həcmi isə 2020-ci ildə 0,4 milyon ABŞ dolları olmuş, 25% artaraq 2024-cü ildə 0,5 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. 2021, 2022 və 2023-cü illərdə isə bu ölkələrə ixrac üzrə nisbətən yüksək və sabit göstəricilər qeydə alınmışdır. Digər ölkələr, məsələn, İsveçrə və Gürcüstan ixrac həcmində görə növbəti sıralarda yer alsalar da, ümumi ixrac strukturunda onların da müəyyən paya malik olduğu müşahidə olunur. (Qrafik 7.)

III. Azərbaycan Respublikasında Sahibkarlığın Təşviqi, İnvestorlara Vergi Güzəştləri: Beynəlxalq Təcrübə və ABŞ nümunəsi

Bir çox dünya ölkəsində sahibkarlığın təşviqi məqsədilə müxtəlif planlar, proqramlar və layihələr həyata keçirilir. Hökumətlər bu istiqamətdə qrantlar, kredit zəmanətləri, mükafat müsabiqələri və vergi subsidiyaları kimi alətlərdən geniş şəkildə istifadə edirlər. Azərbaycanda da sahibkarlığın inkişafına dəstək məqsədilə bir sıra təşəbbüs və proqramlar uğurla icra olunur. Azərbaycan hökuməti sahibkarlığın inkişafına böyük önəm verir, bu sahədə aktiv siyasət yürüdür (Cədvəl 1). Ölkənin ixrac potensialının yüksəldilməsi, xüsusilə qeyri-neft sektorunda ixrac bazarlarının genişləndirilməsi və məşğulluğun artırılması baxımından bu layihələr mühüm töhfələr verir. Yeni ixrac yönümlü məhsulların yaradılması, ixracın həm coğrafi, həm də məhsul baxımından şaxələndirilməsi, eləcə də KOB-ların beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının artırılması bu proqramların əsas nailiyyətlərindəndir. Bu təsirlər qısamüddətli dövrdə tam ölçülməsə də, orta və uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixracını gücləndirən mexanizmlərdən biri kimi çıxış etdir.

Cədvəl 1. Azərbaycanca Sahibkarlığın Təşviqi Proqramları

Təşəbbüs / Proqram	Təşkilat / Qurum	Məqsəd və təsvir
Enterprise Azerbaijan	Dövlət Məşğulluq Agentliyi və İKT Mərkəzi	Gənc startaplara mentorluq və avadanlıq dəstəyi
Qaçqın KOB-ları (Qarabağ)	KOBİA, İnkişaf Korporasiyası	Qarabağ regionunda məcburi köçkünlərin biznes dəstəyi
Səyyar Kofe Evləri	Dövlət Məşğulluq Agentliyi	Mobil özünüməşğulluq məqsədli biznes təşviqi
Turistik Kənd, Avtoklaster	Agentlik və digər tərəfdaşlar	Regional iqtisadi fəaliyyəti, turizm və kənd təsərrüfatı bizneslərini dəstəkləyir
Gənclərin Biznes Emalatxanası, PROGRO	Dövlət Məşğulluq Agentliyi	Təlim və mentorluq proqramları ilə gənclərin biznes bacarıqlarını artırmaq
KOBİA Qrantları & Startup şəhadətnaməsi	KOBİA	Yaşıl və innovativ layihələrə maliyyə dəstəyi və vergi azadlığı
EU4Business	Avropa İttifaqı + Azərbaycan Hökuməti	KOB-lara texniki yardım, qadın biznesi, yerli valyuta əsasında maliyyə imkanları
Yeni Fikir	Özəl inkubator və akselerator	Startapların seçilməsi, təlim və şəhadətnamə ilə investisiya dəstəyi

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dövlətlərin sahibkarlığı təşviq etmək məqsədilə tətbiq etdiyi investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi və investorlara yönəlik vergi güzəştləri mexanizmləri beynəlxalq təcrübədə geniş yayılmışdır. Bu təşviq alətləri, xüsusilə erkən mərhələli və yüksək riskli bizneslərə kapital axınını stimullaşdırmaqla iqtisadi innovasiya və məşğulluğun artırılması məqsədi daşıyır. Bir çox ölkələrdə bu məqsədlə xüsusi vergi güzəşti proqramları tətbiq olunur.

Məsələn, Birləşmiş Krallıqda tətbiq edilən *Seed Enterprise Investment Scheme (SEIS)* proqramı çərçivəsində investorlar 50%-dək gəlir vergisi güzəştindən faydalana bilirlər. Eyni zamanda, *Enterprise Investment Scheme (EIS)* investorlar üçün 30%-ə qədər gəlir vergisi güzəşti və kapital gəlirlərinə azadolma təmin edir. Almaniya da isə *INVEST* proqramı çərçivəsində startaplara yönəldilən investisiyaların 20%-i məbləğində dövlət tərəfindən nağd geri ödəmə (cash reimbursement) həyata keçirilir. Portuqaliya – sertifikatlaşdırılmış mələklər fərdi gəlir vergisindən 20% həcmində güzəşt ala bilirlər. Bu güzəşt gəlir vergisi öhdəliyinin 15%-i ilə məhdudlaşdırılır. Investorların IAPMEI (Kiçik və Orta Müəssisələr üzrə Dövlət Agentliyi) tərəfindən sertifikatlaşdırılması vacibdir. Fransa – KOB-lara qoyulan investisiyalara

görə gəlir vergisində 18% azalma verir (fərdlər üçün maksimum 50,000 avro, cütlüklər üçün 100,000 avro). İnvestisiya ən azı 5 il saxlanılmalıdır. Bundan əlavə, uzun müddət saxlanılan səhmlər üçün kapital mənfəəti üzrə güzəştlər də mövcuddur (New Balkans Law Office, 2025).

ABŞ-da isə “angel” investorlar üçün vergi güzəştləri federal səviyyədə məhdud olsa da, 30-dan çox ştat səviyyəsində fərdi proqramlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu proqramlarda vergi güzəştləri əsasən fərdi gəlir vergisi kreditləri formasında tətbiq olunur və investorların startaplara və kiçik müəssisələrə kapital yatırmasını stimullaşdırmaq məqsədi güdür.

Bu istiqamətdə aparılmış əhəmiyyətli tədqiqatlardan biri də Denes et al. (2023) tərəfindən hazırlanmış *“Investor Tax Credits and Entrepreneurship: Evidence from U.S. States”* adlı araşdırmaadır. Müəlliflər ABŞ-ın 31 ştatında “angel” investor vergi güzəştlərinin mərhələli tətbiqini təhlil edərək müəyyən etmişlər ki, bu təşviqlər nəticəsində “angel” investisiyaların sayı orta hesabla 18%, fərdi investorların sayı isə 32% artmışdır. Lakin maraqlıdır ki, bu tədbirlərin ümumi sahibkarlıq fəaliyyəti üzərində əhəmiyyətli təsiri müşahidə edilməmişdir. Müəlliflər bu nəticəni iki əsas mexanizmlə izah edirlər:

1. Alternativ maliyyələşmə mənbələrinin sıxışdırılması (crowding out):

Vergi güzəştləri “angel” investorlar üçün cəlbədicisi olsa da, bu təşviqlər nəticəsində bank kreditləri, venture capital (VC) fondları, qrantlar və digər alternativ maliyyələşmə vasitələrinə olan tələbat azalır. Nəticədə, bazarda kapital mənbələrinin müxtəlifliyi (diversifikasiyası) zəifləyir.

2. Peşəkar investorların aşağı həssaslığı:

Peşəkar “angel” investorlar və venture capital fondları, əsasən gözlənilən yüksək gəlir amilinə əsaslanaraq investisiya qərarları verirlər. Bu səbəbdən vergi güzəştləri onlar üçün kifayət qədər stimullaşdırıcı təsir göstərmir.

Bu nəticələr göstərir ki, sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün investorlara verilən subsidiyalar hər zaman gözlənilən nəticəni verməyə bilər. Buna görə də, bu cür dəstək tədbirləri digər təşviq mexanizmləri ilə birlikdə və əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir; bazar ehtiyaclarına uyğun, real sahibkar və investor davranışlarına əsaslanan, dövlət və özəl sektor arasında uzlaşdırılmış.

Ahmadova et al., (2021) – qeyd edir ki, neft asılılığını aradan qaldırmaq və effektiv iqtisadi diversifikasiya həyata keçirmək üçün emal sənayesini inkişaf etdirmək, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resurslarına çıxışını genişləndirmək və qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaları stimullaşdırmaq vacibdir. Azərbaycanda tətbiq edilən əsas mexanizmlər vergi güzəştləri və azadolmalardır. Bu imtiyazlardan fərdi sahibkar və hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən, vergi orqanında sahibkarlıq fəaliyyətini bəyan edən və sahibkar kimi qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyiciləri yararlına bilirlər. Belə şəxslər gəlir və ya mənfəət vergisi borcunu hesabarkən müəyyən məbləğlərdən azadolma hüququna malik olur və bu da ödəniləcək vergi məbləğinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına imkan yaradır. Mikro sahibkarlar üçün gəlir vergisində nəzərdə tutulan əsas güzəştə əsasən, sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə təqvim ili ərzində əldə edilən gəlirin (45 000 manatdan çox olmamaqla) 75%-i gəlir vergisindən azaddır. Yəni, verginin hesablanması gəlirin yalnız 25%-i nəzərə alınır. Kiçik sahibkar kimi tanınan subyektlər isə əmlak vergisindən azad edilə bilirlər. Bundan əlavə, startap sertifikatı almış Kiçik və Orta Biznes (KOB) subyektləri ilk üç il ərzində gəlir və mənfəət vergisi ödəməkdən azad edirlər. KOB klasterləri daxilində fəaliyyət göstərən subyektlər yeddi il

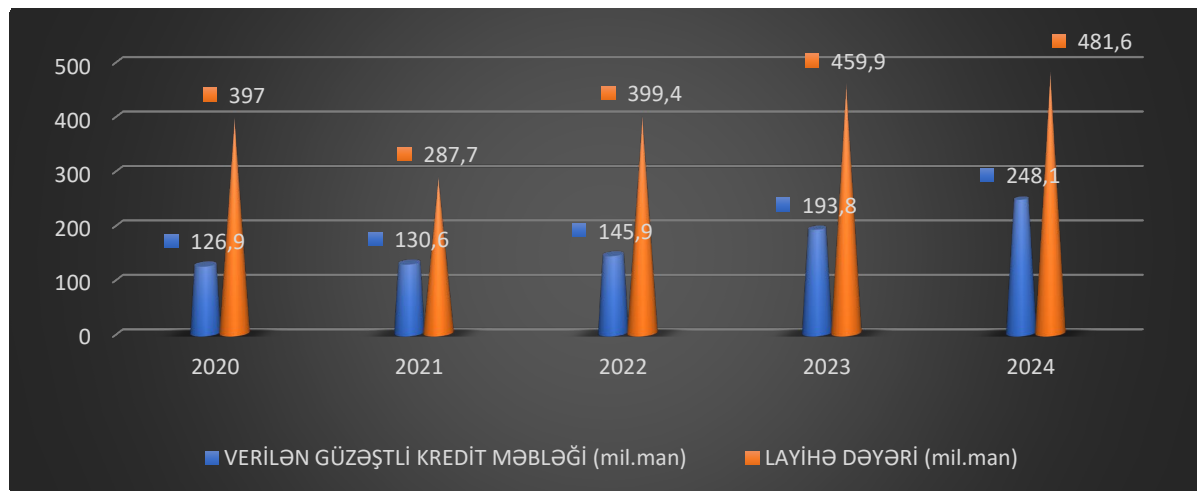
müddətinə mənfəət, torpaq və əmlak vergisindən, eyni zamanda idxal olunan avadanlıqlar üzrə əlavə dəyər vergisindən (ƏDV) azad edilə bilirlər. Sənaye parklarında yerləşən KOB subyektləri üçün isə on il müddətinə mənfəət, əmlak və torpaq vergisindən, həmçinin yeddi il müddətinə gömrük rüsumlarından və idxal ƏDV-dən azadolmalar tətbiq olunur. Kiçik sahibkarlar üçün daha bir üstünlük sürətləndirilmiş amortizasiya mexanizmidir: onlar amortizasiya vəsaitlərini 1,5 əmsalı ilə hesablamaqla vergi yükünü azalda bilirlər.

Sahibkarlığın inkişafı üçün dövlətin göstərdiyi maliyyə dəstəyi də davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu məqsədlə, Sahibkarlığın İnkişafı Fondu güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirmə mexanizmi çərçivəsində hər il təqdim olunan layihələr əsasında güzəştli kreditlər təqdim edir. Məsələn, 2020-ci ildə ümumi dəyəri 397 milyon manat olan layihələrə qarşı 126,9 milyon manat məbləğində kredit ayrılmışdır. 2024-cü ildə isə layihə dəyəri 481,9 milyon manat təşkil etdiyi halda, fond tərəfindən ayrılan kreditlərin məbləği 248,1 milyon manata çatmışdır.

2020–2024-cü illər arasında verilən kreditlərin ən yüksək göstəricisi 2024-cü ildə qeydə alınmış və bu, 2020-ci ilə nisbətən 96,8% artım deməkdir. Eyni dövrdə layihələrin sayında da əhəmiyyətli artım müşahidə olunmuşdur: 2020-ci ildə maliyyələşdirilən 908 layihə sayı, 2024-cü ildə 5722-yə çataraq təxminən 6 dəfə artmışdır.

Layihə dəyərlərinin mühüm hissəsini təşkil edən güzəştli kreditlərin məbləğində də artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2020-ci ildə güzəştli kredit üçün təqdim olunan layihələrin ümumi dəyərinin yalnız 31,9 %-i maliyyələşdirildiyi halda, 2024-cü ildə bu göstərici 51%-ə qədər artmışdır. Bu dinamika dövlət dəstəyinin miqyasının genişləndiyini və layihələrin maliyyələşdirilmə səviyyəsinin yüksəldiyini göstərir. (Qrafik 8.)

Qrafik 8. 2020-2024-cü illərdə SİF tərəfindən verilən güzəştli kredit və təqdim olunan layihələrin dəyəri (mil.manatla ifadədə)

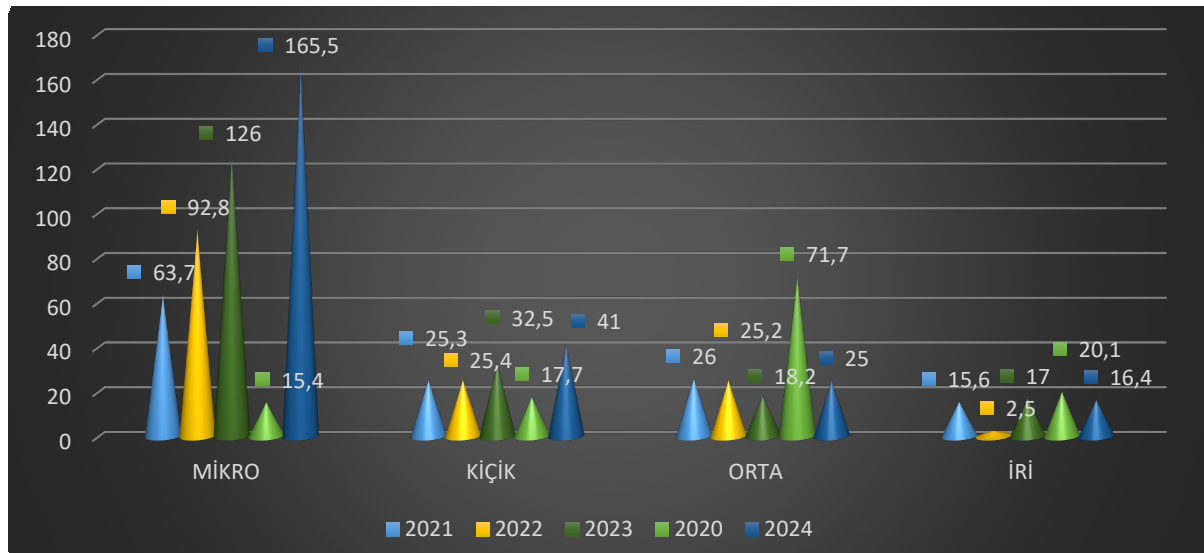
Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişaf Fondu. (2024). *İllik hesabat 2024* [PDF]. https://edf.gov.az/uploads/Statistik_melumatlar/Illik_hesabatlar/Illik_hesabat_2024

Sahibkarlıq subyektlərinin təsnifatı üzrə güzəştli kreditlərin bölgüsünə nəzər saldıqda, layihələrin sayı baxımından kreditlərin 99,5–99,6%-nin mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payına düşdüyü müşahidə olunur. Kredit məbləğinə gəldikdə isə, 2020-ci ildə bu göstərici 84,2% (yəni 104,6 milyon manat), 2024-cü ildə isə 93,4% (yəni 231,17 milyon manat) təşkil etmişdir.

Bu kreditlərin hesabına 2020-ci ildə 2 725, 2024-cü ildə isə 4 334 yeni iş yerinin yaradılması imkanı yaranmışdır ki, bu da sahibkarlığın məşğulluq yaratmaq potensialını əyani

şəkildə göstərir. Mikro təsnifatlı sahibkarlıq subyektlərinə 2020-2024-cü illər intervalında daha çox güzəştli kredit ayrılmışdır digərlərinə nisbətən. 2020-cü ildə isə bu göstərici 15,4 mil.man təşkil etmiş 2024-cü ildə isə 165,% mil.manata yüksəlmişdir. (Qrafik 9) Mikro sahibkarlıq subyektlərinə daha çox güzəştlərin və imtiyazların verilməsi, bu subyektlərin inkişafını stimullaşdıraraq iqtisadi artımın və məşğulluğun yüksəldilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Qrafik 9. 2020-2024-cü illərdə SİF tərəfindən verilən güzəştli kreditlərin sahibkarlıq subyektlərinin təsnifatı üzrə bölgüsü (mil.manatla ifadədə)

Mənbə: Müəllif hesablamaları; İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişaf Fondu. (2024). *İllik hesabat 2024* [PDF]. https://edf.gov.az/uploads/Statistik_melumatlar/Illik_hesabatlar/Illik_hesabat_2024

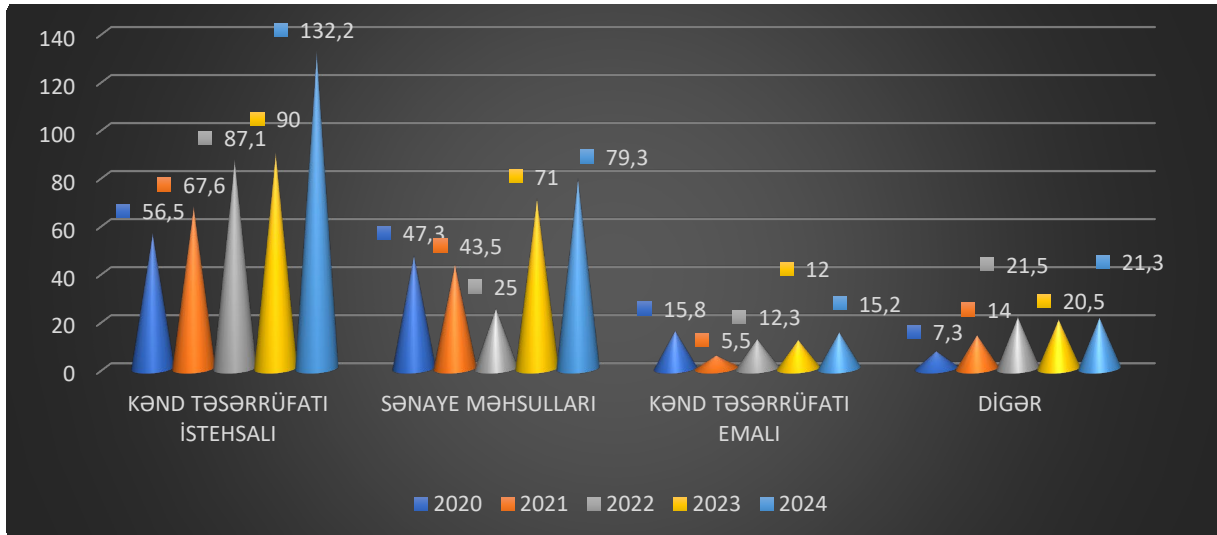
Ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı prioritet istiqamətlərdən biridir. Bu sahənin digər iqtisadi sahələrdən daha strateji əhəmiyyət daşıması, əsasən onun demoqrafik dayanıqlığa və əhalinin sağlam həyat tərzinə təsiri ilə izah oluna bilər. *Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məşğulluğun təmin olunmasında, ərzaq təhlükəsizliyində strateji rol oynayır və regionlarda demoqrafik sabitlik və sosial rifah üçün vacibdir.* Dövlət siyasətində də kənd təsərrüfatı prioritet sahə kimi qəbul olunur. Statistik göstəricilərə əsasən, Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən ayrılan güzəştli kreditlərin əhəmiyyətli hissəsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsinə yönəldilmişdir. Statistik göstəricilərə əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsinə ayrılan güzəştli kreditlərin həcmi 2020-ci ildə ümumi kreditlərin 56,9 %-ni (yəni 126,9 milyon manatın 72,3 milyon manatını), 2024-cü ildə isə 59,4%-ni (yəni 248,1 milyon manatın 147,4 milyon manatını) təşkil etmişdir. Bu göstərici kənd təsərrüfatı sahəsinə ayrılan güzəştli kreditlərin son beş ildə 2 dəfə artımını əks etdirir.

Sənaye məhsullarının istehsalı sahəsi üzrə ayrılan güzəştli kreditlər isə 2020-ci ildə ümumi kreditlərin 37,2 %-ni təşkil edərək 47,3 milyon manat, 2024-cü ildə isə ümumi kreditlərin 31,9%-ni təşkil edərək 79,3 milyon manat olmuşdur. Bu sahədə də diqqətçəkən artım müşahidə olunur — beş il ərzində təxminən 1,6 dəfə artım qeydə alınıb.

“Digər” kateqoriyasına daxil olan sahələr — turizmin inkişafı, balıqçılıq və akvakultura, tibb, təhsil, xidmət və kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı üzrə isə 2020-ci ildə ümumi kreditlərin 45,7%-ni təşkil edərək, 7,3 milyon manat, 2024-cü ildə isə ümumi kreditlərin 8,1 %-ni təşkil edərək 21,3 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Bu göstərici həmin sahələrə yönəldilən kredit həcminin 2,9 dəfə artdığını göstərir.

Göstəricilər sübut edir ki, verilən güzəştli kredit həcmində artım (2,9 dəfə çox) “Digər” kateqoriyasına aid olunan sahələrdə daha yüksək qeydə alınsa da, güzəştli kreditlərin ən böyük hissəsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına yönəldilir. Bu, dövlətin kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafında maraqlı olduğunu və bu sahənin təşviqinə önəm verdiyini göstərir. Eyni zamanda, bu vəziyyət kənd əhalisinin məşğulluq maraqları, bacarıqları və əsas gəlir mənbələrinin də məhz bu sahə ilə bağlı olduğunu nümayiş etdirir.

Qrafik 13. Güzəştli kreditlərin iqtisadi sahələri üzrə bölgüsü (mil.man)

Mənbə: Müəllif hesablamaları; İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişaf Fondu. (2024). *İllik hesabat 2024* [PDF]. https://edf.gov.az/uploads/Statistik_melumatlar/Illik_hesabatlar/Illik_hesabat_2024

Regional iqtisadi inkişafın balanslaşdırılması, yerli resurslardan səmərəli istifadə, infrastruktur layihələrinin düzgün planlaşdırılması, regionlarda məşğulluğun artırılması və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazisi 14 iqtisadi rayona bölünmüşdür. Hər bir iqtisadi rayonda təbii-coğrafi imkanlara uyğun fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi resurs israfının qarşısının alınmasında əsas amillərdən biridir. Regional iqtisadi qütbləşmə ölkənin iqtisadi, siyasi, ictimai və sosial təhlükəsizliyi üçün ciddi risklər yaradan mühüm məsələdir. Regional inkişafda balanssızlığın qarşısının alınması və ölkə daxilində sosial-iqtisadi bərabərliyin təmin olunması məqsədilə dövlət siyasətində paytaxt mərkəzli yanaşmalardan kənar, regionların spesifik potensialı və ehtiyacları nəzərə alınmaqla formalaşdırılan inkişaf modellərinə üstünlük verilir.

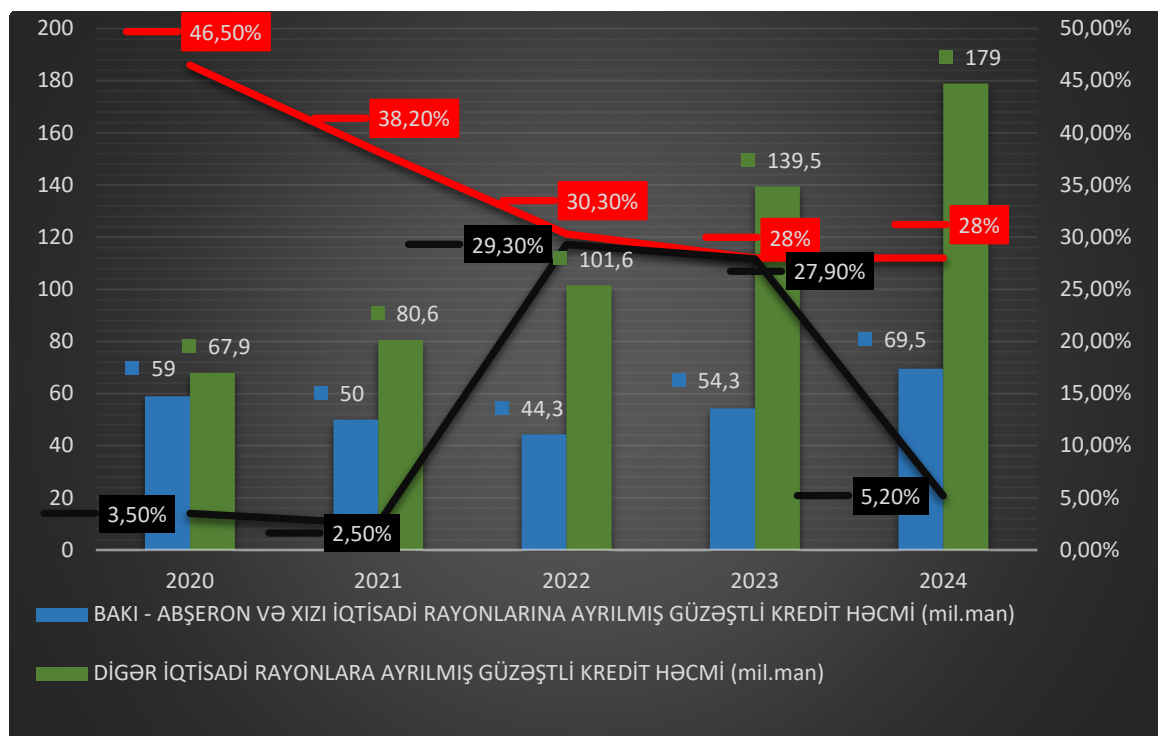
Paytaxt mərkəzli planlaşdırma uzunmüddətli perspektivdə regional disbalansa, miqrasiya təzyiqlərinə, sosial narazılıqlara və resurslardan qeyri-effektiv istifadəyə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan, regionların potensialına uyğun ixtisaslaşma, əmək bazarının diversifikasiyası və insan kapitalına yönəlik sərmayələr sosial-iqtisadi sistemin dayanıqlığını və inklüzivliyini təmin edən mühüm amillər hesab olunur.

Sahibkarlığın inkişaf Fondu tərəfindən 2020-ci ildə Bakı –Abşeron Xızı iqtisadi rayonlarına ayrılmış güzəştli kredit həcmi 59 mil.manat digər iqtisadi rayonlara ayrılmış güzəştli kredit həcmi 67,9 mil.manat olmuşdur. Cəmi güzəştli kredit həcmində (126,9 mil.man) Bakı-Abşeron və Xızı iqtisadi rayonunun payı 46,5% təşkil edir. Güzəştli kredit ayrılmış cəmi layihələrin sayında (908 layihə) Bakı-Abşeron və Xızı İqtisadi rayonunun payı 3,5% təşkil edir. 3,5% layihə üçün ayrılan vəsait cəmi güzəştli kredit həcmində (126,9 mil.man) 46,5 % ni təşkil edir. 2021,2022-ci illərdə də təxminən eyni statistik nəticələr izlənməkdədir. 2023-2024-cü ildə isə nisbətən fərqlənmişdir. Belə ki, 2024-cü ildə Bakı –Abşeron Xızı iqtisadi rayonlarına ayrılmış güzəştli kredit həcmi 69,5 mil.manat digər iqtisadi rayonlara ayrılmış güzəştli kredit

həcmi 179 mil.manat olmuşdur. Cəmi güzəştli kredit həcmində (248,1 mil.man) Bakı-Abşeron və Xızı iqtisadi rayonunun payı 28% təşkil edir. Güzəştli kredit ayrılmış cəmi layihələrin sayında (5722 layihə) Bakı-Abşeron və Xızı İqtisadi rayonunun payı 5.2 % təşkil edir. 5,2% layihə üçün ayrılan vəsait cəmi güzəştli kredit həcmnin (248,1 mil.man) 28 % ni təşkil edir. (Qrafik 14) *Bakı-Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda hər bir layihə üçün ayrılan kredit məbləği orta hesabla çox böyükdür, digər rayonlarla müqayisədə böyükhəcmli və kapitalkütləli layihələr dəstəklənmişdir. Dügər iqtisadi rayonlarda layihələrin sayı çox, amma layihə başına düşən kredit məbləği azdır. Yəni daha çox kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri dəstəklənmişdir.*

Həmcinin nəzərsə alsaq ki, 2020-ci ildə fond tərəfindən güzəştli kredit həcmnin 56,9% i, 2024-cü ildə isə 59,4 % i kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı məqsədi üçün ayrılmışdır belə bir sual ortaya çıxır: “Bakı və Abşeron-bu Xızı iqtisadi rayonlarına ayrılan böyükhəcmli güzəştli kreditlər, xüsusilə kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə nə dərəcədə əsaslandırılmış və səmərəlidir?” Azərbaycan kənd təsərrüfatı yönümlü və əlverişli rayonlara Aran, Mil-Muğan, Lənkəran-Astara, Qarabağ və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarıdır. Bu regionlara daha çox güzəştli kredit ayrılması daha məqsədyönlü və nəticəyönlü olardı. Bakı və Abşeron rayonları əsasən sənaye, xidmət və urbanizasiya sahələrində ixtisaslaşıb, kənd təsərrüfatı üçün ərazi və iqlim baxımından məhdud imkanlara malikdir.

Qrafik 14. Güzəştli kreditlərin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü (mil.man və faizlə ifadədə)

Mənbə: Müəllif hesablamaları; İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişaf Fondu. (2024). *İllik hesabat 2024* [PDF].

https://edf.gov.az/uploads/Statistik_melumatlar/Illik_hesabatlar/Illik_hesabat_2024

Azərbaycan hökuməti iqtisadi diversifikasiya siyasətini gücləndirmək məqsədilə son illərdə mühüm islahatlar həyata keçirməkdədir. Bu islahatların uğurla icrası və gözlənilən nəticələrin əldə olunması düzgün və səmərəli idarəetmə sisteminin mövcudluğundan birbaşa asılıdır. Qeyd edək ki, bu kontekstdə ESG (Ətraf mühit, Sosial məsuliyyət və Korporativ idarəetmə) nəzarət mexanizmi iqtisadi diversifikasiya siyasətinin reallaşdırılmasında mühüm

alət kimi çıxış edir. ESG prinsiplərinin dövlət və özəl sektorda tətbiqi, qarşıya qoyulan iqtisadi və sosial prioritetlərin reallaşmasında açar rolu oynayır. Eyni zamanda, bərabər imkanlara əsaslanan inklüziv inkişaf siyasəti ölkədə sosial rifahın və məşğulluğun artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu prosesdə sahibkarlıq fəaliyyəti, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. KOS-un təşviqi həm yeni iş yerlərinin yaradılmasına, həm də regionlarda sosial-iqtisadi fəallığın yüksəlməsinə mühüm töhfə verir. Inklüziv sahibkarlıq anlayışı isə resurslara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, ədalətli və rəqabətə davamlı biznes mühitinin yaradılması, habelə məhdud imkanlı əhali qruplarının sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunması ilə səciyyələnir. Bu model yalnız iqtisadi artımı deyil, eyni zamanda cəmiyyətin bütün üzvlərinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmiş davamlı və ədalətli inkişafın təmin olunmasına şərait yaradır.

Nəticə

1. Neft sektoru ölkənin əsas gəlir mənbəyi olaraq qalmaqda davam edir. Lakin digər təbii resursların işlənməməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafında hərəkətverici amillərin müəyyən edilməməsi ölkənin iqtisadi diversifikasiyasının zəifliyinə səbəb olur. Bu vəziyyət isə global iqtisadi dəyişikliklər və bazar təlatümləri qarşısında ölkəni siyasi və iqtisadi kapitulyasiya təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur. Təhlükənin əsas səbəblərindən biri ixrac olunan məhsulların çeşidinin məhdud olması, ixrac ölkələrinin sayının azlığı və həmin ölkələrin böyük ticarət dövryyələrinə malik olmasıdır. Belə şəraitdə ölkənin iqtisadi dayanıqlılığının artırılması üçün qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və ixrac bazalarının şaxələndirilməsi prioritet istiqamətlərdən olmalıdır.

2. Rəqabət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi inhisarçılıqla mübarizəyə mühüm töhfə verir. Hüquqi mexanizmlər inhisarçı davranışların qarşısının alınmasına və ədalətli bazar qaydalarının qorunmasına xidmət edir. Azərbaycanda Rəqabət Məcəlləsinin hələ qəbul olunmaması bu sahədə normativ hüquqi bazanın tam formalaşmamasına səbəb olur və effektiv mübarizə imkanlarını məhdudlaşdırır.

3. Regional klasterlərin formalaşdırılması və genişləndirilməsi iqtisadi artımın sürətlənməsi və innovativ inkişafın dəstəklənməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bu yanaşma, eyni zamanda iqtisadi fəaliyyətin coğrafi cəhətdən təmərküzləşdirilməsinin əsas mexanizmlərindən biri kimi çıxış edən strateji əhəmiyyətlidir.

4. Ölkədə iqtisadi azadlığın (qanunların tətbiqi, bazara giriş imkanı, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi və maliyyə sisteminin sərbəstliyi) daha yüksək səviyyədə təmin olunması üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqi, inkişafı və daxili və xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətli mövqe tutmasına yönəlmiş dövlət dəstəyi mexanizmləri sistemli şəkildə təkmilləşdirilməlidir. Bu istiqamətdə xüsusilə maliyyə alətlərinin əlçatanlığının artırılması, normativ hüquqi bazanın sadələşdirilməsi, vergi və inzibati yükün azaldılması və institusional dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi önəmli rol oynayır. Bununla yanaşı, daha hədəfli və strateji yanaşmanı təmin edən milli fəaliyyət planlarının hazırlanması və icrası zəruridir. Bu planlar iqtisadi azadlıq indeksinin əsas komponentlərinə uyğun şəkildə qurulmalı, sahibkarların real ehtiyaclarını və bazar şəraitini əks etdirməlidir.

5. Müasir dövrdə dövlət siyasətləri inklüzivliyi təmin edən sahibkarlıq təşəbbüslərini dəstəkləməli, texniki, maliyyə və hüquqi mexanizmlərlə bu sahədə bərabər imkanlar yaratmalıdır. Xüsusilə regionlarda qadın sahibkarların, gənclərin və kənd yerlərində yaşayan əhəlinin biznes təşəbbüslərinin dəstəklənməsi həm iqtisadi dinamizmi artırır, həmçinin sosial bərabərliyin təmininə xidmət edir.

6. Qeyri-neft sektoru üzrə ixrac əməliyyatlarında üstünlüyü dövlətə məxsus ixracatçı subyektlər təşkil edir. Bu fakt bazar genişləndirilməsi və məhsul şaxələndirməsi məsələlərində

müsbət hal deyil. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet sayılır, lakin ixrac əməliyyatlarında dövlət müəssisələrinin üstünlük təşkil etməsi ciddi problemdir. Bu hal onunla izah oluna bilər ki özəl sektorun ixrac potensialı aşağıdır bazara çıxış imkankarı zəifdir. Özəl sektorun xarici bazarlara çıxışına mane olan məsələlər araşdırılmalı, onlara bazarların təhlili və bazarlara çıxış üçün dəstək proqramları hazırlanmalıdır.

7. Biznesin böyüməsi və genişlənməsi üçün yüksək potensiala malik peşəkar investor fondlarının yaradılması və onların təşviqi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qlobal təcrübə göstərir ki, Venture Capital (VC) fondlarının startap layihələrə yatırdığı sərmayələr yüksək risklər daşısa da, uğurlu nəticə əldə olunduğu təqdirdə investorlar üçün daha böyük mənfəət və payla nəticələnir. Eyni zamanda, bu cür investisiyalar startapların erkən mərhələ çətinliklərini daha sürətli keçməsinə imkan verir, zaman və resurs itkisini azaldır və layihələrin birbaşa böyümə mərhələsinə keçidini sürətləndirir. Nəticədə, startaplar daha tez bazarda mövqe qazanır və rəqabətə davamlılıq əldə edirlər.

8. Ölkədə güzəştli kreditlərin ən böyük hissəsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına, xüsusilə də istehsal sahəsinə yönəldilir. Lakin aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu kreditlər əsasən kənd təsərrüfatı baxımından daha əlverişli şəraitə malik olan iqtisadi rayonlara deyil, məsələn Aran, Mil-Muğan, Lənkəran-Astara, Qarabağ və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarına deyil Bakı şəhəri və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarına yönləndirilmişdir. Maraqlıdır ki, bu regionlarda təqdim olunan layihələrin say baxımından digər iqtisadi rayonlara nisbətən az olmasına baxmayaraq, ayrılan kredit məbləğləri daha yüksək olmuşdur.

Nəticədə böyükhəcmli və kapital yüklü layihələr əsasən Bakı və Abşeron-Xızı bölgəsində dəstəklənmiş, kənd təsərrüfatı üçün daha əlverişli olan digər regionlar isə maliyyə resurslarından nisbətən az faydalana bilməmişdir. Bu vəziyyət regionların balanslı inkişafının təmin olunmasına mane olur, kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafında ərazi üzrə əlverişli imkanlardan tam istifadə edilməməsi və resurs bölgüsündə əsaslı uyğunsuzluqların mövcudluğunu göstərir.

İstinadlar

- Ahmadova, E., Hamidova, L., & Hacıyeva, L. (2021). *Diversification of the economy in the context of globalization (case of Azerbaijan)*. SHS Web of Conferences, 92, 07002. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20219207002>
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Rəsmi statistika portalı*. <https://www.stat.gov.az/>
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2021, February 2). *Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər*. <https://president.az/az/articles/view/50474>
- Denes, M. R., Howell, S. T., Mezzanotti, F., Wang, X., & Xu, T. (2023). *Investor tax credits and entrepreneurship: Evidence from U.S. states*. *Journal of Finance*, 78(5), 2621–2671. <https://doi.org/10.1111/jofi.13290>
- Humbatova, S. I., Tanrıverdiev, S. M., Məmmədov, İ. N., & Hacıyev, N. G. (2020). *Impact of investment on GDP and non-oil GDP in Azerbaijan*. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 7(4), 2647–2663. [https://doi.org/10.9770/jesi.2020.7.4\(9\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2020.7.4(9))
- İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2025). *İxrac icmalı*. <https://ereforms.gov.az/az/ixrac-icmali>

- İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişaf Fondu. (2024). *İllik hesabat 2024* [PDF]. https://edf.gov.az/uploads/Statistik_melumatlar/İllik_hesabatlar/İllik_hesabat_2024
- New Balkans Law Office. (2025, May 5). *NBLO participates in BESCO initiative to enhance incentives for angel investors*. <https://www.newbalkanslawoffice.com/angel-investors-tax-incentives-bulgaria/>

KÜRESELLEŞMENİN YARATICI EKONOMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

The Impact of Globalization on the Creative Economy

Hülya NEBİYEVA (Hulya NABIYEVA) ¹

Özet

Yıllar içinde küreselleşme, küresel ekonomi de dahil olmak üzere dünyanın neredeyse tüm insan faaliyet alanlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Küreselleşme, teknoloji, ticaretin serbestleştirilmesi, finansal entegrasyon ve iletişim ağlarındaki gelişmeler yoluyla ekonomik süreçleri kolaylaştırırken, aynı zamanda gelir eşitsizliği, emek sömürsü ve çevresel bozulma gibi küresel ekonomi için çeşitli zorluklar da yaratmıştır. Son yıllarda yaratıcı ekonomi de küreselleşmeden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bilgi ve bilginin üretimi ve kullanımını içeren ekonomik faaliyetler olarak tanımlanan yaratıcı ekonomi, bir yandan küreselleşme sayesinde genişlemiş pazar erişimi ve artan kültürel etkileşim yoluyla güçlendirilmiştir. Ancak diğer yandan küreselleşme, kültürel homojenleşme konusunda önemli endişeleri de gündeme getirmiştir. Bu çalışma, küreselleşmenin yaratıcı endüstrileri nasıl şekillendirdiğine dair bir genel bakış sunmakta ve hem yarattığı fırsatları hem de ortaya koyduğu zorlukları vurgulamaktadır. Çalışmanın amacı, küreselleşmiş bir dünyada yaratıcı ekonominin rolünü daha iyi anlamak ve kapsayıcı ile sürdürülebilir kültürel ve yaratıcı gelişimi destekleyen farklı stratejiler önermek için, küreselleşmenin kültürel endüstrilerin ekonomik süreçleri üzerindeki çelişkili etkilerini incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Yaratıcı Ekonomi, Kültürel Homojenleşme, Glocalleşme, Şehirleşme

Abstract

Over the years, globalization has affected almost all spheres of human activity around the world, including the global economy. While globalization has facilitated economic processes through advances in technology, trade liberalization, financial integration, and communication networks, it has also generated challenges for the global economy, including income inequality, labor exploitation, and environmental degradation. In recent years, the creative economy has also been significantly influenced by globalization. Defined as economic activities involving the generation and use of knowledge and information, the creative economy has been strengthened by globalization through expanded market access and enhanced cultural exchange. However, globalization has also raised significant concerns about cultural homogenization. This study provides an overview of how globalization has shaped the creative industries by highlighting both the opportunities it has created and the challenges it has posed. The aim of this study is to examine the contradictory effects of globalization on the economic processes of cultural industries in order to better understand the role of the creative economy in a globalized world and to propose strategies that support inclusive and sustainable cultural and creative development.

Keywords: Globalization, Creative Economy, Cultural Homogenization, Urbanization, Glocalization

¹ PhD Cand. in Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Institute of Economics, Baku, Azerbaijan, hulya.yagub@gmail.com

Introduction

A considerable part of academic literature has engaged in debates regarding the positive and negative consequences of globalization. While some scholars acknowledge its short-term benefits, they argue that globalization may, in the long run, contribute to rising inequalities and structural challenges within and across nations. Conversely, other researchers maintain that the opportunities generated by technological and economic globalization such as increased innovation, market expansion, and knowledge exchange significantly outweigh its adverse effects.

In recent years, these discussions have extended beyond traditional economic and political frameworks to include the creative economy, which represents a rapidly growing sector shaped by global flows of culture, technology, and talent.

The concept of the creative economy encompasses industries that generate value through creativity, knowledge, and intellectual capital, ranging from arts and media to design, fashion, and digital technologies. Closely linked to urbanization, the creative economy thrives in cities where talent, diversity, and innovation intersect, turning urban spaces into hubs of cultural production and exchange.

At the same time, the process of globalization has reshaped the ways in which ideas, goods, and people move across borders. Globalization facilitates not only economic interdependence but also cultural interconnectedness, influencing how creative industries operate and compete in a global market. The concept of glocalization, which emphasizes the interaction between global forces and local identities, reflects how communities adapt global trends to fit local contexts. As such, glocalization functions as a form of soft power, enabling countries and cities to enhance their global influence through culture, creativity, and innovation.

The impact of globalization on culture and the creative economy is complex and multifaceted. While it offers opportunities for cross-cultural exchange, innovation, and market expansion, it also raises concerns about cultural homogenization and the loss of local authenticity. Understanding this interplay between global and local dynamics is therefore essential for evaluating how creative industries evolve within a rapidly globalizing world.

I. The concept of Creative Economy

The concept of the creative economy was first introduced on the global agenda by John Howkins. In his seminal work *The Creative Economy: How People Make Money from Ideas* (2001), Howkins defines the creative economy as “the transactions of creative products that have an economic good or service that results from creativity and has economic value”. His definition emphasizes the monetization of creativity and the transformation of ideas into marketable goods and services, thereby positioning creativity as a key driver of economic activity.

Over time, the term creative economy has been interpreted by various scholars and institutions in multiple ways. However, the most widely recognized and cited definition is that provided by the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). Thus, UNCTAD initiated a global consultation process and established an Informal Working Group on the Creative Economy, composed of experts from both developed and developing economies, with the aim of refining classifications, definitions, and measurement methodologies.

According to UNCTAD and the United Nations Development Programme (UNDP), despite rapid technological and structural changes the definition outlined in the Creative Economy Report 2008 remains relevant. The report describes the creative economy as “an evolving concept based on creative assets potentially generating economic growth and development, fostering income generation, job creation and export earnings, while promoting social inclusion, cultural diversity and human development.” Furthermore, the report highlights that the creative economy

encompasses economic, cultural, and social dimensions, which interact closely with technology, intellectual property rights, and tourism. Within this framework, creative industries are defined as “the cycles of creation, production, and distribution of goods and services that use creativity and intellectual capital as primary inputs.” The creativity is considered as one of the most essential raw resources of creative industries, while the products are creative goods and services. (Suciu, 2008)

It should be noted that Kontrimienė and Melnikas (2017) argue that there appears to be an inherent contradiction in the expression “creative industries,” as the term creative seems difficult to reconcile with the term industry. By conventional definition, creativity refers to the human ability and skill to generate something new particularly a work of art through imagination and innovation. It is often perceived as a fundamental aspect of human identity, an innate quality that reflects individuality and self-expression. In contrast, the notion of industry refers to the systematic production of goods from raw materials, typically within factories, along with the organizational structures and activities involved in such production.

UNCTAD (2010) describes creative goods as tangible products resulting from individual creativity and intellectual property. They are categorized into 7 industry groups including audiovisual, multimedia and photography; crafts and design goods; books and publishing; music, performing and visual arts; architecture; software, video games and recorded media; and cultural and natural heritage. On the other hand, creative services are described as intangible activities that apply creative skills to generate value. According to UNESCO (2013) creative goods can be traded physically, whereas creative services are delivered through expertise or digital means.

It is stated by UNCTAD Creative Economy Outlook that the creative economy contributes to up to 7.3 % of GDP in the countries worldwide, considering that in 2022 global exports of creative services reached 1.4 trillion USD, while creative goods exports reached 713 billion USD. In addition, the creative economy is one of the most inclusive sectors, where participation of youth and female employers is strong. In general, it is also increasingly linked to sustainable development and cultural diversity as a number of developing countries view the creative sector as a “feasible development option” to diversify away from traditional sectors.

According to the data presented by UNCTAD Creative Economic Outlook among the world’s ten leading exporters of creative goods in 2022 (Table 1) China dominates overwhelmingly with exports worth 250 billion USD, accounting for the majority of global creative goods trade. The United States follows with 46 billion USD, while Italy (39 billion USD) and France (30 billion USD) occupy the third and fourth positions, respectively. Hong Kong SAR and Germany (29 billion USD each) are also key exporters of creative goods along with India (21 billion USD) and Republic of Korea (18 billion USD). The ninth and tenth positions are occupied by the United Kingdom and the United Arab Emirates with 17 billion USD each. The data demonstrates the growing participation and competitiveness of Asian economies alongside traditional Western creative industry leaders.

Table 1: Top Ten Exporters of Creative Goods, 2022 (US\$ billion)

No	Country	Value (US\$ billion)
1	China	250
2	The United States of America	46
3	Italy	39
4	France	30
5	Hong Kong SAR	29

6	Germany	29
7	India	21
8	The Republic of Korea	18
9	The United Kingdom	17
10	The United Arab Emirates	17

Source: UNCTAD

As it is demonstrated in Table 2 there is a consistent upward trend in total export of creative goods, rising from approximately 213 billion USD in 2002 to around 725 billion USD in 2022. The largest product group throughout the period is “Crafts & design goods,” which grows remarkably in the latter years. Over time, the “Software, video games & recorded media” category also shows strong growth, reflecting digitalisation of creative goods. The data accentuates both the expansion and structural shift within global creative goods trade, as newer categories such as software and video media become increasingly prominent.

Table 2: World Creative Goods Exports by Product Groups, 2002–2022 (US\$ billion)

Year	Crafts & design goods	Software, video games & recorded media	Music, performing & visual arts	Books & publishing products	Other	Total
2002	150	40	10	8	5	213
2004	200	55	12	10	7	284
2006	260	70	15	12	8	365
2008	300	90	20	15	10	435
2010	340	100	25	18	12	495
2012	400	110	30	20	15	575
2014	430	120	35	22	20	627
2016	380	115	33	20	18	566
2018	400	120	35	22	20	597
2020	360	110	30	18	15	533
2022	500	140	40	25	20	725

Source: UNCTAD

When it comes to the export of creative services the United States (244 billion USD) and Ireland (231 billion USD) lead by a significant margin, which highlights their strong specialization in knowledge-intensive and digital service sectors. (Table 3) Other major exporters include the United Kingdom, Germany, China, and Singapore, reflecting both the dominance of developed economies and the growing participation of emerging markets in the global creative services landscape.

Table 3: Top Ten Exporters of Creative Services in 2022 (US\$ billion)

№	Country	Export Value (US\$ billion)
1	The United States of America	244
2	Ireland	231
3	The United Kingdom	87
4	Germany	79
5	China	67
6	Singapore	65
7	Netherlands	54
8	Japan	54
9	France	35
10	Switzerland	34

Source: UNCTAD

The exports of creative services increased significantly from about 500 billion USD in 2010 to approximately 1,300 billion USD in 2022, which indicates more than a two-fold increase in just over a decade. (Table 4) The dominant creative product group throughout the period is Software, followed by Research & Development and Advertising/Architecture. Categories such as Audio-visual and Cultural/Recreational & Heritage also gradually grow.

Table 4: World Creative Services Exports by Services Categories, 2010–2022 (US\$ billion)

Year	Software	Research & Development	Advertising, Market Research & Architecture	Audio-visual	Information	Cultural, Recreational & Heritage	Total
2010	150	180	90	40	25	15	500
2012	180	200	100	50	30	20	580
2014	220	230	120	60	35	25	690
2016	260	260	130	70	40	30	790
2018	300	300	150	80	50	35	915
2020	380	340	160	100	60	40	1080
2022	480	400	180	120	70	50	1300

Source: UNCTAD

Thus the trends shown above based on the data provided by the UNCTAD reflect transformation of the creative economy toward intangible and service-oriented outputs.

The concept of the creative economy highlights the growing importance of creativity, knowledge, and innovation as key drivers of economic growth. Statistical data confirms its expanding global impact, with creative industries contributing significantly to employment, GDP, and cultural development across both developed and developing nations.

II. Creative Class and Creative Cities

When speaking about the creative economy it is important to mention the concept of Creative Class which was put forward by Richard Florida. He defines the Creative Class as “a set

of occupations spanning science and technology; management, business, and the professions; and arts, culture, media, and entertainment that made up roughly a third of the workforce and accounted for approximately half of all wages and salaries, even more in large cities and metros” (Florida, 2002).

Charles Landry (2008), widely recognized for his contributions to urban transformation, used the term “creative cities” to describe urban areas that actively foster creativity and innovation within their industries.

The relationship between creativity and space is seen as fundamental as from the earliest studies, researchers have emphasized spatiality and location as essential resources for the growth of the creative economy. (Ajuriaguerra Escudero and Di Guglielmo, 2025)

According to the theory of the Creative Class, it is creativity, not just technological innovation that is the most important driver of economic life and the city does not only attract creative people but also helps to intensify the creative thinking. Creativity becomes even more valuable considering the fact that unlike other finite economic resources creativity is limitless and inexhaustible. Thus, the products of human creativity, which are mainly ideas, do not wear out, they just easily adapt to new trends and tendencies. (Florida et al., 2015)

However, it is essential to emphasize that not all cities are considered as creative cities. Creative cities can be seen as environments where new ideas and innovations emerge through unexpected interactions and collaborations. Specific cities and locations, with their unique characteristics and cultures, can play a vital role in stimulating creative industries. (Suciu, 2008)

It is evident that successful urban development depends on fostering creativity. The intersection of the creative economy and urbanization reveals how cultural and creative industries contribute to the transformation of cities into dynamic, innovative, and inclusive spaces. As urban areas grow, they increasingly rely on creative sectors to drive regeneration, attract talent, and enhance quality of life.

III. The concept of Globalisation

According to Anthony Giddens (1990), “Globalization can be defined as the intensification of worldwide social relations which link distant localities in such a way that local happenings are shaped by events occurring many miles away and vice versa”. This definition primarily emphasizes the social dimensions of globalization, highlighting the interconnection between local and global events. Nevertheless, these social linkages inevitably foster deep economic interdependencies among nations.

To capture the broader perspective, the World Bank (2020) provides a more comprehensive definition, describing globalization as “the growing interdependence of the world’s economies, cultures, and populations, brought about by cross-border trade in goods and services, technology, and flows of investment, people, and information.” This interpretation expands the scope of the term by encompassing the major domains: economic, cultural, and technological, through which globalization manifests and influences global development.

Within the field of sociology globalization is considered as an extension of macro-sociological research which focuses not only on economic processes but also on the broader social transformations that accompany them. Sociology examines the flows and interactions that shape societies at the local, national, and global levels, emphasizing how interconnected processes influence social structures and relationships worldwide. (Khondker, 2005).

The phenomenon of globalization has a number of positive and negative effects on every dimension of life like economic, political and cultural. To start with, globalization has made communication much easier and cheaper for people (Stallings and Gwatkin, 2020). It also has

immense economic benefits for both developed and developing economies. Thus, it expands business opportunities for developed countries by offering an access to foreign markets. On the other hand economies of developing countries largely depend on producing goods that are in high demand in developed nations. (Negi & Chaudhary, 2021)

Despite all these advantages there are significant negative impacts of globalization. These include the widening gap between rich and poor nations, loss of cultural diversity, and increased economic dependency of developing countries on global markets. Additionally, globalization can lead to labor exploitation, environmental degradation due to industrial expansion, and vulnerability to global economic crises (Stiglitz, 2002).

KOF Globalization Index, developed by the KOF Swiss Economic Institute helps to measure the effects of globalization. The data presented in Table 5 provides Globalization indices on more than 200 countries from 1970 to 2022, capturing its economic, social, and political dimensions. (Gygli et al., 2019)

Among these, the social dimension has become increasingly significant, as it reflects the ways in which globalization influences people's lives, communication, culture, and knowledge exchange. This component measures international flows of information, ideas, and people through indicators such as internet connectivity, media access, migration, tourism, and cultural exchange.

While economic globalization focuses on trade and financial integration, and political globalization measures diplomatic and institutional participation, the social dimension captures the everyday human and cultural aspects of global interconnectedness.

From 1970 to 2022, the Index reveals a steady rise in social globalization, especially since the 1990s, driven by digital technologies, global media networks, and increased mobility. Even during periods of economic slowdown, social globalization has remained resilient, demonstrating that global connections through communication, migration, and culture continue to expand despite political or economic challenges.

Table 5: KOF Globalization Index and Its Dimensions (1970–2022)

Year	KOF Globalization Index	KOF Globalization Index	Economic KOF Globalization Index	Social KOF Globalization Index	Political KOF Globalization Index
1970	36	35	38	41	
1975	38	37	39	42	
1980	41	40	41	43	
1985	42	42	42	44	
1990	44	45	45	44	
1995	48	49	47	46	
2000	52	53	51	48	
2005	56	55	57	55	
2010	59	56	60	59	
2015	62	58	63	61	
2020	63	59	64	63	
2022	62	58	65	64	

Source: KOF Swiss Economic Institute (2023); MacroMicro (visualization).

One of the key consequences of globalization is the emergence of concerns regarding the originality and authenticity of local cultures. From a long-term perspective, the very concept of “locality” can be viewed as a product of global interactions. In today’s interconnected world, there are few, if any, cultures or places that remain completely isolated or unaffected by global processes. (Khondker, 2005) In this context, glocalization becomes increasingly important for regional growth and international cooperation.

IV. Glocalisation as a Soft Power strategy

The effects of globalization are not uniform across regions or cultures; rather, they vary according to local contexts and conditions. This uneven manifestation of global processes has led to the emergence of the concept of glocalization, which captures the dynamic interaction between global forces and local specificities. The term emphasizes that globalization does not eliminate local identities but instead reshapes and transforms them. (Khondker, 2005) At the same time according to Robertson (1995) glocalisation reflects “global localization” — the coexistence and mutual shaping of the global and the local.

Thus, glocalization can be considered as a tool for soft power strategies as every country’s soft power represents one of the most significant sources of its cultural influence. In this process, each component of soft power is shaped by the nation’s cultural heritage, and every culture follows its own distinctive path of development. (Abakumova and Primierova, 2019)

Although there is no universally agreed-upon definition, soft power is generally understood as a strategic instrument for influencing international relations through non-coercive means. The concept of soft power was first introduced in the 1980s by the prominent American political scientist and international relations scholar Joseph S. Nye, who described it as “the ability to shape the preferences of others” and, more specifically, as “the ability to make others want what you want” by virtue of attraction to one’s culture, values, and political ideals.

According to WordSpy, glocalization refers to “the creation of products or services intended for the global market but customized to suit local cultures.” Glocalization is frequently summarized by the phrase “think globally, act locally,” which underscores its relevance as a strategic framework for achieving sustainable development on a global scale. It reflects humanity’s ability to bridge different spatial dimensions from the local to the global and to operate across multiple territorial scales, both conceptually and practically. (Sucháček, 2011)

Roland Robertson (1992, 1997) made a significant contribution to the studies of globalization and glocalization. In his studies he reflected glocalization as an alternative to Americanization. Robertson’s work underscored the formation of cultural, social, and experiential linkages between the individual, the nation, the international community, and humanity as a whole. Similarly, George Ritzer (1996) introduced the concept of McDonaldization, describing it as an advanced form of rationalization that breaks complex processes into highly standardized, repetitive tasks.

Glocalization functions as a strategic form of soft power by enabling global actors to adapt their messages, products, and cultural values to local contexts. This approach enhances acceptance, influence, and cultural resonance, allowing states, brands, and institutions to strengthen their presence in diverse regions without imposing uniformity. As a result, glocalization supports more effective cross-cultural engagement and sustainable global-local integration.

V. Impacts on Culture and Creative economy

At the beginning of the twenty-first century, the cultural economy of many urban regions around the world has evolved into a complex hub of creativity, encompassing diverse sectors

engaged in the production and commercialization of storytelling, visual expression, design, fashion, information, entertainment, and education. Scott (2010) describes this urban field serves as a canvas for innovation, where creative acts are continuously generated and exchanged. Individuals within this environment engage in dynamic interactions, transmitting and interpreting information and ideas that circulate through the local cultural system.

Globalization has profoundly transformed a lot of cultural and creative industries. For instance, the widespread availability of internet connectivity has revolutionized the ways individuals access and consume music. Platforms such as YouTube have further democratized artistic exposure, allowing musicians to distribute their work independently and reach global audiences without reliance on traditional record labels (Cayari, 2011). Mirroring the digital shift in music, major film studios began releasing premieres directly through online streaming platforms, thereby expanding their global reach while reducing traditional distribution costs. (Almasidis, 2021)

Cultural globalization often produces a homogenizing effect, integrating markets, politics, and cultural expressions. This process, frequently associated with modernization, has been largely facilitated by the influence of dominant economic powers and global media (Kraidy, 2005).

Although it can yield positive outcomes such as increased access to knowledge and cross-cultural collaboration, it also raises concerns regarding the erosion of cultural diversity and unique ethnic identities, creating tension between preservation and adaptation. Thus, cultures remain vulnerable to crises arising from excessive external influence.

On the other hand, technological progress has significantly accelerated the spread of culture by facilitating the global sharing of ideas, information, goods, and services. As Grant (2016) notes, this has the dual effect of enabling the preservation of cultural heritage and promoting cross-cultural understanding, while simultaneously posing challenges to the maintenance of cultural diversity.

Concepts such as *McDonaldization* and *Coca-colonization* (Sklair, 2002) illustrate the spread of Western consumer values, often at the expense of traditional cultural forms. Nevertheless, globalization also generates a countermovement toward authenticity and cultural reaffirmation. by encouraging individuals and communities to rediscover and celebrate their own cultural heritage (Biouraine, 2024).

John Tomlinson's (2003) suggests that cultural globalization is a far more intricate and dynamic process which involves local interpretation, adaptation, and resistance, rather than simple cultural absorption.

Tomas Kačerauskas (2015) explored the influence of modern information and communication technologies (ICTs) on the development of the creative economy and creative society. Thus, information technologies are deeply interconnected with creative activities: while creativity drives technological innovation, new technologies in turn stimulate creative expression. One of most transformative outcomes of globalization is the technological revolution, which brings numerous benefits, particularly in the cultural sector. As a result, people's work habits, thought processes, and cultural interactions have changed dramatically compared to a decade ago. Consequently, cultural institutions must evolve accordingly, adapting their strategies and offerings to meet the expectations of contemporary audiences. (Ciurea and Filip, 2019)

Creative industries serve as important drivers of localized innovation (Boix et al., 2016). On the other hand, they can also be established and expanded by multinational corporations operating at the local level (P. Cohendet et al., 2018). Within the creative industry, globalization plays a central and influential role, shaping how cultural and economic processes interact across

borders. It is essential to recognize the combined impact of various aspects of globalization, which strengthens the overall global integration of creative sectors. (Sagatova, 2020)

The growth of creative industries reflects a fusion between the increasing volume of tradable services and the expansion of international markets. Furthermore, enterprises integrated into global value chains are generally better equipped to withstand economic crises (Brancati, 2017).

In the contemporary era, technology and innovation play a pivotal role in driving globalization. As Davis and Sigthorsson (2013) observe, “cultural change, aesthetic change, and technological change are not easily separated; they come along all at once, wrapped up in one another.” This interdependence illustrates the concept of synergy, a defining and largely positive feature of globalization, particularly evident within the creative industries. However, every transformative process inevitably introduces uncertainty and risk.

In the context of globalization, individuals working in creative industries are often required to adapt continuously switching sectors, acquiring new skills, and embracing flexibility in both location and working methods. They must remain open to experimentation and resilient in the face of intense competition and the emergence of entirely new professions. Thus, creative professionals embody a paradox: while their work depends on spontaneity, imagination, and innovation, they simultaneously operate under constraints of time, funding, and formalized structures necessary for managing creativity within a business framework. (Kontrimienė and Melnikas 2017)

It is important to note that cultural sector is more susceptible to the adverse effects of globalization than creative industries. This vulnerability stems from their core function, which lies not primarily in economic output, but in the preservation and promotion of cultural values, collective identity, and artistic expression (UNESCO, 2013; Hesmondhalgh, 2013). Cultural industries often depend on local traditions and symbolic meaning, making them more sensitive to cultural homogenization and external pressures. In contrast, creative industries encompass a broader spectrum of economic activities driven by individual creativity, skill, and innovation, with a strong emphasis on marketability and global competitiveness (Howkins, 2001; DCMS, 2001). Given their orientation toward the commercial exploitation of intellectual property, creative industries are generally less threatened by external cultural influences and may, in fact, benefit from globalization through expanded markets and international collaboration.

Conclusion

Contemporary culture is increasingly shaped by the forces of globalization which is reflected in the spread of Western cultural values and consumer habits across the globe. The relationship between globalization and the creative economy is marked by both opportunities and tensions. On one hand, globalization expands access to markets, technologies, and audiences, allowing creative industries to flourish beyond national boundaries. It facilitates collaboration, innovation, and the diffusion of cultural products on a global scale. On the other hand, it poses challenges to cultural diversity, as the dominance of certain global trends can overshadow local traditions and creative expressions.

Through the lens of glocalization, however, it becomes evident that globalization does not merely homogenize culture but also inspires adaptation and reinvention at the local level. Glocalization operates as a form of soft power, enabling nations and cities to assert their identity, attract global attention, and build influence through cultural and creative capital.

Ultimately, the creative economy stands at the crossroads of global and local forces, where innovation meets tradition, and economic growth intertwines with cultural identity. The sustainable development of this sector depends on balancing these dynamics—embracing global connectivity while safeguarding local creativity and cultural heritage. In doing so, societies can

ensure that the creative economy remains a vital driver of inclusive and culturally rich global progress.

Bibliography

- Abakumova, J. G., & Primierova, O. K. (2019). Globalization and export flows between Eurasian Economic Union countries: A gravity model approach. *Proceedings of the SHS Web of Conferences*, 74. <https://doi.org/10.1051/shsconf/2020740600>
- Ajuriaguerra Escudero, M. A., & Di Guglielmo, O. (2025). The role of creative industries in urban regeneration: A comparative study of London and Bogotá. *Street Art & Urban Creativity*, 11(1), 111-136. <https://doi.org/10.25765/sauc.v11.5687>
- Almasidis, V. (2021). The effects of globalization on culture, economy and people. *figshare*. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.14601654>
- Biouaraine, H. (2024). Cultural globalization in the era of modern technology and its impact on the individual and society.
- Boix, R., Capone, F., & Propriis, L. D. (2016). Comparing creative industries in Europe. *European Urban and Regional Studies*, 23, 935-940.
- Brancati, E., Brancati, R., & Maresca, A. (2017). Global value chains, innovation, and performance: Firm-level evidence from the Great Recession. *Journal of Economic Geography*, 17, 1039-1073.
- Cayari, C. (2011). The YouTube effect: How YouTube has provided new ways to consume, create, and share music. *International Journal of Education & the Arts*, 12(6). [Online].
- Ciurea, C., & Filip, F. G. (2019). The globalization impact on creative industries and cultural heritage: A case study. *Creativity Studies*, 12(2), 211-223. <https://doi.org/10.3846/cs.2019.7753>
- Cohendet, P., Grandadam, D., Mehrouachi, C., & Simon, L. (2018). The local, the global and the industry common: The case of the video game industry. *Journal of Economic Geography*, 18, 1045-1068.
- Davis, R., & Sigthorsson, G. (2013). *Creative industries: From theory to practice*. Sage.
- DCMS. (2001). *Creative industries mapping document*. Department for Culture, Media and Sport (UK).
- Florida, R. (2002). *The rise of the creative class*. Basic Books.
- Florida, R., Mellander, C., & Adler, P. (2015). The creative class and the creative economy. In C. Jones, M. Lorenzen, & J. Sapsed (Eds.), *The Oxford handbook of creative industries* (pp. 213-223). Oxford University Press.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Stanford University Press.
- Grant, B. (2016). *The digital revolution: Its history and impact* (pp. 12-15, 22-25). Oxford University Press.
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., & Sturm, J-E. (2019). The KOF Globalisation Index – revisited. *Review of International Organizations*, 14(3), 543-574. <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2>
- Hesmondhalgh, D. (2013). *The cultural industries* (3rd ed.). SAGE Publications.
- Howkins, J. (2001). *The creative economy: How people make money from ideas*. Penguin Press.

- Kačerauskas, T. (2015). Technologies in creative economy and creative society. *Technological and Economic Development of Economy*, 21(6), 855-868. <https://doi.org/10.3846/20294913.2015.1036325>
- Khondker, H. H. (2005). Globalisation to glocalisation: A conceptual exploration. *Intellectual Discourse*, 13(2). <https://doi.org/10.31436/id.v13i2.109>
- Kontrimienė, V., & Melnikas, B. (2017). Creative industries: Development processes under contemporary conditions of globalization. *Business, Management and Economics Engineering*, 15(1), 109-126. <https://doi.org/10.3846/bme.2017.340>
- Kraidy, M. M. (2005). Hybridity, cosmopolitanism, and diasporic media cultures. *Communication Theory*, 15(2), 150-174.
- Landry, C. (2008). *The creative city: A toolkit for urban innovators*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781849772945>
- Negi, P. S., & Chaudhary, A. (2021). Economic globalization: Types and its positive & negative impacts. *International Journal of Applied Research*, 7(SP7), 39-42.
- Nye, J. S., Jr. (1990). *Bound to lead: The changing nature of American power*. Basic Books.
- Ritzer, G. (1996). *The McDonaldization of society: An investigation into the changing character of contemporary society*. Pine Forge Press.
- Robertson, R. (1992). *Globalisation: Social theory and global culture*. Sage.
- Robertson, R. (1995). Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. In M. Featherstone, S. Lash, & R. Robertson (Eds.), *Global modernities* (pp. 25-54). Sage.
- Robertson, R. (1997). Glocalisation: Time-space and homogeneity-heterogeneity. In M. Featherstone, S. Lash, & R. Robertson (Eds.), *Global modernities* (pp. 25-44). Sage.
- Sagatova, S. (2020). The impact of globalization on the development of creative industries businesses. In *SHS Web of Conferences* (p. 4023). EDP Sciences.
- Scott, A. J. (2010). Cultural economy and the creative field of the city. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 92(2), 115-130.
- Sklair, L. (2002). *Globalization: Theory and practice* (2nd ed.). Oxford University Press. (Ch. 3, pp. 53-76).
- Stallings, B., & Gwatkin, D. (2020). The effects of globalization on human life aspects: Review. *INOSR Experimental Sciences*, 6(1), 43-44.
- Stiglitz, J. E. (2002). *Globalization and its discontents*. W. W. Norton & Company.
- Sucháček, J. (2011). Globalization and glocalization. In J. Smith (Ed.), *The global economy in transition* (pp. 137-166). Longman.
- Suciu, M. C. (2008). The creative economy. *Lex et Scientia*, 15(1), 145-154. Retrieved from file:///C:/Users/user/Downloads/THE_CREATIVE_ECONOMY.pdf
- The Word Spy. (n.d.). *Glocalization*. Retrieved June 2, 2005, from <http://www.wordspy.com/words/globalization.asp>
- UNCTAD. (2010). *Creative economy: A feasible development option*. Retrieved from https://unctad.org/es/Docs/ditctab20103_en.Pdf
- UNESCO. (2013). *Creative economy report 2013 special edition: Widening local development pathways*. UNESCO/UNDP.

World Bank. (2020). *Globalization: Overview*. The World Bank. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/topic/globalization>

ENERJİ TAŞIYICILARI PAZARININ OLUŞUM VE OLGUNLUK AŞAMALARININ EKONOMİK ANALİZİ

Economic Analysis of the Stages of Formation and Maturity of the Energy Carriers' Market

A.K. KULIBAYEV¹

G.R. DAULIYEVA²

Özet

Bu makale, Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki enerji piyasasını etkileyen temel faktörleri incelemektedir. Kazakistan'daki enerji piyasasının, özellikle petrol ürünlerinin gelişim aşamaları açıklanmaktadır. Piyasanın ana tüketicileri araç sahipleridir. Otomobil satış piyasasının durumu analiz edilmektedir. Kazakistan'da yüksek yakıt tüketimine sahip bölgeler belirlenmektedir. Akaryakıt istasyonlarının büyümesi ile yaşam standardı arasında doğrudan bir ilişki olduğu ortaya konulmaktadır.

Petrol ürünleri piyasasının küresel gelişim aşamaları Kazakistan ile karşılaştırılarak gösterilmektedir. Ülke piyasasının bir sonraki gelişim aşamasına geçişine ilişkin bir analiz yapılmakta ve tahminler elde edilmektedir. Ayrıca, ortalama yakıt tüketimi dinamikleri analiz edilmektedir. Veriler, orta ve büyük ölçekli akaryakıt istasyonlarının artan payı ve piyasa yoğunlaşması eğilimiyle tutarlıdır.

Bu makalenin amacı, Kazakistan piyasasını analiz etmek ve önümüzdeki yıllardaki gelişimini tahmin etmektir. Bu makalenin yeniliği, piyasa gelişim modellerinin ve temel gelişim eğilimlerinin belirlenmesidir.

Anahtar Kelimeler: Yakıtlar ve Madeni Yağlar, Ekonomik Büyüme, Milli Gelir, Piyasa Olgunluğu, Gelişim Aşamaları.

Abstract

This article examines the main factors influencing the energy market in the Republic of Kazakhstan. The stages of development of the energy market in Kazakhstan, particularly petroleum products, are described. The main consumers of the market are vehicle owners. An analysis of the state of the automobile sales market is conducted. Regions of Kazakhstan with high fuel consumption are identified. A direct correlation between the growth of gas stations and the standard of living is demonstrated.

The phases of development of the petroleum product market globally are shown compared to Kazakhstan. An analysis is conducted and forecasts for the country's market transition to the next phase of development are obtained. In addition, the analysis of the dynamics of average fuel consumption was conducted. The data is consistent with a trend toward an increasing share of medium and large petrol/gas stations and market concentration.

The aim of this paper is to analyze the Kazakhstan market and forecast its development in the coming years. The novelty of this paper is the identification of market development patterns and the main development trends.

¹ PhD candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, almas.fmf@gmail.com. ORCID: 0009-0003-6545-5524.

² Candidate of economic sciences, associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan dauliyeva@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8233-9830

Keywords: Fuels and Lubricants, Economic Growth, National Income, Market Maturity, Development Phases.

Introduction

The energy carriers' market is a strategically important segment of Kazakhstan's economy, ensuring energy security, stable industrial production, and the functioning of the transportation system. The development of the domestic energy carriers' market is closely linked to oil production, refining, transportation, and distribution. An analysis of the stages of formation and maturity of the energy carriers market in Kazakhstan allows us to identify patterns in its development, identify key trends, and forecast future developments [1].

The formation of the energy carriers' market in Kazakhstan can be divided into key stages of formation and institutionalization. The initial stage (1991–2000) was the transitional period following independence. It should be noted that this period was marked by the formation of a state regulatory framework and the privatization of most enterprises. The next stage will be institutional development (2001–2010) – modernization of oil refineries, construction of modern oil depots (for storing energy carriers' resources). Investment in the oil industry also increased.

2011–2015 was a period of integration – Kazakhstan's accession to the Customs Union and the EAEU, which subsequently led to the harmonization of pricing and tariff policies. The current stage (2016 – present) – strengthening the role of the state in regulation, development of exchange trading and export diversification [2]. A market review was conducted, focusing on industry indicators. Energy carriers' retailers were primarily analyzed. The largest concentration of gas/petrol stations is in the South Kazakhstan region, but further growth is expected in regions with a high standard of living.

The largest number of gas stations are located in the South Kazakhstan region. This is due to the relatively low construction costs, the proximity of the PKOP, the large number of vehicles, and the volume of freight and passenger traffic. The smallest number of gas stations is found in the western regions of the country and in Astana. However, the capital has seen a significant increase in the number of gas stations due to population growth and the increase in the number of cars.

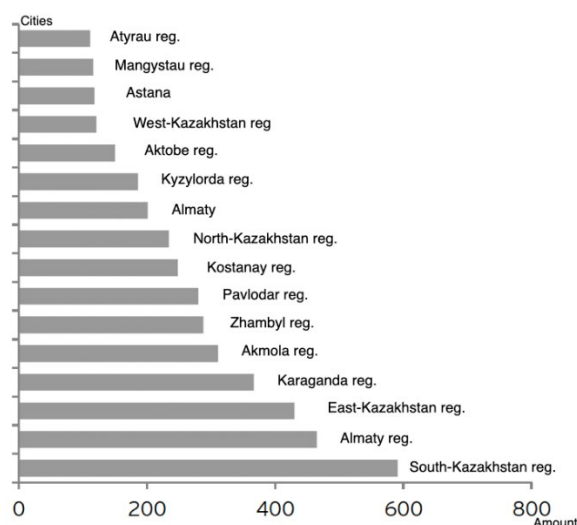

Figure 1. Distribution of petrol/gas stations

In recent years, the number of petrol and gas stations has decreased by 116 units, a decline of more than 2%. This decline is due to regulatory measures targeting energy carriers' retailers. These measures have primarily impacted private entrepreneurs and small petrol station owners. Notably, when the market saw an increase in petrol stations, this growth was driven by the expansion of large petrol station networks owned by legal entities.

In addition to the quantitative indicator, an analysis of the average level of the strait was carried out.

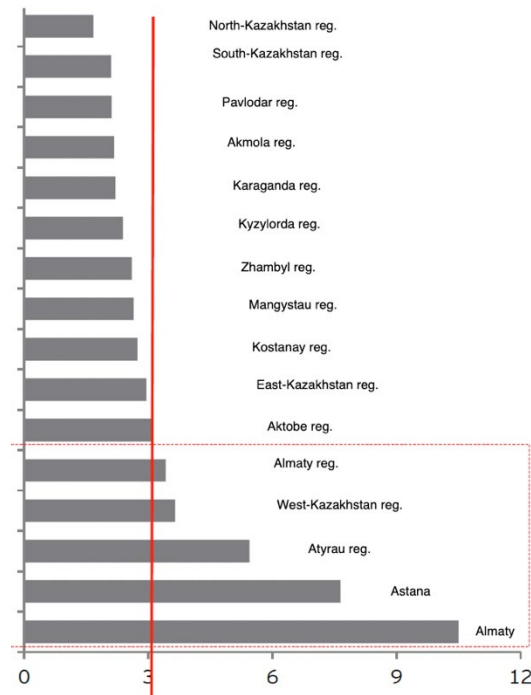

Figure 2. Middle Strait

The low average fill rate in Kazakhstan indicates the presence of numerous small gas stations. However, a 41% increase in fill rates in recent years, coupled with an increase in retail fuel sales, a decrease in the number of gas stations, and an increase in the average number of fuel dispensers per gas station, indicates a trend toward an increasing share of medium-sized and large stations, and consequently, market concentration.

The dynamics of the average strait correspond to the trend towards an increase in the share of medium and large petrol/gas stations and market concentration.

Market saturation with gas stations is estimated as the number of stations per 10,000 residents. A decline in market saturation indicates insufficient growth in the number of gas stations, especially in rapidly developing cities such as Astana and Almaty, as well as in the western regions of Kazakhstan.

However, in comparison with European countries, the saturation rate of the petrol station market remains one of the highest.

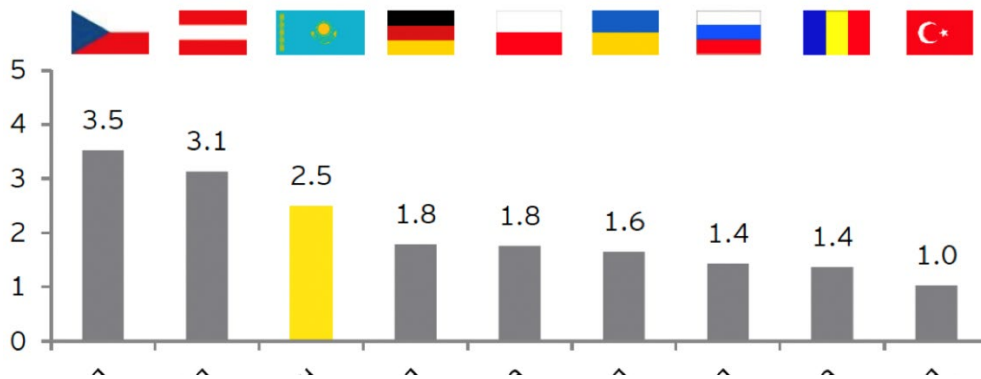

Figure 3. Provision of the population with petrol/gas stations

Market characteristics: Global experience in the evolution of market development has shaped the stages of the retail energy carriers' market.

Phase one is limited competition, which is characterized by the following factors:

- High level of regulation.
- Limitation of supply.
- A small number of market participants (national oil and gas companies)
- Network development.
- High prices.

Phase Two – Evolving Competition:

- Liberalization.
- Entry of international players into the market.
- Growing demand for light petroleum products.
- Big player advantage.
- Brand/quality difference.

Phase Three – Intense Traditional Competition:

- Low level of regulation.
- Growing demand for light petroleum products.
- Network stability or reduction in size but improvement in quality .
- Falling prices.

Phase Four – Unconventional Competition:

- Free market.
- Commoditization of the market.
- Stable demand.
- Network reduction.
- Entry into the market of hypermarkets, warehouse and distribution companies.
- Additional income becomes the main source of income
- High taxes on fuel.

Phase Five – Open Competition:

- Predominance of hypermarkets, warehouse and distribution companies.
- Stable demand.
- Low prices.
- Attractive location of gas stations determines revenue levels
- Income from non-core activities (minimarkets) determines the overall level of profitability.
- High taxes on fuel.

Currently , Kazakhstan is in the first phase of market development. The near-term outlook (up to five years) for market development will largely correspond to the transition to the second phase.

Globally, Central and Eastern Europe is in phases two and three, Western Europe is in phases four and five, and the US market is in phase five.

The number of registered vehicles reached 5,579,400 units. In August 2024, 141,500 vehicles were registered, a 44.1% increase compared to the same period last year. As of September 1, 2024, the number of registered vehicles in Kazakhstan amounted to 5,579,400 units, of which 88% were passenger cars, 9.9% were trucks, and 2.1% were buses.

By year of production, the share of cars produced no more than 3 years ago accounts for 6.2% of the fleet, those in use from 3 to 7 years – 13.1%, from 7 to 10 years – 11.9%, from 10 to 20 years – 23.8%, the share of cars produced over 20 years accounts for 44.8%. It is worth noting that the share of cars produced over 20 years ago two years ago (as of September 1, 2022) was 50.8%.

In terms of regions, the number of cars produced more than 20 years ago is highest in the city of Almaty and the Almaty region, 206 thousand and 361 thousand cars, respectively, as well as in Zhambyl - 190.5 thousand units, Karaganda - 183.3 thousand units and East Kazakhstan regions - 177.3 thousand units. In terms of cars produced no more than 3 years ago, the cities of Almaty (55.3 thousand), Astana (42 thousand) and Almaty region (22.4 thousand) are in the lead [3].

Figure 4. Quantity by month

The growth of Kazakhstan's automotive market is particularly noteworthy given declining global sales. The positive trend in Kazakhstan's automotive market is driven by the unsaturated local market, the availability of auto loans, and stable employment.

The largest number of cars is concentrated in the southern regions of Kazakhstan. A significant increase in car ownership has been observed in the Atyrau and Mangystau regions.

The level of motorization of the population is a key indicator of the population's standard of living: the higher the level of well-being, the more likely it is that people will purchase a car. Increasing the level of motorization of the population leads to significant changes in public infrastructure, increased mobility, and improved economic well-being [4].

Fuel demand forecast:

The demand assessment was based on Kazakhstan's economic development forecast (real GDP per capita), population growth, and vehicle sales. Using historical data, a regression was used to identify the predicted relationship between retail sales of gasoline and diesel fuel and the above-mentioned indicators. The regression results were then applied to forecasts of real GDP per capita, population growth, and vehicle sales from leading global analytical agencies to determine motor fuel sales volumes through 2026 [5].

Based on the demand forecast and average flow, EY estimated the growth in the number of petrol stations.

The strait forecast was based on the assumption that the strait would grow at a rate of 7%, which corresponds to the average historical growth of the strait in Kazakhstan over the past 5 years.

In regions with significant economic development and vehicle fleet growth potential, such as the Aktobe, Karaganda, and Mangistau regions, the throughput is planned to increase to 7.6 tons per day by 2026, which is in line with the current throughput level in Astana.

In the Atyrau region, where economic development forecasts are also optimistic, but the current water level is high, the water level is planned to increase to 10.5 tons per day in 2026, which corresponds to the current average daily water level in Almaty.

In Astana and Almaty, which are the leaders in average daily throughput in Kazakhstan, it is planned to increase throughput to 14.6 tons per day in 2026 and further increase by 6% per year, which corresponds to the average annual growth of throughput in these cities over the past five years.

Conclusion

Based on the analysis of the Kazakhstan market, forecasts were obtained. As of the end of 2023, 5,483 petrol stations and 534 gas stations were operating in Kazakhstan. Further growth in the number of petrol stations is projected due to the expansion of networks by major market players. The largest number of petrol and gas stations is concentrated in the South Kazakhstan region, but further growth is expected in regions with a high standard of living.

Based on market characteristics, Kazakhstan is in the first phase of market development. The near-term outlook (up to five years) for market development will largely correspond to the transition to the second phase.

The passenger car ownership rate in North Kazakhstan Oblast and the cities of Astana and Almaty significantly exceeds the national average. Notably, despite the high number of passenger cars, the South Kazakhstan Oblast has the lowest car ownership rate in the country.

Demand for gasoline and diesel fuel is forecast to continue to grow strongly in the short term, driven by strong economic growth following the start of production at Kashagan, with growth subsequently stabilizing at 8% per year.

Over the next 10 years, the volume of gas is projected to grow by 152%, and the number of petrol/gas stations is projected to increase by 11%. This growth will be achieved by reducing the number of small stations and constructing medium and large stations by leading market players.

The growth in retail sales of motor fuel (177%) significantly exceeds the growth in the number of petrol/gas stations (11%). Given the expected growth in the number of medium and large stations and the decline of small petrol/gas stations, the growth in fuel sales will be driven by a significant increase in average daily fuel volumes. This prospect is explained by a tightening regulatory framework and operating environment (for example, higher transportation tariffs). In such conditions, large networks enjoy economic benefits and higher profitability.

References

1. Zhakmanova E.A., Dyusova R.M., Seitenova G.Zh. Comparative characteristics of catalytic reforming technologies in Kazakhstan. Bulletin of the oil and gas industry of Kazakhstan. ISSN 2957-806X. <https://doi.org/10.54859/kjogi108876> https://vestnik-ngo.kz/2707-4226/article/view/108876/ru_RU?utm_source=chatgpt.com .
2. Rakhmatulina G. The oil products market of Kazakhstan within the Customs Union: development prospects. " Economy and Business ". Bulletin of the Institute of Economics of the Russian Academy of Sciences. 2/2012. P.143.
3. Bureau of National Statistics. The number of registered vehicles reached 5,579,400 units. October 15, 2024. <https://stat.gov.kz/ru/news/kolichestvo-zaregistrovannykh-avtomobiley-dostiglo-5-579-4-tys-edinits/> .
4. Bureau of National Statistics. <https://stat.gov.kz/ru/> .
5. Situational and analytical center of the fuel and energy complex of the Republic of Kazakhstan. <https://www.sactek.kz> .

HEALTHCARE ACCESS AND INSURANCE SYSTEMS IN TRANSITION ECONOMIES: INSIGHTS FROM KAZAKHSTAN

Geçiş Halindeki Ülkelerde Sağlık Hizmetlerine Erişim ve Sigorta Sistemleri: Kazakistan'dan Analitik Materyaller

Lazat SPANKULOVA¹
Azamat KERIMBAYEV²

Abstract

This paper investigates healthcare access and insurance systems in Kazakhstan during the transition period from 2019 to 2024, focusing on the role of private medical insurance organizations (MIOs) and investments in health capital. The study develops theoretical and methodological approaches to evaluate the returns on health insurance, examining their impact on healthcare quality and inequalities in service provision. Using parametric and nonparametric econometric models, the research incorporates panel regressions with instrumental variables and kernel estimations to address issues of heterogeneity and endogeneity. Key indicators, such as infant, child, and maternal mortality, are analyzed as measures of healthcare system effectiveness across regions. The findings reveal that while the establishment of multiple MIOs has expanded coverage, excessive regulation and insufficient incentives limit their effectiveness. Empirical evidence highlights persistent disparities in access based on income, geography, and socioeconomic status. The study emphasizes the need for targeted health policies, improved institutional frameworks, and strategic investments to enhance equity and efficiency in Kazakhstan's healthcare system.

Keywords: Healthcare Access, Health Insurance, Inequality, Transition Economies, Kazakhstan.

Özet

Bu makale, Kazakistan'da 2019–2024 geçiş döneminde sağlık hizmetlerine erişim ve sigorta sistemlerini incelemekte, özellikle özel tıbbi sigorta kuruluşlarının (MIO) ve sağlık sermayesine yapılan yatırımların rolünü ele almaktadır. Çalışma, sağlık sigortasının getirilerini değerlendirmek için teorik ve metodolojik yaklaşımlar geliştirmekte ve bunların sağlık hizmetlerinin kalitesi ile sunum eşitsizlikleri üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. Parametrik ve parametrik olmayan ekonometrik modeller kullanılarak heterojenlik ve içsellik sorunlarını ele almak amacıyla araç değişkenli panel regresyonları ve çekirdek tahminleri uygulanmıştır. Bebek, çocuk ve anne ölümleri gibi temel göstergeler, bölgesel sağlık sistemlerinin etkinliğini ölçmek için incelenmiştir. Bulgular, çok sayıda MIO'nun kurulmasının kapsama alanını genişletmesine rağmen, aşırı düzenleme ve yetersiz teşviklerin etkinliği sınırladığını ortaya koymaktadır. Ampirik kanıtlar, gelir, coğrafya ve sosyoekonomik duruma dayalı erişimde kalıcı farklılıkların sürdüğünü göstermektedir. Çalışma, eşitlik ve verimliliği artırmak için hedeflenmiş sağlık politikalarının, iyileştirilmiş kurumsal çerçevelerin ve stratejik yatırımların gerekliliğini vurgulamaktadır.

¹ Professor, Doctor of Economics, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: lyazzat.spankulova@kaznu.kz, ORCID ID: 0000-0002-1865-4681

² Senior Researcher, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. Email: azamat@kerimbayev.com, ORCID ID: 0000-0001-6125-2728

Anahtar Kelimeler: Sağlık Hizmetlerine Erişim, Sağlık Sigortası, Eşitsizlik, Geçiş Ekonomileri, Kazakistan.

Introduction

Scientific novelty lies in the fact that theoretical and methodological approaches to empirical evaluation of the returns to health insurance and investment in health capital of the population will be developed for the first time in Kazakhstan in 2019-2024, in particular the impact on the level of income and changes in health will be considered. Recommendations will be formed on the implementation of strategic directions for the development of targeted support programs based on social contracts and the introduction of an indicative need test; strategies in the field of health protection and health care, as well as the development of policy instruments for the labor market, will also be formed.

For an individual, health is one of the valuable components of human capital, which affects the period of accumulation and use of other elements of human capital - education and professional experience. The state of health is influenced by many factors, including such as incomes of the population, ecology, the state of the health care system, the availability of medical services. Work stress and long working hours are unavoidable, associated with the need to earn money. However, other factors largely depend on the behavior of the person him/herself.

I. Literature Review

The theoretical basis of the project consists in modern methods and models that allow identifying the mechanisms of interaction and cause-and-effect relationships between health and socio-economic indicators. Among the main theoretical economic models and concepts used in the Project are: the theory of human capital (Becker, 1964); the theory of health capital (Grossman, 1972); the theory of selection (Heckman, 1979); the theory of social mobility (Adler & Stewart, 2007); the theory of intergenerational mobility (Heckman, Pinto, & Savelyev, 2013); the theory of participation (Durlauf, 1997); the theory of segregation (Massey & Denton, 1988); economic models of the theory of social interaction (Becker, 1974).

The emergence of medical insurance organizations (MIOs) has become one of the key elements of the new healthcare system of the Republic of Kazakhstan. This was formed during the 1990s and 2000s. However, the practical implementation of this principle in transition economies has shown the lack of sufficient incentives for MIOs and the presence of excessive regulation. Despite the positive dynamics of a number of indicators of health care systems in transition economies, a number of theoretical studies indicate that there is no relationship between this phenomenon and the formation of a system with many private MIOs (Medved, Lawson, & Nemec, 2005). The available scientific works are limited to correlation analysis (Lawson & Nemec, 2003), which does not allow taking into account the issues of endogeneity, heterogeneity, nonlinearity, and the presence of many explanatory factors. This paper examines the impact of private MIOs on the aggregate quality indicators of regional health care systems. It should be noted that among the many indicators reflecting the effectiveness of national and regional health care systems, the aggregated parameters of the quality of the health care system are considered to be infant, child (under the age of 1 and before 5 years of age) and maternal mortality (Gottret & Schieber, 2006). In this regard, these indicators are used in this work as key variables reflecting the quality of health care systems in Kazakhstan's regions.

One of the key issues in health research is the problem of inequalities in access to health services. In the literature, this aspect is addressed through the concept of horizontal and vertical equity. Horizontal equity refers to equality of access to health services for individuals with the same needs, regardless of their income or social status, while vertical equity implies

differentiated access based on the degree of need (Gottret & Schieber, 2006). This is developed by (Allin et al., 2007) who distinguish three main approaches to calculating equity in access to health care: coefficients of chance, indicators of access and utilization-needs rates, as well as the index of horizontal inequality.

Examining inequalities in the English National Health Service (Moscelli et al., 2018) has found that inequalities in waiting times are due to economic reasons rather than patients' choice of hospital and type of treatment.

On the other hand (Costa-Font & Gil, 2009) demonstrated that health inequalities in Spain are more likely to be due to income inequality and inequality in use than to inequalities in health financing and spending.

Examining the relationship between income and access to health care in Japan (Fujita et al., 2016) found that low-income Japanese citizens have worse access to outpatient care and more severe health problems than their higher-income fellow citizens.

Analyzing the case of Indonesia (Johar et al., 2018) confirms that increased participation of private providers contributes to increased access to health services. Policies that promote economic growth and household wealth, as well as redistributing health target groups to reach more poor and/or rural patients, can reduce inequalities in access to health services.

The problem of inequality in access to health services in Kazakhstan is also reflected in the literature. In particular (Spankulova et al., 2020) investigated the extent to which commonly accepted socioeconomic determinants (education, income, living conditions, marital status, occupation) are associated with health inequalities in Kazakhstan. (Shaltynov et al., 2022) developed models for the allocation of additional primary health care resources in the north-eastern part of Kazakhstan based on physical accessibility, expressed in the number of available doctors. (Spankulova et al., 2024), studying the gap between urban and rural areas in the availability of medical services, propose strategies to reduce it and improve the quality of medicine in rural areas. (Danilovich, 2010) studied the impact of socio-economic inequality in countries with economies in transition on women's access to reproductive health services and concluded that in Kazakhstan, household income turned out to be the most powerful predictor of self-reported health, unlike, for example, Belarus, where market reforms had less impact on the health sector. (Turganbayev, 2023) has shown the significant impact of health as an integral part of human capital on the overall economic productivity factors.

Besstremyannaya's work (Besstremyannaya, 2015) represents an important contribution to the study of inequalities in access to health care. The author uses finite formula models and generalized linear models to analyze consumer demand for medical services in Japan, revealing that access to health care is more favorable for the poorest segments of the population, especially among the sickest. This finding confirms the presence of a pro-poor effect in the Japanese health care system. The study by Wagstaff and Van Doorslaer (Wagstaff & Van, 2000) is fundamental in the study of concentration regressions, which are used to quantify health inequalities. The use of these indices makes it possible to identify deviations in access to health care depending on income, which helps to more accurately assess the levels of inequality.

Research on consumer demand for medical services plays an important role in the development of health policy (Deb & Trivedi, 1997, 2002, 2009, 2012). In her paper «Measuring Inequality in Access to Healthcare in Japan Using Panel Data and End-Blends», Besstremyannaya (Besstremyannaya, 2015) uses end-of-care models and estimates of mean treatment effects to analyze the impact of co-occurrences (co-payments) on health care costs in Japan. The author demonstrates that the impact of co-occurrences negatively affects demand,

especially for subgroups with high health care costs, which reveals significant heterogeneous effects among consumers. This finding highlights the need for a differentiated approach to assessing the demand for health services and to designing insurance programs to better take into account different population groups.

One of the most important aspects in the study of the impact of insurance organizations on the health care system is the assessment of their contribution to improving the health of the population. A number of works (Shaiman et al., 1991) discuss institutional reforms in the insurance system, which should contribute to improving the quality of medical services. However, empirical research shows that the presence of many insurance organizations in itself does not always lead to improvement in the quality of healthcare.

An important area of research is the assessment of the impact of public investment in health care on the health of the population. The national project «Health», launched in Russia in 2006, was aimed at increasing funding for health care and improving the quality of medical services. In her article «Monetization of Drug Benefits in Russia: A Microeconomic Assessment Before and After the Reform» (Besstremyannaya, 2009) Besstremyannaya conducts a panel regression analysis to assess the impact of increased funding on indicators such as infant mortality, life expectancy, and the number of sick days among the working population. The study shows that the increase in salaries for health workers and the improvement of the material base of health care facilities contributed to the reduction of infant mortality and the improvement of other health indicators, but the effectiveness of these measures remains questionable due to the lack of clear quality control mechanisms. One of the key problems in the Russian healthcare system is the issue of monetization of benefits. These results highlight the importance of developing systems that take into account the specific needs of different population groups and avoid problems of inefficient allocation of resources.

In the area of assessing the impact of insurance organizations and investments in health capital, there are indeed methodological gaps that need further investigation. One of the main challenges is the lack of understanding of the long-term effects of health system reforms, which is particularly important for understanding how investments in health can affect various aspects of well-being over a long period.

In addition, current research (Spankulova et al., 2020, 2024) demonstrates that the heterogeneity of the effects of insurance programs is often ignored. For example, insurance programs may have different effects on different socioeconomic groups due to differences in income levels, access to health services, and health care utilization habits. Most existing studies focus on average effects, which can mask substantial differences between groups. This approach makes it difficult to understand exactly how insurance programs contribute to reducing health inequalities.

Studies, as pointed out by Deb and Trivedi (Deb & Trivedi, 1997) and Santos Silva and Windmeijer (Santos & Windmeijer, 2001) suggest that the use of more sophisticated statistical methods may allow heterogeneity and endogeneity of factors to be taken into account.

II. Methodology

The behavior of producers and consumers in the health economy has a number of unique features, which leads to the need to develop special economic and mathematical tools for modeling. In particular, it is required to model unobserved heterogeneity of economic agents, to take into account latent processes, to use proxy variables to estimate the process of production and consumption in the health economy, to use models for truncated and censored dependent variables, to apply logarithmic transformation of variables. In addition, economic and mathematical modeling in health care is of particular social and scientific importance,

particularly in terms of adequate quantification of the efficiency of producers in the industry, the performance of the health care system at the national and regional levels, and the short- and long-term effects of various economic reforms in the industry.

Empirical analysis in this paper will be aimed at using the methods of parametric and nonparametric analysis to study the relationship between traditional indicators of the quality of regional health care systems and the development of the government funded health insurance system.

1.1. Project implementation plan

During the implementation of the project, all tasks will be performed in a logical sequence. A brief description of the implementation of each of the tasks of the project is presented below.

Econometric analysis will be organized as follows: at the first stage, a hypothesis is formulated about the influence of certain factors on health inequality, which is tested using panel regression, which includes a corresponding subset of variables from these groups, as well as a number of variables common to all regressions.

Parametric model with instrumental variables. Research works [27,28] use a general approach to the evaluation of aggregate models for health indicators. Let assume

$$y = f(h, X), \quad (1)$$

where y is - health indicator in the region, h - type of regional CMI system, X - socio-economic characteristics of the region.

It is assumed that the presence of IMO has a positive effect on the quality of the regional health care system, and non-state IMOs are more interested in optimizing the level of management and quality control than state ones. Therefore, the type of regional health care system in this paper is defined as a binary variable h , the value of 1 of which corresponds to the presence of only non-state IMOs in the CMI market.

The socioeconomic characteristics of region X are control variables that are traditionally used as determinants of the resulting health indicators at the aggregate level: per capita GRP, government and non-government health spending, and the Gini coefficient as a measure of inequality, The consumer price index is used to account for the impact of inflation. Geographical differences between regions are taken into account using the variables: the share of urban population in the total population and the average temperature in January.

Base Model

The model analyzes the impact of the regional CMI system on health indicators in the region. Let assume

$$y = X\beta + \theta h + \varepsilon, \quad (2)$$

where h is - type of the regional CMI system, X - control variables containing the constant.

Advanced model with instrumental variables

It is assumed that the type of regional CMI system is related to the quality of the institutional environment in the region, which, in turn, has an impact on health indicators. h is an endogenous variable in the empirical model estimating equation (1). The instrumental variable method is used to account for endogeneity. The basic model (2) is extended to model (3) – (5), in which the latent variable h^* and the observed variable h are present.

$$h^* = X\beta_1 + Z\delta_2 + \varepsilon_1, \quad (3)$$

$$y = ah^* + X\beta_2 + \varepsilon_2, \quad (4)$$

$$h_i = \begin{cases} 0, & \text{if } h_i < c_0, \\ 1, & \text{if } c_0 < h_i \end{cases}, \quad (5)$$

$$\varepsilon_1 \sim N(0, \sigma^2 I), \varepsilon_2 \sim N(0, I) \text{ — independent,} \quad (6)$$

$$e_1 \text{ and } X \text{ — independent, } e_1 \text{ and } Z \text{ — independent,} \quad (7)$$

$$e_2 \text{ and } Z \text{ — independent, } e_2 \text{ and } h^* \text{ — independent,} \quad (8)$$

where Z is - tool for the regional CMI system, c_0 - unknown threshold (cutoff point) in the binary choice model, which in our case is equal to zero, since X contains a constant.

Conditions (6) – (8) allow us to estimate the system of equations (3) – (5) using the two-stage least squares method: first, in (3) we obtain the forecast values for h^* (the binary choice model with h and h^*), and then substitute them in (4). Thanks to independence e_1 and e_2 The resulting equation is as follows:

$$y = ah + X\beta_2 + \varepsilon_2 + \alpha(h - h^*) \quad (4')$$

According to assumptions (6) – (8), equation (4') makes it possible to obtain consistent estimates, since $\lim_{n \rightarrow \infty} \alpha(h^* - h^*) = \varepsilon_1$ and $E(\varepsilon_1) = E(\varepsilon_2) = 0$.

As a tool for the regional CMI system, variables associated with various kinds of financial and political risks in the regions will be used in the work. The choice of the tool is explained by the fact that the insufficient development of the CMI system in the regions is directly related to the policy of pressure from the regional authorities, which is reflected in the existence of financial and political risks. Econometric analysis assumes that risks affect health outcomes in a region only through their relationship with the type of regional CMI system.

Nonparametric nuclear regressions. The parametric model imposes a number of restrictions on the description of the economic process [25]. Estimates using *kernel* density estimators do not assume any features of the functional form, they are a method of nonparametric analysis with a large sample size and a limited number of regressors.

$$y_i = g(h_i, X_i) + u_i, \quad (9)$$

$$u_i \text{ and } h_i \text{ — independent, } u_i \text{ and } X_i \text{ — independent,} \quad (10)$$

$$g(x) = (\sum_{i=1}^n y_i W_{b,ix} l'_{\mu,i}) / (\sum_{i=1}^n W_{b,ix} l_{\mu,i}) \quad (11)$$

where i is - index of the region,

y_i - aggregate indicator of health status,

g - unknown smooth function,

g^* - grade g , h is the type of the compulsory medical insurance system,

X_i — control variables,

$W_{b, ix}$ — kernel function for continuous variables X_i with smoothing parameter (bandwidth) b , l — kernel function for a discrete variable h , μ denotes the smoothing parameter for l , n — total number of observations.

By denoting discrete variables as X_i^d , continuous variables as X_i^c , and the combined density function (X_i^d, X_i^c) as $f(x_i^d, x_i^c)$, the product of the nuclear functions $L_{l,ix}$ can be used (see equation (2.3) in Racine and Li, 2004):

$$L\lambda_{ix} = , \quad (12)$$

where t are – the components of the discrete variable $X_{it}^d \in \{0, 1, \dots, c_t - 1\}$, l is the kernel function, and λ - smoothing parameter for l .

$W(\cdot)$ is treated as a locally constant (Nadaraya-Watson) estimator with a Gaussian kernel of second order, and kernel functions for a combination of discrete and continuous variables are used, which allow tests with higher power compared to kernel function estimators with ranked variables. The smoothing parameters are chosen according to the cross-validation method. The program for calculations is written in the R language, the *Np* package is used.

To check the robustness of the results, an extended sample with 2019-2024 data and four rank variable values is used. In this case, a nuclear function with a geometric function of weighing from work is used.

III. Results

The decomposition of income inequality is as follows: to assess the contribution of various variables to income inequality in Kazakhstan, the approach developed by Shorrocks (Shorrocks, 2013), based on the Shapley estimate, will be used. This principle is used to create a general decomposition procedure based on the Shapley value, which refers to the game theory developed by L.S. Shapley (Shapley, 1953). The procedure involves analyzing the effects of successive exclusions of each factor and then averaging these influences, taking into account all possible sequences of these exclusions in accordance with the Shapley-Owen-Shorrocks (SOS) procedure. Decomposition is carried out using an Internet constructor developed by the International Institute of Economic Research <https://www.wider.unu.edu/>. Data from the World Income Inequality Database is used <https://www.wider.unu.edu/project/world-income-inequality-database-wiid> and data from the website <https://www.wider.unu.edu/node/236613>.

The methodology of the study will also be based on the use of Dickens, Shorrocks indices, matrix analysis of transient probabilities, and econometric estimation of the wage equation. Analysis of the transition probability matrix, which is based on the calculation of the proportion of individuals who fell into a given quantile of the distribution in the time period t , who remained in this quantile and in the period $t+k$. Construction of the stability index (immobility coefficient) - an indicator calculated on the basis of the summation of the elements of the diagonal of the transition matrix. Where is the average step of mobility - the number of quantiles over which the corresponding individual «jumps» between time intervals t and $t + k$, for a matrix of size 10×10 .

The analysis of the determinants of wages will be carried out by estimating the wage equation of the Mintzer type: $\text{Log}(\text{Wage}) = \alpha + \beta * X + \eta * Z + \varepsilon$ (1)

where: X - the vector of the socio-demographic characteristics of the individual: gender, age, marital status, etc., and Z - the vector of the characteristics of work and the employee: change of job, change of profession, hours worked, employment sector, specific length of service, etc.;

$\text{Log}(\text{wage})$ is the logarithm of an individual's salary. The wage equation is estimated using LSM and models with fixed and random effects.

IV. Discussion

In the study of the factors of structural and sectoral differentiation and regional disparities in wages and the determination of the main directions for overcoming them, the evolution of inequality in various areas of wage distribution in 1990-2020 will be considered and its decomposition will be carried out, new estimates of the contribution of regional differences to wage inequality will be given, and an analysis of possible mechanisms of

influence on inequality of the most important institutions of the labor market will be presented. Namely, the minimum wage, legislation on the protection of wages in the labor market. Differences in wages between groups of workers are revealed: gender gap, differences between employees in the budgetary and non-budgetary spheres, interregional differences, increased return on education and bonus for qualifications. Empirical evaluations of models will be carried out to assess the impact of health insurance organizations and investments in health capital on infant and maternal mortality, reduce inequality, and overcome stagnant poverty.

Conclusion

In conclusion, this research paper provides a comprehensive examination of healthcare access and insurance systems in Kazakhstan, particularly during the transition period from 2019 to 2024. By developing theoretical and methodological frameworks to assess the returns on health insurance and health capital, the study highlights the critical role of private medical insurance organizations (MIOs) in improving healthcare quality and addressing inequalities in access to health services. The findings underscore the necessity of formulating tailored health policies that cater to the diverse needs of various socioeconomic groups, thereby contributing to the overall effectiveness of the healthcare system. Through a thorough literature review and empirical analysis, this work identifies existing gaps in understanding the relationship between health insurance, socioeconomic indicators, and healthcare access. The research ultimately aims to provide strategic recommendations for the development of targeted support programs and effective health protection strategies, fostering a more equitable healthcare landscape in Kazakhstan.

Acknowledgments

Information about financing. This study was funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan within the framework of the IRN grant project AP26198345 "Reducing socio-economic inequality in the regions of Kazakhstan through investments in health and improving the organization of the healthcare system"

References

- Adler, N. E., & Stewart, J. (2007). The biology of disadvantage: Socioeconomic status and health. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1186(1), 1–290.
- Becker, G. S. (1964). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. University of Chicago Press.
- Becker, G. S. (1974). A theory of social interactions. *Journal of Political Economy*, 82(6), 1063–1093.
- Besstremyannaya, G. E. (2009). Monetization of benefits for medicines in Russia: Microeconomic assessment before and after the reform. *Applied Economics*, 23(5), 465–476.
- Besstremyannaya, G. E. (2015). Assessment of consumer demand for medical services using finite mixtures and assessment of treatment effects. *Economic Modelling*, 47(58), 6331–6361.
- Besstremyannaya, G. E. (2015). Application of parametric models for assessing the impact of insurance medical organizations on the quality of health care in the regions of the Russian Federation. *Health Economics*, 38(2), 3–15.

- Besstremyannaya, G. E. (2017). Measuring inequality in access to health care in Japan using panel data and finite mixtures. *Journal of Health Economics*, 46, 5–29.
- Deb, P., & Trivedi, P. K. (1997). Demand for medical care by the elderly: A finite mixture approach. *Journal of Applied Econometrics*, 12(3), 313–336.
- Durlauf, S. (1997). The memberships theory of poverty. *Journal of Economic Growth*, 2(3), 285–293. <https://doi.org/10.1023/A:1009789707640>
- Gottret, P., & Schieber, G. (2006). Health financing revisited: A practitioner's guide. World Bank.
- Grossman, M. (1972). On the concept of health capital and the demand for health. *Journal of Political Economy*, 80(2), 223–255.
- Härdle, W., & Linton, O. (1994). Nonparametric estimation of additive models. In *The Econometric Society Monographs* (Vol. 24, pp. 229–292). Cambridge University Press.
- Heckman, J. J. (1979). Sample selection bias as a specification error. *Econometrica*, 47(1), 153–161.
- Heckman, J. J., Pinto, R., & Savelyev, P. A. (2013). Understanding the mechanisms through which an influential early childhood program boosted adult outcomes. *American Economic Review*, 103(6), 2052–2086.
- Lawson, G., & Nemec, J. (2003). Market reforms in health care systems in transition economies: Lessons from Czech Republic and Slovakia. *Economics of Transition*, 11(3), 469–490.
- Massey, D. S., & Denton, N. A. (1988). *American apartheid: Segregation and the making of the underclass*. Harvard University Press.
- Medved, R., Lawson, G., & Nemec, J. (2005). Health care reforms in Central and Eastern Europe: Towards financial sustainability? *Economics of Transition*, 13(3), 615–640.
- Santos Silva, J. M. C., & Windmeijer, F. (2001). Two-part multiple spell models for health care demand. *Journal of Econometrics*, 104(1), 67–89.
- Shaiman, I. E. (1991). Competition among insurance medical organizations: Effect on the quality of health care. In *Healthcare in Russia: Institutional reforms* (pp. 1–254). Moscow: RAN Publ.
- Sheiman, I. M. (1991). Konkurentsiya v sisteme meditsinskogo strakhovaniya: problemy i resheniya [Competition in the medical insurance system: Problems and solutions]. *Zdravookhranenie*, 5, 12–19.
- Shapley, L. S. (1953). A value for n-person games. In *Contributions to the theory of games* (Vol. 2, pp. 307–317). Princeton University Press.
- Shorrocks, A. F. (2013). Decomposition procedures for distributional analysis: A unified framework based on the Shapley value. *Journal of Economic Inequality*, 11(1), 99–126.
- Wagstaff, A., & Claeson, M. (2004). The Millennium Development Goals for health: Rising to the challenges. World Bank. <https://doi.org/10.1596/0-8213-5634-9>
- Wagstaff, A., & Van Doorslaer, E. (2000). Measuring inequality in the field of healthcare: Using concentration indices. *Journal of Health Economics*, 10(1), 89–110.

FINTECH IN BANKING: THE FORMATION OF A CRISIS-DRIVEN INNOVATION ADAPTATION FRAMEWORK

Bankacılıkta Fintech: Kriz Odaklı Bir İnovasyon Uyum Çerçevesinin Oluşturulması

Amit DUTTA ¹

Khalima SANSYZBAYEVA ²

Abstract

Banks are the principal channel through which digital technologies diffuse into the wider economy, yet the durability of crisis-era fintech change remains uneven. This article develops a formation-focused account of how shocks – most visibly COVID-19 – spark rapid deployment of financial technologies and how those emergency fixes can be stabilized and embedded as normal operating routines. We formalize the crisis-driven innovation adaptation framework (CDIAF), a staged model that traces the progression from crisis pressure to innovation response, organizational adaptation, institutional filtering, and sustainable result. Synthesizing insights from disruptive innovation, diffusion of innovations, dynamic capabilities, and institutional theory, CDIAF explains why some changes persist while others regress once the shock subsides. To convert short-term responses into durable advantage, authors introduce an adaptive fintech innovation management model that specifies the governance work required to make digital change stick: clear standard operating procedures, key risk indicators and auditability, partner-ecosystem due diligence and service-level controls, and early regulatory alignment (e.g., remote KYC, open-banking interfaces, cloud risk expectations). Conceptually, the article presents a theory-building, conceptual design supported by abductive reasoning and a targeted narrative literature synthesis. The contribution is twofold: a generalizable framework (CDIAF) for understanding “shock digitalization” in banking, and a managerial model that translates it into executable governance routines. We conclude with an agenda for empirical tests using bank-level KPIs on digital uptake, fraud and incident rates, service reliability, inclusion outcomes, and cost efficiency, to validate and refine the propositions advanced here.

Keywords: Fintech, Banking, COVID-19, Governance

Introduction

The banking sector plays a central role in the process of integrating technological innovations into the economy. One of these innovations – financial technologies in the banking sector – possesses a unique ability to enhance the efficiency of all segments of the financial markets, including the banking sector, by eliminating key barriers. The management of fintech innovations in the banking sector plays a key role in transforming traditional processes and creating new approaches to delivering financial services. Fintech innovations involve technologies such as artificial intelligence, blockchain, big data, robotics, biometrics, and cloud computing. These technologies are reshaping how banks interact with clients, making services more accessible, personalized, and efficient. They also reduce transaction costs by eliminating

¹ PhD Cand., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, amitdutta79@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5534-3460>

² Professor, Doctor of Economics, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: gns1981@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9992-4005>

intermediaries and automating complex processes, thus simplifying operations and minimizing expenses.

The implementation of fintech innovations requires competent management to achieve financial stability and comply with international standards. This is especially important amid growing cyber threats and the need to protect customer data. Financial regulators must consider international recommendations to create a resilient and secure environment for fintech development. At the same time, innovation management enables banks to maintain competitiveness by ensuring high-quality services and effectively responding to challenges posed by fintech companies.

From a management perspective, it is important to ensure the integration of new technologies into existing business processes of banks. This requires flexibility and adaptation of the regulatory framework, as well as the creation of special regulatory mechanisms, such as “regulatory sandboxes,” which allow testing and implementing innovations in a controlled environment. Additionally, management should be based on a systematic approach that includes long-term strategic goals and consideration of fintech’s broader impact on the economy.

Ultimately, managing fintech innovations ensures a balance between technological advancement and social responsibility. It promotes increased accessibility to financial services for different population groups, supports economic growth, and enhances trust in the banking system. Thus, managing fintech in the banking sector becomes an integral component of the modern financial ecosystem, ensuring its sustainability and progress.

The COVID-19 pandemic has had a significant impact on many areas of business and the lives of ordinary users. With the introduction of quarantine measures and travel restrictions, many customers started to actively use online banking and mobile apps to manage their finances. This forced banks to adapt to the new environment, leading to increased investment in digital platforms and services.

This article develops the crisis-driven innovation adaptation framework to show how crises like COVID-19 spark, shape, and embed fintech innovations in banks, and it introduces an adaptive fintech innovation management model that provides strategic and governance guidance to ensure those crisis-born changes become standard, lasting routines.

Literature Review

Dorflleitner et al. [1] define the fintech in two main ways:

- as financial innovations, which focuses on the integration of technology-driven financial products and services.
- as companies, referring to firms that provide technologically advanced financial solutions.

Josh Lerner and Peter Tufano [2] describe financial innovation as the creation and adoption of new financial instruments, technologies, institutions, and processes that enhance market efficiency, improve risk management, and broaden access to capital. These innovations are generally classified into product and process innovations.

After analysis of definition of fintech by Reserve Bank of India [3], National Bank of Kazakhstan [4], and scholars from Dorflleitner et al. systematic review article, we proposed vision of the concept is: «Financial technology as a technology for organizing financial and economic relations in a structured manner, considering its innovative and technological components».

Financial technologies have witnessed significant innovations in the banking sector, especially in response to the challenges posed by the COVID-19 pandemic. The COVID-19 pandemic ushered in a new era of innovation in the fintech and banking sectors [5]. These

innovations have played a crucial role in ensuring the continuity of financial services while adapting to the new normal. Fintech significantly mitigates the economic repercussions of the pandemic, lessening its overall impact [6].

The pandemic did not simply accelerate digitalization; it served as a trigger for crisis-induced innovation adoption, a phenomenon where external shocks force rapid organizational transformation. This dynamic can be understood through the following conceptual lenses:

To understand the transformative impact of the COVID-19 pandemic on financial technologies in the banking sector, it is crucial to frame the observed developments within established theories of innovation and institutional change.

To fully conceptualize fintech innovations under crisis conditions, we introduce the crisis-driven innovation adaptation framework (CDIAF), which offers an original model to analyze the adaptive mechanisms of banking systems in the face of exogenous shocks. The pandemic did not simply accelerate digitalization – it reshaped the innovation landscape through systemic disruption, rapid diffusion, and institutional adaptation. CDIAF builds on three core theoretical lenses to explain these shifts: disruptive innovation theory, diffusion of innovations, and institutional theory.

Joseph Schumpeter's theory of innovation presents innovation as the engine of economic development, driven by entrepreneurs who introduce "new combinations" of existing resources – new products, processes, markets, or organizational forms [7]. In this view, fintech represents a wave of "creative destruction" wherein traditional banking models are continuously restructured by technological entrepreneurs offering more efficient and inclusive services. Expanding on this, Clayton Christensen's theory of disruptive innovation explains how newcomers – often with fewer resources – displace incumbents by targeting overlooked market segments with simpler, more affordable technologies [8]. Disruptive innovation theory provides insight into how fintech solutions – such as mobile banking, digital wallets, robo-advisors, and e-KYC platforms – emerged as transformative substitutes for conventional banking services during the pandemic. Fintech exemplifies this mechanism by offering mobile-first, low-cost financial solutions to unbanked or underbanked populations, especially evident during the COVID-19 pandemic when digital platforms provided critical financial access.

Everett Rogers' Diffusion of innovation theory emphasizes how innovations spread through populations via communication channels and adopter categories [9]. Diffusion of innovations theory helps explain the accelerated adoption of digital financial technologies during the pandemic. In the classical diffusion model, adoption moves through five stages: innovators, early adopters, early majority, late majority, and laggards. COVID-19 acted as a systemic shock that shortened this timeline, pushing late adopters – both consumers and institutions – into earlier stages of innovation uptake. Digital platforms became essential for accessing salaries, managing transactions, and securing credit under conditions of restricted mobility. In Kazakhstan, the government's push for digital public services (e.g., eGov.kz) created spillover effects into private sector fintech adoption. In India, the existing fintech ecosystem (including Paytm, PhonePe, Razorpay) rapidly reached a critical mass of users during the lockdowns. Thus, the pandemic served as both a catalyst and an amplifier of diffusion processes.

Institutional theory of DiMaggio & Powell [10] sheds light on the role of regulatory, normative, and mimetic pressures that shaped the fintech response to the pandemic. In the face of uncertainty, banks and regulators often imitate perceived successful models to maintain legitimacy and stability. This dynamic was evident in how multiple jurisdictions – Kazakhstan (NBK), India (RBI), and the EU – adopted similar regulatory innovations such as sandbox regimes, remote KYC, and digital lending guidelines. Mimetic isomorphism (copying successful peers) and normative pressures (compliance with international standards such as FATF, Basel III, and GDPR)

converged to produce rapid alignment in fintech governance. For instance, Kazakhstan's Digital Financial Services law (2020) echoed elements of EU digital finance strategies, reflecting institutional convergence under global pressure.

Together, these frameworks provide the theoretical basis for analyzing the “shock digitalization” of the banking sector. During the Covid-pandemic period, banks across the world, including in Kazakhstan and India, adopted digital technologies not solely for competitive advantage but as a survival strategy. The innovations of this phase can be categorized as crisis-induced –triggered by exogenous factors like lockdowns and economic restrictions, and shaped by internal adaptive capacity and institutional filtering mechanisms.

This perspective helps explain why, despite the unprecedented pace at which fintech has penetrated economic and social systems, the development of comprehensive regulatory and methodological frameworks continues to lag behind practical implementation. The underlying reason lies in the complex synthesis of financial-economic categories, information systems, and managerial innovations that define fintech as both a process and a structure for organizing financial relationships. When examined through the lens of managerial content, fintech reveals a broad spectrum of interrelated activities and decision-making domains that demand deeper investigation.

The COVID-19 pandemic has brought about unprecedented challenges and disruptions to various sectors of the global economy. The banking sector has been significantly impacted, with traditional banks facing numerous challenges in maintaining their operations and serving their customers. In this context, fintech has emerged as a critical player, offering innovative solutions to navigate the challenges posed by the pandemic.

Financial institutions – faced with crisis pressures – undertook internal restructuring to absorb and integrate fintech tools under conditions of uncertainty. As part of this layer, banks reconfigured business processes, shifted operations online, and deployed digital instruments to maintain continuity, security, and customer engagement. This rapid organizational adaptation formed the backbone of resilience strategies throughout the pandemic.

The risk landscape is disaggregated into six key domains: operational, cybersecurity, credit, liquidity, regulatory, and trust-related. Each category is analyzed in relation to its core drivers, illustrating how technological adaptation was inseparable from strategic governance and institutional resilience [11].

The COVID-19 pandemic acted as a significant accelerator of digital technology adoption in the EU banking sector, with COVID-19 incidence rates, the severity of quarantine measures, and investments in fintech showing statistically significant influence on key digital transformation indicators – particularly the volume of transactions through digital platforms and the share of the population using online banking – thus confirming a quantifiable link between pandemic-induced constraints and the intensification of digital banking behavior. [12]

Result and Discussion

The central research problem addressed in this study is the urgent need for adaptive and practical governance models to manage the transformation brought by financial technologies. This includes the development of appropriate methodologies, instruments, and forward-looking strategies for regulation and management within the fields of financial and intellectual technologies. To address this, the research considers management strategies based on process-network models, behavioral analysis, and cluster-network methods, aiming to frame fintech not just as innovation but as a structured system of dynamic, multi-actor interaction within the financial ecosystem.

These strategies position fintech not merely as a set of isolated innovations but as a structured system of distributed decision-making, interaction, and co-evolution among various actors – banks, regulators, fintech startups, technology providers, and consumers.

To understand the dynamics of fintech innovation under conditions of systemic disruption, authors propose an original conceptual model: CDIAF. Developed in response to the observed shifts during the COVID-19 pandemic, CDIAF provides a structured lens to analyze how banking institutions adopt innovation under crisis conditions.

CDIAF model is structured into five layers (Figure 1):

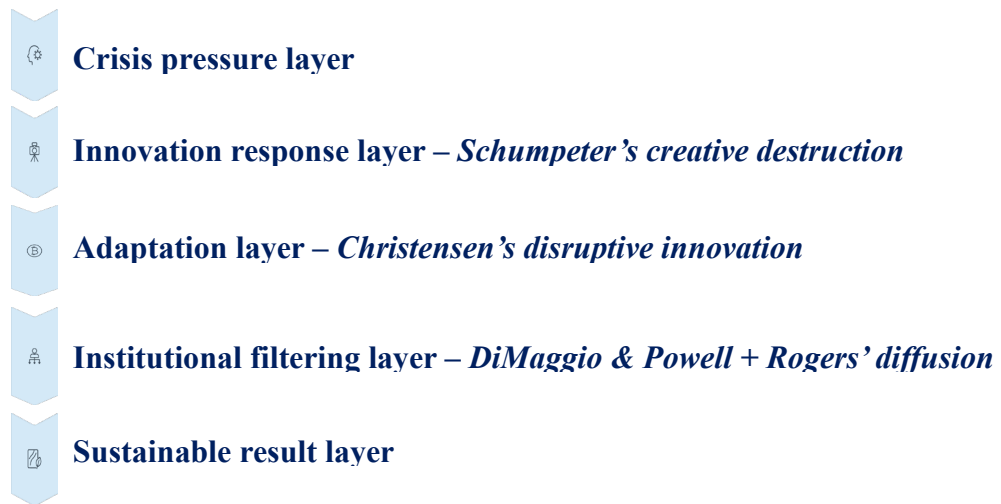

Figure 1: Crisis-driven innovation adaptation framework

- Crisis pressure layer represents the exogenous shocks or disruptions that destabilize the conventional functioning of financial systems. In the context of the COVID-19 pandemic, these pressures included widespread lockdowns, reduced mobility, economic uncertainty, and a surge in digital demand. These stressors serve as catalysts that force banks and regulatory bodies to reconsider traditional service delivery models and risk management frameworks. The severity and suddenness of these crises accelerate the urgency for digital adaptation and create a window for innovation that might otherwise be resisted or delayed.

- The innovation response layer captures the emergence and rapid deployment of fintech solutions designed to maintain continuity and accessibility of financial services during the crisis. During COVID-19, key innovations included mobile banking applications, e-KYC systems for remote client verification, robo-advisory services, and digital lending platforms. These technologies were not merely enhancements of existing tools; they acted as functional substitutes for core banking operations that could no longer be delivered in physical or traditional forms. In this stage, fintech serves as an adaptive mechanism, filling service gaps and ensuring that financial intermediation continues despite external constraints.

- Adaptation layer involves the internal reconfiguration of banks and financial institutions to absorb, deploy, and integrate these innovations at scale. It includes operational transformation (e.g., digitizing loan processing, customer service automation), strategic realignment (e.g., shifting from physical to hybrid models), and changes in human capital and organizational culture (e.g., adoption of agile teams or digital training programs). The speed and flexibility of this adaptation are critical determinants of success. Institutions with advanced IT infrastructure, decentralized decision-making, and a culture open to change tend to demonstrate higher innovation absorption capacity. The adaptation layer reflects the transitional phase between emergency implementation and strategic consolidation.

- Institutional filtering layer mediates which technologies become embedded into standard practice through the interplay of regulatory frameworks, policy support, and supervisory flexibility. Key mechanisms include regulatory sandboxes, expedited licensing regimes, and updates to digital financial regulations (e.g., KYC 2.0, PSD2, Open Banking frameworks). This layer reflects the influences that shape organizational behavior and determine whether crisis-induced innovations will be legitimized and standardized. It is also the stage where risks – such as cybersecurity, compliance gaps, and financial exclusion – are reassessed and managed through institutional safeguards.

- Sustainable result, the final layer, evaluates whether the innovations introduced during the crisis have led to a permanent transformation of the financial sector. Key indicators of sustainability include improved digital maturity (measured by KPIs such as share of digital transactions, AI integration, and platform efficiency), expanded financial inclusion (especially among marginalized or rural populations), and enhanced resilience of financial systems to future shocks. This stage marks the institutionalization of fintech as a core infrastructure of banking, where temporary crisis solutions evolve into stable, scalable, and inclusive components of the financial ecosystem. It is here that policy coherence, technological robustness, and user trust converge to determine the long-term impact of crisis-driven innovations.

The COVID-19 pandemic acted as a forcing function that radically altered the trajectory of fintech adoption. Unlike the gradual, demand-driven innovation of the pre-pandemic era, 2020-2021 saw a wave of rapid, necessity-driven digital transformation. Banks and regulators had no choice but to adapt: lockdowns, social distancing, and customer avoidance of physical branches made digital services the only viable channel for financial interaction. This exogenous pressure accelerated fintech deployment in ways that market forces alone could not have achieved.

During COVID-19, five strategies catalyzed innovation in banking. The pandemic accelerated digital transformation, prompting banks to adopt online banking services, contactless payment solutions, and remote customer interactions. To ensure business continuity, banks deployed secure digital infrastructure, allowing employees to work remotely while maintaining operational efficiency. Banks collaborated with governments to facilitate economic relief programs, ensuring that financial aid reached individuals and businesses affected by the crisis. At the same time, cybersecurity threats increased significantly, leading banks to invest heavily in strengthening data protection measures to counteract growing risks. The rapid digitalization of banking services not only improved operational resilience but also reshaped customer expectations, pushing financial institutions to adopt more agile and technology-driven approaches.

The role of financial technologies in the banking sector and their primary use cases examined. Blockchain technology emerged as a crucial tool for securing financial transactions, implementing smart contracts, and facilitating cross-border payments. Cloud computing provided scalable storage solutions, enabling real-time data analytics and cost-efficient IT management. Artificial intelligence enhanced banking operations through fraud detection, credit risk assessments, chatbots, and automation of routine processes. The adoption of these technologies fundamentally transformed banking services, making them more accessible, secure, and customer-centric.

We treat this period as a distinct analytical phase – “shock digitalization” – for several reasons:

- acceleration beyond historical trends: technologies like e-KYC, mobile payments, and remote onboarding, which previously faced slow uptake due to legal, technical, or behavioral barriers, were adopted in weeks rather than years.

- simultaneous global impact: unlike earlier waves of fintech that were region-specific, the pandemic forced parallel digitalization across both developed and emerging markets – including Kazakhstan and India – creating an unprecedented global experiment in fintech scalability.

- regulatory adaptation: regulators themselves became innovation actors –launching regulatory sandboxes, easing digital compliance rules, and promoting contactless payments. This was not business as usual; it was a redefinition of regulatory roles under crisis.

- organizational restructuring: many banks reorganized internal workflows, reallocated investment budgets, and fast-tracked digital innovation projects, indicating a structural, not just temporary, shift in business priorities.

Therefore, the concept of “shock digitalization” captures both the tempo (suddenness) and the systemic scope of this transformation. It distinguishes the COVID-19 fintech wave not merely as an acceleration of existing trends, but as a crisis-induced shift in how innovation is triggered, diffused, and institutionalized in the financial sector.

The COVID-19 pandemic catalyzed an unprecedented phase of shock digitalization, forcing banks, regulators, and consumers to shift rapidly toward digital financial solutions. Unlike previous waves of fintech diffusion, this transformation was externally triggered, immediate, and systemic. The CDIAF provides a conceptual lens to understand how institutional flexibility, internal readiness, and regulatory responses co-determined the sustainability of crisis-induced innovations.

The CDIAF framework thus offers both a conceptual foundation and a practical tool for analyzing fintech governance, especially in crisis-affected or transition economies where resilience and adaptability are critical.

While CDIAF explains the evolution of fintech innovations under crisis, the authors propose the adaptive fintech innovation management model (Figure 2), which provides strategic direction for managing these innovations effectively.

The model also relies on the systemic analysis of fintech as a technology of organizing financial-economic relationships. Fintech is not merely a set of tools, but a coordinated system involving digital infrastructure, customer interaction, institutional mechanisms, and regulatory frameworks. This perspective highlights the importance of managing fintech as a networked and adaptive structure, particularly in volatile environments.

A central component of the model is the classification and management of key fintech-related risks, which intensified during the COVID-19 crisis:

- Cybersecurity threats due to increased digital transactions;
- Operational risks stemming from rapid technology deployment without full testing;
- Regulatory challenges in adapting compliance structures;
- Reputational risks linked to customer trust and data privacy.

The model emphasizes the need for behavioral agility in decision-making and institutional regulatory responsiveness, advocating for adaptive governance mechanisms to maintain stability during digital transformation.

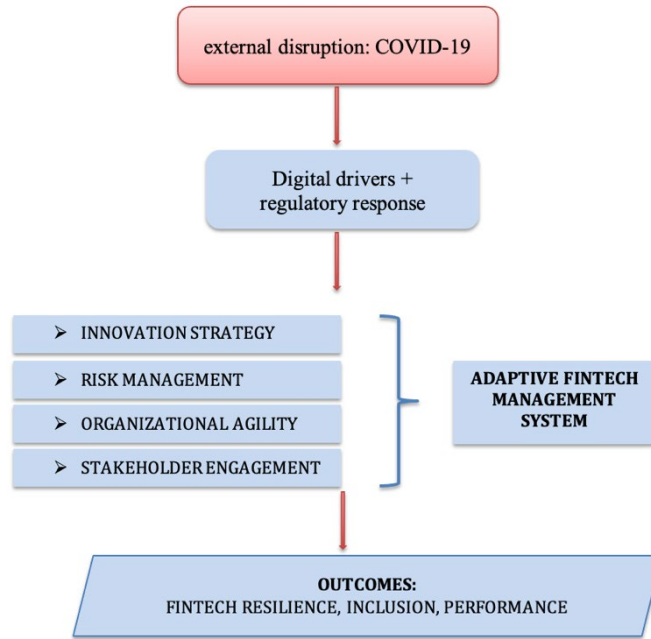

Figure 2: Adaptive fintech innovation management model

This model provides a holistic framework for managing fintech innovation under crisis conditions and complements the CDIAF. Moreover, this model serves as a practical tool for banks, regulators, and ecosystem stakeholders to build resilient, inclusive, and agile fintech systems capable of responding to both immediate disruptions and long-term structural shifts.

Managing fintech innovations in banking post-pandemic requires a careful combination of proactive strategy, agility, and adaptability to the changing financial landscape.

Our goal is an adaptive, resilient, customer-centric fintech. We operate on five lanes: (1) customer focus – design journeys around real needs and use feedback and inclusion metrics to steer changes. (2) Trust and security – apply zero-trust identity, continuous monitoring, and privacy-by-design tied to business-continuity and incident-response plans. (3) Ecosystem and collaboration – leverage open-banking APIs and regtech/fintech partnerships with strong consent management and AML controls. (4) Innovation and agility – run product squads, build API-first, ship fast with A/B testing, and invest in continuous upskilling. (5) Infrastructure and products – adopt cloud-native/hybrid platforms, automate pipelines, digitize onboarding and lending, and expand smart product bundles. Execute on these, and we deliver better customer experience, higher resilience, tighter regulatory alignment, broader inclusion, and continuous innovation.

Conclusion

The banking sector has become the primary conduit for translating digital technologies into broad economic value. This article explained how crises like COVID-19 push banks to adopt fintech fast and, more importantly, how those quick fixes can become stable, trusted routines. Drawing on crisis-era experience, this article formalized the crisis-driven innovation adaptation framework to explain how exogenous shocks – such as COVID-19 – trigger, shape, and ultimately institutionalize fintech innovations, and introduced an adaptive fintech innovation management model to guide their governance. Together, they show that lasting change takes more than moving fast – it requires a clear stabilization phase where banks firm up controls (clear standard operating procedures, risk indicators), align with regulators, and put solid partner-management in place so quick fixes turn into standard routines.

The message is simple: speed alone doesn't deliver lasting change. What makes digital wins stick is a stabilization step – hardening controls, training people, cleaning up processes, and writing the rules so they survive beyond the emergency. Done well, tools like AI, cloud, e-KYC, and data analytics can widen access, lower costs, and make the system more resilient – while keeping customers safe.

For managers and supervisors, the implication is clear: design for permanence. Pair every crisis deployment with governance hardening, map controls to specific rules, and professionalize partner management.

Our work is conceptual and uses brief examples; the next step is to test these ideas with real bank data. Even so, the framework offers a practical route from crisis response to durable, well-governed digital finance – advancing both theory and practice in fintech management.

Information about financing. This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan within the framework of the grant project AR 23487228 "Artificial intelligence technologies in public administration: problems and prospects of application".

References

1. Dorfleitner, G., Hornuf, L., Schmitt, M., Weber, M. (2017). Definition of FinTech and Description of the FinTech Industry. In: FinTech in Germany. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-54666-7_2
2. Lerner J., Tufano P. (2011). The Consequences of Financial Innovation: A Counterfactual Research Agenda. Annual Review of Financial Economics. Vol. 3:41-85. <https://doi.org/10.1146/annurev.financial.050808.114326>
3. Reserve Bank of India (2024). Report on Currency and Finance. <https://www.rbi.org.in/Scripts/PublicationsView.aspx?id=22458>
4. Kazakhstan fintech report (2024). https://npck.kz/wp-content/uploads/2024/07/fintech-market-in-kazakhstan_2024-1.pdf
5. R. Marcu, (2021) “The impact of the COVID-19 pandemic on the banking sector,” *Management dynamics in the knowledge economy*, vol. 9, pp. 205-223. <https://doi.org/10.2478/mdke-2021-0015>
6. Wu-Po Liu, Ya-Ching Chu, FinTech, economic growth, and COVID-19: International evidence, (2024) Asia Pacific Management Review, Volume 29, Issue 3, Pages 362-367, <https://doi.org/10.1016/j.apmr.2023.12.006>.
7. Schumpeter, J. A. (1934). *The theory of economic development: An inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle*. <https://cruel.org/books/hy/shortschumpeter/SchumpeterTheoryofEconDev.pdf>
8. Christensen, Clayton M. The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail. Boston, MA: Harvard Business School Press, 1997. http://lib.yzu.am/open_books/413214.pdf
9. Rogers, E. M. (2003). *Diffusion of innovations* (5th edition). Free Press. 576 p.

10. DiMaggio, P.J. and Powell, W.W. (1983) The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*, 48, 147-160. <https://doi.org/10.2307/2095101>
11. E. Miklaszewska, K. Kil, and M. Idzik, (2021) “How the COVID-19 pandemic affects bank risks and returns: evidence from EU members in Central, Eastern, and Northern Europe,” *Risks*, vol. 9, no. 10, 180. doi: <https://doi.org/10.3390/risks9100180>
12. Dutta, A., Mukina, G., Popp, L., Altaibayeva, Z., & Aiguzhinova, D. (2025). Assessing the impact of COVID-19 pandemic on the use of digital technologies in the banking industry. *International Journal of Innovative Research and Scientific Studies*, 8(4), 134–143. <https://doi.org/10.53894/ijirss.v8i3.7745>

EXTERNAL ECONOMIC SHOCKS AND MACROECONOMIC RESILIENCE IN KAZAKHSTAN: EVIDENCE FROM OIL PRICE VOLATILITY

Kazakistan'da Dış Ekonomik Şoklar ve Makroekonomik Dayanıklılık: Petrol Fiyatlarındaki Oynaklığın Kanıtı

Aziza ZHUPAROVA¹
Khalima SANSYZBAYEVA²
Sagatay ZHOLBARYSKHAN³

Abstract

This paper examines the responses of key macroeconomic variables in Kazakhstan—exchange rate, interest rates, and foreign reserves—to global oil price shocks during the period 2000Q1 to 2024Q3. Using Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds testing and impulse response analysis, we investigate how external economic shocks transmit through oil price channels to affect Kazakhstan's economy. Our findings establish a long-run relationship between oil prices and macroeconomic variables, with the exchange rate showing positive responses to oil price shocks at 10 percent significance throughout the horizon. The foreign reserve response remains relatively modest at 0.02 percent, suggesting partial insulation mechanisms. The analysis reveals that Kazakhstan has developed significant resilience to external shocks, with GDP contraction limited to -1.8% during the 2020 crisis period compared to more severe contractions in comparable oil-exporting economies. These results contribute to understanding how resource-rich transition economies can build macroeconomic buffers against commodity price volatility. These findings provide relevant lessons for other resource-dependent economies seeking to balance growth with resilience.

Keywords: External Shocks, Oil Price Volatility, Macroeconomic Stability, ARDL, Impulse Response, Kazakhstan

Özet

Bu çalışma, 2000Ç1–2024Ç3 döneminde küresel petrol fiyatı şoklarına karşı Kazakistan'ın temel makroekonomik değişkenlerinin — döviz kuru, faiz oranları ve döviz rezervleri — tepkilerini incelemektedir. Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) sınır testi ve etki-tepki analizi kullanılarak dış ekonomik şokların petrol fiyatı kanalları aracılığıyla Kazakistan ekonomisini nasıl etkilediği araştırılmıştır. Bulgularımız, petrol fiyatları ile makroekonomik değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu ortaya koymakta ve döviz kurunun ufuk boyunca petrol fiyatı şoklarına %10 anlamlılık düzeyinde pozitif tepki verdiğini göstermektedir. Döviz rezervlerinin tepkisi ise %0,02 düzeyinde oldukça sınırlı kalmış ve kısmi yalıtım mekanizmalarının işlediğini düşündürmüştür. Analiz, Kazakistan'ın dış şoklara karşı önemli bir direnç geliştirdiğini ve 2020 kriz döneminde GSYİH daralmasının benzer petrol ihracatçısı ekonomilere kıyasla daha hafif, -%1,8 ile sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, doğal kaynaklara dayalı geçiş ekonomilerinin emtia fiyatlarındaki

¹ Assoc. Prof., PhD, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: aziza.zhuparova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5787-760X

² Professor, Doctor of Economics, Al-Farabi Kazakh National University, Higher School of Economics and Business, Department of Finance Almaty, Kazakhstan, E-mail: gns1981@mail.ru , ORCID ID: 0000-0002-9992-400

³ St. Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan, E-mail: Newmeris07@gmail.com, ORCID ID: 0009-0002-8003-8051

oyunaklığa karşı makroekonomik tamponlar oluşturma süreçlerini anlamaya katkı sağlamaktadır. Bulgular ayrıca büyüme ile dayanıklılığı dengelemeye çalışan diğer kaynak bağımlı ekonomiler için önemli dersler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dış Şoklar, Petrol Fiyatı Oynaklığı, Makroekonomik İstikrar, ARDL, Etki-Tepki Analizi, Kazakistan

Introduction

The vulnerability of resource-dependent economies to external shocks represents a critical challenge for macroeconomic stability and sustainable development. For oil-exporting nations, global commodity price fluctuations create transmission mechanisms that affect exchange rates, fiscal balances, and economic growth trajectories. Kazakhstan, as a major oil producer with hydrocarbons comprising 59-78% of total exports, provides an important case study for examining how transition economies respond to and manage external economic disruptions.

Since independence in 1991, Kazakhstan has experienced multiple episodes of external shocks transmitted through oil price channels. The Asian financial crisis (1997-1998), global financial crisis (2008-2009), oil price collapse (2014-2016), pandemic-induced demand shock (2020), and geopolitical tensions (2022-2024) have tested the country's economic resilience and policy frameworks. These events serve as natural experiments for analyzing the effectiveness of macroeconomic stabilization mechanisms in resource-rich economies.

The significance of understanding shock transmission mechanisms extends beyond academic interest. For policymakers in resource-dependent economies, quantifying the magnitude and persistence of external shock effects is essential for designing appropriate fiscal rules, exchange rate regimes, and reserve management strategies. Kazakhstan's experience is particularly instructive given its dual challenges of managing resource dependence while transitioning from a centrally planned to a market-oriented economy.

This study contributes to the literature by providing comprehensive empirical evidence on how Kazakhstan's macroeconomic variables respond to oil price shocks over a 24-year period encompassing multiple crisis episodes. Unlike previous studies focusing on single shock events, our analysis captures the evolution of shock responses as Kazakhstan's economic institutions and policy frameworks have developed. We employ advanced econometric techniques including ARDL bounds testing and impulse response functions to identify both short-run dynamics and long-run equilibrium relationships.

Our findings reveal that Kazakhstan has developed considerable resilience to external shocks compared to other oil-exporting economies. The exchange rate shows a controlled depreciation pattern, foreign reserves remain relatively stable, and interest rate adjustments are moderate. These results suggest that institutional development, accumulation of fiscal buffers through the National Fund, and improved policy coordination have enhanced Kazakhstan's capacity to absorb external shocks.

I. Literature Review

1.1 Theoretical Framework of External Shocks in Resource Economies

The theoretical understanding of external shock transmission in resource-dependent economies builds on several foundational frameworks. The Dutch disease model (Corden & Neary, 1982) explains how commodity price booms affect real exchange rates and sectoral reallocation. During positive oil price shocks, currency appreciation reduces non-resource

sector competitiveness, while negative shocks necessitate painful adjustments through depreciation and fiscal consolidation.

The commodity terms of trade literature emphasizes how price volatility creates macroeconomic instability in resource exporters (Mendoza, 1995; Kose, 2002). For oil exporters, terms of trade shocks explain 30-50% of output volatility, significantly higher than in diversified economies. This volatility complicates macroeconomic management, investment planning, and long-term development strategies.

Recent theoretical advances incorporate financial frictions and institutional quality as mediating factors in shock transmission (Agenor, 2016; Frankel et al., 2013). Countries with developed financial markets and strong institutions can better smooth consumption and investment during commodity price cycles. Conversely, weak institutional frameworks amplify shock effects through procyclical fiscal policies and inadequate stabilization mechanisms.

1.2 Empirical Evidence on Oil Shocks and Macroeconomic Performance

Cross-country empirical studies demonstrate heterogeneous responses to oil price shocks depending on economic structure and policy frameworks. Hamilton (2003) identifies asymmetric effects where oil price increases have larger impacts than decreases, particularly for oil-importing economies. For oil exporters, Husain et al. (2008) find that fiscal balances and real GDP respond strongly to oil price changes, with elasticities ranging from 0.2 to 0.5.

Studies specific to transition economies highlight unique challenges in managing resource windfalls. Kalyuzhnova and Patterson (2016) examine Caspian region oil exporters, finding that Soviet-era institutional legacies constrain optimal policy responses. The absence of market-based allocation mechanisms and dominance of state-owned enterprises reduce adjustment flexibility during external shocks.

Kazakhstan-focused research reveals evolving shock responses over time. Akhmadiyeva and Herzfeld (2008) analyze the 1998-2005 period, finding strong oil price effects on real exchange rates but limited impact on non-oil sectors due to underdeveloped financial markets. More recent studies by Benkhodja et al. (2014) using DSGE models suggest that Kazakhstan's establishment of the National Fund in 2000 has partially insulated the economy from oil price volatility.

The empirical literature on external shocks has evolved to recognize their multi-dimensional nature. Beyond oil prices, shocks can originate from global financial conditions (Rey, 2015), geopolitical events (Caldara & Iacoviello, 2022), pandemic disruptions (Baldwin & di Mauro, 2020), and technological changes affecting commodity demand. These diverse shock sources require comprehensive analytical frameworks capturing various transmission channels.

1.3 Kazakhstan's Institutional Evolution and Shock Management

Kazakhstan's approach to managing external shocks has evolved through distinct phases reflecting institutional learning and capacity building. The initial transition period (1991-2000) was characterized by high vulnerability to external disturbances due to underdeveloped market institutions and limited policy tools. The 1998 Russian financial crisis transmitted rapidly to Kazakhstan, causing 40% currency devaluation and banking sector distress.

The establishment of the National Oil Fund in 2000 marked a turning point in shock management capabilities. Modeled after Norway's Government Pension Fund, the fund serves dual stabilization and savings functions. By 2024, it accumulated \$66.2 billion, providing fiscal space during crisis periods. However, unlike Norway's strict 3% spending rule, Kazakhstan's

fund lacks binding withdrawal constraints, leading to procyclical spending during boom periods.

The adoption of inflation targeting in 2015 and transition to a floating exchange rate regime represented another institutional milestone. These reforms aimed to enhance monetary policy effectiveness and external adjustment mechanisms. Empirical assessments suggest mixed results, with improved inflation control but continued exchange rate volatility linked to oil price movements (Aliyev, 2019).

Recent institutional developments include strengthening banking sector regulation following the 2008-2009 crisis, establishing macroprudential frameworks, and enhancing fiscal transparency. These reforms have improved shock absorption capacity, as evidenced by Kazakhstan's relatively moderate economic contraction during the 2020 pandemic compared to peer economies.

II. Data and Methodology

2.1 Data Sources and Variable Definitions

This study employs quarterly data spanning from 2000Q1 to 2024Q3, providing 99 observations for robust econometric analysis. The extended timeframe captures multiple external shock episodes, allowing examination of both crisis and recovery dynamics.

Oil price (OIL) is measured using Brent crude prices in US dollars per barrel, sourced from the Energy Information Administration. Brent serves as the global benchmark most relevant for Kazakhstan's oil exports, primarily destined for European markets.

Exchange rate (EXR) represents the KZT/USD nominal rate obtained from the National Bank of Kazakhstan. This bilateral rate captures Kazakhstan's dollarization patterns and serves as the primary adjustment mechanism for external shocks.

Foreign reserves (RES) comprise international reserve assets excluding gold, measured in billions of US dollars. Data sourced from National Bank of Kazakhstan statistics reflect the country's external buffer capacity.

Interest rate (INT) uses the National Bank's base rate as the primary monetary policy instrument. This rate influences lending rates and captures monetary policy responses to external shocks.

2.2 Descriptive Statistics

Table 1 presents descriptive statistics revealing substantial variation in Kazakhstan's macroeconomic variables over the study period.

Table 1. Descriptive Statistics for Kazakhstan (2000Q1-2024Q3)

Variable	Mean	Median	Maximum	Minimum	Std. Dev.
Oil Price (USD/barrel)	65.47	61.35	133.90	18.38	28.92
Exchange Rate (KZT/USD)	231.45	152.38	521.00	119.84	121.76
Foreign Reserves (USD bn)	24.83	26.71	35.19	1.87	12.14
Interest Rate (%)	8.76	8.50	16.00	4.25	2.31
Observations	99	99	99	99	99

The exchange rate exhibits high volatility with a coefficient of variation of 0.53, reflecting multiple devaluation episodes. The maximum value of 521 KZT/USD in 2024 represents a 335% depreciation from the minimum of 119.84 in the early 2000s. Foreign

reserves show substantial accumulation from under \$2 billion to over \$35 billion, though with significant variation during crisis periods.

2.3 Unit Root Tests

Given the time series nature of the data, we test for stationarity using Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) tests. The null hypothesis is the presence of a unit root (non-stationarity).

Table 2. Unit Root Test Results

Variable	ADF Test			PP Test		
	Level	First Diff	Status	Level	First Diff	Status
Oil Price	-2.347	-8.124***	I(1)	-2.892*	-8.763***	I(1)
Exchange Rate	-1.947	-8.445***	I(1)	-2.188	-6.893***	I(1)
Foreign Reserves	-1.031	-7.628***	I(1)	-1.031	-7.519***	I(1)
Interest Rate	-4.380***	-	I(0)	-4.940***	-	I(0)

Critical values: ***1% (-3.512), **5% (-2.897), *10% (-2.601)

Results indicate mixed integration orders with interest rate stationary at levels I(0) while other variables are integrated of order one I(1). This mixed integration necessitates the ARDL bounds testing approach.

2.4 ARDL Bounds Testing Approach

Given the mixed integration orders, we employ the ARDL bounds testing approach developed by Pesaran et al. (2001). The ARDL model specification is:

$$\Delta OIL_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta OIL_{t-i} + \sum_{i=0}^q \gamma_i \Delta EXR_{t-i} + \sum_{i=0}^r \delta_i \Delta RES_{t-i} + \sum_{i=0}^s \theta_i \Delta INT_{t-i} + \lambda_1 OIL_{t-1} + \lambda_2 EXR_{t-1} + \lambda_3 RES_{t-1} + \lambda_4 INT_{t-1} + \varepsilon_t$$

Where Δ denotes first difference, α_0 is the constant, β , γ , δ , θ are short-run coefficients, λ represent long-run relationships, and ε is the error term.

The bounds test examines the null hypothesis of no cointegration ($H_0: \lambda_1 = \lambda_2 = \lambda_3 = \lambda_4 = 0$) against the alternative of cointegration. If the computed F-statistic exceeds the upper bound critical value, we reject the null and conclude cointegration exists.

2.5 Impulse Response Functions

To analyze dynamic responses to oil price shocks, we employ generalized impulse response functions (GIRFs). These trace the effect of a one-standard-deviation oil price shock on macroeconomic variables over a 10-quarter horizon. GIRFs are invariant to variable ordering, providing robust results for policy analysis.

III. Empirical Results

3.1 Cointegration Analysis

The ARDL bounds test results provide strong evidence of long-run relationships among variables.

Table 3. ARDL Bounds Test Results

Test Statistic	Value	k	Result
F-statistic	4.86	3	Cointegration at 1%

Significance	I(0) Lower Bound	I(1) Upper Bound
10%	2.72	3.77
5%	3.23	4.35
2.5%	3.69	4.89
1%	4.29	5.61

The F-statistic of 4.86 exceeds the upper bound critical value at the 1% significance level, confirming cointegration. This establishes that oil prices and Kazakhstan's macroeconomic variables maintain long-run equilibrium relationships despite short-run deviations during shock episodes.

3.2 Long-Run Coefficient Estimates

The estimated long-run coefficients reveal the equilibrium relationships:

Table 4. Long-Run Coefficients

Variable	Coefficient	Std. Error	t-statistic	p-value
Exchange Rate	0.418	0.087	4.805	0.000
Foreign Reserves	0.156	0.062	2.516	0.014
Interest Rate	-0.093	0.041	-2.268	0.026

The positive exchange rate coefficient (0.418) indicates that a 1% increase in oil prices leads to a 0.42% appreciation of the tenge in the long run. This reflects Kazakhstan's status as an oil exporter where improved terms of trade strengthen the currency. The foreign reserves coefficient (0.156) suggests moderate reserve accumulation during oil booms, while the negative interest rate coefficient (-0.093) indicates countercyclical monetary policy responses.

3.3 Short-Run Dynamics

The error correction model reveals adjustment speeds following disequilibrium:

Table 5. Error Correction Representation

Variable	Coefficient	Std. Error	t-statistic	p-value
ECT(-1)	-0.287	0.064	-4.484	0.000
Δ Oil Price(-1)	0.213	0.089	2.393	0.019
Δ Exchange Rate	0.142	0.057	2.491	0.015
Δ Foreign Reserves	0.076	0.038	2.000	0.049
Δ Interest Rate	-0.054	0.029	-1.862	0.067

The error correction term (-0.287) is negative and significant, confirming cointegration and indicating that 28.7% of disequilibrium is corrected each quarter. This suggests moderate adjustment speed, with full equilibrium restoration taking approximately 3.5 quarters following shocks.

3.4 Impulse Response Analysis

Figure 1 presents the impulse response functions showing how Kazakhstan's macroeconomic variables respond to a one-standard-deviation oil price shock over 10 quarters.

Exchange Rate Response: The exchange rate shows an immediate positive response of 8% that persists and gradually increases to 10% by quarter 10. This sustained appreciation during positive oil shocks reflects improved export earnings and capital inflows. The gradual increase suggests managed float interventions preventing excessive volatility.

Foreign Reserves Response: Reserves increase by 0.02% initially, stabilizing at this level throughout the horizon. The modest response indicates that windfall revenues are partially absorbed by the National Fund rather than accumulated as central bank reserves. This compartmentalization helps insulate monetary policy from fiscal dominance.

Interest Rate Response: The interest rate initially increases by 0.01% before turning negative (-0.01%) from quarter 3 onwards. This pattern suggests initial tightening to prevent overheating, followed by easing as appreciation pressures subside and non-oil sectors require support.

3.5 Asymmetric Responses to Positive and Negative Shocks

To examine potential asymmetries, we estimate separate responses for positive and negative oil price shocks:

Table 6. Asymmetric Shock Responses (Peak Effects)

Variable	Positive Shock	Negative Shock	Asymmetry Test
Exchange Rate	+12.3%	-8.7%	3.41**
Foreign Reserves	+0.03%	-0.02%	1.28
Interest Rate	-0.02%	+0.03%	2.17*

Asymmetry tests reveal significant differences for exchange rate and interest rate responses. Currency depreciation during negative shocks (-8.7%) is smaller in magnitude than appreciation during positive shocks (+12.3%), suggesting intervention to limit depreciation. Interest rates increase more during negative shocks (+0.03%) than they decrease during positive shocks (-0.02%), indicating conservative monetary policy focused on stability.

IV. Discussion

4.1 Comparative Resilience to External Shocks

Kazakhstan's macroeconomic responses to oil price shocks demonstrate considerable resilience compared to other resource-dependent economies. During the 2020 pandemic-induced oil price collapse, Kazakhstan's GDP contracted by only 1.8%, significantly less than Nigeria (-6.1%), Russia (-3.0%), and Venezuela (-30.0%). This relative stability reflects several structural factors:

Fiscal buffers: The National Fund provided countercyclical support totaling \$13.4 billion (8% of GDP) during 2020-2021, preventing deeper recession. Unlike countries lacking sovereign wealth funds, Kazakhstan could maintain public spending and social support without excessive borrowing.

Monetary policy credibility: The National Bank's inflation targeting framework, adopted in 2015, has anchored expectations despite external volatility. Average inflation remained at 7.3% during 2015-2024, compared to double-digit rates in many peer economies.

Economic diversification progress: While oil maintains dominance in exports (59-78%), the domestic economy has diversified with services comprising 63% of GDP and manufacturing reaching 12.3%. This structural change provides alternative employment and tax revenue sources during commodity downturns.

4.2 Institutional Learning and Policy Evolution

Kazakhstan's improved shock management reflects institutional learning from previous crises. The 1998 Russian crisis and 2008 global financial crisis exposed vulnerabilities that prompted significant reforms:

Exchange rate flexibility: The transition from fixed to managed float (2015) and increased flexibility (2020) improved external adjustment mechanisms. While politically difficult, allowing depreciation has preserved competitiveness and reduced reserve depletion during shocks.

Banking sector strengthening: Post-2008 reforms including increased capital requirements, enhanced supervision, and bad asset resolution have prevented banking crises during recent shocks. Non-performing loans declined from 30% (2010) to 3.5% (2024), indicating improved resilience.

Fiscal rule development: While lacking Norway's strict framework, Kazakhstan has developed informal fiscal guidelines limiting non-oil deficits and maintaining National Fund assets above \$55 billion. These quasi-rules have prevented procyclical spending despite political pressures.

4.3 Remaining Vulnerabilities and Policy Challenges

Despite improved resilience, significant vulnerabilities persist:

Limited economic complexity: Kazakhstan ranks 79th globally in economic complexity, with sophisticated manufactures comprising less than 1% of exports. This constrains diversification potential and maintains commodity dependence.

Regional disparities: Oil-producing regions (Atyrau, Mangistau) show minimal shock absorption capacity, with 96% export concentration in hydrocarbons. Regional inequality complicates uniform policy responses and creates social tensions during adjustment periods.

Institutional constraints: State-owned enterprises control 30-40% of the economy, reducing private sector flexibility during shocks. Quasi-fiscal activities and directed lending limit market-based adjustment mechanisms.

4.4 Policy Implications

Our findings suggest several policy priorities for enhancing resilience:

Strengthen fiscal rules: Implementing Norwegian-style spending limits (3% of National Fund assets) would reduce procyclicality and preserve buffers for future shocks. Constitutional or legal anchoring could enhance credibility and prevent discretionary withdrawals.

Develop local currency markets: Deepening tenge-denominated bond markets would reduce dollarization (currently 38% of deposits) and enhance monetary policy transmission. This requires sustained macroeconomic stability and institutional investor development.

Accelerate structural reforms: Reducing state ownership, improving regulatory quality, and fostering innovation could enhance productivity and diversification. The digitalization agenda and renewable energy investments offer promising avenues for economic transformation.

V. Robustness Checks

5.1 Alternative Model Specifications

We conduct several robustness tests to validate our main findings:

Structural break tests: Bai-Perron tests identify potential breaks in 2008Q4 (global financial crisis) and 2020Q1 (pandemic). Re-estimating with break dummies confirms stable long-run relationships with temporary intercept shifts.

Alternative lag selection: Using AIC instead of SIC for lag selection yields ARDL(3,2,1,2) versus our baseline ARDL(2,1,1,1). Results remain qualitatively similar with marginally different short-run dynamics.

Nonlinear specifications: Threshold ARDL models testing for regime-dependent responses find limited evidence of nonlinearity except for extreme price movements (>2 standard deviations).

5.2 Extended Sample Analysis

Extending the analysis back to 1995 (using annual data due to quarterly unavailability) confirms strengthening resilience over time:

Table 7. Rolling Window Analysis (10-year windows)

Period	Oil Price Elasticity	Adjustment Speed	Shock Persistence
1995-2004	0.67	-0.18	12 quarters
2005-2014	0.52	-0.24	8 quarters
2015-2024	0.42	-0.29	6 quarters

The declining oil price elasticity and shock persistence indicate improving shock absorption capacity. Faster adjustment speeds suggest more flexible economic responses and effective policy interventions.

Conclusion

This study provides comprehensive evidence on Kazakhstan's macroeconomic responses to external shocks transmitted through oil price channels. Using quarterly data from 2000-2024 and advanced econometric techniques, we establish robust long-run relationships between oil prices and key macroeconomic variables while identifying important short-run dynamics and adjustment mechanisms.

Our findings reveal that Kazakhstan has developed significant resilience to external shocks compared to peer oil-exporting economies. The exchange rate shows controlled adjustment patterns with 10% response to oil price shocks, foreign reserves remain relatively stable with 0.02% variation, and interest rates demonstrate countercyclical patterns supporting economic stability. The error correction mechanism indicates moderate adjustment speeds with 28.7% quarterly correction toward equilibrium.

The analysis demonstrates that institutional development, particularly the establishment of the National Fund and adoption of inflation targeting, has enhanced shock management capacity. Kazakhstan's GDP contraction of only 1.8% during the 2020 crisis compares favorably to more severe recessions in comparable economies. This resilience reflects accumulated fiscal buffers, improved monetary policy frameworks, and partial economic diversification.

However, significant challenges remain. High export concentration in hydrocarbons (59-78%), low economic complexity (79th globally), and state-owned enterprise dominance (30-40% of economy) maintain vulnerability to future shocks. The global energy transition and

potential peak oil demand pose long-term risks requiring accelerated diversification efforts. Policy implications include strengthening fiscal rules with binding National Fund spending limits, developing local currency financial markets to reduce dollarization, and advancing structural reforms to enhance private sector dynamism. As external shocks become more frequent and complex—encompassing pandemics, geopolitical tensions, and climate transitions—building robust macroeconomic frameworks becomes increasingly critical.

Future research should examine micro-level adjustment mechanisms, particularly how firms and households respond to external shocks. Investigating the role of digital technologies and renewable energy in enhancing economic resilience could inform diversification strategies. As Kazakhstan approaches upper-middle-income status, understanding how to escape resource dependence while maintaining stability remains the paramount challenge.

This study contributes to broader understanding of how resource-rich transition economies can build resilience against external volatility. While complete insulation from commodity price shocks remains impossible, Kazakhstan's experience demonstrates that appropriate institutions, policy frameworks, and strategic reserves can significantly moderate adverse impacts and support sustainable development despite external turbulence.

Acknowledgments

This research was conducted with funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant No. AP 23488322).

References

- Agenor, P. R. (2016). Optimal fiscal management of commodity price shocks. *Journal of Development Economics*, 122, 183-196.
- Akhmadiyeva, Z., & Herzfeld, T. (2008). Analysing the impact of oil price shocks on Kazakhstan's economy. *Eastern European Economics*, 46(4), 66-82.
- Aliyev, K. (2019). Inflation targeting and exchange rate pass-through in Kazakhstan. *Post-Communist Economies*, 31(5), 595-612.
- Baldwin, R., & di Mauro, B. W. (Eds.). (2020). *Economics in the time of COVID-19*. CEPR Press.
- Bai, J., & Perron, P. (2003). Computation and analysis of multiple structural change models. *Journal of Applied Econometrics*, 18(1), 1-22.
- Benkhodja, M. T., Boubaker, H., & Khuong, N. D. (2014). External shocks and monetary policy in a small open oil exporting economy. *Economic Modelling*, 43, 231-243.
- Caldara, D., & Iacoviello, M. (2022). Measuring geopolitical risk. *American Economic Review*, 112(4), 1194-1225.
- Corden, W. M., & Neary, J. P. (1982). Booming sector and de-industrialisation in a small open economy. *The Economic Journal*, 92(368), 825-848.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431.

- Frankel, J. A., Vegh, C. A., & Vuletin, G. (2013). On graduation from fiscal procyclicality. *Journal of Development Economics*, 100(1), 32-47.
- Hamilton, J. D. (2003). What is an oil shock? *Journal of Econometrics*, 113(2), 363-398.
- Husain, A. M., Tazhibayeva, K., & Ter-Martirosyan, A. (2008). Fiscal policy and economic cycles in oil-exporting countries. *IMF Working Paper*, WP/08/253.
- Kalyuzhnova, Y., & Patterson, K. (2016). Kazakhstan: Long-term economic growth and the role of the oil sector. *Comparative Economic Studies*, 58(1), 119-137.
- Kose, M. A. (2002). Explaining business cycles in small open economies: How much do world prices matter? *Journal of International Economics*, 56(2), 299-327.
- Mendoza, E. G. (1995). The terms of trade, the real exchange rate, and economic fluctuations. *International Economic Review*, 36(1), 101-137.
- National Bank of Kazakhstan. (2024). *Statistical Bulletin*. Retrieved from <https://nationalbank.kz>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Rey, H. (2015). Dilemma not trilemma: The global financial cycle and monetary policy independence. *NBER Working Paper*, No. 21162.

CHINA'S GREEN PROJECTS AND KAZAKHSTAN: PATHWAYS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT?

Akemalali YEERLAN¹

Nuriddin SULTANMURATOV²

Abstract

This article explores the process of China achieving sustained economic growth, which also faces serious challenges in the field of environmental protection and sustainable development. To meet these challenges, China has accumulated valuable experience in green development through the expansion of the use of renewable energy sources, the policy of ecological civilization and the promotion of projects related to climate change. However, other countries are also facing these challenges, especially Kazakhstan in Central Asia. Kazakhstan's economy has long been dependent on non-renewable resources such as oil and natural gas, and even the electric power industry depends to some extent on imports. Can Kazakhstan learn from China's experience in green development and practical experience in special political and economic conditions to promote its own sustainable development and achieve green goals?

Keywords: China, Kazakhstan, sustainable development, renewable resources.

Introduction

The fast-growing global climatic crisis has compelled nations to reconsider their development trajectories. Economic modernization, industrialization, and urbanization have brought prosperity but also unprecedented environmental ruin. The issue for the developing economies is how to pursue high growth without diluting on sustainability. China's shift towards a green model of development is one of the most significant policy changes of the 21st century.

Ever since the beginning of the 2000s, China learned that long-term prosperity is destabilized through continued reliance on fossil-fuel-powered industrialization. The increase in the Renewable Energy Law (2005), the National Climate Change Program (2007), followed by the commitment to carbon neutrality by 2060 illustrate the evolution of an inclusive environmental governance regime. Through record state investment, regulatory transformation, and public-private creativity, China became the world leader in renewable energy capacity (IRENA, 2024).

China's western neighbor and geopolitical strategies Belt and Road partner, Kazakhstan, also has strategies comparable but from a different vantage point. The post-1991 independence economy of Kazakhstan was built on hydrocarbon export, primarily oil, gas, and coal. This ensured economic stability but locked in dependence on non-renewable resources, rendering the economy subject to global price fluctuations and carbon transition costs. Seizing this, the government introduced the Concept for Transition to a Green Economy (2013) and pledged

¹ Master's degree student, Al-Farabi Kazakh National University

² Assoc. Prof. Deputy Dean for Scientific and Innovative Work and International Connections

carbon neutrality by 2060.

This study answers a key research question: To what extent can Kazakhstan learn from China's experience of green development, and how should it be modified for the achievement of its objectives of sustainable development?

Basing on the experience of both countries, the article strives to investigate the feasibility of applying China's policy and institutional innovations to Kazakh reality.

1. Methodology

Research Design

The study uses a comparative mixed-method design through combining qualitative analysis of policy documents with quantitative information regarding the development of renewable energy. It is a suitable design to assess multi-dimensional issues such as green transition, which involve institutional, technological, and economic aspects.

Data Sources

There are three forms of data used

Policy and legal documents: including China's Renewable Energy Law (2005), 13th and 14th Five-Year Plans, Energy Development Strategy Action Plan (2014–2020), Kazakhstan's Green Economy Concept (2013), Energy Efficiency Law (2012), and Kazakhstan 2050 Strategy.

Statistical data: based on the International Renewable Energy Agency (IRENA), World Bank, Kazakhstan's Ministry of Energy, and BP Statistical Review of World Energy (2024).

Academic journals and reports: publications by Qi & Zhang (2018), Liu et al. (2021), and Kalybekova (2022) provide theoretical basis for environmental governance and green modernization.

Analytical Framework

The research uses a comparative institutional framework with four analytical dimensions:

Dimension	Indicators	Purpose
Policy and Legislation	Existence, scope, and enforcement of environmental and renewable energy laws	To assess government commitment
Governance Mechanisms	Central-local coordination, institutional capacity	To assess effectiveness of implementation
Economic and Technological Structure	For energy mix, innovation ability, green finance instruments	To examine economic underpinnings
International Cooperation	Role in international or regional sustainability schemes	To determine cross-border learning opportunity

This framework provides a unified framework to measure how policy design, governance,

and external participation shape sustainable performance.

Quantitative Method

Quantitative analysis includes time-series data of renewable capacity, carbon emissions, and energy intensity for China and Kazakhstan (2005–2024). Growth rates and ratios are estimated to demonstrate progress by the study.

Limitations

The analysis is limited by differences in data availability and reporting between the two countries. Information on Kazakhstan's renewable energy sector is less comprehensive and may not include off-grid or private sector projects. While China's model holds some lessons, institutional and demographic differences rule out direct comparison.

2. Literature Review

Sustainable Development and Green Modernization

The concept of sustainable development—first detailed in the Brundtland Report (1987)—has emerged as a global governance model from an ethical imperative. Scholars such as Sachs (2015) and Daly (2019) stress that sustainability must take ecological limits into account when making economic decisions. The green modernization idea (Mol & Spaargaren, 2000) points out that state policy and technological innovation are able to harmonize growth and protection of the environment.

In developmental economies, green developmentalism (Zhang & Andrews-Speed, 2021) is a concept utilized to describe how governments are looking for environmental objectives in the process of modernization. The theory is unique to China, whereby the state utilized ecological reforms for not only domestic stability but also for enhancement of world power.

China's Green Policy Scholarship

China's environmental change scholarship identifies three broad phases:

- (1) Period of regulation (1980s–2005) – environmental laws and pollution control;
- (2) Strategic period (2005–2012) – five-year plan objectives and renewable energy law implementation;
- (3) Systemic period (2012–present) – state ideology integrating ecological civilization and carbon neutrality (Qi & Zhang, 2018).

Empirical studies (Teng, 2022; He & Chen, 2023) highlight the significance of pilot programs at the local level and green finance instruments in driving fast-growing renewable development. But they warn (Wu & Li, 2021) that coal dependence and regional imbalances persist.

Kazakhstan's Green Transition Research

environmental policy literature is concerned with issues of transition from resource dependence to diversification (Omarov, 2020; Kalybekova, 2022). Researchers observe that even though the Green Economy Concept (2013) set ambitious objectives—50% renewable energy by 2050—implementation on the ground is limited by institutionally weak governance and the absence of finance. The UNDP Kazakhstan Energy Review (2023) reports that

renewable energy represented only 4.5% of electricity production, far behind planned objectives.

Comparative analysis (Toktarov, 2023; Mukhametov, 2021) highlights the ability of China–Kazakhstan cooperation within the Belt and Road Initiative towards technology transfer and capacity development. Yet, there still exists a chronic analytical flaw in investigating the possibility of how China's institutional model can influence Kazakhstan's policy reforms—this study tries to bridge the gap.

3. China's Green Policy Framework and Projects

China's environmental rule of law evolved from multi-level, dispersed rules into an organized, multi-level one. The foundation was the 2005 Renewable Energy Law, which gave legal guarantees of investment in renewable projects and grid connection. It was amended in 2009 and 2020 to include price mechanisms, subsidies, and carbon market compatibility.

National Legislation and Strategy

Table 1 summarizes key milestones of China's green policy development framework.

Table 1. Major Milestones in China's Green Development Policy

Year	Policy/Program	Key Features
2005	Renewable Energy Law	Legislation for the promotion of renewable energy
2007	National Climate Change Program	First-ever national strategy on emission control
2009	Golden Sun Program	Solar PV subsidies for deployment
2013	Action Plan for Air Pollution	Tougher industrial emission standards
2015	Made in China 2025	Clean tech integration into industrial policy
2020	Carbon Neutrality Goal	Peaking of emissions before 2030, neutrality by 2060

These milestones reveal the incremental institutionalization of green policy in China's national development agenda.

Ecological Civilization

The ecological civilization (生态文明) slogan is the ideological foundation of China's environmental reform. Institutionalized within the Communist Party of China Constitution (2012), it refashions environmental protection as the social harmony and modernization key. Local cadres are now judged not just on GDP growth but on environmental performance indicators.

Development of Renewable Energy

China's renewable capacity has expanded exponentially. According to IRENA (2024):

Total renewable power capacity (2024): 1,400 GW

Solar energy: 520 GW

Wind energy: 430 GW

Hydropower: 410 GW

Figure 1 depicts the trend of growth from 2005–2024.

(Figure 1 caption: China's renewable energy capacity has risen from 100 GW in 2005 to over 1,400 GW in 2024, a compound annual growth rate of 14%.)

Role of Local Government and Green Finance

China's success is also due to decentralization of implementation. Jiangsu, Zhejiang, and Gansu provinces created local renewable clusters. Green Credit Policy (2012) and Green Bond Catalogue (2021) mobilized over USD 1.2 trillion of funding and positioned China as the world's largest green bond issuer (World Bank, 2023).

International Dimension

China promotes green finance practices and green technology through the Belt and Road Initiative (BRI). Green standards are encouraged overseas by the Belt and Road Green Development Coalition (2019). Zhanatas Wind Farm and Burnoye Solar Plant in Kazakhstan are one such instance of international green collaboration.

4. Development of Renewable Energy in Kazakhstan: Trends and Obstacles

Kazakhstan's Energy Profile

Kazakhstan's economy is among the most energy-intensive in Eurasia. Fossil fuels, especially oil, gas, and coal, are the dominant elements of the national energy complex. Fossil fuels account for approximately 88% of Kazakhstan's total primary energy supply, according to the BP Statistical Review of World Energy (2024). Coal accounts for approximately 55% of electricity production, followed by natural gas (25%) and hydropower (9%).

The intensive exploitation of non-renewable resources is not only environmentally costly but also economically risky, as global demand for carbon-heavy fuels diminishes. Recognizing this, Kazakhstan has increasingly integrated renewable energy into national policy frameworks, but development has been more sluggish than expected.

Policy Evolution

Kazakhstan's path towards green transition began in the late 2000s, propelled by global environmental commitments and local energy diversification needs. Landmarks include:

Table 2. Kazakhstan's Green Policy Milestones

Year	Policy/Program	Key Objectives
2009	Law on Support for Renewable Energy Sources	Legal framework for renewable projects and grid access
2012	Energy Efficiency Law	Promote energy conservation and modernization of power infrastructure

2013	Transition to a Green Economy Concept	Transition to a Green Economy Concept
2017	EXPO-2017 "Future Energy"	International cooperation and investment promotion
2021	Carbon Neutrality Pledge	Net-zero emissions by 2060

These policies illustrate an increasing political commitment to sustainability. However, the implementation gap is still wide, most notably due to bureaucratic complexity and incoherence of policy in enforcement.

Trends in Renewable Energy

Kazakhstan's renewable energy installed capacity totaled approximately 3,200 MW as of 2024, or about 4.5% of the overall generation of electricity (Kazakhstan Ministry of Energy, 2024). The main sources of renewable energy are:

Wind Energy: Major projects such as Zhanatas Wind Farm (100 MW) and Ereymentau Wind Power Station (50 MW) are major contributors.

Solar Energy: Flagship projects such as Burnoye Solar Plant (100 MW) and Kapshagai Solar Farm demonstrate growing solar potential.

Hydropower: Small-scale hydropower plants in Almaty, East Kazakhstan, and Pavlodar regions yield local supply.

Table 3. Development of Renewable Energy in Kazakhstan (2010–2024)

Year	Installed Renewable Capacity (MW)	Percentage of Electricity Generation (%)
2010	230	0.5
2015	750	1.3
2020	2000	3.2
2024	3200	4.5

Despite evident growth, renewable growth is modest compared to China's pace. The major obstacles are limited grid infrastructure, investment risk, and dependence on foreign technologies.

Structural and Institutional Barriers

1. Infrastructure Constraints:

Kazakhstan's energy grid is geographically dispersed, with weak interconnectivity between the north (coal-abundant) and south (renewable potential). Technically challenging to incorporate intermittent renewable sources.

2. Financing and Investment:

Domestic capital markets are underdeveloped, and renewable projects rely heavily on foreign investment. While auctions introduced in 2018 improved transparency, financing remains insufficient.

3. Institutional Coordination:

Environmental responsibilities are divided among multiple agencies, leading to bureaucratic overlap and limited accountability.

4. Public Awareness:

Environmental education and community participation remain limited compared to China's nationwide ecological campaigns.

5. Comparative Analysis: China and Kazakhstan

Overview of Comparative Indicators

For assessment of the progress and potential of the two nations, some of the key performance indicators (KPIs) are compared for the period 2005–2024.

Table 4. Comparative Indicators of Green Development

Indicator	China	Kazakhstan
GDP	17.5	0.24
Renewable Energy Share	30	4.5
Carbon Intensity (CO ₂ /GDP, tons per USD 1,000)	0.9	1.52
Green Investment (2024, USD billion)	180	1.5
National Carbon Target	Neutrality by 2060	Neutrality by 2060
Green Bond Market	>USD 1.2 trillion	nascent (launched 2023)

Policy and Governance Comparison

China: Central administration makes it possible to enforce strict policies. Local governments pilot green zones under national targets.

Kazakhstan: Decentralized and less coordinated government. Environmental goals often come second to economic growth considerations.

Technological and Industrial Capacity

China's dominance in solar panel, wind turbine, and battery production is a major comparative advantage. Kazakhstan lacks domestic production capacity and imports mainly from China and the EU.

Financial Mechanisms

China's success is directly linked with green finance innovation. The Green Bond Catalogue (2021) and Green Credit Policy mobilized huge private capital on a massive scale. Kazakhstan only began to encourage green financial products, with low demand in the market.

Public and Cultural Dimensions

China's ecological civilization policy creates environmental consciousness by education and public media. However, Kazakhstan does not have any large-scale environmental campaigns, though civil society actions are slowly on the increase.

6. Discussion: Theoretical and Policy Implications

China's Green Development: Lessons Learned

China's experience illustrates that winning green transition requires:

Continuity of Political Will: Incorporating environment goals in national ideology

ensures policy continuity.

State-guided Innovation: Public spending drives technological breakthroughs and industrial competitiveness.

Local Experimentation: Decentralized pilot projects facilitate flexible adaptation.

Financial Mobilization: Green bonds and specialized funds mobilize private capital to sustainability.

International Engagement: The BRI internationalizes Chinese green norms, creating learning opportunities worldwide.

These institutions collectively offer a "whole-of-government" model for environmental modernization.

Relevance to Kazakhstan

Parts of this model can be replicated by Kazakhstan, but full replication is impossible due to structural distinctions:

Scale and Capacity: The smaller economy of Kazakhstan limits financial and technological scale.

Governance Model: China's hierarchical governance contrasts with Kazakhstan's semi-presidential, multi-agency system.

Economic Structure: Resource dependence restricts diversification.

But Kazakhstan can adopt some elastic lessons:

Improving strategic planning through long-term national programs;

Developing public–private partnerships (PPPs) for clean businesses;

Implementing green financial instruments to raise private and foreign capital;

Promoting environmental education for supporting a behavior shift.

China–Kazakhstan Cooperation under the Belt and Road Initiative

Green cooperation between China and Kazakhstan has already borne fruit. The Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB), EBRD, and Chinese investors co-financed the Zhanatas Wind Farm and Burnoye Solar Plant. Plans for future cooperation include hydrogen production, smart grids, and technology transfer. The Green Silk Road concept provides a foundation for cooperative projects and harmonization of environmental governance.

Theoretical Implications

The comparative study supports the green developmentalist school of thought, showing how state-led programs can drive sustainable modernization in developing economies. It also contributes to scholarship on South–South cooperation since proof exists that knowledge exchange between emerging economies (China–Kazakhstan) facilitates regionally distinct solutions that break from Western conventions.

Conclusion and Recommendations

Summary of Findings

The study determined that China's green transformation has been the result of sustained political will, institutional innovation, and technology leadership. Kazakhstan, in its development, continues to be constrained by economic dependence on fossil fuels, poor institutional capacity, and insufficient green investment.

The comparison underscores that China's experience provides adaptive but not replicable lessons. Kazakhstan may draw Chinese lessons on policy design, renewable energy deployment, and green finance but must adapt them to the context of the country.

Policy Recommendations

Institutional Reform: Establish a single National Green Development Agency to consolidate environmental policies.

Green Finance Development: Promote Kazakhstan's green bond market and create a sovereign green fund.

Technology Transfer and Innovation: Partner with Chinese companies to create local manufacturing of renewable components.

Regional Integration: Implement BRI exemplars of trans-boundary energy infrastructure and knowledge transfer.

Public Awareness Campaigns: Launch China's ecological civilization campaign-inspired education initiative.

Data Transparency: Improve renewable energy disclosure to attract investors and uphold accountability.

Final Reflection

The future prosperity of Kazakhstan depends on a balance of economic growth with environmental protection. China's record demonstrates that green transformation is attainable through a strategic mix of planning, investment, and innovation. By applying these principles to its own political and economic realities, Kazakhstan can be the model of Central Asian sustainable development.

References

- BP. (2024). *Statistical Review of World Energy 2024*. BP p.l.c.
- Daly, H. E. (2019). *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*. Beacon Press.
- He, L., & Chen, Y. (2023). Local environmental governance in China: Achievements and contradictions. *Energy Policy*, 172, 113283.
- International Renewable Energy Agency (IRENA). (2024). *Renewable Capacity Statistics 2024*. Abu Dhabi: IRENA.

- Kalybekova, S. (2022). Kazakhstan's green economy transition: Progress and prospects. *Central Asian Journal of Environmental Policy*, 5(2), 45–61.
- Liu, W., Qi, Y., & Teng, F. (2021). Green transition in China: Policy integration and innovation. *Journal of Cleaner Production*, 314, 127950.
- Mol, A. P. J., & Spaargaren, G. (2000). Ecological modernization theory in debate: A review. *Environmental Politics*, 9(1), 17–49.
- Omarov, N. (2020). Renewable energy governance in Kazakhstan: Challenges of diversification. *Kazakh Economic Review*, 12(3), 56–74.
- Qi, Y., & Zhang, L. (2018). The rise of ecological civilization in China. *Chinese Journal of Environmental Management*, 10(2), 3–19.
- Sachs, J. (2015). *The Age of Sustainable Development*. Columbia University Press.
- Teng, F. (2022). China's carbon neutrality pathway: Policy analysis and challenges. *Energy Research & Social Science*, 89, 102573.
- Toktarov, A. (2023). Green cooperation under the Belt and Road Initiative: A case study of Kazakhstan. *Eurasian Energy Journal*, 4(1), 72–88.
- World Bank. (2023). *China Green Finance Progress Report 2023*. Washington, DC: World Bank.
- Wu, H., & Li, Z. (2021). Coal transition and renewable expansion in China: Regional dynamics. *Resources Policy*, 74, 102228.
- Zhang, X., & Andrews-Speed, P. (2021). Green developmentalism: The political economy of China's ecological modernization. *Environmental Politics*, 30(5), 789–808.

ЦИФРЛІК САҚТАНДЫРУ ҚАЗАҚСТАННЫҢ САҚТАНДЫРУ НАРЫҒЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

International Cooperation in the Digital Economy

Сартова Рысты Бозманайқызы ¹

Аннотация

Қазақстанның сақтандыру нарығы соңғы жылдары қаржы секторын цифрландыру әсерінен түбегейлі трансформацияны бастан кешіруде. Сақтандыру қызметтерін ұсынудың дәстүрлі үлгілері біртіндеп үлкен технологияларды пайдалануға негізделген инновациялық шешімдерге (деректер, жасанды интеллект, блокчейн және мобильді қосымшалар) орын беруде. Бұл өзгерістер келісім-шарттар жасау және шығындарды өтеу процестерін оңтайландырып қана қоймайды, сонымен қатар азаматтардың сақтандыру компанияларына сенімін арттыруға және халықты сақтандыру қорғауымен қамтуды кеңейтуге жаңа мүмкіндіктер туғызады. Саланы жаппай цифрландыруға бағытталған алғашқы қадам болды және әкімшілік шығындарды айтарлықтай азайтуға, ашықтықты арттыруға және реттеуші органдар тарапынан бақылауды жақсартуға мүмкіндік берген OSAGO электрондық саясатын енгізудің маңызы ерекше.

Қазақстандағы сақтандыру секторының ағымдағы жағдайын талдау цифрландыру жедел даму мен халықаралық қаржы кеңістігіне интеграциялану перспективаларын ашатынын, сонымен қатар бірқатар қиындықтармен қатар жүретінін көрсетеді. Негізгі мәселелерге жекелеген аймақтардағы АТ-инфрақұрылымының жеткіліксіздігі, халық арасындағы цифрлық сауаттылықтың біркелкі емес деңгейі, электрондық транзакцияларды реттеудегі құқықтық олқылықтар және киберқауіпсіздік тәуекелдері жатады. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибе табысты цифрлық трансформация инновациялық стартаптарды дамытуды, персоналды оқытуды және «реттеуші тетіктерді» құруды қоса алғанда, кешенді тәсілді қажет ететінін көрсетеді.

Осылайша, Қазақстандағы цифрлық сақтандыруды қаржы жүйесін жаңғыртудың стратегиялық құралы ретінде қарастыруға болады. Оның табысты дамуы мемлекет, сақтандыру компаниялары және ғылыми қоғамдастық арасында тығыз өзара іс-қимыл болған жағдайда мүмкін болады, бұл сақтандыру қызметтерінің сапасы мен қолжетімділігін арттырып қана қоймай, жалпы экономиканың тұрақтылығын нығайтады.

Түйін сөздер: цифрлық сақтандыру, insurtech, Қазақстанның сақтандыру нарығы, тәуекелдерді басқару.

¹ Э.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ коммерциялық емес акционерлік қоғамының «Бизнес технологиясы» кафедрасының доценті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы E-mail: sartova2010@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7972->

Abstract

In recent years, Kazakhstan's insurance market has undergone profound transformation under the influence of financial sector digitalization. Traditional models of providing insurance services are gradually giving way to innovative solutions based on big data, artificial intelligence, blockchain, and mobile applications. These changes not only optimize contract conclusion and claims settlement processes but also create new opportunities to strengthen public trust in insurance companies and expand insurance coverage among the population. A particularly important milestone was the introduction of electronic compulsory motor liability insurance (OSAGO) policies, which became the first step toward large-scale industry digitalization. This innovation significantly reduced administrative costs, improved transparency, and enhanced regulatory oversight.

An analysis of the current state of Kazakhstan's insurance sector shows that digitalization opens up opportunities for accelerated development and integration into the international financial system, but it also brings challenges. Key issues include insufficient IT infrastructure in some regions, uneven levels of digital literacy among the population, regulatory gaps in electronic transactions, and cybersecurity risks. At the same time, international experience demonstrates that successful digital transformation requires a comprehensive approach, including the development of innovative start-ups, human capital, and regulatory sandboxes.

Thus, digital insurance in Kazakhstan can be considered a strategic tool for modernizing the financial system. Its successful development is possible only through close cooperation between the state, insurance companies, and the academic community, which will not only improve the quality and accessibility of insurance services but also strengthen the overall resilience of the national economy.

Keywords: Digital Insurance, Insurtech, Insurance Market of Kazakhstan, Risk Management

Кіріспе

XXI ғасырда цифрлық технологиялар банктік қызметтен бастап денсаулық сақтау саласына дейінгі барлық секторларға әсер ететін экономикалық трансформацияның негізгі драйверіне айналды. Сақтандыру секторы қаржылық қызмет көрсетудің ең консервативті бағыттарының бірі бола отырып, дәстүрлі бизнес тәжірибесі қазіргі қоғам талаптарына сай келмейтін жағдайға тап болды. Тұтынушылар жылдамдықты, ыңғайлылықты, ашықтықты және жекелендіруді күтеді, бұл цифрлық шешімдерді жүзеге асырмайынша мүмкін емес.

Цифрлық сақтандыру (insurtech) – бұл сақтандыру полистерін электронды форматқа көшіру ғана емес, сонымен қатар үлкен деректерді, машиналық оқыту алгоритмдерін, блокчейнді, телематиканы және заттар интернетін (IoT) пайдалануды қоса алғанда, сақтандыру компанияларының бизнес моделін кешенді қайта құрылымдау (World Bank, 2022). Қазақстан үшін сақтандыруды цифрландыру ерекше маңызға ие, өйткені елдің сақтандыру нарығы әлі даму сатысында: сақтандырудың ену деңгейі OECD елдерімен салыстырғанда төмен болып қалуда және халықтың сақтандыру компанияларына сенімі күшейтуді талап етеді (OECD, 2023).

Цифрландыру арқылы сақтандыру саласын реформалау «Цифрлық Қазақстан» ұлттық бағдарламасында айқындалған цифрлық экономиканы дамытудың мемлекеттік стратегиясына да сәйкес келеді. Осы тұрғыда цифрлық сақтандыру қаржылық инклюзияның ажырамас

элементіне және ұлттық экономиканың тұрақтылығын арттырудың маңызды факторына айналуға.

Бұл мақаланың мақсаты – Қазақстандағы цифрлық сақтандыру жағдайын жүйелі талдау, оның нарыққа және тәуекелдерді басқаруға әсерін анықтау, халықаралық тәжірибені қарастыру, проблемалар мен кедергілерді анықтау және одан әрі дамытудың стратегиялық бағыттарын ұсыну.

Әдебиетке шолу

Соңғы екі онжылдықтағы сақтандыру секторының цифрлық трансформациясына жүргізілген зерттеулер сақтандырудың ақпараттық-коммуникациялық технологиялар әсерінен өзгерістерге барынша бейім қаржылық қызметтердің негізгі бағыттарының бірі екенін көрсетеді. Цифрландыру әлдеқайда ерте дамыған банк жүйесінен айырмашылығы, сақтандыру нарығы цифрлық шешімдерге бейімделудің белсенді процесін салыстырмалы түрде жақында бастады. Соған қарамастан, халықаралық зерттеушілер атап өткендей, сақтандыру инновация үшін жоғары әлеуетке ие, өйткені оның бизнес моделі үлкен көлемдегі деректерді өңдеуге, болжау мен тәуекелдерді басқаруға негізделген (World Bank, 2022)

Insurtech түсінігі және оның дамуы

Insurtech термині ғылыми әдебиетте 2010 жылдардың ортасында, сандық технологияларға негізделген сақтандыру секторында жаңа шешімдерді ұсынатын мамандандырылған стартаптар қалыптаса бастаған кезде қолданыла бастады. Бранденбургер мен Наллебуфф (1996) бойынша тұтынушы мен қызмет көрсетуші арасындағы өзара әрекеттесу моделін өзгертетін қаржы секторындағы кез-келген инновация жаңа құндылық жасау мүмкіндігіне ие. Insurtech компаниялары сақтандыру нарығына осылай әсер етеді: олар процедураларды жеңілдетеді, шығындарды азайтады және қызметтерді қолжетімді етеді.

Зерттеулер көрсеткендей, insurtech шешімдері автокөлікті сақтандыру, медициналық сақтандыру және өмірді сақтандыру сегменттерінде белсенді түрде дамып келеді. Бұл сегменттерде үлкен деректер мен жасанды интеллект клиенттердің мінез-құлқын бағалау және сақтандыру жағдайының ықтималдығын болжау үшін қолданылады (Omarkhanova, Amerzhanova et al., 2019).

2. Үлкен деректер мен жасанды интеллекттің рөлі

Үлкен деректер (big data) және машиналық оқыту алгоритмдері цифрлық сақтандырудың негізгі құралдары болып табылады. Олар сақтандырушыларға клиенттердің мінез-құлқын талдауға, тәуекелдерді сегменттеуге және жеке тарифтерді құруға мүмкіндік береді. Amerzhanova et al. (2019) зерттеуінде үлкен деректерге негізделген аналитикалық үлгілерді пайдалану инвестициялық шешімдердің тиімділігін арттырып, экономиканың нақты секторының дамуына ықпал ететінін атап көрсетеді. Бұл тұжырымдар тәуекелді бағалау сапасы ақпараттың көлемі мен сенімділігіне тікелей байланысты сақтандыруға да қатысты.

Сонымен қатар, алаяқтықты анықтау үшін жасанды интеллект белсенді түрде қолданылады. Автоматтандырылған жүйелер компания үшін шығындар ықтималдығын азайта отырып, тұтынушылардың мінез-құлқындағы немесе сақтандыру шағымындағы ауытқуларды талдай алады. Соңғы жылдардағы ғылыми жарияланымдарда осы саладағы зерттеулерді арттырудың тұрақты тенденциясы байқалды (World Bank, 2022; OECD, 2023).

3. Блокчейн және таратылған реестрлер

Сақтандыруда блокчейн мен таратылған кітапшаларды қолдануға ерекше көңіл бөледі. Бұл технологиялар деректердің өзгермейтіндігіне, транзакцияның ашықтығына және шағымдарды реттеу процестерін жеделдетуге мүмкіндік береді. Еуропалық зерттеушілер блокчейн, әсіресе қайта сақтандыруда тиімді екенін атап өтеді, мұнда бірнеше нарық қатысушылары арасында жоғары сенім қажет (European Higher Education Area, 2020).

Қазақстанда блокчейнді қолдану қазіргі уақытта тек қана пилоттық жобалармен шектеледі, бірақ бұл технологияның болашағы академиялық ортада және бизнес-қауымдастықта белсенді түрде талқылануда.

4. Электрондық МТРЛ саясаты және олардың әсері

Қазақстандық зерттеушілердің ғылыми жарияланымдарында электронды OSAGO саясатын енгізуге көп көңіл бөлінеді. Мухамедиева, Сартова және Амержанова (2024) көлік құралдары иелерінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандырудың цифрлық форматына көшу әкімшілік шығындарды айтарлықтай азайтуға және нарықтың ашықтығын арттыруға мүмкіндік бергенін көрсетті. Сонымен қатар, бұл сақтандыруды цифрландырудың әлеуметтік маңыздылығын растайтын сақтандыру компанияларына халықтың сенімін арттырудағы маңызды қадам болды.

5. Кибертәуекелдер және реттеу мәселелері

Цифрландырудың өсуімен ғылыми әдебиеттерде кибертәуекелдер тақырыбы жиі көтерілуде. Зерттеушілер цифрландыру жеке деректерді қорғауға, кибершабуыл қаупіне және кешенді киберсақтандыру жүйесін қалыптастыру қажеттілігіне байланысты жаңа қиындықтар туғызатынын атап өтті. Schumpeter (2003) XXI ғасырдың басында инновациялар әрқашан «шығармашылық жойылу» элементін алып жүреді деп жазды. Сақтандыру контекстінде бұл жаңа технологиялар тиімділікті арттырып қана қоймайды, сонымен қатар реттеуді қажет ететін жаңа тәуекелдерді тудырады.

Киберсақтандыру саласындағы реттеудің толыққанды жүйесі жоқ. Дегенмен, әлемдік тәжірибе көрсеткендей, бұл сегмент нарықты дамытудың маңызды саласына айналуы мүмкін. World Bank (2022) бойынша, жаһандық киберсақтандыру нарығы жылына 20%-дан астам қарқынмен өсіп келеді, бұл оның стратегиялық маңыздылығын көрсетеді.

6. Халықаралық ынтымақтастық

Әдебиеттер сонымен қатар цифрлық сақтандыру саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығын көрсетеді. Қаржы нарықтарының жаһандануы жағдайында ұлттық сақтандыру жүйелерінің халықаралық кеңістікке бірігуі сөзсіз болып отыр. Амержанова, Мухамедиева және Сартова (2024) халықаралық ынтымақтастық озық тәжірибе алмасуға, бірлескен жобаларды қалыптастыруға және ұлттық жүйелердің тұрақтылығын арттыруға мүмкіндік беретінін атап көрсетеді.

7. Сандық сақтандырудың әлеуметтік-экономикалық әсері

Әдебиеттердегі маңызды тақырып сақтандыру нарығын цифрландырудың әлеуметтік-экономикалық салдарын талдау болып табылады. ЮНЕСКО (2017) және OECD (2023) өз зерттеулерінде қаржылық қызметтерді цифрландыру халықтың қаржылық сауаттылығын арттыруға, қызметтерге қолжетімділікті кеңейтуге және кедейлікті азайтуға ықпал ететінін атап өтеді.

Қазақстандық контекстте бұл әсерлер әсіресе маңызды, өйткені сақтандырудың ену деңгейі әлі де төмен. Цифрлық технологиялар халықты сақтандыру өнімдерімен қамтуды арттыруға көмектесе алады, бұл ұзақ мерзімді перспективада экономиканың тұрақтылығын арттырады және дағдарыс кезінде мемлекеттік бюджетке түсетін жүктемені азайтады.

8. Ғылыми олқылықтар және зерттеу перспективалары

Жарияланымдар көлемінің артып келе жатқанына қарамастан, әдебиеттерде әлі де қосымша зерттеуді қажет ететін олқылықтар бар. Атап айтқанда, мыналар жеткілікті түрде зерттелмеген:

- дамушы елдердегі сақтандыру компанияларының қаржылық тұрақтылығына цифрландырудың әсері;
- сақтандыру компанияларының insurtech стартаптарымен өзара әрекеттесуі;
- цифрлық сақтандыруға тұрақты даму қағидаттарын біріктіру.

Бұл бағыттар болашақ зерттеулерге, соның ішінде қазақстандық контексте де перспективалар ашады.

Цифрлық сақтандырудың теориялық негіздері

Цифрлық сақтандыру тұжырымдамасын үш өлшемде қарастыруға болады: технологиялық, ұйымдастырушылық және әлеуметтік-экономикалық.

1. Технологиялық өлшем маркетинг пен саясатты сатудан бастап шағымдарды реттеуге дейінгі сақтандыру процесінің барлық кезеңдерін автоматтандыру үшін АКТ пайдалануды қамтиды. Мұнда үлкен деректер маңызды рөл атқарады. деректер, жасанды интеллект және блокчейн (World Bank, 2022).

2. Ұйымдастыру өлшемі сақтандыру компанияларының бизнес моделін өзгертуге қатысты. Қағаз құжаттары мен клиентпен өзара әрекеттесу үшін күрделі процедуралардың орнына компаниялар қызметтер біріктірілген және онлайн режимінде қолжетімді цифрлық экожүйелерді ұсынады (Brandenburger & Nalebuff, 1996).

3. Әлеуметтік-экономикалық өлшем цифрлық сақтандырудың қаржылық қамтуға, халық үшін қызметтердің қолжетімділігіне және қаржы институттарына сенімге әсерін көрсетеді (OECD, 2023).

Заманауи ғылыми әдебиеттерде цифрлық сақтандыру бизнестегі жаңалық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық даму тетігі екені баса айтылады. Атап айтқанда, Амержанова Д.А. және басқалары (2019 ж.) инвестициялардың тұрақтылығы мен тиімділігін арттыру үшін қаржылық технологияларды ұлттық экономикаларға біріктіру қажеттілігін көрсетеді.

Халықаралық тәжірибе

Сақтандыру нарығын цифрландыруды әртүрлі үлгілер арқылы жүзеге асыруға болатындығын көрсетеді:

– Эстония сақтандыру қызметтерін ұлттық тізілімдермен біріктіру үшін мемлекеттік цифрлық инфрақұрылымды пайдаланады. Бұл MTPPL сияқты міндетті сақтандыруды автоматтандыруға және қағазбастылықты жоюға мүмкіндік береді.

– Қытай ұялы байланыста бірінші болып табылады. Alibaba және Tencent сияқты ірі интернет-компаниялар сақтандыру өнімдерін өздерінің қолданбалы экожүйелеріне біріктіріп, пайдаланушыларға жаппай қолжетімділік пен ыңғайлылық әкелді. Инсуртех компаниялары реттеушінің санкциялары қаупінсіз жаңа өнімдерді сынай алатын реттеуші

«құмсалғыштарды» белсенді түрде енгізуде. Бұл тәсіл инновацияны ынталандырады және сәтті шешімдерді кеңейту үшін жағдай жасайды (World Bank, 2022).

– Еуропалық Одақ деректерді қорғауға назар аударады. GDPR енгізу цифрлық қаржылық қызметтерге деген сенімді қалыптастыру жолындағы маңызды қадам болды.

Цифрландыру тек технологиялық шешімдерді ғана емес, сонымен қатар кешенді мемлекеттік саясатты қажет ететінін растайды.

Қазақстанның қазіргі жағдайы және тәжірибесі

Соңғы онжылдықтарда Қазақстандағы сақтандыру нарығының дамуы қаржы секторының кезең-кезеңімен трансформациялануы және халықаралық экономикалық кеңістікке интеграциясы жағдайында жүзеге асты. Бұл ретте сақтандыру банк секторымен салыстырғанда ұзақ уақыт шеткі сегмент болып қала берді. Қазақстанның ЖІӨ-дегі сақтандыру сыйлықақыларының үлесі дәстүрлі түрде төмен болып қалды – 1%-дан аз, ал OECD елдерінде бұл көрсеткіш 6-9% аралығында ауытқиды (World Bank, 2022); OECD, 2023). Бұл Қазақстанда сақтандыру әлі де азаматтар мен бизнес үшін жаппай қаржы құралына айналмағанын білдіреді. Дегенмен, дәл цифрландыру саланың үдемелі дамуы мен оның ұлттық экономикадағы рөлін арттырудың жаңа перспективаларын ашты.

Қазақстан нарығының жалпы сипаттамасы

Қазақстандық сақтандыру нарығы шектеулі енумен және халықтың сенімінің төмен деңгейімен сипатталады. Азаматтардың едәуір бөлігі үшін сақтандыру өнімдері тәуекелден қорғаудың ерікті құралы емес, «жүктелген» қажеттілік болып қала береді, мысалы, міндетті МТPL. Медициналық немесе өмірді сақтандыру сияқты сақтандырудың ерікті түрлері әлі де нашар дамыған. Сонымен қатар, өскелең ұрпақ пен бизнес сегменті жаңа өнімдерге, әсіресе олар цифрлық форматта ұсынылса, үлкен қызығушылық танытуда.

Соңғы жылдары ҚР Ұлттық банкі мен Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі сақтандыру қызметтерін цифрландыруды кеңейту бойынша шаралар қабылдады. Атап айтқанда, электронды OSAGO полистері енгізілді, ерікті сақтандыру өнімдерін онлайн сатуға жағдай жасалды, клиенттермен өзара әрекеттесу үшін цифрлық платформалар іске қосылды.

Электрондық OSAGO саясаты

Цифрландыру жолындағы маңызды қадам электрондық OSAGO саясатын енгізу болды. Бұл өнім миллиондаған автокөлік иелерін қамтиды, сондықтан цифрлық трансформацияның «бірінші толқыны» болды. 2019 жылдан бастап Қазақстанда OSAGO-ға тіркелу толығымен онлайн режимінде мүмкін болды. Бұл клиенттер үшін де, сақтандыру компаниялары үшін де процесті айтарлықтай жеңілдетті.

Электрондық МТPL енгізу бірнеше нақты әсер етті:

1. Әкімшілік шығындарды азайту. Компаниялар қағаз құжаттарды басып шығаруға және сақтауға ресурстарды ысырап етуді тоқтатты.
2. Мөлдірлікті арттыру. Барлық деректер сандық тізілімдерге жазылады, бұл реттеушілер тарапынан бақылауды жеңілдетеді.
3. Алаяқтық тәуекелінің төмендеуі. Электрондық деректер базасы саясаттың шынайылығын жылдам тексеруге мүмкіндік береді.
4. Тұтынушыларға ыңғайлылықтың артуы. Саясатты кеңсеге барудың қажеті жоқ, цифрлық форматта сатып алуға және сақтауға болады.

Мұхамедиева, Сартова және Амержанова (2024 ж.) атап өткендей, дәл электронды OSAGO-ны енгізу тәжірибесі цифрлық сақтандыру қызметтеріне деген сенімді қалыптастырудағы маңызды қадам болды және халықтың өзара әрекеттесудің жаңа форматтарына ауысуға дайын екенін көрсетті.

Сақтандыру компанияларының тәжірибесі

Цифрландырудан көп бұрын енгізе бастады. Мысалы, Freedom компаниясы Сақтандыру 2024 жылы ауқымды онлайн қызметтерді іске қосты, бұл операциялық шығындарды азайту арқылы шамамен 1,5 миллиард теңге үнемдеуге мүмкіндік берді. Naluk-Life және Nomad сияқты басқа да ірі ойыншылар Сақтандыру сонымен қатар мобильді қосымшаларды, онлайн калькуляторларды және қашықтағы байланыс арналарын әзірлейді.

Цифрландыру шығындарды азайтып қана қоймай, компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін арттыратынын көрсетеді. Клиенттердің жас буыны мобильді қосымшаларды белсенді пайдаланады, ал ыңғайлы цифрлық өнімдерді ұсынатын компаниялар нарықта артықшылыққа ие болады.

Халықаралық ынтымақтастық және интеграция

Цифрландырудағы Қазақстанның тәжірибесін бөлек қарастыруға болмайды. Еліміз бірте-бірте халықаралық қаржы кеңістігіне интеграциялануда, тәжірибе алмасып, өңірлік бастамаларға қатысуда. (Omarkhanova, Amerzhanova et al., 2019) қаржы процестерін цифрландыру халықаралық ынтымақтастықпен тығыз байланысты екенін атап көрсетеді, өйткені ол инвестиция тартуға және экономиканың нақты секторын дамытуға мүмкіндік береді.

Ережелер мен стандарттарды біріздендіру бойынша жұмыстар жүргізіліп жатқан Еуразиялық экономикалық одақ аясындағы жобалар ерекше маңызға ие. Сонымен қатар, Қазақстан сақтандыру секторын цифрландыру жеделдетілген қарқынмен жүріп жатқан ЕО, Қытай және Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің тәжірибесіне назар аударуда.

Цифрландырудың нарыққа және тұтынушыларға әсері

Цифрлық сақтандыру Қазақстан нарығына жүйелі әсер етеді. Бірнеше негізгі бағыттарды анықтауға болады:

1. Процестерді жеделдету. Электрондық қызметтер келісім-шарттар жасауға және шығындарды өтеуге кететін уақытты айтарлықтай қысқартады. Бұрын бұл процесс бірнеше аптаға созылатын болса, қазір ол бірнеше күнге, тіпті сағатқа дейін қысқарды.
2. Қызметтердің қолжетімділігі. Онлайн арналар сақтандыруды бұрын компания кеңсесін ашу қиын болған шалғай аймақтардың тұрғындарына қолжетімді етеді.
3. Өнімдерді жекелендіру. Клиенттердің мінез-құлқы туралы үлкен деректерді талдау жеке тарифтер мен ұсыныстарды жасауға мүмкіндік береді.
4. Сенімділіктің артуы. Процестерді автоматтандыру және транзакциялардың ашықтығы клиенттердің сенімін арттырады.
5. Жаңа тәуекелдер. Киберқауіпсіздік қатерлері, деректердің ағып кету қаупі және заңнаманы жетілдіру қажеттілігі туындауда.
6. Персонал құзыретінің өзгеруі. Цифрландыру сақтандыру компаниялары мен университеттер арасындағы ынтымақтастықты ынталандыратын жаңа білім мен дағдыларды талап етеді.

Университеттер мен ғылымның рөлі

Оқыту цифрлық трансформацияның негізгі факторына айналууда. Университеттер өз бағдарламаларына сақтандырудағы цифрлық технологиялар бойынша курстарды қоса бастады, үлкен деректер, жасанды интеллект және киберқауіпсіздік. Бизнес пен академияның бірлескен жобалары деректер негізінде инновациялық өнімдерді жасауға мүмкіндік береді.

Амержанова Д.А. және оның әріптестері білім мен тәжірибенің интеграциясы реформалардың тұрақтылығын қамтамасыз етуде және цифрландырудың ұзақ мерзімді әсерін жасауда шешуші рөл атқаратынын көрсетеді (Amerzhanova et al., 2019; Muhamedieva, Sartova, & Amerzhanova, 2024).

Әлеуметтік-экономикалық контекст

Кеңірек контексте Қазақстандағы сақтандыруды цифрландыру қаржылық инклюзия мен экономикалық тұрақтылықты дамытуға ықпал етеді. ЮНЕСКО (2017) және OECD (2023) қаржылық қызметтерді цифрландыру кедейлікті азайтуға, әлеуметтік кепілдіктерге қолжетімділікті арттыруға және қаржылық жауапкершіліктің жаңа мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететінін атап өтеді. Қазақстан үшін бұл тұжырымдар өте маңызды, өйткені сақтандыру қызметтерімен қамту деңгейі төмен болып қалуда, ал қаржы институттарына сенім енді ғана қалыптасып келеді.

Проблемалар мен қиындықтар

Оң тенденцияларға қарамастан, Қазақстанда цифрландыру бірқатар проблемаларға тап болады:

1. Инфрақұрылымдық шектеулер. Өңірлерде әлі де интернетпен қамту деңгейі төмен аймақтар бар.
2. Цифрлық теңсіздік. Халықтың бір бөлігінде цифрлық қызметтерді пайдалану дағдысы жоқ.
3. Құқықтық олқылықтар. Заңнама әлі де цифрлық транзакциялардың ерекшеліктерін толығымен ескермеген.
4. Кибертәуекелдер: Интернеттегі транзакциялардың өсуі ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қатерлердің санының өсуімен қатар жүреді.
5. Қаржылық шектеулер: Орта және шағын сақтандыру компанияларының ауқымды цифрлық шешімдерді енгізуге ресурстары жиі болмайды.

Осылайша, қазақстандық тәжірибе сақтандыруды цифрландырудың қаржы секторын дамыту үшін стратегиялық маңызы бар екенін көрсетіп отыр. Электрондық OSAGO-ны енгізу бастапқы нүктеге айналды, ал сақтандыру компаниялары мен мемлекеттің бастамалары одан әрі дамудың негізін құрайды. Сонымен қатар цифрландырудың табысты болуы кешенді тәсілге, соның ішінде инфрақұрылымдық инвестицияларға, білім беру бағдарламаларына және құқықтық реттеуге байланысты.

Дәстүрлі және цифрлық сақтандыруды салыстыру Қазақстандағы және басқа елдердегі сақтандыру нарығының трансформациясын түсінудің кілті болып табылады. Сақтандырудың дәстүрлі нысандары қағаз құжаттарға, клиент пен агент арасындағы жеке байланысқа және тәуекелді бағалау мен шағымдарды реттеудің салыстырмалы түрде баяу процестеріне негізделген. Цифрлық модельдер, керісінше, автоматтандыруға және технологияларды пайдалануға ұмтылады, бұл компаниялардың ішкі ұйымын ғана емес, сонымен қатар тұтынушылар тәжірибесін де айтарлықтай өзгертеді.

1. Ұйымдастыру құрылымы және бизнес моделі

Дәстүрлі сақтандыру компаниялары өзара әрекеттесудің негізгі арналары кеңселер мен агенттер болған жағдайда құрылды. Негізгі процестер, соның ішінде андеррайтинг, тарифтерді белгілеу және шағымдарды реттеу қолмен орындалды. Цифрландыру платформалық экожүйелерді құра отырып, осы процестерді қайта құрылымдауға мүмкіндік береді.

Қазақстанда дәстүрлі компаниялар 2019 жылға дейін негізінен физикалық кеңселер мен агенттік желілерге сүйенді. Электрондық OSAGO-ны енгізу цифрлық үлгілерге көшудің мүмкін екенін және сұранысқа ие екенін көрсететін бетбұрыс болды (Amerzhanova et al., 2019; Muhamedieva, Sartova, & Amerzhanova, 2024).

2. Тұтынушы тәжірибесі

Ең маңызды айырмашылықтардың бірі - тұтынушы саяхатының өзгеруі. Дәстүрлі сақтандыруда полисті шығару бірнеше сағатқа созылуы мүмкін, кеңсеге баруды және көптеген қағаз құжаттарын ұсынуды талап етеді. Цифрлық модельде шығару бірнеше минут ішінде онлайн режимінде мүмкін болады, бұл клиент үшін транзакциялық шығындарды азайтады.

Бұл үрдісті халықаралық тәжірибе растап отыр. Қытайда сақтандыру өнімдерін мобильді экожүйелерге біріктіру (мысалы, Alipay) клиенттерге бірнеше рет басу арқылы келісімшарттар жасауға мүмкіндік берді. Қазақстанда электронды МТРЛ қазірдің өзінде осындай артықшылықтарды көрсетуде: сақтандыру компанияларының мәліметтері бойынша полисті ресімдеудің орташа уақыты 1-2 сағаттан 10-15 минутқа дейін қысқарды.

3. Тәуекелді бағалау және басқару

Тәуекелді бағалаудың дәстүрлі әдістері статистикалық мәліметтерге және андеррайтерлердің сарапшы пікіріне сүйенді. Олар деректердің қолжетімділігімен шектелді және көбінесе субъективтіліктен зардап шекті. Цифрландыру үлкен пайдалануға мүмкіндік береді деректер , телематика және машиналық оқыту, тәуекелді бағалау процесін дәлірек және жекелендірілген етеді (Omarkhanova, Amerzhanova et al., 2019).

Автокөлікті сақтандыруда, мысалы, телематикалық құрылғылар жүргізу стилін жазады және тарифтерді тұтынушының нақты мінез-құлқына қарай орнатуға мүмкіндік береді. Бұл көлікті қауіпсіз басқаруға ынталандырады және компания шығындарын азайтады.

4. Шығындарды өтеу

Дәстүрлі сақтандыруда шағымдарды реттеу айтарлықтай уақытты алды: жазбаша талап қоюды, құжаттарды жинауды және жеке кездесулерді қажет етті. Цифрлық модельде қашықтан есеп айырысу мобильді қосымшалар мен құжаттарды онлайн жүктеп салу арқылы мүмкін болады.

Қазақстанда бұл процесс әлі қалыптасу сатысында. Дегенмен, халықаралық тәжірибе көрсеткендей, есеп айырысуларды автоматтандыру төлемдер уақытын бірнеше аптадан бірнеше күнге, кейде тіпті сағаттарға дейін қысқартуға мүмкіндік береді.

5. Шығындар және тиімділік

Дәстүрлі үлгілер жоғары әкімшілік шығындармен байланысты: кеңсені ұстау, баспа құжаттары, агенттердің жалақысы. Цифрландыру бұл шығындарды автоматтандыру және онлайн арналарға көшу арқылы азайтады. Amerzhanova et al. (2019) зерттеуінде қаржылық процестерді цифрландыру жалпы тиімділікті арттыруға және транзакциялық шығындарды азайтуға ықпал ететінін атап өтті.

Қазақстанда электрондық МТРЛ полисіне көшу сақтандыру компанияларына құжаттарды басқару, басып шығару және сақтау бойынша шығындарды азайтуға мүмкіндік берді.

6. Ашықтық және бақылау

Дәстүрлі модельдер мөлдірліктің болмауынан зардап шекті: клиенттің шағымдар процесін қадағалау мүмкіндігі жиі болмады. Цифрлық жүйелер клиенттерге олардың шағымының күйі туралы ақпаратқа онлайн қолжетімділікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар цифрландыру мемлекеттік бақылауды жеңілдетеді. Электрондық мәліметтер базасы реттеушілерге жасалған келісім-шарттардың санын, төлемдердің уақтылылығын және компаниялардың қаржылық тұрақтылық деңгейін бақылауға мүмкіндік береді (World Bank, 2022).

7. Өнімдерді жекелендіру

Дәстүрлі сақтандыру клиенттердің үлкен топтары үшін бірдей стандартты тарифтерді қолданды. Цифрландыру деректерді талдау негізінде өнімдерді жекелендіру мүмкіндіктерін ашады. Бұл тұтынушылардың қанағаттануын арттырады және тәуекелдерді неғұрлым әділ бөлуге мүмкіндік береді.

Мысалы, медициналық сақтандыруда фитнес қолданбаларындағы деректерді пайдалану салауатты өмір салтын ұстанатын клиенттерге жеңілдіктер ұсынуға мүмкіндік береді. Қазақстанда мұндай өнімдер әлі кең тараған жоқ, бірақ оған деген қызығушылық артып келеді.

8. Әлеуметтік-экономикалық маңызы

Қазақстандағы дәстүрлі сақтандыру төмен қамтумен сипатталды. Цифрландыру қызметтерді шалғай аймақтардың тұрғындарына қолжетімді ету арқылы мұны өзгерте алады. ЮНЕСКО (2017) қаржылық қызметтерді цифрландыру қаржылық инклюзия мен экономикалық тұрақтылыққа ықпал ететінін атап көрсетеді.

9. Цифрлық сақтандырудың тәуекелдері

Артықшылықтармен қатар цифрландыру жаңа міндеттер жүктейді:

– Киберқауіптер: Интернетте транзакциялар неғұрлым көп болса, кибершабуылдардың ықтималдығы соғұрлым жоғары болады .

– Цифрлық теңсіздік. Цифрлық сауаттылығы төмен халықтар «артта қалуы мүмкін».

– Құқықтық олқылықтар. Заңнама көбінесе технологиялық дамуға ілеспейді.

Schumpeter (2003) инновация әрқашан «шығармашылық жойылу» элементін алып жүреді деп жазды. Сақтандыру үшін бұл цифрлық технологиялар реттеуді қажет ететін жаңа тәуекелдерді тудырады дегенді білдіреді. Дәстүрлі және цифрлық сақтандыруды салыстыра отырып, нәтижелерді 1-кестеде бейнелей аламыз :

Кесте 1 – Дәстүрлі және цифрлық сақтандырудың салыстырмалы талдауы

Критерий	Дәстүрлі сақтандыру		Сандық сақтандыру
Дизайн саясат	Қағаз келісім-шарттар		Электрондық саясаттар (онлайн)
Жылдамдық	елді	бастап бірнеше күндер	Нақты уақытта (онлайн өтінім)
мекендер			
Қол жетімділік	Кеңселерде	сақтандыру	Интернет және мобильді қосымшалар арқылы
	компаниялар		
Шығындар	Биік әкімшілік		Қысқартылған арқасында автоматтандыру
Бақылау	Шектеулі		Цифрлық деректер базасы арқылы жетілдірілді
Жекелендіру	Стандартты өнімдер		Үлкенге негізделген жеке тарифтер деректер

Салыстырмалы талдау сақтандыруды цифрландыру клиенттерге, компанияларға және мемлекетке айтарлықтай пайда әкелетінін көрсетеді. Бұл шығындарды азайтады, процестерді жылдамдатады, ашықтықты арттырады және жеке өнімдерге мүмкіндік береді. Дегенмен, артықшылықтармен қатар киберқауіптерге, цифрлық теңсіздікке және құқықтық олқылықтарға байланысты жаңа қиындықтар туындайды.

Қазақстан үшін цифрлық сақтандыру ерекше маңызды, себебі ол сақтандырудың енуінің тарихи төмен деңгейін еңсеруге және қаржы жүйесінің тұрақтылығын арттыруға көмектеседі.

Цифрландырудың тәуекелдерді басқаруға әсері

1. Қаржылық тәуекелдер. Цифрландыру үлкен деректер мен телематиканы қолдану арқылы тәуекелдерді дәлірек бағалауға мүмкіндік береді (Omarkhanova et al., 2019).

2. Кибертәуекелдер: цифрлық транзакциялардың үлесінің артуы киберқауіпсіздік қатерлерін арттырады .

3. Операциялық тәуекелдер. Автоматтандыру қателер ықтималдығын азайтады, бірақ алгоритмдерді басқаруды қажет етеді.

4. Нормативтік тәуекелдер. Нормативтік-құқықтық базаның жоқтығы цифрлық қызметтердің дамуына кедергі келтіруі мүмкін.

Проблемалар мен тәуекелдер

Оң үрдістерге қарамастан, Қазақстандағы цифрлық сақтандыру бірқатар кедергілерге тап болады:

- бірқатар аймақтарда АТ-инфрақұрылымының жеткіліксіздігі;
- халықтың және компания қызметкерлерінің цифрлық сауаттылығының шектеулілігі;
- кейбір клиенттердің электрондық қызметтерге сенім деңгейінің төмендігі;
- электрондық операцияларды және деректерді қорғауды құқықтық реттеудің күрделілігі;
- сақтандыру және цифрлық технологиялар саласындағы білімді біріктіретін білікті мамандардың жетіспеушілігі.

Бұл кедергілер жүйелі шешімдерді, оның ішінде мемлекеттік қолдауды да, компаниялар мен оқу орындарының белсенді ұстанымын талап етеді.

Басқару және реттеу механизмдері бойынша ұсыныстар

Қазақстанда цифрлық сақтандыруды табысты дамыту үшін мыналарды орындаған жөн:

- республикалық деңгейде сақтандыру нарығын цифрландыру бойынша жол картасын әзірлеу;

- киберқауіпсіздіктің бірыңғай стандарттарын белгілеу;

- университеттер мен сақтандыру компанияларының бірлескен бағдарламаларын қоса алғанда, кадрларды даярлау жүйесін дамыту;

Бәсекелестік пен инновацияны ынталандыратын пилоттық жобаларды және инсуртех стартаптарын қолдау;

Сандық сақтандыру өнімдерін сынау үшін реттелетін құм жәшіктерін енгізу;

- Халықаралық тәжірибені белсенді пайдалану және шетелдік сақтандыру және қаржы институттарымен ынтымақтастықты дамыту.

Қазақстандағы цифрлық сақтандыру қаржы секторын трансформациялаудың негізгі бағыттарының біріне айналды. Электрондық OSAGO саясатын енгізу, онлайн платформаларды дамыту және insurtech стартаптарын белсендіру халық пен бизнестің сақтандыру қызметінің жаңа форматтарына көшуге дайын екенін көрсетті. Сонымен қатар, цифрландыру бірқатар қиындықтармен қатар жүреді – киберқауіптерден және IT-инфрақұрылымның жетіспеушілігінен бастап құқықтық олқылықтар мен халықтың бір бөлігінің цифрлық сауаттылығының шектеулілігіне дейін.

Қорытынды

Әлемдік тәжірибе цифрлық сақтандыру сақтандыру компанияларының қызметін оңтайландыру құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге қаржылық инклюзияны, қаржы институттарына сенім мен ұлттық экономиканың тұрақтылығын арттыру факторы ретінде әрекет ете алатынын растайды. Бұл, әсіресе, OECD елдерімен салыстырғанда сақтандырудың ену деңгейінің төмендігін ескере отырып, Қазақстан үшін өзекті.

2030 жылға дейінгі перспективалар Қазақстанның сақтандыру нарығын цифрландыруды бірнеше бағыт бойынша тереңдетуді ұсынады:

- цифрлық форматта қолжетімді сақтандыру өнімдерінің ассортиментін кеңейту, оның ішінде денсаулықты және жинақты сақтандыруды;

- киберсақтандыру жүйелерін және деректерді қорғаудың бірыңғай стандарттарын енгізу;

- ірі негізінде жекелендірілген тарифтерді әзірлеу деректер , телематика және жасанды интеллект;

- ЕАЭО және жаһандық жобалар шеңберінде халықаралық қаржылық және сақтандыру экожүйелеріне интеграциялау;

- цифрлық технологиялар және сақтандыру саласындағы құзыреттері бар кадрлардың тұрақты базасын қалыптастыру.

Осылайша, Қазақстандағы цифрлық сақтандыруды экономиканы жаңғыртудың стратегиялық факторы ретінде қарастыруға болады. Оны одан әрі дамыту мемлекеттің, бизнес пен ғылыми қауымдастықтың жан-жақты күш-жігерін қажет етеді. Ұзақ мерзімді перспективада елдің сақтандыру нарығын қаржылық тұрақтылықты және 2030 жылға дейінгі және одан кейінгі кезеңге дейінгі әлеуметтік-экономикалық дамуды қолдауды қамтамасыз ететін заманауи, бәсекеге қабілетті және тұтынушыға бағдарланған жүйеге айналдыра алатын цифрлық сақтандыру.

References

1. Amerzhanova, D. A., Zayakina, A. V., Shaimagambetova, A. C., Rakhimova, G. A., & Esenova, G. Zh. (2019). Investigating climate investment in the Republic of Kazakhstan and evaluation of the volumes and structure of investments in the real economy sector. *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Human Sciences*, 4(326), 74–80.
2. Brandenburger, A., & Nalebuff, B. (1996). *Co-opetition*. Currency Doubleday.
3. Muhamedieva, G. M., Sartova, R. B., & Amerzhanova, D. A. (2024). International cooperation in the field of insurance: Experience and prospects for Kazakhstan. *Qainar Journal of Social Science*, 3(2), 6–20. <https://doi.org/10.58732/2958-7212-2024-2-6-20>
4. Omarkhanova, Z., Amerzhanova, D. A., et al. (2019). Statistical methods in investment insurance. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 7(2), 1582–1598.
5. OECD. (2023). *Education at a glance 2023: OECD indicators*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/69096873-en>
6. Schumpeter, J. (2003). *Capitalism, socialism and democracy*. Routledge.
7. UNESCO. (2017). *Education for sustainable development goals: Learning objectives*. UNESCO Publishing. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444>
8. World Bank. (2022). *Fintech and InsurTech: Trends and implications for insurance regulation*. World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/37469>
9. European Higher Education Area. (2020). *Bologna process implementation report*. Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2797/756191>

PROBLEMS IN THE DEVELOPMENT OF HONG KONG AS AN INTERNATIONAL FINANCIAL CENTER

Syrlybayeva Nazgul SHENGELDBAYEVNA¹

Tang LUHAO²

Abstract

This article examines the key challenges and prospects for the development of Hong Kong as an international financial center. It analyzes the erosion of institutional advantages amid changing global and regional economic conditions, including the weakening legal system, intensified tax competition, and the outflow of financial talent.

Special attention is given to the impact of geopolitical factors, such as the US-China confrontation, and increasing competition from Singapore and mainland Chinese cities. The article also outlines strategic transformation options for Hong Kong's financial sector, including institutional innovations, regional integration, and fintech development. Despite current difficulties, Hong Kong retains significant advantages, allowing it to strengthen its position by 2030.

Keywords: Regional Integration, Financial Technology (Fintech), Strategic Transformations

Аннотация

В статье рассматриваются ключевые проблемы и перспективы развития Гонконга как международного финансового центра. Анализируется снижение институциональных преимуществ в условиях изменения глобальной и региональной экономической среды, включая ухудшение правовой системы, усиление налоговой конкуренции и отток финансовых специалистов.

Особое внимание уделяется влиянию геополитических факторов, таких как противостояние между США и Китаем, и растущей конкуренции со стороны Сингапура и городов материкового Китая. В статье также представлены стратегические направления трансформации финансового сектора Гонконга, включая институциональные инновации, региональную интеграцию и развитие финансовых технологий. Несмотря на текущие вызовы, Гонконг сохраняет значительные преимущества, что позволяет прогнозировать укрепление его позиций к 2030 году.

Ключевые слова: Международный финансовый центр, Региональная интеграция, Финансовые технологии, Стратегические трансформации

Introduction

Hong Kong, ranked third in the Global Financial Centres Index (GFCI 34), has

¹ Assoc. Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

² PhD Cand., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, tang_lukhao@live.kaznu.kz

traditionally relied on the institutional advantages of the "one country, two systems" framework. However, since 2020, according to the Hong Kong Monetary Authority (HKMA), cross-border capital flows have decreased by 12%, and the average daily turnover of the Hang Seng Index has fallen by 27% compared to its peak in 2018. This article analyzes the challenges and opportunities facing the development of Hong Kong as a financial center.

I. Erosion of Historical Advantages and Structural Problems

1. Declining Marginal Efficiency of Institutional Advantages

-Legal System: The World Bank's Rule of Law Index dropped from 91.3 points in 2019 to 87.6 in 2022.

-Tax Competition: Singapore reduced its corporate tax rate to 17% + incentives for family offices (0% dividend tax), while Hong Kong maintained a 16.5% rate without additional benefits. Hong Kong is losing its tax advantage: the share of foreign companies with regional headquarters fell to 38.5% in 2023 (compared to 43.8% in 2019, according to InvestHK).

- Talent Drain: In 2022, net emigration reached 113,000 people, 35% of whom were finance professionals (Census and Statistics Department data). Job vacancies in the financial sector remain open for 68 days—twice as long as in 2018 (Hong Kong Institute of HRM).

2. Weakening Market Functions

- IPO: In 2023, funds raised through IPOs fell to 6th place globally (Refinitiv), behind Mumbai.

- Foreign Exchange Market: Daily turnover decreased from \$632 billion in 2019 to \$517 billion in 2023 (BIS report).

- Wealth Management: Growth in assets under management (AUM) of private banks has lagged behind Singapore for three consecutive years (Boston Consulting Group).

II. Multidimensional Impact of Geopolitics

1. Effects of U.S.-China Confrontation

-Return of Chinese Stocks: In 2023, only 12 companies chose to list in Hong Kong (-40% year-on-year).

- Dollar Funding Costs: The spread between 3-month HIBOR and LIBOR reached 120 basis points (December 2023).

-Compliance Costs: Banks' spending on anti-money laundering (AML) increased by 18% annually (HKMA research).

2. Negative Expectations from Rating Agencies

- According to a January 2024 report, Moody's expects Hong Kong's GDP growth to be 2.8%-3.2% in 2025. This is attributed to the recovery of Mainland China's economy and talent attraction measures. However, geopolitical risks may reduce cross-border capital flows, which already fell by 12% in 2023 (<https://www.moody.com/ratings-news-releases>).

- The "business environment" indicator in the GFCI index dropped by 5 positions.

III. Transformation of Regional Competition

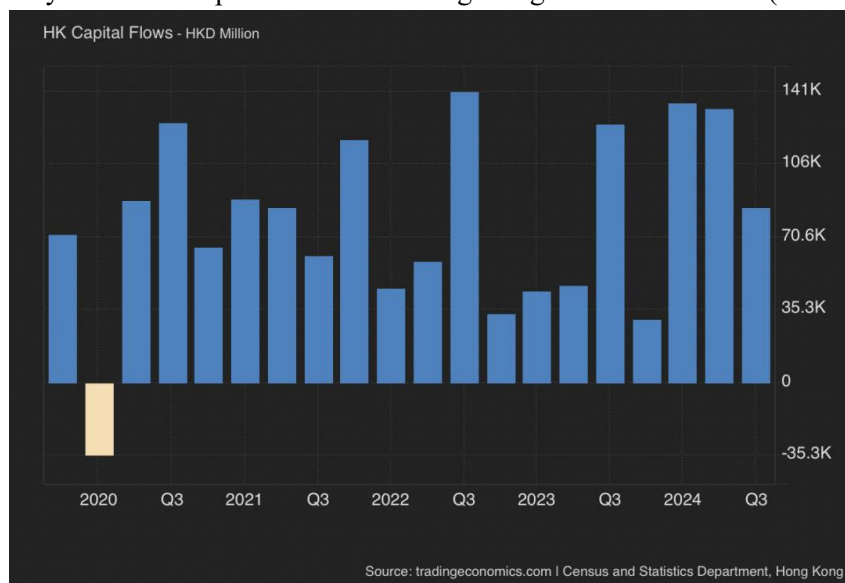
1. Singapore's Differential Growth

- Family Offices : Increased from 400 in 2020 to 1,400 in 2023 (MAS).
- Green Finance : Accounts for 60% of Asia's sustainable bonds (Climate Bonds Initiative).
- Digital Assets : 15 licenses issued to crypto exchanges, the first regulatory scheme for DeFi. Combined fund assets grew by 14% during 2022-2023 (MAS), compared to only 5.2% in Hong Kong.

2. Competition with Mainland Cities

- Shanghai Exchange : Ranked 3rd in oil futures trading volume. Derivatives trading volume reached \$581 trillion in 2023, 4.3 times that of Hong Kong (FIA).
- Cross-Border RMB Payments : Increased by 56% through CIPS (PBOC 2023).
- Shenzhen's Venture Capital : Exceeded 23 trillion yuan (+25% year-on-year), with blockchain patents accounting for 28% of the global market (WIPO).
- Pilot Offshore Bond Market : In yuan within the Guangdong-Macao cooperation zone.
- Hong Kong's Capital Flows : Recorded a capital and financial account surplus of 84.5 trillion Hong Kong dollars in Q3 2024. Average capital flows from 1999 to 2024 were 41.2 trillion Hong Kong dollars, reaching a historical high of 140.8 trillion Hong Kong dollars in Q3 2022 and a record low of -35.51 billion Hong Kong dollars in Q1 2020 (<https://ru.tradingeconomics.com/hong-kong/capital-flows>).

Chart 1: Dynamics of Capital Flows into Hong Kong's Financial Sector (2020-2024 Q3)

IV. Strategic Transformation Options

1. Institutional Innovations

- Regulatory Sandbox 2.0 : Cross-border operations of virtual banks.
- Expedited Visas : Processing within 48 hours, 5-year tax holidays.
- Listing Reform : Allowing SPAC acquisitions of Chinese companies.

2. Regional Integration

- Cross-boundary Wealth Management Connect 2.0 : Limit increased to 3 million yuan.
- Qianhai Pilot Zone : Cross-border data flows for Hong Kong institutions.
- Offshore Yuan Hub : Futures and options on government bonds.

3. Fintech Breakthroughs

- Licensing of Virtual Exchanges : First licenses issued in Q1 2024. The share of fintech startups in Asia fell to 11% in 2023 (compared to 19% in 2020, KPMG).

- Asian Center for Climate Risk Stress Tests : Establishment planned.
- HKMA Investments : 5 billion HKD invested in fintech startups.

V. Path Selection at a Critical Juncture

By 2025, Hong Kong must:

1. Balance Security and Market Freedom : Dialogue on legal mechanisms under the security law.
2. Transition from "Super-Connector" to "Value Creator" .
3. Deepen Integration with Guangdong-Macao : Infrastructure synchronization 2.0.

Conclusion

Despite short-term challenges, Hong Kong retains the world's largest offshore yuan pool (1.2 trillion yuan) and Asia's best legal system. Through institutional reforms, regional cooperation, and digitalization, it can build a more resilient international financial center by 2030.

References

1. Global Financial Centres Index 34
2. HKMA Annual Report 2023
3. BIS Triennial Survey on Foreign Exchange Markets (2023)
4. Moody's Credit Rating Report on Hong Kong (January 2024)
5. <https://ru.tradingeconomics.com/hong-kong/capital-flows>

INTEGRATION OF HIGHER EDUCATION AND PRODUCTION IN THE AGE OF DIGITALIZATION: STRATEGIES FOR IMPROVING THE QUALITY OF STAFF TRAINING AND UNIVERSITY MANAGEMENT

Dinara AMERZHANOVA¹

Abstract

In the context of globalization and rapid digital transformation, higher education institutions face the need to ensure academic quality and provide practice-oriented training for graduates simultaneously. One of the key tools for achieving this balance is the integration of the educational process with industrial practice. This study is aimed at considering digitalization as a factor that allows radical expansion of the possibilities of such integration. Modern digital technologies - streaming platforms, learning management systems, and online collaboration tools allow industry experts to directly participate in giving lectures, conducting practical classes in the process of teaching students at universities. This is realized through giving lectures, demonstrating production processes in real time, and analyzing practical cases without taking specialists away from their workplace.

Based on the analysis of Kazakhstani and international experience (OECD, UNESCO, World Bank), it is shown that Kazakhstan already has a practice of forming collegial management bodies, such as Supervisory or Trustee Boards, with expanded powers, when industry and business representatives take direct part in coordinating and discussing educational programs, and flexible educational trajectories are tested. At the same time, certain challenges remain, such as regulatory restrictions, infrastructure deficit, and manifestations of digital inequality. The article proposes integration models that combine online and offline formats, mechanisms for engaging practitioners, and strategies for improving the efficiency of management in higher education institutions.

The author's contribution includes developing conceptual foundations for digital integration of education and industry and business, as well as formulating management recommendations for universities, business, and the state. The results obtained can be used in designing educational programs, in strategies for digitalization of universities, as well as in forming national educational policy.

Keywords: Integration of Education and Production, Digitalization, University Management, Practice-Oriented Training.

Introduction

The system of higher education in modern realities faces challenges that seemed like a distant prospect just a decade ago. Globalization, the acceleration of technological change, and digital transformation have not only changed the content of professional activity but also radically affected educational processes. Modern universities should not only be centers of academic knowledge, but also become platforms where practice-oriented competence in demand by the labor market is formed. In these conditions, the need for integration of

¹ Associate Professor, PhD in Finance, of the Department of Finance and Accounting, Associate Professor PhD , Toraigyrov University, Republic of Kazakhstan. E- mail : dididara@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4357-0287>

educational and production processes becomes obvious, allowing for the combination of theory and practice, science and economics, teachers and specialists from the real sector.

This problem is particularly important for Kazakhstan, which has chosen a strategic course for industrial and innovative development. The most important task of the state is to ensure that personnel training meets modern challenges. Employers increasingly expect university graduates not only to have academic knowledge, but also a certain level of practical readiness to work in real production conditions, mastery of modern digital tools, understanding of legislative changes, and the ability to flexibly adapt to changes in the professional environment. This cannot be ensured only by industrial practices provided for by the State Compulsory Standards of Higher and Postgraduate Education, but requires greater involvement of representatives of production and business directly in the development and discussion of educational programs and the educational process itself.

Moreover, the integration of education and production cannot be considered as an exclusively applied process. It is an important management tool that influences the quality of educational programs, the effectiveness of university management, and the competitiveness of both the universities and their graduates. Universities that build sustainable ties with industry become more attractive to applicants, attract investment more actively, participate in the development of innovations, and increase their status in the international arena, while their graduates become more competitive in the labor market.

Digitalization radically expands the horizons of this integration. Modern technologies make it possible to involve expert practitioners in the educational process in the format of online streaming, use digital platforms for joint work of students and specialists, and introduce simulation trainers and virtual laboratories. Moreover, digital tools make it possible to overcome geographical barriers: a student from a regional university can attend a lecture by a leading manager of a bank or tax committee, and a practicing specialist can share relevant information and analyze cases without interrupting their work.

The practical significance of this approach is especially noticeable in the training of specialists in the field of economics and finance. This is due to the specifics of the industry. For instance, the banking sector of Kazakhstan has undergone large-scale changes in recent years: from reforming the regulatory and supervisory system to introducing fintech solutions and digital currencies, tax administration, and financial reporting are also undergoing significant transformations associated with process automation, digital platforms, and international standards. For students majoring in economics, it is important not only to study classical theories and basic disciplines, but also to see how the latest legislative changes are reflected in real practice and how viable classical theoretical concepts are in the modern realities of the industry. Thus, the participation of experts from the banking sector, specialists from tax authorities and audit companies, who can ensure the prompt transfer of relevant practical knowledge into the educational process, is of particular value.

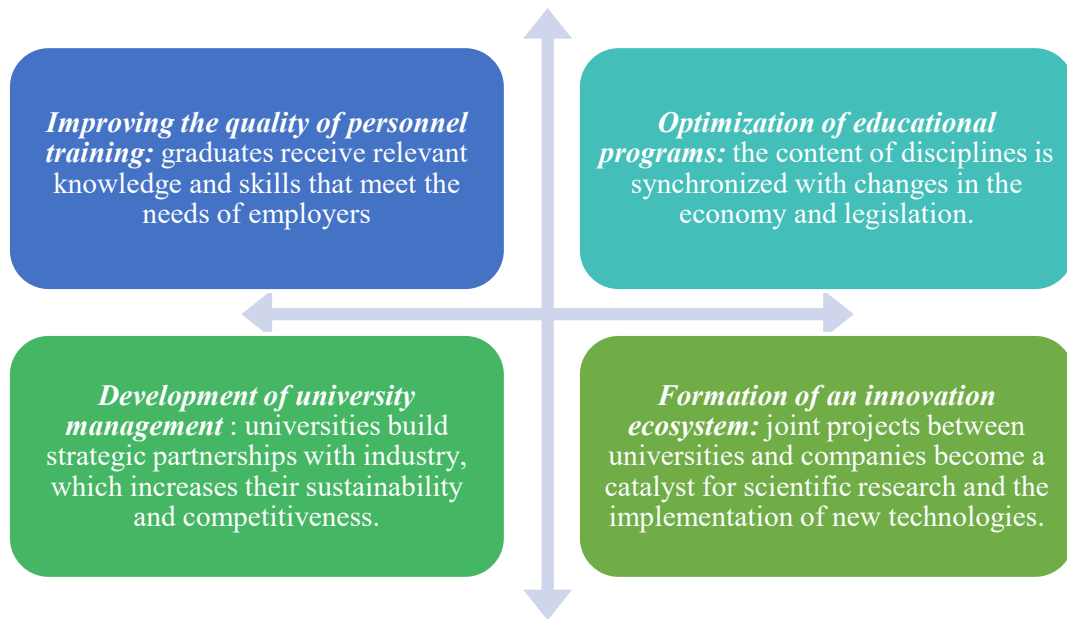

Figure 1. Key tasks solved through the integration of education and production

Despite the obvious advantages, the integration process is associated with a number of challenges, the solution of which is quite complex: the need to reform the regulatory framework, adapt educational standards, develop digital infrastructure, and prepare faculty to use new tools. These challenges make it relevant to study strategies, models, and mechanisms for integrating education and production, especially in the context of digitalization.

Thus, this article aims to comprehensively study the integration of higher education and production in the context of digital transformation. The work sets the following objectives:

- analysis of the theoretical foundations of interaction between universities and industry;
- identifying the role of digital technologies in providing practice-oriented learning;
- to consider the Kazakhstani experience and compare it with international practice;
- to propose integration models applicable in modern conditions;
- to identify risks and barriers and formulate recommendations for educational policy and university management.

The author's contribution is that the study is not limited to a theoretical description, but relies on practical examples, including the specifics of economic disciplines, where the dynamics of change are the highest. The article demonstrates how the integration of the educational process in universities and production using digital technologies can improve the quality of personnel training and contribute to the development of Kazakhstan's innovative potential.

Theoretical foundations of the integration of education and production

The problem of integrating education and production has deep theoretical roots and is the subject of study in economics, sociology, pedagogy, and management. The main postulate of this concept is the idea that higher and postgraduate education do not exist in isolation from the socio-economic environment, but, on the contrary, should act as a system-forming factor in the development of society and the economy.

One of the fundamental theoretical foundations for the integration of education and production is the theory of human capital (T. Schulz, G. Becker), according to which investments in education and professional training bring economic returns to both the individual and society. Universities that provide a high level of not only theoretical training of graduates, but also practical training, through the establishment of close ties with industry, form human capital, which is the driver of economic growth.

Modern research confirms that the return on investment in higher and postgraduate education is higher in countries whose educational programs are focused on practical skills and whose employers are actively involved in the training process. In this sense, integration with production becomes a tool for increasing the economic efficiency of the educational system.

No less important is the concept of the "triple helix" (triple helix) (G. Etzkowitz, L. Leydesdorff), which directly describes the interaction of universities, the state, and business. Within the framework of this model, universities cease to be only centers of education and science; they turn into active participants in innovation processes, where cooperation with industry becomes a mandatory condition for development. The "triple helix" model successfully demonstrates that universities with a developed system of partnerships become catalysts for innovation. At the same time, business gains access to new knowledge and personnel, and the state to a sustainable system of training specialists for the economy.

Modern theories of innovative development also suggest that the economy functions as an innovative ecosystem, where universities play the role of key elements. The integration of education and production ensures not only the accelerated transfer of knowledge from the academic environment to the industry, but also the opportunity to test scientific ideas in practical conditions, as well as the formation of joint research projects and start-ups.

The ecosystem approach is especially relevant for Kazakhstan, where higher and postgraduate education should play not only an educational but also an innovative role. The formation of research clusters and technology parks at universities is possible only with close integration with the industry.

Management aspects of integration

From a management point of view, the integration of education and production presupposes the need to balance between academic autonomy and the demands of the labor market. The management of a modern university requires attention and the ability to implement such key aspects as:

- inclusion of business representatives in collegial governing bodies;
- opportunities for flexible adjustment of curricula;
- application of digital tools for monitoring the quality of education;
- support for faculty in mastering new methods.

Of particular importance is the introduction of digital education management platforms that allow for the prompt adjustment of educational programs to meet employers' requests. For example, if new international reporting standards are introduced in the banking sector, the university must quickly reflect them in the financial accounting course; if industrial policy takes a course on sustainable development, then the corresponding educational programs of technical specialties must also change to take into account the new realities/requirements.

It is important to note that the main element of integration is practice-oriented training. It assumes that students not only master theoretical material, but also immerse themselves in real practice through internships, project activities, and participation in expert master classes and other tools, aimed at maximum involvement of production workers in the educational process.

The interaction between students and employers is two-way. On the one hand, students gain practical experience; on the other hand, employers receive feedback and can adjust their own expectations for the competencies of future specialists. Moreover, representatives of production can already monitor the progress of students during the training process and attract them to work after graduation.

The theoretical understanding of the role of digital technologies in the integration of education and production deserves special attention. Digitalization acts as a meta-factor that enhances all aspects of interaction. With its help, it is possible to: conduct lectures and master classes online; organize virtual laboratories; form databases of cases and practical tasks; use artificial intelligence to adapt programs to students. Thus, digitalization is becoming not just a tool, but a full-fledged paradigm that changes the principles of integration.

Touching upon the issue of integrating education and production, it can be noted that in recent years, digitalization has become a key factor determining the development of the economy, social domain, and education. If ten years ago the use of digital technologies in the educational process was limited to the introduction of electronic libraries and distance learning systems, today digitalization is a full-fledged driver of university transformation. It changes not only the forms of interaction between teachers and students, but also the ways of integrating the educational process with production.

For universities in Kazakhstan, digitalization is not only a tool for modernization but also a condition for their sustainability in the international competitive environment. It is digital technologies that allow reducing the gap between the academic and production process, ensuring flexibility, relevance, and practice-oriented training.

Forms of digital integration:

1. Online lectures and streaming of experts from production

One of the most popular formats has become the connection of practicing specialists to the educational process through streaming platforms (Zoom, Microsoft Teams, Google Meet). For example, a bank manager can give a lecture on the implementation of new financial instruments while being right at the workplace, showing students real processes. Such a practice not only reduces the costs of attracting experts but also makes lectures as close to real practice as possible.

2. Virtual laboratories and simulators

Virtual and augmented reality (VR/AR) technologies allow you to simulate production processes. For economics students, these may be simulations of the financial market or tax administration, for engineers, a digital copy of equipment. Thus, digitalization allows you to practice practical skills in a safe environment.

3. Hybrid learning

Blended model learning combines offline classes with online components. In the context of integration with production, this means that part of the course is taught by a university teacher, and part by an expert from the industry. Moreover, the online format makes it possible to attract specialists located in different regions and countries.

4. Online projects and collaboration

Digital platforms (e.g., Trello, Miro, MS Project) allow students to work on real tasks received from companies. The interaction takes place entirely in an online environment: students prepare analytical reports, conduct research, and defend projects in front of experts.

5. Digital Mentoring and Networking

More universities are adopting digital mentoring platforms. Graduates and current specialists become mentors for students, advising them on career and professional skills. This format of integration is especially valuable in areas where it is important to quickly respond to changes, such as in banking and tax regulations.

Digitalization is most evident in economic sciences. Modern fintech solutions, blockchain technologies, and the introduction of artificial intelligence into financial data analysis and tax administration require students to have up-to-date knowledge. Universities that integrate the educational process with industrial practice can quickly respond to changes in the banking sector (digital payments, online lending, digital currencies); the tax system (electronic administration, Big Data in control, international reporting standards); audit practice (automation of procedures, big data analysis).

Involving practitioners from these fields allows students to see not “frozen” educational materials, but a constantly updated picture of professional activity.

The benefits of digital integration are:

1. Flexibility and accessibility – students and experts can participate regardless of location.
2. Relevance – updating knowledge in real time.
3. Practical focus – access to real processes and tasks.
4. Efficiency – reducing the costs of organizing offline lectures and practices.
5. Scalability – the ability to reach a larger number of students and professionals.

However, it should be understood that digital integration is also associated with such problems as:

- digital divide: Internet access remains uneven across regions;
- technical barriers: not all companies are ready to broadcast their processes online due to security issues;
- teacher training: using digital tools requires new skills and techniques;
- legal issues: protection of personal data, intellectual property, and cybersecurity.

Summarizing the issues of digital integration, it is advisable to systematize them in the form of a comparative table 1.

Table 1. Models of digital integration of education and production

Model	The gist	Advantages	Restrictions
<i>Online lectures</i>	Engaging real-time experts via streaming	Relevance, minimal costs	Technical failures, dependence on connection quality
<i>Virtual laboratories</i>	Using VR/AR to simulate manufacturing processes	Safety, flexibility, innovation	High cost of implementation
<i>Hybrid learning</i>	Part of the course is taught by a teacher, part by a practitioner from the industry	Synchronization of theory and practice	Requires adaptation of curricula
<i>Online projects</i>	Real tasks from companies are carried out in online teams	Practice-oriented, soft development skills	High demands on students' digital literacy
<i>Digital Mentoring</i>	Mentoring through dedicated platforms	Individual approach, career development	Limited number of experts

Thus, digitalization is becoming not just an additional tool in the integration of education and production, but a key factor in its development. It allows combining academic theory and practical experience, creating conditions for training specialists capable of working

in a rapidly changing economy. For Kazakhstan, digital integration is not only a way to improve the quality of education but also a strategic opportunity to accelerate the development of human capital, reduce the gap between the region and the center, and create an innovative ecosystem in which universities, business, and the state act as equal partners.

Practices and Experience: Kazakhstan and International Comparisons

Kazakhstani context

Over the past ten years, Kazakhstan has taken serious steps towards modernizing higher education and integrating it with production. One of the new directions has been the creation of collegial governing bodies at universities, which include representatives of business and government agencies. These structures allow employers to directly influence the university's strategy, adjust curricula, and formulate requests for specialist training.

An important element of integration was the introduction of digital learning management platforms (LMS). Systems such as Moodle, Canvas, and domestic developments allow universities to conduct the educational process online, as well as involve expert practitioners in it. For example, a teacher of a theoretical discipline can organize a joint lesson with a specialist from production or business, who demonstrates work with digital financial instruments on the platform.

In addition, projects are being implemented in Kazakhstan to create basic departments at enterprises. Students take some of the courses directly at the production site, and teachers conduct classes using real cases. This practice is especially effective in technical and economic specialties, where it is important not only to study the theoretical model, but also to see how it works in a real environment.

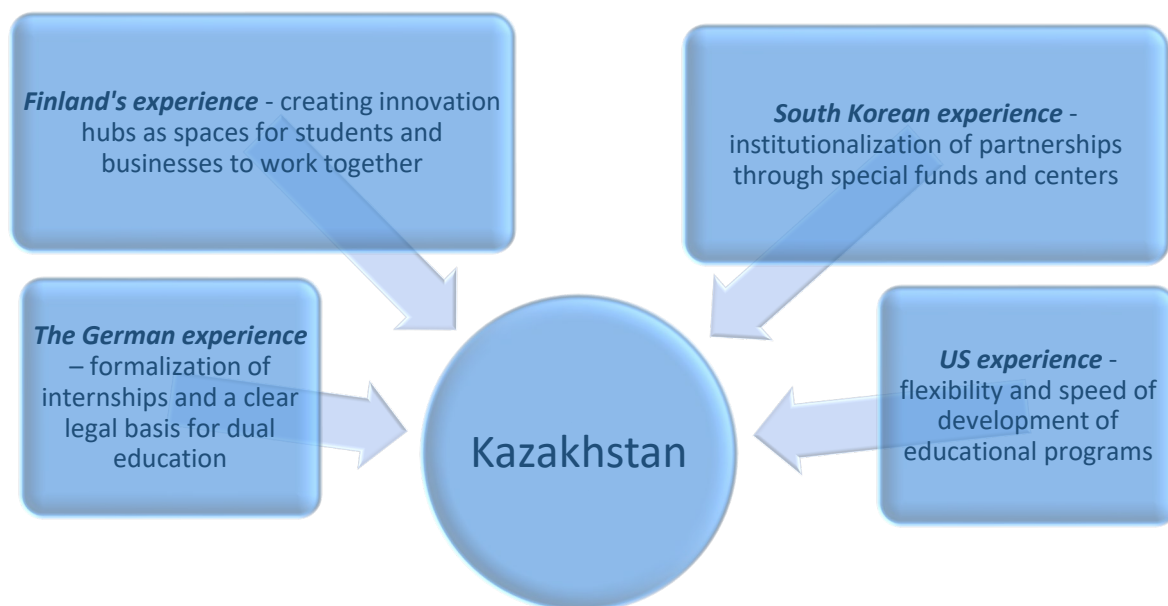
Examples in economic areas may include:

- Banking: Universities can partner with commercial banks to bring in managers and analysts to lecture. This allows students to keep up with the changing dynamics of digital payments, online lending, and regulatory reforms.
- Tax system: tax committees in many regions of Kazakhstan have already begun the practice of holding master classes for students, where new digital tax administration tools are demonstrated.
- Auditing activities: Large audit firms are invited to develop curricula and conduct joint training with universities.

Thus, a model is beginning to emerge in Kazakhstan in which the educational process is gradually synchronizing with market demands, although in some cases, barriers related to regulatory frameworks remain.

The experience of foreign countries demonstrates the diversity of approaches to the integration of education and production (Altbach & Salmi, 2011). Thus, Germany has traditionally been a world leader in the development of a dual education system, where university studies are combined with long-term internships at enterprises. At the same time, internships are formalized, included in the curriculum, and financed jointly with employers. Finland has a model of innovation hubs at universities. These are platforms that bring together students, teachers, startups, and large companies. Hubs operate as research and project centers where real business problems are solved. In South Korea, industrial-university cooperation funds are actively functioning. Their task is to coordinate joint projects of universities and businesses, provide funding, and regulate the rights to research results. In the USA, community colleges play a significant role, forming short-term educational programs in close cooperation with employers. The programs are developed based on the specific needs of the local labor market.

Thus, the following aspects of foreign practices are of particular interest to Kazakhstani higher education:

Kazakhstan already has positive practices of integrating education and production, but they are mostly isolated. International experience shows that institutional mechanisms — legal, financial, and organizational — are necessary for a sustainable effect. At the same time, digitalization can become a key tool for adapting best practices to Kazakhstan's conditions.

Integration models and mechanisms

Effective integration of education and production requires not only individual initiatives but also systemic models that can be replicated and scaled. In global practice and in Kazakhstan, certain approaches are already being developed and can be classified by the degree of industry involvement, the level of digitalization, and the depth of interaction.

Model 1. Guest lecture and expert participation

The essence of the model is that within the framework of educational programs, part of the lecture material (for example, 10-15%) is conducted by invited experts from the industry.

Format: offline performances in the audience or online streaming.

Benefits: students receive up-to-date information “from the field”, become familiar with practical cases, and establish contacts with employers.

Limitations: irregular participation of experts, dependence on their availability.

Model 2. Embedded practices and internships

This model assumes that curricula contain mandatory practical units agreed with employers. Practice is not considered a formal "attachment", but is integrated into the system of knowledge and competence assessment.

Format: internships in banks, tax committees, and manufacturing companies.

Benefits: deep immersion in the real environment, increased employability of graduates.

Limitations: limited number of places for internships, need for long-term cooperation.

Model 3. Joint research projects

Under this model, universities and companies initiate joint projects that solve specific problems. For example, a university can develop a digital model for assessing tax risks for government agencies or an algorithm for optimizing banking operations.

Format: joint research laboratories, project groups.

Advantages: development of innovative activity, involvement of students in real scientific and applied tasks.

Limitations: high cost, need to coordinate interests.

Model 4. Digital integration through platforms

Digital platforms allow integration to be taken to a new level. Students can complete real company assignments, and experts can monitor the process and provide feedback via LMS or specialized portals.

Format: online projects, virtual laboratories, digital mentoring.

Advantages: scalability, possibility of participation of students and experts from different regions.

Limitations: need for developed digital infrastructure and competent teachers.

Model 5. Innovative clusters and hubs

Establishing innovation centers at universities, where students, teachers, and companies work together on projects. This model is actively used in Finland and South Korea and can be adapted in Kazakhstan.

Format: coworking spaces, accelerators, science parks.

Advantages: long-term cooperation, formation of an innovative culture.

Limitations: Requires significant investment and institutional support.

Table 2. Comparative analysis of integration models

Model	Depth of involvement	The role of digital technologies	Efficiency	Restrictions
Guest lecture	<i>Low</i>	<i>Low/medium (online format)</i>	<i>Medium</i>	<i>Irregularity of participation</i>
Built-in practices	<i>Medium/high</i>	<i>Medium (electronic support)</i>	<i>High</i>	<i>Limited space</i>
Joint projects	<i>High</i>	<i>Medium</i>	<i>High (innovative effect)</i>	<i>High cost</i>
Digital integration	<i>Medium/high</i>	<i>High (VR/AR, LMS, platforms)</i>	<i>High</i>	<i>Infrastructure barriers</i>
Innovative hubs	<i>High</i>	<i>High</i>	<i>Very high (synergy)</i>	<i>Requires large investments</i>

For Kazakhstan, it is advisable to implement a combined model, where each form is implemented depending on the discipline and profile of the university. For example, in economic specialties, the emphasis should be on guest lectures, digital projects, and the participation of specialists from banks and tax authorities; in technical and engineering areas - on virtual laboratories and hubs; for master's and PhD programs - on joint research and innovation clusters.

Models of integration of education and production show that successful interaction cannot be limited to one form. Only a combination of online and offline methods, long-term projects and short-term formats, theoretical and practical training can ensure sustainable results.

The integration of education and production in the context of digitalization opens up broad prospects for improving the quality of personnel training and the development of universities. However, its practical implementation is associated with a number of challenges and risks that must be taken into account at the level of educational policy, university management, and interaction with industry.

Mismatch between business expectations and university capabilities. One of the key challenges is the gap between employers' expectations and the actual capabilities of universities. Companies are interested in graduates with highly specialized applied skills that can be applied immediately after employment. Universities, on the other hand, are focused on developing a fundamental knowledge base and universal competencies.

This imbalance is especially noticeable in economic specialties. The banking sector, tax authorities, and audit firms require specialists who are proficient in the latest digital tools and understand current legislative changes. However, educational standards do not always allow for the rapid adaptation of curricula. As a result, students may receive knowledge that is already outdated by the time they graduate.

Regulatory barriers. The strictness of educational standards and accreditation requirements is a significant limitation. It is difficult for universities to make prompt changes to programs, add new courses, and revise certification forms. The overregulation of the domestic educational space does not provide the necessary level of freedom and autonomy for universities. This reduces flexibility and prevents the educational process from synchronizing with changes in the labor market. In addition, legislation often does not provide for hybrid forms of education, when part of the discipline is taught by a teacher, and part by a practicing specialist. The inclusion of digital tools and new formats (virtual laboratories, online mentoring) also requires regulatory consolidation.

Infrastructure limitations. Full digital integration requires a stable internet connection, modern equipment, software solutions, and trained technical staff. In Kazakhstan, there is an imbalance: large universities in the capital and Almaty have access to modern infrastructure, while regional universities face limited opportunities. This reinforces educational inequality.

Insufficient training of teachers. The introduction of digital technologies requires new skills from teachers. However, not all are ready to use streaming platforms, simulation programs, or digital analytical tools. Moreover, some faculty members still have an attachment to the traditional lecture model, which slows down the implementation of innovative practices. Overcoming such barriers is another challenge for university management.

Digital inequality. Despite the active development of digital technologies, access to them remains uneven. Students from rural areas face restrictions in access to the Internet and do not always have the necessary devices. This creates additional social inequality when opportunities for integration with production are available only to some students. Thus, digital inequality also affects socio-economic aspects.

Legal and ethical issues. Digital integration raises a number of legal issues, such as protecting the personal data of students and experts; intellectual property issues in joint research; risks of violating commercial secrets when demonstrating production processes online; ensuring cybersecurity of educational platforms, which also correlates with financial barriers.

Financial barriers. The introduction of digital tools and the creation of innovative hubs require significant investment. Not all universities have sufficient resources, and public-private partnership mechanisms in Kazakhstan are not yet sufficiently developed. Companies are also not always ready to invest in educational projects, considering them non-core. Financial barriers

are especially acute at the level of small private universities, which cannot count on financial support from the state, which can significantly slow down the integration process.

Social and cultural risks. The integration of education and production may cause resistance among some teachers, students, and even employers. For example, teachers may perceive the active participation of practitioners as a threat to their status, and companies as an additional burden. Cultural differences between the academic and industrial environments can also become a barrier to cooperation. It follows that an important aspect of successful integration is also overcoming moral and psychological barriers among the teaching staff, which becomes one of the significant aspects of university management, when managers must demonstrate flexibility and creativity to ensure the effective implementation of new practice-oriented methods.

Table 3

Category	Problem	Consequences
<i>Business Expectations</i>	Requirement of narrow skills vs. fundamental knowledge	Dissatisfaction of employers, difficulty in finding employment
<i>Regulatory framework</i>	Strict standards, no hybrid forms	Delay in software updates
<i>Infrastructure</i>	Lack of equipment, unstable internet	Limited opportunities for digital integration
<i>Teachers</i>	Lack of digital competencies	Resistance to innovation, low efficiency
<i>Digital Divide</i>	Uneven access to technology among students	Increased social inequality
<i>Law and Ethics</i>	Data protection, IP, trade secrets	Risks of leaks, legal disputes
<i>Finance</i>	Limited investment	Inability to scale projects
<i>Social factors</i>	Resistance of participants	Delayed integration, formal nature of initiatives

Problems and risks show that the integration of education and production is a complex process that requires a systematic approach. Without overcoming regulatory, infrastructural, personnel, and social barriers, any initiatives risk remaining local. For Kazakhstan, digital inequality and the training of teachers are of particular importance, since these are the factors that determine the possibility of scaling up integration.

Successful integration of education and production requires not only initiatives from individual universities or enterprises, but also systemic changes at the level of educational policy, strategic management of universities, and business involvement. Based on the analysis of theoretical foundations, international experience, and Kazakhstani practice, a number of recommendations can be identified.

For state educational policy:

Flexibility of standards and accreditation

- It is necessary to simplify the procedures for updating educational programs, to allow universities introduce new disciplines and adjust the content of courses faster. In particular, it is advisable to provide the possibility of including modules in the curricula developed jointly with employers, as well as hybrid forms of training, where part of the course is taught by practitioners.

Supporting digital infrastructure

- The state should invest in the development of broadband internet and digital platforms that provide equal access to educational resources in all regions of Kazakhstan. This will help overcome digital inequality and make integration accessible to students from different regions.

Mechanisms for financing and stimulating business

- It is important to develop public-private partnership tools. For example, companies involved in training personnel may receive tax breaks or other preferences. This will expand the practice of creating basic departments and innovation hubs.

Legal regulation of digital formats

- It is necessary to create a regulatory framework for online lectures, virtual laboratories, digital mentoring and other forms of integration. An important aspect is the protection of personal data of students and experts, as well as the regulation of intellectual property in joint projects.

For universities:

Institutionalization of partnerships

- Universities should establish specialized centers for interaction with industry that will coordinate joint projects, practices and research. Such centers should have the authority to conclude agreements with companies and attract funding.

Developing digital competencies of teachers

- Faculty members should regularly undergo advanced training in digital technologies. This includes the ability to work with LMS, use simulators, and conduct streaming lectures. The state and universities can organize special training programs.

Creation of monitoring and feedback systems

- Universities need to implement digital tools to track the effectiveness of integration: student participation in projects, employer satisfaction, graduate employment rates. Management decisions should be made based on this data.

Motivating students to practice-oriented learning

- It is necessary to develop an understanding of the value of integration in students. To do this, the assessment system should include the results of internships, online projects, and participation in joint research.

For business and industry:

Active participation in educational programs

- Companies should perceive integration not as an additional burden, but as a strategic investment. Participation in educational processes allows for the formation of personnel adapted to the specific needs of the enterprise.

Providing real cases and projects

- Involving students in solving real company problems allows not only to improve their competencies, but also to find new solutions for business.

Formation of a mentoring system

- Top managers and leading specialists can become mentors for students, helping them with professional orientation and forming a career trajectory.

Joint investments in infrastructure

- Business can participate in the creation of laboratories, innovation hubs and digital platforms, which increases the competitiveness of the entire ecosystem.

It should also be clearly understood that in the context of constant changes in the banking and tax sectors, it is the integration of education and production that becomes the key to the relevance of training. To ensure a high level of competitiveness of graduates in economic specialties, it is recommended to form joint modules of universities and banks on issues of digital currencies, fintech solutions, risk management; conduct joint seminars with tax authorities on issues of electronic administration; develop courses in cooperation with audit companies on the use of Big Data and automated control.

Integration thus requires a multi-level strategy in which the state provides the regulatory and infrastructural framework, universities create organizational mechanisms and develop digital competencies, and businesses make practical contributions and participate in the development of human resources.

Conclusion

The integration of education and production in the digital age is a strategic direction for the development of universities, the economy and society as a whole. It helps to overcome the traditional gap between academic knowledge and practical skills, ensuring graduates are ready for employment, and employers have qualified personnel who can adapt to dynamic changes.

The study shows that the theoretical foundations of integration are based on the concept of human capital, the triple helix model, and the ecosystem approach to innovation. These theories confirm that sustainable development is impossible without close interaction between universities, government, and business. Digitalization enhances integration, turning it from local initiatives into a systemic phenomenon.

The provided examples of Kazakhstan and international experience demonstrate that successful integration is possible provided that interaction is institutionalized, sustainable financing mechanisms are created, and business is actively involved. Kazakhstan has already taken the first steps: digital platforms are being introduced, supervisory boards are being formed, and joint projects are being implemented. However, challenges remain — regulatory barriers, digital inequality, limited infrastructure, and limited training of teachers.

Integration is especially important in the training of specialists in economic disciplines. The banking and tax sectors are in a state of constant change: fintech solutions, digital

currencies, and electronic administration are being introduced. The inclusion of practitioners in the educational process — bank managers, tax committee employees, auditors — allows students to obtain relevant knowledge and develop skills that are in demand by employers. At the same time, employers, interacting with universities, form a personnel reserve and get the opportunity to influence the content of educational programs.

The article proposed integration models — from guest lectures and embedded practices to digital platforms and innovation hubs . An analysis of their advantages and limitations showed that the greatest effect is achieved when they are combined. For Kazakhstan, the optimal solution is to create a combined integration model based on digitalization and hybrid learning formats.

The recommendations formulated in the study highlight the need for joint efforts, with the state providing regulatory and infrastructural support, universities developing digital competencies and organizational integration mechanisms, and businesses actively participating in educational programs and investing in human resource development.

The author's contribution includes emphasizing the practical significance of integration and developing recommendations for economic disciplines where the relevance of changes is greatest. The presented approaches can be used in further research, as well as in the practice of university management and the formation of educational policy.

Thus, the integration of education and production in the context of digital transformation is not only a tool for improving the quality of personnel training, but also a strategic basis for the sustainable development of Kazakhstan and its entry into a new level of competitiveness in the global educational and economic space.

References

- 1 Becker, G. S. (1993). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education* (3rd ed.). University of Chicago Press.
- 2 Schultz, T. W. (1961). Investment in human capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1–17.
- 3 Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (2000). The dynamics of innovation: From National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy*, 29(2), 109–123.
- 4 OECD. (2021). *Education at a Glance 2021: OECD Indicators*. OECD Publishing.
- 5 UNESCO. (2022). *Digital learning and transformation in higher education*. UNESCO Publishing.
- 6 World Bank. (2020). *World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains*. Washington, DC: World Bank.
- 7 European Commission. (2020). *Digital Education Action Plan 2021–2027*. Brussels: European Commission.
- 8 Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (2021). *State Program for the Development of Education and Science 2020–2025*. Astana.
- 9 Nazarbayev University. (2020). *Annual Report on Education and Research*. Nur-Sultan.
- 10 Amerzhanova, D. M. (2021). Financial regulation and digitalization: New challenges for Kazakhstan. *Journal of Finance and Accounting Research*, 15(3), 44–56.

- 11 Amerzhanova, D. M. (2022). Integration of higher education and industry: Opportunities for Kazakhstan. *Cifra. Economics*, 4(2), 77–89.
- 12 Amerzhanova, D. M., & Kassenova, A. (2020). Human capital development in Kazakhstan: Problems and prospects. *Economic Annals-XXI*, 184(9–10), 45–52.
- 13 Deloitte. (2021). Future of work in financial services. Deloitte Insights.
- 14 PwC. (2022). The future of education: Embracing digital and hybrid models. PwC Global Report.
- 15 McKinsey & Company. (2020). How the COVID-19 pandemic has accelerated digital transformation in education. McKinsey Insights.
- 16 Kazakhstan Institute for Strategic Studies. (2021). Digital Kazakhstan: Achievements and challenges. Astana.
- 17 Asian Development Bank. (2020). Innovative education and skills development for inclusive growth in Asia and the Pacific. Manila: ADB.
- 18 Altbach, P. G., & Salmi, J. (Eds.). (2011). The Road to Academic Excellence: The Making of World-Class Research Universities. Washington, DC: World Bank.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN BANKING: BALANCING INNOVATION AND RISK CONTROL

Bankacılıkta Yapay Zeka: İnovasyon ve Risk Kontrolünü Dengelemek

Aizhan OTEGEN¹

Laura KUANOVA²

Abstract

In the banking sector, artificial intelligence (AI) is quickly changing risk management. To better detect and reduce risks in a variety of areas, banks have started implementing machine learning and other AI approaches. Banks can now identify new dangers and trends more quickly than ever before thanks to AI systems' superiority in early risk detection, predictive modeling, and real-time monitoring. AI models, for instance, may examine enormous databases and identify early warning signs of credit defaults or questionable transactions in a matter of seconds as opposed to days. Although these technologies offer many advantages, such as increased risk forecast accuracy, quicker fraud prevention, and automated compliance checks, they also present new difficulties. Regulators and bank executives are becoming more concerned with striking a balance between innovation and risk management, making sure that the use of AI doesn't jeopardize financial stability, transparency, or ethical norms ey.com researchgate.net. This article gives a summary of how artificial intelligence (AI) is changing risk management across the major risk categories in banking (credit, market, operational, compliance, and cybersecurity), as well as the advantages and disadvantages of the technology. Current instances from multinational banks highlight the value of strong controls and governance as well as the potential of AI-driven innovation.

Keywords: Artificial Intelligence (AI), Banking, Risk Management, Credit Risk, Financial Technology (FinTech), Compliance and Regulation

Özet

Bankacılık sektöründe yapay zekâ (YZ), risk yönetimini hızla değiştiriyor. Bankalar, çeşitli alanlardaki riskleri daha iyi tespit etmek ve azaltmak için makine öğrenimi ve diğer YZ yaklaşımlarını uygulamaya başladı. YZ sistemlerinin erken risk tespiti, öngörücü modelleme ve gerçek zamanlı izlemedeki üstünlüğü sayesinde bankalar artık yeni tehlikeleri ve eğilimleri her zamankinden daha hızlı tespit edebiliyor. Örneğin, YZ modelleri, devasa veri tabanlarını inceleyerek kredi temerrütlerinin veya şüpheli işlemlerin erken uyarı işaretlerini günler yerine saniyeler içinde tespit edebiliyor. Bu teknolojiler, artan risk tahmin doğruluğu, daha hızlı dolandırıcılık önleme ve otomatik uyumluluk kontrolleri gibi birçok avantaj sunsa da, yeni zorluklar da yaratıyor. Düzenleyiciler ve banka yöneticileri, YZ kullanımının finansal istikrarı, şeffaflığı veya etik normları tehlikeye atmamasını sağlayarak inovasyon ve risk yönetimi arasında bir denge kurma konusunda giderek daha fazla endişe duyuyorlar. ey.com researchgate.net. Bu makale, yapay zekânın (YZ) bankacılıktaki başlıca risk kategorilerinde (kredi, piyasa, operasyonel, uyumluluk ve siber güvenlik) risk yönetimini nasıl değiştirdiğinin özetini ve teknolojinin avantaj ve dezavantajlarını sunmaktadır. Çok uluslu bankalardan gelen

¹ PhD Cand. of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty c., Kazakhstan

² Dr, (PhD),a..a.p., at the Finance and Accounting Department, Higher School of Economics and Business. Head of the Office for Training and Accreditation of the Research Personnel. Al-Farabi Kazakh National University (Almaty c., Kazakhstan).

güncel örnekler, güçlü kontrollerin ve yönetişimin değerini ve YZ odaklı inovasyonun potansiyelini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zeka (AI), Bankacılık, Risk Yönetimi, Kredi Riski, Finansal Teknoloji (FinTech), Uyumluluk ve Düzenleme

Introduction

In the banking sector, artificial intelligence (AI) is quickly changing risk management. To better detect and reduce risks in a variety of areas, banks have started implementing machine learning and other AI approaches. Banks can now identify new dangers and trends more quickly than ever before thanks to AI systems' superiority in early risk detection, predictive modeling, and real-time monitoring. AI models, for instance, are able to examine large datasets and identify early warning signs of credit defaults or questionable transactions.

Although these technologies offer many advantages, such as increased risk forecast accuracy, quicker fraud prevention, and automated compliance checks, they also present new difficulties. Regulators and bank executives are becoming more concerned with striking a balance between innovation and risk management, making sure that the use of AI doesn't jeopardize financial stability, transparency, or ethical norms [ey.com researchgate.net](https://www.researchgate.net). This article gives a summary of how artificial intelligence (AI) is changing risk management across the major risk categories in banking (credit, market, operational, compliance, and cybersecurity), as well as the advantages and disadvantages of the technology. Current instances from multinational banks highlight the value of strong controls and governance as well as the potential of AI-driven innovation.

According to Allied Market Research (AMR) and Grand View Studies (GVR), AI is significantly affecting banking. The banking AI industry's worth increased from \$12.9 billion in 2020 to an astounding \$193.63 billion in 2023, and it is anticipated to continue growing, possibly to new heights by 2030. A compound annual growth rate (Cagr) of 37.3 percent between 2023 and 2030 is what is driving this expansion.

Artificial intelligence is revolutionizing the banking industry by enabling banks to compete with Fintech firms in the digital era. In order to obtain a competitive advantage, 32% of banks have adopted AI technologies, such as speech recognition and predictive analytics, according to a 2020 study conducted by the National Business Research Institute and Narrative Science. AI has the potential to greatly boost profits in a number of banking industries, with corporate and retail banking standing to gain the most. Successful AI deployments might benefit these sectors by an estimated \$321 billion and \$306 billion, respectively (Rolando, 2024a). With a 60% to 80% utilization rate, machine learning is the most widely used AI application in investment banking. The incorporation of artificial intelligence technology into banking organizations' risk management procedures is the focus of this study. The emergence of AI as a game-changing instrument in several industries, including finance: AI is drastically changing the banking industry because of its ability to make highly automated and data-driven decisions.

Literature review

Recent scholarly work (2019–2024) shows that artificial intelligence (AI) is transforming risk management in banking, offering improved predictive accuracy and real-time insights while raising new challenges for risk control. Researchers have examined AI applications across key risk domains – credit, market, operational, compliance, and

cybersecurity – alongside theoretical frameworks (e.g. explainable AI, model risk governance, risk culture) that seek to balance innovation benefits with prudent oversight. This section reviews how AI is used to manage various banking risks, summarizes empirical findings on model performance and false positives reduction, discusses relevant theoretical frameworks, and highlights current debates and research gaps in the literature. The review is organized by risk domain with cross-cutting themes addressed throughout.

Overview of traditional risk management methods in banking:

Traditional banking risk management techniques are focus primarily on using established processes like loan underwriting rules to identify, assess, and mitigate specific, well-defined risks like credit risk, operational risk, and management risk (Belanche, 2019, p.1412). This is in contrast to current Enterprise Risk Management(ERM), which aims to control interrelated risks across the bank.

These methods are often compartmentalized, with different departments managing their own risks rather than taking a holistic view across the entire organization. A bank's trading activities are the primary source of market risk, whereas operational risk is the possibility of suffering losses due to internal system malfunctions or outside circumstances. Most big banks compute economic capital in addition to regulatory capital, which is determined by the bank's models rather than by regulators' recommendations (Nnaomah, 2024). In addition to liquidity, business, and reputational risks, banks are primarily exposed to credit, market, and operational risks. Banks actively participate in risk management to monitor, control, and quantify these risks (Hair, 2019,p.3).

Recent advances in AI techniques connected to risk management: Machine learning(ML), natural language processing (NLP), and predictive analytics are examples of recent advancements in Ai techniques which have rendered it possible for banks to detect potential hazards early.

Enhance your evaluation of complicated sets of data and take proactive steps to reduce risks. This is particularly significant to tracking market volatility, detecting fraud, and evaluating credit risk. Financial institutions that provide insurance services for various types of risk incur an important portion of the financial risks. For these businesses, it is vital to accurately estimate the exposure and take the necessary steps to lower these risks. For insurance, there are many different sources of financial risk, and each one demands reliable forecasting models. Considering the development of AI-driven optimization techniques, there are now more chances to enhance risk management.

Neural networks and SVM are two examples of machine learning algorithms that provide the capacity to examine enormous datasets and spot intricate patterns that conventional models could overlook. Banks can gain insights from unstructured data sources like news articles and social media using natural language processing or NLP. Reinforcement learning offers adaptive models that can gain knowledge from experience and gradually enhance risk management techniques. The potential of these methods to increase operational effectiveness and forecast accuracy is shown by research on AI-driven optimization in risk management. Studies have shown that machine learning models can perform better than conventional risk assessment techniques in several applications, such as credit scoring, fraud detection, and market risk prediction. However, data quality, model interpretability, and regulatory compliance challenges must also be addressed (El Hajj, & Hammoud, 2023, p. 434).

Current Debates and Research Gaps

Despite significant progress in both the theory and practice of AI-driven risk management, several debates and open research questions remain in the literature:

Black-Box vs. Transparency Trade-off: A central debate is how to reconcile the superior predictive performance of complex AI models with the need for transparency and trust. On one hand, studies consistently show that sophisticated models (deep neural networks, ensemble methods) often yield the best predictive accuracy for credit defaults, fraud, or market movements (Ahmed, F., & Iqbal, A. (2025)).

On the other hand, these models are typically the least interpretable. Scholars and regulators worry that an overreliance on opaque models could undermine risk control – e.g., risk managers might not fully understand an AI-generated risk forecast or why a borrower was denied credit (Heß, V. L., & Damásio, B. (2025)).

The literature reflects an ongoing debate: should banks favor simpler, explainable models even if they sacrifice some accuracy, or can advanced XAI techniques bridge this gap? Some researchers argue for a balanced approach, using complex models with XAI overlays or combining them (Leo, M., Sharma, S., & Maddulety, K. (2019)). Nevertheless, achieving true explainability for deep learning models remains an open challenge, and recent work calls for more practical XAI solutions tailored to banking use cases.

Algorithmic Bias and Fairness: Another debate concerns the potential biases in AI models and their impact on fairness and compliance. Multiple studies point out that AI systems can inadvertently perpetuate or even amplify biases present in training data (e.g. socioeconomic or racial biases in credit data), leading to unfair outcomes (Vicari, A., & Gaspari, M. (2021)).

This raises compliance risks (such as violating fair lending laws) and ethical issues. There is ongoing research into techniques for bias mitigation – for example, preprocessing data to remove bias, imposing fairness constraints in model training, or post-processing outputs to ensure equitable treatment. However, consensus is still forming on the best approaches to ensure AI-driven decisions align with societal and regulatory standards for fairness. The risk culture aspect also ties in here: banks need governance processes that consciously check AI outputs for disparate impacts and correct them as needed. The debate continues on how much intervention is needed and who should oversee it (model developers vs. compliance units vs. regulators).

Validation and Stress Testing of AI Models: While model risk management for AI is recognized as critical, a gap exists in standardized methodologies for validating AI models in risk management. Traditional back-testing may not suffice for adaptive AI systems that update frequently or use non-traditional data. Researchers call for more work on stress-testing AI models – for instance, how would an AI credit risk model perform under a scenario of sudden economic regime change? Similarly, the financial stability implications of widespread AI adoption are not yet fully understood. Regulators like the ECB and FSB have raised the concern that if many institutions deploy similar AI models (perhaps bought from the same vendors), this could create systemic vulnerabilities or herd behavior (Dichev, V. et al. (2025)). There is a need for research on diversity in AI models and on macro-prudential stress tests that include AI-driven dynamics (e.g. how AI-driven trading might collectively react to a shock). This is an emerging gap that interdisciplinary studies (linking AI, finance, and economics) are only beginning to address.

Integration Challenges and Legacy Systems: From a practical standpoint, literature notes that many banks still struggle with integrating advanced AI tools into their existing technology infrastructure and workflows. Legacy core banking systems were not designed for

real-time AI analytics, and data silos inhibit the free flow of data needed for machine learning. Research gaps remain in how to effectively modernize or interface with legacy systems, as well as how to ensure data quality across the organization for AI purposes. Some propose layered architectural solutions or the use of cloud computing and big data frameworks, but case studies documenting successful large-scale integration are limited. This suggests an avenue for further empirical research and industry experimentation.

Human Factors and Organizational Change: Finally, the human side of AI adoption presents both debate and research needs. There is consensus that AI will change the roles of risk managers, compliance officers, and auditors – but opinions differ on how. Optimistically, AI could augment human decision-making, handling routine analyses so that professionals focus on strategy and judgment. A more pessimistic view is that heavy reliance on AI might deskill the workforce or that lack of human understanding of AI decisions could lead to blind spots. The concept of an appropriate “human-AI divide” in risk management is still being explored. Early evidence suggests that organizations with strong training programs and a culture that encourages human oversight of AI perform better in this balance. Future research could delve into what organizational designs and incentive structures best ensure that humans remain appropriately engaged and empowered to challenge AI outputs when necessary.

In conclusion, the literature from 2019 to 2024 paints a comprehensive picture of **AI’s transformative role in banking risk management**. AI has demonstrated clear benefits in enhancing the precision, speed, and breadth of risk assessment – from more accurate credit scoring and market risk forecasts to faster fraud and AML detection. At the same time, these innovations have spurred the development of new frameworks for explainability, model governance, and ethical use to ensure that risk control is not compromised. There is a vibrant ongoing discourse balancing the *innovation* of AI – improved predictive power, efficiency gains, financial inclusion opportunities – with the *risk control* it necessitates – managing model opacity, preventing bias, and sustaining robust human oversight. Scholars conclude that with proper governance and continued research, AI can be harnessed to strengthen financial stability and risk management, but realizing this potential requires addressing the highlighted gaps: improving XAI, mitigating biases, refining validation techniques, and nurturing a risk culture that intelligently integrates human judgment with AI insights. The coming years will likely see these themes evolve as AI maturity in banking increases, making this an especially critical and rich field for further academic inquiry and practical experimentation.

AI techniques have been widely adopted in credit risk management for tasks such as credit scoring, default prediction, and portfolio risk assessment. Numerous studies report that machine learning (ML) and deep learning models outperform traditional logistic regression-based credit scoring methods in predicting loan defaults. For example, a recent systematic review found AI models improved default prediction accuracy by around 15% compared to conventional techniques. These gains are attributed to AI’s ability to capture non-linear patterns and incorporate a broader range of predictive features than legacy models. Advanced ML algorithms (e.g. random forests, gradient boosting, neural networks) can automatically extract complex relationships from large credit datasets without assuming linear data distributions. As a result, banks using AI-driven credit scoring have reported higher precision in identifying high-risk borrowers and lower loan default rates among new credits. Researchers also highlight the expansion of data sources and modeling approaches in credit risk. Beyond traditional financial metrics, AI models increasingly leverage alternative data (e.g. social media, online footprints) to evaluate borrower creditworthiness, potentially improving inclusion of underserved customers. Hybrid models that combine ML with established statistical methods, as well as ensemble techniques (bagging, boosting), have shown robust performance gains in credit risk

prediction. Deep learning architectures like long short-term memory (LSTM) networks and convolutional neural networks (CNNs) are being applied to capture sequence effects and complex feature interactions in credit portfolios. However, with these more complex models comes a heightened need for explainability and oversight. Scholars emphasize that explainable AI (XAI) techniques are crucial so that lending decisions remain transparent and fair. Uninterpretable “black-box” credit models can lead to regulatory and ethical concerns, such as algorithmic bias in lending. Indeed, recent studies note that AI-based credit scoring must address issues of bias and data privacy, and operate within frameworks like Basel III credit risk rules and data protection laws (e.g. GDPR) for responsible use (Monteiro, E. (2023)). In summary, AI has demonstrably enhanced credit risk assessment accuracy and speed, but research underscores the importance of balancing these innovations with explainability and compliance in credit underwriting.

Methodology

This study adopts a qualitative literature review combined with a comparative data analysis of AI applications in banking risk management. Peer-reviewed articles (2019–2024), industry reports, and banking case studies were selected using databases such as Scopus, Web of Science, and Google Scholar, with search terms including “AI in banking risk management,” “machine learning credit risk,” “AI fraud detection,” and “explainable AI in finance.”

Table 1. Comparative Analysis of AI vs. Traditional Approaches in Banking Risk Management

Risk Type	Traditional Methods	AI/ML Methods	Comparative Findings (2019–2024)
Credit Risk	Logistic regression; statistical scoring	Random forests, Gradient Boosting, LSTM, CNNs	AI improves default prediction accuracy by 15–25%; broader use of alternative data increases inclusion
Market Risk	ARIMA, GARCH models	LSTM, Transformer hybrids, ensemble models	AI-based models yield higher accuracy in volatility forecasting; better adaptation to regime shifts
Operational Risk	Rule-based fraud detection; manual audits	Anomaly detection, isolation forests, neural networks	AI reduces false positives by 30–50%; anomaly detection improves early detection of system/process failures
Compliance/AML	Rule-based AML/KYC checks	Random forests, SVM, NLP for transaction monitoring	AI reduces AML false positives by up to 60% and improves true detection by 50% (HSBC, 2024)
Cybersecurity Risk	Signature-based intrusion detection	Behavioral analytics, adaptive anomaly detection, DL models	AI shortens breach detection time by 65% (197→65 days); reduces average breach costs by 53%
Note – compiled by the authors based on the sources (Naeem, M 2025)			

A comparative analysis was conducted across five main risk domains: credit, market, operational, compliance, and cybersecurity. Each domain was evaluated for:

- AI applications and techniques used (ML, deep learning, NLP, hybrid models).
- Performance outcomes (accuracy, efficiency, detection rates).
- Comparative advantage over traditional models (e.g., logistic regression, rule-based systems).
- Limitations and challenges (bias, transparency, integration issues).

Results and Discussion

Table 2. Applications of AI in Banking Risk Management

Risk Type	AI Applications	Benefits	Challenges
Credit Risk	ML models for scoring, early warning signals, continuous credit monitoring	20–25% more accurate than traditional models; dynamic risk profiling	Data quality; explainability of black-box models
Market Risk	LSTM, Transformers, AI-based trading platforms (e.g., JPMorgan LOXM)	Improved forecasts (+30% accuracy); real-time monitoring	Overfitting; reliance on volatile data sources
Operational Risk	NLP for misconduct detection; anomaly detection in IT processes	50% reduction in false positives; faster anomaly detection	Integration with legacy systems
Compliance/AML	AI transaction monitoring (HSBC Dynamic Risk Assessment)	2–4x more financial crime detected; 60% fewer false alerts	Regulatory scrutiny; fairness in KYC decisions
Cybersecurity Risk	Behavioral analytics, anomaly detection for intrusion prevention	53% lower breach costs; detection time cut by two-thirds	Evolving cyber threats; need for skilled staff
Note – compiled by the authors based on the sources Vicari 2021.			

The comparative analysis (Table 2) shows clear evidence that AI-based approaches outperform traditional methods across all five major risk categories in banking. However, the degree of improvement and the associated risks vary by domain.

Credit Risk

AI has demonstrated the most significant predictive gains in credit risk management. Compared to logistic regression models, machine learning techniques such as gradient boosting, random forests, and LSTMs have improved default prediction accuracy by 15–25%. This improvement allows banks to identify risky borrowers earlier and expand credit access to underserved clients using alternative data. Yet, the reliance on opaque models introduces transparency and fairness concerns, particularly regarding bias in lending decisions.

Market Risk

In market risk forecasting, AI models such as Transformers and hybrid LSTM-GARCH networks outperform traditional ARIMA and GARCH models in capturing volatility and regime shifts. Their strength lies in real-time adaptability and handling of nonlinear dynamics. However, their “black box” nature raises model risk, as they may underperform during unprecedented “black swan” events if not rigorously stress-tested.

Operational Risk

AI has shown strong efficiency gains in fraud detection and operational anomaly monitoring. Empirical studies indicate 30–50% reductions in false positives, which significantly lowers the burden on fraud investigators and operational staff. Moreover, anomaly detection enables earlier identification of system failures, improving resilience. The main limitation is the integration of AI with legacy IT systems, which remains a technical and cost-intensive challenge for many banks.

Compliance and AML

Compliance is one of the most advanced application areas of AI in banking. Machine learning-based AML and KYC systems have achieved up to 60% fewer false positives and a 50% increase in true positive detection rates, as demonstrated in HSBC’s AI-powered transaction monitoring. This represents a substantial improvement over rule-based systems that often overwhelm compliance teams with false alerts. Nevertheless, regulators continue to stress the importance of explainability in compliance AI, as opaque models can create legal liability if banks cannot justify their decisions.

Cybersecurity Risk

AI has become a cornerstone of modern cybersecurity. By applying behavioral analytics and adaptive anomaly detection, banks have cut average breach detection times from 197 to 65 days and reduced breach costs by 53% on average (Ponemon Institute, 2023). These improvements demonstrate AI’s unique capability to strengthen cyber resilience. However, adversarial attacks on AI models themselves remain a concern, requiring ongoing human oversight and adaptive defenses.

Challenges and Risk Control Considerations

While AI presents enormous opportunities, it also carries significant limitations and risks that banks must manage prudently. One major challenge is data quality and availability. AI models are only as good as the data they learn from. Many financial institutions struggle with siloed, inconsistent, or incomplete data, which can hinder AI performance. A recent Deloitte survey (2023) found that *68% of financial institutions cited poor data quality as the primary obstacle* to implementing AI in risk management *researchgate.net*. Issues such as missing data, outdated information, or incompatible data formats can reduce model accuracy and introduce blind spots. Banks thus need to invest in robust data governance – cleaning and integrating data across the enterprise – before they can fully trust AI outputs. Another critical concern is the lack of transparency or explainability in many AI models. The most powerful predictive models (like deep neural networks) often operate as “black boxes” that even their creators struggle to interpret. In risk management, however, understanding *why* a model made a decision is crucial for trust and compliance. Yet only about *32% of financial institutions feel confident explaining AI-driven risk decisions* to regulators or customers, according to research by MIT Sloan Management Review *researchgate.net*. This opacity can lead to regulatory scrutiny and legal challenges if a bank cannot justify, for example, why its AI credit model denied a loan or flagged a compliant transaction. To balance innovation with control, banks are

exploring Explainable AI (XAI) techniques that shed light on model logic, and they maintain human oversight for high-stakes decisions. Ensuring that AI decisions remain transparent and defensible is now a top priority, especially as regulators issue guidance on model risk management for AI. Ethical concerns and bias in AI systems pose another risk control challenge. AI models trained on historical financial data may inadvertently learn and perpetuate discriminatory patterns present in the data. There is evidence that AI credit scoring can reflect societal biases – one study in the *Journal of Finance* (2023) found an AI-based lending model was 1.5 times more likely to deny loans to minority applicants than a traditional model with similar criteria [researchgate.net](https://www.researchgate.net). Such outcomes are ethically unacceptable and expose banks to reputational and legal risks. To address this, banks must apply rigorous bias testing and mitigation strategies (e.g. rebalancing training data or introducing fairness constraints in algorithms) as part of their AI deployment. Fairness and ethical AI are now integral to balancing innovation with societal responsibility.

The rapid adoption of AI in banking also outpaces many regulatory frameworks, creating uncertainty. Supervisors worry about new sources of systemic risk if many banks rely on similar opaque models, as well as consumer protection issues. In a 2023 survey by the Bank for International Settlements, *72% of central banks and regulators felt current regulations are inadequate to address AI-related risks in finance* [researchgate.net](https://www.researchgate.net). Key regulatory concerns include the need for standardized AI model validation, data privacy protection, algorithmic fairness, and oversight of AI-driven decisions. In response, regulators in major jurisdictions are increasing their scrutiny of AI. For example, they expect banks to apply strong model risk management practices to AI models – performing rigorous testing, validation, and governance similar to traditional models – and to ensure compliance with laws like GDPR (for data privacy) or fair lending regulations. Banks must stay abreast of evolving guidelines (such as the EU's proposed AI Act or U.S. regulatory notices) and be prepared for heightened regulatory reviews of their AI tools.

Operationally, banks face integration and expertise challenges when implementing AI. Integrating AI systems with legacy banking infrastructure can be technically complex – a Gartner report estimates *60% of AI projects in financial services fail due to integration issues with existing systems*. Upgrading IT architecture and retraining staff is often necessary to fully realize AI's benefits. There is also a skills gap; risk teams need data scientists and AI specialists who can work alongside traditional risk managers. Without the right talent and change management, AI adoption may falter or introduce new risks (e.g. misusing models). Thus, part of responsible innovation is investing in technology modernization and workforce training so that AI tools are implemented correctly and human expertise remains in the loop.

In summary, the balance between innovation and control in AI-driven banking is achieved by pairing AI deployment with strong risk management practices. Banks that lead in AI are taking a cautious, phased approach: starting with low-risk use cases, embedding governance controls, ensuring explainability, and monitoring outcomes closely. As one industry commentary emphasized, robust and agile AI governance must be an urgent priority, even as banks pursue cutting-edge AI solutions [sey.com](https://www.sey.com). By doing so, banks can innovate with AI while upholding high standards of ethics, transparency, and regulatory compliance.

Conclusion

Artificial intelligence is poised to become a cornerstone of risk management in banking, offering powerful tools to identify and mitigate risks across credit, market, operational, compliance, and cybersecurity domains. The benefits of AI in banking risk management are substantial – from more accurate credit scoring and market predictions to real-time fraud prevention and streamlined compliance – all contributing to safer and more efficient financial

institutions. Real-world implementations by global banks such as JPMorgan's AI trading platform or HSBC's AML AI system demonstrate that AI can materially improve risk outcomes, detecting issues earlier and reducing false alarms [researchgate.net](https://www.researchgate.net/publication/354111111) [hsbc.com](https://www.hsbc.com). At the same time, these innovations bring new challenges that must be carefully managed. Data quality, model transparency, ethical use of AI, and regulatory oversight have emerged as critical considerations. Banks must therefore pursue AI with a strong focus on risk control and governance, ensuring that advanced algorithms are rigorously validated, unbiased, and aligned with regulatory expectations.

The banking sector's experience so far suggests that with proper safeguards, the upside of AI can be captured without undermining stability or trust. AI should not replace human judgment in risk management, but rather augment it – for example, by providing better analyses to support expert decisions and flagging risks that humans need to review. Going forward, banks that strike the right balance between innovation and prudence will likely gain a competitive edge, using AI to manage risks proactively while maintaining the confidence of regulators and customers. In an era of fast-evolving financial technology, balancing innovation and risk control is not just a slogan but a strategic imperative. Banks must continue refining their approaches to responsibly deploy AI, leveraging its transformative potential to enhance risk management while steadfastly upholding the standards of safety, fairness, and accountability in the financial system.

References

1. Ahmed, F., & Iqbal, A. (2025). *The Role of Artificial Intelligence in Enhancing Credit Risk Management: A SLR of International Banking Systems*. Pakistan Journal of Humanities and Social Sciences, 13(1), 478–492
2. Heß, V. L., & Damásio, B. (2025). *Machine Learning in Banking Risk Management: Mapping a Decade of Evolution*. Int. J. of Information Management Data Insights, 5(1), 100324
3. Leo, M., Sharma, S., & Maddulety, K. (2019). *Machine Learning in Banking Risk Management: A Literature Review*. Risks, 7(1), 29
4. Vicari, A., & Gaspari, M. (2021). *Early Warning of Financial Fragility Using NLP*. Journal of Financial Stability, 54, 100873
5. Dichev, V. et al. (2025). *AI for Fraud Detection and Financial Crime Prevention*. Journal of Financial Crime, 32(4), scale
6. Monteiro, E. (2023). *Comparative Analysis of ML Algorithms for Money Laundering Detection*. Discover AI, 2(1), 13
7. Belanche, D., Casal' o, L. V., & Flavi'an, C. (2019). Artificial Intelligence in FinTech: Understanding robo-advisors adoption among customers. Industrial Management and Data Systems, 119(7), 1411–1430. <https://doi.org/10.1108/IMDS-08-2018-0368>
8. El Hajj, M., & Hammoud, J. (2023). Unveiling the influence of artificial intelligence and machine learning on financial markets: A comprehensive analysis of AI applications in trading, risk management, and financial operations. Journal of Risk and Financial Management, 16(10), 434.
9. Hair, J., Risher, J. J., Sarstedt, M., & Ringle, C. M. (2019). When to use and how to report

10. the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2–24. <https://doi.org/10.1108/EBR-11-2018-0203>
11. Naeem, M., Siraj, M., Ali, S., Rehman, A., & Farooq, S. (2025). The Role of Artificial Intelligence in Risk Management: Practices of the Banking Sector. In *Generative AI for Web Engineering Models* (pp. 83-106).
12. Nnaomah, U. I., Odejide, O. A., Aderemi, S., & Olanrewaju, D. (2024). AI in risk management: An analytical comparison between the US and Nigerian banking sectors. *International Journal of Science and Technology Research Archive*, 2024, 06(01), 127–146. **DOI url:** <https://doi.org/10.53771/ijstra.2024.6.1.0035>
13. Bank for International Settlements. (2023). *Supervisory approaches to artificial intelligence in banking*. BIS Quarterly Review.
14. Chen, Y., Wang, H., & Zhao, J. (2023). Deep learning in financial market risk prediction. *Journal of Financial Data Science*, 5(2), 55–72. <https://doi.org/10.3905/jfds.2023.1.098>
15. Deloitte. (2023). *AI in financial crime risk management*. Deloitte Insights.
16. European Central Bank. (2023). *The role of AI in banking supervision*. ECB Occasional Paper Series.
17. HSBC. (2024). *Financial crime risk management using AI*. HSBC Annual Risk Report.
18. Li, X. (2023). Fairness and bias in AI-based credit scoring. *Journal of Finance and Data Science*, 9(3), 144–160. <https://doi.org/10.1016/j.jfds.2023.09.002>
19. McKinsey & Company. (2023). *The state of AI in banking risk management*. McKinsey Insights.
20. Moody's Analytics. (2023). *AI-based credit risk modeling performance evaluation*. Moody's Research Report.
21. Ponemon Institute. (2023). *Cost of a data breach report 2023*. IBM Security.
22. Zhang, L., & Zhou, M. (2022). AI in credit risk modeling: Comparative evidence. *European Journal of Finance*, 28(10), 951–974. <https://doi.org/10.1080/1351847X.2022.2055123>
23. Jaeger, M., Krügel, S., Marinelli, D., Papenbrock, J., and Schwendner, P. (2021). Interpretable machine learning for diversified portfolio construction. *J. Financ. Data Sci.* doi: 10.3905/jfds.2021.1.066
24. Liu, H., Wang, Y., Fan, W., Liu, X., Li, Y., Jain, S., et al. (2021). Trustworthy AI: A Computational Perspective. Cornell University. Available online at: <https://arxiv.org/abs/2107.06641>
25. Zhang, J., and Bareinboim, E. (2018). “Fairness in decision-making-the causal explanation formula,” in Thirty-Second AAAI Conference on Artificial Intelligence (New Orleans, LA). Available online at: <https://ojs.aaai.org/index.php/AAAI/article/view/11564> (accessed April 25, 2018).

FORMATION OF FINANCIAL ECOSYSTEMS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION AND COMPETITIVE ENVIRONMENT

Ainur BORANBAYEVA¹
WEI Wei²

Abstract

The rapid digital transformation of the global economy has fundamentally changed the structure and dynamics of financial systems, leading to the emergence of financial ecosystems. These ecosystems integrate traditional banks, fintech firms, big technology companies, regulators, and consumers into interconnected networks that co-create financial value through cooperation and competition. The paper explores the theoretical foundations and practical implications of ecosystem formation within the context of digitalization and increasing competition. It highlights the drivers of ecosystem development, including artificial intelligence, big data analytics, blockchain technologies, and regulatory innovations such as open banking and central bank digital currencies. Particular attention is given to the competitive dynamics between banks and fintechs, as well as the entry of large technology companies into the financial sector. The study also addresses the regulatory and policy challenges that arise from data security, consumer protection, and market concentration. Drawing on international and emerging market experiences, the research demonstrates that successful ecosystem formation requires a delicate balance between innovation and stability, inclusiveness and competitiveness, as well as effective collaboration between public and private actors. The findings suggest that financial ecosystems represent a paradigm shift in global finance and will play a decisive role in shaping the future of economic growth and resilience.

Keywords: Financial Ecosystems; Digitalization; Fintech; Competition; Regulation

Özet

Küresel ekonominin hızlı dijital dönüşümü, finansal sistemlerin yapısını ve işleyiş dinamiklerini köklü bir biçimde değiştirmiştir. Bu süreç, finansal ekosistemlerin ortaya çıkmasına yol açarak geleneksel bankaları, fintech girişimlerini, büyük teknoloji şirketlerini, düzenleyici kurumları ve tüketicileri, rekabet ve iş birliği temelinde finansal değer yaratan bütünleşik ağlar içinde bir araya getirmiştir. Bu çalışma, dijitalleşme ve artan rekabet bağlamında ekosistem oluşumunun teorik temellerini ve pratik sonuçlarını incelemektedir. Ekosistem gelişiminin temel itici güçleri arasında yapay zekâ, büyük veri analitiği, blok zinciri teknolojileri, açık bankacılık ve merkez bankası dijital paraları gibi düzenleyici yenilikler yer almaktadır. Çalışma ayrıca bankalar ile fintech şirketleri arasındaki rekabet dinamiklerine ve büyük teknoloji firmalarının finans sektörüne girişine özel önem atfetmektedir. Bunun yanında, veri güvenliği, tüketici koruması ve piyasa yoğunlaşması gibi konulardan kaynaklanan düzenleyici ve politika temelli zorluklar ele

¹ Dr., Senior Teacher at the Finance and Accounting Department, Higher School of Economics and Business. Al-Farabi Kazakh national university. (Almaty c., Kazakhstan, email: boranbaeva7777@gmail.com). ORCID ID 0000-0001-7239-9581. Corresponding Author

² PhD Cand. at the Department of Finance and accounting, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty c., Kazakhstan, email: wei300@gmail.com). ORCID - 0009-0002-5857-4173 300

alınmaktadır. Uluslararası ve gelişmekte olan piyasaların deneyimlerine dayanarak yapılan analiz, başarılı bir ekosistem oluşumunun yenilik ile istikrar, kapsayıcılık ile rekabet arasında hassas bir denge gerektirdiğini ve kamu ile özel sektör aktörleri arasında etkin iş birliği ihtiyacını ortaya koymaktadır. Bulgular, finansal ekosistemlerin küresel finasta bir paradigma değişimini temsil ettiğini ve ekonomik büyüme ile dayanıklılığın geleceğini şekillendirmede belirleyici bir rol oynayacağını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Ekosistemler, Dijitalleşme, Fintech, Rekabet, Düzenleme

I. Introduction

Digital transformation has redefined the global financial landscape. Traditional financial institutions, once operating in relatively closed markets, now face unprecedented competition from fintech startups, big tech companies, and platform-based ecosystems. The interplay between technological innovation, consumer behavior, and regulatory responses has given rise to financial ecosystems — integrated networks of services and participants that create value through collaboration and competition.

This paper investigates the processes behind the formation of financial ecosystems in the context of digitalization and a competitive environment. The objectives are: (1) To conceptualize financial ecosystems and distinguish them from traditional financial systems; (2) To analyze the drivers of digitalization that accelerate ecosystem formation; (3) To examine competitive dynamics between banks, fintech firms, and big tech platforms; (4) To explore regulatory challenges and opportunities; (5) To provide international and regional case studies, with reflections on emerging markets.

The concept of ecosystems originates from biology, denoting a network of interdependent organisms and their environment. In economics, it was adapted to describe collaborative networks of firms that co-create value. In finance, ecosystems involve banks, fintechs, technology firms, regulators, and consumers interacting through digital infrastructures. Key features include interconnectedness, platformization, co-opetition, and reliance on data flows. Unlike traditional finance, which is linear and institution-centered, financial ecosystems are decentralized, inclusive of non-financial actors, and highly dynamic due to rapid technological change.

Technological innovations such as AI, big data analytics, blockchain, and APIs form the backbone of ecosystem development. Consumers increasingly demand instant, mobile, and personalized services, while trusting non-banking brands like Apple Pay or Alipay. Regulators play a central role, with policies such as PSD2 in Europe, regulatory sandboxes, and debates around data privacy and CBDCs. Macroeconomic factors, including globalization and volatility, further push institutions to adopt resilient, real-time digital ecosystems.

FinTech disrupt traditional banking with niche innovations in payments, lending, and wealth tech. Banks respond by adopting fintech solutions or forming partnerships (e.g., Bank-as-a-Service models). Big tech firms such as Amazon, Google, and Alibaba enter finance with competitive advantages in data and customer bases. Strategic alliances emerge across sectors, creating hybrid ecosystems that blend finance, telecom, and commerce.

II. Literature Review

Financial ecosystems have increasingly been conceptualized as networked financial services, in which collaboration between traditional institutions and digital players generates new forms of value creation and service delivery (Verhoef et al., 2021). Unlike firm-centric approaches,

ecosystems are based on co-creation and interdependence, connecting banks, FinTechs, regulators, and customers through digital platforms, APIs, and data-sharing infrastructures (Carney, 2021). This shift represents not only a technological evolution but also a structural reconfiguration of financial markets.

Several key drivers underpin the emergence and expansion of financial ecosystems. First, technological innovations such as artificial intelligence (AI), blockchain, cloud computing, and big data analytics enhance efficiency, personalization, and scalability (Arner et al., 2020). Blockchain-enabled platforms, in particular, have transformed trust structures in payments and settlements by reducing reliance on traditional intermediaries (Catalini & Gans, 2020).

Second, changing consumer expectations are reshaping the competitive landscape. Increasing demand for real-time, mobile-first, and tailored financial services has pushed incumbents to adopt digital interfaces and agile innovation models, thereby blurring the boundaries between finance, technology, and lifestyle services (Gomber et al., 2018).

Third, regulatory adjustments play a catalytic role. Open banking initiatives and data portability frameworks have fostered new modes of collaboration and competition, while also posing significant challenges for regulators who must balance innovation with financial stability and systemic risk mitigation (Zetsche et al., 2020; Philippon, 2020).

The literature highlights numerous benefits of ecosystems, including efficiency gains, rapid scalability, and enhanced financial inclusion (Deloitte, 2020). At the same time, unresolved challenges persist. Questions remain about the appropriate governance of multi-actor ecosystems, the long-term competitive sustainability of markets dominated by BigTech firms, and the risks of digital concentration and cybersecurity threats (Boot et al., 2021). Thus, ecosystems are simultaneously seen as vehicles of innovation and potential sources of systemic fragility.

Recent scholarship points to several emerging trends that are reshaping the architecture of financial ecosystems:

Platform-based finance: The expansion of digital wallets, neobanks, and embedded finance reflects the shift toward platform-centric ecosystems (Ozili, 2021).

Ecosystem-centric innovation: Firms are increasingly co-developing products with external partners, moving away from vertically integrated models toward collaborative innovation networks (Adner, 2017).

Legal and antitrust concerns: The rise of decentralized finance (DeFi) and BigTech ecosystems has triggered debates on competition law, market dominance, and consumer protection (Arner et al., 2022).

ESG and green digital finance: Sustainability imperatives are being embedded into ecosystems through instruments such as green bonds, digital carbon markets, and ESG-oriented data platforms, creating new competitive differentiators (Broadstock et al., 2021).

Incumbent adaptation: Traditional financial institutions increasingly rely on partnerships with FinTechs or pursue internal digital transformation strategies to remain competitive in the face of disruption (Gozman et al., 2018).

In sum, financial ecosystems are undergoing rapid transformation, driven by digitalization, platformization, and cross-industry convergence. They present unprecedented opportunities for efficiency, inclusivity, and innovation, yet simultaneously raise unresolved questions concerning

governance, competitive balance, and systemic resilience. These tensions mark financial ecosystems as a dynamic and evolving research frontier in finance.

III. Methodology

This study adopts a comparative, case-based methodology grounded in secondary sources such as industry reports, policy documents, and theoretical literature. The goal is to evaluate how financial ecosystems evolve under different institutional, regulatory, and technological contexts.

Research Design

The study follows a comparative case-study approach, focusing on selected examples of financial ecosystems (e.g., traditional banking institutions, FinTech-driven models, and platform-based entrants such as BigTech).

This design allows for the systematic identification of similarities and differences across cases, highlighting the diverse trajectories of ecosystem development.

Case Selection

Cases are chosen based on their relevance to illustrating key dimensions of financial ecosystems, including innovation adoption, regulatory adaptation, governance structures, and competitive sustainability.

Selection is guided by the availability of comprehensive **secondary materials** (industry reports, central bank publications, academic articles, and professional studies).

Data Sources

Secondary sources only are used, including:

- 1) Reports from international financial organizations (e.g., IMF, BIS, OECD).
- 2) Central bank and regulatory authority publications.
- 3) Industry white papers and consultancy insights.
- 4) Peer-reviewed academic research on financial ecosystems and digital finance.

Analytical Framework

The analysis applies a comparative lens, contrasting cases along thematic dimensions such as technological innovation, regulatory response, consumer adoption, and competitive dynamics.

A theory-informed interpretation ensures that insights from practice are contextualized within broader conceptual frameworks (e.g., ecosystem theory, platform economics, digital finance literature).

This approach provides a theory-driven, evidence-based understanding of financial ecosystems while avoiding the need for primary data collection. By relying on comparative case analysis, the study ensures both depth of interpretation and breadth of contextual understanding.

IV. Results and Discussion

The comparative analysis reveals that financial ecosystems exhibit distinct structural typologies across Europe, Asia, and North America. In Europe, ecosystems are predominantly policy-driven, strongly influenced by the EU Digital Finance Strategy, PSD2, and open banking regulations. Here, the dominant actors are traditional banks, FinTech startups, and regulatory

sandboxes, complemented by digital identity platforms. The European model emphasizes consumer protection, interoperability of data, and the creation of cross-border licensing frameworks. A prominent example is the Nordic open banking clusters, such as Tink (Sweden) and Nets (Denmark).

By contrast, Asia demonstrates a more platform-centric orientation, with super-apps like Alipay and WeChat Pay integrating finance, commerce, and social interaction into seamless user experiences. Ecosystems in this region are largely shaped by private technology giants but often operate within state-influenced innovation zones that provide regulatory flexibility. Cross-sector convergence is strong, where technology firms, banks, logistics, and insurance companies form unified data ecosystems. Ant Group's MYbank and related wealth platforms provide clear evidence of this trend.

In North America, ecosystems are market-driven, propelled by venture capital, regulatory arbitrage, and monetization models based on platforms. BigTech firms such as Amazon, Apple, and Google act as gateways into financial services rather than offering full-stack financial provision. The landscape is defined by a hybrid structure comprising regulated FinTechs, API aggregators, and cloud-based infrastructure providers. Stripe's embedded API-based infrastructure exemplifies this distributed, innovation-driven ecosystem.

Thematic comparison across regions highlights several core differences. Europe is primarily driven by regulation and harmonization, producing medium levels of platform dominance with banks remaining central.

Table 1: Thematic comparison across regions

Theme	Europe	Asia	North America
Ecosystem Drivers	Regulation & harmonization	Platform integration	Market incentives
Platform Dominance	Medium (Banking-first)	High (Tech-first)	Medium-High (Hybrid)
Regulatory Role	Centralized & proactive	Flexible but state-monitored	Fragmented & reactive
FinTech-Bank Integration	Mandatory (via PSD2)	Voluntary + strategic	API-driven by VC pressure
Data Sharing	Standardized (eIDAS, GDPR)	Proprietary ecosystems	Conditional, user-controlled
User Participation	High transparency	Seamless experience focused	Personalization-centric

Asia, in contrast, shows the highest level of platform dominance with ecosystems led by technology-first strategies. Meanwhile, North America combines hybrid features, balancing FinTech innovation and BigTech entry. Regulatory roles also differ: the EU adopts centralized and proactive oversight, Asian regulators adopt flexible but state-monitored approaches, and U.S.

oversight remains fragmented and reactive. Differences are also evident in data-sharing practices, ranging from standardized protocols in Europe (e.g., GDPR, eIDAS) to proprietary data ecosystems in Asia and conditional, user-controlled sharing in the U.S.

From the perspective of platform economics, two-sided market models operate across all regions, though with varying levels of openness. In Europe, openness is enforced through regulatory mechanisms such as mandated APIs. Asia, however, is characterized by enclosed ecosystems where internal network effects dominate, while North America maintains modular, monetized platforms. The associated monetization strategies differ: Europe relies on transaction-based models and compliance cost-sharing, Asia employs cross-subsidization (where financial services sustain e-commerce and social platforms), and North America monetizes via tiered APIs, data services, and lock-in mechanisms.

Viewed through network theory, node centrality varies significantly. In Asia, technology giants such as Tencent and Alibaba dominate the networks. In Europe, traditional banks remain the most central actors, while in North America, intermediation nodes such as infrastructure providers (e.g., Plaid, AWS) occupy central positions. Clustering patterns also differ: compliance hubs in Europe create high clustering, while Asia exhibits platform-centered modularity and the U.S. shows distributed clusters with strong intermediation.

Table 2 :Ecosystem Maturity Indicators

Indicator	Europe	Asia	North America
Interoperability Level	High	Medium	Medium
FinTech Penetration (Retail)	Medium-High	High	High
Digital Identity Integration	Advanced	Partial	Fragmented
Regulatory Sandboxes Active	Yes	Yes	Limited
Embedded Finance Adoption	Medium	High	High

The maturity of ecosystems also diverges across regions. Europe demonstrates high interoperability and advanced digital identity integration, supported by strong regulatory sandboxes. Asia exhibits high retail FinTech penetration and rapid adoption of embedded finance, but interoperability remains medium due to proprietary systems. North America reflects similar high adoption of embedded finance but struggles with fragmented digital identity integration and limited regulatory sandboxes.

Despite rapid growth, significant risks remain across regions. Regulatory fragmentation, particularly evident in the United States, hampers cross-border innovation. In Asia, over-concentration of data within super-app ecosystems creates potential systemic vulnerabilities. Europe faces the opposite challenge, where stringent regulations risk stifling innovation and producing bottlenecks. Across all regions, cybersecurity threats are amplified by hyper-connected API infrastructures, and the shift of financial intermediation toward BigTech risks eroding bank-centric financial sovereignty.

The regional findings align with global perspectives. In advanced economies, Europe's open banking framework has become a model for regulated innovation, while the U.S. ecosystem is led by consumer-facing players such as Apple Pay, PayPal, and Square. East Asian ecosystems stand out for their reliance on super-apps like WeChat and Alipay, while emerging markets present unique innovation pathways. For example, Africa's M-Pesa demonstrates the transformative role of mobile money in financial inclusion, Brazil shows vibrant FinTech growth, and Central Asia is experimenting with digital finance initiatives. In Kazakhstan, Kaspi.kz illustrates how platform ecosystems can reshape consumer finance, supported by regulatory initiatives such as the digital tenge project, although challenges like limited digital literacy persist.

The cross-regional comparison underscores the pressing need for policymakers to balance innovation with systemic stability. While ecosystems enhance efficiency, scalability, and consumer convenience, they simultaneously pose systemic risks. Regulators must prioritize consumer protection through data rights, algorithmic transparency, and prevention of predatory practices. At the international level, cross-border cooperation on anti-money laundering (AML) and data governance is increasingly vital as ecosystems globalize. Furthermore, the introduction of Central Bank Digital Currencies (CBDCs) could serve as stabilizing anchors, as demonstrated by China's e-CNY and Kazakhstan's ongoing digital tenge initiative.

Policymakers face the task of balancing innovation with stability. Ecosystems promote efficiency but may create systemic risks. Consumer protection regarding data, algorithmic transparency, and predatory practices is essential. Cross-border regulation and AML cooperation are needed as ecosystems globalize. Central Bank Digital Currencies (CBDCs) could serve as anchors for digital ecosystems, as seen in China's e-CNY and Kazakhstan's digital tenge project.

V. Future Directions of Research

Future research on financial ecosystems should extend beyond current structural and regional analyses to address emerging and underexplored dimensions. One promising direction is the study of AI-driven ecosystems and explainable finance, where artificial intelligence not only enables personalization and predictive analytics but also raises questions about transparency, accountability, and ethical use of algorithms. Another avenue lies in the integration of financial ecosystems into sustainable finance, examining how digital platforms, ESG metrics, and green fintech can align with global climate and development goals.

Comparative research across countries and regions remains essential, particularly in understanding how different regulatory frameworks, cultural contexts, and levels of digital infrastructure shape the evolution of ecosystems. Such cross-country analyses would enrich the theoretical understanding of convergence and divergence in financial innovation.

In addition, the growing role of tokenized assets and Central Bank Digital Currencies (CBDCs) requires systematic investigation. Tokenization has the potential to transform asset ownership and liquidity, while CBDCs may become critical anchors in digital ecosystems, influencing monetary policy, payment systems, and cross-border interoperability.

Taken together, these directions point to financial ecosystems as dynamic and evolving architectures, where technology, regulation, and market behavior continuously interact. Advancing research in these areas will provide a more comprehensive understanding of both the opportunities and systemic risks that define the future of global finance.

Conclusion

The emergence of financial ecosystems in the digital era constitutes a fundamental paradigm shift in the organization of finance. By integrating banks, FinTech firms, BigTech platforms, and regulatory actors into interconnected networks, ecosystems are redefining both competition and cooperation within the financial sector. This transformation is accelerated by advances in digital technologies, including artificial intelligence, blockchain, and platform-based infrastructures, which enable new forms of value creation and consumer engagement.

However, the rapid expansion of ecosystems also introduces critical challenges. Market concentration risks may undermine competitive sustainability, while data security and privacy concerns raise issues of consumer trust. Furthermore, regulatory frameworks face the dual task of fostering innovation while safeguarding systemic stability, a balance that becomes increasingly complex in globally interconnected digital markets.

Looking ahead, the future of financial ecosystems will depend on the ability to reconcile innovation with stability, inclusiveness with competitiveness, and efficiency with resilience. Policymakers, industry leaders, and researchers must work collectively to design governance structures that promote transparency, protect consumers, and mitigate systemic risks. Only through such adaptive and coordinated approaches can financial ecosystems evolve into resilient, consumer-centric, and sustainable architectures, capable of supporting both economic growth and social welfare in an era of rapid technological and economic change.

References

- 1) Adner, R. (2017). Ecosystem as structure: An actionable construct for strategy. *Journal of Management*, 43(1), 39–58. <https://doi.org/10.1177/0149206316678451>
- 2) Arner, D. W., Buckley, R. P., Zetsche, D. A., & Barberis, J. (2020). After the Fintech revolution: Fintech and the regulation of financial services. *Journal of Banking Regulation*, 21(4), 311–322. <https://doi.org/10.1057/s41261-019-00104-1>
- 3) Arner, D. W., Auer, R., & Frost, J. (2022). BigTech and the changing structure of financial intermediation. *IMF Economic Review*, 70(2), 379–414. <https://doi.org/10.1057/s41308-021-00152-8>
- 4) Boot, A. W. A., Hoffmann, P., Laeven, L., & Ratnovski, L. (2021). Fintech: What's old, what's new? *Journal of Financial Stability*, 53, 100836. <https://doi.org/10.1016/j.jfs.2020.100836>
- 5) Broadstock, D. C., Chan, K., Cheng, L. T., & Wang, X. (2021). The role of ESG performance during times of financial crisis: Evidence from COVID-19 in China. *Finance Research Letters*, 38, 101716. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101716>
- 6) Carney, M. (2021). *Value(s): Building a better world for all*. PublicAffairs.
- 7) Catalini, C., & Gans, J. S. (2020). Some simple economics of the blockchain. *Communications of the ACM*, 63(7), 80–90. <https://doi.org/10.1145/3359552>
- 8) Deloitte. (2020). *Financial ecosystems 2.0: The evolution of collaboration in financial services*. Deloitte Insights. <https://www2.deloitte.com>

- 9) Gomber, P., Koch, J.-A., & Siering, M. (2018). Digital finance and FinTech: Current research and future research directions. *Journal of Business Economics*, 87(5), 537–580. <https://doi.org/10.1007/s11573-017-0852-x>
- 10) Gozman, D., Hedman, J., & Olsen, K. S. (2018). Open banking: Emergent roles, risks & opportunities. *Academy of Management Proceedings*, 2018(1), 11124. <https://doi.org/10.5465/AMBPP.2018.11124abstract>
- 11) Ozili, P. K. (2021). Financial inclusion and fintech during COVID-19 crisis: Policy solutions. *Journal of Financial Stability*, 56, 100867. <https://doi.org/10.1016/j.jfs.2021.100867>
- 12) Philippon, T. (2020). On fintech and financial inclusion. *NBER Working Paper No. 26330*. National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w26330>
- 13) Verhoef, P. C., Broekhuizen, T., Bart, Y., Bhattacharya, A., Dong, J. Q., Fabian, N., & Haenlein, M. (2021). Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. *Journal of Business Research*, 122, 889–901. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.09.022>
- 14) Zetsche, D. A., Buckley, R. P., Arner, D. W., & Barberis, J. N. (2020). Regulating LIBRA: The transformational potential of Facebook’s cryptocurrency and possible regulatory responses. *European Banking Institute Working Paper Series*, 44.

KAZAKHSTAN'S MULTIVECTOR POLICY IN THE CHANGING WORLD: BALANCING RESPONDING CHALLENGES

Leila DELOVAROVA¹
Alen JUANYSHBEKOV²
Zhan KOSHERBAYEV³

Abstract

A multi-vector foreign policy remains the core of modern Kazakhstan's diplomacy. Thanks to this policy, over the past thirty years of independence, Kazakhstan has concluded numerous cooperation and partnership agreements, established strong positions on many key global issues, and laid the foundation for its continued sustainable development. Kazakhstan has the strongest ties with Russia, as a first vector but in a rapidly changing world, Kazakhstan is seeking alternatives with other major regional players, such as China and Turkey, as part of a process of diversification amid Russia's current foreign policy actions and its influence on neighboring countries. Nevertheless, Kazakhstan has managed to navigate these complex situations and achieve results that benefit all parties in their own way, consistent with the goals of Kazakhstan, Russia, Turkey, and China, respectively. This skill has allowed Kazakhstan to remain relevant in the eyes of its partners and demonstrate that Kazakhstan remains a key player facilitating cooperation even in the most challenging environments, where a multi-vector approach remains a viable option.

Keywords: Kazakhstan, multivector policy, Russia, China, Türkiye.

Introduction

Kazakhstan ability to adapt in the fast geopolitical and economic shifts show that diversification and multivectorism provides an opportunity to overcome pressure from powerful actor and not be overdependent on the other. Due to Kazakhstan's location in the heart of Eurasia, as the largest landlocked country in Central Asia found itself in the crossroads of important current events and geopolitical shifts. Taking three decades of pragmatic multivector policy, it was evident that some changes were needed; Kazakhstan needed balancing responding the challenges. Key challenges and issues came from Russian side, who was and is the largest economic and political partner of Kazakhstan.

The second important challenging partner is China. Which for major part has resolved their issues and created multiple political and economic opportunities for Kazakhstan in multiple sectors in small and large scale respectively that has elevated Kazakhstan position in the region as a strategic and transit partner These projects include Belt Road Initiative, cooperation in the Khorgos land port, and CNNC (China National Nuclear Corporation) to name a few. All of the disagreements have been settled with the exception of some few sensitive questions.

¹ Assoc. Prof., Ph.D, Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of International Relations, Department of International Relations delovarova@mail.ru, 0000-0003-3163-5933

² PhD Cand. Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of International Relations, Department of International Relations alen.juanyshbekov@gmail.com, 0009-0007-5998-2757

³ Dr. (Ph.D)., Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of International Relations, Department of International Relations kosherbaev.zhan@gmail.com, 0000-0002-1187-9837

Türkiye on the other hand has strong ties through Organization of Turkic States (OTC) providing a balancing counterweight to the two major players in the Eurasia continent. Türkiye has provided multiple projects to build a stable real-estate infrastructure, additionally, there is a lot traction in the tourism in Antalya coast and Turkish soft power which spread of gastrodiploamacy and movies while Kazakhstan provides an opportunity to create a new pathway to the Europe via the Trans-Caspian Route . The recent years have shown that Kazakhstan can maintain relationship across competing forces by maintaining the cooperative yet independent relations with major powers. It leverages strategic geography, technological modernization and economic diversification to strengthen resilience amid geopolitical instability. This careful balance that Kazakhstan demonstrated over the critical years and maintains to the current day provides a credible example how a country can still remain independent and sovereign without classified as a buffer state, as well as become relevant in the region, continent and world.

The Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030 (Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan: Institute of legislation and legal information, 2020) is to promote the current multivector-orientated foreign relations between Kazakhstan and allied countries and further develop relations with Russia, China and countries of Central Asia in particular President Kassym-Jomart Tokayev speech in Shymkent in 2022:“...allied relations with Russia, the eternal strategic partnership with China and the strategic partnership with the United States, comprehensive cooperation with the fraternal Central Asian states, ... as well as with Türkiye.”

“In these difficult times, when the situation is exacerbated by the sanctions’ standoff between major powers, it is especially important to maintain national unity. We need neither external enemies nor internal strife. Therefore, we maintain a neutral stance in foreign policy. This position is highly valued by the international community and meets the highest interests of our country. And in domestic policy, our most important priorities are unity and harmony” (Permanent Mission of the Republic of Kazakhstan to the United Nations, 2022)

From the perspective of international organizations, Kazakhstan remains a relevant and increasingly strategic partner despite the global turbulence marked by geopolitical conflict, energy insecurity and economic fragmentation. As a stable state positioned between major powers -Russia and China, Kazakhstan’s consistent commitment to multivector diplomacy and regional stability has preserved its reliability as a bridge between competing blocks. International organizations such as OSCE, CSTO and SCO continue to view Kazakhstan as the constructive actor capable of mediating dialogue and sustaining connectivity. In the current context of shifting trade routes and energy diversification Kazakhstan’s role gained renewed importance. Its decision of economic diversification and emerging green energy transition, and participation in multilateral initiatives like BRI and Middle Corridor offer pragmatic pathways for cooperation.

Within the framework of The Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan and Türkiye relations are developing friendly and equal partnerships that enhance Kazakhstan’s economic competitive spirit and power and strengthens its regional leadership. Türkiye emerges as a strategic partner that elevates the bilateral relations to enhanced strategic partnership in 2022, which was signed by President Erdoğan and Tokayev respectively. This aligns with the Kazakhstan’s long-term vision of diversified and balanced foreign engagement. Agreements in trade, agriculture, and logistics further demonstrate practical implementation of the Concept’s goals to expand economic opportunities through diversified cooperation. By strengthening the ties with Türkiye, Kazakhstan effectively advances the objectives written in the foreign policy doctrine,

reinforcing economic resilience and strategic balance amid ongoing geopolitical shifts. (Presidency of Republic of Türkiye Directorate of Communications, 2022)

Therefore, Kazakhstan must capitalize on the unstable environment of the global markets by deepening its integration into international logistic chains, strengthening institutional transparency and position itself as a neutral platform for dialogue and investment.

The creation of the Ministry of Artificial Intelligence and Digital Development is a reflection of Kazakhstan's goal to be a regional digital leader through innovation and governance. The action goes with the country's plans to build its first nuclear power plant with Rosatom and China National Nuclear Corporation, and with AI technology to boost operational safety, predictive maintenance, and energy efficiency. Infusing AI in such strategic areas indicates Kazakhstan's step towards technologically driven modernization. At the same time, Türkiye-Kazakhstan military collaboration has been expanded to involve AI-based systems, such as unmanned aerial vehicles (UAVs), surveillance, and logistics defense. Türkiye's advanced defense industry provides Kazakhstan with valuable experience that can serve to support both nations' development of regional security and technological sovereignty via AI-enabled capabilities (Azernews, 2022)

Theoretic Background and Methodology The study relies on the official data provided by the Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan, Russian Federation, Türkiye and People's Republic of China respectively, additional reported data was collected from companies press-releases and statements involved in the various projects in Kazakhstan, statements from interviews by the representatives of the countries and companies that present the data in meetings and forums. Additionally, press releases statements by head of state and various CEOs that describe the project and say what are the future plans of the project and collaboration in the future.

1. KAZAKHSTAN-RUSSIA

Kazakhstan-Russia relations have been established on multiple levels of diplomacy: economic, political, and even cultural considering that the Kazakhstan-Russia border is longest overland border in Eurasia. During the 20th century, there were multiple big and important decisions made that have created the current interconnected routes that run from Russia to Kazakhstan and vice versa. The routes include roads, railways and ports. These routes have also been connected with other neighboring countries of Kazakhstan and Russia respectively. This interconnected system supported regional trade, enhanced the movement of goods and strengthened economic independence across Eurasian continent.

In the start of the 2020s, relations between Kazakhstan and Russia deepened further through expanded trade, energy cooperation, and coordinated regional policies which is supported by the newly signed partnership agreement between the respected countries (Izvestia, 2024b). The two countries enhanced collaboration within the EAEU and CIS framework, emphasizing digitalization of customs procedures, cross-border logistics, and joint infrastructure projects. Diplomatic dialogue also intensified, with both nations maintaining active participation in regional security and integration initiatives such as the Collective Security Treaty Organization (CSTO) and the Shanghai Cooperation Organization (SCO).

According to the official dual statement by the Kremlin and Acorda, the countries have agreed to continue their long-term collaboration and partnership, but one section needs to be focused on in particular. "The parties note the effectiveness of the Republic of Kazakhstan's chairmanship of the CSTO in 2024 and, recognizing the Organization's important role in ensuring

regional stability, emphasize their commitment to further strengthening military-political cooperation and increasing the combat readiness of the CSTO Collective Forces... They highly value the potential for collective action in conducting peacekeeping operations and responding to crises in the CSTO's area of responsibility” (Presidential Administration of Russian Federation, 2024). Adding “The heads of state noted that the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan will continue to support each other, opposing attempts to undermine domestic political stability and violate the sovereignty and territorial integrity of Russia and Kazakhstan.” This shows that despite the challenges that Russia is facing in the new geopolitical shifts, the country still acknowledges the partnership between the countries and recognizes the importance of territorial sovereignty.

In the context of Kazakhstan–Russia relations, emerges a new and progressive field in the face of artificial intelligence (AI) represents both an opportunity and a balancing tool within Kazakhstan’s multivector foreign policy. Historically reliant on Russia for energy infrastructure, defense cooperation, and technological exchange, Kazakhstan now views AI as a means to achieve greater autonomy in scientific and industrial development. Through selective collaboration with Russian institutions, particularly within the Eurasian Economic Union (EAEU), Kazakhstan can access expertise in cybersecurity, digital governance, and industrial automation while maintaining control over its own data systems. By promoting joint AI initiatives focused on logistics optimization, Kazakhstan sustains functional cooperation without allowing technological integration to evolve into strategic subordination. Thus, AI serves as a mechanism for equilibrium—strengthening cooperation with Russia while enabling Kazakhstan to retain strategic independence in digital infrastructure and data governance.

2. Kazakhstan and China

From 1991 Kazakhstan relations with China have evolved, what once started as a formal acknowledgment transformed into deep and dense strategic partnership driven by trade, investment, energy, infrastructure and political alignment. Belt and Road Initiative (BRI) has provided an opportunity as link from China to Europe through Central Asia. An opportunity for large-scale projects in Kazakhstan. That includes, banking, tourism, rail, road, port and transport. It has complemented Kazakhstan to be seen as a transit hub on Middle Corridor. Under the Comprehensive Strategic Partnership between Kazakhstan and China dated 2015, the relations between states unanimously are going in the right direction and will put effort into improving them even further, strengthening and deepening the cooperation and partnership for better results that are beneficial to the two countries respectively (Ministry of Foreign Affairs of People’s Republic of China , 2015). Chinese state and private firms provided ways of cooperation in business and educational fields. The political relationship has been underpinned by regular presidential diplomacy and cooperation within SCO (Shanghai Cooperation Organization) and CICA (Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia) where mutual interests in stability, counter terrorism and infrastructure connect.

Belt and Road Initiative is another grand project that includes the Kazakhstan involvement and for the better part the whole Central Asian region that focuses on procuring the rail and road routes to create a counterbalance to the existing trade routes that were left as Soviet Union legacy. It ranges top multiple fields of development and provides access to Kazakhstan to various technology and goods. For Kazakhstan, the Belt and Road Initiative is both an economic lifeline and a strategic balancing tool. It strengthens the country’s role as a land bridge between China and Europe.

Additionally, under the BRI framework, Khorgos International Center for Cross Border Cooperation (ICBC) is one of the most strategic important places in the Kazakhstan-China relations as it symbolizes their commitment to economic integration and connectivity. Located on the China-Kazakhstan border, the center serves as a major land trade hub linking East Asia with Europe through the Trans-Eurasian railway and the Western Europe-Western China highway corridor. Its importance lies not only in facilitating the rapid movement of goods, and reducing transport time from China to Europe on land compared to maritime routes, but also in promoting regional economic diversification (Hanayi, 2017)

For Kazakhstan this is a symbolic location as it transforms the landlocked country into land-linked state, positioning itself as a central log in the clock. The development of Khorgos infrastructure has attracted investment and created jobs (Hanayi, 2017).

For China Khorgos provides a secure and efficient land route that bypasses maritime checkpoints. Thus, expanding the influence in Central Asia. Politically, the hub reinforces the bilateral trust and institutional cooperation. It stands as a tangible result of the Kazakhstan-China strategic partnership- an infrastructure-driven model of cooperation that advances Kazakhstan's multivector diplomacy, supports China westward economic expansion and strengthens the broader connectivity of the Eurasian continent.

The other sector where China is heavily involved is transport. There are multiple partnership and cooperation agreements on local and nation-wide levels that contribute to the infrastructure. Over the recent years the EV market has widened and Chinese companies have used this opportunity to enter the Kazakhstan market. Because of the Kazakhstan's property law and benefits that EV bring to that, more and more people started to buy the cars from the Chinese companies rather than the American alternative that even do not have the official representation here. Additionally, China provided the new supply for buses and trolleybuses for Almaty as the public transport as Almaty akim (mayor) Darhan Satybaldy stated that the city plans to expand its current routes and create new routes as well as provide more buses for most busy and underdeveloped routes (Aznabakiyeva, 2025).

In its partnership with China, AI emerges as a key driver of Kazakhstan's participation in the Digital Silk Road, an extension of the Belt and Road Initiative (BRI). Beijing's leadership in AI development—ranging from facial recognition to logistics algorithms—offers Kazakhstan access to transformative technologies that can enhance trade efficiency, governance transparency, and innovation capacity. However, Kazakhstan approaches Chinese digital cooperation with prudence, ensuring that technology transfers respect national cybersecurity and data sovereignty standards outlined in its Foreign Policy Concept. In this sense, AI cooperation with China supports Kazakhstan's goal of transforming from a resource-based economy into a data-driven, innovation-oriented state.

3. Kazakhstan and Türkiye

Kazakhstan relations with Türkiye can be summarized with one word cooperative. Throughout the 90s continuing to 2010s and beyond, Türkiye has been actively investing their time and money into trade and security cooperation. According to the 2020 Turkish Assisted Development Report published by the Ministry of Culture and Tourism, Türkiye has provided millions of dollars in support and according to their data, Kazakhstan is ranked 7th in the most benefiting from the bilateral relations category. (Ministry of Culture and Tourism of Republic of Türkiye, 2020) Over the years Türkiye has established itself in the construction market, building

multiple apartment and business buildings in various cities across Kazakhstan. It also signed documents with Kazakhstan for military training and exercises. And in the 2021 report on investment, the most attractive and beneficial sector for bilateral cooperation is trade. According to their statistics, the billions of dollars in revenue proving that the investment pay off for the Türkiye and Kazakhstan benefits by the imported goods and services that Türkiye has provided. (Bağcı, and et al., 2021) These relations provide the opportunity for Türkiye in the expansion in the various fields of diplomacy, and Kazakhstan benefits by trying to partner with Türkiye over the Trans-Caspian Route as a transit route to EU for further stronger connection as a security precaution to diversify itself from Russian influence. Kazakhstan and Türkiye as both Islamic majority countries will use this vector for developing alternative and political links.

In July 29, 2025 the heads of state of Kazakhstan and Türkiye met in Ankara and declared the following "We are interested in continuing this path and taking our relations to a higher level. Mr. President, I highly appreciate the results of the talks we just held in a restricted format. We reaffirmed our commitment to expanding cooperation. We have ample capacity and enthusiasm for this."-Tokayev (Официальный сайт Президента Республики Казахстан, 2024)

"We place particular importance on cooperation with your country. Today, our bilateral relations have reached the level of a strategic partnership. We strive to further build on this positive momentum in trade, defense, agriculture, tourism, and culture. Kazakhstan is one of our largest trading partners" -Erdogan (Akorda) During this meeting, Trans-Caspian Route was also mentioned, proving that the project not only interests Kazakhstan as an alternative route, but also as a strategic project that can be elevated to greater heights in the near future.

The cooperation between both countries can be classified as a success story considering that Türkiye became one of the top investors in Kazakhstan in foreign direct investment catalogue. Additionally, the Middle Corridor has provided results as an alternative to established energy routes, supporting Kazakhstan agenda to diversify export pathways. Moreover, you cannot ignore the repeated visits by heads of state and their interaction in multiple international forum and meetings that go beyond verification of friendly relations. The strong presence of Turkish companies especially RAMS provide visual confirmation of strong partnership. According to the official statement by RAMS Global, the joint partnership also exceeds to other foreign countries; Thailand in particular. "In addition to Kazakhstan and Türkiye, RAMS Global is creating new living spaces in Magdeburg, Germany, with RAMSBurg—a mega mixed-use project featuring 2,000 apartments—and offering unparalleled holiday experiences in Phuket, Thailand, with La Green Park Hotel & Residence, nestled in the island's breathtaking natural beauty." (RAMS Global, n.d).

Even though the ground and bitter work has been done establishing these relations to be productive, sustaining these relations has become a real struggle. In part due to Kazakhstan logistics issues that delay the progress. That is especially evident in trade logistics and coordination processes in ports, resulting in merchandise delays and loses in millions. This leads to Russian involvement in trade rail and maritime routes. The military cooperation has become stronger, but due to overwhelming pressure from the strong actors, the cooperation is limited to niche and specific regions and branches which shows in some missed opportunities. Turkish technology that paved the way to the bilateral cooperation also hit a dead end of development because of Kazakhstan multivector policy and its plan of balancing partners and not antagonizing anyone in particular or choosing sides.

Türkiye's growing digital economy and emerging AI capabilities create new opportunities for Kazakhstan within the framework of Joint Strategic Partnership Agreement. Shared linguistic and cultural heritage facilitates collaboration in digital governance, smart city development. For Kazakhstan, cooperation with Türkiye offers a valuable counterbalance to Russian and Chinese digital influence, supporting its diversification objectives under the multivector doctrine. Joint projects such as AI-based translation systems, satellite imaging, and fintech integration enable both nations to build indigenous technological capacity while deepening strategic ties across Eurasia.

As it stands now Kazakhstan-Türkiye remain a formal alliance with pledges to deepen strategic cooperation. Kazakhstan's plan to diversify their trade routes and not be burdened with limited options, while Türkiye positions itself as commercial; partner and a political; balancer in Eurasia. Optimistically, continued investment by Turkish companies could accelerate commercialization of critical minerals, port modernization and corridor integration of economic routes thereby massively reducing physical dependence on Russia. According to the 2023 AIFC report, ". If the recommended improvements are carried out, Corridor container traffic is predicted to increase six-fold by 2040. Situated strategically along the route, Kazakhstan is positioned to emerge as a pivotal player in the burgeoning trade between China and Europe." (Astana International Financial Centre, 2023). The quote summarizes the opportunities and provides a solid foundation of the next political and economic framework for the coming years.

4. Discussion

Kazakhstan relations with Russia, China and Turkey can be considered as a successful balance in the difficult geopolitical and geoeconomic state that it found itself in, given its landlocked position. Pragmatic diplomacy allows it to avoid overdependence on any single power. It leverages Russian security structures, Chinese economic power, and Turkish cultural solidarity to preserve its sovereignty and enhance regional influence.

Russia's diversification of its gas company in Kazakhstan despite strict restraints and inability to use international transfers and banking systems (SWIFT, 2022). providing a subtle statement that the economic partnership is still in effect, but nevertheless, Kazakhstan needs to abide to the international regulations, but more importantly sanctions. There were reasonable concerns that Kazakhstan will be used to bypass sanctions, but Kazakhstan assured its allies that Kazakhstan will abide by sanctions and either limit or restrict certain types of products to enter Russian Federation After 2022, there were multiple periodical visits from various international and US companies and organizations that make the very difficult transition to assure that Kazakhstan is not used to bypass sanctions that were imposed on Russia. The representatives stated that they understand that Kazakhstan is in tight relationship with Russia, but in order to negate the possibility of escalating the conflict further and not to impose secondary sanctions on Kazakhstan, there needs to be regulations regarding the

However, staying on diversification policy will eventually result in a security dilemma as the shift from Russia will become more obvious rather than being done in the background. To deal with this speed bump, Kazakhstan needs to factor multiple possible scenarios, but take into the account its current positions and changes that might happen in the geopolitical and geoeconomic world that might affect the coursed plans that the country has established.

Strategically, China alliance provides multiple benefits and opportunities to grow domestic market and financial districts. However, the security concern remains as a strong leverage emerges as China becomes more and more involved in multiple layers of Kazakhstan political, cultural and

economic sectors. This might create the problem that Kazakhstan trying to fix- to be less dependent on one large actor in the region. In the pessimistic forecast, Kazakhstan might be divided between Russia and China. The EV This trend creates an interesting dynamic, where people can afford more cars, and indirectly makes a more ecologically better environment. If the trend continues Kazakhstan could benefit from it, moreover, if the sales of the cars will hold the threshold, then, Kazakhstan could extend the partnership that it has with the current companies and start manufacturing the cars in Kazakhstan as well. This would increase the economic inflow and create jobs and opportunities for seasoned professionals and recently graduated engineers (Embassy of the People’s Republic of China to United Kingdom and Northern Ireland, 2024).

Kazakhstan have gained renewed significance within Astana’s broader diversification strategy, particularly as Kazakhstan seeks to balance its dependence on Russia and China while complying with international sanctions. Türkiye’s role as a strategic and culturally aligned partner offers Kazakhstan an alternative economic and political axis, supporting its “Middle Corridor” initiative and strengthening connectivity to Europe via the Caspian Sea. This partnership also deepens regional cooperation under the Organization of Turkic States, reflecting shared interests in stability, sovereignty, and multipolar engagement.

Conclusion

The relations between the mentioned countries and Kazakhstan are one of the strongest in terms of bilateral relations and international cooperation. In the ever-changing shifts Kazakhstan needs to use the current situation and the current established relations to the point where Kazakhstan’s position will be seen as advantageous in the future.

Collectively, these partnerships reveal that Kazakhstan’s foreign policy resilience lies in strategic flexibility. A deliberate effort to maintain multiple channels of engagement in a fragmented global order. Its relationship with Russia remains complex yet indispensable-anchored in shared infrastructure, energy cooperation and security mechanisms through the CSTO and the EEC. While simultaneously shaped by Kazakhstan cautious response to Russia’s regional assertiveness. Parallel engagement with China through BRI has enabled Kazakhstan to transform geographic position into strategic capital, fostering deep connectivity and modernization under the project’s framework. Kazakhstan’s cooperation with China is positioned in certain way that it aligns with national priorities and preserves strategic economy. The strengthening of the ties with Türkiye further reinforces this balance, expanding Kazakhstan’s reach into the middle Corridor and Turkic world while opening new cultural and commercial pathways to Europe and Middle East.

By reinforcing its role as a mediator energy supplier and transit hub, Kazakhstan contributes to regional stability and global interconnectivity Although the country faces enduring pressures- from sanctions spillovers to competition between major powers- it continues to transform vulnerability into opportunity through institutional modernization, economic diversification, and balanced diplomacy. This capacity to facilitate dialogue and commerce across diverse political and economic systems pushes Kazakhstan’s diplomatic profile further and grants it soft power. As a middle power, Kazakhstan positions itself not through coercive strength but through functional relevance. Providing stability, infrastructure and negotiation space in a new world order. .

In conclusion, Kazakhstan multivector policy has evolved from defensive posture into a sophisticated model of adaptive stagecraft. In a world defined by shifting trends and systemic uncertainty, Kazakhstan capacity to engage, balance and innovate across diverse partnerships

affirms its relevance not merely as a regional actor but as a pivotal bridge between East and the West. The relations tangibly represent the implementation of the its foreign policy doctrine -using the economic diplomacy and connectivity as tools for reinforcing sovereignty, fostering regional stability and asserting its middle power identity within the increasingly multipolar world.

Expanding and diversifying export markets is vital to reduce overreliance on a limited number of trading partners. Investing in transnational transport corridors improves connectivity, trade efficiency, and regional integration. Middle Corridor strengthens supply chain resilience and link Central Asia more closely with Europe and global markets. Bridging the digital divide across developing and transitional economies is essential to ensure equitable access to technology, education, and global markets. Expanding broadband infrastructure, digital literacy programs, and inclusive internet governance will enable these countries to participate more effectively in the digital economy. Coordinated fiscal reforms, regional trade integration, and investment in innovation can mitigate these adverse effects and foster resilient, diversified economies. International collaboration in AI can drive technological advancement while ensuring ethical standards and transparency. Joint research initiatives, data-sharing frameworks, and capacity-building programs should become a central component of foreign diplomacy in the coming decade.

References

- Astana International Financial Centre. (2023). *Annual Report on the activities of the Astana International Financial Centre 2023*. AIFC. https://aifc.kz/wp-content/uploads/2024/09/aifc_eng_final.pdf
- Azernews.Az. (2022, May 12). *Turkey, Kazakhstan to jointly produce UAVs*. <https://www.azernews.az/region/193670.html>
- Aznabakiyeva, C. (2025, July 5). *Astana Motors plans to produce BYD electric buses in Almaty*. Kursiv Media Kazakhstan. <https://kz.kursiv.media/en/2025-07-05/engk-nknk-astana-motors-plans-to-produce-byd-electric-buses-in-almaty/>
- Bağc, K., Türbedar, E., Türbedar, E., & Tintin, C. (2021, September). TRADE AND INVESTMENT RELATIONS AMONG THE TURKIC COUNCIL MEMBER STATES Recent Trends and Prospects for Deepening Economic Relations. <https://www.turkicstates.org/u/d/publications-tr/turk-konseyi-uye-devletleri-arasindaki-ticaret-ve-yatirim-iliskileri-raporu-ekonomik-iliskilerin-derinlestirilmesine-yonelik-son-egilimler-ve-beklenti-14-tr.pdf>
- Embassy of the Republic of Kazakhstan to the Republic of Türkiye. (n.d.). *Kazakhstan - Turkey*. Gov.kz . <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-ankara/activities/2068>
- Embassy of the People's Republic of China to United Kingdom and Northern Ireland. (2024, July 3). *Xi Jinping and Kazakh president Kassym-Jomart Tokayev jointly meet the Press*. Message from Ambassador. https://gb.china-embassy.gov.cn/eng/zgyw/202407/t20240712_11452647.htm
- The Embassy of the Russian Federation to the Republic of Kazakhstan. (2024c, November 27). Press statements by President of Russia and President of Kazakhstan.

- https://kazakhstan.mid.ru/en/press-centre/news/press_statements_by_president_of_russia_and_president_of_kazakhstan/
- Gazprom. (2017, October 5). Gazprom and KazMunayGas ink Roadmap to create gas processing JV. <https://www.gazprom.com/press/news/2017/october/article367588/>
- Hanayi, O. (2017, January 9). *THE KHORGOS FREE ECONOMIC ZONE AND ITS ECONOMIC POTENTIAL*. Weekly e-Bulletin. <https://eurasian-research.org/wp-content/uploads/2020/06/Weekly-e-bulletin-02-01-2017-09-01-2017-No-97.pdf>
- Izvestia. (2024a, November 27). *Putin and Tokayev say mutual support against undermining stability will continue*. Izvestia IZ. <https://en.iz.ru/en/1798023/2024-11-27/putin-and-tokayev-say-mutual-support-against-undermining-stability-will-continue>
- Izvestia. (2024b, November 27). *Putin and Tokayev to sign statement on deepening strategic partnership*. Izvestia IZ. <https://en.iz.ru/en/1797984/2024-11-27/putin-and-tokayev-sign-statement-deepening-strategic-partnership>
- Izvestia. (2025, January 30). *Prime Ministers of Kazakhstan and Russia agree to strengthen partnership*. Izvestia IZ. <https://en.iz.ru/en/1830791/2025-01-30/prime-ministers-kazakhstan-and-russia-agree-strengthen-partnership>
- Ministry of Culture and Tourism of Republic of Türkiye. (2020). *TURKISH DEVELOPMENT ASSISTANCE REPORT 2020*. TURKISH COOPERATION AND COORDINATION AGENCY. https://www.tika.gov.tr/upload/old/2022/TurkiyeKalkinma2020ENG_Web.pdf
- Ministry of Foreign Affairs of People's Republic of China . (2015, August 31). *Joint Declaration on New Stage of Comprehensive Strategic Partnership Between the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan*. Belt and Road Portal. <https://eng.yidaiyilu.gov.cn/p/1434.html>
- Ministry of Foreign Affairs of People's Republic of China. (2025a, August 30). President Xi Jinping meets with president of Kazakhstan kassym-Jomart Tokayev. https://www.fmprc.gov.cn/eng/xw/zyxw/202508/t20250830_11698941.html
- Ministry of Foreign Affairs of Republic of Türkiye. (n.d.). *Relations between Türkiye and Kazakhstan*. Foreign Policy of Republic of Türkiye. <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkiye-and-kazakhstan.en.mfa>
- Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan: Institute of legislation and legal information. (2020, March 6). *On the concept of foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030*. Legal information system of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan. <https://adilet.zan.kz/eng/docs/U2000000280>
- Ministry of Trade of Republic of Türkiye. (2025b, January). Focus Business Türkiye . <https://www.trade.gov.tr/data/67ced01413b8760450672914/FBT%20January%202025.pdf>
- Orda.kz. (2025, April 11). *Kazakh and Russian officials discuss energy cooperation and oil transit*. Orda.kz. <https://en.orda.kz/kazakh-and-russian-officials-discuss-energy-cooperation-and-oil-transit-5920>
- Permanent Mission of the Republic of Kazakhstan to the United Nations. (2022, September 27). *The Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan* . Kazakhstan Continues to

- Adhere to Balanced Foreign Policy, Says President Tokayev During His Visit to Shymkent. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-kazakhstanun/press/news/details/433480?lang=en>
- Presidency of Republic of Türkiye Directorate of Communications. (2022, May 11). *Joint statement on enhanced strategic partnership between Türkiye and Kazakhstan*. The Republic of Türkiye Directorate of Communications. <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/joint-statement-on-enhanced-strategic-partnership-between-turkiye-and-kazakhstan-issued>
- Presidential Administration of Russian Federation. (2024a, November 27). Joint Statement by the President of the Russian Federation and the President of the Republic of Kazakhstan on Deepening Strategic Partnership in the Context of the New Global Order. <http://kremlin.ru/supplement/6232>
- RAMS Global. (n.d.-a). <https://rams-global.com/>
- Resmi Gazete. (1995, February 11). *Agreement Between The Republic of Turkey and The Republic of Kazakhstan Concerning the Reciprocal Promotion and Protection of Investments*.
- State Council of People's Republic of China. (2024b, July 3). Xi says China, Kazakhstan are companions on path to modernization. https://english.www.gov.cn/news/202407/03/content_WS66850bf0c6d0868f4e8e8d02.html
- Swift. (2022, March 20). *An update to our message for the Swift Community*. Swift Company Information. <https://www.swift.com/news-events/news/message-swift-community>
- Tengrinews. (2024, November 28). *Tokayev and Putin Sign Joint Statement on strategic partnership*. Tengrinews.kz. https://en.tengrinews.kz/politics_sub/tokayev-and-putin-sign-joint-statement-on-strategic-265351/
- Официальный сайт Президента Республики Казахстан. (2024, November 12). *Глава государства встретился с Президентом Турции Реджепом Тайипом Эрдоганом — официальный сайт Президента Республики Казахстан*. Akorda.kz. <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-vstretilsya-s-prezidentom-turcii-redzhepom-tayipom-erdoganom-12102325>
- Официальный сайт Президента Республики Казахстан. (2025, July 29). *Касым-Жомарт Токаев и Реджеп Тайип Эрдоган провели 5-е заседание Совета стратегического сотрудничества высокого уровня Казахстана и Турции*. Akorda.kz. <https://www.akorda.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-i-redzhep-tayip-erdogan-proveli-5-e-zasedanie-soveta-strategicheskogo-sotrudnichestva-vysokogo-urovnya-kazahstana-i-turcii-296448>

ANALYSIS AND EVALUATION OF SECTORAL IMPLEMENTATION OF THE MEDIUM-TERM EXPENDITURE FRAMEWORK IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Toghrul R. MALIKZADE¹

Abstract

Observations show that the regulation of economic processes by states using fiscal instruments began to expand significantly after the second half of the 20th century. In this context, governments sought to make more efficient use of budget expenditures to stimulate economic activity in their countries. Accordingly, in 2003, Azerbaijan included a special provision in its "State Program on Poverty Reduction and Economic Development" regarding the development of a Medium-Term Expenditure Framework (MTEF) based on international practice.

At that time, several factors—such as the lack of quality inter-sectoral economic linkages, the absence of a formal macroeconomic framework, and the lack of control over budget expenditure limits—hindered the effective implementation of the MTEF. However, the “Strategic Roadmap” developed in 2016 identified the development of the MTEF as a key requirement. In line with this, in 2018, the President of Azerbaijan signed a decree regulating the preparation of the MTEF.

In this research, we have analyzed the preliminary results of the implementation of the MTEF in Azerbaijan and carried out relevant evaluations.

Keywords: Medium-Term Expenditure Framework, Fechner coefficient, correlation, Spearman coefficient, Human Development Index, etc.

Introduction

Since the 1990s, the idea that government budget expenditures should be efficient and result-oriented has gained particular importance. As a result, the adoption of budget systems based on the Medium-Term Expenditure Framework (MTEF) significantly increased in OECD countries between 1993 and 2000. Observations confirm that the implementation of MTEF ensures the principles of transparency in the use of public funds, strengthens fiscal discipline, leads to efficient spending aligned with national economic priorities, reduces external debt, and significantly enhances the targeting of budget expenditures.

Consequently, it enables greater diversification of economic activities, increases production volumes, ensures stable macroeconomic resilience, and helps realize the strategic management concepts of the state. The implementation of the MTEF is tailored to the economic structure and dynamics of each country. Therefore, as the most modern form of budget planning, the MTEF is built on three core principles: efficiency, effectiveness, and frugality.

In general, from an analytical research perspective, budget systems can be classified based on their implementation method as follows:

¹ PhD Cand., Azerbaijan National Academy of Sciences (AMEA), Institute of Economics, Department of Macroeconomics. E-mail: melikov_togrul@outlook.com ORCID: 0009-0003-2455-9474

- Traditional or classical budget system
- New performance-based or results-oriented budget system

The essence of the classical budget system is that it presents allocated funds for each government institution as line-item expenditures and revenues. In this system, the purpose of the expenditures, what outcomes were achieved as a result of those expenditures, or how effective they were, are not considered important. What matters is that the planned expenditures were made in the planned directions.

On the other hand, examining the approaches related to the new performance-based or results-oriented budget system shows that this system, widely implemented after 1990, is essentially a program-based budgeting approach. In such a system, the allocation of expenditure aims to increase efficiency. Additionally, results-orientation plays a critical role, and a certain degree of frugality is also achievable, which allows for broader planning capabilities within the budgeting process. In fact, the newest form of performance-based or results-oriented budgeting is a complex system.

Turkish researcher E. Erüz states that the new performance-based or results-oriented budgeting system is a budgeting model that, while the state carries out its functions, ensures the allocation and use of funds in accordance with state goals and duties, determines whether the intended goals have been achieved through performance evaluation, and provides reporting based on the outcomes of activities [1, p.64].

Furthermore, research indicates that within OECD countries, the performance-based budgeting system itself takes four main forms, which can be outlined as follows [2, p.149]:

- 1. Presentational Performance Budgeting**

In this model, during budget approval, information is provided about objectives, outcomes, and performance indicators. The budget may be structured around programs. This approach has been implemented in countries such as Denmark, Australia, Belgium, Spain, Italy, Poland, Slovakia, Slovenia, and Turkey.

- 2. Performance-Informed Budgeting**

In this approach, performance-based information and details about planned programs are included in the budget document. The provided information is used to make budget-related decisions, which contributes to ensuring fiscal discipline. This model has been adopted in countries like Sweden, New Zealand, Austria, South Korea, Japan, Ireland, Hungary, France, Chile, and the Czech Republic.

- 3. Managerial Performance Budgeting**

This form, considered a component of performance-informed budgeting, focuses more on enhancing the accountability of institutions and managers. It has been used in countries such as Canada, Estonia, Finland, Mexico, and Norway.

- 4. Direct Performance Budgeting**

This model typically indicates a direct link between budget parameters and financing, aiming for a complete focus on increasing expenditure productivity. According to annual OECD reviews, no country has fully achieved this model.

According to Turkish economists H. Egeli and M. Dağ, the objectives of transitioning to a Medium-Term Expenditure Framework can be outlined in a more specific and concise manner as follows [8, p.485]:

- Strengthening fiscal discipline,
- Achieving macroeconomic stability,
- Determining strategic priorities for medium-term actions,
- Ensuring efficiency in the allocation of budget expenditures.

Another Turkish researcher, T. Bal, characterizes the results-based budgeting system in his studies as follows:

(The continuation would likely define the structure or components of results-based budgeting in his model, which follows in the next part of the document.)

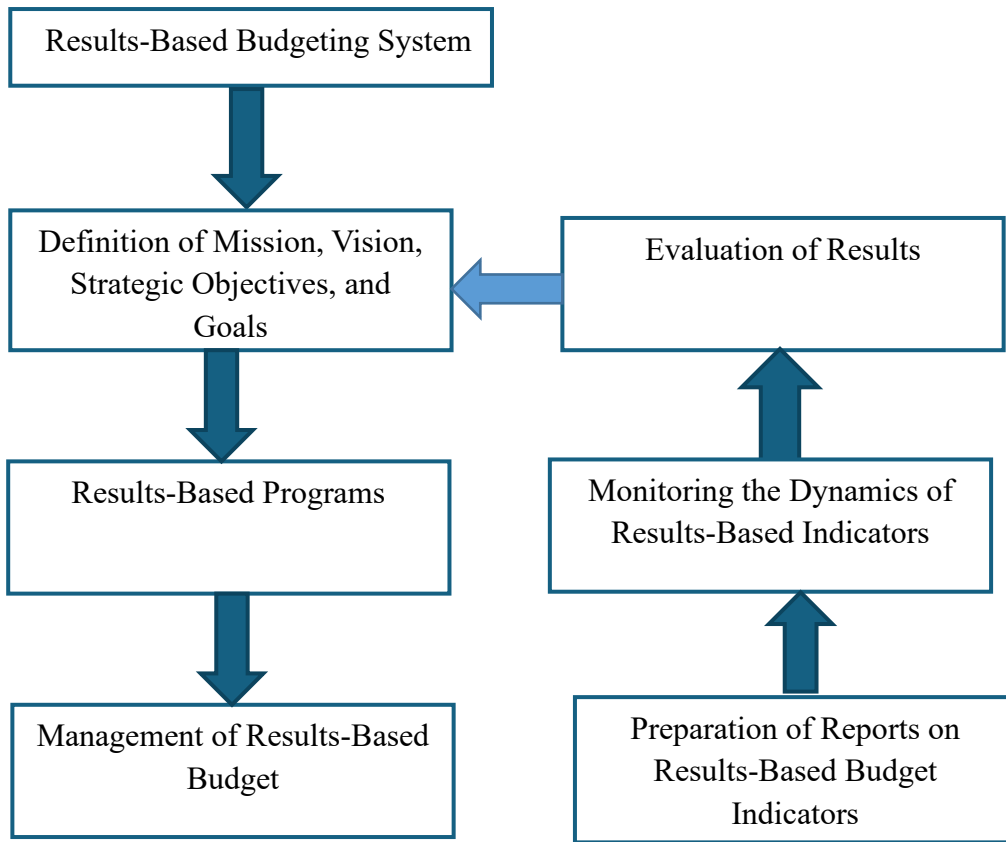

Figure 1. Results-Based Budget Management Mechanism

Source: [4, p.8]

As previously mentioned, in 2018 the President of Azerbaijan signed a decree on the implementation of the Medium-Term Expenditure Framework (MTEF). According to that decree, the primary objectives of the MTEF were defined as follows [10]:

- Ensuring macroeconomic stability,
- Sustaining long-term economic growth,
- Maintaining fiscal discipline,
- Establishing expenditure priorities,
- Implementing a results-based budgeting system.

As noted above, one of the key goals of the MTEF is to ensure fiscal discipline. In this context, it is essential to allocate state resources according to strategic priorities and to distribute budget funds accordingly. To achieve the medium-term objectives of budget policy, treasury institutions must ensure the most appropriate allocation of resources and create the necessary conditions for doing so. One of the main prerequisites for ensuring fiscal discipline is the establishment of financial transparency.

Additionally, the MTEF mechanism aims to make budget expenditures more concrete and, through fiscal discipline and control mechanisms, to limit the spending of budget-receiving institutions. This, in turn, contributes to achieving savings in budget expenditures.

To maintain macroeconomic balance, the relevant structural sectors of the economy that support state budget revenues must be developed in a consistent and realistic manner. From the perspective of establishing plan–budget relations, the MTEF introduces a new perspective to budget practices. In this framework, the key issue is integrating targets defined in macroeconomic plans and forecasts with budget objectives and aligning macroeconomic and fiscal policies.

Accordingly, the realization of the goals set out in the MTEF will serve as a foundation for implementing multi-year budget forecasts. It should be noted that the extent to which these projected goals are achieved within the MTEF will be of crucial importance for future multi-year budget plans and decisions. This will also be a key factor in ensuring the sustainability of long-term economic growth.

Accurately identifying the state’s medium-term objectives and responsibilities within the MTEF ensures the optimal allocation of public funds across institutions and sectors based on strategic priorities. In other words, the more accurate, systematic, and priority-based the defined goals are in the MTEF, the more optimal budget expenditures can be allocated. This, in turn, indicates that the state is capable of achieving harmony between its priorities and objectives through the budget.

Analysis of Sectoral Implementation of the Medium-Term Expenditure Framework (MTEF) in the Republic of Azerbaijan

Although the President of Azerbaijan issued a decree on the implementation of the Medium-Term Expenditure Framework (MTEF) in August 2018, the preparation procedure of the MTEF has undergone several changes since then. Specifically, the procedure was amended once in 2019, three times in 2021, and once again in 2024, resulting in a significantly more refined and improved framework.

The preparation of the MTEF in Azerbaijan began as a pilot project in 2021. It was initially developed to cover a three-year period from 2022 to 2025. Subsequent frameworks were scheduled for successive three-year periods: 2023–2026, 2024–2027, 2025–2028, and 2026–2029. Forecasts were developed for each of these cycles. The initial pilot version of the MTEF identified three main sectors:

- **Education**, with 11 programs,
- **Agriculture**, with 8 programs,
- **Environmental protection**, also with 8 programs.

When evaluating the domestic economic situation, it becomes clear that maintaining macroeconomic stability has consistently been a strategic priority for the Azerbaijani government. Except for the years 2015–2016, macroeconomic stability has been preserved over the past 25 years,

serving as a fundamental condition for national economic development. This is also reflected in the country's macroeconomic forecasts.

Accordingly, the statistical dynamics of the projected Gross Domestic Product (GDP) for the years 2025–2029 can be presented as follows: (Note: The specific chart or table is referenced here in the original but not included in the text snippet provided.)

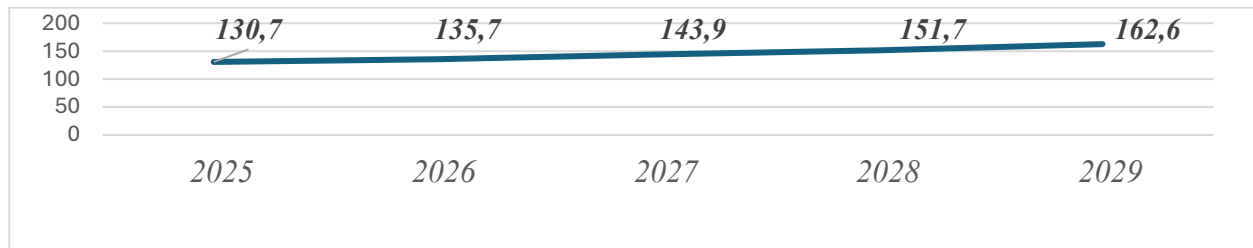

Figure 2. Forecast Dynamics of GDP for 2025–2029 (in billion manats)
Source: <https://maliyye.gov.az/static/296/2025-2028>

We believe that serious efforts must be made to ensure that all economic forecasts in our country are more accurate and aligned with reality. Forecasts should not rely solely on historical time trends but must also incorporate alternative approaches, including testing for conformity with the normal distribution law and applying other statistical tests.

In practice, the implementation of the Medium-Term Expenditure Framework (MTEF) in Azerbaijan began with the identification of the expenditure structure in three main sectors: education, agriculture, and environmental protection. Therefore, conducting detailed analyses in these sectors is considered appropriate and necessary.

In general, the correlation between the volume of expenditures allocated to environmental protection, agriculture, and education and the volume of GDP for the years 2021–2026 can be presented as follows: (Note: This refers to an upcoming graph or table in the original document.)

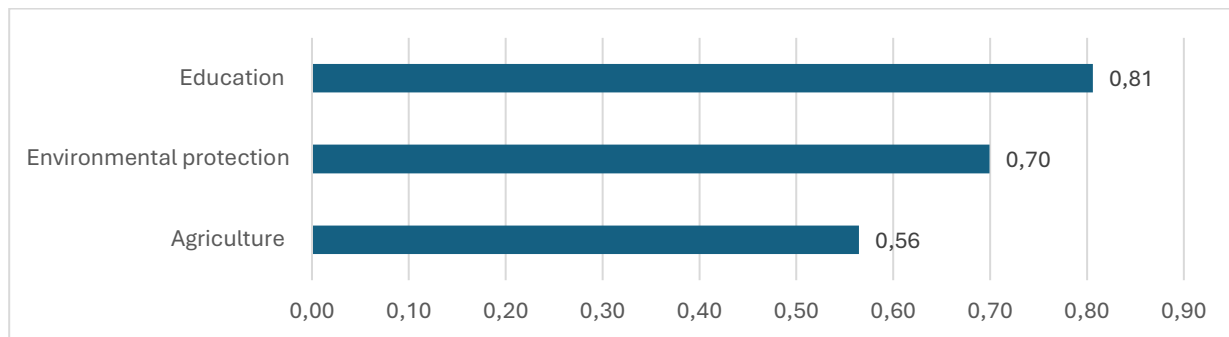

Figure 3. Correlation Between the Volume of Expenditures Allocated to Environmental Protection, Agriculture, and Education and GDP
Source: Author's analysis based on data from 2021–2026

As seen, during the period 2021–2026, the correlation between the volume of expenditures allocated to education and the volume of GDP was significantly weaker compared to the other two

indicators (environmental protection and agriculture). Specifically, a correlation coefficient of 0.64 indicates that the relationship between education expenditures and GDP is of moderate strength.

In her research, Azerbaijani scholar N. S. Əyyubova states that:

- If the correlation coefficient is within ± 0.3 , the relationship is considered very weak,
- Between ± 0.3 and ± 0.5 , the relationship is weak,
- Between ± 0.5 and ± 0.7 , it is moderate,
- Between ± 0.7 and ± 1.0 , the relationship is considered strong [6, p.180].

As previously mentioned, Azerbaijan's MTEF focuses on three main sectors: education, agriculture, and environmental protection. Therefore, conducting sector-specific analyses is essential.

It is important to note that the statistics for the years 2025 and 2026 are forecast figures provided by the Government of Azerbaijan and relevant institutions, and the calculations are based on these estimates.

OMXÇ üzrə təhsil xərclərinin strukturu (mln. manat və faizlə)

Years	2021	2022	2023	2024	2025	2026	Comparison Between 2021 and 2026
Education	3277. 7	3740.0	4423. 1	4407. 3	4412. 7	4418. 5	34.8%
Agriculture	943.0	986.0	1202. 1	1204. 0	1206. 3	1206. 9	28.0%
Environmental Protection	275.5	280.1	371.5	358.9	359.5	360.2	30%

Source: <https://maliyye.gov.az/static/295/ortamuddetli-budce-cercivesi>

It is well known that the development of the education system serves as a foundation for the advancement of science, technology, and innovation in a country. On the other hand, the quality and development of the education system in any country is reflected in the rise of the Human Development Index (HDI).

In this context, let us analyze the relationship between the share of expenditures allocated to education and the HDI for the years 2019–2025 (with the 2025 figure based on forecasts by the country's relevant institutions) using the Fechner coefficient.

It should be noted that the Fechner coefficient is determined by comparing the deviation of the calculated indicators for the cause and effect variables from their average values. In statistics, the Fechner coefficient is calculated as follows [6, p.188]:

Here, A represents the number of negative deviations, and B represents the number of positive deviations.

Accordingly, let us calculate the Fechner coefficient to assess the relationship between education expenditures and the Human Development Index (HDI).

Assessment of the Relationship Between Education Expenditures and HDI Based on the Fechner Coefficient

Years	III	Share of Education Expenditures in GDP within the MTEF (as a percentage)	Degree of Deviation from the Average for Factor I	Degree of Deviation from the Average for Factor II
2018	0.7	2.6	-	-
2019	0.71	2.7	-	-
2020	0.72	3.2	-	+
2021	0.725	3.5	-	+
2022	0.73	2.8	-	-
2023	0.74	3.6	+	+
2024	0.76	3.5	+	+
2025	0.77	3.4	+	+

Note: The table is based on the author's calculations using the relevant indicators.

Thus, the analysis indicates that although there is a direct relationship between education expenditures and the Human Development Index (HDI) in the country, this relationship is weak.

It should be noted that the Fechner coefficient takes value within the interval (1; -1). A negative value of the Fechner coefficient indicates a reverse (inverse) relationship between the variables, while a positive value reflects a direct (linear) relationship. At the same time, when the observed values are greater than the arithmetic meaning, they are marked with a positive (+) sign, and when less than the mean, with a negative (-) sign.

One of the other methods used to determine the strength of the relationship between economic events and processes is rank correlation. Although such calculations were first encountered in the work of G. Pearson, they were later specified and improved by C. Spearman. The mathematical formula of the model proposed by Spearman is as follows [6, pp.183–184]:

Here, d is the difference between the ranks of the variables (x , y) for each observation unit, and n represents the number of observations.

It should be noted that the mathematical formula proposed by C. Spearman is a non-parametric statistical test method. This model allows for testing heteroscedasticity (unequal variance of random errors) and is calculated in a similar manner to the bivariate linear correlation formula.

Accordingly, let us try to calculate the Spearman correlation coefficient based on the above mathematical formulas. For this, we refer to Table 3 below:

Table 3: Evaluation of the Relationship Between the Share of Education Expenditures in GDP and the HDI Based on the Spearman Coefficient

Years	III P(x)	Share of Education Expenditures in GDP, as a Percentage P(y)	Calculation Based on Ranks		Difference in Ranks	D ²
			R _x	R _y		
2018	0.7	2.6	1	1	0	0
2019	0.71	2.7	2	2	0	0
2020	0.72	3.2	3	4	-1	1
2021	0.725	3.5	4	3	1	1
2022	0.73	2.8	5	3	2	4
2023	0.74	3.6	6	8	-2	4
2024	0.76	3.5	7	3	4	16
2025	0.77	3.4	8	5	3	9
<i>Sum:</i>						35

Note: The table is based on the author's calculations.

Quantitative criteria for evaluating the correlation coefficient indicate that in Azerbaijan, the impact of education expenditures on the Human Development Index (HDI) tends to be of moderate strength.

Based on this, let us now assess the relationship between the MTEF frameworks:

- The share of expenditures on agriculture in GDP, and
- The share of total agricultural production in GDP,

using the Fechner coefficient.

Table**4:**

Assessment of the Relationship Between the Share of Agricultural Expenditures in GDP and the Share of Total Agricultural Production in GDP within the MTEF Framework Based on the Fechner Coefficient

This table analyzes the directional relationship between government spending on agriculture and the actual agricultural output's contribution to GDP using the **Fechner coefficient**. The assessment helps determine whether increases in spending are consistently aligned with increases in sectoral output, indicating policy effectiveness.

Years	Share of Agricultural Expenditures in GDP within the MTEF (%)	Share of Total Agricultural Output in GDP (%)	Degree of Deviation from the Average for Factor I	Degree of Deviation from the Average for Factor II
2021	1.01	9.83	+	+
2022	0.74	8.20	-	-

2023	0.98	9.92	+	+
2024	0.95	9.81	+	+
2025	0.93	9.55	+	+
Ədədi orta	0.92	9.46		

Note: The table is based on the author's calculations using the relevant indicators.

Thus, the analysis indicates that the relationship between the share of agricultural expenditures in GDP and the share of total agricultural production in GDP, as evaluated using the Fechner coefficient, suggests the presence of a linear relationship between these two indicators, and the strength of this relationship is moderate.

As previously noted, one of the approaches used to determine the strength of this relationship is the Spearman rank correlation, calculated using C. Spearman's formula.

Accordingly, let us calculate the Spearman coefficient based on the relevant data, and present the results in Table 5 below:

Table 5: Assessment of the Relationship Between the Share of Agricultural Expenditures in GDP and the Share of Total Agricultural Production in GDP Based on the Spearman Coefficient

Years	The share of expenditures on agriculture in GDP (in percentage) P(x).	The share of total agricultural production in GDP (in percentage) P(y).	Calculation based on ranks.		Difference in ranks	D ²
			R _x	R _y		
2021	1.01	3.5	5	4	1	1
2022	0.74	2.8	1	1	0	0
2023	0.98	3.6	4	5	-1	1
2024	0.95	3.5	3	3	0	0
2025	0.93	3.4	2	2	0	0
<i>Sum:</i>						2

Note: The table is based on the author's calculations.

Quantitative criteria for evaluating the correlation coefficient based on Spearman's formula indicate that, in Azerbaijan, the strength of the relationship between the share of agricultural expenditures in GDP and the share of total agricultural output in GDP for the period 2021–2025 is strong.

To assess the effectiveness of environmental spending within the MTEF, let us now calculate the Fechner coefficient by comparing:

- Azerbaijan's scores on the Global Green Economy Index (GGEI), and
- The share of expenditures allocated to environmental protection in GDP.

For this purpose, let us refer to the following table:

Table 6: Assessment of the Relationship Between the Share of Environmental Protection Expenditures in GDP and the GGEI Index Based on the Fechner Coefficient

Years	GGEI	Environmental development index compared to the previous year.	Degree of deviation from the average based on Factor I.	Degree of deviation from the average based on Factor II.
2021	65	114.9	+	+
2022	47.73	101.7	-	-
2023	69.56	132.6	+	+
2024	69.71	96.6	+	+
2025	70.1	100.2	+	+
Arithmetic mean	64.4	109.2		

Note: The table was calculated based on data from <https://dualcitizeninc.com/global-green-economy-index>.

Based on the relevant indicators, if we calculate the Fechner coefficient, the result will reflect the direction and strength of the relationship.

The conducted analysis shows that within the MTEF, the relationship between the share of environmental protection expenditures in GDP and the Global Green Economy Index (GGEI)—evaluated using the Fechner coefficient—demonstrates a linear relationship of moderate strength.

As previously mentioned, another method used to determine the strength of this relationship is the Spearman rank correlation, calculated using C. Spearman's formula.

To evaluate this, we calculate the Spearman coefficient based on the relevant data, and present the results in the following table:

Table 7: Assessment of the Relationship Between the Share of Environmental Protection Expenditures in GDP and the GGEI Index Based on the Spearman Coefficient

Years	GGEI P(x)	Environmental development index compared to the previous year P(y).	Calculation based on ranks		Difference in ranks.	D ²
			R _x	R _y		
2021	65	0.296	2	4	-2	4
2022	47.73	0.209	1	1	0	0
2023	69.56	0.302	3	5	-2	4
2024	69.71	0.284	4	3	1	1
2025	70.1	0.277	5	2	3	9
Cam:						18

Note: The table is based on the author's calculations.

$$r_{xy} = 1 - \frac{6 * 18}{5 * (5^2 - 1)} = 0.90$$

Quantitative criteria for evaluating the correlation coefficient based on Spearman's formula indicate that, in Azerbaijan, the strength of the relationship between the share of environmental protection expenditures in GDP and the Global Green Economy Index (GGEI) for the period 2021–2025 is strong.

Conclusion

The analysis conducted indicates that the Medium-Term Expenditure Framework (MTEF) in Azerbaijan needs further improvement. First and foremost, it is necessary that the current MTEF implementation covers all levels of the budget process. This includes off-budget funds, the consolidated budget, and all related components within the consolidated budget process. In other words, the MTEF in its current form does not yet encompass all structures of public finance in Azerbaijan.

Furthermore, the Presidential Decree of May 3, 2024, on improving the MTEF, specifies that budget classification for social sectors should also be implemented for the 2025–2028 period. This includes:

- Culture and arts,
- The healthcare system,
- Social protection and social security,
- Sports, physical education, and youth policy.

More specifically, expenditure forecasts for these sectors must be prepared, and it must be defined how programs in each of these areas will be implemented. For the years 2025–2028, as well as subsequent periods (e.g., 2026–2029, 2027–2030, etc.), the parameters of expenditures, their volume, dynamics of change, and related factors must be clearly specified.

The lack of any official data or forecasts in this direction remains a point of concern. It shows that the current MTEF implementation has not yet fully covered all layers of the two major budget-related decisions: education, agriculture, environmental protection, and social expenditures. It is important to highlight that the combined share of education, agriculture, environment, and social expenditures exceeds 33% of total budget expenditures.

Therefore, as a third direction of improvement, it is essential that social processes are fully and systematically incorporated into the MTEF in Azerbaijan.

Another important direction for enhancing MTEF is the improvement of macroeconomic forecasts, as well as cross-sectoral projections related to education, agriculture, and environmental protection, ensuring that they align with practical realities. In more precise terms, the methodological, theoretical, and practical aspects of preparing the MTEF must be improved.

Initially, it must be noted that forecasts related to the following macroeconomic components should be presented with at least 90% accuracy, ideally reaching 95%:

- The real sector,
- The monetary sector,
- The fiscal sector,
- Foreign trade (exports and imports),
- National currency exchange rate,
- Balance of payments indicators,

- Labor market statistics,
- Capital markets.

Improving the accuracy and coherence of these forecasts is vital for strengthening the macroeconomic framework that underpins the MTEF.

References

1. Egeli; H. & Dağ, M. (2017). Orta vadeli harcama sistemi ve ülke uygulamalarının değerlendirilmesi Vol:3, Issue:16; pp:481-504
2. ERÜZ, Ertan (2005) “Yeni Mali Yönetim Yapısında Performans Esaslı Bütçeleme”, *20. Türkiye Maliye Sempozyumu: Türkiye’de Yeniden Mali Yapılanma*, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, 61-73.
3. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated 24.08.2018 on the implementation of the Medium-Term Expenditure Framework, the expansion of reforms for the transition to a program- and results-based budget mechanism, and the regulation of certain issues arising from it.
4. Əyyubova N. S. Statistika üzrə ümumi nəzəriyyə Bakı-2014 s. 341
5. Shah. A. **Budgeting and Budgetary Institutions**, The World Bank Public Sector Governance and Accountability Series, 2007.p 300
6. **Tolga BAL.** Performans esasli bütçeleme sistemi ve sistemin uygulanabilirliğinin artırilmasina yönelik öneriler Sayıştay Dergisi • Sayı:101 Nisan - Haziran 2016 s.1-29
7. Vəliyev Z. Ortamüddətli xərclər cərcivəsi: Metodoloji yanaşmalar və Azərbaycan təcürbəsi Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Dövlət Auditi Bakı-2022, №1 s.94
8. World Bank (2016), PEFA, Public Financial Management, and Good Governance p.169

ZENGİZUR VE ORTA KORİDOR BAĞLAMINDA TÜRKİYE’NİN JEOEKONOMİK STRATEJİSİNİN TEMEL EKSENLERİ

The Main Axes of Türkiye’s Geoeconomic Strategy in the Context of the Zangezur and Middle Corridors

Damla KOCATEPE ¹

Özet

Günümüz çok kutuplu uluslararası sisteminde bağlantısallık ve enerji güvenliği, devletlerin dış politika önceliklerini yeniden şekillendirmektedir. Türkiye, hem coğrafi konumu hem de siyasi-iktisadi kapasitesiyle Avrasya’nın en kritik geçiş noktalarından biri olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Zengezur Koridoru, Güney Kafkasya’da Azerbaycan ile Nahçıvan arasında kurulması planlanan yeni ulaşım hattı ile Türkiye’nin Türk dünyasına doğrudan kara bağlantısını sağlayarak jeopolitik bir eşik yaratmaktadır. Orta Koridor ise, Çin’den Avrupa’ya uzanan çok boyutlu bir ticaret ve ulaşım hattı olarak Türkiye’yi Avrasya’nın merkezine yerleştirirken Orta Asya’daki Türk devletleriyle ekonomik, lojistik ve stratejik bütünleşmeyi derinleştirmektedir. Her iki koridor da Türk dünyası ile Türkiye arasındaki ilişkilerin kültürel ve tarihsel bağlarını derinleştirmenin yanında karşılıklı bağımlılığa dayalı jeoekonomik bir temele oturmasına da olanak tanımaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’nin hem bir transit ülke hem de bölgesel bir güç olarak konumlanması enerji, ticaret, ulaştırma ve altyapı projeleri üzerinden Türk devletleriyle daha sıkı bir iş birliği geliştirmesini mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda Zengezur ve Orta Koridor projeleri, Türkiye ile Türk dünyası arasındaki ilişkileri yeniden tanımlayan ve stratejik iş birliğini pekiştiren iki ana eksen olarak öne çıkmakta ve Türkiye’nin Avrasya coğrafyasında jeoekonomik merkez ülke olma vizyonunu somutlaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Zengezur Koridoru, Orta Koridor, Jeoekonomi, Bağlantısallık

Abstract

In today’s multipolar international system, connectivity and energy security are reshaping states’ foreign policy priorities. Turkey stands out as one of the most critical transit points in Eurasia due to both its geographical location and its political-economic capacity. In this context, the Zangezur Corridor, with the planned new transportation link between Azerbaijan and Nakhchivan in the South Caucasus, creates a geopolitical threshold by providing Turkey with a direct land connection to the Turkic world. The Middle Corridor, as a multidimensional trade and transport route extending from China to Europe, positions Turkey at the center of Eurasia while deepening economic, logistical, and strategic integration with the Turkic states of Central Asia. Both corridors not only strengthen the cultural and historical ties between Turkey and the Turkic world but also establish a geoeconomic foundation based on mutual interdependence. In this framework, Turkey’s dual role as a transit country and a regional power enables closer cooperation with Turkic states through energy, trade, transportation, and infrastructure projects. Consequently, the Zangezur and Middle Corridor projects emerge as two main axes that redefine relations between Turkey and the Turkic world, consolidate strategic cooperation, and concretize Turkey’s vision of becoming a geoeconomic hub in the Eurasian region.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kars, Türkiye
dml.sahinn@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1564-3995

Keywords: Türkiye, Zangezur Corridor, Middle Corridor, Geoeconomics, Connectivity

Giriş

Türkiye'nin jeoekonomik stratejisi, ülkenin coğrafi konumu ile enerji ve ulaşım hatlarını ekonomik ve diplomatik bir avantaja dönüştürmeyi amaçlayan bütüncül bir vizyon doğrultusunda şekillenmektedir. Avrupa, Asya ve Orta Doğu'nun kesişim noktasında yer alan Türkiye, kara ve deniz ulaşım hatları ile enerji koridorlarındaki merkezi konumunu kullanarak hem bölgesel hem de küresel etkisini güçlendirmeyi hedeflemektedir. (Arısoy & Gökasar, 2025, ss. 143-145). Bu yaklaşım, yalnızca enerji ve altyapı projeleri ile sınırlı kalmayıp ticaret ağları, lojistik sistemler ve bölgesel işbirliğini kapsayan bütüncül bir jeoekonomik stratejiyi de beraberinde getirmektedir. Enerji güvenliği ise bu stratejinin merkezinde yer almakta ve Türkiye'nin hem kendi enerji arzını güvence altına almasına hem de transit ülke olarak bölgesel enerji transferlerini yönetme kapasitesini artırmasına imkân tanımaktadır (Öge, 2021, ss.1511-1512). Bu sayede Türkiye, çok kutuplu dünya düzeninde stratejik özerkliğini güçlendirirken diğer yandan bölgesel bir aktör olarak etkisini artırmaktadır.

Orta Koridor stratejisi, Türkiye'nin jeoekonomik vizyonunun somut bir örneği olarak öne çıkmaktadır. Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'nin batı yönlü kara bağlantısına alternatif bir hat olarak tasarlanan Orta Koridor, Çin'den başlayarak Orta Asya üzerinden Hazar Denizi'ni geçmekte ve Kafkasya üzerinden Türkiye'ye ve Avrupa'ya uzanmaktadır (Akçay & Changgang, 2023, ss. 64-66; OECD, 2023, s.3). Planlanan koridor, mal taşımacılığı için bir ulaşım güzergâhı olmanın ötesinde, bölgesel ekonomik bütünleşme, çok taraflı işbirliği ve Türkiye'nin jeoekonomik nüfuzunu artırma açısından da stratejik bir rol oynamaktadır. Zira Orta Koridor'un jeoekonomik ve bağlantısallık boyutu, enerji, ticaret ve ulaşım projeleriyle entegre bir şekilde çalışarak bölgesel işbirliğini artırmakta ve Türkiye'nin diplomatik etkisini güçlendirmektedir (OECD, 2023, ss.17-18).

Zengezur Koridoru Orta Koridor'un tamamlayıcı bir halkası olarak planlanan ve doğu-batı ekseninde bölgesel işbirliğini derinleştirme potansiyeli olan önemli bir bağlantı noktasıdır. Bölgeyi kapsayan siyasi, ekonomik ve güvenlik boyutları dikkate alındığında Zengezur Koridoru'nun yalnızca Azerbaycan ile Nahçıvan'ı bağlamakla kalmayarak Türkiye'nin Orta Koridor üzerinden Avrupa ve Asya ile kurduğu ticaret ve lojistik ağlarını güçlendirmesi de beklenmektedir. Donald Trump'ın ara buluculuğunda imzalanan TRIPP anlaşması ise bu hattın uluslararası boyutunu ve jeoekonomik önemini artırarak ABD'nin bölgesel nüfuzunu da projeye dahil etmiştir (Apa.az, 2025a). Böylelikle Zengezur Koridoru, klasik jeopolitik çatışma mantığının ötesine geçerek ekonomik araçların ve altyapı bağlantısallığının stratejik kullanımının önemli bir örneğini teşkil etmektedir.

Bu çalışma, Türkiye'nin Orta Koridor ve Zengezur bağlantıları üzerinden ortaya koyduğu jeoekonomik stratejiyi detaylı olarak analiz etmeyi amaçlamakta ve ülkenin enerji güvenliği, altyapı yatırımları, lojistik kapasite ve bölgesel işbirliği alanlarındaki politikalarını bütüncül bir çerçevede değerlendirmektedir. Çalışma, söz konusu koridorların ticari ve lojistik işlevlerinin yanı sıra Türkiye'nin bölgesel nüfuzunu pekiştirme, enerji ve ulaştırma hatlarını stratejik bir avantaja dönüştürme ve ekonomik bağları güçlendirme boyutlarını da kapsamaktadır. Bu çerçevede, Orta Koridor ve Zengezur hattının Türkiye'nin Avrasya ve Kafkasya ekseninde üstlendiği rolü jeoekonomik stratejiler bağlamında incelemeyi amaçlayan çalışma, bu projelerin bölgesel işbirliğini artırma, karşılıklı bağımlılığı derinleştirme ve çok taraflı işbirliği mekanizmalarını güçlendirme potansiyeline sahip olduğunu öne sürmektedir.

I. Kavramsal ve Teorik Çerçeve: Jeo-Ekonomi ve Bağlantısallık

Entelektüel kökenleri 17. yy Avrupa'sındaki merkantilizm anlayışına dayanan (Baru, 2012, s.47) ve Arthur Dix'in 1925 yılında yayımladığı Geoökonomie başlıklı kitabıyla literatürde yer almaya başlayan jeoekonomi terimi (Gonca & Kodaman, 2016, s.1253), esas olarak Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası ilişkilerde tartışılmaya başlanmıştır. Zira Sovyetler Birliği'nin dağılması savaş sonrası dönemin en önemli jeoekonomik olayı olmasının yanında Soğuk Savaş döneminin baskın realist paradigmasının, jeopolitiği ekonomi yerine ideolojik araçlarla açıklaması, jeo-ekonomi kavramının da dönem sonuna taşınmasına yol açmıştır. (Baru, 2012, s.50). Kavram, Edward Luttwak'ın 1990 yılında yayımlanan *From Geopolitics to Geo-economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce* (Luttwak, 1990) adlı eserinde literatürdeki yerini pekiştirmiştir. Luttwak, burada kavramı tanıtırken, “Görünüşe göre artık herkes, ticaret yöntemlerinin askeri yöntemlerin yerini aldığını kabul ediyor — ateş gücü yerine sermaye, askeri-teknik ilerleme yerine sivil yenilik, garnizonlar ve üsler yerine pazar nüfuzu. Devletler, kendi topraklarını kıskançlıkla koruyan mekânsal varlıklar olarak yok olmayacak; ancak jeopolitik rollerinin zayıflamasını telafi etmek için kendilerini jeoekonomiye yeniden yönlendirecekler... ‘Jeoekonomi’, çatışma mantığı ile ticaret yöntemlerinin karışımını tanımlamak için bulabildiğim en uygun terimdir” ifadeleriyle kavramın kapsamını açıklamıştır (Luttwak, 1990, s.17,19). Bu bağlamda Luttwak'a göre devletlerarası ilişkilerde askeri güce ve ilişkiye dayanan yöntemler yerini ticari ilişkilere bırakmış ve dünya politikası kavramı yerine dünya ticareti kavramı önem kazanmıştır.

1990'ların ilk yarısında uluslararası literatürde yoğun ilgi gören ancak dönemin işbirliğine dayalı konjonktürü ve yeni kavramların ortaya çıkışıyla geri planda kalan jeoekonomik yaklaşım, 2010 sonrasında yaptırım ve kısıtlama boyutlarının eklenmesiyle yeniden önem kazanmıştır (Şahin & Okur, 2024, s. 431). Bu yaklaşım, küreselleşme sürecindeki ekonomik ve siyasi dönüşümler doğrultusunda, ulus devletlerin değişen koşullar altında kendilerini yeniden tanımlama ve uluslararası düzende konumlarını güçlendirme süreçlerine yön vermektedir (İnan, 2011, s. 82). En genel tanımıyla jeoekonomi Şükrü İnan'a göre, “bir bölge veya ülkenin uluslararası ekonomik ve politik ilişkiler çerçevesinde, coğrafya ve teknolojik unsurlar da dikkate alınarak stratejik olarak yönetilmesidir”(İnan, 2011, s. 87). Söilen, jeoekonomiyi “sürdürülebilir bir rekabet avantajı elde etme amacıyla kaynakların mekânsal, kültürel ve stratejik boyutlarını inceleyen bir disiplin” şeklinde tanımlarken (Söilen, 2012, s. 8), McKinley'e göre jeoekonomi, uluslar, devletler, şehirler ve şirketler için en yüksek kalkınma düzeyini sağlamak amacıyla doğal kaynakların ve insan gücünün verimli bir şekilde bir araya getirildiği yeni bir bilim dalıdır (McKinley'den aktaran Gonca& Kodaman, 2016, s.1254). Hsiung ise jeoekonomiyi özellikle Çin bağlamında ekonomik güvenliğin askeri güvenliğin önüne geçmesi olarak yorumlarken (Hsiung, 2009, s. 113) Wigell & Vihma jeoekonomi ile jeopolitika arasındaki farklara odaklanmaktadır. Buna göre, jeopolitik güç genellikle saldırgan bir dış politika aracı olarak açık biçimde askeri yöntemlerle uygulanır ve operasyonel mantığı çatışmaya dayanır. Buna karşılık, jeoekonomik güç projeksiyonu daha gizli biçimde, ekonomik araçlar aracılığıyla yürütülür ve operasyonel mantığı seçici uyumdur. Jeoekonomide ekonomik güç devletlerarası ilişkileri şekillendirir ve ülkeler arasındaki yatırım ve ticaret hacmi yüksek düzeydedir. (Wigell & Vihma, 2016, s. 605). Bu bağlamda jeoekonomik güç için ülkelerin sahip olmaları gereken birtakım özelliklerin olması gerektiği vurgulanmaktadır. Buna göre; (Ateş, 2021, s. 141)

1. Ülkenin demografisi, sağlık sistemine ulaşılabilir olması ve eğitim seviyesi jeoekonomik güç olmak için önemlidir.
2. Ülkenin gıda, enerji ve diğer gerekli hammaddeyi üretebilme kapasitesi, o ülkenin sürdürülebilir ve uzun dönemli büyüme sağlaması açısından önemlidir

3. Kentte yaşayan girişimci bir sınıfın oluşması ve kuvvetlenmesi de jeoekonomik güç sahibi olmak isteyen ülkeler için önemli bir unsurdur.
4. Modern çağa ayak uydurabilmiş ve dinamik bir ekonomiye sahip olabilmek için etkin bir devlet yapılanmasının varlığı zorunludur.

Jeoekonomi, çağdaş uluslararası ilişkilerde devletlerin askerî ve siyasî araçların yanı sıra ekonomik güç unsurlarını da stratejik nüfuz oluşturma amacıyla kullanmalarına imkân tanıyan bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır. Coğrafi ve jeopolitik konumun ekonomik değere dönüştürülmesini ifade eden jeoekonomik anlayış çerçevesinde; enerji hatları, ulaşım koridorları, ticaret yolları ve lojistik ağlar bu dönüşümün temel dinamikleri arasında yer almaktadır. Burada bağlantısallık (connectivity) kavramı kritik bir önem taşımaktadır zira jeoekonomik stratejiler, fiziksel güzergâhların inşasını aşarak ekonomik, siyasî ve kültürel entegrasyonu da hedeflemektedir.

20.yy'ın sonlarından itibaren özellikle bilişim alanında kullanılmaya başlanan ve en basit haliyle “bağlı olma durumu ve kapasitesi” anlamına gelen bağlantısallık, ilk kez 2017'deki Asya- Avrupa Zirvesi'nde (ASEM) “ülkeleri, insanları ve toplumları birbirine yaklaştırmak” şeklinde tanımlanmıştır (Karadeniz, 2024, s.10). Küreselleşen dünyada aktörlerin giderek birbirlerine artan bağımlılığı düşünüldüğünde uluslararası ilişkiler alanında fiziksel ve bilgi akışları, altyapılar ve sosyo-kültürel bağlar dahil olmak üzere devletlerin, organizasyonların ve toplumların küresel olarak birbirine bağlı ve etkileşim halinde olduğu tüm yolları ifade etmektedir. Parag Khana bu bağlamda, bağlantısallığı “çağ açıcı değişimlere yol açan tarihsel ölçekte bir fikir” olarak değerlendirmekte ve “coğrafyamızı en iyi şekilde kullanma biçimimizdir” diyerek açıklamaktadır (Khanna, 2016, s.7). Kavram fiziksel bağlantılar (alt yapı projeleri, enerji koridorları) yumuşak bağlantılar (kurumsal bağlantılar, dijital bağlar), kara, deniz, hava, siber ve eğitim bağlantıları ve gümrük işbirliği ve ticaret kolaylaştırıcı bağlantılar başta olmak üzere çeşitli alanlara ayrılırken coğrafya, ekonomi, siyaset vb birçok bilim alanında da farklı bağlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin felsefe ve psikolojide özne-arasılık (intersubjectivity), uluslararası ilişkilerde karşılıklı bağımlılık (interdependence), edebiyat çalışmalarında ise metinlerarasılık (intertextuality) kavramlarıyla ifade edilmektedir (Pieterse, 2021, s. xv).

2013'ün başlarında Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in Kuşak ve Yol Girişimi (KYG) olarak duyurmuş olduğu proje, bağlantısallığın somut anlamda ifade bulduğu önemli bir örnektir. Diploması ve ekonominin birlikte yürütüldüğü ve “altyapı ittifakları” dönemi olarak bilinen dönemin en büyük projelerinden biri olan KYG ile Çin Orta Asya, Orta Doğu, Avrupa ve Afrika'yı birbirine bağlamayı planlamaktadır (Gonca & Kodaman, 2016, s. 1254). Türkiye de projeye özellikle Orta Koridor ve Zengezur bağlamında önem vermektedir. Bu çerçevede, Türkiye'nin son yıllarda geliştirdiği Orta Koridor stratejisi ile Zengezur Koridoru girişimi, jeoekonomik vizyonun ve bağlantısallık anlayışının bölgesel düzeydeki somut yansımaları olarak değerlendirilmektedir. Türkiye, Asya ile Avrupa arasındaki enerji, ticaret ve ulaştırma hatlarını çeşitlendirerek kesintisiz bir Doğu-Batı entegrasyonu sağlamayı hedefleyen Orta Koridor aracılığıyla, jeopolitik konumunu ekonomik değere dönüştürmektedir. Bu strateji, fiziksel altyapıların inşasının ötesinde bölgesel ekonomik işbirliğini güçlendirmeyi, enerji güvenliğini sağlamayı, ticareti kolaylaştırmayı ve kültürel etkileşimi artırmayı amaçlayan çok boyutlu bir bağlantısallık yaklaşımını yansıtmaktadır. Zengezur Koridoru'nun faaliyete geçmesi ise Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile doğrudan kara bağlantısı kurmasını sağlayarak Hazar geçişli lojistik ağın sürekliliğini ve etkinliğini artırma potansiyeli taşımaktadır. Bu durum, Türkiye'nin jeoekonomik kapasitesini güçlendirmenin yanı sıra Avrasya ölçeğinde ekonomik merkezilik oluşturma ve bölgesel bütünleşme hedeflerine katkı sunmaktadır. Türkiye'nin bu girişimleri, askeri güce dayalı klasik jeopolitik yaklaşımlardan farklı olarak ekonomik karşılıklı bağımlılık, altyapı temelli işbirliği ve çok faktörlü

bağlantısallık ilkeleri üzerine kurulu yeni bir jeoekonomik dış politika vizyonunu temsil etmektedir.

II. Türkiye'nin Jeoekonomik Politikaları

Avrupa, Asya, Orta Doğu ve Kafkasya arasında stratejik bir köprü konumunda bulunan Türkiye, bu coğrafi avantajını ulusal ve bölgesel jeoekonomik politikalarla etkin şekilde kullanmaktadır. Ankara'nın öncelikli hedefi, ulaşım, lojistik ve enerji hatlarını güvenli ve sürdürülebilir bir şekilde birbirine bağlayarak ekonomik nüfuzunu artırmaktır. Bu doğrultuda Türkiye'nin önemli girişimlerinden biri olan Orta Koridor Projesi (Trans-Hazar Doğu-Batı Orta Koridoru), Çin'den başlayıp Hazar Denizi'ni geçerek Kafkasya üzerinden Türkiye ve Avrupa'ya uzanan bir rota sunmakta ve bölgesel bağlantısallığı güçlendirmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023). Bu hat, yalnızca doğu-batı yönlü fiziksel bir bağlantı sağlamakla kalmayıp Avrasya'da ekonomik entegrasyonu, lojistik işbirliğini ve enerji güvenliğini destekleyen bir jeoekonomik platform işlevi de görmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin bu tür altyapı projeleri, salt fiziksel bağlantı tesis etmenin ötesine geçerek enerji geçişlerini çeşitlendirmeyi, ticaretin sürekliliğini sağlamayı ve bölgesel işbirliğini artırmayı hedeflemektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin jeoekonomik vizyonu bir bağlantı merkezi (connectivity hub) olma vizyonu ile coğrafi konumunu ekonomik avantaja dönüştürme, enerji ve ticaret hatlarını çeşitlendirme ve bölgesel bütünleşmeyi teşvik etme yönünde bütüncül bir stratejik yaklaşımı yansıtmaktadır (Aran & Kutlay, 2024, s.11).

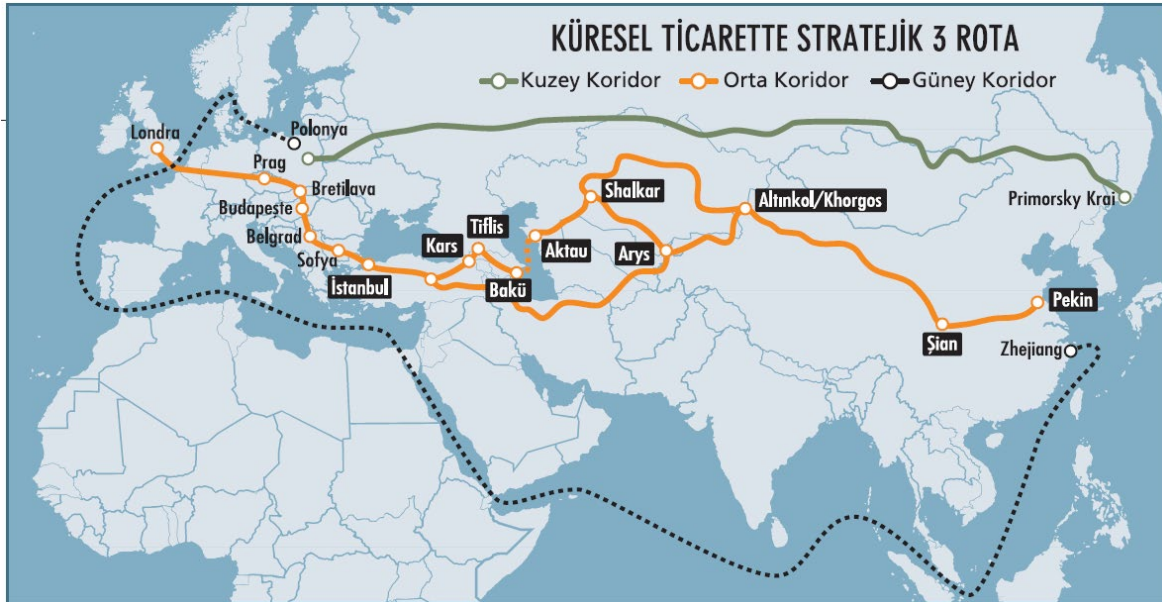
Türkiye, jeoekonomik vizyonunun merkezinde yer alan enerji güvenliği sayesinde enerji arzını güvence altına alırken transit ülke olarak bölgesel enerji transferlerini yönetme kapasitesini de artırmaktadır. Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP) ve Turk-Stream gibi boru hatları, yalnızca Türkiye'nin enerji talebini karşılamakla kalmayıp Avrupa'ya alternatif enerji arzı sağlayarak bölgesel enerji güvenliğini de desteklemektedir (İvgin & Demirel, 2025, ss. 3-4). Bunun yanında Türkiye, Karadeniz ve Akdeniz'de LNG terminalleri ve enerji lojistik merkezleri kurarak enerji arz güvenliği ve ekonomik kazanç sağlamanın yanı sıra jeoekonomik etkinliğini de artırmaktadır (Özdil, 2024). Dolayısıyla bu projeler, Türkiye'nin enerji güvenliği ile ekonomik nüfuzunu birleştirerek uluslararası ilişkilerde jeoekonomik araçları etkin şekilde kullanmasını sağlamaktadır.

Bağlantısallık ise Türkiye'nin jeoekonomik stratejisinde kritik bir önem teşkil etmekte olup fiziksel alt yapı yatırımlarının yanı sıra dijital ve kurumsal ağları da içermektedir. Bu bağlamda Türkiye, Kalkınma Yolu (Development Road Project) gibi kapsamlı girişimlerle Basra Körfezi'nden başlayarak Orta Doğu, Hazar ve Avrupa'ya uzanan karayolu ve demiryolu hatlarını entegre etmeyi hedeflemekte ve bu sayede ülke, lojistik bir merkez olarak uluslararası ticaret ve sermaye hareketlerinde merkezi bir rol üstlenebilmektedir (Yılmaz, 2024, ss. 38-40). Söz konusu projeler bir yandan ülkeler arasında karşılıklı bağımlılığı ve işbirliğini artırarak Türkiye'nin bölgesel konumunu güçlendirirken diğer yandan ticaret ve ulaşım hızını kolaylaştırarak bölgesel ekonomik entegrasyonu desteklemekte ve Türkiye'yi küresel tedarik zincirlerinin merkezinde daha etkin bir aktör hâline getirmektedir. Bu bağlamda Türkiye hayata geçirmek istediği bu tür projeler sayesinde jeoekonomik stratejisinin sadece ekonomi odaklı değil diplomatik ve bölgesel nüfuz elde etme aracı olduğunu da göstermektedir. Bu bütüncül strateji ise Orta Koridor ve Zengezur gibi projeler aracılığıyla somutlaşmakta ve Türkiye'nin bölgesel ve küresel düzlemde jeoekonomik konumunu güçlendirmektedir.

A. Türkiye'nin Jeoekonomik Stratejileri Bağlamında Zengezur Koridoru ve Orta Koridor

Türkiye'nin jeoekonomik vizyonu çerçevesinde şekillenen Orta Koridor (Trans-Hazar Doğu-Batı Orta Koridoru), Asya ile Avrupa arasındaki ticaret, enerji ve ulaşım hatlarını güvenli, hızlı ve sürdürülebilir bir güzergâh üzerinden birbirine bağlamayı hedeflemektedir.

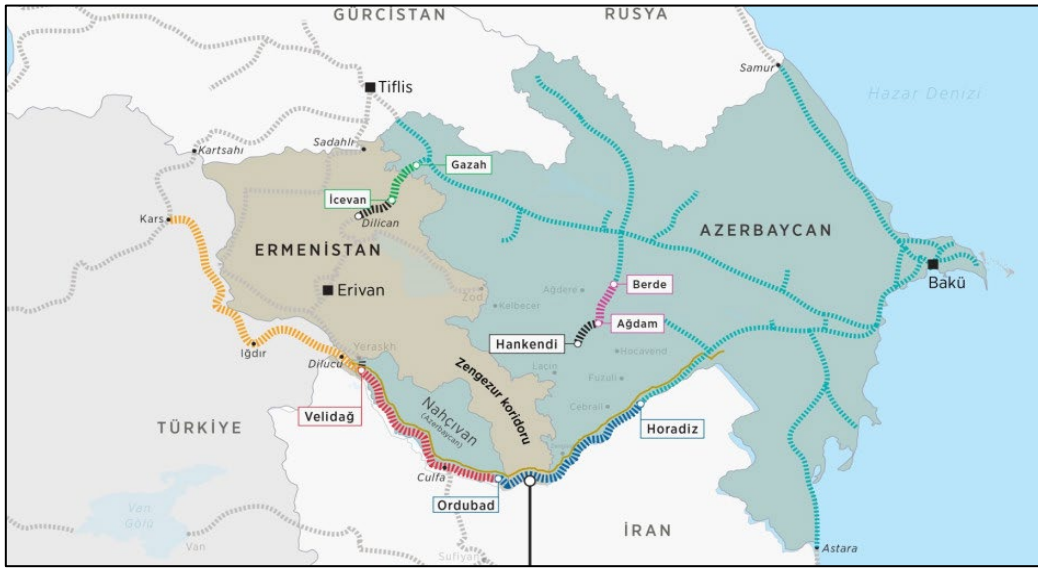
Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'nin batı yönlü kara bağlantısına alternatif bir hat olarak değerlendirilen Orta Koridor, Çin'den başlayarak Kazakistan, Türkmenistan ve Hazar Denizi üzerinden Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye hattını izlemekte ve buradan Avrupa'ya uzanmaktadır. Bu güzergâh fiziksel bağlantı sağlayan bir ulaşım ağı olmasının yanında Avrasya'da ekonomik bütünleşmeyi ve çok yönlü bağlantısallığı güçlendiren stratejik bir jeoekonomik yapı olarak da öne çıkmaktadır. Orta Koridor'un önemini artıran temel unsurlardan biri, Kuzey ve Güney Koridorlarına kıyasla sahip olduğu avantajlardır. Rusya üzerinden geçen Kuzey Koridoru'nun Ukrayna savaşı sonrası uygulanan yaptırımlar nedeniyle lojistik ve finansal açıdan riskli hale gelmesi bölgesel aktörleri alternatif güzergâhlara yönlendirmiştir. Güney Koridoru ise İran üzerinden Basra Körfezi'ne ulaşan uzun ve maliyetli bir hattı temsil etmekte olup güvenlik ve siyasi istikrarsızlık sorunları nedeniyle sürdürülebilir bir alternatif rota olma noktasında sorunlar barındırmaktadır. Bu koşullar altında Orta Koridor, hem jeopolitik hem de ekonomik açıdan en elverişli ve istikrarlı rota olarak öne çıkmaktadır. Zira Hazar Denizi üzerinden kesintisiz taşımacılığa imkân tanınması, altyapı modernizasyonu projeleriyle (Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu, Marmaray, Edirne-Kars hızlı tren hattı vb.) bütünleşmesi ve Türkiye'nin lojistik merkez rolünü güçlendirmesi Orta Koridor'un küresel tedarik zincirlerinde stratejik bir omurga haline gelmesini sağlamaktadır (Toprak, 2020, ss.24-25; Kaya, 2024, ss.10-13).

Kaynak: <https://www.ekonomist.com.tr/makale/kuresel-ticarette-orta-koridor-firsati-48882>

Bu çerçevede Zengezur Koridoru, Orta Koridor'un en kritik halkalarından birini temsil etmektedir. 28 Eylül 2020'de başlayan ve 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından 10 Kasım 2020'de Rusya'nın arabuluculuğunda imzalanan ateşkes anlaşmasının dokuzuncu maddesinde yer alan " tarafların mutabakatı ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni bir ulaşım hattı kurulacaktır" ifadesine dayanılarak planlanan bu proje, Doğu-Batı yönlü ticaretin sürekliliğine katkı sağlayacak stratejik bir güzergâh olarak öne çıkmaktadır (Özsoy, 2024, s. 149). Zengezur Koridoru'nun hayata geçmesi, Türkiye'nin Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile doğrudan kara bağlantısı kurmasını mümkün kılarak hem Orta Koridor'un etkinliğini artıracak hem de bölgesel ekonomik entegrasyona yeni bir ivme kazandıracaktır. Bu yönüyle proje, önemli bir ulaşım hattı olmasının yanında Türkiye'nin ve bölge ülkelerinin jeoekonomik kapasitesini güçlendiren bir bağlantısallık projesi niteliği taşımaktadır.

ABD Başkanı Donald Trump'ın sürece dâhil olması ise Zengezur Koridoru'nun jeoekonomik ve bağlantısallık stratejileri açısından önemini daha da artırmıştır. 8 Ağustos 2025'te Washington'da, Trump'ın ev sahipliğinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan arasında imzalanan anlaşmayla Zengezur Koridoru "TRIPP (Trump Route for International Peace and Prosperity)" adıyla yeniden tanımlanmıştır. Bu anlaşma kapsamında ABD'ye 99 yıllık işletme hakkı verilmiş ve böylece bölgedeki jeoekonomik dengelerde yeni bir dönemin başlangıcı oluşmuştur (Yüce, 2025). ABD Kalkınma Finans Kurumu (DFC) yöneticisi Kenneth Angell, "42–43 kilometrelik bu bağlantı yalnızca Azerbaycan'ı Nahçıvan'a bağlamakla kalmayacak, Orta Koridor'un kapasitesini doğrudan genişletecektir" ifadesiyle projenin stratejik değerini vurgulamıştır (APA.az, 2025b). Benzer şekilde, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) Genel Sekreteri Kubanychbek Omuraliev de TRIPP'in Orta Koridor'un başarısına "ek bir jeoekonomik katman" kazandıracağını belirtmiştir (APA.az, 2025a).

Kaynak: <https://www.iramcenter.org/zengezur-koridoru-yeni-gelistmeler-ve-gelecek-senaryolari-2388>

Trump döneminde geliştirilen bu girişim, klasik jeopolitik güç mücadelesinden ziyade ekonomik ağlar, lojistik bağlantılar ve altyapı entegrasyonu üzerinden şekillenen çağdaş jeoekonomik yaklaşımın önemli bir örneğini oluşturmaktadır. Zengezur Koridoru, yalnızca Azerbaycan ile Nahçıvan arasında kesintisiz taşımacılığı mümkün kılmakla kalmayıp Türkiye'nin Orta Asya'ya erişimini kolaylaştırarak bölgesel bağlantısallığı güçlendirmektedir. Bununla birlikte, Ermenistan'ın egemenlik ve güvenlik kaygılarını öne sürerek projeye temkinli yaklaşması, koridorun ilerleyişini yavaşlatan temel unsurlardan biri olarak görülmektedir. Erivan yönetimi, Zengezur Koridoru'nun kendi toprak bütünlüğü ve bölgesel dengeler üzerindeki olası etkilerinden endişe duymaktadır. Öte yandan Rusya, Güney Kafkasya'daki nüfuzunu koruma ve bölgedeki ulaşım hatları üzerinde denetimini sürdürme arzusuyla sürece mesafeli yaklaşmakta, İran ise koridorun açılmasının kendi transit hatlarını ve bölgesel ticaret üzerindeki etkisini azaltabileceği düşüncesiyle projeye karşı çekinmelerini dile getirmektedir (Altunsuyu, 2025, s.162). Bu durum, Zengezur Koridoru'nu ekonomik bir girişim olmanın ötesine taşıyarak bölgesel güç dengelerini ve jeopolitik çıkar çatışmalarını da yakından ilgilendiren çok boyutlu bir meseleye dönüştürmekte ve koridorun aktif hale gelebilmesi için bütün tarafların işbirliği yapma gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Zengezur Koridoru ve onun Orta Koridor'la bütünleşen yapısı Türkiye'nin jeoekonomik vizyonunda çok boyutlu bağlantısallığın somut bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Bu koridor, yalnızca fiziki ulaşım hatlarını birbirine bağlamakla kalmayıp ekonomik, siyasi ve

kültürel düzeylerde de bölgesel etkileşimi derinleştirmektedir. Fiziki bağlantısallık açısından Zengezur, Asya ile Avrupa arasındaki taşımacılık ve lojistik ağlarını güçlendirerek mal, hizmet ve enerji akışının sürekliliğini sağlarken ekonomik açıdan bakıldığında bölgesel ticaret hacmini artırmakta, yeni yatırım alanları yaratmakta ve yerel ekonomilerin küresel pazarlara entegrasyonunu kolaylaştırmaktadır. Siyasi bağlantısallık boyutunda Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya ülkeleri arasında daha kurumsal bir işbirliği zemini oluşmakta ve bu durum bölgesel istikrarın pekişmesine katkı sağlamaktadır. Kültürel düzlemde ise Türk dünyası arasındaki tarihsel, dilsel ve kimlik temelli bağlar güçlenmekte ve ortak değerler ve karşılıklı anlayış zemininde daha yoğun bir etkileşim alanı doğmaktadır. Bu yönleriyle Zengezur Koridoru, bağlantısallığı yalnızca bir ulaşım stratejisi olmaktan çıkararak ekonomik kalkınma, diplomatik etkileşim ve kültürel bütünleşmeyi aynı eksenle birleştiren kapsamlı bir jeoekonomik hamle hâline getirmektedir.

Sonuç

Bu çalışma Türkiye'nin jeoekonomik stratejilerini ve bununla yakından ilişkili olan bağlantısallık politikalarını Orta Koridor ve Zengezur Koridoru bağlamında analiz etmeyi amaçlamıştır. Çalışmada Zengezur Koridoru'nun Orta Koridor'un kilit bir halkası olduğu vurgulanmış ve bu sayede Türkiye'nin geliştirmiş olduğu alt yapı projeleri ile transit ülke konumunu elde etmesinin yanında stratejik ve diplomatik nüfuz alanları oluşturduğu ve siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda kazançlar sağladığı sonucuna varılmıştır.

Zengezur Koridoru ve Orta Koridor bağlamında Türkiye'nin jeoekonomik stratejisi bölgesel ulaşım ve lojistik altyapıyı geliştirmenin yanında ekonomik, siyasi ve kültürel bağlantısallığı güçlendirmeyi hedeflemektedir. Fiziki altyapı yatırımları ile Türkiye, Asya, Orta Doğu ve Avrupa arasındaki ticaret ve enerji hatlarını güvenli ve sürdürülebilir bir şekilde birbirine bağlama kapasitesini artırmıştır. Bu süreçte, projelerin sadece transit geçiş sağlamakla kalmayıp bölgesel ekonomik işbirliğini derinleştirdiği ve küresel tedarik zincirlerinde Türkiye'nin stratejik konumunu güçlendirdiği de görülmektedir. Orta Koridor ve Zengezur Koridoru'nun bütünleşik yapısı, ekonomik bağlantısallığı artırarak sermaye hareketlerinin yönlendirilmesine, ticaretin çeşitlenmesine ve yeni ekonomik işbirliği alanlarının oluşmasına imkân sağlamaktadır. Bunun yanı sıra projeler, bölgesel kalkınma ve altyapı yatırımlarının ötesinde, Türkiye'nin diplomatik nüfuzunu ve bölgesel liderlik kapasitesini pekiştiren bir jeoekonomik araç olarak işlev görmektedir.

Siyasi ve stratejik bağlantısallık boyutunda ise Türkiye'nin Orta Koridor ve Zengezur projeleri yalnızca ekonomik hedeflerle sınırlı kalmamaktadır. Türkiye, koridorlar aracılığıyla Azerbaycan ve diğer bölgesel aktörlerle kurumsal işbirliği ağlarını güçlendirmiş ve bölgesel istikrarı destekleyen bir diplomatik çerçeve oluşturmuştur. Bu süreçte Ermenistan'ın projeye yönelik çekinceleri ve Rusya ile İran'ın bölgesel çıkarlarını koruma çabaları, uygulamanın önündeki başlıca engeller olarak dikkat çekmektedir. Ancak Türkiye'nin burada göstermiş olduğu çaba ve izlediği politikalar ile bu engellerin de aşılması planlanmaktadır. Bunun yanı sıra projeler, kültürel bağlantısallığı da destekleyerek Türk dünyası ve bölgesel aktörler arasında tarihsel, dilsel ve kimlik temelli bağların güçlenmesini mümkün kılmaktadır. Bu yönleriyle koridorlar, Türkiye'nin bağlantısallık stratejisinin somut bir uygulamasını oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, Zengezur ve Orta Koridor projeleri, Türkiye'nin jeoekonomik stratejisinin temel eksenlerini somutlaştıran örnekler olarak değerlendirilmektedir. Türkiye, fiziksel altyapı ve lojistik ve enerji hatlarını kullanarak ekonomik büyüme ve bölgesel nüfuz hedeflerini eşzamanlı olarak ilerletmeyi hedeflemektedir. Bunun yanı sıra, benimsediği bağlantısallık yaklaşımı sayesinde bölgesel işbirliği, diplomatik etkileşim ve kültürel bütünleşme alanlarında da önemli kazanımlar elde etmeye çalışmaktadır. Çalışma bu bağlamda Türkiye'nin Orta Koridor ve Zengezur bağlantıları aracılığıyla, küresel ticaret ağlarında ve

bölgesel güç dengelerinde oynadığı rolü anlamayı ve stratejinin ekonomik, siyasi ve kültürel etkilerini bütüncül bir çerçevede değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu sonuçlar, Türkiye'nin jeoekonomik politikalarının yalnızca altyapı yatırımlarına indirgenemeyecek kadar kapsamlı ve bölgesel ve küresel düzeyde etkili bir stratejik vizyonun parçası olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Akçay, N., & Changgang, G. (2023). Türkiye's Middle Corridor and China's BRI. *Insight Turkey*, 25(1), 63-74.
- Altunsuyu, S. İ. (2025). Türkiye-Azerbaycan Güvenlik İşbirliğinde Zengezur Koridoru. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 16(2), 159-186.
- Aran, A., & Kutlay, M. (2024). Turkey's Quest for Strategic Autonomy in an Era of Multipolarity. *IPC Policy Brief*, 18.
- Arisoy, A., & Gokasar, I. (2025). The Logistics Conjuncture of the Middle Corridor Trade Route and Turkey's Strategic Role. *Journal of Intelligent Decision Making and Granular Computing*, 1(1), 143-150.
- Ateş, E. (2021). Türkiye'nin Jeoekonomik Gücünün Belirlenmesi: Ampirik Bir Analiz. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 133-154.
- Baru, S. (2012). Geo-economics and Strategy. *Survival*, 54(3), 47-58.
- Gonca, İ. B., & Kodaman, T. (2016). Jeoekonomik Hayaller: Çin'in Yeni İpek Yolu Girişimi'nin Orta Asya'da Algısı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(5), 1251-1261.
- Hsiung, J. C. (2009). The Age of Geoeconomics, China's Global Role, and Prospects of Cross-strait Integration. *Journal of Chinese Political Science*, 14(2), 113-133.
- İnan, Ş. (2011). Dünyada Ve Türkiye'de Jeoekonomi Çalışmaları Ve Jeoekonomi Öğretimi. *Bilge Strateji*, 3(4), 79-116.
- İvgin, M., & Demirel, T. (2025). "Advancing Sustainable Energy Security in Türkiye: Geopolitical and Policy Perspectives." *Sustainability*, 17(20).
- Kaya, E. (2024). Orta Koridor'un Dünya Politikasında ve Avrasya'da Artan Önemi. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 15(1), 9-35.
- Karadeniz, R. F. (2024). From Border Walls to Corridors: An Analysis on Connectivity in Changing Multilateral World Order. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 29(2), 8-27.
- Khanna, P. (2016). *Connectography: Mapping the Future of Global Civilization*. Random House
- McKinley, C. (1994). *Geo-Economics: The New Science*, Conway Data Inc., Norcross, s. 56'dan aktaran Kodaman & Gonca, *Jeoekonomik Hayaller: Çin'in Yeni İpek Yolu Girişimi'nin Orta Asya'da Algısı*, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 5(5), 1251-1261.
- Luttwak, E. N. (1990). From Geopolitics to Geo-economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce. *The National Interest*, (20), 17-23.
- OECD (2023), *Realising the Potential of the Middle Corridor*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/635ad854-en>.

- OTS Secretary General: Trump Route Will Give an Additional Boost to the Success of the Central Corridor, *apa*, 03.10.2025. <https://en.apa.az/infrastructure/ots-secretary-general-trump-route-will-give-an-additional-boost-to-the-success-of-the-central-corridor-479600>
- Öge, K. (2021). Understanding Pipeline Politics in Eurasia: Turkey's Transit Security in Natural Gas. *Geopolitics*, 26(5), 1510-1532.
- Özdil, E. (2024). Turkey's Geopolitical Role in the Black Sea And European Energy Security: From Pipelines to Liquefied Natural Gas. *Atlantic Council*, 13.09.2024. https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/part-4-turkeys-geopolitical-role-in-the-black-sea-and-european-energy-security-from-pipelines-to-liquefied-natural-gas/?utm_source=chatgpt.com
- Özsoy, B. (2024). Azerbaycan'ın Ulaşım Hatları Politikası ve Zengezur Koridoru. *Asya Studies*, 8(29), 143-156.
- Pieterse, J. N. (2021). *Connectivity and Global Studies*. Springer Nature
- Søilen, K. S. (2012). *Goeconomics*. Bookboon.
- Şahin, M., & Okur, M. A. (2024). ABD Dış Politikasında Jeoekonomik Stratejiler: Rusya Örneği. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 46(2), 429-452.
- Toprak, N. G. (2020). Orta Koridor Girişimi Bağlamında Türkiye'nin Orta Asya'ya Yönelik Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 19-32.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (n.d). Türkiye'nin Bağlantısallığı ve Çok Taraflı Ulaştırma Politikası, https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-cok-tarafli-ulastirma-politikasi.tr.mfa
- Yılmaz, N. (2024). Kalkınma Yolu Projesi'nin Irak ve Ortadoğu Jeopolitiğine Etkisi. *Ulaştırma ve Altyapı*, (1), 34-50.
- Yüce, M. (2025). Barış Anlaşması Sonrasında Zengezur Koridorunda Yeni Durum. *Sabah*, 16.08.2025
- "Trump Route to Expand Capabilities of Middle Corridor." *apa*, 09.09.2025. <https://en.apa.az/infrastructure/trump-route-to-expand-capabilities-of-middle-corridor-477171>
- Wigell, M., & Vihma, A. (2016). Geopolitics Versus Goeconomics: The Case of Russia's Geostrategy and Its Effects on the EU. *International Affairs*, 92(3), 605-627.

İŞÇİ GÖÇÜ VE REKABETÇİ MİLLİYETÇİLİK: TÜRK DÜNYASINDA DIŞ FİNANSMAN KAYNAKLARININ ULUSALLAŞTIRILMASI

Labour Migration and Competitive Nationalism: The Nationalisation of External Financing Sources in the Turkic World

Hamit ÖZMAN¹

Özet

Bu çalışma, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) üyesi ülkelerin, küresel jeo-ekonomik dengelerdeki değişimlere yanıt olarak finansal ve siyasi özerkliklerini artırma çabalarını analiz etmektedir. Çalışmanın temel argümanı, bölgedeki rekabetçi milliyetçiliğin yalnızca kültürel bir nostalji olmadığı, aynı zamanda Rusya, Çin ve Batı gibi büyük güçlere olan finansal bağımlılığı azaltmayı hedefleyen rasyonel ve araçsal bir strateji olduğudur.

İşçi dövizleri, gelişmekte olan ülkeler için hem hayati bir can simidi hem de uzun vadeli bir bağımlılık tuzağı olarak ikili bir rol oynamaktadır. Özellikle Kırgızistan ve Özbekistan gibi ülkelerin Rusya'dan gelen dövizlere olan yüksek bağımlılığı, onları Ruble'deki dalgalanmalara karşı son derece kırılgan hale getirmektedir. Buna karşılık, Çin'in Kuşak ve Yol Projesi kapsamındaki borç ve yatırım finansmanı, siyasi bağımlılık risklerini beraberinde getirmektedir.

Bu dış baskılara karşı geliştirilen ana strateji, finansal akışları ulusallaştırma ve TDT içinde bölgesel işbirliğini derinleştirmektir. Bu kapsamda, işgücü pazarlarının Rusya dışındaki ülkelere (Türkiye, Güney Kore, AB ve Körfez ülkeleri) çeşitlendirilmesi ve Türk Yatırım Fonu gibi mekanizmalar aracılığıyla dış sermayeye alternatif, kontrol edilebilir finansman kaynakları yaratılması hedeflenmektedir. Bunun yanı sıra, Türkiye'nin bölgedeki stratejik yatırımları, bu yeni denge arayışında önemli bir unsur olarak konumlandırılmaktadır. Bu çerçevede çalışma, rekabetçi milliyetçilik söylemlerinin, TDT coğrafyasında jeo-ekonomik bağımsızlık arayışının rasyonel bir dışavurumu olduğu ve bölgesel işbirliği mekanizmalarının ise bu arayışın temel taşı olduğunu oluşturduğu sonucuna varmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), İşçi Dövizleri, Finansal Özerklik, Rekabetçi Milliyetçilik, Bölgesel Entegrasyon

Abstract

This study analyzes the efforts of member countries of the Organization of Turkic States (OTS) to increase their financial and political autonomy in response to shifts in global geo-economic balances. The study's main argument is that competitive nationalism in the region is not merely cultural nostalgia, but also a rational and instrumental strategy aimed at reducing financial dependence on major powers such as Russia, China, and the West.

Worker remittances play a dual role for these countries, serving as both a vital lifeline and a long-term dependency trap. The high dependence of countries such as Kyrgyzstan and Uzbekistan on remittances from Russia makes them extremely vulnerable to fluctuations in the ruble. Conversely, China's Belt and Road Initiative-related debt and investment financing carries with it the risk of political dependence.

¹ Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü., T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD., hamit.ozman@ege.edu.tr, ORCID:0000-0002- 2637- 2414

The main strategy developed against these external pressures is to nationalize financial flows and deepen regional cooperation within the Organization of Turkic States. In this context, the aim is to diversify labor markets to countries outside Russia (Turkey, South Korea, Gulf Countries) and to create alternative, controllable sources of financing to foreign capital through mechanisms such as the Turkish Investment Fund. In addition, Türkiye's strategic investments in the region are positioned as an important element in this search for a new balance. In this context, the study concludes that competitive nationalism discourses are a rational expression of the search for geo-economic independence in the OTC geography, and that regional cooperation mechanisms form the cornerstone of this search.

Keywords: Organization of Turkic States (OTC), Remittances, Financial Autonomy, Competitive Nationalism, Regional Integration

Giriş

Küresel ekonomik gücün Batı'dan Asya'ya doğru kaydığı bu tarihi dönemde, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) üyesi ülkeler için dış finansman kaynaklarının stratejik önemi giderek artmaktadır. Bu kaynaklar, sadece ekonomik istikrarın teminatı olmakla kalmayıp, aynı zamanda siyasi ve kültürel bağımsızlığın korunmasında da kritik bir rol oynamaktadır. Bölge ekonomilerinin birçoğu, gerek hidrokarbon ihracatı gerekse iş gücü ihracatı gibi dalgalanmalara açık dış gelir kaynaklarına aşırı bağımlıdır. Bu yeni jeoekonomik düzende, işçi dövizleri (remittance) olarak bilinen havaleler, doğrudan yabancı yatırımları (DYY) dahi geride bırakan devasa bir finansal akış haline gelerek, bölge ülkeleri için acil ve stratejik bir gündem maddesi oluşturmaktadır.

Bu çalışma, TDT ülkelerinin işçi dövizlerine olan aşırı bağımlılığının getirdiği ekonomik, siyasi ve toplumsal riskleri analiz etmeyi ve bu kırılganlıktan kurtulmak için iki temel eksen etrafında geliştirilen stratejileri ortaya koymayı amaçlamaktadır: rekabetçi milliyetçilik ve bölgesel işbirliği. Bu iki kavram, bölge ülkelerinin dış finansal baskılara karşı pasif bir duruş sergilemek yerine, kendi ekonomik kaderlerini tayin etme yönündeki proaktif iradesini temsil etmektedir.

Dış finansman kaynakları, özellikle de işçi dövizleri, bu ülkelerin ekonomik istikrarı ve siyasi bağımsızlığı için giderek daha hayati bir rol oynamaktadır. Ancak bu kaynaklar, madalyonun iki yüzü gibi çelişkili bir yapı sunar: İşçi dövizleri, kısa vadede bir can simidi olurken, uzun vadede onları dış ekonomilere bağlayan bir bağımlılık tuzağına dönüşme riski taşımaktadır. Bu finansal akışlar, bir yandan makroekonomik istikrarı destekleyip yoksulluğu azaltırken, diğer yandan ülkeleri dış şoklara karşı savunmasız bırakmakta ve sürdürülebilir bir kalkınma modelinin önünde engel teşkil etmektedir. Bu ikilem, bölge ülkelerini bu kaynağı reddetmek yerine, onu yöneterek bağımlılıktan kurtulacak stratejiler geliştirmeye zorlamaktadır.

Bu çalışma altı bölümden oluşmaktadır: İlk bölüm, işçi dövizlerinin küresel ölçekteki büyüklüğü, ana koridorları ve ekonomik ağırlığını rakamsal verilerle ortaya koyacaktır. İkinci bölüm, bu transferlerin alıcı ülkelerin ödemeler dengesi, döviz kurları, enflasyon, büyüme gibi makroekonomik göstergeleri ile siyasi istikrar ve dış politika üzerindeki etkilerini analiz edecektir. Üçüncü bölüm, döviz girişlerinin yarattığı likidite, tüketim canlanması ve yoksulluğun azaltılması gibi kısa vadeli olumlu etkilerini ele alacaktır. Dördüncü bölüm ise, uzun vadede yapısal sorunlara yol açan bağımlılık tuzağını ve Hollanda Hastalığı riskini inceleyecektir. Beşinci bölüm, Türk Dünyası özelinde (Orta Asya, Azerbaycan, Türkiye) işçi dövizlerinin boyutu, ekonomik etkileri ve karşılaştırmalı bir değerlendirmesine odaklanacaktır.

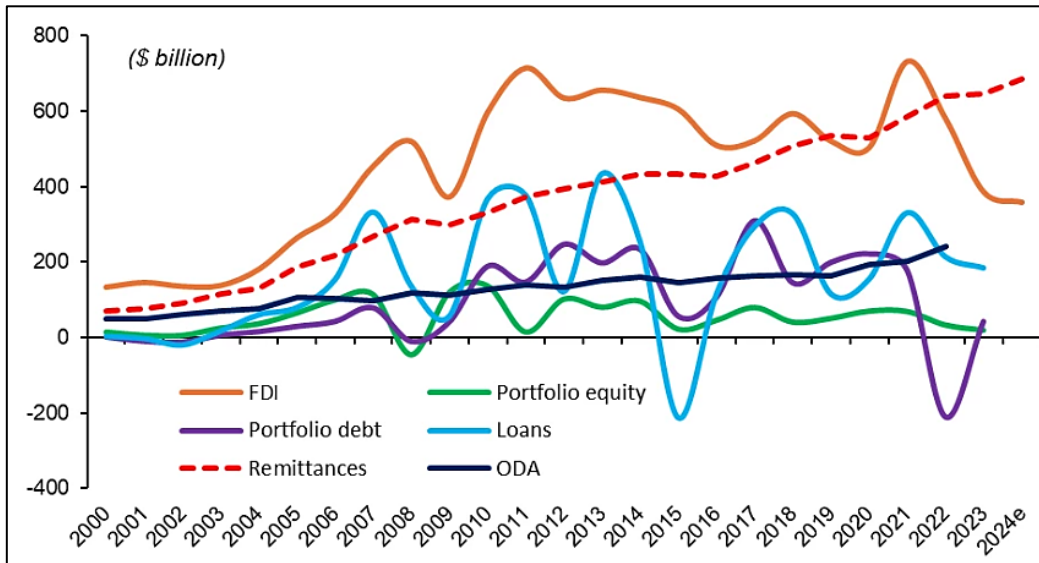
Altıncı bölüm ise çözüm arayışı ve bağımlılıktan kurtulma stratejileri kapsamında rekabetçi milliyetçilik ve bölgesel iş birliğine vurgu yapacaktır.

1. Küresel Bir Güç: Rakamlarla İşçi Dövizleri

Grafik.1, gelişmekte olan ülkelerin dış finansman kaynaklarındaki yapısal değişimi karşılaştırmalı olarak göstermektedir. 2000’li yıllar ile 2020’li yıllar arasında net finansal akışlar (milyar dolar cinsinden) önemli farklılıklar sergilemektedir. Söz konusu grafik, gelişmekte olan ülkelerin dış finansman bağımlılığının şekil değiştirdiğini ortaya koymaktadır. Geleneksel borçlanma ve portföy akımlarının yerini, daha kalıcı ve istikrarlı kaynaklar olan doğrudan yatırım ve işçi dövizleri almaktadır. Bu durumun temel nedenlerinden biri kalkınma finansmanında özel sektörün ve diasporaların artan rolüdür. Ancak kredilerdeki net çıkış, birçok ülkenin borç sarmalı riski altında olduğunu ve dış finansmanın kırılganlığını göstermektedir. 2020’lerdeki bu yapı, özellikle küresel bir ekonomik daralma veya finansal şok durumunda, gelişmekte olan ekonomiler için önemli riskler barındırmaktadır.

Doğrudan Yabancı Yatırım (FDI) ve İşçi Dövizleri (Remittances) en belirgin artışı gösteren kalemlerdir. Her ikisi de 2000’lerde yaklaşık 150-200 milyar dolar seviyesinden 2020’lerde yaklaşık 600 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Bu, gelişmekte olan ekonomiler için bu iki kaynağın giderek daha hayati hale geldiğine işaret eder. İşçi dövizlerinin bu kadar yükselmesi, göçün artması ve resmi kanallarla yapılan transferlerin gelişmesiyle açıklanabilir. Bu dönemde Resmi Kalkınma Yardımı (ODA) hafif bir artış göstermiştir (yaklaşık 50 milyar dolardan yaklaşık 100 milyar dolara). Bu veri, geleneksel bir finansman kaynağı olarak ODA’ların hala önemini koruduğunu, ancak FDI ve işçi dövizleri yanında nispi öneminin azaldığını gösterir. Portföy Akımları ise nispeten istikrarsız ve düşük seviyededir. Portföy özkaynağı akımlarının 2020’lerde sıfıra yakın olması, gelişmekte olan piyasalara yönelik risk algısındaki değişimler veya küresel finansal koşullardaki dalgalanmalarla ilişkilendirilebilir. En çarpıcı değişim ise Krediler (Loans) kalemindedir. 2013’lerde 400 milyar dolar net giriş varken, bu tarihten hemen birkaç yıl sonra 200 milyar dolar civarında net çıkış görülmektedir. Bu, gelişmekte olan ülkelerin net borç geri ödemesi yaptığını veya borç verme akışlarının önemli ölçüde azaldığını gösterir. Bu durum, aşırı borçlanma sorunları, borç geri ödeme döngüleri veya küresel likidite koşullarındaki sıkışma nedeniyle olabilir.

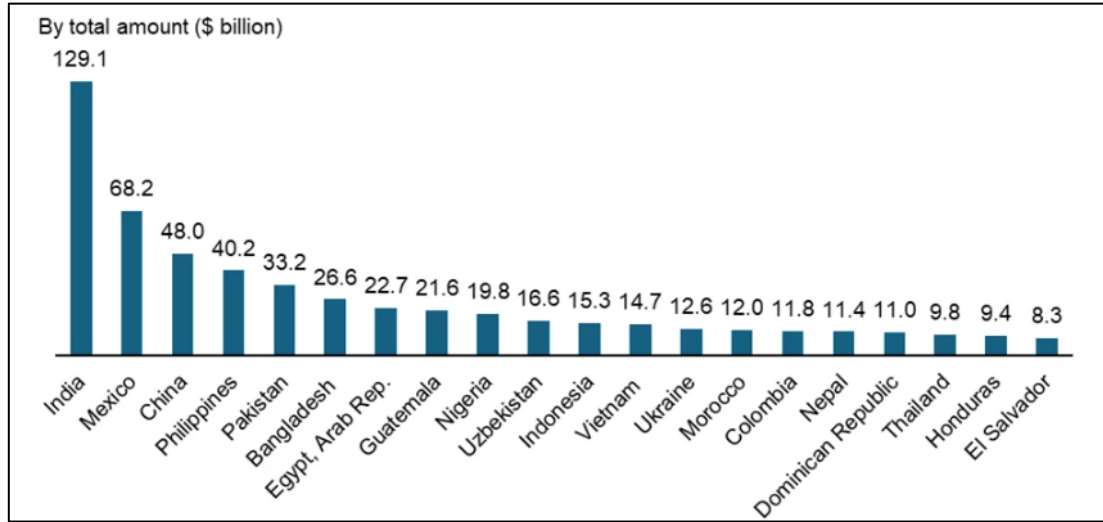
Grafik.1: Ülkelerin Dış Finansman Kaynakları (Küresel Görünüm)

Kaynak: World Development Indicators & IMF Balance of Payments Statistics (akt. Ratha vd., 2024)

Grafik.2’de görüldüğü üzere, 2024 yılında işçi döviz havaleleri yoluyla en çok para alan ilk beş ülke, 129 milyar dolarlık girişle Hindistan, ardından Meksika (68 milyar dolar), Çin (48 milyar dolar), Filipinler (40 milyar dolar) ve Pakistan (33 milyar dolar) olarak sıralanmaktadır. Bununla birlikte daha küçük ekonomilerde, havale girişleri gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) çok büyük bir bölümünü oluşturmakta olup, cari hesap ve mali açıkların finansmanında havaleler, büyük bir öneme sahiptir.

Grafik.2: Yurtdışı İşçi Döviz Transferlerinin Miktarı (2024)

Kaynak: World Bank

İşçi dövizleri, doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) da dahil olmak üzere diğer tüm dış finansal akış türlerini önemli ölçüde geride bırakmıştır. Son on yıllık dönemde, işçi dövizleri %57 oranında artarken, doğrudan yabancı yatırımlar % 41 oranında azalmıştır. Diğer bir ifadeyle, düşük ve orta gelirli ülkeler için havaleler, pandemi sonrası göçmen işçilerin dayanıklılığı sayesinde 2014 yılında yaklaşık 430 milyar dolardan 2023’te yaklaşık 656 milyar dolara yükseldi. Buna karşılık, küresel doğrudan yabancı yatırım net girişleri ², ekonomik belirsizlikler, jeopolitik gerilimler ve yüksek faiz oranları nedeniyle azaldı ve 2010’lardan önceki 2 trilyon dolara yakın zirvelerden son zamanlarda 1,3 trilyon dolar civarında daha dalgalı seviyelere düştü (World Bank, n.d).

Bu farkın gelecekte daha da açılması beklenmektedir. Bu durum, ülkeleri havalelerin bu büyük ve istikrarlı gücünü yoksulluğu azaltma, eğitim ve sağlık gibi alanları finanse etme ve sermaye piyasalarına erişimi iyileştirme gibi hedefler için kullanmaya zorlamaktadır. Bu küresel tablo, özellikle Kırgızistan ve Özbekistan gibi ekonomiler için işçi dövizlerinin neden hayati bir “can simidi” olduğunu açıkça gösteriyor.

2. Yurtdışı İşçi Transferlerinin Makro Ekonomi ve Siyaset Üzerindeki Etkileri

İşçi dövizleri gelişmekte olan ülkeler için önemli bir dış finansman kaynağıdır ve hane geliri, tüketim, döviz piyasaları ve makroekonomik istikrar üzerinde çok boyutlu etkilere sahiptir. Bu etkiler, politika yapımcılar için sosyal koruma ve döviz yönetimi açısından kritik politika çıkarımları doğurmaktadır. İşçi dövizleri, alıcı hanehalklarının gelir seviyelerini doğrudan artırarak yoksulluğun azaltılması ve tüketimin istikrar kazanmasına katkıda bulunur. Adams ve Page’in (2005) 71 gelişmekte olan ülkeyi kapsayan çalışması, işçi dövizlerindeki %10’luk bir artışın yoksulluk oranlarında yaklaşık % 3,5’lik bir düşüşle ilişkili olduğunu

² Doğrudan yabancı yatırım net girişleri, öz sermaye, yeniden yatırılan kazançlar, uzun vadeli sermaye ve kısa vadeli sermayenin toplamından, elden çıkarmaların düşülmesiyle elde edilir.

ortaya koymaktadır. Bu transferler genellikle gıda, sağlık ve eğitim gibi temel ihtiyaçların karşılanmasına yönlendirilmekte, böylece insani kalkınma göstergelerini iyileştirmektedir.

Yurtdışı işçi transferleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, başlangıç hane geliri artışlarının ekonomi genelinde basamaklı etkiler yarattığı bir Keynesyen çarpan mekanizması yoluyla çalışmaktadır. Gurbetçi işçi transfer çarpanı $k = 1/(1 - MPC(1 - m))$ olarak ifade edilebilir; burada MPC marjinal tüketim eğilimini ve m ithalatın marjinal eğilimini temsil etmektedir. Orta Asya ülkeleri için Kireyev (2006), hane halkının gurbetçi transfer gelirinin yaklaşık % 60-65'ini tüketime ayırdığını gösteren 0,60-0,65 aralığında bir MPC önerisinde bulunmaktadır. Ancak yüksek ithalatın marjinal eğilimi - her iki ülke için 0,40-0,50 olarak tahmin edilmektedir - çarpan sürecinden önemli sızıntılar yaratarak genel büyüklüğünü yaklaşık 1,4-1,8'e düşürmektedir.

Oxford Economics (2021), yapılmış ampirik çalışmaların genel bir ortalamasını alarak, gelişmekte olan ülkelerde her 1 dolarlık havalelerin nihai yerel GSYİH'de 0,40 dolarlık bir artışa dönüştüğünü gösteren 0,4'lük bir çarpan değeri belirlemiştir. ³Havale çarpanının birden düşük olması, 'sızıntıları/kaçakları' yansıtmaktadır – fonların bir kısmı tasarruf ediliyor veya borç ödemek için kullanılıyor (harcanmıyor) ve gelişmekte olan ekonomilerde harcamaların büyük bir kısmı muhtemelen ithal mallara gidiyor. Resmi kalkınma yardımları (ODA) ile ilgili olarak yapılan ampirik çalışmada ise Rajan ve Subramanian (2005), yardımın GSYİH'ye oranındaki %1'lik bir artışın, tüm yardımın yatırılması varsayımıyla ekonomik büyümeyi en fazla % 0,16 oranında artıracağını veya yardımın bir kısmının israf edilmesi veya tüketilmesi durumunda %0,1'e yakın bir oranda artıracağını öngörmüştür.

Akmoldoev ve Budaichieva (2012) çalışmalarında, Kırgızistan'a gelen işçi havalelerinin büyük bölümünün yatırım yerine tüketime yönlendirildiğini ortaya koymuşlardır. Yazarlar, bu kaynakların önemli bir kısmının ithal malların alımına harcandığını ve bunun sonucunda ülkenin dış ticaret açığının arttığını vurgulamaktadır. Çalışmada, düşük yatırım eğilimi bağlamında havalelerin tüketimi finanse etmesinin, yatırım oranlarına kıyasla yüksek tüketim düzeylerine yol açarak ekonomik verimliliği olumsuz etkilediği tespit edilmiştir. Son yıllarda gözlemlenen ithalat artışının, döviz havalelerindeki yükselişe paralel olarak tüketime kanallı edildiği belirtilmektedir. Çalışma, havalelerin ekonomide belirgin bir çarpan etkisi yaratmadığı sonucuna ulaşmakta ve temel bir sorun olarak bu kaynakların yatırım amaçlı kullanılmamasını göstermektedir. Buna karşın, işgücü göçü ve döviz havalelerinin tüketimi artırma ve yoksulluğu azaltma yönünde olumlu etkileri olduğu da raporda vurgulanmaktadır.

Wang vd. (2019) tarafından yürütülen çalışmada, Kırgızistan'da 2011–2013 dönemi panel verileri üzerinden yurtdışı işçi havalelerinin, hanehalkı harcama stratejileri ve refah üzerindeki etkileri incelenmiştir. Yazarlar, havale alan hanelerin harcamalarında belirgin bir tüketim artışı gözlemlerken, bu artışın büyük ölçüde temel tüketim malları ve eğitim-sağlık gibi insani sermaye harcamalarına yöneldiğini; buna karşın fiziksel sermaye veya iş kurma gibi yatırım türlerinde anlamlı bir yükseliş olmadığını raporlamaktadır. Yazarların analizleri, havalelerin yoksulluğu azaltmada kısa vadeli olumlu etkileri olduğunu, ancak uzun vadeli büyüme ve üretken kapasiteye katkısının sınırlı kaldığını göstermektedir.

İşçi dövizleri, ülkelere düzenli ve nispeten istikrarlı bir döviz girişi sağlayarak ödemeler dengesi üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır. Acosta vd. (2009), işçi dövizlerinin özellikle dış şoklar karşısında döviz rezervlerini destekleyerek makroekonomik istikrara katkıda bulunduğunu belirtmektedir. Ancak, bu akışların aynı zamanda reel döviz kurunda

³ Oxford Economics'in görüşüne göre, mevcut literatür bu nedenle havalelerin ekonomik etkisini ve çarpan etkilerini tam olarak ölçme açısından eksiklikler içermektedir. Kısa ve uzun vadeli etkiler de dahil olmak üzere havalelerin ekonomik etkilerinin daha kapsamlı bir ölçümü, muhtemelen 0,4'ten daha büyük bir çarpanla sonuçlanacaktır (Oxford Economics, 2021).

değerlenmeye yol açarak ihracat sektörünün rekabet gücünü olumsuz etkileyebileceği de literatürde tartışılmaktadır (Rajan ve Subramanian, 2005).

İşçi dövizleri aynı zamanda, gayri resmi bir sosyal koruma ağı işlevi görerek, resmi sosyal güvenlik sistemlerinin sınırlı olduğu ülkelerde önemli bir tampon görevi üstlenmektedir. Dünya Bankası (2021) raporu, COVID-19 pandemisi sırasında işçi döviz akışlarının görece dirençli kalmasının, alıcı hanelerin ekonomik şoklarla başa çıkma kapasitelerini desteklediğini vurgulamaktadır. Konuyla ilgili olarak, Kırgızistan'da için yapılan analizde, göçmen aile üyelerinden kaynaklanan transferler yok sayıldığında yoksulluk oranının %10'dan %50'ye yükseldiğini; Özbekistan örneğinde ise bu oranın %9,6'dan %16,8'e çıktığını ortaya koymaktadır (The Times of Central Asia, 2025). Bu belirgin artış, gurbetçi transferlerinin alıcı hanehalkları açısından yalnızca gelir desteği sağlamakla kalmayıp aynı zamanda önemli bir sosyal ağ işlevi gördüğünü göstermektedir. Bulgular, söz konusu transferlerin yokluğunda hanehalkı refahında ciddi bozulmaların meydana geldiğini ve dolayısıyla bu ödemelerin yoksulluğun hafifletilmesinde merkezi bir rol oynadığını vurgulamaktadır.

İşçi döviz havalelerinin etkin kullanımı, finansal derinleşmeyi hızlandırır. Resmi bankacılık kanallarından yapılan transferler, finansal içermeyi artırarak tasarrufların toplanmasını ve kredi piyasasına aktarılmasını kolaylaştırır. Bu da yerel yatırımlar için daha geniş finansman kaynakları yaratır. Konuyla ilgili olarak yapılan ampirik çalışmada, Machasio (2018) yurtdışı işçi havalelerin gelişmekte olan ülkelere finansal kapsayıcılığı teşvik edip etmediğini değerlendirmiştir. Çalışma, bu ilişkiyi incelemek için 1990-2014 yılları arasında dünyanın farklı bölgelerinden 61 gelişmekte olan ülkeye yapılan havale akışlarına ilişkin verileri kullanmaktadır. Çalışmada, panel veri ekonometrik analizinin sabit etkiler tahminlerinin yanı sıra GMM IV tahmin yöntemi de kullanılmaktadır. Regresyon sonuçları, havalelerin finansal sektör gelişimine etkisi yoluyla finansal kapsayıcılık üzerinde bir etkiye sahip olduğu hipotezini doğrulamaktadır. Bu durum, havale gönderme ve alma işlemlerinin gönderenlerin ve alıcıların finansal hizmetlerden yararlanma oranını artırmasıyla sezgisel olarak açıklanabilir. Çalışma, havalelerin finansal kapsayıcılığı yaklaşık % 2,49 oranında artırdığını göstermektedir.

Qiang vd. (2019), yurtdışı işçi havale etkilerinin gelir gruplarına göre değiştiğini, tüm gruplarda finansal derinliği artırdığını ancak özellikle düşük gelirli ülkelerde kurumları istikrara kavuşturduğunu ve orta gelirli ülkelerde karlılığı artırdığını bulmuşlardır. Daha da önemlisi, tüketim amaçlı kullanılan havalelerin finansal genişlemede olumsuz bir rol oynadığını tespit ettiler. Bu durum, tahsis modellerinin önemini vurgulamaktadır. Yazarların çalışmaları, düşük, alt orta ve orta gelirli gruplardan seçilen 50 ülkede havalelerin finansal kurumların gelişimi üzerindeki etkisini ampirik olarak incelemektedir. Gelir grubu etkisi, sistem Genelleştirilmiş Momentler Regresyon Yöntemi (SGMM) kullanılarak incelenirken, bireysel ekonomiler için dinamik panel bootstrap Granger nedensellik yaklaşımı kullanılmıştır. Sonuçlar, havalelerin üç grupta da finansal derinliği artırdığını, düşük gelirli ülkelerde kurumları istikrara kavuşturduğunu ve orta gelirli grupta karlılığı artırdığını ortaya koymaktadır. Çalışmanın sonuçlarına göre, uygun hükümet politikaları finansal kurumların konumunu iyileştirirken, yolsuzluk ise olumsuz bir etki yaratmaktadır. Nedensellik kanıtları, havalelerin özellikle alt orta ve orta gelirli ülkelerde finansal kurum gelişimi üzerinde daha güçlü bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Buna göre, havaleler ve kurumlar, alt orta gelirli ülkelerin beşte üçünde ve orta gelirli ülkelerin dörtte üçünde birbirini etkilemektedir.

İşçi havalelerinin finansal kalkınmayı destekleyip desteklemediğine ilişkin gerçekleştirilen bir diğer çalışmada Aggarwal vd. (2006) 1975-2003 yılları arasında 99 gelişmekte olan ülkeye yapılan işçi havaleleri akışlarına ilişkin verileri kullanarak, havalelerin finans sektörünün gelişimi üzerindeki etkisini incelemektedir. Özellikle, havalelerin yerel bankacılık sektörü tarafından aracılık edilen toplam mevduat ve kredi düzeyinin artmasına

katkıda bulunup bulunmadığını araştırmaktadırlar. Finansal kalkınmanın büyümeyi artırıcı ve yoksulluğu azaltıcı etkilerini belgeleyen kapsamlı literatür göz önüne alındığında, bu önemli bir sorudur. Bulgular, havalelerin gelişmekte olan ülkelerde finansal kalkınmayı teşvik ettiği fikrini güçlü bir şekilde desteklemektedir.

Politika yapıcılar, işçi havalelerinin, finansal sistem aracılığıyla formalize edilmesini teşvik ederek şeffaflığı artırmayı ve döviz rezervlerinin daha etkin yönetimini hedeflemektedir. Ancak, aşırı regülasyonların bu akışları gayriresmi kanallara yönlendirebileceği riski de dikkate alınmalıdır (Orozco, 2013). İşçileri resmi kanala çekmek için doğrudan finansal teşvikler sunulması en etkili yöntemdir. TCMB, yurt dışındaki vatandaşların tasarruflarını Türkiye'deki bankalara çekmek için YUVAM hesabını devreye almıştır. Bu hesap, kur koruması ve ilave faiz getirisi sunarak, gurbetçilerin dövizlerini yastık altından veya yabancı bankalardan Türk finansal sistemine transfer etmesini teşvik eder. Bangladeş hükümeti, resmi kanallardan gönderilen her havale için %2.5 oranında doğrudan nakit teşviki ödemektedir (Miller, 2025).

Tablo.1: Yurtdışı Transferlerde Resmi Kanallar ve Gayriresmi Kanalların Karşılaştırması

Özellik	Resmi (Bankalar/MTO)	Kanallar	Gayriresmi (Hawala/Hundi) ⁴	Kanallar
Maliyet	Genellikle Yüksek ücretleri, kur marjı)	(SWIFT)	Düşük (Sabit ücret veya düşük kur farkı)	
Hız	1-3 İş Günü (bankacılık)	(Geleneksel)	Anlık veya Aynı Gün	
Bürokrasi	Yüksek (Kimlik, fon kaynağı beyanı)		Düşük veya Yok (Sadece referans kodu)	
İzlenebilirlik	Tam Şeffaflık (Regülatör gözetiminde)	(Regülatör)	Tam Gizlilik (Kayıt dışı)	

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Özbekistan ve Kırgızistan'ın işçi dövizlerine olan yüksek bağımlılığı, bu ülkelerin uluslararası ilişkilerde bağımsız hareket etme kapasitelerini kısıtlayan yapısal bir zafiyet oluşturmaktadır. Bu bağımlılığın dış politika üzerindeki en belirgin etkisi, ana göç alan ülke olan Rusya Federasyonu karşısında politika yapıcılarını bir "kendini frenleme" mekanizmasına zorlamasıdır. Ekonomik istikrarı, milyonlarca vatandaşının Rusya'daki istihdamına ve düzenli döviz girişine bağlı olan bu devletler, Moskova ile ilişkilerinde açık bir muhalefet geliştirmekten veya onun çıkarlarına ciddi şekilde meydan okuyan adımlar atmaktan genellikle kaçınmaktadır. Bu durum, dış politika otonomisinin önemli bir aşınmasına işaret etmektedir. ⁵

Rusya'ya olan yapısal ekonomik bağımlılık, bu ülkelerin dış politika seçeneklerini daraltır. Rusya ile potansiyel bir gerilim veya çıkar çatışması durumunda, doğru veya ülke çıkarına olduğunu düşündükleri bir politikayı değil, ekonomik bedeli en az olan politikayı tercih etmeye zorlanırlar. Bu, otonominin en temel göstergesi olan özgür iradeyi büyük ölçüde zedelemektedir. Diğer bir ifade ile söz konusu bağımlılık, Rusya'ya bir dış politika kaldırıcı sağlar. Moskova, vize rejimini kolaylaştırma veya sıkılaştırma, işçilerin haklarını koruma konusunda kasıtlı yavaşlık gösterme veya finansal kanalları gözden geçirme gibi araçlarla, bu ülkeler üzerinde baskı kurabilmektedir. Örneğin, Kırgızistan'ın 2015 yılında Avrasya

⁴ Hawala (veya Hundi), resmi bankacılık kanallarının dışında, güvene dayalı bir aracı ağı aracılığıyla para veya değer transferi sağlayan gayri resmi değer transfer sistemidir; hızlı, düşük maliyetli ve kayıt dışı olması nedeniyle göçmen ödemeleri ve sınır ötesi küçük transferlerde yaygın olarak kullanılır. Hawala, Arapça kökenli bir terim olup temel olarak transfer veya güven anlamına gelir.

⁵ Dış politika otonomisi, bir devletin uluslararası ilişkilerde kendi ulusal çıkarlarına, değerlerine ve tercihlerine uygun kararları alabilme ve uygulayabilme bağımsızlığı anlamına gelir. Bu kavram, devletin dış politika yapım sürecinde dış aktörlerden (başka devletler, uluslararası kuruluşlar, çok uluslu şirketler veya finansal piyasalar) gelen kısıtlayıcı baskı, bağımlılık veya zorlamalardan azade olma derecesini ifade eder.

Ekonomik Birliği'ne katılımında, işçi dövizlerinin güvence altına alınmasının kritik bir motivasyon olduğu tartışılmaktadır (Laruelle, 2021). Benzer şekilde, Rusya'ya siyasi muhalifleri iade etmekten uluslararası forumlarda Rusya lehine oy kullanmaya kadar uzanan bir dizi konuda, bu ekonomik bağımlılık örtülü bir pazarlık unsuru haline gelir.

Yüksek iktisadi bağımlılık aynı zamanda, uluslararası hukukun temel ilkelerinden biri olan devletlerin egemen eşitliği, pratikte işlemez hale getirmektedir. Teoride eşit olan iki egemen devlet (örneğin Kırgızistan ve Rusya) arasındaki ilişki, derin bir bağımlılık nedeniyle "patron-müşteri" veya "merkez-çevre" ilişkisine dönüşebilmektedir. Bu durumda çevre ülke, merkez ülkenin çıkarlarını kendi çıkarlarının önüne koymak zorunda kalabilmektedir.⁶

Ancak, bu durum tam bir edilgenlik anlamına gelmez. Her iki ülke de dengelenme ve çeşitlendirme stratejileri izlemektedir. Özbekistan, son yıllarda Türkiye, Güney Kore ve AB ülkeleri gibi alternatif göç pazarlarına yönelerek ve yatırımı teşvik ederek kısmi bir çeşitlendirme çabası içindedir. Kırgızistan ise uluslararası kuruluşlarla ve Çin gibi diğer aktörlerle ilişkilerini geliştirerek kırılganlığını azaltmaya çalışmaktadır. Fakat, bu alternatiflerin Rusya pazarının yerini kısa vadede alması mümkün görünmemektedir.

3. Kısa Vadeli Fırsat: Ekonominin Can Simidi

Türk dünyası ülkeleri için işçi dövizleri, tıpkı petrol veya kahve gibi, dışarıdan gelen kritik bir döviz kaynağı haline gelmiştir. Onları vazgeçilmez kılan acil ve somut faydalar, üç ana başlıkta toplanabilir:

- i. Döviz Sıkıntısını Giderme: Ülkeye giren her döviz, ulusal para birimini destekler ve makroekonomik istikrara anlık bir katkı sunar; bu da ülkenin ithal ettiği ilaç ve enerji gibi temel ürünlerin ödemesini yapabilmesi anlamına gelir.
- ii. Hane Halkı Gelirini Artırma: Gönderilen paralar, doğrudan ailelerin cebine girerek onların gıda, konut, dayanıklı tüketim malları gibi temel ihtiyaçlarını karşılamalarını sağlar ve yoksullukla mücadelede önemli bir rol oynar.
- iii. Ekonomik Şoklara Karşı Tampon Olma: Özellikle Kırgızistan ve Özbekistan gibi ülkelerin Gayri Safi Milli Hasıla'larının (GSMH) önemli bir kısmı bu dövizlere bağlıdır. Bu durum, yerel ekonomik kriz anlarında aileler için bir güvence ve ekonomi için bir tampon görevi görür.

Ancak bu can simidi, uzun vadede ekonomiyi kendi kendine yeterli bir yapıdan uzaklaştıran bir bağımlılık tuzağına dönüşme riski taşımaktadır.

4. Uzun Vadeli Tehdit: Bağımlılık Tuzağı

İşçi dövizlerine aşırı bağımlılık, ekonominin temel dinamiklerini bozan ve onu dış şoklara karşı savunmasız bırakan ciddi riskler barındırır. İşçi dövizleri, özellikle gelişmekte olan ekonomiler için önemli bir dış kaynak ve döviz girdisi sağlasa da, bu gelirlere aşırı bağımlılık yapısal ve makroekonomik açıdan ciddi kırılganlıklara yol açmaktadır. İşçi gelirlerinin milli gelirdeki payının yüksek olması, ekonominin üretim temelli yapısal dönüşümünü geciktirebilmekte, yerel yatırımlar ve istihdam yaratıcı sektörlerin gelişimini ikinci plana atabilmektedir. Ayrıca, bu döviz girişleri genellikle alıcı ülkelerdeki ekonomik koşullara, göç politikalarına ve siyasi istikrara bağlı olduğundan, dış şoklar karşısında ülke ekonomisini savunmasız bırakmaktadır. Örneğin, küresel krizler, savaşlar veya alıcı ülkelerdeki iş piyasası daralmaları, döviz akışlarını aniden keserek ödemeler dengesi krizlerini, döviz

⁶ Rusya'nın askeri üs taleplerine (Kırgızistan'daki Kant Üssü gibi) itiraz edememek veya bunları kaldırmayı gündeme getirememek, bu bağımlılığı somut bir örneği olarak gösterilebilir.

kurlarında istikrarsızlığı ve sosyoekonomik dalgalanmaları tetikleyebilmektedir. Dolayısıyla, işçi dövizlerini destekleyici bir kaynak olarak değerlendirirken, ekonomi politikalarının uzun vadeli sürdürülebilirliği için üretim ve ihracata dayalı, çeşitlendirilmiş bir büyüme modelinin inşası kritik önem taşımaktadır. İşçi dövizlerine olan bağımlılığı uzun vadeli tehditlerini dört başlık altında toplamak mümkündür.

4.1. Dış Şoklara Karşı Kırılganlık

Bu durum, ekonomide gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki eşitsiz güç dinamiklerini açıklamak için kullanılan bir modelle ifade edilebilir: “Merkez” (işçi gönderilen ülke, örn. Rusya) ve “Çevre” (işçi gönderen ülke, örn. Kırgızistan) arasında bir bağımlılık ilişkisi yaratır. Merkez ülke ekonomisinde yaşanan herhangi bir olumsuzluk, Çevre ülkelere anında yansır. Örneğin, Rus Rublesi’ndeki bir değer kaybı veya Rusya’da yaşanan bir ekonomik kriz, Orta Asya ülkelerine giren döviz miktarını anında azaltarak derin ekonomik şoklara yol açar. Bu, ulusal ekonomileri sürekli bir risk altında bırakır.

4.2. Reel Döviz Kurunda Değerlenme ve “Hollanda Hastalığı” Benzeri Etkiler

Gurbetçi transferleri, harcama ve kaynak hareketi etkileri yoluyla reel döviz kurları üzerinde önemli yukarı yönlü baskı oluşturmakta; doğal kaynak patlamaları ile ilişkili daha geniş “Hollanda Hastalığı” fenomeninin tezahürleri olmaktadır. İletim mekanizması şu şekilde çalışmaktadır: artan gurbetçi transfer akışları hane halkı harcanabilir gelirini artırır, bu da toplam talebini genişletir. Uluslararası pazarlarda ihracat konusu mallar için dışsal olarak belirlenen fiyatlar göz önünde bulundurulduğunda, bu talep genişlemesi birincil olarak yenilenemez malları etkiler ve bunların nispi fiyatlarını artırır. Yenilenemez malların ihracat konusu mallara göre fiyatındaki bu artış, reel döviz kuru değerlenmesini oluşturur ve yerli ekonominin uluslararası rekabetçiliğini azaltır.

Gelen dövizlerin büyük bir kısmının üretken yatırımlara yönelmemesi, ekonomide yapısal bozulmalara yol açar. Klasik “Hollanda Hastalığı” doğal kaynak patlamalarına atıfta bulunsa da, burada ihraç edilen “kaynak” emektir ve ekonomik etki benzerdir: Yüksek döviz girişi, ticaret dışı sektörleri (konut, dayanıklı tüketim malları) şişirirken, imalat gibi ticarete konu olan üretken sektörlerin rekabet gücünü zayıflatır. Bu durum, ülkelerin kendi kendine yeterli ve sanayileşmiş bir ekonomi inşa etmesini engeller.

Gelişmekte olan ülkeler hakkında panel çalışmada, Vu (2019) Orta Asya ekonomileri de dahil olmak üzere gurbetçi transferleri/GSYİH oranındaki %1’lik artışın % 0,10 ile 0,15’lik reel efektif döviz kuru (REER) değerlenmesiyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Özellikle Kırgızistan ve Tacikistan’ı inceleyen araştırma, reel döviz kuru değerlenmesi, endüstriyel daralma, daha yüksek hizmet sektörü büyümesi ve ticari konusu üretimden yenilenemez konusu üretime yapısal kaymaları içeren Hollanda Hastalığı semptomu güçlü kanıtı bulunmuştur. Ayrıca, çalışma yüksek petrol fiyatlarının Rusya’da (gurbetçi transferlerin kaynak ülkesi) Orta Asya’ya artan gurbetçi transfer akışları yoluyla döviz kuru değerlenme etkilerini ilettiğini belgelemekte olup, bir ithal Hollanda Hastalığı dinamiğini gösteren bulunmuştur.

4.3. Siyasi Özerkliğin Sınırlandırılması

Yoğun ekonomik bağımlılık, işçi kabul eden ülkelere (özellikle Rusya’ya) karşı siyasi bir koz verir. Bu durum, TDT ülkelerinin dış politikadaki manevra alanını daraltarak, ulusal çıkarları doğrultusunda bağımsız kararlar almasını zorlaştırabilir. Bu karmaşık ikilem, TDT ülkelerini pasif bir bekleyiş yerine, finansal akışları kendi kontrolleri altına almayı hedefleyen aktif ve rasyonel bir strateji arayışına itmiştir.

4.4. Üretken Ekonomi Engeli

Ülkeye giren dövizler, genellikle kalıcı zenginlik yaratacak üretken yatırımlara (sanayi, teknoloji, tarım) değil, tüketime (konut alımı, gıda, dayanıklı tüketim malları) harcanır. Bu durumu şöyle düşünebiliriz: Aileye gelen para, yeni bir tarla alıp daha fazla ürün yetiştirmek (üretken yatırım) yerine, evin salonuna daha büyük bir televizyon almak (tüketim) için kullanılıyor. Televizyon anlık bir keyif verse de, tarla ailenin gelecekteki gelirini kalıcı olarak artırır. İşte ülkeler de bu tuzağa düştüğünde, uzun vadeli refah yerine kısa vadeli harcamaları seçmiş olurlar. Tablo.2, işçi dövizlerinin bu iki zıt yönünü özetlemektedir:

Tablo.2: İşçi Döviz Transferlerinin Kısa ve Uzun Dönemde Etkileri

Kısa Vadeli - Fırsat	Uzun Vadeli - Tehdit
Döviz sıkıntısını anında hafifletir.	Dış ekonomilerin dalgalanmalarına karşı ülkeyi savunmasız bırakır.
Hane halkına doğrudan gelir sağlar.	Üretken yatırımlar yerine tüketime yönelerek sanayileşmeyi engeller.
Yoksulluğu kısa vadede azaltır.	Ülkeyi, kendi kendine yeten bir ekonomi kurmaktan alıkoyar ve sürekli işçi göndermeye mahkum eder.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu derin bağımlılık sorununa karşı Türk dünyası ülkeleri, “rekabetçi milliyetçilik” adını verebileceğimiz rasyonel bir stratejiyle ortak bir çözüm arayışına girmelidir.

5. Türk Dünyasındaki Görünüm

Türk dünyası ülkeleri, özellikle Sovyetler Birliği’nin dağılmasından bu yana geçen otuz yılı aşkın sürede, merkezi planlı ekonomilerden pazar odaklı yapılara geçiş sürecinde ve küresel finansal sistemle entegrasyon arayışında benzersiz bir ekonomik evrim süreci yaşamıştır. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan gibi devletlerin oluşturduğu bu geniş coğrafya, jeopolitik konumu, sahip olduğu muazzam doğal kaynaklar ve genç nüfus yapısı nedeniyle küresel sermaye akışlarının odak noktalarından biri haline gelmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) çatısı altında kurumsallaşan ekonomik iş birliği, bölgesel bir güç bloğu oluşturma vizyonunu taşıırken, bu vizyonun sürdürülebilirliği dış finansman kaynaklarının etkin yönetimine doğrudan bağlıdır. Bölge ekonomileri için dış finansman, yalnızca bir sermaye transferi değil, aynı zamanda teknolojik dönüşümün, kurumsal kapasite inşasının ve küresel tedarik zincirlerine stratejik eklemlenmenin en önemli aracıdır.

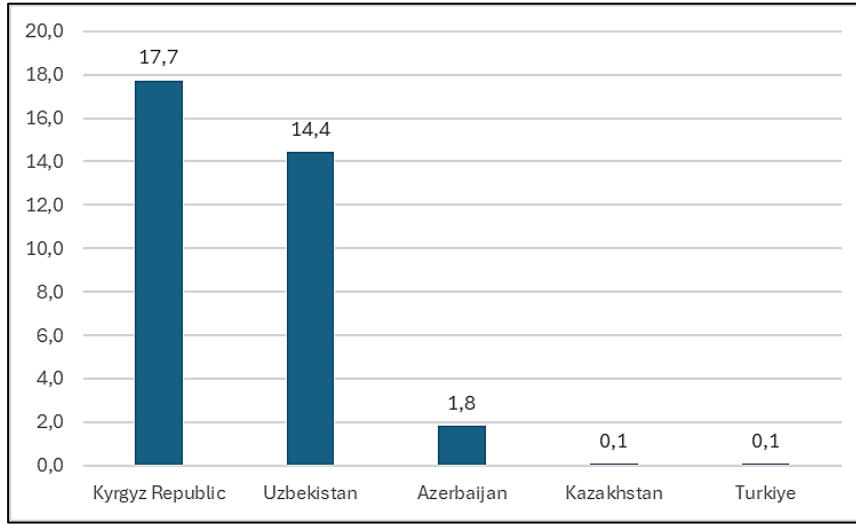
Türk dünyası ve Orta Asya ekonomilerinde işçi dövizleri ve doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), dış finansmanın iki temel direğini oluşturmakla birlikte, ülkelerin ekonomik yapılarına göre taban tabana zıt roller üstlenmektedir. Özellikle Kırgızistan ve Özbekistan gibi ülkeler için yurt dışındaki işçilerden gelen dövizler, dış finansmanın en “insani” ve tabana yayılan biçimidir. Bu fonlar, doğrudan yoksul kesimlerin eline geçerek eğitim, sağlık ve küçük ölçekli girişimleri finanse etmektedir.

İşçi döviz transferleri, yani havaleler, günümüzde düşük ve orta gelirli ülkelere yönelik en büyük dış finansman kaynağı konumundadır. İşçi dövizlerinin bazı ülkeler için artık bir yan gelir kalemi olmaktan çıkıp ekonominin ana direği haline geldiği görülmektedir. Bu bağımlılığın Kırgızistan ve Özbekistan özelinde boyutu oldukça yüksek bir düzeydedir. Grafik.3, yurtdışından işçi döviz transferlerinde Kırgızistan (% 17.7) ve Özbekistan (% 14.4)’ın açık ara önde olduğunu, Azerbaycan (% 1.8), Kazakistan (% 0.1) ve Türkiye (% 0.1)’nin ise çok daha düşük paylara sahip olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, 2024 sonu itibarıyla Kırgızistan’da (% 4,0), Özbekistan’da (% 2,5) DYY’nin GSYH içindeki payı, işçi dövizlerine

göre çok daha düşüktür.⁷ Azerbaycan'da bu oran % 0,3, Kazakistan'da % 0,7, Türkiye'de % 0,9, Türkmenistan'da ise % 3,2 seviyesindedir (World Bank, n.d)

Söz konusu ülkelerden, akışların büyük çoğunluğu Rusya'dan kaynaklanmaktadır; Özbekistan'ın havalelerinin %77'si ve Kırgızistan'ın işçi döviz havalelerinin % 90'ından fazlası, Rusya Federasyonu'nda çalışan işçi göçmenlerinden gelmektedir. Özbekistan'da Rusya'dan gelen işçi dövizleri 2024 yılında 11,5 milyar dolara ulaşarak 2023 yılına göre %29'luk bir artışı yansıttı. Kalan transferler ise Kazakistan'dan (795 milyon dolar), Amerika Birleşik Devletleri'nden (577 milyon dolar), Güney Kore'den (534 milyon dolar), Türkiye'den (405 milyon dolar), Birleşik Krallık'tan (135 milyon dolar) ve diğer ülkelerden geldi (Kun.uz, 2025).⁸ Kırgız işgücünün yaklaşık beşte biri, neredeyse tamamı Rusya'da olmak üzere, yurt dışında çalışmaktadır (The Times of Central Asia, 2025).⁹

Grafik.3: Yurtdışı İşçi Döviz Transferlerinin Milli Gelire Oranı (2024)

Kaynak: World Bank

Grafik.4, 1995-2024 yılları arasında beş Orta Asya ülkesinde (Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan) işçi döviz transferlerinin GSYİH'ya oranını göstermektedir. Kırgızistan, tüm dönem boyunca en yüksek orana sahiptir. 2010'dan sonra %25-35 bandında seyretmesi, ülke ekonomisinin bu transferlere son derece bağımlı olduğunu gösterir. Bu durum, Kırgızistan'ın göç veren yapısı, iç talebin ve istihdam olanaklarının sınırlı olması ile açıklanabilir. Özbekistan'da 2005 sonrası belirgin bir artış görülmekte ve oran 2015 yılından itibaren %15-20 seviyesine yaklaşmaktadır. Bu artış, ülkenin göç politikalarındaki esnemeler ve özellikle Rusya'ya yönelik emek göçündeki büyüme ile ilişkilendirilebilir. Türkmenistan'da oran oldukça düşüktür ve tüm dönem boyunca %5'in altında kalmıştır. Bu durum, ülkenin kapalı ekonomi modeli, göç üzerindeki sıkı kontroller ve doğalgaz gelirlerine dayalı ekonomi nedeniyle işçi dövizlerinin görece öneminin az olmasından kaynaklanmaktadır. Kazakistan'ın oranı genelde %5'in altındadır. Bu, Kazakistan'ın daha çok bir göç alan (özellikle

⁷ Doğrudan yabancı yatırımların milli gelire oranında dünya ortalaması ise 2024 sonu itibarıyla % 1,3 düzeyindedir.

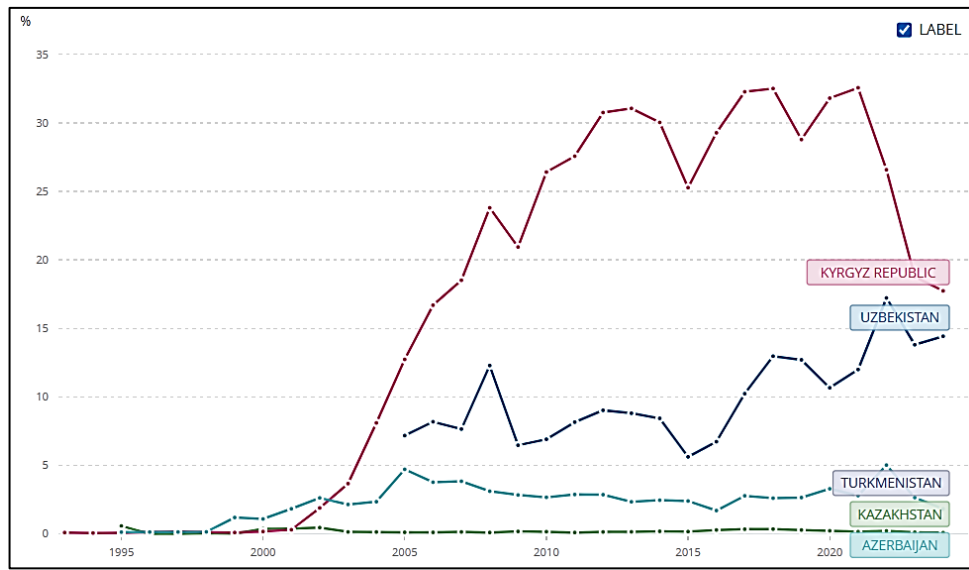
⁸ Bu kalemde her ne kadar Rusya hala en büyük paya sahip olsa da, 2024 yılında çeşitlendirme adına diğer ülkelerden gelen işçi döviz transferlerinde önemli büyüme oranları görülmüştür. 2023 yılına kıyasla, Birleşik Krallık'tan gelen havalelerde %83, Güney Kore'den gelen havalelerde %56, Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen havalelerde %35 ve Avrupa Birliği ülkelerinden gelen havalelerde %32 artış yaşandı (Kun.uz, 2025).

⁹ 2023 yılında Kırgız halkının en çok para gönderdiği bölge, 2,531 milyar dolar havale ile Rusya olmuştu. 2023 yılında yurtdışı işçi dövizlerinden ülkeye toplam para girişi ise 2,7 milyar düzeyinde olup Rusya'nın payı % 93,7 düzeyindedir (The Times of Central Asia, 2025).

komşu ülkelerden) ve enerji/ihracata dayalı daha büyük bir ekonomiye sahip olmasıyla tutarlıdır. Azerbaycan'ın oranı 2010'a kadar düşük seyretmiş, ancak 2010-2015 arasında %5'in üzerine çıkmıştır. Bu artış, petrol gelirlerinin nispeten daha az istihdam yaratması ve halkın gelir arayışıyla göç etmesiyle bağlantılı olabilir. 2015 sonrası düşüş ise petrol fiyatlarındaki toparlanma veya ruble kurundaki dalgalanmalar gibi dış faktörlerden etkilenmiş olabilir.

Özellikle Kırgızistan için bu kadar yüksek oranlar, ekonomisinin dış şoklara (örneğin Rusya'daki bir ekonomik kriz) karşı son derece kırılgan olduğu anlamına gelir. 2008 Küresel Finans Krizi ve 2014-2015'teki petrol fiyatı şoku sonrası, göç veren ülkelerin grafiğinde (özellikle Kırgızistan) geçici düşüşler görülebilmektedir. Bu durum, Rusya gibi ana hedef ülkelerdeki ekonomik daralmanın transferleri anında etkilediğini göstermektedir.

Grafik.4: Yurtdışı İşçi Döviz Transferlerinin Milli Gelire Oranı (Tarihsel Görünüm)

Kaynak: World Bank

Türk dünyası ülkelerinin makroekonomik yapıları, dış finansman ihtiyaçlarının niteliğini ve niceliğini belirleyen temel unsurdur. 2024 ve 2025 yılları için yapılan projeksiyonlar, bölge genelinde ekonomik büyüklüğün 1,9 trilyon dolara ve nüfusun 178 milyona ulaşacağını göstermektedir. Bu devasa ekonomik hacim, ülkelerin kalkınma hedeflerine ulaşabilmesi için iç tasarrufların ötesinde geniş bir dış kaynak havuzuna ihtiyaç duyduğunu kanıtlamaktadır. TDT üyesi ülkelerin kişi başına düşen Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH) seviyesi, 2024 yılında 15.463 dolara yükselerek 2002 yılındaki seviyesinin 4,3 katına ulaşmıştır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2025). Satın alma gücü paritesine göre ise bu rakamın 42.561 dolara çıkması, bölgenin iç tüketim potansiyelini ve dolayısıyla dış yatırımcılar için sunduğu pazar cazibesini teyit etmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2025).

6. Çözüm Arayışı ve Bağımlılıktan Kurtulma Stratejileri: Rekabetçi Milliyetçilik ve Bölgesel İşbirliği

Rekabetçi milliyetçilik, sadece tarihi veya kültürel bir nostalji değildir. Aksine, küresel dengelerin hızla değiştiği bir dünyada, Rusya ve Çin gibi büyük güçlere karşı finansal ve siyasi özerkliği korumayı amaçlayan rasyonel ve araçsal bir stratejidir. Diğer bir ifadeyle, Türk Devletleri Teşkilatı ülkeleri için “rekabetçi milliyetçilik”, sadece iç bütünlüğü sağlamaya yönelik bir ideoloji değil, aynı zamanda küresel jeoekonomik arenada avantaj elde etmeyi hedefleyen araçsal ve dinamik bir stratejidir. Bu yaklaşım, dış finansman kaynaklarına olan bağımlılığı pasif bir şekilde kabullenmek yerine, bu akışları ulusal çıkarlar doğrultusunda yönetme, çeşitlendirme ve nihayetinde bölgesel bir eksene oturtma iradesini ortaya koyar.

Rekabetçi milliyetçilik, devletlerin ulusal refahı ve gücü artırmak amacıyla enerji, lojistik ve finans gibi stratejik sektörleri ulusal aktörlerin kontrolünde tutma çabasında somutlaşmaktadır. Bu strateji, bir yandan Rusya'nın enerji ve iş gücü piyasaları üzerindeki etkisini dengelerken, diğer yandan Batılı finans kuruluşlarına alternatifler yaratmayı hedefler. Özellikle Çin'in Kuşak ve Yol Projesi'nin (BRI) bölge ülkeleri üzerinde yarattığı devasa borç yükü ve siyasi bağımlılık riski, bu stratejinin aciliyetini artırmaktadır. Bu risklere karşı, TDT ülkeleri arasında bir finansal dayanışma güdüsü oluşmuş ve kendi içlerinde güvenilir finansman mekanizmaları yaratma arayışı hızlanmıştır.

Türk dünyası bağlamında bu stratejik yol haritası, üç somut hedef üzerine odaklanmalıdır:

i. İçsel Çeşitlendirme

Dışa bağımlılıktan kurtulmanın temeli, hem ekonomiyi yapısal olarak dönüştürmek hem de bu dönüşümü gerçekleştirecek insan kaynağını yetiştirmektir. Bu sadece işgücü piyasalarını değil, aynı zamanda üretim ve ihracat yapılarını da kapsamalıdır. Başarılı bir örnek olarak Azerbaycan'ın petrol dışı sektörler, özellikle yeşil enerjiye yönelmesi gösterilebilir. EBRD, ADB ve AIIB tarafından finanse edilen 760 MW kapasiteli Bilasuvar ve Neftçala güneş enerjisi projeleri, ülkenin enerji ihracatını çeşitlendirerek hidrokarbon gelirlerine olan bağımlılığı azaltma kararlılığının somut bir göstergesidir (EBRD, 2024).

Dışa göçün temel nedeni, ülke içinde nitelikli iş imkanlarının kısıtlı olmasıdır. Bu sorunun köklü çözümü, beşeri sermayeye yatırım yapmaktan geçmektedir. Örneğin Azerbaycan'da, "ortalama 12 yıllık okul eğitiminin dördü, düşük eğitim kalitesi nedeniyle kaybedilmiş sayılmaktadır" ve iş gücü piyasasına her yıl giren insan sayısı, yaratılan iş sayısının 2,5 katıdır. Bu dramatik veriler, eğitim sisteminin kalitesinin artırılması ve modern ekonominin ihtiyaç duyduğu becerileri kazandıran mesleki eğitimin güçlendirilmesinin aciliyetini göstermektedir.

ii. Üretken Sermayelendirme (Dövizlerin Dönüşümü)

Ülkeye giren milyarlarca dolarlık işçi dövizinin sadece konut veya dayanıklı tüketim malı alımı gibi tüketim kalemlerine gitmesi, uzun vadeli bir kalkınma tuzağıdır. Devletler, bu fonların yerel mikro-yatırımlara, küçük ve orta ölçekli işletmelere (KOBİ) ve teknoloji girişimlerine akmasını sağlayacak finansal mekanizmalar geliştirmelidir. Özel yatırım fonları, KOBİ destek programları ve girişim sermayesi teşvikleri, bu dövizlerin tüketime değil, üretime ve istihdama dönüşmesini sağlayabilir.

Akademik literatür, gelişmekte olan ülkelerde yurtdışından döviz elde eden hanelerin bu kaynakları ağırlıklı olarak tüketime harcadığını tutarlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Asya-Pasifik bölgesinde 19 gelişmekte olan ülkeyi kapsayan 1980-2015 dönemine ilişkin kapsamlı analiz (Tung,2018), işçi havalelerinin yurtiçi yatırıma negatif etkisi olduğunu ampirik olarak doğrulamıştır.

IMF'nin "işçi havaleleri tuzağı" kavramı, bu durumun nasıl kısır döngü yarattığını açıklamaktadır. Chami vd. (2018) çalışmalarında, işçi dövizlerinin kısa vadede tüketimi ve refahı artırsa da, üretken yatırıma dönüşmediğinde ekonomik durgunluk, gayrimenkul fiyatlarında balon, genç nüfusun göç motivasyonunda artış ve hükümetlerin hesap verebilirliğinde azalma gibi yan etkilere yol açmakta olduğunu tespit etmişlerdir. Yazarlara göre bu tuzakta olan ülkeler, emek ihraç etmeye dayalı düşük büyüme hızlı bir döngüye hapsolmaktadır.

iii. Bölgesel Bütünleşme (Ortak Altyapı ve Finans)

Bölgesel kendi kendine yeterlilik, ancak kurumsal işbirliğinin güçlendirilmesiyle mümkündür. Türk Yatırım Fonu'nun başlangıç sermayesinin orta/uzun vadede artırılması ve fonun etki alanının genişletilmesi hedeflenmelidir. Aynı zamanda, Orta Koridor gibi stratejik altyapı projelerine yapılan yatırımların hızlandırılması, bölgenin transit ticaret gelirlerini artırarak dış finansmana olan ihtiyacını doğal yollarla azaltacak olup bu strateji ekonomik özerkliğe giden en somut yolların başında gelmektedir.

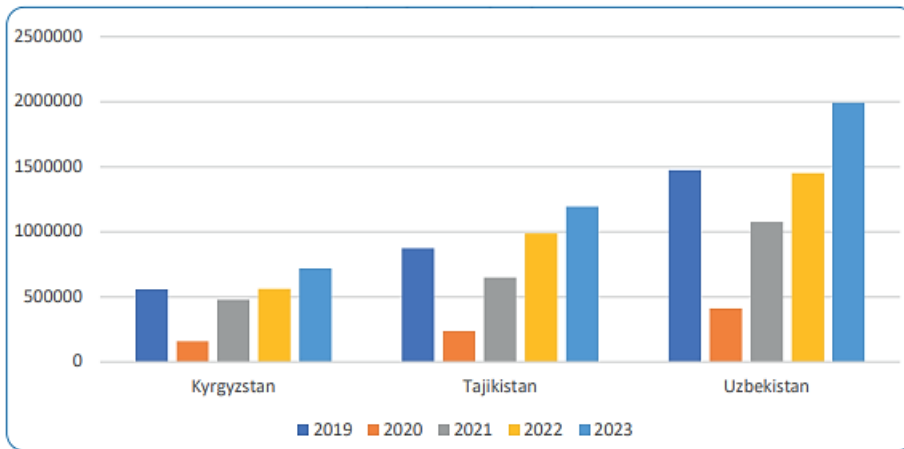
Bu jeoekonomik strateji, söylem düzeyinde kalmayıp somut adımlarla hayata geçirilmektedir. Türk dünyası ülkeleri, bu bağımlılık tuzağından kurtulmak ve finansal akışlarını kendi kontrolleri altına almak için somut adımlar atmaktadır. Bu stratejiler üç temel eksenle ilerlemektedir:

6.1. İş Gücü Pazarını Çeşitlendirmek

Rusya'nın demografik yapısı ve özellikle inşaat, tarım, hizmet gibi sektörlerdeki işgücü ihtiyacı, komşu Orta Asya ülkelerinden gelen işçilere olan talebi sürekli kılmaktadır. Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'dan Rusya'ya işçi göçü, savaş beklentilerinin aksine artmaya devam etmekte olup 2023'te istihdam amaçlı girişler 2019'u aşarak 3,9 milyona yaklaşmıştır. Grafik.5, 2019-2023 yılları arasında Rusya'ya istihdam amaçlı giriş yapan Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan vatandaşlarının sayısını göstermektedir. Özbekistan, en yüksek sayıda işçi gönderen ülkedir. 2023'te 2 milyonun üzerine çıkarak belirgin bir liderliğe sahiptir. Tacikistan, ikinci sırada yer almakta olup, 2023 yılında bu ülkeden yaklaşık 1,5 milyon civarında giriş kaydedilmiştir. Kırgızistan ise diğer iki ülkeye kıyasla daha düşük sayılara sahip olsa da, 2023'te yaklaşık 500 bin girişle Rus işgücü piyasasına önemli bir katkı sağlamaktadır. 2020'deki keskin düşüş, seyahat kısıtlamaları ve ekonomik belirsizliklerle açıklanabilir. Ancak 2021'den itibaren Rusya'nın işgücü piyasasının yeniden canlanmasıyla birlikte göçmen işçi akışı hızla artmıştır.

2022'de başlayan ve 2023'te devam eden belirgin yükseliş, Rusya'nın Ukrayna'daki askeri operasyonları sonrası yaşanan işgücü kaybı ve yaptırımlar nedeniyle artan işgücü açığı ile ilişkili olabilir. Rusya, Orta Asya'dan gelen işçilere daha fazla bağımlı hale gelmiştir. Bu görünüm, Rusya'nın Orta Asya ülkelerinden gelen işgücüne olan bağımlılığının giderek arttığını ve pandemi, jeopolitik gelişmeler gibi faktörlerin bu akışı şekillendirdiğini göstermektedir.

Grafik.5: 2019-2023 Yılları Arasında Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'dan Rusya'ya İş Amaçlı Giriş Yapanların Sayısı

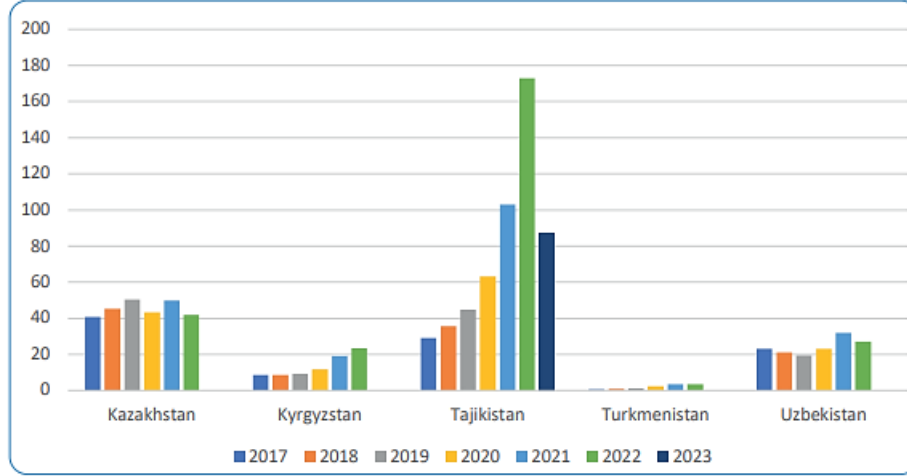

Kaynak: Rusya Federal Eyalet İstatistik Servisi ((akt. ICMPD, 2024)

Grafik.6, 2017-2023 yılları arasında Rusya'da vatandaşlığa kabul edilen beş Orta Asya ülkesi (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan) vatandaşlarının sayısını

göstermektedir. Orta Asya Türk devletleri arasında ise Kazakistan ilk sırada yer alırken, bu ülkeyi sırasıyla Özbekistan ve Kırgızistan izlemektedir. Türkmenistan ise listede son sırada yer almaktadır.

Grafik.6: Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan Vatandaşlarının Rusya’da Vatandaşlığa Kabul Edilme Düzeyleri (2017-2023) (bin)

Kaynak: Rusya Federasyonu İçişleri Bakanlığı (akt. ICMPD, 2024)

Orta Asya ülkeleri, iş gücünü sadece Rusya pazarına bağımlı kalmaktan kurtarmak için aktif olarak yeni pazarlar aramaktadır. Türkiye, Güney Kore ve Körfez Ülkeleri gibi destinasyonlar, bu çeşitlendirme çabalarının merkezinde yer almaktadır. Nitekim, Kırgızistan, 21 ülke ile iş gücü anlaşmaları yaparak vatandaşlarını İngiltere, AB ülkeleri, Türkiye, Güney Kore, Japonya ve Körfez ülkelerine yasal yollarla göndermeye başladı. 2014-2023 arası Orta Asya ülkeleri vatandaşlarının AB’ye girişi 6 kat artarak 73.928’e, ikamet eden nüfus ise 195.866’e yükseldi; 2023 yılında yeni gelenlerin %73’ü iş için AB’ye geldi. Bununla birlikte bu bölgeden göç AB’de düşük seviyede (% 0.8 geçerli izin) ancak 2020-2023 döneminde %335 büyüdü (Council of the European Union, 2025).

İngiltere’nin Seasonal Worker programında Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan vatandaşları altı aylık tarım vizeleriyle istihdam edilirken, bu programa binlerce Kırgız başvuru yapmaktadır (Orlova, 2024). Benzer şekilde, AB’de Litvanya, Bulgaristan, Polonya gibi ülkelerde Orta Asyalı işçilerin sayısı hızla artmaktadır. Litvanya’da Özbek göçmenlerin sayısı 2023’te sadece 1.800 iken 2024’te 9.700’e yükseldi; aynı dönemde Kırgız vatandaşlarının sayısı da 2.000 artarak 6.000’e çıktı (Venckunas, 2024). Yine Bulgaristan’da Kırgız vatandaşları 2023 yılında 2.000’den fazla kayıtlı girişle mevsimlik işçilerin en büyük grubunu oluşturdu (Vodenova, 2023). Polonya, Orta Asyalılara AB’deki çalışma izinlerinin %30-49’unu veriyor; 2023 yılında Özbeklere 6.860 ilk izinle ikinci sırada yer aldı ve toplam Özbek ikamet 18.932’nin yarısını oluşturdu. Kırgız ve Tacik göçmenler için de ana giriş kapısı; inşaat ve sürücü pozisyonlarında yüksek talep var.

Güney Kore, yüksek ücretler ve kotalar (örneğin 2024’te 37.000’den fazla Özbek işçi kotası) ile öne çıkıyor. Körfez ülkeleri ve Japonya da Tacik, Özbek ve Kırgız işçileri için yeni, ama henüz ölçek olarak sınırlı, hedef pazarlar haline geliyor. Mesleki eğitim, dil kursları ve Almanya ile yürütülen hemşirelik gibi sektör odaklı ortak eğitim programları, daha güvenli ve nitelikli göç için iyi uygulama örneği olarak belirtilebilir (ICMPD, 2024).

Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan vatandaşlarına çalışma ve iş kurma hakkı veren bir kararname imzaladı. Bu kararname, askerlik ve gizli hizmetler hariç eşit istihdam imkanı sunmaktadır. Gabala Türk Devletleri Zirvesi sonrası alınan bu karar, Orta Asya iş gücünün Türkiye’ye serbest

dolaşımını teşvik ediyor. Ayrıca Türkiye ile Özbekistan arasında 18 anlaşma imzalanarak sanayi, teknoloji ve kamu yönetimi gibi alanlarda iş birliği güçlendirildi (The Tashkent Times, 2025).

İşgücü pazarlarını çeşitlendirme kapsamında, Özbekistan ile Güney Kore'nin Gyeongsangnam-do eyaleti arasında iş gücü göçü anlaşması imzalandı; bu, nitelikli Özbeklere E-7 çalışma vizesi ve mevsimlik tarım için E-8 vizesi sağlıyor. Güney Kore, 2024'te Özbekistan için 37.000'den fazla migrant işçi kotası belirledi ve Kazakistan'ı İstihdam İzin Sistemi'ne (EPS) dahil etmek üzere görüşmeler yürütüyor. Kazakistan'da Almatı'da Kore için dil ve meslek eğitimi merkezi kurulması planlanmaktadır (ICMPD, 2024).

6.2. Bölgesel Finansman Yaratmak

Türk Devletleri Teşkilatı çatısı altında kurulan Türk Yatırım Fonu gibi mekanizmalar, bu stratejinin en somut örneğidir. Türk Yatırım Fonu (TIF), Türk devletleri tarafından ortaklaşa kurulan ve Türk dünyasında ekonomik iş birliğini, bölge içi ticareti ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmeye odaklanan ilk uluslararası finans kuruluşudur. Bu fonun amacı, dış sermayeye (Rus/Batı/Çin) bir alternatif olarak, üye ülkeler arasında güvenilir ve kontrol edilebilir, bir nevi ulusallaştırılmış bir finansman kaynağı yaratmaktır. Kuruluş anlaşması 16 Mart 2023 tarihinde imzalanan ve 24 Şubat 2024'te yürürlüğe giren Türk Yatırım Fonu (TYF), 600 milyon dolarlık başlangıç sermayesiyle bölgenin dış finansman mimarisinde tarihi bir dönüm noktasıdır. Fonun temel amacı, üye devletler arasında ticari ve ekonomik işbirliğini güçlendirmek, ortak projeler aracılığıyla bölgesel değer zincirlerini desteklemek ve dış (Rus/Batı/Çin) sermayeye bağımlılığı azaltacak sürdürülebilir bir alternatif yaratmaktır. 2026 yılından itibaren projelere tam kapasiteyle finansman sağlaması hedeflenen fon, özellikle KOBİ'ler ve startup'lar için birincil finansal ortak olmayı amaçlamaktadır.

Tablo.3: TYF Öncelikli Yatırım Alanları ve Stratejik Etki

TYF Öncelikli Yatırım Alanları	Stratejik Etki
Bağlantısallık	Fiziksel ve dijital altyapıyı güçlendirerek ekonomik entegrasyonu ve rekabet gücünü artırmak.
Bölgesel Ticaret	Üye devletler arasında ticaret ve yatırım işbirliğini artırmak, ihracat çeşitliliğini sağlamak.
KOBİ Büyümesi	Ekonomik büyümenin ve istihdam yaratmanın itici gücü olarak KOBİ'leri ve girişimciliği desteklemek.
Yeşil Ekonomi	İklim dostu yatırımlar ve çevrenin korunması yoluyla sürdürülebilir kalkınmayı hızlandırmak.
İnovasyon	Üye devletlerde teknolojik yeniliği ve dijital dönüşümü ilerletmek.
Ortak Finansman	Kalkınma projelerinin ölçeğini büyütme için uluslararası ortaklıkları ve ortak finansmanı kullanmak.

Kaynak: Türk Devletleri Teşkilatı (2023) Türk Yatırım Fonu

6.3. Türkiye'nin Stratejik Rolünü Ön Plana Çıkarmak

Stratejik özerklik, bir devletin ulusal çıkarlarını gözeterek, özellikle savunma, dış politika ve kritik teknolojiler gibi temel alanlarda dış aktörlere aşırı bağımlı olmadan bağımsız kararlar alabilme kapasitesi olarak tanımlanır. Türkiye, son on yılda sadece Batı merkezli uluslararası düzenden uzaklaşarak, hem NATO üyesi hem de stratejik özerklik arayan bir ülke olarak öne çıkmıştır. Bu arayış, Batı'nın üstünlüğünü sorgulayan ve alternatif güç merkezleriyle (Rusya, Çin, Orta Doğu, Afrika) ilişkileri çeşitlendiren bir dış politika vizyonuna dayanır. Nitekim Türkiye, OECD'nin kurucu üyelerinden biridir ve 1991 yılından beri OECD Kalkınma Yardımı Komitesi'nde (DAC) gözlemci statüsünde yer alarak kalkınma işbirliği akışlarını raporlamaktadır, ancak bugüne kadar tam DAC üyeliğini reddetmektedir. Bu gözlemci statüsü,

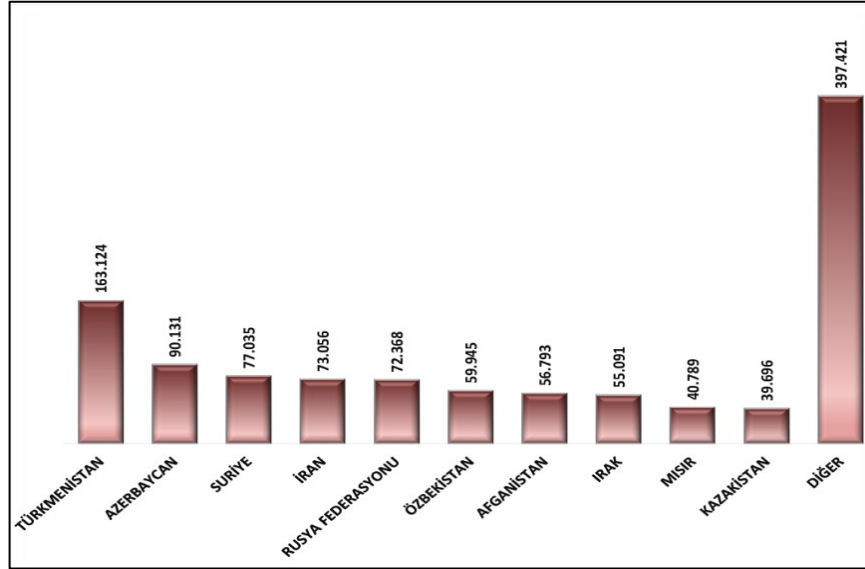
Türkiye'nin hibrit kimliğini vurgulamaktadır çünkü DAC teknik olarak Kuzey ülkelerinin yardım normlarıyla uyumlu iken, Türkiye sadece buna kendini bağlamak istemeyip siyasi olarak kendisini Küresel Güney'in bir parçası ve geleneksel Batılı bağlılıklara bir alternatif olarak sunmaktadır.

Türkiye, sahip olduğu stratejik özerklik ve artan inşaat, lojistik ve hizmet sektörleriyle, Orta Asya iş gücü için yeni ve cazip bir pazar haline gelmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin bölgedeki yatırımları, sadece ticari bir kazanç değil, aynı zamanda Çin ve Rusya etkisine karşı bölgesel bir denge unsuru olarak konumlandırılmaktadır. Orta Asya ülkelerinde genç nüfus fazlası, sınırlı istihdam ve ücret düzeyleri; Türkiye'yi kültürel yakınlık, vize/ikamet imkânları ve coğrafi erişilebilirlik nedeniyle cazip hale getirmektedir. Rusya pazarındaki dalgalanmalar, yaptırımlar ve kur riski, Orta Asyalı işçilerin destinasyon sepetini çeşitlendirmesine yol açarken; Türkiye bu çeşitlenmede “büyüyen ama tamamen doymamış pazar” rolünü üstlenmektedir. Bu dinamikler, bir yandan Türkiye'nin inşaat ve lojistikte rekabet gücünü desteklerken diğer yandan Orta Asya devletleri için işçi dövizleri üzerinden önemli bir gelir ve siyasi bağ kanalı oluşturmaktadır.

Orta Asya, Türk işletmeleri açısından stratejik bir pazar konumundadır. Bu bölgedeki Türk yatırımları, özellikle inşaat, ticaret ve enerji sektörlerinde belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır. Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP), 1962 yılında kurulan Almanya merkezli bir düşünce kuruluşu olup Kasım-2025 tarihli son raporunda, enstitü araştırmacılarından Isachenko'ya (2025) göre, Türkmenistan'da, Sovyet sonrası dönemde faaliyet gösteren Türk inşaat şirketleri, toplam değeri 50 milyar ABD dolarını aşan 1.080 projeyi tamamlamıştır. Özbekistan'da ise Türkiye, ülkeye yönelik doğrudan yatırımlarda Çin ve Rusya'nın ardından üçüncü sırada yer almaktadır. Özbekistan'da Türk sermayeli veya ortak girişim şeklindeki işletme sayısı 2.025'e ulaşmış olup, bunların 438'i ortak girişim statüsündedir. Bu rakam, 2017'de kaydedilen 479 Türk sermayeli şirket (ortak girişimler dahil) ile karşılaştırıldığında, son yıllarda yaşanan kayda değer büyümeyi ortaya koymaktadır.

Türkiye'nin bölgeye yönelik ilgisi, yalnızca ticari ve inşaat faaliyetleriyle sınırlı değildir. Azerbaycan ile kurulan köklü enerji ortaklığı modelinden hareketle, Türkiye'nin stratejisi Türkmenistan ve Kazakistan başta olmak üzere, Orta Asya'da enerji iş birliğini derinleştirmek ve genişletmek yönündedir. Bu durum, Türkiye'nin bölgeyle çok boyutlu ve kalıcı bir ekonomik ortaklık hedeflediğini göstermektedir.

Grafik.7, Türkiye'de ikamet izni ile bulunan ilk 10 uyruktan oluşmaktadır. Türkiye'de ikamet izni ile bulunan yabancıların sayısı 18.12.2025 itibarıyla 1.125.449'dur. İlk 10'da Orta Asya (Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Azerbaycan), Orta Doğu (Suriye, İran, Irak), Güney Asya (Afganistan) ve Kuzey Afrika (Mısır) ile Rusya'dan gelen nüfuslar yer alıyor; bu, coğrafi yakınlık, tarihsel bağlar ve işgücü talebiyle uyumlu bir dağılım sunmaktadır.

Grafik.7: İkamet İzni ile Türkiye’de Bulunan İlk 10 Uyruk

Kaynak: T.C. Göç İdaresi Başkanlığı (2025)

(18.12.2025 itibariyle)

Türkiye’de kısa dönem ikamet izniyle ülkede bulunan yabancıların (toplam: 416.574 adet) dağılımında ise belirgin bir çeşitlilik ve aynı zamanda birkaç ülke öne çıkmaktadır. En büyük üç ülke (Suriye, Irak, Türkmenistan) toplamın yaklaşık % 31’ini oluşturmakta olup buna karşın “Diğer” kategorisi de tek başına %30 civarı ile büyük bir paya sahiptir. Bu izin türü genelde mevsimlik iş, eğitim, tedavi veya kısa süreli çalışma amaçlı olduğundan, bu dağılım işgücü piyasasındaki kısa vadeli taleplerle ilişkilendirilebilir. Türkiye’de öğrenci ikamet izniyle ülkede bulunan yabancı uyrukluların dağılımında (toplam: 211.326 adet) Türkmenistan’ın belirgin bir ağırlık taşıdığını görülmektedir. Bu ülke tek başına yaklaşık %26 ile en büyük öğrenci grubunu oluşturmaktadır. İkinci sırada İran % 12’lik paya sahip iken bu ülkeyi % 9 pay ile Azerbaycan takip etmektedir. İlk beş sırada yer alan diğer ülkeler ise sırasıyla Özbekistan (% 5), Kazakistan (% 4)’dır (T.C. Göç İdaresi Başkanlığı, 2025).

Türkiye’nin Türk devletlerindeki yatırımlarının “bölgesel denge unsuru” olarak konumlanması argümanı, çok sayıda Batılı analizle de desteklenmektedir. Harvard Kennedy School Belfer Center for Science and International Affairs’dan Aydın-Düzgüt (2025) tarafından yazılan raporda, Türkiye ile Türk devletleri arasında ticaret ve yatırım hacminin hala AB, Rusya ve Çin ile kıyaslandığında düşük düzeyde olmasına karşın, jeopolitik krizler (Rusya-Ukrayna savaşı, Çin’e yönelik şüpheler) nedeniyle Orta Asya ülkelerinin çeşitlendirme arayışı, Türkiye’ye gelecekte daha fazla rol alma fırsatı sunan yapısal bir eğilim olarak işaret edilmektedir. Raporda, Orta Koridor’un, Çin’in Kuşak ve Yol Girişimi’ne alternatif/tamamlayıcı bir hat olarak, Türkiye’yi Azerbaycan, Orta Asya Türk devletleri ve Çin arasında lojistik köprü konumuna getirme iddiası taşıdığı vurgulanmaktadır.

Türkiye’nin desteklediği Trans-Hazar doğal gaz boru hattı ve Orta Koridor gibi projeler, Batılı analistler tarafından bölgedeki Rusya ve Çin etkisine karşı bir denge ve Avrupa’nın enerji çeşitlendirmesi için bir araç olarak görülmektedir. Bu, Türkiye’yi jeopolitik bir “köprü” ve “dengeleyici” konumuna yerleştirmektedir. Konuyla ilgili olarak Roberts (2018), çalışmasında Türkiye’nin desteklediği Trans-Hazar boru hattının, Avrupa’nın enerji güvenliğini artırarak ve kaynak çeşitliliği sağlayarak bölgedeki Rusya merkezli boru hattı sistemlerine bir alternatif oluşturduğunu ve böylece bir denge unsuru işlevi gördüğünü vurgulamaktadır.

Türkiye’nin Orta Asya’da artan ticaret hacmi, doğrudan yatırımları (özellikle inşaat, telekomünikasyon, havacılık sektörlerinde) ve teknik işbirliği anlaşmaları, Batılı analizlerde genellikle bölge ülkelerinin ekonomik olarak çeşitlendirilmesine ve tek bir güce bağımlılığın

azalmasına katkı sağlayan bir faktör olarak yorumlanmaktadır. International Crisis Group (2011) tarafından yayımlanan raporda Türkiye'nin Orta Asya'da artan ekonomik ve siyasi rolünü incelemekte ve bunun bölge ülkelerine uluslararası ilişkilerinde daha fazla manevra alanı sağladığını, böylece bölgesel dengeye katkıda bulunduğunu öne sürmektedir. Raporda, Türkiye'nin bölgedeki diğer büyük oyuncularla rekabetten ziyade tamamlayıcı bir rol oynadığı belirtilmektedir.

Türkiye, yeni güç merkezleriyle (Rusya-Çin eksen, Orta Doğu, Afrika, Balkanlar, Kafkasya) esnek ve seçici ortaklıklar kurarak manevra alanını genişletmeye çalışmaktadır. Türkiye, bölgesel politikada, askeri kapasite ve savunma sanayi yatırımlarıyla “sert güç – hard power” araçlarını öne çıkarırken, yumuşak güç (soft power) ile de etki alanını genişletmektedir. Benzer şekilde, resmi kalkınma yardımları (ODA) da Türkiye'nin daha geniş bölgesinde etkisini genişletmeyi amaçladığı yollardan biridir. Türkiye, özellikle Orta Asya için 1992 yılında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı'nı (TİKA) kurdu ve bu ajans Ankara'nın küresel erişiminin bir basamağı oldu; TİKA şu anda dünya çapında 170'ten fazla ülkede kalkınma programları yürütmektedir. 2000'li yılların ortalarından bu yana Türkiye, resmi kalkınma yardımlarını yoğun bir şekilde kullanmış ve sürekli olarak küresel ölçekte ikili yardım sağlayan ilk 10 ülke arasında yer almıştır.

OECD (2024) raporuna göre Türkiye, 2023 yılında insani yardım sağlayan ikinci büyük ülke olmuştur. 2017-2023 yılları arasında Türkiye'nin yıllık resmi kalkınma yardımları, 7 ila 8 milyar ABD doları arasında değişmiş olup, yardım coğrafi olarak Orta Doğu, Kuzey Afrika, Sahra Altı Afrika, Orta Asya ve Batı Balkanlar'a odaklanmıştır. Ön verilere göre, 2024 yılında da Türkiye, resmi kalkınma yardımı (ODA), Alacaklı Raporlama Sistemi'ne rapor veren en büyük 10 ikili kalkınma iş birliği sağlayıcısı arasında yer almıştır. Türkiye'nin toplam resmi kalkınma yardımı 7,4 milyar ABD doları (ön veriler) olup, gayri safi milli gelirin (GSYİH) %0,56'sını temsil etmektedir.

Grafik.8: 2023 Yılında Türkiye'nin İkili Resmi Kalkınma Yardımları ¹⁰

Kaynak: OECD (2024)

Orta Asya Türk devletlerinin, farklı coğrafyalardaki aktörlerle diyalog platformları oluşturmaları, bu ülkelerin uluslararası arenada etkin ve dengeli bir rol arayışının göstergesidir. Nitekim, 2022 sonrasında, bölgesel diplomaside “Orta Asya Artı” (C5+1) adı verilen çok taraflı iş birliği formatlarında hem yeniden canlandırılan hem de yeni oluşturulan diyalog mekanizmaları kayda değer bir yaygınlaşma göstermiştir. Söz konusu format, ilk olarak 2004 yılında Orta Asya ülkeleri ile Japonya arasında kurulan, ardından 2007’de Güney Kore ile

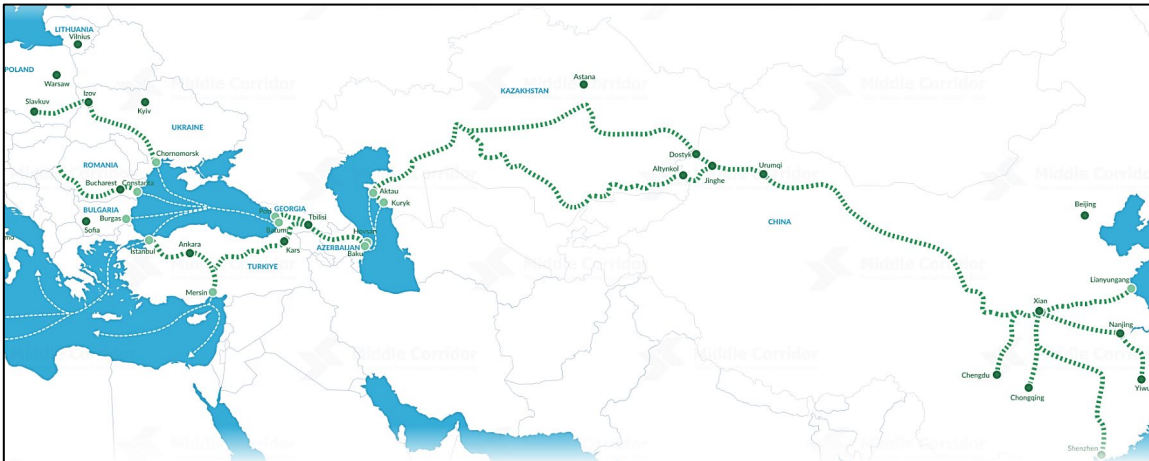
¹⁰ Yuvarlakların büyüklüğü, yapılan yardım miktarının büyüklüğünü ifade etmektedir.

benzer bir yapıda devam ettirilen iş birliği modeline dayanmaktadır. Günümüzde bu çerçeve, Hindistan, Rusya, Çin, Körfez ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve Avrupa Birliği gibi çeşitli aktörleri de kapsayacak şekilde genişlemiştir. Bu durum, Orta Asya'nın uluslararası sistemde artan jeopolitik ve jeoekonomik önemine işaret etmekte, aynı zamanda bölge ülkelerinin dengeli dış politika ve çok yönlü iş birliği stratejilerini yansıtmaktadır.

6.4. Orta Koridor'un Güçlendirilmesi

Orta Koridor (Trans-Caspian International Transport Route), coğrafi olarak kara ile çevrili Orta Asya ülkeleri için dış ticareti canlandıran, onları küresel tedarik zincirlerine entegre eden hayati bir lojistik arterdir. Trans-Hazar Uluslararası Ulaşım Rotası, Güneydoğu Asya ve Çin'den başlayarak Kazakistan, Hazar Denizi, Azerbaycan, Gürcistan ve daha sonra Avrupa ülkelerine kadar uzanır. Batı açısından ise jeostratejik bir kaldıraç işlevi görür: Rusya'nın Kuzey Koridoru ve Çin'in Kuşak-Yol Girişimi karşısında alternatif ve güvenilir bir ticaret yolu oluşturarak hem tedarik çeşitliliğini artırır hem de bölgedeki etki alanını genişletir. Türkiye'nin coğrafi ve lojistik merkez rolü ise bu koridoru jeopolitik açıdan daha da değerli kılar. Özellikle Rusya-Ukrayna savaşı sonrasında artan önemi, Orta Koridor'un yalnızca bir ticaret yolu değil, aynı zamanda küresel güç dengelerini şekillendiren stratejik bir araç olduğunu ortaya koymaktadır.

Grafik.9: Orta Koridordaki Rotalar

Kaynak: Middle Corridor Web Site

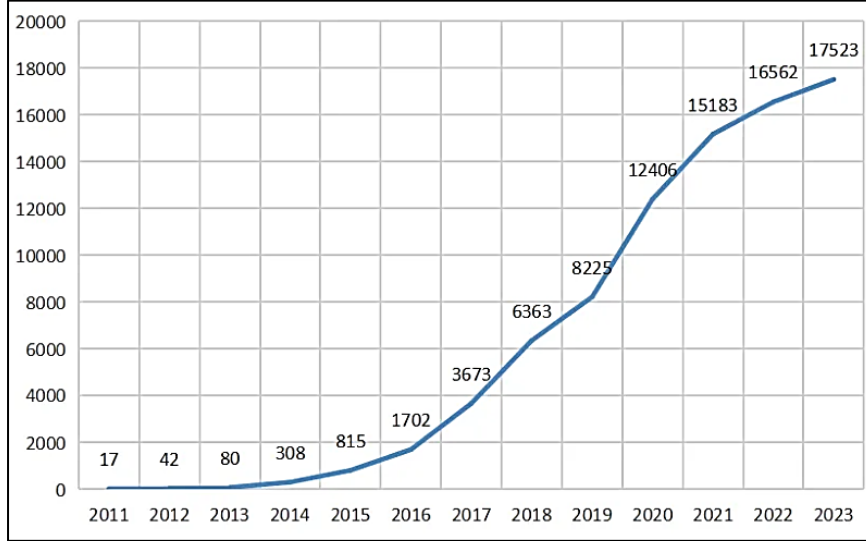
Orta Koridor, TDT'nin bölgesel işbirliği vizyonunun lojistik ve ticari belkemiğini oluşturmaktadır. Rusya'ya yönelik uluslararası yaptırımlar sonrası kuzey rotasının riskli hale gelmesi, Çin ile Avrupa arasındaki en güvenli ve kısa alternatiflerden biri olan Orta Koridor'a olan stratejik ilgiyi artırmıştır. Kazakistan ve Azerbaycan, liman ve demiryolu altyapılarına yaptıkları milyarlarca dolarlık yatırımlarla bu rotanın verimliliğini artırmaktadır.

Dünya Bankası'nın (2023) raporu, Orta Koridor'un tam kapasiteye ulaşması halinde 2030 yılına kadar yıllık yük hacminin 11 milyon tona çıkabileceğini ve bunun Orta Asya ülkelerine sürdürülebilir transit gelirleri sağlayacağını öngörmektedir. Rapor, özellikle Kırgızistan ve Tacikistan gibi işçi dövizlerine aşırı bağımlı ekonomiler için, lojistik altyapı yatırımlarının ekonomik çeşitlenme ve mali özerklik açısından kritik olduğunu vurgulamaktadır.

Euronews'de (2025) yayınlanan haberde, 2019'dan bu yana Orta Koridor yük hacminde beş kat artış kaydetmiş olup bu trend, ülkenin işçi dövizlerinin yanı sıra, ticaret ve lojistik gelirlerine de yöneldiğini göstermektedir. Kırgızistan açısından bakıldığında ise, Tungsten, altın ve nadir toprak elementleri gibi stratejik minerallerin ihracatında Orta Koridor, Rusya'ya olan lojistik bağımlılıklarını kırarak ve doğrudan Avrupa-Asya pazarlarına erişim sağlayacaktır.

Grafik.10, 2011–2023 döneminde Çin–Avrupa arasındaki yıllık yük treni seferlerinin sayısında çok güçlü ve sürekli bir artış gösteriyor. Hava taşımacılığına göre maliyet avantajı ve denizyoluna göre zaman avantajı demiryolunu cazip kılmaktadır. 2011’de 17 seferden 2023’te 17.523 sefere yükselerek yaklaşık 1.030 kat artış gerçekleşmiş durumdadır. Salgına rağmen 2020–2021 döneminde de sefer sayıları yükselmiş olup bu, demiryolunun tedarik zinciri kesintilerine karşı dayanıklılık sunduğuna işaret etmektedir.

Grafik.10: Çin–Avrupa Arasındaki Yıllık Yük Treni Seferleri

Kaynak: China Railway Container Transport (akt: New Silkroad Discovery)

Bu proje, sadece bir lojistik hat olmanın ötesinde, bölge ülkeleri için çok önemli bir finansal anlam taşımaktadır. Koridorun canlanmasıyla artacak transit ticaret gelirleri, ülkelerin işçi dövizlerine olan tek taraflı bağımlılığını azaltacak alternatif ve sürdürülebilir bir finansman kaynağı yaratma potansiyeline sahiptir. TYF’nin bu koridor üzerindeki altyapı projelerini desteklemesi, bölgesel entegrasyonu ve ekonomik özerkliği pekiştirecektir. TYF’nin sahip olduğu sermayesi ile Çin-Kırgızistan-Özbekistan demiryolu, Zengezur Koridoru (TRIPP) ve Orta Koridor kapasitesini artıran diğer projeler arasında yatırım fırsatları araması, bölge ülkelere Rus ve Çin finansman mekanizmalarına alternatif sunmaktadır. Bu bakış açısı, özellikle Kazakistan ve Azerbaycan’ın Rus VTB, Sberbank ve Alfa Bank’ın AB yaptırımları sonrası yaşadığı finansal kısıtlara yanıt olarak önem ifade etmektedir.

Uluslararası ilişkiler ve güvenlik politikaları alanında çalışan bağımsız düşünce kuruluşu olan Atlantic Council’den Valansi (2024), 2014 Kırım ilhakı ve 2022’deki geniş çaplı işgal sonrası Avrupa Birliği’nin enerji güvenliği ve tedarik rotalarını çeşitlendirme ihtiyacının artmasıyla birlikte, “koridor savaşları”nın büyük güç rekabetinin yeni cephesi haline geldiğini belirtmektedir. Raporda, önceden Avrupa–Çin demiryolu taşımacılığının büyük kısmını taşıyan Kuzey Koridoru’nun (Rusya üzerinden) yaptırımlar ve siyasi riskler nedeniyle cazibesini kaybettiği; taşımaların önemli bir bölümünün Orta Koridor’a kaydığı ve 2023–2024’te hat üzerinden geçen yük hacminde yüksek oranlı artışlar kaydedildiği aktarılmaktadır.

Valansi tarafından kaleme alınan rapor, Orta Koridor’un sadece Batı için değil, aynı zamanda Çin, Rusya ve İran için de farklı biçimlerde işlev gördüğünü tartışır. Çin açısından hat, Rusya kontrolündeki güzergahlara ve ABD yaptırımlarının etkilerine karşı mali yükü azaltan ve tedarik yollarını çeşitlendiren tamamlayıcı bir seçenek olarak sunulur; Rusya ise bir yandan kendi Kuzey–Güney koridorunu ve Hazar üzerinden ticaretini güçlendirirken, diğer yandan Orta Koridor’daki Batı varlığını sınırlamaya ve hattı kendi çıkarına göre kullanmaya çalışabilecek bir aktör olarak konumlandırılmaktadır. İran’ın ise yaptırımlar, zayıf altyapı ve yatırım eksikliği nedeniyle pek çok yeni bağlantı projesinde dışlandığı, bu nedenle alternatif

hatlar ve Zengezur gibi projeleri, güvenlik tehdidi olarak gördüğü ileri sürülmektedir. Türkiye özelinde ise ülkenin 1990'lardan bu yana yürüttüğü çok sayıdaki boru hattı, otoyol, tünel ve demiryolu projesinin Orta Koridor'u destekleyen bütünleşik bir bağlantısallık vizyonunun parçası olduğunu belirtilmektedir.

Orta Koridor, yalnızca altyapı meselesi olmayıp aynı zamanda bölgesel iş birliği, kurumsal uyum ve jeopolitik strateji gerektiren bir projedir. İçin teknik çözümlerin yanı sıra siyasi irade ve çok taraflı koordinasyon gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, Orta Koridor, coğrafi olarak kara ile çevrili Orta Asya ülkeleri için dış ticareti canlandıran, onları küresel tedarik zincirlerine entegre eden hayati bir lojistik arterdir. Batı açısından ise jeostratejik bir kaldıraç işlevi görür. Bu bağlamda, Rusya'nın Kuzey Koridoru ve Çin'in Kuşak-Yol Girişimi karşısında alternatif ve güvenilir bir ticaret yolu oluşturarak hem tedarik çeşitliliğini artırır hem de bölgedeki etki alanını genişletir.

Türkiye'nin coğrafi ve lojistik merkez rolü, bu koridoru jeopolitik açıdan daha da değerli kılmaktadır. Özellikle Rusya-Ukrayna savaşı sonrasında artan önemi, Orta Koridor'un yalnızca bir ticaret yolu değil, aynı zamanda küresel güç dengelerini şekillendiren stratejik bir araç olduğunu ortaya koymaktadır. Altyapıdaki ilerleme (Çin-Avrupa demiryolu hattı, yeni boru hatları, yollar) Orta Asya'yı "karayla çevrili" olmaktan "kara üzerinden bağlanmış" bir bölgeye dönüştürme potansiyeli taşıdığı için, ihracata dayalı daha çeşitlenmiş büyüme için bir fırsat penceresi yaratıyor. Koridorun başarılı olması ve tam potansiyeline ulaşması için teknik çözümlerin yanı sıra siyasi irade ve çok taraflı koordinasyon gerekmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Türk dünyası ülkelerinin işçi dövizlerine olan bağımlılığının yarattığı "kısa vadeli rahatlık - uzun vadeli bağımlılık" ikilemini analiz etmektedir. Bu finansal akışlar, bir yandan yoksulluğu azaltan ve döviz sıkıntısını gideren bir can simidi olurken, diğer yandan ülkeleri dış şoklara karşı savunmasız bırakan ve sürdürülebilir kalkınma modellerinin önünü tıkayan bir tuzak görevi görmektedir. Bu durum, bölgenin sadece iş gücü ihracatına değil, aynı zamanda hidrokarbon gelirlerine olan genel bağımlılığının bir yansımasıdır.

Buradaki asıl zorluk, bu döviz akışını tamamen reddetmek değil, aksine bu kaynağı sürdürülebilir kalkınmayı tetikleyecek şekilde yönetmektir. Bunun yolu, gelen parayı tüketime değil, üretken alanlara yönlendirmek ve aynı zamanda ekonomik çeşitlendirme stratejileriyle bu bağımlılık yapısından kademeli olarak kurtulmaktır. Bu zorlu süreçte, Türk Devletleri Teşkilatı gibi bölgesel işbirliği platformları, ortak finansman mekanizmaları ve koordine politikalar geliştirerek kilit bir rol oynama potansiyeline sahiptir.

Türk dünyası ülkeleri için dış finansman, önümüzdeki yıllarda miktardan ziyade nitelik açısından önem kazanacaktır. Sadece kaynak bulmak değil, bu kaynağı ekonominin verimliliğini artıracak, karbon salınımını düşürecek ve yüksek katma değerli üretimi destekleyecek alanlara yönlendirmek, temel hedef olmalıdır. İşçi döviz transferleri pasif bir gelir akışı olarak değil, aktif bir kalkınma aracı olarak görülmelidir. Etkin kullanım, uygun mali politikalar, finansal okuryazarlık programları, yatırım teşvikleri ve altyapı geliştirme ile desteklenen bütünleşik bir yaklaşım gerektirir. Bu sayede, kısa vadeli istikrar sağlayıcı etkiler, uzun vadeli, kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeye dönüştürülebilir.

İşçi dövizlerinde bir ülkeye aşırı bağımlılık, hedef ülkenin dış politika otonomisinin aşınması, bir devletin gerçek anlamda bağımsız karar alamaması, uluslararası arenada kendi sesini özgürce çıkaramaması ve jeopolitik manevra kabiliyetinin ciddi şekilde sınırlandırılması anlamına gelmektedir. Bu çalışmada varılan ve vurgulanmak istenen temel sonuç, Türk dünyası ülkelerinin ekonomik egemenliğe giden yolunun, içe kapalı politikalardan veya dış dünyaya pasif bir bağımlılıktan geçmediğidir. Çözüm, "rekabetçi milliyetçilik" ruhuyla ulusal çıkarları

koruma iradesini ortaya koyarken, bu iradeyi daha derin bir bölgesel entegrasyon ile hayata geçirmektedir. Bu iki dinamik, birbirinin alternatifi değil, tamamlayıcıdır.

Türk Yatırım Fonu’nun kuruluşu ve Orta Koridor gibi mega projelerin hızlandırılması, Türk devletlerindeki yeni ekonomik vizyonun temel taşlarıdır. Bu girişimler, bölgenin kendi kalkınma projelerini dış sermayenin dayatmalarından bağımsız olarak finanse etme kapasitesini artırırken, ticari entegrasyonu güçlendirerek işçi dövizleri gibi tek taraflı bağımlılıkları azaltacaktır. Dolayısıyla, TDT ülkeleri için gelecek, kırılganlıklarını yönetmekten, ortak akıl ve kurumlar aracılığıyla ekonomik dirençlilik inşa etmeye doğru stratejik bir dönüşümü gerektirmektedir.

Kaynakça

- Adams, R. H., & Page, J. (2005). Do International Migration and Remittances Reduce Poverty in Developing Countries? *World Development*, 33(10), 1645-1669
- Acosta, P. A., Lartey, E. K., & Mandelman, F. S. (2009). *Remittances and the Dutch Disease*. *Journal of International Economics*, 79(1), 102-116.
- Aggarwal, R., Demirgüç-Kunt, A., & Martinez Peria, M. S. (2006). Do workers’ remittances promote financial development? (Policy Research Working Paper No. 3957). World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/e0876549-f575-50aa-a7b9-e0833364b377/content>
- Akmoldoev, K., & Budaichieva, A. (n.d.). The impact of remittances on Kyrgyzstan economy [Conference paper]. AVEKON Congress. <https://congress.avekon.org/papers/534.pdf>
- Aydin-Düzgit, S. (2025, November 1). Risk, Leverage, Autonomy: Turkey’s Options in a U.S.–China World. Belfer Center for Science and International Affairs, Harvard Kennedy School.
- Council of the European Union (2025, March 22). Migratory routes from Central Asian countries: Information note from the General Secretariat of the Council (Document No. 07995/25).
- EBRD - European Bank for Reconstruction and Development. (2024, November 12). EBRD provides financing for Azerbaijan’s largest-ever solar projects at COP29. <https://www.ebrd.com/home/news-and-events/news/2024/ebrd-provides-financing-for-azerbaijans-largest-ever-solar-projects-at-cop29.html>
- Euronews. (2025, December 1). New investments push Trans-Caspian Corridor into its next phase. Euronews. <https://www.euronews.com/business/2025/12/01/new-investments-push-trans-caspian-corridor-into-its-next-phase#:~:text=more%20than%20fivefold%20since%202019>
- ICMPD (2024). *Impacts of Russia’s War on Ukraine on Migration in Central Asia*. Policy Brief. https://www.icmpd.org/file/download/61555/file/2024-06-28_Policy_Brief_EN_Print.pdf
- International Crisis Group. (2011). *Turkey and Central Asia: Building a New Partnership* (Europe Report No. 213). <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/turkey/turkey-and-central-asia-building-new-partnership>

- Isachenko, D. (2025, November 25). Turkey's turns to Central Asia: Learning by doing (SWP Comment 2025/C 49). Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP). <https://www.swp-berlin.org/en/publication/turkeys-turns-to-central-asia-learning-by-doing>
- Kireyev, A. (2006). The macroeconomics of remittances: the case of Tajikistan. *IMF Working Papers*, WP/06/2.
- Kun.uz (2025, January 20). *Remittances to Uzbekistan reached nearly \$15 billion in 2024*. <https://kun.uz/en/news/2025/01/20/remittances-to-uzbekistan-reached-nearly-15-billion-in-2024>
- Laruelle, M. (2021). *Central Peripheries: Nationhood in Central Asia*. UCL Press.
- Machasio, I. (2018). Do remittance flows promote financial inclusion? (No. 26-2018: 1-36). *MAGKS Joint Discussion Paper Series in Economics*.
- Middle Corridor (n.d.). Middle Corridor [Web site]. <https://middlecorridor.com/en/>.
- Miller, T. (2025, June 17). Bangladesh transfer incentive: How to get a bonus for your remittance to BDT. Profee. <https://www.profee.com/articles/bangladesh-transfer-incentive-how-to-get-a-bonus-for-your-remittance-to-bdt>
- New Silkroad Discovery (2024). *Overview of China-Europe rail freight data 2023*. New Silkroad Discovery. <https://www.newsilkroaddiscovery.com/overview-of-china-europe-rail-freight-data-2023/>
- OECD (2024). *Development Co-operation Profiles: Türkiye*. Organisation for Economic Co-operation and Development. https://www.oecd.org/en/publications/development-co-operation-profiles_04b376d7-en/turkiye_09a14591-en.html
- Orlova, M.. (2024, 10 Feb.). *More than 26,000 Kyrgyzstanis apply for seasonal work in the UK*, 24.kg, https://24.kg/english/286438__More_than_26000_Kyrgyzstanis_apply_for_/
- Orozco, M. (2013). *Migrant Remittances and Development in the Global Economy*. Lynne Rienner Publishers.
- Oxford Economics. (2021, January). The remittance effect: A lifeline for developing economies through the pandemic and into recovery. <https://oeservices.oxfordeconomics.com/publication/download/347512>
- Rajan, R. G., & Subramanian, A. (2005). What Undermines Aid's Impact on Growth? *IMF Working Paper* No. 05/126.
- Rajan & Subramanian (2005). Aid and Growth: What Does the Cross-country Evidence Really Show?, *IMF Working Paper* WP/05/127
- Ratha, D., Plaza, S., & Kim, E. J. (2024, December 18). *In 2024, remittance flows to low- and middle-income countries are expected to reach \$685 billion, larger than FDI and ODA combined*. World Bank Blogs. <https://blogs.worldbank.org/en/peoplemove/in-2024--remittance-flows-to-low--and-middle-income-countries-ar>
- Roberts, J. (2018). *The Trans-Caspian Pipeline: At Last, a Reality?* The Oxford Institute for Energy Studies. <https://www.oxfordenergy.org/publications/trans-caspian-pipeline-last-reality-2/>
- T.C. Göç İdaresi Başkanlığı (2025). *İkamet İzinleri*. <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri>

- T.C. Ticaret Bakanlığı (2025). *Ekonomik Görünüm*. Erişim Linki: <https://ticaret.gov.tr/data/5e18288613b8761dccc355ce/Ekonomik%20G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm%202025%20Temmuz.pdf>
- The Tashkent Times (2025, October 14). *Erdoğan signs decree providing equal employment rights for citizens of Turkic countries*. <https://tashkenttimes.uz/national/16210-erdogan-signs-decree-providing-equal-employment-rights-for-citizens-of-turkic-countries>
- The Times of Central Asia (2025, March 10). World Bank report examines migration trends in Central Asia. The Times of Central Asia.
- Tung, L. T. (2018). The impact of remittances on domestic investment in developing countries: Fresh evidence from the Asia-Pacific region. *Organizations and Markets in Emerging Economies*, 9(2), 193–211. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/317105/1/1693805367.pdf>
- Türk Devletler Teşkilatı (2023). *Türk Yatırım Fonu*. <https://www.turkicstates.org/en/partners-detail/turkic-investment-fund>
- Wang, X., Hagedorn, L. S., & Chi, W. (2021). The role of international student mobility in higher education: A literature review and future research directions. *Frontiers in Psychology*, 12, 698490.
- World Bank (2023). *Middle Trade and Transport Corridor*. World Bank. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/6248f697aed4be0f770d319dcaa4ca52-0080062023/original/Middle-Trade-and-Transport-Corridor-World-Bank-FINAL.pdf>
- World Bank (2021). *Migration and Development Brief 35*. KNOMAD-World Bank.
- World Bank (n.d). *Foreign direct investment, net inflows (% of GDP)*. Erişim Linki: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS>
- Valansi, K. (2025, June 2). *Why the Middle Corridor matters amid a geopolitical resorting*. *Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/content-series/ac-turkey-defense-journal/why-the-middle-corridor-matters-amid-a-geopolitical-resorting/>
- Venckunas, V. (2024, March 4). *Number of Ukrainians declines in Lithuania, migration from Central Asia on steep rise*, Lithuanian National Television, <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/2241470/number-of-ukrainians-declines-in-lithuania-migration-from-central-asia-on-steep-rise> 16. Vodenova, Yoanna. (2023). ‘Over 12,000 Non-EU Foreign Nationals Obtained W
- Vodenova, Y. (2023, Nov. 24). *Over 12,000 Non-EU Foreign Nationals Obtained Work Permits in Bulgaria from January to November 17*. BTA Bulgarian News Agency. <https://www.bta.bg/en/news/economy/574983-over-12-000-non-eu-foreign-nationals-obtained-work-permits-in-bulgaria-from-janu>
- Vu, M. (2019, October 23). Remittances, real exchange rate and the Dutch disease in Asian developing countries. doi.org/10.2139/ssrn.4795948

Merkez/Mağaza

53. Sokak No: 29

Bahçelievler / ANKARA

Tel : (0 312) 223 77 73 - 223 77 17

info@gazikitabevi.com.tr • www.gazikitabevi.com.tr

Gazi Kitabevi
Sosyal Bilimler Serisi

ISBN: 978-625-8571-36-3

9 786258 571363